

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧

(આશ્રિત ૧૯૩૮ થી આપાક ૧૯૭૬)

સાખા ૨ તથા ૩ ૧૭

રમિકલાન હોટાલાલ ખરીખ,
ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,
અમદાવાદ

લેખાનુક્રમ

[લેખકવાર અડક પ્રમાણે]

							પાનું
અ. રામચંદ્ર બં. આલે							૧૮૧
માણિક્યચંદ્ર	૧૮૧
અ. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર							૧
પુરાતત્ત્વમંદિર	૧
અ. ધર્માનંદ કોસરબી							
વજ્ર અથવા લિચ્છવી રાગઓ	૧૨૫
અભિધ્યમત્યસંગદ અને તેના કર્તા અતુરદાસાર્ય	૨૪૪
ભાગરનો અશોકનો શિલાલેખ	૩૫૫
અ. નરાયણ મોરેચર ખરે							
ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન	૨૫૨
પં. ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી							
હિંદુસ્તાનનો પુરાતત્ત્વ શોધ	૪૩૬
શ્રી. દત્તાત્રેય બા. ડિરકંબર એમ. એ.							
સારંગદેવ વાણેલાનો વિ. સં. ૧૩૩૩ નો શિલાલેખ	૩૭
વલમીના રાગ દુવસેન (પહેલાનું) એક તામ્રશાસન [ગુપ્ત]—સંવત ૨૧૦,	૩૬૬
પં. બેચરદાસ જી. કોશી							
રાગપ્રક્રીય	૮૦
ગિરનાર-ચિત્ર પરિપાટિ	૨૬૧
અખતરશનું વ્યાકરણ	૩૬૩
મો. અબ્દુ અફર નઘવી							
ગ્રંથી	૭૧
અ. નરહરિ દા. પરીખ							
ઉત્તરાપચની યાત્રા	૫૨
અ. રસિકલાલ ડા. પરીખ							
સંસ્કૃત નાટક-સાહિત્ય	૨૫
માહરજિતિનો સમય	૧૫૨

શ્રી. પ્રાણજ્યોત્સ્ન વિ. પાઠક								૨૦૬,૪૦૭
ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ	
અ. રામનારાયણ વિ. પાઠક								
દશ માનવધર્મ	૧૮૮
શ્રી. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ.								
ભારતગાયિકાની કાવ્યપ્રસાદી	૨૧૯
લોકોત્થિષે વેદાંગ	૨૮૫,૩૨૩
આચાર્ય મુનિ જિત વિજય								
મહાકવિ વિજયપાલ અને મહાકવિ શ્રીપાલ	૧૧૩
પુરાતત્ત્વ મંદિરની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ	૧૨૩
વૈશાક્ષીના ગણસત્તાક રાખ્યનો નાથક ચેટક	૨૬૩
મુનિ પુણ્ય વિજય								
એક ઐતિહાસિક જૈનપ્રશસ્તિ...	૬૧
આપણી અદ્વૈત થતી લેખનકળા	૪૧૬
ડુંગરીરામ કેવળરામ શાસ્ત્રી								
પ્રાચીન સમયમાં દૂરદર્શનો રિવાજ	૧૭૧
અંરાળીઆ મહાદેવમાં લકુલીશની મूर्તિ	૪૩૪
શ્રી. જેઠાલાલ ગો. શાહ એમ. એ.								
નિરુકતશાસ્ત્ર	૧૬૨
શ્રી. નાનાલાલ નાથાલાલ શાહ								
બૌદ્ધ સાહિત્યનો વિસ્તાર	૪૨
શ્રી. હીરાલાલ આ. શાહ								
તળામનો પ્રાચીન વિહાર	૬૬
પં. મુખલાલ સંઘવી								
ભારતીય દર્શનોની કાવ્યનન્દ સંબંધી માન્યતા	૧૮
ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકસાક્રમ	૧૬૬
અ. જેઠાલાલ ચી. સ્વામીનારાયણ								
પૃથ્વીનું સ્વરૂપ	૫૦
નેપ્રગિક ત્રેણીઓ	૩૬૨
સંપાદક								

સ્વાધ્યાય.

[સંક્ષેપના અનુક્રમ પ્રમાણે]

ક.	નિરુક્તા વિષે ચર્ચા	૯૫
	મધ્યદેશનાં વિકાસ	૯૫
	મેરવાડાના મેર લોકોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રાચીન ઇતિહાસ	૯૭
	કર્મ તથા મોક્ષ	૨૩૩
૧.	બૌદ્ધ ભિક્ષુણીઓ વિષે	૨૨૫
	ધરસેન ખીળના (ગુપ્ત) સં. ૨૫૨ ના બાદવાના તામ્રપત્રો ...	૨૩૭
અ.	કોસમ્બી	
	માગધ પુરં	૨૨૧
	પાલીવાર્મ્મમાંથી તેરા ભિક્ષુણી રત્ને (પાલી સાહિત્યમાંથી તેર ભિક્ષુણી રત્નો)	૪૪૫
ચ.	પત્રવ ચિત્રદળા	૩૪૭
	હિંદ અને રોમનો	૩૪૬
	કનિષ્કની સાલ	૪૭૧
	નારદનાં ભક્તિપત્રો અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા	૪૭૪
જિ. વિ.		
	પ્રધાનની પ્રતિષ્ઠા-કર્તા કેશવલાલ હર્ષદરાય દુવ	૨૨૪
ઢ.		
	‘ મરાઠી બાપાની ઉત્પત્તિ ’ વિષેની ચર્ચા-	૨૨૬
ના.		
	કેમ્બ્રિજ હિન્દી ઓફ ઇન્ડિયા-સં. રેપ્સન.	૩૩૫
	પ્ર. ૬-૧૩	
ર.		
	કેમ્બ્રિજ હિન્દી ઓફ ઇન્ડિયા વો. ૧. સં. ૪. જે. રેપ્સન... ..	૮૭
	એન્ડ્રીયન ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ રેવિઝન-પાછુંટાર	૮૬
	(પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક ગ્રુપ)	
	શર્દ-	
	પાનનલ યોગદર્શન તથા હારિબદી યોગવિશિષ્ટ-સં. પં.સુખલાલજી ...	૯૭
	૧૯૨૨ જોગ ગરબના-એ બી કે માર્ક	૨૨૫

ધી ન્યોઓફિટલ ડેટા ઓફ ધી રજુવંશ એન્ડ દશકુમાર ચરિત-લે. માર્ક કોલિન્સ ૨૩૬
(રજુવંશ અને દશકુમારચરિતમાંથી મળતી ભૌગોલિક હકીકત)

ભારવિ અને દંડીનો સમય અથવા પંક્તિ સમયના સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૪૭૩

રા.

શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-લે. દુર્ગારામ કે. શાસ્ત્રી ... ૬૨-

ધી પોલિટિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ એન્ડ થીયરીઝ ઓફ ધી હિન્દુઝ ... ૪૪૧

(હિંદુઓની રાજપ્રીય સંસ્થાઓ અને રાજ્ય સંબંધી વિચારો) કર્તો. બિનાય-

કુમાર, સરકાર ..

વિ. ...

રાજપુતાનાના ઇતિહાસ ઉપર પ્રાચીન શોધના પ્રભાવનું એક ઉદાહરણ... ૨૩૬

કાર્તવીર્યની માહિમતી ... ૩૪૭

ચિત્રો.

મોદેરાનું પુરાણ હિંદુ મંદિર ... અને પહેલો મુખપૃષ્ઠ

દામાઝમે બંધાવેલું શૈવમંદિર (ગિરપરિચય પાનુ. ૨૪૦) ... ખીજો

શેષ ફરિદ્દી દરવાજાની છત (, , , , ૨૫૩) ... ત્રીજો

વડનગરનો કીર્તિસ્તંભ (, , , , ૪૭૬) ... ચોથો

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિન્દુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી. અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્તાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સારું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહિત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, ગુની ગુજરાતી, કસરી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલગ-લગ અથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની ગુદી ગુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સહાય અને સહાયતા આપતો એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ અપ્રત્યક્ષસમિતિ—

- (૧) મુક્તિ નિતિવિજયજી
- (૨) અધ્યાપક શમ્ભુદાસ બળવંત આદવડે
- (૩) અધ્યાપક ધર્માનંદ કોમરખી
- (૪) પંડિત મુખ્યમંત્રીને આત્મપરિચય કરાવી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ
- (૫) અ. દત્તાજ્યારે કોઈ પણ દેશમાં રાજ્યકીય, સામાજિક અથવા
- (૬) અમલ અથવા નવું ચેતન્ય આવ્યું છે, ત્યારે ત્યારે તેના પહેલાં
- (૭) ન્હ, અને તેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે. આ સાર્વત્રિક

- રાતમાં પણ એ દિશામાં વૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. રાજ્યમારે પરાવલગ્નિતાથી કંટાળી ગયું અને પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર
૧. 'નામૂલં લિલ્લાધી લેવાડું' રાષ્ટ્રે નક્કી કર્યું, ત્યારે સ્વદેશ, સ્વધર્મ, સ્વભાષા, સ્વ-
૨. કાગળની એક ન ન મારીતે જ ઉદ્ધાર થઈ શકે એની રાષ્ટ્રને ખાતરી થઈ ગઈ; અને આપવામાં આવી પ્રવૃત્તિ કરતાં છતાં જૂતકાળ પાસેથી 'સ્વ'નો પરિચય કરાવવાનું સૂચ્યું.
૩. લેખકે પોતાપરથી ભવિષ્યમાં સ્વરાજ સ્થાપવાની આકાંક્ષાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હીલચોલ
૪. લેખની ૨ એની સાથે જ ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્ય, ગુજરાતનું સ્થાપત્ય, ધર્માનિરા વ્યાપક કરી હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, વિજ્ઞાન, પોરટો, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન, વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવાની જરૂર જણાઈ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકાશિત

.... પુરાતત્ત્વમંદિરઅંથાવલિ

આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા: પુરાતત્ત્વમંદિર તરફથી અપાંચલો વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ
છાટ્ટી પૃષ્ઠ ૩. ૨-૦-૦ ચોમડાની પૃષ્ઠ ૩. ૨-૮-૦

પ્રાચીન સાહિત્ય: મૂળ લેખક રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુવાદક, શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ અને
શ્રી. નરહરિ પરીખ (પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ) ૩. ૦-૧૨-૦

બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ: લે. ધર્માનંદ કેસળી ૩. ૨-૮-૦

તહેવારોનો ઇતિહાસ: લે. 'અગ્વેદી' ૩. ૩-૮-૦

પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ: સં. મુનિ જીનવિજયજી ૩. ૦-૧૨-૦

લીલાપાઠાવલી: સં. મુનિ જીનવિજય ૩. ૦-૧૪-૦

ઉપનિષદપાઠાવલી: સં. અ. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર ૩. ૦-૧૨-૦

અભિધમ્મત્થસંગ્રહો: (બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક ગ્રંથ. મૂળ, પાલીમાં) સં. અ. ધર્માનંદ
કોસળી ૩. ૨-૦-૦

અભિધાનપદીપિકા: (પાલીકોશ) સં. મુનિ જીનવિજય

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧ હ'.

આશિન ૧૯૭૮.

[અંક ૧ લો.

પુરાતત્ત્વ મંદિર.

[દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર (મંત્રી)]

કે રામાજ વર્તમાન સ્થિતિથી અસંતુષ્ટ થઈ જાય ત્યારે એની દૃષ્ટિ ભૂત અને ભવિષ્ય તરફ જાય છે, અને જેટલે દરજ્જે આ બન્ને દરવર્તી ઢાળવું તે દર્શન કરી શકે છે તેટલે દરજ્જે તેની અંદર ઉત્સાહ અને પ્રાણ આવી જાય છે; અને તે શક્તિ વડે તે વર્તમાન-દોલીન આપત્તિઓ સામે લડવાની હિંમત બાંધે છે અને પોતાની સુદૃઢતા પશુ નક્કી કરે છે. આમાં ભવિષ્યકાળ તો ઢાળના ગર્ભમાં હોવાથી દૃષ્ટના વડે જ તેનું દર્શન થઈ શકે છે. પશુ ભૂતકાળ તો થઈ ગયેલો હોવાથી નિશ્ચિત સ્વરૂપવાળો હોય છે.

ભવિષ્યકાળનો સ્વભાવ અનિશ્ચિતતામાંથી નિશ્ચિતતામાં આવવું એ હોય છે, જ્યારે ભૂતકાળ પોતાનું નિશ્ચિત રૂપ છોડી દહાડે દહાડે અનિશ્ચિત થતો જાય છે અને જો આપણે શ્રદ્ધા-પૂર્વક તેનો સંગ્રહ ન કરીએ તો તે પોતાના સ્વભાવ મુજબ વિસ્મૃતિમાં દૂષી જાય છે.

ભૂતકાળ એ આપણી મૂડી છે, તેનો જરાજર ઉપયોગ કરીએ તો ગત હોવા છતાં તે આપણને હંમેશાં સ્ફૂર્તિ આપ્યા જ કરે છે, અને આત્મપરિચય કરાવી ભવિષ્યને સ્પષ્ટ રીતે જોવાની શક્તિ આપે છે. જ્યારે જ્યારે દોષ પશુ દેશમાં રાજ્યપ્રીય, સામાજિક અથવા સાહિત્ય-વિષયક ક્રાન્તિ થઈ છે, અથવા નવું ચૈતન્ય આવ્યું છે, ત્યારે 'ત્યારે' તેના પહેલાં લોકોએ ભૂતકાળ તરફ જોયું છે, અને તેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે. આ સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્તને અનુસરીને ગુજરાતમાં પણ એ દિશામાં વૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. રાજ-દારી હીલચાલોમાં રાષ્ટ્ર જ્યારે પરાવલગ્નિતાથી કંટાળી ગયું અને પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર જ પોતાનો ઉદ્ધાર સાધી લેવાનું રાષ્ટ્રે નક્કી કર્યું, ત્યારે સ્વદેશ, સ્વધર્મ, સ્વભાષા, સ્વ-સમાજ અને સ્વ-તંત્ર માર્ગે જ ઉદ્ધાર થઈ શકે એની રાષ્ટ્રને ખાતરી થઈ ગઈ; અને ભવિષ્યને માટે બધી પ્રવૃત્તિ દરતાં છતાં ભૂતકાળ પાસેથી 'સ્વ'નો પરિચય કરાવવાનું સૂઝ્યું. ગુજરાતમાં નિકટવર્તી ભવિષ્યમાં સ્વરાજ સ્થાપવાની આકાંક્ષાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હીલચાલ થઈ થઈ ત્યારે એની સાથે જ ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્ય, ગુજરાતનું સ્થાપત્ય, અને દૃષ્ટિ જરા વ્યાપક કરી હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, વિજ્ઞાન, કળા, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન, વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવાની જરૂર બાંધાઈ.

‘રાજ્યકર્તાઓએ પોતાનું’ રાજ્ય અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા કાયમ કરવા માટે દરેક રીતે આપણને બતાવ્યા હતા. આપણી સંસ્કૃતિ વિષે પોતાની દૃષ્ટિએ અભિપ્રાય બાંધીને સર-કારી કેળવણી દ્વારા અને અંગ્રેજ સાહિત્ય દ્વારા તેમને એટલો બધો રૂઢ કર્યો કે આપણા ભણેલા લોકોને તે જ પ્રમાણ બાસવા લાગ્યો. તેથી આત્મગૌરવનું જ્ઞાન ઓછું થયું, સ્વરાજ્ય વિષેની શ્રદ્ધા મોળી પડી, સામાજિક એકતા તુટી ગઈ અને આપણે પુરુષાર્થ’ આડે રસ્તે જવા લાગ્યો. આટલું કાર્ય અંગ્રેજોએ એક દિવસમાં કર્યું નહિ. ધીમે ધીમે, બહુ જ ધીમે તેઓ સંસ્કારો નાશતા ગયા અને તેમણે ધારેલી ક્રાન્તિ લગભગ પૂરી કરી. આપણું યથેચ્છું નુકસાન ભરી કહાડવા માટે આપણા તરફથી સંજીન પાયા ઉપર પ્રયાસ થવો જોઈએ. ‘આપણે બહુ જ સારા હતા,’ ‘આપણું બધું શ્રેષ્ઠ હતું’-એવા પોકળ અભિમાનથી સમાધાન થવાનું નથી. બડાઈ એ તો દુર્બળતાનું જ લક્ષણ છે. પોતાની પૂરતી પીછાન કરાવવાથી જે સ્વાભાવિક આત્મપ્રત્યય કેળવાય છે તેમાં જ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ રહેલો છે; યૂરોપીઅન લોકોએ હિન્દુસ્થાન એક પતિત રાષ્ટ્ર છે તેથી તે ઓછું સુધરેલું છે, અને તેથી ઓછા સુધરેલા દેશોમાં પુરાતત્વની કિંમત જે રીતે અંકત છે તે રીતે ભારતવર્ષનું થવું જોઈએ, એમ માન્યું. આ દુષ્ટ પૂર્વગ્રહને લીધે યૂરોપના સારામાં સારા યોગ્ય અને સજ્જન લેખકોએ પણ હિન્દુસ્થાનને અન્યાય કર્યો છે. યૂરોપીઅનોએ વિગતોની શોધખોળ માટે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે અને તેમાંથી ઉત્તમ ફલપ્રાપ્તિ પણ થઈ છે. તે માટે આપણે તેમનો ઉપકાર ન માનીએ તો કૃતઘ્ની કહેવાઈએ. પણ ખરું જોતાં દરેક દેશના ભૂતકાળની યથાર્થ કલ્પના અને તેનું તોલન તે ભૂતકાળનો વારસો જેમને મળ્યો હશે તેઓ જ યોગ્ય રીતે કરી શકે.* આપણે અત્યાર સુધી તે કામ કર્યું નહિ એટલે યૂરોપીઅન લોકો જે ખ્યાલ આપે તે જ સ્વીકારવો અથવા ચીડાઈને તેનો આંધળો વિરોધ કરવો એ જ ઉપાય આપણી પાસે હતો, પણ હવે તે દશા રહી નથી. દરેક પ્રાન્ત પોતાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ પ્રમાણે પુરાતત્વ-સંશોધનનું કામ ક્યારનું કરવા લાગ્યો છે. ગુજરાતમાં પણ આવું કામ ડૉ. બગવાનલાલ ઇન્ડ્રજીના દિવસથી ચાલતું આવ્યું છે, પણ સંઘટિત પ્રયત્નો એકાદ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા દ્વારા થવાની જરૂર હતી અને આખા ગુજરાતને તેનો લાભ મળે એટલા માટે તે સ્વભાષા મારફતે થવાની તેટલી જ જરૂર હતી. ગુજરાતના પૈસાથી અને ગુજરાતના

* પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજ વિદ્વાનોનો શુભાન કેટલી કોટિએ પહોંચી શકે છે તે ઓક્સફર્ડ યુનીવર્સિટીના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર ડૉ. મેકડોનાલ્ડના હિન્દુઓની વેદ સમજવા વિષેની લાયકાત ઉપર આપેલા અભિપ્રાયથી સમજીએ: “The sole aim here being the attainment of truth, it is a positive advantage that the translators of ancient sacred books should be outsiders rather than the native custodians of such writings. The latter could not escape from religious bias; an orthodox Brahman could not possibly do so.” “અહીં ફક્ત સત્ય મેળવવાનો જ હેતુ હોવાથી જ્ઞાતાં શાસ્ત્રોના અનુવાદક શાસ્ત્રોનો વારસો મેળવનાર શાસ્ત્રી તે દેશનાં શાસ્ત્રોનો વારસો મેળવનારા કરતાં પરદેશીઓ હોય એ ખાસ કાયદાસરક છે. આ વારસો મેળવનારા સાંપ્રદાયિક આમલથી મુક્ત રહી શકે નહિ. એક ચુસ્ત બ્રાહ્મણ મુક્ત રહી શકે એ સંભવિત નથી.” પા. ૧૦, B. C. V. આ અભિપ્રાય બ્રાહ્મણ ભાવહારકરને માન આપવા તૈયાર દરેક લેખમાળાના પહેલા લેખમાં દર્શાવ્યો છે.—સં.

પુરુષાર્થથી શોધખોળ થાય અને તેનાં પરિણામ પરભાષાના તાળામાં પૂરાએલાં રહેવાથી ગુજરાત તેથી વ્યથિત રહે એ અસ્વાભાવિક સ્થિતિ હતી અને ભારે અન્યાય પણ હતો. ગુજરાતનો વારસો ગુજરાતને યથાસમય ન મળ્યો તેથી ગુજરાતને ભારે નુકસાન થયું છે. સ્વહિત વિષે પ્રગ્ન બેદરકાર ન હોત તો લોકોએ પહેલેથી સરકાર પાસે અને પોતાના સાક્ષરો પાસે આની માગણી કરી હોત. પણ જાગ્યા ત્યારથી સવાર. સાક્ષરરત્ન કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ જેવાઓએ પોતાની શોધખોળ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરી સ્વભાષાનું ઋણ ઉતાર્યું છે. પણ અત્યાર સુધી જેટલી શોધખોળ યૂરોપીઅન ભાષામાં થઈ છે તે ગુજરાતીમાં લાવવાની ભારે જરૂર છે. અને દેશના સર્વાંગીણ ઇતિહાસમાં તેનું મહત્ત્વ નક્કી કરી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, કે જેથી તે દ્વારા કેળવણી રાષ્ટ્રીય થાય અને સાર્વત્રિક સંસ્કારિતા વધે.

આવું કામ કરવા માટે વિપુલ સાધનોની આવશ્યકતા છે એ કહેવાની જરૂર નથી. ગુજરાતમાં એવા અનેક 'લક્ષ્મીપુત્રો' પડેલા છે કે જેઓ ધારે તો અક્લા જ બધી સાધન-સામગ્રી પૂરી પાડે, પણ તેમને આ બાબતમાં રસ પડતાં હજી વાર છે, અને તેથી પ્રજાકીય ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપ્યે જ છૂટકો છે.

આવા વિચારથી 'ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર' સ્થાપન કરવાનો વિચાર થયો. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની યોજના પણ એ જ અરસામાં અમલમાં આવી. તેથી ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર વિદ્યાપીઠને અંગે ઉધાડવાનું નક્કી થયું. સંશોધનપ્રવીણ મુનિ મહારાજ શ્રીનિનવિજયજીએ આ કામ માથે લેવાનું કયુલ કર્યું ન હોત, તો બધી આકાંક્ષાઓ કલ્પના રૂપમાં જ રહેત. મુનિ મહારાજે એ ભાર ભાયા ઉપર લીધો. આત્મચાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકવિના સ્મરણાર્થે એક ધર્મપ્રથમણ્ણકાર સ્થાપવાનો અમદાવાદના શેઠ પુંજભાઈને વિચાર હતો અને તેને માટે તેમણે મહાત્માજી સાથે એક યોજના નક્કી કરેલી. તે જ યોજના મુનિ મહારાજની મારફતે પાર પડશે એની ખાત્રીથી મહાત્માજીએ શ્રી પુંજભાઈને રૂ. ૩૦૦૦૦) ની મદદ પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં એક ગ્રાનલણ્ણકાર સ્થાપવા માટે ખર્ચ કરવાની સલાહ આપી. આટલી પ્રાથમિક તૈયારી થયા પછી મુનિ મહારાજે પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના વિદ્યાપીઠ આગળ મૂકી અને તે અમલમાં લાવવા સાથે એક 'પ્રબન્ધ સમિતિ' નીમી. તે યોજના નીચે પ્રમાણે છે:—

યોજના

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિન્દુસ્થાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ભાષા, કળા, વિજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી, અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સારામાં સારું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગૃહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, દ્રારસી અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલખ્ય-દુર્લભ્ય ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-સુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.

- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાએલા પુરાતત્વ વિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપનાર એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

પ્રબન્ધ સમિતિ:—

- (૧) આચાર્ય—મુનિ જિનવિજયભં.
- (૨) અધ્યાપક—દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
- (૩) અધ્યાપક—રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ } મંત્રીઓ.
- (૪) અધ્યાપક—રામનારાયણ વિંધનાથ પાઠક.
- (૫) અધ્યાપક—રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.
- (૬) અધ્યાપક—નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.

આ યોજના પ્રમાણે કાર્યની શરૂઆત તો ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવાથી જ થઈ શકે. પ્રથમ કાર્ય દિવસે દિવસે દુર્ભોજ થતાં જતાં સંશોધનનાં મસિકો અને નિયતકાલિકો બનતી ત્વરાએ હસ્તગત કરવાનું હતું. ત્યાર પછી સંશોધનકાર્ય માટે અતિ આવશ્યક એવા મૌલિક અને દીકારમક ગ્રંથો ભેગા કરવાનું હતું, તે કામ કરતાં ઘણા વખત ગયો અને હજી તે આવે જ છે. આજે એટલું દહી શકાય કે છપાએલા સંસ્કૃત, પાલી અને પ્રાકૃત ભાષાના લગભગ બધા મહત્વના ગ્રંથો જ્ઞાનભંડારમાં વસી સુધ્યા છે. બીજા અનેક વિષયોના ગ્રંથો મળીને લગભગ સવાત્રણ સહાસ્રણ હજાર ગ્રંથ આ જ્ઞાનભંડારમાં ભેગા થયા છે. જેની પાછળ લગભગ રૂ. ૨૩૨૮૨) ખર્ચવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથોનું વર્ગીકરણ કરવું અને તેમને સુવ્યવસ્થિત રાખવા અને સંશોધકોને દરી અગવડ વિના હાથ આવે એવી સ્થિતિમાં મૂકવા એ એક મહિરનું હોશનું કામ છે.

આ જ્ઞાનભંડાર કોષ સાર્વજનિક લાયબેરી નથી કે બ્યાંધી સામાન્ય વાંચકો ચોપડીઓ લઈ ઘેર વાંચી દહાડે. 'પુરાતત્વ મંદિર' એ એક સંશોધકોની સંસ્થા છે અને તે સંસ્થા મારફતે સંસ્થામાં જ નેઓ કામ કરવા છુટે છે તેમની સગવડની ખાતર પુરાતત્વ મંદિરને આ જ્ઞાનભંડાર સોંપવામાં આવ્યો છે. આમાં અત્યંત દુર્ભોજ ગ્રંથો મહાપ્રવાસે ભેગા કરીને રાખેલા છે. કેટલાક ગ્રંથો આજે નહિ તો આવતી દાયે દુર્ભોજ થઈ જાય છે તેમનો ઉપયોગ મંદિરમાં અહર્નિશ થવાનો અને સંશોધકો ગમે ત્યારે ગમે તે ચોપડીનો ઉપયોગ કરી શકે એવી સ્થિતિની જરૂર હોવાથી જ્ઞાનભંડારની ચોપડીઓ વાચકોને મંદિર બહાર કોષ કાળે આપવામાં ન આવે એવો નિયમ મંદિરની સ્થાપના સાથે જ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં ગ્રંથોનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ થાય એટલા માટે બનતાં સુધી આખો દિવસ અને જરૂર પડે રાત્રે પણ અભ્યાસકોને માટે પુરાતત્વ મંદિર ખુલ્લું રાખવાની સગવડ કરેલી છે. મંદિરના વ્યવસ્થાપકો સાથે પહેલેથી ગોઠવણ કરવામાં આવે તો રમના દિવસોમાં પણ બધી સગવડ થઈ શકે છે. જ્ઞાનભંડારનો ઉપયોગ કરવા માટે દક્ષી શી રાખેલી નથી. દક્ષા મંદિરના આચાર્યની અથવા મંત્રીની પરવાનગી મેળવવી જોઈએ.

જ્ઞાનભંડારની ગોઠવણ થયા પછીનું કાર્ય તે મહાવિદ્યાલયમાં અને સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાને ઉપયોગી થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું હતું. તે દિશામાં અસાર સુધી ત્રણ પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે—પાલી પાઠાવલી, પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ અને ઉપ-

નિષ્પત્તિ પાઠાચલી. એ ઉપરાંત સંસ્કૃતસાહિત્યના અધ્યયન માટે અત્યંત ઉપયોગી એવો કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના 'પ્રાચીન સાહિત્ય'નો અનુવાદ મંદિરે તરફથી બહાર પડ્યો છે. આમાં રામાયણ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શાકુન્તલ, કાદમ્બરી, ધમ્મપદ વગેરે પ્રખ્યાત પુસ્તકોની સમાવેશના છે તેમજ પ્રાચીન રંગભૂમિ ઉપર રવીન્દ્રનાથના વિચારો પણ છે.

ગયા વર્ષે પુરાતત્વ મંદિર તરફથી એક 'આર્ષવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા' અપાવવાની પણ યોજના કરી હતી અને તે અમલમાં મૂકાઈ હતી. આમાં ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, યોગ, સાહિત્ય, નાટક, લોકધર્મ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર આઠ વ્યાખ્યાનો આવ્યા છે. તે સ્વતંત્ર પુસ્તક આકારે પ્રસિદ્ધ થઈ ચુકી છે.

મંદિરની પ્રવૃત્તિનું એક નું આજે તે આ ત્રિમાસિક છે જે પહેલવહેલું વાચકોના હાથમાં આવે છે. આ ઉપરાંત હવે પછીની પ્રવૃત્તિ, તે ઔદ્ધ સાહિત્ય દેવનાગરીમાં છાપી કહાડવાની અને ઔદ્ધ ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદ કરવાની. ઇતિહાસકારો અને ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ ઔદ્ધ જાતકથાઓનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે જાણે જ છે. મનુષ્યસમાજના ઇતિહાસથી ભરેલો આટલો પ્રાચીન ગ્રંથસમૂહ બીજો ભાગ્યેજ હોય. ઔદ્ધ સાહિત્ય લોકપ્રિય કરવા માટે અને યુદ્ધ ભગવાનના ચરિત્રને ઉપદેશનો યથાર્થ ખ્યાલ આવે એટલા માટે હારવડ યુનીવર્સિટીના મહારાષ્ટ્રી પાલીપણિત ધર્માનંદ ટોસમ્બીએ મૂળ ગ્રંથો ઉપરથી લખેલા યુદ્ધલીલા-સાર-સંગ્રહનો ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર થયો છે અને તે છપાય છે. આપણા ક્રિડા તહેવારો અને તેમનું રહસ્ય જાણવાની અત્યંત જરૂર હોવાથી તેવા એક ગ્રંથનો પણ અનુવાદ છાપવાની તૈયારી છે. આ ઉપરાંત પાલી ભાષામાં લખાએલું 'જિન-ચરિત' નામનું યુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર શબ્દકોષ સાથે છપાઈને તૈયાર થવા આવ્યું છે.

આ અને આવી પ્રવૃત્તિઓ અનુકૂળતા પ્રમાણે ચાલ્યાજ કરશે પણ પુરાતત્વ મંદિરનું મુખ્ય કામ તો ગુજરાતનો સંવાર્ણીય અને પ્રભાજીત એવો એક બૃહત્ ઇતિહાસ લખવાનો છે. તેના માટે સર્વ જાતનાં સાધનો એકત્ર કરી પ્રસિદ્ધ કરવાં એ અત્યંત જરૂર છે, કે જેથી ગુજરાતના અનેક સાક્ષરો એ દિશામાં પ્રયત્ન કરતા થઈ જાય અને સામાન્ય લોકોને ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનો કાંઈ પણ પરિચય થાય. ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનો અનેક ઠેકાણે અને અનેક ભાષામાં વિખરાએલાં છે તે બધાં સ્વભાષામાં અને એકત્ર આવી જાય તો એક મોટું કામ થઈ જાય.

કાર્યકર્તાઓનો ઉત્સાહ વધે, નવા લોકો આ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં જોડાય, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીઓને આ કાર્ય પાછળ જીવન સમર્પણ કરવાની પ્રેરણા થાય અને સાધનોની અનુકૂળતા વધે, તેમ આ કાર્ય વિશાળ સ્વરૂપ પકડશે. આજે ફક્ત શરૂઆત છે. ગુજરાતમાં ઉત્સાહી સાક્ષરો જે આ કાર્યને પોતાનું ગણશે તો ગુજરાતનો જ નહિ પણ આખા ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં ગુજરાતનો શ્રેણી મહત્ત્વનો થશે. આ ત્રિમાસિક દ્વારા સ્વદેશ-ભિમાની સર્વ સાક્ષરોને અને આ કાર્યમાં પોતાથી જનતો શ્રેણી આપવાને આમન-ત્રણ કરીએ છીએ. પુરાતત્વ મંદિર ચલાવવા માટે જોઈતો ખર્ચ વિદ્યાપીઠ તરફથી મળેજ છે, પણ જેઓ આ કાર્યનું મહત્ત્વ જાણે છે અને તેની વૃદ્ધિ વિષે ઉત્સાહ ધરાવે છે તેમની ખાસ મદદ મળે તો સ્વાભાવિક રીતે કામ વિશેષ વેગથી ચાલશે. ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે આપણે સાહાય્યથી કામ જેટલું વધે છે તેના કરતાં તેમનાં પ્રત્યક્ષ સહાનુભૂતિ અને સહકારથી આ કામ વધારે દીપશે.

આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય.*

[હીરાલાલ ત્રિલુવનદાસ પારેખ.]

જરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી જાણીતા વિદ્વાન રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ આપેલું વ્યાખ્યાન ‘ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ,’ એ હું માનું છું કે ઘણાખરાઓએ વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું હશે જ; તેમાં તેમણે આપણા સાહિત્યની જે મુખ્ય ખામીઓ, (૧) સારો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ લખાયેલો ગુજરાતી કોશ અને (૨) ગુજરાત કાઠિયાવાડનો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ, એપર ખાસ બાર મૂક્યો હતો. આજની-વર્યામાં આપણે ગુજરાતી કોશ વિશે કંઈ કહીશું નહિ; તે વિષે તેમણે તે વ્યાખ્યાનમાં જ ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરવા માટે જે પ્રયત્નો થયા છે તેની વ્યાપક સમાલોચના કરેલી છે, તે સમાલોચનામાં ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરવાનો રા. લલ્લુભાઈ ગોકળદાસ પટેલ અને રા. વિકૂલદાસ રાજરામ દલાલના ખાનગી સાહસ, એક જ વ્યક્તિના પ્રયાસ તરીકે નોંધવા જેવા છે, જે કે તે સામાન્ય પ્રતિભા છે.

ઇતિહાસ વિષે તો રા. ઝવેરીના ઉદ્દ્યારો મને કંઈક નિરાશાજનક લાગ્યા; પણ તેમનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજુ કરતાં પ્રિન્સિપાલ ધ્રુવે તેમના (વ્યાખ્યાનકર્તાના) અભિપ્રાયથી જુદા પડતાં જે સાધનો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તે પરથી, આપણા દેશનો એક પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ લખવાની સૂચના કરી હતી તે સાથે હું સંમત થાઉં છું. ઉદાહરણ તરીકે એલેક્ઝાંડરની યદાપૂર્વેનો ઇતિહાસ બંજણવાને આપણી પાસે જોઇએ તેવાં અને તેટલાં વિશ્વસનીય સાધનો નથી છતાં ભાષા, સાહિત્ય અને ધર્મના ગ્રંથો પરથી તેમજ અન્ય દેશોમાંથી મળી આવેલાં સાધનો પરથી જેટલી હદીકત તારવી કદાચ તે નવા બહાર પડેલા કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા, ભા. ૧ માં રજુ કરવામાં આવી છે અને ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે તેમના પુસ્તકમાં જે ભાગ પ્લેક-કોરો-મૂક્યો હતો તે પૂરવાનો આમાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આમ ભૂમિકા તૈયાર થવાથી તેમાં જે જે ખામીઓ અને જાણુપ રહી જતી હશે તે નવાં સાધનો મળી આવતાં અને અભ્યાસના વધવા સાથે પાછળથી સુધારી લેવામાં અને ઉમેરી લેવામાં આવશે. એટલે-તે દિશામાં આપણે નિરાશ થઇ ન બેસતાં ખતપૂર્વક પ્રયાસ આદરવો જોઇએ છીએ. મુખ્યત્વે આપણી સભાએ રણછતરામ-સ્મારક નિમિત્તે ચાલુ સાલમાં ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનો અપાવવાની યોજના કરી છે તે, આશા છે કે, આ કાર્યમાં કંઈક અંશે સહાયભૂત થઇ પડશે.

હવે ઇતિહાસને લગતાં આપણી પાસે કેવાં અને કેટલાં પુસ્તકો છે તેનું હિગ્દર્શન કરી લઇએ; જેથી આપણી ઐતિહાસિક સંપત્તિ શી છે તેનો આપણને સહજ ખ્યાલ આવે. તે પછીથી આપણા દેશનો એક સારો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ રચવાને શાં શાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે અને તે ઇતિહાસ કયા કયા લખાવો જોઇએ તેનો આપણે વિચાર કરીશું.

પ્રથમ આપણે ગુજરાત પ્રાચીન ઇતિહાસ વિચારીએ. ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં નોનાં મોટાં લગભગ વીસે પુસ્તકો જણાયાં છે પણ તેમાંના મોટા ભાગ શાળાપંથોની

પુસ્તકો છે; નજીવા જેવાં ને મુખ્ય તો ૪-૫ જ છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ પહેલવહેલો રા. ભગનલાલ વખતવંદ, જેઓ સોસાઈટીના પ્રથમ આસિ. સેક્રેટરી હતા તેમણે કુમારપાળ પ્રબંધ પરથી કેળવણી ખાતા માટે લખ્યો હતો; અને તે, તે વખતે શાળામાં ચાલતો હતો. તે પછી મિ. એદલજી ડોસાભાઈએ ગુજરાતનો ઇતિહાસ સોસાઈટીનું ધનામ મેળવી, ગ્રાંટ ૩૪ અને બર્ડ પરથી તૈયાર કરી રચ્યો હતો અને તે પુસ્તકની યોગ્ય પ્રશંસા થઈ હતી. દર-મિયાન મિ. એલેક્ઝાંડર કિલ્લોક ફોર્સ સાહેબ જૂના ઐતિહાસિક રાસાઓની ખોજ કરી રહ્યા હતા અને તેમના તે પ્રવાસનું ફળ રાસમાળામાં પ્રકટ થયું, જે અદ્યાપિ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે એક કિમતી પુસ્તક લેખાય છે. ત્યાર પછીથી સિક્કા, શિલાલેખો વગેરેની તપાસ અને શોધ થવા લાગ્યાં હતાં. તે પરથી રા. ભગવાનલાલ સંપતરામે 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ,' એ નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું, જે પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ જોવા જેવું છે. પણ પંડિત ભગવાનલાલ દ્વિજેનો પ્રાચીન ગુજરાત વિષેનો લેખ મુંબાઈ ગેઝીટિયરમાં પ્રસિદ્ધ થતાં તે પુસ્તક વીસરાઈ ગયું છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવા બાદ ગુજરાતના ઇતિહાસની ખોટ કંઈકે અંશે દૂર થઈ અને તે પુસ્તકોના સાર રૂપ અનુવાદ નામદાર સરકારે કવિ નર્મદાશંકર પાસે તૈયાર કરાવી ગુજરાત-સર્વ-સંગ્રહ અને દાહ્યાવાડ-સર્વસંગ્રહ એ નામથી બહાર પાડ્યા છે. તે છતાં ગુજરાતના ઇતિહાસની જે ઊણપ તેમાં રહી જતી હતી તે રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈએ ગેઝીટિયર અને અન્ય સાધન ઉપરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ જે ભાગમાં રચી પૂરી પાડી છે. પરંતુ તે પુસ્તક રચાયે લખેા સમય વીતી ગયો છે અને ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં કેટલાંક નવાં અને વધારે સાધનો મળી આવેલા છે. તે બધા પરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ નવેસર લખાવાની જરૂર સૌ કોઈ સ્વીકારશે.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ જે આપણી પાસે હાલમાં છે તે મુખ્યત્વે કરીશાળાઓ માટે લખાયેલો છે. ગુજરાતમાં કેળવણીના સ્થાપક સ્વર્ગસ્થ રણછોડભાઈ ગિરધરભાઈએ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ સૌ પહેલો મરાઠી પરથી મુંબાઈ એજ્યુકેશન બોર્ડ માટે તૈયાર કર્યો હતો. તે પછી રા. સા. માંડલિકે એક્ઝીન્ટનના ઇતિહાસના મરાઠી અને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યા અને રા. છોટાલાલ સેવકરામે મોરિસકૃત ઇતિહાસનો ગુજરાતીમાં તરજુમે કર્યો. પણ સર વિલિયમ હંટરે હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ રચ્યા પછી તે બધાં પાછલાં પુસ્તકો ભૂલાઈ ગયાં છે. આપણે સર્વે શાળામાં હંટરકૃત ભરતખંડનો ઇતિહાસ જ શીખ્યા છીએ. પરંતુ આ સધળાં પુસ્તકોમાં એક મોટી ખામી એ હતી કે તેમાં પ્રાચીન હિંદનો સમાવેશ માત્ર નામનો જ રહેતો. ખંરી રીતે ચરઆત મુંસલમાન સમયથી થતી. પ્રાચીન ઇતિહાસની ખામી સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે હિંદી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ત્રણ ધંચોમાં રચી કંઈકે અંશે પૂરી પાડી છે. તે પુસ્તકનો પહેલો ભાગ ગુજરાતીમાં સોસાઈટી તરફથી છપાયો છે. વળી સ્વર્ગસ્થ નારાયણ હેમચંદ્રે 'પ્રાચીન ભારત' એ નામે એક પુસ્તક લખ્યું હતું, તે એમના 'આપણા પૂર્વજો'એ નિબંધ સાથે વાંચવા જેવું છે. આ પુસ્તકો વાંચતાં આપણને હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો કંઈકે ખ્યાલ આવે છે, અને તેમાં શ્રીયુત પાવગીના મરાઠી પુસ્તક 'ભારતીય સામ્રાજ્ય'ના ગુજરાતી અનુવાદ સહેજ હમેરા કરે છે. પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં એકલું રાજતરંગિણી પ્રસિદ્ધ છે અને તેના તરજુમે જાણીતા 'ગુજરાતી પ્રેક્ષ' તરફથી બહાર પડેલો છે. પ્રાચીન હિંદનો એક સપિસર અને પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ લખાતાં હજી વિલંબ થશે. દરમિયાન સર વિન્સેન્ટ સ્મિથનું પુસ્તક અને રા. બ. વૈદ્યનું 'મધ્યકાલીન ભારત,' એ

આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય.*

[હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ.]

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી જાણીતા વિદ્વાન રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ આપેલું વ્યાખ્યાન ‘ગુજરાતી સાહિત્યની ખામીઓ,’ એ હું માનું છું કે ધણાખરાઓએ વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું હશે જ; તેમાં તેમણે આપણા સાહિત્યની જે મુખ્ય ખામીઓ, (૧) સારો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ લખાયેલો ગુજરાતી કોશ અને (૨) ગુજરાત કાઠિયાવાડનો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ, એપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. આજની-ચર્ચામાં આપણે ગુજરાતી કોશ વિશે કંઈ કહીશું નહિ; તે વિષે તેમણે તે વ્યાખ્યાનમાં જ ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરવા માટે જે પ્રયત્નો થયા છે તેની વ્યાપક સમાલોચના કરેલી છે. તે સમાલોચનામાં ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરવાનો રા. લલ્લુભાઈ ગોઝળદાસ પટેલ અને રા. વિકુલદાસ રાજરામ દલાલના ખાનગી સાહસ, એક જ વ્યક્તિના પ્રયાસ તરીકે નોંધવા જેવાં છે. જો કે તે સામાન્ય પ્રતિભા છે.

ઇતિહાસ વિષે તો રા. ઝવેરીના ઉદ્દગારો મને કંઈક નિરાશાજનક લાગ્યા; પણ તેમનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજુ કરતાં પ્રિન્સિપાલ ધ્રુવે તેમના (વ્યાખ્યાનકર્તાના) અભિપ્રાયથી જુદા પડતાં જે સાધનો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તે પરથી, આપણા દેશનો એક પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ લખવાની સૂચના કરી હતી તે સાથે હું સંમત થાઉં છું. ઉદાહરણ તરીકે અંધકર્મીઓની ચર્ચા પૂર્વેના ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે જોઈએ તેવાં અને તેટલાં વિશ્વસનીય સાધનો નથી હતાં ભાષા, સાહિત્ય અને ધર્મના ગ્રંથો પરથી તેમજ અન્ય દેશોમાંથી મળી આવેલાં સાધનો પરથી જેટલી હદીકત તારવી કદાચ તે નવા બહાર પડેલા કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા, ભા. ૧ માં રજુ કરવામાં આવી છે અને ડૉ. વિન્સન્ટ રિમ્સે તેમના પુસ્તકમાં જે ભાગ પ્લેક-કોરો-મૂક્યો હતો તે પૂરવાનો આમાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આમ જૂમિકા તૈયાર થવાથી તેમાં જે જે ખામીઓ અને જાણપ રહી જતી હશે તે નવાં સાધનો મળી આવતાં અને અભ્યાસના વધવા સાથે પાછળથી સુધારી લેવામાં અને હમેરી લેવામાં આવશે. એટલે તે દિશામાં આપણે નિરાશ થઈ ન બેસતાં ખંતપૂર્વક પ્રયાસ આદરવો જોઈએ છીએ. સુભાગ્યે આપણી સભાએ રણછતરામ-રમારક નિમિત્તે ચાલુ સાલમાં ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનો અપાવવાની યોજના કરી છે. તે, આશા છે કે, આ કાર્યમાં કંઈક અંશે સહાયભૂત થઈ પડશે.

હવે ઇતિહાસને લગતાં આપણી પાસે કેવાં અને કેટલાં પુસ્તકો છે, તેનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ; જેથી આપણી ઐતિહાસિક સંપત્તિ શી છે તેનો આપણને સહજ ખ્યાલ આવે. તે પછીથી આપણા દેશનો એક સારો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ રચવાને શાં શાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે અને તે ઇતિહાસ કયા કુશળ લખાવો જોઈએ તેનો આપણે વિચાર કરીશું.

પ્રથમ આપણે ગુજરાત પ્રાન્તરૂપ ઇતિહાસ વિચારીએ. ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં નાનાં મોટાં લગભગ વીશેક પુસ્તકો છપાયાં છે પણ તેમાંનો મોટો ભાગ શાળાપયોગી

પુસ્તકો છે; જાણવા જેવાં ને મુખ્ય-તો ૪-૫ જ છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ પહેલવહેલો રા. મગનલાલ વખતવંદ, જેઓ સોસાયટીના પ્રથમ આસિ. સેક્રેટરી હતા તેમણે કુમારપાળ પ્રબંધ પરથી કેળવણી ખાતા માટે લખ્યો હતો; અને તે, તે વખતે શાળામાં ચાલતો હતો. તે પછી મિ. એદલજી ડોસાભાઈએ ગુજરાતનો ઇતિહાસ સોસાયટીનું મનામ મેળવી, ઑટ ૬૪ અને બર્ડ પરથી તૈયાર કરી રચ્યો હતો અને તે પુસ્તકની યોગ્ય પ્રશંસા થઈ હતી. દર-મિયાન મિ. એલેક્ઝાંડર દિન્દોઝ ફાબર્સ સાહેબ જૂના ઐતિહાસિક રાસાઓની ખોજ કરી રહ્યા હતા અને તેમના તે પ્રયાસનું ફળ રાસમાળામાં પ્રકટ થયું, જે અઘાપિ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે એક હિમતી પુસ્તક લેખાય છે. ત્યાર પછીથી સિક્કા, શિલાલેખો વગેરેની તપાસ અને શોધ થવા લાગ્યાં હતાં. તે પરથી રા. ભગવાનલાલ સંપતરામે 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ,' એ નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું, જે પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ જોવા જેવું છે. પણ પંડિત ભગવાનલાલ દ્વિજનો પ્રાચીન ગુજરાત વિષેનો લેખ મુંબાઈ ગેઝીટિયરમાં પ્રસિદ્ધ થતાં તે પુસ્તક વીસરાઈ ગયું છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયા બાદ ગુજરાતના ઇતિહાસની ખોટ કંઈક અંશે દૂર થઈ અને તે પુસ્તકોના સાર રૂપ અનુવાદ નામદાર સરકારે કવિ નર્મદાશંકર પાસે તૈયાર કરાવી ગુજરાત-સર્વ-સંગ્રહ અને કાઠિયાવાડ-સર્વસંગ્રહ એ નામથી બહાર પાડ્યા છે. તે છતાં ગુજરાતના ઇતિહાસની જે જીજ્ઞાસુ તેમાં રહી જતી હતી તે રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈએ ગેઝીટિયર અને અન્ય સાધન ઉપરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ બે ભાગમાં રચી પૂરી પાડી છે. પરંતુ તે પુસ્તક રચાયે લાંબો સમય વીતી ગયો છે અને ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં કેટલાંક નવાં અને વધારે સાધનો મળી આવેલા છે. તે બધા પરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ નવેસર લખાવાની જરૂર સૌ કોઈ સ્વીકારશે.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ જે આપણી પાસે હાલમાં છે તે મુખ્યત્વે કરી શાળાઓ માટે લખાયેલો છે. ગુજરાતમાં કેળવણીના રચાયક સ્વર્ગસ્થ રજીએડભાઈ ગિરધરભાઈએ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ સૌ પહેલો મરાઠી પરથી મુંબાઈ એજ્યુકેશન બોર્ડ માટે તૈયાર કર્યો હતો. તે પછી રા. સા. માંડલિકે એલ્ફીન્સ્ટનના ઇતિહાસના મરાઠી અને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યા અને રા. છોટાલાલ સેવકરામે મોરિસફ્રીટ ઇતિહાસનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કર્યો. પણ સર વિલિયમ હંટરે હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ રચ્યા પછી તે બધાં પાછલાં પુસ્તકો ભૂલાઈ ગયાં છે. આપણે સર્વે શાળામાં હંટરફ્રીટ ભરતખંડનો ઇતિહાસ જ શીખ્યા છીએ. પરંતુ આ સઘળાં પુસ્તકોમાં એક મોટી ખામી છે હતી કે તેમાં પ્રાચીન હિંદુનો સમાવેશ માત્ર નામનો જ રહેતો. ખંડી રીતે થર્યાત મુસલમાન સમયથી થતી. પ્રાચીન ઇતિહાસની ખામી સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે હિંદી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ત્રણ અંશોમાં રચી કંઈક અંશે પૂરી પાડી છે. તે પુસ્તકનો પહેલો ભાગ ગુજરાતીમાં સોસાયટી તરફથી છપાયો છે. વળી સ્વર્ગસ્થ નારાયણ હેમચંદ્રે 'પ્રાચીન ભારત' એ નામે એક પુસ્તક લખ્યું હતું, તે એમના આપણા પૂર્વજોએ નિબંધ સાથે વાંચવા જેવું છે. આ પુસ્તકો વાંચતાં આપણને હિંદુની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે, અને તેમાં શ્રીયુત પાવગીના મરાઠી પુસ્તક 'ભારતીય સામ્રાજ્ય'નો ગુજરાતી અનુવાદ સહેજ હમેરો કરે છે. પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં એકલું રાજતરંગિણી પ્રસિદ્ધ છે અને તેનો તરજુમો જાણીતા 'ગુજરાતી પ્રેસ' તરફથી બહાર પડેલો છે. પ્રાચીન હિંદુનો એક સવિસ્તર અને પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ લખાતાં હજી વિલંબ થશે. દરમિયાન સર વિન્સેન્ટ સ્મિથનું પુસ્તક અને રા. બ. વૈદ્યનું 'અધ્યક્ષલીન ભારત,' એ

બે ઇંગ્રેજ પુસ્તક પરથી એક વાંચવા જેવો અને સારો ઇતિહાસ ઉપજવી શકાય એમ છે. મધ્યકાલીન ભારતમાં ચક્રવર્તીપદ ભોગવનાર હર્ષનું નામ આગળ પડતું છે અને તેમના વિષે રા. બ. કૃષ્ણલાલ ધ્રુવે પ્રિયદર્શનાની પ્રસ્તાવનામાં સવિસ્તરે નિબંધ બિન્ન બિન્ન ઐતિહાસિક અને સાહિત્યની નોંધ પરથી તારવી લખ્યો છે તે ઇતિહાસરસિકો અને અભ્યાસીઓએ ખાસ વાંચવા જેવો છે.

મુસલમાની સમયનો ઇતિહાસ મરાઠીમાં મી. સરહેસાદએ સવિસ્તરે લખેલો છે અને તે પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર થયેલું છે એટલે તે વિષયમાં સ્વતંત્ર ઉદ્યાગ થતાં સુધી તે પુસ્તક સંતોષકારક થાય તેમ છે. મરાઠીના સમયનું પુસ્તક તેમના તરફથી મરાઠીમાં બહાર પડી ચુક્યું છે. તે દિશામાં નવો કોઈ લેખક બહાર ન આવે ત્યાં સુધી તે પુસ્તકના ગુજરાતી અનુવાદ કરેથી પણ આપણું કામ સરે એમ છે. તેમણે જ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની શરૂઆતથી પ્લાસીના યુદ્ધ સુધીનો બ્રિટિશ સમયનો ઇતિહાસ 'બ્રિટિશ રિયાસત' નામથી બહાર પાડ્યો છે, જેનું ભાષાન્તર સોસાઈટી 'તરફથી થયું છે. તે સાથે તેના અનુવાદક રા. ચંપકલાલે લખેલું મિ. લાંલકૃત 'હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો ઉદય,' એ પુસ્તક વિચારવા જેવું છે. તે સિવાય સર હેનરી કૉટનના 'ન્યુ ઇન્ડિયા'ની પહેલી આવૃત્તિના અનુવાદ સર ચીમનલાલે કરેલો છે અને લિ. વોરનર કૃત 'હિંદનો દેશજન' એ પુસ્તક આપણામાંના ઘણાએ હાઈસ્કૂલમાં વાંચ્યું હશે.

પ્રાંતિક ઇતિહાસોમાં મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ડૉ. ભોંડારકરનો 'દક્ષિણનો પૂર્વ' સમયનો ઇતિહાસ અને રાનાડેનો 'મરાઠી સત્તાનો ઉદય' એ બન્ને પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોના ગુજરાતીમાં અનુવાદ થઈ ચુકેલા છે. છેક દક્ષિણ ભાગનો ઇતિહાસ તો સમૂળગો છે જ નહિ. બીજા પ્રાંતોના ઇતિહાસની પણ એ જ દશા છે. તે ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે કોઈ પુસ્તક ગુજરાતીમાં નથી. માત્ર કચ્છના બે ઇતિહાસ અને તે સામાન્ય પ્રકારના લખાયા છે. કેટલાક સમયથી દિ. બા. રણછોડભાઈ કચ્છનો ઇતિહાસ લખવામાં રોકાયો છે એવું મેં સાંભળ્યું છે. તે પુસ્તક બહાર પડ્યે ઘણું નવું જાણવાનું મળશે એવી આશા રહે છે. રજપૂતાનાનો ઇતિહાસ ટાંડે સારી રીતે સાચવી રાખ્યો છે. અને તે પુસ્તકનાં ત્રણ અનુવાદ ગુજરાતીમાં છપાયાં છે.

હિંદુસ્તાનમાં દેશી રાજ્યો મહત્વનું સ્થાન લે છે. તેમનો ઇતિહાસ ભારત રાજ્ય મંડળ, ગુજરાત રાજસ્થાન, મધ્ય હિંદ એજન્સી વગેરે પુસ્તકોમાં સંગ્રહાયો છે. શેક પુરોષોત્તમ વિશ્વામ માવજીના 'રજપૂતાણાનાં દેશીરાજ્યો,' રા. અનંતરાય નાનાલાલે 'આપણું હિંદુ રક્ષિત રાજ' એ નામથી કરેલો મિ. ટપ્પરના પુસ્તકનો અનુવાદ અને રા. બા. વેદે કરેલો લિ. વોરનરના પુસ્તકનો અનુવાદ દેશી રાજ્યો વિષે ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે અને તે પુસ્તકો વાંચવા જેવાં છે. 'સુરત માંડવીનું' દેશી રાજ્ય' એક ઉપયોગી પુસ્તક છે અને તે એક મુસલમાન શિક્ષકે લખેલું છે એ વધુ આનંદદાયક છે. વડોદરા સરકારે તો 'વડોદરાના રાજકર્તાઓ' એ નામનું એક ઉત્તમ પુસ્તક બહાર પાડેલું છે. ગાયકવાડી ઇતિહાસના શાળાપયોગી પુસ્તકો બે ચાર છે પણ જે કંઈ ખામી હતી તે વડોદરા રાજ્યના ગ્રેજીટિયરનાં ચાર પુસ્તકો બહાર પડ્યાથી સારી રીતે પૂરી પડી છે; અને તે કાગ વડોદરા રાજ્યને જેળ આપે તેવું છે.

‘હિંદુસ્તાનના દેશ પરદેશના વેપારનો ઇતિહાસ’ : દિ. બ. રણછોડભાઈએ શ્રમપૂર્વક પાંચ પુસ્તકોમાં બહાર પાડ્યો છે અને દત્તના ‘હિંદના આર્થિક ઇતિહાસ’નો રા. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ કરેલો અનુવાદ સૌએ વાંચવા જેવો છે.

થાણા હિંદીઓ પરદેશમાં વસે છે પણ તેમના પરદેશના વસવાટનો ખ્યાલ આપે એવું એક પણ પુસ્તક ગુજરાતીમાં મળી આવતું નથી. ફીઝી ટાપુમાં હિંદીઓ પર બહુ જુલમ થવા માંડ્યો ત્યારે તેમની સ્થિતિનો ચિતાર આપતું એક પુસ્તક હિંદીમાં પ્રકટ થયું હતું તેનો અનુવાદ પણ ગુજરાતીમાં થયેલો છે. બૃહદ્ ગુજરાત માટે આપણે ભારે અભિમાન ધરીએ છીએ પણ તેની સ્થિતિ માટે આપણે કેટલી કાળજી રાખીએ છીએ તે આપણી તેના સંબંધીની અજ્ઞાનતા પરથી પ્રત્યક્ષ માલમ પડી આવે છે. હિંદીઓના દેશ પરદેશના વસવાટ વિષે આપણી પાસે કશું સાહિત્ય ન હોય એ ઓછું રોચનીય નથી.

શહેરોના ઇતિહાસમાં કવિ નર્મદાશંકરનો ‘મુસ્તની મુખતેસર તવારીખ,’ અને રા. મગનલાલ વખતયંદનો ‘અમદાવાદનો ઇતિહાસ’ અદ્યપિ ઉપયોગી માલમ પડે છે. આધુનિક પુસ્તકોમાં ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ, અને ડૉંગ્રેસ વખતે બહાર પડેલું ‘અમદાવાદના જીવન-વિકાસ’નું પુસ્તક, ‘તવારીખે નવસારી’ અને ‘ગોંડળનો વાર્તારૂપી ઇતિહાસ’ અને ખાસ કરીને ‘પાલનપુરનો ઇતિહાસ,’ એ પુસ્તકો આપણું ખાસ ધ્યાન રાકે છે. વિજયધર્મ સૂરિએ દેવકુંજ પાટણ વિષે લખેલું ઐતિહાસિક પુસ્તક, આત્માનંદ સભાના માસિકમાં આવેલી તારંગા હિલ વિષેની હકીકત અને નવા માસિક ‘ગુજરાત’માં આવેલું મોદેરાનું વર્ણન એ સર્વે લેખો વાંચવા જેવા છે. ખંભાત, પુનાહરા, અને રાણપુર વિષે પણ નાનાં પુસ્તકો રચાયાં છે એ ખુશી થવા જેવું છે. છેવટે ‘મેવાડની જાહોજલાલી’ એ લોકપ્રિય નિવડી છે અને તે વાચકને રમપુતોના ગૌરવનો સારો પરિચય કરાવે છે. પાટણ, સિદ્ધપુર વગેરે શહેરો માટે બાળોપયોગી પુસ્તકો સયાજી બાળજ્ઞાનમાળામાં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞ યુક્ત્યાં છે અને હોમોઇન ‘પુરાતન કામો’નું પુસ્તક રા. મોદીએ તૈયાર કર્યું છે. એ જ પ્રમાણે સુરત, ભરૂચ, ચાંપાનેર, ધોળકા, ખંભાત, ઇડર, વડનગર, મોદેરા, પાટણ અને શ્રીમાળ, એ ગુજરાતના પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક શહેરોનાં સચિત્ર પુસ્તકો, સ્વતંત્ર નહિ તો ગાંધી રૂપે મિ. બર્નેસના પુસ્તકો પરથી લખાવાની ખાસ જરૂર છે. અંગ્રેજીમાં આવી માહિતી બહોળી મળી આવે છે અને તેના લાભ ગુજરાતી વાચકને આપવો એ અંગ્રેજી ભણેલાનું કર્તવ્ય છે.

હિંદના ઇતિહાસના મોટા બનાવો સન ૧૯૧૧ માં ભરંચેલા રાજ્યારોહણ વિષે ગુજરાતીમાં ચાર પુસ્તકો મળી આવે છે, પણ સન ૧૮૫૭ ના બળવા સંબંધી સંવિસ્તર તોંધ કરતું એક પણ પુસ્તક નથી એ નવાઈ જેવું છે. આવું મોટું મહાભારત યુદ્ધ યજ્ઞ ગયું છતાં એક પણ પુસ્તક સારી રીતે લખાયેલું આપણને હજી મળ્યું નથી. લડાઈ ચાલતી હતી તે દરમિયાન મિ. ફેરરના ‘ધી વર્લ્ડ એટ વૉર’- ‘જંગમાં ઝુકેલું જગત’ ના બે અનુવાદ ગુજરાતીમાં છપાયા હતા. તે સંબંધમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે ભાવનગરનાં રાણીથી નંદ કુંવરના તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ’ પત્રમાં લડાઈ સંબંધી ઘણી ઉપયોગી અને બળુવા જેવી માહિતી પ્રકટ થતી હતી અને તેનું વાચન આપણને અત્યારે પણ આનંદ આપે એમ છે. આપણે આશા રાખીશું કે મુરોપીય મંદા યુદ્ધ વિષે સર્વદેશી માહિતી આપતું એક સાદું પુસ્તક વેળાસર ગુજરાતીમાં બહાર પડશે.

હિંદુસ્તાનની લોકસ્થિતિ પર એક પુસ્તક વર્ષો પૂર્વે રા. બળવંતરાય એમ. મહેતાએ મરાઠી પરથી સોસાયટી માટે લખ્યું હતું તે વિષય પર હવે નવું પુસ્તક લખાવાની જરૂર છે. હિંદના રાજબંધારણ વિષે પ્રો. ભટે એક પુસ્તક રચ્યું છે અને રા. મોહનલાલ ગાંધીએ હિંદી સુધારા માટે દેશમાં ભારે ચળવળ થઈ રહેલી તે વખતે. મિ. રામચંદ્ર-રાવના અંગ્રેજી પુસ્તક પરથી 'હિંદી રાજતંત્ર' એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. પરંતુ સન ૧૯૧૬ નો ગવર્નમેંટ એક ઇડિયા એક્ટ પસાર થયા પછી હિંદના રાજવહીવટનો ઇતિહાસ નવે નામે લખાવાની જરૂર છે.

હવે આપણે હિંદ બહારના સુલકોના ઇતિહાસ પ્રતિ જોઈએ. પ્રથમ ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ લઈએ. ડેવિસના પુસ્તક પરથી રા. મોહનલાલ રણછોડદાસે અને બીજો, ઇતિહાસ રા. સા. મહીપતરામે કેળવણી ખાતા માટે રચ્યો હતો. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસ પર ત્રીજું પુસ્તક રા. બા. જમિયતરામ શાસ્ત્રીએ મિ. બક્ષેના ઇતિહાસ પરથી તૈયાર કર્યું છે અને ચોથું પુસ્તક સ્વ. નવલરામે મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં સ્કોલરોને જે નોટ્સ લખાવેલી તે પરથી પ્રો. કાકેરે પરિષદ ભડોળ કમિટી તરફથી છપાવ્યું છે અને પાંચ પુસ્તક તરીકે તેની પ્રસિદ્ધિ ઉપયોગી જણાઈ છે. આ ઉપરાંત રા. બ. 'કમળાશંકરે' 'ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ' બક્ષેના પુસ્તકને આધારે સોસાયટીને લખી આપ્યો છે, તેમાં ભૌતિક પદાર્થો, આબોહવા વગેરે મનુષ્ય જીવન પર કેવી અસર કરે છે તેનું અસરકારક રીતે વિવેચન કરેલું છે પરંતુ તે દરતાં કંઈક વધારે સદાયક પુસ્તક ગીઝોટ્ટ યુરોપના સુધારાનો ઇતિહાસ છે અને તેનો અનુવાદ પ્રો. અતિસુખશંકરે કર્યો છે. વડોદરા રાજ્ય તરફથી છપાયેલું ઇલિઝાબેથ રાણીનો સમય, એ પુસ્તક પણ વાંચવા જેવું છે અને તેનો અનુવાદ રા. જીવાભાઈ પટેલે કર્યો છે. એ જ લેખકે તૈયાર કરેલું 'અંગ્રેજી રાજબંધારણનું' પુસ્તક ગઈ સાલ સોસાયટીએ બહાર પાડ્યું છે અને 'બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ' એ નામનું સર્વાંગી જ્ઞાન-માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું અને પ્રો. ભટે લખેલું પુસ્તક તે વિષયમાં કિમતી હમેશાં કરે છે. ઇંગ્લાંડ વિષે આપણી પાસે સામાન્ય પ્રતિનાં પુસ્તકો છે. એક સારા ઇતિહાસના પુસ્તકની ખોટ હજી રહે છે. શ્રીનંદ પરથી એક પુસ્તક લખવાનું કામ સોસાયટી તરફથી સોંપાયું છે છતાં આધુનિક સમયનું જરૂરીન મેકાર્થી કે હરબર્ટ પૉલના પુસ્તકો પરથી એક સ્વતંત્ર પુસ્તક ચોખ્ખાં તે વધુ ઇચ્છાલાયક છે, અને તે પુસ્તક લોકપ્રિય થઈ પડશે.

યુરોપનો ઇતિહાસ પ્રથમ રા. સા. મહીપતરામે લખેલો પણ તે પછી બે સારા ગ્રંથો, 'અર્વાચીન યુરોપ' અને 'અદાર્ભા સંદ્રાનું' યુરોપ, છપાયાં છે અને રા. નંદનાથ દીક્ષિતે લખેલો 'ગ્રિગોરિયન પરિવર્તનનો' ઇતિહાસ ઉપરના ગ્રંથોમાં સારો હમેશાં કરે છે. વળી યુરોપની સંસ્કૃતિ સંબંધી જ્ઞાન આપતાં લેખનાં બે પુસ્તકોના અનુવાદ 'યુરોપમાં શુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્ય' અને 'યુરોપીય નીતિ, આચાર' નો ઇતિહાસ સોસાયટીએ છપાવ્યાં છે અને વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી બહાર પડેલું 'ઉત્તર યુરોપની પુરાણકથા' એ ત્રણે પુસ્તકો ઉપયોગી માલમ પડશે. લડાઈ પૂરી થયા પછી યુરોપનો આખો મામલો ફેરવાઈ ગયો છે અને તે શાંત થતાં હજી વિલંબ થશે એમ લાગે છે. તે પછી યુરોપનો ઇતિહાસ નવેસર રચાવો જોઈશે.

આફ્રિકા સાથે હિંદુસ્તાનને છેક પ્રાચીન સમયથી સંબંધ છે. અત્યારે પણ ત્યાં હજારો હિંદીઓ વસવાટ કરી રહેલા છે પણ તે ખંડનો ઇતિહાસ જાણવાને આપણી

ભાષામાં એક-પણ પુસ્તક નથી, એ શોચનીય છે. જંમાના પૂર્વે રા. રણછોડભાઈ ગીરધરભાઈએ 'મિસરી લોકોનું ઇત્તાત' એ નામનું એક ચોપાનિયું મરાઠી પરથી લખ્યું હતું. તે પછી માત્ર એક પુસ્તક જાણીતા સંહાર રા. મણિશંકર રત્નજી ભટે રોડરીઝ એણ નેશન સીરીઝમાંના 'ઇજ્જત' પુસ્તકનો અનુવાદ વડોદરા કેળવણી ખાતા માટે કર્યો હતો, પણ તે બસ નથી.

અમેરિકા વિષે 'યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની લોક સ્થિતિ' એ નામનું પુસ્તક રા. સુનીલાલ બાપુજી મોદીએ લખ્યું છે, અને બીજાં દિશ્કના પુસ્તકનો અનુવાદ વડોદરા રાજ્યે છપાવ્યો છે. પણ ઍસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા અને ન્યુઝીલૅન્ડ વગેરે દેશોનો ઇતિહાસ જાણવાને આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી.

'ઇતિહાસ સંક્ષેપ' નામનું એક પુસ્તક સન ૧૮૬૦ માં કિટલીના પુસ્તક પરથી ગુજરાતીમાં છપાયું હતું પણ વાસ્તવિક રીતે જગતના ઇતિહાસની રૂપરેખા દોરતું પુસ્તક પ્રથમ રા. સા. મહીપતરામે તૈયાર કર્યું હતું; ને પાછળથી રા. બ. જમીયતરામે 'જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ,' એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે પરંતુ સામાન્ય વાચકને આનંદ આપે ને રસ પડે એવું પુસ્તક તો વડોદરા ભાષાન્તર ખાતાએ ગયે વર્ષે બે ભાગમાં બહાર પાડ્યું છે, એજ છે.

જુદા-જુદા દેશોના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન કાળમાં શીસ અને રોમના ઇતિહાસ જાણવા જેવા છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પર તે દેશોના ઇતિહાસે ઉઠી અસર કરેલી છે. શીસના મહાન વિજેતા એલેક્ઝાંડરે તો હિન્દુસ્તાન પર ચઢી આવી ભારતવર્ષ પર સ્થાયી અસર કરેલી છે છતાં તે બનાવની આપણા પ્રાચીન પુસ્તકોમાં દશી નોંધ મળતી નથી. રા. ગીરધરભાઈએ મરાઠી પરથી ગ્રીક લોકોનું વર્ણન અને રા. સા. મહીપતરામે ગ્રીસદેશનો ઇતિહાસ લખ્યા છે પણ એ પુસ્તકોથી આપણને સંતોષ થાય તેમ નથી.

ઇસ્લાંમની રોમન રાજ્ય સાથે ઘણી વાર સરખામણી કરવામાં આવે છે. પણ તે રોમન રાજ્યનો ઇતિહાસ જાણવાને એક પુસ્તક આપણી પાસે નથી. પેરીકલીસ અને સોક્રેટીસ, સીઝર અને સીસેરોના દેશ વિષે આપણે કંઈ ન જાણીએ એ ખરેખર શરમાવનાર છે. સોસાઈટી તરફથી તે બે દેશોના ઇતિહાસ લખવાનું કાર્મ સોંપાયું છે પણ તે પુસ્તકો તૈયાર થઈ ક્યારે બહાર પડશે તે ચોક્કસ કહી શકાય નહિ.

ક્રાંસે તો હિન્દુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવા બ્રિટિશ સામે ખાથ લીડી હતી; વળી ફ્રેંચ રેવોલ્યુશને જગતના ઇતિહાસ પર ઉઠી છાપ પાડેલી છે. ગુજરાતીમાં રા. સુનીલાલ મોદીએ ક્રાંસની ઉચ્ચપાયલ વિષે અને એક પારસી મિ. ખોરીએ ફ્રેંચ-જર્મન લડાઈ વિષે એમ બે પુસ્તકો લખાએલાં છે. પણ ક્રાંસ દેશના સમગ્ર ઇતિહાસની જીણપ રહી જાય છે અને તે જીણપ મિ. ખોરૂલી કે બીજા કોઈ એવા અધિકારના પુસ્તક પરથી પુરાવાની જરૂર છે.

જર્મનીનું નામ તો સૌ કોઈને પરિચિત થઈ ગયું છે. તેનો ઉદય આધુનિક છે અને તેના ઇતિહાસમાંથી નાની મોટી દરેક પ્રગતે કંઈને કંઈ રીતખવાતું મળે તેમ છે, છતાં જર્મની વિષે એક જ પુસ્તક ગુજરાતીમાં બહાર પડ્યું છે અને તે મરાઠી પરથી 'જર્મનીની ઉત્પત્તિ' એ નામે માનવર્ધક અંધમાળામાં છપાયું છે.

જર્મનીની જેમ જાપાન જેને પૂર્વના જર્મન તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તેના વિષે મોટી ફ્સો-જાપાની લઠાઈ થયા પછી ત્રણ પુસ્તકો, રા. વિંલ્લદાસ ધનજીભાઈ, મિ. શંકના અને રા. રા. છોટાભાઈ પટેલે લખેલાં બહાર પડ્યાં છે પણ, ઓકોમાના 'પચાસ વર્ષનું જાપાન' કે એવા બીજા કોઈ ગ્રંથ પરથી એક નવા પુસ્તકની ખોટ હજી રહે છે.

રશિયાની સોવિએટ સત્તા જગતના રાજસાસનમાં એક નવીન અખતરો અજમાવી રહી છે; તે પૂર્વેના ઝારનો અમલ પણ વીસરાય તેમ નથી. એ દેશ વિષે એક નાનું પુસ્તક સોસાઈટીએ બહાર પાડેલું છે પણ તે દેશની શક્તિ અને સામર્થ્યનો તે ભાગ્યેજ કંઈ ખ્યાલ આપી શકે. રશિયાનો મામલો ઠામ બેસતાં તેના ઇતિહાસ જગતને કંઈ જીવંત શિક્ષણ આપશે.

ચીનને તો આપણે પડોસી રાજ્ય કહી શકીએ. જીના કાળથી આપણો તેમની સાથે સંબંધ છે. પશ્ચિમની બધી મોટી પ્રજાઓ ચીનમાં પોતાનો પગપેસારો મજબુત કરવાને અનેક પ્રકારના યત્ન આદરી રહી છે તે મગમમાં તે દેશનો માત્ર ઇતિહાસ જાણવાને પણ આપણે સાવ બેદરકાર રહીએ એ વાજબી નથી. ચીનની સંસ્કૃતિ વિષે એક નાનું પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ હમણાં જ બહાર પાડ્યું છે, તે જોવા જેવું છે.

આસુરી અને બાબી લોક, અને મેદી અને પારસી લોક, તેમના વિષે રા. રણછોડભાઈ ગીરધરભાઈએ ગુજરાતમાં કેળવણીની શરૂઆતમાં મરાઠી પરથી બે નાના લેખો 'લખ્યા' હતાં. વડોદરા રાજ્ય તરફથી રા. બ. ગોવિંદભાઈએ 'પૂર્વ તરફના દેશોનો સુધારો' ને હાલમાં બહાર પડેલું 'પેલેસ્ટાઇનની સંસ્કૃતિ' એ પુસ્તકો છપાયાં છે. છતાં મધ્ય ઈ. સ. બાંધી અનેક ધર્મો ઉદ્ભવ્યા છે તેના ઇતિહાસ, વિષે, આસિરિયા, ખાલ્દીઆ, અને પેલેસ્ટાઇનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે વાંચવાને એક સારા અને મોટા પુસ્તકની ઇચ્છા કોણ નહિ કરે?

માત્ર ઇરાન વિષે પારસી ભાષાઓએ કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો લખેલાં છે; તેમાં મિ. કાપડિયાનો 'પારસી સંસ્કૃતનના ઉદય અને અસ્તનો ઇતિહાસ' ત્રણ ભાગમાં, મિ. બરજેરજી પાલનજીનો ગ્રંથ 'તવારિખે સાસાનિયન' મિરજા કાજરનો 'નામે ખુશરવાન' નામના ફારસી પુસ્તકનો અનુવાદ, મિ. બમનજી બહેરામજીએ લખેલી 'ઇરાનની સુખતેસર તવારિખ' અને મિ. જમ-સેદજી શરામજીનો 'ઇરાનના પાદશાહોનો ઇતિહાસ' જેવા જેવા છે; તે પુસ્તકો પ્રાચીન ઇરાનના ઇતિહાસનો સારો પરિચય કરાવે છે. છતાં આધુનિક પરિસ્થિતિથી વાકેફ રહેવાને સર પારસી સાહિત્યના ઇરાનના પુસ્તકોનો સાર ગુજરાતીમાં લખાવો ઘટે છે. ઇરાન વિષે છેલ્લામાં છેલ્લું અને પ્રમાણભૂત પુસ્તક તે જ છે. વળી શિરહોસ્તીનું 'શાહનામું' ઇરાનના ઇતિહાસના એક પુસ્તક તરીકે તથા એક મહાકાવ્ય તરીકે અને પારસીઓ હિંદમાં આવી વસ્યા તેની નોંધ કરતું કાવ્ય 'કિસ્સે સંજાણુ' એ ખાસ વાંચવા જેવા છે. વળી પારસીઓની હકીકત નોંધતું 'પારસી પ્રકાશ' નામનું પુસ્તક બહાર પડેલું છે, જે રેકર્ડ્સ માટે કિમતી છે. તેવાજ ધોરણે હિંદુઓની હકીકત નોંધ કરતું એક પુસ્તક ચોખ્ખા તો તે આવકારદાયક થઈ પડે.

છેવંટે બેચાર છુટા છવાયાં પુસ્તકો નોંધ કરવા જેવાં રહી ગયાં છે. એક તો 'લંકાનો ઇતિહાસ', પણ તે પુસ્તક તદ્દન નશ્વરું છે અને લંકા વિષે એક સાફ પુસ્તક રચા-

વાની જરૂર છે. રા. બ. વૈદના 'મહાભારત' નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ રા. મોહન-લાલ દવેએ કરેલો છે પણ તે પછી રા. બ. વૈદે મહાભારતનો 'ઉપસંહાર' એ નામે એક મોટું પુસ્તક મરાઠીમાં રચ્યું છે અને તેનો સાર ગુજરાતીમાં અપાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. 'રામાયણ રહસ્ય', એ નામનું પુસ્તક પ્રો. રામદેવના પુસ્તકનો અનુવાદ છે અને તે રા. બ. વૈદના પુસ્તકથી નિરાળું છે. મહાભારતની નીતિ કથાઓ નામનું પુસ્તક બંગાળી પરથી ગુજરાતીમાં છપાયું છે તે, વિદ્યાર્થી ભાઈઓએ અવશ્ય વાંચવા જેવું છે.

મુગશીપાઈ નામનું પુસ્તક 'ગુજરાતી પ્રેસ' છાપ્યું છે તેમાં લોકમાન્ય તિલકે માનવ-જાતિનો મૂળ નિવાસ ઉત્તર ક્રુવમાં હતો, એ વાત ચર્ચવામાં આવેલી છે; પણ તે પછી હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, ભા. ૧ લા માં પ્રો. જાઈક્સે માનવ-જાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન ઓસ્ટ્રેલિયા બોહોમિયામાં હતું એનો વાદ ઉઠો કર્યો છે. પણ તે સંબંધમાં એક નવો વાદ પ્રો. અવિનાશચંદ્ર દાસે 'ઝગ્ગેલિક ઇન્ડિયા' એ નામના પુસ્તકમાં રજૂ કર્યો છે. તેમણે માનવજાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન હિંદુસ્તાનના ઉત્તરભાગે શિવાલિકમાં હતું એ પક્ષ બહુજ અસરકારક અને આકર્ષક રીતે રજૂ કર્યો છે. તે પુસ્તક વાંચતાં આપણને આનંદ ઉપજે છે. તેમનો તે અભિપ્રાય વિદ્વાનોમાં એકદમ સ્વીકારાય કે નહિ એ જૂદો પ્રશ્ન છે, હતાં તે વિષે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે તે પુસ્તક નવો પ્રદાશ પાડે છે; અને તે વિચારશ્રેણી આપણી સમક્ષ એક નવું જ દષ્ટિબિંદુ રજૂ કરે છે.

અંતમાં ગુજરાતી ભાષામાં ઇતિહાસને લગતાં જે જાણવા જેવાં અને મુખ્ય મુખ્ય પુસ્તકો છે તેની આપણે ઉડતી તપાસ કરી ગયા. તે વિષયમાં આપણું બડોળ કેવું ને કેટલું છે અને ક્યાં અને કેવાં પુસ્તકોની ખામી છે તે પણ આપણે જોઈ લીધું. હવે તે પરથી આપણી સભા તે દિશામાં કેવાં પગલાં લઈ શકે તે વિચારવાનું રહે છે.

આ પરથી જણાઈ આવશે કે, આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય તદ્દન નીરસ અને કંગાલ છે. અને તે ફક્ત ઉપયોગ પૂરતું લખાયું છે. ઘણાં ખરાં પુસ્તકો તો અંગ્રેજી અને મરાઠીના અનુવાદો જ છે. ખરી રીતે આપણે અહિં ઇતિહાસના સાહિત્યનો વિકાસ જ થવા પામ્યો નથી તો પછી સ્વતંત્ર પુસ્તકો ક્યાંથી સંભવે? અને વળી જ્યાં સુધી ઇતિહાસનાં પુસ્તકો સારી રીતે લખાય નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી ગદ્ય ગૌરવભર્યું, જેમદાર અને આકર્ષક થવાની આશા રાખવી તે વ્યર્થ છે.

હવે આપણી પાસે ગુજરાતના ઇતિહાસનાં જે સાધનો ઉપલબ્ધ છે તેનું સંક્ષેપમાં દિગ્દર્શન કરી લઈએ જેથી તે સાધનોનો નવેસર અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાનું અને તે પર ચર્ચા કરવાનું કામ આપણી સભા ઉપાડી લઈ શકે.

એક મહાભારતના કાળથી આપણો પૌરાણિક ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની હારકાં હજુ પણ હજારો હિંદુઓને આકર્ષી રહી છે પણ શ્રીકૃષ્ણજીવનની કથા અને તે કાળનો ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન માત્ર મહાભારત, હરિવંશ અને ભાગવત છે. તે સિવાય ખીજી વિશેષ દષ્ટીકત મળતી નથી. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ 'કૃષ્ણચરિત્ર' અને રા. જીવન-લાલ અમરશીએ 'કૃષ્ણજીવન' એ બે પુસ્તકો બંગાળી પરથી લખેલાં છે અને તે સારાં છે, પરંતુ ભાવિકોને તો રા. બ. વૈદનું 'કૃષ્ણજીવન' વધારે આકર્ષક અને આનંદદાયક માલમ પડશે.

તે પછી મૌર્યરાજ્ય ગુજરાતમાં હતું એમ સુદર્શન તળાવ પરના રૂદ્રદામાના લેખ ઉપરથી માલમ પડે છે. ચંદ્રગુપ્તે પોતાના સાળા પુષ્પગુપ્તને ગુજરાતનો સુબો નિમ્ત્રે હતો અને તેણે સુદર્શન તળાવ પણ બંધાવ્યું હતું. ગિરનાર પરના અશોકના શિલાલેખ જગ-પ્રસિદ્ધ છે. ઉપરના લેખમાં જ તેના પ્રતિનિધિનું નામ તુષ્યપ દર્શાવેલું છે. તે યવન વિદેશી નામ છે. ગુજરાતમાં મૌર્ય અમલ વિષે આથી વિશેષ હકીકત મળતી નથી પણ ગ્રીક એલ્ક્ષાની મેગેસ્થનિસની નોંધ અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે મૌર્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર ચોતરફ પ્રસરેલો હતો અને મૌર્યસામ્રાજ્ય એ હિંદના ઇતિહાસનું એક ઉજ્જવલ પ્રકરણ છે.

મૌર્યવંશનો નાશ થતાં ગુજરાતમાં બાક્ટ્રીઓ-ગ્રીક સત્તા જમી હતી એમ મિનેન્ડર અને એપોલોડોટસ વગેરેના સિક્કાઓ દ્વંચ અને કાઠિયાવાડમાંથી મળી આવે છે તે પરથી માલમ પડે છે. અને તે હકીકતને ગ્રીકવૃત્તાંતો પુષ્ટિ આપે છે. મિનેન્ડરનું નામ તો બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં મિલિન્દ નામે અમર થઇ ગયું છે અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બાક્ટ્રીઓ-ગ્રીક અમલના પુષ્કળ અવશેષો મળી આવે છે. એલેક્ઝાંડર સાથે આવેલા ગ્રીકોમાંના કેટલાક એશિયામાં વસ્યા હતા પણ ડો. દેવદત્તનું એમ માનવું છે કે, પૂર્વેથી બાક્ટ્રીઆમાં ગ્રીક ચાલુ હતું. આમ ગ્રીકોબાક્ટ્રીયન અમલનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. બાક્ટ્રીઆ વિષે ગ્રે. રૉલિનસને એક ઉપયોગી પુસ્તક રચ્યું છે અને કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયામાં એ વિષે એક વૃદ્ધ પ્રકરણ આપેલું છે. તે પરથી બાક્ટ્રીઓ-ગ્રીક અમલ વિષે પુરતી માહિતી મળે છે.

તે અરસામાં જ શક લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યા જેમાંનું એક ટાળું ગુજરાતમાં સત્તા જમાવી બેઠું અને તે પશ્ચિમના ક્ષત્રપો એ નામથી ઝાળખાય છે. ક્ષત્રપો વિષે ઘણી ખરી માહિતી તેમના સિક્કાઓ અને દ્વંચ, કાઠિયાવાડ તથા નાશિકમાંથી મળી આવેલા તેમના લેખો પુરી પાડે છે. તેઓ વિદેશી હતા છતાં બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાના દાખલા તેમના લેખોમાંથી મળી આવે છે. પાછળથી તેમનાં નામો પણ હિંદુ જેવાં લાગે છે. વળી ક્ષત્રપ લેખોમાં નાગરી લિપિ પ્રથમ વપરાયલી જેવામાં આવે છે. અને તેમના સમયમાં નાગરો ગુજરાતમાં આવી વસ્યા એવી હકીકત હાલમાં બહાર પડેલા 'નાગરાત્પત્તિ' નામના પુસ્તકમાં જણાવેલી છે.

ગુજરાતમાં શકયુગનો આરંભ ક્ષત્રપોએ ચાલુ કર્યો. તે પ્રવર્તાવવાનું માન એકવાર નાહાપાનને અપાતું હતું પણ મિ. હુબરીલ તેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે મુકે છે અને બીજા સાધનો પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે તે શકયુગ શરૂ કરવાનું માન કનિષ્કને ઘટે છે. ક્ષત્રપ સત્તાને એકવાર ત્રૈકુટકવંશના કચ્છરસેન તરફથી હખલ થઇ હતી પણ તે ઝાઝો વખત ટકી ન હતી. પણ આ આડ વાર્તા થઇ. ક્ષત્રપ વંશનો અંત તો ગુપ્તરાજ્યે આણ્યો હતો. લગભગ ચારસો વર્ષ ક્ષત્રપોએ ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું હતું છતાં તેમના અમલ વિષે આપણે બહુ ઓછું જાણીએ છીએ. તેમના સિક્કા પરથી તેમની વંશાવલી નક્કી કરવામાં આવી છે પણ તે કરતાં તેમના શિલાલેખો વધારે મહત્વના છે અને તે પરથી તે સમયની કેટલીક જાણવા જેવી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ઉત્તરના ક્ષત્રપો સાથેના તેમના સંબંધ વિષે અથવા દક્ષિણના સાતકર્ણ સાથે થયેલા યુદ્ધ વિષે વિશેષ જાણવાની ઇતેખરી રહે છે જ. ક્ષત્રપો

વિષે પ્રો. રેપ્સને બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાંના તેમના સિક્કાઓની સમાક્ષેપના કરતું એક સુંદર પુસ્તક લખ્યું છે. ડૉ. દેવદત્તે કચ્છમાંથી મળેલા નવા લેખો તેમાં ઉપયોગી ઉમેરો કરે છે, તે પરથી જ પ્રો. હેબ્રીલ નાહાપનનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે મૂકે છે. આમ કાંતપો વિષે એટલાં સાધનો પ્રાપ્ત થયેલાં છે કે તે પરથી ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ નવેસર અને તે સારી રીતે લખી શકાય. આપણે ઇચ્છીશું કે એકાદ સભાસદ તે કામ હાથ ધરશે.

ગુપ્ત અમલ મૌર્યસામ્રાજ્યની જેમ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન લે છે. તે રાજ્યો પ્રતિભાશાળી હતા અને તેમને ચક્રવર્તીનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમાંના સમુદ્ર-ગુપ્તને તો પૂર્વના નેપોલિયનની ઉપમા આપવામાં આવે છે. પણ આ રાજ્યે ઠરેલા ગુજરાતના વહીવટ વિષે આપણે બહુ ઓછું જ જાણીએ છીએ. વળી તે અમલ ગુજરાતમાં લાંબો સમય ટક્યો ન હતો. ફરોના હુમલા શરૂ થયા તે સાથે જ્યાં ત્યાં અંધાધૂંધી વ્યાપી રહી. આ ફરોનાની ચઢાઈ વિષે ગયે વર્ષે રા. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે એક વિઠ્ઠાપૂર્ણ ભાષણ આપ્યું હતું તે એ સમયનો ઇતિહાસ સમજવાને બહુ મદદગાર થાય એમ છે.

તે અરસામાં વલ્લભી અને ગુજ્જરોએ દેખાવ દીધો. છઠ્ઠા સૈકામાં વલ્લભી રાજ્ય પૂર્ણ જહોજલાલીમાં હતું. ચીના સાધુ પ્રવાસી હુએનસંગે તે રાજ્ય વિષે કિમ્તી માહિતી આપી છે. સત્રાટ્ટ હવે તો પોતાની કુંવરી વલ્લભીરાજને આપી તે રાજ્ય સાથે સંબંધ જોડ્યો હતો, પણ તે વંશ કેવી રીતે નાશ પામ્યો તે વિષે અનેક તર્કવિતર્ક ચાલે છે. વખતે આરબોએ તે રાજ્યનો નાશ કર્યો હોય, માત્ર તેમના તામ્રપત્રો સારી સંખ્યામાં મળી આવે છે, જે તે કાળનો રાજવહીવટ જણાવને કિમ્તી સાધન પુરાં પાડે છે.

ગુજ્જરોનું નામ કવિથી જાણુના હાર્ગચરિતમાં પહેલ વહેલું મળી આવે છે અને બીજાં સાધનો પરથી એમ જણાય છે કે ગુજ્જરોનું રાજ્ય પ્રથમ રજપૂતાણામાં હતું અને શ્રીમાત્ર તેની રાજધાની હતું. ગુજ્જરો કોણ હતા અને ક્યાંથી આવ્યા એ હજી ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્ન છે. ગુજ્જર અને રાષ્ટ્રકૂટોના લેખો પરથી માત્રમ પડે છે કે પાછળથી ગુજ્જરો ક્તોજમાં જઈ વસ્યા હતાં તેમને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો સાથે વારંવાર યુદ્ધ થતાં હતાં. વળી તે સમયના આસપાસનાં નાનાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ પણ ધ્યાનમાં લેવા જોવો છે. આ ગુજ્જરોમાંનું એક ટાણું એમ કહેવાય છે કે દક્ષિણમાં જઈ વસ્યું હતું અને તે દક્ષિણના આક્રમક નામે પ્રસિદ્ધ છે. અને બીજાં એક ભાગ જે ગુજરાતમાં આવી રહ્યો તે સોલંકી કહેવાય છે. તે પૂર્વે ગુજરાતમાં આવડા વંશની હકીકત જૈન પ્રબંધમાંથી મળી આવે છે પણ તેની પૂરતી રૂપે બીજા કોઈ સ્વતંત્ર આધાર મળતો નથી. તે આવડાઓ ગુજ્જરોની એક શાખા હતી અને તે એક નાનું ખંડિયા રાજ્ય હશે એમ અનુમાન થાય છે.

ગુજ્જરો વિષે ડૉ. દેવદત્તે એક વિચારપૂર્ણ લેખ લખેલો છે તેમાં મિ. હર્નલે કેટલોક ઉમેરો કરેલો છે. ક્તોજના ગુજ્જર રાજ્ય વિષે સર વિન્સન્ટ સ્મિથનો નિબંધ ખાસ કિમ્તી છે અને ગુજ્જરો ક્યાંથી આવ્યા તે સંબંધમાં સર જ્યોર્જ ટ્રીવરસનેનો પહારી અને-ગુજ્જરો ભાષા પરનો લેખ સારી માહિતી આપે છે. રા. બ. વૈદ્યે મધ્યકાલીન

ભારતમાં શ્રીમાલના ગુજરાત વિશે થોડુંક લખેલું છે પણ બીજા ભાગમાં હું માત્ર હું કે તેઓ તેમના વિશે વિશેષ હકીકત આપશે.

સોલંકીના અમલ પૂર્વેના ગુજરાતનો ઇતિહાસ મુખ્યત્વે હિંદનાં મોટાં રાજ્યો સાથે સંકળાયેલો રહે છે. ગુજરાતના ક્ષત્રિયો માત્ર હકિમો હતા અને ઉત્તરની મુખ્ય સત્તા સાથે તેમનો સંબંધ હતો. તે પૂર્વે મૌર્ય સામ્રાજ્યની હકીકત ઉપર નોંધેલી છે અને ક્ષત્રિયો પછી આવનાર ગુપ્ત રાજ્યે ઉત્તરમાંથી પોતાની સત્તા અહિં વિસ્તારી હતી. વજ્રી રાજ્યનો વિસ્તાર બહોળો હોય એમ જણાતું નથી. તેઓ બહારથી આવ્યા હતા એવી દંતકથા છે. અને વજ્રી તે વખતે હર્ષની સત્તા સર્વોપરિ હતી. આ બધી હકીકત વિચારતાં ગુજરાતે પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય ભોગવ્યું હોય અને પોતાની સત્તા વિસ્તારી હોય એવું બહુ ઓછું જાણવામાં આવે છે.

વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતનો ઉદય સોલંકી સાથે શરૂ થાય છે. સોલંકીના આવ્યા પછી આ દેશનું ગુજરાત નામ પડે છે. તેમના સમયમાં ગુજરાત એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે બહાર આવે છે અને તેઓ ગુજરાતનો વાવરો ચારે દિશાઓમાં ફરકાવે છે, અને એક બળવાન રાજ્ય તરીકે ગુજરાતની કીર્તિ વધારે છે.

સોલંકીના ઇતિહાસ માટે તે સમયમાં લખાયેલા જૈન ગ્રંથો જેવા કે દ્વાયપ, કુમારપાળ પ્રબંધ, કુમારપાળ ચરિત્ર, રત્નમાળ, પ્રબંધચિંતામણિ વગેરે ઉપયોગી માહિતી પુરી પાડે છે. અને તે બધા ગ્રંથો ગુજરાતીમાં છપાયા છે. વળી સોલંકીઓના થોડાક ત્રણ ચાર તામ્રપત્ર મળેલાં છે અને મૂળરાજે બોલાવેલા ઔદિચ બ્રાહ્મણોનું ‘ઔદિચ પ્રકાશ’ તપાસવા જેવું છે. શાળેંગાર અને લાખાપુલાણી-સાથે સોલંકીઓને યુદ્ધ થયેલાં તેના અનેક દોહરા અને સોરઠા કંઠ દાકિયાવાદમાંથી મળી આવે છે. એ કંઠસ્થ સાહિત્ય પણ સંગ્રહાવાની અને વિચારવાની જરૂર છે. એ સમયમાં મહમદ ગીઝનવીએ સોરઠી સોમનાથ પર ચડાઈ કરી હતી તેની હકીકત શરસી ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. સદ્ગર્ભ મિ. કંરકરિયાએ સોમનાથનું લિંગ પોલું કે નક્કર હતું તે વિષે ભારે વાદ ઉઠાવ્યો હતો, તે પણ આ ગ્રંથમાં જોવા જેવો છે.

તેજ પ્રભાણે તેમના પછી ગાદીએ આવેલા વાઘેલાઓ વિષે સામેશ્વરજી કીર્તિકૌમુદી અને વિક્રમકાંદેવ ચરિત્ર, જે સેસાઈટીએ છપાવ્યાં છે તે વાંચવા જેવાં છે. એ સિવાય ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય સીરીઝમાં કેટલાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે જે તે સમય પર નવીન પ્રકાશ પાડે છે. દેવગિરિના ચાદવો સાથે. ગુજરાતને પૂર્વે સંબંધ હતા તે સિંહણે ભંડૂય પર કરેલી ચડાઈ જેની નોંધ હમીરખાન પુસ્તકમાં થઈ છે તે પરથી માલમ પડે છે. વળી વાઘેલાઓનો એક લેખ ઇડરના મેરલીધર મંદિરમાંનો જે સ્વર્ગસ્થ તનસુખરામભાઈએ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં એડીટ કર્યો હતો તે પણ વાઘેલા વિષે ઉપયોગી હકીકત આપે છે.

આમ તે કાળ માટે સાધનો કે પુસ્તકોનો ટોટો નથી. માત્ર તે બધાં સાધનોનો નવેસર અભ્યાસ, સમાલોચના અને વિવેચન થવાની જરૂર છે.

કરણ વાઘેલાનો અંત કેવી રીતે આવ્યો એ તો જાણીતી વાત છે પરંતુ તે ચડાઈએ ગુજરાત પર કેવી અસર કરી હતી તેનું આગેદુણ વર્ણન આપણને ‘કાંદોદરે પ્રબંધ’માંથી મળી આવે છે. આ અસરમાં ઉત્તર ગુજરાતના શહેરો તુડી પ્રગ્ન દક્ષિણ

તરફ વધતી આવી અને તેથી સ્વ. ગોવર્ધનરામે તેને 'બ્રમણ્યુગ' કહ્યો છે અને તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને રા. મણિલાલ વ્યાસે એડિટ કરેલા 'નિમલ પ્રબંધ'માંથી મળે છે.

સન ૧૮૧૨ માં મુસલમાની રાજ્ય અમદાવાદમાં નવું સ્થપાયું ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં દિશ્વિના સુવ્રતાનોતી સત્તા ચાલતી અને તે ખીલજી અને તથાલજી પાદશાહોની હકીકત ઇલિયટ અને હામેનનાં પુસ્તકોમાં, જેનો સાર સ્ટેનલી પુલે 'મધ્યકાલીન ભારત' (Medieval India) માં આપ્યો છે તેમાંથી મળી આવે છે.

ગુજરાતના મુસલમાન ઇતિહાસ માટે તો આપણી પાસે 'મિરાતે સિકંદરી,' 'મિરાતે એહેમદી,' 'ફિરિસ્તા,' અને ખીજા ગ્રંથો છે. પૂર્વે કવિ બાળાદાસે તે ફારસી ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતારવા પ્રયાસ આદર્યો હતો પણ તેનું કશું પરિણામ આવ્યું ન હતું. અત્યારે ઉપર જણાવેલાં શરસી પુસ્તકોના ગુજરાતી અનુવાદ જે કે અપૂર્ણ છે છતાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવા છે. તે સિવાય અમદાવાદની સલ્તનતનો ઇતિહાસ ઉકેલવામાં સિદ્દાઓ પણ મદદગાર થાય છે અને યુરોપી પ્રવાસીઓની નોંધ કિમતી હોય છે. અહિં એટલું નોંધવું જોઈએ કે ઉપર જણાવેલા શરસી તવારિખોના જે ઇંગ્રેજી અનુવાદ થયા છે તે જોઈએ તેટલા સતોષકારક અને ખાતરીવાળા નથી. તેમાં ઘણી ખામીઓ રહી ગયેલી છે તેથી તે પુસ્તકોના નવા અનુવાદ ગુજરાતી કે ઇંગ્રેજીમાં કોઈ સારા ફારસી અભ્યાસીને હાથે થાય તેમજીવવા યોગ્ય છે. આપણે ઇચ્છીશું કે જરૂરનાય સરકાર જેવો કોઈ ગુજરાતી અભ્યાસી તે ખામી પુરી પાડે.

મોગલ રાજ્યનો ઇતિહાસ જણાવવાને તો સાધનોની ખોટ નથી. તેમણે બાંધેલા મહેલો, મસ્જિદો, કિલ્લા અને મિનારા તે રાજ્યની ભવ્યતા અને ગૌરવની સાક્ષી પુરે છે; અને તે સમયની સમાજસ્થિતિનો ઇતિહાસ 'આઈ-ને-અકબરી' પુરો પાડે છે. તે ગ્રંથમાં ગયે વર્ષો, મોઢોં 'અકબરના સમયનું' હિંદ', એ નામનું ઇંગ્રેજી પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે તે જોવા જેવું છે. જહાંગીરનાં, બર્નિયર અને ટેવર્નિયરનાં પ્રવાસપુસ્તકો, મનુસીની નોંધ અને ઔરંગઝેબના કાગળો અને ખીજાં તવારિખનાં પુસ્તકો ઉપયોગી થઈ પડે એવાં છે.

મોગલોની પડતી ચતાં ગુજરાતમાં મરાઠા અને પેશ્વાનું જોર જમ્યું, પણ તે સમયમાં અશાંતિ અને અંધાધુની જાદે હતી. પેશ્વાના દ્વંદ્વરોમાંથી અને ખીજાં સાધનો પરથી તે કાળનો ઇતિહાસ સારી રીતે ઉપજવી શકાય તેમ છે.

સન ૧૮૧૮ માં પેશ્વા સોયે તંદનાસું ચતાં અંગ્રેજ સત્તા ગુજરાતમાં સ્થાયી થઈ. બ્રિટિશ સમયનો ગુ. ઇતિહાસ તદ્દન આધુનિક છે; તેને માત્ર સો વર્ષ થયાં છે. તે ઇતિહાસ પ્રજાવિકાસની દૃષ્ટિએ લખાય તે અગત્યનું છે. છેલ્લાં સો વર્ષમાં બ્રિટિશ અમલ નીચે જુદી જુદી દિશામાં આપણે ફેટલા આગળ વધ્યા છીએ અને અત્યારે આપણી સ્થિતિ શી છે, તે જણાવવાને ગીલ્પર્ટસ્લેટરના 'મેડિંગ ઓફ મોડર્ન ઇંગ્લાંડ'ની જેમ આધુનિક ગુજરાતનો એક સારો ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ. તેને માટે સાધનો બહોળાં અને વિધ વિધ પ્રકારનાં છે. વર્તમાન, ભૂતકાળ જોડે જોડાયેલું છે અને ભવિષ્યનો માર્ગ નક્કી કરવાને આ ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણને બહુ સહાયક થાય એમ છે.

ભારતીય દર્શનોની કાળતત્ત્વ સંબંધી માન્યતા

[પંડિત મુખલાલ સંઘવી.]

ચોંતી વિચારશીલતાનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારે તેઓના વિચારની સરણિ અને વિચારના વિષયો તપાસવા જોઈએ. અનેક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વિષયોમાં આર્યોની બુદ્ધિ દોડી છે. આ લેખમાં તે બધા વિષયો ઉપરના તેઓના વિચારની મોઢ સેવાનો ઉદ્દેશ નથી. આ લઘુ લેખદ્વારા, એટલુંજ પ્રદર્શન કરવા ધારેલ છે, કે કાળના સંબંધમાં આર્યોના વિચાર પ્રાચીન સમયમાં કેવા હતા અને તેમાં વખત જતાં કેવું અને કેટલું પરિવર્તન થયું.

વિશ્વની વિવિધતા અને કાળતત્ત્વ

જગતની વિવિધતાનું ઉદાહરણ બુદ્ધિના ઉદાહરણ કરતાંયે ઘણું છે. તેથી હંમેશા સંધી બુદ્ધિ જગતની વિવિધતાનો પાર પામી શકી નથી, પણ તે પાર પામતો તો અસંશ્લિષ્ટ કાળથી મથ્યા કરે છે. મનુષ્યજાતિની બુદ્ધિએ અનેક વિવિધતા સાથે એ પણ વિવિધતા જોઈ કે એક જ ક્ષેત્ર કે દેશની અંદર જુદે જુદે વખતે ઋતુભેદ અને કાર્યભેદ દેખાય છે. ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં એક જ વખતે ઋતુભેદ અને કાર્યભેદ નજરે પડે છે. એક જ દેશમાં એક જ વખતે જાતજાતનાં ફળો કે અનાજોનો પાક એક સરખો નથી આવતો. હેમંત અને શિશિર ઋતુમાં અમુક જાતનાં ફળોની પ્રધાનતા હોય છે, તો વસંત અને ધીષ્ઠમાં બીજા જાતનાં ફળોની, જ્યારે વર્ષા અને ચરદ્ધ ઋતુમાં કોઈ ત્રીજા જાતનાં ફળોનો ઉત્સવ હોય છે. એક વખતે જુવાર, ખાજરો વગેરે ધાન્યો ખેતરોને શણગારે છે, ત્યારે બીજા વખતે ઘઉં, ચણા વગેરે સ્પર્ધાથી તે દામ કરે છે. એક વખતે ગરમી કપડાંને લેતાં રોકે છે, જ્યારે બીજા વખતે કેટલોક વખત ખોરાક સિવાય ચલાવી શકાય પણ કપડાં સિવાય ચલાવી શકાતું નથી. એક વખત એવો હોય છે કે જ્યારે મેઘનું દર્શન વ્રત ખાતર પણ દુર્લભ હોય છે, ત્યારે બીજા વખત એવો પણ આવે છે કે સૂર્યદર્શનના નિયમવાળાઓને કેટલાક દિવસો સુધી તેનું દર્શન ન થવાથી ઉપવાસ કરવા પડે છે. આપ્રાકૃતિક ફેરફારોના મૂળ કારણ તરીકે અત્યારના શોધકો ભલે તાપક્રમની ન્યૂનાધિકતા અને વાતાવરણની ભિન્નતા સ્વીકારે, પણ પ્રાચીન કાળમાં એમ મનાતું હતું કે આ દેખાતાં પ્રાકૃતિક સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એ બંધાં પરિવર્તનો માત્ર તાપક્રમ કે હવાપાણીની ભિન્નતા ઉપર જ અવલંબેલાં નથી. તે ઉપરાંત પણ બંધાં પરિવર્તનોનું કાંઈ ખાસ કારણ હોતું જોઈએ; એનું કારણ માન્યા સિવાય પ્રાચીન કાળના લોકોની બુદ્ધિ પરિવર્તનોનો ખુલાસો કરી શકતી નહિ. અને તેથી જ જૂના જમાનામાં કાળતત્ત્વ ઉપર વિચાર થવા લાગ્યો. આ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનમાં દાખલ થયો, અને તેણે મતભેદની અનેક પાઘડીઓ પહેરી. ભારતવર્ષ તાત્ત્વિક વિચાર માટે પ્રસિદ્ધ છે; ખાસ કરીને પરોક્ષતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં તો તે એટલું જ છે. એટલે આજે આપણે સંક્ષેપમાં જોઈશું કે કાળના સંબંધમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન શું કહે છે.

કાળના સંબંધમાં દર્શન-ભેદ

ભારતીય દર્શન મુખ્યપણે ત્રણ ભાગોમાં વહેંચાય છે: વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ.

ક. વૈદિક સાહિત્યનો મૂળ આધાર વેદ અને ઉપનિષદો છે. વેદો અને ઉપનિષદોમાં તત્ત્વવિચારણાનાં છૂટાં છવાયાં બીજ છે. પણ તેમાં તે વિચારણાઓએ સ્પષ્ટ, કમળદ અને સચુક્તિ દર્શનાનું રૂપ પ્રાપ્ત નથી કર્યું. તેથી જ આપણે વેદ કે ઉપનિષદોમાંથી કાળતત્ત્વને લગતી ચોક્કસ માન્યતાઓ મેળવવા અસક્ત છીએ. એ માન્યતાઓ મેળવવા દર્શનકાળ તરફ આવવું જોઈશે, અને દર્શનિક સાહિત્ય તપાસવું પડશે. વૈદિક-દર્શનનોના સ્થૂલ રીતે છ. ભાગ કરવામાં આવે છે: વૈશેષિક, ન્યાય, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા. કાળતત્ત્વની માન્યતાને સ્પષ્ટ સમજવા માટે એ છ દર્શનોના એ વર્ગો કરવા ઉચિત છે: પહેલા વર્ગને સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી અને બીજાને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદીના નામે ઓળખીશું.

(અ) પ્રથમ વર્ગમાં વૈશેષિક, ન્યાય અને પૂર્વમીમાંસાનો સમાવેશ છે.^૨

૧. કૌશીતકિ, છંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, સ્વેતાશ્વતર, મૈત્રી આદિ અનેક ઉપનિષદોમાં અનેક સ્થળે પ્રસંગે પ્રસંગે 'કાળ' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયો છે. તે બધા પ્રસંગો વાંચનાર અને વિચારનારને આ માટે કથન સ્પષ્ટ થશે. 'કાળ' શબ્દના પ્રયોગનાં સ્થળો માટે 'ઉપનિષદ વાક્ય કોશ' જોવો.

૨. પ્રથમ વર્ગમાં વૈશેષિકદર્શન સાથે ન્યાયદર્શન અને પૂર્વમીમાંસાને રાખવાનું કારણ એ છે કે તે બંને દર્શનો પ્રમેયના સંબંધમાં મુખ્યપણે વૈશેષિક દર્શનની માન્યતાનાં અનુગામી છે. ન્યાયદર્શનનો પ્રધાન વિષય પ્રમાણ-ચર્ચાનો છે. તેમાં પ્રમેય-ચર્ચા છે ખરી પણ ક્રમ તે સંસાર અને મોક્ષના કાર્મ-કારણભાવને સમજવવા પૂરતી છે. (આ માટે જુઓ "આત્મશરીરેન્દ્રિયાર્થયુદ્ધિમનઃપ્રવૃત્તિદોષપ્રેત્યભાવફલદુઃખાપયર્ગાસ્તુ પ્રમેયમ્"—ગૌતમસૂત્ર, અ. ૧, આ. ૧, સૂ. ૧, પૃ. ૮૮ (ચૌખંબા સંસ્કૃત સીરીઝ.) સમગ્ર જગતના પ્રમેયોની ચર્ચામાં તે ઉત્તરું નથી. તે બાબતમાં તેણે વૈશેષિકના સિદ્ધાંતો સ્વીકારી લીધા છે. વૈશેષિકદર્શન મુખ્યપણે જગતના પ્રમેયોની ચર્ચા કરે છે. તે ચર્ચા પ્રમાણ-ચર્ચાની પ્રધાનતાવાળા ન્યાયદર્શનને સર્વથા માન્ય છે. આ જ કારણને લીધે ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનોનો ભેદ ક્રમે ક્રમે મટતો ગયો છે. અને તેથી જ ન્યાયશાસ્ત્ર એ નામ સાંભળતાં જ તે બંને દર્શનો ખ્યાલમાં આવે છે. ઉક્ત બંને દર્શનોના મૂળ સૂત્ર-ગ્રંથો ઉપર તદ્દન બિન બિન ટીકા-ગ્રંથો હોવા છતાં પાછળથી કેટલાક નૈયાયિકોએ એવા ન્યાય-વિષયક ગ્રંથો રચેલા છે કે જેમાં વૈશેષિકદર્શનની પ્રમેય-ચર્ચા અને ન્યાયદર્શનની પ્રમાણ-ચર્ચાનો સંગ્રહ કરી બંને દર્શનોનું સંધાન કરી દીધેલું છે. આ જગતના ગ્રંથોમાં સૌથી પહેલું સ્થાન તત્ત્વચિંતામણિનું છે. તેના કર્તા ગંગેશ ઉપાધ્યાય નવીન. ન્યાયશાસ્ત્રના સૂત્રધાર કહેવાય છે. જે કે ગંગેશ ઉપાધ્યાયના પહેલાં. પણ ઉદયનાચાર્ય કુસુમાંજલિ વગેરે પોતાના ગ્રંથોમાં વૈશેષિક અને ન્યાય બંને દર્શનોની માન્યતાનું સંધાન કરેલું છે, પણ તે સંધાન પરિપૂર્ણ રૂપમાં ગંગેશ ઉપાધ્યાયે જ કરેલું હોવાથી તેનું માન તેઓને ધટે છે. ગંગેશ ઉપાધ્યાય પછીના નૈયાયિકોમાં ઉક્ત બંને દર્શનોનું સંધાન કરી ન્યાયગ્રંથ લખનાર તર્કસંગ્રહના પ્રણેતા અન્નભટ્ટ અને મુક્તાવલિના રચયિતા વિશ્વનાથ તર્કપંચાનન એ પ્રસિદ્ધ છે.

પૂર્વમીમાંસા એ ઉત્તરમીમાંસાનું પૂર્વીય અને નિકટવર્તિ દર્શન કહેવાય છે. ખરૂં પણ તેનું કારણ એ નથી કે તે ઉત્તરમીમાંસાના પ્રમેયો સ્વીકારતું હોય. તે પ્રમેયના વિષયમાં વૈશેષિક અને ન્યાય દર્શનને જ મુખ્યપણે અનુસરે છે. (ઉદાહરણાર્થ-તેની 'ઇન્દ્રિય' સંબંધી

(વ) બીજાવર્ગમાં બાકીનાં ત્રણ એટલે સાંખ્ય, યોગ અને ઉત્તરમીમાંસાનો સમાવેશ થાય છે.^૧

અ-(૧) વૈશેષિકદર્શનના પ્રણેતા કણ્વાદ ઋષિએ કાળતત્ત્વને અંગે ચાર સૂત્રો રચ્યાં છે.^૨ તેમાં પ્રથમ સૂત્રમાં કાળતત્ત્વને સ્વતંત્ર સ્થાપિત કરવા કેટલાંક લિંગો વર્ણવ્યાં છે. તે કહે છે કે અમુક વ્યક્તિ અમુક વ્યક્તિથી જ્યેષ્ઠ છે અગર કનિષ્ઠ છે, તેવી પ્રતીતિનું મુખ્ય કારણ તેમજ વિવિધ કાર્યોમાં થતી યોગપદ્ધતિ; ચિર અને ક્ષિપ્ર પ્રતીતિનું મુખ્ય કારણ કાંઈ તત્ત્વ સ્વતંત્ર હોવું જ્યેષ્ઠએ. આ સ્વતંત્ર તત્ત્વ તે કાળ. પછીનાં ત્રણ સૂત્રોમાં તે ઋષિ કાળને દ્રવ્યરૂપ માને છે, નિત્ય માને છે, એક માને છે અને સકળ કાર્યોના નિમિત્ત કારણ તરીકે ઓળખાવે છે.

માન્યતા વાંચો તત્ત્વ દ્વિવિધમ્, વાહ્યમભ્યન્તરં ચ, વાહ્યં પञ्चविधं घ्राणरसनचक्षु-
સ્त्वङ्શ્રોत्रात्मकम् । आन्तरं त्वेकं मनः । तत्राद्यानि चत्वारि च पृथिव्यप्तेजो-
वायुप्रकृतीनीत्यक्षपाददर्शनवदभ्युपगम्यन्ते । श्रोत्रं त्वाकाशात्मकं तैरभ्यु-
गतम् । वयं तु-‘दिशः श्रोत्रं’ इति दर्शनाद्दिग्भागमेव कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नं
श्रोत्रमाचक्षमहे ॥ ” અ. ૧, પા. ૧, અધિ. ૪, સૂ. ૪, પૃ. ૩૬ જૈમિનિસૂત્ર-શાસ્ત્ર-
દીપિકા). પૂર્વમીમાંસા કર્મકાંડવિપયક વૈદિક શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા અને ઉપપત્તિ કરતું
હોવાથી, તે જ્ઞાનપ્રધાન ઉત્તરમીમાંસા (વેદાંત દર્શન) નો માર્ગ સરલ કરે છે. તે જ દાર-
ણથી તે તેનું પૂર્વાંગ યા નિકટવર્તિ દર્શન કહેવાય છે. પ્રમેયની માન્યતામાં તે પૂર્વમીમાંસા
અને ઉત્તરમીમાંસા વચ્ચે આકાશ પાતાળનું અંતર છે. એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ. પૂર્વમીમાંસા
આત્માનું અનેકત્વ સ્વીકારે છે, પરમાણુ વગેરે જડ દ્રવ્યોને સ્વતંત્ર માને છે, મોક્ષમાં
નૈયાયિકાની પેઠે બુદ્ધિ વગેરે શુભોનો નાશ અને આનંદનો અભાવ માને છે.

(વાંચો “મુક્તિસ્વરૂપમ્—કિમિદં? સ્વસ્થ્યં હિતિ, યે હ્યાગમાપાયિનો ધર્મો
વુદ્ધિમુખદુઃસ્વેચ્છાદ્વૈપ્રયતનધર્માધર્મેસંસ્કારાસ્તાનપહાય યદસ્ય સ્વં નૈજં રૂપં
જ્ઞાનશકિસત્તારંવ્યત્વાદિ તસ્મિન્નવતિષ્ઠત્વં ઇત્યર્થઃ । યદિ તુ સંસારાવસ્થા-
યામવિદ્યમાનોડપ્પાનન્દો મુક્તાવસ્થાયાં જન્યત્વં ઇત્યુચ્યતે તતો જનિમત્વાદ-
નિત્યો મોક્ષઃ સ્યાત્ ” અ. ૧, પા. ૧, અધિ. ૫, સૂ. ૫, શાસ્ત્રદીપિકા ઉપર
રામકૃષ્ણપ્રણીત મુક્તિસ્નેહપૂરણી સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા પૃ. ૪૨). ત્યારે વેદાંત દર્શન
પ્રધાનપણે એક જ આત્મા અગર બ્રહ્મને વાસ્તવિક સ્વીકારી, તે સિવાયના સકલ પ્રમેયોને
માત્ર માયિક કહે છે, અને મોક્ષમાં અજ્ઞાનનું નાશ માને છે.

૧. બીજા વર્ગમાં સાંખ્ય સાથે યોગને રાખવામાં આવ્યું છે, તે તો સમજાય તેવું
છે. કારણ યોગદર્શન સર્વાંશે સાંખ્યદર્શનના જ પ્રમેયો સ્વીકારે છે. તે બન્ને વચ્ચેનો ભેદ
૨કત ઉપાસનાની અને જ્ઞાનની ગૌણ પ્રધાનતાને આભારી છે, પણ વેદાંતદર્શન જે પ્રમેયની
બાંબતમાં સાંખ્યથી બિલકુલ જુદું પડે છે તેને સાંખ્યદર્શન સાથે રાખવાનું કારણ એ છે
કે આત્મા આદિ પ્રમેયોના સ્વરૂપના વિષયમાં તે બન્નેનો પ્રબળ મતભેદ છતાં કાળના
વિષયમાં તે બન્ને સમાને છે.

૨. “અપરસ્મિન્નપાં યુગપચ્ચિરં ક્ષિપ્રમિતિ કાલલિહ્વાનિ ॥ ૬ ॥ દ્રવ્યત્વ-
નિત્યત્વે વાયુના વ્યાખ્યાતે ॥ ૭ ॥ તત્ત્વં ભાવેન ॥ ૮ ॥ નિત્યેષ્વભાવાદનિત્યેષુ
ભાવાત્કારણે કાલાલ્યેતિ ॥ ૯ ॥ ” વૈશેષિક દર્શન, અ. ૨, આ. ૨. (યુગરાતી પ્રેસ).

(૨) ન્યાયદર્શનના પ્રણેતા ગૌતમ ઋષિએ, કલ્યાણ ઋષિની પેઠે પોતાના પંચાધ્યાયી સૂત્રગ્રંથમાં કોઈ પણ સ્થળે કાળતત્ત્વને સિદ્ધ કરવા કે તેનું સ્વરૂપ બતાવવા કાંઈપણ કહ્યું નથી. તેનું કારણ એ છે કે તે ઋષિ પોતાના દર્શનમાં પ્રધાનપણે પ્રમાણની જ ચર્ચા કરે છે, અને પ્રમેયની બાબતમાં વૈશેષિકદર્શનને અનુસરે છે. છતાં તેઓએ એક સ્થળે પ્રસંગવશ દિશા અને કાળને નિમિત્ત કારણરૂપે વર્ણવી^૧ એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે તેઓ કાળતત્ત્વના સંબંધમાં વૈશેષિકની માન્યતાને મળતા છે. (૩) પૂર્વમીમાંસાના પ્રણેતા ઝેમિનિ ઋષિએ પોતાનાં સૂત્રોમાં કાળતત્ત્વ સંબંધી કાંઈપણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે; અને તે એ કે તેઓના મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય કર્મકાંડવિષયક વૈદિક મંત્રોની વ્યવસ્થા કરવાનો છે. છતાં પૂર્વમીમાંસાના પ્રામાણિક અને સમર્થ વ્યાખ્યાકાર પાર્થસાર્થ મિત્રની 'શાસ્ત્રદીપિકા ઉપરની દીકા યુક્તિરંતેહપ્રવૃદ્ધી સિદ્ધાન્તચંદ્રિકામાં' પં. રામકૃષ્ણે^૨ કાળતત્ત્વ સંબંધી મીમાંસક મત બતાવતાં વૈશેષિકદર્શનની જ માન્યતાનો સ્વીકાર કરેલો છે. ફક્ત તેઓ વૈશેષિક દર્શનથી એટલી જ બાબતમાં જુદા પડે છે કે વૈશેષિકો કાળને પરાક્ષ માને છે અને તેઓ મીમાંસકને મતે કાળને પ્રત્યક્ષ માને છે.

ચ-(૧) સાંખ્યદર્શનમાં સ્વતંત્ર અને મૂળતત્ત્વ એ છે: પ્રકૃતિ અને પુરુષ. આ એ સિવાય કોઈ તત્ત્વ તે દર્શનમાં સ્વતંત્ર સ્વીકારાયેલ નથી. આકાશ, દિશા અને મન સહ્યાં સાંખ્યદર્શનમાં પ્રકૃતિના વિકારો છે. તેથી તે દર્શનમાં 'કાળ' નામનું કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી. તે દર્શનપ્રમાણે કાળ એ એક પ્રાકૃતિક પરિણમન માત્ર છે. પ્રકૃતિ નિત્ય છતાં પરિણમનશીલ છે. આ સૂચન અને સૂક્ષ્મ જડ જગત પ્રકૃતિના વિકાર માત્ર છે. વિકાર અને પરિણામની પરંપરા ઉપરથી જ વિશ્વગત બધા કાળસાધ્ય વ્યવહારોની ઉપપત્તિ સાંખ્યદર્શન કરી લે છે. એ હકીકત સાંખ્યદર્શનના મૂળ સૂત્રમાંથી જ તરી આવે છે.^૩ (૨) યોગદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાનાં સૂત્રોમાં કાળતત્ત્વના સ્વરૂપના સંબંધમાં સ્વસ્પં પંજ સૂચન કર્યું નથી; પણ તે દર્શનના પ્રામાણિક ભાષ્યકાર વ્યાસ ઋષિએ ત્રીજા પાદના બાવનમાં સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં પ્રસંગે કાળતત્ત્વનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપેલું છે, જે બરાબર યોગદર્શનમાન્ય સાંખ્યદર્શનના પ્રમેયોને બંધબેસતું છે. તે કહે છે કે મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ આદિ લૌકિક કાર્યવ્યવહારો બુદ્ધિકૃત છે-કલ્પનાજનિત છે. તે કલ્પના કણોના બુદ્ધિકૃત નાના મોટા વિભાગો ઉપર અવલંબેલી છે. કણ એ વાસ્તવિક છે. પણ તે મૂળતત્ત્વરૂપે નહીં. માત્ર કોઈ પંજ મૂળતત્ત્વના પરિણામરૂપે તે સત્ય છે. જે પરિણામનો બુદ્ધિથી પણ બીજો વિભાગ ન ચર્ચાકે તેવા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરિણામનું નામ કણ છે. તેની કણનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે-“એક પરમાણુને પ્રથમ પોતાનું ક્ષેત્ર છોડી બીજું ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરવામાં નેટલો વળત વીતે છે તેજ વખતનું અર્થાત્

૧. જુઓ “દિગ્દેશકાલાકાશેષ્યવ્યયં પ્રસજ્ઞઃ” અ. ૨, આ. ૧, સૂ. ૨૩, પૃ. ૨૫૪ (ચૌખમ્મા સીરીઝ). ૨. “નાસ્માકં વૈશેષિકાદિવદમત્યક્ષઃ કાલઃ કિન્તુ પ્રત્યક્ષ યવાસ્મિન્ક્ષણે મયોપલબ્ધ હત્યનુભવાત્ । અરૂપસ્યાપ્યાકાશયત્પ્રત્યક્ષત્વં ભવિષ્યતિ ।” અ. ૧, પા. ૧, અધિ. ૫, સૂ. ૫, પૃ. ૪૫.

૩. “દિક્કાલાવાકાશાદિભ્યઃ” સાંખ્યમધ્વચન, અ. ૨, સૂ. ૧૨.

૪. આ જ પરમાણુની ગતિનો દાખલો પ્રવચનસારમાં આચાર્ય કુંદકુંદે આપેલ છે અને તેના દીકા ગ્રંથોમાં તે જ વાત સ્પષ્ટ થયેલ છે. જુઓ અ. ૨, ગાથા ૪૬ આદિ.

પરમાણુપરિમાણુ દેશના અતિક્રમણમાં લાગતા વખતનું નામ 'ક્ષણ' છે. આ રીતે જોતાં ક્ષણ એ માત્ર ક્રિયાનો અવિભાજ્ય અંશનો સંકેત છે. યોગદર્શનમાં સાંખ્યદર્શનસમ્મત જડ પ્રકૃતિતત્ત્વ જ ક્રિયાશીલ મનાયેલ છે. તેની ક્રિયાશીલતા સ્વાભાવિક હોય તેને ક્રિયા કરવામાં અન્ય તત્ત્વની અપેક્ષા નથી. તેથી યોગદર્શન કે સાંખ્યદર્શન ક્રિયાના નિમિત્ત કારણ તરીકે વૈશેષિકદર્શનની પેઠે કાળતત્ત્વને પ્રકૃતિથી ભિન્ન-સ્વતંત્ર નથી સ્વીકારતા, એ બાબત બરાબર સાબીત થાય છે. (૩) 'ઉત્તરમીમાંસા' આ દર્શન, વેદાંતદર્શન યા ઔપનિષદિક દર્શનના નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ બાદરાયણે ક્યાંક એ કાળતત્ત્વના સંબંધમાં સ્પષ્ટ લખ્યું નથી પણ તે દર્શનના પ્રધાન વ્યાખ્યાકાર શંકરાચાર્યે માત્ર બ્રહ્મને જ મૂળ અને સ્વતંત્ર તત્ત્વ સ્વીકારી અન્ય સદ્મત્તે સ્થૂળ જડ જગતને માધિક અગર તે અવિદ્યા-જનિત સાબીત કરેલ છે. તેથી જ શંકર વેદાંતનો સિદ્ધાંત સંક્ષેપમાં એટલો છે કે "બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા" આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પ્રકૃત કાળને જ નહીં પણ આકાશ, પરમાણુ આદિ તત્ત્વોને પણ સ્વતંત્રતા માટે સ્થાન જ નથી. જો કે વેદાંત દર્શનના અન્ય વ્યાખ્યાકારો રામાનુજ, નિંબાર્ક, મધ્વ અને વલ્લભ કેટલીક મુદ્દાની બાબતોમાં શંકર સિદ્ધાંતથી જૂદા પડે છે, પણ તેઓના મતભેદનું મુખ્ય ક્ષેત્ર આત્માનું સ્વરૂપ અને જગતની સત્યતા કે અસત્યતા એ છે. કાળતત્ત્વ સ્વતંત્ર નથી તે બાબતમાં વેદાંત દર્શનના બધા વ્યાખ્યાકારો એકમત છે.

જ્ઞ—વૈદિક દર્શનની કાળતત્ત્વ સંબંધી માન્યતાઓ જોયા બાદ જૈનદર્શન તરફ નજર આવે છે. અને પ્રશ્ન થાય છે કે જૈનદર્શન સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી છે કે અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી? આનો સંક્ષેપમાં ઉત્તર એટલો જ મળે છે કે જૈનદર્શનમાં સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વની અને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વની માન્યતાના બંને પક્ષો સ્વીકારાયા છે. જોકે વખત જતાં જૈન-સાહિત્ય હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં ફેલાયું અને પુષ્ટ થતું ગયું, પણ તેનાં ઉત્થાનનાં ખીજ પૂર્વ-દેશ બિહારાન્તર્ગત મગધ પ્રદેશમાં જ રોપાયેલાં. ઉપર્યુક્ત વૈદિક ઇ-દર્શનોના સૂત્રકારો પણ મોટે ભાગે મગધની સમીપના મિથિલા દેશમાં જ થયેલા. જૈન દર્શન અને વૈદિક દર્શનોની માત્ર ક્ષેત્રવિષયક જ સમાનતા નથી પણ તેઓની સમાન-કાલીનતા પણ નિશ્ચિત છે. આ સમાનક્ષેત્રતા અને સમાનકાલીનતાનો પ્રભાવ જૈનસાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતાં કાળતત્ત્વ સંબંધી પૂર્વોક્ત બંને પક્ષોથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. હવે આપણે તપાસી જોઈએ કે જૈનદર્શનના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનનાર અને ન માનનાર એ બે પક્ષો ક્યાં ક્યાં ઉલ્લિખિત થયેલ છે. તે ઉપરાંત એ પણ જોવું બાકી રહે છે કે વૈદિક સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી પક્ષ અને અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વવાદી પક્ષે કાળનું જેવું જેવું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, જૈન સાહિત્યના ઉક્ત બંને પક્ષોએ પણ તેવું તેવું સ્વરૂપ જ વર્ણવ્યું છે કે તેમાં કંઈ ફેરફાર છે?

આ બંને પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપ્યા પહેલાં એક વાત ખાસ જણાવી દેવી યોગ્ય છે, અને તે એ કે જૈનદર્શનનું સાહિત્ય સ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બે શાખાઓમાં વહેંચાયેલું છે. જ્યારે સ્વેતાંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં કાળતત્ત્વને લગતી ઉપર્યુક્ત બંને માન્યતાઓ મળે છે, ત્યારે દિગંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં ફક્ત કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનનાર એક જ પક્ષ દષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્વેતાંબર પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભગવતી,^૧ ઉત્તરાધ્યયન,^૨ જીવાભિગમ, પ્રજાપત્તા^૩ આદિ આગ-
મેમાં કાળ સંબંધી ઉપર્યુક્ત બનને પક્ષો ઉલ્લિખિત થયા છે. દિગંબરીય પ્રાચીન સાહિત્યમાં
પ્રવચનસારમાં^૪ સ્વતંત્ર કાળતત્વનો એક માત્ર પક્ષ છે. શ્વેતાંબર મધ્યમકાલીન સાહિત્યમાં
વિશેષઆવશ્યકભાષ્ય,^૫ ધર્મસંગ્રહણી^૬ તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ^૭ આદિ ગ્રંથોમાં ઉક્ત બન-
ને પક્ષો નિર્દિષ્ટ છે. દિગંબરીય મધ્યમકાલીન સાહિત્યમાં તત્ત્વાર્થની^૮ ત્રણ ટીકાઓ^૯ (સર્વા-
ર્થસિદ્ધિ, રાજ્યવાર્તિક, શ્લોકવાર્તિક), ગોમ્મટસાર^{૧૦} આદિ ગ્રંથોમાં એ પૂર્વોક્ત એક જ પક્ષ
જણાય છે. શ્વેતાંબરીય અર્વાચીન સાહિત્યમાં દ્રવ્યશુભર્થયનો રાસ,^{૧૧} યુક્તિપ્રબોધ,^{૧૨}
લોકપ્રકાશ^{૧૩} આદિ ગ્રંથોમાં ઉક્ત બનને પક્ષો પોષાયેલા છે.

ખીન્ને પ્રશ્ન કાળતત્વના સ્વરૂપને લગતો છે. વૈદિકદર્શનસ્વીકૃત કાળતત્વ સંબંધી
ઉક્ત બનને પક્ષો જૈન દર્શનમાં છે, એટલા પૂરતુ એ બનને દર્શનોતું સામ્ય છતાં સ્વરૂપની
બાબતમાં જૈન દર્શન વૈદિક દર્શનોથી બિલકુલ જુદું પડે છે. સ્વરૂપ સંબંધી અનેક
માન્યતાઓ જૈન સાહિત્યમાં છે. તેની વિવિધતા જોતાં પરાક્ષ વિષયમાં મનુષ્યની જુદી
દૃષ્ટિનાં કેવાં ચિત્રણો આલેખે છે, તે વાત વધારે સાખીત ચાય છે. જ્યારે વૈદિક
સ્વતંત્ર કાળપક્ષ કાળને એક વ્યાપક અને નિત્ય માને છે ત્યારે જૈન સ્વતંત્ર કાળતત્વ-
પક્ષમાં ચાર જુદી જુદી માન્યતાઓ છે. પહેલી માન્યતા કાળને અણુમાત્ર અને એક
સ્વીકારે છે.^{૧૪} બીજી માન્યતા પ્રમાણે કાળ એક તત્વ છતાં મનુષ્યક્ષેત્રપ્રમાણુ છે, અણુ-

૧. જુઓ કાતક ૨૫, ઉદ્દેશ ૪, સુ. ૭૩૪, પૃ. ૭૩.

૨. અધ્યયન ૨૮, ગાથા ૭-૮, પૃ. ૫૫૮. ૩. પદ્ ૧, સુ. ૩, પૃ. ૮. આ
મર્વે આગમે સુરતના દેવચંદ લાલભાઈ તેમજ આગમેદ્ય-સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ
છે. ૪. જુઓ અ. ૨, ગાથા ૪૬, ૪૭, વગેરે. ૫. ગાથા ૯૨૬ તથા ૨૦૬૮-આ ગ્રંથ
જિનભદ્ર ગણી ક્ષમાશ્રમણે રચેલ છે. તેઓ હરિભદ્ર સુરિના પહેલાં નિકટવર્તિ થયેલા મનાય
છે. ૬. આ ગ્રંથ આડમી નવમી શતાબ્દીમાં થયેલ શ્રી હરિભદ્રસુરિએ રચેલ છે. જુઓ
ગા. ૩૨ તથા મહાયગિરિ ટીકા. ૭. જુઓ અ. ૫, સુ. ૩૮-૩૯, ભાષ્યવ્યાખ્યા શ્રીસિદ્ધ-
સેન કૃત. ૮. આ ગ્રંથને શ્વેતાંબર, દિગંબર બનને સંપ્રદાય પ્રમાણુ તરીકે એક સરખી
રીતે સ્વીકારે છે, જોકે બનને સંપ્રદાયમાં કેટલાંક સૂત્રો ઝોઝાં વર્તા છે અને પરિવર્તન
પણ પામ્યાં છે. કેટલેક સ્થળે સૂત્રમાં વિશેષ બિજતા ન હોવા છતાં પણ બનને સંપ્રદાયના
વ્યાખ્યાકાર આચાર્યોએ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણુ તે તે સૂત્રોના જુદા જુદા અર્થ કથ્યાં
છે. તેના ઉદાહરણુ રૂપે કાળ સંબંધી સૂત્રો ઉપરની એક સંપ્રદાયના આચાર્યોએ કરેલ વ્યાખ્યા
જોવા જેવી છે. ૯. અ. ૫, સુ. ૩૯-૪૦ ઉપરની ત્રણ વ્યાખ્યા. ૧૦. જુઓ જીવકાંડ.
૧૧. આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં સત્તરમા-અઠારમા સૈદ્ધમાં થયેલ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ
રચેલ છે. તેમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર બનને સંપ્રદાયોની કાળ સંબંધી સમગ્ર માન્યતાઓ
વિચારપૂર્વક વર્ણવાયેલ છે. આ વિષયના જીજ્ઞાસુ માટે આ એકજ ગ્રંથ પૂર્ણ છે. જુઓ
“પ્રકરણુ રત્નાકર, ભા. ૧, પૃ. ૩૮૭, ગા. ૧૦.” ૧૨. આ ગ્રંથમાં પણ શ્વેતાંબર, દિગંબર
બનને સંપ્રદાયની સમગ્ર કાળસંબંધી માન્યતાઓનું એક પ્રકરણુ છે. તેના પ્રણેતા ઉ.
મેઘવિજયજી છે. તે એક સારા વિદ્વાન અને યશોવિજયના સમકાલીન હતા. ગ્રંથ અસુદ્રિત છે.
૧૩. આ માન્યતા યુક્તિપ્રબોધમાં હોવાનું સ્પષ્ટ ચાય છે. આ વિચાર લખતી વખતે તે
ગ્રંથ પાસે ન હોવાથી ચોક્કસ પૂરાનો આપી શકતો નથી.

માત્ર નહીં. ત્રીજી માન્યતા પ્રમાણે કાળતત્ત્વ એક છે ખરું પણ તે અણુમાત્ર નથી, મનુષ્ય-
ક્ષેત્રપ્રમાણ નથી દિન્ટુ લોકવ્યાપી છે. ચોથી માન્યતા પ્રમાણે કાળતત્ત્વ એક નહીં પણ અસંખ્ય
છે, અને તે બધાથે પરમાણુ માત્ર છે. આ ચોથી માન્યતા એકલા દિગંબર સંપ્રદાયમાં
સ્વીકૃત છે. બાકીની ત્રણ માન્યતા શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત છે,

વૈદિક અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વપક્ષ મુખ્યતઃ પ્રકૃતિપરિણામને અગર વેદાંતની દૃષ્ટિએ
માયિક વિલાસને કે બ્રહ્મવિવર્તને કાળ કહે છે, ત્યારે જૈન અસ્વતંત્ર કાળતત્ત્વપક્ષ ચેતન
અચેતન એ બન્નેના પરિણામને કાળ કહે છે. સાંખ્ય અને યોગ ચેતન તત્ત્વને કૃતસ્થ નિત્ય
માનતા હોવાથી તેના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ માત્ર જ પરિણામી છે અને તેથી જ તેના
મત પ્રમાણે પ્રાકૃતિક પરિણામ જ કાળ છે. વેદાંત દૃષ્ટિ અનુસારે જગત માયિક અને
બ્રહ્મનો વિવર્ત છે તેથી તેની દૃષ્ટિએ કાળ એ એક માયાવિલાસ અગર તો બ્રહ્મવિવર્ત
છે. પણ જૈનદર્શન ચેતન અચેતન બન્નેને વાસ્તવિક અને પરિણામી માનતું હોવાથી તેના
મત પ્રમાણે ચેતન અચેતન બન્નેનો પર્યાયપ્રવાહ કાળ મનાય છે.

ગ-બૌદ્ધદર્શનનું સાહિત્ય વિશેષ જોવામાં આવ્યું નથી. જે કાંઈ થોડું જોવામાં આવ્યું
છે તે ઉપરથી અત્યારે એટલું જ કહી શકાય છે કે બૌદ્ધમતમાં કાળ સ્વતંત્ર તત્ત્વરૂપે
મનાયેલ નથી.

ઉપસંહાર

આથે સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતી કાળતત્ત્વને ક્ષગતી માન્યતાઓનું ઉપર જે સંક્ષેપમાં
વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, આશા છે કે તે વર્ણન આર્યસાહિત્યના અભ્યાસીઓને
અંદાજે પણ ઉપયોગી થશે.

સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય

૧

સંસ્કૃત નાટકની પ્રાચીનતા.

[રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ]

યેવિધા વ્યાખ્યાનમાળાના છેલ્લા વ્યાખ્યાનમા નાટકની ઉત્પત્તિ વિષે મેં સંભવિત મતોની ચર્ચા કરી છે. હવે સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય કેટલું પ્રાચીન છે, વિદ્યમાન નાટકો કેટલાં છે, અને તે કયા કાલ-ક્રમમાં છે એ જતાવવાનો મારો ઉદ્દેશ છે. આ લેખમાં પહેલો વિષય ચર્ચ્યો છે.

વિદ્યમાન નાટકોમાં પ્રાચીનતાનો દાવો કરતાં ત્રણ દવિઓનાં નાટકો છે: ભાસનું નાટકચક્ર, શુદ્ધનું મૃચ્છકટિક, અને કાલિદાસનાં નાટકો. આ ઉપરાંત દુર્ધરતાનમાંથી મળી આવેલાં એ ખણિત ઐદ નાટકો છે. પ્રતોની લિપિ ઉપરથી પ્રો. હ્યુડર્સ તે નાટકોને ઇસવીસનના પહેલા સૈકામાં મુકે છે; અને જોકે નાટકો અત્યંત ખંડિત છે તોપણ તે સમયમાં નાટકની હયાતીના પૂરાવા તરીકે સંબળ સાધન છે.^૧ કુશનનો સમય ઇ. સ. ૨૦-૨૨૫ ગણાય છે.^૨ એટલે તે નાટકોનો સમય આ અરસામાં તો નિર્વિવાદ-પણે મુકી શકાય.

ભાસના નાટકચક્રનો પ્રશ્ન અત્યંત વિવાદાસ્પદ છે; એટલે તેની ખાસ ચર્ચા કર્યા પહેલાં તેને કાલક્રમમાં એકદમ સ્થાન આપવું એ યોગ્ય નથી લાગતું. મૃચ્છકટિકનો પ્રશ્ન ભાસના 'દરિદ્ર ચારુદત્તમ્' સાથે ગુચવાયો છે, એટલે પ્રસ્તુત ગર્વપણામાં તેને પણ એક કેરેન્ટ મુકવાની ફરજ પડે છે. કાલિદાસનાં નાટકો વિષે એ જાતનો મતભેદ નથી. એટલે અત્યારે પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં તે કવિવરનાં નાટકોથી શરૂ કરી શૂતકાળ તરફ આગળ વધવું ઉચિત લાગે છે.

કાલિદાસનો સમય અનિર્ણીત છે. તેને ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી તે ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા સુધીનાં વિદ્વાનો પોતાને યોગ્ય લાગે તેમ મુકે છે.^૩

કાલિદાસનાં નાટકો જોતાં અને ખણિત ઐદ નાટકો ઉપરથી દૃષ્ટના કરતાં જણાય છે કે આ નાટકો સાહિત્યમાં પ્રવેશ પામતી કાંઈ નવી ચીજ નથી, પણ નાટકસાહિત્યનાં

૧. પ્રો. હાઈન્ડ્રીક હ્યુડર્સે તે નાટકોનું સંપાદન કરી જર્મન ભાષામાં લાંબી પ્રસ્તાવના સાથે ૧૯૧૧ માં બર્લીનમાં તે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. નાટકોની પ્રતોની લિપિ કુશનના સમયની છે એમ લિપિજ્ઞોની સરખામણી કરી પ્રો. હ્યુડર્સે સિદ્ધ કરે છે. જુઓ, Bruchstücke Buddhistischer Dramenની પ્રસ્તાવના, પા. ૧૧ Darnach würden unsere Fragmente aus der Zeit um den Beginn der christlichen Ära stammen. 'માટે આપણા ખણિત ભાગો ખ્રીસ્તી સેવતની લગભગ શરૂઆતમાં આવે છે.'

૨. જુઓ Smith, Early History of India. પા. ૨૪૮.

૩. જુઓ પ્રો. ડે. હ. મુવ ફ્રે 'પરાક્રમની પ્રસાદી'ની પ્રસ્તાવના, પા. ૧૪ (આવૃત્તિ ૫ મી), અને પ્રો. મેકડોનાલ્ડ ફ્રે 'His. of Sanskrit Literature પા. ૨૨૫.

પરિપક્વ ફળ છે. અને તેથી આ સમય પહેલાં નાટકોની હયાતી હોવી જોઈએ એ તર્કને પૂર્ણ અવકાશ મળે છે. વિદ્યમાન સાધનોની મદદથી હવે આપણે એ નિર્ણય કરવાનો છે કે આ કરતાં નાટક અને નાટકસાહિત્ય કેટલું પ્રાચીન છે.

આ શોધ કરીએ તે પહેલાં નાટકની હયાતી કયવામાં સાધનરૂપ બે શબ્દોની ચર્ચા કરવી આવશ્યક છે. મારા પહેલા વ્યરખ્યાનમાં નાટકનો 'નૃત્ય' સાથે કેવી રીતે સંબંધ છે તે મેં જણાવ્યું-છે. હવે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે ઉદ્દેશોમાં આપણે નૃત્ય અને નાટકનો કેવી રીતે વિવેક કરવો? આનો નીકાલ નટ અને નર્તકનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાંજ વિવેક કરવામાં આવે છે તેનાથી થાય છે. સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં તિલ્કન્ત પ્રકરણમાં બે વાર નટ્ ધાતુનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે, તેમાં બીજા ઉદ્દેશ્યમાં કૌમુદીદ્વાર નીચે પ્રમાણે દીકા કરે છે:

નટ નૃત્તૌ । इत्यमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । याक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्र-विशेषमात्रं नृत्तम् ।

'નટ્ ધાતુ નૃત્યના અર્થમાં છે. આ પ્રમાણે પહેલાં તે કહેવાઈ ગયો છે. હાં આ વિવેક કરવાનો છે. 'પહેલાં કહેલાનો 'નાટ્ય' અર્થ છે, કે જે કરનારાઓ નટ કહેવાય છે. જેમાં વાક્યાર્થનો અભિનય હોય તે નાટ્ય. પણ ઘટાદિગણ્યમાં આવતાં (એટલે કે ચાકુ) નટનો અર્થ નૃત્ય અને નૃત્ત થાય છે કે જે કરનારા નર્તક કહેવાય છે. જેમાં પદના અર્થનો અભિનય હોય તે નૃત્ય; જેમાં કેવળ ગાત્રનું હાલન ચાલન હોય તે નૃત્ત. આ રીતે વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નટ શબ્દ આપણે જે અર્થ માટે અંગ્રેજી શબ્દ 'એક્ટર' વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં વપરાય છે; અને નર્તક શબ્દ સાધારણ નાચનારના અર્થમાં છે. સાહિત્યમાં પણ સાધારણ રીતે આ વિવેક સમવાતો હશે. નર્તક શબ્દ વધારે વ્યાપક હોવાથી નટને માટે વપરાય એ સંભવિત છે.'

સાધારણ નૃત્ય કરનાર નર્તક છે એનો બીજો પુરાવો વાત્સ્યાયન કામસૂત્રની જયમંગલાં દીકામાં મળે છે. નૃત્યની ટુંકામાં વ્યાખ્યા આપી આ પ્રમાણે તેનો ભેદ પાડે છે. "તદ્ દ્વિવિધમ્ । નાટ્યમનાટ્યં ચ । તયોર્લ્લં.

। स्वर्गे वा मर्त्यलोके वा पातालं वा निवासिनाम् ।

કૃતાનુકરણં નાટ્યમનાટ્યં નર્તકાશ્રિતમ્ ॥ "

'તે (એટલે નૃત્ય) બે પ્રકારનું છે: નાટ્યમાં આવતું અને તેમાં નહિ આવતું. આ પ્રમાણે કહેવાય છે.'

સ્વર્ગ લોક, મર્ત્ય લોક અને પાતાલમાં રહેનારાઓનાં કાર્યનું અનુકરણ તે નાટ્ય; નર્તકના ઉપર આધાર રાખનાર અનાટ્ય.

+ સિદ્ધાન્ત કૌમુદી પા. ૧૯૬ નિ. સા. આ.

૪. જુઓ ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર, વોચ્છેટાં સ્મૃતિ ચૈવ સ્તમ્ભયન્તિ સ્મ નૃત્યતામ્ ।

શ્લોક: ૩૨ નિ. સા. આ.

પ. વા: કા. સૂ. પા, ૩૩, ચૌખંડ્યા સંસ્કૃત સીરીઝ.

આ રીતે જોતાં એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે સાધારણ નૃત્ય કરનારા નર્તક કહેવાતા હશે; અને નાટકમાં અભિનય કરનારા નટ કહેવાતા હશે.

આટલા ઉપરથી એ નિષ્પત્ત થાય છે કે જ્યાં જ્યાં 'નટ નર્તક' નો ઉલ્લેખ હોય ત્યાં નટ શબ્દ નાટકના સૂચક તરીકે લેવો જોઈએ. (અહીં આ પણ પૂર્વાપર સંબંધની અપેક્ષા તો છે જ.) અને એના સંબંધમાં આવતા 'રંગ' આદિ શબ્દોનો નાટ્યગૃહ વગેરે અર્થ કરવો જોઈએ.

પ્રથમ સાધન તરીકે ભરત મુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્યાયનનું 'કામસૂત્ર લખ્યું. આ બન્ને ગ્રંથોના ચોક્કસ સમય વિષે હજી ધણો મતભેદ છે. મી. કાણેનો એવો મત છે કે નાટ્યશાસ્ત્ર ઇસવી સનના પાંચમા સદ્દ પહેલાનું છે, અને તેઓ એવો તર્ક કરે છે કે તે ઇસવીસનના પહેલા સદ્દમાં રચાયું હોય. મૉ. પ્રાલ રેગર્નોનો પણ એવો મત છે કે તે ઇસવી સન પછીનું છે.^૬

કા. સ્. નો રચનાર મદ્યનાગ વાત્સ્યાયન ઇસવી સનના ત્રીજા સદ્દમાં થયો હશે એવો પ્રો. વાકેખીનો મત છે.^૭

ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર જોતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે આનું શાસ્ત્ર રચાય તે પહેલાં નાટકનો સાહિત્ય અને અભિનય કલા તરીકે ખૂબ વિકાસ થયો હોવો જોઈએ. આર્ચવિદ્યા-આખ્યાનામાળામાં મેં નાટ્યશાસ્ત્ર અનુસાર નાટકના સ્વરૂપનું વર્ણન આપ્યું છે. તે ઉપરથી સહેલાઈથી સમજાય છે કે ઉગ્ની કોટિના નાટકસાહિત્યનું અવલોકન કર્યા વિના ભાગ્યેજ એવી કલ્પના શાસ્ત્રકાર બાંધી શકે. અભિનય કલાની આખતે નાટ્યશાસ્ત્રના તે વિષયના અધ્યાયો વાંચ્યાથી સ્પષ્ટ થશે. આ ઉપરથી જો એમ કલ્પના કરીએ કે નાટ્યશાસ્ત્ર રચાયું તે પહેલાં કાંઈ નહિ તો બસો ત્રણસો વરસોથી નાટક રચાતાં હશે તો તે વધારા પડતી ન ગણાય.

૬. જુઓ. Ind. Ant. પુ. ૪૬, પા. ૧૮૩; અને મૉ. ગ્રોસેટ સંપાદિત 'ભરત' નાટ્યશાસ્ત્રની પ્રસ્તાવના.

૭. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૪૭, પા. ૧૮૯ અને પુ. ૪૦. પણ પ્રો. કે. હ. દુવ કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયનને અને અર્થશાસ્ત્રકાર ચાણક્યને એક ગણે છે. (જુઓ 'મેળની મુદ્રિકા, આ. પાંચમી) ચાણક્ય એ ચંદ્રગુપ્તનો રાજવંશદાતા હતા, એટલે કા. સ્. નો સમય ઇસવી સનનો ચોથો સદ્દો ગણાય. આ પ્રમાણે જો ગણીએ તો મધ્ય-કર્તેયો 'કુન્તલઃ શાતકર્ણિઃ શાતવાહનો મહાદેવો મલ્લયવર્તો જગાન' (કા. સ્. પા. ૧૪૯ ચૌ. સં. સી.)-આ ઉલ્લેખને શોધે ગણવો ?

શાતવાહનના વંશજ હોવાનો દાવો કરતા અનેક શાતકર્ણિ નામધારી આન્ધ્રરાજ્યોમાં સૌથી પ્રાચીન નાનાવાટના શિલાલેખવાળો છે. એને જો ખારવેલનો સમકાલીન ગણીએ તોપણ તે ઈ. સ. ના બીજા સદ્દમાં જ મુકાય. પ્રો. દેવદત્ત ભંડારકરના મતે તો આ વંશની સ્થાપનાનો સમય ઈ. પૂ. ૭૩ છે. ઉપરનો ઉલ્લેખ પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો વાત્સ્યાયનનું કા. સ્. ઇસવી સનના બીજા કે પહેલા સદ્દ પછી જ મુકાય. જુઓ. Early His. of India-Smith પા. ૧૪૯ Early His. of the Deccan, Dubreuil અને Ind. Ant. પુ. ૪૯, પા. ૩૦.

ગ્રોઃ' પાકેબી' જે કે વાત્સ્યાયનને ઇસવી સનના ત્રીજા સૈકામાં મૂકે છે પણ તેઓ કયુલ કરે છે કે વાત્સ્યાયને પૌતાના અંધમાં અનેક જૂના અંધોનો સાર આપ્યો છે અથવા સમાવેશ કર્યો છે. આ બાબત' કા. સુ. નું પહેલું પ્રકરણ જોતાં આપોઆપ સમજાય એવી છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એમાં જે લોકસ્થિતિનું વર્ણન છે તે ઘણા સૈકાઓથી ચાલતા આવતા જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. અને આ બાબતને આપણા દેશના રીતરીવાજોનું સ્થાયિત્વ ધ્યાનમાં લઈએ તો ટેકો મળે છે.

કામ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખો મળે છે. ત્રીજા અધ્યાયના 'વિદ્યાસમુદેશ નામક ત્રીજા પ્રકરણમાં ચોસક કલાઓનો નામનિર્દેશ કર્યો છે—જેમકે ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, આલેખ્ય વગેરે. તેમાં આગળ જતાં એકત્રીશમી અને બત્રીશમી વિદ્યાઓ તરીકે 'પુસ્તકવાચનમ્ અને નાટકાલ્યાયિકાદર્શનમ્ (નાટક અને આખ્યાયિકા દર્શન) નો ઉલ્લેખ છે. આમાં નાટક જોતાં આવડવું એ નાગરિકે જાણવાની એક કળા ગણાતી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. આખ્યાયિકાદર્શનથી રામલીલા જેવા મોટા આખ્યાયને બજવી બતાવવાનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય એમ લાગે છે.

ત્યારપછીના 'નાગરકૃત' પ્રકરણમાં 'નેમિત્તિક દર્મ' ગણાવતાં સૌથી પ્રથમ 'ઘટાનિવચ્છન' ને મૂકે છે. ઘટાનો અર્થ ટીકાકાર 'દેવાનુદિવ્ય યાત્રા ઘટા' એવો કરે છે. પછીના સૂત્રોમાં તેમાં નાગરિકોએ શું કરવું એનું વર્ણન છે, 'પક્ષસ્ય માસસ્ય યા પ્રજ્ઞાતેઽહનિ સરસ્વત્યા મયને નિયુક્તાનાં નિત્યં સમાજઃ ॥૨૭॥ "પખવાડીઆ અથવા માસના (તહેવાર તરીકે) પ્રસિદ્ધ દિવસે સરસ્વતીના ભવનમાં નીમેલાઓનો નિત્ય (એટલે નિયમ. પ્રમાણે મુકા. વિના) સમાજ.

(' નીમેલાઓ એટલે નૃત્ય કરવા દરાવવાને નીમેલા નટો, નાગરિકો વગેરે. તેઓનો સમાજ એટલે કે પૌતાનું કામ કરવા ભેગા થવું તે, કે જે પ્રવૃત્ત થતાં નાગરિકો સામાનિક થાય. ' ટીકા.)

कुशीलवाश्चागन्तवः प्रेक्षणकमेषां द्युः ॥ २८ ॥

"ખ્હારથી આવેલા નટનર્તકો એમને પ્રેક્ષણ આપે."

પછીનાં ત્રણ સૂત્રોમાં નટારિકનો કેમ સત્કાર કરવો એની સૂચનાઓ આવે છે.

આ ઉલ્લેખોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'સમાજ' શબ્દ 'સંગીત અને નાટક માટે ભેગા થએલા' એ અર્થમાં વપરાય છે. બીજું એ સમજાય છે કે તહેવારોને દીવસે યાત્રાપ્રસંગે આવા 'સમાજ' કરવા એ નાગરિકની ફરજ ગણાતી.

આ બન્ને અંશેથી આટલું નિષ્પન્ન થાય છેઃ ઓછામાં ઓછા ઇસવી સનના પહેલાના અને પછીના બપોે સૈકાઓમાં નાટકો રચાયાં હશે, બજવાતાં હશે, અને દ્વારસિક નાગરિકો તેને એક ધાર્મિક ફરજ તરીકે ઉત્તેજન આપતા હશે. આ બન્ને અંશે આ રીતે સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે.

૮. સરખાવો ભવબૂતિનાં નાટકોમાં સંનિપત્તિત્ત્વ મગવતઃ કાલપ્રિયનાયસ્ય યાત્રાપ્રસન્ને નાનાદિગન્તધાસ્તવ્યો મહાજનસમાનઃ । આદિટશ્ચાસ્મિ ધિદ્વજ્જનપરિપદા યથા કેનચિદ્પૂર્વપ્રકરણેન વચં. વિનોદયિતવ્યા ઇતિ । વગેરે આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ભવબૂતિનાં નાટકો આજી 'યાત્રા' અથવા 'ઘટા' માં બજવાતાં હશે.

હવે ઇસવી સન પૂર્વે પહેલા ત્રણ સૈદ્ધાંતોમાં નાટકની હયાતી માનવાનાં બીજાં જે મુખ્ય સાધનો છે તેની પરીક્ષા કરીએ.

તેમાં સૌથી પહેલું પતંગલિનું મહાભાષ્ય લખ્યું. મહાભાષ્ય લખાયાનો સમય સર ભાસ્કરદેવે ઇ. પૂ. ૧૪૪-૪૨ તરીકે નક્કી કર્યો છે.^૯ તેમાં નાટક બજવાયાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે:

इह तु कथं वर्तमानकालता—कंसं घातयति, वलिं बन्धयतीति चिरहते कंसे, चिरबद्धे च वलौ । अत्रापि युक्ता । कथम् । ये तावदेते शौभिका नाम ते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च वलिं बन्धयन्तीति । (મહાભાષ્ય, ૩. ૧. ૨, સ. ૨૬. ચૌ. સં. સી. પા. ૪૬)

“કંસને મરાવે છે,” ‘વલિને બંધાવે છે’ એમાં લાંબા વખત પહેલાં મરાએલા કંસ માટે અને બંધાએલા બલિ માટે અંહીઆ શી રીતે વર્તમાનકાળ ? અંહીઆ પણ યોગ્ય છે. આ જે શૌભિકા (નટોના વ્યાખ્યાનોપાધ્યાય, [કૈયટ] એટલે ઉસ્તાદો) છે તે કંસને પ્રત્યક્ષ મરાવે છે, અને બલિને બંધાવે છે.”

આ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પતંગલિના સમયમાં ‘કંસવધ,’ અને ‘બલિબંધ’ એ નામનાં નાટકો બજવાતાં હશે. આ નાટક બાસતું ‘કૃષ્ણબાલચરિત્ર’ છે એમ સાક્ષર શ્રીયુત કેશવલાલ ધ્રુવનું માનવું છે.^{૧૦}

આ ઉપરાંત ‘નટ’ નો અને ‘રંગ’ નો બીજો ઉલ્લેખ પણ મહાભાષ્યમાંથી મળે છે. નટાનાં ચિયો રંગ ગતા યો યઃ પૃચ્છતિ ‘કસ્ય યુયં કસ્ય યુયમિતિ તં ‘તથ, તથ’ इत्याहुः । (મ. ભા. પા. ૭. વૅ. ૩ બો. સં. સી.)

‘રંગભૂમિ ઉપર મગેલી નટોની સ્ત્રીઓ તેમને જે પૂછે છે કે ‘તમે કેની, તમે કેની’ ત્યારે કહે છે કે ‘તારી, તારી.’

વાકરણશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં જે ઉદાહરણ ૩૫ લેવાય એ લોકોને જાણીતી અને પ્રચલિત બાબત હોય એમ અનુમાન કરવું અયોગ્ય ગણાય નહિ.

કલિંગના રાજા ખારવેલ અને અશોકના શિલાલેખોના ઉલ્લેખોથી એમ નક્કી કરી શકાય છે કે રાજાઓ નાટકમંડળીઓને અને જાહેર જલસાઓને ઉત્તેજન આપતા હશે.

ખારવેલ ઇ.પૂ. ૧૬૦ ના અરસામાં મુકાય છે; અશોકનું રાજ્યારોહણ ઇ. પૂ. ૨૭૩-૭૨ માં મુકાય છે.^{૧૧}

ખારવેલના હાથીશુકા લેખની પાંચમી પંક્તિ આ પ્રમાણે છે :

ए नृज्जो. छन्डी. जेन्टी. पु. १. पा. ३०२.

૧૦ જૂઓ, ‘સાચું સ્વપ્ન,’ પ્રસ્તાવના. પા. ૧૧ આ. ૧. કેવિત્ત્વ કંસમક્તા ઇત્યાદિ વાક્યનો સંગ્રહ પ્રો. કેશવલાલ ધ્રુવ નાટકના સંગ્રહમાં લે છે એ યોગ્ય લાગતું નથી. એનો સંગ્રહ પછી આવતા ગ્રંથિક જોડે છે. જુઓ મહાભાષ્ય પ્રદીપોદ્યોત. પા. ૨૨૮ બો. સં. સી. ની આશૃતિ. કથાવાં વાચ્યમાનાવાં દિ વક્તારો ભવન્તિ ગચ્છન્ત્યેતે કંસઃ ઇત્યાદિ અને તેની ઉપરનો ભાગ.

૧૧. જુઓ. Early History of the Deccan, by Dubreuil. પા. ૧૨ અને Early History of India, Smith.

‘ગંધર્વવેદબુધો દંપનતગીતવાદિતસંદસનાર્હિ ઉત્સવસમાજકારાપનાર્હિ ચ કીઢાપયતિ નગરી’ ઇત્યાદિ. (પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભા. ૧, સં. મુનિગિતવિનય)

‘ગાંધર્વવેદ ભણુનાર દંપ (?) નૃત્ય, ગીત અને વાદિત્ર ને બતાવી ઉત્સવ સમાજ કરાવી નગરીને વિનાદ કરાવે છે.’

અહીં આ રાજ્યને ગાંધર્વવેદ ભણુનાર એટલે સંગીતમાં નિપુણ કહ્યો છે, નૃત્ય, ગીત, વાદિત્ર વગેરેના જલસા કરી ઉત્સવ અને ‘સમાજ’ પણ કરાવે છે. આ ‘સમાજ’ શબ્દ અમુક ખાસ અર્થમાં વપરાય છે. કા.સ્ક. ના ઉલ્લેખમાં આપણે જોયું હતું કે ત્યાં ‘સમાજ’ નો અર્થ તહેવારને દિવસે ‘સંગીત અને નાટક માટે ભેગા થતા નરો અને નાગરિકોની સભા’ એવો થાય છે. આ સંબંધથી એનો અર્થ ‘રંગભૂમિ’ એવો પણ થાય છે. (આગળ જુઓ.)

અશોકના શિલાલેખમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે.

ન ચ સમાજો કતડ્ડો । વહુકં દિ દોસં સમાજમ્હિ પસતિ દેવાનં પ્રિયો પ્રિયદસિ રાજા । અસ્તિ પિ તુ પકચા સમાજા સાધુમતા દેવાનં પ્રિયસ પ્રિયદસિનો રાજો । (Inscriptions of Asoka, ed. by Bhandarker, Part I. ગિરિનાર પાઠ.)

‘સમાજ ન કરવો. દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સમાજમાં બહુ દોષ જુવે છે. પણ એકે પ્રકારના સમાજ છે કે જેને દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સારા ગણે છે.’

આમાં બે પ્રકારના સમાજનો ઉલ્લેખ છે. એક દોષયુક્ત હોવાથી અશોક તેની મના કરે છે. બીજો પ્રકાર એને સંમત છે. આ બે પ્રકારના સમાજના અર્થ વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ હતો. પણ ગ્રે. દેવદત્ત બાપડારકરે અનેક પૂરાવા અને અવતરણોથી એમ નક્કી કર્યું છે કે અશોકે પ્રતિજ્ઞા બંધ કરેલો સમાજ એ જાતનો હતો કે જ્યાં મોળ-ખાતીમાં માંસ પીરસવા પશુઓનો વધ થતો; અને બીજા પ્રકારનો સમાજ જે એને સાધુમત છે તે ‘રંગ’ અથવા ‘પ્રેક્ષાગાર’ ના અર્થમાં છે કે જ્યાં લોકોને મલ્લયુદ્ધ, તર્તક (નાયનાર), નટ (નાટક બજવનાર) વગેરેના ખેલો જોવા નોતરવામાં આવતા. આવા સમાજ રાજ્યો અનેક વાર કરતા હશે તે બાબત મહાભારત, હરિવંશ, ઇત્યાદિમાંથી ઉતારા આપી અને ઉપર જણાવેલ ખારવેલ અને દક્ષિણના ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણી પોતાની પ્રજાને ઉત્સવ અને સમાજ વડે ખુશ કરતા એવા શિલાલેખોના ઉલ્લેખોથી સિદ્ધ કરે છે.^{૧૨}

— મી. એન. જી. મજુમદાર. આ સમાજ શબ્દનો વધારે ચોક્કસ અર્થ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.^{૧૩} તેમાં ઉપર જણાવેલા કામસૂત્રના અને શિલાલેખોના ઉલ્લેખ ઉપરાંત જાતકોમાંથી બે ઉલ્લેખો આપ્યા છે.

એમાં કલ્પવૈરજાતકમાં ‘સમજ્જં કત્વા’ નો અર્થ ‘નાટક કરવું’ એવો થાય છે, અને ‘સમજ્જમણ્ડલ’ નો અર્થ ‘રંગભૂમિ’ થાય છે. બીજા ઉલ્લેખમાં ‘સમજ્જ’ નો અર્થ ‘મલ્લ યુદ્ધનું સ્થાન’ એવો થાય છે. આ ઉલ્લેખો ઉપર ચર્ચા કરી મી. મજુમદાર

૧૨. જુઓ ઇન્ડી. એન્ડી. પુ. ૪૨, પા ૨૫૫-૫૬.

૧૩. જુઓ ઇન્ડી. એન્ડી. પુ. ૪૭, પા. ૨૨૧-૨૩

એમ અનુમાન કહાડે છે કે સમાજ એ 'theatre' (થીએટર) ના અર્થમાં પારિભાષિક શબ્દ છે. ૧૩

અશોક આ બીજા પ્રકારના 'સમાજ'ને 'સાધુમત' ગણે છે. તે ઉપરથી તે તેને સારી રીતે ઉત્તેજન આપતો હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. બધાં આવા ઉત્સવો. અને સમાજ ન થતા હોય એ સાધારણ રીતે સારા રાજ્યનું ચિન્હ નથી એમ નીચેના રામાયણના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે:

નારાજકે જનપદે પ્રહૃદનટનર્તકાઃ ।

ઉત્સવાશ્ચ સમાજાશ્ચ વર્ધન્તે રાષ્ટ્રવર્ધનાઃ ॥

(અયોધ્યાકાણ્ડ)

રાજા વિનાના દેશમાં સંતૃપ્ત નટો અને નર્તકો અને રાષ્ટ્રને વધારનાર ઉત્સવો અને સમાજો વધતા નથી. ૧૪

આ બન્ને શિક્ષાલેખોના ઉલ્લેખોના ચર્ચામાંથી એટલો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા અને ત્રીજા સૈકામાં 'સમાજ' બહુ લોકપ્રિય સંસ્થા હશે. ખાવાપીવાના પ્રાણી-હિંસાજનક સમાજનો અશોક મહારાજ પ્રતિબંધ કરે છે; અને જોના વડે ટલ્પ, ગીત, વાદ્ય, નટકલા ઇલાદિ લલિત કળાને પોષણ મળે એવા સમાજને ઉત્તેજન આપે છે; આ સમાજમાં જોને આપણે નાટક કહીએ છીએ તે પણ ભજવાતાં હશે એ સ્હેલાણી કહી શકાય એમ છે. તેના માટે બીજા સમય પૂરાવા પણ છે કે જોથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે તે સમયમાં નાટક એ જાણીતી વસ્તુ હતી

આ પૂરાવા આપણને જાતકોમાંથી મળે છે. જાતકોનો સમય ઈ. પૂ. ત્રીજા સૈકા પહેલાનો છે અને તેમાં વર્ણવેલી લોકરચિતિ તો યુદ્ધના પહેલાની પણ હશે એવું વિદ્વાનો માને છે. ૧૫

મી. શ્રીકંતી એવી માન્યતા છે કે જાતકમાં આપણા અર્થમાં નાટકનો ઉલ્લેખ નથી; અને કારણ એ આપે છે કે તેમાં નાટક ભજવ્યાનું વર્ણન નથી. પણ આ કારણ અમને બાધક લાગતું નથી. જો નટોનો, રંગભૂમિનો, નાટકનો, અને એને લગતી બીજી બાબતોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય તો નાટકની હયાતીનું અનુમાન કરવામાં ઉપરના કારણને બાધક ગણવું પ્રામાણિક નથી.

હવે જાતકોના ઉલ્લેખો તપાસીએ.*

એક વારાંગના ગૂમ યથ ગચ્છેલ પોતાના ચારને શોધવા નટોને બોલાવી કહે છે કે 'તુમ્હાકં અગમનદ્વાનં નામ ન અત્યિ । તુમ્હે ગામનિગમરાજધાનોયો મન્ત્વા

૧૩. મહર્ષિ ડૉ. વીન્સેન્ટ સ્મીથે પણ આ અર્થ સ્વીકારેલો છે. જુઓ. Ind. Ant પુ. ૪૮, પા. ૨૭૫.

૧૪. આ રીતે રામાયણનો ઉલ્લેખ પણ તે સમયમાં નાટકો હોવાના મતને પ્રુદ્ધિ આપે છે. તે નટ અને નર્તકોનો વિવેક કરે છે.

૧૫. જુઓ Manual of Indian Buddhism by H. Kern પા. ૨, અને 'જાતક માલાના અંગ્રીજ અનુવાદના પહેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના. શ્રીકંતી પણ એવી જ માન્યતા છે.

(*ઉલ્લેખો બધા શાક્યબોલ સંપાદિત જાતકમાલામાંથી લેવામાં આવ્યા છે. ઉપર જણાવેલ કણ્વવેદજાતકનો ઉલ્લેખ ત્રીજા પુસ્તકના એકસહમા પાને છે.)

સમજ્જં કત્વા સમજ્જમેહલે પઠમં પદ્મ ઇમં મોતં ગાયેય્યાથા તિ ણટં સિલ્લા-
પેતિ' ઇત્યાદિ.

‘તમે ન જાઓ એવી એકે જગા નથી. તમે ગામે શહેરો અને રાજધાનીઓમાં જઈને ‘સમાજ’ કરીને ‘સમાજ મણ્ડલ’માં સૌથી પહેલું આ ગીત ગાજો’ આ પ્રમાણે નટને શીખવાડે છે.’

કાર્ય શરૂ કર્યા પહેલાં અમુક ગીત ગાવાનો નટોમાં રીવાજ હશે એમ માનીએ તોજ ગુપ્ત રીતે શોધ કરવાના આ ઉપાયની ઉચિતતા છે. અને આ રીવાજ ઉપરથી એમ અનુ-
માન થઈ શકે કે આ ‘નટકાર્ય’ નાટક હોવાનો સંભવ છે.

આ જાતના ‘નટસમાજ’ અને ‘નટ’ કે ‘નટક’ ના ઉલ્લેખો ખીર્મ જાતકોમાં મળે છે. ૫૩૮ માં જાતકમાં એક બાળકને લોભાવવાના ઉપાય તરીકે ‘નટસમાજ’ કરવામાં આવે છે. અને ૫૪૩ માં જાતકની છઠ્ઠી કથામાં ‘જાટકે’ એટલે ‘નટકો’ જેવું નામ શરમાય છે એવો ઉલ્લેખ છે. ૧૧

નાટક કરાવવાનું જ્યાં સ્પષ્ટ કથન હોય એવા નીચે પ્રમાણે બે ઉલ્લેખો છે:

‘રાજા પુત્તં રજ્જે અભિસિચ્છિત્વા નાટકાનિ સ્સ પચ્ચુપટ્ટાપેસ્સામીતિ સાસનં પેસેસિ । વૉ. ૪. પા. ૧૦૫ જા. ૪૫૮.

‘રાજા પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કરી ‘એને માટે નાટકો કરાવું’ (મત્યુપસ્થાપયિ-
જ્યામિ) એમ ધારી હુકમ મોકલાવે છે.’

‘અથ સ્સ સોલસવસ્સકાલે રાજા રજ્જં દાતુકામો દેવીં આમન્તેત્વા ‘મહે પુત્તસ્સ તે રજ્જં દત્ત્વા નાટકાનિ ઉપટ્ટપેસ્સામ’ । ઇત્યાદિ. વૉ. ૫. પા. ૨૮૩ જા. ૫૩૧.

‘હવે એના સોળમા વરસે રાજ્ય આપવાની ઇચ્છાવાળો રાજા દેવીને બોલાવી કહે છે કે હે ભદ્રે, તારા પુત્રને રાજ્ય આપી આપણે નાટકો કરાવીએ.’

આ ઉલ્લેખો જાતક કાળમાં નાટકની હયાતી કલ્પવાનાં પૂરતાં પ્રમાણ છે. આ ઉપરથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે અશોકના સમયમાં અને તેની પહેલાં નાટકો જાણીતાં હશે અને ‘સમાજ’ માં નાટકો ભજવાતાં હશે.

મહાભારત અને હરિવંશના ઉલ્લેખોની પણ અહીંઆ જ તપાસ કરી લેવી જોઈએ. ગ્રો. હોપ્કીન્સનો એવો મત છે કે ‘જેને આપણે અહીં નાટક કહીએ એવાથી મહાભારત અજ્ઞાત છે. જે કાંઈ પરિચય છે તે ‘pantomime’ ‘પુતળીઓના નૃત્ય’નો જ છે. ઉપર જણાવેલી બાબતોની ઉપેક્ષા કરીએ ૧૭મી તો જ મહાભારતમાં જણાવેલ નાટ્યપ્રયોગનું અનુ-
માન થઈ શકે; અને તે પણ ‘તમાસા જેવા’ (સાંભળવા નહિ) એ શબ્દોને સામાન્ય અર્થમાં લઈએ તો સંભવે. આખ્યાનકારો નાટકની રીતે આખ્યાન કરતા હશે એને એમાં

૧૬. તત્તો દારકાં નામ સમજ્જતિયકા દોન્તીતિ સં પચ્છહિ દારકસર્તેહિ સદ્ધિ રાજાક્કણે નિસિદાપેત્વા નટસમજ્જં કારેસું, સેસદારકા સમજ્જં દિત્ત્વા ‘સાધુ’ તિ વદન્તિ, મહાહસિતં હસન્તિ । વૉ. ૬. પા. ૭. ખીજો ઉલ્લેખ એજ વૉલ્ક્યુમના ૧૯૧ માં પાને છે.

૧૭ જ. ખાસ બાધક કારણો આ પ્રમાણે છે: ‘અભિનયનો ઉલ્લેખ નથી.’ શૌભિક વગેરેનો ઉલ્લેખ નથી. ‘જેવું’ એ સામાન્ય શબ્દ જ વપરાય છે. અને ‘રંગ’ આદિ નાટ-
કના સંબંધમાં લઈ શકાય એવા શબ્દો ‘પુતળીનૃત્ય’ ના સંબંધમાં ઘટાવી શકાય છે.’ ઇત્યાદિ.

મહાભાષ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નાટકની રચના નહિ હોય. તે સાંભળવાના વિષય છે, નહિ કે જોવાના. ૧૭૪

આ અભિપ્રાય સાથે હું સર્વથા એકમત થઈ શકતો નથી. પણ એમના અભિપ્રાયોનો રદીઓ આપું તે પહેલાં એટલું કંપુલ કરી લેવું જોઈએ કે મહાભારત જેવા વિપુલ કાવ્યમાં નાટકને લગતા જેટલા ઉદ્દેશોની અપેક્ષા રાખી શકીએ તેટલા નથી. પણ હોપકીન્સ સાહેબે જે ઉતારા આપ્યા છે તેમાંથી તો નાટકની માહિતીનું અનુમાન નીકળે છે.

‘અકાલજ્ઞાસિ, સૈરન્ધિર શૈલૂધીય ચિરોદિપિ । આના ઉપર તેઓની નોંધ આ પ્રમાણે છે. ‘નટીની જેમ તું આંસુ પાડે છે,’ (thou weepst like an actress) એ વાક્ય ઉપરથી કોઈ ઉતાવળથી એમ અનુમાન ન કરે કે અહીંઆ ખરા નાટકનો ઉદ્દેશ છે. પુતળીના નાચમાં એ આંસુ પાડવાનું દર્શાવી શકાય છે. ૧૨, ૩૬, ૨૫ માં આવતા ‘રંગસ્ત્રી’ શબ્દને પણ આવી રીતે સમજવો.’

અહીંઆ ‘ચિરોદિપિ’ નો અર્થ thou weepst ‘તું આંસુ પાડે છે’ એટલો જ પ્રકત નથી પણ ‘અવાજ કરીને રોવું’ એવો અર્થ છે; અને હજી સુધી પુતળીઓને વીસો પાંચતી સાંભળી નથી. વળી શૈલૂધીનો ઢાંગલી અથવા પુતળી અર્થ થતો નથી. ૧૮૦ એટલે આ ઉદ્દેશ નટીને જ લાગુ પડે છે એમ માફ માનવું છે. ‘રંગસ્ત્રી’ શબ્દને પણ ઢાંગલીના અર્થમાં લેવો એ કદ રીતે ‘most reasonable’ ‘વધારેમાં વધારે સયુક્તિક’ છે એ અમે કહી શકતા નથી. ૧૮૪

ખીળ ઉદ્દેશમાં નાટક શબ્દ આવે છે:

નાટકા વિવિધા. કાવ્યાઃ કથાસ્થાવિકાકારિકાઃ । પણ આ શ્લોક પછીથી ઉમેરેલો છે એમ હોપકીન્સ સાહેબનું માનવું છે.

તે સમયમાં નાટક નહિ હોવાના પૂરાવા તરીકે કૃત્તનાટમાં શીકનો જાતકો ઉપરથી બાંધેલો અભિપ્રાય તેઓ ટાંકે છે. પણ મેં પૂર્વે જતાંયું છે કે જાતકો સ્પષ્ટ રીતે ઉદ્દેશ્ય દર્શાવે છે.

હરિવંશમાં રામાયણને નાટક તરીકે લખવી જતાંઓનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે. (પ્રક. ૨૪૦) અને હોપકીન્સ સાહેબ એ બાબત સ્વીકારે છે.

એમનો ખીજો વાંધો એવો દેખાય છે કે ‘જોવું’ એટલો સામાન્ય શબ્દ ઉપરથી દ્રશ્ય-શ્રવ્ય નાટકનું અનુમાન કેમ થઈ શકે? પણ આ તો બાપા ઉપર જુલમ કર્યા બરાબર છે. નાટક, નૃત્ય, સાધારણ તમાસા એ બધા માટે સામાન્ય રીતે આપણે ગૂજ-રાતીમાં ‘જોવું’ એ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં કુશ્વ ધાતુ અથવા તેના પર્યાય વપરાય છે. અને કહેવાની ધૃષ્ટતા કરે તો અંગ્રેજીમાં પણ Let us go to hear

૧૭ વ. જુઓ. The Great Epic of India. પા. ૫૭.

૧૮ અ. જુઓ શબ્દકપદુમ, વાયસ્પત્ય, અમરકોશ વગેરે.

૧૮ વ. “Even in XII, 36, 25, રજ્જુલી ‘stage-woman’ may perhaps most reasonably be explained as the equivalent of the actress mentioned above.” P. 56. G. E. 1.

a drama or a play' એમ કોઈ ભાષે જ કહેતું હશે. ત્યાં પણ 'see' 'witness' ક્રિયાપદોનો જ ઉપયોગ થતો હશે. આવી જ્યારે ભાષામાં રૂઢિ પડી ગઈ હોય ત્યારે સાંભળવાનો ઉલ્લેખ નથી માટે અમે 'નાટકત્વ' અસ્તિત્વ નહિ માનીએ એમ કહેવું સંયુક્તક લાગતું નથી. નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકને દ્રશ્યશ્રવ્ય ક્રીડનીયક કહ્યું છે પણ સાધારણ વ્યવહારમાં તો તે દર્શનનો જ વિષય ગણાય છે. છેવટે તેઓ સાહેબ જ એમ કહે છે કે આખ્યાન એ કેવળ સાંભળવાનો જ વિષય છે તેની વિરુદ્ધ ઉપર જણાવેલ વા. કા. સ્. નો 'આખ્યાન દર્શન' નો ઉલ્લેખ મુકી શકાય છે. આખ્યાનમાં જો કે જોવા કરતાં સાંભળવાનું વધારે હોય છે તો પણ તેના માટે દર્શન શબ્દ વપરાયો છે એ ઉપરથી સમજાય છે કે શ્રવણ' ને આ બાબતમાં પ્રમાણક ગણવું યોગ્ય નથી.

આ ચર્ચામાંથી એટલું તાત્પર્ય નીકળે છે કે મહાભારતમાં જોકે નાટકના હોવા જોઈએ એટલા ઉલ્લેખો નથી તો પણ નાટકથી મહાભારત અગ્રાત છે એમ કહેવું એ યોગ્ય નથી.†

ચાણુક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ નાટકત્વ અનુમાન કરવાનાં સ્પષ્ટ સાધનો છે. પ્રો. યાદોબીના મત પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્ર એ વાસ્તવિક^{૧૬} રીતે કોટિલ્પતું છે એ અનેક આન્તર પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે, એટલે કે તે ગ્રંથ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં મુકી શકાય.

नटनर्तनगायनवादकयाजीयनकुशीलवाः कर्मविघ्नं न कुर्युः । (पा. ४८)

‘નટ, નર્તક, ગાયક, વાદક, વાગ્જીવી અને કુશીલનો કર્મવિઘ્ન ન કરે.’

અહીં આ ‘નટ’ એટલે નાટક ભજવનાર એવો અર્થ લેવો ધટે છે; કારણ કે એને મળતા બીજા કામ માટે જુદા જુદા શબ્દો આપ્યા છે.

પૈસા આપ્યા વિના કોઈ ખેલ ન જુવે એ સંબંધમાં ત્રીજે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

प्रेक्षायामर्जशब्दः स्वस्वजनो न प्रेक्षेत । प्रच्छद्वधषणक्षणे च.....निग्रहेण द्विगुणमर्जं दद्यात् ।*

‘ભાગ નહીં આપનાર પોતાનો સ્વજન પ્રેક્ષામાં જુવે નહિ જાનોમાનો સાંભળે અને જુવે તો એણે બમણો ભાગ આપવો.’

અહીં આ શ્રવણ અને પ્રેક્ષણ બન્નેનો ઉલ્લેખ છે તે ધ્યાનમાં લેવા જરૂર છે.

જૈન આગમોમાં જોમકે કલ્પસૂત્ર, રાયપસેણીયસુત વગેરેમાં પણ ‘નાટક’ના અનેક ઉલ્લેખ મળે છે.

આ રીતે ઇ. પૂ. ૪૦૦ સુધી નાટકની હયાતી આપણે કલ્પી શકીએ છીએ. તેનાથી પૂર્વે થએલા પાણિનિની અર્થાધ્યાયીમાં પણ નાટકને લગતા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે.

† રા. રા. ત્રિ. વિ. વૈદ્યનો અભિપ્રાય વધારે સંયુક્તક છે. “નાટકાંચા ઉલ્લેખ મહાભારતમાં આદ્યે. નાટક કરણાન્યરાત્રાક્ષણાંચા ષ જટાને સ્ત્રીવેપ વેતલ્યાચા હિ ઉલ્લેખ આદ્યે; પરંતુ કોણત્યાહી ગ્રંથાચા અયથા ગ્રંથકારાચા ઉલ્લેખ નાહિ ઇત્યાદિ. પા. ૬૫૫ ધીમહાભારત-ઉપસંહાર.

૧૬. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૪૭. પા. ૧૯૫.

* અર્થશાસ્ત્રના આ બે ઉલ્લેખો માટે હું મારા મિત્ર રા. રામનારાયણ પાંકજે આભારી છું.

પાણિનિને ડા. સર રામકૃષ્ણ ભાષ્યારકર ઈ. સ. પૂ. સાતમા શતકના આરંભમાં મુકે છે. ૨૦

ગ્રો. વેબરના મત પ્રમાણે 'નદ્' ધાતુ પહેલવહેલો પાણિનિના સૂત્રોમાં આવે છે, ૨૧
આ 'નદ્' ધાતુ અનેકવાર તેમાં વપરાયો છે. આ ઉપરાંત તેમાં 'નટસૂત્ર' અને તેના
રચનારાઓનો પણ નિર્દેશ આવે છે.

પારાશર્યશિલાલિખ્યાં ભિક્ષુનટસૂત્રયોઃ । ૪. ૩. ૧૧૦.

કર્મન્દકૃશાશ્વાદિત્તિઃ । ૪-૩. ૧૧૧.

'પારાશર્યે' કહેલા ભિક્ષુસૂત્રને ભણનાર ભિક્ષુઓ 'પારાશરિન્' કહેવાય, શિલાલિખે
કહેલા નટસૂત્રને ભણનારા 'શૈલાલિન્' કહેવાય. ૧૧૦.

એજ પ્રમાણે 'કર્મન્દે' કહેલા ભિક્ષુસૂત્રને ભણનારા ભિક્ષુઓ 'કર્મન્દિન્' કહેવાય,
અને કૃશાશ્વે કહેલા નટસૂત્રને ભણનારા 'કૃશાશિન્' કહેવાય.

આ ઉપરથી સમગ્રાય છે કે શિલાલિ અને કૃશાશ્વ એ બન્ને નટસૂત્રોના રચ-
નારાઓ હશે.

આગળ જતાં ૪-૩-૧૨૯ માં જેમ 'છન્દોગ' નો ધર્મ અને આત્માય 'છન્દોગ્ય'
કહેવાય તેમ નટોનો ધર્મ અને આત્માય તે 'નાટ્ય' કહેવાય એવો નિર્દેશ છે.

આ ઘોડાક પણ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશોથી સિદ્ધ થાય છે કે નાટ્ય એ પાણિનિના સમયમાં
ખણીતી વસ્તુ હતી.

પણ વેબર સાહેબનો એવો મત છે કે અહીં આ તૃતીની કળાનો ઉદ્દેશ્ય છે નાટ્ય
કળાનો નહિ. એનાં કોઈ ખાસ કારણો આપ્યાં નથી. વળી ઉપરનાં સૂત્રો ઉપર પતંજ-
લિએ ભાષ્ય કર્યું નહિ હોવાથી તેમની એવી કલ્પના છે કે તે પછીથી ઉમેરાએલાં હશે.
આ અનુમાન કરવાની પદ્ધતિ બહુ રમુજ છે. સૂત્ર સરળ હોય તેથી ભાષ્ય ન લખ્યું હોય
અથવા પોતાની યોજનામાં એ સૂત્રોની હજીકત ખીજા સ્થાને કહી જવાતી હોય તેથી ન
લખ્યું હોય એ કોટિઓને ધ્યાનમાં લીધા વિના એકદમ એમ કહી દેવું કે તે પ્રક્ષિપ્ત હશે
એ પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સક પદ્ધતિ (critical scholarship)નો સુંદર નમુનો છે. ખીજાં એવાં
અનેક સૂત્રો છે જેના ઉપર પતંજલિએ ભાષ્ય નથી લખ્યું, તેથી ભાષ્યેજ કોઈ એમ કહેશે કે
તે બધાં પ્રક્ષિપ્ત છે. આ સૂત્રોની ભાષ્યકારને ખબર છે એ કાર્ય પારાશરિણો મિશ્વયઃ
શૈલાલિનો નટાઃ (વૈ. ૨. પા. ૨૮૬. બૌ. સં. સી.) એ ઉદ્દેશ્યથી સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે.

પાણિનિના સમયમાં નટસૂત્રો હોય તો તેના પહેલાં નાટ્યકલા હોવી જોઈએ એ
અનુમાન વધારા પડતું ન કહેવાય. આ નટસૂત્રોમાં નટોએ અભિનય કેમ કરવો તે ઉપરાંત
સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નાટક કેવું હોય એ ચર્ચા હશે કે નહિ તે કહી શકાય નહિ. પણ અન-

૨૦. જુઓ 'દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ' પા. ૧૭ (ગૂર્જરાતી અનુવાદ)
વિન્સેન્ટ સ્મીથ પણ આ જ સમય સ્વીકારે છે. જુઓ Early History of India. પા.
૪૫૧ ફ. નો. ૪૦. ગોરકાંતકરનો પણ આજ અભિપ્રાય છે. પણ હમણાંજ પ્રસિદ્ધ થએલ
કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયામાં મી. કીય એટલુંજ કહે છે કે—'and Panini is
dated with much plausibility not later than 300 B C. પા. ૧૧૩.

૨૧. જુઓ Weber's His. of Ind. Literature, પા. ૧૮૭.

ભિનય માટે 'અભિનેય અર્થ' શિષ્ટ સાહિત્યના રૂપમાં નહિ તો લોક પ્રચલિત કથા, આખ્યાયિકારૂપે હશે એમ કલ્પના કરવી શક્ય છે.

આનાથી આગળ સ્થિર પગલે જવું શક્ય નથી.

આ ગવેષણામાંથી હું ધારું છું કે એટલું જોષ શકારો કે હિન્દુસ્થાનમાં નાટક ઇસવી-સન પૂર્વે સાતમા સૈકામાં હયાત હશે. તે વખતે તે કેવા સ્વરૂપનું હશે તે આપણે ચોક્કસ કહી શકતા નથી. અહિં આ બીજાં એ પણ પ્રશ્ન હત્યન થાય છે કે. ઇ. પૂ. ૭૦૦ થી તે, ઇસવીસનની શરૂઆત સુધી નાટક સાહિત્યનો કાંઈ અવશેષ રહ્યો નથી એ આશ્ચર્યકારક નથી? આનો જવાબ આપવો કઠિન છે અને સહેલો પણ છે. વસ્તુ નાશ ગમે તે કારણથી થાય; આપણે બધાં કારણો શી રીતે બાણી શકીએ? નાશ પામ્યું છે એટલી બાબત સિદ્ધ છે. છતાં કલ્પના કરવી અશક્ય નથી. સંભવ છે કે કોઈ જૂના પુરાણા ગ્રાન બંધાર-માંથી આપણને પ્રાચીન નાટકો જડી આવે. વળી મેંશીઅર પૉલ રેગનાની એક કલ્પનાનો વિસ્તૃત ઉપયોગ કરીએ તો કહી શકાય કે એ જૂના જગાનામાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નાટક ચોક્કસ સ્વરૂપ લેતું નહિ હોય; અને લેતું હશે તો બજવાનારા પોતાને અનુકૂળ રીતે તેને ફેરવી નાખતા હશે અને જે સમયમાં જે 'રૂપ' વધારે લોકપ્રિય તે જીવે અને પહેલાંનાં નષ્ટ થઈ જાય. આ દૃષ્ટિએ આપણે કહી શકીએ કે અગ્નેદનું પુરૂરવા-ઉર્વશી સંક્રાંતિ એ પહેલું અને હાલ પ્રસિદ્ધ વિક્રમોર્વશીય-એ એકજ નાટકનું છેલ્લું રૂપ હશે. પણ આ કલ્પનાનો વિષય છે. અને તેથી આપણે પહેલા જવાબથી જ સંતુષ્ટ રહેવું પડે છે.

નોંધ—પા. ૨૭. ફૂટનોટ ૭ માં 'ઇસવીસનનો ચોથો સૈકા' ને બદલે 'ઇસવીસન પૂર્વે ચોથો સૈકા,' 'ઈ. સ. ના બીજા સૈકા' ને બદલે 'ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકા,' 'ઇસવીસનના બીજા કે પહેલા સૈકા પછી જ મુકાય' ને બદલે 'ઈ. સ. પૂર્વે બીજા કે પહેલા સૈકા પછી જ પહેલામાં વહેલું મુકાય' એ પ્રમાણે વાંચવું.

આમરણમાં સારંગદેવ વાઘેલાનો સંવત ૧૯૩૩ નો શિલાલેખ

[દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ હિસકળકર, એમ. એ.

ક્યુરેટર, વૉટસન મ્યુઝીઅમ, રાજકોટ.]

મરણ નવાનગર સરંચાનમાં એક મોટું ગામ છે. તે જામનગરથી પૂર્વ દિશામાં ૪૨ મૈલ અને મોર્વી સ્ટેશનથી ૧૮ મૈલ છે.

તે મેરામણ ખવાસના વંશજોનું જામીરીનું મુખ્ય ગામ છે. ત્યાંના દરબારગઢમાં આ શિલાલેખ કોઠાની એક દિવાલમાં ખેસાડેલો છે.

જે શિલા ઉપર આ લેખ કોટાયેલો છે તે લંબાઈમાં ૩ ફુટ ૮ ઇંચ અને પહોળાઈમાં ૧ ફુટ છે. તેના લિખિત ભાગની લંબાઈ

૩ ફુટ અને પહોળાઈ ૩ ફુટ છે. લેખ ૫ પંક્તિઓમાં લખાયેલો છે. તે સારી રીતિમાં છે. ફક્ત કાળી બાજુનો થોડો ભાગ ઘસાઈ ગયેલો હોવાથી પ્રત્યેક પંક્તિની શરૂઆતના ત્રણ અક્ષરો વંચાય એમ નથી. પણ ધણા ખરા અક્ષરો આસપાસનો સંબંધ જોઈને ખેસાડી શકાય છે. વિશેષ તુકસાન એટલું જ થયું છે કે પાંચમી લિટીની શરૂઆતમાં દાનકર્તાનું એટલે આ લેખના પ્રવર્તકનું નામ જે નષ્ટ થયું છે તે આપણે જાણી નથી શકતા.

લેખની ભાષા સંસ્કૃત ગદ્ય અને લિપિ દેવનાગરી છે. અક્ષરોના ૯૫ સંબંધમાં એટલું જ લખવાનું કે 'આ' નું સ્વરૂપ બીજા અક્ષરો કરતાં જૂના વખતનું લાગે છે. માત્રા લખવાની પદ્ધતિ જૂની છે: તે અક્ષર ઉપર ન લખાતાં અક્ષર પાછળ એક ઉભી લિટીથી બતાવેલી છે. જેમ—ઘાપં, ડ્યયટ, ટકતુ, દિવ,^૩ આચહ, ચાપાત્કટ,^૨ સારાવર, ઈમાજ, ઇયાડાડર્થ અને સમોપ. પરંતુ જ્યાં જે માત્રાનું કામ હોય છે ત્યાં એક માત્રા અક્ષર ઉપર અને બીજી તેની પછવાડે લખેલી છે. જેમ—રઘો, સોરાપૂ, અને પ્રતિપાત્તો.^૧

મૂળ લેખ^૨

[૧] [સ્વર્ગ]સ્ત ધ્રીનૃપવિક્રમસંઘત્ ૧૩૩૩ વર્ષે જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૫ રવો માલવ-ધરાધૂમકેતુગૂર્જરધરણીસમુ ॥

[૨] [હરણ]વરાહસપ્તમચક્રવાત્તિમુજયલમહામહારાજધીસારંગદેવકલ્યાણ-વિજય

[૩] [રાજ્યે નિ]યુક્ત સૌરાષ્ટ્રદેશાધિકારિ મહાં શ્રીપાલહપ્રમૃતિ પંચકુલ-પ્રમૃતિ^૩ પ્રતિપત્તો અદ્યેદ શ્રી આં

૧. જંગાળી ભાષામાં માત્રા લખવાની પદ્ધતિ હમણાં પણ આ જ છે. જેનું સાહિત્યમાં આ પદ્ધતિને 'પડિમાત્રા' પદ્ધતિ કહે છે.

૨. સ્વ. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય તૈયાર કરેલી અને રાજકોટના વૉટસન મ્યુઝી-અમમાં સંગ્રહીત કરેલી છાપ (રબિંગ) ઉપરથી.

૩. આ પ્રમૃતિ શબ્દ કાઢી નાખે. ભૂલથી હિરદિત કરેલી લાગે છે.

[૪] [વરણે] ૧૦૦૦ ૫ - રોવર ૧૦૦૦ ૧૫૫૧ ૧૦૦૦ ૧૫૫૧

શ્રીમોજદેવસુતરાજ.

[૬] [...નિવ માતૃસોયના (?)] ધ્ર(શ્રે)યોડ્ય શ્રીસુ નિ... પૂજના
દધિમતીનદીસમીપે વાટિકા પ્રદત્તા ॥

ભાષાન્તર

સ્થિતિ શ્રી રાજ વિક્રમના સંવત ૧૯૩૩ ના વર્ષમાં જેક શુદ્ધ ૫ ને રવિવાર
માળવા પ્રાંતમાં ધૂમકેતુ જેવો, ગુજરાત દેશનો ઉદ્ધાર કરવામાં વરાહ જેવો, સુબના
બલ વડે મદ્દ જેવો, સાતમો અક્ષતી, મહારાજાધિરાજ શ્રી સારંગદેવના કલ્યાણ
અને વિજયી રાજ્યમાં, સૌરાષ્ટ્ર દેશનો અધિકાર ચલાવવા માટે (તેણે) નિમેશ
પાશ્વ વગેરે પંચના અમલમાં આજે અહીં શ્રી આંબરણમાં આવડા વંશ રૂપી સરોવર
રાજહંસ સરખા અને ચાવડા લોકોને પાળનાર રાણુક શ્રી ભોજદેવના પુત્ર રાજ... (એ)
પોતાની માતા સોપના(?)ના કલ્યાણ માટે દધિમતી નદી પાસે શ્રી સુમતિ સ્વામી દે...
પૂજના ઉપયોગ માટે વાડી આપી.

વિવેચન

લેખમાં આવેલા મહારાજ સારંગદેવ અણુહિલવાડ પાટણના ચૌલુક્ય (વાઘેલા)
રાજા અણુનંદેવનો પુત્ર સમ્રાટ સારંગદેવ છે. પાટણના આ જોલા વૈભવશાલી રા
સારંગદેવ પછી એક પરાક્રમી હિંદુ સામ્રાજ્યનો કાયમને માટે નાશ થયો અને મૂળ...
વખતમાં ઉદ્ધવ પામેલો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં મધ્યાહ્ન ઉપર આવેલો
અણુહિલપાટણનો વૈભવસૂચી સારંગદેવ સાથે જ અસ્ત પામ્યો. જેનું બીજાં પછી મૂળરાજ
કર્ણુ અને જેની મોટી મોટી શાખાઓ જયસિંહના વખતમાં ચારે દિશામાં પ્રસરી ગઈ તે
વિશાળ અને લોકોને સુખ આપનાર ચૌલુક્ય વંશવૃક્ષને સારંગદેવ પછી કરણ વાઘેલાના
વખતમાં સુસલ્પમનોએ જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યું.

સમ્રાટ સારંગદેવના ત્રણ શિલાલેખો ૬૦૦ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ ગુજરાત ગેઝેટી
યરના પાન ૨૦૪ ઉપર બતાવેલા છે. એક સં. ૧૩૩૨ નો કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર ગામમાં નિકળેલો,
બીજો સં. ૧૩૪૩ નો સોમનાથપાટણમાં મળેલો, અને ત્રીજો સં. ૧૩૫૦ નો આણુ પર્વત ઉપર
વસ્તુપાળના મંદિરમાં કોતરેલો. તે સિવાય તેના ત્રણ નવા શિલાલેખો મળેલા છે: એક ઉપરનો,
બીજો સં. ૧૩૪૬ નો કાઠીયાવાડમાં ગુનાગઢ પાસે વંથલીમાંથી મળેલો, અને ત્રીજો
ખંભાયતમાંથી મળેલો સં. ૧૩૫૨નો મુનિ જિનવિજયજીએ પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહમાં લેખાંક
૪૪૯ તરીકે છપાવેલો છે.

ઉપરના લેખે સારંગદેવની કારકીર્દીની સુદૃઢમાં કાંઈ વધારો કર્યો નથી. પણ તે ઉપરથી
અન્યત્ર ન આવેલી બહુજ ઉપયોગી માહિતી મળી આવે છે.

માળવાના રાજાઓ સાથે ચૌલુક્ય રાજાઓનું વેર વંશપરંપરાનું હતું એમ લાગે છે.
ચૌલુક્ય રાજા પહેલા ભીમના વખતમાં માળવાના રાજા ભોજે પોતાના સેનાપતિ કુલચંદ્રને
અણુહિલવાડ ઉપર સ્વારી કરવા મોકલ્યો હતો. ભીમરાજ તે વખતે સિંધના રાજા સાથે

૪. એટલે માળવા દેશને હેરાન કરનાર.

૫. વરાહ અવતારની અહીં કલ્પના કરેલી છે.

૬. આ લેખ થોડા દિવસમાં અન્યત્ર પ્રગટ થશે.

હતો હતો. એટલામાં કુલચંદ્રે અણહિલવાડ છુંડી લીધું; અને તેથી તે 'જયપત્ર' લખે ગયો.^૭ પણ સાથે સાથે વૈરનો પાયો નાંખતો ગયો. સિદ્ધરાજે માળવાના પરમાર રાજા નરવર્મા અને તેના પુત્ર યશોવર્મા સાથે બાર વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરી લગભગ સં. ૧૧૯૨માં માળવા ખાલસા કર્યું જે ઉપરથી તેને 'અવન્તિનાથ' બીરદ માન સાથે મળેલું હતું.^૮ પછી માળવાના બલ્લાળ રાજાએ જ્યારે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ચૌલુક્ય રાજા કુમાર-પાળે પોતાના માંડલિક આપ્પના રાજા યશોધવલને તેના ઉપર મોકલી તેને પકડી મારી નાંખ્યો.^૯ તે જ પ્રમાણે સારંગદેવના પૂર્વજ લવણપ્રસાદ અને વીરધવલને પણ માલવરાજાની સાથે લડાઈ કરવી પડી.^{૧૦} સમ્રાટ વીસલદેવના તામ્રપત્રોમાં તેને 'માળવાના રાજાનો ગર્વ ઉતારનાર' એવું વિશેષણ આપ્યું છે.^{૧૧} ઉપરના લેખમાં 'માલવધરાધૂમકેતુ' શબ્દસમુચ્ચય ઉપરથી લાગે છે કે સારંગદેવે પણ માળવાના રાજાનો પરાજય કરી તેના મનમાં પોતાને વિશે બહુ જ બીંતિ ઉત્પન્ન કરી હતી.

સમમ ચક્રવર્તી પદ સારંગદેવને શક્તિ આજ લેખમાં લગાડેલું છે. વાઘેલાનું વંશવૃક્ષ શિલાલેખો ઉપરથી નીચે પ્રમાણે માલુમ પડે છે:—

અર્જુનરાજ → લવણપ્રસાદ → વીરધવલ → વીસલદેવ → અર્જુનદેવ → સારંગદેવ.

એટલે સારંગદેવ પોતાના વાઘેલા વંશમાં છઠ્ઠો રાજા છે, અને ચક્રવર્તી રાજા તરીકે તો ત્રીજો જ છે; કેમકે પ્રથમના ત્રણ રાજાઓ મુખ્ય ચૌલુક્ય રાજાઓના માંડલિક તરીકે હતા. વાઘેલા વંશનો પ્રથમ ચક્રવર્તી રાજા તો વીસલદેવ જ દેહેવાય, અને અણહિલવાડ પાટણના સિંહાસન ઉપર તે જ પ્રથમ બેઠેલો. ત્યારે સારંગદેવને સમમ ચક્રવર્તી પદ કેવી રીતે લાગે? સારંગદેવના વંશનું નામ વાઘેલા લૌકિક છે. તેના મૂળ પુરૂષ અર્જુનરાજને અણહિલવાડ પાટણના સમ્રાટ કુમારપાલ પાસેથી ડાઠ વિશેષ દામગિરી માટે વ્યાઘ્રપક્ષી નામના ગામની જગીર મળેલી હતી. તેથી તેનું તથા તેના વંશજોનું નામ વાઘેલા પડેલું.^{૧૨} પરંતુ એ બધા જાતે ચૌલુક્ય જ હતા. મુખ્ય વંશની એક શાખામાં અર્જુનરાજનો જન્મ થયેલો. આપુ પર્વત ઉપરના વસ્તુપાળના મંદિરવાળા લેખમાં

“ઈત્યોલુક્યવીરાણાં ચંદ્રો શાસ્ત્રાવિશેષકઃ ।

અર્જુનરાજ इति ख्यातो जातस्तेजोमयः पुमान् ॥”^{૧૩}

એમ આપ્યું છે તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી મૂળરાજે સ્થાપેલો મૂળ ચૌલુક્ય વંશ અને અર્જુનરાજે સ્થાપેલો વાઘેલા વંશ બે એક જ હતા તેમાં કંઈ શંકા નથી. મૂળ-રાજથી સિદ્ધરાજ જયસિંહના પિતા દર્જી સુધી પાંચ રાજા વિશેષ પરાક્રમી ન હતા અને તેઓનું રાજ્ય ચક્રવર્તી નામ મેળવવા પૂરતું વિશાલ થયેલું ન હતું. જેને સારી રીતે ચક્ર-

૭. જુઓ ગુજરાત ગેઝેટીયર પા. ૧૬૩.

૮. જુઓ ઓર્ફોઓલોગિકલ સર્વે, વેસ્ટર્ન સરકસનો ૧૯૧૨-૧૩ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ.

૯. જુઓ પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ-અવલોકન, પા. ૧૦૬.

૧૦. જુઓ ગુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૯૯.

૧૧. જુઓ ઇડીયન ઍન્ટીક્વરી ૬-૧૯૧ (માલવાધોશમાનમંદિરન).

૧૨. જુઓ ગુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૯૮.

૧૩. જુઓ પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ, પા. ૭૬; ..

વર્તી કહી શકાય એવો રાજા તો સિદ્ધરાજ જયસિંહ જ હતો. સંવત્ ૧૧૯૬ ના તેના દોહદમાં મળેલા લેખ ઉપરથી જણાય છે કે તેણે સૌરાષ્ટ્ર અને માળવાના રાજાઓને કેદમાં નાખ્યા હતા, સિંધુરાજ અને બીજા રાજાઓના નાશ કર્યો હતો અને ઉત્તર દેશના રાજાઓ તેની હકુમત માનતા હતા. કચ્છમાં ભદ્રેશ્વરમાં સં. ૧૧૯૫ ના શિલાલેખ ઉપરથી કચ્છ પ્રાંત તેના તાબામાં હતો એમ માલુમ પડે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે પિતૃપ્રાપ્ત રાજ્ય અણહિલવાડ પાટણનો ખડુ જ વિસ્તાર કર્યો અને કેટલાક પ્રખળ રાજાઓને માંડલિક બનાવ્યા. ચૌલુક્ય વંશમાં મહાસત્રાપોનાં બીરૂદો પ્રથમ જયસિંહને જ લગાડવામાં આવેલાં છે. મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, પરમ ભદ્રાર્જ, અવન્તિનાથ, ત્રિભુવન ગંડ, સિદ્ધમહાવર્તી, જરખરજિષ્ણુ વિગેરે વિશેષણો તેના નામ સાથે જોડાયેલા લેખોમાં મળી આવે છે. ત્યારે પ્રથમ સત્રાટ સિદ્ધરાજ જયસિંહ થયો. દ્વિતીય તેના પછી સિંહાસન ઉપર એડેલો કુમારપાલ, તૃતીય અજયપાલ, અને ચોથો મૂળરાજ (બીજો). મૂળરાજ પછી સિંહાસન ઉપર બીજો બીમ એડો, પણ તે સાવ નબળો હોવાથી પ્રબંધકારી વંશાવળી આપતી વખતે મૂળરાજ પછી બીમ (બીજા)નું નામ ન લેતાં વાઘેલા રાજાઓનું જ નામ આપે છે; ૧૪ અને મે' ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તે વંશનો પ્રથમ સત્રાટ વીસલદેવ હતો. એવી રીતે સારંગદેવ સાતમો સત્રાટ થયો—

૧ સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ૨ કુમારપાલ, ૩ અજયપાલ, ૪ મૂળરાજ (બીજો), ૫ વીસલદેવ, ૬ અર્જુનદેવ, ૭ સારંગદેવ.

સૌરાષ્ટ્રદેશાધિકારી પાલક વિષે કાંઈ વધારે માહિતી મળતી નથી. સૌરાષ્ટ્ર જ્યારે ચૌલુક્ય સત્રાપોના તાબામાં હતું ત્યારે તે પ્રાંત ઉપર એક મોટા અધિકારીની નિમણુક પાટણથી થતી હતી એમ શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે. એટલુંજ નહીં પણ તે વખત અધિકારીઓની એક પ્રાંતથી બીજા પ્રાંત ઉપર બદલી પણ થતી હતી. ૧૫ સૌરાષ્ટ્રમાં નાના મોટા જે રાજાઓ તે વખતે હતા તેના ઉપર પ્રત્યક્ષ દેખરેખ આ પ્રતિનિધિની રહેતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહે પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર તાજે કર્યો અને તેના ઉપર 'સજ્જન' નામના પ્રતિનિધિની નિમણુક કરી ત્યારથી પાલક સુધી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર કાણુ કાણુ અધિકારીઓ નિભાયા તેની યોડી યોડી માહિતી મળી શકે છે. આ ઉપરથી માલુમ પડશે કે ગુજરાતનો ચૌલુક્યોના વખતનો ઇતિહાસ અત્યારે પણ વિસ્તારથી લખી શકાય એમ છે. વાંટસન સાહેબે દાડીયાવાડ ગેઝેટીયરમાં આપેલો તે વખતનો ઇતિહાસ તો તદ્દન અપૂર્ણ છે એમ સહજ જણાય છે.

'આપોલ્ટટ' એ આવડાનું સંસ્કૃત રૂપ છે. કોઈ ઠેકાણે 'આવોલ્ટટ' એમ પણ રૂપ મળી આવે છે. અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના થયા પહેલાં જ આવડા લોકોનું ગુજરાત અને કચ્છના વચલા પ્રદેશમાં એક નાનું રાજ્ય હતું અને તેની રાજધાની પંચાસર દરીને હતી જે જગ્યા હમણાં વડિયાર દેશમાં આવેલી છે એમ સં. ૪૯૦ ના નવસારીમાંથી મળેલા

૧૪. જુઓ ગુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૯૬.

૧૫. પેરશંદર તાજે દાંડેલાના સં. ૧૩૨૦ ના શિલાલેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મહારાજ વીસલદેવે 'સલક્ષ' ને પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રનો અધિકારી કર્યો હતો, અને તેને જ પછી લાટ દેશનો અધિકારી નિભાવ્યો. જુઓ પ્રાચીનજૈનલેખમંચદ-અવલોકન પા. ૮૬

પુલિકેશી જનાથપના તામ્રપત્ર ઉપરથી ગાલુમ પડે છે. યદ્યપિ આ રજપૂત કોમ પહેલાં કચ્છમાં અને કાઠીયાવાડના ઉત્તર પ્રાંતમાં વસાયેલી હતી, તોપણ પછીથી સોમનાથપાટણ, દીવ, વગેરે ભાગોમાં તે લોકોએ વસ્તી કરી.^{૧૬} ઉપરના લેખમાં જે આવડા ભોજનું નામ આવેલું છે તે એક નાનો રાજ-ગંગીરદાર હતો એમ તેની સાથે લગાડેલા રાણક શબ્દ ઉપરથી અને તેના ઉપર સમ્રાટ સારંગદેવના અધિકારીની સત્તા હતી આ ઉપરથી જણાય છે. રાણક ભોજનો ચારસો પાંચસો વરસ આગળ થયેલા વનરાજ આવડાના વંશ સાથે કોઇ પ્રકારનો સંબંધ હતો કે કેમ એ કહેવું અશક્ય છે.

સુમંતિસ્વામી લેનોના પાંચમા તીર્થંકરનું નામ છે. આવડા રાણક ભોજના પુત્ર જૈનધર્માનુયાયી હતા એમ એના ઉપરથી લાગે છે. આ મંદિરનો હમણું કાંઇ પત્તો અવશેષ રૂપમાં પણ મળતો નથી. કદાચ સુસત્રગાન લોકોએ તેનો સમૂળ નાશ કર્યો હશે. કેમકે શુજરાતના સુલતાન મહમદ બેગડાના એક સરદારનો પુત્ર દાવર-ઉલ-મુલ્ક દરીને આમરણમાં ફોજદાર હતો. તેણે લોકોને બહુ હેરાન કર્યા હતા. એક રજપૂતના હાથથી તે સં. ૧૫૬૬ ગાં મરી ગયા પછી તેના નામથી સુસલમાનોએ એક પીરની જગ્યા બનાવી.^{૧૭} તે વખતે કદાચ આ જૈન મંદિરને ધક્કો પહોંચ્યો હશે.

સાડા છસો વરસ પહેલાં આમરણનું નામ એમ જ હતું એ હકીકત આપણને આ લેખમાંથી જ મળે છે, અને તે ગામ જોણમાં જોણ સાતસો વરસનું જૂનું છે એમ જણાય છે. ભાડવામાંથી મળેલા વલ્લભી સંવત ૨૫૨ (વિક્રમ સં. ૬૨૭) ના વલ્લભીના રાજ ધર-સેન બીજાના તામ્રપત્રમાં 'અમ્વરેણુ' નામક એક મોટા ગામનું નામ આવેલું છે.^{૧૮} તે 'યદિ હાલનું' આમરણ જ હશે તો તેની પ્રાચીનતા ચોક્કસો વરસ ઉપર જાય છે.

દધિમતી નદી સંબંધમાં ૨૫. વંદ્યબજી હરિદત્ત આચાર્યે એક નોંધ કરી રાખેલી છે 'તે એમ છે-x આ લેખમાં જે દધિમતી નદી લખી છે તે હાલની 'દેમઇ' નદી જ છે, કેમકે તે આમરણથી ૧ ગાઉ પશ્ચિમ દિશામાં વહે છે અને તે ટંકારા પાસે થઇ ટંકારા અને તત્તલ વચ્ચે ટંકારાથી ઉત્તરમાં થઇને ઝીઝોડા બંદર પાસે દરિયાને મળે છે. દધિનું 'દહી રૂપ થાય છે. તેનું દેહ અને તેનું દે અને મતીનું' મઇ રૂપ થયું, એટલે દધિમતીનું 'દેમઇ રૂપાંતર થયું છે.

૧૬. જુઓ શુ. ગેઝેટીયર, પા. ૧૫૦.

૧૭. જુઓ કાઠીયાવાડ ગેઝેટીયર, પા. ૩૫૬.

૧૮. આ તામ્રપત્રે ઉપરનો લેખ મેં પૂનાના બાંડારકર ઓરિએન્ટલ મન્સરીટયુટની એનક્સમાં છપાવવા માટે મોકલ્યો છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યનો વિસ્તાર

[ન્હાનાલાલ નાથાલાલ શાહ]

સ્તવર્ષ ધર્મ ક્ષેત્ર છે. હિંદુધર્મ, બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ એ ત્રેની મહાન પ્રાચીન ધર્મત્રયી છે. ઇલાંતરે તે પ્રત્યેકમાં અનેક શાખા પ્રસાખ્યાઓ પડી જઈ હાલમાં તેમનું સ્વરૂપ વિસ્તૃત, તેમજ કેટલેક અંશે વિકૃત થયેલું છે. જેમ હિંદુધર્મમાં વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત આદિ અનેક સંપ્રદાયો અને મતમતાંતરો પડ્યા છે, જેમ જૈન ધર્મમાં શ્વેતામ્બર, દિગમ્બર, સ્થાનકવાસી, હંડીયા ઇત્યાદિ વિભાગો પડ્યા છે, તેમ બૌદ્ધધર્મમાં પણ મુખ્યતઃ મહાયાન અને હીનયાન એમ બે ભેદો પડેલા છે. માધ્યમિક, સૌત્રાન્તિક, યોગચાર અને વૈભાષિક એ પણ બૌદ્ધ શીલ-સૂત્રીના જ શાંકાઓ છે. તે ઉપરાંત બૌદ્ધધર્મ હિંદુસ્તાનની બહાર પણ ઘણા વિસ્તારને પામ્યો હોવાથી હજી ટિબેટ, નેપાળ, ચીન, જાપાન, સીયામ, બ્રહ્મદેશ, સીકેન વગેરે સ્થળે તે ભિન્ન ભિન્ન રૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ સમગ્રમાં આદિ-બૌદ્ધધર્મનાં જ અંકુરો છે.

મહાત્મા ગાતમ બુદ્ધનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૭-૮ મા સદ્દમાં નિશ્ચિતપણે મનાય છે; તેથી બૌદ્ધધર્મ, હિંદુધર્મ જેટલો તો નહિ, તોપણ લગભગ અઢી હજાર વર્ષ જેટલો પ્રાચીન માની શકાય છે. સ્વયં બુદ્ધ ભગવાન, મહોદ્ધ, બુદ્ધધોષ વગેરે અનેક તપસ્વિઓ, તથા અરોહ, કનિક વગેરે અનેક સમર્થ રાજાઓના સતત પ્રયાસથી, તેનો પ્રચાર એટલો બધો થયો હતો, કે બૌદ્ધધર્મનો ઇતિહાસ એટલે સમગ્ર માનવજાતિના એક તૃતીયાંશ ભાગનો ગયાં અઢી હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ એમ કહેવું જરા પણ અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગશે નહિ. છતાં પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે હાલમાં બૌદ્ધધર્મનો, તેના ઉત્પત્તિસ્થાન હિંદુસ્તાનમાંથી, સમગ્રો લોપ થયો છે !

ભારે હિંસાત્મક કર્મકાંડની પ્રજાલી ઘણી વિસ્તૃત અને જટિલ બની ગઈ હતી, ત્યારે બૌદ્ધધર્મને ઉત્પન્ન થવાની જરૂર જણાઈ. તેણે વૈદિક કર્મકાંડનો જ નહિ પરંતુ ઇશ્વરનો યે નિર્ગેહ ક્યો, અને કેવળ સદાચાર (શીલ) વડે જ નિર્વાણ (મોક્ષ), અગર અર્હત-અવસ્થા (વેદાંતની તુરિયાવસ્થા) પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ સમાજને ઉપદેશ કર્યો. બૌદ્ધધર્મને નાસ્તિક, નિરીશ્વરવાદી, ચત્યવાદી વગેરે જે વિશેષણો આપવામાં આવે છે, તેનું દારણ બહુધા આ જ છે. 'જગત્ જન્મ-જરા-મરણ આદિથી પરિપૂર્ણ હોઈ દુઃખમય છે' એ સિદ્ધાંત તથા કર્મનો અચળ સિદ્ધાંત એ બે બૌદ્ધધર્મના સ્તંભરૂપ છે; આથી કેટલાક લોકો બૌદ્ધધર્મને નિરાશાવાદી પણ કહે છે. અહીં આપણે બૌદ્ધ સાહિત્યનું અવ-લોકન કરવાનું હોઈ આ વિષય આલેખ્યો જ પડતો મૂંઝવે.

ઉપર જણાવ્યું કે બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કમચઃ ઘણો જ વિસ્તૃત થયો હતો; તો તે પ્રભાણે તેનું સાહિત્ય પણ વિશાળ હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. મૂળમાં ગૌતમ બુદ્ધે કયો બાપમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો એ હજી વિદ્વાનોમાં વિવાદનો વિષય છે. તો પણ સામાન્ય

૧. સરખાવે: નિન્દસિ યદ્ધાવિધેરહદ્ધ શ્રુતિજાતમ્

સદયદ્વદયકાશીતપશુષાતમ્

કેશવ ધૃતવુદ્ધશરોર જય જગદીશ દરે ॥

—ગોતમોવિદ્.

રીતે 'પાલી' ભાષા જે તે સમયમાં મગધ દેશની ભાષા હોઈ સામાન્ય જનસમાજમાં પ્રચલિત હતી, તે ભાષાનો ઉપયોગ બુદ્ધે કર્યો હોય એમ જણાય છે; કારણ કે

(૧) ગૌતમ બુદ્ધે ધણે ખરા ધર્મપ્રચાર પ્રથમ મગધદેશમાં જ કર્યો હતો, તથા

(૨) બ્રાહ્મણધર્મની માફક બૌદ્ધ ધર્મમાં અધિકારી-અનધિકારીનો પ્રશ્ન હતો જ નહિ, તેથી બ્રાહ્મણથી શરૂ પર્વત ઋષિરૂપ સર્વને જે ભાષા એક સરખી રીતે અવગત હોય, તે ભાષાનો જ ઉપયોગ કર્યો હોય એ વાસ્તવિક છે. ગમે તેમ હોય તોપણ જે જે દેશમાં બૌદ્ધધર્મનો વિસ્તાર થયો છે, તે તે દેશની ભાષામાં હાલમાં બૌદ્ધધર્મનું કેવું અને કેટલું સાહિત્ય વિદ્યમાન છે એ જ વિચારવાનો પ્રસ્તુત લેખનો આશય છે. વસ્તુતઃ અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું બૌદ્ધ સાહિત્ય ઘણું ખરું સંસ્કૃત અને પાલી ભાષાનું છે.

અ. સંસ્કૃત ભાષાનું બૌદ્ધ સાહિત્ય.

આ ગ્રંથસમૂહમાં પ્રથમ લલિતવિસ્તર આવે છે. તેને 'મહાપુરાણ' કહેવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં ગૌતમે પ્રથમ બોધિવૃક્ષ નીચે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરી જગતના ઉદ્ધાર માટે પોતાનો ઉપદેશ આરંભ્યો ત્યાં સુધીની બુદ્ધચરિત્રની હકીકત આપેલી છે. તેનો ધણે ખરા ભાગ ગદ્યમાં અને કેટલોક પદ્યમાં આવેલો છે. તેમાં ૨૭ પરિવર્તો (અધ્યાયો) છે. તેની ભાષા શુદ્ધ સંસ્કૃત કહી શકાય એવી નથી; કેટલાક વિદ્વાનોએ તેની ભાષાને 'ગાયા-સંસ્કૃત' એવું નામ આપેલું છે. આ ગ્રંથમાં બુદ્ધનું ચરિત્ર અલંકારિક રીતે અને ચમત્કારથી પરિપૂર્ણ ચીતરવામાં આવ્યું છે, તેથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેની કીમત કેટલી ઓછી શકાય એ એક પ્રશ્ન છે. તે ગ્રંથના કર્તા તથા સમય વિષે હજી સુધી ચોક્કસ પૂરાવો મળી શક્યો નથી. હાલમાં માત્ર એટલું જ કહી શકાય છે કે તેની રચના ઇ. સ. ના આરંભમાં એક અથવા વધારે હાથે થઈ હશે. ચીની, ટિબેટી વગેરે ભાષાઓમાં આ ગ્રંથનાં રૂપાંતરો ઘણાં મળી આવે છે. તેની એક આવૃત્તિ સ્વર્ગસ્થ ડા. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે દલકતાની ઐશિયાટિક સોસાયટી દ્વારા પ્રકટ કરી હતી. તેમ જ ડા. લેરમને તેની એક આવૃત્તિ જર્મનીમાંથી પણ પ્રકટ કરી છે.

હાર પછી બીજો ગ્રંથ બુદ્ધચરિત્ર આવે છે. આ ગ્રંથનો કર્તા અશ્વધોય નામે એક બૌદ્ધ કવિ છે. અશ્વધોય નામના બીજા કેટલાક બૌદ્ધ આચાર્યો થઈ ગયા છે, પરંતુ આ કાવ્યનો કર્તા અશ્વધોય-ઇસવી સનના પહેલા સૈકામાં કાશ્મીરના રાજા દનિષ્કનો સમકાલીન તથા તેનો ઉપદેશક હતો.^૨ આ કાવ્ય ઘણું જ પ્રાસાદિક હોઈ કાલિદાસની ઝળુ શૈલીનું છે. 'રઘુવંશ' અને 'કુમારસંભવ' ના કેટલાયે શ્લોકો સાથે બુદ્ધચરિત્રનું શબ્દસામ્ય તથા ભાવસામ્ય સ્પષ્ટ જણાય છે, એ બાબત રા. નન્દર્ગીરે પોતાની 'રઘુવંશ' ની પ્રસ્તાવનામાં ખાસ દાખલાઓ સાથે જણાવી છે. આ ગ્રંથમાં બુદ્ધનું જીવન કાવ્યદૃષ્ટિએ ઘણું ઉત્તમ અને રસપ્રદ આલેખાયલું છે. આ ઉપરાંત અશ્વધોયે સૌન્દર્ય-નન્દ, સુગ્રાલંકાર, શ્રદ્ધોત્પાદ, શારીરુપગ્રમકરણ, અભિધર્મવિભાષા ગણદીસ્તોત્ર આદિ ગ્રંથો રચેલા છે એમ માનવામાં આવે છે.^૩ બુદ્ધચરિત્ર ની એક ઉત્તમ આવૃત્તિ સહગત પ્રો. કેનેલે પ્રકટ કરી છે.

૨. 'Sacred Books of the East' vol. XLIX, Introduction p. 1.

૩. 'A Literary History of Sanskrit Buddhism', by G. K. Nariman, chap. 5.

ત્યાર બાદ ‘અવદાન’ સાહિત્ય આવે છે. અવદાન એટલે ઉદાત્ત કાર્ય, પરાક્રમ. આ વિશાળ સાહિત્યમાં યુદ્ધની તથા લેખના પૂર્વજન્મની વાતો આવે છે. લેખાંતી કેટલીક વાર્તાઓ તો ઘણી આનંદદાયક અને અદ્ભુત છે. લેખાં મુખ્યત્વે કરીને અવદાનશતક, દિગ્વિજયવાદાન, રૂપવતી-અવદાન, કલ્પદ્રુમ-અવદાન, દ્વાવિંશત્ય-વદાન, ભદ્રકલાવદાન, વિચિત્રકર્ણિકાવદાન, સુમગધાવદાન, અવદાન-કલ્પ-લતા, વ્રતચન્દ્રમાલા, જ્ઞાતકમાલા (વૌધિસત્તવાવદાન) ઇત્યાદિ ગ્રંથો આવે છે. આમાંનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો હજી સુધી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં નથી. જ્ઞાતકમાલાનો લેખક આર્યશર કરીને છે. એ ગ્રંથ હારવડી ઓરીએન્ટલ સિરીઝમાં એચ. ઈન સાહેબે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે ઉપરાંત અવદાન-કલ્પલતાનો કેટલોક ભાગ રા. બ. શરમ્ચંદ્રાસ તથા પં. હરિમોહન વિદ્યાભૂષણે બંગાળ એશિયાટિક સોસાયટી મારરે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

ત્યાર પછી મહાયાન બૌદ્ધપંથના ખાસ સ્તંભરૂપ મહાયાનસૂત્ર અને ‘નવધર્મ’ ને નામે પ્રસિદ્ધ એવાં વૈપુલ્યસૂત્ર આવે છે, જેમાં અષ્ટાદશસ્તિક-પ્રજ્ઞાપારમિતા, સદ્ધર્મપુણ્ડરીક, લલિતવિસ્તર, લંકાવતાર, સુવર્ણપ્રભાસ, ગણ્ડવ્યૂહ, તથાગત-ગુણક, સમાધિરાજ અને દશભૂમીશ્વર એમ નવ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. આમાં લલિતવિસ્તર વિશે ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે; સદ્ધર્મપુણ્ડરીક સેંટ પીટર્સબર્ગમાં ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં ‘બીબ્લીઓથેકા બુદ્ધિકા’ નામની ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું; અને તેહું અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્ન સાહેબે ‘સેક્રેડ બુદ્ધસ’ ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ કર્યું છે. મહાયાન પંથમાં અવલોકિતેશ્વર, અમિતાભ, મંજુશ્રી આદિ ભિન્ન ભિન્ન રૂપો કલ્પવામાં આવ્યાં છે, અને તેમનાં વર્ણન તથા ગુણધર્મોન માટે કરણ્ડવ્યૂહ, સુલા-ચતોવ્યૂહ, ગણ્ડવ્યૂહ આદિ પુસ્તકો રચવામાં આવેલાં છે. લંકાવતારમાં શાક્યમુનિ બુદ્ધ સાથે લંકાના રાજા રાવણની મુલાકાતનું વર્ણન આવે છે! રાવણુ તેમને ધર્મ સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછે છે અને બુદ્ધ તેના ઉત્તરો આપે છે. તે ઉત્તરો બૌદ્ધ ધર્મની યોગ્યાચાર શાખાના સિદ્ધાંતોને મળતા છે. વળી તે ગ્રંથમાં સામ્ય, વૈશેષિક, પાશુપત, આદિ મતોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં એક બવિશ્વવાણી ભાષવામાં આવી છે કે “મહારા નિર્વાણ પછી સો વર્ષ બ્યાસ ઉત્પન્ન થશે, જે મહાભારતની રચના કરશે. ત્યાર બાદ પાંડવ, કૌરવ, નન્દ, મૌર્ય, શુભ અને રમેશ્વ વંશના રાજાઓ અનુક્રમે ઉત્પન્ન થશે; ઇત્યાદિ.”

માધ્યમિક શાખામાં નાગાર્જુન કરીને એક મહા વિદ્વાન ઇ. સ. ના બીજા કે ત્રીજા સદ્ધર્મો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે માધ્યમિક શાખાના સિદ્ધાંત/અનુસાર માધ્યમિકકારિકા, ધર્મસંગ્રહ આદિ ગ્રંથો લખેલા છે. બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય ગ્રંથો આવેલા છે.

૮. પાલી ભાષાનું બૌદ્ધ સાહિત્ય:

પાલી ભાષાના બૌદ્ધ ગ્રંથો અતિ પ્રાચીન છે એમ સામાન્ય માન્યતા છે. તેમાં ખાસ કરીને તિપિટક (ત્રિપિટક) એ મહત્વનો ગ્રંથ છે. તિપિટક એક પુસ્તકનું નામ નથી, તેમાં તો અનેક પુસ્તકોનો સમાવેશ થયેલો છે. જેમ સનાતનધર્મીઓ, માટે વેદ, ને જૈનો માટે આગમો, તેમ હીનયાન પંથના બૌદ્ધો માટે તિપિટક પ્રમાણ-બૃત્ત ગ્રંથો છે. તિપિટકનું કદ મહાભારત કરતાં લગભગ ત્રણ ગણું થાય. તે ક્યારે અને

ક્યાં સ્થાનાં, કોણે સ્થાનાં વગેરે કહેવું મુશ્કેલ છે. કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે લેમની સ્થના મૂળ પાટલિપુત્રમાં થઈ હતી; અને પછી અશોક રાજાનો પુત્ર મહિંદ જ્યારે ધર્મ-પ્રચાર કરવા સિંહલમાં ગયો ત્યારે તે લેમને પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો.^૪ ત્રિપિટકોમાં રાજગૃહ અને વૈશાલીની સભાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે, પણ પાટલિપુત્રમાં થયેલી સભાનો ઉલ્લેખ નથી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ બે સભાઓના સમયની વચમાં લેમની સ્થના થઈ હશે. ત્રિપિટકોનો કેટલોક ભાગ નિઃશંક પ્રાચીન છે, અને કેટલોક અર્વાચીન લાગે છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. આ ગ્રંથનાં ભાષાંતરો અને રૂપાંતરો સિંહલી, પ્રાલી, ગિની, જાપાની વગેરે ભાષાઓમાં થયેલાં છે. એને ત્રિપિટક કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમાં ત્રણ પિટકો (ટાપલીઓ, સમૂહો) છે: ૧ સુતપિટક, ૨ વિનયપિટક, અને ૩ અભિ-ધમ્મપિટક. એક મત એવો છે કે પ્રથમ સુત અને વિનય એમ બે જ પિટકો (દ્વિપિટક) હતાં.^૫

૧. સુતપિટક. એમાં ગૌતમબુદ્ધના ઉપદેશોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તેના પાંચ નિકાય અથવા વિભાગ પાડેલા છે: દીર્ઘનિકાય (દીર્ઘનિકાય), મઙ્ગલ-નિકાય (મધ્યમનિકાય), સંયુત્તનિકાય (સંયુક્તનિકાય), અંગુત્તરનિકાય અને સુલ્લકનિકાય (શુદ્ધનિકાય). આ પાંચે વિભાગોમાં બુદ્ધ ભગવાને પોતાના શિષ્યસમુદાયને આપેલા ઉપદેશ, લેમના પરસ્પર સંવાદો, તથા ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન વિષે શિષ્યોએ વારંવાર પૂછેલા પ્રશ્નો અને લેમના ઉત્તરોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે. આ સદ્ગણા (૧૮૩) સંવાદો એટલા ગદ્ય છે કે તેમાંનું એકેક સૂત્ર એકેક વાખ્યાનનો વિષય થઈ શકે એમ છે. દીર્ઘનિકાય માં દીર્ઘ એટલે લાંબા સંવાદો છે. મઙ્ગલ-નિકાયમાં મધ્યમ લંબાઈના સંવાદો છે. સંયુત્તનિકાયમાં એકજ વિષય ઉપર ભિન્ન ભિન્ન શિષ્યો સાથે થયેલા સંવાદોનો સંગ્રહ છે. અંગુત્તરનિકાય માં બૌદ્ધધર્મના માનસ-શાસ્ત્ર તથા નીતિશાસ્ત્રના સૂત્ર બનેલા સંવાદો અલગ કાઢેલા છે. અંગુત્તરનિકાય સૌ નિઃશંકોમાં મ્હોટો છે. સુલ્લકનિકાયમાં ન્હાના ન્હાના સંવાદો આવેલા છે. તેના પંદર પેટા, વિભાગો કરેલા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧ સુલ્લકપાટ, ૨ ધમ્મપટ, ૩ ઉદાન, ૪ હતિવુત્તક, ૫ સુત્તનિપાત,

૬. શુદ્ધોપે ત્રિપિટકોમાંના દીર્ઘનિકાય ગ્રંથ ઉપરની અટ્કથા (ટીકા) નું પાલીભાષામાં રૂપાંતર કરતી વખતે લખ્યું છે કે—

સીહલદીપં પન આમથાય ઘસિના મહામહિન્દેન ।

ઠપિતા સીહલભાસાય દીપથાસિનમંતથાય ॥

અપનેત્યા તત્તોહં સીહલભાસં મનોરમં ભાસં ।

તન્તિન યાનુચ્છવિકં આરોપેતો વિગતદોસ્તમ્ ॥

[‘આ અટ્કથા મહામહિન્દે સિંહલદીપમાં આણી, અને આ દીપથાસી જનોના હિતાર્થે તે સિંહલી ભાષામાં લખી. એ સિંહલીમાંથી કાઢી હું મનોરમ અને શાસ્ત્રાનુકૂળ એવી નિર્દોષ પાલી ભાષામાં તે ઉતારું છું. ’]

—બૌદ્ધપર્વ.

૫. જુઓ Oldenberg's Vinaya Pitakam, vol. I, p x; તથા સરખાવે તાનિ પદ્ધવ્યંજનાનિ સાધુકં ડગ્ગદેત્વા સુત્તે ઓતરેતથ્યાનિ યિનયે સંદસ્સે-તથ્યાનિ ।

—મહાપરિનિવ્યાનસુત્ત.

૬ વિમાનવત્થુ, ૭ પેતવત્થુ, ૮ થેરગાથા, ૯ થેરીગાથા, ૧૦ જાતક, ૧૧ નિદ્દેસ, ૧૨ પટિસંમિદામગ્ગ, ૧૩ અવદાન, ૧૪ સુદ્ધવંસ અને ૧૫ ચરિયાપિટક.

સુદ્ધકપાઠ—આ ન્હાનું પુસ્તક નવીન શાખાક શ્લોકો માટે છે. તેમાં મનુષ્યદેહની રચના, અસ્થિ, મજ્જા, રનાયુ વગેરે ૩૪ વિભાગો સંબંધી થોડીક માહિતી આપેલી છે. તેના આરંભમાં નીચેનો દીક્ષા-મંત્ર આવેલો છે:—

બુદ્ધં સરણં ગચ્છામિ ।

ધમ્મં સરણં ગચ્છામિ ।

સંઘં સરણં ગચ્છામિ ॥

ધમ્મપદ—આ ગ્રંથમાં ધાર્મિક અને નૈતિક વિષયના, પણ પરસ્પર સંબંધ વિનાના ૪૨૪ શ્લોકો સંગૃહીત કરેલા હોય એમ જણાય છે. સઘળા શ્લોકો બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે નીતિ અને સંયમના ૨૬ વિષયો (ચમ્મ) માં વહેંચી નાખેલા છે; અને દરેક વિષયમાં દસથી વીસ શ્લોકો મૂકેલા છે. એમાંના કેટલાક શ્લોકો મહાભારત, મનુસ્મૃતિ આદિ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. આ ગ્રંથ ઉપરની એક પ્રાચીન દીક્ષા છે. તેમાં પ્રત્યેક શ્લોક માટે એકેક વાત આપેલી છે, જેમાં કાણે, ક્યારે અને કેવી રીતે અમુક શ્લોક કહ્યો હતો એ દર્શાવવા પ્રયત્ન કરેલો છે. આ વાતો સરળ પાલી ભાષામાં લખેલી છે, અને ઘણી ખરી રસપ્રદ છે. પ્રાચીનકાળમાં નાલંદા, વિક્રમસિલા વગેરેમાં જે મ્હોટી મ્હોટી પાઠશાળાઓ હતી, ત્યાં અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ, તથા ગિરિયુશઓ અને વિહારોમાં રહેનારા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓ, સંસારી અને વૈરાગી સર્વ એક સરખી રીતે, આ ગ્રંથનું ભક્તિપૂર્વક પઠન કરતા હતા.

ઉદાન—ઘણીવાર બુદ્ધ ભગવાન અમુક બનાવ ઉપરથી અગર કાંઈક અદ્ભુત ચીજ જાણી અગર સાંભળીને એકાએક ઉત્સાસમાં આવી જતા, અને તે પ્રસંગે તેમના મુખમાંથી કાંઈક રસભરિત અને કાવ્યમય શબ્દો નીકળી જતા. આવાં વચનોમાં કાંઈક અદ્ભુત ધાર્મિક ભાવના જળકતી હતી. તેમના શિષ્યો તે વચનો લખી લેતા. ઉદાનમાં આવાં ૮૨ વચનોનો સંગ્રહ કરેલો છે.

ઈતિવુત્તક—આ પુસ્તકમાં પણ બુદ્ધનાં ૧૨૦ વચનો આપેલાં છે. તેનું નામ ઈતિવુત્તક પડવાનું કારણ એ છે કે તેમાં પ્રત્યેક વચનની આગળ ઈતિવુત્તે મગવતા 'ભગવાને આગ કહ્યું' એવા શબ્દો મૂકેલા છે. આ પુસ્તક ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ જેટલું પ્રાચીન હશે એમ પ્રો. હીસ ડેવિસ જણાવે છે.^૧

સુત્તનિપાત—આ પુસ્તકમાં ૭૦ છંદોગદ સૂત્રો આપેલાં છે. તેના પાંચ વિભાગ પાડેલા છે. પહેલા ચાર વિભાગમાં દરેકમાં ન્હાનાં, ન્હાનાં ૫૪ પદો છે, અને પાંચમામાં એક લાંબું કાવ્ય છે.

વિમાનવત્થુ અને પેતવત્થુ—આમાં ગરૂડપુરાણની પેડે સ્વર્ગ, નરક અને પ્રેત સંબંધી હકીકત આપેલી છે.

થેરગાથા અને થેરીગાથા—થેર એટલે સ્થવિર અથવા જૂદ (વડીલ) પુરૂષ, અને થેરી એટલે સ્થવિરા, જૂદ (વડીલ) સ્ત્રી. બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધેલાં સાધુ સાધ્વી-

જોને અનુક્રમે ચેર અને થેરી કહેતા. પહેલા અંથમાં ગૌતમચુદ્ધના વખતના ૨૬૪ સુખ્ય થેરાનાં, અને બીજામાં ૭૩ થેરીનાં ધાર્મિક કવનો આપેલાં છે. તેમની નીચે આપેલી ટીકામાં તે તે લેખકની જીવનકથા પણ આપેલી છે. આ કાવ્યો ઉપરથી ચુદ્ધકાલીન સ્ત્રી-પુરુષોની દિનચર્યાનું ક્ષીક દિગ્દર્શન થઈ શકે છે. તે સમયમાં સ્ત્રીઓને કેટલી સ્વતંત્રતા અપાતી હતી, તથા તેઓ તેમણે કેવો સદુપયોગ કર્યો છે તે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. થેરીમાંની ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ જેટલી ધાર્મિક અને નૈતિક કેળવણીમાં આગળ વધેલી હતી, તેટલીજ તેઓ માનસિક કેળવણીમાં પણ વધેલી હતી. તેમનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો ઉપા પ્રકાશનાં હોઈ ઉચ્ચ ભાવનાનું દર્શન કરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે તેમાંની એક વાત નીચે આપું છું:-

રાજગૃહમાં રાજા બિંબિસારના એક આશ્રિતને સોમા નામની એક કન્યા હતી. તેણે બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ સાંભળીને, તે ધર્મની દીક્ષા લીધી, અને પોતાની વિદ્વતા તથા સદાચરણથી યોગ્ય વખતમાં તેણે અર્હત પદની પ્રાપ્તિ કરી. આવસ્થિમાં એક દિવસ તે અંધ નામના ઉદાનમાં વૃક્ષ નીચે બેઠી હતી, તેવામાં 'માર' (સેતાન) તેની પાસે આવી બોલવા લાગ્યો:

યં તં હસીહિ પત્તવ્વં ઠાનં દુરભિસંભવમ્ ।

ન તં દ્વંગુલિપંજ્યાય સક્કા પપ્પોતુમિત્થિયા ॥

'પુરુષોને પણ હર્ષભાવ એવું જે ઉચ્ચપદ તે, બે આંગળીથી પરીક્ષા કરવી એ જેનું રાજનું કામ છે એવી સ્ત્રીઓને, ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ?'

અહીં 'બે આંગળીથી પરીક્ષા કરવી' એનો અર્થ ટીકાકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે: સ્ત્રીઓ ચૂલા ઉપર ચોખા રંધાવા મૂકે છે, આ કામ તેઓ ૭ વર્ષની ન્હાની ઉમરથી કરવા માંડે છે. ઘણા લાંબા વખતના અભ્યાસ પછી પણ ચોખા ચડ્યા કે નહિ તે તેઓ એકદમ જોઈને કહી શકતી નથી. બે આંગળી પડે ચોખો દબાવીને પરીક્ષા કરે તો જ તેમને ખબર પડે કે ભાત થયો કે નહિ. આવી મૂઢ સ્ત્રીજાતિના હૃદયમાં ધર્મનાં ગૂઢ તત્ત્વો ઉતરવાં એ કેવળ અશક્ય છે એમ આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે.

આ શ્લોક સાંભળી સોમાએ ઉત્તર આપ્યો:

હિત્થિમાધો તો કિં કયિરં ચિત્તમ્હિ સુસમાહિતે ।

જાણમ્હિ વત્તમાનમ્હિ સન્મા ધમ્મં વિપસસતો ॥

સવ્યતથ વિદ્વતા મન્દિ તમોક્કસન્ધો પદાલિતો ।

પવં જાનાહિ પાપિમ નિહતો ત્વમસિ અન્તક ॥

'જો અમારું ચિત્ત સ્થિત થયું અને અર્હત માર્ગનું રાન મેળવી સત્યધર્મનો સાક્ષાત્કાર થયો, તો પછી સ્ત્રીસ્વભાવ શું કરવાનો હતો? એટલે હે પાપી માર! તું જાણી શકે કે અંધન આપોઆપ તૂટી જાય છે અને અરાનરૂપી અંધકારનો નાશ થાય છે; ત્હારી યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ છે.'

આવી અનેક આનંદદાયક વાતો તેમાં આપેલી છે.

જાતકકથા—'જાતક' એટલે 'જન્મ સંબંધી'. ગૌતમચુદ્ધના પૂર્વજનો સંબંધી વાતોનો સંગ્રહ આ અંથમાં કરેલો છે. એ કથાઓ તેમણે પ્રસંગોપાત પોતાના શિષ્યવર્ગ આગળ કહેલી એમ માનવામાં આવે છે.

આ કથાઓ બુદ્ધના સમયમાં તેમજ ત્યાર પછી પણ ઘણા જ પ્રચારમાં આવી હતી એમ લાગે છે. સાંચી, અમરાવતી, અહારત વગેરે સ્થળે તેા આ કથાઓનાં નિદર્શક ચિત્રો પણ મળી આવે છે. આવી લગભગ પાંચસો કથાઓનાં નિદર્શક ચિત્રો પ્રસિદ્ધ ચિની પ્રવાસી ફા-હિયાન પોતે જોયાનું જણાવે છે. હુએનત્સંગે પણ પોતાના 'ભારતીય પ્રવાસવર્ણન'માં જાતક-કથાઓના બે ત્રણ ઉદ્દેશો કરેલા છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ કથાઓ સુમારે બે અડી અઝર વર્ષ પ્રાચીન હોઈ, તરત જ લોકપ્રિય બની હશે.

આ કથાઓ જો કે બુદ્ધના પૂર્વ જન્મ વિષેની હોવાનો દાવો કરે છે, તેા પણ તે ઉત્કૃષ્ટ ધાર્મિક અને નૈતિક ગ્રંથની ગરજ સારે એમ છે. ધર્મ અને નીતિના સિદ્ધાંતો સૂત્ર રૂપે લોક સમક્ષ મૂકવા કરતાં વાર્તામાં વણીને મૂકવાથી તે જ સિદ્ધાંતો આપોઆપ સચોટ અસર કરે છે. હિતોપદેશ, પંચતંત્ર, ઇસપનીતિ વગેરે પુસ્તકો આ જાતનાં છે. તેમાં પણ જાતકકથાઓની છાયા જોવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે ચાસર, હિરોડોટસ વગેરે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકોમાં કેટલીક જાતકકથાઓ એમ ને એમ ઉતારેલી જણાય છે! રામાયણ, મહાભારતની કેટલીક કથાઓનું સામ્ય પણ જાતકકથાઓમાંથી મળે છે, જેમ કે દશરથ-જાતક, કથહારી-જાતક, વગેરે. જાતક-કથાઓની સંખ્યા લગભગ પાંચસો ઉપર છે.

નિદેશ (નિર્દેશ)—‘સુતનિપાત’ ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધ ઉપરની આ માત્ર ટીકા છે. તેનો લેખક બુદ્ધનો સારીપુત્ર નામનો એક મુખ્ય શિષ્ય છે એમ માનવામાં આવે છે.

પટિસંભિદામગ્ગ (પ્રતિસંબોધમાર્ગ)—બૌદ્ધ અહંતાની દિવ્ય દૃષ્ટિ વિષે આ પુસ્તકમાં લખેલું છે.

અપદાન—આમાં અહંતાનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે. બુદ્ધવંશમાં ગૌતમ બુદ્ધ અને તેમની પહેલાં થઈ ગયેલા ચોવીસ બુદ્ધોનાં જીવનચરિત્રો આપેલાં છે. ચરિયાપિટકમાં ગૌતમ-બુદ્ધના ચોત્રીસ પૂર્વ જન્મની હકીકત આપેલી છે. ગ્રંથ અપૂર્ણ છે.

૨. વિનયપિટક—

આ ગ્રંથસમૂહમાં ભિક્ષુઓએ પાળવાના નિયમોનો સંગ્રહ કરેલો છે. તેમાં પાંચ ગ્રંથોનો સમાવેશ થયેલો છે: ૧ પારાજિકા, ૨ પાચિત્તિયાદિ (આ બે ગ્રંથો મળીને સુત્તચિમંગ નામનો વિભાગ બને છે. તેમાં પ્રાયશ્ચિત્તના નિયમો આપેલા છે); ૩ મહાવગ્ગ, ૪ સુલ્લવગ્ગ (શુદ્ધવર્ગ) (આ બે ગ્રંથો મળીને સંઘંક નામનો વિભાગ થયેલો છે.) અને ૫ પરિવારપાઠ (પરિશિષ્ટ). આ ઉપરાંત ભિક્ષુ-અને ભિક્ષુણીપાતિમોક્ષ (ભિક્ષુ-ભિક્ષુણી-પ્રાતિમોક્ષ) નામના ગ્રંથમાં ‘બૌદ્ધ’ સાધુ અને સાધ્વીઓના દોષોનું વર્ણન તથા તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો વિષે જણાવેલું છે. પરંતુ સુત્તચિમંગને આ વિષયમાં વિશેષ પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવે છે.

૩. અભિધમ્મપિટક—આ ગ્રંથસમૂહમાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનું વિવેચન કરેલું છે. તેમાં સાત ન્દાનાં ન્દાનાં પુસ્તકો છે. ૧ ધમ્મસંગ્ગિ, ૨ વિમંગ, ૩ ધાતુકથા, ૪ પુગલ-પજ્જાત્તિ, ૫ કથાવટ્થુ, ૬ યમક, ૭ પટ્ટાન.

સઘળા બૌદ્ધગ્રંથોમાં આ પુસ્તકો કંઈક અને નીચા છે.

આ ઉપરાંત પાલી ભાષામાં બીજા કેટલાક છૂટક ગ્રંથો છે. તેમાંના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

મહાપરિનિવ્વાનસુત (મહાપરિનિર્વાણસૂત્ર)---આમાં ગૌતમ શુદ્ધના અંતિમ ત્રણ માસની જીવનચર્યા આપેલી છે. તેમાંથી બૌદ્ધધર્મનાં મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વો, તત્કાલીન આચારવિચાર, સમાજનીતિ, રાજકીય સ્થિતિ વગેરેનું જ્ઞાન મળી શકે છે.

મિલિન્દપન્થો (મિલિન્દપ્રશ્નઃ)---આ ગ્રંથમાં બેક્ટ્રીયાના રાજા મિલિન્દ (Menander) અને બૌદ્ધ સંન્યાસી નાગસેન વચ્ચે થયેલા ધર્મવિષયક સંવાદ આપેલો છે. એ સંવાદ જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપે એવો છે. આ ગ્રંથની રચનાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ હશે એમ વિદ્વાનોનો મત છે.

દોષવંસ અને મહાવંસ---સિંહલદીપના આ બે પ્રસિદ્ધ પાલી ગ્રંથો ઇ. સ. ના ૪-૫ માં શતકમાં લખાયેલા છે. તેમાં સિંહલના ઇતિહાસ આપેલો છે. મહાવંસ ગ્રંથ મહાનામ નામના એક સિંહલી પંડિતે રચેલો છે. તેમાં ૧૦૦ અધ્યાયો છે. તેમાંના ૩૭ માં અધ્યાયમાં શુદ્ધધોપતું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. આ શુદ્ધધોપરચિત વિસુદ્ધિમગ્ગ નામનો ગ્રંથ સાહિત્ય, દર્શન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરેનો અપૂર્વ ભંડાર છે. મહાનામ પંડિત શુદ્ધધોપનો સમકાલીન હોવાથી તેણે લખેલું ચરિત્ર વિશ્વસનીય માની શકાય.

ક. અન્યભાષાનું બૌદ્ધ સાહિત્ય. ૭

લલિતવિસ્તર, શુદ્ધચરિત, સદ્ધર્મપુણ્ડરિક આદિ કેટલાક ગ્રંથોનાં ચિની તથા ટિબેટી ભાષામાં ભાષાંતરો થયેલાં છે, તથા તેમના આધાર પર તે તે ભાષામાં નવીન પુસ્તકો રચાયાં છે. ટિબેટી ભાષામાં રત્નધર્મરાજ નામના એક બૌદ્ધ ભિક્ષુએ આવે એક ગ્રંથ લખેલો છે. તે પ્રમાણે બીજા પણ એટલી જાતના કેટલાક ગ્રંથો છે. 'ક્યાંગ-૨' નામના ટિબેટી ગ્રંથસંગ્રહમાં 'ગ-છેરોશ્વ' નામનો એક બૌદ્ધ ગ્રંથ છે જે અઘાપિ અપ્રકાશિત છે. સંસ્કૃતના મહામિનિષ્ક્રમણસૂત્ર નામના ગ્રંથનું ચિની ભાષાંતર ઇ. સ. ના ૬ઠ્ઠા સૈકામાં થયું હતું. એમ ગ્રો. હિસ ડેવિડ્સ જણાવે છે. આ ઉપરાંત લલિતવિસ્તરનાં ચાર ભાષાંતરો ચિની ભાષામાં થયાં છે. છેવટનું ભાષાંતર 'હાન' વંશના રાજાની કારકીર્દિમાં એટલે કે ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં થયું હતું. અશ્વગોષ્ઠના શુદ્ધચરિતનું ચિની ભાષાંતર ધર્મરક્ષ નામના બૌદ્ધ પંડિતે ઇ. સ. ના પાંચમા શતકમાં કર્યું હતું. લંકાવત્સર-સૂત્રનું ચિની ભાષાંતર ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં મુગવંશીય રાજાની કારકીર્દિમાં શુણ્ભદ્ર નામના એક પંડિતે કર્યું હતું. આ ઉપરાંત મહાપરિનિવ્વાનસુત્ત, જાતકનિવાન, મહાવંસ આદિ ગ્રંથોનાં પણ ચિની ભાષામાં ભાષાંતરો થયાં છે. વચ્ચછેદિકા નામનો ગ્રંથ જાપાની બૌદ્ધોનો ખાસ પૂજ્ય ગ્રંથ છે. જાપાનમાં બૌદ્ધધર્મના અનેક ગ્રંથો છે. બ્રહ્મ-દેશમાં મહાંમવત્તુ નામનો એક ગ્રંથ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. એ મૂળમાં એકાદ પાલી ગ્રંથનું ભાષાંતર છે. તેમાં આપેલું શુદ્ધનું ચરિત્ર જાતક-કથાઓમાં આપેલા ચરિત્ર સાથે ઘણું ખડું મળતું આવે છે. આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક સંસ્કૃત અને પાલી ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો તેમાં થયેલાં છે.

પૃથિવીનું સ્વરૂપ

[પ્રો. જેઠાલાલ ચિમનલાલ સ્વામિનારાયણ]

રાણામાં પૃથિવી થાળી જેવી સપાટ છે એવું વર્ણન છે. સૂર્ય મેરુ પર્વતમાં સંતાઈ જવાથી રાત્રિ પડે છે. પૃથિવીને શેષનારાયણ ઉચ્છ્રી રહ્યા છે. આવી વાર્તાઓ પુરાણમાં આવવાથી કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમ સમજે છે કે ભારતવાસીઓની જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંબંધી બાવનાઓ ગલત છે. પણ વસ્તુતઃ તપાસ કરતાં તેવું કંઈ જણાતું નથી.

પૃથિવીને કોઈ ધારણુ કરી રહ્યું છે એ માન્યતાનું ખણ્ડન શ્રીમાન બારકરાયાર્થે નીચેના શ્લોકમાં કર્યું છે:

મૂર્તો ધર્તા ચેદ્ધરિત્પાસ્તતોઽન્યસ

તસ્યાપ્યન્યોઽસ્યૈવમત્રાનવસ્થા ।

અન્યે કલ્પ્યા ચેત્સ્વશક્તિઃ કિમાયે

કિં નો ભૂમેઃ સાષ્ટમૂર્તેશ્ચ મૂર્તિઃ ॥

‘જે પૃથિવીને ધારણુ કરનાર કોઈ મૂર્તિમાન વ્યક્તિની આપણે કલ્પના કરીએ તો આપણે તેના પણ ધારણુ કરનાર બીજાની કલ્પના કરવી પડશે. બીજાને ધારણુ કરનાર ત્રીજાને માનવો પડશે. આવી રીતે અનવસ્થા પ્રસંગ આવશે. છેલ્લા ધારણુ કરનારમાં પોતાની શક્તિ છે એવું માને તો પહેલામાં જ સ્વછાત્ર શક્તિથી આકાશમાં સ્થિત છે એમ નહીં માનવાનું શું કારણ છે? પૃથિવી કંઈ જેવી તેવી નથી; પૃથિવી સાક્ષાત્ અદ્ભૂતિ શંકરનું શરીર છે.’

પૃથિવીમાં આકર્ષણુ શક્તિ છે, જેના બળે તે બીજા પદાર્થોને પોતાની સમીપ ખેંચે છે. આકર્ષણીલા પદાર્થો જણે પડતા હોય એવો ભાસ થાય છે.

આકૃષ્ટશક્તિશ્ચ મહીં તયા યત્

સ્વસ્થં ગુરું સ્વાધિમુખં સ્વશક્ત્યા ।

આકૃષ્યતે તત્ પતતીવ માતિ

સમે સમન્તાત્ ક પતત્ત્વિયં સ્વે ॥

‘પૃથિવીમાં આકર્ષણુશક્તિ છે. પૃથિવી પોતાની આકર્ષણુશક્તિથી ભારે પદાર્થને પોતાની તરફ ખેંચે છે. તે પદાર્થ જણે પડતો હોય એવું જણાય છે. પૃથિવી ચારે બાજુએ આકાશના પરિભ્રાણુત્વ છે. પછી પૃથિવીનું પતન કેવી રીતે સંભવે ?’

પૃથિવી ભારે પદાર્થને ખેંચે છે એવું બારકરાયાર્થે કહ્યું છે. કુદા જેવો હલકો પદાર્થ હવાને લીધે આમ તેમ ઝાલાં ખાય છે. તેથી ચક્રઆતમાં એમ લાગે છે કે કુદાને પૃથિવીના આકર્ષણુની અસર નહિ થતી હોય. પણ ખરી રીતે કુદાને પણ પૃથિવી ખેંચે છે. પવનની

ગતિને લીધે ડુફું આમતેમ ગોથાં ખાતું ધણા લાંબા સમયે. પૃથિવી ઉપર પડે છે. નિર્વાત પ્રદેશમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે તો લોહનો કકડો અને ડુફું સરખા જ વખતમાં પૃથિવીની સપાટીએ પહોંચે. આ તારતમ્ય ભારકરાચાર્ય સ્પષ્ટ દરી શક્યા નથી, પણ આકર્ષણના સિદ્ધાન્તને તો તેમણે ઉપદ્રા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો છે. ન્યુટનના પહેલાં લગભગ ૭૨ વર્ષ ઉપર ભારકરાચાર્ય આકર્ષણના સિદ્ધાન્તને (Law of Gravitation) રજુ કર્યો છે.

જ્યારે પૃથિવી ગોળ છે એવું તમે પ્રતિપાદન કરો છો ત્યારે આપણને તે શા સાક્ષ્યાણીના જેવી સંપાટ લાગે છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભારકરાચાર્ય નીચેના શ્લોકમાં આપે છે :

સમો યતઃ સ્યાત્ પરિધેઃ શતાંશઃ

પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરાં તનીયાન્ ।

નરથ તત્પૃષ્ઠગતસ્ય કૃત્સ્ના

સમેવ તસ્ય પ્રતિભાત્યતઃ સા ॥

‘કોઈ પણ વર્તુલના પરિધિનો સોમો ભાગ સીધા જેવો દેખાય છે. તેવી રીતે પૃથ્વીનો ગોળ ધણો મોટો હોવાથી અને માણસ ધણો નાનો હોવાથી તે માણસને પૃથ્વી સંપાટ જણાય છે.’

પૃથ્વીની છાયા ચંદ્ર ઉપર પડવાથી ચંદ્રગ્રહણ થાય છે. કાલિદાસના રઘુવંશમાં ચૌદમા સર્ગના ૪૦મા શ્લોકમાં શ્રી રામચંદ્ર કહે છે :

અર્વેમિ ચૈનામનધેતિ કિન્તુ

લોકાપવાદો વલવાન્ મતો મે ।

છાયા દિ ભૂમેઃ શશિનો મલત્વે-

નારોપિતા શુદ્ધિમતઃ પ્રજાભિઃ ॥

‘સીતાજીને હું પાપરહિત માતું છે. પણ લોકાપવાદ અને બલવાન લાગે છે. નિર્મળ ચન્દ્રમાના ગ્રહણ તરીકે પૃથ્વીની છાયાને ગણવામાં આવે છે. આવી રીતે પ્રજાતું તણું નથી. આમાં પૃથ્વીની છાયા ચન્દ્ર ઉપર પડે છે એવું વર્ણન છે. પૃથ્વીની છાયા ચન્દ્ર ગ્રહણ વખતે ચંદ્રને ઢાંકે છે. ચંદ્રગ્રહણ વખતે ધેરાયેતો ભાગ વર્તુલાકાર હોય છે તેથી છાયા નાખનાર પૃથ્વી ગોળ હોવી જોઈએ એવું સિદ્ધ થાય છે; આવી રીતે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પૃથ્વી દડા જેવી ગોળ માનવામાં આવેલી છે. હવે પૃથ્વીનું અને ચન્દ્રનું પરિભ્રમણ કેવી રીતે થાય છે, દિવસ અને રાત્રિ કેવી રીતે લાંબાં ટુંકાં થાય છે તે વિષયો ઉપર આપણા પૂર્વજોના સિદ્ધાન્તનું હવે પૃથ્વીના સેખમાં વિવેચન કરીશું.

૧. x મહિલાનાથ ‘મલત્વેન ના અર્થ ‘કલંક’ એવો કરે છે. નન્દરગીકર બીજી રીકા-
ઓના આધારે તેનો ‘eclipse’ ‘ગ્રહણ’ એવો અર્થ કરે છે.

ઉત્તરાપચની યાત્રા*

[નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ]

નામાં રમતની મજા રમનારની કુશળતા ઉપર તેમજ તેના હાથમાં આવેલાં પાનાં ઉપર આધાર રાખે છે. અથવા એમ કહીએ તો ચાલે કે અમુક જાતનાં પાનાં હાથમાં આવે તો અમુક માણસ તેનો કેવો ઉપયોગ કરે છે એ જોવામાં જ રમતની બધી મજા રહેલી છે, અને તેમાં જ તે માણસનો પૂરો પરિચય પણ થાય છે. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ એ હિંદુસ્તાનની ભૂમિ, તેની રચના અને તેની પરિસ્થિતિના હિંદુસ્તાનમાં આવેલા લોકોએ કેવો ઉપયોગ કર્યો અને તે દ્વારા પોતાની દરખાઓ અને આકાંક્ષાઓ કેરી રીતે પ્રત્યક્ષ કરી એના ચિતાર છે. હિંદુસ્તાનના પહાડો અને નદીઓ અને વિશાળ મેદાનો એ અહીંના લોકોનું મૂળ ધન કહેવાય. આર્ય લોકોએ પોતાની સગવડ પ્રમાણે દેશના કેવા વિભાગ પાડ્યા અને તેમાં પોતાની વૃત્તિ મુજબ ક્યાં ક્યાં અને કેવાં સંસ્કૃતિનાં મથકો એટલે કે શહેરો સ્થાપ્યાં એ આ પ્રકરણમાં જોઈશું. માણસના રીતરિવાજો તે તે સમાજના સ્વભાવ ઉપર જેટલો આધાર રાખે છે તેટલો જ પરિસ્થિતિ ઉપર પણ રાખે છે અને તેથી આ દેશના વતનીઓએ દેશના કેવા વિભાગ પાડ્યા હતા એ જોવું બહુ જ ઉપયુક્ત છે.

હિંદુકુશ અને સુલેમાન પર્વત વચ્ચે આવેલા આલિહદ અને ગાંધાર દેશ એ કુદરતી રીતે પોલા વિભાગ છે. તે જ પ્રમાણે સિંધુ અને તેના કુટુંબમાં જમણી બાજુની બે ત્રણ નદીઓ અને ડાબી બાજુની પાંચ નદીઓ મળીને સમસિંધુદેશ એ પણ એક કુદરતી વિભાગ છે. અનેક નદીઓનું પાણી એકત્ર કરવાનું કામ સમસિંધવ (પંજાબ) કરે છે, તેમ એ નદીઓનું પાણી સાયવીને આગળ લઈ જઈ અનેક મુખ દ્વારા પશ્ચિમ સમુદ્રને અર્પણ કરવાનું કામ સિંધુદેશ કરે છે.

સમસિંધવ અને સિંધુનો પશ્ચિમ તરફનો સડો પણ વપો જોઈએ ઈશ્મીય પ્રદેશ અને પૂર્વ તરફનો ગંગા યમુનાનો ભેજવાળો પ્રદેશ તથા તેની નીચેનો દશાણીનો પ્રદેશ, એ બેની વચ્ચે આવેલો ઉત્તર અને રેતાળ પ્રદેશ એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બહુ જ મહત્વનો છે. સતલજ અને યમુના વચ્ચે આવેલો બ્રહ્મવર્ત અને કુરુદેશ તથા સૌવીર અને સૌરાષ્ટ્ર એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બહુ જ મહત્વના ભાગ છે. બ્રહ્મવર્ત એટલે સરસ્વતી અને દશહતી એ બે નદીઓ વચ્ચે આવેલો પ્રદેશ. એની દક્ષિણમાં કુરુક્ષેત્રની હત્યારી ભૂમિ છે. આ ભૂમિના હાથમાં ભારતવર્ષનું ઉત્તરાપચયું આધિપત્ય રહેલું છે. ત્યાર પછી રાજપૂતાનાનો વેરાન મુલક આવે છે. એક વખતે સરસ્વતી. અથવા હિંદરા નદીના પ્રવાહથી આ પ્રદેશ અત્યંત ફળદ્રુપ હતો. આજે ત્યાં ન્હાવા માટે પણ પાણી મળતું અશક્ય છે. સૌવીર એ સિંધુની પૂર્વમાં અને કચ્છ, કાઠિયાવાડની ઉત્તર કે ઇશાનમાં આવેલો છે. સૌવીરની પશ્ચિમ તરફ ન્હાની ન્હાની દસ નદીઓવાળો દશાણી મુલક છે. અવન્તી અથવા માલવ

* સત્યાગ્રહ-આશ્રમના રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી દ્વારા જ વખતમાં પ્રસિદ્ધ ચનાર 'આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ' એ નામના પુસ્તકમાંનું આ એક પ્રકરણ છે.

એ તેનું પ્રખ્યાત નામ છે. માળવામાંથી જ ચર્મણવતી (ચંબલ) નદી ઉત્તર તરફ વહી જમનાને મળે છે. ચર્મણવતીથી મધ્યસ્થ હિંદુસ્તાનના બે વિભાગ પડી જાય છે. ચર્મણવતીની ઉત્તરમાં મત્સ્ય અને શૌરસેન દેશ આવેલા છે. સ્થાંથી જમના ઝોળાંગીએ એટલે ગંગા યમુના વચ્ચેનો અંતર્વેદીનો પ્રદેશ; એ આર્ય સંસ્કૃતિનું પિયર ગણાય. આ અંતર્વેદીના ઉત્તર-વાયવ્યમાં કુરૂપાંચાળ અને પૂર્વ તરફ દાર્શિકાશલ. એ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં અત્યંત મહત્વના પ્રદેશ છે અને તેથી જ બનારસ અને પ્રયાગ એ હિંદુધર્મનાં સૌથી મહોટાં શહેરો ગણાયાં છે. અહીંથી પૂર્વ તરફ જઈએ એટલે વિદેહ અથવા મિથિલા અને મગધની સામ્રાજ્યભૂમિ આવી જાય છે. મદ્ર (શિયાળકાટની આસપાસનો મુલક), માળવા અને મગધ આ ત્રિકાશુમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનાં રાજકીય કેન્દ્રો આવી જાય છે.

મગધની પૂર્વમાં આવેલાં અંગ, વંગ, ગૌડ, ધોગ્યુઓતિપ અને કામરૂપ એ પ્રદેશનું સ્વરૂપ તદ્દન જૂદું જ છે. અને એનો ઇતિહાસ પણ જૂદો જ છે. આ આર્ય લોકોના ઉત્કર્ષના મુલકની દક્ષિણમાં વિન્ધ્યપર્વત, નર્મદાનદી અને દ્વરકારણ્યનું મહાકાન્તાર આવી ગયું છે. અને વચ્ચમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ માળવા સુધી જઈએ તો પુન્ડ્ર, ઉત્કલ, વત્સ, ચેદિ વગેરે દેશો આવેલા છે. છેક પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર અથવા દાહિઆવાડનો દ્વીપકલ્પ અલગ છે.

આવા આ મુલકમાં નદીની સગવડ બેઠું અથવા લશ્કરી કે વેપારી મહત્વ વિચારી આપણા લોકોએ શહેરો વસાવ્યાં હતાં, તેમની થોડી વિગત અહીં આપી છે.

આપણે વાયવ્યથી આ શહેરો જોતા આવીએ. ત્યાં આપણું ધ્યાન એકદમ આકર્ષે એવું શહેર તો તક્ષશિલા છે. આ શહેર પંજાબમાં રાવળપિંડી જિલ્લામાં હાલના શહાધેરી નામના ગામડા પાસે હતું. કેટલાક વર્ષ થયાં ત્યાં પુરાતત્ત્વખાતા તરફથી ખોદકામ શરૂ થયું છે, અને ત્યાં સ્તૂપો તથા મૂર્તિઓ જડી છે. તક્ષ-શિલાનો અર્થ કેતરેલી શિલા અથવા નાગરાજ તક્ષકની શિલા એમ થાય. શહેરનું નામ ત્યાંની શિલ્પકળાને લીધે પડ્યું હશે અથવા તે તક્ષકે વસાવ્યું તેથી પડ્યું હશે. સિકંદર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે તે જહોજ-લાહીવાંગ શહેર હતું. હિંદુસ્તાનની કારીગરી અને વિધાના વિનિમયનું એ એક ભારે મથક હતું. વૈદ્યકવિદ્યા માટે તક્ષશિલાની ખ્યાતિ દૂર દેશો સુધી પહોંચી હતી. મધ્ય એશિયા-માંથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાના માર્ગ ઉપર આવેલું-હોય તેને વિદ્યા અને વેપારનું કેન્દ્ર થવાથી અત્યંત અનુકૂળતા હતી.

તક્ષશિલાની પશ્ચિમ તરફ એકદમ સરહદ ઉપર પેશાવર આવેલું છે. આનું મૂળ નામ પુરુષપુર હતું. કનિષ્કે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય વિસ્તાર્યું ત્યારે ત્યાં રાજધાની કરી હતી. તક્ષ-શિલા અને પુરુષપુર એ ગાંધાર દેશનાં મુખ્ય શહેરો હતાં. કાચુલનદીની બાજુમાં કુનાર અને સિંધુનદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે ગાંધાર. હાલના રાવળપિંડી અને પેશાવર જિલ્લા ઉપરાંત સ્વાત અને હોતીમર્દન અથવા યુસફઝાદનો પ્રદેશ તેમાં આવી જતો.

રામાયણમાં ગંધર્વ દેશનું નામ આવે છે અને તેની રાજધાની પુષ્કરાવતી અથવા પુષ્કલાવતી જણાવી છે, તે કદાચ આ જ ન હોય ?

પેશાવરથી વાયવ્યમાં હિંદુકુશની પેલી પાર જલ્મ નામનું શહેર પ્રાચીન સમયમાં બહુ વિખ્યાત હતું. ઝીક-લોકો તેને બંકિટ્યા તરીકે ઓળખતા. હિંદુકુશના વાયવ્ય છેડા ઉપર તે આવેલું હોવાથી પેલી પારની નીચ ભૂમિ ઉપર તેનો સરસ કાચુ રહેતો. લશ્કરનું

મથક હોવા ઉપરાંત તે વેપારનું પણ મથક હતું. ચીન, ઇરાન અને હિંદુસ્તાન જેવા ત્રણ સુધરેલા દેશોની સરહદ ત્યાં મળતી હોવાથી ત્રણે વચ્ચેનો વ્યવહાર બહુમતી ભારત ચાલતો. વિદ્યા, વેપાર, હુન્નર, કળા અને સંસ્કૃતિની પરસ્પર લેવડદેવડ ત્યાં થતી. બૌદ્ધોના વિહારો ત્યાં હતાં અને બૌદ્ધ વિદ્યા ત્યાંથી પ્રદેશમાં પ્રસરતી. એની આસપાસના પ્રદેશમાં કાશ્મીર, કંદહાર, હિરાત, બોખારા, સમરકંદ વગેરે શહેરો આવેલાં છે. ગ્રીક ક્ષત્રપોની પ્રાચીન કાળમાં તે રાજધાની હતું.

આ બહુ પાસે જ આમિયન કરીને એક સ્થાન હતું, ત્યાં હજુ લોકોનું મુખ્ય રહેઠાણ હતું. ત્યાંથી તેઓ હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરતા હજુ લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં ન્યારે રાજ્ય જમાવ્યું ત્યારે તેમણે પંજાબમાં શાકલ હાલના શિયાળકોટને પોતાની રાજધાની બનાવ્યું. રાગ મિલિન્દ અથવા મીનેન્ડર અહીં રહેલો. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં શાકલ મંત્ર લોકોની રાજધાની હતું. શાકલમાં હજુ લોકોએ એક દુર્ગમ કિલ્લો બાંધ્યો હતો.

મિલિન્દ મહાયાન બૌદ્ધધર્મમાં ખૂબ રસ લેતો. પણ મહાયાન સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા તો કનિષ્ઠે જ કરી. કનિષ્ઠે કાશ્મીરમાં શ્રીનગરની પાસે આવેલાકુણ્ડવનમાં એક 'સંગીધિ' અથવા પરિષદ બેગી કરી હતી.

આ બધાં શહેરો સિંધુનદીના સામ્રાજ્યની અંદર આવેલાં હતાં. ત્યાંથી મધ્ય દેશમાં આવતાં પ્રથમ કુરુક્ષેત્રનું દર્શન થાય છે. કુરુક્ષેત્ર ભગવદ્ગીતાને લીધે દરેકને મોહિત છે જ. ભારતીય યુદ્ધ આ જ સ્થાન પર થયેલું. કુરુક્ષેત્રમાં હાલના પતિઆળા રાજ્યનો પૂર્વ ભાગ તથા દિલ્હી પ્રાંત આવી જાય છે. આ કુરુક્ષેત્ર પાસે જ સ્થાણવીન્ધર છે જે આજે થાનેશ્વર નામથી ઓળખાય છે. સ્થાણવીન્ધરમાં શ્રીહર્ષના પિતાની રાજધાની હતી.

ત્યાંથી પાસે જ ગંગાને કિનારે હરદ્વાર છે. હરદ્વાર એ સંન્યાસીઓની તપોભૂમિ છે. શ્રીભાષે અહીં જ પોતાના અનેક ગ્રંથો લખેલા એવી લોકોમાં માન્યતા છે. હરદ્વાર એ સંસ્કૃત વિદ્યાનું એક મોટું ધામ છે અને બાર વર્ષે ત્યાં કુંભમેળો પણ ભરાય છે. હરદ્વારથી દક્ષિણમાં જઈએ એટલે યમુના અને દાલિન્દીને કાંઠે આવેલા હસ્તિનાપુર અને ઇન્દ્રપ્રસ્થ એ બે શહેરો આવે. કૌરવ પાંડવોની રાજધાનીઓ તરીકે મહાભારતમાં એ વિખ્યાત છે. હસ્તિનાપુર અથવા ગજસાહુદય એ કૌરવોની રાજધાની હતું. ગંગા નદીની રેલમાં આ નગર હાલમાં બીલકુલ ધોવાઈ ગયું છે. એની પાસે જ અગ્નિદિશામાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવેલું છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થ હાલના દિલ્હી પાસે જ છે. અનુનિ પાંડવવનનો નાશ કર્યો ત્યાં યુધિષ્ઠિરે આ નગર વસાવેલું. પાંડવવનમાં નાગ લોકો રહેતા. તેમનો અનુનિ ઉચ્છેદ કર્યો. તેનો બદલો નાગરાજ તક્ષકે પરીક્ષિત ઉપર લીધો. ઇન્દ્રપ્રસ્થ અસલ જમના નદીને કાંઠે હતું, પણ હાલમાં નદીનો પટ બદલાવાથી નદી ત્યાંથી દૂર છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થને પાંડવપ્રસ્થ પણ કહે છે.

પાંડવવન હાલના મુઝફ્ફરનગરથી થોડેકે છેડે હતું.

હાલની દૃષ્ટિએ જમને ઐતિહાસિક સાધનો ગણાય તેમાંનાં જૂનામાં જૂનામાં મથુરાનો ઉલ્લેખ છે. મથુરા એ મધ્યદેશની રાજધાની હતું. યમુનાને કાંઠે તે વસેલું છે. શરણેનો અહીં રાજ્ય કરતા. શ્રીકૃષ્ણ અહીં જન્મેલા. ઔશુનાગના વપ્તથી મથુરાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે,

કુશાન રાજાઓના સમયમાં બૌદ્ધો તથા જૈનોનું તે મહોદું મથક હતું. શુંગ રાજાઓના સમયમાં પાટલીપુત્ર કરતાં પણ તેની ભૌગોલિક સ્થિતિને લીધે તેનું મહત્વ વિશેષ હતું. શાહિયાન તથા હુએનત્સાંગના વખતમાં તે જહોનલાલીમાં હતું.

અત્યારે પણ ઘણા લોકો ત્યાં જત્રાએ જાય છે. સાત પવિત્ર પુરીઓમાં તેની ગણના છે. આજે આપણે વૃંદાવન વગર મથુરાનો વિચાર કરી શકતા નથી, તે બંને એટલાં બધાં પાસે છે. વૃંદાવન એ શ્રીકૃષ્ણની બાલ્યલીલાની ભૂમિ. વૃંદાવન કાળે કરીને નષ્ટ થયું હતું તે બંગાળના વૈષ્ણવસાધુ ચૈતન્યના ઉત્પાદકી દ્વારા સ્થાપિત થયું. હાલમાં વૃંદાવનનાં મંદિરો હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત છે, અને તેમાં વિશેષતા એ છે કે સ્થાપત્યના બધા નમુનાઓ ત્યાં એકત્ર થયા છે.

મથુરા તે વૃંદાવન જેમ શ્રીકૃષ્ણના બાલ્યકાળનાં સ્થાન છે તેમ મહોદપણની તેમની રાજધાની દ્વારકા. દ્વારકા દૂર પશ્ચિમ દિશાએ હિંદુસ્તાનનો છેડો છે. અહીંથી હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરનાર કાળવનને જવાનો બંદોબસ્ત કરવો એ શ્રીકૃષ્ણને સહેલું લાગ્યું હતું. દ્વારકા એ સાત મોક્ષદાપી પુરીઓમાંની એક છે. તેમ જ પુરાણપ્રસિદ્ધ ચાર ધામમાંનું એક ધામ છે. શંકરોચાર્યના ચાર મઠમાંનો એક મઠ અહીં છે.

દ્વારકા શ્રીકૃષ્ણની રાજધાની ખરી, છતાં શ્રીકૃષ્ણનું કાર્યક્ષેત્ર તો હસ્તિનાપુર, ધન્વન્તર્ય અને કુરુક્ષેત્ર જ હતાં.

હવે આપણે સહેજ પૂર્વ તરફ જઈએ એટલે કાન્યકુબ્જ આવે છે; હાલમાં એ કનોજ નામથી ઓળખાય છે. વિશ્વામિત્રના પિતા ગાધિરાજની એ રાજધાની હતું, સારે તે ગાધિપુર કહેવાતું. શ્રીહર્ષના પહેલાં મૌખરી રાજાઓની તે રાજધાની હતું. આ શહેરના નૈઋત્યભાગમાં બૌદ્ધોના મહોટા મહોટા વિહારોનાં ખંડેરો છે.

સાત પુરીઓમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્તેલું શ્રી રામચંદ્રજીનું જન્મસ્થાન અયોધ્યા તે હવે આવે છે.

યુક્તપ્રાંતમાં ફૈઝાબાદ જિલ્લામાં ગોગરા નદીને કાંઠે તે આવેલું છે. સરયુ એ ગોગરા નદીનું પ્રાચીન નામ છે.

રામાયણની અયોધ્યાનગરી હાલમાં નાશ પામેલી છે. એક વિસ્તૃત ઉચાણ-ભૂમિ તેને ઠેકાણે દેખાડવામાં આવે છે. તેની પાસે અનુધિયા કરીને અપભ્રંશ પામેલા નામનું ગામ છે. કોશલ દેશ (હાલના અયોધ્યાપ્રાંત)ની તે રાજધાની હતું.

બૌદ્ધકાળમાં કોશલ દેશના ઉત્તરકોશલ અને દક્ષિણકોશલ એવા બે ભાગ પડી ગયેલા જણાય છે. સરયુ નદી બે ભાગને જુદા પાડતી. ઉત્તરકોશલની રાજધાની શ્રાવસ્તી હતી અને દક્ષિણની સાકેત હતી. સાકેત ક્યાં આવેલું તે અત્યારે નક્કી કરી શકાતું નથી. અયોધ્યાને જ બૌદ્ધ લોકો સાકેત કહેતા હોય અથવા તો અયોધ્યાની પાસે જ તે શહેર હોય. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં સાકેતને ભારતવર્ષના એક મહોટા શહેર તરીકે વર્ણવેલું છે.

અયોધ્યામાં જૈન તીર્થંકર આદિનાથનો જન્મ થયેલો.

બૌદ્ધકાળમાં અયોધ્યા આબાદ હોય એમ લાગતું નથી, પરંતુ શુભ સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે પાટલીપુત્રથી પોતાની રાજધાની ફેરવીને અયોધ્યામાં કરી, ત્યારે તે દ્વારા આબાદીમાં

આવ્યું હતું. ગુપ્તરાજ્યોએ અયોધ્યાનાં રામચરિત સાથે જોડાયેલાં પવિત્ર સ્થળોનો પુનઃ સ્ફાર કર્યો હતો.

ઉપર જણાવેલું આવસ્તી હાલના અયોધ્યા પ્રાંતમાં જ છે. તેની પાસે જોતપન વિહારમાં રહીને બુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશ કરેલો. આ આવસ્તીના મુદાત નામે એક દાની વેપારીએ જેત નામના રાજા પાસેથી એક મ્હોટું ઉઘાન, ખરીદી લઈ એ વિહાર બંધાવી આપેલો. આવસ્તી બૌદ્ધોનું એક મ્હોટું યાત્રાનું ધામ ગણાતું.

ઉત્તરની દિશા છોડી દક્ષિણ તરફ આવીએ એટલે પ્રયાગરાજ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રયાગ એટલે પવિત્ર નદીઓનો સંગમ. અહીં ગંગા અને યમુના ઉપરાંત સુમ સરસ્વતીનો પણ સંગમ થાય છે માટે આ સ્થાનને પ્રયાગરાજ અથવા ત્રિવેણી કહે છે. લગ્નકરી દંપ્તિએ પ્રયાગ બહુ જ મહત્વનું છે અને ગંગા યમુના જેવી મ્હોટી નદીઓનું સંગમસ્થાન હોવાથી વેપારનું પણ તે મ્હોટું મથક હતું. આ સંગમ ઉપર પરમ પવિત્ર અક્ષયવટ છે, જે ઉપરથી સંગમમાં ફરી કેટલાક લોકો દેહત્યાગ કરતા. આખરે અકબરે આ વટની આસપાસ કિલ્લો બાંધ્યો. આમ તેણે આત્મહત્યા પણ અટકાવી અને આસપાસનો પ્રદેશ પણ કામુમાં આપ્યો. પ્રયાગ કુંભમેળાનું એક સ્થાન છે.

પ્રયાગ પાસે જ કૌશામ્બી છે. વત્સદેશની એ રાજધાની. ભગવાન બુદ્ધ કૌશામ્બીમાં રહેલા. કથાસરિતસાગરનો ઉદ્દયનરાજ અહીં રહેતા. શ્રીરામચંદ્રનું ચિત્રકૂટ પણ અહીંથી બહુ દૂર નથી. આજે પણ લોકો ચિત્રકૂટની યાત્રાએ જાય છે. જે લોકો ત્યાંથી ખજૂરાટો અને ભાહુરનાં ખડેરાં લેવા જાય તો તેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ અને શિલ્પ વિશે ઘણું જાણવાનું મળે.

હિંદુઓની ત્રિથળયાત્રામાં પ્રયાગ, બનારસ અને ગયા આવે છે. બનારસ એ આપણું પવિત્રમાં પવિત્ર શહેર છે. બનારસ તે જ દેવનગર. અહીંની લિપિ તે જ દેવનાગરી.

બનારસનું પ્રાચીન નામ વારાણસી છે. વારણા અને અસી બે નદીઓની વચમાં આવેલા પ્રદેશમાં તે વસેલું છે. બનાર રાજ્યે તે વસાવેલું, એમ પણ કહેવાય છે,

તેને માટે કાશી નામ પ્રચલિત છે.

આપણા દેશનું આ એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન શહેર છે. રામાયણ તથા મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. પણ શહેરનો બહુ ઇતિહાસ મળતો નથી. એ અહીં પોતાના કાંકા પર આવેલાં ઘાટો અને મકાનો પાડવાનું કામ પહેલેથી બરાબર કર્યું છે.

સાત પવિત્ર પુરીઓમાં તેની ગણના છે અને અત્યારે પણ આખા દેશમાં યાત્રાનું મ્હોટામાં મ્હોટું ધામ છે. સંસારથી નિવૃત્ત થયેલા ઘણા માણસો મરણની વાટ જોતાં અહીં રહેવા આવે છે.

અહીંનું કાશીવિશ્વેશ્વરનું મંદિર અને મહિકર્ણિકાનો ઘાટ સુંદર અને વિખ્યાત છે.

પ્રાચીનકાળથી તે આજ મુઘી તે આલણવિધાનું અને સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રખ્યાત ધામ રહેલું છે. વિદ્યાને ઉત્તેજન આપના ખાતર હિંદુ લોકોએ જેટલું દાનધર્મ કર્યું છે તેનો મ્હોટો ભાગ બનારસને જ મળ્યો છે અને તેથી જુના કાળથી હજારો વિદ્યાર્થીઓ વગર

ખચેં અહીં અધ્યયન કરતા આવેલા છે. જનારસના અજસત્રની પદ્ધતિ, અને મધ્યવર્તી સત્તા વિના અનેક વિદ્વાનોના સહકારથી જનેલું વિદ્યાપીઠ એ દુનિયામાં અપૂર્વ છે.

જનારસ પાસે જ સુંદર આંખાનાડીઆથી વીંટળાયેલું સારનાથ છે. પ્રાચીન કાળમાં એને ઋષિપત્તન કહેતા.

જોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી બુદ્ધ ભગવાને ત્યાંથી ઉપદેશ શરૂ કર્યો. બૌદ્ધ લોકોનું એ મ્હોલું યાત્રાનું ધામ ગણાય છે. અશોકનો બંધાવેલો સિંહસ્તંભ ત્યાં પદાર્થસંગ્રહાલયમાં આજે પણ જોવાને મળે છે.

આ અને હવે પછી જે શહેરો આવે છે, તે બધાં બુદ્ધ ભગવાનના ચરિત્ર સાથે જોડાયેલાં છે. તેથી આપણે તેમની તે ક્રમમાં જ યાત્રા કરીશું. બુદ્ધ ભગવાનના પિતા શામ્ભવંશી શુદ્ધોદન કપિલવસ્તુમાં રહેતા. આ સ્થાન ફૈઝાબાદથી ધ્યાનકોણમાં ૨૫ માઇલ દૂર છે. કપિલવસ્તુની પાસે હુમ્મીનીવન નામના ઉદ્યાનમાં બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. શુદ્ધોદને બુદ્ધને પોતાની રાજધાનીમાં જોલાવ્યા ત્યાર પછી તે ન્યગ્રોધવિહાર નામના ત્યાંના એક વિહારમાં રહેલા.

બુદ્ધ ભગવાન ગૃહત્યાગ કરી ખૂબ દુર્ગા. પણ આખરે નિરંજનરાનદીને કાંઠે તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. એ તેમની તપોભૂમિને બુદ્ધગયા કહે છે. હાલના ગયા ક્ષેત્રથી ૭ માઇલ પર તે આવેલું છે. બુદ્ધગયાનું મંદિર ભવ્ય છે. જે પિંપળના ઝાડ નીચે બુદ્ધ ભગવાનને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેને જોધિવૃક્ષ કહે છે. મૂળ વૃક્ષ હાલમાં નથી. અલ્લાહાબાદના અક્ષયવટનો આ ઝાડ સાથે સંબંધ છે એમ જોળા લોકો માને છે.

ગયા એ શ્રાદ્ધ કરવાનું પવિત્ર તીર્થ છે અને તે રૂદ્રશુનદીને કાંઠે આવેલું છે. ગયામાં એક ધર્મશિલા ઉપર વિષ્ણુનું પદચિહ્ન છે. તેના ઉપર પિંડ આપવામાં આવે છે.

આપણા લોકોમાં એકતા સાધવાના જાદુ જ અદ્ભુત ઉપાયો છે. લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે વિષ્ણુનો એક પગ ગયામાં અને બીજો પગ મક્કામાં છે. અક્ષયવટનું જડ અને ચંદ્ર પ્રયાગમાં છે અને તેનાં ડાળાં પાંખળાં બુદ્ધગયામાં છે. આ ઉપરથી પ્રયાગથી બુદ્ધગયા સુધીનો મુલક બૌદ્ધ ધર્મની અસર નીચે એક વખતે સામટો આવેલો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. હિમાલયમાં પણ ઉત્તરાખંડમાં આવેલા કેદાર નામના લિંગનો બીજો છેડો નેપાળમાં પશુપતિનાથના મંદિરમાં છે એમ પણ લોકો માને છે.

દલદત્તા, દામપ્પા, કાર્શી, જ્વાલામુખી વગેરે દૂર દૂરનાં શાકતોનાં મંદિરોની એકતા પણ દક્ષિના યત્રમાં પ્રાણુત્યાગ કરનાર સતીના રાજના કકડા કરી વિષ્ણુએ વિખેરી નાંખ્યા અને મહાદેવને શાંત કર્યા, તે બધા ત્યાં પડેલા એવી કથાદ્વારા સાધી છે.

જોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી બુદ્ધ ભગવાન પોતાની સેવા કરનાર સાથીઓને મળવા સારનાથ ગયેલા, પણ પછી તેમણે આખા બિહાર પ્રાંતમાં વિહાર કર્યો. શ્રાવસ્તી, જેતવન, કૌશામ્બી, રાજગૃહ, કુશિનારા વગેરે સ્થાનો તેમણે પાવન કર્યા. રાજગૃહ અથવા રાજગિરિ એ પટણા જિલ્લામાં દક્ષિણ તરફ આવેલું છે. હાલમાં તે ખડેર હાલતમાં જ છે. રાજગિરની ટેકરી ઉપર જૂની દિવાલની નિરાની હજી જોળખી શકાય છે. બુદ્ધ ભગવાનના સમકક્ષીન અન્તથતુના પિતા બિંબિસાર અથવા શ્રેણિકે તે બંધાવેલું છે.

મગધદેશ (દક્ષિણબિહાર)ના રાજા જરાસંઘની રાજધાની તરીકે મહાભારતમાં જે ગિરિવંજપુર આવે છે, તે આજ સ્થાને હતું એમ મનાય છે.

ચાળીસ વર્ષ ઉપદેશ કરી આખરે યુદ્ધ ભગવાન કુશિનગર અથવા કુશિનારામાં પરિનિર્વાણ પામ્યા. કુશિનારા અયોધ્યાની ઉત્તરે નેપાળની તરાઈમાં એક ન્હાતું ગામ હતું છે. અશોકે ત્યાં યુદ્ધ ભગવાનનું એક સ્મારક બાંધ્યું હતું. યુદ્ધ ભગવાનનું ધર્મચક્ર ત્યાં કોતરેલું છે.

ભગવાન યુદ્ધ અને તેમના સમકાલીન મહાવીરસ્વામીના સંબંધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલું મ્હોટું શહેર વૈશાલી છે. વૈશાલી બિહારના હાજીપુરથી ૧૮ માઇલ છે. હાલ તેને વેસારા કહે છે.

વજ્રજી લોકોની લિચ્છવી નામની શાખાનું અહીં રાજ્ય હતું. વિદેહ અને મગધ વચ્ચે આ આવેલું હોવાથી અને લિચ્છવી જેવા ન્હાના પશુ બળવાન રાષ્ટ્રના હાથમાં હોવાથી તેનું મહત્ત્વ ખૂબ હતું.

ગ્રાતપુત્ર વર્ધમાન મહાવીરસ્વામી આ વૈશાલીના કુંદપુર અથવા કુંદગામ નામના એક પરામાં જન્મ્યા હતા. યુદ્ધના નિર્વાણ પછી બીજી બૌદ્ધ સંગીધિ વૈશાલીમાં જ મેળવવામાં આવી હતી. જૈન લોકોના પવિત્ર સ્થાનોમાંના પાવાપુરી અને પાર્શ્વનાથનો અહીં ઉદ્દેશ્ય દરેકો જાણે છે. પાવાપુરી રાજગિરથી નૈઋત્યમાં દશ માઇલ છેરે છે. મહાવીર-સ્વામીને ત્યાં નિર્વાણપ્રાપ્તિ થઈ હતી. પાર્શ્વનાથ એ હાલ પારસનાથ તરીકે પ્રખ્યાત છે. પાર્શ્વનાથ રાજગૃહ અને યુદ્ધગયાથી દક્ષિણમાં છે.

મગધદેશની રાજધાની અને આર્યાવર્તની લાંબા વખતની સામ્રાજ્યધાની તે પાટલીપુત્ર. આ શહેર હાલના પટણાની પાસે, ગંગા અને શોણના સંગમ ઉપર આવેલું.

રાજગૃહ પછી મગધદેશની તે રાજધાની બન્યું. ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં શિશુનાગ વંશના ઉદય નામના રાજાએ તે બંધાવ્યું. નંદ રાજાઓથી તે શુભ રાજાઓ સુધી તે મગધદેશની રાજધાની રહ્યું. શુભ રાજાઓના વખતમાં તેનું નામ કુસુમપુર હતું. હુએનસાંગે તેને પહોંતી હાલતમાં જોયેલું.

મૌર્યસામ્રાજ્યમાં આ શહેર પૂરી જહોજલાલી ભોગવી હતી. લંબચોરસ આકાર-વાળા આ શહેરની લંબાઈ નવ માઇલ અને પહોળાઈ દોઢ માઇલની હતી. ૬૪ દરવાજા અને ૫૭૦ પુરજવાળા કોટથી તે રક્ષાયેલું હતું, વળી તેની આસપાસ ૬૦૦ ફીટ પહોળી અને ઘણી ઉંડી ખાઈ હતી. ચંદ્રગુપ્તમૌર્યના સમયમાં કોટની દિવાલ લાકડાની હતી, તથા ઘણાં ઘરો પશુ લાકડાનાં હતાં; પશુ અશોકે તે દિવાલ તોડી પાડી અને પથ્થરનો કોટ ચણાવ્યો. તેના વખતમાં શહેરમાં ઘણા સૂર્યો અને વિહારો ઉભા થયા.

હાલ પાટલીપુત્ર જે સ્થળે હતું ત્યાં બોદ્ધધામ ચાલે છે, અને જુની ધોરીગરી તથા કોતરધામના ઘણા નમુના હાથ લાગે છે.

પાટલીપુત્ર જેમ રાજનગરી હતી તેમ નાલંદા એ વિદ્યાનગરી હતી. મ્હોટા મ્હોટા ચીની પંડિતોને વિદ્યાદાન આપવાનું માન અહીંના વિદ્યાપીઠને છે. ચીની પ્રવાસીઓએ આ વિદ્યાપીઠનું વર્ણન બહુ જ વિગતપૂર્વક અને આદર તથા ઉત્સાહભરે કરેલું છે.

પટણા જીલ્લામાં હાલ રાજગિરની ઉત્તરમાં સાત માઇલ ઉપર ખારગાંવ કરીને જે ગામ છે ત્યાં નાલંદાનાં ખડેર છે.

અને મગધકાળની મુખ્ય વ્યાપારનગરી તે તામ્રલિપિ બંદર. તે જ હાલનું તામ્રલુક. પુરાણોમાં અતિપ્રાચીન શહેર તરીકે તેના ઉલ્લેખ છે. તામ્રલિપિના પ્રાચીન રાજ્યની તે રાજધાની હતું.

શાહીયાન અને હુએનત્સાંગ આવ્યા ત્યારે તે બંદર હતું અને બૌદ્ધવિદ્યાનું મ્હોટું મથક હતું. ગળી, રેશમ તથા તાંબુ ત્યાંથી નિકસ થતાં. તાંબાની સાથે સંબંધ હોવાથી તેનું નામ તામ્રલિપિ પડેલું. જણાય છે.

પુરાણોમાં દરિઆથી આઠ માઇલ દૂર હોવાનું તે જણાવેલું છે. અત્યારે તામ્રલુક રૂપનારાયણ નદીને કાંઠે દરિઆથી સાઠ માઇલ દૂર છે. નદીના પૂરાણથી જમીન ધામે ધામે પણ કેટલી બધી બંધાતી જાય છે તેનું દૃષ્ટાન્ત અહીં મળે છે.

અહીંથી દૂર દૂર દેશ સુધી વહાણો જતાં. સિંહલદ્વીપ જને તામ્રદ્વીપ અથવા તામ્રપર્ણી પણ કહેતા, ત્યાં જવાનું આ જ બંદર હતું. તેથી પણ તામ્રલિપિ નામ પડવાનો સંભવ છે.

મગધસમ્રાટો પોતાના પશ્ચિમ તરફના રાજ્ય ઉપર રાજપ્રતિનિધિ દ્વારા રાજ્ય કરતા. અશોક, અશ્વિમિત્ર જેવા રાજપુત્રોને રાજ્ય સ્થાપવાનો વસ્તુપાક ઉજ્જયિનીમાં મળેલો. ઉજ્જયિની એ અવન્તી અથવા માળવાની રાજધાની. લોકપ્રસિદ્ધ વિક્રમરાજના નામ સાથે ઉજ્જયિની જોડાયેલું હોવાથી અને વિદ્યા તથા જ્યોતિષને માટે પણ પ્રખ્યાત હોવાથી ઉજ્જયિનીનું મહત્વ અસાધારણ છે. તે ઉપરાંત ઉત્તરના સર્વ પ્રદેશોના કૃષ્ણ-કચ્છ (ભરૂચ) જેવા પશ્ચિમના બંદરે તરફ જવાના રસ્તા ઉજ્જયિની વટાવીને જતા, તેથી ઉજ્જયિનીની જાહોજલાલી સ્વાભાવિક રીતે લાંબા વખત સુધી ટપી હતી. ઉજ્જયિની પણ પુણ્ય પુરીઓમાંની એક છે. દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાંનું મહાકાળેશ્વરનું સ્થાન અહીં છે. મહાકાલિ કાલિદાસે આ ઉજ્જયિની અને સિંધુ નદીને અમર કર્યા છે. ઉજ્જયિનીને અવન્તિકા પણ કહે છે. જૂના વખતમાં ઉજ્જયિનીમાં મ્હોટી વેધશાળા હતી. ઈર્કટતની એકદમ પાસે હોવાથી જ્યોતિષના અભ્યાસ માટે આ સ્થાન અતુલ્ય છે. આપણા લોકો અર્જુનરાની શરૂઆત અહીંથી જ ગણતા આવ્યા છે.

અવન્તીના પૂર્વ તરફના પ્રદેશને દશાર્ણ અથવા આકર કહેતા. તેની રાજધાની વિદિશા હતી. દીધનિકાય ગ્રંથમાં અવન્તીની રાજધાની તરીકે માહિષ્મતી નામ આપેલું છે. વિદિશાને જ હાલ બિહાર કહે છે. બિહારરૂપોને નામે ઝોળખાતા પાંચ રત્નો આહી છે; તેમાંનો એક સાંચીસ્તૂપ. સાંચીસ્તૂપ હાલના બિહારથી સાડા પાંચ માઇલ દૂર છે. સાંચીસ્તૂપની કારીગરી બહુ જ પ્રાચીન અને બહુ જ મુંદર છે.

સાંચીની પાસે (બોપાળના રાજ્યમાં) હાલના બિહારથી ત્રણ માઇલ દૂર એસ અને એતવા (વેતવતી) નદીના સંગમ ઉપર એસીનગર નામે શહેર હતું. દશાર્ણદેશની જૂની રાજધાની ત્યાં હતી.

મહાવંશમાં તેને એતીય, એતીયનગર તથા એતીયગિરિ (એત્યગિરિ) કહેલું છે.

ખેસીનગરમાં એક સ્તંભ જડ્યો છે જે તક્ષશિલાના હેલિયોડોરસનો બંધાવેલો કહેવાય છે.

જૂની ઢાંચીગિરી અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ છેક પૂર્વ તરફ આવેલા ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિનો આ સાથે જ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આ બંને સ્થાનો ઉલ્કમાં કટક પામે આવેલાં છે. ઉદયગિરિમાં જે બે ગુફાઓ છે, તેમાંની હાથીગુફામાં ખારવેલનો પ્રખ્યાત શિલાલેખ હમણાં થોડાં જ વર્ષ ઉપર મળી આવ્યો છે.

ઉત્તરાપથ અથવા હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના મહત્ત્વનાં સ્થળો આપણે જોઈ ગયા. આના જેવાં બીજાં હજારો અને લાખો સ્થાનો ઢાળના ઉદરમાં અલોપ થઈ ગયાં હશે. એકે એક સ્થળ આપણા પૂર્વજોના પુરુષાર્થનું અધિષ્ઠાન છે. વિદ્વાનો અને વીરો, રસિકો અને વૈરાગીઓ, કળાધરો અને કવિઓ આ સ્થાને વિચરતા. આર્ષવંશમાં જે જે કાંઈ ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને ઉજ્જવળ છે તે બધું આ સ્થાનોમાં જ ભજવાયું અને કેળવાયું છે. એકે એક સ્થાન આપણે માટે પવિત્ર તીર્થ છે. તેમનું નામરમરણ અને માહાત્મ્યવર્ણન પુણ્યપ્રદ અને ઉત્સાહવર્ધક છે. સંગીન કેળવણી જેમને લેવી હોય તેમણે આ સ્થાનોનાં પરિચય કરવો જ જોઈએ. અને બીજી શકે તો તેમનું દર્શન પણ કરવું જોઈએ. ત્યારે જ સ્વદેશના ઇતિહાસનું રહસ્ય આપણી રંગરંગમાં ઉતરશે, અને પૂર્વજો વિષેના અભિમાન સાથે તેમનું પરાક્રમ પણ આપણે ધારણ કરી શકીશું.

એક ઐતિહાસિક જૈનપ્રશસ્તિ

[મુનિ પુણ્યવિજય]

તોએ અને જૈનાચાર્યોએ જેમ પોતાના પ્રાચીન સાહિત્યની રક્ષા કરી છે તે પ્રમાણે ગૌરવભર્યા જૈનેતર સાહિત્યનું પણ રક્ષણ તેમજ પોષણ તે તે અંથોના ઉતારા^૧ કરાવી, તે તે અંથો ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ^૨ આદિ રચી, અનેક પ્રકારે કર્યું છે. આ પ્રકારનું રક્ષણ તેમજ પોષણ ખંડનાત્મક દષ્ટિ-થી જ કરાવું હતું તેમ નહીં, કિંતુ ગુણુઆદિપણાથી અને સાહિત્યવિલાસિ-તાથી પણ. આના ઉદાહરણરૂપે શ્રીમાન હરિભદ્રસૂત્રિ, હેમચંદ્રાચાર્ય તથા શ્રીમાન યશોવિજયોપાધ્યાય આદિના અંથોમાં આવતાં અવતરણો જ^૩ બસ થશે. ગુજરાતના જૈનેતર કવિઓના ગૌરવભર્યા શ્રીવત્સરાજ વિરચિત 'રૂપકપટ્ટક,' કામરથકવિ સોઠુલ વિરચિત 'ઉદયસુન્દરીકથા' આદિ અંથોનું રક્ષણ પણ પાટણના જૈન ભંડારોમાં જ થયું છે.

જેમ જૈનોએ સાહિત્યસેવા અનેક પ્રકારે કરી છે તેમ ગૂજરાતના મહાપુરુષોના—રાજા મહારાજાઓ, તેમના મહામાત્યો, તે તે સમયે વિદ્યમાન સાહિત્યવિલાસી ધનાઢ્યો અને ધર્માત્માઓના, અને તે તે સમયનાં પાટનગરાદિની જાહોજલાલી ઇત્યાદિ—ના અવદાતોની રક્ષા પણ અનેક પ્રકારે કરી છે. આ પ્રકારોના આપણે ચાર વિભાગ કરીશું—૧. તેમના ચરિત્રજગર્ભિત અંથો, ૨. તેમના નામાદિગર્ભિત શિલા લેખો,^૪ ૩. અંથકારોએ પોતાના

૧. મહાકવિ રાજશેખર કૃત 'કાવ્યમીમાંસા' અંથ જે બરોડા ઓરિએન્ટલ સિરિઝ તરફથી ઉપાધને બહાર પડ્યો છે તેની ત્રણ કૉપીઓ જૈનભંડારમાંથી જ મળી હતી. બૌદ્ધઅંથ 'કમલશીલ સતીક' ની કૉપી પણ જૈનભંડારમાંથી મળી છે. શુભલીમત. કે જે પ્રાચીન છે તે મતનો પણ એક અંથ પાટણના તાડપત્રના જૈનભંડારમાં વિદ્યમાન છે. આ પ્રમાણે ન્યાય, કાવ્ય-નાટક, અલંકાર, જ્યોતિષ, નીતિ આદિના અનેક અંથો વિદ્યમાન છે કે જેની કૉપી અન્યત્ર ન પણ મળે.

૨. દિડ્નાગના ન્યાયપ્રવેશ પર હરિભદ્રની ટીકા, ધર્મોત્તર ઉપર મહુવાદિનું ટિપ્પણ, રૂદ્રના કાવ્યાલંકાર ઉપર નમિસાધુની ટીકા, મગ્ધના કાવ્યપ્રકાશની માણિકચંચન્દ્રકૃત કાવ્યપ્રકાશસંકેતટીકા પંચકાવ્ય ઉપર અન્નાન્ય જૈનાચાર્યોની ટીકાઓ, કાદંબરી ઉપર બાનુચંદ્ર-સિદ્ધિચંદ્રની વિરત્ત ટીકા અને મગ્ધના કાવ્યપ્રકાશ ઉપર ન્યાયાચાર્ય શ્રીમહુ યશોવિજયોપાધ્યાયની વિરત્ત ટીકા. આ પ્રમાણે અનેક અંથો-પર ટીકાઓ રચાઈ છે.

૩. "પર્યં ક્રમેણ 'પપા' સદ્વૃષ્ટિઃ 'સતાં' મુનોનાં ભગવત્પત્તજ્જલિમદન્ત-ભાસ્કરવન્ધુભગવદ્દત્તવાદીનાં યોગિનામિત્યર્થઃ" યોગદષ્ટિટીકા, પત્ર ૧૫. "તથા 'ઘૃદ્ધિરાંદૈચ્' इत्यत्र भगवता भाष्यकारेणावस्थापितम्" હેમ કાવ્યાનુશાસન-વિવેક, પત્ર ૧૭૩ ઇત્યાદિ.

૪. વ્યાજ્ઞપમહાકાવ્ય, કુમારપાલપ્રતિબોધ, કુમારપાલચરિત્ર, મોહપરાજન્ય નાટક, વિમળ-પ્રબધ, વસ્તુપાગચરિત્ર, સુકૃતસાગર, ઇત્યાદિ.

૫. ગિરિનાર, શત્રુંભય, ચાણુ, તારંગા આદિ મહાવીરોના લેખો.

અથોના પ્રારંભમાં કે અંતમાં ઉલ્લિખિત તે તે વર્ણનયુક્ત પ્રશસ્તિઓ અને ૪. અથોના લખાવનારે તેના અંતમાં લખાવેલ પ્રશસ્તિઓ. બ્યાંસુધી ઉપયુક્ત પ્રકારના અંગોમાંનું એક પણ અંગ અપૂર્ણ હોય સાંસુધી ગૂજરાતની વિભૂતિઓનું સંપૂર્ણ આવદાત આપણે બાણી શકીએ નહીં. આ બે કારણથી આવા પ્રકારના સાહિત્યના સંગ્રહની આવશ્યકતા બેવાએલી છે. પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિને આપણે ચતુર્થ વિભાગમાં દાખલ કરીશું.

આ પ્રશસ્તિમાં બાણાવેલ ‘પેથકશાહે ચાર જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા, મંડિલકે પણ કેટલુંક અથોદ્ધારનું કાર્ય કર્યું, અને પર્વતે પણ પુસ્તકભંડાર સ્થાપ્યો’ છતાંદિ ઉદ્દેશ્યથી તેમજ મહારાજા કુમારપાણે મંત્રી વસ્તુપાળ-તેજપાણે પેથકશાહ આદિએ અનેક ભંડાર સ્થાપ્યાના અન્ય ઠેકાણે મળતા ઉલ્લેખોથી જ ગૂજરાતના ઇતિહાસના જૈનોએ કરેલા કાર્યની સહેજે ઝાંખી થાય છે.

‘ જિણદાસમહત્તર ’ इति तेन रचिता चूर्णिरियम् ॥

सम्यक् तथाऽऽम्नाय.....भावादत्रोक्तं यदुत्सुत्रम् ।

मतिमान्वाद्वा किञ्चित्छोध्यं श्रुतधरैः कृपाकलितैः ॥ १ ॥

श्री शीलभद्रसूरीणां शिष्यैः श्रीचन्द्रसुरिभिः ।

विंशकोद्देशके व्याख्या दृढ्या स्वपरहेतवे ॥ २ ॥

वेदाश्वरुद्रयुक्ते ११७४ विक्रमसंवत्सरे तु मृगशीर्षे ।

माघसिंतद्वादश्यां समापितोऽयं रवौ वारे ॥ ३ ॥

इति श्री निशीथचूर्णिविंशकोद्देशकव्याख्या समाप्ता ॥ ग्रंथाग्रं
संख्या २८००० ॥

स्वસ્ति श्रीप्रभुवर्द्धमानभगवत्પ્રાસાદવિશ્રાજિતે

શ્રીસંખડેરપુરે સુરાલયસમે પ્રાગ્વાટવંશોત્તમઃ ।

આમ્નૂર્ભૂરિયશા અમ્નૂત્ સુમતિમૂર્મૂમિપ્રમુપ્રાચિત-

સ્તજ્જાતોઽન્વયપત્રભાસુરરત્તિઃ શ્રેષ્ઠી મહાનાસહઃ ॥ ૧ ॥

સન્મુખ્યો મોષનાંમા નયવિનૂયેનિધિઃ સુનુરાસીત્તદીય-

સ્તભ્રાતા વર્દ્ધમાનઃ સમજનિ જનતાસુ સ્વસૌજન્યમાન્યઃ ।

અન્યુનાઽન્યાયમાર્ગાઽપનયનરાસિકસ્તત્સુતશ્ચળ્ડસિંહઃ

સપ્તાઽસંસ્તત્તનૂજાઃ પ્રથિતગુણમણાઃ પેથકસ્તેષુ પૂર્વઃ ॥ ૨ ॥

નરાસિંહરત્નસિંહૌ ચતુર્થમદ્ધસ્તતસ્તુ મુજ્જાલઃ ।

વિક્રમસિંહૌ ધર્મણ ઇત્યેતેઽસ્પાનુજાઃ ક્રમતઃ ॥ ૩ ॥

સખડેરકેઽળાંહિલંપાટકપત્તનસ્યા-

ઽસન્ને ય એવં નિરમાપયદુચચૈત્યમ્ ।

स्वस्वैः स्वकीयकुलदैवतवीरसेव्यदा-(?)

क्षेत्राधिराजसतताश्रितसन्निधानम् ॥ ४ ॥

वासाऽवनी तेन समं च जाते

कलौ कुतौ स्थापय देवहेतोः ।

बीजापुरं क्षत्रियमुख्यबीज-

सौहार्दतो लोककरार्द्धकारी (?) ॥ ५ ॥

अत्र रीरामयज्ञातनन्दन प्रतिमान्वितम् ।

यथैत्यं कारयामास लसत्तोरणराजितम् ॥ ६ ॥

योऽकारयत्साचिवपुङ्गववस्तुपाल-

निर्मापितेऽर्जुदगिरिस्थितनेमिचैत्ये ।

उद्धारमात्मन इव मुढतो ह्यऽपार-

संसारदुस्तरणवारिधिमध्य इद्धः ॥ ७ ॥

गोत्रात्रे(गोत्रेऽत्रै)वाऽऽद्याप्तविभ्वं भीमसाधुविधित्सितम् ।

यः पित्तलमयं हैमदृढसन्धिमकारयत् ॥ ८ ॥

चरमजिनवरेन्द्र स्फारमूर्त्तिं विधाय

गृहजिनवसतौ प्रातिष्ठिपच्छुद्धलम्ने ।

पुरजुरुतरदेवौकःस्थितायां च तस्यां

समहमातिलघोः श्रीकर्णदेवस्य राज्ञे ॥ ९ ॥

खरससमयसोमे १३६० बन्धुभिः पङ्क्तिरेव

सममिह सुविधीनां साधने सावधानः ।

विमलगिरिशिरःस्थादीश्वरं चोज्ज्वयन्ते

यदुकुलतिलकाभं नेमिमानम्य मोदात् ॥ १० ॥

निजमनुजभवं यः सार्थकं श्राक् चकार

विहितगुरुसपर्यः पालयन् साङ्गपत्यम् ।

कलसकलकलासत्कौशली निष्कलङ्कः

पुनरपि पङ्ककार्पाद् यो हि-यात्रास्तथैव ॥ ११ ॥

त्रिभिः कुलकम् ।

मुनिमुनियक्ष १३७७ मितेऽब्दे दुर्भिक्षविलक्षदीनजनलक्षान् ।

वीक्ष्याऽनूनान्नानां दानात्स्वस्थांश्च यः कृतवान् ॥ १२ ॥

समयश्रुतिफलमतुलं स्वगुरोर्योऽथैकदाऽवबुध्य सुधीः ।
 सकलं विमलं सततं सदागमं श्रावय मम त्वम् ॥ १३ ॥
 इत्यर्थितवांस्तस्मै गुरौ प्रवृत्तेऽकरोत्तथा कर्तुम् ।
 तद्वतवीरगौतमनामार्चा रैरजतटङ्कैः ॥ १४ ॥
 तेनाऽर्हणाधनेनालेखयदाप्नोक्तिकोशसचतुष्कम् ।
 सत्यादिसूरिवचनात् क्षेत्रनवक उत्तवान् वित्तम् ॥ १५ ॥
 त्रिभिः कुलकम् ।

तत्तनयः पद्माहस्तदुद्भवो लाडणस्तदङ्गभवः ।
 अस्ति स्माऽऽह्णसिंहस्तदङ्गजो मण्डलिकनामा ॥ १६ ॥
 श्रीरैवतार्जुनसुतीर्थमुखेषु चैत्यो-
 द्वारानकारयदनेकपुरेऽप्यनल्पैः ।
 न्यायार्जितैर्धनभरैर्वरधर्मशालाः

यः सत्कृतो निखिलमण्डलमण्डलीकैः ॥ १७ ॥
 वसुरसभुवनप्रमिते १४६८ वर्षे विक्रमनृपाद् विनिर्जितवान् ।
 दुष्कालं समकालं बहुन्नानां वितरणाद् यः ॥ १८ ॥
 वर्षेषु सप्तसप्तत्यधिकचतुर्दशशतेषु १४७७ यो यात्राम् ।
 देवालयकलितां किल चक्रे शत्रुञ्जयाद्येषु ॥ १९ ॥
 श्रुतलेखनसङ्घर्षार्चप्रभृतीनि बहूनि पुण्यकार्याणि ।
 योऽकार्षीद् विविधानि च पूज्यजयानन्दसूरिगिरा ॥ २० ॥
 व्यचहर इत्याख्योऽभूदस्तत्तनूज एव विजिताख्यः ।
 चरमणकार्ङ्गनाम्नी सत्त्ववती जन्यजनि तस्य ॥ २१ ॥
 तत्कुक्ष्यऽनुपममानसकासारसितच्छदास्त्रयः पुत्राः ।
 अभवन् श्रेष्ठाः पर्वत-डुङ्गर-नरयदसुनामानः ॥ २२ ॥
 तेष्वस्ति पर्वताख्यो लक्ष्मीकान्तः सहस्रवीरेण ।
 पोर्द्वाप्रमुखकुटम्बैः परीवृतो वंशशोभाकृत् ॥ २३ ॥
 डुङ्गरनामा द्वितीयः स्वचारुचातुर्यवर्यमेधावान् ।
 पत्नी मङ्गादेवी रमणः कान्हाख्यसुतपुङ्गवः ॥ २४ ॥
 स्वकारिताऽर्हत्प्रतिमाप्रतिष्ठां
 विधाप्य तौ पर्वतडुङ्गराभिधौ ।

वर्षे हि नन्देपुतियौ १५५९ च चक्रतुः
 श्रीवाचक(?)स्थापनसन्महोत्सवम् ॥ २५ ॥
 खर्तुतिथिमित १५६० समायां-यात्रां तौ चक्रतुः सुतीर्थेषु ।
 जीरापल्लीपार्श्वार्धुदाचलाद्येषु सोल्लासम् ॥ २६ ॥
 गन्धारवन्दिरे तौ झलमलयुगलादिसमुदयोपेताः ।
 श्रीकल्पपुस्तिका अपि दत्ताः किल सर्वशालासु ॥ २७ ॥
 कृतसङ्घसत्कृती वाचाचयतां चादापयतां तौ च रूप्यनाणकयुग्म् ।
 ददतुश्च सितापुञ्जं समस्ततन्नागरिकवणिजाम् ॥ २८ ॥
 कृतवन्तौ तावित्यादि विहितचतुर्थत्रतादरौ सुकृतम् ।
 आगमगच्छेश्रीविवेकरत्नाख्यगुरुवचनात् ॥ २९ ॥
 अथोत्तमौ पर्यतकान्हनामकौ
 सार्थोद्यमो सूरिपदप्रदापने ।
 आकारितानां च समानधर्मिणाम्
 नानाविधस्थानसमागतानाम् ॥ ३० ॥
 पुंसां दुःखलादिकदानपूर्वकं
 समस्तसद्दर्शनसाधुपूजनात् ।
 महामहं तेनतुरुत्तरं तौ
 पवित्रचित्तौ जिनधर्मवासितौ ॥ ३१ ॥ शुभम् ।
 आगमगच्छे विभूनां सूरिजयानन्दसद्गुरोः क्रमतः ।
 श्रीमद्विवेकरत्नप्रभसूरीणां सदुपदेशात् ॥ ३२ ॥
 शशिमुनितिथि १५७१ मितवर्षे समग्रसिद्धान्तलेखनपराभ्याम् ।
 ताभ्यां व्यचहर-परवतकान्हनाभ्यां सुकृतरसिकाभ्याम् ॥ ३३ ॥

पद्कृतपुढेकामितेऽब्दे १६६६ वृद्धतपगुरुणाम् ।

श्री हीरविजयसूरीश्वरप्रभूणां प्रवरशिष्यैः ॥

श्रीकनकाविजयगणि-रामाविजय श्रेयोत्र ॥ संवत् १७३५ वर्षे
 आपाढमासे कृष्णपक्षे ९ तिथौ सोमवारे श्रीस्थंभतीर्थे माणिकचोकमध्ये
 पारुवाडामध्ये लिपीकृतम् ॥ ॥ यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
 यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयताम् ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ छ ॥

પ્રશસ્તિનો સાર

૧ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીના મંદિરથી અલંકૃત સંડેરપુર (સાંડેરા)માં પ્રાગ્વાટવંશીય (પૌરવાડ)જાતીય, સુમતિશાહનો યશસ્વી અને રાજમાન્ય આમ્ર નામનો પુત્ર હતો. તેનો પુત્ર શ્રેષ્ઠી આસડ હતો.

૨ આસડનો ન્યાયવાન, વિનયી અને સજ્જનમાન્ય મોષ (મોક્ષ)નામનો પુત્ર હતો, અને મોષનો ભાઇ વર્ધમાન હતો. તેને ચંડસિંહ નામે સદાચારી પુત્ર હતો. ચંડસિંહને સાત પુત્રો હતા. તેમાં સુહૃથી મોટો પેથડ હતો.

૩ પેથડને ક્રમથી છ નાના ભાઇ હતા—નરસિંહ, રત્નસિંહ, ચતુર્થમણ, (ચોથમણ), મુંમણ, વિક્રમસિંહ અને ધર્મણ.

૪ પેથડે અણુહિલપાટક પત્તનની પાસે આવેલ સંડેરકમાં પોતાના ધન વડે પોતાની કુલદેવતા અને વીરસેશ (?) નામના ક્ષેત્રપાળથી સેવાએલ અથવા રક્ષિત મોડું ચૈત્ય—મંદિર કરાવ્યું.

૫ આ શ્લોકનો આશય સમજાતો નથી.

૬ પેથડે વીગપુરમાં, * સ્વર્ણમય પ્રતિમાલંકૃત તેમજ તોરણથી યુક્ત એક મંદિર કરાવ્યું.

૭ અને આણુગિરિમાં મહામાલ શ્રીવસ્તુપાળકારિત નેમિનાથના મંદિરનો—અપાર સંસારસમુદ્રમાં હુળતા પોતાના આત્માના ઉદ્ધારની જ્ઞેમ—ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

૮ તેમજ પોતાના ગોત્રમાં (?) થઇ ગએલ ભીમાશાહની કરાવતાં અપૂર્ણ રહેલ પિત્તલમય આદ્યાસ—આદીશ્વરની પ્રતિમાને સ્વર્ણથી દંડ સંધિવાળી કરી (?).

૯-૧૦-૧૧ તથા ચરમ જિનવરની—મહાવીરની મનોહર મૂર્તિને તૈયાર કરાવી ચંદ્રમંદિરમાં [પરાણુરૂપે] સ્થાપન કરી અને તે મૂર્તિને સંવત ૧૩૬૦ માં, કે જ્યારે લલુવચસ્ક મહારાજા દર્શુદેવ (કરણુધેશો) રાજ્ય ચલાવતા હતા તે વખતે, શુભવિધિના સાધનમાં સાત્રધાન પેથડે છ ભાઇઓની સાથે મહોત્સવપૂર્વક નગરના મોટા મંદિરમાં શુભ મુદ્દતે ઉત્થાપન કર્યા બાદ સિદ્ધાચળમાં આદીશ્વરને અને ગિરનારમાં નેમિનાથને ભેરી પોતાના મતુળજન-મને પવિત્ર કર્યો. તદનંતર બીજી વખત સંઘપતિપણું સ્વીકારી સંઘની સાથે છ યાત્રાઓ કરી.

૧૨ સંવત ૧૩૭૭ના દુષ્કાળ વખતે પીડાતા અનેકજનોને આત્માદિકના દાનથી સુખી કર્યા.

૧૩-૧૪-૧૫ એક વખતે ધર્માર્ત્માં પેથડે ગુરૂ પાસે જિનાગમગ્રવણુનો ધણો લાભ જાણી પોતાને તે સંભળાવવા માટે ગુરૂને પ્રાર્થના કરી. ગુરૂ તેને સંભળાવવા માટે પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે તેણે તેમાં આવતા વીર-ગૌતમના નામની ક્રમશઃ સ્વર્ણ-રૂપ્ય નાણુકથી પૂળ કરી. તે પૂળથી એકાદ યજ્ઞેલ દ્રવ્ય વડે શ્રીસત્યસૂરિના વચનથી તેણે ચાર જ્ઞાનમંડાર લખાવ્યા. તેમજ નવક્ષેત્રમાં પણ અન્ય ધનનો વ્યય કર્યો.

* આ પ્રતિમાઓ પંચધાતુમય હોય છે. પણ તેમાં સ્વર્ણનો ભાગ વધારે હોવાથી સ્વર્ણમય કહેવાય છે.

૧ આ પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર આણુજમાં કરાવ્યો હોય. ૨. ધનાઢય શૃદ્ધસ્યોએ પોતાના ધરમાં પૂળને માટે રાખેલ જિનપ્રતિમાદિ સામગ્રી જ્યાં રહે તેણે નામ ધરમદિર ગૃહ-પ્રાસાદ છે. ૩. આ પ્રતિમારચાપનવિધિ સાંડેરામાં સંભવે છે.

૧૬ પેથડનો પુત્ર પદ્મ, તેનો લાડણુ, લાડણુનો આલ્હણસિંહ, અને તેનો મંડલિક નામનો પુત્ર હતો.

૧૭ મંડલિકે ગિરનાર આયુ આદિ તીર્થોમાં ચેલ્યોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તથા પોનાના-ચોપાઈત ધનથી અનેક ગામેમાં ધર્મશાળાઓ કરાવી. તેમજ તે અનેક રાજાઓનો માનીતો હતો.

૧૮ વિક્રમ સંવત ૧૪૮૮ ના દુષ્કાળ^૧-વખતે લોકોને અન્નાદિ આપી દુષ્કાળને એકી સાથે છૂટી લીધો.

૧૯ તથા સંવત ૧૪૭૭ માં શુનુંજય આદિ મહાતીર્થોની યાત્રા કરી.

૨૦ તેમજ જ્યાનંદસુરિના ઉપદેશથી પુસ્તકલેખન, સંધપૂજા આદિ વિવિધ ધર્મ-કૃત્યો તેણે કર્યા.

૨૧ મંડલિકનો વ્યવહાર^૨-વિનિત નામનો પુત્ર હતો. તેને વરમણકાઈ નામે સ્ત્રી હતી.

૨૨ તેની કુક્ષીરૂપ માનસમાં હંસસમાન પર્વત, ડુંગર અને નર્મદ નામના ત્રણ પુત્રો હતા.

૨૩ તેમાં પર્વત સહસ્રવીર (પુત્ર) તથા પોદ્ધિઆ (ભાર્યા) આદિ કુટુંબની સાથે વંશની શોભા વધારનાર હતા.

૨૪ અને ખીજો ડુંગર—જેને મંગાદેવી ભાર્યા અને ઠાન્હા નામનો પુત્ર હતો—વંશની શોભા વધારનાર હતો.

૨૫ પર્વત-ડુંગરે (જે ભાઈઓએ) પોતે તૈયાર કરાવેલ મૂર્તિને પ્રતિષ્ઠા (અંજન-શલાકા) કરાવીને સંવત ૧૫૫૯ માં સ્થાપનમહોત્સવ કર્યો.

૨૬ સં. ૧૫૬૦ માં તેમણે છરાપલ્લી (છરાવલા), પાર્શ્વનાથ, અર્જુન આદિ તીર્થોની યાત્રા કરી.

૨૭-૨૮ તદનંતર ગંધાર બંદરમાં^૩ તેમણે દરેક શાળામાં-ઉપાશ્રયમાં. બ્રહ્મમત્ર (?) યુગલાદિની સાથે કંપસૂત્રની પ્રતિઓ અર્પણ કરી. તેમજ સંધનો સત્કાર કરી નગરનિવાસી વૃષ્ટિગુજનોને રૂપાનાણાની સાથે સાકરનાં પડીકાં અપાવ્યાં.

૧. આ દુષ્કાળ તેમજ તે પછીના બે વર્ષના દુષ્કાળની સૂચના અન્ય પ્રશસ્તિમાં પણ વિદ્યમાન છે. “અષ્ટાપષ્ટાદિવર્ષપ્રિતયમનુમહાભાષણે સંપ્રવૃત્તે હુર્મિક્ષે લોકલક્ષ-ક્ષયકૃતિ નિતરાં કલ્પકાલોપમાને ।” ઇત્યાદિ જુઓ. જૈન કોન્કર-સ હેરદ્દ, પુ. ૯, અંક ૮-૯ માં શ્રીમાન્ જનવિજયજી સંપાદિત ચાતાસૂત્રના અંતમાં ઉલ્લિખિત પ્રશસ્તિ.

૨. ગાંધી, મોદી આદિની જેમ ધંધાથી રૂઢ થએલ શબ્દ હોવો જોઈએ.

૩. પ્રતિમામાં દેવત્વાદેય પણ નિમિત્તે કરાતા વિધાનવિશેષને ‘અંજનશલાકા’ કહે છે.

૪. આ ગંધાર ગામ, મરૂચ જીલ્લાના જંબુસર તાલુકામાં આવેલું છે. એની આસપાસના પ્રદેશમાં એ પણ એક તીર્થસ્થાન જેવું ગણાય છે. ઉપર વર્ણવવામાં આવેલું કાવીતીર્થ અને આ તીર્થ, “કાવી-ગંધાર” આમ સાથે જોડા રૂપે જ કહેવાય છે. આ ગંધાર ગામ તે સત્તરમા સેકલું પ્રસિદ્ધ ગંધાર બંદર જ છે જેનો ઉલ્લેખ હીરસોમાગ્ય, વિજયપ્રશસ્તિ, વિજયદેવમાહાત્મ્ય અને હીરવિજયસૂરિરાસ વિગેરે ગ્રંથોમાં વારંવાર આવે છે. અષ્ટમર બાદશાહ તરફથી જ્યારે સંવત ૧૬૩૮ ની સાલમાં હીરવિજય સુરિને આખો તરફ આવવાનું આમંત્રણ આવ્યું હતું તે વખતે એ આચાર્યવર્ય આ જ ગામમાં:

૨૯ ઇસાદિ સુકૃતો કર્યા પછી આગમગ્રંથીય શ્રીવિવેકરત્નના ઉપદેશથી ચતુર્થ મત (બ્રહ્મચર્ય) પ્રત્યે આદર કર્યો.

૩૦-૩૧ જિનધર્મમાં ૬૯ શ્રદ્ધાવાળા, પવિત્રચેતસક અને વિવેકરત્નને આચાર્યપદ અપાવવા માટે ઉદયમવાળા પર્વત અને કાન્હે (કાકાભત્રીજ) મહોત્સવમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએથી આવેલ સાધર્મિકોને રેશમી વસ્ત્રાદિના દાનપૂર્વક તેમજ સમસ્ત સાધુસમુદાયના સંભાનપૂર્વક મહાન મહોત્સવ કર્યો.

૩૨-૩૩ આગમગ્રંથનાયક શ્રી જ્ઞાનંદસૂરિના ક્રમથી થએલ શ્રીવિવેકરત્નપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી સંવત્ ૧૫૭૧ માં-સમસ્ત આગમ લખાવતાં-સુકૃતેષી જીવહાર પર્વત-કાન્હાએ [નિશીથચૂર્ણ પુસ્તક લખાવ્યું છે.]

સંવત્ ૧૬૬૬ માં હીરવિજય સૂરીશ્વરના શિષ્યોએ [લખાવ્યું],
કનકવિજય રામવિજય. સંવત્ ૧૭૩૫ ના અપાઝ વદિ ૯ સોમવારે ખંભાતમાં માણેક ચોકમાં ખારવાડામાં [આ પુસ્તક] લખ્યું છે.

પ્રશસ્તિમાંથી તરતી મુખ્ય બાબતો

આ પ્રશસ્તિના નાયકો સાંડેરાના રહેવાશી તેમજ પ્રાગ્વાટચાતીય-હતા.

આમાં કુલ ત્રેર પેઢીઓનાં નામે આવ્યાં છે. પણ તેમાંથી મુખ્યતા પુણ્ય કૃત્યો જૂની પેઢીએ થએલ પેથડે, દશમીએ થએલ મંડલિકે અને ખારમીએ થએલ પર્વતે જ કર્યો છે,

પેથડનાં સુકૃતો-સાંડેરામાં મંદિર કરાવ્યું, વીજપુરમાં એક ચૈત્ય સ્વર્ણમય (પંચ-ધાતુમય) પ્રતિમાયુક્ત મંદિર કરાવ્યું. આમુજમાં વસ્તુપાળકૃત નેમિનાયના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ભીમાશાહની અપૂર્ણ પ્રતિમાને પૂર્ણ કરાવી. સાંડેરામાં મહાવીર-પ્રભુની પ્રતિમા સંવત્ ૧૩૬૦ માં સ્થાપન કરી. તે સમયે લઘુવયસ્કે કર્ણદેવ રાજ્ય કરતા હતા. છ વખત સિદ્ધાયલ આદિના સંઘ ટહાડી યાત્રા કરી. ૧૩૭૭ ના દુકાળમાં લોકોને અનાદિક આપી સહાય કરી. સત્યસૂરીના કથનથી ચાર રાનકોશ લખાવી સ્થાપન કર્યા.

આતુર્માંસ રહેલા હતા. હીરવિજયસૂરિ અને વિજયદેવસૂરિ વગેરે એ સૈકાના તપાગ્રંથના સમર્થ આચાર્યો-યતિઓ ઘણી વખતે આ ગામમાં આવેલા અને સેંકડો યતિઓની સાથે આતુર્માંસ રહેલાના ઉલ્લેખો વારંવાર ઉક્ત ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે એ સ્થળ ઘણું જ પ્રસિદ્ધ અને સમૃદ્ધ શ્રાવકોથી ભરેલું હશે. આજે તો ત્યાં ફક્ત ૫-૨૫ ગ્રંથકોઓ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જૂનાં મંદિરનાં ખડેરા ગામ બહાર ઉભાં દેખાય છે. વત્તમખાનમાં જે મંદિર છે તે ભરૂચનિવાસી ગૃહસ્થોએ હાલમાં જ નવું બંધાવ્યું છે. એ સ્થળે ફક્ત એ મંદિરના ખડેરા શિવાય બીજાં કંઈ પણ જૂનાં મંદિરો વિગેરે પણ જણાતું નથી. અહીંસો ત્રણસો વર્ષ પહેલાં જે સ્થળ આટલું બધું ભરભરાટીવાળું હતું તેનું આજે સર્વથા નામ નિશાન પણ દેખાતું નથી તેનું કંઈ કારણ સમજાતું નથી. હાંના લોકોને પૂછતાં અમને કહેવામાં આવ્યું કે-એક વખતે એ ગામ ઉપર દરિયા ફરી વળ્યો હતા અને તેના લીધે આખું શહેર સમુદ્રમાં તણાઈ ગયું હતું. પરંતુ આ લેખોવાળી જિન-પ્રતિમાઓ અને મંદિર કેમ બચવા પામ્યું અને આજનાં શહેર કેમ સંપૂર્ણ નષ્ટ થઈ ગયું તેનું સમાધાન કંઈ અમને અઘાપિ થઈ શક્યું નથી. શોધકોએ આ બાબતમાં વિશેષ શોધ કરવાની જરૂર છે.-સં. [પ્રાચીનજૈનલેખસંગ્રહ].

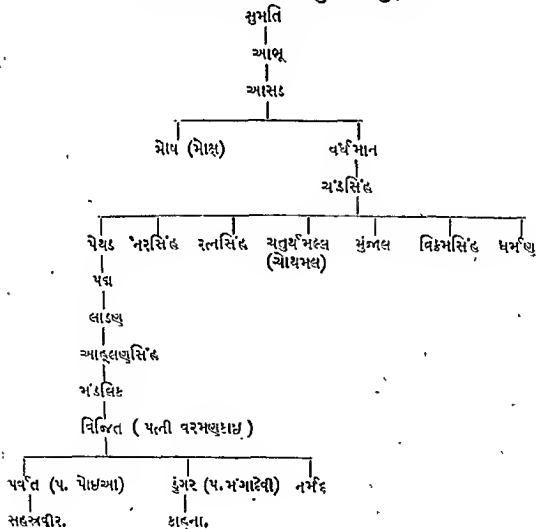
મંડલિકનાં પુણ્ય કૃત્યો—ગિરિનાર, આણુ આદિમાં ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. કેટલાંક ગામોમાં ધર્મશાળાઓ કરાવી. ૧૪૬૮ માં દુકાળ વખતે લોકોને અન્ન-વસ્ત્રાદિ આપી મદદ કરી. ૧૪૭૭ માં શત્રુજ્યાદિની યાત્રા કરી. જ્યાનંદ સૂરીના ઉપદેશથી અંથલેખન, સંધ-બક્તિ આદિ ધર્મકૃત્યો કર્યાં.

પર્વતનાં સ્મૃત કૃત્યો—સંવત્ ૧૫૫૯ માં પ્રતિમા સ્થાપન કરી. ૧૫૬૦ માં આણુ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરી. ગંધાર બંદરમાં દરેક ઉપાશ્રયમાં દલપસૂત્રની પ્રતો આપી અને ત્યાંના રહેવાસી વણિક લોકોને રૂપાનાણા સાથે સાકરનાં પડીકાં આપ્યાં. વિવેકરત્નના આચાર્યપદપ્રદાનનો મહોત્સવ કર્યો. વિવેકરત્નના ઉપદેશથી અંથભાંડાગાર સ્થાપન કરવા માટે પુસ્તકો લખાવતાં સંવત્ ૧૫૭૧ માં પ્રસ્તુત નિશીથચૂર્ણિ પુસ્તક લખાવ્યું.

આ પ્રશસ્તિથી બે દુકાળની માહિતી મળે છે: એક સંવત્ ૧૩૭૭ નો અને બીજો સંવત્ ૧૪૬૮ નો.

વિવેકરત્નની આચાર્યપદવી સંવત્ ૧૫૬૦ અને ૭૦ ના વચમાં થઇ છે.

પ્રશસ્તિ ઉપરથી ઉપજતું વંશવૃક્ષ

અંતિમ વક્તવ્ય

પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિ 'નિશીથચૂર્ણિ' તથા 'વિંશોદ્દેશકવ્યાખ્યા' ના અંતમાં ઉલ્લિખિત છે. (ચૂર્ણિકાર જિનદાસ મહત્તર છે. અને વ્યાખ્યાકાર શીલભદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ છે. વ્યાખ્યા સંવત્ ૧૧૭૪ માં બની છે.) આ પ્રશસ્તિ જે આદર્શ ઉપરથી ઉતારી છે તે પુસ્તકના લખાવનારની નથી પણ જેના ઉપરથી આ પુસ્તક લખાયું છે તે પુસ્તકની પ્રતિકૃતિ જેના ઉપરથી થઇ છે તે પુસ્તકના લખાવનારની આ પ્રશસ્તિ છે, કારણ કે તે પુસ્તકનો ઉતારો સંવત્ ૧૫૭૧ માં થયો છે. તેના ઉપરથી હીરવિજયસૂરિના શિષ્યોએ સંવત્ ૧૬૬૬ માં પ્રતિકૃતિ કરાવી. અને તેના ઉપરથી ૧૭૩૫માં ખંભાતમાં ઉતારો થયો કે જેના ઉપરથી આ પ્રશસ્તિ ઉતારી છે. આ પ્રશસ્તિમાં અશુદ્ધિઓ ઘણી હતી તેને સુધારીને આપી છે. ફક્ત બેમાં ખાસ અન્ય કલ્પના કરવાનો અવકાશ હોય તેવે સ્થળે મૂળ પાઠ રાખી શુદ્ધપાઠ કોષ્ટકમાં આપ્યો છે.

આ પુસ્તક પાટણના રહેવાસી સદ્ગત શેઠ અંબાલાલ ચુનીલાલના ભંડારનું છે. તે ભંડાર હાલ પાલીતાણામાં આજુદજી કલ્યાણજીની દેખરેખમાં છે; હાલ તેનો વહીવટ પાલીતાણાના રહેવાસી માસ્તર કુંવરજી દામજીના હાથમાં છે, જેમની ઉદારતાથી આ પ્રશસ્તિ વાચકોના નેત્ર આગળ પ્રાપ્ત થઇ છે. આ સ્થળે આ ત્રણેનાં નામને આપણે ભૂલીશું નહીં.

જામી

[મૌલવી અબ્દુલ અકબર નદવી]

કવિનું નામ અબ્દુર રહેમાન, ઈલ્લાહી તરફીન અને તખલ્લુસ જામી હતું. એમના પિતાનું નામ નિઝામુદ્દીન અહમદ અને દાદાનું નામ શમસુદ્દીન હતું. એમના બાપદાદા અસલ અસફાહાનના વતની હતા, અને દસ્ત નામના મહોલ્લામાં રહેતા, એટલે ખરી રીતે જોતાં કવિ અસફાહાની છે. પણ કાળ-ચક્રના ઝપાટામાં એમના બાપદાદાને અસફાહાન છોડવું પડ્યું, અને તેઓ પુરાસાન હલ્લાના જામ શહેરમાં આવી વસ્યા. એ શહેરની નજીક આવેલા એક ગામમાં હિન્દી સન ૮૧૭ ના સમયમાં મહિનાની રૂઝી તારીખે કવિનો જન્મ થયો, અને એથી એમણે પોતાનું તખલ્લુસ 'જામી' રાખ્યું. હઝરત હમામ અબુ હનીશાના સૌથી મોટા શાગિર્દ હમામ મહમદના તેઓ વંશજ છે, એથી એમના કુટુંબ પર સરસ્વતીદેવીની કૃપા હમેશાં ઉતરતી આવી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે કુટુંબના માણસો ન્યાયાસન અને ધર્માસન પર બિરાજતા અદાપિ પર્યત નજરે પડે છે.

વિદ્યાભ્યાસ:—કવિ જરા મોટા થયા એટલામાં તો તે વખતમાં ચાલતો સાધારણ અભ્યાસ એમણે પૂરો કરી નાંખ્યો, અને અરબીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સરસ્વતીની પ્રસાદી પામેલા એમના પિતા પુત્રનો અરબીનો વધતો જતો શોખ જોઈ કવિને હેરાત લેઈ આવ્યા, અને ત્યાં તેમને 'કુરાને શરીફ' કંઈકે કસવી અરબી ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવાડવું શરૂ કર્યું. તે પછીથી તેમને મદરસે નિઝામિયામાં દાખલ કર્યા. ત્યાં સદ્ભાગ્યે મૌલાના જુનેદ ઉસૂલી જેવા લાયક ઉસ્તાદ મળી ગયા. મૌલાના પોતાના વિષયમાં ઘણા જ પ્રવીણ હતા અને તેથી તેમના હાથે શીખવામાં કવિને ઓર આનંદ આવતો. તલ્લીમક મિદ્દતાહ જેવા પુસ્તકની સાથે સાથે તેમણે મુતવ્વલ જેવી મોટી કિતાબ પણ પઢવા માંડી, અને એ વિષયમાં પારંગત થઈ પોતાના ઉસ્તાદનો આશીર્વાદ મેળવ્યો. તે પછીથી કવિ સમરકન્દ ગયા અને ત્યાં સૈયદ શરીફ જુરજનીના શાગિર્દ રહીને ખ્વાજા અલી સમરકન્દની સેવામાં ઘોડો કાળ રહ્યો. એવી જ રીતે ઘોડા દિન અલ્લાહમાં તફતાઝાનીના સૌથી બડા શાગિર્દ શહાસુદ્દીન મહમદ પાસે ગાળ્યા. તે વખતમાં હંમત (ખગોળવિદ્યા) ના વિષયના ઘણાજ બારીક અભ્યાસી એક આલિમ સમરકન્દમાં રહેતા હતા અને તેમને લોકો કાજી રૂમ કહેતા. કવિને આ વિષયનો શોખ થઈ આવ્યો અને એથી એમણે તેમના વ્યાખ્યાનોમાં હાજરી આપવી શરૂ કરી. આ વિષયના બીજા આલિમ મૌલાના આલી કાશગનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાં પણ તેમણે શરૂ કર્યાં. પોતે વિદ્યાસંચરના કાર્યમાં ઘણી જ ખંત અને ઉલટ ધરાવતા, અને એ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવામાં જ તેમને આનંદ આવતો. એમનામાં સ્વમાન રજો રજો બંધું હતું, અને પોતાની ઇજ્જત આજરો ખાલ તેઓ કદાપિ ન બૂલતા. એ વખતમાં કાજી રૂમ અને ખ્વાજા અલી સમરકન્દની સ્વારીઓ નીકળતી, અને તે વખતના વિદ્વાનો અને જ્યોતિષિઓ સ્વારીમાં આગળ આગળ ચાલતા. પણ કવિને આવી બાબતની બારે ચોંટ હતી એટલે પોતે કોઈ દિવસ સ્વારીમાં જતા નહિ. આ વિષયનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કર્યા પછી કવિ હેરાત પાછા આવ્યા અને પોતાના કામમાં મગસૂલ થઈ ગયા.

શુદ્ધસંચાર અને સંતતિ:—કવિએ હેરાત આવી હેરાત પાસે આવેલા મઝારે ખાળાં

નામના સ્થાનમાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો. પાસે શકીરોને રહેવાની એક મોટી ખાનકાહ હતી. પોતે ત્યાં જ રહેવાનું પસંદ કરી પોતાની જાદગી આસાપેશથી વીતાવવી શરૂ કરી. તે પછીથી ખ્વાઝા સઆદુદ્દીન દાશગરીની પૌત્રી અને ખ્વાઝા કલામની પુત્રી સાથે કવિએ શાદી કરી. એનાથી કવિને ચાર પુત્રો થયા. પણ એ ચારેમાંથી માત્ર એક જ જીવતો રહ્યો, બાકીના ત્રણે મરી ગયા. પહેલો તો જન્મીને ઘણે જ સીધાવ્યો. બીજો સશીયુદ્દીન એક વરસ જીવતો રહી હિજરી સન ૮૮૧ માં મૃત્યુ પામ્યો. ત્રીજા દીકરા અયાદુદ્દીન યુસ્ફનો ૮૮૨ હિજરીમાં જન્મ થયો અને તે લાંબી મુદત સુધી જીવ્યો. આ દીકરાથી જ કવિનો વંશ કાયમ રહ્યો અને આને જ માટે કવિએ બહારિસ્તાન અને શરહે મુલ્લા જમી નામનાં પુસ્તકો લખ્યાં. ચોથો દીકરો જહીરુદ્દીન ૮૯૧ હિજરીમાં જન્મ્યો અને તે જ સાલમાં મરી ગયો.

પ્રેમ અને સૌંદર્ય:--પ્રેમ એ યુવાનીનું એક આવશ્યક અંગ ગણાય છે અને તેમાં વળી સૂત્રીના મોજાથી સ્વભાવ બળવાથી સોના પર સોહાગતી અસર થાય છે. ધરાનની દિલચસ્પ કુદરતી લીલા તેમાં ટૂંકા પૂરે છે અને એથી હઝરત જમી જેવા પણ તેની વિસ્તારેલી જાળમાંથી ભાગ્યેજ બચી શકે છે. એથી એમની કાવ્યશક્તિ પ્રેમનાં કાવ્યો તરફ સહસા ઢળી પડે છે, અને પાણીદાર મોતી ટપકવાં શરૂ થાય છે. જુઓ, નીચેની નજમમાં આશય બનવાને તે કેવી રીતે ઉત્તેજિત કરે છે:--

નજમ.

અસીરે ઇશક શાય કે અન્દેશા ઇન અસ્ત;
હમા સાહિબદિલાંરા પેશા ઇન અસ્ત,
અસીરે ઇશક શાય કે આઝાદ બાશી,
ગમશ બર સીના તેહ તા શાદ બાશી.

અર્થ:--ધરતો કેદી થા, કાસ્તુ કે (દુનિયામાં) ફિકર એની જ છે. આપણુ સાહેબદિલોનો ધંધો એનો જ છે. ધરતો કેદી થા, જેથી તું આઝાદ થઇશ. વિયોગનું દુઃખ હૃદય પર ધાર, જેથી તું ખુશ થઇશ.

વળી પાછા ધરતી મહદિલામાં જામ પર જામ ચઢાવી તે કેવા બેહોશ બની જાય છે, અને લહરમાં આવી જઇ ધરતી તરફ કેવી ખૂંટીથી ધસારો કરે છે:--

નજમ.

બહમદુલ્લા કે તા બૂદમ દરીન દર,
બ રાહે આ શાકી બૂદમ મુયુક સેર;
અગરચે મૂકે મન અકતૂન ચૂશીર અસ્ત,
હનૂઅમ એકે ઇશક મ દર અમીર અસ્ત.

અર્થ:--ખુદાની તારીફ કરો કે હું આ (દુનિયા રૂપી) મદિરમાં રહ્યો ત્યાંસુધી ધરતીના રાહમાં હરિજીવિતિએ જ રહ્યો છું. જો કે મારી દાદીના વાળ દૂધ જેવા સફેદ-ચંદ્ર થયા છે છતાં ધરતીના લહજાત મારા દિલમાં તેવી ને તેવી જ તાજ છે.

હઝરત સઆદીની માફક પોતે પણ આ દુનિયાના સૌંદર્યને પ્રશ્નના સૌંદર્યનું પ્રતિનિધિ સમજતા, અને એથી એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં આ વાતનો ધસારો નજરે પડે છે. મૌલાના શહાનુદ્દીનનો ખૂબસૂરત સાદિખમ્દો એક દિવસ હેરાનથી બદોખ્શાન

જતો હતો. તેને જતો જોઈને તેના સૌન્દર્ય પર સુખ થઈ હઝરત જામીએ નીચેનું કાવ્ય ગાઈ સંભળાવ્યું:—

અશઆર

ખાઝમ જ દીદએ અયે શુલ ખવાન્દાન ચે મી રવી ?

ચાકમ ચૂ શુલ ફગન્દે ઝદામત ચે મી રવી ?

અઝ અરકે સુખ દીદએ મા કાને લઆલ શુદ,

અયે સંગદિલ તૂ સૂયે ખદાખશાન ચે મી રવી ?

અર્થ:—અયે હસતા શુલાખ! પાછો આવ, તું ક્યાં જાય છે? પાલવમાંથી ફેંકી દીધેલા શુલાખની મારફતે તે મારું દિલ વિખી નાંખ્યું, તું ક્યાં જાય છે? મારી આંખોનું નીર ખૂટી ગયું. હવે તો લોહીનાં આંસુ ટપકે છે. અયે સંગદિલ! મારી આંખો લાલ માણેકની ખાણુ જની છે, હવે ખદાખશાન ક્યાં જાય છે? (ખદાખશાન માણેકને માટે પ્રસિદ્ધ હતું.)

સૂફીવાદ:—સૂફીવાદ મૌલાના જામીનો પેઢીદરપેઢી ઉતરી આવેલો વારસો હતો. કવિના પિતા નિઝામુદ્દીન અહમદ પોતે સાહિબદિલ સૂફી હતા અને ક્ષત્રી સંતાની જ હરહમેશ સોખતમાં રહેતા, અને હઝરત જામી નાની હમ્મરના હતા ત્યારથી જ તેમને પોતાની સાથે તેઓની પાસે લેધ જતા. ૮૨૨ હિજરીમાં ખવાજ મહમદ પારસાહ હેરાત આવ્યા ત્યારે પાંચ વરસના જામી પણ પોતાના પિતાની સાથે ખવાજ સાહેબને મળવા પહોંચી ગયા હતા. ખવાજ સાહેબે એમને પોતાની સામે બેસાડી ધ્યાન ધર્યું અને એની હઝરત જામી પર જે અસર થઈ તે વિષે કવિ પોતાની નરહાણલહન્સ નામની કિતાબમાં લખે છે કે, “હજી સુધી હું એ અતુભવી રહ્યો છું.” હઝરત જામી જે કે જાતજાતના શેખો પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરતા હતા પણ સમરકન્દથી અબ્યાસ પૂર્ણ કરી હેરાત પાછા ફર્યા તે પછી ખવાજ ખદાહુદીન નકશખન્દીના પદ શિષ્ય ખવાજ શઆહુદીન કાશગરીનો જ તેમના પર વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો અને તેમની જ અસર નીચે તેઓ હરદમ રહ્યા કરતા. હઝરત જામીએ કેટલાંયે વર્ષ સુધી ખવાજ કાશગરીની સોખતમાં રહીને ધીર ચિત્તે સૂફીની તપસ્યા આદરી અને તે એટલે સુધી કે તપસ્યા કરતાં કરતાં સર્વ દુન્દોષી મુક્ત થઈ તેમનું દિલ એક પરબ્રહ્મની મસ્તીમાં ડોલવા લાગતું. કલાકોના કલાકો અને દિવસોના દિવસો આવી મસ્તીમાં જ પસાર થઈ જતા તેનું તેમને જ્ઞાન રહેતું નહિ. સન ૮૬૪ હિજરીમાં ખવાજ શઆહુદીન પૂર્ણ ચૈતન્યમાં મળી ગયા ત્યારે હઝરત જામીએ પોતાના વિરહદુઃખનો પૂરદર્દ મરસિયો બનાવ્યો તે નીચે ઉતાર્યો છે:—

શએર

દર્દા કે પાકખાજ અઝ જહાં ખરકત

પાક આન ચૂનાં કે આમદે ખૂદ આનચૂનાં ખરકત.

અર્થ:—અરસોસ કે પાક આદમી દુનિયામાંથી ચાલ્યો ગયો; જેવો પાક આવ્યો હતો તેવો જ પાક ચાલ્યો ગયો.

ચોડા દિન બાદ હઝરત જામી ખવાજ અબ્દુલ્લો અહરારના પ્રસંગમાં આવ્યા. તેમની એમને ચાર વાર મુલાકાત થઈ. પહેલી વાર સમરકન્દમાં. થઈ, બીજી વાર હેરાતમાં

થઈ, ત્રીજી વાર મરવમાં સુલતાન અય્યુ સૈયદે ખ્વાજા સાહેબને મુલાકાતે બોલાવ્યા હતા તે વખતે થઈ. ચોથી વાર ઉમર શેખ મીરજાં અને સુલતાન મહમદ મીરજાં વચ્ચેના ટોટા પતાવવા ખ્વાજા સાહેબને સમરકન્દ બોલાવ્યા હતાં ત્યારે થઈ. તે પછીથી ફરતાં દૂરતાં તાશકન્દમાં ફરીથી ખ્વાજા સાહેબ સાથે હજરત જમીને બોટો થયો હતો અને ઘણા દિવસ સુધી બંને એક બીજાના સમાગમમાં રહ્યા હતા. મૌલાના જમી ખ્વાજા સાહેબની વિદ્વતાની અથાગ પ્રશંસા કરતા. એક પ્રસંગે તેઓ લખે છે કે, “મેં ખ્વાજા સાહેબને એકવાર અરજ કરી કે મોહીયુદીન આરબીની કિતાબ ડુલ્હાત મફયામાં કેટલીક વાતો એવી છે કે તે પોતાની મેળે મગજમાં નથી ઉતરતી. ખ્વાજા સાહેબે એ કિતાબ મંગાવી વાંચી જોઈ અને પછીથી એ કિતાબ પર એવું રહસ્યપૂર્ણ પ્રવચન કર્યું કે એની પૂરેપૂરી મતલબ મારી સમજમાં આવી ગઈ એટલું જ નહિ પરંતુ મારી બધી શંકાઓનું સમાધાન થઈ ગયું.” ખ્વાજા સાહેબ પોતે પણ મૌલાના જમી પર ખાસ ભાવ રાખતા, અને પોતાની અંતરંગ શિષ્યમંડળીમાં તેમને જ સૌથી અધિક સમજતા. આથી પુરાસાન વગેરે મુદ્દકમાંથી જો કોઈ તેમના શિષ્ય થવાને આવતું તો તેમને પોતે સશક્યથી દલીલ દેતા કે, ‘જ્યારે ખુદ મૌલાના જમી ત્યાં મોજૂદ છે તો પછી આટલે દૂર આવવાની તકલીફ શા માટે ઉઠાવો છો ?’ કવિ પોતે નકશખન્દીના વંશ જ હતા એટલે પોતાને તમામ ડીઝીઓ મળી ચૂકી હતી, છતાં જાહિરી શરીઅતનું પૂરેપૂરી રીતે પાલન કરવામાં તેઓ ધડીમર ન ચૂકતા, અને શરીઅતના કાનૂની એક તસુમર પણ અસવામાં તેઓ નમોશી સમજતા. ખ્વાજા સઅદ્દુદીનના પરલોકવાસ પછી હજરત જમી તેમની ગાદી પર આવ્યા એટલે લોકોને શિષ્ય બનાવવાનું કામ તેમના પર આવી પડ્યું. પહેલેથી જ શિષ્ય બનાવતી વેળા તેઓ ઘણી સંભાળથી કામ લેતા એટલે તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ગાદીનરીન થવાની શરૂઆતમાં બહુ ઓછી રહેતી. પણ તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં તેમના પ્રતિભાસૂચનો પ્રકાશ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમના શિષ્યોની સંખ્યામાં ખૂબ ભરતી થવા માંડી, તે એટલે સુધી કે તેમના સમકાલીન કવિ દૌલતશાહ સમરકન્દી પોતાની તરફરે તુસ શોઅરમે લખે છે કે, “મૌલાના પાસે દુનિયાની આરે કોરથી લોકોનાં ટોળાં ને ટોળાં શુરપ્રસાદ લેવા આવે છે અને આલમના સુલતાનો પણ તેમના આશીર્વાદ અને કૃપાને માટે ઉત્સુક રહે છે.”

કચ્છાખાની હજર:—કવિને કચ્છાખાની હજર કરવાનો ઘણા વખતથી મનસુબો હતો. કેટલીયે વાર હજર કરવા જવાનો મનસુબો કર્યો પણ કાંઈ ને કાંઈ વિધ્ન આવી પડતું અને જઈ શકાતું નહિ. સન ૮૭૭ હિજરીમાં પોતે પાકો નિશ્ચય કર્યો, અને સ્વી-હલ-અવ્વલની ૧૬ મી તારીખે હેરાતથી હજર કરવા નીકળી પડ્યા, અને નીચાપુરને રસ્તે યુસ્તાન, કચ્છને થઈ હમદાન પહોંચ્યા. હમદાનના બાદશાહ મીરજાં મિનોએદ્દે પૂરા કાઠ-માફથી એમનું સ્વાગત કર્યું, અને ત્રણ દિવસ તેમની આખી મંડળીને મહેમાન રાખી. તે વખતમાં બગદાદ જવાનો રસ્તો ભયવાળો હતો તેથી પોતાની લશ્કરની ટુકડી લેઈ બાદશાહ પોતે બગદાદ સુધી એમને વળાવી આવ્યા. કવિ જમાદીકસ્તાનીના મહીનામાં બગદાદ પહોંચ્યા, ત્યાં લોક પહેલેથી જ તેમના આવવાની વાટ જોઈ રહ્યા હતા. એમના આવવાની ખબર સાંભળી એમનો શિષ્ય ખીરે જમાલ અરાધી પોતાની શિષ્યમંડળી

સાથે સામે આવ્યો. શહેરના લોકોએ પણ બહુ ધાનધૂરથી એમનું સરવસ કાઢી સ્વાગત કર્યું. થોડા દિવસ બગદાદમાં આરામથી ગાળ્યા બાદ બીજા પવિત્ર સ્થળોનાં દર્શન કરતાં કરતાં કવિ પુણ્યપવિત્ર કરબલામાં પધાર્યા. કરબલાથી પાછા ફરતાં એક લાગણીથી ઉભરાતી ગઝલ બનાવી. તેની પહેલી બે રૂંદ નીચે પ્રમાણે છે:—

ગઝલ

કર્મ ઝ દીદે પાક સૂચે મશહદે હુસેન;

હુસ્ત ધન સફર બ મઝહબે ઉશાક ફૂંચે અયેન.

અર્થ:—શહીદ હુસેનના મૃત્યુથી પુનિત થયેલી ભૂમિ પર હું લોટી પડ્યો. આશકના મઝહબમાં આ પુનિત ભૂમિનાં દર્શન કરવાં એ હરેક આશકની ફર્જ છે.

લગભગ ચાર મહીના કવિનો મુકામ બગદાદમાં જ રહ્યો. રમઝાન મહીનો પૂરો થતાં છુલુલશિતની નમાજ પઢીને કવિ મદીના તરફ રવાના થયા, અને ઝીકાદના છેલ્લા અઠવાડીયામાં પુણ્ય ભૂમિ મદીના પહોંચ્યા. જુઓ નીચેની નજમમાં તેઓ કેવો આધીનતાસૂચક ઉદ્ગાર કાઢે છે!

નજમ

યા રસૂલિલ્લાહ નમી ગાયમ કે મેહમાને તૂ અમ,

યા ફકીરે તઆમે જવ અઝ રીઝએ ખાને તૂ અમ;

ગર ત દારમ અફરારે શાહી બસર ધન બસ કે હુસ્ત,

ગર્મને તસલીમ ઝીરે તોફે ફરમાને તૂ અસ્ત.

અર્થ:—એ અલ્લાહના પયગમ્બર! (મહમદ સલ્લલ્લાહો અલ્લેહ વસલ્લમ) હું નથી કહેતો કે હું તારો મહેમાન છું કે તારા દસ્તરખાનાના દુકકા વીણી ખાનાર ફકીર છું. આ તાવીજમાં એ લાયકાત ક્યાંથી? આ માથા પર બાદશાહોનો મુગટે નથી. હું તો તારા ફરમાનની સામે ગર્મન બૂકાવનાર બન્યો છું.

રસૂલિલ્લાહની પવિત્ર કબરનાં દર્શન કરતી વેળા એમણે જે ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે તેનો એકેક શબ્દ કવિના હૃદયની પ્રતીતિ કરાવે છે.

નજમ

યા શફુલ મુઝનબીન બારે ગુનાહ આપુરદે અમ,

બરે દરત ધન બાર બા પુરતે દોતા આપુરદે અમ;

ચરમએ રહેમત બરે કુશા મૂહે સુફેદે મન નિગર,

ગરએ અઝ શર્મીન્દગી રૂહે સ્યાહ આપુરદે અમ.

અર્થ:—હે ગુનાહની શકાઅત કરનારા! ગુનેગાર ગુનાહની પેઠા લેખને તારા દાર પર આવ્યો છે. ગુનાહના બોળને લીધે એની કમર વળીને બેવડી થઇ ગઇ છે, અને શરમના માર્યા મ્હો પર કાળાશ છાઇ ગઇ છે. દયાનિધિ! તારી દયામય દ્રષ્ટિ ખોલ, અને જરા આ ધોળી દાડીના વાળ તરફ નજર કર.

બહરીધદ વાળા શુર જિલ હિજાબના મહીનામાં કવિ મઝે પધાર્યા અને ત્યાં દર્શન

કરી પાછા મદીના આવ્યા. મદીનામાં થોડા દિવસ સુકામ કરી કવિ દમાસ્કસ આવ્યા અને ચાલીસ દિવસ દમાસ્કસમાં રહી હલખ ગયા. દમાસ્કસમાં ત્યાંના સુખ્ય કાજ મહમદ હીખ-કરીના હાથે કવિને હદીસની (મહમદના ફરમાનો કંઠસ્થ-કર્તાની) સંનદ મળી. હલખથી કવિ તખરીઝ આવ્યા. તખરીઝના હાકિમ સુલતાન હુસેન બેગ પોતાના અમીર ઉમરાવોની સાથે કવિનું સ્વાગત કરવા સામે આવ્યા. થોડા દિવસ ત્યાં પડાવ નાંખી પોતાની માતાની બીમારીના ખર્ચર સાંભળી કવિએ ડરે ઉઠાવ્યો, અને હેરાત તરફ ફૂચ કરી. કવિ સન ૮૭૮ હિજરીના શાઅખાન મદીનાની અદારમી તારીખે હેરાત પાછા ફર્યા, અને સત્તર મહિનાની મુસાફરી કરી પોતાના દિલમાં વસી રહેલો હજ કરવાનો શોખ પૂરો કર્યો. આ મુસાફરીથી એમને કેવળ ધર્મલાભ થયો એટલું જ નહિ પણ દુનવી ફાયદો પણ હાસિલ થયો. જે જે સ્થળે એમની પધરામણી થઈ તે તે સ્થળ એમની પધરામણીને લીધે મશ-હર થઈ ગયા અને એમની વિદ્વતાની છાપ એમરે બેસી ગઈ. મુસાફરીના બીજા કેટલાક પ્રસંગોથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે મોટી મોટી સભાઓમાં પોતે પોતાની વિદ્વતા અને વ્યક્તિતાનો સમાજનોને પરિચય કરાવ્યો અને પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવથી સર્વેને હદ કરી દીધા.

બાદશાહી તેડાં:—સાધારણરીતે વિદ્વાન અને કવિજનોની એ શરિયાદ હોય છે કે તેમની આ બેકદર દુનિયામાં કદર થતી નથી, અને એથી એમના ઘણાખરા લખાણોમાં વિષેની શરિયાદો જ નજરે પડે છે. હજરત જમી જે માત્ર કવિ જ હોત તો કદાચ ને પણ દુનિયાની નાકદરદાનીનો સ્વાદ ચાખવો પડત અને એ વિષય પર નજરો લખવી પડત. પણ સદ્ભાગ્યે પોતે ભલાબોળા સફી અને ગાદીનશીન યુઝરગ હતા એથી જ્યાં જ્યાં એમની પધરામણી થતી ત્યાં ત્યાં લોકો એમને છાતી ને છાતી પર રાખતા. હું હમણાં જ કહી ગયો તે પ્રમાણે પોતે ન્યારે હમદાન પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંના બાદશાહે એમનું સુંદર સ્વાગત કર્યું હતું. પોતે બગદાદ પહોંચ્યા ત્યારે લોકોના આગ્રહને વશ થઈ એમને ત્યાં ચાર મહીના સુધી સુકામ કરવો પડ્યો હતો. એમની સભામાં કેવળ વિદ્વાનો, ઉલમાઓ, કાજીઓ, સફીઓ અને સુફતાહો (શતવા પદનારાઓ) જ નહિ આવતા પણ બગદાદના હાકિમ ખલીફ બેગ જેવા અમીર ઉમરાવો પણ આવતા અને એમના ઉપ-દેશામૃતનું પાન કરતા. હજ કરી પાછા ફરતાં ન્યારે દમાસ્કસમાં પોતાનો સુકામ હતો ત્યારે કુસ્તુનુનીઆ (કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ) ના સુલતાન મહમદ શતિહને એમની પધરામ-ણીની ખબર પડી. ખબર પડતાં વેંત જ સુલતાને ખ્વાજા અતાઉલ્લા કિરમાનીને ૫૦૦ અશરશીઓ આપી રવાના કર્યો અને બીજા ૧૦૦૦૦૦ અશરશી મોકલવાનો વાંધો કરી ખ્વાજા સાહેબની મારશ્વત કહાવ્યું કે હજરત જમી સાહેબ કુસ્તુનુનીઆ થોડા દિવસ પધારવાની કૃપા કરે, કારણ કે હજરત સાહેબ જેવા યુઝરગની કૃપાદષ્ટિ હજે તો તે સુશ્લેષ નથી. સંજોગવશાત્ સુલતાનની મોકલેલી સ્વારી દમાસ્કસ પહોંચી ત્યાં તો કવિની સ્વારી દમાસ્કસથી રવાના થઈ હલખ પહોંચી ગઈ હતી. કવિ પોતે એકંતપ્રિય, સંતપ્રકૃતિવાળા આદમી હતા. રાજદરબારના તેડાંથી તેમને ગભરામણ છૂટતી. હલખમાં એમણે આ વાત સાંભળી ત્યારે તુરત જ પોતાના ડેરાતપુ ઉઠાવીને ત્યાંથી તખરીઝ રવાના થઈ ગયા કે રખેને સુલતાનના મોકલેલા માણસો આવી. પહોંચે અને પોતાને કુસ્તુનુનીઆ ઘસડાવું પડે. તખરીઝમાં તખરીઝના હાકિમે કવિને પોતાના શહેરમાં શેઠાઈ જવા પ્રાર્થના કરી.

પણ કવિએ પોતાની માતાની માંદગીનું કારણ જણાવી ત્યાંથી ચાલતી પકડી. કવિ હેરાત પહોંચ્યા ત્યારે સુવ્રતાન હસેને જાતે ન આવી શકવાથી પોતાના વછોર અલીશરને ખીજા અમીર ઉમરાવો સાથે કવિનું સ્વાગત કરવા મોકલ્યા અને તેઓ બીડી ધામધૂમથી કવિને હેરાતમાં લેઈ આવ્યા. આથી માલૂમ પડે છે કે પોતાના વતનમાં પણ કવિ આમ લોક તેમજ અમીરઉમરાવોના માનીતા હતા, અને તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હતા. તખ્તેઝના શાહ યાકુબ એજે કેટલીયે વાર કવિને તખ્તેઝ બોલાવ્યા પણ કવિએ એકાંતમાં રહી, સૂફીઆના છાંદગી ગાળી, સરસ્વતીનું સેવન કરવાનુંજ પ્રિય માન્યું. બંગાળના સુવ્રતાન જલાલુદ્દીને કવિને કેટલાંયે તેડાં મોકલ્યાં, પણ પોતાની માતાની વૃદ્ધાવસ્થાનું બહાનું કાઢી કવિએ જવાની નાજ પાડ્યાં કરી.

ગુણસ્વભાવ:--કવિ પોતે સંત પ્રકૃતિના માણસ હતા. પોતાને ત્યાં મહેમાનોનો હરહંમેશ ભરાવ રહેતો. જો કે ખાનકાહની તરફથી ચાલતું લંગરખાનું ચાલુ હતું છતાંયે એમનું બોજનાલય મહેમાનોથી ભરચક રહેતું. વિદ્વાનો, કવિજનો, સાધુસંતો અને ફકીરોનો એમને ત્યાં નહાનોશો મેળો ભરાતો, અને એ દરેકની સાથે તેઓ ઘણા એખલાસથી વર્તતા. પોતે ઘણા ઓછાબોલા અને ધીર સ્વભાવવાળા આદમી હતા, અને નિરર્થક વાતોની તેમને ભારે ચીડ હતી. જ્યારે કોઈવાર એવા નિરર્થક વાતોડીઆઓ સાથે એમને પ્રસંગ પડતો ત્યારે પોતાને અત્યંત કષ્ટ થતું. એકવાર કોઈ બાઈસાહેબ બાણાપર બેસી નોકરને વક્ષા લાગ્યા: “નિમક કેમ નહિ લાવ્યો? નિમકથી જ ખાવાનું શરૂ કરવું જોઈએ એ બૂઝી ગયો?” કવિએ જરા હસીને કહ્યું: “નમક ખાવાની ચીજોમાં નાંખેલું જ છે.” પણ આટલેથી જ ભાઈસાહેબ શાંત ન રહ્યા. એક ખીજા બાઈ એ હાથે રોટલી તોડીને ખાતા હતા. તેમને કહ્યું કે “એ હાથે રોટલી તોડવી એ ખોટું છે.” કવિએ કહ્યું કે “ખીજા કોઈ માણસની સામે ખાતી વખતે તાકવું એ એથીયે ખોટું છે.” ભાઈસાહેબ બોલી હડયા, “ખાતી વખતે વાતો કરવી એ મહામદ પયગમ્બર સાહેબનો હુકમ છે.” હઝરત જામીએ જણાવ્યું: “એ વાત બરાબર છે પણ બકબક કરવી એવો હુકમ ક્યાં છે?”

પોતે જો કે ઘણા સખ્ય અને ધીર પ્રકૃતિવાળા આદમી હતા છતાં કોઈ કોઈવાર હાસ્યરસનીયે વાતો કરતા, પણ તે રસ સખ્યતાની હદની બહાર કદિયે રેલાતો નહિ. એકવાર સમરકન્દના કોઈ નામચીન શાસ્ત્રી મૌલાના મઝીદ હેરાત પધાર્યા અને મીરઝાં બાબરને ત્યાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો. દરબારી મજલિસમાં એક દિવસ મૌલાના જામી પણ જઈ ચડ્યા. મીરઝાં બાબરે મૌલાના મઝીદને સવાલ કર્યો કે “ઇમામ હુસેનને મરાવનાર યઝીદ પર લ્યાનત વર્ધાવવી વાજિબ છે કે નહિ?” મઝીદે જવાબ આપ્યો: “હર ગીઝ નહિ, કારણ કે પોતે કિષ્કાના રહેવાસી હતા અને લગભગ તમામ લોકોએ તેમને બલીશ માન્યા હતા.” મીરઝાં બાબરે મૌલાના જામી તરફ મોં ફેરવ્યું એટલે હઝરત જામી સાહેબે જણાવ્યું: “સદ લ્યાનત બર યઝીદ, વ સદ લ્યાનત દિગર બર મઝીદ.”

(સો લ્યાનત યઝીદપર અને સો લ્યાનત ખીજા મઝીદ પર અથવા સો લ્યાનત ખીજા વધારે.)

એક ઉગતા કવિએ એમને એકવાર જણાવ્યું કે “મેં દીવાને હાથિય, દીવાને કમાલ અને સદ્ગુણએ જનાએ અમીરનો જવાબ લખ્યો છે.” મૌલાનાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “હાં હીક. માત્ર કુરાનનો જવાબ લખવો બાકી રહી નામ છે.”

હેરાતમાં એક સાહેબ કવિ હોવાનો દાવો કરતા અને શ્રેષ્ઠ કવિઓમાં પોતાની જાતની ગણના કરતા. તેઓ એક દિવસ મૌલાના પાસે આવી કહેવા લાગ્યા: “મેં આપની એક ગઝલ પર ગઝલ લખી છે” અને એમ કહી પોતે પોતાની ગઝલ ગાઇ સંભળાવી; પછી મૌલાનાની ગઝલની આ પહેલી દુકો પઢીને

ખસ કે ફર જાં ફગારવ ચરમે બેદાર મ તૂઈ,

હરકે પયદા મી શવદ અઝ દૂર પિન્દારમ તૂઈ;

(મારા દિલમાં જલન હોઈ છે, અને આંખમાંથી હંધ હોઈ ગઈ છે. તારી પેદા કરેલી ચીજ જોઈ છું કે દુસ્થી જ તને જોળખું છું) મગજ હોંવાં કે ગર ગાવ યા ખર પયદા શવદ (ગાય યા ગધેડો જોઈ છું), મૌલાનાને કહ્યું, ‘પિન્દારમ તૂઈ’ (કે દુસ્ત તને જોળખું છું.)

મૌલાના જમીની સાથે એક લેભાગુ કવિરાજ રહેતા હતા. સાગરી એમનું તખલ્લુસ હતું. એક દિવસ એમણે આવી શરમાવ્યું કે, “હું કોઈ નવી કવિતા બનાવું છું. તે લોકો ચોરી લે છે.” મૌલાના એમની આ વાત સાંભળી સુરકરાયા અને એ વાત પર બે શબ્દો બનાવી.

શબ્દો

સાગરી મી શુદ્ધ હૃદયને મઝાની છુદે અન્દ,

હર કુજા હર શબ્દે મન યક મઝાનીએ ખુશ દીદે અન્દ;

દીદમ અન્દર શબ્દોમાં ઉસરા યક મઝાની ન દાશત,

શસ્ત મીશુદ્ધ ઉ કે મઝાનીહા ઉસરા હૃદયદે અન્દ.

અર્થ:—સાગરીએ કહ્યું કે મારી કવિતામાં અર્થ નજરે ચડે છે કે ચોર લોકો ચોરી કરી નામ છે. મેં એની કવિતા જોઈ તો અંદર અર્થ જ ન મળે. ખીચારી સાચું જ કહેતા હતા કે ચોર લોકો એના = અર્થ ચોરી ગયા છે.

ખીજો દિવસે આ શબ્દો હેરાતમાં ઘેરે ઘેર પહોંચ્યાં ગઈ અને ન્હાના ન્હાના બાળકોને પણ મ્હોડે ચડી ગયા. ખીચારી કવિરાજ જે રસ્તેથી નીકળતા તે રસ્તે આ શબ્દો સંભળાવી લોકો એમને હેરાત અને એમની પાછળ પુરવામાં મણા ન રાખતા, છેવટે કંટાળીને કવિરાજ મૌલાના પાસે આગ્યા અને ફરિયાદ કરી કે: “મૌલાના સાહેબ આપે આ શો ગજબ કર્યો.” મૌલાનાએ જવાબ આપ્યો: “જો અસલ શબ્દો તો એ છે કે “શાબ્દેરી મી શુદ્ધ” (કવિએ કહ્યું કે) લોકો તમને છેડવાને ખાતર “સાગરી મી શુદ્ધ” (સાગરે કહ્યું કે) કહી દે છે. ભલા, એમાં મારો શો ઇલાજ ?” ખીચારી કવિરાજ!

મૃત્યુ:—હજરત જમીનો અત્તકાજ હવે પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. એમની ઉંમર ૮૦ વરસની થઈ ચૂકી હતી. સન ૮૯૮ હિજરીમાં એકદરેમ મહીનાની ૧૩ મી તારીખે રવિવારના દિવસે કવિની તખીઅત લઈને એમના બાવિઝ શિષ્યોએ ફવાદાર કરવામાં જરાયે

કમીના નહિ રાખી, પણ ખીમારી એવી રીતની લાગુ થઈ હતી જેનો કાંઈ ઈલાજ જ ન હતો. છેવટે મોહરેમની ૧૮ મી તારીખે શુક્રવારના રોજ તેઓ ખૂબ કમજોર થઈ ગયા અને નાડી મંદ પડી ગઈ. જે વખતે જુમ્હાની (શુક્રવારની) અજાન થઈ રહી હતી અને પાસેની મસ્જિદનો મુઅઝીન (અજાનનો સાદ પાઠનાર) લોકોને ખુદાની તરફ ખોલાવી રહ્યો હતો ત્યારે પોતે લખ્યેક ! (હાજર જનાબ !) કહી આ દુનિયામાંથી વિદાય થયા. એમના જનાબની સાથે સાથે મોટા મોટા ઉસ્માઓ, ધ્રુવીરો અને અમીરો ચાલતા હતા અને સુલતાન હુસેન પોતે, એમનો વઝીર અમીરઅલી શેર તેમ જ ખીજ શાહનશાઓએ જનાબને પોતાના ખબાપર કબરે લેઈ મઝારે ખ્યાખાંમાં એમના ગુરૂ ખવાજ શઆદુદ્દીન કાશગરીની બાજુમાં જ એમના દેહને દફન કર્યો અને એમની કબર પર એમના બાવિંક ભક્ત વઝીર અમીરઅલી શેરે એક મોટો ધુમ્મટ બનાવ્યો અને એક દર્દીઓ મરસિયો રચી કોતરાવ્યો. ખીજ કવિજનોએ તેમજ વિદ્વાનોએ પોતાનો શોક જાહેર કરવા જૂઠા જૂઠા મરસિયા બોલાવ્યા અને હાજર રહેલા લોકોને ગાઈ સંભળાવ્યા.

આ રીતે મૌલાના જામી ખૂર્શી શાન્તિની ચિરનિદ્રામાં સૂઈ ગયા !x

x આ મૂળ ઉર્દૂ લેખનો અનુવાદ કરવા માટે અમે રા. નન્દલાલ મણિલાલ શાહના સૌજન્યને આભારી છીએ-સં.

રાજપ્રશ્નીય

[દ્વાદશી એયસદાસ જીવરાજ]

જપ્રશ્નોય ' નામનું એક સૂત્ર છે, જે ઉપાંગ૩૫ છે; અને બાર ઉપાંગોમાં તેનું સ્થાન બીજી આવે છે. જૈન સંપ્રદાયમાં ૧૨ અંગસૂત્રો છે અને ૧૨ ઉપાંગસૂત્રો છે—કયું સૂત્ર કયા અંગનું ઉપાંગ૩૫ છે, તે વિષે નીચે પ્રમાણે સમજવાનું છે:—

“ અજ્ઞાનિ દ્વાદશ, ઉપાજ્ઞાનિ અપિ અજ્ઞૈકદેશપ્રપञ्च-
રૂપાણિ પ્રાયઃ પ્રત્યજ્ઞમેકૈકભાવાત્ તાવન્તિ એવ. તત્ર અજ્ઞાનિ
આચારાજ્ઞાદીનિ પ્રતીતાનિ, તેપામુપાજ્ઞાનિ ક્રમેણ અમૂનિ:—

૧. આચારાજ્ઞસ્ય ઔપપાતિકમ્. ૨ સૂત્રકૃદજ્ઞસ્ય રાજપ્રશ્નીયમ્. ૩ સ્થા-
નાજ્ઞસ્ય જીવા(જીવા)ભિગમઃ. ૪ સમવાયાજ્ઞસ્ય પ્રજ્ઞાપના. ૫ ભગવંત્યાઃ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિઃ.
૬ જ્ઞાતાધર્મકથાજ્ઞસ્ય જમ્બુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિઃ. ૭ ઉપાસકદશાજ્ઞસ્ય ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિઃ. ૮
અન્તકૃદશાજ્ઞસ્ય કલ્પિકા. ૯ અનુત્તરૌપપાતિકસ્ય કલ્પવતંતિકા. ૧૦ પ્રશ્નવ્યા-
કરણસ્ય પુષ્પિતા(કા). ૧૧ વિપાકશ્ચુતસ્ય પુષ્પચૂલિકા. ૧૨ દૃષ્ટિવાદસ્ય
દૃષ્ટિદશા-વર્ણિદશા. (અન્ધકદૃષ્ટિદશા).

અંગો બાર છે અને એક એક અંગનું ઉપાંગ એક એક હોવાથી ઉપાંગો ૫૪.
બાર છે, તે આ પ્રમાણે:—

અંગસૂત્ર—ઉપાંગસૂત્ર.

આચારાંગ—ઔપપાતિક. સૂત્રકૃતાંગ—રાજપ્રશ્નીય (?) રાયપસેણી. સ્થાનાંગ—જીવા-
જીવાભિગમ. સમવાયાંગ—પ્રજ્ઞાપના—પત્રવણા. ભગવતી—સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ. જ્ઞાતાધર્મ—જમ્બુ-
દ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ. ઉપાસકદશા—ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ. અન્તકૃદશા—કલ્પિકા. અનુત્તરૌપપાતિક—કલ્પવતંતિકા.
પ્રશ્નવ્યાકરણ—પુષ્પિતા (કા). વિપાક—પુષ્પપૂલિકા. દૃષ્ટિવાદ—વર્ણિદશા.

—(જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ ૫૦ ૧ બા.૦)

ઉપર જણાવેલો અંગ અને ઉપાંગોનો આનુક્રમિક ઉલ્લેખ કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથમાં મળી
શકતો નથી. નંદીસૂત્રના મૂળમાં 'શ્રુતજ્ઞાન' ના વિભાગો દર્શાવતાં આ જાતનો ક્રમિક
ઉલ્લેખ દર્શાવ્યો નથી. જો કે તે ઉલ્લેખમાં આ ૧૨ ઉપાંગોનો નામનિર્દેશ કરેલો છે, પરંતુ
ઉપાંગ તરીકે નહિ, તેમ અમુક અંગનું અમુક ઉપાંગ છે એ રીતે પણ નહિ, અર્થાત્
નંદીસૂત્રના મૂળમાં તેમ ટીકામાં કોઈ પ્રકારે ઉપાંગનો તેમ તેના ક્રમનો ઉલ્લેખ મળે
છે તે આ પ્રમાણે છે:—

“ તં સમાસથો દુર્વિદ્ પળ્લવત્, તં જહાઃ—અંગપવિદ્, અંગવાહિરં. સે કિં તં
અંગવાહિરં ? અંગવાહિરં દુર્વિદ્ પળ્લવત્, તં જહાઃ—આવસ્સયં, આવસ્સયવરિત્તં

૧. સે કિં તં આવસ્સયં ? આવસ્સયં છવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—સામાઈઅં, ચડ-
 િસત્થઓ, વંદણયં, પઠિક્કમણં, કાડસ્સગ્ગો, પચ્ચક્ખાણં. સે કિં.તં આવસ્સય-
 િરિત્તં ? આવસ્સયવડ્ધિત્તં દુવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—કાલિઅં ચ, ઉક્કાલિઅં ચ.
 ૨ કિં તં ઉક્કાલિઅં ? ઉક્કાલિઅં અળેગવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—દસવેઆલિઅં,
 ઠપ્પિઆકપ્પિઅં, ચુલ્લકપ્પસુઅં, મહાકપ્પસુઅં, ઉવવાઈઅં,^૧ રાયપસેણિઅં,^૨ જીવા-
 ભિગમો,^૩ પળ્લવણા,^૪ મહાપળ્લવણા, પમાયપ્પમાયં, નંદી, અણુઓગદારાઈ, દેવિ-
 ર્થઓ, તંદુલવેઆલિઅં, ચંદાવિજ્ઞયં, સૂરપળ્લત્તી,^૫ પોરિસિમંડલં, મંડલપવેસો
 વિજ્ઞાચરણાવિનિચ્છઓ, ગણિવિજ્ઞા, જ્ઞાણવિભત્તી, મરણવિભત્તી, આયવિસોહી,
 ઈયરાગસુઅં, સંલેહણાસુઅં, વિહારકપ્પો, ચરણવિહી, આડરપચ્ચક્ખાણં, મહાપ-
 ચ્ચક્ખાણં—એવમાઈ. x સે કિં તં કાલિઅં ? કાલિઅં અળેગવિહં પળ્લત્તં, તં જહાઃ—
 ઉત્તરજ્ઞયણાઈ, દસાઓ, કપ્પો, વવહારો, નિસીહં, મહાનિસીહં, ઇસિભાસિઆઈ,
 જંબૂદીવપન્નત્તી,^૬ દીવસાગરપન્નત્તી,^૭ ચંદ્રપન્નત્તી, સુહિઆ વિમાણપવિભત્તી, મહ-
 હિઆ વિમાણવિભત્તી, અંગચૂલિઆ, વગ્ગચૂલિઆ, વિવાહચૂલિઆ, અરુણોવ-
 વાણ, ગરુલોવવાણ, ધરણોવવાણ, વેસમણોવવાણ, વેલંધરોવવાણ, દેવિદોવવાણ,
 ઉદ્દાણસુણ, સમુદ્દાણસુણ, નાગપરિઆવણિઆઓ, નિરયવાલિયાઓ, કપ્પિ-
 આઓ^૮ કપ્પવડ્ધિસિઆઓ, પુષ્કિઆઓ,^૯ પુષ્કચૂલિઆઓ,^{૧૦} વણ્હી-
 દસાઓ^{૧૧}—એવમાઈયાઈ. ”

“ સંક્ષેપથી નિચારીએ તો ‘શ્રુતગ્ન’ બે પ્રકારનું છે:—અંગરૂપ અને અંગ સિવા-
 યનું. અંગ સિવાયનું ‘શ્રુતગ્ન’ બે પ્રકારનું છે:—આવસ્થક અને આવસ્થક સિવાયનું.
 આવસ્થકના ૭ પ્રકાર છે:—સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તથ, વંદનક, પ્રતિક્રમણ,
 કાયોત્સર્ગ અને પચ્ચક્ષણ, આવસ્થક સિવાયનું શ્રુતગ્ન બે પ્રકારનું છે:—કાલિક
 અને ઉત્કાલિક. x ઉત્કાલિક શ્રુત અનેક પ્રકારનું છે:—દશ્યૈકાલિક, કલ્પિતાક-
 લ્પિત (કલ્પાકલ્પ), શુદ્રકલ્પશ્રુત, મહાકલ્પશ્રુત, ઔપપાતિક,^૧ રાજપ્રશ્નીય^૨(?),
 જીવાભિગમ,^૩ પ્રજ્ઞાપના,^૪ મહાપ્રજ્ઞાપના, પ્રમાદાપ્રમાદ, નંદી, અનુયોગદ્વાર,
 દેવેન્દ્રસ્તથ, તંદુલવૈચારિક, ચંદ્રવેધ્યક (?), સૂર્યપ્રજ્ઞતિ, પૌરુષીમંડલ, મંડલપ્રવેશ,
 ધિદ્યાચરણવિનિશ્ચય, ગણિધિદ્યા, ધ્યાનવિભક્તિ, મરણવિભક્તિ, આત્મવિશોધિ,
 ઘોતરાગશ્રુત, સંલેખનાશ્રુત, વિહારકલ્પ, ચરણવિધિ, આતુરપ્રત્યાહ્યાન, મહા-
 પ્રત્યાહ્યાન-ધ્યાદિ. x કાલિક શ્રુત અનેક પ્રકારનું છે:—ઉત્તરાધ્યયનો, દશા. કલ્પ,
 વ્યવહાર, નિશીથ, મહાનિશીથ, ઋષિભાવિત, જંબૂદીપપ્રજ્ઞતિ, દ્રોપસાગરપ્રજ્ઞતિ,
 ચંદ્રપ્રજ્ઞતિ,^૫ શુદ્રિકા વિમાનપ્રવિભક્તિ, મહતી વિમાનપ્રવિભક્તિ, અંગચૂલિકા,
 વગ્ગચૂલિકા, વ્યાહ્યાચૂલિકા, (વ્યાહ્યાપ્રજ્ઞતિચૂલિકા), અરુણોપપાત, ગરુડો-
 પપાત, ધરણોપપાત, વૈશ્રવણોપપાત, વેલંધરોપપાત, દેવેન્દ્રોપપાત, ઉત્થાનશ્રુત,

સમુત્થાનશ્રુત, નાગપરિજ્ઞા (નાગપરિજ્ઞાપનિકા), નિરયાવલિ, કલ્પિકા,^૯
 કલ્પાવતંસિકા, પુષ્પિકા,^{૧૦} પુષ્પચૂલિકા અને વૃષ્ણિદશા^{૧૧} (અંદકવૃષ્ણિદશા) ઇત્યાદિ.^{૧૨}
 —નંદીસૂત્ર પૃ. ૨૦૨ (સ)

ઉપર જણાવેલા નંદીસૂત્રવાળા ઉલ્લેખમાં બરાબર ક્રમવાર એ બારે સૂત્રોનાં નામો આપેલાં છે, પરંતુ તેમાંના કેટલાંક કાલિક શ્રુત તરીકે અને કેટલાંક ઉત્કાલિક શ્રુત તરીકે; ઉપાંગ તરીકે તો નહિ જ. [એ નામોના વિશેષ વિવેચન માટે નંદીસૂત્રને બોધ લેવાની જરૂર છે.] જે જે નામો ઉપર અંકો લગાડ્યા છે તે એ ઉપાંગનાં નામો છે. વળી સમવાયાંગ (જુઓ મ. પ્ર. સં. પૃ. ૯-૧૦) સૂત્રમાં જ્યાં બારમા ‘સમવાય’ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે ત્યાં ધણુબરા બાર બાર પદાર્થોની નોંધ કરી છે, કિંતુ આ બાર ઉપાંગોનું નામ પણ લીધું નથી. માત્ર જણાવતી ખાતર જ ત્યાંની નોંધતો કેટલોક ભાગ નીચે આપેલો છે:—

“ ૧ વારસ મિવસુપદિમાઓ પળ્લતાઓ. ૨ દુવાલસવિહે સંભોગે પળ્લત્તે. ૩ દુવાલસાવત્તે કિતિકમ્મે પળ્લત્તે. X X X ૪ ર્હસિપગ્ભારાણં પુદવીણદુવાવસં નામધેજ્ઞા પળ્લતા. ૫ તેસિ ણં દેવાણં વારસહિં વાસસહસ્સેહિં આહારદે સમુપ્પજ્જઈ.—સમવાયાંગ પૃ. ૨૧ (સ)

[૧ મિશ્રુઓની પ્રતિમાઓ બાર છે. ૨ સંભોગ બાર પ્રકારનો છે. ૩ કૃતિ-કર્મ બાર આવર્તવાળું છે. ૪ ઇષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથિવીનાં બાર નામ છે. ૫ તે દેવોને બાર હજાર વર્ષ પછી ખાવાનો અભિલાષ થાય છે.]

આ પ્રકારે આ બારમા સમવાયના પ્રકરણમાં ધણા ધણા બાર બાર પદાર્થોની નોંધ કરી છે, પણ ક્યાંય ‘ઉપાંગો બાર છે’ એમ જણાવ્યું નથી. કિંતુ એ સૂત્રમાં પણ અન્યત્ર આ પ્રમાણે તો સ્પષ્ટપણે સૂચ્યું છે કે:—

“ દુવાલસંગે ગણિપિટગે પળ્લત્તે, તં જહા:—આચારે, સૂયગદે, ઠાળે, સમવાણ, વિવાહપન્નત્તી, ણાયાધમ્મકહાઓ, ઉવાસગદસાઓ, અંતગદ્દસાઓ, અણુત્તરોવવાઈયદસાઓ, પળ્હાવાગરણાઈ, વિવાગસુણ, દિઢિવાણ ” સમવાય પૃ. ૧૦૬ (સ)

“ ગણિપિટક, હાદશ અંગરૂપ છે, જેમ કે:—આચાર, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યાપ્રાપ્તિ, જ્ઞાતાધર્મકયા, ઉપાસકદશા, અંતકૃદશા, અનુત્તરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, ધિપાકશ્રુત અને દ્વિષાદ. ”

અર્થાત્ સમવાયાંગ સૂત્રમાં પણ પ્રસંગ હોવા છતાં ઉપાંગોની સંખ્યા તેમ જ તેનો પૂર્વોક્ત અનુક્રમ જણાવ્યો નથી. વળી કુમારપાળના સમસમથી અને તેમના શુર શ્રીહર્યન્દ્રએ પોતાના કૈશમાં અચ્ચારે અંગોનાં અને ચૌદે પૂર્વનાં નામો તથા અર્થો આપ્યા છે (જુઓ—દેવકાણ્ડ શ્લોક—૧૫૭—૧૫૮—૧૫૯—૧૬૦—૧૬૧—૧૬૨). કિંતુ આ ઉપાંગોના ક્રમિક ઉલ્લેખને તેમાં સંભારવામાં આવ્યો નથી. જો કે મૂળમાં અને ટીકામાં “ સાક્ષોપાક્ષાનિ અક્ષાનિ ” મૂળ—“ સહ ઉપાક્ષે:—ઔપપાતિકાદિભિર્વર્તન્તે—સોપા

જ્ઞાનિ”-ટીકા. એવી સામાન્ય નોંધ કરી છે, કિંતુ ‘ઉપાંગો બાર છે, અને તેનાં નામો અનુક્રમે આ છે’ એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો ક્યો જ નથી—સમવાયાંગ સૂત્રમાં ઉપાંગો વા તેની સંખ્યાની નોંધ કરી નથી. માત્ર અંગો, તેની સંખ્યા અને તેમાં આવેલા વિષયો વર્ણવેલા છે. નંદીસૂત્રમાં પણ તેમ જ છે, માત્ર તેમાં ઉપાંગ તરીકે જણાવાતા એ બારે ગ્રંથોનાં નામો નોંધેલાં છે, પણ ઉપાંગ તરીકે નહિ. એથી ઇતિહાસ એમ કહી શકે ખરે કે, એ વારે ગ્રંથોની ઉપાંગ તરીકેની અને તેની ક્રમિક સંખ્યાની કલ્પના પ્રાચ્ય અર્વાચીન હોય. દારણ કે, એ ગ્રંથોને ઉપાંગરૂપે સ્વયંવતા જે ઉલ્લેખો મળે છે તે અર્વાચીન જણાય છે (એવા ઉલ્લેખોમાં એક ધોદ્ધમયદ્રશ્નનો, બીજો તત્ત્વાર્થવૃત્તિનો (પૃ. ૬૪-અમદાવાદ) અને ત્રીજો પ્રથમ જણાવેલો જંચૂદ્રીપપત્તિની ટીકાનો શ્રીહીરવિજયસૂત્રિણના સમયનો એમ ત્રણ ઉલ્લેખો મળે છે) જે બીજો ઉલ્લેખ તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં નોંધાએલો છે તેમાં તો રાજમસેનકીય-ઔપપાતિક-આદીની” એમ લખેલું છે એટલે આગળ જણાવેલા આનુક્રમિક ઉલ્લેખમાં જે ઉપાંગનું નામ સૌથી પ્રથમ જણાવ્યું છે, તેને આ વૃત્તિ, બીજું જણાવે છે અને બીજા નામને પહેલું જણાવે છે. એ પણ ક્રમિક ઉલ્લેખની ચોક્કસ કલ્પનાને ચિયિત્ર પાડવા જેવું છે. વળી દિગંબર સંપ્રદાયમાં (રાજચાર્તિક પૃ. ૪૯ થી ૬૪ સ. ૨૦) જ્યાં શ્રુતશાન અને તેના ભેદ પ્રભેદોનો સવિસ્તર નિર્દેશ કરેલો છે ત્યાં ઉપાંગ નામક ભેદનો વા તેની સંખ્યાનો સેધ પણ ઉલ્લેખ નથી મળતો. તેમ જ તેઓના શ્રુત-સ્કંધ નામના બીજા ગ્રંથમાં સવિસ્તર નોંધ હોવા છતાં, ઉપર જણાવેલો ઉપાંગોનો વા તેના અનુક્રમનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. અને આ રીતે આગળ જણાવેલી ઇતિહાસની કલ્પના કદાચ ખરી પડી શકે.

‘રાજમશ્નીય’ નું પ્રાકૃત નામ ‘રાયપસેનીય’ છે. હવે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ‘મશ્નીય’ નું તદ્દન સીધી રીતે, ‘પસેનીય’ થવું અશક્ય લાગે છે. પ્રાકૃતમાં ‘મશ્ન’ શબ્દનાં ‘પણ્ઠ’ અને ‘પસિણ’ એવા બે રૂપો બને છે તેથી ‘રાજમશ્નીય’ શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ ‘રાયણ્ઠીય’ વા રાયપસિણીય’ થવું શક્ય લાગે છે. વળી તત્ત્વાર્થવૃત્તિના ઉલ્લેખાનુસાર આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે આનું સંસ્કૃત નામ ‘રાજમસેનકીય’ માલુમ પડે છે અને એ નામનું બરાબર પ્રાકૃત ‘રાયપસેણૈય’ થવા જાય છે. આ પ્રકારે બે જાતના નામોલ્લેખ મળવાથી એવો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી કે, રાજમશ્નીય બરાબર છે કે રાજમસેનકીય બરાબર છે. એ સૂત્રમાં રાજ પ્રદેશીને લગતી હકીકત આવે છે એથી કદાચ ‘રાજમશ્નમધિકૃત્ય કૃત શાલ્વ રાજમશ્નીયમ્’ એવી વ્યુત્પત્તિને આધારે ‘રાજમશ્નીય’ નામ બરાબર હોય. આ સંબંધે વિચાર કરતાં એક જર્મન પંડિત શ્રીયુત વેબર મહાશય જણાવે છે કે, ‘રાજમશ્નીય’ નામને બદલે ‘રાજમદેશીય’ નામ આ સૂત્રને બરાબર લાગુ થાય છે. દારણ કે, એ નામ, એના વિષયને અનુકૂળ હોવાથી અન્વર્થ-નામ છે. આથી કદાચ એમ પણ કહી શકાય ખરું કે, ‘રાજમદેશીય’ ના પ્રાકૃત રૂપ ‘રાયપસેણીય’ ને બદલે બ્રમવશે ‘રાયપસેનીય’ થઈ ગયું હોય અને પરાપૂર્વથી એનું એ જ ચાલ્યું આવતું હોય.

આચાર્ય શ્રીહરિભદ્ર જેવા પ્રામાણિક પ્રકાંઠ પુરુષોએ એનું એક ચોક્કસ ધોરણ ઘડી રાખ્યું છે કે, અંગસૂત્રો ગણધરપ્રણીત હતાં અને ઉપાંગસૂત્રો સ્થવિરપ્રણીત છે. એ વિષે તેઓએ આવસ્થકશક્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

“ અન્નપ્રવિષ્ટં ગણધરકૃતમ્—આચારાદિ. અન્નપ્રવિષ્ટં તુ સ્યવિરકૃતમ્”—
આવશ્યકાદિ.—(આં ૪૦ પૃ ૨૫ સં)

“ જે શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ છે તે ગણધરકૃત છે અને જે, તે સિવાયનું છે તે સ્યવિરકૃત છે.

ઉપરની હકીકતને આચાર્ય શ્રીમલયાગિરિ અને આચાર્ય શ્રીમલધારી વગેરે પણ ટેકા આપે છે. એ વિષે તેઓ આ પ્રમાણે જણાવે છે કે:—

“ યદ્ ગણધરદેવકૃતં તદ્ અન્નપ્રવિષ્ટમ્—મૂલભૂતમિત્યર્થઃ × યત્ પુનઃ શ્રુત-
સ્યવિરૈઃ × વિરિચિતં તદ્ અન્નપ્રવિષ્ટમ્ ”—(નન્દીટીકા, મલયાગિરીયા પૃ ૨૦૩ સં)

“ જે શ્રુત ગણધરકૃત છે તે અંગપ્રવિષ્ટ છે—અને જે, સ્યવિરકૃત છે તે અંગ સિવાયનું છે. ”

“ ગણધર-થેરકયં વા ”—(૫૫૦)—વિશેષાવસ્થાટીકા મલધારીયા શ્રુતજ્ઞાનવિચાર).

“ અંગગત શ્રુત ગણધરકૃત છે અને તે સિવાયનું સ્યવિરકૃત છે. ”

રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર ઉપાંગરૂપ હોવાથી તેનો કર્તા કોઈ સ્યવિર (સાધુ) હોય તેમ ઉપરના બધા ઉદ્દેશો સ્પષ્ટપણે સૂચિત કરે છે. એથી આપણે પણ તે જ ઉદ્દેશોના સંવાદને પ્રમાણિત માનવાનો છે. રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર, ખીજા અંગ-સૂત્રકૃતાંગ-નું ઉપાંગ છે, તેથી એ બે વચ્ચે રહેલો અંગોપાંગીભાવ તપાસવો જરૂરનો છે. સૂત્રકૃતાંગમાં જે જે વિષયો આવેલા છે તે વિષે આગળ (પ્રાં ૨૦ પૃ ૯-૧૦) આપેલું નિરૂપણ જોઈ લેવાનું છે. જે સૂત્રકૃતાંગ વર્તમાનમાં મળે છે તેમાં કુલ ૨૩ અધ્યયનો છે. તેનાં નામ અને તેમાં આવેલા વિષયો આ પ્રમાણે છે:—

• ૧ લા સમય નામના અધ્યયનમાં વીતરાગના મંતવ્યનું સ્વરૂપ છે. ૨ જા વૈતાલીય અધ્યયનમાં-વૈરાગ્યનો સર્વસાધારણ ઉપદેશ છે અને તે વૈતાલીય છંદમાં ગવાએલો છે. નિર્બુક્તિદારે એ ઉપદેશને “ આદીશ્વરે આપેલો ઉપદેશ ” કહેલો છે. ૩ જા ઉપસર્ગપરિણા અધ્યયનમાં અને ૪ થા સ્ત્રીપરિણા અધ્યયનમાં સંયમની સાધનામાં આડે આવતી અનુ-કૂળતાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ૫ મા નિર્યવિબક્તિમાં નરકોના વિભાગો બતાવ્યા છે. ૬ ક્રી વીસ્તૃતિદારા શ્રીવારની ચર્ચા નોંધેલી છે. ૭ મા કુશીલપરિભાષામાં કુશીલોની સ્થિતિ-દશા-જણાવી છે. ૮ મા વીર્ષ, ૯ મા ધર્મ, ૧૦ મા સમાધિ, ૧૧ મા માર્ગ, ૧૨ મા સમવસરણ (દર્શનકોની સભા,) ૧૩ માં યાયાતથ્ય, ૧૪ મા અંથ, ૧૫ મા આદાન, અને ૧૬ મા અધ્યયનમાં સંયમને લગતા સાધારણ વિષયો નિરૂપેલા છે અને માત્ર એક બારમા અધ્યયનમાં મતવાદિઓના વિનયવાદાદિની ચર્ચા કરી છે. ૧૭ મા અધ્યયનમાં પણ ઉપનયની પદ્ધતિએ બારમા અધ્યયન જેવી ચર્ચા કરેલી છે. ૧૮ માં ક્રિયારથાન, ૧૯ મા આહારપરિણા, ૨૦ મા પ્રત્યાખ્યાન અને ૨૧ મા અનાચારશ્રુતમાં અનુક્રમે દામિત્રી વિગેરે ક્રિયાઓનું, આહારનું, પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચખાણું)નું અને અનાચારનું વર્ણન આપેલું છે. ૨૨ મા આદ્રીય અધ્યયનમાં હસ્તિતાપસ, ગોચાલક અને બુદ્ધ વિગેરેને આદ્રી કુમારની સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં જોડીને ઉપહાસપૂર્વક પાછા પાડ્યા છે. અને છેલ્લા ૨૩ મા

નાલંદીય અધ્યયનમાં ગૌતમ અને પાર્શ્વપત્ય ઉદ્દેશ વચ્ચે નાલંદામાં થએલી ચર્ચાને નોંધેલી છે. આ પ્રકારે વર્તમાન સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં મળતા ત્રિપથોમાં રાજા પ્રદેશી કે તેને લગતી હકીકતનું નીશાન સુધ્ધાં જણાતું નથી અને આ સૂત્રના ઉપાંગમૂલ કહેવાતા ‘રાજામદનીય’ સૂત્રમાં તો રાજા પ્રદેશીનો સૂચના દેવ તરીકેનો અવતાર, તેની દેવત્વદ્વિ, દેવદ્યુતિ અને દિવ્ય ભોગવિલાસો તથા તેણે કરેલું દિવ્યનાટક વિગેરે વર્ણવાયેલાં છે અને નિર્ગ્રંથશ્રમણ સાથે થએલા રાજા પ્રદેશીના જીવવિપયક પ્રશ્નો તથા ગૌતમ અને પાર્શ્વપત્ય કેશીનો આલાપ સંલાપ પણ સૂચવાયેલો છે. આ રીતે એ બંને સૂત્રોનો વિપય બેતા સૂત્ર-કૃતાંગ અને રાજમદનીય વચ્ચે જણાવેલો અંગોપાંગીભાવ ધટી શકે છે હોય એમ મને લાગતું નથી. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે, સૂત્રકૃતાંગ અને રાજપ્રશ્નીયમાં આવતી જીવવિપયક ચર્ચા એકસરખી જણાય છે, એને લીધે એ બંને વચ્ચે રહેલો અંગોપાંગીભાવ શા માટે ન ધટી શકે ? આના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે એના (રાજમદનીયની) એ ચર્ચા જેટલી સૂત્રકૃતાંગમાંની ચર્ચા સાથે મળતી આવે છે તેટલી જ આચારાંગાદિગત ચર્ચા સાથે મળતી આવે છે, એથી એ ચર્ચા તે બે વચ્ચેના અંગોપાંગીભાવની નિયામક હોઈ શકે નહિ—શકતી નથી. છેવટ આ તપાસના પરિણામે લભ્યમાન સૂત્રકૃતાંગ અને લભ્યમાન રાજમદનીયના સંબંધ માટે જણાવતો “સૂત્રકૃતાન્કસ્ય રાજમદનીયમ્” એ જાતનો ઉદ્દેશ્ય વિધટતો જણાય છે. આ જાતનો કોઈ આ એક જ ઉદ્દેશ્ય નથી. પરંતુ એવા બીજા અનેક ઉદ્દેશ્યોને હું તો પ્રત્યક્ષ કરી રહ્યો છું, જેમકે “ઉપાસકદશાઙ્ગસ્ય ચંદ્રપ્રજ્ઞતિઃ” “જ્ઞાતાધર્મકથાઙ્ગસ્ય” “અમ્બૂદ્રીપમ્જ્ઞતિઃ” “દૃષ્ટિવાદસ્ય” “વૃષ્ટિદશા”-ઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં વર્ધમાનના દશશ્રમણોપાસકોનો વૃત્તાંત આવે છે અને ચંદ્રપ્રજ્ઞતિ સૂત્રમાં ચંદ્રને લગતું સવિસ્તર જ્યોતિષ આવે છે. જ્ઞાતાધર્મકથા સૂત્રમાં કેવળ કથાઓ આવે છે અને અંબૂદ્રીપમ્જ્ઞતિમાં અંબુદ્રીપને લગતી એ જાતની હકીકત આવે છે, જે પ્રાયઃ વાચકોને માટે તદ્દન પરોક્ષ જેવી છે, દૃષ્ટિવાદમાં દર્શનશાસ્ત્રની ચર્ચા આવે છે અને વૃષ્ટિદશામાં અંધકૃષ્ણવંશની કથાઓ ભરેલી છે—એ રીતે ૧ લા, ૨ જા અને ત્રીજા ઉદ્દેશ્યમાં જણાવેલા તે તે ઉપાસકદશા, જ્ઞાતાધર્મકથા અને દૃષ્ટિવાદ-સૂત્રોનો અનુક્રમપૂર્વક ચંદ્રપ્રજ્ઞતિ, અંબૂદ્રીપમ્જ્ઞતિ અને વૃષ્ટિદશા સાથે જણાવેલો અંગોપાંગીભાવ પણ શી રીતે ધટી શકે ?

પ્રસ્તુત નોંધ લખાઈ રહ્યા પછી જૈનધર્મના એક પેટા સંપ્રદાયના (મૂર્તિને નહિ માનનારા સંપ્રદાયના) ળંગ અને ઉપાંગના ક્રમ વિષે જે વિચારો જણાયા છે તેને પણ અહીં દર્શાવવાની જરૂર જણાય છે. જે સ્થળે અંબૂદ્રીપમ્જ્ઞતિમાં (૫૦ ૧) અંગ અને ઉપાંગના ક્રમનો ઉદ્દેશ્ય ક્યો છે ત્યાં જ એમ જણાવ્યું છે કે:—“અથ ચ ઉપાંદ્યકમે સામાચાર્યાદો કશ્ચિદ્ મેદોડ્ડયસ્તિ” અર્થાત્ અહીં જણાવેલા ઉપાંગના ક્રમથી કોઈ સંપ્રદાય જુદો પડે છે એટલે બીજો કોઈ જૈન સંપ્રદાય ઉપાંગોના ક્રમ જુદી રીતે પણ જણાવે છે. એમ ધારી શકાય છે કે આ ઉદ્દેશ્ય, એ મૂર્તિને નહિ માનનાર જૈન-સંપ્રદાયને ઉદ્દેશીને પણ કરાયો હોય. કારણ કે, તે નીચે પ્રમાણે ઉપાંગોના ક્રમ જણાવે છે (જે અહીં જણાવેલા ક્રમથી જુદો પડે છે.):—

અંગ	ઉપાંગ
૫. ભગવતી	જંઘુદ્વીપમજ્જાપ્તિ.
૬. જ્ઞાતા	ચંદ્રમજ્જાપ્તિ અને સૂર્યમજ્જાપ્તિ.
૭. ઉપાસકદશા	નિરયાંવલિકા.
૮. અંતકૃદશા	કલ્પવતંસિક.
૯. અનુત્તરૌપપાતિક	પુષ્પિકા.
૧૦. પ્રશ્નવ્યાકરણ	પુષ્પચૂલિકા.
૧૧. વિપાકશ્રુત	દૃષ્ટિદશા.

આ લોકો દર્શિવાદ કે તેના ઉપાંગનો નિર્દેશ કરતા નથી. એ સિવાયનો બીજો કમ તો પૂર્વ પ્રમાણે છે. આવી નહિ જેવી બાબતમાં જે આ જાતનો સંપ્રદાય-ભેદ છે તે પણ ઉપાંગના સુનિશ્ચિત ક્રમનું શૈથિલ્ય બજાવે છે.

સ્વાધ્યાય

૧. The Cambridge History of India, VOLUME I.
Ancient India. Edited by E. J. RAPSON, M. A.
Professor of Sanskrit in the University of Cambridge.
Cambridge University Press, pp. 736 and 34 plates.*

કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી તરફથી ૭ ભાગમાં હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ પ્રકટ થનાર છે. તેમાં 'પ્રાચીન ભારત' ને લગતું પહેલું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. મહુમ ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મીથના 'અર્લી હીસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા' 'હિન્દુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' પછી તે વિષય ઉપર તેના જેટલો સવિસ્તર અને મનનીય ઇંગ્લેન્ડમાં આ બીજો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ યુનીવર્સિટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલા બીજા ઇતિહાસોની માફક આમાં પણ એક સંપાદક નીચે વિષયના જુદા જુદા ભાગ ઉપર તે તે ભાગમાં નિષ્ણાત વિદ્વાનો પાસે તેનું નિરૂપણ કરાવી ગ્રંથ તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. વિષયની વિપુલતા જોતાં આ પદ્ધતિ ઉચિત લાગે છે. પણ આવા ગ્રંથોમાં સમન્વય કરવો બહુ કઠિન છે. આ મુશીબતથી ઉત્પન્ન થતા દોષોનું સંપાદકને જ્ઞાન છે અને તેથી તેમાંથી બચવા તેઓએ થાય તેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ નોંધમાં તો ફક્ત ગ્રંથનો પરિચય કરાવવા પૂરતો જ અમારો ઉદ્દેશ છે. હિન્દુસ્થાનની શોધખોળને લગતા યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થતા અન્ય ગ્રંથોની માફક આ ગ્રંથ પણ ત્યાંની પ્રજાને જ ઉદ્દેશીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે, અને તેથી ત્યાં પ્રિય થઈ પડેલા કેટલાક મતો સ્વાભાવિક તરીકે સ્વીકારાઈ ગયા છે. નહિં તો આવું વાગ્ય હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં સંપાદક સ્વસ્થતાથી લખી શકે નહિ. "આ પુસ્તકમાં દેખા દેતા વિજેતાઓ અને રાજ્યકર્તાઓમાં ફક્ત બે જ વ્યક્તિઓ એવી છે કે જેને વિષે આપણને નિષ્ઠ શ્રાવ છે—મહાન સીકંદર અને જોહા પ્રમાણમાં અરોહ. "

અરોહ કરતાં ફુનીઆને સીકંદર વિષે વધારે માહિતી છે એ વાત સાચી છે; અને એવી બીજી અનેક વ્યક્તિઓ છે કે જેને વિષે ફુનીઆને સીકંદર અને અરોહ કરતાં એ વધારે માહિતી છે! પણ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં આ હકીકતને શો સંબંધ છે? સીકંદર ક્યે દહાડે હિન્દુસ્થાનનો રાજ્યકર્તા અને વિજેતા હતો કે તેને આમ ગમે તે રીતે હુસાડી દેવામાં આવે છે? સીકંદરે પોરસ ઉપર મેળવેલો શુદ્ધિ વિજય એ જો હિન્દુસ્થાનને જીત્યા બરાબર ગણાય, જે પંચનદથી ભાગ્યેજ આગળ જઈ શક્યો હતો, અને જે પંજા-

* ભારતનો ઇતિહાસ. પુસ્તક ૧ હું, પ્રાચીન ભારત સંપાદક: ઇ. જી. રાપ્સન, કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીના સંસ્કૃતના અધ્યાપક. પ્રકાશક: કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી પ્રેસ. પાનાં ૭૩૬ અને ચિત્રો ૩૪.

ખમાં ભાગ્યેજ ઓગણીસ મહીનાથી વધારે રહ્યો હતો અને ત્રણ વરસમાં જેની સત્તા (?) તું નામનીશાને ન રહ્યું, અને જેનો ભારતવર્ષના વૈદિક, જૈન કે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ પણ નથી તેને જો હિન્દુસ્થાનનો (!!) રાજ્યસ્ત્રી કહેવાય તો તો ઉપરના વાક્યનું સાર્થક્ય ખરું. અને એ દૃષ્ટિએ તો તૈમુર, નાદીરશાહ વગેરે પણ હિન્દુસ્થાનના રાજા કહેવાય ! પછી લુંટારા અને રાજ્ય સ્થાપનાર વચ્ચે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભાગ્યેજ અંતર રહે !

પ્રસ્તાવનાના એકાદ વાક્ય ઉપર આટલું લખવાની ફરજ પડી છે એ બતાવવા માટે કે યુરોપીય વિદ્વાનોના તટસ્થ જણાતા ગ્રંથોમાં અન્તર્ગત થએલી કેટલીક મુન્યતાઓ બહુ કેવી વિચિત્ર હોય છે ! એથી દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનની પ્રજા ઉપરરાજ્ય કરવાનો 'ભોગ-વટો હક' (Right of Prescription) સિદ્ધ થતો હશે, પણ સત્યજ્ઞાસુ ઇતિહાસ-કારને એ છાજે નહિ !

ઐતિહાસિક ગ્રંથપણમાં 'સ્વદેશમૌર્યજન'ના ભય જ પ્રકટ વિદ્યારક તત્ત્વ નથી ! અસ્તુ.

અન્યની યોજના અત્યંત આકર્ષક છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં સર હાર્દોર્ડ મેકિન્ડર વર્તમાન હિન્દુસ્થાનનું વર્ણન આપે છે. તેનો ઇતિહાસ ઘડવામાં કારણભૂત થએલી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું વર્ણન આપે છે. બીજા પ્રકરણમાં મી. રેપ્સન ૧. લોકો અને ભાષાઓ, તથા ૨. ઇતિહાસનાં સાધનો એ બે બાબતો વર્ણવે છે. ત્રીજામાં ડૉ. જાકબ્સ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનાં માધી અને પશ્ચિમ એશિયાના પ્રાચીન શિલાલેખોમાંથી મળતી હકીકતોની સમાલોચના ૩. બાર્થોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપે છે. પછીનાં પાંચ પ્રકરણો સામાજિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. 'વેદ અને સાહ્ય' વિષેનું ચોથું અને પાંચમું પ્રકરણ ગ્રો. એ. બી. ક્રીચનું છે. જૈન ધર્મ વિષે છઠ્ઠું પ્રકરણ ડૉ. જી. દાર્વેન્ટિઅરે લખ્યું છે. બૌદ્ધધર્મ વિષે સાતમું પ્રકરણ ડૉ. રહાઈસ ડેવીડ્ઝનું છે, અને આઠમું પ્રકરણ જૂના બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી દેખી શકાતી આર્થિક સ્થિતિ વિષે મીસીસ રહાઈસ ડેવીડ્ઝનું છે. સુત્ર, રામાયણ, મહાભારત અને સ્મૃતિઓ વિષે ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨ પ્રકરણો ગ્રો. હૉપ્કીન્સનાં છે. પુરાણો વિષે ૧૩ મું પ્રકરણ મી. રેપ્સનનું છે.

પછીનાં ચાર પ્રકરણોમાં બીજા દેશોના સંબંધમાં હિન્દુસ્થાનનો હેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. હિન્દુસ્થાનમાં 'પર્શિયન મુલક' વિષે ગ્રો. એ. વી. વીલીયમ્સ નેદરમું પ્રકરણ લખ્યું છે. પ્રકરણ પંદર અને સોળ. 'મહાન સિદ્ધર' વિષે મી. ઈ. આર. બીવાને લખ્યાં છે. પ્રકરણ ૧૮-૨૦ માં ડૉ. એફ. હબ્સ. ટોમસે મૌર્યસામ્રાજ્યનું વર્ણન આપ્યું છે. પ્રકરણ ૨૧-૨૩ માં મી. રેપ્સન 'મૌર્ય સામ્રાજ્યના નાશ પછી ઉદય પામેલાં રાજ્યોનું' વર્ણન આપે છે. ડૉ. બાર્નેટ પ્ર. ૨૪ માં દક્ષિણના પ્રાચીન ઇતિહાસનો હેવાલ અને ૨૫ માં સિંહોનના ઇતિહાસનું પ્રથમ પ્રકરણ કરે છે. પ્ર. ૨૬ માં સર જોહન માર્શલ પ્રાચીન સ્મારકોનું (monuments) નું વર્ણન આપે છે અને શરૂઆતથી તે ઇ. સ. ના પહેલા સૈદ્ધા સુધી હિન્દુસ્થાનની કલાનો હેવાલ આપે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે વિષયનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ કરવા આ ગ્રંથમાં પ્રયાસ થયો છે. હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસના દરેક અંગમાંથી આ ગ્રંથ વાંચવો જોઈએ એવી અમોઘ માન્યતા છે.

બીજા પુસ્તકમાં ઈ. સ. ના પહેલા સદીના મધ્ય સમયથી તે મુસલમાનો આવ્યા ત્યાં સુધીનો હવાલો આપવાનો છે. આશા છે કે આ પુસ્તક જલદી પ્રસિદ્ધ થઈ અમારી ઉત્કંઠા પૂરી કરશે.

અંથનો સ્વાધ્યાય હજી ચાલુ છે. બાકીનો ભાગ આવતા અંકમાં આપવા-પ્રયાસ કરીશું.

‘૨’

૨. Ancient Indian Historical Tradition, pp. 368, by Pargiter. Oxford University Press. 1922.

यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः ।

न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्यान्निकक्षणः ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विभेत्पल्पશ્રુતાદ્વિધી મામયં પ્રદર્શિષ્યતિ ॥

‘જે બ્રાહ્મણ બ્રામ અને ઉપનિષદો સાથે ચાર વેદ જાણે અને જે પુરાણ ન જાણે તો તે વિચક્ષણ ન થાય. ઇતિહાસ અને પુરાણ વડે વેદને વિસ્તારવો. જેનું ‘શ્રુત’ થોડું હોય તેનાથી વેદ બ્હીએ છે કે ‘રખેને આ મને ઇજા કરે.’’

હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસની શોધખોળ કરનારાઓએ પુરાણની ધણી સમય સુધી ઉપેક્ષા કરી છે. ‘પુરાણ’ એટલે તડાકા અને ગપ્પાં એ માન્યતા શિક્ષિત વર્ગમાં હજી પણ ધણી છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. પાર્જીટર સાહેબે આ ભ્રમને દૂર કરવા બે સમર્થ અંચ લખ્યા છે. ‘ઈન્ડિયન વંશાવલીને લગતા પુરાણ અંચ’ અને ‘પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુત.’ આ બન્ને અંચો ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા પછી બાંએજ કોઈ ઇતિહાસસંશોધક પુરાણની ઉપેક્ષા કરી શકે.

ઇતિહાસના સાધન તરીકે ‘પુરાણ’ ની અગત્યતા ધણી છે. પાર્જીટર સાહેબ કહે છે કે ‘શોધકોએ પ્રાચીન હિન્દુસ્થાન વિષે પોતાનાં મનુષ્યો કેવળ ધાર્મિક અને બ્રાહ્મણોએ રચેલા વેદ અને વૈદિક સાહિત્યના આધારે આંધ્યાં છે; અને પુરાણ તથા મહાભારતાદિકના શ્રુતની ઉપેક્ષા કરી છે. એટલે કે જે અંચો કેવળ ધાર્મિક અને બ્રાહ્મણોના છે, ઇતિહાસ-જેનો વિષય નથી અને ઐતિહાસિક શુદ્ધિનો જેમાં તદ્દન અભાવ છે તેવા અંચોને આધારે હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ રચવામાં આવ્યો છે. જે કોઈ એમ સૂચના કરે કે પુરાણનો ઇતિહાસ ધાર્મિક સાહિત્યના આધારે રચાવો જોઈએ, તો એ ઇતિહાસ કેવો વિચિત્ર થાય એ સ્હેજે સમજાઈ જાય. પુરાણમાં જેનાથી ઉપહાસ થાય તેના હિન્દુસ્થાનમાં ડહાપણથી ઉપયોગ સ્વીકારવામાં આવે છે. આ વિચિત્રતાથી ઐતિહાસિક શ્રુત-માંથી જે કાંઈ મળે તેનો વિચાર કરવો એ કેટલો યોગ્ય છે તે સિદ્ધ થાય છે; પુરાણ અને મહાભારતાદિકના શ્રુતની તેમજ ઋગ્વેદ અને વૈદિક સાહિત્યની પરીક્ષામાંથી જે કાંઈ નિષ્કર્ષ નીકળે તે આ અંચમાં આપવામાં આવ્યો છે.’ (પ્રસ્તાવના)

* (પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુત, પાન ૩૬૮, લે. પાર્જીટર.)

પાર્શ્વર સાહેબની 'યુક્તિ' સચોટ છે; અને પુરાણની 'ઐતિહાસિક સાધન' તરીકેની અગત્યતા દર્શાવવા માટે તેમને મન્યવાદ થતે છે. પહેલું પ્રકરણ 'પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુતની સામાન્ય સમાલોચના' ઉપર છે.

'પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અનેક 'શ્રુત' સચવાઈ રહેલાં છે. અને હિન્દુસ્થાન વિષે જે કાંઈ માહિતી મળે છે તે એક અથવા બીજા પ્રકારના શ્રુતમાંથી જ મળે છે. ઋગ્વેદ, પુરાણ, મહાભારત, રામાયણ આદિ ગ્રંથોમાં આવાં શ્રુત મળે છે; ઉદાહરણ તરીકે ઋગ્વેદમાંથી 'દાશરાય સ્કન્ત' અને તેમાંથી 'સુદાસ' રાજ્ય વિષે મળતી માહિતી. પણ આવી હકીકતોને ઠાળક્રમમાં ગોઠવ્યા વિના ઇતિહાસ માટે વાપરવી અશક્ય છે. 'વૈદિક સાહિત્ય'માંથી મળતી ઐતિહાસિક હકીકતોની સાર્યકતા અન્ય સ્થાનેથી મળતી હકીકતના અનુસંધાનમાં જ છે. અને આ રૂઠ્ઠા 'શ્રુત' માંથી જ મળી શકે, તે બાબતોને 'શ્રુત' જ ઠાળક્રમમાં ગોઠવી શકે છે. આ ઉપરથી પ્રારંભમાં આપેલા શ્લોકની સૂચના ફેટલી ચોક્કસ અને ઉચિત છે તે જણાઈ આવે છે. આમ વિચાર કરતાં 'શ્રુત' એ જ અગત્યની બાબત થાય છે. જ્યાં ઇતિહાસ-ગ્રંથોનો અભાવ હોય ત્યાં એ જ રૂઠ્ઠા સાધન છે; અને તે અવિશ્વસનીય નથી. અનેક કહેવતો અને સુભાષિતો ઉપરથી જણાય છે તે પ્રમાણે જૂના વખતમાં માણસોને સાચા જુઠ્ઠાના તરાવતું પૂરેપૂરું બાન હતું. તેથી એ સ્વાભાવિક છે કે તેઓ સત્યને પૃથક્ કરી સાચવી રાખે; અને 'ઐતિહાસિક શ્રુત'નો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ.'

પણ 'શ્રુત' તો ખાસ અગત્યના બનાવો બન્યા હોય તો જ નિર્માણ થાય; પ્રો. મેકડોનલ્ડ જેવા વિદ્વાનો એમ માને છે કે 'પ્રાચીન હિન્દુસ્થાને ઇતિહાસ લખ્યો નથી, કારણ કે એણે ઇતિહાસ ક્યો જ નથી.'^૧ હિન્દુસ્થાન તો સ્વમની ભાષામાં રહેનારો દેશ એટલે તે થી રીતે પ્રારંભશીલ હોઈ શકે! પણ પાર્શ્વર સાહેબની હિન્દુસ્થાન વિષે એવી કલ્પના નથી. 'આર્યાવર્ત'માં સ્થિર થતાં આર્યોને ખૂબ મહેનત કરવી પડી હશે. લડાઈઓ લડવી પડી હશે, જંગલો સાફ કરવાં પડ્યાં હશે, પોતાની સંસ્કૃતિ ફેલાવવી પડી હશે, ઇત્યાદિ ધણું સારાં નરસાં કામ કરવાં પડ્યાં હશે. આ કાર્યો કરતાં સ્વાભાવિક વીરતા, પરાક્રમ વગેરેનો પણ આવિર્ભાવ થતો હશે. અને એ પરાક્રમ, વીર્ય, ઇત્યાદિ વિષે ગીતો, કથાઓ, પણ લોકમાં કહેવાતાં હશે. અને વંશપરંપરામાં પણ ચાલતાં આવે. અને કમે કમે આ જનકથાઓ, રાજ્યરચાપના જેવા મહાકાવ્યોનું શ્રુત એવકું, મોકું થઈ જાય કે બધી બાબતો પાદ રાખવી કઠિન થઈ પડે. અને તેથી ધણું છોડી પણ દેવામાં આવે. અને રાજ્યોને, ઋષિઓને અને લોકોને રસપ્રદ ભાગ ખાસ સચવાઈ રહે. આ પ્રમાણે જે કાંઈ સચવાઈ રહે તે આજું કાંઈક હોય. મોટા વંશોની વંશાવલીઓ, પ્રસિદ્ધ રાજ્ય અને ઋષિઓની કથાઓ, અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને માન્યતાઓ. રાજ્યો અને ઋષિઓ અગત્યની વ્યક્તિઓ હતી, અને પ્રાચીન શ્રુતો ખાસ તેમના વિષે છે.'

'પણ ઋષિઓ અને રાજ્યોનાં જીવન ભિન્ન પ્રકારનાં એટલે એમના શ્રુત પણ જુદી જાતના જ હોય. રાજ્યોના શ્રુતમાં વંશાવલીઓ, તેમનાં પરાક્રમે અને લૌકિક બનાવોને પ્રધાનપદ હોય, બ્યારે ઋષિઓના શ્રુતમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક બાબતોનું પ્રધાનપદ હોય. પહેલો પ્રકાર પુરાણોમાં અને મહાભારતદિગ્રંથોમાં અને બીજો વૈદિક સાહિત્યમાં સચવાયો છે.'

‘આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે બે પ્રકારના ‘શ્રુત’ પ્રચલિત હતા. એક બ્રાહ્મણોનું અને બીજું ક્ષત્રિયોનું. બ્રાહ્મણોનું ‘શ્રુત’ વ્યવસ્થિત રીતે વેદ-વગેરેમાં સચવાઈ રહ્યું છે એ સ્વીકારાય છે; તો ક્ષત્રિયોના ‘શ્રુત’ વિષે સદેહ હોવાનું ખાસ કારણ શું? તે સાચવનાર માણસો હતા-તે આગળના પ્રકરણોમાં જતાવું છે. ‘શ્રુત’ ની શમ્ય હોય ત્યાં શોધ-ખોળ અને [પ્રાચીન સ્થાનોના] ખોદકામમાંથી મળેલા પરિણામો વડે પરીક્ષા કરતાં ‘શ્રુત’ સામાન્ય રીતે વિશ્વસનીય છે એ સિદ્ધ થઈ શક્યું છે. અને તેથી અગાનમાંથી ઉત્પન્ન થતી અશ્રદ્ધા ઉપર આપણે આધાર રાખવો જોઈએ નહિ. હાલ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે—‘શ્રુત’ ની તરફેણમાં જળવાન માન્યતા છે. જો કોઈ ‘શ્રુત’ નો વિરોધ કરે તો તે ખોટું છે એ સિદ્ધ કરવાનો બાર એને માથે છે; અને જ્યાં સુધી એ ન થાય ત્યાં સુધી વિજય શ્રુતનો જ છે.’

આ પ્રમાણે ‘શ્રુત’ ની પ્રમાણતા સિદ્ધ કરી ઉપર જણાવેલ શ્રુતના બે પ્રકારો બ્રાહ્મણશ્રુત-અને ક્ષત્રિયશ્રુત-ની પાછંટર સાહેબ સરખામણી કરે છે. ‘પુરાણોમાં પ્રતિષ્ઠિત રાજાઓ-હરિશ્ચંદ્ર, સગર, અર્જુન, કાર્તવીય, પ્રતર્દન વગેરે-નો વેદમાં ઉલ્લેખ નથી, જ્યારે શ્રૃંગધ, સુદાસ, સ્વનયભાવ્ય-વગેરે પુરાણોને તદ્દન અગાન એવા રાજાઓ માટે સ્મૃતો છે. આ વિષમતા ઋષિઓની બાળતમાં પણ જણાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે પ્રત્યેક સ્મૃતના, મણ્ડલના ધ્રુવોનાં નામ વેદમાં મળે છે, ત્યારે સમગ્રની વ્યવસ્થા કરનારનો તે સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે પુરાણો અને મહાભારત અનેકવાર સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે પરાશરના પુત્ર કૃષ્ણદેવાયન વેદનો સંગ્રહ કર્યો છે. અને એનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણોને વેદની સનાતનતાનો સિદ્ધાન્ત સાચવવા તેમ કરવું આવશ્યક હતું.’ આવા બીજા અનેક પ્રકારના દાખલાઓથી ખેંચે વચ્ચે, વિષમતા અને વિરોધ ખતાવી ‘વૈદિક શ્રુત’ અશ્રદ્ધેય છે એમ સાબીત કરવા પાછંટર સાહેબ પ્રયાસ કરે છે.

ખેંચે વચ્ચે વિષમતા હોઈ શકે છે અને છે. પણ વિષમતા એટલે વિરોધ એવો કાંઈ નિયમ નથી. આપણને જે વિષમતા લાગે તેનું કારણ ધણી બનાવેલું અગાન પણ હોય. વેદ જોને અગત્યનું સ્થાન આપે તે તેના સમયની અને દેશની દૃષ્ટિએ ઉચિત હોય. પુરાણના અને વેદના શ્રુત એકજ સમય અને એકજ દેશ વિભાગના છે એવું કાંઈ નથી. આવાં અનેક કારણોથી જ્યાં આપણને વિષમતા જણાય ત્યાં વાસ્તવિક રીતે આપણું અનિવાર્ય અગાન પણ કારણ હોય. અને તેથી જેમાંથી એક ખોટું છે, અશ્રદ્ધેય છે, એમ કહી નીકાલ લાવવાની પદ્ધતિ અતિપ્રાચીન સમયની ગવેષણામાં અમને યોગ્ય લાગતી નથી.

‘પુરાણને’ ‘ઐતિહ્ય પ્રમાણ’ ગણવાનો એમનો આગ્રહ સ્તુત્ય અને ઘણે અંશે સાચો છે. પણ બીજા શ્રુત અને સાધનો અધ્યામાણિક છે એ મત સાથે અમે સંમત થતા નથી. વૈદિક સાહિત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક હોવાથી ઇતર લૌકિક બાળતોને એમાં પ્રધાનપદ ન મળે, અને તેથી જે કાંઈ થોડું સ્વાભાવિક રીતે આવી જાય તે સાચું હોવાનો સંભવ વધારે હોય, જોઈએ નહિ. આજ રીતે જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી મળતી લૌકિક બાળતો પણ વિચારને પાત્ર છે. અને તેથી અમને એમ લાગે છે કે ‘પાછંટર સાહેબનું’ નીચેનું વાક્ય એમનાં મંત્રની પ્રામાણિકતા-કેટલેક અંશે જોઈ શકે છે. “જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી મેં હકીકત લીધી નથી; કારણ કે એમાંથી ખરી મૂદદ મળે એમ નથી. તે ધાર્મિક છે, વૈદિક

સાહિત્ય કરતાં ઇતિહાસ સાથે એને વધારે સંબંધ નથી, અને હિન્દુસ્થાનના ધર્મના મૂળ પ્રવાહથી જુદા પડી ગયા હોવાથી પ્રાચીન શ્રુત સાથેના એના સંબંધ ધણે અંશે તુટી ગયો હોય.”

પછીના પ્રકરણોમાં પુરાણો, મહાભારત, હરિવંશ, રામાયણ આદિ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી જે કંઈ મળે તેના આધારે ‘પ્રાચીન ભારતીય ઐતિહાસિક શ્રુત’ ની પૂરેપૂરી ચર્ચા કરવા પાછંટર સારૂંને પ્રયાસ કર્યો છે.

પછીના ૨૬ પ્રકરણોનો વિષય આ પ્રમાણે છે: બીજા પ્રકરણમાં ‘શ્રુત, તેના સંરક્ષકો, અને પુરાણોની ઉત્પત્તિ,’ ત્રીજામાં ‘પુરાણોનો વિષય,’ ચોથામાં ‘મૂળ પુરાણોનો સમય,’ પાંચમાં ‘બ્રાહ્મણોનું અને ક્ષત્રિયોનું શ્રુત,’ છઠ્ઠામાં ‘પુરાણો અને તેઓના વંશાવલી વિષયક ગ્રંથભાગ,’ સાતમાં ‘વંશાવલીઓની સામાન્ય સમાલોચના,’ આઠમાં ‘સૂર્યવંશ,’ નવમાં ‘ઐસ અથવા ચંદ્રવંશ,’ દશમાં ‘વંશાવલીઓની સાધારણ રીતે વિશ્વાસપાત્રતા,’ અગીઆરમાં ‘નામોનો વિચાર’ બારમાં પ્રકરણમાં ‘રાજાઓની વંશાવલીઓનાં કાષ્ટક અને સમકાલીનતા’ તેરમાં ‘મુખ્ય સમકાલીનતાઓનું પ્રતિપાદન,’ ચૌદમાં ‘લઘુ સમકાલીનતાઓનું પ્રતિપાદન’ પંદરમાં ‘ચાર યુગ અને ભારતની લડાઈનો સમય,’ સોળમાં ‘બ્રાહ્મણોનાં કુલ, અને ઋષિઓના કાલક્રમવિષયક કાષ્ટકો,’ સત્તરમાં ‘ભાર્ગવો,’ અઠારમાં ‘વસિષ્ઠો,’ એગણીસમાં ‘આંગિરસો અને કોણ્વો,’ વીસમાં ‘આત્રેયો અને કાત્યયો,’ એકવીસમાં ‘વિશ્વામિત્રો,’ બાવીસમાં ‘અગસ્ત્ય, પૌલસ્ત્ય, પૌલક, અને કતુઓ,’ ત્રેવીસમાં ‘ક્ષાત્ર બ્રાહ્મણો,’ ચોવીસમાં ‘શ્રુત ઉપરથી પ્રાચીન ઇતિહાસ,’ પચીસમાં ‘શ્રુતઇતિહાસ ઉપરથી સ્વયંવાતાં કેટલાંક અનુમાનો, નકશા સાથે,’ છવીસમાં ‘પ્રાચીન બ્રાહ્મણો અને વેદ,’ સત્તાવીસમાં ‘વેદિક શાખાઓ અને આચાર્યો, અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથો.’ છેવટે સૂચિ છે; અને ૨૯૪ મા પાનાની સામે ‘પ્રાચીન ભારતનો નકશો છે.’

બાકીના બાગની આગળ ઉપર-સમાલોચના આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

‘૨’

૩. શૈવધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—શ્રી કાર્પેસ ગુજરાતી સભા ગ્રંથમાળા નં. ૫ લેખક દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી. જહંદારમંડી, એલ્બી-સ્ટન રોડ, મુંબઈ. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

આ પુસ્તકમાં ૨૧ શાસ્ત્રીએ શૈવ ધર્મના ઇતિહાસ અને ગુજરાતમાં તેના પ્રચારનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કરેલું છે. ડા. રામકૃષ્ણ જોષાજી ભાંડારકરના “વૈષ્ણવધર્મ, શૈવધર્મ” ના પુસ્તક ઉપરાંત ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વેરી વગેરે સાધનોનો તથા સહગત રણજીતરામ વાવાભાઈએ કરેલ ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરેલ છે. પુસ્તક, શૈવધર્મોળની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ, પ્રમાણ અને પુરાવા સાથે ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ લખાયેલું છે.

લેખકે શિવપૂજનાં મૂળ ઠેક ઋગ્વેદ કાલમાં બતાવી તેનો આજ સુધીનો મૂળ આગ્યો તેવો વિકાસ બતાવ્યો છે. ઇશ્વરની મંગલકર અને પ્રલયકર એ બે શક્તિની બાવનામાંથી વૈષ્ણવ ધર્મ અને શૈવધર્મ પ્રકટ થયા એમ એમનું માનવું છે. વેદમાં આ ૨૬થી ૨૬૬૭ મેળવવા ઋષિઓએ ઋચાઓ ગાઈ છે. આ પ્રાર્થનાઓ સર્ણ થતાં એ જ ૨૬ની ‘પશુપ’તરીકે

સ્તુતિ કરી છે. એજ કલ્પના આગળ વધી રૂઢી “વૈદ્યોના પરમ વૈદ” રૂપ ભાવના પ્રકટે છે. યજુર્વેદમાં આ ભાવના વધારે વિકાસ પામે છે અને તેમાં રૂઢી મંગલકર અને સંહારક બન્ને શક્તિઓની સ્તુતિ છે. “જે રૂઢો આકાશમાં અન્તરિક્ષમાં અને પૃથ્વીમાં રહ્યા છે અને જોનાં; વર્ષાદ વાયુ અને અજ બાણરૂપ છે તેને સર્વ દિશામાં નમસ્કાર છે. તે અમારી રક્ષા કરે, તે અમને સુખી કરે, અને જોતો અમે દ્રેષ કરીએ છીએ તથા જે અમારો દ્રેષ કરે છે, તેને એના બંધણુ માટે રાખીએ છીએ.” રૂઢનાં અનેક નામ અને અનેક રૂઢો હોવાની કલ્પના પણ યજુર્વેદમાં છે. શૈવ ધર્મનો મહામંત્ર નમઃ શિવાય આટલા જૂના કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અથર્વવેદમાં શિવનાં કેટલાંએક નવાં નામો પ્રચારમાં આવે છે અને જૂઠાં જૂઠાં નામો જૂદા જૂદા દેવનાં બોધક હોય એવી રીતે વપરાય છે. વળી જેમ વેદકાલમાં દરેક દેવની મૂળ ભાવના વિશિષ્ટ શક્તિ તરીકેની હોય છે અને આગળ જતાં સર્વદેવમય બને છે તેમ રૂઢી ભાવના પણ છેવટે “જે રૂઢ અગ્નિમાં છે, જે પાણીમાં છે, જે ઔષધિલતામાં પ્રવેશ કરીને રહ્યા છે, અને જેણે આ બધાં જીવનો કર્યા છે તે રૂઢ અગ્નિના રૂપમાં પરિણામ પામે છે. જૂઠાં જૂઠાં નામની વ્યુત્પત્તિ બતાવતાં અથર્વવેદ કહે છે કે “તે (બ્રહ્મ) વધ્યું, મહાન થ્યું, તે મહાદેવ થયો, તેણે દેવોનું ધર્મસ્વ પ્રાપ્ત કર્યું, તે ધર્માન થયો.” બ્રહ્મણ્યકાલમાં આ ભાવના આગળ વિસ્તરે છે પણ છતાં રૂઢનું રૂઢત્વ જુલાયું નથી અને તેના સમર્થનમાં ગૃહ્યસૂત્રોમાં થતો શક્ત્ય સત્ર ટાંકેલો છે જેમાં ‘બળદત્ત’ બલિદાન અપાતું.

ઉપનિષદકાલમાં ઉચ્ચ બ્રહ્મગાન, સાંખ્ય અને શક્તિની સાથે આ શિવધર્મનો સમન્વય થયો છે. શિવધર્મની આ ઉચ્ચતમ કોટિનો અન્ય શ્વેતાશ્વતરોપનિપદ છે જે તત્ત્વગાન અને કાવ્ય બન્ને દૃષ્ટિએ એક ઉત્તમ ગ્રંથ છે અને શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય બન્ને તેને પ્રમાણુભૂત ગણે છે. આમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે ગાન, યોગ, ધ્યાન અને ઉપાસના ચારેયનો ઉપદેશ કર્યો છે. વૈષ્ણવમતમાં જે સ્થાન ગીતાનું છે તે શૈવમતમાં શ્વેતાશ્વતરોપનિપત્તનું છે. આ ઉપનિષત્ ગીતા પહેલાંનું ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ પહેલાં હોવાનો સંભવ છે. આ પછી આવી જ રીતે રૂઢાણીની ભાવના કેવી રીતે ઉદ્ભવી તે ઇતિહાસદૃષ્ટિએ બતાવ્યું છે અને પછી મહાભારતમાં રૂઢશક્તિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે.

આ પછી લિંગપૂજનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો તે બતાવ્યું છે. ઋગ્વેદમાં “જોતો દેવ ‘શિશ્વ’ છે તેઓ આવીને મૃતને તુકસાન ન કરે” માટે ઇંદ્રની પ્રાર્થના કરેલી છે. આ ઉપરથી કોઈ લિંગપૂજકો આર્યશત્રુઓ હશે અને પછીથી તેમની પૂજનયદ્ધતિ રૂઢભાવના સાથે જોડાવાથી લિંગપૂજ આર્યોએ સ્વીકારી હશે એવી કલ્પના છે. રા. શાસ્ત્રી લખે છે કે “રૂઢ મૂળ મરુત સાથે અગ્નિની ભાવનાનો વિકાસ હોય એવું દેખાય છે. પણ એ જંગલોના દેવનું જંગલીઓના લિંગદેવ સાથે ઐશ્વર્ય બહુ સરળતાથી થઈ શક્યું.....રૂઢ પૂજ સાથે જ જોડાવામાં ઉપર બતાવેલા સામ્ય સિવાય બીજું પણ કારણ હોય, રૂઢદેવની કેટલીક ભાવના વખતે અનાર્થો પાસેથી આવી હોય, અથવા રૂઢનું મૂળ અગ્નિ છે તેમ લિંગપૂજમાં પંથુ દંધક અગ્નિની ભાવના હોય. અસ્તુ” પૃ. ૪૧.

આ છેવટ આપેલી કલ્પના સંબંધી રા. આનંદશંકરભાઈએ આપેલી લિંગપૂજની ઉત્પત્તિ તરફ અમે દર્શાવેલું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેઓ લખે છે “અગ્નિની બીની બવાળા.

એ શિવની મૂર્તિ (શિવલિંગ) છે; અગ્નિની જ્વાળા સાથે ધૂમાડાની ઠાળી પીળી મૂંચણી શિવની જાણ, અગ્નિ પધરાવવાની વેદિ (કુંડ) તે શિવની જાળાધારી ? અને અગ્નિમાં હોમાતું ધી તે શિવ ઉપર થતો જળનો અભિષેક-આ રીતે દેવની અગ્નિપૂજા તેજ પુરાણની શિવપૂજા છે.^૧ આતું વૈદિક પ્રમાણ પણ તેમણે એક વ્યાખ્યાનમાં આપેલું છે.^૨ એટલે રુદ્રપૂજામાં લિંગપૂજા મળી જવાનાં અનેક કારણો હશે એમ લાગે છે. ખોદ-કામથી મળી આવેલ જૂનાં લિંગોના પ્રમાણથી આર્યોએ લિંગપૂજાનો સ્વીકાર કર્યાનો સમય ઇ. સ. ના આરંભની આસપાસ મૂકેલ છે.

રુદ્રની પૂજા જૂના કાલથી ચાલતી હતી તેનો સંપ્રદાય કેષ્ઠ પાશુપતાચાર્ય નકુલીશે પ્રચલિત કર્યો. આનો ઉદ્દેશ વાયુપુરાણમાં છે. પછીથી તે મતની ચાર જૂદી જૂદી શાખાઓ થઈ છે. ૧૨ મા ૧૩ મા શતક સુધી આ મત પૂર્ણ બલથી પ્રસર્યો છે.

તે પછી શૈવસંપ્રદાય જૂદી જૂદી શાખાઓમાં વિસ્તર્યો તેની ક્રિયા, દીક્ષા, તત્ત્વ-જ્ઞાન વગેરેની સવિસ્તર હકીકત ગ્રંથમાં આપેલ છે.

આ પુસ્તક ૨૧ ભાંડારકરના ગ્રંથનો માત્ર અનુવાદ નથી, પણ ક્તાંએ ખીજા પુસ્તકોની મદદ લઈ એજ પદ્ધતિએ લખેલ સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. વેદનાં પ્રમાણો આપતાં વેદનાં અવંતરણો મૂક્યાં છે તેથી સંસ્કૃત જાણનારને વિષય બહુ જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતમાં વિસ્તરેલા શૈવસંપ્રદાય અને સોમનાથના જ્યોતિર્લિંગ વિષે ખાસ હકીકત-લખેલી છે તેથી ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ પુસ્તક ઉપયોગી છે.

પુસ્તકનો વિષય સંશોધન સંબંધી હોઈ કદિન અને ફટ છે છતાં શૈલિ સરલ છે અને વિષયનિરૂપણ સર્વ સમજી શકે તેવું છે.

‘૨૧’

૧. હિંદુધર્મની બાળપોથી, આદ્યતિ ચોથી, પૃ. ૪૪.

૨. ‘વસંત’ શ્રાવણ સંવત ૧૯૭૩, વર્ષ ૧૬, અંક ૭. પૃ. ૩૯૫:—

“વૃષભો રોરચીતિ મહા દેવો મર્ત્યોં અધિવેશ. એ અગ્નિમંત્રમાંથી જ શિવનું મહાદેવ નામ અને વૃષભ યાને પેહીઆ સાથે સંબંધ ઉત્પન્ન થયો છે.”

ચોપાનીઆ

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તારના જીવનના અંકમાં પ્રિ. રાજવાડેએ પાસકના 'નિરુક્ત' વિષે ચર્ચા કરેલી છે. "અધાં નાંમે, અથવા ક્રિયાપદ સિવાયના બીજા બધા શબ્દો, ધાતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે" એવા નિરુક્તકારના "નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત"ને લાંબને ન ત્વેચ ન નિર્ઘૂયાત્" કરેલ પદની વ્યુત્પત્તિ કરવી જ જોઈએ "એવો નિયમ બંધાયો છે અને તેથી ઘણો જ ગોટાળો ઉભો થયો છે: અનેક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ઘણી વિચિત્ર રીતે—બ્યાકરણના નિયમોથી તદ્દન હલકી જ રીતે—કરવામાં આવી છે; એક જ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુદા જુદા અનેક ધાતુઓમાંથી છેક અસખદ્ધપણે કરવામાં આવી છે એવો પ્રિન્સિપાલ સાહેબનો મત છે. સમર્થન માટે ખુબ દાખલા ટાંકેલા છે. છેવટે નિર્ણય આપ્યો છે કે "શાબ્દદષ્ટિએ નિરુક્ત તદ્દન નિરુપયોગી છે;" છતાં "એવા સંદોષ ગ્રંથને લોભા લણે તથા વખાણે છે એ કેવળ પૂર્વપરંપરાને લાંબને. નિરુક્તમાં જે કંઈ જાણવા જોઈું હોત તે પાણિનિએ તેનો જરૂર અનુવાદ કર્યો હોત."

છતાં પ્રિન્સિપાલ સાહેબે નિરુક્તની ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગિતા બતાવી છે.

નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૩, અંક ૧ માં શ્રીયુત ધીરેન્દ્ર વર્મા એમ. એ. નો 'મધ્યદેશનો વિકાસ' એ મથાળા નીચે 'એક લેખ આવેલો છે જેનો સાર નીચે મુજબ છે:-

મધ્યદેશનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે; જોકે ત્યાં મધ્યદેશ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. એ બ્રાહ્મણના અંતિમ ભાગમાં ઐન્દ્ર મહોત્સવની મહત્તા બતાવતાં પૂર્વ, દક્ષિણ, ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશાઓના રાજ્યોનો અભિષેકવિધિ બતાવીને પછી લખે છે કે "આ ધ્રુવ તથા પ્રતિષ્ઠિત મધ્ય દિશામાં જે આ કુરુ-પાંચાલ તથા વશ-ઉશીનરના રાજ્યો છે તેમનો અભિષેક થયા બાદ તેઓ રાજ્ય કહેવાય છે."

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે (૧) "મધ્યદેશ" નો પ્રયોગ શબ્દાર્થે જ થયો છે: આર્યો જેટલો પ્રદેશમાં વસતા તેટલાનો મધ્ય ભાગ; (૨) મધ્યદેશ સંબંધવાચી શબ્દ છે—એટલે જેમ જેમ આર્યોના વાસસ્થાનનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ મધ્યદેશની સીમાઓ પણ વિસ્તરતી ગઈ; અને (૩) ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયમાં મધ્યદેશમાં કુરુ-પાંચાલ, વશ તથા ઉશીનર. એ દેશોનો સમાવેશ થતો વય તથા ઉશીનર કુરુદેશની ઉત્તરે હિમાલયની તળેટીમાં આવેલ હતો. એટલે પશ્ચિમમાં કુરુદેશથી પૂર્વે રજપાયાદની નજીક સુધી તથા ઉત્તરે હિમાલયથી દક્ષિણે ચંબલ સુધી ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયના મધ્યદેશની સીમા હતી.

મધ્યદેશનું પ્રથમ સ્પષ્ટ તથા પ્રસિદ્ધ વર્ણન મનુસ્મૃતિમાં મળે છે. એની સીમાઓ નીચે મુજબ આપેલી છે: "હિમાચલ તથા વિન્ધ્યાચલની મધ્યમાં તથા વિનશનથી પૂર્વે અને પ્રયાગથી પશ્ચિમે જે પ્રદેશ છે તેને મધ્યદેશ કહે છે." ઐતરેય બ્રાહ્મણ તથા મનુસ્મૃતિ એ બેના મધ્યદેશો વચ્ચે ઘણું અંતર છે. ઉત્તરની સીમા તો બન્નેમાં હિમાલય જ

છે, જોકે વરા તથા ઉચીનરનો ઉલ્લેખ મનુસ્મૃતિમાં નથી; જ્યૈત્રેય બ્રાહ્મણમાં દક્ષિણનો ભોજપ્રદેશ મધ્યદેશમાં નથી. ભોજદેશને અર્વંતી એટલે માલવા માનીએ તો મનુસ્મૃતિના મધ્યદેશમાં એનો સમાવેશ થઈ જાય, કારણ કે એ વિન્ધ્યાચળની ઉત્તરે છે. પૂર્વમાં મધ્યદેશની સીમા રૂપાબાદની નજીકથી આંગળ, વધીને પ્રયાગ સુધી આવી; અને એ રીતે કોશલ, વત્સ તથા ચેદિ દેશનો પણ મધ્યદેશમાં સમાવેશ થયો હતો. એટલે કે મનુસ્મૃતિના વખતમાં મધ્યદેશનો ઘણો જ વિસ્તાર થયો હતો. બ્રાહ્મણ તથા સૂત્રકાલમાં જે આર્યાવર્ત હતો તે જ મનુસ્મૃતિના સમયમાં મધ્યદેશ થઈ ગયો, અને આર્યાવર્તની સીમા તો ઉત્તરે હિમાચલથી દક્ષિણે વિન્ધ્યાચલ સુધી તથા પશ્ચિમસમુદ્રથી તે પૂર્વસમુદ્ર સુધીની થઈ.

મધ્યદેશની ત્રીજી અવસ્થાનું વર્ણન વિનયપિટકમાં છે. બુદ્ધ ભંગવાને મધ્યદેશની સીમાએ આ પ્રમાણે કહેલી ગણાય છે: પશ્ચિમમાં બ્રાહ્મણોનાં યૂન પ્રદેશ, પૂર્વમાં કનગલ નગરની પાસેની મહાસાલા, દક્ષિણપૂર્વમાં સલિલવંતી નદી, દક્ષિણમાં સેતકનિક નગર અને ઉત્તરમાં ઉસીરધન પર્વત. બ્રાહ્મણોના યૂન પ્રદેશ તે હાલનું સ્થાનેશ્વર એવું અનુમાન થયું છે. પૂર્વનું કનગલ ભાગલપુરની પૂર્વે ૭૦ માઈલ છે.

મનુસ્મૃતિના મધ્યદેશથી વિનયપિટકનો મધ્યદેશ પૂર્વ બાજી ઘણો જ વિસ્તર્યો છે- સગમગ જમણો થઈ ગયો છે. ભારતીય સમ્યક્તાનું કેન્દ્ર એ વખતે વિહારની ભૂમિ હતી, તેથી તેને પણ મધ્યદેશમાં ગણવામાં આવી છે એ સ્વાભાવિક જ છે.

મધ્યદેશના વિસ્તારની પરાકાષ્ઠા બૌદ્ધકાલમાં થઈ. તે પ્રાચી તેના સંક્રાંતિ દિવસે આવ્યા. પ્રભુતાનું કેન્દ્ર પૂર્વથી પશ્ચિમમાં આવ્યું. હતું: પાટલિપુત્રનું સ્થાન કનૌજ લીધું હતું. મધ્યદેશની સીમા પૂર્વમાં ધરી જવાનું આ પણ એક કારણ હોઈ શકે. માર્કેડેપુરાણમાં વિદેહ તથા મગધને મધ્યદેશમાં ગણવામાં આવ્યા નથી. કોશલ તથા કાશી સુધી જ એની સીમા ખતાવેલી છે. વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતામાં (સં. ૧૪૪) તો કાશી તથા કોશલને પણ મધ્યદેશમાંથી ખાતલ કરવામાં આવ્યા છે. બૃહત્સંહિતાના મધ્યદેશમાં નીચેના દેશોનો સમાવેશ કર્યો છે: કુરુ, પંચાલ, મત્સ્ય, ચરસેન, અને વત્સ. વત્સની રાજધાની કૌશામ્બી પ્રયાગની પ્રથિમે ૩૦ માઈલ ઉપર હતી, એટલે કે બૃહત્સંહિતાના મધ્યદેશની સીમા પૂર્વમાં મનુસ્મૃતિની પેઠે પ્રયાગ સુધી જ પહોંચેલી હતી.

કેટલાક પરદેશી મુસાવરોએ પણ મધ્યદેશનું વર્ણન કર્યું છે. ફાહિયાને (સં. ૪૫૭) મથુરાથી દક્ષિણે મધ્યદેશ આવેલો છે એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. મધ્યદેશનો અંતિમ ઉલ્લેખ અલખેન્દ્રીએ (૧૦૮૭) કરેલો છે: “ભારતનું મધ્ય કનૌજ-તેની ચારે બાજુના દેશને મધ્યદેશ કહે છે. બ્રહ્મણના વિચારથી પણ એ મધ્ય જ છે, કારણ કે સમુદ્ર તથા પર્વતોથી તેનું અંતર બરાબર છે. ગરમ તથા યંડા પ્રાંતોની પણ એ મધ્યમાં જ છે તથા ભારતની પૂર્વ તથા પશ્ચિમ સીમાઓની પણ એ મધ્યે જ છે. રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ પણ એ દેશકેન્દ્ર છે, કારણ કે પ્રાંતીન કાળમાં એ દેશ ભારતના સઘળા પ્રસિદ્ધ વીર રાજાઓનું નિવાસસ્થાન હતો.”

મુસલમાનોના સમયમાં મધ્યદેશ ‘હિંદુસ્તાન’ એવા નામથી ઓળખાયો. મધ્યદેશના આ નવા અવતારનો પણ પહેલાની પેઠે વિસ્તાર થતો ગયો. દિલ્હીની આજુબાજુના પ્રદેશથી આરંભીને મુસલમાન કારકીર્દીના અંતિમ દિવસોમાં તો આખો ઉત્તર ભારતવર્ષ

‘હિંદુસ્તાન’ એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. બ્રિટિશ શાસનના દિવસોમાં મધ્યદેશ ત્રીજા વાર ‘મધ્યપ્રાંત’ એ રૂપમાં અવતર્યો છે.

મધ્યદેશનું જૂનું રૂપ હજી પૂરેપૂરું લુપ્ત નથી થયું. હજી પણ ખટમંડુના ખજાનોમાં જ્યારે કાંઈ હિંદુસ્તાની દેખા દે છે ત્યારે નેપાલીઓ તેને “મદેશીઆ” એવા નામથી બોલાવે છે. “મદેશીઆ” એટલે મધ્યદેશમાં રહેનાર.

“ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી”ના જુનના અંકમાં “મેરવાડાના મેર લોકોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રાચીન ઇતિહાસ” એ શીર્ષક લે. કર્નલ જૉન હૉસ્કિનને એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. લેખક પોતે એલિયટનો “હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ,” પંડિત ભગવાનલાલનો “જૂનરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ” એ વગેરે ગ્રંથો તથા લેખોને પ્રમાણભૂત માનીને મેર લોકોની ઉત્પત્તિ નીચે સુજળ દર્શાવે છે:—

ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં શ્વેત હજોએ સાસનીધેના પરશીઅન સામ્રાજ્ય પર હક્કો કર્યો; તથા મધ્યએશીઆમાં ભયંકર સંઘોભ થયો; એને લઈને ઉત્તર પરશીઆના પ્રદેશોમાંથી—જયોર્જીઆ તથા મેડીઆની સરહદના મુલકમાંથી—જનતાનો એક મોટો પ્રવાહ દક્ષિણ તથા પૂર્વ ભણી ચાલી નીકળ્યો. આ પ્રવાહમાં અખ્યતે બે જાતિઓ હતી: ગુર્જસ્તાનના (જયોર્જીઆના) ગુર્જરો તથા મિહિરસ્તાન (મેડીઆ)ના મિહિરો. પર્વતોના ધાટાને રસ્તે યદને આ પ્રવાહ પંજાબમાં આવ્યો અને ત્યાંથી પૂર્વમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યના પ્રાપ્ત્યને લીધે તે દિશામાં ન વળતાં, દક્ષિણ ભણી સિંધુના પ્રદેશમાં વળ્યો અને સિંધ તથા પશ્ચિમ રજપુતાનામાં ફેલાયો; અને ઠેઠ ઠાકિયાવાડ સુધી પહોંચ્યો. ગુર્જરો એથી થે આગળ ચાલીને ગુજરાતમાં વસ્યા. મિહિરજાતિને મૈત્રક (મિત્ર=સૂર્ય ઉપરથી; કાસ્તીમાં પણ મિહિર=સૂર્ય) મેડ, મંડ એવાં નામોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ જુદા જુદા નામથી ઇતિહાસલેખકો ગૂંચવાવા હરો. પરંતુ, પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની દલીલોથી ઠાકિયાવાડ તથા રજપુતાનાની આધુનિક મેર જાતિ તે ઉપર જણાવેલી મૈત્રક અથવા મિહિર જાતિમાંથી જ ઉતરી આવેલી છે એમ સાબીત થાય છે.

ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરીના જૂલાઈના અંકમાં ‘ચદ્ર’ ઉપર પં. વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યનો લેખ છે. ‘ચદ્ર’ શબ્દ ‘હુદ્ર’ માંથી નીકળેલો છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

‘ખ્રીસ્તી સંવત પહેલાં હિન્દુસ્તાનના સીકાનો વિકાસ’ એ વિષય ઉપર પી. એન. રામસ્વામીનો લેખ છે.

અગ્રેદ (ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦-૧૪૦૦) માં સુવર્ણના ઉલ્લેખો પુષ્ટજ છે. અને તે સમયમાં સોનાનો સીકાઓ માટે પણ ઉપયોગ થતો હશે. મહાભારતાદિકનાં યુગમાં (ઇ. પૂ. ૧૪૦૦-૮૦૦) પણ સોનું રૂપું ધન તરીકે ગણાતું. બૌદ્ધ યુગમાં (ઇ. પૂ. ૮૦૦-૩૨૦)

સીકાઓનો વધારે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. સ્મીથના મત પ્રમાણે હાલના અર્થમાં સીકાઓ હિન્દુસ્થાનમાં ઇ. પૂ. ૭૦૦ ના અરસામાં દાખલ થયા હતા. રૂપાના સીકાઓ બનતી હતા. 'કહાપણ' (કાપાપણ) નામના ત્રાંબાના સીકા પ્રચલિત હતા. આ ઉપરાંત બૌદ્ધ-કાળમાં હુંડીઓનો રીવાજ હતો. સીકાઓ પાડવાનું કામ સરકાર નહિ પણ વેપારીઓ કરતા. મૌર્યોના સમયમાં સીકાઓના વ્યવહાર વિષે અર્થશાસ્ત્રમાંથી માહિતી મળે છે. મૌર્ય પંચીના સમયમાં એટલે ઠેક ખ્રીસ્તી સનની શરૂઆત સુધીમાં બે પ્રકારનાં સીકાઓ મળે છે: દેશના અને ખ્હારના. દેશના સીકા વિષે માહિતી શુકનીતિમાંથી મળે છે. સોનાના અને રૂપાના સીકાઓ વિષે ઉલ્લેખો છે. સોનું મુખ્ય તેમાં માપ તરીકે (Standard) અને ઍક્સચેન્જ માટે વપરાતું. 'પણ' અને 'માસ' નામના ત્રાંબાના સીકાઓનો ખૂબ ઉપયોગ થતો. ખ્હારના સીકાઓ ખાસ કરીને બેક્ટ્રીઅન સીકાઓ છે.

૨૦

તળાજનો પ્રાચીન વિહાર

[હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ.]

કાઠિયાવાડમાં ભાવનગર શહેરથી બીસ માઇલ દૂર 'તળાજ' નામે એક સુંદર ગામ છે. તેની વસ્તી આશરે ચાર હજાર માણસની છે. ત્યાં જવા માટે તળાજના ભાવનગરથી એક પાકી સડક બાંધેલી છે અને બધી ઋતુમાં વાહનની સગવડ મળે છે.

ગામ ટેકરીના ઢોળાવ પર વસેલું છે એટલે ઘણા માઇલ છેટેથી દેખાય છે—તેનો સુંદર દેખાવ આકર્ષક થઈ પડે છે. અડધો માઇલ રહે છે ત્યારે રસ્તામાં 'શેરુંજી' નદી આવે છે. તેનો વિશાળ પટ ઓળંગી ચોડે જતાં 'તળાજ' નામની નદી ઓળંગવી પડે છે અને તળાજમાં દાખલ થવાય છે.

જે ટેકરીના ઢોળાવ પર ગામ વસ્યું છે તેને લોકો 'તળાજનો ડુંગર' એ નામે ઓળખે છે. તળાજથી પાંચ માઇલ દૂર 'દીમાણા' ગામમાંથી સં. ૧૨૬૪ (ઇ. સ. ૧૨૦૭) નો લેખ મળી આવ્યો છે, તેમાં તળાજને 'તલાજા મહાસ્થાન' તરીકે ઓળખાવેલ છે. 'શરુંજય માહાત્મ્ય' ગ્રંથમાં 'તાલધ્વજ નગરી' તરીકે ઓળખાવ્યું છે અને ડુંગરને 'તાલધ્વજ ગિરિ' કહ્યો છે.

આ ડુંગરની અડખેપડખે ખીજે ઢાઢ ડુંગર નથી. આસપાસની સપાટ ભૂમિ વચ્ચે તે જુદો પડી જાય છે. તેના બે વિભાગ પડે છે. એક ભાગ શંકુ ડુંગર. આકૃતિનો હોય છે. ખીજે તેનાથી નીચો અને શિખર આગળ ચોડો સપાટ છે. બન્ને પર ધવળ જિનમંદિરો શોભી રહ્યાં છે અને તેમની ફરતો સફેદ ગઢ છે. દરથી જ પ્રતાસીની દૃષ્ટિ ઉંચા વિભાગના શિખર પર ફરે છે. અને પછી બન્ને બાજુના ઢોળાવ પર નમતાં એક તરફ તળેટીમાં વસેલું ગામ દેખાય છે જ્યારે ખીજી તરફ અન્ય ધવળ મંદિરનાં શિખરો નજરે પડે છે. આ કારણસર ડુંગરની શોભા ઝુલતી તોરણમાળની અનુપમતા ધારણ કરે છે. રસ્તામાં આવું રમણીય દૃશ્ય મળે છે જ્યારે શિખરપરથી ખીજા પ્રકારનું મનોહર દૃશ્ય મળે છે.

પૂર્વ દિશા સન્મુખ દૃષ્ટિપાત થતાં પ્રથમ ગામની બજાર અને લોકોની પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે. ગામને છેડે બાંગી જથેલા કિણની રાંગ દેખાયા પછી તેની નજીકની પાળીયાની હાર નજરે પડે છે. ત્યાંથી ચોડે દૂર શેરુંજી અને તળાજ નદીનું સંગમસ્થાન અને ત્યાંના શિવાલયો દેખાય છે. દૂર 'સરતાનપૂર' નામનું તળાજનું બંદર દેખાય છે. તેની નજીકમાં જ સમુદ્રને ભેટતી શેરુંજી નદીનો વિશાળ પટ પ્રતીત થાય છે, સમુદ્રના મોજાનો ચળકાટ આંખને ભરી દે છે અને નદી, પર્વત, સંગમસ્થળ તથા સમુદ્રની ભેગી થતી શોભાનું ફરી ફરી સ્મરણ કરાવે છે. એક ખૂણે દૂર ગોપનાથ મહાદેવનો હીપકલ્પ ઝાંખો દેખાય છે. પૂર્વ દિશામાંથી પશ્ચિમ તરફ ફરતાં ક્ષિતિજ પર શરુંજયગિરિ દેખાય છે. દિશા ચોડખી હોય તે વખતે શરુંજય ઉપરની ઉજ્જવળ શિખરમાળ આનન્દ આપે છે (અને

તેવી જ રીતે ત્યાંથી તળાવની ટેકરી પણ દેખાય છે.) આ દિશામાં અને ઉત્તર દિશામાં નાના મોટાં ગામડાંઓ અને ડુંગરો દેખાય છે. તેમની વચ્ચે લીલાં સૂકાં ખેતર વચ્ચે યમને વહેતી શેત્રુંજીની ગતિ દર્શિતે સમુદ્રપર્યંત લાઇ જાય છે.

“પૂર્વદિગ્ગમમાં જવાળામુખી જેવું થતાં આ ડુંગર ઉપસી આવ્યો હોવો જોઈએ.”

દરિયાની સપાટીથી આશરે ૩૨૦ ફીટ ઉંચો છે અને તેમાં કેટલેક

સ્વ. બર્નેસ. સ્થળે ચક્રમકના પોચા પથરો મળી આવે છે.” આ મુજબ સ્વ.

જેમ્સ બર્નેસે નોંધ કરી છે. તળાવમાં તેઓ ૧૮૬૯ ની સાલમાં

આવી ગયા છે અને ૧૮૭૦ માં ‘સોમનાથ, જુનાગઢ વગેરે સ્થળનાં ફોટોગ્રાફો’ પ્રસિદ્ધ

કર્ધા છે જેમાં તળાવની ‘એલલમંડપ’ ગુફાનો ફોટો પણ આપ્યો છે. ૧૮૭૬ માં તેમણે

‘કાશિપાવાડ અને કચ્છનાં પુરાતન અવશેષો’ પર અન્ય બહાર પાડ્યો છે કે તેમાં

તળાવની ગુફાઓની સવિસ્તર નોંધ (પા. ૧૪૭-૧૪૯) લીધી છે, તળાવનો ડુંકો

ઇતિહાસ આપ્યો છે અને જૈન મંદિરો વિષે માહિતી આપી છે. આ લેખમાં ગુફાઓ

વિષેની વધુ માહિતી દેવામાં આવે છે.

ઉપર વર્ણવી તેવી સર્વ શૈલાથી અધિક શૈલા ડુંગરની અંદર છે અને તે તેની

મનોહર ગુફાઓમાં છે. દરથી કેટલીક ગુફાઓ દેખાય છે અને ડુંગર

ગુફાઓ. ઉપર ચડતાં ગુફાઓની હારની હાર નજરે પડે છે. ગુફાઓની

સંખ્યા આશરે ત્રીશની છે. કેટલીક ગુફાઓ ટાંકા વગરની છે, બહુતે

અકેક ટાંકુ હોય છે અને કેટલીકને બે ટાંકા છે. કેટલીક ગુફાઓની અંદર પ્રધાન ખંડ

છે જેની ફરતી ગર્ભગૃહ જેવી ઝોરડીઓ છે. કેટલીક ગુફાઓ મોટી અને વિશાળ

છે અને તેનો ચૈત્યગુફા તરીકેનો કે સભારથાન તરીકેનો ઉપયોગ થયો હશે તેમ અનુમાન

થાય છે. આવી એક ગુફા ગંઢની અંદર છે અને તેમાં હજી પણ એક ઉંચી વેદિકા છે.

ગંઢની અંદર એક ખીણ નાની ગુફા છે જેને લોકો ‘વનકોડી’ તરીકે ઓળખાવે છે અને

કહે છે કે એ કોડી તોડે તેને તેમાંનું ધન મળે ! આ નામ અને વાત ભ્રમ ઉપજાવનાર

છે; ધનની લાલચથી કોઈ તેને તોડવા લલચાય તેવું છે. મૂળ નામ ‘ગન્ધકૂડી’ (બૌદ્ધ

ચૈત્ય ૧૩) હશે તેમ માની શકાય છે.

તમામ ગુફાઓ જીર્ણ થઈ ગઈ છે; તેની બીંતો વધુને વધુ ખરતી જાય છે. દરેક

સ્તંભ એવા તો અલોપ થઈ ગયા છે કે તે માટે આજો દળોનો પથરો હોવાનું કે કુદરતી

કોપવું જ કારણ ન કહી શકાય. ભૂતકાળમાં ધર્મવિરોધનાં કારણે સારાસારોનો નિકે

નષ્ટ થતાં આ સ્તંભોનો નાશ થયો હશે તેમ કહી શકાય છે. સ્તંભોનો ઓવો એકતરફ

અભાવ અન્ય સ્થળની ગુફાઓમાં નથી થયો.

ઠેકાણે વરસાદનું પાણી ટાંકામાં પહોંચાડવા સારૂ કોરી કાઢેલી નીકો પણ દેખાય છે. ગુરા-ઓનો પત્થર બધે એકસરખો નથી. પશ્ચિમમાં ‘અંબેલીની ગુરા’ તરીકે ઓળખાતી ગુરા આગળનો પત્થર વધારે સારો એકસરખો ને સુંવાળો માલુમ પડે છે. ઇશાન અને ઉત્તરની ગુરાઓનો પત્થર ખરતો અને ટૂટતો છે. વાયવ્ય દિશામાં સૌથી મોટી, વિશાળ અને ભવ્ય ‘એમલમ’ડપ’ નામે ઓળખાતી ગુરામાં, હત્તેનો પત્થર એકસરખો અને સારો છે જ્યારે પડખાની ભીંતોનો પત્થર નબળો અને ખડખડો છે !

આ ગુરાની ભીંતોમાં નાના મોટા એવા ખાડા પડી ગયા છે કે ભીંતમાંથી તે તે સ્થળે કાંઈ કાઢી નાંખ્યું હોય, કાંઈ ઉખેડી નાંખ્યું હોય તેવા અનુ-

‘એમલમ’ડપ.’ માનને પુરતો અવકાશ રહે છે. ઈસ્તી એક ડુટી દોઢ ડુટી પર-થાળ છે અને તે પરથી આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. અત્યારે

આ ગુરામાં કાંઈ નથી ! (બર્નેસે આપેલ ફોટામાં વેદિકા લાગે છે.) કોઈ ઠેકાણે કોતર-કામ કે કારીગરી સચવાયેલી દેખાતી નથી. માત્ર મુખદ્વાર પર સામાન્ય કારીગરી જળવાઈ રહી છે-અને તેનો ફોટો બર્નેસે પોતાના બન્ને ગ્રન્થોમાં આપ્યો છે. ઉપરના ભાગમાં ઘોડાની નાળના આકારે વળેલી પાંચ કમાનો છે-તેમાંની ત્રણ વિશીર્ણુ થઈ છે. તે કમાનો નીચે જળા જેવી લાગતી કારણી છે જે અન્ય સ્થળની બૌદ્ધ ગુરાઓને મળતી છે. બહારના ચોકમાં એક પત્થરનો લાંબો કટકો પડ્યો છે. સ્તંભનો ટુકડો હશે તેમ નથી જણાતું, કારણ કે ઉપરના ભાગમાં ટૂટેલ ભાગની નિશાની છે તેના પ્રમાણમાં તે બહુ પાતળો લાગે છે. આની પર કાંઈ કારીગરી નથી. ચોકમાં કોઈ ઉભો સ્તંભ હશે અને તેના અવશેષ રૂપે આ ટુકડો હોય તેવો સંભવ છે.

આ વિશાળ ગુરા સૌ કોઈના ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે, અને લીધેલ શ્રમનો બદલો આશ્ચર્ય અને આનંદમાં વાળી આપે છે તથા પૂર્વ સમયનું યોગ્યિત સ્મરણ આપે છે. લોકો તેને ‘એમલમ’ડપ’ નામથી જ ઓળખે છે. તે બહુ ઉંડો અને વિશાળ છે. લંબાઈ ૭૫ ફીટ અને પહોળાઈ ૬૭ ફીટ છે. ઉચાઈ ૧૯ ફીટ ૧૭ ફીટ સુધીની છે, કારણ કે ઉપરની છત એક ખુણેથી બીજી ખુણે ઢળતી છે. અંદરના ભાગમાં સ્તંભ નથી અને વચ્ચે ઉભા રહીએ ત્યારે માથે કેડું જમરું દળ અદ્દર રહ્યું છે તેડું સંપૂર્ણ ખાન થાય છે. મુખ-દ્વાર પર ચાર સ્તંભ હશે તેમ સમજાય તેટલી જ નિશાની રહી છે.

બહારનો ચોક વિશાળ છે અને માપમાં ગુફાથી અડધો થાય છે. તેને લીધે ગુફાની ભવ્યતામાં અનહદ વૃદ્ધિ થાય છે. આ ગુફાનો ઉપયોગ ચૈત્યગુફા તરીકે, અથવા સમા-સ્થળ તરીકે અવસ્ય હોવો જોઈએ. તેની અંદર બે હજાર ઉપરાંત માણસો ઊંટી અને સુખેથી બેસી શકે તેટલી તે વિશાળ છે.

આ ગુફા વિષે એક દંતકથા કહેવાય છે. પૂર્વે ‘એમલવાળા’ નામના રાજાના

૪. Railings.

પ. ઇ. સ. ૧૦૦૦ (?) આસપાસ, એમલવાળાની સાતમી પેઢીએ તેના પૂર્વજો મેવાડમાંથી ઉતરી આવેલા અને નિવાસ કરેલો. ઇ. સ. ૧૨૦૦ લંગમંગ કોળીઓ પાસેથી એમલે તળાવ છતી લીધેલું. —બર્નેસ.

તળાવ આસપાસનો પ્રદેશ હજી પણ ‘વામાક’ના પ્રદેશથી ઓળખાય છે.

વખતમાં કંડોળમુક્તિના બ્રાહ્મણગોરોનો લેખ બહુ વધ્યો હતો. લોભવશ થઈ દરેક લક્ષ પાછળ દક્ષિણમાં તેઓ સોતું માગવા લાગ્યા ! આ કારણને લીધે ઘણાં ગરીબ માળાપો પોતાની કન્યાનાં લગ્ન કરતાં અટકી પડ્યાં અને થોડા વરસમાં કન્યાઓ મોટી થઈ ગઈ. તેવી કન્યાઓની સંખ્યા પણ બહુ વધી પડી. એટલે યાત્રીને એભલવાળા આગળ લોકોએ રાવ ખાધી ને ત્રાસ જણાવ્યો. એભલવાળો વચ્ચે પડ્યો. ગોરોને મનાવવા માંડ્યા પણ માન્યા નહિ અને હાં ન છોડી, એટલે એભલવાળાનું લોહી તપી આવ્યું. તમામ માળાપોને ધીરજ આપી તેમની કન્યાઓનું પોતે પિતા તરીકે એક જ દિવસે આ (એભલ) મંડપમાં દાન દીધું તથા નાગી તરવારે સોતું રક્ષણ કર્યું. આ અવસરનો લાભ ૧૬૦૦ કન્યાઓને મળ્યો. બ્રાહ્મણગોરો વિલખા પડ્યા ને તેમનું જોર તે દિનથી ટૂટ્યું.

આ દંતકથા દ્વારા ગુફાની વિશાળતા અને લબ્યતા પ્રકટ થાય છે પણ તેટલા માટેજ અન્ય સર્વ પ્રકારે તેને ઐતિહાસિક સત્ય માની ન લેવાય. તળાબથી સોડેક માછલ ઉપર રાજુલાના હુગરમાં “સાણા”ની ગુફાઓ છે. ત્યાંની સુખ્ય ગુફા ૬૮૧૧ ફીટ લાંબી અને ૬૧ ફીટ પહોળી છે. ઉંચાઈ ૧૬૧૧ ફીટ છે. તેનું નામ પણ ‘એભલમંડપ’ છે પણ તે લગ્નમંડપ થયાની હકીકત જણાઈ નથી.

એભલવાળાની ઉપરની દંતકથા સિવાય ગુફાઓ વિષેનું અન્ય કેટલું રમરણ લોકોમાં રજુ હોય તેમ માલૂમ પડ્યું નથી. ગુફાઓ પર ઠોરણી અદ્ધ છે કે અદ્ધ રહી છે એટલે વિશેષ જ્ઞાન મેળવવામાં તે સાધનની પણ મદદ નથી રહી !

વખતે ગુફાની અંદરના ભાગમાંથી કેટલું સૂચક લેખ અથવા ચિહ્ન મળી આવે તે.

તપાસ, આશાએ દરેક ગુફાની ખૂબ તપાસ કરી. અધિકારમય હોડા ભાગો જોવા સારૂ સર્પકિરણની મદદ લીધી. એ દર્પણ વતી સૂર્યપ્રકાશની

અગુફા પડે તેમ વક્રગતિ કરતાં ગુફાના અંધારા ભાગો પ્રકાશથી જળહળી હકતા. તે રીતે જોતાં જોતાં, એક ઢેકાણે શાહુડીનું એક પીંછું હાથ આવ્યું અને દક્ષિણ દિશામાં ‘ખોડિયારની ગુફા’ નામે ઓળખાતી ગુફાની અંદરના ગર્ભગૃહમાંથી, છવતા સર્પ જેવી પ્રતીત યથેલી સવા છ ફીટ લાંબી સર્પની કાંચળી હાથ આવી ! એ રીતે ઉપરની તપાસમાં કાંઈ વળ્યું નહિ એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કાંઈ પણ મેળવવાની આશા અળગી કરી. આ નિર્જન ગુફાઓમાં વસ્તી માત્ર જંગલી જીંડની માલૂમ પડી ! આપણું આક્રમણ તેમને પ્રીતિદર ન જ હોય તેમ હુકાર કરી તેઓ આજ્ઞા નતાં.

એક સ્થળે એક ગુફા થોડા વરસમાં દટાઈ જરી તેમ લાગ્યું. પણ હુગરના ઢોળાવનો વિચાર આવતાં પાછું એમ લાગ્યું કે માટી ધોવાઈ જતાં એક વખત દટાઈ ગયેલી ગુફા ફરીવાર દૃષ્ટિગત નહિ થતી હોય ? આ ખ્યાલથી એક બીજો વિચાર સ્પુર્યો. એભલમંડપના એક આગળ, બીજી ગુફાઓમાં તથા જ્યાં યોગ્ય લાગે ત્યાં ખોદકામ કરવામાં આવે

૬. ‘સાણા’ની ગુફાઓ વિષે હકીકત બર્જેસે પોતાના બન્ને ગ્રંથોમાં આપી છે. પ્રથમના પ્રકટ કરેલ ગ્રંથમાં નકશા સાથે ત્રણ ફોટા આપ્યા છે અને પાછળના ગ્રંથમાં માત્ર નકશો આપ્યો છે. પાછળના ગ્રંથના ૧૫૦મા પાને તે જણાવે છે કે તળાબ અને સાણાની ગુફાઓનો સમય ધણે પ્રાચીન હોવો જોઈએ અને તે પશ્ચિમ હિન્દની જૂનામાં જૂની ગુફાઓ જેટલી જૂની હોવી જોઈએ.

તો વખતે દટાઈ ગયેલું કાંઈ પ્રકારમાં આવે. આ વિષે ભાવનગર રાજ્યના અધિકારીઓનું અને આ વિષયના માતા અધ્યાપત્રીઓનું અહિં લક્ષ્ય ખેંચીએ તે અસ્થાને નથી.

પરિભ્રમણથી ન વળ્યું તે પુસ્તકમાંથી ખળી રહેશે તે જાણાસાએ સ્વ. કવિ નર્મદ વાળો ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં પ્રકટ થયેલો “કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ”

છતિહાસ. પણ તપાસો. તેમાં આપેલા તળાવના પૂર્વ ઇતિહાસમાંથી અગત્યનો ભાગ નીચે મુજબ છે.

“શત્રુંજી નદીના ઉત્તર કાંઠાનો ભાગ ગોહિલવાડ તથા દક્ષિણ કાંઠાનો ભાગ વામાક (વાલાકેન) કહેવાય છે. વાલાકેનમાં વળા ચમારડીના વાળાઓનું રાજ્ય હતું. ન્યારે ગોહિલોએ તેમની પાસેથી વળા ચમારડી ઝૂંટવી લીધું ત્યારે વાળા તળાવમાં આવી વસ્યા. તળાવના વાળા કાંકેરા વિષે ઘણી દંતકથા ચાલે છે.....વાળાઓને ખારીઆ કોળીઓએ તળાવમાંથી કાંકેરી મુક્યા. ખારીઆ કોળી નિર્ભય ચાંચીઆ હતા તે એટલે મુકી કે બ્રિટિશ લોકોનાં વહાણુ પણ લાગ કાવે હુંડી લેતા. આખરે ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં ભાવનગરના કાંકેર અખેરાજીએ તેમની સામે ચડ્યા.....કોળીઓને તળાવમાંથી ખસવું પડ્યું. પણ અખેરાજી તળાવ પોતાને સ્વાધીન લેવા નારાજ જણાયાથી ખંભાતનાં નવાખને આપવામાં આવ્યું.....ઇ. સ. ૧૭૭૩ માં ભાવનગરના વખતસિંહજીએ નવાખ પાસેથી તળાવ વેચાતું લીધું ત્યારથી એ ગામ ભાવનગરના તાબામાં રહ્યું છે. પ્રસિદ્ધ વિષ્ણુભક્ત નાગર નરસિંહમહેતાનો જન્મ આ ગામમાં થયો હતો.....સરતાનપુર (નૂતન નામ સુલતાનપુર) એ તળાવનું ખંદર છે.....(તળાવમાં) હુસેનપીરની દરગાહ છે તેમાં એક કારસીલેખ હિન્દી ૯૭૪ (ઇ. સ. ૧૫૬૬) ની સાલનો છે.”-પા-૪૧૬-૪૧૭.

આ ઇતિહાસકારા પણ શુરાઓ સંબંધી વધુ જાણવા લાયક કાંઈ ન મળ્યું એટલે પછી વધુ તપાસ માટે એક જ આધાર રહ્યો. ઇ. સ. ૬૪૦ લગભગ સંશોધન. વલભીના પ્રદેશમાં ચીનદેશનો પ્રસિદ્ધ યાત્રાળુ હ્યુએનત્સંગ આજો હતો તેને યાદ કરી તેનું વર્ણન વાંચ્યું જે નીચે મુજબ:—

૭. “ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં અખેરાજીએ તળાવ લેવાની મરજી ન દેખાડી પણ ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં તેના વારસ વખતસિંહજીને રૂપીઆ એસીહજીરમાં ખંભાતનાં નવાખ તુરડીને વેચાતું આવ્યું. અને વખતસિંહજીએ તેને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી લીધું.”

—કાઠિયાવાડનો ઇતિહાસ ‘૧૯૧૬, કંપન વીલ્ફ્રીડ્સ બેલ રચિત અને કલ્કાત્ હીલની પ્રસ્તાવના સહિત; પા-૧૬૬ તથા ૧૪૧.

૮. હુંગર ઉપર ચડતાં ઇશાન દિશામાં એક નાની શહેર છે. લોકો તેને ‘નરસિંહ મહેતાની નિશાળ’ તરીકે ઓળખાવે છે.

૯. સદરહુ દરગાહમાંથી આ લેખ લખતે ભાવનગરના પાર્ટન લાઇબ્રેરીના સંગ્રહ-સ્થાનમાં મૂકવામાં આવ્યો છે તેમ કહેવાય છે. મળેકર લેખ ભાવનગરમાં શોધખોળ ખાતાના મન્યમાં પ્રકટ થયો છે.

૧૦ મી. વૉટર્સના અધિપતિપ્રણુ હોળ એ વિભાગમાં આ વર્ણન ઇ. સ. ૧૮૦૫ ૧૮૦૬ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે તેનો જ આ લેખમાં નિર્દેશ કર્યો છે. Watters' Yuan chwang, Vols. I. II. અંદર અધિપતિની નોંધો પણ પુષ્કળ છે. આ લેખમાં ખીજા વિભાગનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. હ્યુએનત્સંગના વર્ણન માટે આ આગતિ પ્રસિદ્ધ છે.

“કલ્પી (વલ્લભી) દેશનો વિસ્તાર ૬૦૦૦ લી (૮૧૨૦૦ માઈલ)નો છે અને તેની રાજધાની (વલ્લભીપુર)નો ધેરાવો ૩૦ લી (૮૬ માઈલ) ઉપરાંત છે. અહિંની નીપજ, આળોહવા અને પ્રજ્વતા આચાર વિચાર માલવ દેશના લોકોને મળતા છે. દેશ ઘણો સમૃદ્ધ અને લોકો બધી રીતે મુખી છે.

અહિં (બૌદ્ધ) વિહારો સોથી વધુ છે; અને તેમાં હીનયાન સમ્મતીય માર્ગના ૬૦૦ થી વધુ શ્રમણો વસે છે. દેવમંદિરો સેંકડોની સંખ્યામાં છે અને ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના અનુયાયીઓ બહોળા પ્રમાણમાં વસે છે.

ત્યારે જુલૈ (સુદ્ધ ભગવાન) પૃથ્વી પર વિચરતા હતા ત્યારે અહિં ઘણીવાર આવ્યા હતા અને જે જે પ્રદેશમાં વાસ કર્યો હતો તે તે સ્થળે (રાજા) અસોકે સ્મારક તરીકે સ્તૂપો રચાવ્યા હતા. પૂર્વના બુદ્ધ અવતારોમાંના ત્રણ બુદ્ધ આ જામિમાં વિચર્યા હતા જેની ત્રણ અહિં નીચાની મળી આવે છે.....

રાજ્યધાનીથી અતિ દૂર નહિ (એવે સ્થળે) એક મહાન વિહાર છે. જેની રચના ‘આચારે’ કરી છે. તેમાં પુસ (જ્યોત્સિસ્ત્વ) ‘ચુલ્લમતિ’ અને ‘સ્થિરમતિ.’ આચાર્યોએ નિવાસ કર્યો હતો અને અતિમાન્ય ગ્રન્થો રચ્યા હતા.”—પા. ૨૫૬.

અન્ત વિભાગના ‘મહાન વિહાર’ પદ પર ધ્યાન ખેંચાણ અને વધુ માહિતી સાર અન્તમાં નિર્દેશ કરેલ નામે ધ્યાનમાં રાખી આ જ ગ્રન્થની અનુક્રમણિકા તપાસી અને તેમાં પત્તો લાગ્યો તે તે સ્થળે અન્ય હકીકત વાંચી. તે પરથી તળાજાની ગુફા એ અતિ પ્રાચીન વિહાર છે અને વલ્લભીપુરના પ્રાચીન વિદ્યાપીઠનું સ્થાન સંભવે છે તે વિષે જે જે પ્રતીતિ થઈ છે તેનો ઉદ્દેશ્ય આ લેખમાં કર્યો છે.

“વલ્લભીપુરથી અતિ દૂર નહિ” અને “મહાન વિહાર” એ વિશિષ્ટ લક્ષણ ખ્યાલમાં આવતાં એમ થયું કે જુએન્સએ તળાજાની ગુફાઓનો નિર્દેશ તો નહિ કર્યો હોય? આ મહાન વિહાર “આચાર રચિત” છે તેમ તેણે કહ્યું અને વધુમાં આન્દ્રદેશમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં ‘આચાર’ની અન્ય બે કૃતિનો ૧૧મણ પરિચય દીધો છે તે

૧૧. આન્દ્રદેશમાં:—“રાજધાની સમીપ બુદ્ધ ભગવાનની મનોહર મૂર્તિવાળો, ઉચ્ચ કળાથી શૌભાગમાન, માળખંધ, અજખાદાર મોટો વિહાર છે, જેમાં પ્રધાનખંડો અનેક છે. તેની સન્મુખ જ સો શીટથી વધુ ઉંચો એક સ્તૂપ છે. આ વિહાર અને સ્તૂપ અર્હત ‘અચોદે’ (=અર્હત ‘આચારે,’ કારણ કે ચીનાઈ શબ્દ ‘સોહ-સોંગ’નું ઇંગ્લીશ રૂપાન્તર ‘Performance or Rule of conduct’ થી થાય અને તેનું રૂપાન્તર ‘આચાર’ શબ્દથી થાય.) રચ્યો છે. નૈઋત્ય કોણમાં અસોકે કરાવેલો સ્તૂપ છે જ્યાં બુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો હતો, અદર્શિત પ્રભાવ દર્શાવ્યો હતો અને તે સ્થળે જ અસંખ્ય જનસમૂહ ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો.” પા. ૨૦૯. [આ વિહાર નામકનો કે બીજો કોણ ?]

મહારાષ્ટ્રમાં:—“આ દેશની પૂર્વ દિશામાં હિતરોત્તર જગ્યામાં વધતાં ટેકરાઓની હારવાળા શિખરો અને હમાં ખડકવાળો પર્વત દ્વરથી દેખાય છે. તે પર્વતની હારમાં હડી ખીણના નીચેના ભાગમાં એક મોટો વિહાર છે. તેના બન્ધ પ્રધાનખંડો અને ‘હડાં ગર્ભ’ ગ્રહો ખડકમાં કોરી કાઢેલા છે. (તેમાંના) કેટલાક ટોચ ઉપર છે અને કેટલાક ખડક

વાંચવાથી એટલું સ્પષ્ટ થયું કે ‘આચારની કૃતિ’ તે ઇટનો અચેતો વિહાર નહિ પણ ખડકમાં ફેરી કાઢેલી ગુફાઓવાળો જ વિહાર સમજવાનો છે. એ રીતે ઇતર સામાન્ય વિહારોથી આચારના મહાન વિહારનો વ્યવચ્છેદ થયો. તેથી “વલભીપુરથી અતિ દૂર નહિ” એ મુખ્ય લક્ષણ તળાળની ગુફા સિવાય અન્યતું નહિ એમ પણ સિદ્ધ થયું, કારણ કે વળા ગામની આસપાસ બીજો એવો કોઈ કુંગર નથી કે જેમાં તળાળના કુંગરની જેવી ગુફાઓ હોય.

એ રીતે ‘આચાર’ નામ સાધેનાં પૂર્વાપર સંબંધથી તળાળની ગુફાઓ એ ઇ. સ. ૬૪૦ પૂર્વેના તળાળનો મહાન વિહાર છે એટલું નિર્ણયિત થયું. (અને તેમ થતાં એમસ-મંડપનું સુખદાર વળા ઉપર દૃષ્ટિપાત કરે છે તે વાત સ્વચ્છ લાગી.) આ રીતે પૂર્વકાળનો આપણી નજરનો સમય નક્કી થયો. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કયો સમય હશે તેનું અતુમાન આગળ પર કરવામાં આવશે.)

ઇ. સ. ૬૭૧-૬૮૫ માં ‘ઇત્સીંગ’ નામના બીજા એક ચીનાઈ સુસાધરે હિન્દની યાત્રા કરી હતી. વલભીના પ્રદેશમાં તે આવ્યો હોય તેમ નથી વિદ્યાપીઠ. જણાયું પરંતુ હિન્દમાંના આચાર, વિદ્યાભ્યાસ અને વિહારજીવનની જે નોંધો કરી ગયો છે તે બહુ ઉપયોગી છે. આવી એક નોંધમાં વલભીના પ્રદેશમાં એક મોટા વિદ્યાપીઠ વિશે ઉલ્લેખ છે તે નીચે મુજબ:—

“ચીનથી આવેલ વિદ્યાર્થીઓ.....પ્રથમ ‘પાણિનિસૂત્ર’ પરની જ્યાદિત્યની ‘કાશિકાવૃત્તિ’ કંઠાય કરે છે.....પછી ગદ્ય અને પદ્ય સાહિત્ય શીખવાની રાજ્યાત કરે છે અને ‘હેતુવિદ્યા’ તથા ‘અભિધર્મકોશ’ શીખવા પર વિશેષ ધ્યાન દે છે..... નાગાર્જુનના “ન્યાયદ્વારતારકચાસ્ત્ર”નું પરિરીક્ષણ કરતાં શુદ્ધ અતુમાન કરવાની શક્તિ કેળવે છે અને તે સર્વ યથાર્થ સમજવાની શક્તિ “જ્ઞાતકમાળા”ના પરિચયથી મેળવે છે.....

એ રીતે શુરુસમીપ બણતાં અને બીજાને બણાવતાં ઘણું ખર્ચ (તરો)મંધ્યહિન્દમાં ‘નાલંદા’ વિહારના વિદ્યાપીઠમાં અથવા પશ્ચિમહિન્દના ‘વલભી’ના વિદ્યાપીઠમાં બેઠા ત્રણ વર્ષ પૂરાં કરે છે.....આ બન્ને સ્થળો ‘ચીન્મા,’ ‘શીલક,’ ‘હુંગમેન,’ ને ‘ચોયેલી’નાં ચીનનાં વિખ્યાત વિદ્યાપીઠો જેવાં છે. ૧૭

પશ્ચિમ હિન્દના ‘અચેતો’ (અર્થાત્ ‘આચાર’) રચ્યો છે....અહિં આચાર્ય ‘દિહ્નાગે’ ચિરકાળ વાસ કર્યો હતો.”—પા. ૨૩૯.

[કેટલાક વિદ્વાનો આ વિહારને નાશકની, ગુફાઓવાળો માને છે. સ્વ. ડૉ. વીન્સેન્ટ સ્મીથની માન્યતા મુજબ આ અજંટનો વિહાર છે. યાત્રાગુના વર્ણનમાં ચિત્રકામનો ઉલ્લેખ છે તે પરથી સ્મીથનું અતુમાન યોગ્ય લાગે છે.]

૧૨. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં ડૉ. ટાકાકેસુએ આ નોંધોનું ભાષાંતર કર્યું છે. “a Record of the Buddhist Religion as practised in India etc.,” by I-Tsing.

૧૩. ચારે સ્થળો ચીનમાં મશહૂર છે.
‘ચીન્મા’ :—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૨ અગાઉનું સ્થાપિત રાજ્ય આશ્રિત વિદ્યાપીઠ છે.

અહિં પ્રતિષ્ઠિત તેમજ પ્રતિભાસાળી વિદ્વદ્ગણ બેગો યદ્ શક્યાશક્ય સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરે છે અને પોતાના અભિપ્રાયની પ્રાસંગિક પાસે કસોટી કરાવી પોતાના જ્ઞાન તથા બુદ્ધિવૈભવ માટે પ્રખ્યાત થાય છે. (પછી) રાજદરબારમાં પોતાની શક્તિનો પરિચય કરાવવા જાય છે, પોતાનું કળાચાતુર્ય પ્રકટ કરે છે અને (તે રીતે) રાજ્યાશ્રયના ઉમેદવાર થાય છે, સભામાં ઉચ્ચસ્થાન પામે છે—અપાર કૌશલ્ય પ્રદર્શિત કરે છે.”—પા. ૧૭૫-૧૭૭.

ઉપર્યુક્ત વર્ણન આપણી નજર ‘નાલન્દ’ તરફ મુખ્યત્વે ખેંચી જાય છે કારણ કે તે પ્રથમ પંક્તિનું વિદ્યાપીઠ હતું, તથા દેશ પરદેશના છાત્રાસુ અને વિદ્યાભિલાષી વર્ગનું કેન્દ્ર હતું એમ ઇત્સીંગ તથા હ્યુએનસંગનાં વર્ણન પરથી જાણીતું છે. પરંતુ તેની પંક્તિમાં સૂચાય તેવું તથા પરદેશોની વિદ્યાપીઠની સરખામણીમાં ઉતરે તેવું અન્ય વિદ્યાપીઠ વલ્લભીના પ્રદેશમાં હતું તે એટલું જાણીતું નથી થયું. વલ્લભીના પ્રદેશમાં અનેક વિહારો હતા તેમ આપણે વાંચી ગયા. પણ વિદ્યાપીઠોના વર્ણને યોગ્ય ઠાણ વિહાર હોય તો તે કલ્પનામાં ઓધિસત્ત્વ શુશ્રુભતિ અને સ્થિરમતિના નિવાસસ્થળવાળો મહાન વિહાર હશે તેમ આવે છે. શુશ્રુભતિ અને સ્થિરમતિએ જ્યાં નિવાસ કરી અતિ માન્ય શ્રેયો રચ્યા તે વિદ્યાપીઠ—નાલન્દ જોવા વિહાર—નહિ હોય ? ઉત્તર ‘ના’માં આવે તેના કરતાં ‘હા’માં આવવાનો સંભવ વધારે છે.

તજાગનો વિહાર કેવો છે અને હતો તેનો ખ્યાલ કર્યા પછી વિહારશ્રવનની શોધી

કરવાની જરૂર છે કારણ કે તેમ કરવાથી પૂર્વનાં સ્મરણ સાથે ધર્મ-

વિહારશ્રવન. અવહાર પણ પ્રત્યક્ષ થાય, શુશ્રુઓનાં દર્શન સાથે માનવ શ્રવનની

ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિઓનો પણ સાક્ષાત્કાર થાય અને તેમ થાય તે ઇષ્ટ છે.

આપણને નાલન્દવિહારનાં જ વર્ણનો સુલભ છે તે જૂઠાનું ન જોઇએ.

ઈત્સીંગે ચૈત્યવંદનક્રિયાનું ચિત્ર આપ્યું છે તે નીચે સુખ્ય:—

“નાલન્દવિહારમાં બિહુવર્ગની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. ત્યાં ત્રણ હજાર ઉપરાંત બિહુઓ વસે છે. બધાને એક સ્થાને એકત્રિત કરવાનું મુશ્કેલ થાય. આ વિહારમાં આઠ મોટા પ્રધાનખંડ છે તે ત્રણસો ગર્ભગૃહો (અભિસુગૃહો) છે. (એટલે) દરેકને અનુકૂળ પડે તેમ ચૈત્યવંદન અલગઅલગ થાય છે. એક મુખ્ય બિહુ દરેક વિભાગ રી રી વળે છે. તેની આગળ વિહારનો સેવકવર્ગ રહે છે અને તેમની સાથે સુગંધી ઘૂંપ તથા પુષ્પ લઈને બાળકો આવે છે. તેઓ એક ખંડથી બીજે ખંડ જાય છે. અને દરેક સ્થળે ત્રણથી પાંચ શ્લોક ઉચ્ચ સ્વરથી ગાય છે. તેનો ધ્વનિ ચોતરફ ફેલાય છે. પ્રમાત (કે સંખ્યા ?) ૧૪ થતાં આ કાર્ય પૂર્ણ થાય છે. આ ગાનાર પુરૂષનું વિહાર તરફથી જૂદા જ પ્રકારનું સન્માન થાય છે.....વળી મોઢ

શીલક:—ત્યાં મોટું પુસ્તકાલય છે જેમાં રાજ્યદ્વારા સેવા કરનાર વિદ્વાત્સમાજ બેગો થાય છે.

હુંમને:—‘શ્વેતશીન’ નામના મહાન ઇતિહાસકર્તાની જન્મભૂમિ છે. ત્યાં ‘જેહ્સીઅ’ નામનો કોન્ફ્યુસસનો શિષ્ય રહેતો હતો.

ચોપેલી:—કોન્ફ્યુસસની જન્મભૂમિમાં આવેલું છે. વિદ્વાત્સમાજ ત્યાં બેગો થાય છે.”

૧૪. “at twilight he finishes this duty.”

કોઇ ભિક્ષુ એકાંતમાં જૂઠ્ઠા ખેસી ગંધકૂડી સન્મુખ મૌનભાવે બુદ્ધ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. કેટલાક ચૈત્યમાં જાય છે અને પંક્તિબંધ ખેસી, બોયે હાથદર્ઢ શરીરવાળી, જમીનને મસ્તક અડાડી ત્રિવિધ વંદન કરે છે. હિન્દમાં ચૈત્યવંદન આ પ્રકારનું છે. વંદન સમયે વૃદ્ધ ને અશક્ત ભિક્ષુઓને તાતી સાદડી વાપરવાની છૂટ હોય છે..... બુદ્ધ (અવતાર)નાં લક્ષણોની સ્તુતિસૂચક પદો પ્રથમ ગવાય છે અને તે એકસરખા લાંબા સૂરે લલકારવાનાં હોય છે એ રીતે સ્વરભંગ ક્યાં વિના સૌ સાથે મળી દશથી વીસ શ્લોકો ગાય છે.”—પા. ૧૫૪-૧૫૬.

હ્યુએનત્સંગ નાલન્દના વાતાવરણમાં સૌ કોઈને મુગ્ધ કરે છે:—“આ વિહારમાં અનેક રાજાઓ વૃદ્ધિ કરતા રહ્યા છે. અહિંની ઠારીઝિરી ઉત્તમ અને સુંદર છે. શકાદિત્યે બંધાવી આપેલા વિહારમાં અત્યારે બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ છે; ત્યાં તેની તરફથી હજી પણ ચાળીશ ભિક્ષુઓને અન્નદાન અપાય છે.

એ વિહારમાં ભિક્ષુઓ હજારોની સંખ્યામાં છે. તેમાંના મોટા ભાગ પ્રખર વિદ્વાનો છે: તેમાંના સેંકડો પંદાયેલા છે અને બહુમાનથી જોવાય છે. પોતપોતાના માર્ગના નિયમો તથા આગ્રા પાળવામાં તેઓ બહુ દૃઢ અને નિયમિત છે. સમગ્ર હિન્દમાં તેઓ આદર્શ-મૂલ લેખાય છે. જ્ઞાન મેળવતાં અને વિવાદ કરતાં તેમને દિવસનો સમય તો ઘણો આછો પડે છે. રાત્રિ અને દિવસ અરસપરસ પશ્ચોત્તર કરતાં—એક કરતાં—નાના મોટાં એકબીજાની પૂર્ણ દશા સાથે છે. વખતે તેમાં એવા પણ હોય જે ત્રિપિટકનું રહસ્ય પામી ન શકે: તેઓ શરમાઈ જૂઠ્ઠા પડી જાય છે.

આ કારણને લીધે દેશ પરદેશથી પોતાના સંશયો છેદવા વિદ્યાર્થિગણો આ વિહારમાં દાખલ થતા અને પછી ખ્યાતિ પામતા. ‘આ નાલન્દના ભિક્ષુ છે’ એમ જ્યાં જ્યાં નામ પડતું ત્યાં ત્યાં તેમનું ઘણું સન્માન થતું.

વિવાદલાખામાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છાવાળા દેશેદેશથી આવતા: તેમનો મોટો ભાગ વિષયના ગાંભીર્યથી હારી પાછો ફરતો; અને જેઓ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન જ્ઞાનના વિષયોમાં નિપુણ હતા તેઓ જ પ્રવેશ મેળવી શકતા. આવી રીતે પ્રવેશ પામવાના સદ્ભાગી દશમાંથી એ કે ત્રણ થતા.

આ વિહારનો યશ ઉજવળ રાખનાર અને તેનું કાર્ય અવિચ્છિન્ન રાખનાર વિદ્વાન ભિક્ષુઓ..... ‘ધર્મપાલ’ અને ‘ચન્દ્રપાલ’ હતા. તેઓએ બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશની સુવાસ પ્રસારી હતી. ‘શુભમતિ’ અને ‘સ્થિરમતિ’ પોતાના સમયમાં જ બહુ પંકાયા હતા. ‘પ્રભામિત્ર’ની દલીલ કરવાની શક્તિ સ્પષ્ટતાના શુભમાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ હતી. ‘જિનમિત્ર’નું વાક્યાતુર્ય ઉત્તમ હતું. ‘જ્ઞાનચન્દ્ર’નું ચારિત્ર આદર્શરૂપ હતું—બુદ્ધિ તીવ્ર હતી. ‘શીલભદ્ર’ની સંપૂર્ણતા તો શુભ જ રહી હતી.

આ સર્વે શુભવાન અને વિદ્વાન શ્રમણો હતા અને પોતાના સમયમાં પણ અતિ પ્રસિદ્ધ તેમજ ઉપયોગી લેખાયેલા ગ્રન્થોના કર્તા હતા.”—પા. ૧૬૫.

આ ચિત્રો વિહારજીવનનો સારો પરિચય આપે છે. તેનો અન્તભાગ ફરીવાર ‘શુભમતિ’ અને ‘સ્થિરમતિ’નું સ્મરણ આપે છે. બન્નેએ તમામના સમય. વિહારમાં પણ નિવાસ કર્યો હતો એટલે તેમનાં જેટલો જૂનો તળાબનો વિહાર (અને નાલન્દનો વિહાર પણ) હોવો જોઈએ એ

નિઃસંદેહ છે; તેમના સમયનું હવે અન્વેષણ કરીએ. તેમને વિષે મી. વૉટર્સ લખે છે કે:-

“ ઇર્સ્ટિંગ એક પ્રખ્યાત ‘ ગુણમતિ ’ વિષે લખે છે અને પોતાના સમયની નજરનો તેને જણાવે છે. આ ગુણમતિ આચાર્ય ‘ ધ્યાન ’ માં વિશિષ્ટ હતા- (જ્યારે) આપણા યાત્રાળુ પોતે જણાવેલ ‘ ગુણમતિ ’ ને બોધિસત્ત્વ તરીકે ઓળખાવે છે. તેના જન્મ દક્ષિણ હિન્દમાં થયો હતો એમ કહે છે. ૧૫ તેની સાથે ‘ સ્થિરમતિ ’ નું નામ જોડે છે. બન્નેને અન્તરચનાના સૌંદર્ય માટે નાલંદાવિદ્યાપીઠમાં સન્માનિત ગણાવે છે. દક્ષિણ હિન્દમાં ૧૬ વલ્મીમાં બન્ને રહ્યા હતા અને અન્ધો લખ્યા હતા તેમ કહે છે. બિશ્વ પરમાર્થે ઇ. સ. ૫૬૦માં ચીનાઇ ભાષામાં એક મૂળ અન્ધના સંક્ષેપ પરથી ભાષાંતર કર્યું છે. (તેનું નામ ‘ સુષ્ટ-હસીચંગલુન ’ છે.) તે નામના જ મૂળ અન્ધના કર્તા ‘ ગુણમતિ ’ તે આ જ ‘ ગુણમતિ ’ હશે ખરા. બુદ્ધ નાનજીઓ ૧૭ પોતાના ત્રિપિટકના વર્ણનના પુસ્તકમાં તે અન્ધનું મથાળું સુધારી ‘ લક્ષણાનુસાર શાસ્ત્ર ’ નામ જણાવે છે, પણ આ મૂળ અન્ધનું નામ ખીજું અને જૂદું જ હોવું જોઈએ. આ ૧૮ અન્ધમાં વિભાષાસૂત્રનો ઉપદેશ દેનાર આચાર્ય વસુભંધુ, બવરિકે (?) તથા અન્ધનો ઉલ્લેખ છે અને સાંખ્યમતનો. સારો પરિચય દેખાય છે. ”-પા. ૧૦૮.

“ ધર્મપાળ ઇ. સ. ૬૦૦ માં ગુજરી ગયા અને ગુણમતિ તેના કરતાં ઘણા વહેલા થયા છે..... સ્થિરમતિ- ‘ મહાયાનમાર્ગપ્રવેશક ’ અન્ધના કર્તા હતા; તેનું ચીનાઇ ભાષામાં ભાષાંતર ઇ. સ. ૪૦૦ લગભગ થયું હતું. તેમનો એક બીજો નાનો અન્ધ આધ્યાત્મિક વિષયને લગતો છે; તેનું ભાષાંતર ઇ. સ. ૬૯૨ માં થયું હતું. ” પા. ૧૬૯. પ્રો. સુસુટીએ ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં “ બુદ્ધધર્મના મહાયાન માર્ગની રૂપરેખા ” નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં બોધિસત્ત્વ સ્થિરમતિના અન્ધોમાં ઉતારા કર્યા છે. જીસાસુઓએ તે પુસ્તક મેળવી જોઈ લેવાં. પહેલો ઉતારો “ મહાયાન ધર્મધાતુ ” અન્ધમાંથી પા. ૨૯૯-૩૦૨ પર

૧૫. આ હકીકત ક્યાંથી મળી તે સમજ્યું નથી.

૧૬. મી. વૉટર્સની સરતચૂક થાય છે. “ પશ્ચિમ હિન્દ ” જોઈએ.

૧૭. ચીન અને જાપાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા બૌદ્ધ ત્રિપિટકોનું વર્ણન બુદ્ધ નાનજીઓએ આપ્યું છે. પુસ્તક બહુ ઉપયોગી છે. તેમાં પ્રસ્તુત નીચે સુજ્ઞ છે:-

નં. ૧૨૮૦.—લક્ષણાનુસારશાસ્ત્ર ‘ આચાર્ય ગુણમતિએ રચ્યું. ઇ. સ. ૫૫૭-૫૮૯ ના ખાન-વંશન સમય દર્શાવેલ, ઇ. સ. ૫૫૭-૫૬૯ માં બિશ્વ પરમાર્થે ભાષાંતર કર્યું.

નં. ૧૨૨૭.— ‘ મૂલસર્વાસ્તિવાદનિકાયસંગ્રહ ’ (= ‘ સર્વાસ્તિવાદવિનયસંગ્રહ ’): આચાર્ય ગુણમતિએ રચ્યું. ઇ. સ. ૬૧૮-૯૦૭ ના ચાનવંશ દર્શાવેલ. ઇ. સ. ૭૦૦ માં ઇર્સ્ટિંગ ભાષાંતર કર્યું.

નં. ૧૨૪૩.— ‘ મહાયાનાવતારકશાસ્ત્ર ’ બોધિસત્ત્વ સ્થિરમતિએ રચ્યું. ઇ. સ. ૩૯૭-૪૩૯ ના ઉત્તરલીઆન વંશ વખતે ‘ તાઓ યાપ ’ એ ભાષાંતર કર્યું.

નં. ૧૨૫૮. } ‘ મહાયાનધર્મધાતુવિશેષતા(?) શાસ્ત્ર ’; બોધિસત્ત્વ સ્થિરમતિએ રચ્યું.
 નં. ૧૩૧૮. } દેવપ્રસા અને ખીજીઓએ ઇ. સ. ૬૧૮-૯૦૭ ના ચાનવંશ દર્શાવેલ,
 ઇ. સ. ૬૯૧ માં ભાષાંતર કર્યું.

૧૮. મૂળ કે ભાષાંતર ?

આપ્યો છે અને બીજો “ મહાયાનમાર્ગપ્રવેશક ” ગ્રન્થમાંથી ૬૧ મે પાને આપ્યો છે, અને કુટનોટમાં સ્થિરમતિના સમય વિષે હક્તેષ કર્યો છે તે નીચે મુજબ:—

“ તેમની તારીખ (ચોક્કસ) જણાઈ નથી. પણ અત્યારે ચીનાઈ ત્રિપિટકામાં તેના બે ત્રણ ગ્રન્થો છે. તે વાંચતાં એટલું નિર્ણય થાય છે કે તે અશ્વધોષ પછી થયા અને નાગાર્જુનની પહેલાં કે સમકાલીન થયા હોવા જોઈએ. ”

૬૦ મા પાને પ્રો. સુચુટ્ટી નાગાર્જુનનો સમય ઇ. સ. નો ત્રીજો કે ચોથો સૈકા ગણે છે. અશ્વધોષનો સમય સામાન્યપણે ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાનો ગણાય છે. એ રીતે તળાજીવિહારનો અને નાલન્દવિહારનો પણ સમય ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાથી માંડી ત્રીજા અથવા ચોથા સૈકા સુધીનો હવે નક્કી થાય છે. તેથી પણ વધુ પ્રાચીન હશે પણ તેની સાબીતી હજી આપણને નથી મળી. આન્દ્ર તથા મહારાષ્ટ્રમાંની ‘ આચાર ’ રચિત અન્ય વિહારોનો પણ આ જ સમય ઠરે છે એટલે જો મહારાષ્ટ્રનો વિહાર અજંટાનો જ સમજાય (લેખકના મત મુજબ આ વાત નિર્વિવાદ છે,) તો તેનો સમય પણ તેટલો જ પ્રાચીન ઠરે છે.^{૧૯}

૨૧. બર્જેસે તળાજીની ગુફાઓ જોઈ જે અનુમાન કર્યું છે તે સપ્રમાણ ઠરે છે:—

“ ડાંગોળા (= ‘ ધનકોડી ’ તરીકે જાણવાયેલા ભાગ) અને ગુફાઓની એકંદર ગોઠવણ પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે આ બૌદ્ધ ગુફાઓ છે.

કેટલી પુરાતન હશે તે સાબીત કરવા યોગ્ય ચોક્કસ સાધનો આપણી પાસે નથી. પરંતુ ગોઠવણની સાદા ધ્યાનમાં લેતાં, એભલામંડપના મુખદાર પર જે કારીગરી છે તે સિવાય અન્ય ગુફાઓમાં કેતરકામનો અભાવ જોતાં (કારણ કે પછીના સમયની અન્યજ બૌદ્ધ ગુફાઓ છે તેમાં કેતરકામનો અભાવ નથી હોતા^{૨૦} તે ધ્યાનમાં રાખતાં) આ ગુફાઓનો સમય ધણે પ્રાચીન જાની શકીએ.

ઇસવી સનની પહેલાંની પણ ગુફાઓ હશે તેવો સંભવ છે વખતે અશોકના જ વખતમાં કે તેની પછી દુરત જ (કારી કાઢેલી) હોય. ”—પા. ૧૪૮

૧૯. “ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી ઇ. સ. પછી અગીઆરમા સૈકાની વચગાળે આ ગુફા અસ્તિત્વમાં આવી હશે તેમ ક્યુસન માને છે; ડૉ. વીક્સનના મત મુજબ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા કે ત્રીજા સૈકાથી માંડી ઇ. સ. પછી પાંચમા છઠ્ઠા સૈકા દરમ્યાન તેમ બન્યું હશે. કારીગરોની અમુક એક શ્રેણીએ ગુફાઓમાંની એક કે બધી રચી અથવા એક જ પુરૂષની ચોજના મુજબ રચાઈ તે માલૂમ નથી પડ્યું. ” અજંટાના ફોટોગ્રાફો, નોંધ સાથે: લેખક મેન્ડર જીસ્ટ. ઇ. સ. ૧૮૭૬.

૨૦. કેતરકામ પાછળથી થઈ શકે છે તેમ સરઆતથી પણ થઈ શકે છે. એટલે કેતરકામ હોય કે ન હોય તે મુદ્દા પર જ પ્રતિપાદન કરવું સહીસલામત નથી. સ્થિરમતિના સમય પરથી જેટલું સાબીત થાય છે તેટલું માન્ય થાય છે. તેવાં વધુ સાધનો સુલભ થતાં પ્રાચીનતા વિષે વધુ ખુલાસો અને નિશ્ચય થશે તેમાં સંદેહ નથી.

કેતરકામની શક્યતાને ગુફાના પત્થરની કુદરતી રચના સાથે પણ સંબંધ છે: એટલે તે વાત પણ લક્ષ્ય બદાર ન રાખી સકાય. તળાજીવિહારમાં પત્થર આછા દળનો છે તે વાત પર ધ્યાન દેવાની જરૂર છે.

ગુફાઓના સમય વિષેની હકીકત પૂરી થાય છે. હવે કટલાક મતભેદો જોઇ જવાની જરૂર રહે છે.

અર્થા. પહેલી ચર્ચા:—ગુણમતિ તથા સ્થિરમતિ નામે એક કરતાં વધુ

આચાર્યો થયા છે તે પર ધ્યાન દેવાની જરૂર છે. આ બાબતમાં ૧૮૯૫ માં ડૉ. ટાકાકુસુએ જે નોંધ લીધી છે તેની ચર્ચા વૉટર્સે કરી છે. વૉટર્સની નોંધ વધારે માન્ય કરી શકાય. ટાકાકુસુની નોંધ ઇર્સ્ટીંગના ૧૮૧ તથા ૨૨૫ માં પાને છે; વૉટર્સની ૧૬૯ માં પાને છે. બન્ને નોંધ જોવાથી મતભેદ કેમ થાય છે અને તેનું નિરાકરણ કઇ રીતે થાય છે તે માલુમ પડશે. ઇર્સ્ટીંગનો પાઠ ટાકાકુસુએ સુધાર્યો છે! તેમાં ‘અન્ હુષ્’ (= સ્થિરમતિ) નામ થાય અને ગુણમતિ નામની સાથે ‘સ્થિરમતિ’ હશે જ તેમ અનુમાન કરી ‘સ્થિરમતિ’ નામ દાખલ કર્યું છે. હ્યુએન્ટ્સંગના વર્ણનમાં સ્થિરમતિનું નામ ‘કીન્-હુષ્’ છે જે સ્થિરમતિ પ્રાચીન છે, “મહાયાનમાર્ગપ્રવેશક”ના કર્તા છે અને સુઝુકીએ જણાવ્યું તેમ અશ્વધૌપ પછીના છે.

બીજી ચર્ચા:—હ્યુએન્ટ્સંગે ‘મહાન વિહાર’ એટલું જ લખ્યું છે પણ તેનું નામ નથી આપ્યું. આપણે આ લેખકદ્વારા તેમાં તથાબ્જના વિહારનો ઉલ્લેખ સિદ્ધ કર્યો કારણ કે ‘આચાર’ ની કૃતિ ગુફાઓ છે તેમ સ્પષ્ટ થયું. આચાર નામ બધે રચેલે એક જ છે; ‘અચેલ’, ‘ઓચેલ’, ‘આચાર’, ‘મોહર્સીંગ’ એ સર્વ રૂપાંતર છે તેમ ભાષાંતરકારે સ્વીકાર્યું છે. અત્યાર સુધી આચાર વિષે અને તેની કૃતિ-ગુફાઓ-વિષેની સમજ ધ્યાન-બહાર રહેવાથી આ મહાન વિહાર વલભીપુરના એક શાસનમાં નિર્દિષ્ટ થયો છે તેમ માની લેવાયું છે. વલભી પ્રદેશના વિહારોને લગતાં અને પ્રસ્તુત વિષયને લગતાં બે દાનપત્રો ડૉ. બ્યુલરે બર્જેસના અધિપતિપણા નીચે પ્રકટ થયેલાં ‘ઇન્ડીઅન્ એન્ટીક્વરી’ માં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

પહેલા દાનપત્રમાં ૧૧ રાંભ ગૂહસેને દુકાશણીએ રચાવેલા ‘દુકામહાવિહાર’ માં વસતા શાક્યમિત્થુઓની જરિયાતો પૂરી પાડવા માટે ‘શમીપટ્ટવાટક’, ‘સર્જમાનક,’

૨૧..... “તલસન્નિવિટ્ટદુદ્ધાપાદકારિતદુદ્ધામહાવિહારે જાનાદિગમ્યાગતા-
ષ્ટાદશનિકાયામ્યન્તરશાક્યાર્યમિત્થુસંઘાય ગ્રાસાચ્છાદનશય્યાસનગ્લાનમ્પ્રત્યય-
મૈપજ્યાણપયોગાર્ય આનુર્મંજીપ્રાવેશ્યપિપ્પલદંતરીશમીપટ્ટવાટક... તથા મળ્હ-
લોદ્ધંગે સંઘમાનકં દેટકહારે જનહીયં તથા ચોસ્સરીપથમેતદ્ગ્રામચતુર્યય...
ઉદકસર્ગેજાતિસૃષ્ટં.....” ઇન્ડીઅન્ એન્ટીક્વરી, ૧૮૭૫, પૃ. ૪. પા. ૧૭૫. [તલસ-
ન્નિવિટ્ટ’ એ ‘વલભીસ્વતલસન્નિવિટ્ટ’ વાંચવું જોઇએ. જુઓ અન્યશાસન. ઈ.
એ. ૧૮૭૭. પૃ. ૬. પા-૧૩. ત્યાં ડૉ. બ્યુલર લખે છે કે “વલભીસ્વતલસન્નિવિટ્ટનો
અર્થ ચોક્કસ સમજણો છે તેમ મને ખાતરી થઇ નથી. શબ્દશઃ ભાવાર્થ seated on
the own surface of Valabhi થાય. મેં પોતે ‘વલભીપુરની અંદર,’ ‘તેની દિવાલોની
મુખાંદામાં’ એવો અર્થ કર્યો છે તે પણ સંભવિત છે. પણ ‘સ્વતલ’, સમાસ કોષ્ટ ખાસ
અર્થમાં વપરાતો હશે તેમ (પણ) લાગે છે.” આ પરથી ‘સ્વતલ’નો અર્થ શહેરમાં
અંગર પરામાં સ્થાન મુલ્યવનાર લઇએ તો વાંધો નહિ આવે.

‘નદીય’, તથા ‘ચોસરી’ નામનાં ચાર ગામે વલભી સં. ૨૬૬ માં (વિક્રમ સં. ૬૪૨, ઇ. સ. ૫૮૫ માં) અર્પણ કર્યાની નોંધ છે. હુએનત્સંગે સો ઉપરાંત વિહાર વિષે લખ્યું છે-તેમનાં આ એક દુરારાણીવાળો હશે તેમ માની શકાય છે.

ખ્રીસ્ત દાનપત્રમાં ૨૨ કુવસેન ખીમએ વલભી શહેરની અંદર આચાર્ય સ્થિરમતિએ રચાવેલા શ્રી ‘અખપાદીય વિહાર’ માં બુદ્ધ ભગવાનની પૂજાઅર્થાં સાર, બિહુઓનાં સુખ સાધન અર્થે અને શીર્ષુ વિશીર્ષુ સમરાવવા માટે ‘મહેશ્વરદાસેનક’ તથા દેવમદ્રિ-પલ્લિકા નામનાં બે (કે ત્રણ ?) ગામે વલભી સં. ૨૬૯ માં (વિક્રમ સં. ૬૪૫, ઇ.સ. ૫૮૮ માં) અર્પણ કર્યાની નોંધ છે. આ શાસનમાંના વિહાર તેજ હુએનત્સંગે કહ્યો તે મહાન વિહાર હશે તેમ ડૉ. ખ્યુલર માને છે, પરંતુ દાનપત્રમાં “વલભ્યાં” શબ્દના ઉપયોગથી તેમનો નિર્ણય માન્ય નથી રહેતો કારણ કે હુએનત્સંગેના મહાન વિહાર ‘વલભીથી અંતિદૂર નહિ’ એવો છે. (ખન્ને દાનપત્રના એકે વિહારને આ લક્ષણ લાગુ પડતું નથી.) વલભીના રહેવાસી “વલભ્યાં” લખે તેનો અર્થ “વલભી શહેરમાં” એ જ લાઇ શકાય; કાંઇ ન્યરેશીએ તે શબ્દ વાપર્યો હોત તો તેનો અર્થ ‘વલભીના પ્રદેશમાં’ પણ કરી શકાત.

આ ખન્ને દાનપત્રમાં આવતાં ગામે વિષેની તપાસ ભાવનગર, તળાબ તથા વળા આસપાસના સ્થાનિક વહીવટદારો કરશે તો વધુ માહિતી મળશે ખરી.

ત્રીજી ચર્ચા:—‘તીલકવિહાર’ ને લગતી છે. ‘તીલક’ નામ ‘તળાબ’ અને ‘તાલકવજ’ નામેને મળતું છે પણ વસ્તુતઃ તે અન્ય વિહારનું નામ છે. વૉટસે લખે છે કે

“ઇર્સીંગે પોતાના સમયના પશ્ચિમ હિન્દના ‘તીલક’ વિહારમાં વસતા બિહુ ગાન-ચન્દ્રનો નિર્દેશ કર્યો છે. નાલન્દવિદ્યાપીઠના પ્રખ્યાત બિહુઓનાં નામ હુએનત્સંગે આપ્યાં છે તેમાં ગાનચન્દ્રનું નામ પણ છે. તે ખન્ને એક જ હોવાનો સંભવ છે.”

“પશ્ચિમ હિન્દના તીલકવિહાર” શબ્દો ભાન્તિજનક છે અને તેમ લખવામાં વૉટસેની સરતચૂક થાય છે, કારણ કે ઇર્સીંગ ૧૮૪ મા પાને પશ્ચિમના (એટલે ચીનની પશ્ચિમના અર્થાત્ હિન્દના, વિદ્વાન પુરૂષો વિષે લખતાં ગાનચન્દ્રનું નામ આપે છે; એટલા માટે “પશ્ચિમ હિન્દના” પ્રયોગ કરવામાં બુદ્ધ થાય છે. તીલકમાં વસ્તુતઃ નાલન્દથી વીસ માઇલ પર આવેલા ‘તીલારા’ નામે સ્થળે હશે તેમ વૉટસે પોતે ૧૦૭ મે પાને લખે છે.

આ ચર્ચા ઉપરિચિત્ત ચર્તાં તળાબનો વિહાર ક્યે નામે ઓળખાયો હશે એ પ્રશ્ન થાય છે તેનું નિશ્કરણ નથી થતું. અહિં ચર્ચાવિભાગ પૂરો થાય છે.

૨૨. “વલભ્યાં આચાર્યમદન્તસ્થિરમતિકારિતશ્રીચખ્ખપાદીયવિહારે ભગવતાં બુદ્ધાનાં પુરુષધૂપગન્ધપતેલાદિક્રિયોત્સર્પણાર્થે નાનાદિગમ્યાગતાર્યમ્બિહુસહસ્ય ચ ચીયરપિઠપાત્ગ્લાનમૈપજાઘર્થે વિહારસ્ય ચ ચ્ચન્દસ્ફુટિતવિશીર્ણપ્રતિસંસ્કારણાર્થે દસ્તવપ્રાદરણ્યાં ‘મહેશ્વરદાસેનક’ગ્રામે ધારાલેટસ્થલ્યાં ચ ‘દેવમદ્રિ-પલ્લિકા’ગ્રામૌ...” ઈ. એ; ૧૮૭૭, પુ-૬, પા-૧૦, ૧૨.

“દસ્તવપ્ર”=હાથપ (અર્થિક, “અસ્ત કંપ્રેન ?”) અને “મહેશ્વરદાસેનક”=મહાદેવપુર (હાથપની નૈઋત્યે આવેલું છે તે ગામ) એમ ડૉ. ખ્યુલરે અનુમાન કર્યું છે. જુઓ. ઈ. એ; ૧૮૭૬, પુ. ૫; પા-૨૦૪.

મહાકવિ વિજયપાલ અને તેના પિતામહ

મહાકવિ શ્રીપાલ⁺

[સુનિ જિનવિજય]

‘દ્રૌપદીસ્વયંવરમ્’ ના રચનારનું નામ ‘મહાકવિ વિજયપાલ’ છે. ‘અભિનવ સિદ્ધરાજ’ તું ઉપનામ ધારણ કરનાર ગુજરાતના ચૌહાણ રાજા બીમદેવની^૧ આગ્રાથી વસન્તોત્સવને પ્રસંગે ‘ત્રિપુરુષ’ દેવની સમક્ષ આ દિગ્વિજી નાટક ભજવી બતાવવામાં આવ્યું હતું. એના અભિનયનથી ગુર્જર રાજધાની અણહીલપુરની પ્રજા ખૂબ ખુશ થઈ ગઈ હતી. આ બાબત નાટકના આરંભમાં સ્વધારના કથનથી સમજી શકાય છે.

કવિ તરફ જોતાં આ કૃતિ ઘણું જ મહત્વની લાગે છે, કેમકે એની મદદથી આપણને ગરવી ગુજરાતના એક કમલા-કાન્ત કવિકુળનો કાંઈક પત્તો મળે છે. અન્ય ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે કવિનું કુળ ઘણું પ્રતિષ્ઠિત તથા સરસ્વતી-ભક્ત હતું. રાજકીય દૃષ્ટિને કારે રાખીએ તો પણ કવિના પૂર્વજોને ગુર્જર નરેશો સાથે કાંઈક ખાસ સંબંધ હોતો; કવિના પિતા, પ્રપિતા વગેરે રાજકવિ હતા એમ જણાય છે. આ કુળની જોતિ પ્રાગ્વાદ (પૌરવાડ) નૈસ્ય હતી અને ધર્મ શ્વેતાશ્વર જૈન હતા. અણહિલપુરમાં આ કુટુંબ તરફથી સ્વતંત્ર જૈન મંદિરો તથા જૈન સાધુઓને ઉતરવા માટે ઉપાશ્રયો વગેરે બંધાવવામાં આવ્યા હતા. એ ઉપાશ્રયોમાં મહાન જૈન સુનિઓ ઉતરતા. કેટલાક ગ્રંથોને અંતે, એ ગ્રંથો તે ઉપાશ્રયોમાં રચાયા હતા એવા ઉલ્લેખો અમે જોયા છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે આ કુળ શ્રીમાન, રાજમાન્ય તથા લોકમાન્ય હતું.

વિજયપાલનું નામ આ નાટક સિવાય બીજે ક્યાંય અમારા જોવામાં આવ્યું નથી. એની બીજું કોઈ કૃતિ પણ હજી સુધી હાથમાં આવી નથી. પરંતુ આ નાટકમાં એ પોતાને ‘મહા કવિ’ કહે છે તે ઉપરથી એણે આ સિવાય બીજા પણ ગ્રંથો રચ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે. એ ગ્રંથો નહીં થયા હશે અથવા તો કાંઈક ધરના ખૂણામાં સડતા હશે. અસ્તુ.

આ મહત્ત્વની કુળ વિશે જટલી માહિતી અમને મળી છે તે બધી અહિં આપીએ છીએ.

વિજયપાલના પિતાનું નામ, તેણે પોતે જ આ નાટકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રમાણે, સિદ્ધપાલ હતું. એ પણ ‘મહા કવિ’ હતા. એની સ્વતંત્ર કૃતિ અમે કદી જોઈ કે સાંભળી નથી. શતાર્થકાવ્ય, સૂક્તમુક્તાવલી, સુમતિનાયકચરિત્ર, કુમારપાલપ્રતિયોગ, વગેરે કેટલાક સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોના પ્રણેતા સોમશંકર નામે એક મહાન જૈન વિદ્વાન થઈ ગયા છે. તેમના છેલ્લા બે ગ્રંથોની અન્તિમ પ્રશસ્તિઓમાં સિદ્ધપાળનો ઉલ્લેખ છે.

+ ‘દ્રૌપદીસ્વયંવરમ્’ ની પ્રસ્તાવના ઉપરથી-સં.

૧. બીમદેવ બીજો ‘લોળા બીમ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે. દીક્ષીપતિ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો સમકાલીન અને પ્રતિપક્ષી. એના સંમય. વિક્રમ સંવત્ ૧૨૩૫-૧૨૪૮.

એ ગ્રંથ સિદ્ધપાલે બધાવેલ ઉપાશ્રયમાં રહીને સોમપ્રભસુરિએ રચ્યા હતા એવો પ્રસંગ છે. ઉદાહરણાર્થ સુમતિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિ બોધ્યે.

સુનુસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતે: પદં ધીમતાં^૨—

મુત્તંસઃ કવિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।

યં વ્યાલોક્ય પરોપકારકરુણાસૌજન્યસત્યક્ષમા—

દાણિણ્યૈઃ કલિતં કલૌ કૃતયુગારમ્ભો જનૈર્મન્યતે ॥

તસ્ય પૌષ્પશાલાયાં પુરેઽણાદિલપાટકે ।

“નિષ્પત્યૂહમિદં પ્રોક્તં.....” ॥

કુમારપાલપ્રતિબોધમાં પણ એવો જ શ્લોક છે:—

પુત્રસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતે: પદં ધીમતા—

મુત્તંસઃ કવિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।

કૃતં તદ્વસતાવિદં કિમપિ ચચ્ચાયુક્તમુક્તં મયા

તદ્યુષ્માભિરિહોચ્યતામિતિ બુધા વઃ પ્રાજ્ઞલિઃ પ્રાર્થયે ॥

આ ગ્રંથમાં બીજે બે ચાર શ્લોકો પણ સિદ્ધપાલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એના કેટલાક શ્લોકો પણ આપેલા છે. એકવાર કુમારપાલ મોટો સંઘ લઈને ગિરનારની યાત્રાએ ગયો હતો. સાથે હેમચંદ્રાચાર્ય પણ હતા. કુંભરનો ઢાળ ધણો સખત હતો. જહાવરથાને લઈને રાજા કુંભર ઉપર ચડી ત્યાં આવેલાં મંદિરોનાં દર્શન ન કરી શક્યો અને તેથી ધણો ખિન્ન થયો. યાત્રા પૂરી થતાં રાજધાની પાટણમાં પાછો આવ્યો તે વેળાએ તેણે પોતાના દરબારમાં “ગિરનાર ઉપર ચડવાનો સરળ માર્ગ કોણ બાંધી શકશે ?” એવો પ્રશ્ન કર્યો. સિદ્ધપાલે આ વખતે તેની પ્રશંસા કરતાં કરતાં સેનાપતિ આશ્રનું નામ સૂચવ્યું:—

પ્રથા વાચિ પ્રાતિષ્ઠા જિનગુરુચરણામ્ભોજમર્તિર્ગરિષ્ઠા

શ્રેષ્ઠાઽનુષ્ઠાનનિષ્ઠા વિષયસુખરસાસ્વાદસક્તિસ્ત્વનિષ્ઠા ।

વંદિષ્ઠા ત્યાગલીલા સ્વમતપરમતાંલોચને यस્ય કાષ્ઠા

ધીમાનામ્નઃ સ પદ્યાં રચાયેતુમચિરાદુજ્જયન્તે નદીણઃ ॥

એવું જ એક બીજે સ્થળે વર્ણન છે. હેમચંદ્રાચાર્ય પાસેથી સત્યાગ્રને અન્નવસ્ત્રાદિ દાનનું માહાત્મ્ય સાંભળીને કુમારપાલે એક મોટી દાનશાળા ઉઘાડી હતી અને એના અધિષ્ઠાપક તરીકે શ્રીમાલ-કુલશ્રુપણ નેમિનાગના પુત્ર અભયકુમાર શેઠને નીમ્યા હતા. આ

૨. આની પહેલાંના શ્લોકમાં સિદ્ધપાલના પિતાનો ઉલ્લેખ છે. જે આગળ ઉપર ટાંકવામાં આવશે.

૩. અમારી પ્રતમાં ચોથું ચરણ ત્રુટિત છે.

૪. કેપડ સદા-નિસંદ્ધો સુગમં પદ્મં ગિરિમિમં ડર્જિન્તે ।

કો કારકિર્દ સફો ?, તો મંચિઓ સિદ્ધપાલેણ ॥

શેઠ ધણા ધર્મિક, પરોપકારી, દયાળુ, ચતુર તથા સરળહૃદય હતા. આવા યોગ્ય માણસની યોગ્ય પદે નીમણુંક કરવાથી સિદ્ધપાલ રાજા ઉપર ધણો ખુશ થયો અને તેને ધણો ધન્યવાદ આપ્યો. સાથે સાથે શેઠની પ્રશંસા પણ કરીઃ—

દેવ-ગુરુ-પૂયણ-પરો પરોવચારુજ્જઓ દયા-પવરો ।

દક્ષો દક્ષિન્ન-નિદી સદ્ધો સરલાસઓ પસો ॥

ક્ષિપ્ત્વા તોયનિધિસ્તલે મણિગર્ણ રત્નોત્કરં રોહણો

રેણ્વાટ્ય સુવર્ણમાત્મનિ દ્વંદ્વં વદ્ધ્વા સુવર્ણાચલઃ ।

ક્ષમામધ્યે ચ ધનં નિધાય ધનદો વિભ્યત્પરેભ્યઃ સ્થિતઃ

કિં સ્યાત્તૈઃ કૃપણૈઃ સમોડ્યમસ્તિલાર્થેભ્યઃ સ્વમર્થં દદત્ ॥

આ શ્લોકોના અવશોકનથી સિદ્ધપાલની કવિત્વની શક્તિનો પણ ખ્યાલ આવી શકશે; કુમારપાલ સિદ્ધપાલ પાસે નિવૃત્તિશાંતિગ્રનક આપ્યાનો પણ ક્રેષ્ઠક્રેષ્ઠ વાર સાંભળતો. આ અંશમાં એવું એક આખ્યાન આપેલું છે. એના આરંભમાં

કડયાવિ નિવ-નિયુત્તો કહડ્ કહં સિદ્ધપાલ-કર્ડ્ ।

(કદાપિ નૃપનિયુક્તઃ કથયતિ કયાં સિદ્ધપાલકવિઃ) એવો ઉલ્લેખ છે.

આ ઉલ્લેખો પરથી એટલું જણાય છે કે સિદ્ધપાલ સારો કવિ, ઉચ્ચ દરજ્જાનો શૂદ્રસ્થ તથા કુમારપાલ રાજાનો પ્રીતિપાત્ર હતા. સોમપ્રભાચાર્યે કુમારપાલપ્રતિયોધ વિ. શ્. ૧૨૪૧ માં પૂરો કર્યો ત્યાં સુધી તે હયાત હતા. આથી વધારે એના સંબંધમાં કંઈ જણાતું નથી. એ અંશમાં ટંકેલા છૂટા જવાબા કેટલાક શ્લોકો સિવાય એની બીજી કૃતિ મળતી નથી.

સિદ્ધપાલના પિતાનું નામ શ્રીપાલ હતું. એ ખરેખર મહાકવિ હતા. “કવિરાજ” અથવા “કવિચક્રવર્તી” એવી એની પદવી હતી. પ્રિભાવકચરિત્ર, પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, ચતુર્ધિક્ષતિપ્રવચ્ચ, મુત્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ, કુમારપાલપ્રવચ્ચ વગેરે અનેક અંશોમાં એનું વર્ણન તેમ જ નામોલ્લેખ છે. ગુજરાતના મહામાતૃ વસ્તુપાલ, રાજપુરોહિત સોમેશ્વર, હકુર આરિસિંહ વગેરે જે ઉત્તમ શૂદ્રસ્થ-કવિઓ થઇ ગયા છે, તે સૌમાં એનું સ્થાન ઉચ્ચ હતું. ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહનો એ બાલમિત્ર હતા; સિદ્ધરાજ એને હંમેશાં “બાઇ” કહી બોલાવતો. સોમપ્રભાચાર્યે એના યશસ્વર્ણન સુમતિનાયકચરિત્ર તથા કુમારપાલપ્રતિયોધની અંતિમ પ્રશસ્તિઓમાં કરેલું છે:—

માગ્વાટાન્વયસાગરેન્દુરસમપ્રદઃ કૃતજ્ઞઃ ક્ષમી

વાગ્મી સૂક્તિસુધાનિધાનમજનિ શ્રીપાલનામા પુમાન્

૫. તત્ય સિરિમાલ-કુલ-મહ-નિત્તિ-નાદો નેમિનાગ-અંગરુદ્ધો ।

અમયકુમારો સેટી કઓ. મદિદ્વાયગો રન્ના ॥

ઈત્યંતરમ્મિ કન્તિ-ચક્ષવટ્ટિ-સિરિપાલ-રોહણ-મવેણ ।

સુહ-વણ-ચૂડામણિના પર્વપિયં સિદ્ધવાલેણ ॥

આદર્શભૂત ગણાતી. આવી પરિપક્વતા શ્રીપાલ એક મુખ્ય સભ્ય હતો. ક્યા વિદ્યાનું કેવું સ્વાગત આપવું એ વિષયમાં સિદ્ધરાજ હમેશા શ્રીપાલની જ સલાહ લેતો. આવા એક પ્રસંગનું વર્ણન “પ્રમાથકચરિત”ના હેમચન્દ્ર પ્રબંધ (૧૮૨-૨૦૯ શ્લોક)માં વિસ્તારપૂર્વક કરેલું છે, જેમાંથી થોડો ભાગ અમે નીચે આપીએ છીએ.

એક વખત ભાગવત સંપ્રદાયનો દેવભોધિ નામે કોઈ એક મહાન્ વિદ્યાન્-કવિ અણુ-હિલાપુર આવ્યો. તે અત્યંત અભિમાની હતો. એ રાજાને આશીર્વાદ આપવા સાર ન તો રાજસભામાં ગયો કે ન એણે પોતાના આગમનના ખબર રાજાને મોકલાવ્યા. રાજાને આ વાતની જાણ થતાં તેણે શ્રીપાલને કહ્યું કે આ દેવભોધિ કોણ નિઃસ્પૃહી મહાત્મા જણાય છે. એ રાજસભામાં આવવાની દરકાર નથી રાખતો. પરંતુ આપણા દેશમાં કોણ પણ વિદ્યાન આવે-તેનો સત્કાર કરવાની આપણી ફરજ છે, માટે કહો કે હવે શું કરવું? પ્રણયશુ કવી-શ્વરે જવાબ દીધો કે ‘મહારાજ, મને તો એ નિઃસ્પૃહી નહિ પણ આડંબરી જણાય છે. નિઃસ્પૃહી હોય તો આટલો બધો પ્રપંચ શમાટે કરે? તેમ છતાં આપ ભારતીયકૃત હોવાથી તેને મળવા ઇચ્છતા હો તો, મંત્રીદ્વારા તેને સભામાં આવવાનું આમંત્રણ મોકલાવો. રાજાએ તે પ્રમાણે મંત્રીને મોકલ્યો. મંત્રીએ વિદ્યાન પાસે જઈ રાજાનો સંદેશો કહ્યો. પરંતુ તે વિદ્યાને જવાબ દીધો કે

આહ્વાનાયાગતા યૂયં મમ ભૂપતિદેશતઃ ।

ભૂપાલૈઃ કિં હિ નઃ કાર્યં સ્પૃહાવિરહિતાત્મનામ્ ॥

૮. કવિ યશશ્ચન્દ્રે મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રમાં એ પરિપક્વ થોડુંક વર્ણન દેવશ્ચરિ તથા શ્રીપાલને મુખે કર્યું છે:—

દેવસૂરિઃ—કષ્ટાયં સ્વસભયા પરાજિતાયાં સુધર્માયાં સુધાસ્પર્ધાનુબન્ધો ધરાધીશ્વરસ્ય, કિં નાલોક્યતેડનેકચતુરાનનાઃ, કિં ન પરિસ્ફુરન્તિ ગણના-તિકાન્તા ગિરીશાઃ, કિં ન લક્ષીક્રિયન્તે લક્ષશઃ પુણ્ડરીકાક્ષાઃ, કિં ન જુમ્ભન્તે મૂરિશો જિન્નવઃ, કિં નોહ્લસન્તે વહયો રાજહંસાઃ, કિં ન વિલસન્તિ સહસ્રશો ભૂતનયનુધાઃ, કિં ન પ્રગલ્ભાયન્તે મધ્યે સુધર્માધિકૃતમન્ત્રિણઃ ।

કવિઃ—મગવન્ ! ઈન્દુગેવ ગુર્જરેશ્વરસ્ય સભા । તથા હિ

તાવદ્ વ્યાકરણપ્રધીણમણિતિઃ પ્રાગલ્ભ્યમુજ્જુમ્ભતે

તાવત્કાવ્યવિચારભારધરણે ધીરાયતે ધુર્યેતા ।

તાવત્તર્કકયાડનુવન્ધવિષયે ઘટ્ટામિલાપં મનો

યાવન્નો જયસિદ્ધદેવસદસિ પ્રેક્ષાયતામાગમઃ ॥

દેવ—સા કિં કલાપ્યસ્તિ યા ન પ્રેમાકુલા ચૌલુક્યચન્દ્રમસિ ।

કવિઃ—મગવન્ । પથમેવૈતત્ । તથાદિ—

ઝઢા પ્રોદિર્ન મન્ત્રોદ્ધરણપેરિણતૈઃ કર્પિતો ન પ્રકર્ષઃ

તન્ત્રોક્તાનૈ રસેન્દ્રાડમ્યુદયવિધિધુર્ધારિતં નોદ્ધરત્વમ્ ।

સ્માર્તૈઃ સ્ફૂર્તિર્વિતેને ન, ન પટિમગુણઃ સ્ફોટિતો વેદવિદ્ધિઃ

ચર્ચાં ચાણક્યવાચાં વ્યરચિ ન સચિષૈર્યથ સંદાસનસ્થૈઃ ॥

દેવ—કવિકુર્જર । વિદુપામલગ્નપુણ્યલેલિતમિદં ચદેવંધિધઃ

ક્ષિતિપતિઃ સમાપતિઃ ।

તથા કાશીશ્વરં કાન્યકુબ્જાધીશં સમીક્ષ્ય ચ ।

ગણયામઃ કથં સ્વલ્પદેશં શ્રીગુર્જરેશ્વરમ્ ॥

પરમસ્માદિદૃક્ષૈવ ભવતાં સ્વામિનસ્તદા ।

ઉપવિષ્ઠઃ સિતૌ સિંહાસનસ્થં માં.સ.પદ્યતુ ॥

મંત્રીએ જઈ આ વૃત્તાન્ત રાજાને સંભળાવ્યો. રાજા થયો વિધામિલાપી તથા વિનયી હતો. એ ઉદ્ધત વાઓથી એના હૃદયમાં અનાસ્થાને બદલે અધિક-ઉત્કંઠા ઉપજી. તે શ્રીપાલને સાથે લઇને દેવભોધિ પાસે ગયો. વિદ્વાનોથી વીંટાપલા તથા સિંહસમાન ડુર્ધર્ષ સિંહાસન ઉપર બેઠેલા ક્ષત્રીશ્વરને નમસ્કાર કરી રાજ થોડી વાર તેની સામે ઉભો રહ્યો. દેવભોધિએ હાથના ઇંધારા વતી પાસેના એક સુખાસન પર બેસવાનું રાજાને કહ્યું. રાજા એના જવાબમાં શ્રીપાલે રચેલો

इह हि वसति मेरुः शेखरो भूधराणा-

मिह विनिहितभाराः सागराः सप्त चान्ये ।

इह महिषतिदम्भस्तम्भसंरम्भधीरं

धरणितलमिहैव स्थानमस्मद्विधानाम् ॥

એ શ્લોક બોલતો બોલતો પ્રતીહાર પાસે સાધારણ આસન મંગાવીને એક પુણામાં તે બેસી ગયો. શ્રીપાલ પણ રાજા પાસે જ બેઠો હતો. તેને જોઇને દેવભોધિએ રાજાને પૂછ્યું કે સભામાં બેસવાને અથોગ્ય (અન્ધ હોવાથી) એવો આ કોણ છે ? રાજાએ ઉત્તર દીધો કે-

एकाहविहितस्फीतप्रबन्धोऽयं कृतीश्वरः ।

कविरोज इति ख्यातः श्रीपालो नाम भूमिभूः ॥

श्रीदुर्लभसरोराजे तथा रुद्रमहालये ।

अनिर्वाच्यरसैः काव्यैः प्रशस्तीरकरोदसौ ॥

महाप्रबन्धं चक्रे च वैरोचनपराजयम् ।

विहस्य सङ्ग्रहणोऽपि नैवास्य तु किमुच्यते ॥

રાજાનાં આ વચનોથી દેવભોધિ કાંઈક શરમાયો. પછું પાછો તરત જ ગર્વ તથા વ્યંગથી હસીને બોલ્યો:-

शुक्रः कवित्वमापन्न एकाक्षिविकलोऽपि सन् ।

चक्षुर्द्वयविहीनस्य युक्ता ते कविराजता ॥

રાજા આ દેવભોધિના સૌજન્યપૂર્ણ (?) સ્તભાવથી વાકેફ થયો અને થોડીક વાર વિદ્રવ-જાણી તથા દાન્યાનંદનો રસ લઇને પાછો વળ્યો.

શ્રીપાલના કવિત્વ તથા મહત્ત્વની કલ્પના આ પ્રસંગે પરથી આવી શકશે. એક જ દિવસમાં મહાપ્રબંધ રચનારની કવિત્વશક્તિ વિશે-તો પૂછવું જ શું ? આ મહાકવિએ કેટલા ગ્રંથો રચ્યા છે એની બરાબર માહિતી મળતી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ જ ને ગ્રંથોનો નામનિર્દેશ મળી આવે છે તેમાંથી પણ કેટલા હાલ ઉપલબ્ધ છે એની પણ ખબર નથી.

અમે એની માત્ર એ જ નાનકડી કૃતિઓ જોઈ છે. તેમાં એક તો જૈનધર્મના ૨૪ તીર્થંકરોની ૨૯ શ્લોકોમાં કરેલી યમકમય સ્તુતિ છે. એ સ્તુતિની સમાપ્તિમાં આવું આશીર્વાચન છે:—

इति सुमनसः श्रीपालकविरचितनुतयः समस्तजिनपतयः अविनाशिज्ञान-
दृशो दिशन्तु वः ।

વિનયર ચક્ષુના વિપાકનો અનુભવ લેનાર આ સિવાય ખીલું શું માગે ?

એ સ્તુતિનો આરંભ આવી રીતે થાય છે:—

भक्त्या सर्वजिनश्रेणिरसंसारमहामया ।

स्तोतुमारभ्यते वद्धरसं सारमहामया ॥

ખીલ કૃતિ ઘડનગરપ્રાકારમ્મશસ્તિ છે, જે ‘પ્રાચીન લેખમાલા’માં છપાયેલી છે. એમાં ૫૫ ૨૯ શ્લોકો છે. ગુજરાતના વડનગર નામના મહારાજાન-પ્રાચીન નામ ‘આનન્દપુર’ની ચારે તરફ વિ. સં. ૧૨૦૮ માં સિદ્ધરાજના હતરાધિકારી કુમારપાલે એક મળ્યુત પ્રાકાર-કિસ્તો બંધાવ્યો હતો. એ પ્રાકારના વર્ણન તથા સ્મરણ માટે એ રચાયેલી છે. કવિના કવિત્વની પ્રસાદી આજ તો માત્ર આટલામાંથી જ આપણને મળી શકે છે. નમુના દાખલ થોડાક શ્લોકો લખએ:—

अस्मिन्नागरवंशजद्विजजनस्त्राणं करोत्यध्वरे

रक्षां शान्तिकपौष्टिकैर्वितनुते भूपस्य राष्ट्रस्य च ।

मा भूतस्य तथापि तीव्रतपसो वाधेति भक्त्या नृपो

वभं विप्रपुराभिरक्षणकृते निर्मापयामास सः ॥

+ + + +

कार्म कामसमृद्धिपूरकरमारामाभिरामाः सदा

स्वच्छन्दस्वनतत्પરૈર્દ્વિજકુલૈરત્યન્તવાચાલિતાः ।

उत्सर्पद्गुणशालिवप्रवलंयમીતે: પ્રસન્ના જનૈ-

रत्रान्तश्च वहिश्च संप्रति भुवः शोभाद्भुतं विभ्रति ॥

+ + + +

यावत्पृથ્વી પૃથુવિરચિતાશેષભૂમિવેશા

યાવત્કીર્તિ: સગરનૃપતેવિધેત સાગરોડયમ્ ।

તાવન્નન્દ્યાદ્દ્વિજવરમહાસ્યાનરક્ષાનિદાનં

શ્રીચૌલુક્યક્ષિતિપતિયશઃકીર્તનં વમ્ એપ: ॥

एकाह निष्पन्नमहाप्रवन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नवन्धुः ।

श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत्पशस्ताम् ॥

એમાંથી કેટલાક શ્લોકો તો પ્રાસાદિક કાવ્યોની નમુના રૂપે કેટલાક અંધકારોએ ટાંકેલા છે. જરૂરથી કવિની સક્તિસક્તાચલીમાં નીચે સૂચન એ શ્લોકો એ કવિરાજને નામે ચડેલા છે:—

... નેયં ચૂતલતા વિરાજતિ ઘનુલેલા સ્થિતેયં પુરો
 નાસૌ ગુઙ્ગતિ મુંઙ્ગપદ્ધતિરિયં મૌર્વી ટળત્કારિણી ।
 નૈતે નૂતનપલ્લવાઃ સ્મરમટસ્યામી સ્ફુટં માર્ગણાઃ
 શોણાસ્તત્ક્ષણભિન્નપાન્યહૃદયમસ્યન્દિભિઃ શોણિતૈઃ ॥
 પચ્યન્તે સ્થલચારિણઃ ક્ષિતિરજસ્યઙ્ગારમૂયઙ્ગતૈઃ
 કથ્યન્તે જલજન્તવઃ પ્રતિનદં તાપોલ્વણૈર્વારિભિઃ ।
 મૃજ્યન્તે સ્વચરાઃ સ્વરાતપાશિલાપુઙ્ગે તદેર્મિર્દિનૈ-
 મૌસ્પાકઃ ક્રિયતે દિનેશનિયમા.....ધ્રુવમ્ ॥

સહસ્રલિંગ અથવા હર્લસસરિવરનું પ્રશસ્તિકાવ્ય દ્વિરાજ્ય દરેકું તેમાંથી એ શ્લોકો
 મેરુતુંગાચાર્યે પોતાના પ્રબન્ધચિન્તામણિમાં ઉદ્ધૃત કર્યા છે:—

ન માનસે માદ્યતિ માનસં મે
 પમ્પા ન સમ્પાદયતિ પ્રમોદમ્ ।
 અચ્છોદકાચ્છોદકમત્ર સારં
 વિરાજતે કીર્તિતસિદ્ધિર્મતુઃ ॥

x x x x

કોશનાપિ યુતં દલૈરુપચિતં નોચ્છેત્તુમેતત્ક્ષમં
 સ્વસ્યાપિ સ્ફુટકણ્ઠકન્યતિકરં પુંસ્ત્વં ચ ધતે ન હિ ।
 ઇકોઽપ્યેષ કરોતિ કોશરહિતો નિષ્કણ્ઠકં મૂતલમ્
 મસ્તૈવં કમલા વિહાય કમલં યસ્યાસિમાશિથિયત્ ॥

આ છેલ્લા શ્લોકના સંબંધમાં પ્રબન્ધચિન્તામણિકારે આ પ્રમાણે એક વિચિત્ર વૃતાન્ત
 આપ્યો છે:—જ્યારે આ પ્રશસ્તિ લખાઈને તેવાર યદ્ય ત્યારે એની પરીક્ષા કરવા સિદ્ધરાજ
 સમજ્યા મેતાના પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને તેણેલા. સુપ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્રાચાર્યના શિષ્ય મહાકવિ
 રામચન્દ્ર પણ ત્યાં હાજર હતા. એ કવિ ઘણા સુદમદદિષ્ટ તથા નિપુણમતિ હતા. તેથી
 હેમચન્દ્રાચાર્યે આગળથી એમને કહી રાખેલું હતું કે સમજા વિદ્વાનો શ્રીપાલની પ્રશસ્તિની
 એકાસ્ત્વરે પ્રશંસા કરશે. તારે કાંઈ ન બોલવું. અસ્તુ.

એકત્ર થયેલા વિદ્વાનો શ્રીપાલની કૃતિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા—જુદા જુદા શ્લોકોમાં
 જુદા જુદા અલંકારો બતાવવા મંડ્યા. ખાસ કરીને ઉપર દોઢલા છેલ્લા શ્લોકની ધણી
 પ્રશંસા થઈ. પરંતુ રામચન્દ્ર તટસ્થ ભાવથી આ સમજણે તાલ જોતા બેઠા બેઠા. સિદ્ધરાજ
 એમને બોલવાનો ધણી આગ્રહ કર્યો એટલે તેમણે કહ્યું કે એ શ્લોકમાં બે દોષ છે: “દલ”
 શબ્દનો ખીજો અર્થ ને “સૈન્ય” કર્યો છે તે કોપવિરૂદ્ધ છે તથા “કમલ” શબ્દને નિત્ય નપુંસક
 કહ્યો છે તે વ્યાકરણવિરૂદ્ધ છે. પછી સિદ્ધરાજના આગ્રહથી “દલ” શબ્દનો જોમ તેમ
 કરીને સૈન્ય એવો અર્થ બેસાડી આપ્યો અને કમલ શબ્દનું નિત્યનપુંસકલ્પ દૂર કરવા માટે
 પણ પરિવર્તન કરી બતાવ્યું. રામચન્દ્રની આવી સુદમદદિષ્ટ બોધને કવિએ દિલ્લે યદ્ય ગયા.

પણ સિદ્ધરાજની નજર લાગવાથી ઘેર પહોંચતા વેંત જ તેમની એક આંખ જતી રહી !

દેવસુરિના ગુરુભાઈ આચાર્ય વિજયસિંહના શિષ્ય હેમચન્દ્રે નામેય-નેમિ-દ્વિસન્ધાન નામનો એક પ્રબન્ધ રચ્યો હતો જેનું સંશોધન શ્રીપાલે કર્યું હતું-એવો તે કાવ્યના છેવટેના ભાગમાં ઉલ્લેખ છે.

एकाहनिष्पन्नमहामबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धुः ।

‘શ્રીપાલનામા કવિચક્રવર્તી સુધીરિમં શોધિતવાન્ પવન્નમ્’ ॥

આમ ૬૫૨ દેહવાડા નામક સ્થાન પર વિમળશાહનું બંધાવેલું જે ‘જગપ્રસિદ્ધ જૈન-મંદિર’ છે તેના રંગમંડપમાં એક સ્તંભની આબુમાં સંગમરમરની એક પુરુષ-પ્રતિમા છે જે આ શ્રીપાલકવિની લાગે છે. આ મૂર્તિની નીચે ૮-૧૦ લીટીઓનો એક નાનકડો લેખ ફેરેલો છે. અમારી પામે આ લેખની જે પ્રતિકૃતિ છે તે સ્પષ્ટ ન હોવાથી ઓનો ઉત્તર-ભાગ સાથે વાંચી શકાતો નથી. આરંભનો એક શ્લોક મૂકેલીથી વાંચી શકાયો છે તે આ પ્રમાણે છે:—

मागवाटान्वयवंशमौक्तिकमणेः श्रीलक्ष्मणस्यात्मजः

श्रीश्रीपालकवीन्द्रबन्धुरमलशालतामण्डपः ।

श्रीनाभेयजिनांघ्रिपद्मधुपस्त्यागान्द्रुतैः शोभितः

श्रीमान्शोभित एष सद्यविभवः स्वलोकमासेदिवान् ॥

(જુઓ મારો ‘પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ’ નં. ૨૭૧)

આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીપાલના પિતાનું નામ લક્ષ્મણ હતું. લેખ સંપૂર્ણ ઉકેલી શકાય તો આ કવિ વિશે ખીણ ઘણી માલિતી મળે. અસ્પષ્ટ ભાગના કેટલાક શબ્દો પરથી એમ લાગે છે કે એમાં શ્રીપાલના પુત્રોનો પણ ઉલ્લેખ છે. જે મૂર્તિની નીચે આ લેખ છે તે મૂર્તિ ભગવાન આદિનાયની મૂર્તિની સંયુક્ત હાથ જોડીને જણે પ્રાર્થના કરતી હોય એવી સ્થિતિમાં છે. સંભવિત છે કે કદાચ શ્રીપાલ આ અદ્ભુત મંદિરના નિર્માતા ગુર્જ-રેશ્વર ભીમદેવના પ્રબલ દંડનાયક વિમળશાહના જ વંશનો હોય. ૧૦

શ્રીપાલના પિતાથી માંડીને આ નાટકના કર્તા વિજયપાલની હયાતીના સમયનું અનુ-માન આ પ્રમાણે થઈ શકે છે:—

૧ લક્ષ્મણ	વિ. સં. ૧૧૦૦-૧૧૫૦
૨ શ્રીપાલ	„ ૧૧૫૧-૧૨૧૦
૩ સિદ્ધપાલ	„ ૧૨૧૧-૧૨૫૦
૪ વિજયપાલ	„ ૧૨૫૧-૧૩૦૦

૯ જુઓ, જૈનલિપી લા. ૧૨, સંખ્યા ૯-૧૦ માં ‘શક્તિયુક્તાવલી’ તથા ‘સોમ-પ્રભાચાર્ય’ શીર્ષક મારો લેખ.

૧૦ વિમળશાહે આ મંદિર વિ. સં. ૧૦૮૮ માં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું.

પૂર્વિ

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર

અનુવાદક:

અધ્યાપક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણ

પ્રકરણ ૧ લુઃ વિદ્યાસમુદેશ

આન્વીક્ષકીય, ત્રયી, પવાતા અને દંડનીતિ એ વિદ્યાઓ છે.

૧. વિનય એટલે જીવણી એજ એ શબ્દનો મૂળ અર્થ છે. વિવેક અર્થ તે ઉપરથી આવેલો છે.

૨. સૌથી છેલ્લા પ્રકરણમાં અધિકરણ શબ્દનો અર્થ ચાણક્ય પોતે આપે છે: **યમર્થમધિકૃત્યોચયતે તદધિકરણમ્** “અર્થ એટલે વિષયને ઉદ્દેશીને જે કહેવાય છે—લખાય છે તેને અધિકરણ કહે છે.” આ આખો અર્થ પંદર અધિકરણોમાં વહેંચાયેલો છે અને તેનું પહેલું અધિકરણ વિનય—જીવણી સંબંધી છે. અધિકરણના પેટામાં પ્રકરણો અને પ્રકરણોમાં અધ્યાયો છે. પહેલા અધ્યાયમાં આખા અર્થનાં અધિકરણો અને પ્રકરણોનાં નામો ગણાવેલાં છે તેનું ભાષાન્તર સૌથી છેલ્લું આપીયું.

૩. આ શબ્દનો અર્થ અંગ્રેજી ભાષાન્તરદાર રા. રામશાસ્ત્રી “પ્રયોજન” એવો કરે છે, પણ એ અર્થ આપ્ટે કે ઝોનીઅર વિસિઅન્સ આપતા નથી. “સંપૂર્ણ વિવરણ” અથવા “ગણતરી કરી જવી” એવો અર્થ આપે છે. પહેલા અધ્યાયમાં બધાં અધિકરણો અને પ્રકરણો ગણાવેલાં છે, ત્યાં અંતકાર પોતે તત્સાર્ય પ્રકરણાધિકરણસમુદેશઃ—એમ કરી ગણાવે છે. ન્યાયદર્શનના પહેલા સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં—

પ્રત્યયઃ સર્વવિદ્યાનામુપાયઃ સર્વકર્મણામ્ ।

આશયઃ સર્વધર્માણાં વિદ્યોદ્દેશે પ્રકીર્તિતા ॥

આ પ્રમાણે આ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકનો ઉદ્દેશ કરેલો છે, ત્યાં વિદ્યાસમુદેશને બદલે વિદ્યોદ્દેશ શબ્દ વાપરેલ છે, એટલે સમુદેશ અને ઉદ્દેશ એક અર્થના શબ્દો જણાય છે. અર્થ-શાસ્ત્રના છેલ્લા એટલે તંત્રયુક્તિના પ્રકરણમાં સમાસવાચ્યસમુદેશઃ એવો અર્થ કરેલો છે. વાત્સ્યાયન કામસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયની જયમંગલા દીક્ષાની ઉત્થાનિકામાં સમુદેશઃ સંક્ષેપાભિધાનં કહેલ છે. માટે ‘સંક્ષેપમાં કહી જવું’ એજ અર્થ અહીં સ્વીકારવો થાય છે.

૪. ગોતમ મુનિના ન્યાયદર્શન ઉપરના વાત્સ્યાયન મુનિએ રચેલા ભાષ્યમાં આન્વીક્ષકીય લક્ષણ નીચે પ્રમાણે બાંધ્યું છે: પ્રત્યક્ષાગમાન્યોમોક્ષિતસ્યાન્વીક્ષણમન્યોક્ષા તયા પ્રવર્તતે इति આન્વીક્ષકી-ન્યાયવિદ્યા-ન્યાયશાસ્ત્રમ્ । એટલે પ્રત્યક્ષ અને આગમથી જણાએલી વસ્તુની અન્વીક્ષા-પરીક્ષા કરવાના પ્રયોજનથી જે શાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થાય છે તેને આન્વીક્ષકી કહે છે; અર્થાત્ ન્યાયશાસ્ત્ર અથવા ન્યાયવિદ્યા. આન્વીક્ષકી અને આન્વીક્ષિકી એમ બંને રીતે આ શબ્દ લખાયે છે.

૫. એની વ્યુત્પત્તિ ઘૃત્તિરસ્યામસ્તીતિ એવી આપેલી છે. એટલે ઘૃત્તિ-આલુચિકા આમાં થાય છે માટે તે વાતાં કહેવાય છે.

મનુના અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે ત્રયી, વાર્તા અને દણ્ડનીતિ એટલીજ છે—આન્વીક્ષકી તો ત્રયીનો ખાસ ભાગ છે.

બૃહસ્પતિના અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે વાર્તા અને દણ્ડનીતિ બેજ વિદ્યાઓ છે—લોકયાત્રા. જાણનારને ત્રયી તો ઢોંગ^૭ માત્ર છે.

ઉશનસના અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે દણ્ડનીતિ એક જ વિદ્યા છે—તેમાં જ સર્વ વિદ્યાઓના આરંભો સંબદ્ધ છે.

કૌટિલ્યનો મત એવો છે કે વિદ્યાઓ ચાર જ છે; તેના વડે ધર્મ અને અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, એ જ વિદ્યાનું વિદ્યાપણું છે.

૬. લોકવ્યવહાર.

૭. મૂળમાં અહીં સંવરણ શબ્દ છે. અંગ્રેજી ભાષાન્તરમાં આનો અર્થ “સંક્ષિપ્ત સાર” એવો કરેલો છે પણ તેને કાઢી દેવાનો આધાર નથી અને ૨૧. શામશાસ્ત્રીએ પોતે તે અર્થ સંદિગ્ધ માનેલ છે અને ઢોંગ એવો બીજો અર્થ થઈ શકે એમ સૂચવેલું છે. વળી સંક્ષિપ્ત સાર એવો અથ કરતાં, જે ચારેય વિદ્યાઓનો એ સંક્ષિપ્ત સાર છે એવો અભિપ્રાય માનીએ તો ત્રયી એકજ વિદ્યા છે એમ પરિણામ આવે, અને વાર્તા દણ્ડનીતિને જૂદી વિદ્યાઓ માનવાનું રહે નહિ. જે આન્વીક્ષકી અને ત્રયી એ બેનો જ સાર છે એમ માનીએ તો પણ ત્રયીનું વિદ્યામાં રથાન રહે છે. પણ અહીં તો આન્વીક્ષકી અને ત્રયી એ બંનેનો નિષેધ કરે છે, માટે સાર અર્થ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. સંવરણ શબ્દ સંવૃ ‘ઢાંકવું’ એ ધાતુમાંથી આવેલ છે. સંવૃત્તિ શબ્દ માયાના અર્થમાં વપરાય છે. માટે ઢોંગ અર્થ ધાત્વર્થનો વિચાર કરતાં પણ યોગ્ય લાગે છે. વળી લોકાયત્ર શાસ્ત્રનો દર્શનકાર આર્વાક પણ બૃહસ્પતિનો અનુયાયી મનાય છે. સર્વદર્શનસંગ્રહમાંથી આર્વાકદર્શનમાંથી લીધેલ નીચેનો ભાગ પણ ઉપરના જ અર્થને ટેકા આપે છે. પારલૌકિક સુખ, ન હોય તો વિદ્યા-વૃદ્ધ પુરુષો દ્રવ્યતા વ્યયથી અને શરીરને કષ્ટ આપીને અગ્નિહોત્ર વગેરેમાં શા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, એવી દલીલ પ્રમાણબુદ્ધ નથી તેનું કારણ આપે છે કે અનૃતવ્યાઘાતપુનરુત્ત-દોષેદ્વિપતિતયા વૈદિકમન્યૈરેષ ધૂતેત્વકૈઃ પરસ્પરં કર્મકાણ્ડપ્રામાણ્યવાદિભિર્જ્ઞાન-કાણ્ડસ્ય જ્ઞાનકાણ્ડપ્રામાણ્યવાદિભિઃ કર્મકાણ્ડસ્ય ચ પ્રતિશ્લિપ્તત્વેન ત્રય્યા ધૂતેત્વપ્રમાણ્યત્વેનાગ્નિદોષાદેર્જીવિકામાત્રપ્રયોજનત્વાત્ । તથા ચામાણકઃ

અગ્નિદોષં ત્રયો વૈદાશ્ચિદ્દષ્ટં ભસ્મગુણનમ્ ।

બુદ્ધિપૌરુષદીનાનાં જીવિકેતિ બૃહસ્પતિઃ ॥

એટલે કે અસલ, વિરોધ અને પુનરુક્તિના દોષથી દ્વિપિત હોવાને લીધે અને વૈદિક દોષાનો આડંબર કરતા ધૂત લોકોએ પરસ્પર, એટલે કર્મકાણ્ડને માનનારાઓએ જ્ઞાન-કાણ્ડનું જ્ઞાનકાણ્ડને જ્ઞાનનારાઓએ કર્મકાણ્ડનું ખંડન કરેલું હોવાથી, અને ત્રયી જે માત્ર ધૂતપ્રભાવ છે તેનાથી અગ્નિહોત્ર એક, શ્રવિકાતું સાધન માત્ર છે. વળી કહેવત છે કે “અગ્નિહોત્ર, ત્રણ વેદો, ત્રણ દણ્ડ અને જસમધારણ એ બુદ્ધિ અને પૌરુષ વિનાના લોકોની શ્રવિકા છે એમ બૃહસ્પતિ કહે છે.” આ દલિલ બેતાં ઢોંગ અર્થ જ અને સ્વીકારેલો છે. પ્રો. હરમાન યાકોબીએ આ જ અર્થ કરેલો છે. (જુઓ પ્રિન્ડિઅન એન્ડ્રીયેરી, સને ૧૯૧૮, પૃ. ૧૦૪.)

સાંખ્ય, યોગ^૮ અને લોકાયત^૯ એ આન્વીક્ષકી છે.

ત્રયીમાં ધર્મ^{૧૦} અને અધર્મનું, વાર્તામાં અર્થ^{૧૦} અને અનર્થનું અને દણ્ડનીતિમાં નય^{૧૨} અને અનયનું^{૧૩} તથા આ વિદ્યાઓનાં^{૧૪} જાલાણલનું હેતુપુરઃસર અન્વીક્ષણ^{૧૫} કરીને આન્વીક્ષકી લોકોને ઉપકારક બને છે, વ્યસન^{૧૬} અને ઉદયમાં બુદ્ધિને સ્થિર રાખે છે તથા પ્રજ્ઞા, વાણી અને ક્રિયાનું નૈપુણ્ય આપે છે.

‘પ્રતીપ સર્વ-વિદ્યાનો; ઉપાય સર્વ કર્મનો;

‘આશ્રય સર્વ ધર્મોનો; સદા આન્વીક્ષકી ગણી.

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદ્દેશમાં આન્વીક્ષકીરથાપનાનો બીજો અધ્યાય પૂરો થયો.

સામવેદ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ એ ત્રણે વેદો ત્રયી કહેવાય છે. અથર્વવેદ અને ઇતિહાસવેદ^{૧૭} એ પણ વેદો છે. શીક્ષા,^{૧૮} ઠલ્પ,^{૧૯} વ્યાકરણ, નિરુક્ત,^{૨૦}

૮. યોગનો અર્થ અહીં ‘ન્યાય’ કરવો જોઈએ. શબ્દકલ્પદ્રુમમાં યોગના પર્વાયમાં ‘નૈયાયિક’ આપેલ છે. હરિભદ્રસૂરિના પદ્ધર્શન-સમુચ્ચયમાં નૈયાયકો વિષે લખતાં ઘયાદૌ નૈયાયિકાનાં યૌગાપરામિધાનાનાં લિલ્લાદિવ્યક્રિસ્તુચ્યતે । ત્યાં યૌગ નૈયાયિકનું બીજું નામ છે એમ કહેલ છે. તેમ જ શ્રીગોતમસુનિના ન્યાયદર્શનના ૨૯ મા સૂત્ર ઉપરના વાત્સ્યાયન ભાષ્યમાં સાંખ્ય અને યોગનાં અમુક દષ્ટાન્તો આપેલ છે ત્યાં યોગનો અર્થ નૈયાયિક થાય છે. માટે તે જ અર્થ અહીં પ્રદણ્ય કરવો જોઈએ.

૯ આવાંકના મતને લોકાયત કહે છે. લોકાયતનો અર્થ લોકોમાં વિસ્તરેલો એવો થાય છે.

૧૦-૧૧. અર્થ એટલે સંપત્તિ અને અનર્થ એ તેથી ઉલટું.

૧૨-૧૩. નય એટલે રાજનીતિ અને તેથી ઉલટું-તે અનય.

૧૪. અંગ્રેજી ભાષા-તરકાર આ વાક્યનો અન્વય જુદી રીતે કરે છે: ‘‘ ત્રયીમાં ધર્મ અને અધર્મ, વાર્તામાં અર્થ અને અનર્થ, દણ્ડનીતિમાં નીતિ અને અનીતિ તથા બલ અને અબલ આવે છે. આ વિદ્યાઓનું હેતુપુરઃસર અન્વીક્ષણ કરીને આન્વીક્ષકી લોકોને ઉપકારક બને છે ’’ વગેરે. આવો અર્થ દરવામાં વાક્યોનું સારૂપ્ય વડે છે. વળી નયાનય કલા પછી બલાબલ જુદું કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. સ્વપંચના ૧૮ મા સર્ગના ૫૦ મા શ્લોકમાં મક્ષિનાય પોતાની ટીકામાં ધર્માધર્મ પ્રત્યામર્થાનર્થો વાર્તાયાં ન્યાનયૌ દણ્ડનીત્યાં એટલું જ અવતરણ આપે છે, એ પણ એમ બતાવે છે કે એ વાક્યોનો અન્વય એક સરખી રીતે લેવાનો છે. પ્રો. હરમલ યાદોજીએ પણ આ જ અન્વય કરેલો છે: (જુઓ ઇન્ડિઅન એન્ટીક્વેરી સને ૧૯૧૮, ૫. ૧૦૨):

૧૫ શોધ.

૧૬ આશ્રત.

૧૭. પુરાણોનો ઇતિહાસમાં સમાવેશ થાય છે.

૧૮. વાણીના ઉચ્ચારનો વિધિ. ૧૯. યાગક્રિયાનો ઉપદેશ.

૨૦. વેદના સંગૃહીત શબ્દોને નિષ્પટ્ટ કહેવામાં આવે છે. તેના ઉપર વ્યુત્પત્તિ સાથે ચારકાચાએ ટીકા લખી છે તેને નિરુક્ત કહે છે.

છન્દ, ^{૧૧} અને જ્યોતિષ્ . એ અંગો છે.

આ ત્રયીધર્મ ચાર વર્ણો અને આશ્રમોના સ્વધર્મની સ્થાપના કરવાથી લોકોને ઉપકારક થાય છે.

બ્રાહ્મણનો સ્વધર્મ, અધ્યયન કરવું કરાવવું, યજ્ઞ કરવા કરાવવા, દાન કરવું અને સ્વીકારવું.

ક્ષત્રિયનો સ્વધર્મ, અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવા, દાન કરવું, શસ્ત્રથી આજીવિકા કરવી અને જૂતરક્ષણ કરવું.

વૈશ્યનો સ્વધર્મ, અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવા, દાન કરવું, ખેતી કરવી, પશુપાલન કરવું અને વેપાર કરવો.

શૂદ્રનો સ્વધર્મ, દ્વિજોની સેવા કરવી, વાતોનાં કર્મો કરવાં અને કારી-ગર^{૨૩} તથા ભવાયાનાં કામો કરવાં.

ગૃહસ્થનો સ્વધર્મ, પોતાના ધંધાથી આજીવિકા ચલાવવી, પોતાના સરખા અને જૂદા ઋષિ (ગોત્ર)વાળા સાથે લગ્નસંગંધ બાંધવો, ઋતુગામી રહેવું, દેવપિતૃ અતિથિ અને આકરોની બાબતમાં દ્રવ્યત્યાગ કરવો અને બાકી રહે તેનો ઉપસોગ કરવો.

બ્રહ્મચારીનો સ્વધર્મ, વેદનો અભ્યાસ કરવો, અગ્નિકાર્ય અને સ્નાનક્રિયા કરવી, ભિક્ષાથી આજીવિકા કરવી, શુરુમાં પ્રાણાન્તિક^{૨૪} વૃત્તિ રાખવી અને શુરુ ન હોય તો શુરુપુત્રમાં અથવા શુરુભાઈમાં.

વાનપ્રસ્થનો સ્વધર્મ, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, જૂમિ ઉપર સૂવું, જટા રાખવી, મૃગચર્મ ધારણ કરવું, અમિહોત્ર અને સ્નાન કરવું, દેવતા પિતૃ અને અતિથિની પૂજા કરવી અને વન્યરસ આહાર કરવો.

૨૧. છન્દ એટલે છન્દોનું શાસ્ત્ર.

૨૨. યજુષાગાદિમાં કાલનિર્ણય માટે જ્યોતિષુની જરૂર પાતી માટે તે પથ્ય વેદાંગ ગણાય છે.

૨૩. મૂળમાં ક્ષાદ શબ્દ છે. સુતાર, વણકર, હાનમ, ધોખી, મોચી, અને શિક્ષીનાં કામોનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

૨૪. કામન્દક આ પ્રકરણમાં 'ચારણ' શબ્દ વાપરે છે. અને તેનો દીકાકાર તેનાં કામોમાં નૃત્ય ગીત વાદ્ય ગણાવે છે.

૨૫. "હવતાં સુધી" એવો અર્થ છે. આ જ શબ્દ કામન્દક આ સંગ્રહમાં વાપરે છે ત્યાં જગમંગલા દીકા તેનો અર્થ પ્રાણ ષયાન્તોડયધિરસ્યાઃ । એવો કરે છે. ૨૬ શામ શાસ્ત્રી "હવ જતાં પશુ" એવો અર્થ કરે છે. તે આ જોતાં ખોટો કરે છે.

૨૬. વગાડ.

પરિમાળકનો સ્વધર્મ, ઇન્દ્રિયસંયમ, નિષ્કર્મપણું,^{૨૭} અંપરિગ્રહ,^{૨૮} સંગ-
ત્યાગ, શિક્ષા ભાગવી, અરણ્યમાં અનેક જગાએ રહેવું, બહાર અને અંદરની
શુદ્ધિ રાખવી, સર્વ તરફ અહિંસા લાવ, સત્ય (શૌચ),^{૨૯} અદ્રોહ, અક્રૂરતા
અને ક્ષમા.

સ્વધર્મથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ મળે છે. તેનો અતિક્રમ થવાથી વર્ણસંકરને
લીધે લોકનો નાશ થાય છે.

આટે સ્વધર્મથી રાજા, લોકોને ચળવા ન દે;
સ્વધર્મ પાળતો હવે, આ લોક પરલોકમાં.
આર્યની રાખી મર્યાદા, વર્ણાશ્રમ તણી સ્થિતિ,
રક્ષેલો ત્રયીથી લોક રંજે, ગંજે નહિ કદા.

વિનય સંબંધી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદેશમાં ત્રીજો અધ્યાય પૂરો થયો.

ખેતી, પશુપાલન અને વેપારની વિધાને વાતાં કહે છે. તેનાથી ધાન્ય-
પશુ હિરણ્ય^{૩૦} કુપ્ય^{૩૧} અને વેઠ મળવાથી તે ઉપકારક થાય છે. તેના વડે
રાજા બળનો અને દણ્ડના સાધનથી સ્વપક્ષ અને પરપક્ષને વશ કરે છે.

આન્વીક્ષકી, ત્રયી અને વાતાંના યોગ^{૩૨} અને ક્ષેમનું^{૩૩} સાધન દણ્ડ છે.
તે સંગ્રામી નીતિને દણ્ડનીતિ કહે છે, જે અલબ્ધનો લાભ કરી આપે છે,
લબ્ધનું રક્ષણ કરે છે, રક્ષેલને વધારી આપે છે અને વધેલાને તીર્થમાં^{૩૪} પહોં-
ચતું કરે છે.

તેના (દણ્ડનીતિ) ઉપર લોકયાત્રાનો આધાર છે. આટે લોકયાત્રા કર-
વાની ઇચ્છા રાખનારે હમેશાં ઉગામેલે દણ્ડે રહેવું.

દણ્ડના જેવું લોકોને વશ કરવાનું બીજું સાધન નથી એમ આચાર્ય કહે છે.

કૌટિલ્ય તેની ના કહે છે. તીક્ષ્ણ દણ્ડવાળાથી લોકો ઉદ્વેગ પામે છે.
મૃદુ દણ્ડવાળાનો પરાલવ થાય છે. યથાયોગ્ય દણ્ડ કરનાર જ પૂન્ય છે. સમ-

૨૭. યતુયાગાદિ ક્રિયા ન કરવી તે. એવો અર્થ જયમંગલા આપે છે.

૨૮. કાંઈ લેવું કે રાખવું નહિ તે.

૨૯. શુદ્ધિ. આ પાઠાન્તર છે.

૩૦-૩૧. હિરણ્યનો સામાન્ય અર્થ સોનું થાય છે. કુપ્યનો અર્થ સોના રૂપા સિવા-
યની બધી ધાતુઓ થાય છે. હિરણ્યનો બીજો અર્થ રમત (રૂપું) પણ રાજદરનાવલી
આપે છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે હિરણ્યકુપ્યમાં સર્વ ધાતુઓનો સમાવેશ થતો હશે;
આણ્ય કુપ્યમાં જંગલની ઉપજ પણ ગણાવે છે.

૩૨-૩૩. અલબ્ધ વસ્તુને મેળવવી તે યોગ. મેળવેલીનું રક્ષણ કરવું તે ક્ષેમ.

૩૪. પાત્ર.

જીને અખત્યાર કરેલો દણ્ડ જ પ્રજાને ધર્માર્થ કામમાં યોજે છે. કામ ક્રોધથી કે અંજાનથી જોડી રીતે અખત્યાર કરેલો દણ્ડ વાનપ્રસ્થ અને પરિત્રાજકોને પણ કોપાવે છે, તો ગૃહસ્થોની તો વાતજ શી ? દણ્ડ ખીલકુલ અખત્યાર નહિ કરવાથી માત્ર^{૩૫} ન્યાય પ્રવર્તે છે. દણ્ડધરના અભાવે ગળીઓ નખ-જાને ગળી જાય છે, પણ તેના રક્ષણથી નખજો ટકી શકે છે.

ચાર વર્ણોશ્રમી લોક, રાએ રક્ષેલ દણ્ડથી.

સ્વધર્મકર્મમાં રંગી, વર્તે છે નિજ માર્ગમાં.

વિનય સંગ્રહી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદ્દેશમાં વાર્તા સ્થાપના અને દણ્ડનીતિ સ્થાપનાનો ચોથો અધ્યાય પૂરો થયો.

વિદ્યાસમુદ્દેશ સમાપ્ત.

પ્રકરણ ૨ જી: વૃદ્ધસંયોગ

માટે ત્રણ વિદ્યાનો આધાર દણ્ડ છે.

વિનય ઉપર આધાર રાખનાર દણ્ડ પ્રાણીઓનું યોગક્ષેમ કરનારો નીવડે છે.

વિનય કૃત્રિમ અને સ્વાભાવિક એવા બે પ્રકારનો છે. ક્રિયા તો દ્રવ્યને કેળવી શકે, અદ્રવ્યને નહિ. સેવા, શ્રવણ,^{૩૬} શ્રદ્ધણ,^{૩૭} ધારણ,^{૩૮} વિજ્ઞાન,^{૩૯} ભિહાપોહ,^{૪૦} અને તત્ત્વનું મનન કરનારી બુદ્ધિવાળાને વિદ્યા કેળવી શકે, ખીજાને નહિ.

દરેક વિદ્યાના વિનય^{૪૧} અને નિયમ,^{૪૨} તે તે વિદ્યાના પ્રમાણબૂત આચાર્ય પાસેથી શીખવા ભેઈએ.

ચૂડાકર્મ^{૪૩} થયા પછી લિપિ અને સંખ્યા ગણતાર શીખે.

૩૫. 'માત્ર ન્યાય' એટલે મોટું માણસું નાનાને ખાય તે રીત.

૩૬. શ્રુત પાસેથી સાંભળવું તે.

૩૭. સાંભળેલું સમજવું તે.

૩૮. યાદ રાખવું તે.

૩૯. વિવેક દરવાની બુદ્ધિ.

૪૦. ચર્ચા કરવી.

૪૧-૪૨. વિનય એટલે કેળવણી અને નિયમ એટલે વિદ્યાનો ઉપયોગ કરવાના નિયમો.

Theory and practice.

૪૩. ચૂડા એટલે માથાના વાળ. બાળકના પહેલી વખત વાળ કતરાવવાના સંસ્કારને ચૂડાકર્મ કહે છે. તે દશ સંસ્કારમાંનો એક છે. આ સંસ્કાર પહેલે કે ત્રીજે વરસે કરવાનો છે, એમ મનુસ્મૃતિમાં વિધિ છે.

ઉપનયન^{૪૪} સંસ્કાર થયા પછી શિષ્ટ પુરુષો પાસેથી ત્રયી અને આન્વી-
ક્ષકી, અધ્યક્ષા^{૪૫} પાસેથી વાર્તા, અને દણ્ડનીતિના ઉપદેશકો અને પ્રયોજકો
પાસેથી દણ્ડનીતિ શીખે.

સોળમા વર્ષ સુધી પ્રાક્ષઅર્થ પાળવું. તે પછી ગોદાન^{૪૬} અને વિવાહ-
કર્મ કરવું.

વિનયની વૃદ્ધિ માટે અને હમેશાં વિદ્યાકુશળ વૃદ્ધોના સમાગમમાં રાખવો
કારણ કે વિનયનું મૂળ વૃદ્ધસંયોગ છે.

દિવસના પૂર્વભાગમાં હાથી આશ્વ રથ અને શાસ્ત્રની વિદ્યામાં વિનય
મેળવવો. પાછલા ભાગમાં ઇતિહાસનું શ્રવણ કરવું. પુરાણ ઇતિવૃત્ત^{૪૭} આખ્યા-
યિકા^{૪૮} ઉદાહરણ ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર એ ઇતિહાસ કહેવાય છે.

૪૪. “ઉપનયન”નો યોગિક અર્થ “(ગુરુ) પાસે લઇ જવું” એવો થાય છે. યજ્ઞોપ-
વીત સંસ્કારને ઉપનયનસંસ્કાર કહે છે.

૪૫. રાત્રી તરફથી જૂદાં જૂદાં ખાતાં ઉપર દેખરેખ રાખવા નીમેલ અધ્યક્ષ.

૪૬. રઘુવંશના ત્રીજા સર્ગના ૩૩મા શ્લોક નીચેની રીકામાં મરિલનાથ ગોદાન
સંપન્નો અર્થ આપતાં દેશવતું પ્રમાણ આપી લખે છે ગાયો લોમાનિ કૈશા લીયન્તે
સજ્જયન્તેઽસ્મિન્નિતિ વ્યુત્પત્ત્યા ગોદાનં નામ દ્વાલ્પણાદીનાં પોઢશાદિપુ ઘર્ષેણ
કર્તવ્યં કૈશાન્તાણ્યં કર્મોચ્યતે । આ કર્મમાં જો એટલે વાળ કપાય છે એવી વ્યુત્પત્તિના
આધારે બ્રાહ્મણ વગેરેના વાળ સોળમે વર્ષે કપાય છે તે કર્મને ગોદાન કહે છે. અને મનુ-
સ્મૃતિના ૨ ના અધ્યાયનો ૬૫ મો શ્લોક પ્રમાણમાં આપે છે. ત્યાં બ્રાહ્મણનો સોળમે,
ક્ષત્રિયનો બારીસમે અને વૈશ્યનો ચોવીસમે વર્ષે કૈશાન્તવિધિ કહેલો છે. પણ વાસ્ત્વિક
રામાયણના બાલકાણ્ડના ૭ મા સર્ગમાં રામના વિવાહ પહેલાં દશરથે ગોદાનકર્મ કર્યું
એવું વર્ણન છે અને તેમાં દરેક પુત્રને ઉદેશીને શતસહસ્ર ગાયોનું દાન કર્યું એવું વર્ણન
છે. એટલે કે લાં ગોનો અર્થ માયાના વાળ નહિ પણ ગાવ જ કરેલ છે. તે ઉપરની તિલક-
રીકામાં લખેલ છે કે સંગાવર્તન પહેલાં આ કર્મ કરવાનું છે અને તેનો વિધિ આશ્વલાયન
દારિકામાંથી નીચે પ્રમાણે આપેલ છે:—

“ગોદાનં ચૌલયત્ કાર્યં પોઢશોઽઘ્દે તદુચ્યતે ।

અક્કોપયેશનં નાસ્તિ ઋમશ્રૂણાં મુણ્ડનં મયેત્ ॥

સ્નાત્વા ચ ઘાગ્યતસ્તિદ્વલ્લદઃશોષં નયેદ્દથ ।

આદિત્યેઽસ્તમિતે યાચં ચિત્સૃજેતાન્તિકે ગુરોઃ ॥

અર્ઘં ઘરં વદામીતિ દયાદ્વોમિથુનં તતઃ ॥ ”

આગળ વિવાહ સંબંધી લખતાં કૌટિલ્ય આર્થ વિવાહમાં ગોમિથુન આપવાનું લખે
છે એટલે ગોદાનનો અર્થ આપેલો અર્થ જ લેવો યોગ્ય છે.

૪૭. ખરી ખતેલ હકીકત.

૪૮. વાર્તા.

દિવસરાતના બાકી રહેલ ભાગમાં પૂર્વે નહિ સમજેલ સમજવું અને સમજેલાનો પરિચય કરવો અને નહિ સમજાયું હોય તેનું ફરી ફરીને શ્રવણ કરવું.

શ્રવણ કરવાથી પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રજ્ઞાથી યોગ^{૪૮} અને યોગથી આત્મવત્તા^{૪૯} આવે છે અને એ જ વિદ્યાનું સામર્થ્ય છે.

વિદ્યાથી વિનયી રાજા, પ્રજાના વિનયે રત,

અનન્ય લોગવે પૃથ્વી, સર્વના હિતમાં રત.

વિનય સંગ્રંથી પ્રથમ અધિકરણે વિદ્યાસમુદ્દેશમાં વૃદ્ધસંયોગનો પાંચમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૩ જી: ઇન્દ્રિયજય

વિદ્યાવિનયનો હેતુ^{૫૦} ઇન્દ્રિયજય કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષનાં ત્યાગથી કરવાનો છે. કર્ણ, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા અને ગ્રાણી ઇન્દ્રિયોને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધના વિષયોમાં અબ્રાન્ત જ્ઞાન થવું તેને અથવા શાસ્ત્રના અનુસરણને ઇન્દ્રિયજય^{૫૧} કહે છે.

૪૮. એકાગ્રચિત્ત રાખવું તે.

૪૯. પોતાના ઉપર સંયમ-કાણુ.

૫૦. મૂળમાં વિદ્યાવિનયહેતુરિન્દ્રિયજયઃ કામ.....ત્યાગાત્ કાર્યઃ એમ વાક્ય છે. ૨૧. શામલાક્ષી વિદ્યાવિનયહેતુઃ તે પશ્ચીતત્પુરુષ સમાસ ગણીને “વિદ્યા અને વિનયનો આધાર ઇન્દ્રિયજય ઉપર છે.” એમ અર્થ કરે છે. આ અર્થ ખરો નથી લાગતો. છેવટે આપેલ ચાણક્યસૂત્રમાં પાંચમું સૂત્ર ઇન્દ્રિયજયસ્ય મૂલં વિનયઃ એમ છે. તેનો અર્થ “ઇન્દ્રિયજયનો આધાર વિનય ઉપર છે” એવો છે, એટલે કે વિનયનું ફલ-વિનયનું પ્રયોજન ઇન્દ્રિયજય છે. એવો જ અર્થ આ જગાએ કરવો જોઈએ. એટલે વિદ્યાવિનયહેતુઃ એ સમાસ અંગે બહુમીહિ ગણીને અહીં અર્થ કરેલો છે. આગલા વૃદ્ધસંયોગના પ્રકરણમાં પણ વિનયની પ્રસ્તાવનાનાં વાક્યો જોતાં આ અર્થ જ ખરો લાગે છે. તત્સમાદ્દંડમૂલાસ્તિત્તો વિદ્યાઃ । વિનયમૂલો દંડઃ પ્રાણમૃતાં યોગક્ષેમાવહઃ । અહીં દંડમૂલાઃ અને વિનયમૂલઃ એ બંને સમાસો બહુમીહિ છે.

૫૧. જય શબ્દ સંસ્કૃત જિ ધાતુ ઉપરથી આવેલ છે. આ ધાતુ અકર્મક હોય ત્યારે ‘ઉત્કર્ષ થવો’ એવો તેનો અર્થ થાય છે. આપણે એકબીજાને મળતાં ‘જય જય’ કહીએ છીએ ત્યાં ઉત્કર્ષનો અર્થ છે. સદર્મક હોય ત્યારે બીજાનો પરાજય કરવો એવો અર્થ થાય છે. તેથી જય શબ્દના પણ ઉત્કર્ષ અને બીજાનો પરાજય કરવો એવા બંને અર્થ થાય છે. આવી રીતે ઇન્દ્રિયજય શબ્દના પણ અહીં બંને અર્થો કરેલ છે. પ્રથમ અર્થ એ છે કે ઇન્દ્રિયો એવી ઉત્કર્ષવાદી થાય કે પોતાના વિષયોનું તેમને બાન્તિ વિનાનું જ્ઞાન થાય. એ અર્થ કરીને બીજો અર્થ શાસ્ત્રાનુષ્ઠાન એવો કરે છે અને પછી એ બીજા અર્થને જ પોતે દાખલા દલિલથી મજબૂત કરે છે.

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧ હ.]

પૌષ ૧૯૭૬.

[અંક ૨ જો.

પુરાતત્ત્વ મંદિરની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ.

[મુનિ જિનવિજય-આચાર્ય.]

પુરાતત્ત્વ મંદિરની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય બે વિભાગ છે. એક શિક્ષણવિષયક અને બીજો સંશોધનવિષયક. ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા અને કરાવતા જે વિદ્યાર્થી અભ્યાસરસિદ્ધોને હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન આદિનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરવો હોય તેમના માટે તે તે વિષયના નિષ્ણાત વિદ્વાનોને મંદિરમાં નિયોજીતે તેવા અભ્યાસરસિદ્ધો માટે તે તે પ્રદારના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી આપવી એ શિક્ષણ-વિષયક વિભાગનું મુખ્ય કાર્ય છે. સંશોધનવિષયક વિભાગના હેતુક્ષેપના જે પેટાવિભાગો છે. તેમાં એક તો હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં રહસ્યોનું માનુષ્યાપામાં અવતારણ અને આલેખન કરી સર્વ સાધારણને ધરમેડે તેનો પરિચય કરાવવો અને તેમ કરી માનુષ્યાપાના વિચારભંધારને સમૃદ્ધ બનાવવો, એ છે; અને બીજો, આપણા દેશના પ્રાચીન પંડિતોએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત-પાલી, માગધી, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી આદિ ભાષાઓમાં જે અપૂર્વ અને અનુપમ ગ્રંથરચના કરી છે, તેમાંના કેટલાક વિશિષ્ટ અને અલભ્ય-દુર્લભ જેવા ગ્રંથરચનોને અર્વાચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંશોધિત-વિવેચિત કરી પ્રકટ કરવા, એ છે.

મંદિરની આ પ્રદારની યોજ્જીવી પ્રવૃત્તિ અનુસારે હાલમાં કેટલીક વ્યવસ્થિત યોજના ચાલુ કરવામાં આવી છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને યોગ આદિ દર્શનોનો વિશિષ્ટ અને હોડા અભ્યાસ કરાવવા માટે, દારી અને મિથિલા જેવાં સંસ્કૃત વિદ્યાના કેન્દ્રભૂત મહાતાં સ્થાનોમાં લાંબા સમય સુધી નિવાસ કરી ન્યાય, વ્યાકરણ અને સાહિત્યશાસ્ત્રોમાં હિતમં પાડિત્ય પ્રાપ્ત કરનાર પ્રગૃયક્ષુ પંડિત શ્રી મુખલાલજીની નેમણુંક કરવામાં આવી છે. તેમજ બૌદ્ધધર્મ અને પાલીસાહિત્યના અભ્યાસ માટે, પ્રખ્યાત પંડિત શ્રી ધર્માનંદ દોસંબીની નેમણુંક કરવામાં આવી છે. પંડિત દોસંબી બૌદ્ધધર્મના આસ્તિક અનુયાયી અને પાલીભાષાના પ્રૌઢ વિદ્વાન છે. મુળજ્ઞતા રાજકીય વિદ્યાપીઠમાં પાલીભાષાનો પ્રવેશ કરાવનાર અને તેમ કરી આપણા ધલાકામાં એ ભાષાનો પ્રથમ પરિચય કરાવનાર એજ પંડિત છે. પૂનાની પ્રસિદ્ધ ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં કેટલાક સમય સુધી પાલીભાષાનું અધ્યાપન કરાવી છેલા પાંચેક વર્ષથી અમેરિકાની હાર્વર્ડ મુનિવર્સિટીમાં કેટલાક પાલી ધર્મોનું સંપાદનકાર્ય એ કરતા હતા. ગયા અક્ટોબર માસમાં એ હિંદુસ્તાનમાં આયા

અને પોતે મેળવેલા દુષ્પ્રાપ્ય જ્ઞાનનો વારસો જન્યુત ગુજરાતના જિજ્ઞાસુઓને આપવા માટે પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં જોડાયા છે. પુરાતત્ત્વ મંદિર અને મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને પાલો પાઠાચલો, મઝિસ્મનિકાય, અભિધમ્મત્ત્યસંગહ, અને વિસુદ્ધિમગ્ગ જેવા ગ્રંથોના ચાલુ શિક્ષણ ઉપરાંત મંદિરની ગ્રંથમાળા માટે અભિધમ્મત્ત્યસંગહ, ધમ્મસંગહણો, અને વિસુદ્ધિમગ્ગ જેવા પાલીભાષાના શિરોમણિગ્રંથોનું સંશોધન અને મુદ્રણકાર્ય એમણે આરંભ્યું છે.

૫. શ્રી મુખલાલજી ન્યાય, વ્યાકરણ અને સાહિત્યશાસ્ત્રના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન હોઈ જૈનધર્મ અને જૈન શાસ્ત્રોના ધણા સમર્થ જ્ઞાતા છે. એમણે આજમુદીમાં અનેક જૈન મુનિઓને ન્યાય, વ્યાકરણાદિ તેમજ જૈન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવ્યો છે તથા જૈન તત્ત્વ-જ્ઞાનવિષયક પ્રૌઢ પુસ્તકો લખ્યાં છે. ન્યાયભાષ્ય, યોગદર્શન અને પ્રવચનસાર જેવા દાર્શનિક ગ્રંથોનું અધ્યાપન કાર્ય કરવા ઉપરાંત ગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત કરવા માટે સમ્મતિતર્ક નામે એક અતિ મહાન અને ન્યાયશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અત્યુપયોગી સાધનમૂલ જૈનન્યાય ગ્રંથના સંશોધનનું કાર્ય એમણે હાથમાં લીધું છે.

મંદિરની પ્રબંધસમિતિના એક સભ્ય શ્રીયુત રામનારાયણ પાઠક મંદિર માટે કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રના ગુજરાતી અનુવાદનું કાર્ય સતત આગળ ચલાવે જાય છે.

વૈદિક સાહિત્યના અધ્યયનમાં ઉપયોગી થાય તેવું મેકડોનલ્ડનું વૈદિક ઇન્ડેક્સ, ઉપનિષદોના અધ્યયન માટે ઉપનિષદ્વાક્યકોશ, ન્યાયશાસ્ત્રોની પરિભાષા માટે મહુર્મ શાસ્ત્રી ઝળધીદરનો ન્યાયકોશ, મહાભારતના અભ્યાસમાટે મહાભારતઇન્ડેક્સ, તથા પાલી સાહિત્યના અવલોકન માટે આઇડર્સની 'પાલી ડિક્શનરી' અને મુલરનું ઇન્ડેક્સ ઓફ પાલી પ્રોપરનેમ્સ' આદિ જેવા ગ્રંથો તૈયાર થયા છે તેવો પ્રાકૃતભાષાના અને જૈન આગમોના અધ્યયન માટે એક નાનો મોટો ગ્રંથ ઉપરિચિત નથી અને તેથી જૈન આગમોના મર્મમાં હુપાઇ રહેલી ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિની અનેક અસાત બાબતોનું આકલન કરવું સંશોધકો માટે અગત્ય થઈ રહેલું છે. એટલા માટે, પુરાતત્ત્વના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અતિ આગત્સ્યક દેખાતા આ એક વિશિષ્ટ કાર્યના અભાવને કારણે અંશે દુઃખ કરવા જૈન આગમોના વિશેષ સંગ્રહની સંકલના કરવાનું કાર્ય પોતાના સહચારિઓની સહાયતાથી આ પંક્તિલેખકે આરંભ્યું છે.

*

*

*

*

*

મંદિરે કરેલા મનોરથોમાં એક સૌથી પહેલાં-આગળ દોડી આવતો મનોરથ તે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસની સાધનસંપત્તિને એકત્ર કરવા રૂપ છે. પ્રાચીન ગુજરાતની ઐતિહાસિક સંપત્તિની જામે-ઉધાર જતાવતારી વહિઓમાં મુખ્ય દરિને બેજ આપણી જાણમાં છે: (૧) ફોર્બસ સાહેબની રાસમાળા અને (૨) મુળજી ગેઝેટિયરનું પ્રથમ પુસ્તક. ઐતિહાસિક પંડિતો ગુજરાતની ઐતિહાસિક સંપત્તિનું પરિભાણ એ બે વહિઓમાં નેટલું તોંધાએલું છે તેટલુંજ જાણે છે અને માને છે. પરંતુ અમારી દૃષ્ટતામાં એ સંપત્તિનું પરિભાણ એ વહિઓમાં જણાવ્યા કરતાં ઘણું વધારે હોવું જોઈએ એમ આશ્ચર્ય કરે છે. અણુશેષોમાં અનેક જૂનાં ખડેરોમાં, અણુબાળેલા અનેક શિલાલેખોમાં, અણુજોડેલા અનેક હાથે ગ્રંથોમાં, અણુચાળેલા અનેક ગ્રંથપત્રોમાં, અણુખોદેલા અનેક ધ્વંસાવશેષોમાં અને અણુસાંભળેલા અનેક જનપ્રવાદોમાં એ સાધન-સંપત્તિના

અનેક અંશે હજી દટાએલી, ફટાએલી, ધુપાએલી, બગડી ગએલી, સડીગએલી આદિ વિવિધ દશાઓમાં ધણી મોટા પરિમાણમાં હસ્તિ ધરાવે તેમ લાગે છે. એ બધી સંપત્તિની નોંધ અને તેનો સરવાળો એકજ ચોપડીમાં નોંધાઈ અને જભે-ઉધાર થઈ રહે તેવી સંકલના કરવાનો આ મંદિરનો એક મોટો મનોરથ છે, પરંતુ એ કાર્ય માટે જોઈતી વિશાલ એવી બૌદ્ધિક અને આર્થિક સંપત્તિની સમગ્રતા ન થાય ત્યાં સુધી એ કાર્ય વિરોધભાવે ન ચલાવી શકાય એ સ્પષ્ટ છે, તો પણ યથાશક્તિ અને યથાસાધન આ દિશામાં પંથુ કાંઈક પ્રયત્ન મંદિરના પૂજારિઓનો અભ્યર્થનોજ ચાલુ છે, અને દરેક પૂજારી પોતા પોતાનાં મુખ્ય કાર્યોમાં ગૌણરૂપે આ કાર્યની દૃષ્ટિ પણ સાથે સાથે ફેરવતો રહે છે. આના પરિણામ સ્વરૂપે જ કાંઈ વસ્તુદર્શન સમયે સમયે થતાં રહેશે તે યથાઅવસરે આ પત્ર દ્વારા પ્રકાશમાં મુકાતાં રહેશે.

વજ્ર અથવા લિચ્છવી રાજ્યો.

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી]

બુદ્ધના જન્મ પહેલાં અથવા જન્મ પછી થોડા વખત સુધી મધ્યદેશમાં નાનાં મોટાં સોળ રાજ્યો અસ્તિત્વમાં હતાં એવો ઉલ્લેખ અંશુતરનિકાયમાં બે ત્રણ ઠેકાણે મળી આવે છે. તેમાંનાં ઘણાંખરાં રાજ્યોની માહિતી પ્રો. હિસ ડેવિડ્સે પોતાના *Buddhist India* નામના ગ્રંથમાં (ch. I & II) અને 'Cambridge History of India'ના *The Early History of the Buddhists* નામના સાતમા પ્રકરણમાં આપેલી છે. પણ આ બન્ને ઠેકાણે વજ્ર અથવા લિચ્છવી એ બન્ને વિષે માહિતી બહુજ ઝોળી છે. પાલીસાહિત્યમાં વજ્ર વિષે ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે કરેલો છે. તેમાંથી ચાર ઉતારા હું આ લેખમાં આપું છું. આ ઉતારા ઉપરથી વજ્રજીની જ નહિ પણ તે જમાનામાં વજ્ર જેવાંજ ને ખીજાં કેટલાંક મહાજનસત્તાક રાજ્યો હતાં તેમના રાજ્યતંત્ર વિષે પણ માહિતી વાચકોને મળશે એવી આશા રાખવી અયોગ્ય નહીં ગણાય.

આમાંનો પહેલો ઉતારો મજ્ઞિમનિકાયના મહાસીલનાદસુત્તની અટ્ટકથામાંનો છે. અટ્ટકથાના લેખકે વજ્રજીનો સંબંધ કાશીરાજ સાથે જોડવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં નિષ્ફળ નિવડે છે. પણ અટ્ટકથામાંની આ દંતકથા ઉપરથી એવું અનુમાન તો ચોક્કસ કાઢી શકાય કે ઢોરો પાળવાનો ધંધો કરનારા આર્યલોકોમાંથી કેટલાક લોકોએ પાટલીપુત્રની ઉત્તરે વસાહત કરી અને હળવે હળવે એક મોટું બળવાન રાષ્ટ્ર સ્થાપન કર્યું. વજ્રજીની અટ્ટકથાકારે કરેલી વ્યુત્પત્તિ જૂની ટીકાની પદ્ધતિને અનુસરીને

૧. શ્રીયુત વિમલચરણ લો (એમ. એ. જી. એલ.) એ 'Kshatriya Clans in Buddhist India' નામનો એક ગ્રંથ હમણાંજ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એમ 'Modern Review' ના નવેમ્બરના અંક ઉપરથી જણાય છે તેમણે પોતાના ગ્રંથમાં જે આપેલા ઉતારામાંના કોષનો ઉપયોગ કર્યો છે કે કેમ તે મારા જણવામાં આવ્યું નથી કારણ કે તે ગ્રંથ મારા જોવામાં હજી સુધી આવ્યો નથી.

एवं निच्छवी अहेसुं । अपरे आहु सिञ्चेत्वा टपिता विष नेसं अञ्जपञ्चं लीना छवि अहोसि । एवं ते निच्छविताय वा लीनच्छविताय वा लिच्छवी ति पञ्चार्यसु ।

तापसो दारके पोसेन्तो उस्मूरे गामं पिण्डाय पविसति, अतिदिवा पटिक-
मति । तस्स तं व्यापारं वत्वा गोपालका आहंसु-भन्ते, पञ्चाजितानं दारकपोसनं
पलिवोधो अम्हाकं दारके देय मयं पोसेस्साम, तुम्हे अन्नो कम्मं करोथा ति ।
तापसो, साधू ति पटिसुणि । गोपालका दुतिपदिवसे मगं समं कत्वा पुष्के-
हि ओकिरित्वा धजपटाका उस्सापेत्वा तुरियेहि वज्जमानेहि अस्समं आगता ।
तापसो, महापुञ्जा दारका, ने अप्पमादेन वड्ढेय, वड्ढेत्वा च अञ्जपञ्चं आवाहं
करोथ, पञ्चगोरसेन राजानं तोसेत्वा भूमिभागं गहेत्वा नगरं मापेय, तत्थ कुमारं
आभिसिञ्चथा ति वत्वा दारके अदासि । ते साधू ति पटिसुणित्वा दारके
नेत्वा पोसेसुं ।

दारका बुद्धिमन्वाय कीळन्ता विवादट्टानेसु अञ्जे गोपालदारके हत्थेन पि
देन पि पहरन्ति । ते रोदन्ति । किस्स रोदथा ति च मातापितूहि बुत्ता इमे
निम्मातापितिका तापसपोसिता अम्हे अतीव पहरन्ती ति वदन्ति । ततो नेसं
मातापितरो, इमे दारका अञ्जे दारके विनासेन्ति दुक्खापेन्ति, न इमे संगहेत-
व्वा वज्जेतव्वा इमे ति आहंसु । ततो पभुति किर सो पदेसो वज्जी ति बुच्चति
योजनसत्परिमाणेन ।

अथ तं पदेसं गोपालका राजनं तोसेत्वा अगहेसुं । तत्थ च नगरं मापेत्वा
सोळसवस्सुदेसिकं कुमारं आभिसिञ्चित्वा राजानं अकंसु । ताय चस्स दारिकाय
सद्धि वारेय्यं कत्वा कतिकं अकंसु-न बाहिरतो दारिका आनेतव्वा, इतो दारिका
न कस्सचि दातव्वा ति । तेसं पठमसंवासेन द्वे दारका जाता, धीता च पुत्तो
च । एवं सोळसवत्थुं द्वे द्वे जाता । ततो तेसं दारकानं यथाकमं वड्ढेन्तानं आरा-
मुत्थाननिवासट्टानपरिवारसंपत्तिं गहेतुं अप्पहोन्तं नगरं तिवत्थुं गावुत्तन्तरेन गावु-
त्तन्तरेन परिवत्थिपिसु । तस्स पुनप्पुनं विसालीकतत्ता वेसाली त्वेव नामं जातं ।

मज्झिमनिकायवट्ठकथा ।

महासीहनादसुत्तनगना ॥

વજ્ર રાજ્યો.

૧

[તેમની ઉત્પત્તિ.]

વારાણસીરાજની પટરાણીને પેટે ગર્ભ રહ્યો. રાણીએ રાજને ખબર આપી. રાજ્યે તેની સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી કરી અને ગર્ભનું સારી રીતે પાલન કર્યું. ગર્ભ પરિપક્વ થયો. એટલે રાણીએ સ્તિકામૃદમાં પ્રવેશ કર્યો. પુણ્યશાળી સ્ત્રીઓને પ્રભાતે પ્રસવ થાય છે. આ રાણી પણ તેમાંની એક હતી; તેથી તેણે પરાડીએ અળતાના ઢગલા જેવા-નસુદના દૂધ જેવા માંસના ગોળાને જન્મ આપ્યો. રાણીએ વિચાર કર્યો, 'ખીજી રાણીઓ સુવર્ણચિંત્ર જેવા પુત્રને જન્મ આપે છે અને પટરાણીએ તો માંસના ગોળાને જન્મ આપ્યો. એમ જણાશે ત્યારે રાજ આગળ મ્હારી શ્રેષ્ઠી થશે.' અપકીર્તિના ભયથી તેણે માંસના ગોળાને એક વાસણમાં મૂક્યો, વાસણને ઢાંકી દીધું અને ઉપર રાજસુદિકાની છાપ મારી તેને ગંગાના પ્રવાહમાં નખાવી દીધું. માણસે તેનો ત્યાગ કર્યો કે તરતજ દેવતાએ એના પર પોતાની ચોક્કી મુદ્રી; અને એક સુવર્ણપટ પર ઉત્તમ હિંગોળકથી 'આ વારણસીરાજની પટરાણીની પ્રજા છે' એ શબ્દો લખી સુવર્ણપટને પાત્ર સાથે બાધી દીધો. પછી તે વાસણ મોઝાં આથી આમતેમ ન અથડાતાં ગંગાના સ્રોતમાં વહેવા લાગ્યું.

તે વખતે એક તાપસ ગોવાળીઆઓનો આશ્રમ લઈને ગંગાને તટે રહેતો હતો. તે મજરકે વહેલો ગંગામાં ઉતરેલો ત્યાં તેણે વાસણ આવતું જોયું અને એનો કોઈ માણીક નથી એમ જણાવે લઈ લીધું. વાસણ પર અક્ષર વાળું પાટીકું અને રાજસુદિકાની છાપ જોઈને તે ઉધાડ્યું અને છોડીને જુઓ છે તો અંદર માંસના ગોળો જોયો. એ જોઈને તેને વિચાર થયો કે- 'આ છે તો સ્ત્રીનો ગર્ભ, છતાં એમાંથી હર્ષન્ધ નીકળતી નથી કે એ કોહી ગયો નથી' એ જોઈને તેણે વાસણને આશ્રમમાં આપ્યું અને સ્વચ્છ જગ્યામાં રાખ્યું; પછી અર્ધે મહિને એકમાંથી માંસના બે ગોળા થયા. તે જોઈને તાપસે તેને વધારે સંભાળથી રાખ્યું. ત્યારપછી વળી અર્ધો મહિનો ગયો એટલે દરેક ગોળાને હાથ, પગ અને માથા માટે તે તે જગ્યાએ પાંચ પાંચ ફોદલા ઉઠી નીકળ્યા. ફરી વળી અર્ધે મહિને એક માંસના ગોળાનો સુવર્ણચિંત્ર સમો બાળક બની ગયો અને બીજા ગોળાની બાલિકા બની ગઈ. તાપસને તેમના પર પુત્રસ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. તેના અંગુઠામાંથી દૂધ નીકળવા લાગ્યું. ત્યારથી તેને દૂધ અને ભાત મળવા લાગ્યાં. તાપસ પોતે ભાત ખાતો અને દૂધ બાળકોને પાતો. બાળકોનાં પેટમાં જે જે જતું તે બધું મણિપાત્રમાં મૂક્યું હોય એમ પેટમાં દેખાતું. એવાં તેઓ પારદર્શક (નિઃશ્ચિ) હતાં. કેટલાક કહે છે કે તેમને એકબીજાની જોડે સીવી કીધાં હોય એમ તેમનાં શરીર એકબેકને ચોંટી ગએલાં હતાં. આ પ્રમાણે તેમનું-નિઃશ્ચિવનું અથવા લીનચ્ચવિનું લિચ્છવિ એવું નામ પડ્યું.

તાપસને બાળક ઉછેરવાનાં હતાં તેથી તે સવારે મોડો ગામમાં જિ... 'મહાવને અનુ- અને સાંઝે દિવસ વટી ગયે પાછો ફરતો. એનો એ પ્રમાણેનો વ્યાપાર' તેને દૈન્ય, 'અન્ત, તમને પ્રતિજ્ઞાને બાળક ઉછેરવાં એ ત્રાસરૂપ

આપો; એ એમને ઉછેરીશું. તમે તમારું પોતાનું કામ કરો.” તાપસે કહ્યું, “હીઠ.” ગોવાળો બીજા દિવસે રરતો સમો કરીને, કૂદો પાથરીને, ધનપતાકા ચડાવીને વાજા વગાડતા વગાડતા આશ્રમમાં આવ્યા. “આ બાળકો મહા યુષ્મવાન છે, એમને પ્રમાદ રાખ્યા વિના ઉછેરીને મ્હોટાં કરજો, મ્હોટાં થાય એટલે એમને એક બીજાની સાથે પરણાવજો, દ્વંદ્વના બનાવેલા પાંચ પદાર્થોથી રાજાને સંતોષીને જમીન લેજો, એ જમીન પર નગર વસાવજો અને તેમાં આ કુમારનો અભિષેક કરજો.” આટલું કહીને તાપસે બાળકો ગોવાળોને સોંપ્યાં. ગોવાળોએ “સારું” કહીને વચન આપ્યું અને બાળકોને લઇ જઈને ઉછેર્યા.

બાળકો મ્હોટાં થયાં અને રમવા લાગ્યાં. રમતાં રમતાં ઝઘડા થાય ત્યારે તેઓ બીજા ગોવાળાનાં બાળકોને હાથથી તેમજ પગથી માર મારતાં. એ બાળકો રોવા લાગતાં. કેમ રૂપે છે એમ માથાપ પૂછે ત્યારે તેઓ કહેતાં કે “આ માથાપ વિનાનાં, તાપસે ઉછેરેલાં છોકરાં-અમને મારે છે.” ગોવાળો કહેવા લાગ્યા, “આ છોકરાં બીજાં છોકરાંને બગાડશે અને પગવશે. માટે આપણે એને સંવરવાં ન જોઈએ; એમને કાઢી મૂકવાં જોઈએ. (વર્જિત કરવાં જોઈએ). તે વખતથી આસપાસનો સો યોજનનો પ્રદેશ વગર નામથી ઓળખાવા લાગ્યો.

પછી ગોવાળોએ રાજાને સન્તુષ્ટ કરીને એ પ્રદેશ લીધો. ત્યાં નગર વસાવીને સોળ વર્ષના કુમારનો અભિષેક કરીને તેને રાજા બનાવ્યો. પેલી છોકરીની સાથે તેનું લગ્ન કર્યું અને એનો નિયમ કર્યો કે આ પ્રદેશમાં બહારથી છોકરી લાવવી નહિ તેમજ અહીંથી છોકરી કોઈને દેવી નહિ. એમના પ્રથમ રાંઘથી બે બાળક - અવતર્યો-પુત્રી અને પુત્ર. એ પ્રભાણે સોળવાર બે બે બાળકનો જન્મ થયો. પછી છોકરાં જેમ જેમ ક્રમશઃ વધતાં ગયાં તેમ તેમ તેમનાં આરામ, ઉદ્યાન, નિવાસસ્થાન અને પરિવ્રજનના સમૂહનો સમાસ નગરમાં ન થઈ શક્યો, તેથી તેના ઘેરાવામાં ત્રણ વાર ગાડુ ગાડુનો વધારો કર્યો. આમ તેને ફરી-ફરીને વિશાલ કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ વેસાલી પડ્યું.

૨

[તેસં અપ્પમાદવિહારિતા]

“કલિંગરૂપયાના ભિક્ષવે एतरहि लिच्छवी विहरन्ति अप्पमत्ता आतापिनो उपासन्नास्मि ॥ तेसं राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो न लभति ओतारं न लभति आरम्भणं ॥ भविस्सन्ति भिक्षव वे अनगतमद्धानं लिच्छवी सुसुमाला मुदुत्तलुणहत्थपादा ॥ ते मुदुकासु सेय्यासु तुलविम्बोहनासु याव सुरियुग्ममना सेय्यं कप्पेस्सन्ति ॥ तेसं राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो लच्छति ओतारं लच्छति आरम्भणं ॥

ઓપ્પમસંયુત્ત વ૦ ૧, સુ૦ ૫

“પાતો વ વુદ્ધાય સિપ્પસાલં ગચ્છન્તિ । તત્થ સિપ્પં ડગ્ગહ-
યોગં કત્વા મુસં ધોવિત્વા યાગુપાનાય ગચ્છન્તિ । પાર્યું

પિવિત્વા પુન સિપ્પસાલં ગન્ત્વા સિપ્પં ગણિત્વા સજ્ઞાયં કરોન્તા પાતરાસાય ગચ્છન્તિ । કતપાતરાસા, મા નો પમાદેન ચિરં નિદોક્કમનં, અહોસી તિ સ્વદિર-
ઘટિકાસુ સીસે ચ પાદે ચ ઉપદાહિત્વા થોકં નિપાજ્જિત્વા પુન સિપ્પસાલં ગન્ત્વા
સિપ્પં ગહેત્વા સજ્ઞાયન્તિ । સાર્યં સજ્ઞાયં કરોન્તા ચ ગેહં ગન્ત્વા યુત્તસાયમાસા
પઠમયામં સજ્ઞાયં કત્વા સયનકાલે તથેવ કલિંગરં ઉપધાનં કત્વા સયન્તિ ।
एवं ते अक्खणवेधिनो वालवेधिनो च अहेसुं ॥

૨

[તેઓની સાવધાનતા.]

હે ભિક્ષુઓ! અત્યારે લિચ્છવીઓ લાકડાનું ઓશીકું કરે છે અને પ્રમાદરહિત અને
વીર્યવાન થઈને ક્વાયત શીખે છે તેથી ભગધનો રાજ ઘેટેહિપુત્ર અમતશત્રુ તેમનું મર્મ
ભણીને તેમના પર ચડાઈ કરી શકતો નથી. હે ભિક્ષુઓ! ભવિષ્યમાં લિચ્છવીઓ
સુકુમાર થઈ જશે અને એમના હાથપગ સુવાળા અને ઠામળ બની જશે. તેઓ સુવાળી
પથારી પર રૂનાં ઓશીકાં લઈને સૂર્યોદય સુધી ઉઘ્યા કરશે. ત્યારે ભગધરાજ અમતશત્રુ
તેમનો મર્મ કળી તેમના પર ચડાઈ કરી શકશે.

ओपम्मसंयुक्त य० १ सु० ५.

અરૂઠકથા—

તે કાળે તેઓ પરીડીએ ઉડીને શિષ્યશાળામાં* જતા. ત્યાં શિષ્યના સિદ્ધાન્ત અને
પ્રયોગ બંને શીખી લઈ પછી મ્હોકું ઘોષીને ઠાંછ પીવા જતા. ઠાંછ પીને ફરી શિષ્યશા-
ળામાં જતા, શિષ્ય શીખતા અને સ્વાધ્યાય કરતા કરતા સવારનો નાસ્તો કરવાને જતા.
નાસ્તો કર્યા પછી પ્રમાદને લીધે લાંબો વખત ઉઘી ન જવાય એવી સંભાળ રાખીને
ખેરના કંકડા પર માથું અને પગ મૂકી થોડો વખત સૂઈ જતા અને ફરી પાછા શિષ્ય-
શાળામાં જઈ, શિષ્ય શીખી સ્વાધ્યાય કરતા. સાંજે સ્વાધ્યાય કરતા કરતા ઘેર જતા
અને સાંજનું વાળુ ફરી રાતના પહેલા પહોરે સ્વાધ્યાય કરીને સૂતી વખતે તે જ પ્રમાણે
લાકડાનું ઓશીકું કરીને સૂઈ જતા. એવી રીતે તેઓ ક્ષયુમાત્રમાં વેધ કરનારા (અક્ષયુ-
વેધી) અને વાળને પણ વીધી નાખવાની શક્તિવાળા (વાલવેધી) થયા.

૩.

[તેસં ભગવાતિ પસાદો.]

एकं समयं भगवा वेसालियं विहरति महावने कूटागारसालायं ॥ अथ खो
भगवा पुञ्चण्डसमयं निवासेत्वा पच्चचीवरमादाय वेसालिं पिण्डाय पाविसि ॥
वेसालियं पिण्डाय चरित्वा पच्छाभत्तं पिण्डपातपाटिकन्तो महावनं अज्झोगाहेत्वा
अञ्जंतरस्मिं रुक्खमूले दिवाविहारं निसीदि ॥ तेन खो पन समयेन सम्बहुला
लिच्छविकुमारका सज्जानि धनूनि आदाय कुक्कुरसङ्घपरिवृता महावने अनु-

* શિષ્ય=ચુદકળા.

चङ्क्रममाना अनुविचरमाना अदसं सु भगवन्तं अञ्जतरस्मिं रुक्खमूले निसिञ्चं
दिस्वा सज्जानि धनूनि निविखपित्वा कुक्कुरसङ्घं एकमन्तं उद्योजेत्वा येन
भगवा तेनुपसङ्क्रमिं सु । उपसङ्क्रमित्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा तुण्हीभूता पञ्ज-
लिका भगवन्तं पयिरुपासन्ति ॥

तेन खो पन समयेन महानामो लिच्छवि महावने जङ्गविहारं अनुचङ्क्रम-
मानो अनुविचरमानो अदस ते लिच्छविकुमारके तुण्हीभूते तुण्हीभूते पञ्जलिके
भगवन्तं पयिरुपासन्ते । दिस्वा येन भगवा तेनुपसङ्क्रमि । उपसङ्क्रमित्वा भग-
वन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं निसीदि ॥ एकमन्तं निसिञ्चो खो माहानामो
लिच्छवि उदानं उदानेसि-भविस्सन्ति वज्जी भविस्सन्ति वज्जी ति ॥

किं पन त्वं महानाम एवं वदेसि-भविस्सन्ति वज्जी भविस्सन्ति वज्जी ति ?

इमे भन्ते लिच्छविकुमारका चण्डा फरसा अपजंहा । यानि पि तानि कुलेसु
पाहिणकानि, पहीयन्ति, उच्छ ति वा, वदरा ति वा, पूवा ति वा, मोदका ति वा,
सक्खलका ति वा, तानि विलुम्पित्वा विलुम्पित्वा खादन्ति । कुलिस्थीनं पि
पि पच्छालियं खिपन्ति । ते दानिमे तुण्हीभूता तुण्हीभूता पञ्ज-
लिका भगवन्तं पयिरुपासन्ती ति ॥

यस्स कस्साचि महानाम कुलपुत्तस्स पञ्च धम्मा संविज्जन्ति-यदि वा रज्जो
खत्तिपस्स मुद्धाभिसित्तस्स, यदि वा रट्टिकस्स पेत्तनिकस्स, यदि वा सेनाय
सेनापतिकस्स, यदि वा गामगामिकस्स, यदि वा पूगगामणिकस्स, ये वा पन
कुलेसु पञ्चेकाधिपच्चं कारेन्ति-बुद्धि येव पाटिकङ्का नो परिहानि ॥

कतमे पञ्च ? इध महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहा-
वलयपारिचितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि मातापितरो सक्करोति
गरुकरोति मानेति पूजेति ॥ तमेवं मातापितरो सक्कता गरुकता मानिता पूजिता
कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीयं आयुं पालेही ति ॥ मातापितानु-
कम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि येव पाटिकङ्का नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलयप-
रिचितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि पुत्तदारदासकम्मकरपोरिसे
सक्करोति गरुकरोति मानेति पूजेति ॥ तमेवं पुत्तदारदासकम्मकरपोरिसा सक्कता
गरुकता मानिता पूजिता कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीयं आयुं

गालेही ति ॥ पुत्तदारदासकम्मकरपोरिसानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि
येव पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलप-
रिचितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि खेत्तकम्मन्तसामन्तसंवोदारे^१
सकरोति गरुकरोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं खेत्तकम्मन्तसामन्तसंवोदारा सकता
गरुक्ता मानिता पूजिता कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं
पालेही ति ॥ खेत्तकम्मन्तसामन्तसंवोदारानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि
येव पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलपरि-
चितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि या ता वलिपटिग्गाहिका देवता
ता सकरोति गरुकरोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं वलिपटिग्गाहिका देवता सकता
गरुक्ता मानिता पूजिता कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं
पालेही ति ॥ देवतानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि येव पाटिकङ्खा
नो परिहानि ॥

पुन च परं महानाम कुलपुत्तो उट्टानविरियाधिगतेहि भोगेहि वाहावलपरि-
चितेहि सेदावक्खित्तेहि धम्मिकेहि धम्मलद्धेहि समणब्राह्मणे सकरोति गरुक्-
रोति मानेति पूजेति ॥ तमेनं समणब्राह्मणा सकता गरुक्ता मानिता पूजिता
कल्याणेन मनसा अनुकम्पन्ति चिरं जीव दीघं आयुं पालेही ति ॥ समण-
ब्राह्मणानुकम्पितस्स महानाम कुलपुत्तस्स बुद्धि येव पाटिकङ्खा नो परिहानि ॥

यस्य कस्सचि महानाम कुलपुत्तस्स इमे पञ्च धम्मा संविज्जन्ति-यदि वा
रञ्जो खत्तियस्स मुद्धाभिसित्तस्स यदि वा रट्टिकस्स पेतनिकस्स यदि वा
सेनाय सेनापतिकस्स यदि वा गागमामिकस्स यदि वा पूगगामणिकस्स ये वा
पन कुलेसु पच्चेकाधिपच्चे करेन्ति-बुद्धि येव पाटिकङ्खा नो परिहानी ति ॥

मातापितुकिच्चकरो पुत्तदारहितो सदा ।

अन्तोजनस्स अत्थाय ये चस्स अनुजीविनो ॥

उभिन्नं येव अत्थाय वदञ्जू होति सीलवा ॥

१. खेत्तकम्मन्तसामन्तसंवोदारेति ये च अत्तनो खेत्तकम्मन्तानं सामन्ता
अनन्तरे खेत्तसामिना । ते च रञ्जुदण्डेहि भूमिप्पमाणे गाहके संवोदारे च ।

વાતિનં પુન્નવેતાનં દિદ્ધે ધમ્મે ચ જીવતં ।
 સમણાનં બ્રાહ્મણાનં દેવતાનંચ પણિહતો ।
 વિત્તિસંજ્ઞનનો હોતિ ધમ્મેન ઘરમાસવં ॥
 સો કરિત્વાન કલ્યાણં પુજ્ઞો હોતિ પસંસિયો ।
 ઇધેવ નં પસંસન્તિ પેચ સગ્ગે પમોદતી તિ ॥

૩

[ભગવાન યુદ્ધ પરની તેમની શ્રદ્ધા]

એક વખત ભગવાન યુદ્ધ વૈશાલી પાસે મહાવનમાં ફુટાગારશાળામાં રહેતા હતા. એક દિવસ સવારના પહોરમાં તેમણે બિશ્વાનું ચીવર પરિધાન કરીને એક પાત્ર અને ચીવર લઈને વૈશાલીમાં પ્રવેશ કર્યો. વૈશાલીમાં બિશ્વા માગી ભોજન કરીને તેઓ મહાવનમાં પાછા ફર્યા અને એક વૃક્ષના મૂળ આગળ વિશ્રાન્તિ માટે બેઠા. એટલામાં કેટલાક લિચ્છવીકુમાર ધનુષ સજ્જ કરીને કુતરાનું ટોળું લઈને મહાવનમાં આમતેમ ફરતા હતા તેમણે ભગવાનને એક ઝાડ તળે બેઠેલા જોયા. ભગવાનને બેઠેલા જોઈ સજ્જ કરેલા ધનુષ, નાખી દીધા, કુતરાની ટોળીને એક બાજુએ રાખી અને ભગવાન જ્યાં હતા ત્યાં આવ્યા. આવીને ભગવાનને પ્રણામ કરી બોલ્યા ચાલ્યા વગર હાથ જોડીને ભગવાનની સેવામાં બેઠા.

એટલામાં મહાનામ નામનો લિચ્છવી મહાવનમાં આમતેમ ફરતો હતા તેણે પેલા લિચ્છવીકુમારોને બોલ્યાચાલ્યા વગર હાથ જોડીને ભગવાનની સેવામાં બેઠેલા જોયા. જોઈને જ્યાં ભગવાન હતા ત્યાં તે આવ્યો. આવીને ભગવાનને પ્રણામ કર્યા અને એક બાજુએ બેઠા. એક બાજુએ બેસીને મહાનામ લિચ્છવીએ ઉદ્ગાર દાઢખા: “ધન્ય છે વજ્રજ્યોતે, ધન્ય છે વજ્રજ્યોતે!”

(યુદ્ધે પૂછ્યું:) “મહાનામ, ‘ધન્ય છે વજ્રજ્યોતે, ધન્ય છે વજ્રજ્યોતે!’ એ શબ્દો તું કેમ બોલ્યો?”

“ભદ્રન્ત, આ લિચ્છવીકુમારો, ઠોર અને અનાડી છે. એમનાં ઘરમાં જે કંઈ ખાવાનું ભેટ આવે તે પછી તે ચોરડી હોય, બોર હોય, વડુ હોય, લાડુ હોય કે સકપત્તકા (?) હોય તે ઉપાડી ઉપાડીને ખાઈ જાય છે અને કુળની સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓની પીડ પર ફૂંકે છે. એ કુમારો અત્યારે બોલ્યા ચાલ્યા વગર હાથ જોડીને ભગવાનની સેવામાં બેઠા છે એ જોઈને હું એ શબ્દો બોલ્યો.”

(યુદ્ધે બોલ્યા:) “હે મહાનામ, જે કોઈ કુલપુત્ર-પછી ભલે તે મૂર્ખાભિપિક્ત ક્ષત્રિય રાજા હોય, વંશપરંપરાથી રાજ્યગાદી ભોગવનાર રાજા હોય, સેનાનો સેનાપતિ, ગામનો મુખી, શ્રેણીનો શેઠ કે કુળનો વડીલ પુરુષ હોય-પાંચ ધર્મોને જાણે છે તેની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

૧. મૂળમાં દિઘાવિદ્ધાર શબ્દ છે. તેનો શબ્દાર્થ દિવસના ભાગમાં આરામ લેવો એવો થાય છે.

૨. રાજગાદીને માટે જેને ચુંટવામાં આવે તેને મૂર્ખાભિપિક્ત કહેતા.

“એ પાંચ ધર્મ કયા ? હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા, ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર માતૃપિતાનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે, તેને સત્કાર, ગૌરવ, માન અને પૂજા પામેલાં માતૃપિતા પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘ આયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ, માતૃપિતાનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“વળી, હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ અને મજૂરોનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે તેને, સત્કાર, ગૌરવ, માન અને પૂજા પામેલાં પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ અને મજૂરો પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘ આયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ, પુત્ર, સ્ત્રી, દાસ અને મજૂરોનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિજ થશે. નુકસાન થવાનું નથી.

“વળી, હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા, ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર પડોશના ખેતરવાળાઓનો અને મોજડીદારો વગેરેનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે તેને સત્કાર, ગૌરવ, માન અને પૂજા પામેલા પડોશના ખેતરવાળાઓ અને મોજડીદાર વગેરે પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘાયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ, પડોશના ખેતરવાળા અને મોજડીદાર વગેરેનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિ જ થશે નુકસાન થવાનું નથી.

“વળી હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા, ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર જલિ અહલ્ય કરનાર દેવતાઓનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે તેને સત્કાર ગૌરવ માન ને પૂજા પામેલા જલિ અહલ્ય કરનાર દેવતાઓ પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા અને દીર્ઘાયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ, જલિ અહલ્ય કરનાર દેવતાઓનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“વળી હે મહાનામ, વીર્ય અને બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા, પરસેવો ઉતારીને મેળવેલા ધાર્મિક અને ધર્મલબ્ધ ભોગ હોવા છતાં જે કુલપુત્ર શ્રમજી અને બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરે છે, તેમનું ગૌરવ કરે છે, તેમને માન આપે છે, તેમની પૂજા કરે છે, તેને સત્કાર ગૌરવ માન અને પૂજા પામેલા શ્રમજી અને બ્રાહ્મણ પ્રસન્ન મનથી આશીર્વાદ દે છે કે ‘તું ચિરંજીવ થા, અને દીર્ઘાયુષ્યનું પાલન કર.’ હે મહાનામ શ્રમજી અને બ્રાહ્મણોનો આશીર્વાદ પામેલા કુલપુત્રની ઉન્નતિજ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“હે મહાનામ, જે કોઈ કુલપુત્ર-પત્ની બંને તે મૂર્ધાભિષિખ્ત ક્ષત્રિય રાજા હોય, વંશ પરંપરાથી રાજગાદી ભોગવનાર રાજા હોય, સેનાનો સેનાપતિ, ગામનો મુખી, શ્રેણીનો શેઠ કે કુલનો વડિલ હોય—આ પાંચ ધર્મોને જાણે છે તેની ઉન્નતિ જ થશે, નુકસાન થવાનું નથી.

“જે સુમ ગૃહસ્થ હમેશાં માતૃપિતાનું કામ કરે છે, સ્ત્રી પુત્રના હિતમાં તત્પર રહે છે, પોતાને આશ્રયે રહેલા નોકર ચાકરના હિતને માટે ઉદ્યમ કરે છે અને આત્મપરહિત માટે દાતા અને શીસવાન બને છે તે મરી ગએલાં તેમજ આ લોકમાં જીવતાં સગાં બહાણાં ને શ્રમણુ બ્રાહ્મણુને તેમજ દેવતાઓને આનન્દ આપે છે, તે પુણ્યકર્મ કરીને પૂજા અને પ્રશંસાને લાયક થાય છે, અને આ લોકમાં પ્રશંસા પામે છે એટલું જ નહિ પણ મરણ પછી સ્વર્ગમાં પણ સુખ ભોગવે છે.”

૨

[તેસં વુઢિ ચ પારિહાસિ ચ]

एवं मे सुतं ॥ एकं समयं भगवा राजगहे विहरति गिज्झकूटे पव्वते ॥ तेन खो पन समयेन राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो होति ॥ सो एवमाह-अहं हिमे वज्जी एवंमहिद्धिके एवंमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी विनासेस्सामि वज्जी अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जी ति ॥

अथ खो राजा मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वस्सकारं ब्राह्मणं मगधम-
हामत्तं आमन्तेसि-एहि त्वं ब्राह्मण येन भगवा तेनुपसङ्कम । उपसङ्कमित्वा मम
वचनेन भगवतो पादे सिरसा वन्दामि । अप्पावाधमप्पातङ्कं लहुट्ठानं वलं
फासुविहारं पुच्छ । राजा भन्ते मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो भगवतो पादे
सिरसा वन्दति, अप्पावाधं अप्पातङ्कं लहुट्ठानं वलं फासुविहारं पुच्छती ति ।
एवञ्च वदेहि-राजा भन्ते मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो ।
सो एवमाह-अहं हिमे वज्जी एवं महिद्धिके एवंमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी,
विनासेस्सामि वज्जी अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जी ति । यथा च ते भगवा
व्याकरोति तं साधुकं उगहेत्वा मम आरोचेय्यासि । न हि तथागता वितथं
भणन्ती ति ॥

एवं भो ति खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो रञ्जो मागधस्स अजा-
तसत्तुस्स वेदेहिपुत्तस्स पटिस्सुत्वा भद्धानि भद्धानि यानानि योजापेत्वा भद्दं यानं
आभिरुद्धित्वा भद्देहि भद्देहि यानेहि राजगहम्हा । निश्यासि, येन गिज्झकूटो पव्वतो
तेन पायासि ॥ यावत्तिका यानस्स भूमि यानेन गन्त्वा याना पचोरोहित्वा
पत्तिको व येन भगवा तेनुपसङ्कमि । उपसङ्कमित्वा भगवता सद्धि सम्मोदि ।
सम्मोदनीयं कथं साराणीयं वीतिसारेत्वा एकमन्तं निसीदि ॥ एकमन्तं निसिन्नो
खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवन्तमेतदवोच-राजा भो गोतम मागधो
अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो भोतो गोतमस्स पादे सिरसा वन्दति, अप्पावाधमप्पा-

तङ्कं लहुट्टानं वलं फासुविहारं पुच्छति । राजा भो गोतम मागधो अजातसत्तु वेदेहिपुत्तो वज्जी अभियातुकामो । सो एवमाह अहं हिमे वज्जी एवंमाहिद्विके एवमहानुभावे उच्छेज्जामि वज्जी, विनासेस्सामि वज्जी अनयव्यसनं आपादेस्सामि वज्जी ति ॥

तेन खो पन समयेन आयस्मा आनन्दो भगवतो पिद्धितो ठितो होति भगवन्तं वीजयमानो ॥ अथ खो भगवा आयस्मन्तं आनन्दं आमन्तेसि किति ते आनन्द, सुतं, वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातवहुला ति ?

सुतं मेतं भन्ते वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातवहुला ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी अभिण्हं सन्निपाता सन्निपातवहुला भविस्सन्ति, बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किति ते आनन्द सुतं वज्जी समग्गा सन्निपतन्ति, समग्गा बुद्धहन्ति, समग्गा वज्जीकरणायानि करोन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-करोन्ती ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-वज्जिकरणीयानि करिस्सन्ति बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किं ति ते आनन्द सुतं वज्जी अप्पञ्चत्तं न पञ्चापेन्ति, पञ्चत्तं न समुच्छिन्दन्ति यथापञ्चत्ते पोरणे वज्जिधम्मं समादाय वचन्ती ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-वत्तिस्सन्ति, बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ।

किति ते आनन्द सुतं, वज्जी ये ते वज्जीनं वज्जिमहल्लुका ते सकरोन्ति गक्करोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति तेसं च सोतव्व मञ्जन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-मञ्जन्ती ति ।

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-मञ्जिस्सन्ति बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किन्ति ते आनन्द सुतं, वज्जी या ता कुलित्थियो कुलकुमारियो ता न ओक्कस्स पसद्द वासेन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-न ओक्कस्स पसद्द वासेन्ती ति ॥

यावकीवं च आनन्द वज्जी-पे०-तानि ओकस्स पसह् वासेस्सन्ति, बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किंति ते आनन्द सुतं वज्जी यानि तानि वज्जीनं वज्जि चेतियानि अब्भन्तरानि चैव बाहिरानि च तानि सक्करोन्ति गहकरोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति, तेसं च दिन्नपुब्बं कतपुब्बं धम्मिकं वल्लिं नो परिहापेन्ती ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-

यावकीवं च आनन्द-पे०-वल्लिं नो परिहापेस्सन्ति बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानि ॥

किंति ते आनन्द सुतं वज्जीनं अरहन्तेसु धम्मिकारक्खावरणगुत्ति सुसंविहिता किंति अनागता च अरहन्तो विजितं आगच्छेय्युं आगता च अरहन्तो विजिते फासुं विहरेय्युं ति ?

सुतं मेतं भन्ते-पे०-

यावकीवं च आनन्द वज्जीनं अरहन्तेसु धम्मिकारक्खावरणगुत्ति सुसंविहिता भविस्सन्ति-पे०-बुद्धि येव आनन्द वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानी ति ॥

अथ खो भगवा वस्सकारं ब्राह्मणं मग्धमहामत्तं आमन्तेसि-एकमिदाहं ब्राह्मण समयेन वेसालियं विहरामि सारन्ददे चेतिये । तत्राहं वज्जीनं इमे सत्त अपरिहानिये धम्मे देसेसि यावकीवं च ब्राह्मण इमे सत्त अपरिहानिया धम्मा वज्जीसु ठस्सन्ति, इमेसु च सत्तसु अपरिहानियेसु धम्मेसु वज्जी सन्दिस्सन्ति बुद्धि येव ब्राह्मण वज्जीनं पाटिकह्वा नो परिहानी ति ॥

एवं वुत्ते वस्सकारो ब्राह्मणो मग्धमहामत्तो भगवन्तं एतदवोच-एकमेकेन पि भो गोतम अपरिहानियेन धम्मेन समन्नागतानं वज्जीनं बुद्धि येव पाटिकह्वा नो परिहानि, को पन वादो सत्तहि अपरिहानियेहि धम्मेहि ॥ अकरणीया व भो गोतम वज्जी रज्जा माग्धेन अजातसत्तुना वेदेहिपुत्तेन यदिदं युद्धस्स । अञ्जत्र उपलापनाया अञ्जत्र मिथुमेदा । हंद च दानि मयं भो गोतम गच्छाम, पडुकिचा मयं बहुकरणीया ति ॥

यस्स दानि त्वं ब्राह्मण कालं मज्जासी ति ॥

१. अञ्जत्र उपलापनाया ति उपेत्या उपलापने ॥ उपलापना नाम, अलं विवादेन, इदानीं समग्गा होमा ति दत्थि-अस्स-रयहिरज्जसुवण्णादीनि पेसेत्था संगहकरणं ॥

अट्ठकथा ॥

अथ खो वस्सकारो ब्राह्मणो मगधमहामत्तो भगवतो भासितं अभिनन्दित्वा अनुमोदित्वा उद्यायासना पक्कामि ॥

अट्टकथा-वज्जी ति वज्जिराजानो ॥ एवं महिद्धिके ति एवं महति या राजिद्धिया समन्नागते ॥ एतेन नेसं सगग्गभावं कथेसि ॥ एवं महानुभावे ति एवं महत्तेन आनुभावेन समन्नागते ॥ एतेन नेसं हत्थिसिप्पादिसु कतसिप्पतं कथेसि, यं संधाय वुत्तं—“सिक्खिता वत्तिमे लिच्छविकुमारका, सुसिक्खिता वत्तिमे लिच्छविकुमारका, यत्र हि नाम सुखुमेन ताळच्छिगलेन असनं अतिपा-
तयिस्सन्ति, पौखानुपौखं अविराधितं ति ॥ —[संयुत्त० ५ । ४५३]

उच्छेज्जामि वज्जी एवमादि....इति किर सो ठाननिसज्जादिसु इमं युद्ध-
कथमेव कथेति । गमनसज्जा होथा ति एवं बलकायं आणापेति ॥ कस्मा ?
गंगाय किर एकं पट्टनगामं निस्साय अट्ठयोजनं अजातसत्तुनो आणा, अट्ठ-
योजनं लिच्छवीनं ॥ एत्थ पन आणापवत्तिट्ठानं होती ति अत्थो ॥ तत्रापि च
पव्वतपादतो महग्गभण्डं ओतरति ॥ तं सुत्वा अज्ज यामि, स्वे यामी ति अजा-
तसत्तुनो संविदहन्तस्सेव लिच्छविराजानो समग्गा सम्मोदमाना पुरेतरं गन्त्वा
सब्बं महग्गभण्डं गण्हन्ति ॥ अजातसत्तु पच्छा गन्त्वा तं पवत्ति बत्वा कुञ्जित्वा
गच्छति ॥ ते पुनसंवच्छरे पि तथेव करोन्ति ॥ अथ सो बलवाघातजातो तदा
एवमकासि ॥ ततो चिन्तेसि-गणेन सद्धिं युद्धं नाम भारियं, एको पि मोघण्य-
हारो नाम नत्थि । एकेन नु खो पन पण्डितेन सद्धिं मन्तेत्वा करोन्तो निरप-
राधो होत्ति । पण्डितो च सत्थारा सदिसो नत्थि । सत्था च अविदूरे धुरविहारे
वसति । हन्दाहं पेसेत्वा पुच्छामि । सत्थे मे गतेन कोचि अत्थो भविस्सति, सत्था
तुण्हीभविस्सति । अनत्थे पन सति, किं रञ्जो तत्थ गमनेना ति वक्खती ति
सो वस्सकारं ब्राह्मणं पेसेसि..... ॥

अभिण्हसन्निपाता ति दिवसस्स तिक्खत्तुं सन्निपत्तन्ता पि अन्तरन्तरा
सन्निपत्तन्ता पि अभिण्हसन्निपाता व ॥ सन्निपातवहुला ति हिंयो पि सन्निप-
तितम्हा पुरिमदिवसं पि सन्निपत्तितम्हा पुन अज्ज किमत्थं सन्निपत्तिता होमा
ति ओसानं अनापज्जन्ता सन्निपातवहुला नाम होन्ति ॥....बुद्धि येव आनन्द
वज्जीनं पाटिकंखा नो परिहानी ति अभिण्हं असन्निपत्तन्ता हि दिसाविदिसासु
आगतसासनं न. सुणान्ति ततो असुकगामसीमा वा निगमसीमा वा आकुला
असुकट्टाने चोरा वा परियुट्ठिता ति न जानन्ति ॥ चोरा पि पमत्ता राजानो ति

यञ्त्वा ^१ गामनिगमादीनि पहरन्ता जनपदं नासेन्ति ॥ येषं राज्ञं परिहानि
होति ॥ अभिषेकं सन्निपतन्ता पन तन्तं पञ्चिं सुणन्ति ततो बलं पेसेत्वा अभि-
त्तमदनं करोन्ति ॥ चोरा पि अप्पमत्ता राजानो न सक्का अम्हेहि वग्गवन्धेहि
विचरितुं ति भिज्जित्वा पलायन्ति ॥ येषं राज्ञं बुद्धिं होति ॥.....

समग्गा ति आदिमु सन्निपातभेरिया निगताय अज्ज मे किञ्च अत्थि,
मंगलं अत्थी ति विक्खेपं करोन्ता न समग्गा सन्निपतन्ति नाम ॥ भेरिसदं पन
सुत्वा व भुज्जमाना पि अलंकरियमाना पि वत्थानि निवासेन्ता पि अद्दुत्ता
वा अद्दालंक्ता वा वत्थं निवासयमाना वा सन्निपद्यन्ता समग्गा सन्निपतन्ति
नाम ॥ सन्निपतिता पन चिन्तेत्वा मन्तेत्वा कत्तव्वं कत्वा एकतो व अद्दुहन्ता
न समग्गा बुद्धन्ति नाम ॥ येषं बुद्धितेसु हिन्ने पठमं गच्छन्ति तेसं येषं होति
अम्हेहि वाहिरकथा व सुता । इदानीं त्रिनेच्छयकथा भविस्सती ति ॥ एकतो
बुद्धन्ता पन समग्गा बुद्धन्ति नाम ॥

अपि च असुकट्टानेसु गामसीया वा निगमसीमा वा आकुळा चोरा वा
परियुट्ठिता ति सुत्वा को गन्त्वा इमं अभित्तमदनं करिस्सती ति उत्ते अहं पठमं
अहं पठमं ति वत्वा गच्छन्ता पि समग्गा बुद्धन्ति नाम ॥ एकस्स पन कम्मन्ते
ओसीदमाने सेसा राज्ञो पुत्तभातरो पेसेत्वा तस्स कम्मन्तं उपत्यंभयमाना पि,
आगन्तुकराजानं असुकस्स गेहं गच्छतु असुकस्स गेहं गच्छतु ति अवत्वा
सव्वे एकतो गण्हन्ता पि, एकस्स मंगले वा रोगे वा अन्यस्मिं वा पन तादिसे
सुखदुखे उप्पन्ने सव्वे तत्थ सहायभावं गच्छन्ता पि समग्गा वज्जिकरणीयानि
करोन्ति नाम ॥

अप्पञ्चत्ते ति आदिमु पुन्ने अकतं सुंके वा वालिं वा दण्डं वा अनाहरा-
पेन्ता अप्पञ्चत्ते न पञ्चपेन्ति नाम ॥ पोरणप्पवेणिया आगतेनेव पन आहरा-
पेन्ता पञ्चत्तं न समुच्छिन्दन्ति नाम ॥ चोरो ति गहेत्वा दस्सिति आविनिच्छि-
नित्वा व छेज्जमेज्जे अनुसासन्ता पोरणं वज्जिधम्मं समादाय न दत्तन्ति नाम ॥
तेसं अप्पञ्चत्तं पञ्चपेन्तापि अभिनवसुंकादी पीळित्ता मनुस्सा अति उपदुत्तम्ह
को इमेसं विजिते वसिस्सती ति पञ्चत्तं पवेसित्वा चोरा वा चोरसहाया वा
हुत्वा जनपदं पहरन्ति ॥ पञ्चत्तं समुच्छिन्तानं पवेणि-आगतानि सुंकादीनि
अगण्हन्तानं कोसो परिहायति ॥ ततो हत्थि अस्स बलकाया ओरोधादयो

यथा निवृद्धं वस्तु^१ अलभमाना धामेन वलेन परिहायन्ति ॥ ते नेव युद्धकृत्स्ना
होन्ति न पारिचर्यकृत्स्ना ॥

पोराणं वज्जिधम्मं समादाय अवतन्तानं विजिते मनुस्सा अम्हाकं पुत्तं
पितरं भातरं अंचोरं येव चोरो ति कत्वा छिन्दिसु भिन्दिसु ति कुञ्जित्वा पचन्तं
पविसित्वा चोरो वा चोरसहाया वा हुत्वा जनपदं पहरन्ति ॥ येवं राजूनं परि-
हानि होति ॥

पञ्चत्तं पञ्चपेन्तानं पन पवेणि-आगतानेव राजानो करोन्ती ति मनुस्सा
हट्ठुट्ठा कसिवणिज्जादिके कम्मन्ते संपादेन्ति ॥ पञ्चत्तं असमुच्छिन्दन्तानं
पवेणि-आगतानि सुंकादीनि गण्हन्तानं कोसो वड्ढति ॥ ततो हत्थिअस्स-
वलकाया ओरोधादयो यथानिवृद्धं वस्तु लभमाना धामवलसंपन्ना युद्धकृत्स्ना
चेव पारिचर्यकृत्स्ना च होन्ति ॥

पोराणं वज्जिधम्मं ति एत्थ पुब्बे किर वज्जिराजानो अयं चोरो ति
आनेत्वा दस्सिते गण्ह्यं नं चोरं ति अवत्वा विनिच्छियमहामत्तानं देन्ति ॥ ते
पि विनिच्छिनित्वा अचोरो चे विससज्जन्ति । चोरो चे अत्तना किंचि अवत्वा
वोहारिकानं देन्ति ॥ ते पि विनिच्छिनित्वा अचोरो चे विससज्जेन्ति । चोरो
चे हन्तोकारिका नाम होन्ति तेसं देन्ति ॥ ते पि विनिच्छिनित्वा अचोरो चे
विससज्जेन्ति । चोरो चे अट्ठकुलिकानं देन्ति ॥ ते पि तथेव कत्वा सेनापतिस्स,
सेनापति उपराजस्स, उपराजा रज्ज्वो ॥ राजा विनिच्छिनित्वा अचोरो चे
विससज्जेति । सचे पन चोरो होति पवेणिपोत्थकं वाचापेति ॥ तत्थ येन इदं
नाम कत्तं, तस्स अयं नाम दण्डो ति लिखितं ॥ राजा तस्स किरियं तेन समा-
नेत्वा तदनुच्छविकं दण्डं करोति ॥ इति एतं पोराणं वज्जिधम्मं समादाय वत्त-
न्तानं मनुस्सा न उज्झायन्ति ॥ राजानो पोराणपवेणिया कम्मं करोन्ति एतेसं
दोसो नत्थि अम्हाकं येव दोसो ति अप्पमत्ता कम्मन्ते करोन्ति ॥ येवं राजूनं
बुद्धिं होति तेन बुत्तं बुद्धिं येव आनन्द वज्जीनं पाटिकंखा नो परिहानी ति ॥

सकरोन्ती ति.....तत्थ ये येवं महल्लकानं राजूनं सकारादीनि नं करोन्ति,
ओवादत्थाय च नेसं उपट्ठानं न गच्छन्ति, ते तेहि विसट्ठा अनोवदियमाना
कीळापसुत्ता रज्जतो परिहायन्ति ॥ ये पन तथा पटिपज्जन्ति तेसं महल्लकराजानो
इदं कात्तब्बं इदं न कात्तब्बं ति पोराण-पवेणि आचिकंखन्ति । संगामं पत्वा पि

येवं पविसित्वं येवं निक्खमित्वं ति उपायं दस्सेन्ति ॥ ते तेहि ओवधियमाना यथाओवादं पटिपज्जन्ता सक्कोन्ति राजप्पवेणिं संधारेतुं ॥

कुलित्थियो ति कुलघरणियो ॥ कुलकुमारियो ति अनिविद्धा तासं धीतरो ॥ ओकस्स पसय्हाति एत्थ ओकस्सा ति वा पसय्हा ति वा पसय्हाकारस्सेवेतं नाम ।....तत्थ ओकस्सा ति अपकस्सित्वा आकट्ठित्वा ॥ पसय्हा ति अभिभ-
वित्वा, अज्झोत्थरित्वा ति अत्थो ॥ एवं हि करोन्तानं विजिते मनुस्सा अम्हाकं गेहे पुत्तमातरो ति खेळसिंघाणिकादीनि मुखेन अपनेत्वा संवड्ढितधीतरो पि इमे राजानो बलकारेण गहेत्वा अत्तनो घरे वासेन्ती ति कुपित्वा पच्चन्तं पवि-
सित्वा चोरा वा चोरसहाया वा हुत्वा जनपदं पहरन्ति ॥ येवं अकरोन्तानं पन विजिते मनुस्सा अप्पोस्सुक्का सकानि कम्मानि करोन्ता राजकोसं बड्ढेन्ति ॥

वज्जीनं वज्जिचेतियानी ति वज्जिराजूनं विजिते रट्ठे चित्तीकतट्ठेन चेति-
यांनी ति लद्धनामानि यक्खट्टानानि ॥ अब्भन्तरानी ति अन्तो नगरे ठितानि ॥
वाहिरानी ति वहिनगरे ठितानि ॥ दिन्नपुब्बं ति पुब्बे दिन्नं ॥....धम्मिकं वल्लि-
रि. ॥ अन्तानं हि देवता आरक्खं सुसंविहितं न करोन्ति । अनुपपन्नं दुक्खं उप्पा-
देतुं असक्कोन्ता पि उप्पन्नं काससीसरोगादिं बड्ढेन्ति । संगामे पन सति सहाया
न होन्ति ॥ अपरिहापेन्तानं पन आरक्खं सुसंविहितं करोन्ति अनुपपन्नं दुक्खं
उप्पादेतुं असक्कोन्ता पि उप्पन्नं काससीसरोगादिं हरन्ति संगामसीसे सहाया
होन्ती ति ॥

धम्मिका रक्खावरणगुत्ती ति एत्थ रक्खा एव यथा अनिच्छितं नाग-
च्छन्ति एवं आवरणतो आवरणं यथा इच्छितं न नस्सति एवं गोपायनतो गुत्ति ॥
तत्थ बलकायेन परिवारेत्वा रक्खणं पव्वजितानं धम्मिका रक्खावरणगुत्ति
नाम न होति ॥ यथा पन विहारस्स उपवने रुक्खे न छिन्दन्ति, वागुरा हि
मिगं न गण्हन्ति, पोक्खरणीसु मच्छे न गण्हन्ति, एवं करणं धम्मिका रक्खाव-
रणगुत्ति नाम ॥ किं ति अनागता चा ति इमिना पन नेसं एवं पच्चुपट्ठित-
चित्तसंतानो ति चित्तप्पवात्तिं पुच्छति ॥ तत्थ ये अनागतानं अरहन्तानं आग-
मनं न इच्छन्ति ते अस्सद्धा होन्ति अप्पसन्ना । पव्वजिते संपत्ते पच्चुग्गमनं न
करोन्ति, गन्त्वा न पस्सन्ति पटिसन्धारं न करोन्ति, पज्झं न पुच्छन्ति, धम्मं
न सुणन्ति, दानं न देन्ति, अनुमोदनं न सुणन्ति, निवासनट्टाणं न संविदहन्ति ॥

अथ नेसं अवण्णो अब्भुगच्छति, असुको नाम राजा अस्सद्धो अणसन्नो पव्वजिते संपत्ते पच्चुग्गमनं न करोति-पे०-निवासनट्ठाणं न संविदहतीति ॥ तं सुत्वा पव्वजिता तस्स नगरद्वारेण गच्छन्ता पि नगरं न पविसन्ति ॥ एवं अनागतानं अरहन्तानं अनागमनमेव होति । आगतानं पि फासुविहारे असति, ये पि अजानित्वा आगता ते, वसिस्सामा ति ताव चिन्तेत्वा आगतम्हा, इमेसं पन राजूनं इमिना नीहारेण को वसिस्सतीति निक्खमित्वा गच्छन्ति ॥ एवं अनागतेसु अनागच्छन्तेसु, आगतेसु दुक्खं विरहन्तेसु सो देसो पव्वजितानं अना-वासो होति ॥ ततो देवतारक्खा न होति ॥ देवतारक्खाय असति अमनुसा ओकासं लभन्ति.....पक्कामी ति रज्जो संतिकं गतो ॥ ततो नं राजा, किं आचरिय भग्वा अब्भोवा ति पुच्छि ॥ सो, यथा भो समणस्स गोतमस्स वचनं न सका वज्जी केनचि गहेतुं, अपि च उपलापनाय वा मिथुभेदा वा सका ति आह ॥ ततो नं राजा, उपलापनाय अम्हाकं हत्थिअस्सादयो नस्सिस्सन्ति, भेदेनेव ते गहेस्साम, किं करोमा ति पुच्छि ॥ तेन हि महाराज तुम्हे वज्जिं आरब्भ परिसति कथं समुट्ठापेथ । ततो अहं किं ते महाराज तेहि, अत्तनो संत-केहि कसिअणिज्जादीनि कत्वा जीवन्तु एते राजानो ति वत्वा पक्कमिस्सामि ॥ ततो तुम्हे किं नु खो भो एस ब्राह्मणो वज्जिं आरब्भ पवत्तं कथं पटिवाहतीति वदेय्याथ ॥ दिवसभागेवाहं तेसं पण्णाकारं पेसेस्सामि ॥ तं पि गाहापेत्वा तुम्हे पि मम दोसं आरोपेत्वा बंधनताळनादीनि अकत्वा च केवलं खुरमुण्डं कत्वा नगरा नीहरापेथ ॥ अथाहं, मया ते नगरे पाकारो च परिखा च कारिता, अहं थिरदुव्वलट्ठानं च उत्तानगंभीरठानं च जानामि, न चिरस्सेव दानी तं उजुं करिस्सामी ति वक्खामि ॥ तं सुत्वा तुम्हे गच्छतू ति वदेयाथा ति ॥ राजा सव्वं अकासि ॥

लिच्छवी तस्स निक्खमनं सुत्वा, सठो ब्राह्मणो मा तस्स गंगं उत्तरितुं अदत्था ति आहंसु ॥ तत्रेकच्चेहि अम्हे आरब्भ कथितत्ता किर सो एवं कतो ति बुत्ते, तेन हि भणे एतूति भणिसु ॥ सो गन्त्वा लिच्छवी दिस्वा किं अकत्था ति पुच्छितो तं पयुत्ति आरोचोसि ॥ लिच्छविनो, अप्पमत्तकेन नाम एवं गह-दण्डं कातुं न युत्तं ति वत्वा, किं ते तत्र ठानंतरं ति पुच्छिसु ॥ विनच्छयामच्चो-हमस्मी ति ॥ नथेय ते ठानंतरं होतू ति ॥ सो सुदट्ठतरं विनिच्छयं करोति ॥ राजकुमारा तस्स संतिकं सिप्पं उग्गण्हन्ति ॥ सो पतिट्ठितगुणो हुत्वा एकदिवसं एकं लिच्छविं गहेत्वा एकमन्तं गन्त्वा दारका कसन्ती ति पुच्छि ॥ आम कस-

ન્તી તિ ॥ દ્વે ગોળે યોજત્વા તિ ॥ આમ દ્વે ગોળે યોજેત્વા તિ ॥ એત્તકં વત્વા નિવત્તો ॥ તતો તં અઙ્ગો, કિં આચરિયો આહા તિ પુચ્છિત્વા તેન વુત્તં અસદ્-
 હન્તો, ન મે એસ યથા ભૂતં કથેસી તિ તે સદ્ધિં ભિજ્જિ ॥ બ્રાહ્મણો અઙ્ગં પિ
 દિવસં એકં લિચ્છવિં એકમન્તં નેત્વા, કેન વ્યજ્જનેન શુત્તોસી તિ પુચ્છિત્વા
 નિવત્તો ॥ તં પિ અઙ્ગો પુચ્છિત્વા અસદ્દહન્તો તથેવ ભિજ્જિ ॥ બ્રાહ્મણો અપરં પિ
 દિવસં એકં લિચ્છવિં એકમન્તં નેત્વા, અતિદુગ્ગતોસિ કિરા તિ પુચ્છિ ॥ કો
 એવમાહા તિ ॥ અસુકો નામ લિચ્છવી તિ ॥ અપરં પિ એકમન્તં નેત્વા, ત્વં કિર
 ભીરુકજાતિકો તિ પુચ્છિ ॥ કો એવમાહા તિ ॥ અસુકો નામ લિચ્છવી તિ ॥
 એવં અઙ્ગેન અકથિતમેવ અઙ્ગસ્સ કથેન્તો તીહિ સંવચ્છરેહિ તે રાજાનો અઙ્ગ-
 મઙ્ગં ભિન્દિત્વા યથા દ્વે એકમગ્ગેન ન ગચ્છન્તિ તથા કત્વા સંનિપાતભેરિં ચારા-
 પેસિ ॥ લિચ્છવિનો, ઇસ્સરા સંનિપતન્તુ સૂરા સંનિપતન્તુ તિ વત્વા ન સંનિપ-
 તિસુ ॥ બ્રાહ્મણો, અયં દાનિ કાલો સીધં આગચ્છતૂ તિ રઙ્ગો સાસનં પેસેસિ ॥

રાજા સુત્વા વલભેરિં ચારાપેત્વા નિવલ્લમિ ॥ વેસાલિકા, રઙ્ગો ગંગં ઉત્ત-
 તું ન દસ્સામા તિ ભેરિં ચારાપેસું ॥ તં પિ સુત્વા, ગચ્છન્તુ ઇસ્સરા તિ આદીનિ
 ત્વા ન સંનિપતિસુ ॥ નગરપવેસનં ન દસ્સામ દ્વારાનિ પિદહિત્વા વસામા તિ
 ભેરિં ચારાપેસું એકો પિ ન સંનિપતિ ॥ યથા ત્રિવટેહેવ દ્વારેહિ પવિસિત્વા સઙ્ગે
 અનયવ્યસનં પાપેત્વા ગતો ॥

૪

[તેમની ચડતી અને પડતી.]

આ પ્રમાણે મેં સામળ્યું છે. એક સમયે ભગવાન રાજગૃહમાં ચૃદ્રકૃટ પર્વત ઉપર
 વિહાર કરતા હતા. તે દરમિયાન મગધરાજ વૈદેહીપુત્ર અન્નતશત્રુને વળગ્યો પર
 આક્રમણ કરવાનો વિચાર થયો. એણે કહ્યું, “આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહાપ્રતાપ-
 શાળી વળગ્યોનો હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ, હું તેમને નડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.

હવે વૈદેહીપુત્ર અન્નતશત્રુ મગધરાજ પોતાના મહામાલ વરસદાર બ્રાહ્મણને કહ્યું,
 “તમે ભગવાન પાસે જાઓ. જ્યાં કરીને ભગવાનને મારા વંદન કરો તથા ક્ષેમકૃત્રણ
 પૂછો; અને કહો કે, ભગવાન, વૈદેહીપુત્ર અન્નતશત્રુ મગધરાજ વળગ્યો પર આક્રમણ
 કરવા ઇચ્છે છે. તે કહે છે કે ‘આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહાપ્રતાપવાળા વળગ્યોનો
 હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ, હું તેમને નડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.’ પણ ભગવાન
 તમને જે કહે તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને અહિં આવીને મને કહો: કારણ કે તથાગતો
 અમન્ય જોયતા નથી.”

“બહુ સાદું” હતી, મગધરાજ વૈદેહીપુત્ર અમલતશત્રની આગતને માથે ચઢાવી વસ્ત્ર-
દાર બ્રાહ્મણે અનેક સુંદર વાહનો જોડાયાં અને તેમાંના એક સુંદર વાહનમાં બેસીને એ
બંધા સાથે પોતે રાજગૃહમાંથી રવાના થયો અને શૃંગકૃટ પર્વતની પાસે આવ્યો. જ્યાં
સુધી વાહનો જઈ શક્યાં ત્યાં સુધી વાહનમાં અને પછી વાહનમાંથી ઉતરી પગપાળો તે
ભગવાન પાસે આવી પહોંચ્યો. પરસ્પર વિનય તથા પ્રશંસાનાં વચનોનો શિથિચાર થયા
બાદ ભગવાનની સમીપ બેઠો, અને આ પ્રમાણે બોલ્યો, “વૈદેહીપુત્ર અમલતશત્ર મગધરાજે
આપના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા છે અને આપના કુશળ સમાચાર પૂછે છે. હાલ તે વજ્રાઓ
પર આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. તે કહે છે કે આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહા-
પ્રતાપવાળા વજ્રાઓનો હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ, હું તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.”

હવે આ સમયે આયુષ્માન્ આનંદ ભગવાનની પાછળ ઉભો ઉભો વાયુ નાખતો
હતો. ભગવાને આયુષ્માન્ આનંદને પૂછ્યું, “કેમ, આનંદ, વજ્રાઓ વારંવાર સંમેલન
કરે છે તથા એ સંમેલનમાં લગભગ બધાથે એકલા થાય છે એમ તે સાંભળ્યું છે ને?”

“વજ્રાઓ વારંવાર સંમેલનો કરે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, ભગવન્” આનંદે
જવાબ દીધો.

“જ્યાં લગી, આનંદ, વજ્રાઓ વારંવાર સંમેલનો કરી એકત્ર રહેશે ત્યાં લગી
તેમની ઉન્નતિ જ થશે; અવનતિ નહિ થાય.

“આનંદ, તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રાઓ સઘળા સાથે જ બેસે છે,
સાથે ઉઠે છે અને સાથે જ કાગ કરે છે?”

“હા, ભગવન્! એમ પણ સાંભળ્યું છે.”

“આનંદ, જ્યાં લગી વજ્રાઓ એમ કરશે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે,
અવનતિ નહિ થાય.

“વારુ, આનંદ, તે એમ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રાઓ જે કાષ્ઠો પોતે ન કરેલો હોય
તેને અમલમાં નથી મૂકતા, જે કાષ્ઠો ઘડ્યો હોય તેનો ઉચ્છેદ નથી કરતા તથા પોતાના
પૂર્વજોના પ્રાચીન ધર્મમાં ચાલ્યા આવે છે?”

“હા, જી, એમ મેં સાંભળ્યું છે.” આનંદે કહ્યું.

“જ્યાં સુધી, આનંદ, વજ્રાઓ એમ કર્યા કરશે ત્યાં સુધી તેઓની ઉન્નતિ જ
થશે, અવનતિ નહિ થાય.

“વળી, આનંદ, તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને, કે વજ્રાઓ પોતાના વડીલોને
સહારે છે, માન આપે છે, પૂજે છે અને તેમનું કહ્યું માને છે?”

“હા, ભગવન્, એમ મેં સાંભળ્યું છે.” આનંદે કહ્યું.

“જ્યાં લગી વજ્રાઓ એમ કર્યા કરશે ત્યાં લગી, હે આનંદ, તેમની ઉન્નતિ જ
થશે, અવનતિ નહિ થાય.

“અને, આનંદ, તે એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રાઓ કુલકુમારીઓ તથા
કુલસ્ત્રીઓને ઉપાડી નથી જતા તથા તેમના પર બલાત્કાર નથી કરતા?”

“હા, ભગવન્, એમ મેં સાંભળ્યું છે,” આનંદે કહ્યું.

“તો, આનંદ, જ્યાં લગી વજ્રજ્યો એમ કરશે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

“વળી, આનંદ, તેં એમ પણ સાંભળ્યું છે ને, કે વજ્રજ્યો પોતાના અભ્યંતર તેમજ બાહ્ય ચૈત્યોને સત્કારે છે, માન આપે છે, પૂજે છે તથા પરાપૂર્વથી તે ચૈત્યોને અપાતા આવેલા ધાર્મિક બલિ આપવામાં બેદરકાર નથી રહેતા?”

“હા, ભગવન, એમ મેં સાંભળ્યું છે.”

“આનંદ, જ્યાં લગી એમ થયા કરશે ત્યાં લગી વજ્રજ્યોની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

“આનંદ, તેં એમ સાંભળ્યું છે ને કે વજ્રજ્યોએ અરહન્તોના^૧ યોગ્ય રક્ષણ માટે તથા તેમને ઉચિત આશ્રય આપવા માટે બંદોબસ્ત કરેલો છે કે જેથી દ્વરથી અરહન્તો પોતાના દેશમાં આવે અને આવેલા હોય તે સુખરૂપ વિહાર કરે?”

“હા, ભગવન, એમ મેં સાંભળ્યું છે” આનંદે કહ્યું.

“આનંદ, જ્યાં લગી વજ્રજ્યો એટલું કરે છે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

હવે ભગવાને મહામાતૃ વસ્સકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું, “એક વખત મારો વંશાલિમાં સારન્દદ નામના ચૈત્યમાં નિવાસ હતો. ત્યાં મેં વજ્રજ્યોને આ સાત દંડ્યાણુકારી ધર્મેના બોધ દીધો હતો. જ્યાં લગી, હે બ્રાહ્મણ, વજ્રજ્યોમાં આ સાત ધર્મો હશે, જ્યાં લગી વજ્રજ્યોને આ સાત ધર્મેના ઉપદેશ મળ્યા કરશે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

આ ઉપરથી મહામાતૃ વસ્સકાર બ્રાહ્મણે ભગવાનને કહ્યું, “હે ગૌતમ, આમાંના એક પણ દંડ્યાણુપ્રદ ધર્મવડે વજ્રજ્યોની ઉન્નતિ જ થાય, અવનતિ નહિ થાય, તો પછી સાત દંડ્યાણુપ્રદ ધર્મો ભેગા હોય ત્યારે પૂછવું જ શું? વેદહીન અગ્નિતક્ત મગધરાજ યુદ્ધમાં વજ્રજ્યોને નહિ છતી શકે, તેમનું મન સંપાદન કર્યા વગર કે તેમનામાં ભેદ કરાવ્યા વગર. કીક, હે, ગૌતમ, હવે અમે જાણ્યું, અમારે ઘણું કામ છે.”

“જેવી તમારી ઇચ્છા, બ્રાહ્મણ,” જવાબ મળ્યો.

પછી મહામાતૃ વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ભગવાનનાં વચનો વડે તૃપ્ત તથા પ્રસન્ન થઈ, આસનેથી ઉઠી, ચાલી નીકળ્યો.

૧. અરહન્તોનો અર્થ ‘પૂજ્ય’ થાય છે.

૨. મૂળમાં અશ્વઘ્ર ઉપલાપનાયા તિ એ પ્રમાણે છે. એના ઉપર અર્ધકયામાં દીકાકાર કહે છે—ઉપલાપન એટલે ‘વિવાદથી વળશે નહિ. હવે ભેગા થઈએ. હાથી, અશ્વ, રથ, સોનું રૂપું મોકલીને સલાહ કરવી.’ આ અર્ધકયાનો અર્થ જોતાં પ્રો. હાઇસ રેવિન્ડ્સે Sacred Books of the Buddhists, vol III, p. 81 footnote I માં આપેલો ઉપલાપના નો અર્થ જરાગર નથી.

અટકથા,

વનજીઓ એટલે વનજીરાજ્યો. આવા મહાસમૃદ્ધિવાળાં એટલે આવી મોટી રાજ-સમૃદ્ધિથી સંપન્ન. એથી તેમનું ઐક્ય બતાવેલું છે. આવા મહાપ્રતાપશાળી એટલે આવા મોટા પ્રતાપવાળા. એથી હાથી વગેરેનાં સૈન્યો સાથે યુદ્ધ કરવામાં તેમનું દૌરશત્ર બતાવેલું છે, એથી જ કહ્યું છે કે—“લિમ્બવી કુમારો ભેશઃ શિક્ષિત, સુશિક્ષિત છે; તેઓ નાના કુંચી ફેરવવાના કમાડના કાણુ^૧ સોસરા પણ એક પાછળ ખીજું, એમ નિરંતર લક્ષ્યવેધી બાણ ફેંકી શકે છે. (સંયુત્ત ૦ ૫/૪૫૩)”

‘વનજીઓના હું ઉચ્છેદ કરીશ’ વગેરેથી હડતાં બેસતાં એ યુદ્ધની જ વાત કરે છે, આક્રમણ માટે સજ્જ રહો એમ સૈન્યને વારંવાર આજ્ઞા કરે છે એમ બતાવેલું છે. શા માટે? ગંગા ઉપર એક બંદર હતું તેમાં અર્ધા યોજનમાં અમ્લતશત્રુની આણુ અને અર્ધા યોજનમાં લિમ્બવીઓની આણુ મનાતી હતી. ત્યાં પર્વતની તળેટીમાંથી ક્ષીમતી માલ હતરતો. અમ્લતશત્રુ તો આજ જહં કાલ જહં એમ હજુ વિચાર જ કર્યા કરતો હોય ત્યાં લિમ્બવીરાજ્યો સઘળા સાથે મળી પરસ્પર એકમત થઈ પહેલ વહેલા પહોંચતા અને એ સઘળો ક્ષીમતી માલ લઈ લેતા. પાછળથી અમ્લતશત્રુ જતો અને એ સમાચાર જાણી ખીજાને પાછો આવતો. તેઓ વળી ખીજે વરસે પણ તેમ જ કરતા. હવે ન્યારે એ બહુ જ ખીજાંયો ત્યારે તેણે આમ કર્યું. તેણે વિચાર્યું—જાણુરાજ્ય સાથે લડવું એ જેવી તેવી વાત નથી. ધા ખાલી જય એવો કાચો લડવૈયો ત્યાં એકેય નથી. માટે કોઈક પંડિતની સલાહ લઈને કરીએ તો લાભ થાય. અને સત્યા^૨ જેવો કોઈ પંડિત નથી. સત્યા નજીકના અગ્રવિહારમાં વસે છે. મારી ચડાઈથી કાંઈ લાભ થવાનો હશે તો સત્યા કાંઈ નહિ બોલે, અને જો અનર્થ થવાનો હશે તો “રાજની ચડાઈથી શું થવાનું છે?” એમ કહેશે. આવો વિચાર કરીને તેણે વસ્સકાર બ્રાહ્મણને મોકલ્યો.

‘વારંવાર સંમેલન કરે છે’ એટલે દિવસમાં ત્રણ વખત સંમેલન કરે છે અને વચ્ચે વચ્ચે પણ મળતા રહે છે. લગભગ બધાય એકઠા થાય છે એટલે ગઈ કાલે મળ્યા હતા, પરમદિવસે પણ મળ્યા હતા તો વળી પાછા આજ શા માટે એકત્ર થવું? એવો વિચાર કરી કોઈપણ ગેરહાજર રહેતો નથી..... ‘આનન્દ, વનજીઓની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય,’ એટલે જો વારંવાર ન મળે તો યોગમયી આવેલા સમાચાર ન સાંભળી શકે અને અમુક ગામડાંના પાધરમાં કે અમુક નગરને સીમાડે ઉપદ્રવ છે અથવા અમુક ઠેકાણે ચોર ઉભા થયા છે એ ન જાણી શકે. ચોરો પણ રાજ્યો પ્રમાદી છે એમ જાણી ગામડાંઓ, નગરો વગેરેને રંજડી દેશનો નાશ કરે. એવી રીતે રાજ્યોની અવનતિ થાય. પણ જો વખતોવખત એકઠા થયા કરે તો બધા સમાચાર મળે અને લશ્કર મોકલી શત્રુઓને દળાવી શકે. ચોરો પણ રાજ્યો સાવધાન છે એમ જાણી દુકડીગંધ રહેવું અશક્ય માની જુદા જુદા પેરાઈ જઈ નાસી જાય છે. એવી રીતે રાજ્યોની ઉન્નતિ થાય છે.

“સઘળા સાથે જ” વગેરે—ન્યારે ‘સન્નિપાત-ભેરી’^૩ એકત્ર થવાની ખબર આપવા

૧. તે સમયમાં લાહડાની મોટી કુંચી રખાતી હતી એટલે કાણુમાંથી તીર જઈ શકે.

૨. સંસ્કૃતમાં શાસ્તા એટલે જુદ.

૩. બેગાં થના માટે વગાડવામાં આવતું નગાડું.

માટે વગાડવામાં આવતા નગરાનો અવાજ સાંભળે છે ત્યારે આજે મારે ધેર દાંધ શુભાવસર-સાંઈ ટાણું છે એમ કહી સંમેલનમાં જવાનું માંડી વાળતા નથી. પરંતુ નગરાનો શબ્દ સાંભળતા વેંત ખાતા હોય, અલકારો ધારણ કરતા હોય કે કપડાં પહેરતા હોય તો પણ તે બધું અધૂરું મૂકી સઘળા સંમેલનમાં જાય છે. સંમેલનમાં વિચાર કરી, સલાહ લઈ કર્તવ્ય કરી ત્યાં સુધી એકં પણ જાય નથી ઉઠતા ત્યાં સુધી બધા નથી ઉઠતા. અને એવી રીતે ઉઠ્યા પછી પણ જેઓ પહેલ વહેલા જાય છે તેમને એમ થાય છે કે અને તો હવે આડીઅવળી વાતો જ સાંભળી છે, ઠરાવની વાત તો હવે હવે ચવાની છે. એટલે કહ્યું છે કે, ઉઠે છે ત્યારે સઘળા સાથે ઉઠે છે.

અથવા, અમુક ઠેકાણે અમુક ગામ કે નગરને સીમાડે ચોર ઉભા થયા છે ત્યાં જઈને કોણ એ દ્રોહીઓને ઢાળી દેશે એમ જ્યારે પૂછવામાં આવે છે ત્યારે “હું પહેલો” “હું પહેલો” એમ કહેતા કહેતા બધા પ જાય છે. એથી કહ્યું કે તેઓ બધા સાથે જ ઉઠે છે.

જ્યારે કોઈનું કામ ખગડતું હોય ત્યારે બાહીના રાજાઓ પોતપોતાના દીકરા તથા ભાઈઓને મોકલી તેને મદદ કરે છે તેથી, કોઈ અતિથિરાજા હોય તેને “ફલાણુને ધેર જાઓ, દીકણુને ધેર જાઓ,” એમ ન કહેતાં બધા સાથે મળીને તેડી જાય છે. કોઈને ત્યાં દાંધ સારો માઠો પ્રસંગ હોય, અથવા કોઈને એવું જ દાંધ મુખદુઃખ આવી પડ્યું હોય ત્યારે સઘળા તેને મદદ આપવા જાય છે; તેથી કહ્યું છે કે તેઓ સઘળા સાથે જ કામ કરે છે.

“જે કાપડો પોતે ન ધડ્યો હોય” છતાં પૂર્વે કદી ન લીધેલ જઠાત, દર કે દંડ નથી, માટે કહ્યું છે કે જે કાપડો પોતે ન ધડ્યો હોય તેનો અમલ નથી કરતા. અમુક ચોર છે એમ ધારી આરોપ પુરવાર કર્યા વગર જ એને મારફટ કરવાની આજ્ઞા આપી દે તો પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવેલા વળ્લુધર્મ અનુસાર ક્યું ન કહેવાય. “જે કાપડો ન હોય એનો અમલ કરે તો નવા નવા કરવેરા વગેરેથી લોકોને ધણી જ ઉપદ્રવ થાય અને “આવા વળ્લુદેશમાં કોણ રહે ?” એમ કહી લોકો સરહદ પર ચાલ્યા જઈ, ચોર બની, અથવા ચોરાના ટોળામાં ભળી જઈ દેશને રંજાડે. જે કાપડો હોય એનો ઉચ્છેદ કરે અને પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા કરવેરા વગેરે જતા કરે તો કોરા ક્ષીણ થાય; જેથી કરીને હાથી ધોડા વગેરેનું સૈન્ય તથા સ્ત્રીઓ વગેરેને જોઈતી વસ્તુ ન મળવાથી વીર્ય તથા બળમાં ધટી જાય, અને પરિણામે સૈન્ય યુદ્ધને માટે અને સ્ત્રીઓ પરિચયોને માટે અયોગ્ય થઈ જાય છે.

પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા વળ્લુધર્મને ન અનુસરે તો લોકો “અમારા દીકરા, બાપ, ભાઈઓને વગર વાંકે ચોર ઠરાવીને મારફટ કરે છે” એમ કહી ખીન્નદેશ તથા સરહદ પર ચાલ્યા જાય અને ત્યાં ચોર બની અથવા ચોરના ટોળામાં ભળી દેશને રંજાડે.

કાપડાનો અમલ કરતાં “રાજાઓ તો પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા માર્ગને જ અનુસરે છે” એમ વિચારી લોકો સંગ્રહ બની હરખે હરખે ખેતી, વેપારવણજ વગેરે કરવામાં મંડ્યા રહે છે. કાપડાનો ઉચ્છેદ ન કરતાં પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા કરવેરા ઉદ્ધારવતાં કોરા વધે છે એટલે હાથી, ધોડા વગેરેનું સૈન્ય તથા સ્ત્રીઓ વગેરેને જોઈતી વસ્તુ મળે છે જેથી તેઓ શક્તિ તથા વીર્યસંપન્ન થઈને યુદ્ધ તથા પરિચયોને યોગ્ય બને છે.

પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા વળ્લુધર્મ વગેરે-પૂર્વે વળ્લુ રાજાઓ “આ ચોર છે; એને પકડો” એમ કહીને કોઈ ચોર રજુ કરે તો તેને ચોર કહ્યા વગર નિનિશ્ચયમદામત

(વિનિશ્ચયમહામાત્ર) ને સુપ્રત કરતા. તેઓ પશુ સારી પેઠે તપાસ કરી નિરપરાધી હોય તો એને છોડી મૂકતા, પશુ અપરાધી હોય તો પોતે કંઈ દંડ વગર વેહારિકને (વ્યવહારિક) ને સુપ્રત કરતા. વેહારિક પશુ સારી પેઠે તપાસ કરી નિરપરાધી હોય તો છોડી મૂકતા અને અપરાધી હોય તો અન્તોક્ષાશ્રિત (અન્તઃકારિક) સુપ્રત કરતા. તેઓ પશુ સારી પેઠે તપાસ કરી નિરપરાધી હોય તો છોડી મૂકતા, અને અપરાધી હોય તો અદ્વૃકુલિકોને (આદ્યૈલિક) સુપ્રત કરતા. તેઓ પશુ તેને તેની જ રીતે સેનાપતિને, સેનાપતિ ઉપરાજને અને ઉપરાજ રાજાને સુપ્રત કરતા. રાજા સારી પેઠે તપાસ કરાવી નિરપરાધી હોય તો તેને છોડી મૂકતા અને અપરાધી હોય તો પ્રવેશિ-પુસ્તક (પરંપરાગત કાયદાપોથી) વંચાવતા. તેમાં જોઈએ આંત્રું કર્યું હોય તેને આવે દંડ થાય એમ લખેલું હોય છે. રાજા એતું કામ એને બતાવીને તે પ્રમાણે દંડ કરે છે. આ પ્રમાણે પુરાણ વજ્રધર્મને અનુસરતાં લોકો નિન્દા નથી કરતાં. “ રાજાઓ તો પરાપૂવથી ચાલતાં આવેલાં કર્મો કરે છે, એમાં એમનો શો દોષ ? દોષ તો અમારો જ છે. ” એમ વિચારી સાવધાન થઈ પોતા પોતાના ધંધા કરે છે. એ પ્રમાણે રાજાઓની વૃદ્ધિ થાય છે, માટે કહ્યું છે કે હે આનંદ, વજ્રજીઓની અવશ્ય ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.

સત્કાર છે વગેરે.-જો લોકો વડીલ રાજાઓને નથી સત્કારતા, સલાહ માટે તેમની પાસે નથી જતા તો તે લોકો એમ ઉવેખાવાથી રમતગમતમાં ધ્યાન આપે છે અને ગ્રામ્ય તરફ ઉદાસીન રહે છે. પશુ જોયો તેમની પાસે જાય છે તેમને એ વૃદ્ધ રાજાઓ “ આ કરવું, આ ન કરવું ” એમ પુરાણ ધર્મો સમજાવે છે અને યુદ્ધમાં જતાં “ આવી રીતે પેસવું, આવી રીતે નીકળવું ” એમ રસ્તા દેખાડે છે. એટલે તેમની સલાહ લેવામાં આવે, તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તન કરવામાં આવે તો તેઓ રાજ-પ્રવેશિને ચાલુ રાખી શકે છે.

કુલસ્ત્રીઓ એટલે કુલગૃહિણીઓ-કુલવધૂઓ. કુલકુમારીઓ એટલે પરણેલી ન હોય એવી એમની પુત્રીઓ ઉપાડી જવી અથવા બળાત્કાર કરવો એ બન્ને લગભગ સમાનાર્થી છે.....એ પ્રમાણે કરતાં દેશમાં લોકો “ અમારા ઘરમાં અમારા દીકરાઓની માતા-ઓએ ગુપ્તની લાળો ઘોષ ઘોષને દીકરીઓને ઉછેરીને મોટી કરી છે અને આ રાજાઓ એમને જાપરદસ્તીથી ઉપાડી જઈ પોતાને ઘેર બેસાડે છે. ” એમ ગુસ્સે થઈ સરહદ પર ચાલ્યા જઈ ચોર બની અથવા ચોરોના ટાળામાં લળી જઈ દેશને રંજાડે છે. પશુ એમ ન થાય તો દેશમાં લોકો નિશ્ચિત થઈ પોતાપોતાના ધંધા કરે છે અને રાજનો ખજાનો વધારે છે.

વજ્રજીઓનાં વજ્રજી ચૈત્યો વગેરે.-ચિત્તીકૃત હોવાથી એટલે ચિત્ત દેવાથી, માનની દૃષ્ટિથી જોવાથી. ચૈત્ય એવાં નામવાળા ચક્ષુસ્થાનો-દેવસ્થાનો. અભ્યંતર એટલે નગરની અંદર આવેલાં, બાહ્ય એટલે નગરની બહાર આવેલાં. ધાર્મિક બલિ ન મળતાં દેવતાઓ બરાબર રક્ષણ નથી કરતા; ન ઉપજેલું દુઃખ ઉપજાવવાને તો તેઓ સમર્થ છે, પરંતુ ઉપજેલા ખાંસી વગેરેના રોગો વધારે છે. યુદ્ધમાં સહાયતા નથી કરતા. પરંતુ જો બલિ મળે તો સારી પેઠે રક્ષા કરે છે અને અલબત્ત, ન ઉપજેલું દુઃખ ઉપજાવવાને અસમર્થ હોવા છતાં, ઉપજેલા ખાંસી વગેરેના રોગો હરે છે અને સંગ્રામમાં સહાયતા કરે છે.

ધાર્મિકો-રક્ષા, આવરણ, ગુપ્તિ વગેરે-ન ઇચ્છેલું ન આવે એવી રીતે એમનું આવરણ કરવું એટલે આવરણ. ઇચ્છેલું ન નાશ પામે એવી રીતે જળવી રાખવું એતું નામ ગુપ્તિ, અને રક્ષા એટલે આવરણ તથા ગુપ્તિ. સૈન્ય વડે પ્રવર્જિતોતું રક્ષણ કરવું એ કાંઈ ધાર્મિક રક્ષાવરણગુપ્તિ નથી. પણ વિહારના ઉપવનનાં વૃક્ષો કોઈ કાપે નહિ, પારધીઓ જળથી મૃગને પકડે નહિ, તળાવોમાં માછલાં પકડે નહિ એવો બંદોબસ્ત કરવો એતું નામ ધાર્મિક રક્ષાવરણગુપ્તિ છે. 'ન આવેલા' વગેરેથી તેઓં ત્યાં આવવાનું મન કરે છે કે કેમ એમ પૂછે છે. જો ન આવેલા અરહન્તો આવે એમ નથી ઇચ્છતા તેઓ અશ્રદ્ધ તથા અપ્રસન્ન હોય છે. પ્રવર્જિત આવે છે ત્યારે ઉડીને સામા નથી જતા, જમને દર્શન નથી કરતા, સ્વાગત નથી દરતા, પ્રશ્ન નથી પૂછતા, ધર્મ નથી સાંભળતા, દાન નથી આપતા, અનુમોદન નથી સાંભળતા, તથા નિવાસસ્થાન નથી જણાવતા. એટલે તેમની અપકીર્તિ ફેલાય છે કે ફલાણો રાજ્ય અશ્રદ્ધાળુ છે—ઈત્યાદિ.

નિવાસસ્થાન નથી જણાવતા એ સાંભળીને પ્રવર્જિતો તેના નગરની ભાગેળે થઈને જવા છતાં પણ નગરમાં પેસતા નથી. એવી રીતે ન આવેલા અરહન્તો કદી પણ નથી આવતા. આવેલા હોય તેમને પણ સુખવિહાર ન મળવાથી તથા અનપ્પયા 'ચાલો, ત્યાં વસીએ,' એમ ધારી આવ્યા હોય તે બધા આ રાજની આવી રીતભાત છે તો અહિં કોણ વસે? એમ વિચારી ચાલ્યા જાય છે. એવી રીતે ન આવેલા ન આવવાથી, તથા જોવાને સુખવિહાર ન મળવાથી એ દેશ પ્રવર્જિતરહિત થાય છે. તેથી દેવતારક્ષા નથી, અને પરિણામે પિશાચાદિને અવકાશ મળે છે.....

ચાલી નીકળ્યો એટલે રાજ પાસે ગયો. પછી રાજ્યએ તેને "શુરૂ ભગવાને થું દહું?" એમ પૂછ્યું. તેણે, જૈાતમ શ્રમણે દહું હવું તેમ, "હે રાજ, વળજીએ કેમે ન જીતાય એમ નથી, રક્ષા તેમનું મન સંપાદન દરીને અથવા તેમનામાં ફૂટ પાડીનેજ કામ લાઈ શકાય એમ છે." ત્યારે રાજ્યએ એને દહું કે તેમનું મન સંપાદન કરવા માટે તો આપણા હાથી, અશ્વો વગેરે ઓછા થાય માટે ભેદથી જ જીતવાનો કોઈ માર્ગ બતાવ. ત્યારે તેણે દહું કે મહારાજ, તમે સભામાં વળજી સંજાધી વાત દાઢજો, એટલે હું તમને દહીશ, કે "મહારાજ! તમારે વળજીએ ઉપર શા માટે આક્રમણ કરવું જોઈએ? આ રાજ્યો પોતપોતાના બેતી, વેપાર વગેરે ધંધા દરીને છોને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે" એમ દહી હું આડો પડીશ. ત્યારે તમે દહેજો કે "કેમ બસા આ આક્રમણ વળજીએની વાતમાં આડો આવે છે?" તે જ દિવસે પછી હું વળજીએને બેટ મોદલાવીશ. તે જમ દરીને તમારે મને આરોપી ઠરાવીને મારફૂટ થઈ વગર માત્ર મારૂં શિરોમુંડન દરાવી મને નગરની હદબહાર દાઢી મુકવો. એટલે હું, "એ નગરનો ગદ તથા પાછ મેં બંધાવ્યાં છે. હું એના એકએક નળનાં સળળાં ઠેકાણાં જાણું છું. ચોડા જ વખતમાં હું એને સીધો દરીશ" એમ દહીશ. એ સાંભળીને તમારે દહેવું, "જા, જા, થાય એ દરી લેજો."

રાજ્યએ એ પ્રમાણે બધું દહું.

લિન્ગવીએએ તેના દેશવટાની વાત સાંભળી ત્યારે તેઓએ દહું કે એ હુન્ન્યા બ્રાહ્મણને ગંગાને આ દાંડે જ આવે નહિ આવવા દઈએ. એક જગે દહું કે એ આમારે લીધે તો એને આમ થયું છે, એટલે બધાએ "તો બસે આવે," એમ દહું. તે આવ્યા પછી,

“ સિંચવી માટે તે શું કર્યું ? ” એમ પૂછવામાં આવતાં તેણે બધી વાત કહી. સિંચવી-ઓએ કહ્યું કે “ ડાહ્યા રાત્રીએ આવો બારે દંડ કરવો એ યોગ્ય નથી. ” પછી તેઓએ તને પૂછ્યું, “ ત્યાં તારો શો હોદ્દો હતો ? ” તેણે કહ્યું, “ હું વિનિશ્ચયાભાવે હતો. ” “ તો અહીં પણ એ જ હોદ્દો તને આપીએ છીએ ” એમ કહી તેને ન્યાય આપવાના કામમાં નિયુક્ત કર્યો. તે બહુ સારી રીતે ન્યાય કરવા લાગ્યો. રાજકુમારો તેની પાસે શિષ્ય શીખવા આવવા લાગ્યા. પોતાની પ્રતિષ્ઠા બચાવવા પછી એક દિવસ તેણે એક સિંચવીને એક બાનુએ લઈ જઈને “ ખેતી તો કરે છે ને ? ” એમ પૂછ્યું. “ હા, કરે છે. ” સિંચવીએ જવાબ દીધો. “ બે બળદ બેડીને ? ” તેણે ફરી પૂછ્યું. “ હા, બે બળદ બેડીને ” જવાબ મળ્યો. આટલું કહીને એ ચાલ્યો ગયો. પછી એક બીજા સિંચવીએ પેલાને પૂછ્યું, “ આચાર્ય તને શું કહ્યું ? ” પેલાએ થયેલ પ્રશ્નોત્તર જણાવ્યા પછી એને ભરોસો ન આવ્યો અને મને એ ખરી વાત નથી કહેતો એમ વિચાર્યું. બન્ને વચ્ચે ફાટ પડી. બ્રાહ્મણ બીજા દિવસે એક બીજા સિંચવીને “ આને શાક શેતું ખાધું ? ” એમ પૂછીને ચાલ્યો ગયો. બીજા એક જણે એને પૂછ્યું કે “ આચાર્ય તને શું કહ્યું ? ” અને પહેલાની યેડે અશ્વદ્વાયતાં એ બન્ને વચ્ચે ફાટ પડી. બ્રાહ્મણે વળી બીજા દિવસે એક સિંચવીને એક બાનુએ લઈ જઈને “ બહુ જ ગરીબ છો કે શું ? ” એમ પૂછ્યું. તેણે પૂછ્યું, “ તમને કોણે કહ્યું ? ” “ રક્ષાણુ! સિંચવીએ ” બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો. વળી એક બીજા સિંચવી પાસે જઈને એને પૂછ્યું કે “ તું બહુ ડરપોક છે કે શું ? ” “ તમને કોણે કહ્યું ? ” એણે પૂછ્યું. “ રક્ષાણુ! સિંચવીએ, ” બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો. આવી રીતે એક બીજાની ખોટી ખોટી વાતો ફરીને ત્રણ વરસમાં એણે એ રાત્રીઓમાં બે જણ એક રસ્તા પર સાથે ન ચાલી શકે એટલી બધી કડવાસ ઉભી કરી દીધી; અને પરિણામ ભેલા માટે સન્નિપાતભેરી વગડાવી-બધાને એકઠા કરવા માટે પડો વજરાઓ. સિંચવીઓ “ ભલે મોટા હોય એ જ જાણ, ભલે ઘરા હોય એ જ જાણ, અમે તો કાંઈ નથી જતા ” એમ ફરી ગયા નહિ. બ્રાહ્મણે બંધનું કે હવે સમય છે. તેણે રાત્રીને સમાચાર મોકલાવ્યા કે તાજાંસોજ ચડી આવો.

રાત્રીને એ સંદેશો મળતાં તે ડંકા દેતો લશ્કર સાથે નીકળી પડ્યો. વૈશાલિકેએ, “ રાત્રીને ગંગાને આ કાંઠે જ નહિ આવવા દઈએ ” એમ વિચારી પડો વજરાઓ. પડો સાંભળ્યા છતાં “ ભલે મોટા મોટાઓ જ જાણ ” એમ કહીને લોકો ભેગા ન થયા. “ નગરમાં નહિ થેસગા દઈએ. બારણાં બંધ કરીને બેસશું ” એમ કહી પડો વજરાઓ. છતાં એક પણ જણ ન આવ્યો; અને રાત્રી ઉઘાડા બારણા વાટે અંદર થેસી તમને જડમૂળથી વિનાશ કરી પાછો વળ્યો. *

માઠરવૃત્તિનો સમય.

[રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ]

સાંખ્યદર્શનના વિદ્યમાન અંશેમાં ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા સૌથી પ્રાચીન છે. તેના ઉપર ગૌડપાદબાળ્ય અને પર્દુદર્શનટીકાકૃત વાચસ્પતિ મિશ્રની તત્ત્વકૌમુદી નામની ટીકા પ્રસિદ્ધ છે. એ પહેલાંની કોઈ ટીકાની ખબર ન હતી. લો. મા. ટિળકે Sanskrit Research (સંસ્કૃત રીસર્ચ) નામના ત્રૈમાસિકના પહેલા પુસ્તકના બીજા અંકમાં માઠરવૃત્તિની પ્રતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પણ તે ટીકા ઉપર વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચવાનું માન ડૉ. બેલ્લેલકરને ઘટે છે. તેમણે માઠરવૃત્તિના સમય અને સાંખ્યદર્શનના ઐતિહાસિક જહાપોહ સાથે એક લેખ 'ભાષકારકર કોમેન્ટેરિયન વૉલ્યુમ'માં પ્રસિદ્ધ કર્યો. તે લેખમાં પોતે તે અંથનું સંપાદન કરે છે એમ પણ જણાવ્યું હતું. તેમની આવૃત્તિ પ્હાર પડે એ પહેલાં આપણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન સદ્ગત તનસુખરામ ત્રિપાઠી પાસેથી એક પ્રત મેળવી તેટલા ઉપરથી જ તેની એક આવૃત્તિ ઔખમ્યા સંસ્કૃત સીરીઝના મન્ત્રીએ પ્રકટ કરી દીધી છે. તે અંથની વિદ્વત્તાભરી ભૂમિકા સ. તનસુખરામભાઈએ લખી છે. અંથનું સંપાદન વિષ્ણુ પ્રસાદ નામના એક પણિતે કર્યું છે.

માઠરવૃત્તિ અભ્યાસક્રોડનું ધ્યાન અનેક રીતે આકર્ષે છે. પ્રથમ તો અંથની ઉપલબ્ધિ નવીન છે. બીજું, અંથ વાંચતાં સહેલાઈથી જણાઈ આવે છે કે તે સરળ અને સચોટ ભાષામાં લખાએલો છે અને તેની પ્રતિપાદનદૈલી મનોરંજક છે. આ ઉપરાંત તે અંથ પ્રાચીન દર્શનોના ઇતિહાસમાં—અને ખાસ કરી સાંખ્યદર્શનના ઇતિહાસમાં—વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે.

આ માઠરવૃત્તિ ક્યારે રચાઈ અને માઠરાચાર્ય કોણ હતા અને ક્યારે થયા એની ચર્ચા ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ડૉ. બેલ્લેલકરે અને સદ્ગત સાક્ષર તનસુખરામભાઈએ કરી છે. પ્રો. કીચે પણ પોતાના Sankhya System (સાંખ્ય સીસ્ટમ) નામના અંથમાં ડૉ. બેલ્લેલકરના મતનો પ્રતિવાદ કરતી વખતે આ બાબતની ચોટીક ચર્ચા ફૂટનોટોમાં કરી છે. એ બંધાનાં પ્રમાણોનો સંબંધ કરી અને બીજાં જે કાંઈ પ્રમાણો મળે તે ઉપરથી માઠરવૃત્તિનો અને માઠરાચાર્યનો સમયનિર્ણય કરવાનો આ પ્રયાસ છે.

તનસુખરામભાઈએ માઠરવૃત્તિની ભૂમિકામાં એ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે કે 'વાત્સ્યાયન' આદિક નાંમોની જેમ 'માઠર' પણ જોતજ નામ છે. મઠરગોત્રિયત્વાત્ માઠરવૃત્તિ । અને એ આચાર્ય આ નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે. એમનું વિશેષનામ શું હશે એ આપણે જણતા નથી.

માઠરવૃત્તિના સમયનિર્ણય માટે ડૉ. બેલ્લેલકર નીચેની લકીક્તનો ઉપયોગ કરે છે: ઉજ્જયિનીનો પરમાર્થ નામનો એક બ્રાહ્મણ લીઅંગવંશના જુલી નામના બાદશાહના નિમંત્રણથી ઇ. સ. ૫૪૬માં ચીન ગયો. એણે બધા મળી ૫૦૫ અંથોનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. તેમાં એક અંથ ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા અને એક વૃત્તિ કે ટીકાનો અનુવાદ છે. એ અનુવાદમાં મૂળઅંથનું કે તેના કર્તાનું નામ જણાવ્યું નથી. તેથી

આ અનુવાદનું કયું સંસ્કૃત પુસ્તક મૂળ છે એ એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. ડૉ. ટકકસુએ આ ચીની અનુવાદનો અને સાંખ્યકારિકાના ગૌડપાદભાષ્યની સરખામણી કરી એમાં જે તફાવત છે તે ઉપરથી એવો મત બાંધ્યો કે તે અનુવાદનું મૂળ ગૌડપાદભાષ્ય નથી.^૨ છતાં એ બન્ને વચ્ચે અવતરણો, ઉદાહરણો અને આખા ફક્કરાઓની સમાનતા એટલી બધી છે કે તે બન્ને અંધો-ચીની અનુવાદ અને ગૌડપાદભાષ્ય—ના આધારભૂત કેમ ત્રીજો અંગ હોવો જોઈએ એવી કલ્પના કરવી શક્ય છે.^૩ ડૉ. ટકકસુ એવો તર્ક કરે છે કે ઈશ્વરકૃષ્ણે પોતેજ કારિકા ઉપર વૃત્તિ લખી હશે અને ચીની અનુવાદનું મૂળ તે વૃત્તિ હશે. પ્રો. કીય પણ આ તર્કને અનુમતિ આપે છે.^૪

ડૉ. બેલ્વેલકર એ ચીની અનુવાદના ફ્રેન્ચ ભાષામાં કરેલા તરજુમા સાથે માહરવૃત્તિની સરખામણી કરી એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે તે અનુવાદનું મૂળ માહરવૃત્તિ છે.^૫ આ જો નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તો માહરવૃત્તિના અર્વાચીનત્વની સીમા નક્કી થઈ જાય: એટલે કે તે અંધ ઇ. સ. ૫૪૬ પહેલાં લખાએલો હોવો જોઈએ એમ કહી શકાય. ડૉ. બેલ્વેલકર એમના લેખમાં આ બાબતના પૂરાવા તરીકે બે દાખલા આપે છે. એક તો માહરવૃત્તિ અને ચીની અનુવાદમાં કપિલ અને આસુરિ વચ્ચે જે એક જ અર્થનો સંવાદ છે તે છે. આવો સંવાદ ગૌડપાદભાષ્યમાં નથી. બીજો દાખલો એ છે કે ગૌડપાદભાષ્યમાં છેલ્લી ત્રણ કારિકા ઉપર ટીકા નથી; જ્યારે માહરવૃત્તિમાં અને ચીની અનુવાદમાં છે.^૬ આ ઉપરથી એ બન્ને અંધોમાં ડૉ. બેલ્વેલકર મૂળ અને અનુવાદનો સંબંધ સાધે છે. ડૉ. ટકકસુએ ગૌડપાદભાષ્ય અને ચીની અનુવાદ વચ્ચે જે સમાનતા જોઈ તે ઉપરથી બન્નેના મૂળ તરીકે એક ત્રીજો અંધ કલ્પ્યો છે. હવે ગૌડપાદભાષ્ય એ માહરવૃત્તિના સંક્ષેપ છે એ બાબત બન્ને અંધોને ઉપર ઉપરથી જોતાં પણ સ્પષ્ટ થઈ આવે છે. એટલે માહરવૃત્તિને ગૌડપાદના આધાર તરીકે ગણી શકાય, તો તેને ચીની અનુવાદનો પણ આધાર ગણવો જોઈએ.^૭

હવે પ્રશ્ન એ છે કે બન્ને વચ્ચે મૂળ અને અનુવાદનો સંબંધ સાધવા માટે આટલું બસ છે? પ્રો. કીય આટલાથી સંતુષ્ટ નથી. તેઓ એમ માને છે કે બન્ને માટે એક જ મૂળ હોય એ હજી પણ સંભવિત છે. પણ ડૉ. બેલ્વેલકર એમની માહરવૃત્તિની આગામી આવૃત્તિમાં આ બાબત માટે વિશેષ પૂરાવા આપેલાં સુધી કેમપણ અભિપ્રાય બાંધવો યોગ્ય નથી. વળી ડૉ. મા. ટિગકેને માહરવૃત્તિ અને ચીની અનુવાદ સરખાવતાં બન્ને વચ્ચે તફાવત જણાયો અને તેથી તેઓ પણ માહરવૃત્તિને ચીની અનુવાદનું મૂળ ગણતા નથી.^૮ આ રીતે આ પ્રમાણુ જોકે અગત્યનું છે છતાં પણ જ્યાં સુધી ચીની અનુવાદ

૨. જુઓ Sankhya System by A. B. Keith પા. ૭૦.

૩. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૩ અને Sankhya System પા. ૭૦.

૪. જુઓ Sankhya System પા. ૭૦.

૫. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૨ અને પા. ૧૭૪ ની ૧ ફૂટનોટ.

૬. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૪ ની ૧ ફૂટનોટ.

૭. જુઓ B. C. V. પા. ૧૭૩.

૮. જુઓ Sanskrit Research. Vol I. No. 2. 1915. p. 108: "But

અને માઠરવૃત્તિને શબ્દે શબ્દ સરખાવી જનનેનો સંબંધ નહીં કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી માઠરવૃત્તિનો સમયનિર્ણય કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય નહિ.

આથી માઠરાચાર્ય અને તેની વૃત્તિનો સમય નહીં કરવા માટે ખીજા પ્રમાણો શોધવાં જોઈએ. આ પ્રમાણો આપણને જૈન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ રૂપે મળે છે. હરિભદ્ર સૂત્રીના (ઇ. સ. નો આઠમો સદાય) પદ્ધર્શન સમુચ્ચયની દીક્ષામાં ગુણરતસૂરિ સાંખ્યદર્શનોના ગ્રંથોનાં નામ આ પ્રમાણે જણાવે છે: સાંખ્યાનાં તર્કગ્રંથાઃ પટિતંત્રોદ્ધારરૂપ માઠરભાષ્ય સાંખ્યસત્તતિનામકં, તત્ત્વકૌમુદી, ગૌડપાદ આત્રેયતત્ત્વ ચેત્યાદયઃ.^{૧૮} સાંખ્યોના તર્કગ્રંથોઃ સાંખ્યસત્તતિ નામતું પટિતંત્રના ઉદ્ધારરૂપ માઠરભાષ્ય,^{૧૯} તત્ત્વકૌમુદી, ગૌડપાદ [ભાષ્ય] અને આત્રેયતત્ત્વ^{૨૦} વગેરે.

આ ઉલ્લેખ માઠરવૃત્તિને દીક લાગુ પડે છે. માઠરવૃત્તિની પ્રતિષાદનશૈલી અર્વાચીન દીક્ષાઓ કરતાં પ્રાચીન ભાષ્યોને વધારે મજબૂત છે. મૂળ કારિકાઓ અને પટિતંત્રનો વિષય એકજ છે; ૧૬૧ આખ્યાયિકાઓ અને પરવાદ છોડી દીધા છે.^{૨૨} આ આખ્યાયિકાઓ અને પરવાદ માઠરે પોતાની વૃત્તિમાં આપ્યા છે. તે ઉપરથી તે ' પટિતંત્રોદ્ધારરૂપ ' કહેવાય એ યોગ્ય છે.

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે એકાદ માઠરાચાર્ય સાંખ્યકારિકા ઉપર પ્રમાણભૂત દીક્ષા લખી હોવી જોઈએ અને તે ઇ. સ. ના ચૌદમા સદાય પહેલાં વિદ્યમાન હશે.

આ ઉપરાંત ખીજા બે પ્રાચીન ઉલ્લેખો જૈન આગમ ગ્રંથોમાં મળે છે. નન્દીસૂત્ર અને અનુયોગદ્ધારસૂત્રમાં મિથ્યા આગમોની મથુતરી કરતાં ' માઠર ' નું નામ આપવામાં આવે છે. અનુયોગદ્ધારસૂત્રમાં ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે. ".....કળગસત્તરી વેસિયં વચ્ચેસિયં શુદ્ધસાસનં કાચિલં લોનાયતં સદિત્યંતે માઠરપુરાણધામરંજન-નાઢગાદ્,....."^{૨૩} યોડાક ફેરફાર સાથે એની એજ બોલત નન્દીસૂત્રમાં પણ કહેલી

on comparing it with the Chinese version in some important places, I find that the two cannot be taken as identical."

૫. પદ્ધર્શનસમુચ્ચય. પા. ૧૩.

૧૦ મૂળમાં રૂપ પછી અને માર્ગ પછી પણ સ્વરૂપવિરામ છે. એટલે કે તે બિન્ન બિન્ન ગ્રંથો છે એવો સંપાદકનો અભિપ્રાય લાગે છે. પટિતંત્ર એ વિશેષણ છે અને તેજ પ્રમાણે સાંખ્યસત્તતિનામકં પણ વિશેષણ જ છે. તે શબ્દો વૃદ્ધ નામ તરીકે રહી શકે નહિ. મૂળ ગ્રંથનું નામ દીક્ષાગ્રંથને આપવામાં અનૌચિત્ય નથી. સ્થુવંશ ઉપરની દીક્ષાનો સ્થુવંશદીક્ષાથી બવહાર કરી શકાય.

૧૧ પ્રો. સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તાના મત પ્રમાણે આત્રેયતત્ત્વ એ ચરકે જે સાંખ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે તેજ હશે; કારણકે તેમાં બેલ્લનાર અત્રિ ઋષિ છે. જુઓ A His. of Indian Philosophy પા. ૨૧૩.

૧૨ સત્તરયાં કિલ ચેડ્યાંસ્તેડ્યાંઃ દુરત્તનસ્ય પટિતંત્રસ્ય ।

આખ્યાયિકાવિરહિતાઃ પરયાદવિચર્જિતાઃ ॥

૧૩. જુઓ અ. ડા. સ. પા. '૩૨. દેવચંદ લાહમાઈ 'ગાંધી' આદિતિ.

છે. “.....ફળગસત્તરી વહ્સેસિયં બુદ્ધવયણં તેસિયં કાવિલં લોગાયયં સ-
દ્વિતંતં માઢરં પુરાણં ભાગવયં પાયંજલા.....”^{૧૪}

આ બંને ૧૬૨૧ જૈનોની દૃષ્ટિએ અન્ય દર્શનોના આગમોની એકજ પરંપરા સૂચવે છે. એમાં ‘કનકસપ્તતિ તે સાંખ્યસપ્તતિ-ધર્મરૂઢ્યુની કારિકા હશે. વેસિયં અને તેસિયં નો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. કામસૂત્રમાં વૈશિક નામનું એક પ્રકરણ છે. વહ્સેસિયં તે વૈશેષિક દર્શન છે. બુદ્ધસાસન અને બુદ્ધવયણ તે બુદ્ધસાસન એટલે બૌદ્ધદર્શન. કાવિલં એટલે ‘કાવિલ દર્શન’-સાંખ્યદર્શન. લોગાયયં એટલે ‘લોકાયત-આર્વાક દર્શન.’ સદ્વિઠયંતં અને સદ્વિઠતંતં એટલે પદ્ધિતન્ન-માઢરં એટલે માઠરવિચિત્રં થ ઇત્યાદિ. પ્રાકૃતમાં ‘ઠ’ નો ‘ઢ’ થાય છે.^{૧૫} એ નિયમને અનુસારે માઠરનું માઠર થયું છે. ‘માઠરે રચેલું તે માઢરં.’

આ બંને ઉલ્લેખોથી સ્પષ્ટ સમગ્ર્ય છે કે આગમોના સમયમાં સાંખ્યદર્શનના ‘કાવિલ’ પદ્ધિતન્ન, કનકસપ્તતિ, ‘માઠર’ એ ગ્રંથો ખાસ પ્રસિદ્ધ હશે. બીજાં દર્શનોમાં લોકાયત, વૈશેષિક અને બૌદ્ધદર્શન ધ્યાન ખેંચે છે.

સ્વેતાશ્વરજૈનોના પીસ્તાલીસ આગમોમાં અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને નન્દીસૂત્ર સૌથી અર્વાચીન છે. નન્દીસૂત્ર દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે પોતે રચેલું છે; જ્યારે અ. ડા. સ. તેમના પહેલાં આર્યરક્ષિતે રચ્યું ગણાય છે. આ ગમે તેમ હોય તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વલભિપુરમાં વીરસંવત્ ૯૮૦માં આગમોના પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારે અનુયોગદ્વારસૂત્ર આગમ તરીકે ગણાતું હતું. પદ્માવલી પ્રમાણે દેવર્દિગણિ મહાવીર પછી ૯૮૦ વર્ષે થયા,^{૧૬} એટલે ૪૭૦ વર્ષ બાદ કરતાં વિક્રમ સંવત ૫૧૦ એટલે ઇ. સ. ૪૫૪ માં થયા ગણાય. તેમના સમયમાં અ. ડા. સ. આગમ તરીકે ગણાતું હતું, તેને માટે સો વરસનો-અથવા ઓછામાં ઓછો પચાસ વરસનો ગાળો સુધીએ તો અનુયોગદ્વારસૂત્ર ચોથા સૈકાના મધ્યમાં કે અન્તમાં રચેલું ગણાય. અનુયોગદ્વારસૂત્ર આર્યરક્ષિતે રચેલું છે એ પરંપરા સાચી હોય તો અનુયોગદ્વારસૂત્ર ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં આવે, કારણકે પદ્માવલિએ પ્રમાણે આર્યરક્ષિત મહાવીર પછી લગભગ ૫૭૦ વરસ પછી થયા ગણાય છે,^{૧૭} એટલે કે ઇ. સ. ૪૪માં થયા ગણાય. પણ અનુયોગદ્વારસૂત્ર આટલું પ્રાચીન હશે કે નહિ તે હજી ત્રિવાદનો વિષય છે. પણ તેનો સમય ઇ. સ. ના પહેલા સૈકા અને પાંચમા સૈકાના મધ્ય પહેલાં છે એ બાબત શંકાસ્પદ નથી. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે તેને ચોથા સૈકાના અન્તમાં કે મધ્યમાં સુધીએ એ અયોગ્ય નથી.

માઠરાચાર્યે પોતાનો ગ્રંથ આ પહેલાં લખ્યો હશે એ સ્હેલાઈથી સમજી શકાય છે. હાલની હામખાનાની પરિસ્થિતિ ભૂંડી જઈ તે સમયની પરિસ્થિતિથી વિચાર કરીએ તો કોઈ પણ ગ્રંથ લખાઈ અન્ય સંપ્રદાયોમાં પ્રસિદ્ધિ પામે તે માટે સો કે ઓછામાં ઓછા પચાસ વરસ ગણીએ તો વધારે કહેવાય નહિ. એ રીતે ગણતાં માઠરાચાર્યના ગ્રંથનો સમય ઇ. સ. ચોથા સૈકાની શરૂઆતમાં કે ત્રીજા સૈકાના બીજા શતાબ્દમાં સુધી શકાય.

૧૪. જુઓ ન. સ. પા. ૩૯૨. આ ઉલ્લેખો સૂચવવા માટે અને બતાવવા માટે હું પં. સુખલાલજી અને મુનિ જિનવિજયજીનો આભારી છું.

૧૫. ‘ઠો ઢઃ’ સિ. હે. અ. ૮. પા. ૧. સ. ૧૯૯.

૧૬. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૧૧, પા. ૨૪૭ કક્ષાટનો લેખ.

૧૭. જુઓ Ind. Ant. પુ. ૧૧, પા. ૨૬૭.

આ રીતે કેવળ બાહ્ય પ્રમાણોથી માહરત્તિનો સમય ચોથા સૈકાના પ્રારંભમાં મુકતાં ઠી. બેલ્લેલકરની કલ્પનાને પણ અવકાશ મળે છે. કારણકે જે ગ્રંથ એ સમયમાં લખાયો હોય તેની પ્રતિષ્ઠા ૫૪૬ સુધીમાં જન્મે અને પરમાર્થ પોતાની સાથે તેને ચીન લઈ જાય એ પણ સંભવિત છે.

પણ ચાંદીઆ એક શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. ગુણરત્નસુરિના અને અનુયોગદારસૂત્રના ઉલ્લેખોથી એટલું સિદ્ધ થઈ શકે કે માહરાચાર્ય ત્રીજા કે ચોથા સૈકામાં પોતાનો ગ્રંથ લખ્યો હશે. પણ તે ગ્રંથ એજ આ છપાએલો ગ્રંથ છે એમ માનવાને શાં પ્રમાણ છે ? આવી શંકાનો એકજ ઉત્તર આપી શકાય કે જ્યાં સુધી આંતર પરીક્ષાથી અથવા બાહ્ય પ્રમાણોથી એવી શંકા ઉઠાવવાનું કારણ મળે નહિ ત્યાં સુધી પ્રતને અંતે કર્તાનું જે નામ આપ્યું હોય તે સ્વીકારી લેવું જોઈએ. એથી ઉલટું અહીં એક બાહ્ય પ્રમાણ મળે છે કે જેનાથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ જ ગ્રંથ માહરાચાર્યની પ્રસિદ્ધ કૃતિ છે. વિ. સં ૧૪૦૫ (ઇ. સ. ૧૩૪૩) માં થયેલા મસ્તકધારિ રાજશેખરસુરિ પોતાના પદ્મદર્શનસમુચ્ચય નામના ગ્રંથમાં સોમ્યદર્શનના તર્કગ્રંથોની ગણનામાં માહરનું નામ ગણાવે છે અને ઉક્તે ચ માઠરપ્રાન્તે એમ કહી હસ પિવ લલ શ્વાદ મોદ ધત્યાદિ શ્લોક ટાંકે છે અને એજ શ્લોક માહરત્તિની છેવટે એટલે ૫૩ મે પાને આવે છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે રાજશેખરસુરિને આજ માહર ગ્રંથનો પરિચય હતો.

વૃત્તિમાં લગભગ ૬૧ ઉલ્લેખો છે. તેમાં ૩૬ પદાત્મક છે. આમાં વેદ અને શ્રુતિનાં વતરણો ગણ્યાં નથી. ગ્રંથોનાં નામમાં 'ગીતાસુ' અને 'સ્મરણાત્' એમ કરી ગવહગીતાનો ઉલ્લેખ થયો છે. 'પુરુષાધિષ્ઠિતં પ્રધાનં પ્રવર્તતે' એમ પદ્ધિતન્ત્રમાંથી ઉતારો લીધો છે. ૫મી 'શ્રી વિષ્ણુપુરાણે પદ્મોદયે પરાશરયજ્ઞઃ' એમ કરી નીચે પ્રમાણે ઉતારો લીધો છે. "હ્યક્તોવ્યક્તજ્ઞવિજ્ઞાનાન્મોક્ષઃ પ્રાપ્યતે" તે ઉપરાંત પુરાણેષુ' એમ કરી સામાન્ય રીતે પુરાણોનો અને વેદપુરાણમારતમન્વાદિમ્બોડપિ ધર્મશાસ્ત્રેભ્ય પતત્ પંચવિંશતિતત્ત્વજ્ઞાનમુક્તમમ્' એમ કરી વેદ, પુરાણ, ભારત, મનુના ગ્રંથો વગેરેનો નિર્દેશ કરે છે. આ ઉપરાંત યતંગલિનાં યોગસૂત્રો ટાંક્યાં છે. અને એક સ્થળે બીજાપાદના પહેલા મૂલ ઉપરનું આખું 'વ્યાસભાષ્ય' નામનિર્દેશ વિના ઉતાર્યું છે.^{૧૨} આ ઉપરાંત 'ઉક્તં ચ' એમ કરી ઘણા શ્લોકો ટાંક્યા છે જેનું મૂળસ્થાન હું હજી શોધી શક્યો નથી.

હવે એ જોવાનું છે કે આ ગ્રંથોના સમયમાં અને ઉપર જણાવેલા માહરત્તિના સમયમાં કાંઈ વિશેષ આવે છે કે નહિ. આમાં ઉદ્દિષ્ટિત ગ્રંથોનો સમય હજી ચોક્કસ નથી એટલે અહીંઆ તો એટલું જ જતાવવાનું છે કે તે ગ્રંથોનો સમય ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં કે તે પહેલાં હોવાનું સંભવે છે.

૧૮. જુઓ મા. ૪. પા. ૨૭ અને ૩૯.

૧૯. જુઓ મા. ૪. પા. ૩૦.

૨૦. જુઓ મા. ૪. પા. ૩૭.

૨૧. જુઓ મા. ૪. પા. ૫૬ અને પા. ૮૬.

૨૨. જુઓ મા. ૪. પા. ૩૯-૪૦.

આ અંથમાં ઉક્તં ચ, લૌકિકાનામામાણકં, એમ કરી જે શ્લોકો આપ્યા છે તેમાંના કેટલાક અર્વાચીન વૈદિક અને જૈન અંથોમાં મળી આવે છે. પણ જ્યાં સુધી એ શ્લોકોનું કૃત્ય અર્વાચીન સિદ્ધ થઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી તેમનો સમયનિર્ણયમાં ઉપયોગ થઈ શકે નહિ એટલે ચર્ચા ખાસ કરીને જે અંથોનાં નામ આવ્યાં છે તેટલા પૂરતી જ કરવી રહે છે. સામાન્ય રીતે વેદ, ભારત, પુરાણ અને મનુના અંથો ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકા પહેલાના છે એ બાબતમાં બહુ મતભેદને અવકાશ નથી, પુરાણ ને વિશેષ કંઈ ઉકાળી શકાય. પણ સામાન્ય રીતે પુરાણસાહિત્ય ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકા પહેલાનું છે એ પાર્શ્વટર સાહેબે સારી રીતે બતાવ્યું છે.^{૨૩} પુરાણોમાં ખાસ કરી વિષ્ણુપુરાણનું નામ લીધું છે. વીક્સન સાહેબને એવો મત હતો કે તે ઇ. સ. ના અગીયારમા સૈકાનું છે પણ હવે એ મત સ્વીકારાતો નથી. પુરાણોની ગણનામાં વિષ્ણુપુરાણનું સ્થાન ત્રીજું છે; તેનો સમય ચોક્કસ નથી. તોપણ તેમાં જે વંશાવલીનો અહેવાલ છે તે ઇ. સ. ના ચોથા સૈકાના અન્ત પહેલાં સંધરેલો છે; અને એ વંશાવલીનો મંચરૂ થયો તે પહેલાં પણ તે પુરાણ વિદ્યમાન હશે એમ પાર્શ્વટર સાહેબનું માનવું છે. એટલે તે પુરાણ ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં કે તે પહેલાં વિદ્યમાન હશે એમ માનવાને વાંધો નથી.^{૨૪}

પણ પાર્શ્વટર સાહેબ એમના હમણાં પ્રકટ થયેલ 'Indian Historical Tradition' નામના અંથમાં એમ કહે છે કે વિષ્ણુપુરાણ ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા પહેલાનું નથી, તેમાં ખાસ પ્રમાણ એ છે કે તેમાં જણાવેલ અસુરો અને દેવતાઓના વિગ્રહ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે તે આર્હત-એટલે જૈન અને બૌદ્ધોના પરામવ થયા પછી બ્રાહ્મણ સત્તાની પુનઃસ્થાપનાના સમયે લખાએલું છે. (પા. ૮૦) પણ આ કલ્પના માટે કંઈ પૂરાવો નથી. ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના અરસામાં બૌદ્ધ અને જૈનોનો પ્રભાવ હાસ પામ્યો હતો એમ માનવાને કંઈ પ્રમાણ નથી. તેથી મને એમ લાગે છે કે પાર્શ્વટર સાહેબે 'Dynasties of Kali Age' માં કરેલી કલ્પના વધારે પ્રામાણિક છે.

પાર્શ્વટર સાહેબ D. of K. A. માં એમ કહે છે કે ભાગવતે પોતાનો અહેવાલ વિષ્ણુપુરાણમાંથી લીધો છે. આ જો બરાબર હોય તો વિષ્ણુપુરાણને વધારે ચોક્કસાદ્યથી ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકા પહેલાં સુધી શકાય; કારણ કે ભાગવતનો ઉલ્લેખ નન્દીસૂત્રમાં આવે છે. અને નન્દીસૂત્ર ઉપર જોઈએ તે પ્રમાણે ઇ. સ. ૪૫૪ પછીનું તો નથી જ. એટલે ભાગવત ઇ. સ. ના ચોથા સૈકા પહેલાં હશે એ સ્હેલાઈથી સમજી શકાય છે. અને વિષ્ણુપુરાણ તેની પણ પહેલાં જન્મ. વળી સામાન્ય પરંપરા પ્રમાણે પણ વિષ્ણુપુરાણનું સ્થાન હવું છે.

આ રીતે જો કે વિષ્ણુપુરાણનો સમય ચોક્કસ કહી શકાતો નથી તોપણ એટલું તો જોઈ શકાય છે કે તે ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકા પછીનું જ છે એમ માનવાને ચોક્કસ પ્રમાણ નથી.

ષષ્ઠિતન્ત્ર ધર્મરૂઢિની કારિકાઓ પહેલાનું છે એટલે એના સમયની ચર્ચા કરવાની અહીં આ જરૂર નથી, પણ યોગસૂત્ર અને વ્યાસભાષ્યનો સમય અર્વાચીન ગણાય છે

૨૩. જુઓ Indian Historical Tradition પ્ર. ૪. પા. ૫૧.

૨૪. જુઓ Dynasties of Kali Age પ્ર. પા. ૨૮. પે. ૫૧.

આ રીતે માહરણત્તિમાં આવેલા ઉદ્દેષો તેને ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્શતા અન્તમાં અને ચોથાની શરૂઆતમાં મુકતાં આડા આવતા નથી.

અન્યની અંદર ફેટલાઈ એવા ઉદ્દેષો છે કે જે તેની પ્રાચીનતાનો પૂરાવો આપે છે. તેની પ્રતિષ્ઠાન શૈલી અને ભાષાદિકની સરળતા જોતાં તે અર્વાચીન દીક્ષાઓ કરતાં પ્રાચીન ભાષ્યોમાં સહેલાઈથી સ્થાન લે છે. અન્યની અંદર જે પ્રતિગક્ષીઓ આવે છે તેમાં મુખ્ય 'વેદવાદિનઃ,' વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને આજીવક^{૩૩} છે. આમાં ખાસ ધ્યાન વેદવાદિનઃ અને આજીવક ખેંચે છે. આજીવક સંપ્રદાય છુદ્ધ અને મહાવીરના સમયનો છે. તે ફેટલાઈ સૈદ્ધા મુધી ચાલ્યો હતો. પણ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સાતમા સદ્શ પછી તેનું નામ સંભળાતું નથી. સત્કાર્યવાદની ચર્ચામાં તેમને જે સ્થાન મળ્યું છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે આજીવક સંપ્રદાય માહરણ સમયે જીવતો અને ધ્યાનમાં લેવાજોવો હશે. 'વેદવાદિનઃ'^{૩૪} ના સિદ્ધાન્તો એ મીમાંસાના સિદ્ધાન્તો છે-એટલે કે એમાં યજુર્વાગાદિકના અને આત્મા કર્તા છે એ પૂર્વમીમાંસાના સિદ્ધાન્તો અને 'આત્મા એક છે' વગેરે ઉત્તરમીમાંસાના પણ સિદ્ધાન્તો આપા જાય છે. જે રીતે આ ઉદ્દેષો ક્યાં છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે માહરણ સમયમાં પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસાનો ભેદ પડ્યો નાહ હોય. પણ બંને એકજ નામથી પ્રસિદ્ધ હશે. આ વસ્તુ સ્થિતિ કુમારિલ અને શંકરાચાર્યના સમય પહેલાંની છે. પ્રો. યાકોબી માને છે કે શંકરસ્વામીના સમયમાં પણ બંને દર્શનો એક હતાં.^{૩૫}

આ ઉપરાંત અનુમાનના અવયવોની ચર્ચા વાતસ્યાયન ભાષ્યના તે ભાગ સાથે સરખાવતાં જણાઈ આવશે કે તે, ન્યાયદર્શનની પરિભાષા ચોક્કસ અને રૂઢ થઈ ગઈ તે પહેલાંની પરિસ્થિતિ સૂચવે છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં એમ દેખાય છે કે જુહુરતનસૂરિની દીક્ષામાં અને રાજશેખર-સૂરના પદ્ધર્શનમાં તથા નન્દી, અને અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં આવતા ઉદ્દેષો ઈપી બાલ પ્રમાણોથી નક્કી કરેલ માહરણત્તિના સમય સાથે પ્રસ્તુત અંશમાંથી કાંઈ વિરોધી પ્રમાણ મળતું નથી. તે ઉપરથી આ અંશ તે માહરણત્તિની કૃતિ છે એમ માનવામાં વાંધો નથી.

સામ્ય છે. આ ઉપરથી એમ કલ્પના કરી શકાય છે કે તત્ત્વાર્થના ભાષ્યકારને પતંજલિના સૂત્રોની અને બ્યાસના ભાષ્યની ખજર હશે. પણ આ ભાષ્ય સ્વોપદ હશે કે નહિ તે વિશે શંકા છે; પણ ભાષ્ય જોતાં એટલું કહી શકાય છે કે તે, તત્ત્વાર્થ ઉપર ચ્વેતાંમ્બરો અને દિગ્મ્બરોની સાંપ્રદાયિક દીક્ષાઓ થઈ તે પહેલાંનું છે કારણકે તેમાં સ્પષ્ટ મતભેદને અવકાશ નથી. આ પ્રમાણે તે ભાષ્ય જૂનામાં જૂની દિગ્મ્બર સંપ્રદાયની દીક્ષા સર્વાધિસિદ્ધ કરતાં પ્રાચીન હોય તેમ લાગે છે. સર્વાધિસિદ્ધિના કર્તા પૂજ્યપાદનો સમય વિક્રમના છઠ્ઠા સદ્શના પ્રારંભમાં (જુઓ. જૈ. સા. સં. બા. ૧. અં. ૨. પા. ૭૯) એટલે કે ઇ. સ. ના પાંચમા સદ્શનો બીજો ચતુર્થ છે. આથી તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યનો સમય ઇ. સ. ના પાંચમા સદ્શ પહેલાં આવે; અને તેથી બ્યાસભાષ્યનો સમય પણ તેની પૂર્વે જાય.

૩૩. અંશમાં જીષકાં: એમ જાણેલું છે પણ તે તો પાઠ બ્રહ્મ થયાને લીધેન થયું હશે એમ લાગે છે.

૩૪. જુઓ મા. ઘુ. પા. ૭, ૩૨, ૫૫, ૭૫-૮૦.

૩૫. જુઓ J. A. O. S. પુ. ૩૧. બા. ૧. ૧૯૧૦.

સંક્ષેપમાં ઇશ્વીસનના પાંચમા અને ચોથા સૈકાના નન્દી અને અનુયોગદારમૂલમાં ઉલ્લિખિત માહરતી કૃતિને ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અન્તમાં અથવા ચોથાના પ્રારંભમાં મુદ્રી શકાય; અને તે કૃતિ આ ગ્રન્થ છે એમ માનવાને ગ્રન્થની આન્તર પરીક્ષા આડે આવતી નથી.

નોંધ—માહરવત્તિના નીચેના અવતરણથી જણાય છે કે તેના પહેલાં પણ સાંખ્ય-ધારિકા ઉપર કોઈ દીકા હશે.

અદારમી ધારિકાના ‘જન્મમરણકરણાનાં પ્રતિનિયમાત્’ માંથી ‘મરણનિય-માત્’ ઉપર નીચે પ્રમાણે દીકા છે.

‘અતશ્ચ-મરણનિયમાત્ । મરણેઽપિ નિયમો દૃષ્ટો મમ ભ્રાતા મૃતો મમ પિતા ચ । તસ્માદ્બ્રહ્મયઃ પુરુષા અપરે પુનરિત્યદ્ધારં ષર્ણયન્તિ-’ ‘જન્મમરણનિય-માત્ । इदं कश्चित् कदाचिन्म्रियते तदैव परो जायते । यद्येकः पुरुषः स्यात् तर्हि एकस्मिन् जायमाने सर्वेऽपि जायेरन् । न चैवम् । म्रियमाणे सर्वे म्रियेरन् । न चैवम् । तस्माद्ब्रह्मयः पुरुषाः ” ॥ (મા. વૃ. ૫. ૩૧.)

નિરુક્ત શાસ્ત્ર

[જોઠાલાલ ગોરધનદાસ શાહ એમ. એ.]

વેદના અભ્યાસમાટે શિક્ષા, દષ્ટ, નિરુક્ત, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ અને છન્દઃ એમ છ વેદાંગો મનાય છે. આમાં નિરુક્તશાસ્ત્ર વેદના અર્થ તથા મન્ત્રાનું પ્રકરણ તથા દેવતાઓનું લિંગ તથા સ્વભાવ હત્યાદિ ઉપયોગી બાબતો સમજાવે છે. નિરુક્તના અભ્યાસ વગર વેદનો અભ્યાસ નિરર્થક છે. આ શાસ્ત્રમાં વિશેષ કરીને વેદમાં આવતા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ સમજાવેલાં છે; અને એક શબ્દના જુદા જુદા કેટલા અર્થ થાય છે, અને ક્યાં ક્યાં, તે પણ જણાવેલું છે. વળી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ દ્વારા અમુક અર્થ શી રીતે થયો તે સંબંધી જો લોકોમાં કંઈ પણ દંતકથા હોય અગર બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં કંઈ ખુલાસો આપ્યો હોય તો તે પણ સવિસ્તર સમજાવેલું છે. એ ઉત્તમ ભાષાશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે.

નિરુક્ત શબ્દનો પ્રયોગ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં થયેલો છે: “સ વા પ્રપ જ્ઞાત્મા દૃદિં તસ્ય તદ્દેવ નિરુક્તં દૃદયમિતિ તસ્માદ્દૃદયમ્” (૮-૩-૩). ગોપાથબ્રાહ્મણમાં પણ તે જોવામાં આવે છે. “ઓકારં પૃચ્છામઃ કિં નિરુક્તમ્ ? આપેરોંકારઃ સર્વમાજ્ઞોતીત્યર્થઃ” (૧-૧-૧૪-૩૦).

નિરુક્ત એટલે શું ? શૌનકીય બૃહદ્વ્રતિશાખ્યમાં દ્વિતીય વૃત્તિકાર દેવમિત્રના પુત્ર વિષ્ણુમિત્ર નિરુક્તાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે:—“પદવિભાગમન્ત્રાર્થદેવતાનિરુપણાર્થં શાસ્ત્રં નિરુક્તમ્” જે શાસ્ત્રમાં પદવિભાગ, મન્ત્રના અર્થ અને દેવતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય તેનું શાસ્ત્ર તે નિરુક્ત કહેવાય છે. આમાં પદવિભાગની પ્રવૃત્તિનો પણ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે. સાયણ તે વિષે કહે છે:—“પૃથૈકસ્ય પદસ્ય સંભાવિતા અણ્યવાચાર્યાસ્તથ નિઃશેષેણોચ્યન્તે” આ નિરુક્તશાસ્ત્રમાં પ્રત્યેક પદના સંભવિત અવયવના અર્થો સંપૂર્ણ રીતે કહેવામાં આવે છે (નિરુક્તવિવૃત્તિ, પૃ. ૨-૩) અદિંઆં નિઃશેષેણ નો અર્થ વ્યાકરણાનુશિષ્ટેન થાય છે. ભર્તૃહરિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

વર્ણાંગમો વર્ણવિપર્યયઞ્ચ દ્વો જ્ઞાપરો વર્ણવિકારનાશો ।

ધાતોસ્તદ્યોતિશયેન યાગસ્તદુચ્યતે પઞ્ચવિધં નિરુક્તમ્ ॥^૧

આ પ્રમાણે નિરુક્તાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે. ચારકાચાર્યના નિરુક્તમાં આ બધાં લક્ષણો સમાઈ જાય છે. એ ઉત્તમ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર તથા ભાષાશાસ્ત્ર છે. આથી કંઈ એમ કહી શકાય નહિ કે તે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો આદિપ્રવાસ છે. વેદના કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માટેના પ્રયાસો સંહિતાયુગમાં જ ચરૂ થયેલા છે. કૃષ્ણયજુ-વેદની સંહિતામાં ભાષાશાસ્ત્રના આ દિશાના પ્રયાસ માટે એક સ્થળે ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે; અદિંઆં નીચેનું અવતરણ મૂકવામાં આવે છે:

૧. નિરુક્ત શાસ્ત્ર પ્રાચ્ય પ્રકારના વિષયનું વર્ણન કરે છે: વર્ણના આગમ, વર્ણ-વિપર્યય, વર્ણવિકાર, વર્ણનાશ અને ધાતુનો તેના અર્થની સાથેનો યોગ-આ પાંચ જોમાં વર્ણવેલાં હોય તેને નિરુક્ત કહે છે.

“ વાગ્ધૈ પરાચ્યવ્યાંકૃતાવદત્તે દેવાં ઇન્દ્રમબ્રુવન્નિમાં નો ધાંચં વ્યાકુ.
ર્ધિંતિ સોઽબ્રવીદ્રરં વૃણૈ મહ્યં ચૈવેપ ધાયવે ચ સહગૃહ્યાતા ઇતિ તસ્માદેન્દ્રવાયવઃ
સહ ગૃહ્યતે તામિન્દ્રો મધ્યતોઽવકમ્ય વ્યાકરોત્તસ્માદિયં વ્યાકૃતા વાગુચતે । ”

“ પ્રથમ વાક્ય અવ્યક્ત તથા અવિભાજ્ય હતી. સારે દેવોએ ઇન્દ્રને કહ્યું, ‘અમારી વાણીના વિભાગ કરો.’ તેણે કહ્યું, ‘હું તમારી પાસેથી એક વર માગું છું. એક ખ્યાલામાં મારે માટે તથા વાયુ માટે સોમ રેડો.’ આટલા માટે એક ખ્યાલામાં ઇન્દ્ર તથા વાયુ માટે સોમ રેડાય છે. પછીથી ઇન્દ્ર તેમાં ગયા અને વાણીના વિભાગ કર્યા. માટે જ હાલમાં સ્પષ્ટ વાણી બોલાય છે.”^૨ ત્યાર પછીથી વિશેષ પ્રયાસો આહાણુગ્રંથોમાં શરૂ થયા. ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં નીચેના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આવે છે: પ્રેષ (૩-૯), માનુષ (૪-૨૩) જાયા (૭-૧૩), તૈત્તિરીયમંહિતામાં પણ રુદ્ર (૧-૫-૧), વૃદ્ર (૨-૪-૧ અને ૨-૫-૨) ની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે. તૈત્તરીયબ્રાહ્મણમાં અશ્વ (૧-૧-૫) નક્ષત્ર (૨-૭-૧૮) વગેરે શબ્દો બોવામાં આવે છે. યાસ્કના નિરુક્તશાસ્ત્રમાં ઘણા પૂર્વાચાર્યોનાં નામ આપેલાં છે જેમણે અમુક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે: “શાકપૂણી, આગ્રાયણ, ઐપમન્યવ, ચર્મશિશ, આર્થુવાભ તથા સ્થલીકરી.” કેટલેક સ્થળે યાસ્કાચાર્યે નામ આપ્યા સિવાય “ઇતિ બ્રાહ્મણમ્” એમ પોતાની વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન કરવા આહાણુ ગ્રંથોમાંથી વાક્યો લીધાં છે. દાખલા તરીકે “યજ્ઞાતઃ પશૂનચિન્દતેતિ તજ્ઞાતવેદસો જાતવેદસ્ત્વમ્” “જલ્મ્યમાનોઽસૃજદિતિ જગતી” “યદસ્ય દિધિ સ્તૃતોયં તવસાવાદિત્ય ઇતિ”; “ગાયત્રીમેવ ત્રિપદાં સર્તાં ચતુર્થેન પાદેન અનુદામતિ.” કેટલીક વખત “ત પેતિહાસિકાઃ” એ પ્રમાણે પણ ઉલ્લેખ કરે છે. વળી પોતે નૈરુક્ત હોવાથી નૈરુક્તોના પણ ઘણા ઉલ્લેખ કરે છે; અને તેમને માટે નૈરુક્તાઃ એવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે યાસ્કાચાર્યે નિરુક્તશાસ્ત્ર રચ્યું તે પૂર્વે નિરુક્તશાસ્ત્ર સંબંધી ઘણા પ્રયાસો થયા હતા, પણ તે સર્વે એક શાસ્ત્રરૂપમાં ગોઠવાયલા નહોતા; પણ સંહિતા તથા આહાણુગ્રંથોમાં છટા હવાયા પડ્યા હતા. યાસ્કાચાર્યે તે સર્વનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું અને સ્વતંત્ર નિરુક્તશાસ્ત્ર માટે તે બધી ઉપલબ્ધ સામગ્રી એકઠી કરી. પણ યાસ્કની પૂર્વે શાકપૂણિ નામનો પણ એક નૈરુક્ત યથ ગયો. તેણે નિરુક્તશાસ્ત્ર રચ્યું હતું એમ કહેવાય છે. યાસ્ક પણ તેના નિરુક્તશાસ્ત્રમાં એના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે: “શાકપૂણિઃ સઙ્કલ્પયાશ્ચક્રે સર્વા દેવતા જાનામીતિ” આ શાકપૂણિ બ્રાહ્મણકાળમાં થયો હતો. તેનું નામ અનુબ્રાહ્મણના પ્રણેતા તરીકે વિશેષ પ્રખ્યાત છે. આ અનુબ્રાહ્મણમાં મન્ત્રોના અર્થો તથા દેવોનાં પ્રાકૃતિક લક્ષણો સમજાવ્યાં છે. આથી નિદાનસૂત્રમાં કેટલીક વખત અનુબ્રાહ્મણ અને કેટલીક વખત શાકપૂણિના નામનું સ્મરણ થાય છે. પણ કોઇપણ સ્થળે ‘શાકપૂણિ’ને નિરુક્તકાર તરીકે સ્મરવામાં આવ્યો નથી. પતંજલિ મહાભાષ્યમાં શાકપૂણિ એ નિરુક્તકાર છે એમ કહેતો નથી. નિરુક્ત શબ્દ હવે સામાન્ય રીતે યાસ્કાચાર્યના નામ સાથે સંબંધ યથ ગયો છે. અને નિરુક્ત શાસ્ત્ર કહેવું એ પ્રથમના ઉત્તરમાં “યાસ્કત્” એમ

૨. તૈ. સં. ૬-૪-૭. જુઓ-ડૉ. બાણરકરના વીક્સન શાયલોલોજીકલ સેમ્યર્સ, પૃ. ૪. ફૂટનોટ.

માન્યતા થઇ ગઇ છે. આપણી પાસે જે નિરુક્તશાસ્ત્ર છે તે યાસ્કાચાર્યનું જ છે માટે અહિંઆં તે સંબંધી જ આપણે વિચાર કરીશું.

યાસ્કાચાર્ય કોણ ?

નિરુક્તશાસ્ત્રના પ્રણેતા યાસ્કાચાર્ય કહેવાય છે. પંચ આશ્વર્થની વાત તો એ છે કે આવા સમર્થ આચાર્ય સંબંધી વિશેષ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી. વળી આ યાસ્કાચાર્ય સંબંધી જુદાં જુદાં અનુમાનો કરવામાં આવે છે: (૧) કેટલાક કહે છે કે શતપથબ્રાહ્મણ માં એ સ્થળે યાસ્કનું નામ આવે છે. “અથ ઘંશઃ । તદિદંવાયં (શતપથબ્રાહ્મણપ્રવ-ક્તારઃ) શૌર્ષિગાપ્યાત્, શૌર્ષિણાપ્યો ગૌતમાત્.....મારદ્વાજો, મારદ્વાજાચ્ચ સુરાયણાચ્ચ યાસ્કાચ્ચ ઇતિ ” “ તત્ર પ્રથમાન્તઃ શિષ્યઃ પશ્ચમ્યાન્ત આચાર્યો ચોદ્ધવ્યઃ” આ ઉપરથી એવું અનુમાન દોરી શકાય કે શતપથબ્રાહ્મણમાંનો યાસ્ક શતપથ-બ્રાહ્મણના પ્રવક્તાની ધણી પૂર્વે થયેલો હોવો જોઈએ, કારણકે નિરુક્તમાં મધુવિદ્યાનો કોઇપણ ઉલ્લેખ નથી એટલું જ નહિ પણ તેઓ વચ્ચે કાળનો પણ મોટો ભેદ છે. “મધુવિદ્યા” બ્રાહ્મણ કાળનું છે, જ્યારે નિરુક્ત સૂત્રકાળનું છે. માટે આ મત યુક્ત નથી.^૩ (૨) કેટલાક^૪ એવું કહે છે કે પિર્ણલના ઇન્દ્રશાસ્ત્રમાં યાસ્કનું નામ સંભળાય છે “ ઉરો વૃહતી યાસ્કસ્ય ” અહિંઆં નિરુક્તકાર યાસ્કનું નામ હશે. પણ આ અનુમાન વાસ્તવિક નથી. કારણકે જો યાસ્કના ગ્રંથમાં ઉરોવૃહતી શબ્દો હોય તો તે યાસ્ક પિર્ણલની પહેલાં અથવા એક કાલે ઉત્પન્ન થયેલો ગણાય. પણ આપણી પાસે જે યાસ્કનું નિરુક્ત છે તેમાં “ ઉરોવૃહતી ” નો જોવામાં આવતા નથી. વળી પિર્ણલ આ યાસ્કના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે તે ઉપરથી તું સમજી શકાય કે આ યાસ્ક તે કોઇ ઇન્દ્રશાસ્ત્રનો પ્રણેતા હશે. વળી ઘટવૃકપ્રાતિ-શાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકરણમાં પણ આપણે યાસ્કનું નામ સાંભળીએ છીએ: “ તથા સર્વેઃ છન્દોવિચિત્યારિભિઃ પિઙ્ગલ-યાસ્ક-સૈતય પ્રમૃતિભિઃ ચત્સામાન્યેનોક્તં લક્ષણમ્” અહિંઆં જે યાસ્કના નામનું કથન કરવામાં આવ્યું છે તે યાસ્ક નિરુક્તકાર નહિ પણ ઇન્દ્રશાસ્ત્રનો પ્રણેતા હશે.^૫ (૩) શૌનકીય પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથમાં પણ એક સ્થળે યાસ્કનું નામ જોવામાં આવે છે પણ ત્યાં વૈયાસ્ક-અથવા યાસ્ક એમ ઉભય પ્રયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે અને આથી સંશય થાય છે કે ખરું નામ કયું ? ઉચ્ચટ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કહે છે કે ત્યાં વૈયાસ્કનું જ નામ છે, યાસ્કનું નહિ. ધારો કે અહિંઆં યાસ્કના નામનું સ્મરણ છે. છતાં પણ આ નિરુક્તકાર જ યાસ્ક છે એમ કોઈ પણ કદી શકશે નહિ, કારણકે આપણા નિરુક્તમાં ઇકપદા દાશતયી નામની ઋક્ જે યાસ્કના નામની સાથે જોવામાં આવે છે તે અહિંઆં નથી. (ન દાશતયેકપદા કાચિદસ્તીતિ વૈયાસ્કઃ । અન્વયઃ યૈમઘાઃ સૈકા દશિની મુગ્ધતો વિરાટ્ । વૈયાસ્કના કહેવા પ્રમાણે ઋગ્વેદ

૩. જુઓ નિરુક્તની કલકના આશ્રિતિમાં પદિત સત્પદવેતો ઉપોદ્ધાત.

૪. આ મત મી. Colebrooke નો છે. જુઓ Misc. Essays II. p, 64.

૫. જુઓ S. E. Ind. H. 1378 ન્યકુસારિણી દ્વિતીયઃ । સ્કન્ધોગ્રીહી ક્રૌન્ધુકો । ઉરો વૃહતી યાસ્કસ્ય ।

૬. જુઓ Roth's Introduction to Nirukta બોમ્બે યુનીવર્સિટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલો અનુવાદ, પા. ૩.

સંહિતામાં વિમળના સ્તોત્રોમાં દશાક્ષરી વિરાજ, છંદ સિવાય એકે પણ “ પદ્મપદા ” નથી.) વળી તૈત્તિરીયસંહિતાના કાણ્ડાનુક્રમમાં ચારકને પૈંગી (પિંગના વંશજ) કહ્યો છે. ૭ આશ્વાલયનનાં શ્રોતસૂત્રો (૧૨-૧૨) ના અંતમાં પિંગુ નામ આપેલું છે. ત્યાં અંગીરસોનો સાથે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરથી એમ શકિત થાય કે ચારક પણ અંગીરસ ગોત્રનો હશે. વૈજ્ઞાન્ય અને મહાવૈજ્ઞાન્યમાં વૈદિક વિધિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૮ આ મતને રાંધતી નિરુક્તાની પ્રસ્તાવનામાં અર્ચવામાં આવ્યો છે એમાં કોઇ પણ નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કર્યો નથી.

ચારકનો સમય.

(૧) મહાભારતમાં નિરુક્તકાર તરિકે ચારકના નામનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારતને પતગ્જલિના મહાભાષ્ય પછીથી મુકી શકાય, કારણ કે પતગ્જલિએ આ મહાનૃસંધમાંથી ઉદાહરણ માટે વાંચેલું અવતરણ કરેલું નથી. તો પણ “ ધર્મેણ સ્મ કુરવા યુધ્યન્તે ” એ વાક્ય મહાભાષ્યમાં (૨ પા-૨ અ.) જોવામાં આવે છે. અર્થાત આ કોઇ મહાભારતના શ્લોકેની પંક્તિ હશે, પણ એ પંક્તિ કોઇ પણ સ્થળે મહાભારતમાં જોવામાં આવતી નથી. પણ એટલું તો ખરું જ કે આ પંક્તિ મહાભારતની કોઇ પણ બીજી આવૃત્તિમાં હોવી જોઇએ, જે આવૃત્તિ હાલની પ્રચલિત આવૃત્તિ ન હોઈ શકે, વળી પતગ્જલિએ નીચેનું ઉદાહરણ આપ્યું છે:—

• • વૃદ્ધકુમારીવાક્યચરિત્ત્વં પ્રવૃથ્વ્યમ્ તથથા વૃદ્ધકુમારી હન્દ્રેણ ઉક્તો ઘર્ષ વૃણીષ્વ હતિ । સા ઘર્મ અવૃણીત આ વૃદ્ધકુમારીની વાત મહાભારતની હાલની આવૃત્તિમાં નથી, માટે પતગ્જલિનું મહાભાષ્ય તે હાલના પ્રચલિત મહાભારતની પૂર્વે હોયું જોઇએ.

(૨) નિરુક્તકાર ચારક તે પતગ્જલિની પૂર્વે હોયો જોઇએ. નિરુક્તમાં અર્થશા-પ્રશંસા પ્રકરણમાં જે નક્કરું ઉદાહરણ આપ્યું છે તે જ નક્કરું ઉદાહરણ મહાભાષ્યમાં પણ આપ્યું છે અને નિરુક્તકારે જે અર્થો કર્યા છે તે જ પ્રમાણે મહાભાષ્યમાં કર્યા છે (ઉત્ત ત્વઃ પદ્યન્ન દદર્શ યાચમુત ત્વઃ શૃણ્યન્ન શૃણોત્યેનામ્ । ઉત્તો ત્વસ્મૈ તન્વં ? યિસસ્રે જાયેષ પદ્ય ઉશતી સુવાસા) નિરુક્તના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદની નીચેની પંક્તિ “ શવતિર્નતિકર્મા કમ્યોજેઘ્વેષ ભાષ્યતે...દાતિલેવનાર્થે પ્રાચ્યેષુ મહાભાષ્યમાં ચોક્ષી રીતે અને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી છે. વળી ઘણી વખતે “ નિરુક્ત ” નામનો પ્રયોગ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. નિરુક્તમાં હંસ રાજની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે. હંસા હન્તેઃ છન્ત્યધ્વાનમ્ । પતગ્જલિ પણ એ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ આપે છે “ કિં તદિ ? હન્તે હંસઃ, હન્ન્યધ્વાનમિતિ । (૧-૧-૨)

મહાભાષ્યમાં પ્રત્યુત્થાનદોષ સંબંધી ભૃગુસંહિતા-મતુરમૃતિમાંથી અવતરણ કરવામાં આવ્યું છે. “ પૂર્વેઘયસઃ અપ્રત્યુત્થાને દોષ ઉક્તઃ પ્રત્યુત્થાને ચ ગુણઃ કથમ્ ? ” ઋષ્ય પ્રાણાહુત્કામન્તિ યનઃ સ્થવિર આયતિ । પ્રત્યુત્થાનાભિવાદાભ્યાં

પુનસ્તાન્મત્તિપદ્યતે આ અવતરણ ભગુસંહિતાના ખીન્ન પ્રકરણમાં છે અને તે અક્ષ-
રશઃ ઉતારેલું છે. આથી મહાભાષ્ય ભૃગુસંહિતાના કાળ પછીનું હોવું જોઈએ.

(૩) નિરુક્ત મહાભારત તથા મહાભાષ્ય પૂર્વે છે તેમ ભગુસંહિતા અગર મનુસ્મૃતિ પૂર
પણ છે. નિરુક્તના તૃતીયાધ્યાયમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે “પુમાન્ દાયાદો
અદાયાદા દ્યો” દ્યોનાં દાનધિકયાતિસર્ગાં વિદ્યન્તે ન પુંસઃ “અત્રાતૃકા દ્ય
યોપાસ્તિષ્ઠન્તિ સન્તોનકર્મણે” “ગર્તારોદ્ધિનીચ ધનલાભાય” ના બ્રાત્રામુપય-
ચ્છેત આ બધાં ઉદાહરણોમાં મનુસ્મૃતિના નામનો ઉલ્લેખ નથી, જોકે આ વિષયો સ્મૃ-
તિમાં દાપવિભાગનાં પ્રકરણમાં સારી રીતે ચર્ચેલા છે. નિરુક્તમાં કોઈ પણ સ્થળે મનુ-
સ્મૃતિનો ઉલ્લેખ નથી તેથી એમ સમજાય છે કે નિરુક્તનો સમય મનુસ્મૃતિના પૂર્વે હોવો
જોઈએ. વળી આ દલીલને વિશેષ ટેકા ખીજી દલીલથી પણ મળે છે; મનુસ્મૃતિના ખીન્ન
પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે ૫૪ મો શ્લોક છે.

બ્રહ્મહત્યાં સુરાપાને સ્તેપ્ય ગુર્વદ્વનાગમઃ ।

મહાન્તિ પાતકાન્યાહુઃ સંસર્ગશ્ચાપિ તૈઃ સદ્ ॥

આ શ્લોકમાં બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, સ્તેપ્ય, ગુરુપત્ની સાથે વિકૃદ વર્તન તથા
તેમની સાથેના સંસર્ગ-એ પ્રમાણે પાંચ મહા પાપ ગણાયાં છે, પણ નિરુક્તમાં ચારક-
આર્ષ સાત મુખ્ય પાપો ગણાવે છે. “સન્તમર્યાદાઃ કલ્પયશ્ચક્રુઃ ।” તે સાત પાપ
નીચે પ્રમાણે છે “સ્તેપ્ય, તપ્તપારોદ્ધણ, બ્રહ્મહત્યા, બ્રૂણહત્યા, સુરાપાન, કુપ્ત ધર્મર્તુ-પુનઃ
પુનઃ સેવન તથા અસત્ય બ્રાપણ.” બે ચારક મનુસ્મૃતિ પછીના કાળમાં હોત તેા તેણે શા
માટે પાંચ પાપને બદલે સાત પાપ દર્શાવે તેને માટે પોતાની દીક્ષા નિરુક્તમાં કરી હોત. પણ
એક સ્થળે નિરુક્તમાં આપણે નીચે પ્રમાણે વાંચી છીએ:—

“તદેતદૃક્ શ્લોકાભ્યામમ્યુક્તમ્-અદ્વદ્વદ્વાત્ સમ્ભવસિ હૃદયાદધિજાયસે ।
આત્મા યૈ પુત્રનામાસિ સ જીવ શરદઃ શતમ્ ઇતિ અવિશેષેણ પુત્રાણાં દાયો
મયતિ ધર્મતઃ મિથુનાનાં વિસર્ગાદો મનુઃ સ્વાયંભુવોઽવ્યવોત્ ॥ આ શ્લોકમાં મનુનું
નામ છે. પણ તે શ્લોક મનુસ્મૃતિમાં નથી. અહિંઆ જે મંત્રનું ઉદાહરણ તે ઋગ્વે-
દસંહિતાનો મંત્ર નથી. આ ઉદાહરણ શતપથબ્રાહ્મણમાં જોવામાં આવે છે. હાલની
મનુસ્મૃતિમાં આ અવતરણ લીધેલું નથી. માટે નિરુક્તકારને મનુસ્મૃતિ પછી માનવો તે
યુક્ત નથી. ચારક મનુસ્માર્પણુવઃ એ પ્રમાણે કથન કરે છે. આ મનુનાં સૂત્રો એક કાળે
પ્રચલિત હશે પણ હાલમાં તે હુમ્મ યમ્મ ગયાં છે. નિરુક્તમાં ચાર ખીન્ન મંત્રો પણ પ્રથમ
અધ્યાયને અંતે આપેલા છે. વિષા હૃયૈ વ્રાહ્મણમાજગાન ધત્યાદિ આ શ્લોકો નિરુક્તમાં
અક્ષરશઃ આપેલા છે. પણ મનુસ્મૃતિમાં અત્ય ફેરફાર છે માટે સામય્યાચાર્ય ઋગ્માખ્યમાં કહે
છે વિષાયા વ્રહ્મણેઽધિકારિવિશેષઃ શાચાન્તરગતૈશ્વતુર્ભિર્મન્યૈરુપદાર્શતઃ તાંશ મંત્રા-
ન્યાસ્કઃ ઉદાજહાર” અહિંઆ મનુઃ ઉદાજહાર એમ કહ્યું નથી પણ ચાસ્ક ઉદા-
જહાર એમ કહ્યું છે. વળી મનુસ્મૃતિના ૧૨ મા પ્રકરણમાં “નૈદક” શબ્દ વાપર્યો છે
કુદૃશ્વઃ આ શબ્દનો અર્થ નિરુક્તમાં એવો કરે છે એટલે ચારકાચાર્યનો ઉલ્લેખ ત્યાં
કરેલો છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ચારક ભૃગુસંહિતાની પૂર્વે હોવો જોઈએ.

(૪) મનુરમ્યતિની પૂર્વે ચારકનો સમય મૂકી શકાય એમ આપણે ઉપરની દલિલો ઉપરથી જાણ્યું. પણ કેટલીક દલિલો ઉપરથી એમ માનવાને સમજ, દારણો મળે છે કે ચારક પાણિનિની પૂર્વે હોવો જોઈએ. તેને માટે નીચેનાં દારણો બસ છે.

(ક) નિરુક્તમાં ચારક ઘણા પૂર્વ આચાર્યોનાં નામો આપે છે પણ તે પાણિનિનું નામ કોઈ પણ સ્થળે આપતો નથી. વાત ખરી છે કે તે ઘેયાકરણાઃ એમ વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે પણ આ ઉલ્લેખ પાણિનિ વિષે હોય એમ માની શકાતું નથી. દારણ કે, પાણિનિ પહેલાં પણ કેટલાક વૈયાકરણો હશે જેમાંના કેટલાકે ફિલ્સૂફો તથા ડનાદિસૂત્રો રચ્યાં કહેવાય છે.

(ખ) ચારકાચાર્ય જ્યારે વ્યાકરણની પરિભાષાના શબ્દો વાપરે છે ત્યારે તે પ્રથમ તેમની વ્યાખ્યાઓ આપે છે. ઇત્તાનિ ચત્યારિ પદજાતાનિ નોમાહ્યાતે ચોપસર્ગનિપાતાઃ તાનોમાનિ ભવન્તિ તત્રૈતન્નામાહ્યાતયોલ્લક્ષણં પ્રદિશન્તિ માધ્યમધાનમાહ્યાતં, સત્યમધાનાનિ નામાનિ ધ.

પાણિનિ આ શબ્દોની વ્યાખ્યા આપતો નથી. દારણ કે એના સમયમાં એ શબ્દો પ્રચલિત થયેલા હોવા જોઈએ કે જેથી કરીને તેનાં લક્ષણ આપવાની એને આવશ્યકતા જણાઈ નહિ હોય.

(ગ) ચારકે જે પારિભાષિક શબ્દો વાપર્યાં છે તે પાણિનિના શબ્દો કરતાં તદ્દન જુદા છે. જે પાણિનિ ચારકની પૂર્વે થયો હોત તો ચારક જરૂર પાણિનિના પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રયોગ કરત. પણ તેણે તેમ કર્યું નથી માટે આપણને માનવાને દારણ મળે છે કે પાણિનિ ચારકની પછી થયેલો હોવો જોઈએ.

(ઘ) પાણિનિના સૂત્રોમાં ચારકતું નામ જણાય છે, યસ્કાદિગોત્રેભ્યઃ આ ઉપરથી જણાય છે કે યસ્કના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચારકતું ગાન પાણિનિને છે. શિષ્યાદિગણ માં પણ ચારકતું નામ છે, ત્યાં યસ્કસ્ય અપત્યમ્ એમ સમજાવ્યું છે.^૯

(ઙ) ચારક શબ્દના ચાર ભાગ કરે છે, આ વિભાગને પાણિનિની યોજના સાથે કર્યું પણ સામ્ય નથી.

આ દારણોથી ચારક પાણિનિની પૂર્વે હોવો જોઈએ એવું સંભવિત અનુમાન આપણે દોરી શકીએ.

આ પૂર્વનો સમય કયો તે નિશ્ચિત રીતે જણાયો નથી. જુદા જુદા વિદ્વાનોના આ સંબંધી જુદા જુદા અભિપ્રાયો છે પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે તે ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ ની પછી હોવો જોઈએ નહિ.^{૧૦}

નિધપ્તુ અને નિરુક્તના કર્તા એક કે જુદા ?

આ વિષય ઉપર કેટલીક ચર્ચા થયેલી છે. નિરુક્ત નિધપ્તુ ઉપરની ચારકાચાર્યની ટીકા છે. ચારક કહે છે કે “સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ સ વ્યાખ્યાતવ્યસ્તમિમં

સમામ્નાયં નિઘણ્ટવ્વ ઇત્યાચક્ષતે । નિઘણ્ટુમાં માત્ર વેદમાં વપરાયેલા જુદા જુદા શબ્દોને એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. શબ્દસમૂહ જ તેમાં છે, તેના અર્થ આપેલા નથી. તે શબ્દોના મૂળ તથા અર્થ નિરૂક્ત નામની ટીકામાં આપેલા છે. નિઘણ્ટુના પાંચ પ્રકરણ છે. પ્રથમ ત્રણ પ્રકરણોનું નામ “નિઘણ્ટુક કાણ્ડ” છે. ચોથા પ્રકરણનું નામ “નૈગમકાણ્ડ” છે અને પાંચમાનું નામ “દૈવતકાણ્ડ” છે. આ પ્રકરણોમાં જે શબ્દસમૂહ આપેલા છે તેમાં ઠંઠં યુક્તિસરની યોજના પણ જોવામાં આવે છે. ગમે તે પ્રમાણે એકા કરવામાં આવ્યા નથી. પ્રથમાધ્યાયમાં પૃથિવી, વાયુ, જલ તથા મેઘ, પ્રભાત, દિવસ, રાત્રિ વગેરે ભૌતિક પદાર્થોનાં નામ આપેલાં છે. બીજા અધ્યાયમાં મનુષ્યોનાં અને તેનાં અવયવો તથા મનુષ્યના ગુણો ઇત્યાદિ શબ્દોનો સંગ્રહ છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ભાવવાચક નામવાળા શબ્દો છે. શબ્દોની ગોઠવણી સંપૂર્ણ રીતે ક્રોધ પણ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કરવામાં આવી નથી. આ નિઘણ્ટુમાં ઋગ્વેદના શબ્દોનો સંગ્રહ જ માત્ર કર્યો છે.

સાયણાચાર્ય આ નિઘણ્ટુને નિરૂક્તનું નામ આપે છે. ઋગ્વેદભાષ્યમૂલિકામાં પોતે લખે છે કે “અર્થાઘવોદ્ધે નિરપેક્ષતયા પદજાતં ચત્રોક્તં તન્નિરુક્તમ્ । ગૌઃ । ગ્મા । ઝમા । ક્ષમા । ક્ષા । ક્ષમા ઇત્યારમ્ય વસતયઃ । વાજિનઃ । દેવપત્ન્યો દેવપત્ન્ય ઇત્યન્તો ય પદાનાં સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ તસ્મિન્ ગ્રન્થે પદાર્થવિવોધાય પરાપેક્ષા ન વિદ્યતે..... તદેતન્નિરુક્તં ત્રિકાણ્ડમ્ પરનિરપેક્ષતયા પદાર્થલ્પોક્તત્વાત્ તસ્ય ગ્રન્થસ્ય નિરુક્તત્વમિતિ ।

પ્રસ્થાનભેદના કર્તા મધુસૂદનસ્વામી પણ નિઘણ્ટુને નિરૂક્ત કહે છે. સામગ્રમિતો મત પણ એ પ્રમાણે છે. પણ સાચે સાચે (નિઘણ્ટુ) એમ કોઈમાં મૂકે છે. પણ નિઘણ્ટુને નિરૂક્તનું નામ આપવું તે યોગ્ય નથી. દારણ કે ચારક પોતે નિરૂક્તના પ્રારંભમાં સમામ્નાયઃ સમામ્નાતઃ એ લીટીઓમાં નિઘણ્ટુ તથા નિરૂક્તનો ભેદ સમજાવે છે. જેમાં શબ્દસમૂહની મુદ્દિ આપી છે તેનું નામ નિઘણ્ટુ છે અને જેમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થો આપેલાં હોય તે નિરૂક્ત છે. નો અર્થ આ પ્રશ્ન એ થાય છે કે નિઘણ્ટુનો કર્તા કોણ ? નિઘણ્ટુ : જુનાનગર થી પણ જુદાં છે તો તે એ એક જ ગ્રંથકારનાં છે કે જુદા જુદાનાં ? નિરૂક્ત મનુસ્મૃતિ સંબંધી પાસ ઠંઠં જણવામાં આવ્યું નથી. મહાભારતના મોક્ષપર્વ. આ નિરૂક્ત નીચે પ્રમાણે (૮૬-૮૭) શ્લોકો છે:-

• વૃષો દિ ગુણ લીધે સંસ્કૃતો લોકેષુ ભારત ।

નિઘણ્ટુકપલ્યંબુવઃ વૃષમુત્તમમ્ ॥

કપિર્ધરાદઃ એવં હુમ ઉચ્યતે ।

તસ્માદ્ વૃષાકપિરિયા માં પ્રજાપતિઃ ॥

આ શ્લોકો ઉપરથી કેટલાકે નિરૂક્ત કહે છે કે કશ્ચપ નિઘણ્ટુનો કર્તા હશે દારણ કે વૃષાકપિ શબ્દ નિઘણ્ટુમાં આપેલો છે એ નંત્ર યુક્ત નથી દારણ કે ધારો કે કશ્ચપ આ શબ્દને શોધી દારણો હોય તો પણ નિઘણ્ટુના અપરા શબ્દો બેગા તે મૂક્ત નહિ વળી નિઘણ્ટુ એક ગ્રંથકારનો સંગ્રહ હોય એમ માની શકાતું નથી. પણ મેશમુદરનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે:-

“Whether the same Yaska, who had written the commentary had some part in the arrangement of the list of words is unknown; probably these lists existed in his family long before his time as Yaska implies himself (N. 1-22). But as he preserved them by his commentary it was natural that their authorship too should have been ascribed to him.”

“જે યાસ્કે દીક્ષા લખી છે તેનો શબ્દસંગ્રહની રચનામાં કંઈક ભાગ હશે કે કેમ તે અજ્ઞાત છે; કદાચ યાસ્કે કહે છે તે પ્રમાણે (નિ. ૧-૨૨) આ શબ્દસંગ્રહ તેના કુળમાં હયાત હશે. પણ તેણે પોતાની દીક્ષા દ્વારા તેનું રક્ષણ કર્યું તેથી નૈસર્ગિક રીતે તેનું અંચકર્તૃત્વ પણ (પરંપરાથી) તેને નામે ચક્ર્યું હશે.” આ રીતે મેક્સમુલર આ વિકટ પ્રશ્નનો નિર્ણય આપે છે. ૧૨

નિઘણ્ટુ ઉપર દેવરાજ યજ્ઞવાની પણ દીક્ષા છે. તે નિઘણ્ટુના પ્રત્યેક શબ્દ સમગ્રવે છે. પોતાની દીક્ષાના પ્રારંભમાં નિઘણ્ટુની ધણી પ્રતા પોતે જોઈ હોય એવું તે કહે છે.

નિરુક્ત ઉપર પણ ત્રણ દીક્ષાકારોની દીક્ષાઓ હોય એમ જણાય છે. તેમનાં નામ ઉગ્ર, સ્કન્દસ્વામી અને દુર્ગાચાર્ય છે. આથી વિશેષ દીક્ષાકારો આવા અગત્યના શંક્ય પર નહિ હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે યાસ્કનું નિરુક્ત ધણી સરળ રીતિએ લખાયું છે. પાણિનિનાં સૂત્રોની ભાષા કરતાં આની ભાષા સહેલાઈથી સમજી શકાય એમ છે. નિરુક્ત ઉપર ઉગ્રે દીક્ષા કરી છે એ હકીકત આઉફહેક્ટના કેટલોગ્સ કેટલોગોરમમાં જણાવી છે. પણ વિશેષ હકીકત ઉપલબ્ધ નથી. બીજા દીક્ષાકાર સ્કન્દસ્વામીનું નામ દેવરાજ યજ્ઞવાચો^{૧૩} જણાવેલું છે. એની દીક્ષાની એક પ્રત પારિસમાં Biblithèque Nationale માં છે એવું મી. લક્ષમણ સરૂપ જણાવે છે. સૌથી અગત્યની દીક્ષા પં. દુર્ગની છે. આ દુર્ગ દેવરાજ યજ્ઞવાની પછી હોયો જોઈએ, કારણ કે તે નિઘણ્ટુ અને નિરુક્ત ઉપર બીજા દીક્ષાકારોનાં નામ આપે છે પણ દુર્ગનું આપતો નથી. આ દીક્ષા ધણી સરળ અને સરસ છે. (લ. સરૂપની નિરુક્ત ઉપરની પ્રસ્તાવના. પા. ૪૯.)

નિરુક્તમાં એકંદરે ૧૪ અધ્યાયો છે. કેટલીક પ્રતોમાં માત્ર ૧૨ અધ્યાય આપેલા છે અને બાકીના બે પરિશિષ્ટ તરીકે ગણેલા છે. દેવરાજ યજ્ઞવાના કહેવા પ્રમાણે યાસ્કના નિરુક્તમાં માત્ર ૧૨ અધ્યાય જ છે. દુર્ગાચાર્ય માત્ર ૧૨^૩ અધ્યાય યાસ્કના સ્વીકારે છે. ૧૩ મો અધ્યાય નાનો હોવાથી ^૩ અધ્યાય ગણેલો છે કારણ કે તેમાં એક જ. પાદ છે. ૧૪સાયણાચાર્ય પણ ૧૨ અધ્યાય સ્વીકારે છે, પણ તે ઋક્સંહિતામાહ્ય-

૧૨. જુઓ A His. of Ancient Sanskrit Literatures યાસ્કના નિરુક્ત ઉપરનું પ્રકરણ.

૧૩ Volume i, p. 297. G. See Bib. Ind ed, Vol 1, pp. 2-4. Loc cit (Aufrecht.)

૧૪. ઋજ્ઞવર્ચટીકા of Nirukta by Durga અષ્ટાદશાધ્યાય. (ત્રયોદશાધ્યાયઃ) સમાપ્તઃ । इति सप्ताक्षरसप्तदशाध्यायी ऋज्ज्वर्या नाम निरुक्तवि-
वृत्तिः समाप्ता ।

ભૂમિકા 'મો' દહે છે " તદ્વ્યાખ્યાનં સમાન્તાયઃ સમાન્નાતઃ દૃત્યારમ્ય તસ્યા-
સ્તસ્યાસ્તદ્ભાવ્યમનુભવત્યનુભવતીત્યન્તં દ્વાદશમિરધ્યવૈર્યાસ્કો નિર્મમે " પણ
તસ્યાઃ તસ્યાઃ તદ્ ભાવ્યમ્ અનુભવતિ એ લીટી તો ૧૩ મા અધ્યાયના અંતમાં
છે. 'દ્વાય' ૧૩ મો અધ્યાય લઘુ હોવાથી વિશેષ મહત્વ તેને આપ્યું નહિ હોય. અને
તેથી જ 'સાંયણું' નિરુક્તના ૧૨ અધ્યાય 'દહે' છે. ૧૪ મો અધ્યાય તો બિલકુલ સ્વીકાર્યો
નથી. પરિણત સત્યદેવ બાર અધ્યાય જ યાચના 'છે એમ દહે' છે એટલે "સમાન્તાયઃ
સમાન્નાતઃ" 'ત્યાંથી આરંભીને યઃ ક્રતુઃ કાલો જાયાનામ્ ત્યાં સુધીનો' ભાગ
ધારકનો છે. ૧૩ મો અધ્યાય અતિસ્તુતિ પ્રકરણ છે અને ૧૪ મો ઉર્ધ્વભાગગતિ પ્રકરણ
છે, અને તે યાચના નથી.

નિરુક્તની 'જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રંતો ઉપરથી એવું અનુમાન દોરી શકાય છે કે
તેમાં ધણો ભાગ પાછળથી ઉમેરેલો છે. એમાં તથુ જુદા જુદા કાળની અસર જોવામાં
આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે ૧૫:—

(ક) પ્રથમ કાળનું નિરુક્ત જોમાં ફક્ત ૧૨ અધ્યાય-તેથી વિશેષ નહિ. આ આશ્ચિ
કુંગના નાણુવામાં હતી.

(ઁ) બીજા કાળમાં પરિશિષ્ટ સહિત નિરુક્ત જોવામાં આવે છે પણ વધારાના પરિ-
શિષ્ટ અધ્યાયના વિભાગમાં વહેંચેલા નહિ.

(ગ) અધ્યાય '૧૩ અને '૧૪ એમ જુદા વિભાગમાં વહેંચાયેલા પરિશિષ્ટ સહિત
આશ્ચિ;—આ ત્રીજો કાળ સૂચવે છે.

પ્રાચીન સમયમાં ક્ષૌરકર્મનો રિવાજ

[હર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.]

આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના એક અભ્યાસી સાથે વાતચિતના પ્રસંગમાં એમણે કહ્યું કે પ્રાચીન કાળમાં આર્યો સામાન્ય રીતે દાદી રાખતા. વળી ઋષિઓ એટલે દાદી અને જટા-વાળા પુરુષો એવી કાંઈક કલ્પના સામાન્ય જનસમૂહના ચિત્તમાં રૂઢ થઈ ગઈ છે. આથી વિરુદ્ધ અભ્યા માટે 'ક્ષુર' શબ્દ તથા નરેણી માટે નખનિકૃન્તન શબ્દ છેક જૂનાં ઉપનિષદમાં પણ વપરાયેલ છે; તથા વૈદાના જૂનામાં જૂના ગ્રન્થ-ચરકમાં હજમતનો વિધિ છે એટલું મને યાદ હતું. હજમતનો રિવાજ બીલકુલ ન હોય તો ક્ષુર તથા નખનિકૃન્તનનો ઉલ્લેખ પણ ન હોય; માટે ઉપનિષદકાળમાં કેાઈક વર્ગમાં તો હજમતનો રિવાજ હોવો જ નેહ્યએ. પણ વધારે તપાસ કરતાં હજમતના રિવાજની વિશેષ પ્રાચીનતા તથા વિશેષ વ્યાપકતા જોવામાં આવી.

ઋગ્વેદમાં^૧ તથા તે પછીના વૈદિક સાહિત્યમાં^૨ રમથુ શબ્દ છે. દાદી અને ચૂહા બેયનો રમથુમાં જ સમાવેશ થાય છે. એથી જુદા માથાના વાળને કેંડા કલા છે.^૩ માથાના વાળ (કેંડા)ના અથર્વવેદ વગેરે સંહિતાઓમાં તથા શ્રાક્ષણોમાં ઘણી વાર ઉલ્લેખ આવે છે.^૪ વૈદિક આર્યો વાળની બહુ દરકાર રાખતા. અથર્વવેદના કેટલાક મંત્રોમાં વાળ વધારવાની ઇતેજરી દેખાય છે.^૫ કેશ વધારનાર કેાઈક ઔષધનું પણ અથર્વવેદ સૂચન કરે છે.^૬ પણ આ રીતે વાળ વધારવાની કળા સ્ત્રીઓ માટે હશે. આજે પણ સ્ત્રીઓ માથાના વાળ વધારનાર દવાઓ શોધે છે; અને વૈદિક કાળમાં પણ સ્ત્રીઓ વાળને મજબુત કરવા (ખરી ન પડે એવા રાખવા), ન ઉગતા હોય તો ઉગાડના તથા વધારવા કળાગ્રી. અર્થાત્ સ્ત્રીઓની મનોવૃત્તિમાં ત્રણ ચાર હજાર વર્ષમાં જે ઝાઝો ફેર પડ્યો જણાતો નથી. બાકી પુરુષોએ લાંબા વાળ રાખવા એ સ્ત્રેણુ ગણાતું.^૭ જોકે કેટલાક પુરુષો એ વખતે જે શોષધી લાંબા વાળ રાખતા હશે તથા એને શુધીને જુદી જુદી રીતે માથા ઉપર બાંધતા હશે એમ કેટલાંક વચનો ઉપરથી જણાય છે. આ રીતે શુધીને બધિસા વાળ માટે વેદમાં કપર્દ શબ્દ છે. રુદ્રદેવનું એક નામ કપર્દિન્ છે એ તો ઘણાંઓને યાદ હશે. ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે એક યુવતિને ચતુષ્કપર્દા^૮ એટલે ચાર ઝંભોડા વાળી કહી છે. વળી સિની-

૧. ઋ. ૨-૧૧-૧૭; ૮-૩૩-૬; ૧૦-૨૩-૧; ૧૦-૨૬-૭; ૧૦-૧૪૨-૪.

૨. ઝ-વે. ૫-૧૯-૧૪; ૬-૬૮-૨; ઘા. સં. ૧૯-૫૨; ૨૦-૫.

૩. શ-બ્રા. ૨-૫-૨-૪૮.

૪. ઝ-વે. ૫-૧૯-૩; ૬-૧૩૬-૩; ઘા-સં. ૧૯-૨૨; ૨૦-૫; શ-બ્રા-૨-૫-૨-૪૮.

૫. જુઓ નીચેના મંત્રો.

દૃઢ પ્રતનાન્ પનયા જાતાન્ ।

જાતાન્વર્ષીયસસ્કૃધિ ॥ ઝ-વે. ૬-૧૩૬-૨.

યાં અમદગ્નિરણન્દ દુહિયે કેશયર્ધનામ્ । ઝ-વે. ૬-૧૩૭-૧.

૬. ધ-બ્રા. ૫-૧-૨-૧૪.

મનોત્તર. ૧૦-૧૧૪-૩.

વાલી દેવીને કુકપર્દા (સારા અંગોડાવાળી) કહી છે.^૮ આ રીતે સ્ત્રીઓનાં વિશેષણ તરીકે કપર્દ શબ્દનો ઉપયોગ જોતાં હાથ પેડે જૂના વખતમાં પણ સ્ત્રીઓ એક કે વધારે અંગોડા જુદી જુદી મુંદર રીતે વાળતી હશે એમ અનુમાન થાય છે. પણ^૯ પૂર્વ તથા રુદ્ર^{૧૦} બન્ને દેવોને કપર્દિન કહ્યા છે. વળી વાસિષ્ઠ ઋષિઓને પણ દક્ષિણતઃ કપર્દાઃ જમણી તરફ જટાવાળા કહ્યા છે.^{૧૧} આ બધા ઉપરથી એમ જણાય છે કે કેટલાક દેવો તથા કેટલાક ઋષિઓ લાંબા વાળ રાખતા હશે અને એની, અસુક રીતે, માથા ઉપર ગાંઠ બાંધતા હશે; કેટલાક વાળ રાખતા હશે પણ તેની ગાંઠ નહિં બાંધતા હોય. આ પદ્ધતિને પુલસ્તિ કહી છે.^{૧૨}

માથાના વાળ વિશે કેટલાક પુરુષો વાળ રાખતા અને કેટલાક ન રાખતા એવો વિ-
દ્ય જોમ દેખાય છે તેમ જ દાદી મૂળ માટે પણ વિકલ્પ જણાય છે. ઇન્દ્રને તથા પૂર્વને
ઋગ્વેદમાં ઋશ્મશ્ચ (મોટી દાદી મૂળવાળા) કહ્યા છે.^{૧૩} વળી તૈ. સં.ના એક વચન^{૧૪}
પ્રમાણે દાદી મૂળ પુરુષત્વનું લક્ષણ ગણાતું; વળી મેગેસ્થેનીસે કહ્યું છે કે હિંદીઓ મરણ
દિન પર્વત પોતાની દાદીની સંભાળ રાખે છે. ^{૧૫} આ બધી હકીકતો ઉપરથી પ્રાચીન
કાળમાં દાદી મૂળ રાખવાનો રિવાજ સામાન્ય હોય એમ દેખાય છે. પણ કેશ પેડે દાદી
મૂળ (રમથુ) પણ કેટલાક રાખતા હશે અને કેટલાક નહિં રાખતા હોય એમ નીચેની
હકીકતો ઉપરથી સાબીત થાય છે.

હળમતના કામમાં મુખ્ય સાધન રૂપ અસ્ત્રા માટે શુર (જે ઉપરથી હળમત માટે
શબ્દ નીકળ્યો છે,) શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં આજ સુધી સામાન્ય છે. આ શુર

(મ) ત્રણ રથો વપરાયો છે.^{૧૬} એક ૧૭મંત્રમાં તે પાનાં (છરી તરવાર
આવૃત્તિ;—આ ક્રમ અર્થ હોય એમ જણાય છે. હાપ્પીન્સના માનવા પ્રમાણે મહા-

ત્ર છરી પણ થાય છે.^{૧૮} બીજા એક ૧૮મંત્રમાં પણ એટલો
રથગમા^{૧૦} મરાણ (મુરિજોઃ) ઉપર અસ્ત્રાને મળવા

૧-૧૦ વગેરે.

સં. ૧૬-૪૩.

પાનું એટલો જ કે ' અસ્ત્રા '

વિશે ઉલ્લેખ હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મુરિજ્જનો દ્વિવચની પ્રયોગ સરાણની બે બાબુઓને લક્ષીને હોવો બોધ્યો; એવું પિશવનું મત મયાર્થ લાગે છે. અથર્વવેદમાં મુરિજ્જ સાથે કુરનો પ્રયોગ છે તે પણ આ અર્થને જ અનુકૂળ છે. અથર્વવેદમાં અન્યત્ર^{૨૨} કુરથી હન્યમતની ક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે એટલે ત્યાં તે કુરનો અર્થ નિઃસંદિગ્ધ છે; બીજાં ધણાં વચનોમાં અસ્ત્રો અર્થ સ્પષ્ટ છે.^{૨૩} યજુર્વેદમાં કુરો મૃજ્જવાન^{૨૪} એ રીતે પ્રયોગ આવે છે; ઇન્દુમશીદ્ધ એનો અર્થ સહી સાથે અસ્ત્રો એવો કરે છે; તે વ્યાખ્યાની જણાય છે. કુરધારા^{૨૫} એટલે અસ્ત્રાની ધાર. ષૂદ્ધદારણ્યક ઉપનિષદમાં અસ્ત્રાની ત્રીણીધારનો દાખલો આપ્યો છે; જ્યારે કંઠોપનિષદમાં અસ્ત્રાની સજેલી ધારનો દાખલો આપ્યો છે.^{૨૭} કેપીતદિ ઉપનિષદમાં અસ્ત્રાને રાખવાની ડાબલી (કુરધાન) નો ઉલ્લેખ છે.^{૨૮}

અસ્ત્રો, અસ્ત્રાને સળવાનાં સહી, સરાણ વગેરે સાધનો, અસ્ત્રાની સજેલી સ્થિતિ તથા અસ્ત્રો રાખવા માટે ડાબલી, હન્યમતનાં સાધનો વિષેના આ બધા શબ્દોનો વૈદિક સાહિત્યમાં દૃષ્ટાંત તરીકે તથા બીજી રીતે આટલો બધો ઉપયોગ હન્યમતનો રિવાજ સામાન્ય હોવાનું સાબીત કરે છે. પણ વૈદિક સમયમાં હન્યમતનું તથા તેના ધંધાનું અસ્તિત્વ પુરવાર કરવા માટે આ આદ્યકતરા પુરાવા ઉપરાંત ઘન્ટ (હન્યમ) તથા ઘણ (હન્યમત કરવી) શબ્દોમાં સાક્ષાત્ પુરાવો પણ છે.

ઘન્ટ શબ્દનો ઋગ્વેદમાં તથા પાછળનાં વૈદિક સાહિત્યમાં હન્યમત કરનાર-હન્યમ અર્થ થાય છે.^{૨૯} અને હન્યમતની ક્રિયા માટે ઘણ ધાતુમાંથી જ નીકળેલો ઘણન શબ્દ વૈદિક સાહિત્યમાં વપરાયો છે.^{૩૦}

૨૧. ઓષ્ઠે જિહ્વા ચર્ચરોતિ

કુરો ન મુરિજ્જોરિવ । અ-વે-૨૦-૧૨૭-૪.

હોઠ ઉપર જીભ પેડે, સરાણ ઉપર કુર રહે છે.

૨૨. યેનાવપત્ત્વ સચિતા કુરેણ

સોમસ્ય રાક્ષો ઘરુણસ્ય વિદ્વાન્ ।

તેન વ્રહ્માણો વપતેદમસ્ય

ગોમાનશ્વવાનયમસ્તુ પ્રજાવાન્ ॥ અ. વે-૬-૬૮-૩.

તથા અ-વે-૮-૨-૭.

૨૩. શ-દ્રા-૨-૬-૪-૪; ડ-૧-૨-૭ વગેરે; તૈ-સં-૨-૧-૫-૭; ૫-૫-૬-૧;

મૈ-સં. ૨-૮-૭; વા-સં. ૧૫-૪; અ-વે. ૧૨-૫-૨૦ (કુરપવિ).

૨૪. તૈ-સં-૪-૩-૧૨-૮; વા-ન્-૧૫-૪; શ-દ્રા-૮-૫-૨-૪;

૨૫. જૈ-ઉ-દ્રા. ૩-૧૩-૯.

૨૬. તદાવતી કુરસ્ય ધારા યાવદ્વા મક્ષિકાયાઃ પત્રમા વૃ-ઉ-૩-૩-૨.

૨૭. કુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા । કઠ-ઉ-૧-૨-૧૪.

૨૮. યથા કુરઃ કુરધાને દિતઃ । કૌ-ઉ-૪-૧૯.

૨૯. ક્ર. ૧૦-૧૪૨-૪; અ-વે-૮-૧૭; તૈ-દ્રા-૧-૬-૩.

૩૦. તૈ-સં-૨-૭-૧૭-૧; શ-દ્રા-૩-૧-૨-૧.

હળમ, હળમત તથા તેનાં સાધનો વૈદિક સમયમાં હતાં પણ એ સમયની આ દેશની પ્રજાનો ક્યો વર્ગ હળમત કરાવતો તથા શરીરના કયા ભાગની હળમત કરાવતો તે ઉપરનાં વચનોથી સ્પષ્ટ થતું નથી. આ બાબતનું સ્પષ્ટ વર્ણન વૈદિક સાહિત્યમાં હોવાનો સંભવ નથી. પણ અયર્વેદમાં “ સૂર્ય સોમની જ અસ્ત્રાથી હળમત કરી તે અસ્ત્રાથી આ વળમાનની હળમત કરો ” [જુઓ ટિપ્પણી ૨૨ મી] એમ કહ્યું છે એટલાજ ઉપરથી આર્યોમાં હળમતનો રિવાજ સામાન્ય તથા એ ધર્મો અનિર્ધારિત મનાતો હોવો જોઈએ; નહિં તો સૂર્ય જેવા, શ્રેષ્ઠ આર્યોના પણ ઉપાસ્ય દેવ માટે, ઉપર પ્રમાણે કહેવાય નહિ.

શરીરના કયા ભાગની હળમત કરાવવાનો પ્રાચીન કાળમાં રિવાજ હતો ? અયર્વેદમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે ‘ હળમ પેટે દાઢીની હળમત કરો છો ’ (ઘન્ટેઘ ઘપસિ રમધ્ધ । ઋ. ૧૦-૧૪૨-૪). અને અયર્વેદમાં એક સ્થળે કેશ અને શ્મશ્રુ બેયની હળમતનો ઉલ્લેખ છે. ૩૧ આ ઉપરથી માયાના વાળ અને દાઢી મૂળ બન્નેની હળમત કરાવવાનો રિવાજ હતો; ૧૫૧ હળમત કરાવેલો ચહેરો સારો લાગે એવી પણ કેટલાકમાં માન્યતા હોવાનું અયર્વેદના શુભં મુર્ધ્ન શબ્દો સૂચન કરે છે. હળમત વિષેનાં આ બધાં વચનોને ઉપર કેશ અને શ્મશ્રુ વિષેનાં વચનો સાથે વિચારવાથી એવું ક્ષણિત થાય છે કે વૈદિક કાળમાં કેટલાક આર્યો માયાના વાળ વધારતા તથા તેની ગાંઠ પણ બાધતા, કેટલાક લાંબી દાઢી રાખતા; બ્યારે બીજા કેટલાક માયાના વાળ તથા દાઢી કદાવી નાખતા. માયાના વાળ કપાવતાં માથું તદ્દન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે આજ શિખા રાખતા એ કાંઈ સમજાતું નથી; તેમજ દાઢીમૂળ કાઢતાં હાલના આંધોત્રી પેટે તથા અંગ્રેજી (clean shave) રીતે મોઢું તદ્દન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે મૂળ અથવા દાઢીનો અચુક ભાગ રાખતા એ સ્પષ્ટ કરે એવું કોઈ વચન મળતું નથી.

વૈદિક સમયથી અર્વાચીન કાળના પણ આ દેશના પ્રાચીન કાળના જ ગણાય એવા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તથા બીજાં સાધનોમાંથી આ વિષય ઉપર શો પ્રકાશ પડે છે તે જોઈએ. ઉક્ત સમયમાં સમગ્ર સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર નથી. માત્ર તે સમયના રિવાજનું સામાન્ય તથા વિશ્વસનીય ચિત્ર જેમાં હોય એવાં બે ચાર શિષ્ટ પ્રમાણો બસ છે.

મહાભારત—મહાભારતના સમયના રિવાજનું વર્ણન કરતાં રા. રા. વૈદ્ય લખે છે કે ધણું કરી બાહ્યણમાં માયાની તથા દાઢીની હળમત કરાવવાનો રિવાજ સાધારણ હતો. અને ક્ષત્રિયો માયાના તથા દાઢીના વાળ વધારતા. તપસ્વીઓ વાળને આળગતા કે ધોતા નહિં, પણ જટા બાંધી રાખતા. રામે વનવાસ ભોગવવા વનમાં જતી વખતે વડનું છીર નાખીને જટા બાંધી હતી. તપસ્વીઓ દાઢી પણ રાખતા. મહાભારત કે રામાયણમાં કોઈ સ્થળે કોઈ ક્ષત્રિયની કે કોઈ તપસ્વીની દાઢીનું વર્ણન મળતું નથી એ જરા વિચિત્ર છે. કદાચ આજના કવિઓ કે નવલકથાકારો પેટે પાત્રોનાં બાહ્ય સ્વરૂપના બારિક વર્ણનમાં ભારત રામાયણના કવિઓને રસ આવતો નથી. પણ એરી અને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે હિંદીઓ દાઢી રાખે છે અને તેને ધણું કરી રંગે છે. એ લખે છે કે “ Some dye their beards

૭૧. યસ્તુરેણ મર્ચયતા સુતેજસા

ઘપ્તા ઘપસિ કેશરમધ્ધ ।

શુભં મુર્ધ્ન મા ન આયુઃ પ્રમોષીઃ ॥ ઝ-ચે-૮-૨-૧૦ ૩

white to make them look as white as possible but others dye them blue while some others prefer a red tint, some purple, others a rank green." "કેટલાક લોકો ચોતાની દાઢી અતિશય સફેદ બનાવવા પસંદ કરે છે, તો કેટલાક ચકાવે છે. કેટલાક ભૂરા રંગ આપે છે; કેટલાક લાલ રંગ માટે તેના પર સફેદ રંગ જાંજીડીયો; કેટલાક લીલો કય પણ પસંદ કરે છે. "

"આજે જેમ હિન્દુઓ શિખા રાખે છે તેમ જ ભારતકાલીન હિન્દુઓ રાખતા હોય એવું ભારતમાં કોઈ કોઈ સ્થળે શિખાનો ઉદ્ભવ છે એ ઉપરથી લાગે છે. પણ રાખના તો આખા માથા ઉપર વાળ હોવા જોઈએ, કારણકે માત્ર છીર લગાડીને તેઓ જડા બાંધી શક્યા છે." (Epic India, page 150).

રા. રા. વૈદ્યનાં ઉપરનાં વચનોનો સાર એ છે કે શિખા રાખવાના આજ સુધી ચાલ્યા આવતા રિવાજને બાદ કરીએ તો મહાભારત કે રામાયણમાં માથાના તથા દાઢીના વાળનું હિન્દુઓ શું કરતા તે વિષે સ્પષ્ટ વર્ણન કોઈ સ્થળે નથી. ઉપર જે લખ્યું છે તે રા. વૈદ્યે અનુમાનથી લખ્યું છે. એમણે ગ્રીક લેખક એરીઅનનું વચન ઉતાર્યું છે, પણ આ પરદેશીઓનાં વચનો બહુ વિચારપૂર્વક ગ્રહણ કરવાં જોઈએ. કારણ કે એક ખંડ જેવડા આ વિશાળ-દેશના કયા ભાગના લોકો વિષે એરીઅને દાઢી રંગવાનું લખ્યું છે તે જાણવામાં નથી; એ વખતે તથા આજે પણ કોઈ જંગલી લોકો દાઢી રંગતા હોય તો એ સંભવિત છે. બીજા એક ગ્રીક લેખકે લખ્યું છે કે "તેઓ માથાના વાળ વારંવાર ઝીળે છે પણ બાજે જ કપાવે છે. હડપ્પી ઉપરનો દાઢીનો ભાગ તેઓ કદી કપાવતા નથી પણ ચહેરાના બાજીના ભાગના વાળની તેઓ હળભળ કરાવે છે તેથી ચહેરા સ્વચ્છ લાગે છે." પરદેશીનાં વચનો વિષે ઉપર કરેલી ટીકા આને પણ લાગુ પડે છે.

'મહાભારત રામાયણનો કાળ ઘણો લાંબો અને અચોક્કસ છે. એનો જૂનામાં જૂનો ભાગ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦થી પ્રાચીનતર અને નવામાં નવો ભાગ ઇ. સ. ૩૦૦થી ૪૦૦ની આસપાસનો હોવાનો સંભવ વિક્ષિપ્તિ બહુમતે મનાય છે. જો કે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦થી ઘણાં પ્રાચીન કાળની કેટલીક વાતો મહાભારતમાં હશે, તેમ ઇ. સ. ૪૦૦ પછી પણ ઘણા શ્લોકો અને અધ્યાયોનો પણ મહાભારતમાં પ્રવેશ થયો હોવાનો સંભવ છે, પણ સ્થૂળ રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦થી ઇ. સ. ૩૦૦-૪૦૦ સુધીનો અર્થાત્ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વૈદિક સાહિત્યના ઉદયના ભાગના સમયથી તે કાવ્યો-નાટકોના સમય સુધીનો કાળ તે ભારત-રામાયણનો કાળ એમ ગણીએ તો એ કાળના રિવાજને જાણવાનાં બીજાં સાધનો છે. વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રાચીનતમ ગ્રંથ ચરક મનાય છે. ચૂન પુનર્વસુ આત્રેયે અગ્નિવેદને ઉપદેશ આપ્યો, એનો ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કર્યો અને પાછળથી ખૂટતા ૪૩ અધ્યાયો ઉમેરી પંચનદના દ્રવ્યલે ગ્રંથને પૂરો કર્યો. આ હાલનો ચરક દ્રવ્યલના ઉમેરેલા ૪૩ અધ્યાયોને બાદ કરીએ તો પણ ચરકમાં નજીક ચર દેખાય છે અને વૈદિક સાહિત્યમાં આવેલા આયુર્વેદિક ઉલ્લેખો સાથે તુલના કરતાં તથા સાહિત્યની પૂર્વાપરતાનો વિચાર કરતાં

૩૨. જટા કૃત્વા ગમિશ્યામિ ન્યમોઘક્ષીરમાનય । અયો ૫૨-૫૮

૩૩. C. P. Rufus. Invasion of India by Alexander, Mac-
crindle મનાત 188.

ચરકનો પ્રાચીનતમ ચર ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦ તો જાણાય છે અને છેલ્લે અર્વાચીન ભાગ નાવનીતક (બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ) થી જૂનો અર્થાત્ ઇ. સ. ૩૦૦ થી જૂનો છે, આટલું નિઃસંદેહ સાબીત થયું છે. ચરકમાં ભારત જેવું પ્રક્ષિપ્ત અસંભવિત છે. ૩૪

ચરકના સૂત્રસ્થાનમાં (જેમાં દ્રવ્યલતો ઉમેરેલો ભાગ આવતો નથી.) આર્યોના સદ્ગુણનો ઉપદેશ કરતાં કહ્યું છે કે:—

ત્રિઃ પક્ષસ્ય કેશશ્મશ્ચલોમનશ્ચાસંહારયેત્ । ચરક-સૂ. - અ. ૮.

“પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત કેશ, દાઢી, રૂવાડાં અને નખ ઉતરાવવા.” અર્થાત્ પાંચ પાંચ દિવસે હળમત કરાવવાનો આયુર્વેદના પરમ આચાર્યે ઉપદેશ આપ્યો છે. પણ બધા પાંચ પાંચ દિવસે હળમત કરાવવાનું પસંદ નહિં પણ કરતા હોય. અગ્નિવેશના ગુરુભાષ ક્ષારપાણિનું વચન છે કે ત્રિમાસસ્ય લોમનશ્ચાસંહારયેત્ ‘મહિનામાં ત્રણ વખત રૂવાડાં અને નખ ઉતરાવવા’ (જુઓ—ચરકની ચક્રપાણિ દત્તની ટીકા નિ. સ. ની આવૃત્તિ પા. ૫૫.) ૩૫

હળમત કરાવવાના ઉપદેશ સાથે જ ચરકમાં વાળ ઓળેલા રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે:—પ્રસિદ્ધકેશઃ (સ્વાત્) । ચરક સૂ. અ. ૮.

આ બે વચનોના મેળ એવી રીતે જ બેસે કે હળમત કરાવ્યા પછી શિખારે જેટલા વાળ માથા ઉપર રાખવા તેટલા ગમે તેમ અધ્યવસિયત નહિં પણ સ્વસ્થ રીતે ઓળેલા રાખવા.

ચરકની અર્થાત્ પ્રાચીન આર્યોની આરોગ્યદૃષ્ટિએ જે આચાર આવશ્યક ગણાયેલો તેમ આચાર સૌન્દર્યની દૃષ્ટિએ પણ પ્રાચીન આર્યોને ગાન્ય હતો. વાત્સ્યાયન કામસૂત્રનો સમય જોકે તદ્દન ચોક્કસ નથી થયો, પણ ઇ. સ. ૨૦૦-૩૦૦ થી વધારે અર્વાચીનનો એ અન્ય નથી જ. સાક્ષર કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ તો કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન અને અર્થશાસ્ત્રકાર ચાણક્યને એક ગણે છે એટલે કામસૂત્રને ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનું માને છે.

શરીરનો કયો સંસ્કાર ક્યારે કરવો એ ટુંકમાં દર્શાવતાં વાત્સ્યાયન કહે છે કે:—

નિત્યં સ્નાનં, દ્વિતીયકમુત્તાદનં, તૃતીયકઃ કેનકઃ, ચતુર્થકમાયુગ્યમ્, પંચમકઃ દશમકઃ ધા પ્રત્યાયુગ્યમિત્યહીનમ્ ॥ ૧૭ ॥ કામસૂત્ર અ. ધિ. ૧ અ. ૪.

“હમેશા ન્હાવું, એકાંતરે મુંગધી મસાલાચાણું તેલ ચોળાવવું, ત્રીજો દિવસે સાથળમાં શીણ લાવનાર પદાર્થ ચોળવો, ચોથો દિવસે આયુષ્ય કર્મ કરાવવું, પાંચમો દિવસે અથવા દશમે દિવસે પ્રત્યાયુગ્ય કર્મ કરાવવું; આટલું તો (નાગરિકે) જરૂર કરવું જોઈએ.”

૩૪. હુર્નલે પોતાના Studies in the medicine of Ancient India નામના પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં તથા બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટના ઉપોદ્ધાનમાં આયુર્વેદના ઇતિહાસના કંઈ દર્શાવતાં ઉપર્યુક્ત વિધાન સપ્રમાણ સાબીત કર્યું છે.

૩૫. હળમતને ચરકસુત્રે તંદુરસ્તી વધારનાર માની છે જુઓ:—

પૌષ્ટિકં ધૃગ્યમાયુગ્યં શુચિરૂપં-ધિરાજનમ્ ।

કેશશ્મશ્ચલોમનાદીનાં કર્તવ્યં સંપ્રસાધનમ્ ॥ - - - - - ક સૂ. અ. ૫.

તથા પાંચોપશમનં કેશનપરોમાપમાજનં ।

રૂપેલામ્બસૌભાગ્યકરમુત્તાદપર્ષનમ્ ॥ ૩, page ૪૭. અ. ૩૪.

વાસ્ત્યાયનના આ સૂત્ર ઉપર દીક્ષા કરતાં જ્યમંગલ દીક્ષાકાર 'ચતુર્થકમાયુષ્યં' એનું વિવેચન નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

ચતુર્થકમિતિ ત્રિઃ પક્ષસ્ય ચ રમથુતસરોમાણિ વર્ધયેદિત્યયમાગમઃ ।
અગ્ર કેપાંચિન્તાગરકાણામુપાયમેદાત્કાલમેદઃ । તત્ર આયુષ્યં રમથુકર્મ ક્ષુરેણ
તચ્ચતુર્થેહિ સ્યાત્ । દિનપ્રયાન્તરિતમિત્યર્થઃ । કર્તૃયા તુ પશ્ચમકમેવ સ્યાત્
પ્રત્યાયુષ્યમિતિ યદ્ ગુણે ક્ષુરેણ કર્મ તત્પશ્ચમેદહનિ યત્તુ લોન્તામુત્પાટનેન
તદ્દશમે સ્યાદિત્યાહ.....તથા ચોક્તમ્--

આયુષ્યં તચ્ચતુર્થેદહિ સ્યાદત્તુ ક્ષુરકર્મણા ।

પ્રત્યાયુષ્યં યદુદ્ધારાલોન્તાં તદ્દશમેદનિ ॥

દીક્ષાકારનાં ઉપરનાં વચનોનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે જોકે પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત ડાઢી, નખ અને રોમ ઉતરાવવાં એવો શાસ્ત્રનો મત છે પણ કેટલાક નાગરકોમાં ચોથો દિવસે સજ્જાથી દાઢી ખેડાવવાનો (આયુષ્યક) પાંચમે દિવસે ગુણ ભાગના વાળ ઉતરાવવાનો તથા દશમે દિવસે ખીલ્લું રોમ ઉતરાવવાનો પણ રિવાજ છે.

આ રીતે પખવાડીઆમાં ત્રણ વખત હજમતનો વિધિ ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ જતાવે છે, એથી પણ ઓછા દિવસે શોખીનો (નાગરકો) હજમત કરાવે એ સમજી શકાય એવું છે. કામશાસ્ત્ર ઉપરથી ખીલ જે બાળત દેખાય છે: એક તો દાઢીની હજમત માટે આયુષ્યક રાષ્ટ્ર વાપર્યો છે. એ ઉપરથી હજમતને આર્યો આયુષ્ય પધારનાર માનતા બેગ જણાય છે; ખીલું કામશાસ્ત્રકાર નિલ સ્નાન પેટે જ એણે (કે પાંચમે) દિવસે હજમતને અવસ્ય કર્તવ્ય ગણે છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય કે આ દેશના દ્વિજોમાં કોઈનાં ન્હાવાનો રિવાજ પ્રાચીનકાળમાં જ સમાપ્ત હતો તેમ હજમતનો (શહેરીઓમાં તો ખાસ) રિવાજ પણ સામાન્ય હતો.

આયુર્વેદ અને કામશાસ્ત્રનાં પ્રમાણે જોયાં. ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદનો એક મત છે એમ જ્યમંગલા દીક્ષાના લેખકે, આગમનું વચન કહ્યું છે તેટલાથી જ સાબીત થાય છે છતાં હવે ધર્મશાસ્ત્ર જોઈએ.

ગોમિલ લખે છે કે: શિખા સિવાય કેશ, સ્મથુ, લોમ અને નખોની હજમત કરાવવી. આયુર્વેદાચાર્ય ચરક પેટે ધર્મશાસ્ત્રકાર મત્ત જગવાનું લખે કે ' માથાના કેશ, નખ અને સ્મથુ કપાવેલાં હોય એવો વેધ સ્નાતક વિગ્રે રાખવો. '૨૬' હજમત કપારે અને કેટલે દિવસે કરાવવી એ વિષે આયુર્વેદ સાથે ધર્મશાસ્ત્ર એક મત હશે. બ્રાહ્મણ તો સ્નાતકનાં કર્તવ્યો દર્શાવતાં લખે છે કે:—

૩૭૫૫મ્ ચ કેશદમથુલોમનસવાપનન્ । યૌ-૨-૫-૭.

૩૬. કેશદમથુલોમનસાનિ વ્રાયીત શિશાવર્જમ્ । ગોમિલ.

વલૂતકેશનસદમથુદાન્તઃ શુક્લાન્વરઃ શુચિઃ ।

સ્વાધ્યાયે ચૈવ યુક્તઃ સ્વાત્ નિત્યમોત્તમહિતે રતઃ ॥ મનુ ડ. ૪ પ્રલો. ૩૬.

૩૭. પણ પાછળનાં ધર્મશાસ્ત્રો પર્વમાં હજમત કરાવવાની ખાસ નોંધે છે, અનુના એક પ્રકિત મનાતા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે:—

પણ હળમતનો પ્રચાર આર્યોમાં કેવો વ્યાપક થઈ ગયો એ સિદ્ધ કરવા માટે ચૂડા કર્મ સંસ્કાર એક જ સંમર્થ છે.

આ સંસ્કારનો ઉદ્દેશ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા શતકનાં ગણ્યાં એવાં યુગોમાં છે:—

તૃતીયે વર્ષે ચૌલમ્ ॥ આ-અ-૧.

સાંવત્સરિકસ્ય ચૂડાકરણમ્ । પા. ગૃ. કાણ્ડ ૨.

આ વયનોતે અતુસરી મતુ ભગવાન પણ પહેલે કે ત્રીજે વર્ષે, બધા દિન માટે, ચૂડાકર્મનો ઉપદેશ કરે છે. ૩૮

ચૂડાકર્મસંસ્કારને લગતા મંત્રો તો ઉપર વૈદિક સમયના અવશેષકનમાં આપણે જોયા છે.

ચૂડા કર્મ સંસ્કાર પછી હમેશાં કેટલા અથવા કેવા વાગ રાખવા એ માટે ધર્મશાસ્ત્ર હેઠે છે કે યથામહાલં કેશશોષકરણમ્ । અર્થાત્ દેશાચારને અતુસરી ઈચ્છામાં આવે તો વચ્ચે થોડી શિખા રાખે અને બાકીના ભાગમાં હળમત કરાવે અથવા આખા માથા ઉપર નટા રાખે. પરંતુ સાધારણ રીતે મહાભારતકાળમાં ગૃહસ્થ સ્નાતકો મોટાને સ્વચ્છ રાખતા અને માથે ન્હાની મોટી શિખા રાખતા, બ્રહ્મચારીઓ તથા વાનપ્રસ્થો આખા માથા ઉપર નટા તથા દાઢી રાખતા; ૩૯ અથવા સંન્યાસીઓ પેટે આખે માથે મુંડન કરાવતા. એ કે તેઓ પણ શિખા રાખી હળમત કરાવે તો ખાસ બાધ ન હતો. સંન્યાસીઓ તો મુંડન કરાવતા. ૪૦

આ આર્યોની વાત થઈ. પણ આ દેશમાં આર્યો એકલા નહોતા વસતા. એ ઉપરાંત આર્યોના સંસર્ગમાં આવેલા શુદ્ધાત્મ તરીકે કે સ્વતંત્ર રીતે રહેતા શૂદ્રો માટે આ ધર્મશાસ્ત્રો જ લખે છે કે:—આર્યાધિષ્ઠિત અથવા ન્યાયને રસ્તે ચાલનારા શૂદ્રોએ ૧૫ દિવસે કે મહિને એક વાર હળમત કરાવવી. ૪૧ આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે દિન વધારે હળમત ચડાવે તે શૂદ્ર સમાન ગણાતો હશે. અને આર્યોથી અનધિષ્ઠિત અર્થાત્ છૂટા દ્રાવિડ વગેરે. અનાર્યો તથા અન્યાયથી વર્તનારા શૂદ્રો એટલે હૃદયશૂદ્ધી છવનારા નંગલી અનાર્યો બીજકુલ હળમત ન કરવાના હોય એવો અર્થ ઉપરનાં વચનમાંથી લઈએ તો એરીઅન કર્ટીઅસ જેવા યવનો (ગ્રીકો) દાઢીવાળા હિંદીઓની જે વાત કરે છે તે આ છૂટા શૂદ્રો અથવા નંગલી લોકોને લાગુ પડતી હોવી જોઈએ. આર્યાવર્તનો આર્યોનો સામાન્ય રિવાજ વૈદિકશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર ત્રણેયના એકમતથી વિરૂદ્ધ હોવાનો સંભવ નથી. ચરક, બ્રાહ્મણ વાત્સ્યાયન ત્રણેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ઇ. સ. ૩૦૦ વચ્ચે છે. પરંતુથી યવનો એજ વખતની વાત કરે છે.

પણ્યદૃશ્યો ત્યમાષાસ્યામુભયત્ર ચતુર્દશીઃ ।

ચર્જયેત્પીર્ણમાસીં ચ નૈલે માંસિ ભગે શુરે ॥ —મનુ ૦ અ. ૪.

૩૮. ચૂડાકર્મ દિ. Studia સર્વેપામેય ધર્મતઃ ।

મયમેડ્વદે તૃતીયે આ જેત્વં શ્રુતિચોદનાત્ ॥ મનુ. અ. ૨, પ્રલો ૩૬.

૩૯. મુળ્હો યા જટિલો યા સ્પાદયયા સ્પાચ્છિજાજટઃ ।

મનુ. અ. ૨, પ્રલો. ૨૧૯.

૪૦. ક્ષત્રકેદાનવદમથુઃ પાત્રી દળ્હી કુસુમ્મયાન । મનુ. અ. ૬ સ્તો. ૫૨.

૪૧. શૂદ્રાણામાર્યાધિષ્ઠિતાનામર્ધમાસિ માસિ યા વપનમાર્યયદાવમનકર્ષ્ણા ।

યો. ૧-૧૦-૨.

શૂદ્રાણાં માસિકં કાર્યં વપનં ન્યાયવર્તિતામ્ । મનુ-અ-૫, પ્રલો-૪૦.

છેવટ એક જુદા પ્રકારનું પ્રમાણુ નોંધએ. 'દેશના' શિષ્ટ પુરુષોનાં આકૃતિ તથા પહેર-
વેશ એ સમયની શિષ્ટ તથા ચિત્રકળામાં સાધારણ રીતે ચીતરવામાં આવે એ સ્વાભાવિક
છે. આ દેશની પ્રાચીન કળામાં 'તો વ્યક્તિત્વું નહિ' પણ તે તે સમયના શિષ્ટ સમાજનું
પ્રતિબિમ્બ જ વધારે દેખાય છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તો પ્રાચીન કળાના હયાત નમુનાઓમાં
પુરુષોને દાદીવાળા ચીતર્યા છે કે દાદી વગરના તે નોંધએ. જુદા જુદા દેવોની હજારો
મૂર્તિઓ પ્રાચીન મન્દિરોમાં ખાસ કરીને ગુફાઓમાં મળી આવે છે. જેમાંની કેટલીક
ધ.સ. ચોથા પાંચમા સતક નેટલી જૂની છે. શિવ અને વિષ્ણુનાં વિવિધ રૂપોની દેશના
જુદા જુદા ભાગોમાં આવેલી આ જૂની મૂર્તિઓ દાદી વગરની છે. કુબેર વગેરે ખીજ
દેવોની મૂર્તિઓ પણ દાદી વગરની છે. ભગવાન યુદ્ધની હજારો મૂર્તિઓ (કેટલીક ગાંધાર-
માંથી મળી આવેલી તો ધ.સ. બીજા સતક નેટલી જૂની છે) દાદી વગરની જ છે.
ગાંધારની અનેક મૂર્તિઓ તો મૂંઝવાળી પણ દાદી વગરની છે. (જુઓ કલકતા મ્યુ-
ઝીયમ.) મહાવીર અને યુદ્ધ સાગી હોવાથી અને સાગીઓ માટે ખૌદ અને જૈન
ધર્મોમાં ગુપ્તનનો વિધિ હોવાથી ભગવાન યુદ્ધ અને મહાવીરની મૂર્તિઓ દાદી વગરની
હોય એ સમજી શકાય એવું છે. પણ પૈશાવર પાસેના ભાગમાંથી મળી આવેલી બોધિ-
સત્ત્વની મૂર્તિઓ પણ દાદી વગરની છે. વળી અજન્તાની ગુફામાં ભગવાન યુદ્ધનાં અનેક
ચિત્રોમાં દાદી નથી એટલું જ નહિ પણ યશોધરા સાથેનું ભગવાન યુદ્ધનું રાજકુમારની
અવસ્થાનું જે પરમ ભવ્ય અને રમણીય ચિત્ર (ગુફા નં. ૧ માં) છે તેમાં પણ દાદી
નથી જ્યારે લગભગ એજ સમયમાં એજ ગુફામાં ચીતરાયેલા ધરાનના શાહની દાદી સ્પષ્ટ
દેખાય છે. (ગુફા નં. ૧)

અજન્તાની ગુફાનાં ખીજાં ચિત્રોમાં પણ આર્યોને દાદી વગરના ચીતર્યા છે. (જુઓ
ફ્રંકનું ચિત્ર ગુફા નં. ૨.) આ હકીકત ધણી સ્પષ્ટ છે. એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે
દાદીનું ન હોવું એ કળાની રૂઢિ (convention)નું પરિણામ નથી પણ એ વર્ષતના સમા-
જનું વાસ્તવ ચિત્ર છે. પણ અજન્તાનાં ચિત્રો ધ.સ. પહેલા ખીજા સતકથી જૂનાં નથી.
યુદ્ધની મૂર્તિઓનું પણ તેમજ છે. આથી જૂના માટે ભરહત અને સાંચી સ્તૂપોમાં
પથરાઓમાં કેતરેલ મનુષ્યોની આકૃતિ તપાસવાની જરૂર છે.

રાજા પ્રસેનજિત, રાજા અજાતશત્રુ વગેરે ભગવાન યુદ્ધના કાળની વ્યક્તિઓની
તથા ખીજાં ગૃહસ્થ હાસાકોની જે અનેક આકૃતિઓ ભરહતસ્તૂપના પથરાઓમાં કેતરી
છે તે બધી દાદી વગરની છે. (જુઓ Bharahat Tope Pl. XIII, વગેરે). એ
વખતની પાંધડીના વિવિધ આકારો સ્પષ્ટ રીતે જૂના કારીગરોએ કેતરેલા છે પણ દાદી દેખાતી
નથી. (જુઓ Bharahat Tope, Pl. XXIV, Buddhist India p. 95 & 97).

ભરહત સ્તૂપમાં યક્ષરાજ કુબેરની તથા નાગરાજની જે આકૃતિઓ કેતરી છે તે
દાદી વગરની છે. (જુઓ Bharahat Tope, Pl. XXII તથા Cunningham's
Stup of Bharhut, Pl. XXI Fig 3). ભરહત અને સાંચી સ્તૂપના આ દ્રાખણ
ધ.સ. પૂર્વે ત્રીજા સતકની સ્થિતિ દર્શાવે છે. આથી જૂના કાળના કળાના નમૂના જવા
રહ્યા નથી. પણ ચરક, કામસુત્ર, ધર્મસાસ્ત્રો તથા ચિત્રકળા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે
કે ભારતકોળમાં-ભારત સમાવણ સ્વાયાં તે વખતમાં ધ.સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦ થી ધ.સ.

૩૦૦-૪૦૦ સુધીના વખતમાં દાદીની, અને શિખા રાખીને માથાની હળમત કરાવવાનો તથા નખ કાપાવવાનો રિવાજ આર્યોમાં સાધારણ થઈ ગયો હતો.

ઉપસંહાર—વૈદિકથી પણ જૂના કાળમાં જ્યારે ઈરાની આર્યો અને આ દેશમાં પાછળથી જે આવ્યા તે આર્યો સાથે વસતા હશે ત્યારે માથાના તથા દાદી મૂંઠના વાળ વધારવાનો રિવાજ સામાન્ય હશે. કારણ કે ઈરાનીઓમાં પાછળથી ધણા કાળ સુધી એ રિવાજ ચાલુ રહ્યો છે. આ દેશમાં આવ્યા પછી આર્યોમાં ધીમે ધીમે હળમતનો રિવાજ દાખલ થવા લાગ્યો. છતાં માથાના વાળ કેટલા રાખવા કે એને કેમ બાંધવા, દાદીમૂંઠ રાખવાં કે ન રાખવાં એ બાબત કાંઈ સામાન્ય ધોરણે દેખાતું નથી. એ વિષયમાં સ્વેચ્છા-ચાર પ્રવર્તતો હશે. એટલું ખરૂં કે નવા વિચારના આર્યો દાદી મૂંઠ મુંઠાની નાખતા હશે. (જુઓ અર્ચર્ચવેદનાં વચનો.) ધીમે ધીમે હળમતનો પ્રચાર વધતો ગયો. ભારતકાળનું આર્યજનસમાજનું ચિત્ર વૈદિકાળથી જુદું જ દેખાય છે.

ભારતકાળમાં જટા અને દાદી બ્રહ્મચારીઓમાં તથા વનવાસીઓ (અનાર્ચ વનવાસીઓ તથા તપસ્વી આર્ય વનવાસીઓ (વ્રતિનાં તુ જટાઃ સટાઃ-અમર.) બન્નેમાં જ દેખાય છે, જે કે તેઓ પણ તીર્થવાસીની નિશાની તરીકે મુંઠન કરાવતા હશે. ૪૨ ત્યાગીઓ, સન્યાસીઓ, બૌદ્ધમંત્રીઓ તથા જૈન સાધુઓ (જેની સંખ્યા ઘણી વધી ગયેલી દેખાય છે) કેશ, દાદી તથા મૂંઠરહિત મુણ્ડિત વેળે-આ દેશના વસ્તીવાળા તથા વસ્તી વગરના બધા ભાગમાં પરિવ્રજ્યા કરતા નજરે પડે છે. જ્યારે દ્વિજ-શૂદ્રસ્થો પપ્પવાડીઓમાં ત્રણ કે વધુ ઓછી વાર માથાની તથા દાદીની હળમત કરાવતા, માથે નાની મોટી શિખા રાખતા, એને જુદી જુદી રીતે ઓળખી એક કે વધારે ગાંઠ બાંધતા દેખાય છે. આજના અમિ હોત્રીઓમાં જે મૂંઠો કઢાવી નાખવાનો રિવાજ છે તે પણ ભારતકાળથી ચાલ્યો આવતો હશે. ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં મૂંઠો નથી. જ્યારે ગાંધારની ઘણી મૂર્તિઓમાં સારું કાતરેલી મૂંઠો છે (જુઓ કલકતા મ્યુઝીઅમ). એટલે તે દિવસે જે મૂંઠો કઢાવવાનો રિવાજ સામાન્ય નહિ હોય. ધણા પુરુષવત્તું ચિન્હ ગણી મોટી મૂંઠો રાખતા હશે. વાનપ્રસ્થ ધર્મથી કે શોખથી દાદી રાખનારા પણ કેટલાક હશે. પણ સ્ત્રીખ પેઠે ભારતકાલીન આર્ય પુરુષો મોટાને તથા માથાને અસ્થો ન અંદાડતા એવી દરૂપના તો ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. બાપ્ત જંગલી અનાર્યોમાંથી જેઓ આર્યોના પરિચયમાં આવ્યા હશે તેઓ ધણે દિવસે-લાંબે કાળે હળમત કરાવતા હશે અને તદ્દન જંગલી સ્થિતિમાં રહેલાને અસ્થાનો કે કાતરનો સ્પર્શ નહિ જ થતો હોય. આ લોકો માથાના વાળને જુદી જુદી વિચિત્ર રીતે બાંધતા હશે અને દાદીના વાળ રંગતા હશે.

ઇ. સ. ૪૦૦-૫૦૦ પછીની સ્થિતિની પરંપરા મોટે ભાગે આજ સુધી ચાલી આવે છે અને અજોર લોકો આ દેશમાં આવ્યા પછી આ દેશની રચિમાં જે ફેરફાર થયો છે તે સુવિદિત છે.

૪૨. તીર્થંગા જનાર શૂદ્રસ્થે લાંબો એક દિવસ ઉપવાસ કરવો તથા મુંઠન કરાવવું એવો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે:-મુષ્ટનં ચોપવાસમ્મ સર્વત્રીયેષ્વયં વિધિઃ ।

માણિક્યચંદ્ર

[અધ્યાપક રા. બ. આકલે.]

પુનાના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ રા. વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યંકરે હમણાં જ મમ્મટાચાર્યના કાવ્યપ્રકાશ નામના સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથ ઉપરની માણિક્યચંદ્ર ચૂરિની સંકેત નામની દીકા પુનાના આનંદાશ્રમ મુદ્રણાલય તરફથી છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરી છે; તે બાબત તેઓથી સાહિત્યરસિક તથા સંશોધનરસિક જનતાના ધન્યવાદને પાત્ર છે. આ સંકેત દીકા હમણાં જ નવીન ઉપવૃદ્ધ થઇ છે એમ નથી, કારણ કે ડૉ. પીટરસનના રિપોર્ટમાં આ દીકા સંપાદન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. વળી, મહંમ ગ્રે. ચાદ્દારકર તથા શાસ્ત્રીમહોદય વામનાચાર્ય જાણકાર એમની ખાસે આ દીકા હતી, અને તેમણે તેનો પોતાની દીકામાં છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તથાપિ મુદ્રણદ્વારા સૌને આ દીકા સુલભ કરી આપવાનું પ્રથમ માન રા. અભ્યંકર શાસ્ત્રીને જ ધટે છે.

સાહિત્ય રસિકોની દૃષ્ટિથી જોતાં પ્રસ્તુત દીકા બહુ જ ઉપયોગી તથા કેટલેક રચણે આનંદદાયી પણ છે. દીકાકારોના મુખ્ય દોષો-જે આવશ્યક રચણે સંક્ષેપ કરવો, અને અનાવશ્યક રચણે બર્ધ વિસ્તાર કરવો-આથી આ દીકાકાર સંપૂર્ણ અલિપ્ત છે. કાવ્યપ્રકાશકારે જેમના ગ્રંથોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે એવા ભામહ, ભટ્ટોદ્ભટ, રુદ્રટ, દણ્ડી, વામન, આનંદવર્ધન, અભિનવગુપ્તપાદ્યાર્ય, મુકુલ, લોજ વગેરેના ગ્રંથોના ઠેકાણે ઠેકાણે મતો રજૂ કરીને દીકાકારે પોતાની ઐચિત્યવાળી માર્મિકતા બતાવી છે. દીકાકારની રસિકતા આ દીકામાં ડગલે ડગલે દેખાય છે. ખાસ કરીને મુલ્લ વિકસિસસ્મિમ્ (કાં ૦ પ્ર૦ ૨-૯), તથા પ્રસ્થાન ચલચૈઃ કૃતમ્ (કાં ૦ પ્ર૦ ૪-૩૬) આ શ્લોકો ઉપરની દીકામાં દીકાકારે હડી રસિકતા દર્શાવી છે. શૃંગારસ્વ દ્વૌ મેદૌ (કાં ૦ પ્ર૦ ૫૬) તથા રતિ-હાસિચ્ચ શ્લોકચ (કાં ૦ પ્ર૦ ૫૯) આ ઉપરનું બ્યાખ્યાન રસિક વિદ્વાનોને આનંદ આપે એવું છે. એક ઠેકાણે બાણમટે 'કાદંબરી'માં કથાયુગ્તને અનાવશ્યક એટલું જ નહિ પણ વિદ્યભૂત અર્વાતર વર્ણનો કરીને કેવો ઐચિત્યભંગ કર્યો છે એ દીકાકારે બહુ માર્મિકતાથી બતાવ્યું છે. અનેક ઠેકાણે મૂળ ગ્રંથ વિચાર કરવા સારૂ પોતાનાં કાવ્યોમાંથી જે દાખલા આપ્યા છે તે ઉપરથી દીકાકાર પોતે સહૃદય કવિ પણ છે એમ માલમ પડે છે. દીકાકારની વિદ્વત્તા તથા પાંડિત્યના પૂરાવા દીકામાં અનેક ઠેકાણે મળે છે. પોતે જૈન સાધુ હોવા છતાં એમનું વેદવેદાંતાદિકમાં જે ગાદ અધ્યયન હતું તે ઉપરથી, જૈન અને વૈદિક ધર્મની વચ્ચે કેટલી સહિષ્ણુતા તથા ઐક્ય હતું તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. વિદ્વત્તા, રસિકતા અને માર્મિકતા આ ત્રણેનો સંગમ આ દીકામાં હોવાથી દીકાકારે નવમા ઉક્તિસની દીકાના પ્રારંભે 'લોકોત્તરોડય સંકેતઃ' એમ જે કહ્યું છે તે વ્યાખ્યાનની ઉક્તિ ન જ કહેવાય. સંકેત શબ્દ ઉપર શૃંગારાર્થપર શ્લેષ કરીને બીજે ઠેકાણે પણ દીકાકારે આત્મવિશ્વાસથી પોતાની દીકાનું મહત્ત્વ વર્ણવ્યું છે.

દીકાકાર માણિક્યચંદ્રના કાવ્યનિર્ણયમાં બીજકેવ સંદેહ નથી. કારણ દીકાકારે દીકા-સમાપ્તિના શ્લોકમાં દીકાનો કાળ સ્પષ્ટ આપ્યો છે. તે ઉપરથી માણિક્યચંદ્ર ઇ. સ. ૧૧૫૯

માં હતા એ સિદ્ધ છે. આ મિતિનો ઉપયોગ કાવ્યપ્રકાશકારનો કાળ એક બાબતથી નહીં કરવામાં થઇ શકે છે, એટલે કે મમ્મટાચાર્ય ૧૧૫૯ પહેલાં થઇ ગયા એ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપસૃષ્ઠ ટીકાકારોમાં માણિક્યચંદ્ર સૌથી પ્રથમ છે. બાપીના ટીકાકારોએ પોતપોતાનો કાળ આપ્યો છે તે ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે. પણ માણિક્યચંદ્ર કાવ્યપ્રકાશના સૌથી પહેલા ટીકાકાર છે એમ તો ન જ કહેવાય. પ્રસ્તુત ટીકામાં એક પણ કાવ્યપ્રકાશટીકાકારનો નામનિર્દેશ નથી. આ ઉપરથી માણિક્યચંદ્ર જ સૌથી પહેલા ટીકાકાર એમ લાગવાનો સંભવ છે. પણ સંકેત ટીકાની અંદરનાં બીજાં કેટલાંક પ્રમાણોથી આથી વિરુદ્ધ અનુમાન નીકળે છે. ટીકામાં બે ત્રણ સ્થળે કાવ્યપ્રકાશના પાંચેની ચર્ચા કરી છે:—

(૧) “અર્થવ્યંજકનોચયતે” (કા० પ્ર० ૩-૨૨) ઉપર “વયં તુ અથ ત્વં-જકનોચયતે” (કા० પ્ર० ૭૪) હત્યમ્ ત્વચ્છબ્દો ન યુક્તઃ.....તત્કો-તિરિતિ યુક્તઃ પાઠઃ ।

(૨) “ત્યત્કોતિઃ” (કા० પ્ર० ૭૪) હત્યમ્ ત્વચ્છબ્દો ન યુક્તઃ.....તત્કો-તિરિતિ યુક્તઃ પાઠઃ ।

આ ઉપરથી ‘સંકેત’કારની વખતે કાવ્યપ્રકાશ ગ્રંથમાં કેટલાક પાંચે ઉત્પન્ન થયા હતા એમ દેખાય છે. આ પાંચાન્તરો બીજા ટીકાગ્રંથોમાં મળી આવ્યા હશે એવું અનુમાન કરવું એ વધારે પડતું નથી.

ટીકામાં અન્ય ટીકાકારોનો નામનિર્દેશ નથી તો પણ—

“મનોવિપશ્યદ્વયોઃ સામાનાધિકરણ્યં ગૌર્વાદીકાં” (કા० પ્ર० ૭૪) હત્યમ્ ત્વચ્છબ્દો ન યુક્તઃ.....તત્કો-તિરિતિ યુક્તઃ પાઠઃ ।

“અન્યે તુ સકલરત્નસારતુલ્યોઽધર” (કા० પ્ર० ૭૪) હત્યમ્ ત્વચ્છબ્દો ન યુક્તઃ.....તત્કો-તિરિતિ યુક્તઃ પાઠઃ ।

એમાં ‘કેચિત્,’ ‘અન્યે’ વગેરે શબ્દોથી અન્ય ટીકાકારો જ સંકેતકારના મનમાં અભિપ્રેત છે એવું અનુમાન થાય છે. આ ઉપરથી સંકેતકાર એ આગ પ્રકાશટીકાકાર નથી એમ લાગે છે.

પણ ઉપરના કરતાં પણ વધારે દૃઢ પૂરાવો મહંમ વાગનાચાર્ય ઝગડીકારની બાકીના ધિની ટીકાની પ્રસ્તાવનામાં મળે છે. તેમાં ચાસ્રી મહાશયે કાવ્યપ્રકાશટીકાકારોની જે વારી આપી છે તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

‘રુચકેન કૃતા ટિકા સંકેતાલ્યા તથા પરા’

આ ‘રુચક’ ઉપર ચાસ્રીમહાશય પોતે જ ટીપ લખે છે:—

“અર્થ સ્વરૂપકાપરતોમાં રાજાનકરુચકઃ ઉદ્ભવદયિકેકારવ્યરાજાનક-તિલકમૂનુઃ કરમોરદેશે નિસ્તાવ્દ્યોયદ્વાદશશતકપૂર્વાર્ધે આસીત ।.....પત-ત્રણીતા ગ્રન્થાસ્ત્યેતે-(૧) સોમપાલવિલસિયાવ્યટોકો, (૨) કાવ્યપ્રકાશશંકેતઃ, (૩) શ્રીકણ્ઠસ્તયઃ, (૪) સદ્દયલોહા, (૫) સાહિત્યમીમાંસા, (૬) હર્વચરિત-વાર્તિકમ્, (૭) અલંકારમર્મસ્યમ્.

આ ઉપરથી આગકારમર્મસ્વકાર રાજાનક રુચક કાવ્યપ્રકાશના સૌથી પહેલા ટીકાકાર છે એમ જણાય છે. રાજાનકનો કાળ માણિક્યચંદ્ર કરતાં પ્રાચીન છે, તથા મમ્મટ અને રાજાનક બંને પણ કાસીની રહીશ હતા, વગેરે વાતનો પણ ઉપરના સિદ્ધાન્તને રોકા મળે છે.

અત્રે, શાસ્ત્રીમહાશય વામનાયાર્ય ઝળખીકરે અલંકારસર્વસ્વકારની બાબતમાં જે પરસ્પર વિરોધી વિધાનો દર્શા છે તેની અર્થાં દર્શા વગેરે આગળ જવાય નહિ. શાસ્ત્રીજીના ઉપરિલિખિત ઉતારા ઉપરથી રામનંદ સ્વચ્છ કાવ્યપ્રકાશકાર કરતાં અર્વાચીન છે એવો તેમનો અભિપ્રાય જણાય છે. પણ તેમનું નીચેનું વિધાન જુઓ:--

“પ્રથમયં રચ્યકો મમ્મટાપેક્ષયાડપિ કિંચિત્પ્રાચાનઃ । અતપ્ય ‘રાજતિ તટીયમ્’ इति श्लोके मम्मटेन रच्यक्रमतं खण्डितम् । अत एव व्यतिरेकालंकारस्य द्वितीयं लक्षणं तदुदाहरणं च रच्यकोपन्यस्तं मम्मटेन खण्डितम् । किंच ‘योऽलंकारो यदाश्रितः’ इत्यपि ग्रंथेन रच्यकस्यैव खण्डनं कृतमिति बोध्यम् । अत एव च ‘ननु स्वरितादिगुणभेदात्’ इत्यादि काव्यप्रकाशग्रन्थं अलंकारसर्वस्वग्रन्थखण्डनपरतयेव योजयन्ति काव्यप्रक्षीपकाराः ॥”*

આ જે પરસ્પર વિરોધી વિધાનોમાંથી એકજ વિધાન ખરું હોય શકે. અમેને શાસ્ત્રીજીનું પહેલું વિધાન જ સત્ય લાગે છે. બીલું વિધાન કેમ બૂલ બરેલું છે તે હવે જોઈએ. વાદવિપયનો શ્લોક ‘રાજતિ તટીયમ્’ અને તેના ઉપરની કાવ્યપ્રકાશવૃત્તિ જોતાં કાવ્યપ્રકાશકારના મનમાં અલંકારસર્વસ્વના મતનું ખંડન કરવાનું હોય એમ જરાએ લાગતું નથી. અહીં ‘અમુકનો’ એવો મત છે પણ તે અપોગ્ય છે એવું પણ કશું કહ્યું નથી. ફક્ત ‘પર્વરૂપશ્ચ સંકરઃ શબ્દાલંકારયોરપિ પરિવૃદ્યતે યથા ‘રાજતિ.’ એટલું જ લખ્યું છે. હવે અલંકારસર્વસ્વકારની આ શ્લોક ઉપરની અવતરણિકા અને વૃત્તિ જુઓ—

“શબ્દાલંકારસંકરસ્તુ કૈશ્ચિદુદાહતો યથા ‘રાજતિ તટીયમ્’ इति यत्तु न सम्यगावर्जकम् । शब्दालंकारसंमृष्टिस्तु अत्र श्रेयसी.”

આ ઉતારા ઉપરથી અલંકારસર્વસ્વકારના મનમાં કાવ્યપ્રકાશકારનો મત છે એ ચોક્કસ માત્રમ પડશે. અહીં ‘કૈશ્ચિત્’ આ શબ્દ ઉપર અલંકારસર્વસ્વ ઉપરની વિમર્શિનીના કર્તા ‘કૈશ્ચિત્=કાવ્યપ્રકાશકારાદિભિઃ’ એમ લખે છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. બીલું વાદ્યસ્ત સ્થળ વ્યતિરેકાલંકારનું. અહીં માત્ર મમ્મટ કહે છે:—

‘ક્ષીણઃ ક્ષીણોડપિ’ इत्यादौ उपमानस्य उपमेयादाधिक्यमिति केनचिदुक्तं तदयुक्तम् ।

પણ ‘કેનચિત્’ થી અહીં અલંકારસર્વસ્વકાર જ અભિપ્રેત છે એમ કહી શકાય નહીં. કારણ ‘ક્ષીણઃ ક્ષીણોડપિ શશો’ આ શ્લોક છે સ્પષ્ટનો. સ્પષ્ટ વ્યતિરેકનો આ બીજો પ્રકાર માનીને તે ઉપર ‘ક્ષીણઃ ક્ષીણોડપિ’ આ પોતાનું જ ઉદાહરણ આપ્યું છે. તેથી મમ્મટનો આક્ષેપ સ્પષ્ટ ઉપરજ છે એમ માનવું વધારે સ્વાભાવિક અને ન્યાયશુદ્ધ છે.

જાણે એક વાદસ્થળ રહ્યું—શ્લેષાલંકાર વિષયક. આ વાદ એટલો વિસ્તૃત છે કે તેમાંથી અહીં ઉતારા લેવાય જ નહિ. કુંકામાં એટલું જ કહીશું કે આ બાબતમાં મમ્મટ જે કાંઈ લખ્યું છે તે ઉપરથી તેમના મનમાં અલંકારસર્વસ્વકાર જ હતા એમ નિશ્ચયથી કહી શકાય નહિ. હવે અલંકારસર્વસ્વ વાંચતાં લાંબું વિવરણ અને આક્ષેપો કાવ્યપ્રકાશકારની સામે જ છે એમ લાગે છે. એક બે ટેકાણે તે કાવ્યપ્રકાશકાર જે ઉદાહરણો

* અમને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે કે ડૉ. રઘુનાથ કરમરકરે આ અર્થનું પુનઃ સંગ્રાધન કરતી વખતે પણ આ બાબતનો ખુલાસો કર્યો નથી!

સ્વભતસમર્થનાર્થ આપ્યાં છે તે જ લખે તેમણે તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. તે ઉપરથી અમારો સિદ્ધાન્ત દૃઢ થાય છે. જુઓ—

(૧) “ન ચાયં ઉપમાપ્રતિભોત્પત્તિહેતુઃ શ્લેષઃ અપિ તુ શ્લેષપ્રતિભોત્પત્તિ-
હેતુરુપમા” કાઠ પ્ર૦ ૧-૩૭૧.

“સકલકલં પુરમેતજ્જાતં મંપ્રતિ સુધાંશુવિમ્બમિથ’ इत्यादौ न गुणक्रिया-
साम्यमुपमाप्रयोजकमपि तु उपमाप्रतिभोत्पत्तिः श्लेष एवावसेयः ।” અલંકાર-
સર્વસ્વ, નિ. સા. ૧૧.

(૨) “इह दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सः अन्ययव्यति-
रेकाभ्यां पञ्चावतिष्ठते । उपमादयः शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।” કાઠ પ્ર૦ ૧,

“पूर्वेन अन्ययव्यतिरेकाभ्यां शब्दहेतुकत्वाच्छब्दालंकारत्वमिति चेत् न ।
आश्रयाश्रयिभावेनालंकारत्वस्य लोक्यद्वयवस्थानात् ।” અલંકારસર્વસ્વ ૧૧.

પણ ઉપરનાં પ્રમાણો દરતાં પણ સજ્જાત પ્રમાણ અલંકારસર્વસ્વની વિમર્શિની ટીકામાં
મળી આવે છે. વિમર્શિનીકાર એક ટીકાણે લખે છે:—

“यत्तु ‘काव्यप्रकाशसंकेते’ ग्रन्थकृता वस्तुध्वनेः शब्दशक्तिमूलत्वं
चिन्त्यमुक्तं तदुदाहरणाभिप्रायेणैवोक्तमेवम् । तत्र हि ‘पन्थिञ ण इत्थ’ इत्याद्यु-
दाहरणमुभयशक्तिमूलं शब्दशक्तिमूलस्य वस्तुध्वनेः ध्रोमम्मटेनीपात्तम् । इद-
ं यथार्थं भवमेव विचारितम् ।” અલંકારસર્વસ્વ ૧૦૨.

આ ઉદ્દેશ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અલંકારસર્વસ્વકારે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર ‘સંકેત’
અતી ટીકા લખી છે. તેમાં ગ્રન્થકાર કાવ્યપ્રકાશને અનુસરીને ટીકા કરે છે. પણ અલં-
કારસર્વસ્વ આ પોતાના સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં મખમટની સામે વાંધો ઉઠાવીને તેમના મનનું ખખડન
કરે છે. વિમર્શિનીકારે આ ‘સંકેત’ ટીકા જોયેલી હતી. હૃદયે તે હાલ ઉપલબ્ધ નથી
એ જાણી વાત, અસ્તુ. ઉપરના વિવેચન ઉપરથી આપણને એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. માણિ-
કવ્યદ્રે કાવ્યપ્રકાશના પેહેલા ટીકાકાર નથી. તે તો અલંકારસર્વસ્વકાર છે એ એક, અને
કાવ્યપ્રકાશકાર, અલંકારસર્વસ્વકાર પેહેલા હતા, એ બીજી વાત. અલંકારસર્વસ્વકાર એ
મખમટવિના ગુરૂ. મખમટ કાશ્મીરના રાજા જયસિંહના સમકાલીન હતા. જયસિંહનો કાલ
ષ. સ. ૧૧૨૯-૧૧૫૦ એ પ્રસિદ્ધ છે. તે પેહેલાં અલંકારસર્વસ્વકાર એટલે આશરે ૧૧૦૦
થી ૧૧૨૯ સુધી. તે પેહેલાં કાવ્યપ્રકાશકાર એટલે ૧૧૦૦ પેહેલાં કેટલાક વર્ષો થયા એ
સિદ્ધ થાય છે. માણિકવ્યદ્રે નિર્દિષ્ટ કરેલા ગ્રંથકારો ‘સામદ, દમડી, વામન, વગેરે કાવ્ય-
પ્રકાશ કરતાં પ્રાચીન છે આ બાબતમાં શંકા નથી. એ નામ વિશે શંકા આવવાનો સંભવ
છે એક સુકલ અને બીજું સીઓજ. માણિકવ્યદ્રે બીજા ઉદ્દેશ ઉપરની ટીકામાં એ ત્રણ
ટીકાણે ‘મુકુલસ્વાપ્યદોડનુમતમ્’ (સંકેત ૧૭) ‘મુકુલસ્ત્વેષમાદ’ (મં. ૨૧) એવા
સુકલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સુકલ માણિકવ્યદ્રે પેહેલાના કાવ્યપ્રકાશ ઉપરના કાષ્ટ ટીકાકાર
તો નથી તે? એવી શંકા કદાચ કાઠને લાગશે. પણ આ સુકલ કાવ્યપ્રકાશકાર કરતાં
પ્રાચીન છે, એમાં શંકા નથી. ભટ્ટોદ્ભટના ‘કાવ્યઅલંકારમંદ’ ઉપર ટીકા લખનાર પ્રતીકા-
રેન્દુરાજ આ સુકલને ગુરૂ તરીકે માને છે. ટીકાપ્રારંભે તે લખે છે:—

श्रीषट्पदप्यामुकुलकादधिगम्य विविच्यते ।

પ્રતીકારેન્દુરાજેન કાવ્યાલંકારમંદઃ ॥

આ મુકુલે 'અભિધામાતૃકા' કરીને ગ્રંથ કર્યો છે. તેમાંના કેટલાક શ્લોકો મમ્મટે કાવ્યપ્રકાશના ખીલ ઉલ્લાસમાં ચોડાધણો ફેશ્કર કરીને લીધા છે (જુઓ કા. પ્ર. ૭૫-૨ની પ્રો. ચંદ્રિકાની ટિપ્પણી પા. ૨૬, ૩૬, ૩૮, ૪૨, ૫૫). આ મુકુલ કલ્લટ-પુત્ર છે એમ અભિધામાતૃકાગ્રંથની સમાપ્તિના શ્લોક ઉપરથી દેખાય છે:—

મટ્કલ્લટપુત્રેણ મુકુલેન નિરૂપિતા ।

નૃરિપ્રવોધનાયેયમભિધાવૃત્તિમાતૃકા ॥

આ કલ્લટ અવન્તિવર્માનો સમકાલીન હતા. (જુઓ રાજતરંગિણી પા. ૬૬.) અવન્તિવર્માનો સમય ૮૫૫-૮૮૪ સુધીનો ગણાય છે. (જુઓ રાજતરંગિણી પા. ૩૪) તેથી મુકુલનો સમય આશરે નવમા સદીના છેલ્લા ભાગમાં પડે છે * એ નક્કી થાય છે. અને મુકુલનો કાલ નક્કી થતાં તેમના શિષ્ય પ્રતીહારેન્દ્રનો કાલ પણ લગભગ નક્કી કરી શકાય. આ ગુરુશિષ્ય વિષે શાસ્ત્રીમહાશય લખે છે: “ઈમો મુકુલમત્તહારન્દુરાજો કારમી-રિકો.” પણ એ અર્ધસસ છે. મુકુલ એ કાશ્મીરવાસી હતા એ ખરું, પણ પ્રતીહારેન્દ્ર કંઠશુદેશવાસી હતા એ તેમની ટીકાના સમાપ્તિના શ્લોકમાં તે પોતે જ કહે છે:— ‘કાવ્યાલંકારસારે લઘુચિવૃત્તિમધાત્કોંકણઃ શ્રીન્દુરાજઃ । શાસ્ત્રીમહાશયે આ શ્લોકનો ઉલ્લેખ કર્યા છતાં તેમનું અનુમાન કેમ જુદું થયું ?

આખરે રજા શ્રીભોજ. એમના વિષે ત્રણ પ્રશ્નો સંભવે છે. એ કાવ્યપ્રકાશકારના પછીના કે સમકાલીન કે કાવ્યપ્રકાશકાર પહેલાં ? પ્રથમ પ્રશ્ન યાચ્ય નથી, સાચી કે મમ્મટે કાવ્ય-પ્રકાશની અંદર ‘તદ્વિદ્વંજ્ઞવનેષુ મોક્ષનૃપતેસ્તસ્યાગલીલાયિતમ્’ (કા. પ્ર. ૧૦-૫૦૫) એવો લોજરાજનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. હવે લોજને મમ્મટ સમકાલીન, કે મમ્મટ લોજ પછીના એટલોજ સવાત્ર રહ્યો. બન્ને સમકાલીન હતા એમ કાવ્યપ્રકાશકારના એક ટીકાકાર હમીસેન લખે છે કે મમ્મટના કેઅટ અને ઐવટ કરીને બે ભાષ હતા. તેમાંથી ઐવટ મમ્મટના નાના ભાઈ. હવે ઐવટ પોતાના વાજસનેવી સંહિતાભાષ્યમાં

ઋણ્યાર્દોશ પુરસ્કૃત્ય અવન્ત્યામુવટો વસન્ ।

મન્વ્રમાણ્યમિદં ચક્રે ભોજે રાજ્યં પ્રશાસતિ ॥ (શલ્લકીકર, પ્રસ્તા.)

એમ લખે છે. તે ઉપરથી મમ્મટ અને લોજ સમકાલીન હતા એમ લાગે છે. પણ આ ઐવટ મમ્મટના ભાઈ એ નક્કી નથી, કારણ તે ઉપરોક્ત મન્વ્રમાણ્યમાં પોતાનો ‘વસન્તાર્યસ્ય સુનુના’ એવો નિર્દેશ કરે છે અને મમ્મટ જૈયટના પુત્ર કહેવાય છે. તેથી આ બાબત સંશયગ્રસ્ત હોવાથી લોજ અને મમ્મટનું સમકાલીનત્વ નિશ્ચયથી કહી શકાય નહીં. હવે રહ્યો છેલ્લો પક્ષ,—લોજ પછી મમ્મટ. એજ પક્ષ અમને ગ્રાહ્ય લાગે છે. આ પક્ષને અતુલ પુરાવો ઉપરના કાવ્યપ્રકાશના શ્લોકમાં આવ્યો જ છે. વળી આપણા માણિક્યચંદ્રનો અભિપ્રાય એવો જ છે એમ તેમની ટીકામાંના નીચેના ફક્કરા ઉપરથી જણાય છે:—

“શ્રીભોજેન જૈમિન્યુકપદ્પ્રમાણાનિ સંભવ્શાલંકારતયોકાનિ । કેપાં-ચિત્તુક્તિધ્વન્તર્ભાવાત્ . કેપાંચિદ્ધમરકારકારિત્વાત્કેપાંચિત્કાવ્યશરીરત્વાચ્ચ તાનિ નામ કાવ્યાલંકારતયા પ્રતિપાદિતાનિ ” —સંકેત, પા. ૩૦૪.

* વધારે વિગતો માટે જુઓ Aufrecht, Catalogus Catalogorum, Part I, p. 86).

માત્ર ભોજ અને મમ્મટની વચ્ચે બહુ અંતર ન હતું. કદાચ એક વૃદ્ધાવસ્થામાં અને બીજો તારુણ્યાવસ્થામાં-એવું તેમનું સમજાણીત્વ હશે. પણ એટલું તો નક્કી જ કે સરસ્વતીકુલામરણુ અંથ યથા પછી મમ્મટે પોતાનો કાવ્યપ્રકાશ રચ્યો.

ઉપરની ચર્ચામાંથી જ સિદ્ધાન્તો નિકળે છે તે દ્રીધી એકત્ર સૂત્રરૂપે નીચે આપીએ છીએ:—

- (૧) શ્રીભોજનો કાલ ઇ.સ. ૯૯૬ થી ૧૦૫૧ સુધી (જુઓ ઝળકીદર, પ્રસ્તા. પા. ૯.)
- (૨) શ્રીમમ્મટનો કાલ ઇ.સ. ૧૦૫૧ અથવા તે પહેલાં થોડાં વર્ષોથી ૧૧૦૦ સુધી.
- (૩) અલંકારસર્વસ્વકાર રાજનંદ સ્વયંક ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૧૨૫ સુધી (આ કાવ્યપ્રકાશના પ્રથમ દીકાકાર.)

(૪) માણિક્યચંદ્ર (ઉપલબ્ધ દીકાકારોમાં પ્રથમ) ૧૧૨૫ થી ૧૧૬૦ સુધી.

ઉપરની મંત્રોધનાત્મક ચર્ચામાં માણિક્યચંદ્રની દીકાનો થોડો ધણો ઉપયોગ થયો. વળી પણ કેટલીક બાબતોમાં તેમની દીકા પુરાવારૂપ મણી રાધાપ. દાખલા તરીકે—કાવ્યપ્રકાશ અંથ મમ્મટે દશભોક્ષાસમાંના પરિકરાલંકાર સુધી જ રચ્યો. ત્યારપછીનો ભાગ ‘અપ્સર’ દરીને પડિતે રચીને અંથ પૂરો કર્યો એવી એક આખ્યાયિકા છે. આ આખ્યાયિકામાં પૂર્ણ સત્ય હોય એવા વિશ્વાસથી એક દેહાણુ માણિક્યચંદ્ર તેનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

“ અયં ગ્રંથોડયેનારદ્ધોડપરેણ સમાપિત इति द्विस्रण्डोऽपि, संघटना-
याव ॥ ૫૫૮ ॥ ” સંકેત, ૩૦૪.

કાવ્યપ્રકાશના ‘વિભિન્નરૂપોડભિન્નરૂપઃ પ્રતિભાસતે ચત્’ આ શ્લોક ઉપર ઉપરની દીકા છે. સંકેતકારના લખવાની દગ ઉપરથી ઉપરની આખ્યાયિકા સાચી છે એમ માનવું પડે છે. એ સાચી હોય તો બાલુભટ્ટની કાદંબરીના પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધની પેઠે આ બે અંથકારની એક કૃતિ પણ અત્યંત કૌતુકારપદ છે એમાં શક નથી.

હવે ખુદ માણિક્યચંદ્ર વિશે પ્રસ્તુત દીકામાં તથા અન્યત્ર શ્રી માહિતી મળે છે તે જોઈએ. આ દીકાના સમાપ્તિશ્લોકોમાં (જુઓ ડૉ. પિટરમનનો ત્રીજો રિપોર્ટ) માણિક્યચંદ્રે પોતાના સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરા આપી છે—તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—શ્રી રીલમદ્રસુરિ, ભરતેશ્વરસુરિ, વેરન્દ્રાભિ મુનીશ્વર, શ્રીસાગરેન્દુ, માણિક્યચંદ્રસુરિ. આ માણિક્યચંદ્રે કેટલાંક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે; સાચી કે સંકેત દીકામાં અનેક ઠેકાણે “સ્વં યથા” “લોકે યથા” “દ્વયોદાહૃતિઃ યથા” આવા અવતરણુપૂર્વક પોતાના ધણા શ્લોક એમણે ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. એક ઠેકાણે તો પોતાના પાર્શ્વનાયચર્ચનપર કાવ્યમાંથી વર્ણવ્યુત્કતનો એક શ્લોક આપ્યો છે. તપાસ કરતાં (૧) ‘દશસ્કન્ધ’, (૨) દશસર્ગવાળુ ‘પાર્શ્વનાયચરિત’ અને (૩) શાંતિનાયચરિત આ ત્રણ કાવ્યો એમણે રચ્યાં છે. એવી માહિતી મળી છે. આ ત્રણમાંથી શાંતિનાયચરિત કાવ્યના પ્રથમ સર્ગના પ્રારંભના કેટલાક શ્લોક પ્રો. કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવની પાસેથી અમને મળ્યા છે. તે ઉપરથી આ માણિક્યચંદ્ર રાજગચ્છ સંપ્રદાયના હતા એમ જણાય છે (શાંતિનાયચરિત, સર્ગ ૧-૨૦). હવે ‘નલ્લાયન’ આ સો સર્ગવાળા કાવ્યના કર્તા માણિક્યચંદ્ર એ સંકેતકાર માણિક્યચંદ્ર કરતાં જૂદા જ છે એ સ્પષ્ટ છે કારણ ‘નલ્લાયન’ કાર ‘ઘટનચ્છત્તપોનૃગાંકઃ’ એમ પોતાના ‘ઘટનચ્છ’ સંપ્ર.

દાખતો ઉલ્લેખ કરે છે. ઉપરના શાંતિનાથચરિતની હસ્તલિખિત પ્રત પાલિતાણા ગ્રંથ-સંગ્રહમાં છે એમ જાણ્યું છે.

સંકેતકાર માણિમ્યયંદ્ર ગુર્જરદેશવાસી હતા એમ કહેવાય છે. રાજ વસ્તુપાલે એમને અધ્યયનઅધ્યાપન સારૂ એક મોટો ગ્રંથસંગ્રહ આપ્યો હતો. વસ્તુપાલને માણિ-મ્યયંદ્ર વચ્ચે ધણો સ્નેહસંબંધ હતો. માણિમ્યયંદ્રનો મઠ આયુર્ધર્વતની પાસે હતો. ત્યાં એ પોતાની ગ્રંથરચના કરતા ધ્યાદિ આખ્યાયિકા એમને વિષે છે. એમાં ઐતિહાસિક સંત્ય ફેટલું છે એની ચર્ચા કરવાનું પ્રસ્તુત સ્થળ નથી. માત્ર દીકાના અન્તઃપ્રમાણથી એ ગુર્જરદેશીય હતા એમ લાગે છે. કાવ્યપ્રકાશના ‘પત્તન્મન્દુષિપક્તિદુકફલ’ (કા. પ્ર. ૭-૧૪૩) આ સ્લોક ઉપર દીકા કરતાં “તિન્દુકફલં ટિમ્બરૂક ઇતિ રૂપાતં (સંકેત, ૧૨૩) એમ દીકાકાર લખે છે. ટિમ્બરૂક’ શબ્દ ગુજરાતીમાં જ પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરથી માણિમ્યયંદ્ર ગુર્જરદેશીય હતા એવું અનુમાન થાય છે.

એક ઠેકાણે દીકાકારે ‘પૂજ્યાનાં યથા’ એમ કહીને એક સ્લોક ઉદ્કૃત કર્યો છે તે એમના ગુરુનો હોય એમ ‘પૂજ્ય’ શબ્દ પરથી લાગે છે. એ અનુમાન સાચું હોય તો માણિમ્યયંદ્રના ગુરુ શ્રીસાગરેન્દુએ એકાદ કાવ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે.

અહીં દીકાકાર અને દીકા વિષેની ચર્ચા પૂરી થઈ. હવે સંકેતદીકામાં સંશોધનદષ્ટિથી મહારવની જે ફેટલીક નાની બાબતો છે તેનો અમે નીચે સંગ્રહ કરીએ છીએ.

- (૧) તથા ચોક્તે ‘કાઢ્યકૌતુકે’ (સંકેત પૃષ્ઠ ૬) આ કોનો ગ્રંથ ?
- (૨) તત્પજ્ઞધોક્તે ‘ભર્તૃમિત્રેણ’ (સં. ૧૭) આ ભતૃમિત્ર કોણ ?
- (૩) ‘હા માતસ્તંચરિતાડસિ’ (કા. પ્ર. ૪-૩૯)—કદમીરરાજમાતૃમરણે મદ્દનારાયણકથિકાઢ્યમિદમ્ । આ ભદ્દનારાયણ કોણ ?
- (૪) ‘વિસ્તરવિચારસ્તુ કોહલલોચનમ્ગ્યાદિપુ જ્ઞેયઃ (સં. ૬૫) આ ‘કોહલ’ કોણ ?
- (૫) “અગ્ર શોણિતશબ્દસ્ય રુધિરલક્ષણેનાયેનોજ્ઞવલોકૃતરૂપાડ્યઃ ક્યય-ધોયતે” (કા. પ્ર. ૪-૧૪૬) ઉપર સંકેતઃ—“યદ્વા કાદમીરભાપયા ઉજ્જવલ્લશબ્દોડ-રૂપાર્થઃ (સં. ૧૨૪) મમ્મટ કાદમીરદેશવાસી હતા એનો એ એક પુરાવો છે.
- (૬) પ્રિતિમાનિરુદ્ધનાટકે વૃત્તમિદમ્ (સં. ૧૪૯) આ નાટકના કર્તા કોણ ? અને એ નાટક પણ કયું ?
- (૭) ‘ગૌડીયાનાં નિર્દેશો ન યુક્તિમાન’ ઇતિ યામનમંગલો (સં. ૧૯૦) આ ‘મંગલ’ સાહિત્યશાસ્ત્રી કોણ ?

(૮) યથા ‘ઉદ્ભટકુમારસંભવે’ ગૌરીસ્તુતી (સં. ૨૫૨) માણિમ્યયંદ્રના વખત સુધી એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ હતું. પ્રતીહારેન્દુરાજ પણ આ કાવ્યમાંથી પોતાની દીકામાં ધણી વખત ઉદાહરણો આપે છે.

દશ માનવધર્મ

[અધ્યાપક રામનારાયણ વિ. પાઠક.]

મનિજનનિકાયના ૪૧મા સાલ્વ્યકસુતમાં નીચે પ્રમાણે વાંત આપેલી છે:

કોસલ દેશમાં ઉપદેશને અર્થે ૧૨તા ૧૨તા એકવાર ભગવાન કોસલદેશના સાલા નામના બ્રાહ્મણગામ પાસે મોટા બિહુસંધ સાથે આવી ચડ્યા. શામ્યકુલથી પ્રમનિત થયેલ શામ્યપુત્ર શ્રમણ ગોતમ આવ્યા છે એમ સાલાના બ્રાહ્મણગૃહસ્થોએ સાંભળ્યું. ત્યારે ભગવાન બુદ્ધનો એવો દૃશ્યાણુકારી કીર્તિશબ્દ ફેલાયો હતો કે પોતે પરમશ્રેષ્ઠ સુગત લોકવિદ છે અને દમ્યપુરુષોના સારથિ અને દેવ તથા મનુષ્યોના યાસ્તા છે; તેઓ દેવ, માર, બ્રહ્મ સહિત સર્વ લોકને, શ્રમણ બ્રાહ્મણ સહિત અને દેવ મનુષ્ય સહિત સર્વ પ્રગ્નને સ્વયં જાણીને અને સાક્ષાત્ કરીને ઉપદેશ આપે છે; તેઓ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે જે ધર્મ, આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં દૃશ્યાણુકારી છે અને અર્થવાણીશબ્દ છે; તથા કેવળ પારપૂર્ણ અને પરિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનો પ્રકાશ કરે છે; એવા રૂપના અર્હતનાં દર્શન થાય છે.

હવે સાલાના બ્રાહ્મણગૃહસ્થો જ્યાં ભગવાન હતા ત્યાં ગયા અને જમીને કેટલાએક ભગવાનને અભિવન્દન કરીને, કેટલાએક ખખરઅંતર પૂછીને, કેટલાએક હાથ નેડીને, કેટલાએક પોતાનાં નામગોત્ર કહીને અને કેટલાએક કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના એક બાજુ એક બાજુ ખેડેલા એવા સાલાના બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થોએ ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું: મો. ગોતમ! કેટલાએક જીવો કાયાના નાશ પછી, મરણ પછી, અપાપક દુર્ગતિ વિનિપાત નરક પામે છે તેનું કારણ અને હેતુ શો? વળી મો ગોતમ, કેટલાએક જીવો કાયાના નાશ, મરણ પછી સુગતિ સ્વર્ગલોકને પામે છે તેનું કારણ, હેતુ શો?"

"હે ગૃહસ્થો, અધર્મચર્યા અને વિપમચર્યાના હેતુથી કેટલાએક જીવો.....નરક પામે છે; હે ગૃહસ્થો ધર્મચર્યા અને સમચર્યાના હેતુથી કેટલાએક જીવો.....સ્વર્ગ પામે છે."

"ભગવાન ગોતમે આ સંક્ષિપ્તથી બાળેલા, વિસ્તારીને અર્થ સ્પષ્ટ નહિ કરેલાનાં અર્થ અમે વિસ્તારથી સમજતા નથી. ભગવાન ગોતમ એવી રીતે ધર્મનો ઉપદેશ આપો જેથી અમે.....વિસ્તારથી અર્થ સમજીએ."

"ત્યારે હે ગૃહસ્થો સાંભળો સારી રીતે મનમાં સંમજે, હું કહું છું."

"ભક્ષે" એમ સાલાના બ્રાહ્મણગૃહસ્થોએ ભગવાનને સામું કહ્યું. ભગવાન આ પ્રમાણે બોલ્યા—

"મો ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે કાચથી અધર્મચર્યા, વિપમચર્યા થાય છે, ચાર રીતે વાણીથી અધર્મચર્યા વિપમચર્યા થાય છે, ત્રણ રીતે મનથી અધર્મચર્યા વિપમચર્યા થાય છે."

૧. 'દમ્ય' નો યૌગિક અર્થ 'ધોસરીએ નેડી શકાય' એવો છે અને લાક્ષણિક અર્થ 'શિક્ષાયોગ્ય' એવો અહીં છે.

૨. લોકોને પાપને રસ્તે દોરનાર.

૩-૪. એક જ કે સમાન અર્થના શબ્દો એક સાથે વાપરવાની પાલીસાહિત્યમાં પ્રથા છે.

છે. ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે કાયથી અધર્મચર્યા વિષમચર્યા થાય છે તે કેવી રીતે ? હવે ગૃહસ્થો, કેટલાએક પ્રાણુતિપાતિ થાય છે, ૨ રક્તપાણિ મારકાડમાં મન લગાડે છે, પ્રાણીઓ તરફ અધ્યાયી વર્તે છે. અદત્તાદાયી^૪ પણ થાય છે; જે ખીજે કોઈ ગામ કે વગડે ગયો હોય ત્યારે તેનું ધન કે રાચરચીકું આપ્યા સિવાય લાઇ લે છે અને તેથી જોતે ચોરી કહે છે તે થાય છે. કામમાં મિથ્યાચારી પણ થાય છે જે, માએ રહેલી, પિતાએ રહેલી, બાઈએ રહેલી, બહેને રહેલી, સગાંએ રહેલી, કુટુંબે રહેલી, (ધર્મે રહેલી) સ્વામીવાળી, દણ્ડ પામેલી, જોતે કાલએ માળા પહેરાવી હોય તેટલું પણ કચેલું હોય એવી, એવી જાતની સાથે સંબંધ કરે છે. એવી રીતે હે ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે કાયથી અધર્મચર્યા વિષમચર્યા થાય છે. હે ગૃહસ્થો, ચાર રીતે વાણીથી અધર્મચર્યા વિષમચર્યા થાય છે તે કેવી રીતે ? હવે ગૃહસ્થો, કેટલાએક મૃધાવાદી થાય છે, સભામાં કે પરિષદમાં સગાં સંબંધીઓ મધ્યે, શ્રેણીમધ્યે, રાજદરબારમધ્યે આણીને તેને સાક્ષી તરીકે પૂછે કે-હે પુરુષ, જે જાણતો હો તે કહે-તે નહિ જાણતાં છતાં કહે કે હું જાણું છું, જાણતો હોય છતાં કહે કે હું જાણતો નથી, જોયું ન હોય છતાં કહે કે મેં જોયું છે, અને જોયું હોય છતાં કહે કે મેં જોયું નથી. આ પ્રમાણે પોતાના કારણે અથવા ખીજના કારણે પોતાને કાંઈ લાભ મળ્યો હોય તેના કારણે જાણતો છતાં મૃધાવાદી થાય છે. પિશુનવાચી^૫ પણ થાય છે. તે આંખનામાં ફાટફૂટ કરવા માટે અહીંનું સાંભળીને ત્યાં કહે છે અને તેમનામાં ફાટફૂટ કરવા માટે ત્યાંનું સાંભળીને અહીં કહે છે, અને એવી રીતે સમગ્રમાં^૬ ખેડ પાડે છે, મિત્ર થયેલાને ઉશ્કેરે છે, વ્યગ્રમાં મળ પામે છે, વ્યગ્રમાં રત રહે છે, વ્યગ્રમાં આનંદ માને છે અને વ્યગ્ર કરવાની વાણી બોલે છે. પરુષવાચી^૭ પણ થાય છે તે મર્મબેદી દર્શક ખીજને દડવી લાગે એવી, ખીજને ચોટી જાય એવી, ક્રોધના જેવી વિશેષ કરે એવા પ્રકારની વાણી બોલે છે. સંલિન્તાલાપી^૮ પણ થાય છે તે અકાલે બોલે છે, નહિ બનેલું બોલે છે. અનર્થ, અધર્મ, અવિનય બોલે છે રહસ્ય વિનાની વાણી બોલે છે. અકાલે મ્હોંમાંયાં પિતાનું અર્થવિનાનું બોલે છે. એવી રીતે હે ગૃહસ્થો, ચાર રીતે વાણીથી અધર્મચર્યા વિષમચર્યા થાય છે. હે ગૃહસ્થો ત્રણ રીતે મનથી અધર્મચર્યા વિષમચર્યા થાય છે તે કેવી રીતે ? હવે ગૃહસ્થો, કેટલાએક લાલચુ હોય છે જેઓ ખીજના વિત્ત અને રાચરચીલાની લાલચ કરે છે-અહા જે ખીજનું છે તે માઈ હોય તો! વ્યાપન્નચિત્ત^૯ પણ હોય છે, તેમનામાં દુષ્ટ સંકલ્પો થાય છે-આ જીવો હણાઇ જાઓ, તેમનો વધ થાઓ, તેમનો ઉચ્છેદ થાઓ, તેમનો વિનાશ થાઓ, તે હોય જ નહિ એમ થાઓ. મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હોય છે જેની દૃષ્ટિ વિપરીત હોય છે-દાન નથી, ઈષ્ટ નથી, હુત^{૧૦} નથી, સુકૃત કુષ્કૃત હોતો ફલવિપાક નથી, આ લોક નથી, પરલોક નથી, માતા નથી, પિતા નથી, ઊર્ધ્વગામી સત્ત્વો નથી, સમ્યગ્ ગતિવાળા સમ્યગ્ આચરણવાળા શ્રમણ બ્રાહ્મણો નથી જે આ લોક પ્રસોક્તને સ્વયં જાણીને સાક્ષાત્ દરીને ઉપદેશ આપે. એવી રીતે હે ગૃહસ્થો, ત્રણ રીતે

૪. દીધા વગર લેનારા.

૫. ચાડી સુગલી કરનાર.

૭. દોર બોલનાર.

૮. હિંસાજીવિવાળા.

૬. સંખીને, એકલા રહેલા. તેથી ઉલટું તે વ્યગ્ર.

૯. બડબડાટ કરનાર.

૧૦. હોમલું. યત.

મનથી અધર્મચર્યા થાય છે. એ રીતે અધર્મચર્યા વિષમચર્યાના કારણથી, હે ગૃહસ્થો, કેટલાએક જીવો.....નરકમાં જાય છે.”

આ પછી એજ સુતમાં^{૧૧} એવી જ રીતે ધર્મચર્યા, સમચર્યાનું વર્ણન કર્યું છે: ત્રિવિધ કાયધર્મચર્યામાં પ્રાણાતિપાતથી વિરામ પામેલો નિહિતદણ્ડ નિહિતશસ્ત્ર લગ્ન-વાળો-ધ્યાપત્ર સર્વસૂતહિતમાં અનુકંપા રાખનારો હોય છે; અદક્ષાજ્ઞાનથી વિરામ પામેલો કોષ્ઠનું કાંઈ આપ્યા વિના લેતો નથી, કાયમાં મિથ્યાચારથી વિરામ પામેલો કાયના મિથ્યાચારથી દૂર રહે છે. ચતુર્વિધ વાણીની ધર્મચર્યામાં મૃપાવાદથી વિરામ પામેલો જૂઠું બોલતો નથી, પિશુન વાણીથી વિરામ પામેલો કોષ્ઠને બ્રહ્મકાવા અહીંનું અહીં કહેતો નથી પણ બાહેધને ભેગા કરી આપે છે અને એવી વાણીમાં જ આનંદ લે છે, પરુષ વાણીથી વિરામ પામેલો અમૂઢ, કષ્ટિહુષ, પ્રેમાગ્ર, હૃદયગમ, નાગરિક, બહુ જનને વહાલી લાગે તેવી અને બહુ જનના મનને પ્રીતિ કરે એવી વાણી બોલે છે. અને સંબિન્નપ્રજ્ઞા-પથી વિરામ પામેલો યોગ્ય રીતે અર્થવાણું બોલે છે. ત્રિવિધ માનસિક ધર્મમાં અલાસચ્યુ, કોષ્ઠનું હોય તે પોતાનું થાય એવી ધ્રુવજા કરતો નથી; અવ્યાપન્નચિત્ત દુષ્ટ સંકલ્પ કરતો નથી અને સમ્યગ્ દષ્ટિવાળો, હોય તે નથી ને બદલે હોય તે છે એ પ્રભાણે સમજે છે.

આ પ્રભાણે બૌદ્ધ ધર્મમાં દશ અકુશલ કર્મપથ ગણાવેલા છે. ત્રણ કાયિક (૧) પ્રાણ-પાત (૨) અદક્ષાજ્ઞાન (૩) બિચાર; ચાર વાચિક (૪) અસત્ય ભાષણ (૫) ચાડી (૬) કઠોર ભાષણ (૭) બકબકાટ અને ત્રણ માનસિક (૮) પરદ્રવ્યનો લોભ (૯) ક્રોધ (૧૦) નાસ્તિકતા. આ દશ અકુશલ કર્મપથથી નિવૃત્ત રહેવું એ દશ કુશલ કર્મપથ છે. આ ધર્મોના બૌદ્ધગ્રંથોમાં અનેક જગાએ ઉલ્લેખ છે. અદૃઢશાહાર બુદ્ધયોગાચાર્ય આ કુશલ કર્મપથને એક જગાએ મનુષ્યધર્મ કહ્યા છે. તે ઉપરથી-લાગે છે કે એ કાળમાં સામાન્ય દશ મનુષ્યધર્મો ગણાવા લાગ્યા હશે.

વૈદિક ધર્મગ્રંથોમાં પણ આજ દશ પાતકોથી નિવૃત્ત રહેવું તેને સામાન્ય મનુષ્ય-ધર્મ કહેલો છે. ન્યાયદર્શનના બીજા સૂત્ર ઉપરના વાતસ્થાપનભાષ્યમાં આજ ધર્મોના ઉલ્લેખ નીચેના શબ્દોમાં છે:—

‘‘પતસ્માન્મિથ્યાજ્ઞાનાર્દનુકૂલેષુ રાગઃ, પ્રતિકૂલેષુ દ્વેષઃ ।

રાગદ્વેષાધિકારાચ્ચાસત્યેષ્યામાયાલોભાદયો દોષા ભવન્તિ । દોષૈઃ પ્રયુક્તઃ શરીરેણ પ્રવર્ત્તમાનો હિંસાસ્તેયપ્રતિપિદ્ધમૈથુનાન્યાચરતિ, વાચાનૃતપરુષસૂચના-ઉસમ્બદ્ધાન્તિ, મનસા પરદ્રોહં પરદ્રવ્યાભીપ્સતાં નાસ્તિક્યં ચેતિ । સેયં પાપાન્તિમકા પ્રવૃત્તિરધર્માય ।

અથ શુભા-શરીરેણ દાનં પરિત્રાણં પરિચરણં ચ, વ્રાત્રા સત્યં હિતં પ્રિયં સ્વાધ્યાયં ચેતિ, મનસા દયામલ્લપ્દાં શ્રદ્ધાં ચેતિ । સેયં ધર્માય । જુઓ ન્યાય-દર્શનમ્ યોગ્યના સંસ્કૃત સીરીઝ. ૫. ૧૪-૧૫.

‘‘આ મિથ્યાજ્ઞાનથી અનુકૂલ વિષયમાં રાગ અને પ્રતિકૂલમાં દ્વેષ થાય છે.”

૧૧. દીક્ષાદાર આ શબ્દ સંસ્કૃત સૂત્રમાંથી આવેલો માને છે. પણ સૂત્ર અને સૂક્ત એ બંનેનું પાલીમાં સુત્ત થાય. અહીં સૂક્ત લેવું જ યોગ્ય છે. સૂક્ત એટલે ‘સારી રીતે કહેલું.’

“રાગદ્વેષની સત્તા નીચે અવિવાધી અસત્ય ધર્મો માયા લોભ વગેરે દોષો થાય છે. દોષોથી પ્રેરાયેલો માણસ, શરીરની પ્રવૃત્તિથી હિંસા ચોરી અને વ્યભિચાર કરે છે, વાણી વડે અસત્ય કંઠાર ચાડી અને અસંબદ્ધ વાતો બોલે છે, મન વડે પરદ્રોહ પરદ્રવ્યની લાલસા અને નાસ્તિક્ય ચિંતવે છે. આ પાપમય પ્રવૃત્તિથી અધર્મ થાય છે.”

“હવે શુભ (પ્રવૃત્તિ)-શરીરવડે દાન રક્ષણ અને સેવા, વાણીવડે સત્ય હિત પ્રિય અને સ્વાધ્યાય, અને મનુવડે દયા અસ્પૃહા અને શ્રદ્ધા. આ પ્રવૃત્તિથી ધર્મ થાય છે.”

અહીં એનાં એજ દશ પાતકો અને તેમાંથી નિવૃત્ત થવાથી થતા એના એજ દશ ધર્મો ગણાયા છે. અને તેમનું કાયિક વાચિક માનસિકનું વર્ગીકરણ પણ એને એજ છે.

એજ વર્ગીકરણથી મનુસ્મૃતિમાં પણ આ દશ પાતકોથી દૂર રહેવું એ સર્વ મનુષ્યનો ધર્મ છે એમ કહ્યું છે. ૧૧મા અધ્યાયમાં ચાતુર્વર્ણના ધર્મો કહ્યા પછી ૧૨મામાં સર્વ મનુષ્યોના ધર્મો કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે:--

સ તાનુવાચ ધર્માત્મા મહર્ષીન્માનવો મનુઃ ॥

અસ્ય સર્વસ્ય શૃણુત કર્મયોગસ્ય નિર્ણયમ્ ॥ ૨ ॥

શુભાશુભફલં કર્મ મનોવાગદેહસંભવમ્ ॥

કર્મજ્ઞા ગતયો નૃણામુત્તમાધમમધ્યમાઃ ॥ ૩ ॥

તસ્યેદ પ્રિવિધસ્યાપિ ત્ર્યધિષ્ઠાનસ્ય દેહિનઃ ॥

દશલક્ષણયુક્તસ્ય મનો વિદ્યાત પ્રવર્તકમ્ ॥ ૪ ॥

પરદ્રવ્યેષ્યભિધ્યાનં મનસાનિષ્ઠચિન્તનમ્ ॥

વિતથાભિનિવેશશ્ચ ત્રિવિધં કર્મ માનસમ્ ॥ ૫ ॥

પારુષ્યમનૃતં ચૈવ પૈશુન્યં ચાપિ સર્વેશઃ ॥

અસંવદ્વપ્લાપશ્ચ વાઙ્મયં સ્યાચ્છનુચિધમ્ ॥ ૬ ॥

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધાનતઃ ॥

પરદારોપસેવા ચ શારીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૭ ॥

માનવધર્મશાસ્ત્ર, અધ્યાય ૧૨, મંડળીકની આવૃત્તિ. પૃ. ૧૪૭૮-૧૪૮૧.

“તે ધર્માત્મા માનવ બૃહુએ તે મહર્ષિએને કહ્યું-આ-સર્વ ધર્મોએનો નિર્ણય સાંભળો. શુભ અને અશુભ ફળવાળું કર્મ મન વાણી અને દેહથી થાય છે. અને કર્મથી માણસોની હતંત્ર મધ્યમ અને અધમ ગતિઓ થાય છે. એ ત્રણ પ્રકારની ગતિવાળા અને (મન વાણી કર્મ એ) ત્રણના અધિષ્ઠાન રૂપ (હવે પછી કહેવાશે તે) દશ લક્ષણ-વાળા દેહીને પ્રવૃત્તિ કરાવનાર મન જ નજીવું. મન વડે પરદ્રવ્યનું ચિંતન, અનિષ્ટનું ચિંતન અને વિતથમાં આસક્તિ એ ત્રિવિધ માનસ કર્મ છે. કંઠારતા, અસત્ય, ચાડીઆ-પણું અને અસંબદ્ધ પ્રલાપ એ સર્વ રીતે ચતુર્વિધ વાઙ્મય કર્મ છે. નહિ આપેલાનું ગ્રહણ કરવું, શાસ્ત્રવિધિ વિના હિંસા કરવી, પરદારાનું ગમન કરવું એ ત્રણ પ્રકારનું શારીર કર્મ છે.” અહીં પણ પાતકોનાં એજ દશ લક્ષણો કહેલાં છે. માત્ર એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે હિંસાને પાતક ગણવામાં શાસ્ત્રોવિહિત હિંસાનો અપવાદ સ્પષ્ટ રીતે કરેલો છે. આ પછી કાયિક, વાચિક અને માનસિક પાતકો વાળા અનુક્રમે સ્થાવર, પશુપક્ષી અને અત્યંત યોનિમાં જન્મે છે એમ કહેલું છે.

એનોજ ઉદ્દેશ યાગવલ્લ્ય સ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં છે.^૧
પુરાણોમાં પણ આ રીતે દશ પાપોનો ઉદ્દેશ આવે છે. જ્યેષ્ઠ શુક્લ દશમીને દશ-
હરા કહેલી છે અને એમ કહેવાનું કારણ એવું છે કે તે દિવસે સ્નાન કરીને અમુક ક્રિયાઓ
કરવાથી દશ પાપોથી મુક્ત થવાય છે. આ પાપો ઉપર ગણાવેલાં જ ત્રિવિધ દશ પાપો
છે. એનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, રાગમાર્તણ્ડ અને ગરુડપુરાણમાં પણ આવેલ
છે. (બુદ્ધો દશહરા શબ્દસ્થદ્રુમ.)

આ દશ માનવ ધર્મો એક વખત એટલા બધા સર્વમાન્ય ગણાતા કે ધર્મશાસ્ત્ર
સિવાયના ગ્રંથોમાં પણ એમનો ઉદ્દેશ થયો છે. વાગ્મતકૃત અષ્ટાંગહૃદય નામના વેદ-
વિધાના ગ્રંથમાં બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

સુતં ચ ન વિના ધર્મોત્તરમાર્ગમપરો ભવેત ।

ભક્ત્યા કલ્યાણમિત્રાણિ સેવેતેતરદૂરગઃ ॥ ૨૦ ॥

હિંસાસ્તેયાન્યથાકામં પૈશુન્યં પરુષાનૃતે ।

સંમિત્તલાપવ્યાપાદમભિધ્યાનુગ્વિપર્યયમ્ ॥ ૨૧ ॥

પાપં કર્મેતિ દશધા કાયવાહમાનસૈસ્ત્યજેત્ ।

નિર્ણયસાગર આશ્રિતિ પૃ. ૧૪-૧૫.

“ધર્મ વિના સુખ નથી મારે ધર્મપરાયણ થવું જોઈએ. ભક્તિ વડે દેવતાઓમાં
સહાય કરે તેમની સેવા કરવી અને હત્રસ્થી દૂર રહેવું. હિંસા, ચોરી, અપોઞ્ય કામ,
ચાડીઆપણું, ક્રોધપણું, જૂઠું, અસંબંધ પ્રધાપ, બ્રાપાદ, અભિધ્યા (સાલય), મિથ્યા-
દષ્ટિ એ દશ પ્રકારનાં પાપકર્મોને કાપ વાણી મનથી ત્યજવાં.”

આ પછી આ દશ મુખ્યધર્મોની માન્યતા ક્યારે શિથિલ થઈ તે કહી શકાતું નથી.
પણ એમ જોઈ શકાય છે કે કાયદાની રીતે આ વિચારોના વિભાગ થતાં થતાં હેવરે તે
લુપ્ત થઈ ગઈ. યાગવલ્લ્ય સ્મૃતિના પહેલા અધ્યાયના ૧૩૨ માં સ્લોક ઉપરની અપરાધોની
વીકારમાં વાક્યમ્ ૭ હાથો ગણાવ્યા છે: “તત્ર પરુષવચનમપવાદઃ પૈશુન્યમનૃતં વૃથા-
લાપો નિષ્કૃરમિતિ વાદ્મયાશ્ચ પદ્” ।” અહીં પરુષ વચન ઉપરાંત અપવાદ એટલે
‘પરોક્ષ રીતે પરુષ વચન કહેવાં’ અને નિષ્કૃર વચન એ એ વધારે ગણાવેલાં છે. એવી
જ રીતે અદત્તાદાન શબ્દ કાયદામાં પ્રકી જે જે દાનો કાયદાની દૃષ્ટિએ ખોટાં હતાં
તે સંધનાં અદત્ત શબ્દ નીચે સંગ્રહાયાં અને નારદસ્મૃતિમાં તેમની નીચે પ્રમાણે ગણના
થયેલી જોઈએ છીએ.

૧. અન્ત્યપશ્ચિસ્થાવરતાં મનોવાક્કાયકર્મેજેઃ ॥

દોષૈઃ પ્રયાતિ જીવોડ્યં ભવયોનિશત્તેપુ ચ ॥ ૧૩૦ ॥

પરદ્રવ્યાણ્યમિધ્યાયસ્તથાડનિષ્ઠાનિ ચિન્તયન્ ॥

વિતથામિનિવેશી ચ જાયતેડન્ત્યાહુ યોનિપુ ॥ ૧૩૩ ॥

પુરુષોડનૃતવાદી ચ પિશુનઃ પરુષસ્તથા ॥

અનિવદ્મમલાપી ચ મૃગપશ્ચિપુ જાયતે ॥ ૧૩૪ ॥

અદત્તાદાનનિસ્તઃ પરદરોપસેવકઃ ॥

હિંસકશ્ચાવિધાનેન સ્થાવરેષુપજાયતે ॥ ૧૩૫ ॥

અદત્તં નુ મયક્રોધશોકયોગદજ્ઞાન્વિતઃ ।

તથોત્કાંચપરીહાસપ્યત્યાસત્ત્વલયોગતઃ ॥

પાલમૂઢાસ્વતંત્રાસંમત્તોન્મત્તાપયજિતમ્ ।

કત્તાંમમેદં કમેતિ પ્રતિજ્ઞોમેચ્છપા વ યત્ ॥

અપારે પાત્રમિત્યુચ્યતે કાર્યં યા ધર્મસંદિતે ।

યદસં સ્યાદધિમાનાદદત્તમિતિ તત્સમૃતમ્ ॥ ૨૧૬૬૧૫૭મ્.

અહીં જાણ, ક્રોધ, શોક, વેગ, રોગથી આપેલ તથા દાંષ અટકવું પડતી હોય તે ખસેડવા, કે મસ્કરીમાં, બદલામાં, જગમાં આપેલું તથા, જાગૃત, મૂઢ, અસ્વતન્ત્ર, આર્ત, મત્ત, જન્મતે આપેલું, તથા માફ અમુક દામ દરી આપશે એવા પ્રતિજ્ઞામયી આપેલું, અપાત્રને પાત્ર ધારીને આપેલું અથવા નદિ જળથીને ધર્મ દાંષમાં વપરાવાનું છે એમ ધારીને આપેલું અદત્ત ગણાય છે એમ કહેલું છે, અને એનું દાન હીનું હોય છતાં તે પાપું લઈ ચકામ છે.

આ પ્રમાણે આપણે બૌદ્ધધર્મમાં દશ કુચળ પચનો ઉક્તેષ જોઈએ છીએ અને તેનો જ ન્યાયમાખ્યામાં, મનુષ્યજાતિમાં તથા અનેક પુરાણોમાં પણ તેમનો ઉક્તેષ જોઈએ છીએ. એક સમય સારતત્ત્વમાં એ સિદ્ધાન્ત દર્શનમાં થયો હતો. પછી તેના વિચારોનું પૃથક્કરણ થઈ ધીમે ધીમે તે લુપ્ત થયો જોઈએ છીએ.

આ ઉપરથી એટલું તો અનુમાન દાંષ પણ જોખમ વિના થઈ શકે કે બુદ્ધજાળ પહેલાં સામાન્ય માનવધર્મો વિશેનું, કોઈ પણ ખાસ એક ધર્મ કે સપ્રદાયનું નાત એવું, સર્વસામાન્ય સાહિત્ય દર્શો અને તેમાંથી બૌદ્ધ અને વૈદિક ધર્મો દ્રશ્યી લીધું. પણ આથી વધારે દાંષ અનુમાન દરી શકીએ જરા ?

મલ્લિકમનિદામ એ બૌદ્ધધર્મના પ્રાચીનતમ ગ્રન્થોમાંનો એક ગ્રન્થ ગણાય છે. હવે નિર્જિવાદ રીતે તેનાથી પ્રાચીનતર ગ્રન્થો તે વેદ અને પ્રાચીન મનાતાં ઉપનિષદો છે. આ ઉપનિષદોમાં માનવધર્મોનું છૂંદું છપાનું નિરૂપણ અનેક જગાએ અનેક દૃષ્ટિથી થયેલું છે. જેમ કે મા ગૃધ્રઃ કસ્યસ્થિચ્છનમ્ "કામના ધવનો કોભ દરીય માં" એ ઈશાવાસ્થોપનિષદનું વાક્ય લાક્ષ્યથી નિવૃત્ત રહેવાનું સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. પણ આ દશ ધર્મનો એજ સ્વરૂપે સ્પષ્ટ ઉક્તેષ દ્યાઈ જોવામાં આવતો નથી.

એક બીજી દૃષ્ટિએ જોવાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. આ દશધર્મોમાં કર્મોનું દાયિક વાયિક અને માનસિક એ ત્રિવિધ વર્ગીકરણ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. ઉપનિષદોમાં મન અને વાદના મહિમાનું વર્ણન અનેક જગાએ છે. પણ ઉપનિષદોપ જોતાં મન વાણી દાખનું ત્રિવિધ વર્ગીકરણ પ્રાચીન દશ ઉપનિષદોમાં જોવામાં આવતું નથી. મનુષ્યજાતિનો ૧૨, ૪ જે ઉપર ટાંચો છે તેના ઉપરની ટીકામાં કુદૃશક નીચે પ્રમાણે લખે છે: મનસા દિ સંકલ્પિતમુચ્યતે ક્રિયતે ચ । તથા તેત્તિરીયોપનિષદિ 'તસ્માદત્પુરુષો મનસા ભિગચ્છતિ તદ્વાચા ઘદત્તિ તત્કર્મણા કરોતી'તિ ।^૧ અહીં મન વાણી અને કર્મના ત્રિવિધ વર્ગીકરણ માટે તેત્તિરીયોપનિષદનું વાક્ય ઉતારેલ છે પણ તે વાક્ય એ ઉપનિષદમાં

૧. મંહળીકની અને નિર્લુપસાગરની જાને આદ્યતિજોમાં ઉપર પ્રમાણે જ પાઠ છે. એનો અર્થ—મનથી સંકલ્પ કરેલું જોવાય છે અને કરાય છે. તે પ્રમાણે તેત્તિરીયોપનિષદમાં 'માટે પુરુષ જે મનથી જાણે છે-તે જોલે છે અને તે કર્મથી કરે છે.'

મળી આવતું નથી. ઉપનિષદોપમાં તત્કર્મણા કરોતિ એટલું વાક્ય નૃસિંહપૂર્વતાપની ઉપનિષદ ૧, ૧ માં આવેલું જતાવેલું છે. આવી સ્થિતિમાં નિઃસંદેહ એટલું જ અનુમાન કરી શકાય કે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જે કે મન વાણી દાખનાં ત્રિવિધ દર્શોતું સ્પષ્ટ વર્ગો દર્શુ નથી, પરંતુ મન વાણી દર્શોતો ઉદ્દેશ્ય છે અને એ ત્રિવિધ દર્શોતો બીજાં જૂત વિચાર છે.

અને આ ત્રિવિધ દર્શોતો વિચાર પછી વિકાસ પામ્યો છે એમ જૈન શાસ્ત્રા જોતાં નિશ્ચય થાય છે. જૈનશાસ્ત્રમાં નિર્વિવાદ સૌથી જુના આચારાંગમાં મળતો વચસા કાયસા (મન વાણી દાખથી થતા) ત્રિવિધ દર્શોતો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે. (જુઓ આચારાંગ ૪૨૫ સમિતિ વાળી આદિતિ) તેમજ ઉપનિષદો પછીની ભગવદ્ગીતામાં ત્રિવિધ દર્શોતો અનેક જગાએ ઉદ્દેશ્ય છે. એટલે પછીના દાળમાં ત્રિવિધ દર્શોતો યોગના સર્વ માન્ય થઈ હતી એમ શકિત થાય છે. પણ ભગવદ્ગીતામાં પણ દશ ધર્મોના ઉદ્દેશ્ય નથી. ૧૭ મા અધ્યાયના ૧૪-૧૬ શ્લોકોમાં શારીર વાક્ય અને માનસિક તપ નિર્દિષ્ટ કરેલાં છે તે દશ પાતકોની બ્યવસ્થા પર રચાયેલાં નથી.

પણ માત્ર ગીતાના વિચારથી એ પ્રશ્ન અટકતો નથી. ગીતા એ મહાભારતનો ભાગ છે અને મહાભારતમાં એ સંબંધી ઉદ્દેશ્ય છે કે નહિ એ નક્કી કરવું જોઈએ. અને અહીં જ સર્વ સુરેક્ષી ઉભી થાય છે. કોઈપણ વિચાર કે માન્યતા મહાભારતમાં છે એમ કહેવા કરતાં અચુક નથી એમ કહેવું એ ચતુષ્પુ મોટું સાહસ છે, અને મારા અનુભવને અંગે એ કહેવાનું મને ડાઘ થાય છે. મારો મહાભારતનો અભ્યાસ અત્યંત અધૂરો છે. હું માત્ર એટલું જ કહી શકું કે મારા યોડા અભ્યાસમાં મેં દશધર્મોના ઉદ્દેશ્ય જોયો નથી. મહાભારતના સર્વ માન્ય વિદ્વાનોનાં લખાણોમાં પણ મેં એનો ઉદ્દેશ્ય જોયો નથી. પણ આ દશધર્મોના શોધની દૃષ્ટિથી જ આપું મહાભારત ન વચાય ત્યાં સુધી ગમે તેટલા વિદ્વાનોના મહાભારત ઉપરના લેખોમાં જોઈને પણ મહાભારતમાં એનો ઉદ્દેશ્ય નથી જ એમ નિશ્ચયાત્મક રીતે ન કહી શકાય. માટે ક્યાં ક્યાં તપાસ કરતાં એ નથી મળી આવતું એ કહી આ ભાગ લખાવવા માગતો નથી. માત્ર વિદ્વાનોનું આ પ્રશ્ન તરફ લક્ષ જ ખેંચું છું.

પણ મહાભારત કરતાં દાલની મર્યાદામાં વધારે ચોક્કસ, અને વિસ્તારમાં ટુંકા એવા કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ઉપર હવે આવું છું. જેમ મનુસ્મૃતિમાં આતુર્વર્ણ્યનો ધર્મનું પ્રતિપાદન કરીને પછી સાર્વવર્ણિક ધર્મ કહ્યો છે, જેમ મહાભારતના શાન્તિપર્વના ૩૦૮ ના અધ્યાયમાં સર્વ વર્ણના વિશેષ ધર્મો કહ્યા પછી સર્વ વર્ણના સાધારણ ધર્મો કહ્યા છે તેમ

૧. તે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

વિશેષધર્મા નૃપતે ઘર્ણાનાં પરિકીર્તિતાઃ ।

ધર્માન્સાધારણાંસ્તાત વિસ્તરેણ શૃણુષ્વિમે ॥

આનૃશંસ્યમહિસા ચાપ્રમાદઃ સંઘિમાગિતા ।

શ્રાદ્ધકર્માતિથેયં ચ સત્યમક્રોધ ષ્વ ચ ॥

સ્વેષુ દારેષુ સંતોપઃ શૌચં ગિત્વાનસૂયતા ।

આત્મજ્ઞાનં-તિતિષ્ઠા ચ ધર્માઃ સાધારણા નૃપ ॥

પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રના ૧લા અધિકરણના ૧લા પ્રકરણના ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રથમ ચાર વર્ણોના ધર્મો કહી, તે પછી ચાર આશ્રમોનાં ધર્મો કહ્યા છે અને તે પછી મનુષ્યના સાધારણ ધર્મો ત્રીજે પ્રમાણે કહ્યા છે:—

સર્વેષામહિંસા સત્યં (શૌચ) મનસૂયાડનૃશંસ્યં ક્ષમા ચ ।^૧

અહિંસા, સત્ય (શૌચ), અનમુષા, અક્રૂરતા અને ક્ષમા એ સર્વનો ધર્મ છે.

અહીં આપણે નિઃસંશય રીતે કહી શકીએ કે ચાણક્યને, મનુસ્મૃતિનાં ૧૨ મા અધ્યાયમાં છે તેવી, માનવ ધર્મની કલ્પના નથી. તેના આખા પુસ્તકના વિચારો મહાત્મા-રતના શાન્તિપર્વ સાથે બહુ જ મળતા આવે છે અને આ સાધારણ ધર્મ વિષે પણ શાન્તિપર્વ અને ચાણક્યના વિચારો પાછા મળતા આવે છે. ચાણક્યે ગણાવેલા આ જ ધર્મો ઉપર શાન્તિપર્વમાં લાંબાં વ્યાખ્યાનો છે અને આ મળતાપણાથી મહાભારત સંબધી મેં સૂચવેલા નાસ્તિકશ્વને કંઈક પગેક્ષ ટેકો મળે છે.

આ હકીકતથી સદજ્ઞ કલ્પના સ્ફૂરે છે કે આ ઠાપક વાચિક માનસિક ત્રિવિધ ધર્મો ઉપર આધાર રાખતા દશ સાધારણ માનવ ધર્મની ભાવના પ્રથમ બૌદ્ધ ધર્મસાહિત્યમાં ઉદય પામી એમ તો ન હોય !

આ કલ્પનાને મળિષમનિકાપના આપેલા અવતરણમાંથી આંતર સમર્થન મળે છે. સાલાનાં બ્રાહ્મણો જેઓ યુદ્ધ ભગવાન પાસે ગયા તેઓ પોતે યુદ્ધના અતુલાયીઓ નહોતા. તેઓ માત્ર ગૌતમની કીર્તિ સાંભળી ગયા હતા. “કેટલાએક ભગવાનને અભિવન્દન કરીને કેટલાએક ખખર અંતર પૂછીને, કેટલાએક હાથ જેડીને કેટલાએક પોતાનાં નામગોત્ર કહીને અને કેટલાએક કાંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના એક બાણ બેઠા” એ વાક્ય, તેનાં દીક્ષાર્થ દહે છે તેમ, બ્રાહ્મણોનો યુદ્ધ ભગવાન તરફ કાંઈક અનાદર કાંઈક અથડા કાંઈક ઉપેક્ષા સૂચવે છે. વળી આ દશલક્ષણ ધર્મ જે વૈદિક સાહિત્યમાં હોત તો એ જ ધર્મ બ્રાહ્મણો પોતે ન જાણતા હોય અને તેમને દહેવા પડે એ પણ સંભવિત લાગતું નથી. એટલે એ ત્રિવિધ દશ પાતકોની પ્રથમ ભાવના ત્યાં બૌદ્ધસાહિત્યમાં જ ઉત્પન્ન થઈ એમ લાગે છે.

પણ આ પાતકો પહેલાં પાતકો જ નહોતાં મનાતાં, નીતિશાસ્ત્રમાં તેમની પહેલી શોધ યુદ્ધ ભગવાને કરી એવું અત્ર વિવક્ષિત નથી. એ પાતકો તો પાતકો જ મનાતાં હતાં; એ સંધ્યાનો છૂટો છૂટો, અથવા બીજાં ક્રમમાં, ઉલ્લેખ અનેક જગ્યાએ શાન્તિ-પર્વમાં છે જેમકે ૨૩મા અધ્યાયમાં અદત્તાદાન એટલે ચોરીનો ઉલ્લેખ^૨ છે. યુદ્ધ ભગવાને જે કહ્યું તે એ કે ૧૦ પાતકોનો ઠાપક વાચિક માનસિક એવો ત્રિવિધ ભેદ ધર્મો અને તેમાંથી નિવૃત્ત થવું તે માનવોનો સાધારણ ધર્મ કહ્યો.

૧. અર્થશાસ્ત્રના અતુલાદના પમા પાનાની ત્રીજી અને ચોથી લીટી ત્રીજે પ્રમાણે પારિગ્રહ પાડી વાંચવી:

શુદ્ધિ રાખવી.

અહિંસા, સત્ય (શૌચ),^{૨૯} અનમુષા, અક્રૂરતા અને ક્ષમા એ સર્વનો ધર્મ છે.

૨. ગચ્છ રાજાનમાસાય સ્વકર્મ કથયસ્વ વૈ ।

અદત્તાદાનમેદં દિઃકૃતં પારિધસત્તમ ॥

અને એકવાર આ તર્ક ઉપપન્ન લાગ્યા પછી તેનું સમર્થન દશધર્મ સંગ્રંથી જે સાહિત્ય ઉપર આપ્યું છે તેનાથી થાય છે.

પ્રથમ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં મન વાણી અને કર્મનો ઉલ્લેખ આપણે જોઈએ છીએ. તેમાંથી કર્મ માત્ર મન વાણી અને કાવચી થાય છે એવો વિચાર યુદ્ધ કાલ પહેલાં રૂઢ થઈ ગયો હતો એમ અનુમાન કરવું વધારે પડતું નથી કારણ કે એ વિચાર વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણેય સાહિત્યમાં નજરે પડે છે. વળી એ પણ નોંધ લેવા યોગ્ય છે કે વર્ણ કે આશ્રમ પ્રમાણે નોંખા નોંખા ધર્મો હોય પણ અમુક ધર્મો તો વર્ણમાત્રને સાધારણ છે એ વિચાર પણ યુદ્ધકાલ પહેલાંનો રૂઢ હતો એમ લાગે છે. આપણે સાધારણ ધર્મનો ઉલ્લેખ જેવો શાન્તિપર્વમાં અનેક જગાએ જોયો છે તેવો જ મનુસ્મૃતિમાં અનેક જગાએ છે અને તે ઘણા જૂના કાલથી ચાલ્યો આવતો હતો. અનેક સમયે તેમાં વધારો ઘટાડો પણ થયો હતો. દાખલા તરીકે ચાણક્ય માનવ ધર્મ તરીકે પાંચ કે છ ગુણો ગણાવે છે. મહાભારતમાં આઠ કે તેથી ઓછા વધારે ગુણોનો ઉલ્લેખ અનેક જગાએ મળે છે. અને એવા જ પ્રાચીન ઉલ્લેખો જુદી જુદી સંખ્યાના મનુસ્મૃતિમાં મળી આવે છે.

યુદ્ધને ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા ઇષ્ટ નહોતી અને એ કારણથી સર્વ ગુરુઓના દશઅ-કુશલપથ અને દશ કુશલપથ તેણે કોઈ પણ વર્ણ પ્રમાણે નહિ પણ જૂના આક્રતા આવેલા કાયિક વાચિક માનસિક વર્ગીકરણથી વ્યવસ્થિત કર્યા.

વૈદિક સાહિત્યને આ વ્યવસ્થા શ્રદ્ધા કરતાં કાંઈક દાળ ગયો. માટે મહાભારત અને પુરાણોમાં તે દેખાતી નથી. પણ ન્યાયસૂત્ર ઉપરના ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયન, જે અનેક સ્થલે બૌદ્ધો સામે બાકરી બાંધે છે તે પોતે તેને પોતાના સિદ્ધાન્ત તરીકે શ્રદ્ધા કરે છે. આમ થતાં એ માનવધર્મની ભાવના પણ વધારે પુષ્ટ બની લાગે છે કારણ કે મૂળ યુદ્ધ ધર્મમાં એ મુખ્યત્વે નિર્ધેયાત્મક છે, માત્ર પિશુનતા અને પારુષ્યથી નિવૃત્ત રહેવા સાથે વ્યગ્ર ન કરતાં સમગ્ર કરવું અને કઠોર ન બોલતાં પ્રિય બોલવું એમ કહેવું છે પણ તે સિવાય તો અમુક અમુક ન કરવું એવા રૂપે જ એ વિશેષે દરીને છે, તેની વિધાનાત્મક બાબત વાત્સ્યાયન પાસે ઘટાછ ગઈ; તે સ્પષ્ટ રીતે દશ અશુભ પ્રવૃત્તિ ત્યજવી એમ કહીને સાથે સાથે કાયતી દાન રક્ષણ અને સેવા, વાણીની સત્ય, હિત, પ્રિય અને સ્વાધ્યાય મનની દયા અસ્પૃહા અને શ્રદ્ધા એવી દશ શુભ પ્રવૃત્તિઓ ગણાવે છે.

એટલે એ પહેલાં વૈદિક ધર્મે આ બૌદ્ધ ભાવના સ્વીકારી લીધી એમ ગણવું જોઈએ. આગળ જતાં આ ભાવના પૌરાણિક સ્વરૂપ લઈ લેછે અને પુરાણોમાં જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ દશમીના દિવસે ગંગામાં સ્નાન કર્યાથી દશવિધ પાતકનો નાશ થાય છે એવા ઉલ્લેખો છે અને

૨. જેમકે મનુસ્મૃતિ—૬-૯૨.

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥

વળી જુઓ ૧૦-૧૦

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

પતં સામાસિકં ધર્મમ્ ચાતુર્વર્ણ્યેઽવ્રવ્યોન્મનુઃ ॥

ખીજી તરફ કાયદે પાપથી સ્થાવરની વાચિકથી પક્ષીઓની અને માનસિકથી અત્યંતની યોનિમાં અવતાર આવે એ સ્વરૂપે એ વિચાર યાગવલ્લભ સ્મૃતિમાં અને મનુસ્મૃતિમાં દેખાવ દે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન ઇયૂહર સાહેબે મનુસ્મૃતિના ૧૨ મા અધ્યાયનો આ ભાગ અર્વાચીન માન્યો^૧ છે એ મતને આથી વિશેષ સમર્થન મળે છે.

તે પછી કાયદા દ્વારા તેના વિભાગો પડી ગયા અને યુદ્ધ ધર્મ અદસ્ય થતાં તે ભાવનો પણ ભૂંસાઇ ગઇ.

આ માનવ દશ ધર્મની ભાવનાના વિકાસ વિષે અત્ર કહેલો તર્ક, -બૌદ્ધ ધર્મમાં તેનો ઉદય, તે પછી અમુક દાળે વૈદિક ધર્મ સાહિત્યમાં તેનો સ્વીકાર, અને પછી તેના લય, -જે વિશેષ પુરાવાથી સિદ્ધાન્તનું રૂપ પકડે તો તે કાળના ખીજી સાહિત્યના કાળ નિર્ણયમાં કંઈક ઉપયોગી થાય, નહિ તો એટલું જ સિદ્ધ રૂપે ગણાય કે માનવધર્મ સંબંધી છૂટું સાહિત્ય અનેક રૂપે બૌદ્ધ દાળ પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું અને તેમાંથી બધા ધર્મોએ છૂટથી લીધું.

જૈન શાસ્ત્રોમાં દશ ધર્મો છે પણ તે જૂદી રીતે આપેલા છે માટે તેના ગહુજ ટુંકમાં ઉલ્લેખ કરીશું. પ્રાચીન સાહિત્યમાં એક વસ્તુઓ કષ્ટ કષ્ટ છે બે કષ્ટ કષ્ટ છે એવી રીતે કેટલાંએક સત્યો આપવાની રીત હતી.^૨ એવી રીતે અંશુત્તરનિકાય નામના બૌદ્ધ ધર્મ-શ્રમ્યમાં જૂદી જૂદી સંખ્યાના નિપાતો છે તેના દશકનિપાતમાં દશ ધર્મોનું વર્ણન પણ છે. મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વના ૩૭મા અધ્યાયમાં વિદુરજી આ રીતે જ એકથી દશ સુધીની સંખ્યામાં અમુક અમુક સત્યો કહે છે.^૩ જૈનોના કાણ્વજ સૂત્રમાં પણ આ પદ્ધતિ જ સ્વીકારાઇ છે. તેમાં દશ શ્રમણધર્મ નીચે પ્રમાણે દેહેલા છે.

“ દસવિદે સમણધમ્મે પન્નત્તે તંજહા-ચંતા, મુત્તો, અજ્જવે, મહવે, લાઘવે, સચ્ચે, સંજમે, તવે, ચિત્તાપ, વંમચેરયાસે ” ટાળંગસૂત્ર. (આશુવાળી) ૫. ૫૪૦

“ દશવિધ શ્રમણધર્મ જણાયેલા છે તે આ પ્રમાણે-ક્ષમા, નિર્દોષતા, આર્જવ, મૃદુતા, નિરભિમાન, સત્ય, સંયમ(અહિંસાથી નિવૃત્તિ) તપ, ત્યાગ, બ્રહ્મચર્યવાસ. ” આ દશધર્મોનો ઉલ્લેખ ખીજી રીતે પણ છે.

૧ The Laws of Manu, Introduction p. lxxiv.

૨ આ રીતનો અવશેષ એક ગૂજરાતી વરતમાં છે. તે નીચે પ્રમાણે છે-એક અલખ, બે નયન, ત્રણ ત્રિભુવન, ચાર વેદ, પાંચ પાંડવ, છઠ્ઠા નારાયણ, સાત સમુદ્ર, અઠકુળ પર્વત, નવકુળ નાગ, દશ અવતાર, અગ્નીઆર રૂદ્ર, બાર મેઘ, તેર તિલક, ચૌદ રત્ન, પંદર તિથિ, સોળ દળા, સત્તર સતીનાં વન, અઠાર બાર વનસ્પતિ, એગણીસમીં રાણી તે વીસમો રાજા.

૩. આ જગાએ દશધર્મનું નિરૂપણ નથી. જોકે ક્યા ક્યા દશ પ્રકારના માણસો અધર્મ કરે છે તેનો ઉલ્લેખ છે.—

દશ ધર્મ ન જાનન્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર નિયોધ તાન્ ।

મત્તઃ પ્રમત્ત ઉન્મત્તઃ શ્રાન્તઃ કુદ્ધો લુપ્થિતઃ ।

ત્વરમાણઃ લુપ્થઃ ભીતઃ કામીચ તે દશ ॥

સંતી ય મહ્ય અજ્ઞય મુત્તી તથ સંજ્ઞમેય ચોદ્ધવ્યે સચ્ચં સોયં અર્કિચળં
ચ વર્મં ચ જહ્ધમ્મો ઉપર્યુક્ત ઠાણુંગશ્ચ ટીક્ષ્ણ. ૫. ૩૫૦

ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, નિર્દોષતા, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, આક્રિંચન્ય અને પ્રહન્ય એ જૈનધર્મ બલુવો.

ઉપરનાં અવતરણોમાં સામાન્ય માનવધર્મ નથી દેહો પણ ખાસ શ્રમણધર્મ દેહો છે અને તે દશધર્મ સાથે મુળતો પણ નથી આવતો જોરસે તેના ઉગરથી કશું અનુમાન ન કરી શકાય. પણ ઉપર દેહલા દશ શ્રમણધર્મો મહાભારતના ઉદ્દેશો સાથે ધણાજ મળતા આવે છે. તે પણ પ્રથમ પ્રાચીનતમ કોઈ સર્વસામાન્ય ધાર્મિક સાહિત્ય હોવાની સાક્ષી પૂરે છે.^૩

૩ આ ક્ષેત્રમાં વિપર્યતા સૂચન તથા ખાલી સાહિત્યના ફક્રાઓ માટે અધ્યાપક શ્રી ધર્માનન્દ કોસંખીના અને જૈન આગમોના ફક્રાઓ માટે પંડિત શ્રી અહેચરદાસજીનો હું આભારી છું.

ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ

(પંડિત મુખલાલ)

દર્શન એટલે તત્ત્વવિદ્યા. અત્યારે દેશભેદની દૃષ્ટિએ દર્શન બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે: યુરોપીય અને ભારતીય. યુરોપીય દર્શનનું ધ્યેય મુખ્ય ભાગે અમુક વિષયોની ચર્ચા કરી તેનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવવા પૂરતું છે; જ્યારે ભારતીય દર્શનનું ધ્યેય તે તે વિષયોનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવવા ઉપરાંત એવડે તે દ્વારા મોક્ષ મેળવવા સુધીનું છે.^૧ આ આ કારણથી ભારતીય દર્શનોના પ્રતિપાદ્ય વિષયનું ક્ષેત્ર સંસાર અને તેની પરની રિચિતિ સુધી લ'ખાં એકું છે. તેમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ શું? તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો કયાં અને કેટલાં? મોક્ષનાં આધારી આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે? સંસાર એટલે શું? છત્યાદિ અનેક આધ્યાત્મિક વિષયોની ચર્ચા પ્રધાનપદે ભાગવે છે.

મોક્ષ એટલે આધ્યાત્મિક વિકાસની પૂર્ણતા. આવી પૂર્ણતા કાંઈ એકાએક પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, કારણ તેને પ્રાપ્ત કરવામાં અમુક વખત વ્પતીત કરવો પડે છે. તેથી જ મોક્ષ મેળવવા માટે આધ્યાત્મિક ઉત્કાન્તિનો ક્રમ સ્વીકારવો પડે છે. તત્ત્વજ્ઞતાસુઓના હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે જ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આ આધ્યાત્મિક ઉત્કાન્તિનો ક્રમ કેવા પ્રકારનો હોય છે? આનો ઉત્તર સ્વતન્ત્ર રીતે આપવા કરતાં તે સંબંધમાં આર્ય દર્શનોના જે ભિન્ન ભિન્ન વિચારો મળી આવે છે, તેનું સંક્ષેપમાં એકત્ર પ્રદર્શન કરી દેવું એ વિશેષ ઉપયોગી છે, એમ ધારી પ્રસ્તુત લેખમાં તે વિચારોનો સંગ્રહ કરવાનો હૃદય રાખેલો છે. આ ઉપરથી વાચકને ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોની આધ્યાત્મિક ઉત્કાન્તિના ક્રમ સંબંધી વિચાર-સંરંધી જાણવાની તક મળશે, તે ઉપર સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવશે.

ભારતીય દર્શનોની મુખ્ય ત્રણ શાખા ગણાય: વૈદિકે, બૌદ્ધ, અને જૈન. પહેલી શાખા બ્રાહ્મણપંથની અને બીજી બે શાખાઓ શ્રમણપંથની છે, જે કે પ્રાચીનકાળમાં શ્રમણપંથની બીજી અનેક શાખાઓ હતી. પણ આજે તે શાખાઓનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય કે સંપ્રદાય કાંઈ પણ રીય નથી. શ્રમણપંથની અનેક પ્રાચીન શાખાઓનાં છુટાં છવાયાં નામ અથવા અસ્તવ્યસ્ત મંતવ્યો વર્તમાન સંપ્રદાયોના સાહિત્યમાં મળી આવે છે.^૨ આ તેમાં આજીવક સંપ્રદાયનું નામ ખાસ નોધવા જેવું છે. કારણ કે તેનાં અન્ય મંતવ્યો સાથે આધ્યાત્મિક ઉત્કાન્તિના ક્રમને લગતા કેટલાક વિચારો બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. બ્રાહ્મણપંથ અને શ્રમણપંથની અનેક ભિન્નતાઓમાંની એક ભિન્નતા એ છે કે જ્યારે બ્રાહ્મણપંથનું સાહિત્ય મુખ્યપણે સંસ્કૃત ભાષાનું ગૌરવ વધારે છે, ત્યારે શ્રમણપંથનું સાહિત્ય મુખ્યપણે પ્રાકૃત ભાષાનું ગૌરવ વધારે છે. આ કારણથી અને અન્ય કારણથી

૧. આ. તે તે દર્શનના મૂળ ગ્રંથ જોતાં આ જાખત આપોઆપ જણાઈ આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ ન્યાયદર્શનનું પહેલું સૂત્ર; યોગદર્શનનું છેલ્લું સૂત્ર; સાંખ્યદર્શનનું પહેલું સૂત્ર અને પેદાન્તદર્શનનું પહેલું તથા છેલ્લું સૂત્ર. તેજ પ્રમાણે જૈનદર્શન માટે જુઓ ૧ તત્ત્વાર્થધિગમસૂત્રનું પહેલું સૂત્ર.

૨. આ. જાઓ દીપનિકાય, બ્રહ્મભલ્લમુત્ર.

આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમને લગતા તે બંને પંથોના વિચારોમાં ભાષાનો પરિભાષાનો અને પ્રતિષાદનપદ્ધતિનો ભેદ હોય તે સ્વાભાવિક છે. છતાં યુક્ત દૃષ્ટિએ નિમજ્જન કરનારને તે વિચારોનું એક સમન્વય સિવાય રહેશે નહિ.

આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમનો વિચાર આવતાં જ તેની સાથે તેના આરંભનો અને સમાપ્તિનો વિચાર આવે છે. તેનો આરંભ એ તેની પૂર્વ સીમા, અને તેની સમાપ્તિ એ તેની ઉત્તર સીમા પૂર્વ સીમાથી ઉત્તર સીમા સુધી વિકાસનો વૃદ્ધિક્રમ એ જ આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિક્રમની ગર્ભાદા. તેના પહેલાંની સ્થિતિ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસ અથવા પ્રાથમિક સંસારદશા, અને તેના પછીની સ્થિતિ એ મોક્ષ અથવા આધ્યાત્મિક વિકાસની પૂર્ણતા. આ રીતે ઠાળની દૃષ્ટિએ સંક્ષેપમાં આત્માની અવસ્થા ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે: (અ) આધ્યાત્મિક અવિકાસ, (વ) આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ, (ક) મોક્ષ.

અ. આત્મા સ્થાયી સુખ અને પૂર્ણ જ્ઞાન માટે તલસે છે. તેમજ તે દુઃખ કે અજ્ઞાનને જરા યે પસંદ કરતો નથી. છતાં દુઃખ અને અજ્ઞાનના વનગમાં ગોધાં ખાય છે, તેનું શું કારણ? આ એક ગૂઢ ગ્રંથ છે. પણ તેનો ઉત્તર તત્ત્વજ્ઞોને સ્પૃશેલો છે. તે એ છે કે “સુખ અને જ્ઞાન મેળવવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિથી આત્માનું પૂર્ણાનંદ અને પૂર્ણજ્ઞાનગમ્ય સ્વરૂપ સામીત થાય છે; કારણ કે તે જ્યાં સુધી પૂર્ણાનંદ અને પૂર્ણજ્ઞાન ન મેળવે ત્યાં સુધી સંતોષ પામી શકતો નથી. છતાં તેના ઉપર અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષના એવા પ્રબળ સંસ્કારો છે કે લીધે ખરા સુખનું ભાન કરી શકતો નથી, અગર કાંઈક ભાન થયું તો પણ તે ખરા સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી.” અજ્ઞાન એ ચેતનાના સ્ફુરણનું વિરોધી તત્ત્વ છે. તેથી જ્યાં સુધી અજ્ઞાનની તીવ્રતા હોય ત્યાં સુધી ચેતનાનું સ્ફુરણ અત્યંત મંદ હોય છે. તેને લીધે ખરા સુખ અને ખરા સુખના સાધનનો ભાસ જ થવા પામતો નથી. આ કારણથી આત્મા પોતે એક વિષયમાં સુખ મળવાની ધારણાથી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેમાં છેવટે નરાશા ચલાથી ખીજ વિષય તરફ વળે છે. ખીજ વિષયમાં નિરાશ થતાં નળી ત્રીજ વિષય તરફ દોડે છે. આ રીતે તેની સ્થિતિ વનગમાં પડેલ લાકડાના જેવી કે વંદોળીઆમાં ઉડતા તણખલા જેવી યદ્દ જાય છે. આથી કટ્ટરપરંપરા અનુભવતાં કંઈક અજ્ઞાન ઓછું થાય છે. તો યે રાગદ્વેષની તીવ્રતાને લીધે સુખની ખરી દિશામાં પ્રયાણ કરી શકાતું નથી. અજ્ઞાનની સહજ મંદતાથી ઘણી વાર એવું ભાન થાય છે કે સુખ અને દુઃખનાં ખીજ બાજુ જગતમાં નથી, છતાં રાગદ્વેષની તીવ્રતાને પરિણામે પૂર્વ પરિચિત વિષયોને જ સુખ અને દુઃખનાં સાધન માની, તેમાં હર્ષ અને વિપાદનો અનુભવ થવા કરે છે. આ સ્થિતિ ચોક્કસ લક્ષ્ય વિનાની હોવાથી, દિશાનો ચોક્કસ નિશ્ચય કર્યા સિવાય વહાણ હંકારનાર ખલાસીની સ્થિતિ જેવી છે. આ જ સ્થિતિ આધ્યાત્મિક અવિકાસ ઠાળી છે.

વ. અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષના ચક્રનું બળ પણ હમેશાં જેવું ને તેવું તો ન જ રહી શકે. કારણ તે બળ ગમે તેટલું વધારે હોય તો પણ છેવટે આત્મિક બળ સામે તો અગણ્ય છે. લાખો મણુ ધાસ અને લાકડાંને બાળવા તેટલા જ અગ્નિની જરૂર નથી હોતી તે માટે તો અગ્નિનો એક પણ કણ બસ છે. શુભ પ્રમાણમાં ચોડું હોય તો પણ તે લાખોમણુ અણુને કરતાં વધારે બળવાન હોય છે. જ્યારે આત્મામાં ચેતનાનું સ્ફુરણ સહજ વધે છે અને રાગદ્વેષ સાથેના આત્માના યુદ્ધમાં જ્યારે રાગદ્વેષની શક્તિ ઘટે છે, ત્યારે આત્માનું વીર્ય

જે અત્યાર સુધી ઉલટી દિશામાં કામ કરતું તે ખરી દિશામાં વળે છે. તે જ વખતે આત્મા પોતાના ધ્યેયનો નિર્ધાર કરી તે મેળવવા દૃઢ નિશ્ચય કરી લે છે અને તે માટે તે પ્રયત્ન કરવા લાગે છે. આ વખતે આધ્યાત્મિક વિકાસનો પાયો નખાય છે.

ક. હવે ૫મી આત્મા પોતાની જ્ઞાન અને વીર્ષશક્તિની મદદ લઈ અજ્ઞાન અને રાગ-દ્વેષ સાથે કુસ્તી કરવા અખાતમાં ઉતરી જાય છે. કદાચ તે ક્યારેક હાર ખાય છે પણ છેવટે તે હારના પરિણામે જ વધેલા જ્ઞાન અને વીર્ષશક્તિને લઈ હરાવનાર અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષને દબાવતો જ જાય છે. જેમ જેમ તે દબાવતો જાય છે તેમ તેમ તેનો ઉત્સાહ વધતો જાય છે. ઉત્સાહવૃદ્ધિ સાથે જ એક અપૂર્વ આનંદની લહેર છુટે છે. અને આનંદની લહરીમાં આનંદશિષ્ય સુધી હુમેલ આત્મા અજ્ઞાન તેમ જ રાગદ્વેષના ચક્રને વધારે ને વધારે નિર્જળ કરતો પોતાની સહજ સ્થિતિ તરફ આગળ વધતો જાય છે. આ સ્થિતિ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની છે. આ સ્થિતિની છેવટની મર્યાદા એ જ વિકાસની પૂર્ણતા. આ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ એટલે સંસારની પર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. તેમાં કેવળ સ્વાભાવિક આનંદનું જ સામ્રાજ્ય હોય છે. આ મોક્ષકાળ. આટલો સામાન્ય વિચાર ક્યાં ૫મી હવે તે સંબંધમાં પ્રત્યેક દર્શનના વિચારો ક્રમશઃ જોઈએ.

વૈદિક દર્શન.

ઉપનિષદ્ અને અન્ય ગ્રંથોમાં આધ્યાત્મિક વિચારની પ્રધાનતા હોવાથી તેમાં વિકાસક્રમને લગતા વિચારો મળી આવે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં વૈદિક સાહિત્યમાં યોગ-દર્શન ઉપરનું બ્યાસભાષ્ય અને યોગવાસિષ્ઠ એ બે ગ્રંથો એવા છે કે જેમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ વ્યવસ્થિત રીતે સંગ્રોષાંગ આલેખાયેલો છે; જ્યારે અન્ય ગ્રંથોમાં તેટલો પૂર્ણ રીતે નથી. તેથી એ બે ગ્રંથોમાંથી જ વૈદિક દર્શનની તે સંબંધી માન્યતા અને જણાવીશું.

(ક) યોગદર્શનમાં મહર્ષિ પતંજલિએ મોક્ષના સાધનરૂપે યોગનું વર્ણન કરેલ છે. યોગ એટલે આધ્યાત્મિક, વિકાસક્રમની ભૂમિકાઓ. જે ભૂમિકામાં યોગનો આરંભ થાય છે, તે ભૂમિકાથી માંડી અને તે યોગ ક્રમશઃ પ્રુષ્ટ થતાં થતાં જે ભૂમિકામાં પૂર્ણ કદાચે પહોંચે છે ત્યાં સુધીની ચિત્તની ભૂમિકાઓ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં આવી જાય છે. યોગનો આરંભ થયા પહેલાંની ભૂમિકાઓ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસની ભૂમિકાઓ છે. આ પ્રકારના સૂત્રકારના અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભાષ્યકાર મહર્ષિ બ્યાસે ચિત્તની પાંચ ભૂમિકાઓ જણાવી છે: (૧) ક્ષિપ્ત (૨) મૂઢ (૩) વિક્ષિપ્ત (૪) એકાગ્ર (૫). અને નિરુદ્ધ. આ પાંચમાં પહેલી બે એટલે ક્ષિપ્ત અને મૂઢ ભૂમિકાઓ અવિકાસસૂચક છે. ત્રીજી વિ-

૧૬.—(૧) જે ચિત્ત હમેશાં રમેશુચ્ચની બદલતાથી અનેક વિષયોમાં ફેરાતું હોવાથી અત્યંત અસ્થિર હોય છે, તે ક્ષિપ્ત. (૨) જે ચિત્ત તમેશુચ્ચના પ્રાગલ્ભ્યથી નિદ્રાવૃત્તિવાળું અને તે મૂઢ, (૩) જે ચિત્ત અસ્થિરતા વિશેષ હોવા છતાં, ક્યારેક ક્યારેક પ્રચલત, નિપ્ત યોમાં સ્થિરતા અનુભવે તે વિક્ષિપ્ત. (૪) જે ચિત્ત એકતાન-સ્થિર બની જાય તે એકાગ્ર. (૫) જે ચિત્તમાં તમામ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ ગયો હોય અને માત્ર સંસ્કારો જ બાકી રહ્યા હોય તે નિરુદ્ધ.

ક્ષિપ્ત ભૂમિકા એ અવિકાસ અને વિકાસનું સમ્બંધન છે. પણ તેમાં વિકાસ દરતાં અવિકાસનું બળ ઘણું વધારે છે. એથી એકાગ્ર ભૂમિકામાં વિકાસનું બળ વધે છે. અને તે સવિશેષ વધતાં પાંચમી નિરુદ્ધ ભૂમિકામાં પૂર્ણ દલાએ પહોંચે છે. તેથી આ રીતે સાંધાકારની વિચારસરણીનું સંક્ષેપમાં પ્રયક્ષરણ કરીએ તો સાર એટલો જ નિકળે છે કે ક્ષિપ્ત, મૂઠ અને વિક્ષિપ્ત એ ત્રણ ભૂમિકાઓમાં અવિકાસકાળ હોય છે; બ્યારે છેલ્લી બે એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ ભૂમિકાઓમાં વિકાસક્રમ અથવા આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિનો ક્રમ હોય છે. ૨ આ પાંચ ભૂમિકાઓ બાદની સ્થિતિ એ મોક્ષકાળ.

યોગવાસિષ્ઠમાં ચેતનની સ્થિતિના સંક્ષેપથી બે ભાગ દરવામાં આવ્યા છે: (૧) અજ્ઞાનમય (૨) અને જ્ઞાનમય. અજ્ઞાનમય સ્થિતિ એટલે અવિકાસકાળ. અને જ્ઞાનમય સ્થિતિ એટલે વિકાસકાળ. આ વિકાસકાળ પછી મોક્ષકાળ આવે છે. અજ્ઞાનમય સ્થિતિના સાત વિભાગ કરી તેને સાત અજ્ઞાનભૂમિકાઓના નામથી ઓળખાવ્યા છે. જેમકે (૧) બીજગત (૨) ભગત (૩) મહાભગત (૪) ભગત સ્વપ્ન (૫) સ્વપ્ન (૬) સ્વપ્નભગત (૭) સુષુપ્ત. ૨ જ્ઞાનમય સ્થિતિના પણ સાત ભાગ કરી તેને જ્ઞાન ભૂમિકાઓના

૨. આ પાંચ ચિત્તોમાં પહેલાં બે તો અતુકો રહેશે અને ત્રીજાચુની બહુલતાને લીધે નિઃશ્રેયસપ્રાપ્તિમાં હેતુ થઈ શકતાં નથી. એટલું જ નહીં બલકે તે ઉલટાં નિઃશ્રેયસનાં બાધક છે, જેથી તે યોગકોટિમાં ગણાવા યોગ્ય નથી. અર્થાત્ તે બે ચિત્તની સ્થિતિઓમાં આધ્યાત્મિક અવિકાસ હોય છે. વિક્ષિપ્ત ચિત્ત ક્યારેક ક્યારેક સાત્ત્વિક વિષયોમાં સમાધિ મેળવે છે ખરૂં, પણ તે સમાધિ સામે અસ્થિરતા એટલી બધી હોય છે કે જેથી તે પણ યોગકોટિમાં ગણાવા યોગ્ય નથી. એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ બે જ ચિત્ત વખતે જ સમાધિ હોય છે કે તે યોગ કહેવાય છે. એકાગ્ર ચિત્ત વખતે જ યોગ હોય છે તે સમ્પ્રજ્ઞાત અને નિરુદ્ધ ચિત્ત વખતે જ યોગ હોય છે તે અસમ્પ્રજ્ઞાત. જુઓ પાતંજલ દર્શન, પાર્વ ૧, સ. ૧ વ્યાસભાષ્ય તથા વાયસ્વતિ મિશ્રની રીકા.

૩. (૧) પહેલી ભૂમિકામાં અહંત્વમત્ત્વચુદ્ધિની ભગૃતિ નથી હોતી, માત્ર તેવી ભગૃતિની બીજરૂપે યોગ્યતા હોય છે, તેથી તે બીજગત કહેવાય છે. આ ભૂમિકા વનસ્પતિ જેવા ક્ષુદ્ર નિઠાયમાં માની શકાય. (૨) બીજી ભૂમિકામાં અહંત્વમત્ત્વચુદ્ધિ અદ્યપિ નજે છે. તેથી તે ભગત કહેવાય છે. આ ભૂમિકા કાટ, પતંગ, પશુ, પક્ષીમાં માની શકાય. (૩) ત્રીજી ભૂમિકામાં અહંત્વમત્ત્વચુદ્ધિ વિશેષ પુષ્ટ હોય છે. તેથી તે મહાભગત કહેવાય છે. આ ભૂમિકા મનુષ્ય, દેવ આદિ નિઠાયમાં માની શકાય. (૪) એથી ભૂમિકામાં ભગત અવસ્થાના મનોરાજ્ય (અમ) નો સમાવેશ થાય છે, જેમકે એકતે બદલે બે ચંદ્ર દેખાવા, ઊપમાં રૂપાનું ભાન અને ઝાંઝવામાં પાણીની બુદ્ધિ. આ હેતુથી આ ભૂમિકા ભગતસ્વપ્ન કહેવાય છે. (૫) પાંચમી ભૂમિકામાં નિદ્રા વખતે આવેલ સ્વપ્નનું ભગ્યા બાદ જે ભાન થાય છે, તેનો સમાવેશ છે. તેથી તે સ્વપ્ન કહેવાય છે. (૬) છઠી ભૂમિકામાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહેલ સ્વપ્નનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્વપ્ન શરીરપાત થયા છતાં પણ ચાલુ રહે છે, તેથી તે સ્વપ્નભગત કહેવાય છે. (૭) સાતમી ભૂમિકામાં ગાઢ નિદ્રાની હોય છે, જેમાં જડ જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે અને કોઈ માત્ર વાસના રૂપે રહેલાં હોય છે. તેથી તે સુષુપ્ત કહેવાય છે. ત્રીજીથી સાતમી

નામથી ઓળખાવ્યા છે: જેમકે (૧) શુભેચ્છા (૨) વિચારણા (૩) તતુમાનસા (૪) સત્તાપત્તિ (૫) અસંસકિત (૬) પદાર્થભાવની અને (૭) તુર્થંગા.^૪ સાત અદ્વાનભૂમિકાઓમાં અદ્વાનનું પ્રાપ્ત્ય હોવાથી તે અવિકાસકાળમાં ગણાવી જોઈએ. તેથી ઉલટું સાત જ્ઞાનભૂમિકાઓમાં ક્રમશઃ જ્ઞાનવૃદ્ધિ થતી હોવાથી તે વિકાસક્રમના કાળમાં ગણાવી જોઈએ. જ્ઞાનની સાતમી ભૂમિકામાં વિકાસ પૂર્ણ થતાં પહોંચે છે. તેથી ત્યારબાદની સ્થિતિ તે મોક્ષકાળ છે.

બૌદ્ધદર્શન.

બૌદ્ધ સાહિત્યના મૌલિક ગ્રંથો પિટકના નામે ઓળખાય છે. પિટકમાં અનેક જગ્યાએ આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું વ્યવસ્થિત ચિત્ર સ્પષ્ટ વર્ણન છે. તેમાં વ્યક્તિની છ સ્થિતિઓ દરનામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે (૧) અંધપુયુજ્જન, (૨) કલ્યાણપુયુજ્જન, (૩) સોતાપન્ન, (૪) સકદાગમિ, (૫) જોપમાતિક, (૬) અને અરહા,^૫ જેમાં પહેલી સ્થિતિ એ આધ્યાત્મિક અવિકાસનો કાળ છે. બીજી સ્થિતિમાં વિકાસનું સ્વરૂપ અત્યાંશી અને અવિકાસનો પ્રભાવ સવિશેષ હોય છે. ત્રીજીથી છઠી સૂક્ષ્મની ચારે સ્થિતિઓમાં ઉત્તરોત્તર આધ્યાત્મિક વિકાસજ વધતો જાય છે અને તે વિકાસ છઠી સ્થિતિમાં પૂર્ણ થતાં પહોંચે છે. ત્યાર બાદ નિર્વાણતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બૌદ્ધ વિચારસરણીનું મુખ્યસ્વરૂપ કરીએ તો એમ કહી શકાય કે પહેલી બે સ્થિતિઓ એ અવિકાસકાળ છે. ત્રીજીથી છઠી સૂક્ષ્મની ચાર સ્થિતિઓ વિકાસકાળ છે અને છ સ્થિતિઓ પછી નિર્વાણકાળ છે.

સૂક્ષ્મની પાંચ ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટપણે મનુષ્યનિકાયમાં અનુભવાય છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ, ઉત્પત્તિપ્રકરણ, સર્ગ. ૧૧૭.

... ૪. (૧) હું મૃદ જ શા માટે રહું? હવે તો શાસ્ત્ર અને સંજ્ઞાનદ્વારા કાંઈક આત્માવલોકન કરીશ એવી વૈરાગ્યપૂર્વક જે ઇચ્છા તે શુભેચ્છા. (૨) શાસ્ત્ર અને સંજ્ઞાનના મંત્રસર્ગપૂર્વક વૈરાગ્યભાસને લીધે જે સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ થતી તે વિચારણા. (૩) શુભેચ્છા અને વિચારણાને લીધે જે હૃદયોના વિષયોમાં આસક્તિ ઘટે છે તે તતુમાનસા કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં સંકલ્પવિકલ્પ ઓછા થાય છે. (૪) તથા ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી ચિત્ત સુદ્ધામાં પણ વિરતિ થવાથી સત્ય અને શુદ્ધ એવા આત્મામાં જે સ્થિતિ થવા પામે છે તે સત્તાપત્તિ. (૫) પૂર્વની ચાર ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી અને સમાધિના અસંગ રૂપ પરિણામથી એવી અવસ્થા થાય છે, કે જેમાં ચિત્તની અંદર નિરતિથય આત્માનંદનો ચમત્કાર પ્રુટ થયેલ હોય છે તે અસંસકિત ભૂમિકા. (૬) પાંચ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી પ્રગટ થયેલ આત્મારામ સ્થિતિને લીધે એક એવી દયા પ્રાપ્ત થાય છે કે બાહ્યને આબ્યંતર બધા પદાર્થોની ભાવના છૂટી જાય છે. દેહયાત્રા રૂઢત બીજાના પ્રવલનને લક્ષને આંધે છે તે પદાર્થભાવની ભૂમિકા. (૭) છ ભૂમિકાઓના અભ્યાસને લીધે ભેદભાવનું જ્ઞાન બીજકુલ સમી જવાથી જે એકમાત્ર સ્વભાવનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે તે તુર્થંગા. આ સાતમી તુર્થંગાવસ્થા જીવનમુક્તમાં હોય છે. વિદેહમુક્તનો વિષય ત્યારબાદની તુર્થાંતીત અવસ્થા છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ, ઉત્પત્તિ પ્ર૦ સ૦ ૧૧૮ તથા નિર્વાણ પ્રક૦ સ૦ ૧૨૦.

૫. (૧) પુયુજ્જન એટલે સામાન્ય મનુષ્ય. તેના અંધપુયુજ્જન અને કલ્યાણપુયુજ્જન એવા બે મોઢા છે. યથા—

જૈનદર્શન,

જૈન સાહિત્યના પ્રાચીન ગ્રંથો જે આગમના નામથી ઓળખાય છે, તેમાં સુદ્ધાં આધ્યાત્મિક વિદ્યાસના ક્રમ સંબંધી વિચારો વ્યવસ્થિત રીતે મળી આવે છે. તેમાં આત્મિક સ્થિતિના ચૌદ વિભાગો દરવામાં આવ્યા છે જે ગુણસ્થાનને નામે ઓળખાય છે. તે આ

તુલ્યે પુથુજ્ઞના વૃત્તાવૃદ્ધનાદિચ્ચર્વણુના

અંધો પુથુજ્ઞનો પક્કો કલ્યાણેકોપુથુજ્ઞનો ॥

મનિઝમનિકાય, મૂળ પરિચાય, સુત્તવરણના.

આ બન્નેમાં સંયોજના (બંધન) તો દશે હોય છે. છતાં અંતર એટલું જ કે પહેલાને આર્યદર્શન (સત્સંગ) પ્રાપ્ત થયેલ નથી હોતું, બ્યારે બીજાને પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. આ બન્ને નિર્વાણમાર્ગથી પરાક્રમ્ય હોય છે. (૨) નિર્વાણમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલાના ચાર પ્રકાર છે: જેણે ત્રણ સંયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે સોતાપન્ન. (૩) જેણે ત્રણનો ક્ષય અને પંચીથી બેનું શૈથિલ્ય કર્યું હોય તે સદ્દાગામી. (૪) જેણે પાંચેનો ક્ષય કર્યો હોય તે ઓપપાતિક. (૫) જેણે દશે સંયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે અરહા. (૬) સોતાપન્ન વધારેમાં વધારે સાત વાર મનુષ્યલોકમાં અવતરે છે, સાર બાદ અવશ્ય નિર્વાણ પામે છે. સદ્દાગામી એક જ વાર મનુષ્ય લોકમાં આવે છે, પંચી નિર્વાણ પામે છે. ઓપપાતિક બ્રહ્મલોકમાંથી જ નિર્વાણ પામે છે. અરહા તે સ્થિતિમાંથી જ નિર્વાણ મેળવે છે. દશ સંયોજનાઓ માટે જુઓ અંશુતરનિકાય, પૃ. ૧૭-કુટનોટ ૧૩ તથા મનિઝમનિકાય. 'શુદ્ધ, ધર્મ આણિ સંધ' મરાઠી પૃ. ૯૯.

૬. ગુણસ્થાન—જે એટલે આત્માની ચેતના-સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ શક્તિઓ. સ્થાન એટલે તે શક્તિઓની શુદ્ધતાની તારતમ્યાવવાળી અવસ્થાઓ. આત્માના સહજ ગુણો વિવિધ આવરણોથી સંસારદશામાં આવૃત્ત હોય છે. જેમ જેમ આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તેમ તેમ તે સહજ ગુણો, વિદ્યાસ પામી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતા જાય છે. આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયનું પ્રમાણ જેટલું વિશેષ તેટલી ગુણોની શુદ્ધિ વિશેષ અને આવરણોની વિરલતા કે ક્ષયનું પ્રમાણ જેટલું ઓછું તેટલી ગુણોની શુદ્ધિ ઓછી. આ રીતે આત્મિક ગુણોની શુદ્ધિના પ્રકરણ કે અપકરણ વાળા અસંખ્યાત પ્રકારો સંભવે છે. પણ સંક્ષેપમાં તેને ચૌદ ભાગમાં વહેંચી નાખેલા છે, જે ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ગુણસ્થાનની દરપના સુખ્યતથા મોહનીય કર્મની વિરલતા અને ક્ષયને આધારે દરવામાં આવી છે. મોહનીય કર્મની સુખ્ય બે શક્તિઓ છે: પહેલી શક્તિનું કાર્ય આત્માના સમ્યક્ત્વગુણો આવૃત્ત કરવાનું છે, જેથી આત્મામાં તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થવા પામતું નથી. બીજી શક્તિનું કાર્ય આત્માના ચારિત્ર ગુણને આવૃત્ત કરવાનું છે, જેથી આત્મા તાત્ત્વિક રુચિ કે સત્ય દર્શન થવા છતાં પણ તદ્દત્તસાર પ્રવૃત્તિ દરી સ્વરૂપલાભ દરી ચલેતો નથી. સમ્યક્ત્વની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની પ્રથમ શક્તિ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રની પ્રતિબંધક એવી મોહનીયની બીજી શક્તિ ચારિત્રમોહનીય કહેવાય છે. આ બેમાં દર્શનમોહનીય પ્રમુખ છે. કારણ કે જ્યાંસુધી તેની વિરલતા કે ક્ષય ન થાય ત્યાંસુધી ચારિત્રમોહનીયનું બળ ઘટતું નથી. દર્શનમોહનીયનું બળ ઘટતું એટલે ચારિત્રમોહનીય ક્રમે ક્રમે નિર્બળ થઈ છેવટે સર્વથા ક્ષીણ થવાનું જ. સમસ્ત કર્માવરણોમાં

પ્રમાણ (૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ (૨) સારવાદન (૩) સમ્યક્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (૪) અવિરત સમ્યક્ દૃષ્ટિ (૫) દેશવિરતિ. (વિરતાવિરત) (૬) પ્રમાણસંયત (૭) અપ્રમત્તસંયત (૮) અપૂર્વકરણ (નિવૃત્તિઆદર) (૯) અનિવૃત્તિઆદર (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૧) ઉપશાંતમોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગકેવલી (૧૪) અયોગકેવલી. પ્રથમ

પ્રધાનતમ અને બલવત્તમ મોહનીય જ છે. તેનું કારણ એ છે કે જ્યાં સૂક્ષ્મ મોહનીયની શક્તિ તીવ્ર હોય ત્યાં સૂક્ષ્મ અન્ય આવરણો તીવ્ર જ રહે છે અને તેની શક્તિ ઘટતાં જ અન્ય આવરણોનું બળ મંદ થતું જાય છે. આ જ કારણથી શુણ્ણસ્થાનોની દૃષ્ટના મોહનીય કર્મના તરતમભાવને આધારે કરવામાં આવી છે.

૭. જુઓ સમવાયંગ ૧૪.

૮. (૧) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયની પ્રબળતાને લીધે સમ્યક્ત્વ શુણ્ણ આવૃત્ત થયેલો હોવાથી આત્માની તત્ત્વરુચિ જ પ્રગટી શક્તિ નથી જેથી તેની દૃષ્ટિ મિથ્યા (સત્યવિરુદ્ધ) હોય છે તે અવસ્થા મિથ્યાદૃષ્ટિ. (૨) અગીઆરમા શુણ્ણસ્થાનથી પતિત થઈ પ્રથમ શુણ્ણસ્થાન ઉપર આવતાં વચ્ચે બહુ જ થોડા વળત સૂક્ષ્મ જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થા સારવાદન. આનું સારવાદન નામ એટલા માટે છે કે તેમાં પતનોન્મુખ આત્માને તત્ત્વરુચિનો સ્વસ્થ પણ આસ્વાદ હોય છે. જેની રીતે મિષ્ટાન્તના ભોજન બાદ ઉલટી થતી વખતે એક વિલક્ષણ સ્વાદ હોય છે. આ બીજું શુણ્ણસ્થાન પતનોન્મુખ આત્માને જ હોય છે. (૩) હીંચકે હીંચતા માણસની પેઠે જે અવસ્થામાં આત્મા દોષાપમાન હોય છે, જેને લીધે તે સર્વથા સત્ય દર્શન કરી શકતો નથી કે સર્વથા મિથ્યાદૃષ્ટિની સ્થિતિમાં રહી શકતો નથી અર્થાત્ તેની સંશયાળુ જેવી સ્થિતિ બની જાય છે, તે અવસ્થા સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ. આ શુણ્ણસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનું વિષય પ્રથમ જેટલું તીવ્ર રહેતું નથી, પણ તે હોય છે ખૂંડ. (૪) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયનું બળ ઠાં તો બિલકુલ શમી જાય છે કે વિરલ થઈ જાય છે અને ઠાં તો બિલકુલ ક્ષીણ થઈ જાય છે જેને લીધે આત્મા અસંદિગ્ધ પણ સત્ય દર્શન કરી શકે છે. આ અવસ્થા અવિરત સમ્યક્ દૃષ્ટિ. આનું અવિરત નામ એટલા માટે છે કે તેમાં ચારિત્રમોહનીયની સત્તા સવિશેષ હોવાથી વિરતિ (લાગવૃત્તિ) ઉદય પામતી નથી. (૫) જે અવસ્થામાં સત્યદર્શન ઉપરાંત અદ્વાંશે પણ ત્યાગવૃત્તિનો ઉદય થાય છે, તે દેશવિરતિ. આમાં ચારિત્રમોહનીયની સત્તા અવશ્ય ઘટતી હોય છે અને તેની કર્મના પ્રમાણમાં ત્યાગવૃત્તિ હોય છે. (૬) જે અવસ્થામાં ત્યાગવૃત્તિ પૂર્ણ રીતે ઉદય પામે છે છતાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રમાદ સ્ખલન સંભવે છે, તે પ્રમત્તસંયત. (૭) જે અવસ્થામાં પ્રગાદનો જરાયે સંભવ નથી તે અપ્રમત્ત સંયત. (૮) જે અવસ્થામાં પહેલાં ક્યારે પણ નહીં અનુભવેલ આત્મ-શુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે અને અપૂર્વ વિશેષજ્ઞાસ આત્મિક સામાર્થ્ય પ્રગટે છે, તે અવસ્થા અપૂર્વકરણ. આનું બીજું નામ નિવૃત્તિઆદર પણ છે. (૯) જે અવસ્થામાં ચારિત્રમોહનીય કર્મના શેષ રહેલ અંશોને શમાવવાનું કે ક્ષીણ કરવાનું કામ આનું હોય છે, તે અવસ્થા અનિવૃત્તિઆદર. (૧૦) જે અવસ્થામાં મોહનીયનો અંશ ભોજ રૂપે જ ઉદયમાન હોય છે, પણ બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં તે અવસ્થા સૂક્ષ્મસંપરાય. (૧૧) જે અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ ભોજ સુદાં શમી જાય છે, તે ઉપશાંતમોહનીય. આ શુણ્ણસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય સંભવે ખરો, પણ ચારિત્રમોહનીયનો તેનો ક્ષય નથી હોતો, માત્ર તેની સર્વશે

ગુણસ્થાન' એ અવિકાસકાળ છે. બીજા અને ત્રીજા એ બે ગુણસ્થાનમાં વિકાસનું સહજ સ્પુરણ હોય છે. તેમાં પ્રવ્યગતા અવિકાસની જ હોય છે. ચોથાથી વિકાસ ક્રમશઃ વધતાં વધતાં તે છેવટે ચૌદમા ગુણસ્થાને પૂર્ણ કલાએ પહોંચે છે અને ત્યાર બાદ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. જૈન વિચારસરણીનું પૃથક્કરણ એટલું જ ઠરી-ચઢાય કે પહેલાં ત્રણ ગુણસ્થાનો એ અવિકાસકાળ છે, ત્યાર બાદ મોક્ષકાળ છે.

આ પ્રાચીન જૈન વિચારને હરિભદ્રસરિએ બીજી રીતે પણ વર્ણવ્યો છે. તેઓનાં વર્ણનમાં બે પ્રકાર છે: પહેલા પ્રકારમાં અવિકાસ અને વિકાસક્રમ બન્નેનો સમાવેશ કરેલ છે.^૯ અવિકાસકાળને તેઓ ઓષદ્દિના નામથી અને વિકાસક્રમને સદ્દિના નામથી ઓળખાવે છે.^{૧૦} સદ્દિના મિત્રા, તારા, બક્ષા, દીપ્રા, સિયરા, કાન્તા, પ્રભા ઉપરાંતિ હોય છે. આને લીધે જ મોહનો ફરી ઉદ્ભવ થતાં આ ગુણસ્થાનથી અવરજ પતન થાય છે અને પ્રથમ ગુણસ્થાન સુધી જવું પડે છે. (૧૨) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીય અને ચરિત્રમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે, તે ક્ષીણમોહનીય. આ સિયતિથી પતન સંભવતું જ નથી. (૧૩) જે અવસ્થામાં મોહનો આત્મતિષ્ઠિ અભાવને લીધે વીતરાગ દશા પ્રગટવા સાથે સર્વગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અવસ્થા સયોગગુણસ્થાન. આ ગુણસ્થાનમાં શારીરિક, માનસિક અને વાચિક બ્યાપાર હોય છે. એથી આને જીવનમુક્તિ કહી શકાય. (૧૪) જે અવસ્થામાં શારીરિક, માનસિક, વાચિક પ્રવૃત્તિનાં પણ અભાવ થઈ જાય છે, તે અયોગગુણસ્થાન. આ ગુણસ્થાન છેલ્લું છે. તેથી શરીરપાત થતાં જ તેની સમાપ્તિ થાય છે અને ત્યાર બાદ ગુણસ્થાનાતીત-વિરેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ માટે જુઓ કર્મચંદ બીજો.

૯. જુઓ યોગદિસમુચ્ચય.

૧૦. દિષ્ટિ એટલે દર્શન અથવા જોષ. આના બે પ્રકાર છે. પહેલામાં સત્ શ્રદ્ધાનો (તાત્ત્વિક રુચિનો) અભાવ હોય છે. બ્યારે બીજામાં સત્ શ્રદ્ધા હોય છે. પહેલો પ્રકાર ઓષદ્દિ અને બીજો યોગદિષ્ટિ કહેવાય છે. પહેલામાં આત્માનું વલણ સંસારપ્રવાહ તરફ અને બીજામાં આધ્યાત્મિક વિકાસ તરફ હોય છે. તેથી યોગદિષ્ટિ એ સદ્દિષ્ટિ કહેવાય છે. જેમ સમેધરાત્રિ, અમેધરાત્રિ, સમેધદિવસ અને અમેધદિવસમાં અતુકને આતિ મંદતમ, મંદતમ, મંદતર અને મંદ આહુપચાનું હોય છે. તેમાં એ શુદ્ધવિષ્ટ અને શુદ્ધમુક્તા પુરુષનાં ભેદથી, બાળ અને તરુણ પુરુષનાં ભેદથી, તેમજ વિકૃત નેત્રવાળા અને અવિકૃત નેત્રવાળા પુરુષનાં ભેદથી આહુપચાનની અસ્પષ્ટતા કે સ્પષ્ટતા તરતમભાવે હોય છે; તેવી રીતે ઓષદ્દિની દશામાં સંસારપ્રવાહનું વલણ છતાં આવરણના તરતમભાવે જ્ઞાન તારતમ્યવાળું હોય છે. આ ઓષદ્દિષ્ટિ ગમે તેવી હોય તો જે તે આધ્યાત્મિક વિકાસની દિષ્ટિએ અસદ્દિષ્ટિ જ છે. ત્યાર બાદ બ્યારથી આધ્યાત્મિક વિકાસનો આરંભ થાય છે, પછી ભલે તેમાં બાજી જ્ઞાન ઓછું હોય છતાં, ત્યારથી સદ્દિષ્ટિ શરૂ થાય છે. કારણ કે તે વખતે આત્માનું વલણ સંસાર-મુખ ન રહેતાં મોહો-મુખ થઈ જાય છે. આ સદ્દિષ્ટિ (યોગદિષ્ટિ) ના વિકાસના તારતમ્ય પ્રમાણે આ ભેદો છે. આ આંદ્ર ભેદોમાં ઉત્તરોત્તર જોષ અને વીર્યની સવિશેષ જાગૃતિ થાય છે. પહેલી મિત્રા નામક દિષ્ટિમાં જોષ ને વીર્યનું જાળ તૃણામિતી પ્રમા. જેવું હોય છે; બીજી તારા દિષ્ટિમાં છાણાના અમિતી પ્રમા જેવું; ત્રીજી બક્ષા દિષ્ટિમાં લાકડીના અમિતી પ્રમા જેવું; ચોથી દીપ્રા દિષ્ટિમાં દીવાની પ્રમા

અને પરા એવા આઠ વિભાગ કરે છે. આ આઠે વિભાગોમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસનો ક્રમ વધતો જાય છે. પહેલી મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ હોય છે. પરા પશુ તેમાં કાંઈક અજ્ઞાન અને મોહનું પ્રાણસ્થ રહે છે. ત્યારે રિચરા આદિ પાછલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં જ્ઞાન અને નિર્મોહતાનું પ્રાણસ્થ વધતું જાય છે. બીજા પ્રકારના વર્ણનમાં તે આચાર્યે માત્ર આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું જ યોગ્ય રૂપે વર્ણન કર્યું છે. તે પહેલાંની રિચતિ વર્ણવી નથી. યોગના તેઓએ અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિ-સંક્ષય એવા પાંચ ભાગો કરેલા છે.^{૧૩}

જેવું; પાંચમી રિચરા દૃષ્ટિમાં રતનની પ્રભા જેવું; છઠી દાન્તા દૃષ્ટિમાં નક્ષત્રની પ્રભા જેવું સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં સૂર્યની પ્રભા જેવું, અને આઠમી પરા દૃષ્ટિમાં ચંદ્રની પ્રભા જેવું; હોય છે. જો કે આમાંની પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં સ્પષ્ટપણે જેય આત્મ સ્વરૂપનું સંવેદન નથી હોતું. પ્રકટ છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિઓમાં જ તેનું સંવેદન હોય છે; છતાં પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓને સદૃષ્ટિમાં ગણવાનું, કારણ એ છે કે તે રિચતિમાં આત્મા પછી આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષિતો ભાગ નિશ્ચિત યેષ જાય છે. યોગના યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રસાદાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અંગોને આધારે સદૃષ્ટિના આઠ વિભાગો સમજવાના છે. પહેલી દૃષ્ટિમાં યમની રિચરતા, બીજીમાં નિયમની એમ અનુક્રમે આઠમીમાં સમાધિની રિચરતા મુખ્યપણે હોય છે.

૧૧. જુઓ-યોગગિહું.

૧૨. યોગ એટલે જનાથી મોક્ષ પાપ્ત કરી શકાય તેવા ધર્મવ્યાપાર. અનાદિ કાળનાં યુગમાં જ્યાં સૂધી આત્માની પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપરૂપાનુષ્ઠાન હોય લક્ષ્યબદ્ધ હોય છે, ત્યાં સૂધીની તેની બધી ક્રિયા શુભાશય વિનાની હોવાથી યોગકોટિમાં આવતી નથી. ત્યારથી તેની પ્રવૃત્તિ બદલાઈ સ્વરૂપો-મુખ થાય છે, ત્યારથી જ તેની ક્રિયામાં શુભાશયનું તત્ત્વ દાખલ થાય છે અને તેથી તેવા શુભાશયવાળો વ્યાપાર ધર્મવ્યાપાર કહેવાય છે અને તે પરિણામે મોક્ષજનક હોય યોગ નામને પાત્ર બને છે. આ રીતે આત્માના અનાદિ સંસારકાળના બે ભાગ યદ્ય જાય છે: એક અધાર્મિક અને બીજો ધાર્મિક. અધાર્મિક કાળમાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ હોય, તો પણ તે ધર્મ ખાતર નથી હોતી, કેવળ 'લોભપ્રક્રિય' (લોભરંજન) ખાતર હોય છે. તેથી તેવી પ્રવૃત્તિ ધર્મકોટિમાં ગણવા યોગ્ય નથી. ધર્મ ખાતર ધર્મની પ્રવૃત્તિ ધાર્મિકકાળમાં જ શરૂ થાય છે. તેથી તે બધી પ્રવૃત્તિ યોગ કહેવાય છે. જુઓ યોગગિહું.

૧૩. ત્યારે યોગ કે ધણા ત્યાગ સાથે શાસ્ત્રીય તત્ત્વચિંતન હોય છે અને મૈત્રી, દરજીદિ ભાવનાઓ વિશેષ સિદ્ધ યદ્ય જાય છે, ત્યારે તે રિચતિ અધ્યાત્મ કહેવાય છે.

(૧) ત્યારે મન સમાધિપૂર્વક સતત અભ્યાસ કરવાથી અધ્યાત્મ સવિશેષ પુષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે ભાવના. ભાવનાથી અશુભ અભ્યાસ રહે છે, શુભ અભ્યાસની અત્યુજ્જ્વળતા વધે છે અને સુંદર ચિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે (૨). ત્યારે ચિત્ત રૂઢત-શુભ વિષયને જ આલંબીને રહેલું હોય છે, અને તેથી તે રિચર દીપક જેવું પ્રકાશમાન હોય સૂક્ષ્મભોધવાળું બની જાય છે ત્યારે તે ધ્યાન કહેવાય છે. ધ્યાનથી દરેક કામમાં ચિત્ત આત્માધીન યદ્ય જાય છે. ભાવ નિશ્ચય થાય છે અને બંધનોનો વિગ્રહ થાય છે (૩). અજ્ઞાનને લીધે ઇષ્ટ અનિષ્ટ રૂપે દૃષ્ટાયેલી વસ્તુઓમાંથી ત્યારે વિવેકને લીધે ઇષ્ટ અનિષ્ટપણાની ભાવના નષ્ટ થાય છે ત્યારે તેની રિચતિ સમતા કહેવાય છે (૪). વાસનાના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારી વૃત્તિઓનો નિર્ભજ નિરોધ કરવો તે વૃત્તિસંક્ષય. જુઓ-યોગગિહું મ્હે; ૩૫૭ થી ૩૬૫.

આ જાનને પ્રદર્શનાં વર્ણનો એ પ્રાચીન જૈન ગુણુસ્થાનના વિચારોનું નવીન પદ્ધતિએ વર્ણન માત્ર છે.

આજીવકદર્શન.

આ દર્શનનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય અને સંપ્રદાય નથી; તથાપિ તેના આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ સંબંધી વિચારો ઐશ્વર્યમાં સચવાઈ રહેલ છે. જે કે સંપ્રદાય ન હોવાથી તે વિચારોના સ્પષ્ટ ખુલાસો તે ગ્રંથોમાં નથી જણાતો, તો પણ તે વિચારો જેવાં મળે છે તેવા સંગ્રહવા જરૂરના છે.^{૧૪} આજીવક દર્શન આધ્યાત્મિક આઠ પાયરીઓ માને છે, તે આ પ્રમાણે—મંદ, ખીડા, પદ્મીમંસા, ઉજ્જગત, સેષ, સમણ, જિન અને પત્ર. આ આઠમાં પ્રથમની ત્રણ અવિકાસ અને પાછળની પાંચ ભૂમિકાઓ વિકાસક્રમની જણાય છે. ત્યારબાદ મોક્ષદાળ હોવો જોઈએ.

૧૪. મજ્જિમનિકાય નામના પ્રાચીન બૌદ્ધગ્રંથના સામઝ-જાલસુત પ્રકરણમાં આજીવક સંપ્રદાયના નેતા મંપલી ગોરાજનો ઉલ્લેખ છે. મૂળમાં તેના કેટલાક વિચારો આપેલા છે; આ ગ્રંથની યુદ્ધધોષકૃત સુમંગલાવિલાસિની રીઠામાં આજીવક દર્શનની આઠ પાયરીઓનું વર્ણન છે જે આ પ્રમાણે (૧) જન્મ દિવસથી સાત દિવસ સુધી ગર્ભ-નિષ્ક્રમણજન્ય દુઃખને લીધે પ્રાણી મંદ (મોમ્હ) સ્થિતિમાં રહે છે. આ પહેલી મંદ ભૂમિકા. (૨) દુર્ગતિમાંથી આવીને જે બાળકે જન્મ લીધેલ હોય છે તે વારંવાર રૂને અને વિલાપ કરે છે, તેમ જ સુગતિમાંથી આવી જન્મ લીધેલ બાળક સુગતિનું કમરણ કરી હાસ્ય કરે છે, આ ખીડા (કીડા) ભૂમિકા. (૩) માખાપના હાથ કે પગ પકડીને અગર ખાટલો કે બાળકે પકડીને બાળક જમીન ઉપર પગ મારે છે, તે પદ્મીમંસા ભૂમિકા. (૪) પગથી સ્વતંત્ર રીતે ચાલવાનું સામર્થ્ય આવે છે તે ઉજ્જગત (ઝજ્જગત) ભૂમિકા. (૫) શિષ્યકળા શીખવાનો વખત તે સેષ (સૈક્ષ) ભૂમિકા. (૬) ધરથી નિકળી સંન્યાસ લીધેલ વખત તે સમણ (અમણ) ભૂમિકા. (૭) આચાર્યને સેવી જ્ઞાન મેળવવાનો વખત તે જિન ભૂમિકા. (૮) પ્રાર્થ થયેલ ભિક્ષુ (જિન) જ્યારે કાંઈ પણ નથી ખોલતો તેના નિર્લોભ અમણની સ્થિતિ એ પત્ર (પ્રાર્થ) ભૂમિકા.

આ આઠ ભૂમિકાઓનાં નામ અને તેની વ્યાખ્યા યુદ્ધધોષે આપેલ છે. યુદ્ધધોષના વખતમાં એટલે ઇ. સ. પાંચમા-છઠ્ઠા સદ્દશમાં કદાચ-આજીવક સંપ્રદાય અગર તેનું સાહિત્ય થોડું ધણું હશે તે ઉપરથી તેને આ નામો મળ્યાં હશે. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે યુદ્ધધોષની આ વ્યાખ્યા યુક્તિસંગત નથી કારણ એ છે કે તેની એ વ્યાખ્યામાં બાળકના જન્મથી માંડી યૌવનદાળ સુધીનું વ્યાવહારિક વર્ણન છે જે આધ્યાત્મિક વિકાસ સાથે બંધાયેલું નથી. તેના ખરે અર્થ તે સંપ્રદાય પ્રમાણે શો હશે તે અત્યારે સાધનના અભાવે કહી ન શકાય, પણ એ ભૂમિકાઓનાં નામ અને તેમાં રહેલ આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનો સંબંધ વિચારતાં એમ જણાય છે કે આ ભૂમિકાઓનો જન્મ સાથે કરો સંબંધ નથી. તે દ્વારા રક્ત અગ્નિની પ્રગળતાઓ અને જ્ઞાનની ક્રમશઃ વૃદ્ધિનો જ ભાવ સૂચવવાનો આશય હોય તેમ જણાય છે. આની પુષ્ટિમાં એટલું જ કહી શકાય કે આજીવકદર્શન એ પ્રાચીનદાળમાં અમણપદોમાંનું એક ખાસ દર્શન હતું અને તેનો સંપ્રદાય મોટો હતો તેવી સ્થિતિમાં તેના આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિને લગતા વિચારો અન્ય અમણપંથને અગર બ્રાહ્મણપંથને મળતા હોય તે વધારે સંભવિત છે. પ્રો. હૉર્નલે પોતાના 'ઉવાસગ-દસાઓ'ના અનુવાદમાં ભા. ૫, પૃ. ૨૩ ઉપર યુદ્ધધોષના ઉક્ત વિચારો આપ્યા છે.

ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ

(યોગદર્શનના પ્રથમ પાઠને આધારે)

[પ્રાણજ્વન વિધિનાથ પાઠક]

એક. ડબલ્યુ. થોમસ સાહેબે હિબર્ટ જર્નલમાં^૧ થીયુટ મુરેન્ડનાથ દાસ ગુપ્તના હિંદુ ફિલસુફીના ઇતિહાસ પરના પુસ્તકની સમાલોચનામાં કહ્યું છે, કે યુરોપીય તત્ત્વચિંતકોને, કોઈ પણ અભ્યાસી આપણી પ્રાચીન ફિલસુફીમાં આધુનિક સિદ્ધાન્તો આરોપે એ ગમતું નથી. કારણ એમના મત પ્રમાણે, નહિં જેવા વિજ્ઞાનની મદદથી માત્ર આત્મનિરીક્ષણ^૨ ઉપર રચાયેલું અને ધર્મની સાથે ભળી ગયેલું ચિત્તશાસ્ત્ર^૩ પોતાના વિષયનું જહુ સાફ નિરૂપણ કરી શકે નહિ. આ ઉપરાંત એક બીજી નવાઈની વાત એમને એ લાગે છે, કે આપણી ફિલસુફીમાં કદાચી રીતે^૪ બધાં સત્યો અનુભવમાં ઉતારવાનું કહેવામાં આવે છે.^૫ ઉપર જે અનુભવમાં ઉતારવાની વાત કહી, તે તો આપણી ફિલસુફીની એક વિશિષ્ટતા જ ગણાય. કારણ આપણે ત્યાં જ્ઞાન યુક્તિવાદમાં કસાયું નથી, પણ જ્ઞાનની સાથે સાથે તેને જ્વનમાં

૧. Hibbert Journal, July 1922.

૨. Introspection.

૩. Psychology માટે ચિત્તશાસ્ત્ર અને સારો શબ્દ લાગે છે. પહેલાં ચેતનાશાસ્ત્ર શબ્દ સૂચવેલો, પણ Psychology માં ચેતના-Consciousness, અર્ધચેતના-Sub-consciousness અને નોચેતના-unconsciousness એ બધા પ્રશ્નોનું નિરૂપણ^૧ આવી જાય છે, તે ઉપરાંત મન-mind as a sixth internal sense of old Psychology-આપણે ત્યાં મન છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય તરીકે ગણ્યું છે, તેનો તથા બુદ્ધિ-Ratiocination, Determination, ઇલા-Will એમ બીજા ઘણા પ્રશ્નોનો પણ સમાવેશ થાય છે. મનસ્વો પારિભાષિક અર્થ આપણી ફિલસુફીમાં જૂદો થાય છે, એટલે માનસશાસ્ત્ર શબ્દ જો કે ચાલુ થયો છે, સોપણ ઠીક લાગ્યો નથી. ઉપર જે ક્ષેત્ર દોર્યું છે તેનો સમાવેશ અનુ-કરણમાં થયેલો છે (ગીતારહસ્યમાં). પણ તેને માટે અહિં ચિત્ત શબ્દ સારો ગણ્યો છે. ગ્રીક ફિલસુફીમાં Psykhēની ઝરાબર એ આવી રહે છે. એટલે ગુજરાતી ભાષામાં કાંઈ પણ અનર્થ થવાની બહીષ્કાર ચિત્તશાસ્ત્ર શબ્દને થોડી શકીએ.

૪. "Awkward feature"

૫. Bibliography-Psychology-H. U. L.

(જવાબમાં આપણે એમ કહી શકીએ, કે ચિત્તશાસ્ત્રમાં આપણે ધર્માનુભવને પણ રચાન આપ્યું છે, એ જો બૂદ્ધ ગણીએ તો એથી ઉલટી બૂદ્ધ યુરોપીય વિદ્વાનોએ એજ આખતમાં કરી છે. કારણ-એક દાખલો લખ્યો-તો વિલીઅમ મેકડુગલ સાહેબ, પ્રેક્ટિસર વિલીઅમ જેમ્સના "વિવિધ પ્રકારના ધર્માનુભવ" Varieties of Religious Experience ઉપરના પુસ્તકને અસાધારણ મનુષ્ય પ્રકૃતિના ચિત્તશાસ્ત્રમાં (Abnormal Psychology) પોતાના પુસ્તકને છેડે મૂકે છે.)

ઉતારવાનું પણ કહ્યું છે. યુરોપીય વિદ્વાનો આપણી શિલસુશીને આ દૃષ્ટિએ જૂએ એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કારણ જ્યાં સુધી આપણે જ આપણી શિલસુશીનું યોગ્ય નિરૂપણ નહિ કરીએ ત્યાં સુધી એમની દૃષ્ટિ એવી જ રહેશે.

આધુનિક યુરોપીય શિલસુશીના સિદ્ધાન્તો આપણી પ્રાચીન શિલસુશીમાં આપણે સર્વાંશે આરોપવા તત્પર થઈ જવું એ તો એક મોટી ભૂલ જેવું ગણાય. પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં વિજ્ઞાન બહુ આગળ ગયું નહોતું, તોપણ જેટલે અંશે બાહ્ય સૃષ્ટિનું જ્ઞાન આપણને હતું, તે ઉપર રચેલી શિલસુશીમાં ધ્યાન અને મનનની મદદથી આપણા પ્રાચીન ચિન્તકો સાચે માર્ગે પ્રગટ કરતા હતા કે નહિ તે જ જોવાનું છે. આપણે અહિં ચિત્ત-શાસ્ત્રનો જ દાખલો લઈએ. યોગદર્શનના પ્રથમપાદમાં ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ ઉપર આપણને જે સાહિત્ય મળી આવે છે, તેના ઉપર આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ. ઉપર કહ્યું તેમ પ્રાચીન કાળમાં વિજ્ઞાન બહુ ન આગળ ગયું હોય, પરંતુ મનુષ્યની આંતર સૃષ્ટિનું પૃથક્કરણ કાંઈ પણ આશુસ તેની શક્તિ પ્રમાણે કરી શકે છે. બાહ્યસાધનોથી ચિત્તશાસ્ત્રમાં પણ, ખીન્ન શાસ્ત્રોની પેઠે પ્રગતિ થાય છે એ ખરું, પણ તેના અભાવે કાંઈ પણ વિચારક ચિત્તના ધર્મો વિષે હડામાં હડાં સત્યો શોધી શકે છે. કારણ તેમાં આધિભૌતિક વિજ્ઞાનની બાબદૃષ્ટિની નહિ, પણ ચિત્તશાસ્ત્રની આંતર દૃષ્ટિની જ જરૂર હોય છે. ડૉ. જેમ્સ વૉર્ડ ચિત્તશાસ્ત્રને ખીન્ન વિજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રોથી જૂડું પાડીને એમ કહે છે, કે ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ કાંઈ વ્યક્તિના અનુભવ પરત્રેતી છે, અને એટલે જ સમાધિ (Attention) કેળવીને ચિત્તનું પૃથક્કરણ કરી શકાય છે.

વિષયનિરૂપણમાં આપણે આગળ ચાલીએ, તેના પહેલાં એક ચોખવટ કરવાની જરૂર છે. યોગદર્શનની શિલસુશીની દૃષ્ટિએ ચિત્ત અને ચિત્તિશક્તિનો ભેદ બહુ મોટો છે. તે વિષયને આપણે અહિં ચર્ચવા બેઠા નથી. એટલે તે બે વચ્ચેનો ભેદ અહિં ગણીશું નહિ. એ બે વચ્ચેનો ભેદ તો શરૂઆતમાં જ બતાવવામાં આવ્યો છે. ૭ પણ ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ બે વચ્ચેનો ભેદ ગણ્યા વગર આપણે આગળ ચાલીએ તો કાંઈ વાંધો નથી; કારણ કે યોગદર્શનની શિલસુશી પ્રમાણે જોકે ચિત્તિશક્તિ અને ચિત્ત એક નથી, પણ વ્યુત્પાનદશામાં, એટલે વ્યવહારમાં, બન્ને એક બાસે છે. ૮.

આટલો વિચાર કર્યા પછી ચિત્તનું શું સ્વરૂપ છે, તે વિષે વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્ત જ છે કે નહિ તેની ચર્ચા બૌદ્ધમત સામે બાબમાં થોડી દરી છે.

यदि च चित्तैकैकानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन्नय, कथमन्य-प्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्ता भवेत् । कथंचित्तसमाधीयमानमन्येतद्गोमयपायसी-न्यायमाक्षिपति ।

किं च स्वात्मानुभवापद्वयः चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति । कथं यदहमब्राह्म

૧. Encyclo. Brit. Article on Psychology.

૭. સૂ. ૨. મા. ૨.

૮. આ બે વચ્ચેનો ભેદ આપણે કાઢી નાંખીએ, તેને આપણે હાલ તો ચિત્તશાસ્ત્રનું એક Methodological Postulate ગણવું જોઈએ.

તત્સ્પૃશામિ । કથમત્યન્તર્મિન્નેપુ ચિત્તેપુ ચર્તમાનઃ સામાન્યમેકં પ્રત્યચિનમા-
શ્રયેત્ । સ્વાનુભવગ્રાહ્યમાયમમેદાત્માઽહમિતિ પ્રત્યયઃ ।^૯

ભાષ્યમાંની બીજી તથા ત્રીજી દલીલ જ માત્ર અહિં પ્રસ્તુત હતી, એટલે આપી છે. એ બીજી દલીલમાં એમ ખતાવી આપ્યું છે, કે એક વૃત્તિરૂપ ચિત્ત બીજી વૃત્તિરૂપ ચિત્તને મંભારી શકતું નથી. અહિં આપણે વૃત્તિનો અર્થ જદા સ્પષ્ટ કરીશું. વૃત્તિ શબ્દ વૃત્ત 'હોવું' એ ધાતુ પરથી આવ્યો છે. ચિત્તની વૃત્તિ એટલે કે ચિત્ત એક ક્ષણે જે સ્થિતિમાં હોય તે સ્થિતિ તેની વૃત્તિ કહેવાય.^{૧૦} ચિત્તમાં ઘણી વૃત્તિઓ હોય છે એ આપણે આગળ જોઈશું. અહિં માત્ર પ્રશ્ન એ છે, કે આપણે ચિત્તને કશા પણ એકત્વવાળું ન ગણીએ; તો તેની વૃત્તિઓ એકબીજાને જાણી શકે કે નહિ ?^{૧૧} ભાષ્યમાં જવાબ આપ્યો છે, કે એકત્વના તત્ત્વ વગર ચિત્તની એક વૃત્તિ બીજી વૃત્તિને જાણી શકે નહિ. કારણ ચિત્તમાં જે જે સ્વભાવભિન્ન જ્ઞાન યાચ તેનો કોઈ પણ પ્રકારનો સમન્વય જ અશક્ય અને છે. એ તો એક ખાચ અને બીજાને સ્વાદ આપવા જેવું થાય. એટલા માટે જ ગોમયપાચસીન્યાયથી ચિત્ત ધણું ન હોઈ શકે એમ ખતાવ્યું છે.

આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રનાં પાનાં એ શાસ્ત્રમાં ચિત્તને કાંઈ પણ સ્થાન આપવું કે નહિ તે ઉપરની ચર્ચાથી ભરેલાં હોય છે. ગ્રોડેસર વિલીઅમ જેમ્સનું કોઈ કોઈ વાર તો લગ-ભગ એવું માનવું થઈ જાય છે, કે ચિત્તની એક વૃત્તિ બીજીને જાણી શકે જ.^{૧૨} તોપણ એ સાહેબ ચિત્તના એક ધર્મી તરફના એકત્વને માને છે. કોઈવાર એમ પણ કહેવામાં આવે છે, કે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ચર્ચાતા ચિત્તશાસ્ત્રમાં ચિત્ત જેવા અસ્પષ્ટ વિષયને સ્થાન આપવાની જરૂર નથી. આ વિષે જરા વધારે ઉડા વિચાર કરવાથી આપણને જણાશે કે ચેતનાનું સ્વરૂપ જોકે સતત વહેતું અને બદલાતું છે, તોપણ તેનામાં એકત્વનું તત્ત્વ રહેલું છે. અને ચેતનાના એકત્વના તત્ત્વ વિના-જેને આપણે ચિત્ત કહીએ-તેના વિના આપણને ચિત્તશાસ્ત્રમાં બિલકુલ ચાલે તેમ નથી.

ચિત્તમાં કાંઈ પણ એકત્વ નથી એમ માનવું એ આપણા અનુભવને જ ખોટા પાડ્યા

૯. સૂ. ૩૨ પરનું માધ્ય,

૧૦. યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાંની States of consciousness ને આ વૃત્તિઓ મંજતી આવે છે. એક વૃત્તિ બીજીને જાણી શકે એમ માનીએ, તો મિત્ર સાહેબના શબ્દોમાં આપણે કહેવું હોય તો, This would require us "to accept the Paradox that something which ex hypothesis is but a series of feelings can be aware of itself as a series." અહિં feelings શબ્દ તેના સામાન્ય અર્થમાં વપરાયો છે. એજ અર્થમાં આપણે વેદના શબ્દ વાપરી શકીએ.

૧૧. Can one State of consciousness know another state of consciousness?—without its principle of Unity.

૧૨. Principles of Psychology, Vol. 1. ૩૪૦-૩૪૮.

જુઓ functional Unity of consciousness..

બકાબર છે. કારણ સ્મરણ, ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ સાથે એક થઈને આપણને જે પ્રસન્નિતા^{૧૩} કરાવે છે, તેનો સામાન્ય વ્યાપાર પણ ચિત્તા એકત્વ વગર અશક્ય બને છે. બધા અનુભવોમાં એક એવું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ રહેલું હોય છે,^{૧૪} જેનાવડે આપણને સમજાય છે, કે તે અનુભવો કોઈકના પણ હોય છે; કોઈક પણ ચિત્તા કેન્દ્રની આસપાસ જ તેમને સ્થાન મળે છે. અને એ સર્વસામાન્ય એક જ્ઞાતાનું આપણને જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ કારણ જ થાય છે. આ તે ભાષ્યમાંની ૩ જી દલીલ છે. સ્વાનુભવપ્રાપ્તિદ્વાયમમેવાત્માડહમિતિ પ્રત્યયઃ । પ્રત્યક્ષિતાનું જે વિધાન આપણે કરી શકીએ છીએ, તે આંતર એકીકરણના વ્યાપારને લઈને જ શક્ય બને છે, તે ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે જ કહ્યું છે. ચદ્દમપ્રાક્ષ તત્સ્વપ્નામિ વગેરે વગેરે.

આવા અભેદાત્માનું જે પ્રત્યક્ષથી આપણને જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ કેવા પ્રકારનું છે તેનો જરા વિચાર અહિં અસ્થાને નહિ મળાય. યોગદર્શનના પ્રથમ પાદમાંજ પ્રત્યક્ષ (જ્ઞાન) પણ જૂદી જૂદી કોટિ ઉપર વસે છે, એ સિદ્ધાન્ત આપણને મળી આવે છે,^{૧૫} અને તેનું નિરૂપણ આપણે કોઈ બીજાવાર કરીશું;^{૧૬} તોપણ અહિં એટલું કહેવું તો પ્રાપ્ત થાય છે, કે આ અભેદાત્માનો અનુભવ તે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષની કોટિનો નથી, પણ તે આંતર અનુભવનું પ્રત્યક્ષ છે. અને ભાષ્યમાં કહ્યું છે, કે ન ચ પ્રત્યક્ષસ્ય માહાત્મ્યં પ્રમાણાન્તરેણાભિમૂયતે । સૂત્ર ૩૨ માઘ્ય. આનાથી પણ આગળ જઈને આપણે કહી શકીએ કે ઉચ્ચ કોટિનું પ્રત્યક્ષ તેનાથી નીચેની કોટિના પ્રત્યક્ષથી જૂદું પડતું નથી. તે પ્રત્યક્ષ જેમ શિલ્પકુદેશર્ટના Cogito ergo sum એ કોટિનું પ્રત્યક્ષ છે,^{૧૭}

૧૩. Recognition. Perceptual Judgment of Bosanquet. અથવા Subjective Synthesis of william James. Vol. 1, p. 332.

૧૪. There are no states of consciousness without their reference to some subject. ચિત્તવૃત્તિમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બન્ને હોય છે, પણ તેમાં પ્રાધાન્ય જ્ઞાતાનું જ છે. હરબર્ટ સ્પેન્સર સાહેબની માફક આપણે મૂળ અસ્પષ્ટ અનુભવમાંથી જ્ઞાતા અને જ્ઞેય પૃથક્કરણ વ્યાપાર કારણ ઉગ્યા છે એમ કહી શકીએ નહિ. કારણ એ પૃથક્કરણ વ્યાપારજ્ઞ જ્ઞાતાના પ્રધાનપણાને લઈને શક્ય બને છે. ૩૨મા સૂત્ર પરના ભાષ્યની પહેલી દલીલ આપણે છોડી દીધી ત્યાં આનો ધ્વનિ આપણે જોઈએ છીએ. કારણ તેમાં કહ્યું છે કે ચિત્ત જૂદાં જૂદાં હોય, તો વિશિષ્ટ કે મૂઠ કે એકાગ્ર એવી ભૂમિકાઓજ અશક્ય બને છે. H. Spencer નું-Development of self-consciousness as a differentiation between subject and object.

૧૫. સૂત્ર ૪૨ પરનું માઘ્ય.

૧૬. યોગદર્શનનાં levels of પ્રત્યક્ષ Bergson નાં Levels of consciousness, Bradley ની Degrees of Absolute Experience, Bosanquet ની Degrees of Individuality અને સામાન્ય રીતે Degrees of truth અને Degrees of Reality આ બધામાં પ્રશ્ન એક જ છે. પ્રત્યક્ષ, ચેતના, સમાધિ એવી બધી ભૂમિકાઓને, પાછળ આપ્યા છે તે પ્રશ્નો સાથે જોડીએ તો શિલ્પકુદેશર્ટના ક્ષેત્રમાં સૌથી સારી ચર્ચા થઈ શકે.

૧૭. કુદેશર્ટનું આ વિધાન કોઈ જાતનું અનુમાન નથી, કારણ તો તો-હું વિચાર કંઈ

ચિત્તવૃત્તિઓનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં ચિત્ત જ છે કે નહિ, તેની આટલી ચર્ચા અથોગ્ય નહિ ગણાય. આ ચિત્ત તે એક છે એ આપણે જોયું, પણ તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનો જરા વિચાર ક્યાં પછી આપણે આગળ ચાલીશું.

ચિત્તનદી નામોભયતોવાહિની વદતિ કલ્યાણાય વદતિ પાપાય ચ । આપણે માટે માત્ર ચિત્તનદી^{૧૮} શબ્દ જ જરૂરનો છે. ચિત્ત એક છે તે ખરું પણ તેનો પ્રવાહ સતત અને બહુરંગી છે. તે પ્રવાહમાં કોઈ પણ જાતનું સ્ખલન આવતું નથી. ચિત્તના પ્રવાહમાં એક વૃત્તિ આવે છે, અને બીજી જાય છે. તોપણ—

વહુત્વે સતિ ચિત્તસ્ય,

વૃત્તયઃ પચ્ચતરઘઃ ॥ સૂત્ર ૬ ॥

ચિત્તની વૃત્તિઓ અસંખ્ય હોવા છતાં, (મુખ્ય) વૃત્તિઓ પાંચ છે.

પ્રમાણવિપર્યયચિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયઃ^{૧૯}

આ ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ છે. આ પાંચ વૃત્તિઓ જોઈને કોઈને એમ સવાત્ર હોશે થાય, કે આ જ પાંચ વૃત્તિઓ કેમ ગણાવી હશે? આનો જવાબ આપવા માટે યોગદર્શનનું ‘પ્રયોજન’ આપણે જાણવું જોઈએ. તે પ્રયોજન માણસને તેના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે. એ ખરા સ્વરૂપને વિષે મતભેદ હોય તો જાણે, પણ તેને અહિં દૂર રાખીને, આપણે એટલું કહી શકીએ, કે સાધારણ માણસને આટલી વૃત્તિઓ સહેજે માણસ પડે છે.

ઉપરની પાંચ વૃત્તિઓમાં નિદ્રાને પણ સ્થાન મળ્યું છે, તે એક વિશિષ્ટતા છે. આપણે ઉપર કહ્યું કે ચિત્ત એક નહીના જેવું છે, અને તેનો પ્રવાહ સતત છે. આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રમાં ચિત્તના પ્રવાહને સતત ગણ્યો છે, પણ તેમાં નિદ્રાને યું સ્થાન આપવું તે એક પ્રશ્ન ધર્મ પડ્યો છે.^{૨૦} કેટલાએક એમ કહે છે, કે ચિત્ત એક છે, કારણ તે એક છે, માટે હું હું-એ જેટલું સાચું છે, તેટલું જ એટલું, માટે હું હું એ સાચું છે. ‘વિચારમાં’ દેકાર્ટ સમસ્ત જીવન લઈ લે છે, અને તેને અનુભવપ્રત્યક્ષ ગણે છે. આ ઉચ્ચ પ્રલક્ષ સામે જુમ સાહેબનો યુક્તિવાદ (rationalism) કે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષવાદ (Sensationalism) કરું સાબિત કરી શકે તો નથી. પણ આ ચર્ચાને આપણે અહિં છોડી દઈશું.

૧૮. ચિત્તનું સ્વરૂપ નદી જેવું છે, તે એટલા જુના કાળમાં ખખર હતી, તે કદાચ નવાઈ લાગશે. યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાં પહેલાં ચેતનાને જ સ્થાન હતું. એટલે ચિત્તનું સ્વરૂપ એક નદી જેવું નહિ, પણ એક ક્ષેત્ર જેવું ગણાતું. ચેતનાનું ક્ષેત્ર એક માત્ર સપાટીરૂપ હતું, અને તેમાં કોઈ ઉડાણ છે એવું ખાસ મનાતું નહિ. આ સિદ્ધાન્ત હેરબાર્ટ-Herbert-ધડ્યો. તેના ‘Threshold of consciousness’ નો અર્થ આવેલો છે. તે ‘Threshold of consciousness’ નું રૂપ બદલીને, હાલ ચિત્તનદીને Stream of consciousness ની સાથે સરખાવવામાં આવે છે.

૧૯ સૂત્ર ૬ પા. ૧ થો. સૂ. (આ. સં. સી.) .

૨૦. કારણ Physical fatigue અને Neural Sleep, Attentionનું tension અને Detention-Partial waking state in sleep અને functional sleep અને આ ઉપરાંત Unconsciousnessનો પ્રશ્ન-આ બધાથી ચર્ચા બહુ કઠિન ધર્મ પડી છે.

ધર્મી તરીકે વ્યાપારો કરે છે.^{૨૧} પ્રાચીન કાળમાં વિજ્ઞાનની સ્થિતિ હાલ જેટલી વિસ્તૃત ન હતી, એટલે યોગદર્શનમાં નિદાને એક વૃત્તિ રૂપે જ ગણવામાં આવી છે, અને એથી કરીને ચિત્તના સાતત્યમાં સ્ખલનનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા પામ્યો નથી.

પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાઃ પ્રમાણાનિ ॥ ૭ ॥

ઇન્દ્રિયપ્રણાલિકયા ચિત્તસ્ય વાદ્યવસ્તુપરાગત્તદ્વિપયા સામાન્યવિશેષા-
ત્મનોર્ધસ્ય વિશેષાવધારણપ્રધાના વૃત્તિઃ પ્રત્યક્ષમ્ ।

પ્રમાણની વૃત્તિના ત્રણ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે. આપણા દર્શનની વિશિષ્ટતા એ છે, કે પ્રત્યક્ષને પણ પ્રમાણ ગણવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યક્ષની વૃત્તિમાં પ્રમાણનાં કેટલાં તત્ત્વો છે, તે જોઈએ.

અ. શુદ્ધ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ આપણને વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવે છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્યવિશેષ-
મય છે-એનું સ્વરૂપ સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને રૂપે રહેલું છે; પણ પ્રત્યક્ષમાં વિશેષનું
અવધારણ ખાસ કરીને થાય છે.

પ્રત્યક્ષમાં માત્ર એકદેશીય વિશેષ છે, અને સામાન્ય તો વિચારની શક્તિદ્વારા પ્રત્ય-
ક્ષમાં પાછળથી આરોપાય છે, એ સિદ્ધાન્તે દ્વિલક્ષણીના ક્ષેત્રમાં અયોગ્ય પ્રશ્નો ઉપરિચિત
હ્યાં છે. ખરી વાત એ છે, કે nihil est in intellectu quod non prius fuerit
in sensu, અર્થાત્ વિચારશક્તિમાં એવું કશું નથી કે જે પહેલેથી જ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમાં
ન હોય. વસ્તુ તો સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેથી અનુસૂત છે, પણ જૂદે જૂદે વખતે તેનાં
જૂદાં જૂદાં અંગો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આમ પ્રત્યક્ષમાં તેના વિશેષનું પ્રધાનપણું
જ્ઞાન થાય છે. સામાન્ય અને વિશેષ અન્યોન્ય આધાર રાખીને જ, સમવેત થઈને, (org-
anically)^{૨૨} રહેલાં હોય છે. જેમ વિચારવ્યાપારથી સામાન્ય સ્પૃષ્ટ થતું જાય છે, તેમ
તેમ વિશેષ પણ અર્થવાણું થતું જાય છે, અને અન્યોન્ય એવી રીતે વ્યક્ત (concrete)
થતાં જાય છે. યુરોપમાં પહેલાં ખોટા ચિત્તશાસ્ત્રે વિશેષ અને સામાન્યને પહેલેથી જૂદાં
રખીને ખોટું પ્રમાણશાસ્ત્ર અને તેના ઉપર ખોટું પ્રમાણશાસ્ત્ર (epistemology) રચ્યાં.
પણ યોગદર્શનમાં આપણને જેટલું મળી આવે છે, તેમાં, જે પૃથક્કરણની શક્તિથી બધી
બાબતોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, કે દ્વિલક્ષણીના કોઈ એકદેશીય
તત્ત્વને તેમાં સ્થાન ન હતું, પણ વિચારનો પૃથક્કરણવ્યાપાર. સીધો જ ચિત્તના અનુભવ
ઉપર લઈ જવામાં આવતો.

વ. અનુભવસ્ય તુલ્યજાતોયેષ્વતુવૃત્તો ભિન્નજાતોયેષ્યો વ્યાવૃત્તઃ સંવન્ધો
યસ્તદ્વિપયા સામાન્યાવધારણપ્રધાના વૃત્તિરનુમાનમ્ । આપણે ઉપર જોયું, કે ઇન્દ્રિય-
પ્રત્યક્ષના વિષયમાં સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને હોય છે. તેમાંના^{૨૩} સામાન્ય ઉપર જે
કોઈ વિચારવ્યાપાર કરવામાં આવે તે ચિત્તને અનુમાનના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. અનુમા-
નની વૃત્તિમાં સામાન્યનું અવધારણ ખાસ પ્રધાન હોય છે; અનુમાનમાં વિશેષ વ્યક્ત બલે

૨૧. Functional Unity of consciousness.

૨૨. સૂત્ર ૪૪ પરના ભાષ્યમાં અવયવીતો ઉદ્દેશ્ય છે.

૨૩. સરખાવો: સજ્ઞ (પ્રત્યક્ષ) શ્રુતાનુમાનયોર્વીજમ્ સૂત્ર ૪૨ પરનું ભાષ્ય.

આવે, પરંતુ તે વિશેષ વ્યક્તિ કોઈ એક સામાન્યતા બળે કરીને આવી શકે છે. કારણ અનુમાનનો વ્યાપાર ભતિસામાન્ય ઉપર એટલે કે તુલ્ય ભતિમાં હોય અને બિન્ન ભતિમાં ન હોય એવા સંબંધ ઉપર રચાએલો હોય છે. એ વ્યાપાર આપણને, ભતિ અને વ્યક્તિ અને તેના પરસ્પર સંબંધના પ્રશ્ન પર દ્વિલક્ષુષીમાં હોડે લઈ જાય છે. અહિં માત્ર એટલું કહેવું બસ થશે, કે અનુમાન કારા માત્ર સામાન્યતાન જ મળી શકે છે. આગળ આ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે: સામાન્યમાત્રોપસંહારે-ચ કૃતોપક્ષયમનુમાનં ન વિશેષપ્રતિ-પત્તો સમર્થમિતિ।^{૨૪}

આ રીતે જોતાં, યુરોપીય પ્રમાણશાસ્ત્રમાં અનુમાન આપણને કોઈ પણ નવું કહે છે કે નહિ,^{૨૫} એ પ્રશ્ન ને ખૂબ ચર્ચવામાં આવ્યો છે, તે તદ્દન નિરર્થક લાગે છે. કારણ એ બધી ચર્ચામાં મને એમ લાગે છે, કે જુદા જુદા પક્ષવાદીઓ બે દૃષ્ટિઓ વચ્ચે ઝોલાં ખાય છે. કારણ ખરી રીતે ને કોઈ નવું મળે છે, તે તો પ્રત્યક્ષમાંથી જ મળે, અને અનુમાનમાંથી કોઈ નવું મળે છે કે નહિ, એમ સવાલ પૂછવો તે જ અનુમાન અને પ્રત્યક્ષની ભૂમિકા વચ્ચે ગોટાળો કરવા જેવું છે. અનુમાનની ભૂમિકા તે વિચારવ્યાપારની ભતિસામાન્યની ભૂમિકા છે, અને તે ન વિશેષપ્રતિપત્તો સમર્થમિતિ।

ક. હવે આપણે ત્રીજા પ્રમાણ આગમને લઈએ.

આત્મેન દદ્યોડનુમિત્તો વાડ્યઃ પરમ્ સ્વસંવોધસંક્રાન્તયે શબ્દેનોપદિરયતે, શબ્દોક્તદર્થેવિપયા વૃત્તિઃ શ્રોતુરાગમઃ। યસ્યાધદ્વેયાર્થો વક્તા, ન દદ્યાનુમિત્તાર્થઃ, સ આગમઃ ઝૂવતે। મૂલ્યવક્તરિ તુ દદ્યાનુમિત્તાર્થે નિર્ધિષ્ટવઃ સ્યાત્।^{૨૬}

ઉપરના બાબથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે ગમે તે માણસ ગમે તેમ કહે, તે આગમપ્રમાણમાં આવી શકતું નથી. આત્મજન એટલે કે જે માણસે પોતાના જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર (પ્રત્યક્ષ) કર્યો હોય,^{૨૭} જો પ્રત્યક્ષદ્વારા સાક્ષાત્કાર ન કર્યો હોય, તે અનુમાનથી પોતે સિદ્ધ કર્યું હોય તોપણ આવે, કારણ આપણે ઉપર જોયું કે અનુમાનનો પાપો પ્રત્યક્ષ જ છે.

આટલાનો જો આપણે પૂરેપૂરો અર્થ કરીએ, તો એમ શકિત થાય છે, કે કોઈ પણ માણસે એક આત્મવચનનું ગ્રહણ કર્યું હોય, અને તેણે તેને અનુમાનના પ્રદેશમાં-અને અંતે પ્રત્યક્ષ સુધી લઈ ન ગયો હોય; તો તે માણસ તે જ આત્મવચનને આગમપ્રમાણ તરીકે ખીજ આગળ મૂકી શકે નહિ. કારણ દદ્યાનુમિત્તાર્થ વક્તા હોય તો જ તે આગમ તરીકે પોતાનું જ્ઞાન ખીજને આપી શકે છે. ટીકા તરફથી આને પુષ્ટક સમર્થન મળે છે, કારણ વાચસ્પતિ મિત્ર કહે છે, કે નન્વેયં મન્વાદીતામપ્યાગમઃ ઝૂવત, ન હિ તેડપિ દદ્યાનુમિત્તાર્થઃ।^{૨૮}

૨૪. સૂત્ર ૨૫ પરંતુ બાબ્ય.

૨૫. 'Whether the Syllogism is a petitio principii.

૨૬. સૂત્ર ૭ પરંતુ બાબ્ય.

૨૭. જુઓ વાત્સ્યાયનભાષ્ય. અ. ૧. આ. ૧ સૂ. ૭ પરંતુ બાબ્ય; આપ્તઃ સ્વલુ સાક્ષાત્કૃતધર્મા યથાદૃશસ્યાડયૈસ્વ।

૨૮. આનંદાશ્રમમન્યાવલિ પૃષ્ઠ ૧૨,

આગમને શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવો કે નહિ, તેનું એક ધોરણ^{૨૯} આપણે કહ્યું. આ આગમને સાંભળ્યા પછી અંતે તો-પ્રત્યક્ષમાં જ લાવવાનો હોય છે. કોઈ એમ કહે કે એણે અશ્રદ્ધા જેવું છે અગર અનુમાનથી પોતે સિદ્ધ કર્યું છે, તો તેને આગમ માનવો કે નહિ? અહિં કોઈ પણ આગમ યથાર્થ-સત્ય છે કે નહિ તેના કોઈ ધોરણના વિચાર પર આપણે આવીએ છીએ. આ સત્યાસત્યનું ખાસ ધોરણ વિષયની વૃત્તિમાં લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે. એજ ધોરણને આગમના પ્રમાણમાં લગાડવું કે નહિ તે વિષે બાહ્યમાંથી આપણને કશી સૂચના મળતી નથી. તોપણ વિષયની વૃત્તિનું વિવેચન કરીશું તેમાંથી ખબર પડશે કે એમાં કહ્યું છે તે ધોરણ આગમને અને ખીજાં પ્રમાણોને પણ લગાડી શકાય.

(૨) વિષયયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૮ ॥

સ કલ્પમાત્ર ન પ્રમાણમ્ । યતઃ પ્રમાણેન વાચ્યતે । મૂતાર્થવિષયત્વાત્પ્રમાણસ્ય । તત્ર પ્રમાણેન વાધનમપ્રમાણસ્ય દૃષ્ટમ્ ।

વિષયને બ્યારે મિથ્યાજ્ઞાન કહ્યું છે, અને મિથ્યાજ્ઞાનને યથાર્થજ્ઞાનથી ઉલટું, અથવા અર્થ એટલે કે વસ્તુના સ્વરૂપ જેવું નહિ, એમ કહ્યું છે, ત્યારે કદાચ આપણને એમ ખાસ થાય કે જ્ઞાન માત્ર વસ્તુઓની નકલ કરે છે, એટલે કે જેની વસ્તુ હોય તેવી, તેને અનુસર તેની છાપ પાડે છે. પણ વસ્તુઓ અને તેના વિષેના જ્ઞાનનું આપણે દ્વિત સ્તીકારીએ તો આપણું જ્ઞાન વસ્તુના જેવું છે કે નહિ તે જાણવા માટે આપણી પાસે કંઈ જ ધોરણ રહે નહિ.^{૩૦} કારણ આપણે-જાણી-શકીએ-નહિ એવી કોઈ વસ્તુના સિત્તવનું વિધાન આપણે કરી શકીએ નહિ. અને એટલા માટે મૂળ વસ્તુ અને તેનાં સાદૃશ્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. પણ બાહ્યમાં મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્રૂપપ્રતિષ્ઠિતમ્ નો અર્થ સમજાવો છે. સ કલ્પમાત્ર ન પ્રમાણમ્ । મિથ્યાજ્ઞાનને આપણે પ્રમાણ શામાટે ન ગણી શકીએ. યતઃ પ્રમાણેન વાચ્યતે । કારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનનો યથાર્થજ્ઞાન કે પ્રમાણથી બાધ થાય છે.

ઉપરના શબ્દોમાં રહેલું તત્ત્વપર્ય આપણે સ્ફુટ કરીએ-તો જણાઈ આવશે કે, પ્રમાણનો બાધ પ્રમાણથી થતો નથી, તેમજ પ્રમાણનો બાધ અપ્રમાણથી પણ થઈ શકતો નથી, એ સિદ્ધાન્ત એમાં સૂચિત રીતે રહ્યો છે. કારણ માત્ર અપ્રમાણનો જ બાધ પ્રમાણથી થઈ શકે છે. પ્રમાણો બધાં-સમસ્તજાન-એક. ખીજીની સાથે, અંદર અંદર સંગત થઈને રહે છે, અને જે જગ્યાએ પ્રમાણથી અપ્રમાણને બાધ આવે છે તે જ અસંગતિ.^{૩૧} સત્યનું ધોરણ અસંગતિનું છે એમ કહી શકાય. આ સિદ્ધાન્ત માટે બાહ્યનું પ્રમાણ છે. મૂતાર્થવિષયત્વાત્પ્રમાણસ્ય । તત્ર પ્રમાણેન વાધનમપ્રમાણસ્ય દૃષ્ટમ્ । અહિં મૂતાર્થનો અર્થ વસ્તુ જેવી થઈ ગઈ છે એવો નથી, પણ મૂતાર્થ એટલે સત્યાર્થ અને મિથ્યાજ્ઞાન, સત્યાર્થની સાથે સંગતરીતે, એક થઈને, રહી શકતું નથી એટલે જ તે મિથ્યા

૨૯. ધોરણ Criterion.

૩૦. Metaphysical Realism અને Correspondence Theory of Truth.

૩૧. Inconsistency the Criterion of Truth.

છે. ૩૨ એનું મિથ્યાત્વ સત્યાર્થના વિરોધિપણ્યમાં જ રહેલું છે. અને સત્યાર્થ તે ખીન સત્યાર્થ સાથે વિરોધી હોતો નથી, એટલે આપણે કહી શકીએ કે ‘સત્ય એક છે’ ૩૩ અને તેના અવયવોમાં વિરોધ હોતો નથી.

આનું આ ધારણ આપણે અગમ પ્રમાણને લાણ પાડી શકીએ? પણ આપણે કદાચ કહી શકીએ કે એક તરફ જેમ આપણને અનુભવેલું જ્ઞાન જ તે ખીનને આગમ તરીકે આપી શકે, તેમ આગમજ્ઞાન ગ્રહણ કરનારે પોતે એમ જોવું જોઈએ કે આ માણસ જે આગમ આપે છે, તે જ્ઞાનની સાથે સંગત છે કે નહિ. આગમજ્ઞાનને લઈને તેને અનુભવમાં ઉતારવું જોઈએ એનો અર્થ એ જ હોઈ શકે, કે તે આગમ-જ્ઞાન પોતાના જ્ઞાન સાથે સંગત છે કે નહિ તે સ્વતઃ જોવું. આગળ આપણને થોડે ધણે અંશે આ મળી આવે છે: યદ્યપિ હિ તત્તચ્છાસ્ત્રોતુમાનોગમાનાચાર્યોપદેશૈર- ષગતમર્થતત્ત્વં સદ્ભૂતમેઘ ભવતિ-તથાઽપિ યાચદેકદેશોઽપિ કશ્ચિન્ન સ્વકરણ- સંવેષો ભવતિ તાઘત્સર્થં પરોક્ષમિવાપવર્ગાદિપુ સૂક્ષમેષ્વર્થેષુ ન દૃઢાં બુદ્ધિમુ- ત્પાદયતિ । તસ્માત્ કશ્ચિદર્થવિશેષઃ પ્રત્યક્ષીકર્તવ્યઃ । ૩૪ અહિ પ્રત્યક્ષ કરવું એનો અર્થ પોતાના જીવનમાં સંગત સ્વરૂપે ધડવું એવો છે. પણ પ્રશ્ન ધણો વિકટ થઈ જાય છે, કારણ આપણા અસ્પર્શજ્ઞાનને લઈને કોઈ આગમને કદાચ આપણે જૂઠું ગણી શકીએ, અને અંતે સમસ્ત જ્ઞાન સાથે અસંગત છે એમ માનીએ. ૩૫ પણ દોષ તો એમાં આપણી સૃષ્ટિનો જ છે. ગાંઠે કોઈ કોઈ આગમને ગ્રહણ કરવા અધિકાર જોઈએ.

(અંપૂર્ણ)

૩૨. Coherence Theory of Truth. આ સિદ્ધાન્તના સ્પષ્ટ નિરૂપણ માટે જુઓ Problem of Truth. P.B. S.

૩૩. “एकं सत्” સરખાવે “Truth is the Whole” Bosanquet.

૩૪. સૂત્ર ૩૫ પરનું ભાષ્ય.

૩૫. મિલ સાહેબનો Inconceivability of the Oppositeનો સિદ્ધાન્ત.

ભાસ્કરાચાર્યની કાવ્યપ્રસાદી

[હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ]

ભાસ્કરાચાર્યના ગ્રંથો પરથી માલુમ પડે છે કે જેમ તેમની ગણિતશક્તિ અસાધારણ હતી, તેમ તેમની કાવ્યશક્તિ પણ સુંદર હતી. ધણે પ્રસંગે તેઓ શાસ્ત્રીય વંત્રમાંથી બહાર આવી કાવ્યપ્રદેશમાં થોડી વાર વિહાર કરી લે છે. એવા થોડાક પ્રસંગ નીચે આપું છું.

(૧) ઉત્પાદકં યત્પ્રવદન્તિ યુદ્ધેરધિષ્ઠિતં સત્પુરુષેણ સાંખ્યાઃ ।

વ્યક્તસ્ય કૃત્સ્નસ્ય તદેકવાંજમવ્યક્તમીશં ગણિતં ચ ઘનંદે ॥

‘વીજગણિત’ તું મંગલાચરણ.

આ શ્લોકમાં ત્રણ અર્થ છે:- (૧) પ્રધાન તત્ત્વ (અવ્યક્ત) ને, (૨) ધ્રુવર (ઈશ) ને અને (૩) બીજગણિતને લાગુ પડે છે.

(૧) કપિલના અનુયાયી (સાંખ્ય) જેને મહતત્ત્વ (યુદ્ધિ) તું અભિવ્યંજક (ઉત્પાદક) કહે છે અને જે પુરુષથી અધિષ્ઠિત થતાં સર્વ જગત્ (વ્યક્ત) તું એક જ મૂળ કારણ બને છે એવા પ્રધાન તત્ત્વ (અવ્યક્ત) ને હું નમું છું.

(૨) સમ્યક્ જ્ઞાયાયતે (જ્ઞાયતે) યયા સા સંખ્યા (આત્માકારાન્તઃ-કરણવૃત્તિઃ) સા વિચતે ચેપાં તે સાંખ્યાઃ । જે સત્પુરુષ વડે ઉપાસિત થતાં તત્ત્વજ્ઞાન (યુદ્ધિ) ના ઉત્પાદક બને છે અને જે સર્વ જગત્તું મૂળ છે એવા ધ્રુવર (ઈશ) ને હું નમું છું.

(૩) સંખ્યાવિદઃ इति સાંખ્યાઃ । કુશળ પુરુષ વડે અધીન થતાં (અભ્યાસ થવાથી) જે યુદ્ધિવું ઉત્પાદક બને છે એમ ગણિતિઓ કહે છે, તથા જે સર્વ વ્યક્ત ગણિત(અંકગણિત વગેરે) તું મૂળ છે, એવા બીજ(અવ્યક્ત)ગણિતને હું નમું છું.

(૨) અજોરણીયાન્મહતો મહીયાનચિન્ત્યમૂલપ્રકૃતિપ્રભાવઃ ।

મહેશ્વરો વા ઋણરૂપરાશિર્વિચારણીયો હૃદિ સાંખ્યવિદ્भिઃ ॥

—‘ધનર્જસંકલના’ નો ઉલ્લેખ, વીજગણિત.

આના બે અર્થ છે:—

(૧) જે ધ્રુવર ઝીણાથી પણ ઝીણા અને મોટાથી પણ મોટો છે, તથા જેનાં મૂળ, પ્રકૃતિ અને પ્રભાવ નહિ સમજી શકાય એવાં છે, એવા પરમેશ્વરતું જ્ઞાતી લોકોએ હૃદયમાં ધ્યાન ધરવું.

(૨) જે ઋણરાશિ નાનામાં નાની તેમ જ મોટામાં મોટી હોઈ શકે છે, જેવું વર્ગમૂળ (મૂલ) કક્ષી શકાતું નથી, જેના સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) એટલે ઋણની સીધી દૃષ્ટતા અશક્ય છે, તથા જેની અન્ય રાશિ પર થતી અસર (પ્રભાવ) પણ સીધી રીતે નહિ સમજી શકાય એવી છે એવા ઋણરાશિનો ગણિતિએ મનમાં ખૂબ વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

(૩) શૂન્યાભાસવશાત્સ્વતામુપગતો રાશિઃ પુનઃ સોદ્ધૃતો-

ડળ્યાવૃત્તિ પુનરેવ તન્મયતયા ન પ્રાક્તર્નો ગચ્છતિ ।

આત્માભ્યાસવશાદનન્તમચલં ચિત્રૂપમાનન્દદં
પ્રાપ્ય બ્રહ્મપદં ન સંસૃતિપદં યોગી ગરીયાનિય ॥

-‘સપદ્ધિય’ નો ઉલ્લેખ, ધોજગણિત.

કોઈ રકમને ૦ થી ગુણવાથી તે રકમ ૦ (જે) થઈ જાય છે. પછી તેને ફરી ૦ થી ભાગો તો, મૂળ રકમ ચતુર્થ થઈ ગઈ હોવાથી ફરી જવાબમાં તે જ રકમ આવતી નથી, જેમ કોઈ મહાન યોગી આત્માભ્યાસે કરીને અનન્ત, અચળ, ચિદ્રૂપ અને આનંદ-મય બ્રહ્મપદ પામ્યા પછી ફરી સંસારમાં જન્મતો નથી.*

(૪) અસ્મિન્નિધિકારઃ- સ્વદેહે ન રાજાવપિ પ્રવિષ્ટેષ્વપિ નિઃસૃતેષુ ।

વહુષ્વપિ સ્વાહ્યસૃષ્ટિકાલેડનન્તેડચ્યુતે ભૂતગણેષુ ચઘ્નત ॥

-સપદ્ધિય, શ્લોક ૬.

સૃષ્ટિના આરંભસમયે ધણી સત્ત્વે ભગવાનમાંથી બહાર નીકળે છે અને પ્રલયકળે ભગવાનમાં ફરી પ્રવેશ કરે છે, છતાં જેમ ભગવાનમાં વિકાર થતો નથી, તેમ જ અનન્ત (જી) સંખ્યા (સ્વદેહ) માંથી ગમે તેવી મોટી રકમ બાદ કરવાથી અથવા તેમાં ગમે તેવી મોટી રકમ ઉમેરવાથી તેની કિંમતમાં ફેર પડતો નથી.

(૫) દુસ્તરઃ સ્તોકયુદ્ધીનાં શાસ્ત્રવિસ્તરવારિધિઃ ।

અથવા શાસ્ત્રવિસ્તૃત્યા કિં કાર્યં સુધિયામપિ ॥

ઉપદેશલવં શાસ્ત્રં કુરુતે ધીમતો યતઃ ।

તત્તુ પ્રાપ્યેષ વિસ્તારં સ્વયમેષોપગચ્છતિ ॥

જલે તૈલં જલે ગુહ્યં પાત્રે દાનં મનાગપિ ।

પ્રાક્ષે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ વિસ્તારં વસ્તુશક્તિઃ ॥

પ્રંચાલંકાર શ્લોક. ૯૫-૯૬-૯૭.

શાસ્ત્રોના વિસ્તારનો સમુદ્ર તરવો યોડી યુદ્ધિવાળાને દેખી પડે છે. તેમ જ ધણી યુદ્ધિવાળાને પણ શાસ્ત્રોના વિસ્તારની શી જરૂર છે ? કેમકે શાસ્ત્ર તો યુદ્ધિમાનને જરા જોટકો ઉપદેશ કરે છે. તે ઉપદેશ યુદ્ધિમાનને પહોંચતાં જ પોતાની મેળે વિસ્તાર પામે છે. પાણી પર તેલ, હુમ્યાને છાની વાત, સુપાત્રે દાન અને યુદ્ધિમાનને શાસ્ત્ર, અલ્પ પણ, પ્રાપ્ત થયાં હોય તો પોતાના સ્વભાવે કરીને જ તેઓ વિસ્તાર પામે છે.

નીચેના ત્રણ શ્લોકો ઠાંવ્યમય નથી પણ ગણિતશાસ્ત્રમાં બીજગણિતને કહ્યું, સ્થાન છે, તથા બીજગણિતમાં પ્રધાન તથા ગૌણ ભાગ કયા કયા છે તે એમાં બતાવ્યું છે, માટે તે અહિં આપ્યા છે.

* જેમકે ૫ ને ૦ થી ગુણતાં ૦ આવે છે, પણ આવેલા ૦ ને પહેલાંના ૦ થી ભાગો, તો ૫ જ આવે એવું કંઈ નહિ; ગમે તે રકમ આવી શકે, કારણ કે

$$૨ \times ૦ = ૦, \text{ તેથી } ૦ \div ૦ = ૨$$

$$૫ \times ૦ = ૦, \text{ તેથી } ૦ \div ૦ = ૫$$

$$૧૦૦૦ \times ૦ = ૦, \text{ તેથી } ૦ \div ૦ = ૧૦૦૦$$

$$\text{તેથી } ૦ \div ૦ = \text{ગમે તે રકમ.}$$

(૬) નૈવ ઘર્ણાત્મકં વીજં ન વીજાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

પ્રકમેવ મત્તિર્વીજમનત્પા કલ્પના યતઃ ॥

‘પ્રકવર્ણસમીકરણ,’ ઘ, જગણિત, શ્લો. ૪૧.

વર્ણોના ઉપયોગમાં જ કંઈ બીજગણિત સમાધ નહીં નથી. તેમ જ પદ્ધતિ, સમીકરણ વગેરે કંઈ જુદી જુદી બીજગણિતનાઓ નથી. બુદ્ધિ એ એક જ બીજગણિત છે, કારણ કે ગણિતિક કલ્પના અનન્તવિધ હોઈ શકે.

‘આર્થગણિત માત્ર યાંત્રિક હતું, તેમાં કંઈ તર્ક હતો નહિ’ એવો ગણિતનો ઇતિહાસ લખનાર કેટલાક યુરોપીય પંડિતોનો આશય છે. તેને માટે ઉપરોક્ત શ્લોક જવાબ છે. પણ તેના દરતાં વધારે સારો જવાબ આગળ આવે છે.

ઉપપત્તિયુતં વીજગણિતં ગણકા જગુઃ ।

ન ચેદેવં વિશેષોઽસ્તિ ન પાટી વીજયોર્યતઃ ॥

‘માચિતમ્’ શ્લો. ૮૦.

જે ઉપપત્તિ (તર્ક, સામિતી) થી યુક્ત હોય તેને જ ગણિતિઓ બીજગણિત કહે છે. જો એમ ન હોય તો પછી અંકગણિત અને બીજગણિત વચ્ચે કંઈ તફાવત નથી.

સંસ્કૃત ગણિતિઓ નિયમ લખે છે, પણ તેની ઉપપત્તિ આપતા નથી તેનું કારણ એવું જણાય છે કે ઉપપત્તિ વિનાના અંગો પણ ખૂબ દળદાર હોય છે, તેથી જે વખતે લગભગ બધા અભ્યાસ મુખપાડે થતો હશે એમ જણાય છે, તે વખતે ઉપપત્તિને લખવાની અને મુખપાડ કરવાની મહેનત સેવાને બદલે માત્ર તેને મોઢે સમજી લેતા હશે અને નિયમોનો જ લેખ અને પાઠ થતો હશે.

બીજગણિતનાં જૂદાં જૂદાં અંગોના સાપેક્ષ મહત્ત્વ વિષેના હાલના અને ભાસ્કરાશયાર્યના વિચારો વચ્ચે બહુ અંતર છે. હાલ આપણે સરવાળો, સમીકરણ, અપૂર્ણાંક વગેરે બધાં અંગો મળીને બીજગણિત થાય છે એમ માનીએ છીએ, ભાસ્કરાશયાર્ય એમ માનતા હતા કે ખરું બીજગણિત તો સમીકરણો જ છે અને બાકીની પ્રક્રિયાઓને, માત્ર સમીકરણને સહાયક હોવા પુરતું જ સ્થાન છે. તે નીચેના શ્લોકમાં બતાવ્યું છે:

(૭) ઉક્તં વીજોપયોગીદં સંક્ષિપ્તં ગણિતં કિલ ।

અતો વીજં પ્રવક્ષ્યામિ ગણકાનંદકારકમ્ ॥

‘ચક્રવાલમ્’ શ્લો. ૩૫.

(બૈનિક સરવાળો, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, ઘાત અને મૂળ એ ૭ પ્રક્રિયાઓ બતાવ્યા પછી સમીકરણ શરૂ કરતાં કહે છે:—)

બીજગણિતમાં ઉપયોગી એવું ગણિત મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું. હવે ગણિતિઓને આનંદ આપનારું બીજગણિત કહીશ.

હવે માત્ર જ્ઞાનરામ દૈવરાનો એક શ્લોક આપી પૂરું કહું છું:—

(૮) યયોગાદયવાન્તરાદપિ પદં સંપ્રાપ્યતે સાધકૈઃ ..

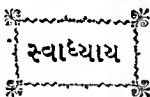
અભ્યાસાદિહ લભ્યતે ઘનપદં તૌ તાવમિન્નોઽવદ ।

નાનારૂપધરૌ યથા હરિહરૌ સદ્વીજવેદ્યૌ સત્ત્વે ..

સંખ્યાશાસ્ત્રવિચારસારચતુરા બુદ્ધિસ્ત્વદીયોઽસ્તિ જેત્ ॥

હે મિત્ર ! જે ગણિતશાસ્ત્રના વિચારસારમાં તારી બુદ્ધિ કુશળ હોય તો વિવિધ અંકવાળી (નાનારૂપધરો) તથા હયા બીજગણિતથી જાણી શકાય એવી (સદ્બોજવેદ્યો) જે પૂર્ણાંક સંખ્યા (અમિન્નો) બતાવ—જેના સરવાળાનું (યોગાત્) તથા બાદબાકીનું (અન્તરાત્) વિધાર્થી (સાધક) વર્ગમૂળ (પદ) લઈ શકે અને પ્રયત્ન કરે તો (અભ્યાસાત્) ધનમૂળ (ઘનપદ) પણ લઈ શકે ;

જેમ વિવિધ સ્વરૂપ ધારણ કરનાર (નાનારૂપધરો) અને પ્રણવાદિક સદ્મંત્રથી જાણી શકાય એવા (સદ્બોજવેદ્યો) અને વસ્તુતઃ જૂદા નહિ એવા (અમિન્નો) (વંધ્ય અને શંકર (હરિહરો) એ બંને પાસેથી (યોગાત્) અથવા એમાંથી એક પાસેથી (અન્તરાત્) સાધક પરમપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને પ્રયત્ન કરે તો દુષ્પ્રાપ્ય એવું (ભોક્ષ) પદ (ઘનપદમ્) પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

માગધં પુરં.

પાઘં ચ ભોગનગરં વેસાલિ માગધં પુરં । -સુત્તનિપાત, ૧૦૧૩.

ગ્રો. વિ. કૌટિલ્યના ઉપરના વાક્યનું આ પ્રમાણે ભાષાંતર કરે છે : " And to Pava the city of wealth, to Vesali the city of Magadha (ધનવાળી શહેર પાવા તરફ, મગધના શહેર વેસાલી તરફ). આ ભાષાંતરને આધારે ગ્રો. કૌટિલ્યે ઉલ્લેખિત પોતાના " બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા " નામના ગ્રંથમાં (પા. ૨૬) તેમ જ હાલ પ્રકટ થયેલ " કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા " (પુ. ૧ પ. ૧૮૮) માં વેસાલિને મગધનું શહેર કહે છે. કલકત્તા યુનીવર્સિટીના ગ્રો. દે. રા. ભાણુશંકર અને પ્રભાણુ તરીકે સ્વીકારીને કહે છે કે " જે આ પ્રમાણે વેસાલિ એ મગધરાજ્યનું ' પાટનગર ' હોય તો બિમ્બિસારે એ પ્રદેશને વંજલ્લ એ પાસેથી પડાવી લીધો હોય એવો સંભવ છે. " (ધિ દારમાધકલ લેખર્સ, ૧૯૧૮, પ. ૭૩.)

હવે અદૃશ્યાકાર આ વાક્યનો શો અર્થ કરે છે તે જોઈએ. “તત્ત્વ માગધ પુરં
તિ માગધપુરં, રાજગદં તિ અધિષ્ઠાયો” (અહિં માગધ પુરં નો અર્થ માગધપુર
ઝોડે રાજગદ એવો અભિપ્રાય છે.) એવી એવી દીક્ષા છે. આ પ્રમાણે આ વાક્યનો
અર્થ સ્પષ્ટ છે. ખાવરીના શિષ્યો પાવા, ભોગનગર, વેસાલિ તથા માગધપુર (રાજગદ)
માં યજ્ઞને ક્રમશઃ પસાર થાય છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગ્રો. ફાઉન્ડેશનોનો અર્થ
ખીનજરી તથા ખોટો છે અને તેથી ગ્રો. હાઇડરને અનુમાન અપ્રમાણિક કરે છે.

ભાષાંતરમાં માત્ર આ જ એક ભૂલ નથી. ભોગનગર (જુઓ દીવનિદાન પુ. ૨
પૃ. ૧૨૩-૧૨૬) નો અર્થ ભોગનું નગર (city of wealth) આવે. ક્યાં છે તથા
તેને પાવાના વિશેષણ તરીકે ગણ્યું છે; પરંતુ ભોગનગર એક જુદું જ શહેર હતું અને
“પાલી ટેક્ટા સોસાધિ” ની નવી આણતિમાં અને વિશેષ નામ તરીકે લખેલું છે.

ગ્રો. ફાઉન્ડેશનોના અપયાર્થ ભાષાંતરનું એક વધુ ઉદાહરણ આપીએ. સ્વર્ગવિસ્તા-
નસુત્ત માં “પર્કો ચરે સ્વર્ગવિસ્તાનકવ્વો” એ વાક્યનું “એને ગેંડાની માફક એકલો
બઠકવા દો” એવું ભાષાંતર કર્યું છે. પરંતુ અદૃશ્યા તથા સુધનિદેસો કરેલો અર્થ તદ્દન
જુદો જ છે. અદૃશ્યા “પત્ય સ્વર્ગવિસ્તાનં નામ સ્વર્ગમિગસિમં” એવી દીક્ષા કરે
છે. સુધનિદેસનું ભાષાંતર આથી પણ સાફ છે. હાલ મારી પાસે પુસ્તક નથી પરંતુ મને
યાદ છે તેમ “યથા સ્વર્ગવિસ્તાનં પર્કં દોતિ અદુતિયં” “ગેંડાના શીંગડાની પેઠે
એકલા રહેવું જોઈએ”-એ પ્રમાણે છે.

આ ઉદાહરણો હું દોષદૃષ્ટિથી નથી આપતો. પરંતુ આવા અપયાર્થ ભાષાંતરને
નારે ઐતિહાસિક અનુમાનો બાંધવાં એ મોટી ભૂલ છે એટલું હું કહેવા માગું છું.

ધ. કૌસમ્બી.

x x x x x

પાતઞ્જલદર્શન-ન્યાયાચાર્ય શ્રી યશોધિજયોપાધ્યાયકૃતવ્યાખ્યોપેતં તથા
હરિમત્રી યોગવિશિકા (હિન્દીસારસહિત) સમ્પાદક શ્રીમાન પં. સુલ્કલજી,
પ્રકાશક લાલા હાલચન્દ્રજી જૌહરી, મન્ત્રી શ્રી આત્માનન્દ જી. પુ. પ્ર. મંદલ,
રોશનમુહલ્લા, આગ્રા. મૂલ્ય રૂપયા ૧૧.

પડિત સુખલાલજીના આ પુસ્તકને આવકાર આપતાં અમને આનન્દ થાય છે.
યશોવિજય ઉપાધ્યાયની યોગસૂત્ર ઉપરની દીક્ષા છપાએલ અંશરૂપે પહેલીવાર જ પ્રસિદ્ધ
થાય છે. આ દીક્ષા જૈનપ્રક્રિયા અનુસાર લખાએલી છે. પડિતજી પ્રસ્તાવનામાં જણાવે
છે તે પ્રમાણે આ દીક્ષા જૈનદર્શન અને યોગદર્શનના સિદ્ધાન્તોનું ‘સમન્વય અને વિરોધનું
નાતુસરજી’ પ્રદર્શન છે.

યોગવિશિકા એ હરિભદ્રચરિત્રી યોગ વિચિત્રજોમાંની એક છે. મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં
છે. તેમાં સંક્ષેપમાં યોગને લગતા વિચારો દર્શાવ્યા છે. વિશિકા સાથે યશોવિજયની સંસ્કૃત
દીક્ષા પણ છપેલી છે.

પડિતજીએ ‘પરિચય’માં આ પુસ્તકમાં છપાએલા ગ્રંથોનો સંક્ષેપમાં પણ સ્પષ્ટ પરિચય
કરાવ્યો છે; તેમ જ પતંજલિ, હરિભદ્ર અને યશોવિજયના વ્યક્તિગત ઇતિહાસ આપવા

પણ પ્રયાસ કર્યો છે. સાથે સાથે અંધની : 'વાચના'નો નિર્ધાર કેવી રીતે કર્યો છે તે પણ જણાવ્યું છે.

પ્રસ્તાવનામાં પંડિતજીએ પુરાતત્ત્વમંદિર તરફથી આપવામાં આવેલી વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલા પોતાના યોગવિષયક વ્યાખ્યાનનો હિન્દી અનુવાદ આપ્યો છે. આ લેખમાં પ્રાચીન કથના ગંભીર પાણ્ડિત્ય સાથે નૈસર્ગિક તાત્ત્વિક સુદ્ધિનું સરસ મીલન થયું છે. સંશોધન-દૃષ્ટિ પણ લેખમાં રાખવામાં આવી છે. આ લેખ તૈયાર કરવા માટે પંડિતજીએ યોગવિષયક તમામ વૈદિક અને જૈન સાહિત્યનો તથા મળી શક્યું તેટલા બૌદ્ધ સાહિત્યનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. લોકભાષામાં લખાએક મહાન સંતો-જેવા કે જ્ઞાનદેવ, કમ્પીર ઇત્યાદિના-અર્થોને પણ લક્ષમાં રાખ્યા છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે પંડિતજીએ વિષયનું નરપણ અને તેટલું વ્યાપક બનાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.

આખો લેખ મંદિર તરફથી પ્રકટ થએલ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળામાં છપાયો છે, એટલે અંદીઆં તેના સાર આપતા નથી. પણ એમાં જે અગત્યની બાબતો છે તે ઉપર વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જે બાબતો ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે : એક એ કે યોગવિષયક વિચારો પ્રત્યેક ભારતીય દર્શનના એક ભાગ રૂપે છે; અને બીજું એ કે યોગદર્શનમાં 'સર્વ દર્શનોનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ છે.

સંશોધનની દૃષ્ટિએ નીચેની બાબત વિચારવા જેવી છે. શંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં યોગદર્શનનું ખપડન કરતી વખતે 'અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ' એ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઉપરથી પંડિતજી અનુમાન કરે છે કે શંકરાચાર્યની પાસે હાલના યોગસૂત્રોથી ભિન્ન-બીજું-યોગશાસ્ત્ર હોવું જોઈએ, કારણ કે હાલનું યોગશાસ્ત્ર 'અથ યોગાનુશાસનમ્' એ સૂત્રથી શરૂ થાય છે. યોગ સંબંધી શંકરભાષ્યમાં બીજા જે ઉલ્લેખો છે : એક તો હાલના યોગસૂત્રોમાં મળી આવતું સૂત્ર છે; બીજો ઉલ્લેખ આખું સૂત્ર નથી પણ હાલના યોગસૂત્રના એકાદ સૂત્ર સાથે બંધ બેસાડી શકાય એવો છે. તો પણ 'અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ' એ ઉલ્લેખની શબ્દરચના વગેરે જોતાં એમ લાગે છે કે બીજા જે ઉલ્લેખો પણ આ ભિન્ન યોગશાસ્ત્રના હોવા જોઈએ, જેનો આરંભ ઉપરના સૂત્રથી થતો હશે.

આ પ્રસ્તાવનામાં જે જે વિષયો ચર્ચાયા છે તે લેખના પેટાવિભાગનાં નામ જોવાથી કદખી શકાશે : જેમકે (૧) યોગ શબ્દનો અર્થ, (૨) યોગના આવિષ્કારનું માન, (૩) જ્ઞાન અને યોગનો સંબંધ તથા યોગનો દરજ્જો, (૪) વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક યોગ, (૫) યોગની બે ધારાઓ, (૬) યોગ અને તેના સાહિત્યના વિકાસનું દિગ્દર્શન. (આ વિભાગમાં ઋગ્વેદનાં સૂત્રોથી તે લૌકિક સંતવાણી સુધીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે; તેમ જ જૈન સંપ્રદાયના યોગવિષયક સાહિત્યનો પણ સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.) (૭) યોગશાસ્ત્ર, (૮) મહર્ષિ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાલતા, (૯) જૈનદર્શન સાથે એની સમાનતા, (૧૦) આચાર્ય હરિભદ્રની યોગમાર્ગમાં નવીન દિશા ઇત્યાદિ.

પંડિતજી શુન્દરાતી હોવા છતાં તેમણે સુદર હિન્દીમાં આ ગ્રંથો રચી રાષ્ટ્રપ્રાપ્તાની સેવા બીજા પ્રાન્તના લોકો પણ કેમ બજાવી શકે એ દર્શાવી આપ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના દરેક અભ્યાસીને આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળામાંથી મૂળ લેખને કે આ ગ્રંથમાંથી તેના હિન્દી અનુવાદને ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવા અમારી ખાસ ભલામણ છે.

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞાઃ દ્વિતી લાસના પ્રતિજ્ઞાઓગન્ધરાયણ નાટક ઉપરથી
૨મી પ્રસિદ્ધ કરનાર કેશવલાલ હર્ષદેસાઈ દુવ, અમદાવાદ. મૂલ્ય સવા રૂપિયા.

ભારતના મહાકવિઓમાં સુકવિથી લાસનું બાળ્ય દાંડક વિલક્ષણ જણાય છે. કાણુ
જાણે; દ્વિકુલગુરુ કાલિદાસે પોતાનાં નાટકોને લોકપ્રિય કરવા માટે કરેલી શકેરની પ્રાર્થ-
નાના બળથી હો કે દ્વિતાકાંત લવભૂતિએ પોતાનાં નાટકોં પ્રતિ લોકોને કૃતમતા પ્રદ
કરવા માટે બજેલા ભૂતપતિની કૃપાવિભૂતના બળે હો-અગર ગમે તે કાંઈ કારણે હો-
પરંતુ એક વખતે આર્થ પ્રગ્નનાં હૃદયમાં પોતાના સાદા અને સરલ ગુણોથી દૃઢ નિવાસ
કરી ચુકેલાં એ યશઃશાલી મહાકવિનાં નાટકસંતાનોને સૈદ્ધાંતો સુધી અગ્રાતવાસ અને
લોકનાદરની કઠિન તપસ્યા કરવી પડી હતી એટલું જ નહિં પણ વચ્ચે એક સમયે તો;
કવિ રાજશેષર જણાવે છે તેમ, ખલજનોના હાથે અશિદેવને આધીન થવા જેવી દેહાંત-
શિક્ષા પણ શરમાવવામાં આવી હતી; પરંતુ 'સાચને આંચ નથી' એ વિધાનાનુસાર
એ સત્કર્મી સુકવિના શ્રેષ્ઠ માનસપુત્ર 'સાચા સ્વપ્ન' ને અશિદેવ પણ જરાએ આંચ
આપી શક્યા નથી અને આખરે પોતાના સારા ગુણોના યોગે ભારતવંશના ગૌરવરક્ષક
પાંડવભાઈઓની મારફત, લાસકવિના યશઃપ્રદાશક આ નાટકમાંહીએ પણ પુનઃ
ઉત્તમ લોકાદર અને ગત ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યા છે. એ મહાકવિના અક્ષરદેહનું પુનર્જન્મ થયે
જો કે પૂરો એક યુગે વીત્યો નથી છતાં તેની યશોરાશિ તો, યુગયુગાંતરથી જનસમૂહમાં
હંચુ આસન અને સાફ સન્માન પામતા આવેલા દ્વિકુલગુરુઓની યશોરાશિ કરતાં પણ
અધિક પ્રમાણમાં ફેલાતી જાય છે.

જ્યારથી એ મહાકવિનાં સુંદર નાટકો પ્રસિદ્ધમાં આવ્યાં છે ત્યારથી દેશ અને
વિદેશના સંસ્કૃત સાહિત્યોપાસકોમાં એ નાટકોના સંબંધમાં જે અનેક પ્રકારના જાહોપાહો
ચાલી રહ્યા છે તેને બાળુએ સુદૃઢે તોપણ દેશ અને વિદેશની વિવિધ ભાષાઓમાં એ
નાટકોનાં જે અનેક ભાષાંતરો થયા છે અને થતાં જાય છે તેજ એની વિદ્વિમ્બિતાની
પૂર્ણ સાક્ષી આપી શકે છે. અમને જાણીને આનંદ થાય છે કે ગીર્વાણગિરાની
સ્થર્ગીય કુલવાડીમાં એક શ્રેષ્ઠ માલીએ ઉપજાવેલાં અનુપમ રસપૂર્ણ કાવ્યકૃતિઓ રસા-
સ્વાદ ગુર્જરગિરાના ઉપાસકોને આપવા માટે પણ ગુર્જર સાહિત્યોદ્યાનના પ્રસિદ્ધ
'વનમાલિએ પ્રશંસનીય પ્રયત્ન આરંભ્યો છે.' આની પહેલાં જ સ્વપ્નવાસવદત્ત
અને મધ્યમ નામનાં લાસનાં જે નાટકોનું સુંદર ભાષાંતર પોતાની માતૃભાષાના
ચરણે ભેટ કરી, એ જ મહાકવિના પ્રતિજ્ઞાઓગન્ધરાયણ નામે એક ત્રીજા નાટકના
આ ઉત્તમ ભાષાંતરની નવી ભેટ શ્રીયુત કેશવલાલભાઈએ હાલમાં જ ઉપરિચિત કરી છે.
જ્યાં સુધી અમે જાણીએ છીએ, હિંદુસ્થાનની કોઈ પણ દેશભાષામાં લાસની આ સુંદર
કૃતિઓમાંની એકનું પણ આવું અત્યુત્તમ ભાષાંતર હજી સુધી થયું નથી ત્યારે સદ્ભાગ્ય
છે ગુજરાતીના કે એ મહાકવિની ત્રણ ત્રણ કૃતિઓનાં સુંદર અને સુંદરતર ભાષાંતરો
પ્રદેશ થઈ ચુક્યાં છે અને આવી રીતે માતૃભાષાની અત્યુત્તમ સેવા બજાવવા માટે શ્રીયુત
કેશવલાલભાઈને જેટલાં અભિનંદન આપીએ તેટલાં હચિત જ છે. અસ્તુ.

(આ નાટકની પ્રસ્તાવના અને પાંચચિત્રિતાના સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કોઈ
આગળના અંકમાં કરવા હમ્મજીએ છીએ.)

જિ. વિ.

The Text of the S'akuntala, + by B. K. Thakore B.A.I.E.S. pp. 96. 1922.

પૂનામાં ભરાએલી 'પ્રથમ પ્રાચ્યવિદ્યા-પરિષદ' માં આ ગ્રંથ નિર્બંધ રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આ નિર્બંધનો કેટલોક ભાગ પ્રો. ઠાકોરે પરિપૂર્ણ 'સાહિત્ય વિભાગ' માં વાંચી બતાવ્યો હતો. તે સમયે અમને એમ લાગેલું કે તે વિભાગમાં વંચા-એલા નિર્બંધોમાં તે ઉત્કૃષ્ટ હતો. ગ્રંથ રૂપે તેનું અધ્યયન કરતાં એ મત દઢ થાય છે.

આ ગ્રંથમાં પ્રો. ઠાકોર 'શાકુન્તલ' નાટકની સર્વમાન્ય થાય એવી વાચનાની આવશ્યકતા જણાવી તે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તે ઉદાહરણો સાથે સમજાવે છે. 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ' એ યંત્રકૃતસાહિત્યમાં શિરોમાણ છે અને જગતના સાહિત્યમાં ઝળહળતું રત્ન છે; અને છતાં એ આ અભિપ્રાય બાંધવાને આધારભૂત શાકુન્તલનો પાઠ અનિર્ણીત છે. આ ખરેખરી વિષમ સ્થિતિ છે. સામાન્ય પાઠનિર્ણયના નિયમોથી શાકુન્તલના-દેવનાગરી, બંગાળી અને હાસ્તિમરી-એમ ત્રણ પાઠ નક્કી કરી શકાય છે. પણ એક ગ્રંથના આવા ત્રણ પાઠ અસંભવ છે. પ્રો. ઠાકોરનું કહેવું યથાર્થ છે કે કોઈ પણ સંસ્કારી માણસ શાકુન્તલના ત્રણ પાઠ સાંખી શકે નહિ. સર્વ સહાય સાહિત્યરસિકોને માન્ય થાય એવી એક ચોક્કસ વાચનાની આવશ્યકતા નિર્વિવાદ છે.

પણ પ્રશ્ન એ છે કે ત્યાં પાડાન્તરોની સંખ્યા યકવી નાખે એવી હોય અને જની પ્રતો, પ્રો. ઠાકોર જણાવે છે તે પ્રમાણે, સોળમાં સૈદ્ધાંતી પ્રાચીન ન હોય, ત્યાં કાલિદાસને અભિપ્રેત પાઠ કયો હતો એ શી રીતે નક્કી કરવું? પાઠ કેમ બ્રહ્મ થાય છે અને તે કેવી રીતે શુદ્ધ કરી શકાય એની નાની મોટી કુંચીઓ આ દેશના અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ શોધી કાઢી છે. પ્રો. ઠાકોર આ કુંચીઓનો કરી શકાય તેટલો ઉપયોગ કરવાની વિરુદ્ધ નથી; પણ એ પોતે જોતાં આગ્રહ રાખે છે તે સહાયતાની કુંચી છે. દેવનાગરી, બંગાળી અને હાસ્તિમરી એ ત્રણે પાઠમાં જે ભેદ હોય તેનું 'ઔચિત્ય' ની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. આ ઔચિત્યના નિર્ણયમાં અનેક મતભેદ હોવાનો સંભવ છે એ પ્રો. ઠાકોર જણે છે. પણ એમને યદ્વા છે કે 'કાલિદાસ એવો સાહિત્યકાર છે કે જેના વિષે ખાત્રીથી એમ કહી શકાય કે જે અનેક પાડાન્તરોમાંથી આપણે એ શોધી શકીએ કે અમુક પાઠ નિર્વિવાદરિતે વધારેમાં વધારે સુંદર, અર્થપૂર્ણ, ઉચિત અને નાટ્યકથાની દૃષ્ટિએ અસરકારક છે તો તે નિર્વિવાદરિતે કાલિદાસનો છે.' આ અદ્વાતી પ્રેરાષ્ટ્ર એમણે આ નવીન પદ્ધતિનો આગ્રહ કર્યો છે.

'કાલિદાસનું હોય તે ઉત્તમ હોય' એવી સામાન્ય અદ્વા વિષે બહુ મતભેદને અવકાશ નથી. મતભેદ 'કાલિદાસની દૃષ્ટિએ અમુક પાઠ ઉત્તમ હશે કે નહિ એ બાબતમાં હોવાનો સંભવ છે. અને તેથી કેળવણી અભ્યાસકની રસરૂચિને પ્રમાણ ગણી ચાલવું એ ઉચિત નથી. અનેક પ્રતોમાં જે સમાન ભાગ હોય તેને મૂળ પાઠ તરીકે સ્વીકારવો એ એક બાલ્ય ક્ષેત્રી છે; બીજી ક્ષેત્રી કાલિદાસના અન્ય ગ્રંથોમાંથી જે સમાન બાબત હોય તેનો વિચાર કરી શબ્દમાં, અર્થમાં, સાદૃશ્ય શોધવામાં, અને કલાત્માતુર્યમાં કાલિદાસની ખાસીયતો-તેનું વિશિષ્ટ પ્રસ્થાન ચું છે-તેનો સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરવો જોઈએ.

+ 'શકુન્તલાની વાચના' લેખક બી. ક. ઠાકોર, બી. એ. આઇ. ઇ. એસ. પા. ૬૬, ૧૯૨૨.

આમાં કાલિદાસના અનેક પ્રકારના દોષો જેવા કે રસની ક્ષતિ કરે એવા અર્ધાન્તર-ન્યાસો,^૧ અતુચિત શબ્દાદ્યકરો, સીતા જેવી સ્ત્રીને રાગ જેવા પુરુષને મુખે વિષયનું સૌંધન દહેવામાં રહેલી ભાવનાની મુદ્દતાર ધત્વાદિ પણ આવી જાય. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ લાગે છે કે કળાની દૃષ્ટિએ જે ઉત્તમ લાગે તે કાલિદાસનું હોય એ કંષણના સાથે તેની ગુણદોષમય વિશેષનાના અનુભવનો પણ પાકનિર્ણયમાં ઉપયોગ થવો જોઈએ. અમને એમ લાગે છે કે એક બાબત કેવળ બાહ્ય પ્રમાપકો અને બીજી બાબત કેવળ આંતર રસવૃત્તિ. તે બંને વચ્ચે ઉપર જણાવ્યો તે મધ્યમ માર્ગ છે; અને ગ્રાહ્ય છે.

ગ્રો. ઠાકોરના નિબંધનું એક ઉત્તમ લક્ષણ એ છે કે એમણે પાકનિર્ણયની તાત્ત્વિક ચર્ચા સાથે અનેક ઉદાહરણોથી માર્ગ પણ બતાવ્યો છે. એ 'ઉદાહરણોની ચર્ચામાં ગ્રો. ઠાકોરની ઉડી રસચુદ્ધિ અને ચિદ્રિસાપદ્ધતિ પાને પાને જણાઈ આવે છે. અંથને અન્તે આપેલું દીપ્તપણુ પણ એટલું જ મનનીય છે. રચનસંકોચને લીધે અમે ઉદાહરણો ટાંકી શકતા નથી; પણ દરેક અગ્રેજી જાણનાર કાલિદાસના અભ્યાસક્રમે આ અંથનો ધ્યાન અને મનનપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની અમે સલાહ આપીએ છીએ.

ગ્રો. ઠાકોરને એમના અનેક મિત્રોએ એમની પોતાની શ્રદ્ધા અનુસાર 'શાકુન્તલ' ની એક આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું કહ્યું છે. અમે પણ એમને એ વિનંતી કરવાની મુદ્દતા દેરીએ છીએ. છેવટે એટલું તો ઇચ્છીએ છીએ કે તેઓ આ નિબંધને વધારે વિસ્તારથી ગૂંજરાતીમાં લખી સ્વભાષાનું ખણુ ઉતારશે.

+ + + + +

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તારના ચાલુ વર્ષના મે મહિનાના અંકમાં રા. ચિંતામણરાવ વૈદે મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિ એ વિષય ઉપર એક નિબંધ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો તેના ઉપર વિલિંગ્ડન કૉલેજના મરહુમ અધ્યાપક ડૉ. ગુણેએ અનેક આલેષો કર્યા, ને પછી તે વિષય ઉપર એ માસિકમાં ઘણી ચર્ચા ચાલુ થઈ. ચર્ચા વ્યક્તિવિષયક નિન્દાથી ભરેલી છે તો પણ વિષય સંબંધેના બંને વિદ્વાનોના મતો મહત્વના હોવાથી એ ચર્ચાના સાર અમે ત્રેમાસિકમાં આપીએ છીએ—

રા. વા. ગો. આપરેએ પોતાની મરાઠીકીચની પ્રસ્તાવનામાં મંગળવેદનો તાત્ત્વ-લેખ આપીને મરાઠીને પ્રાચીન લેખ ઇ. સ. ૪૦૦ના વખતનો છે એમ કહ્યું. આજ મુદો લખને રા. વૈદે નિબંધ લખ્યો. પછી ભારત-ઇતિહાસ-સંશોધક મંડળમાં તપાસ કરતાં એમ જણાણું કે ઉપર્યુક્ત તાત્ત્વપદનો ચક્ર જે ૪૧૦, તે શાલિવાહનનો ચક્ર નથી પણ શિલા-હોરનો છે ને તેની શરૂઆત શાલિવાહનના ૭૧૫ મા ચક્રથી થાય છે.

વૈદિકસંસ્કૃત-સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મહારાષ્ટ્રી-અપભ્રંશ-મરાઠી એવી હાલની મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિપરંપરા છે. મરાઠીમાં પણ વૈદિક સંસ્કૃતના કેટલાક શબ્દો જેવામાં આવે છે જેમકે 'વ્યો' સર્વનામ. મહારાષ્ટ્રના ખેડૂતવર્ગમાં આ શબ્દ પ્રચલિત છે એમ કહી તે ઉપરથી રા. વૈદે ખેડૂતો વૈદિક આર્યોના વંશજો છે એમ કહે છે. ડૉ. ગુણે તેમને જવાબ આપતાં કહે છે કે આર્યવંશીય માણસ આર્ય ભાષાજ ધણે ભાગે બોલે એ સિદ્ધાન્ત સાંસ્કૃતીય શુદ્ધિને ક્રમે પણ આર્ય ભાષા બોલનાર આર્ય જ હોય એ ઉલટો સિદ્ધાન્ત ગ્રાહ્ય ન થઈ શકે.

મરાઠી અન્યકરો નંદભાષાના શબ્દોને નામે કેટલાક દ્રાવિડી શબ્દો આપે છે. નંદભાષાને દ્રાવિડી ભાષા કહેવાતું આ જ કારણ હોયું જોઈએ એમ કહી વૈદ્ય સિદ્ધાન્ત આપે છે કે નંદ એટલે ગોવાળીઓ. આ વ્યુત્પત્તિથી આ ભાષા દ્રાવિડવંશીય ગોવાળીઓની હોવી જોઈએ. ડૉ. ગુણે કહે છે કે કેટલાક દ્રાવિડી ભાષાના શબ્દોને નંદભાષાના કહેવાથી આખી નંદભાષા દ્રાવિડી થઈ જતી નથી. ભાષાનું વ્યક્તિત્વ, વૈદ્ય પોતે જ કહ્યા મુજબ, એકલા શબ્દસમૂહ ઉપર આધાર રાખતું નથી પણ ક્રિયાપદનાં રૂપ, વિભક્તિપ્રત્યયો વગેરે એટલે કે વ્યાકરણ ઉપર આધાર રાખે છે.

મરાઠી ભાષામાં ધીના અર્થમાં વપરાતા 'તૂપ' શબ્દ ઉપરથી રા. વૈદ્ય આખો એક સિદ્ધાન્ત ઠોકરી દે છે: પ્રાચીન કાળમાં મહારાષ્ટ્ર દેશ એ દરુદ્ધારણ્યનો પ્રદેશ હતો; કોઈક જ ઠેકાણે દ્રાવિડી ગોવાળીઓની વસતી હતી. આર્યોએ જ્યારે આ ભાગમાં વસાહત કરવા માંડી ત્યારે ગોવાળીઓના સંસર્ગમાં આવીને તેમના ઘૃત શબ્દનો લોપ થઈ ગયો ને તૂપ શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો. ગુણે કહે છે કે દરુદ્ધારણ્યનો વિસ્તાર, તેમાં રહેતા લોકો કંઈ જાતના હતા ક્યાદિ પ્રશ્નોનો હજી નિર્ણય થયો નથી. એવામાં આવી રીતે ખેડકક સિદ્ધાન્ત રા. વૈદ્યે ઠોકરી દીધો છે. નંદ ગોવાળીઓ દ્રાવિડવંશી નથી એ વાત સિદ્ધ છે. આ લોકો ગુજરાત ભાગનામાં પ્રમળ જે અહીર લોકો તેમની કોઈ જાતના છે. અસલ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. મથુરામાં પહેલો નિવાસ કરી, પછી મુરાદથી બહાર સુધી તેઓ પ્રસરી ગયા. મહારાષ્ટ્રના ગોવાળીઓ સાથે તેમનો કશો સંબંધ નથી.^૧ વૈદ્ય આને ફરી જવાબ આપતાં કહે છે કે તે વખતના ધી વેચનારા ગોવાળીઓ દ્રાવિડવંશી જ હતા એમાં શક નથી.

મરાઠી ભાષા જ્ઞાનેશ્વર પહેલાં ઉત્પન્ન થઈ ને પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત જે પ્રાકૃત મહારાષ્ટ્રી તે મૃત થઈ એ ઐતિહાસિક સત્ય છે એમ કહેતાં વૈદ્ય અપભ્રંશ ભાષાને કહાડી મુકી છે. અપભ્રંશ એ મરાઠીની પ્રસિદ્ધ જનની છે એ વાત રાજવાડે તેમ જ લાંબાકરે સિદ્ધ કરી છે.

ભાષાની ઉત્પત્તિ વિશે રા. વૈદ્ય પોતાની કલ્પના પ્રમાણે એ સિદ્ધાન્ત આપે છે: પારકો અમલ નવી ભાષાની ઉત્પત્તિનું કારણ હોઈ શકતો નથી. (૧) જ્યારે એક સમાજ બીજા સંસ્કૃત સમાજની સાથે ભળી જાય છે ને તેની ભાષા બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે નવી ભાષા ઉત્પન્ન થાય છે; અગર તો (૨) સમાજમાં વિલક્ષણ સંજોગ થઈ જ્યારે નવીન વિચારશક્તિ થાય છે ત્યારે નવી ભાષા ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રૈચ, ઇટાલિયન ક્યાદિ ભાષાની ઉત્પત્તિ પહેલા સિદ્ધાન્તના ઉદાહરણ રૂપ છે ને આપણી તરફની પ્રાકૃત ભાષાની ઉત્પત્તિ બીજા સિદ્ધાન્તના પ્રમાણરૂપ છે.

ડૉ. ગુણે ઉપલા સિદ્ધાન્તોનો વિરોધ કરતાં કહે છે કે Renaissance ને લીધે યુરોપમાં નવી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ નહિ એટલું જ નહિ પણ જુની ભાષાઓના સ્વરૂપમાં કોઈ ફરક થયો નહિ. (રા. વૈદ્ય એમ કહે છે કે Renaissance ની ચળવળ બૌદ્ધ ધર્મનો ઉગ્રદ યથા પછી હિંદુધર્મની પુનર્જીવનની ચળવળ કરતાં ઘણી જ હીનચળ હતી.

૧. જુઓ Tribes and Castes of Bombay p. 20 અને Tribes and Castes of Bengal p. 42.

ત્યાં એક ધર્મનો બીજા સાથે વિગ્રહ ન હતો માત્ર કેટલીક રીતો સાથે બંધ હતું.) તેથી ઉલટું જે જે વખતે ને બ્યાં બ્યાં નવી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તે તે વખતે ને ત્યાં ત્યાં ભિન્ન સંસ્કૃતિના, ભિન્ન ભાષાના, ને ભિન્ન માનવવંશના લોકો વચ્ચે વિગ્રહ થઈ તેમાં કોઈ પણ બાબતમાં હીન એવા જે હોય તે પ્રયત્ન પક્ષ સાથે ભળી જાય છે સારે જ નવી ભાષા પેદા થાય છે. અને એવી જ રીતે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૦૪૦ થી ઇ.સ. પૂર્વે ૮૦૨ સુધીમાં જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. તે વખતે આર્ય લોક બહારથી આવ્યા ને અહીંના જાતામણી લોકો ઉપર તેમણે પોતાની ભાષા પણ ઠોપી બેસાડી. ભિન્ન માનવ જાતિના એક ભિન્ન, (લગભગ હીન), સંસ્કૃતિના આ લોક હોવાથી તેમને મોટે સંસ્કૃતિનું રૂપ મૂલતઃ વિકૃત થઈને પ્રાકૃત ભાષાનો જન્મ થયો. તેવાજ બનાવ ઇ.સ. ૩૦૦ ને આશરે બન્યો. આ વખતે પશ્ચિમ, શક, ગેપાળ, અહીર ઇત્યાદિ અન્ય ભાષા બોલનારા અને અન્ય ધર્મના લોકો પાંજળમાંથી હિંદુસ્તાનમાં પેડા તેમણે કેટલોક વખત રાજ્યસત્તા ભોગવી પણ તેમની સંખ્યા અસ્થ હોવાને લીધે તથા સંસ્કૃતિ હીન હોવાને પરિણામે તેઓ આપણી સાથે ભળી ગયા અને આપણી પ્રાકૃત ભાષા બોલવા લાગ્યા. આમાંની જુદી જુદી અપભ્રંશ ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. હાલની આપણી પ્રાન્તિક ભાષાની ઉત્પત્તિ તેવુંજ કોઈ પણ દારણ હોવું જોઈએ; અને તે ઇતિહાસમાં મળી પણ આવે છે.

ઇ.સ. ના આઠમા સૈન્યથી આરણ લોકોએ હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારીઓ કરવાની શરૂઆત કરી પણ તેમની મોટી ટોળીઓને આપણા દેશમાં આવી આપણી સાથે ભળી જતાં ૧૧ મા સૈન્ય સુધીનો દાળ વીતી ગયો. આ ધમાલ અને વિગ્રહનું યજ્ઞ તે હાલની હિંદી-મરાઠી ઇત્યાદિ પ્રાન્તિક ભાષાઓ છે. (આ વિધાનની સામે વૈદ વાંધો હોય છે. આરણ લોકો હિંદુસ્તાનમાં સિંધની આણી પાર આવ્યા જ નહતા. મહમુદ સ્વારી કરી તેમાં પણ તેનો હિંદીઓ સાથે ગાઢો પરિચય થયો નહિ. ને મરાઠી ને બંગાળી ભાષાના પ્રાન્તમાં તો તેનો કોઈ પણ જાતનો સંબંધ આવ્યો નહતો. બીજું મરાઠી કે ઇતર ભાષાઓ ઉપર અરબી ભાષાની છાપ લેશ માત્ર પણ નથી. આ ગુણેનું સ્વકપોલકલિપત વિધાન છે! ઐતિહાસિક સત્યનું આ વિધાનમાં નામ પણ નથી !)

જો અંતર્ય ધાર્મિક ગળવળ કે વિચારફાલિતથી નવી ભાષા પેદા થતી હોય તો આપણી જાણમાં ભાષાપરિવર્તનના ત્રણ પ્રસંગ મળી આવે છે—ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫૦ અને તે પહેલાં શુંગ રાજના દાળમાં બ્યારે બૌદ્ધધર્મની ગ્જાની થઈ, બ્રાહ્મણધર્મનું શરીથી સંસ્થાપન થયું, ત્યારે; અને ગુપ્ત રાજાઓએ હિંદુધર્મને રાજ્યાશ્રય આપી શરીથી તેને ઉત્તેજન આપ્યું ત્યારે.

પણ તે તે પ્રસંગોએ ભાષાપરિવર્તન થવાનું ઇતિહાસ કહેતો નથી. શંકરાચાર્યના વખતે થયેલી બૌદ્ધિક ચળવળ પછી પણ એવાજ બે પ્રસંગ ઉપરિચિત થયેલા છે: એક મહારાષ્ટ્રમાં અને બીજો સંત દવિઓનો ઉદ્ભવ અને બીજો અંગ્રેજી અમલ તથા તેમના સહિત્યની અસર. માટે બીજી ભાષાઓના પૂર્વ ઇતિહાસ ઉપરથી ભાષાશાસ્ત્રજોએ જે કારણ ઠરાવ્યું છે તેજ યથાયોગ્ય છે એમ માનવું જોઈએ. પ્રાકૃત તેમજ અપભ્રંશની બાબતમાં તે લાગુ પડે છે એમ ; આજે જોયું છે. દરેક વખતે ભિન્ન સંસ્કૃતિના બે માનવ વંશો વચ્ચે ઝગડો થયો હતો.

હવે હાલની પ્રાન્તિક ભાષાની ઉત્પત્તિ ૧૦માથી ૧૪મા સૈકાની વચ્ચે થઈ એમ ગુણે કહે છે. ૧૩મા સૈકામાં મરાઠી, ગુજરાતી છત્વાદિ ભાષાઓમાં વાડમયરચના જોવામાં આવે છે. આઠમા સૈકામાં આરજો જલમાર્ગે સિંધ કુચ સુધી આવી ગયા હતા. રાજપુતાનામાં હાર ખાવાથી તેમને પાછા ફરવું પડ્યું. તેમણે પંજાબમાં પોતાની સત્તા કાયમ કરી. ૧૦મા સૈકામાં સિંધુ નદીની આણીપાર પણ તેઓ આવ્યા. એટલે તેમની પહેલાં આવેલા ક્ષત્રિયો જે ઉત્તરમાં હતા તે મહારાષ્ટ્ર તરફ ગયા, તથા તેમણે મહારાષ્ટ્ર ને ગુજરાતમાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. પરમાર, ચાલુક્ય, ને ચૌહાણ રાજ્યો તે આજ. આ લોકો બિન ધર્મ ને સંસ્કૃતિના હતા એટલે અહીંના લોકો સાથે તેમના બળી જવાની વખતે નવી ભાષાની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. પછી ૧૧મા સૈકામાં મહમુદ ગિઝનીએ ચડાઈઓ કરવા માંડી ને મહમદ ઘોરીએ તો રાજસત્તા સ્થાપી પોતાનાં લશ્કર ખંગાળ સુધી મોકલ્યાં હતાં. તે શક્ત લૂટ કરવા આવ્યો ન હતો. ખંગાળાને બહાર પ્રાંત ૧૧૯૪-૯૫ માં મુસલમાનોને હાથ ગયો. તેરમા સૈકામાં અલ્લાઉદ્દીને ગુજરાતના કર્ણરાજના રાજ્યનો નાશ કર્યો ને દક્ષિણમાં દેવગિરિના ચાદવેનો ૧૨૯૪ માં પરાબલ કર્યો. આ તાર્તર, આરજ, અધધાન લોકોએ આપણો ધર્મ સ્વીકાર્યો નહિ પણ આપણી ભાષા તેમને બોલતી પડી ને આજ સંઘર્ષણને પરિણામે હાલની ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ.

બૌદ્ધ ધર્મની પડતી અને હિંદુ ધર્મની પુનર્ધટનાની ચળવળને પરિણામે જ મરાઠી છત્વાદિ ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ; હર્ષના મરણ પછી (ઈ. ૬૪૫) બૌદ્ધ ધર્મની પડતી શરૂ થઈ અને કુમારિલ ભટ્ટના લખાણથી વૈદિક ધર્મનો ફરીથી ઉદય થયો. બૌદ્ધ ધર્મની પૂર્ણ છતિથી શાકરાચાર્યને વખતે થઈ એમ વૈદ્ય કહે છે. બૌદ્ધ ધર્મની પડતી ને હિંદુ ધર્મની પુનર્ધટનાની આથી ઘણા વખત પહેલાં શરૂઆત થઈ હતી એમ ડૉ. ગુણે કહે છે. મહાભારતના ઉપસંહાર નામના પોતાના ગ્રંથમાં વૈદ્ય પણ કહે છે કે ભારતનું મહાભારત સૌતિએ એ જ કારણ માટે કર્યું. બૌદ્ધ ધર્મનો ઉચ્છેદ વૈદ્ય કહે છે તે કરતાં મોડો થયેલો છે: "Before Mahommedan Conquest they were the lords. The Government was for four centuries in their hands. They had vast monasteries, exercised great influence in their own country and other neighbouring countries. They had learning on their side." (હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીનો લેખ, ઈન્ડિયન રિવ્યુ પા. ૪૮૪).

આ વિધાન એકતરફી ને ભૂલ ભરેલું છે એમ વૈદ્ય કહે છે. કદાચ ખંગાલ માટે જ ખાસ લાગુ પડે !

મરાઠીએ શબ્દસમૂહ સંસ્કૃતમાંથી લીધો; અને નામનાં તથા ધાતુનાં ૩૫ પણ સંસ્કૃતના અનુકરણથી જ ધડયાં એવી રીતે મરાઠીની કલ્પત્તિ થઈ એમ વૈદ્ય કહે છે. ગુણે એમ કહે છે કે તત્સમ શબ્દો તો પ્રાકૃતમાં પણ કાંઈ પણ ફેરફાર વગર લેવામાં આવે છે. આ કાંઈ મરાઠીનું વૈશિષ્ટ્ય નથી. બીજું, સંસ્કૃત શબ્દ તે જ રૂપમાં મરાઠીમાં શિષ્ટ લોક જ વાપરે છે. સાધારણ જનસમાજ તેને નરમ કરી નાખે છે.

વિભક્તિની બાબતમાં પ્રાકૃત સંસ્કૃતનું અનુકરણ કરે છે. શક્ત પ્રત્યયને નરમ બનાવી દે છે. અપભ્રંશ આ પ્રત્યયોની સામે પણ બંડ કર્યું છે. તેણે વિભક્તિપ્રત્યયમાં ઘણા ફેરફાર

દર્શા. પ્રથમા એકવચન ઉદારાન્ત ધ્યુ, અગર તો તેને રમ આપી; તૃતીયાના એકવચનનાં બે ત્રણ નવાં રૂપ ઘડ્યાં; ચતુર્થીને તો પ્રાકૃતમાં જ રમ અપાછ હતી અને પછીથી તેનું કામ સંધાવા લાગ્યું હતું; પંચમીનાં બે ચાર રૂપ દર્શા; પછીનું એક જ રૂપ કાપમ રાખ્યું ને વધારામાં તેને વિશેષણનું રૂપ આપી 'તણ' 'કેર' ઇત્યાદિ પ્રત્યયો બોડવાનો રિવાજ પાડ્યો. આ દેશર મહત્વનો છે. આ જ પ્રકાર આગળ મરાઠીએ પોતાનો ફરી બીજી કેટલીક વિભક્તિને પણ લગાડ્યો.

પ્રથમા અને સંવોધન-	આ, -ઉ, એકવચન -આ, -અ, અનેકવચન
દ્વિતીયા	-પ્રથમા પ્રમાણે.
તૃતીયા	-ઇ, -ઇ, -ણ એકવચન. -હિ, ઘિ, (-ઈ, -ઈ,) અનેકવચન
ચતુર્થી	-વિભક્તિ જ ઉડાવી મૂકી.
પચ્ચમી	-હે, -હ, (-હો) એકવચન -હું અનેકવચન
પછડી	-હુ, -હો, (-હુ) -હુ એકવચન હં અનેકવચન.
સત્તમી	-ઈ, -ઇ, -ઈ એકવચન -હિ, -હું અનેકવચન.

આની મરાઠી પ્રત્યયો સાથે સરખામણી કરતાં જણાશે કે (૧) પ્રથમા વિભક્તિ એક વચનમાં ઉ, ઓ, આ પ્રત્યય લગાડવા અથવા બંને વચનમાં તેમ જ દ્વિતીયામાં પણ તે ન લગાડવાનો પ્રકાર, (૨) પછડી વિભક્તિ વિશેષણરૂપ બનાવીને તેને ધાતુસાધિત પ્રત્યય બોડવાનો પ્રકાર, અને (૩) બીજી કેટલીક વિભક્તિ નવા પ્રત્યયો લગાડીને બનાવવાનો પ્રકાર આ સર્વ પ્રકાર મરાઠીએ નવા જ કોઈ ઠેકાણેથી આપ્યા નથી; તે અપભ્રંશમાં જ મળી આવે છે.

લકારની બાબત પણ એમ જ છે. આનો પતો પણ અપભ્રંશ ઉપરથી લાગે છે. આ પ્રકાર પણ મરાઠીએ નવીન જ કોઈ ઠેકાણેથી પેદા કર્યો નથી. વૈદનું કહેવું એમ છે કે પ્રત્યક્ષ સંસ્કૃત રૂપ ઉપરથી મરાઠીએ પોતાના લકાર ધડ્યા છે. પણ તે પ્રાકૃતમાં મળી આવે છે તેથી લકાર બનાવવાનું શ્રેષ્ઠ મરાઠી લાઇ શકતી નથી.

અપભ્રંશ	મરાઠી
કરમિ, કરડં, કરદ-દં	કરો; કરું
કરહિ કરહુ-હું	કરિશી, કરાં
કરદ, કરન્તિ	કરી, કરિતી.

મરાઠીમાં આ રીતે વર્તમાનકાળનાં રૂપ થયાં છે. સાદા વર્તમાનનાં રૂપ પ્રાકૃતના વર્તમાનવાચક ધાતુસાધિતો ઉપરથી થયેલાં છે.

ભૂતકાળ—કય, ગય, ઘડિય, ચોલિય, ઘારિય, વુત્ત, સંસેપિય ઇત્યાદિ ભૂતકાળવાચક ધાતુસાધિતાના કર્તાની ઝાતિ પ્રમાણે બદલનારાં રૂપો હોઇને તે વડે ભૂતકાળ દર્શાવવાની રીત મરાઠી પહેલાં અપભ્રંશમાં હતી. અપભ્રંશે તે પ્રાકૃતમાંથી લીધી. પ્કલ્લ, નવલ્લ, ઉચરિલ્લ, ઇત્યાદિ માટે તથા મરાઠીના ઘડલે, ચઢલે ઇત્યાદિ રૂપો માટે સંસ્કૃત તરફ જવું અસાચીય છે.

મરાઠી ભવિષ્યકાળ જૂના વર્તમાન ઉપરથી બનાવેલો છે. એ કરોત, કરશીલ, કરાલ ઇત્યાદિ રૂપ ઉપરથી જણાશે.

અપભ્રંશમાં આનાર્થનાં ત્રણ રૂપ છે એમ હૈમચંદ્રના વ્યાકરણ ઉપરથી જણાય છે. એક-ઇ પ્રત્યયનું, બીજું-ઉ પ્રત્યયનું, ત્રીજું-હિ પ્રત્યયનું.

વિધ્યર્થ પછી મરાઠીએ સંસ્કૃત ઉપરથી બનાવ્યો નથી. તે પ્રાકૃત અપભ્રંશ ઉપરથી જ તેણે લીધો છે.

કર્મણિ પ્રયોગ જૂની મરાઠીમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશ ઉપરથી લીધેલો છે. અપભ્રંશ—કપજ્ઞદ, ગિલિજ્ઞદ, ઇત્યાદિ જૂની મરાઠીમાં કલ્પિજ્ઞ, ગિલ્લિજ્ઞ ઇત્યાદિ.

આ ઉપરથી જણાશે કે મરાઠીએ જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ સંસ્કૃતની મદદથી નવી વિભક્તિઓ બનાવી નથી તેમજ લકાર પછી પડેલી સંસ્કૃત ઉપરથી તેણે લીધા નથી.

મરાઠી ભાષા શા કારણથી ને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ એની ચર્ચા ઉપર થએલી જ છે. હવે મરાઠી ભાષા ક્યારે ઉત્પન્ન થઇ તે વિષે ગુણેના સવિસ્તર વિચાર નીચે મુજબ છે. આ પ્રશ્નને જવાબ બે રીતે આપી શકાય. (૧) અપભ્રંશ ભાષાનો અન્ત ક્યારે થયો તે બતાવીને; અને (૨) તામ્રપટ, ચિલાલેખ કે વાદ્યમય સ્વરૂપમાં મરાઠીનું અસ્તિત્વ ક્યાં મુઠી આપણે દોરી રાખીએ છીએ તે બતાવીને.

૧. અમુક એક ભાષા વ્યવહારમાંથી ક્યારે નિકળી ગઇ ને તેને બદલે બીજી ક્યારથી પ્રચારમાં આવી એ વિષે પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળવો દુષ્કર છે; વળી વ્યવહારમાંથી બંધ થયા પછી પછી મૃત ભાષામાં સાહિત્ય પેદા થાય છે ઇત્યાદિ બીજી મુસીબતો છે જ. અપભ્રંશની બાબતમાં મુદ્દેને આડકતરી રીતે પુરાવો મળી આવે છે.

કવિ-રાજની કાવ્યપરીક્ષણની સભા કેવી હોવી જોઇએ તે વિષે વળુને દરતાં રાજશેખર 'કાવ્યમીમાંસા'માં વર્ણન આપે છે—સંસ્કૃત કવિઓની પાછળ પડેલા, પ્રાકૃત કવિઓની પાછળ નાટકપ્રિય લોકો અને અપભ્રંશ કવિઓની પાછળ વણિજ્વર્ગ અને સામાન્ય જનસમૂહ. એટલે તેના વખતમાં સંસ્કૃત પડિતાની ભાષા હતી, પ્રાકૃત નાટકોની, અને અપભ્રંશ એ સામાન્ય જનસમૂહની ભાષા હતી. રાજશેખર નવમા સૈકાની છેવટે ને દશમાની શરૂઆતમાં થઇ ગયો.

૨. દ્રઢતા 'સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાન્યદ્વયમ્' इति त्रिधा ' આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં નભિસાધુ અપભ્રંશના જુદા જુદા ભેદ દહીને તેમનાં લક્ષણો લોકોના વ્યવહારમાંથી જ જાણી લેવા 'तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयम्' એમ કહે છે.

નભિસાધુ ૧૧મા સૈકાની મધ્યમાં થઇ ગયો એટલે ૧૧મા સૈકાના મધ્ય મુઠી તો અપભ્રંશ લોકવ્યવહારની ભાષા હતી.

આ સર્વ વિવેચન ઉપરથી ૧૧મા સૈકાના મધ્ય સુધી પ્રાકૃત ભાષા બોલવામાં આવતી. તે પછી હાલની પ્રાન્તિક ભાષાનો કાળ શરૂ થાય છે.

(૨). હવે તામ્રપટ, શિલાલેખ ઇત્યાદિના આધારે મરાઠી ભાષા કેટલે સુધી પહોંચી શકે છે તે જોઈએ.

જ્ઞાનેશ્વરીની રચનાનો નક્કી વખત જાણવામાં છે. એટલે તેના પહેલાંના શિલાલેખોનો જ વિચાર કરવો ઘટે છે. પ્રાચીનતાના ચઠ્ઠા અનુક્રમે તે નીચે સુજ્ઞ છે:

(૧) શકે ૧૧૯૫ નો પંદરપુરનો શિલાલેખ આ જ્ઞાનેશ્વરી પહેલાં ૧૭ વરસનો છે. (૨) શકે ૧૧૨૮ નો આલિસગામ પાસેના પાટણનો હેમાડિટવનો શિલાલેખ-આમાં ૨૬૫ છેવટની ચાર લીટીઓ મરાઠી છે. આ જ્ઞાનેશ્વરી કરતાં ૮૪ વરસ જૂનો છે. આમાં એકલાં નામ નથી પણ સંપૂર્ણ મરાઠી વાંચો છે. (૩) શકે ૧૧૦૯ નો પરળો કોંકણાધિપતિ શિલાહારનો શિલાલેખ-આમાં ૨૬૫ છેવટની બે લીટી મરાઠી છે. (૪) ઇસવી સનના બારમા સૈકામાંના બીજા એક શિલાલેખનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવો ઘટે છે. તે આવણવેળગોના નૈન મંદિરનાં પથ્થરનાં પાસે કાતરેલો છે. તેમાં ૨૬૫ બે લીટી છે. ‘શ્રીચામુળદ્વારાજે કરવિચલે’ અને ‘શ્રીગંગરાજસુત્તાલે કરવિચલે.’ ઇ. સ. ૧૧૧૬ કે તે પછીનો આ શિલાલેખ છે.

આ શિવાય બીજા બે તામ્રપટ મરાઠી ભાષાનું પ્રાચીનત્વ સિદ્ધ કરવા રા. રાજવાડે એ પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તેમાંનો એક તે મંગળવેદાનો. તેના શક વિષેની ગેરસમજ દૂર થવાથી તે ૧૨મા સૈકાનો છે એમ સિદ્ધ થયું છે. બીજો તામ્રપટ ચિકુડે ગામનો. આ વિષે રા. ગુણેને કેટલાક વાંધા છે. “આમાં શક કે સંવતનો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર તિથિ, વાર, ને સંવત્સર આપેલા છે. તે પ્રમાણે ગણતરી કરતા બે વર્ષ આવી શકે—એક ૬૫૮ ને બીજું ૧૧૯૬ એમ રાજવાડે કહે છે.” આ અનિશ્ચિતતા એજ મુખ્ય વાંધો છે. આમ જોતાં શકે ૧૧૦૯ નો પરળો જ શિલાલેખ આપણી પાસે છે તે વિશ્વસનીય શિલાલેખોમાં જૂનામાં જૂનો છે. આજે ઉપલબ્ધ છે તે પ્રમાણે ઉપરથી મરાઠી ભાષા તેની પૂર્વે લઈ જઈ શકાય તેમ નથી.

હવે વાઙ્મય રૂપે પુરાવો: એ વિષે જ્ઞાનેશ્વરી બતાવી એટલે ખસ, એગ લાગતું હતું. પણ ‘મરાઠી ભાષેચો ઘટના’માં રા. જ્ઞેશી મરાઠી વાઙ્મય ઇ. સ. ૯૬૧ સુધી પહોંચે એમ કહે છે. તેમજ પંચતંત્રનું મરાઠી ભાષાંતર નામનો ગ્રંથ જ્ઞાનેશ્વરી પહેલાંનો છે એમ તે જણાવે છે. ગ્રંથના અન્ત: પ્રમાણથી જોતાં તે જ્ઞાનેશ્વરી પછીનો છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે:

જ્ઞાનેશ્વરીમાંના શબ્દો.

તેથ

તિયે

પ્યાવેયાંસિ

જેવાવેયાંસિ

પંચતંત્રમાંના શબ્દો.

તેથે

તયે

પ્યાવયાસિ

જેવાવયાસિ

પંચતંત્રના શબ્દો અર્વાચીન મરાઠી સાંચે વધારે મળતા આવે છે, ને તે જ્ઞાનેશ્વરી પછીના છે એ ઉપર આપેલા શબ્દો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

“હિપ્પટર્ જર્નલ”ના ૧૯૨૨ના અક્ટોબરના અંકમાં મી. આર્થર્ જોન્સ્ટન ડૉ. ફાકુંદારના કર્મવિવેચક લેખના (હી. જ. ઑક્ટોબર ૧૯૨૧) પ્રતિવાદ રૂપ “કર્મ તથા મોક્ષ” એ શીર્ષક પોતાના લેખમાં (૧) પ્રાચીન ભારતવર્ષ તથા ભારતવર્ષીય અધ્યોની કાલગણના, (૨) અર્થો તથા પ્રાચીન ભારતવર્ષની જાતિઓનાં લક્ષણ તથા (૩) કર્મના સિદ્ધાન્તનું શાસ્ત્રોમાં કરેલું વિવેચન, એ ત્રણ વિષયોની ચર્ચા કરે છે.

(૧) ભારતવર્ષના ઇતિહાસની કાલગણના વિષે તેમનો એવો મત છે કે “પુરાણોની કાલગણનાને સુધારવા બેઠેલા તથા હજારો વરસોના ભારતવર્ષના ઇતિહાસને થોડીક સદીઓમાં સમાવી દેવા ઇચ્છતા વિલીયમ જોન્સ તથા કર્નલ વિલ્કિન્સે જે કાલગણના ગોઠવી છે તેના કરતાં ખુદ પુરાણોની જ કાલગણના, જે બ્રહ્માંડ, પૃથ્વી, મનુષ્યજાતિ એ ગણું સરખાવે, અસંખ્ય યુગો જોડેલા સમય લીટી ગયો છે એમ માને છે, તે આપણા આધુનિક સિદ્ધાન્તોને વધારે બંધબેસતી આવે છે.” અદારમી સદીના છેવટના ભાગમાં જ્યારે “એસિયાટિક સોસાયટી ઑફ ઈંગ્લાન્ડ” દ્વારા સંસ્કૃત અધ્યોની શોધખોળનું કામ પહેલું વહેલું શરૂ કરવામાં આવ્યું ત્યારે આર્યભિશપ અશરે વિષ્ણુની ઉત્પત્તિના ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦૪ નો જે સમય નક્કી કરેલો તેને પ્રમાણુભૂત ગણવામાં આવ્યો હતો, જેને લઈને પુરાણોમાંના અસંખ્ય યુગોને તથા કલિયુગના આરંભમાં એટલે ૫૦૦૦ વરસ પૂર્વે થયેલા મહાભારતના યુદ્ધને ઇ. સ. ની પૂર્વેની થોડીક સદીઓમાં જેમતેમ ગોઠવી દેવાં પડ્યાં. પાછળથી મેક્સમુલર વગેરે વિદ્વાનો પણ એ જ ચીજે ચાલ્યા તે ઠેક અત્યાર સુધી આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર વિદ્વાર્ગ ઉપરથી એવી અસર ગઈ નથી.

આર્યભિશપ અશરે કરાવેલો વિશ્લેષણ સમય પ્રમાણુ તરીકે સ્વીકારી શકીએ એમ નથી જ એમ આધુનિક શોધો પરથી જણાય છે. આર્થર્ કીય પોતાના “એન્ટિક્વિટી ઑફ ઇન્ડ” (૧૯૧૫) નામના અંકમાં “મનુષ્ય જાતિઓને પોતે હાલ જે સ્વરૂપમાં છે છે તે સ્વરૂપમાં આવતાં ૫ લાખ વરસ લાગ્યાં હશે” એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

મીસરના પહેલા રાજવંશના સ્થાપક મિનિસ અથવા મેનાનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦૪, ૫૮૬૭, અથવા ૫૮૯૨ નો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ઈબિસોનીઆના ઇતિહાસમાં પણ આટલો જ પ્રાચીન સમય સ્વીકારવામાં આવે છે. આર્યભિશપ અશરનો સિદ્ધાન્ત કોઈપણ રીતે ટકી શકે એમ નથી. ભારતવર્ષના ઇતિહાસની શોધખોળનું કામ એક સો વરસ મોઢું ઉપાડવામાં આવ્યું હોત તો સાઈ યાન એમ અમને લાગે છે !

મી. જોન્સ્ટન ભારતવર્ષના ઇતિહાસની સાચી કાલગણના કરવાની દિશા સૂચવતાં સિદ્ધાર્થ યુદ્ધથી શરૂ કરી પાછળ જાય છે. સિદ્ધાર્થ યુદ્ધને ૨૫૦૦ વરસ થઈ ગયાં એ આખત લગભગ એકમત છે. યુદ્ધના વખતમાં બ્રાહ્મણજાતિ આખા ભારતવર્ષમાં ફેલાઈ ગઈ હતી એટલુંજ નહિ પણ તેનું અધઃપતન પણ થઈ ચૂક્યું હતું. તેવિજ્ઞ સુતમાં યુદ્ધે બ્રાહ્મણોનો મીતાર આપ્યો છે તે ઉપરથી આ વાત સાર જણાય છે.

હવે યુદ્ધનો સમય વઢાવીને પાછળ જઈએ તો મહાભારતમાં બ્રાહ્મણોની જાતિનું પ્રેરેપૂરું સંગઠન પણ થયું હોય એમ નથી લાગતું. પાછળથી બ્રાહ્મણોએ જે સત્તા ભોગવી હતી તે હવે તેમને મળી પણ નથી. આ ઉપરથી એવું અનુમાન સહજ થઈ શકે છે કે મહાભારત (અથવા મહાભારતના જે ભાગોમાં બ્રાહ્મણોનું આવું વર્ણન છે તે ભાગો)

બુદ્ધના સમયથી સારી પેઠે પ્રાચીન દુરો. બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિનું પુરેપૂરું સંકલન થાય, તેમને સત્તા મળે, અને પાછો તેમનો અધઃપાત શરૂ થયે ઘણે દૂર પહોંચે: એ બંધુ બંધા માટે ઘણી સદાંઓના અવકાશ જોઈએ.

એથી ચે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ જોઈએ તો તેઓ ક્ષત્રિઓ પાસે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે શિષ્યો બનીને આવતા જોવામાં આવે છે. મહા-ભારત કાળના બ્રાહ્મણોની સ્થિતિથી આ સ્થિતિ જરૂર કેટલાએક સૈદ્ધાંતો જેટલી પ્રાચીન હોવી જોઈએ એટલે અલગત બુદ્ધથી તો ઘણીજ પ્રાચીન હોવી જોઈએ. કર્મનો સિદ્ધાન્ત પહેલવહેલો આપણે આ સમયમાં જોઈએ છીએ.

બીજા મુદ્દા પર ચર્ચા કરતા મી. જોન્સ્ટન કહે છે કે આર્ય એ કોઈ વિશેષ જ્ઞાતિ-વાચક શબ્દ નથી. ભારતવર્ષમાં ઘણા પ્રાચીનકાળથી તે આજ મુદ્દા (૧) શ્વેત બ્રાહ્મણો, (૨) લોહિત અથવા રક્ત રાજપુતો (ક્ષત્રિયો) (૩) પીળા ખેડૂતો (વૈશ્યો), બંગાળના સંતાલ તથા મદ્રાસના સૌર જેવા (૪) દક્ષિણના દ્રવિડો. જેવી કાળી જાતો: એ ચાર જાતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી આવી છે. અને એમાંથી પહેલી ત્રણ જાતિને “આર્ય” એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. તેથી અંકસમૂહ વગેરેમાં પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષની કાળી જાતો પર શ્વેત વર્ણના આર્યોના આક્રમણની જે કથના કરી છે તે પ્રાન્તિમૂલક છે. અને તેથી કર્મનો સિદ્ધાન્ત “ભારતવર્ષ” પર પ્રાચીન કાળમાં આક્રમણ કરનારા (શ્વેત) આર્યો” પોતાની સાથે લાવ્યા એમ કહેવું એ પણ બરાબર નથી. કારણકે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં રાજન્યો એટલે ક્ષત્રિયોએ બ્રાહ્મણોને-શ્વેત આર્યોને-કર્મના સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ આપ્યો એવું વર્ણન છે.

“કર્મના સિદ્ધાન્તનું શાસ્ત્રોમાં કરેલું વિવેચન” એ ત્રીજા મુદ્દાનો વિચાર કરતાં બુદ્ધદાર્શનિક તથા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાંના પ્રવાહણ તથા શ્વેતકેતુ અને જનકના પ્રસંગો ઉપરથી કર્મ (પુનર્જન્મ) તથા મોક્ષ એ જાને વિચારો પ્રથમથી જ એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે. દેવયાન તથા પિતૃયાન એવા બે માર્ગો મરણ પછી આત્મા માટે છે, તેમાંથી દેવયાન માર્ગે જનાર માટે પુનર્જન્મ નથી; અને દેવયાન માર્ગે પ્રાપ્ત નિષ્કામ કર્મ કરનાર જ જઈ શકે છે. આવા સિદ્ધાન્તો કર્મના સિદ્ધાન્તને અંગે પહેલેથી જ જોવામાં આવે છે એમ ખતાવેલું છે; તથા “જોહ્ડ, ટેસ્ટમેન્ટ” તેમ જ “ન્યુ ટેસ્ટમેન્ટ” માંથી વચનો ટાંકી એવા જ વિચારો બ્રાહ્મણમાં પણ બીજા રૂપે છે: એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

કર્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા બાદ મોક્ષપ્રાપ્તિ અશક્ય છે. કર્મના રજની અનંત પરંપરા માંથી છૂટવાનું જ નથી એમ માનવું એ ઉપનિષદથી તદન ઉલટું છે, ફક્ત સકામ કર્મો જ બંધનકર્તા છે.

અંશુતરનિકાયમાં ભગવાન બુદ્ધે પણ આજ પ્રમાણે કહ્યું છે, “ભિક્ષુઓ, કર્માનુસાર જળ માણસે ભોગવવું જ જોઈએ એમ કોઈ કહે તો ધાર્મિક જીવન જ ન સંભવે; તેમ જ હુબના આત્મતિક નાશનો પ્રસંગ જ ન ઉદ્ભવે. પરંતુ; ભિક્ષુઓ, જો કોઈ એમ કહે કે માણસ જે જળ ભોગવે છે તે કર્માનુસાર હોય છે તો ધાર્મિક જીવનને અવકાશ રહે; તથા હુબના આત્મતિક વિનાશ માટે પ્રસંગ સંભવે.”

બૌદ્ધ ધર્મના કદા વિરોધી કુમારિલ ભટ્ટે બુદ્ધને ઉદ્દેશીને જે ઉદ્દેશો કર્યા છે તે પણ એજ સાબીત કરે છે. તે કહે છે કે, “ક્ષત્રિય યદ્યપિ ક્ષાત્ર ધર્મનો ત્યાગ કરનાર તથા ઉપદેશ આપવાના તેમજ દાન લેવાના પરધર્મનો સ્વીકાર કરનાર (બુદ્ધ) દર્તવ્યતી નિર્ભજ પ્રજાથી સ્થાપશે એવી ખાતરી આપણે શી રીતે રાખી શકીએ? છતાં પણ બુદ્ધ તથા એના શિષ્યોના આ સ્વધર્મોલ્લંઘનને જૂઠ્ઠાનું માનવું પડે છે, કારણ કે કળિયુગનાં બધાં પાપથી ઉપજતાં કુળો મારા ઉપર આવી પડ્યા અને જગત મુંકત થાઓ” એમ બુદ્ધ કહે છે.” (મીમાંસાવાર્તિક પરતી ટીકા) ‘ક’

+ + + + +

“ઇન્દ્રિયન એન્દ્રિક્વેરિ” કિસેમ્બર ૧૯૨૨ ના અંકમાં મી. હાલિપાદ મિત્રનો “બૌદ્ધ શિશુણીઓ વિષે” એક લેખ પ્રકટ થયો છે. સ્ત્રીઓને સંન્યાસ આપવાના રીવાજ બુદ્ધે શરૂ કર્યો એમ માનવું જૂલભર્યું છે; બુદ્ધ પહેલાં પણ સ્ત્રીઓને સંન્યાસની છટ હતી એવું તેમનું માનવું છે. શાન્તિનિકેતનવાળા પંડિત વિપુશેખર શાસ્ત્રીએ “પાતિ-મોકખમ્” નામના પોતે સંપાદિત કરેલા ગ્રંથની જે પ્રસ્તાવના લખી છે તેને આધારે મી. મિત્ર પોતાના મતના સમર્થન માટે નીચે મુજબ દલીલો કરે છે.

સંહિતાના સમયમાં સ્ત્રીઓએ સંન્યાસ લીધાનો ચોક્કસ પુરાવો આપી શકાય એમ નથી. પણ વિશ્વવારા, ઘોષા, લોપામુદ્રા, વગેરે મંત્રપ્રજ્વેત્રી સ્ત્રીઓ તે વખતે પણ હતી, તેઓ બ્રહ્મવાદિની કહેવાતી. પણ બ્રહ્મવાદિનીઓ બધી સંન્યાસીનીઓ જ ન હતી. કેટલીક બૃહદારણ્યકોપનિષદની મૈત્રેયીના પેઠે ગૃહિણીઓ પણ હતી; તથા કેટલીક બ્રહ્મચારિણીઓ અને સંન્યાસિનીઓ પણ હતી. દાખલા તરીકે ગાર્ગી બ્રહ્મવાદિઓની ભરસામાં બેઠાંક વાદવિવાદ કરે છે તે ઉપરથી તે બ્રહ્મચારિણી હોય એમ લાગે છે. શંકરાચાર્ય પણ કહે છે કે તે પરણી ન હતી. પણ અનાથમિણી હતી. વળી હારીત સ્ત્રીઓના ભાગ પાડે છે. બ્રહ્મવાદિની તથા સંધોવધુ. આ ઉપરથી પણ બ્રહ્મવાદિની એ કુમાર-બ્રહ્મચારિણી હશે એવું અનુમાન થાય છે.

રામાયણ તથા મહાભારતમાં તો બ્રહ્મચર્ય તથા શિક્ષાવ્રતમાં જીવન ગાળનાર અનેક સ્ત્રીઓ મળી આવે છે. શાબરી, શાંપિડલ્ય મુનિની તથા મહર્ષિ ગાર્ગ્યની કૌમાર-બ્રહ્મચારિણી પુત્રીઓ તથા જનક સાંધે વાદ કરનાર ક્ષત્રિય ભતિની, પૃથ્વી પર એકલી ફરતી, બિશ્મી મુલભા એતો સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

આ ઉપરથી એટલું સાદું જણાય છે કે બુદ્ધના સમય પહેલાં પણ સ્ત્રીઓ સંન્યાસ લઈ શકતી. બુદ્ધે સ્ત્રીઓને સંન્યાસની નવી છટ નથી આપી. એટલું ખરું કે બિશ્મી તથા બિમ્બણી એ શબ્દો માત્ર બૌદ્ધ સંન્યાસી તથા સંન્યાસિની માટે જ વપરાતા. બીજાઓને પરિવારજક તથા પરિવારજકો કહેતા.

જેનોમાં પણ સંન્યાસિનીઓ હતી. એટલે રામની પુત્રી (૧) વ્યન્દના કૌમારવચ્ચાથી જ બ્રહ્મચારિણી હતી અને ૩૬૦૦૦ આર્ષાઓની ગણિતી હતી.

ધુદને બ્યારે બિઠપુણીસંઘ સંચાલનાનું કહેવામાં આવ્યું હારે તેણે ધણી વિચાર કરીને સખત નિયમો ધડયા બાદ જ હાં પાડી હતી. એ પણ એમ જ સચવે છે કે પોતાની પહેલાના કે સંમંદાલીન બીજા મતના પરિવ્રાંજિકાસંધેના કડવા અનુભવે તેના ધ્યાનમાં હતા. આથી જ એણે કહ્યું હતું કે જે સંઘ ૧૦૦૦ વરસ નંબી શકત તે હવે બિઠપુણીએને દાખલ કરવાથી પૂરા ૫૦૦ વરસ પણ નાહ નમે.

૬

* The Geographical Data of the Raghuvansa and Dasakumaracharita considered more especially in their bearing upon the date of these works, by Mark Collins. Leipzig, 1907.

માર્ક કૉલીન્સ સાહેબે આ નિબંધ લાવપ્તસીગરી (જર્મની) યુનીવર્સિટીની ડૉક્ટરની પદવી મેળવવા માટે તૈયાર કર્યો હતો. રઘુવંશ અને દશકુમારચરિતમાં હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન રાજ્યો વિષે જે કાંઈ ઉલ્લેખો છે તેની ચર્ચા કરી બંનેનો કાલનિર્ણય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હુય કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. ૪૦૦-ઈ. સ. ૬૦૦ ના ગાળામાં મુકે છે. દ્વણી પણ આજ અરસામાં પ્રકાશ છે. આ તરફ રઘુવંશ અને દશકુમારચરિતની ભૌગોલિક અને રાજકીય સ્થિતિની સમાનતા ટેકા આપે છે. બંનેમાં લગભગ આઠ રાજ્યોના ઉલ્લેખો સરખા જ છે. બંને ઉલ્લેખિનીમાં મહાદાસ મંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને બંને વિદર્ભદેશ લોન્ગવંશનો છે એમ જણાવે છે. વળી બંને ગ્રંથો વિદર્ભને અગત્યનું સ્થાન આપે છે. બંને ગ્રંથોમાંથી એમ જણાય છે કે ઉત્તરમાં મોટું સામ્રાજ્ય હતું; રઘુવંશ પ્રમાણે દિલીપ અને તેના વંશજોનું અને દશકુમારચરિત પ્રમાણે રાજહંસનું. દક્ષિણમાં એક-મોટી સત્તા હતી કે જેને બંને વિદર્ભ કહે છે. “અહીં આ મને એમ લાગે છે આ ગ્રંથોમાં જે સમયમાં તેના કર્તાઓ જીવતા હશે તેની સ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ પડ્યું છે; અને તેથી બંને કર્તાઓ નજીક હોવાનો ચોડા પણ વધારાનો પૂરાવો મળે છે.” (પા. ૨૧).

દશકુમાર ચરિતમાં અપહરણમાંનું કાર્યક્ષેત્ર અંગદેશ છે; તેની રાજધાની અંબપાનગરીમાં મૌર્ય રાજાઓએ વાણીઆઓને આપેલા અમુક ખાસ હક્ક ચાલુ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી કૉલીન્સ સાહેબ એવી કલ્પના કરે છે કે મૌર્યવંશનો અવશેષ દ્વણીના સમયમાં તે દેશમાં હશે. આ મૌર્યો અને ઇતિહાસને બાધીતા મૌખરીઓ વચ્ચે તેઓ નિષ્કટ સંબંધ જુવે છે.

બંને ગ્રંથો દક્ષિણમાં વિદર્ભનું રાજ્ય મોટું હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે; બંને ત્યાંના રાજાઓને લોન્ગવંશીય ગણે છે. હવે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચારતાં તે સમયમાં વરાહમાં

* રઘુવંશ અને દશકુમારચરિતમાંથી મળતી ભૌગોલિક હકીકત (ગ્રંથોના કાલનિર્ણયના સંબંધની ચર્ચા સાથે). લેખક માર્ક કૉલીન્સ લાવપ્તસીગ ૧૯૦૭)

‘વાકાટક’ વંશની એક શાખા હોવાનું જણાય છે. આ ભાગમાં ‘લોનકટરાજ્ય’ નામનું એક પરગણું છે; તેમાં પરંપરાશ્રુત પ્રમાણે લોનધિપતિ વિદર્ભ રાજાએ વસાવેલું. લોન-કટ નગર પણ હશે. આ વાકાટકરાજાઓ લોનરાજાઓ પછી આવેલા હોવાથી તેઓ પણ ‘લોન’ કહેવાતા હશે એવી મી. કૅલીન્સ કલ્પના કરે છે. આ વાકાટક વંશ ઇ. સ. ૪૦૦ થી ઇ. સ. ૬૦૦ ના અરસામાં રાજ્ય કરતો હતો એ સાબીત કરવાને તેઓએ પ્રયાસ કર્યો છે. અને તેથી તે દણ્ડી અને કાલિદાસ માટે સ્વીકારાએલા સમયમાં (ઇ. સ. ૪૦૦-૬૦૦) આવી જાય છે.

આ વાકાટક વંશની કાલગણના ઉપરથી દણ્ડીનો સમય વધારે ચોક્કસ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દશકુમારચરિતના આક્રમા ઉચ્છ્વાસ પ્રમાણે કુન્તલલોકોએ વિદર્ભના તાબામાં હોવાનું જણાય છે. હવે વાકાટક વંશના છેલ્લા રાજા હરિયેણના સમયમાં કુન્તલ લોકો સ્વતંત્ર હતા. આ રાજાનો સમય મી. કૅલીન્સ ઇ. સ. ૫૮૫ પહેલાં મુકે છે. આથી દણ્ડી તે પહેલાં થયો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન મી. કૅલીન્સ કરે છે.

આ ભૌગોલિક વર્ણનની સમાનતા ઉપરથી રઘુવંશના કર્તા કાલિદાસનો સમય પણ આ અરસામાં આવે. શ્રીમનમોહન વ્યક્તર્તીના મત પ્રમાણે કાલિદાસે રઘુવંશ સ્કન્દગુપ્તના રાજકવિ તરીકે લખ્યો છે. પ્રા. લીબ્રીઝ પણ આ મતને ટેકો આપે છે. શ્રીમનમોહન વ્યક્તર્તી રઘુવંશના ચોથા સર્ગનો સમય ઇ. સ. ૪૮૦-૪૯૦ ના ગાળામાં મુકે છે.

‘૨.’

* * * * *

“અંનાદસ ઝાંકે ધિ ભાણ્ડારકર ઇન્દ્રિયુટ્” ના ચોથા પુસ્તકનાં પહેલા અંકમાં “ધરસેન ખીખના (ગુપ્ત) સંવત ૨૫૨ ના ભાદવાના તામ્રપત્રો.” એ શીર્ષક હિ. ણિ. હિસ્તલકરનો લેખ પ્રકટ થયો છે. જેનો સાર નીચે મુજબ છે:—

આ બે તામ્રપત્રો કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રાન્તમાંના રાજકોટ શહેરને અગ્નિજુલો ૧૫ માહિલ પર આવેલા ભાદવા નામના ગામડામાંથી ૨૭ વરસ પહેલાં મળી આવ્યાં હતાં. હાલ તે રાજકોટના “વૅટસન મ્યુઝીયમ” માં છે. બન્ને યક્ષગી રાજાઓની સાધારણ મુદ્રા વડે બેડનામાં આવ્યા છે.

અક્ષરો બધા સ્પષ્ટ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય એવા છે. સંધિના નિયમોનો વખતો વખત ભંગ કરવામાં આવ્યો છે. લંબાણમાં ખીજ પણ ઘણી જાતની ભૂલો છે. સિંહને બદલે સિંધ લખ્યો છે; હસ્ત તથા દીર્ઘનો તો આદિથી અંત સુધી ગોટાળો કરવામાં આવ્યો છે; ઋ તે બદલે રૂ અથવા રુ વાપર્યા છે; અતુસ્વાર કાયમ રાખીને પણ સંધિ કરવામાં આવી છે—જેમકે સામાન્યજ્ઞ, ઉક્તંચ; પ્રાપ્ય તે બદલે પ્રાપોય તથા દર્શયિતા તે બદલે દરિશાયિતા એમ કેટલાંક પ્રાકૃત રૂપો પણ વાપરવામાં આવ્યાં છે; કેશિત્ત તથા ઘસત્તમાં છેલ્લો ત્ત નથી, પણ તે કદાચ કોતરનારનો પણ પ્રભાવ હોય.

૨થી વિ. સં. ૧૩૧૦ માં જૈનસિંહ હયાત હશે અને તેણે આ બલબનની જ સેનાને પાછી હાંકી દાદી હશે એવું અનુમાન થાય છે.

૪. પોતાના પડોશી, માલવાના પરમાર રાજા જયતુગિદેવ (જૈનકર્ણુ: અથવા જયસિંહ) પર જૈનસિંહે પોતાના રાજ્યની હદ વધારવાના ધિરાદાયી એક વખત ચડાઈ કરી હતી.

૫. શુજરાતના રાજા ત્રિભુવનપાલ સાથે વિ. સં. ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૨ વચ્ચેના અરસામાં જૈનસિંહને એક લડાઈ થઈ હતી.

૬. મારવાડના ચૌહાણ રાજા હવ્યસિંહ (“ શાહનરીશ્વર ”) સાથે એક લડાઈ થઈ હતી.

જૈનસિંહના સમયના હળુ સુધી બે શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. એક એકલિંગ-જીના મંદિરની સામેના આંગણમાં પાપાજીના નંદીની પાસેના એક સ્મારક પથ્થર પર વિ. સં. ૧૨૭૦ માં કોતરેલો છે તથા બીજો નદિસમા ગામના સૂર્યમંદિરના સ્તંભપર, વિ. સં. ૧૨૦૯ ના વૈશાખ સુદ ૧૩ ને દિન કોતરેલો છે.

જૈનસિંહના સમયમાં તાડપત્રો પર લખાયેલાં બે પુસ્તકો ખંભાતના શાંતિનાથના જૈનમંદિરના ગ્રંથભંડારમાંથી મળી આવ્યાં છે. (૧) ૧૭૪ પત્રોમાં, દશવૈકલિક સૂત્ર, પાક્ષિકસૂત્ર તથા ઓધનિયુક્તિ એ ત્રણે ગ્રંથો એક સાથે જ લખેલા છે. એ ગ્રંથ સંવત ૧૨૮૪ ના ફાગણ વદ અમાસને દિન લખાઈ રહ્યો હતો; (૨) “ પાક્ષિકસૂત્રવૃત્તિ ” એ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૩૦૯ ના માઘ વદ ૧૪ ને સોમવારને દિન પૂરો થયો હતો.

જૈનસિંહના મરણનો સમય વિ. સં. ૧૨૦૯ થી ૧૩૧૩ વચ્ચેના અરસામાં હોવાનું અનુમાન થાય છે.

+ + + + +

ચિન્નપરિચય

અણહીલવાડ પાટણમાં ખાનસરોવરની ઉત્તર બાજુએ દામાજીએ (૧૭૬૬-૬૭) બંધાવેલું શૈવમંદિર. સરોવરની આસપાસના કોઈ સોલંકી રાજાએ કરી હશે. ખાન-મ-અઝમ-મીરા-અઝીઝ-કોટલ નામના અઝમરના સુબાએ એને ફરીથી બંધાવ્યું. (ખ. સં. ૧૫૮૯-૧૫૯૪).

કૈલાસવાસી અધ્યાપક ડૉ. પાણ્ડુરંગ દામોદર ગુણે

એમ. એ. (બાએ.) પીએચ. ડી. (લાયપ્સીંગ.)

આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના વિદ્વાન અભ્યાસીઓ એક પછી એક જતા જાય છે તે બહુ જ દુઃખદાયક છે. આપણા વિદ્વાન અભ્યાસી ડૉ. ધાટેને વિદેહ થયાં થોડા જ વખત ગયો છે એટલામાં ડૉક્ટર ગુણેનાં કૈલાસવાસી નોંધ લેવાની આવે છે. બન્નેની યશસ્વી કારકીર્દી હજુ શરૂ થઈ એટલામાં તો અકાલ બંધ પડી.

ડૉક્ટર ગુણે ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પસાર થયા, ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં વિંસન કૉલેજના વિદ્યાર્થી તરીકે બી. એ. થયા, સાં ફેલો તરીકે કામ કર્યું અને ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં એમ. એ. થયા. દરેક પરીક્ષામાં સંસ્કૃતમાં નિપુણતા માટે આપવામાં આવતાં ધનામો અને છાત્રવૃત્તિઓ તેઓએ મેળવ્યાં હતા. બી. એ. માં તેઓ પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યા હતા અને એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ડૉ. ભાંડારકર જેવા પરીક્ષકે પણ તેમનાં વખાણ કર્યાં હતાં.

સરકારી નોકરીના આર્થિક લાભને ન ગણકારતાં તેઓએ ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં અધ્યાપકત્વ પદ સ્વીકાર્યું. ૧૯૦૯ માં વિશેષ અભ્યાસ માટે તેઓ જર્મની ગયા અને લાંબી અતિમાન સાથે પીએચ. ડી. ની પદવી લાઇ પાછા આવી. ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં અધ્યાપકત્વ કામ પાછું શરૂ કર્યું. અંહી આવી તેમણે ભારતીય પુરાતત્વ ના સંશોધન માટે એક સંસ્થા સ્થાપવાની યજ્ઞવળ કરી. તેમના પ્રયાસના પરિણામે 'ભાણ્ડારકર ઓરીઅન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટની' સ્થાપના થઈ.

આ લેખકને તેમના શિષ્ય થવાનું, અને બી. એ. ના અભ્યાસમાં તેમના અન્તેવાસી થવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. મારા વખતમાં બી. એ. માં ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં જૈન શીલસુધીનો અભ્યાસ કરનાર હું એક જ વિદ્યાર્થી હતો છતાં તેમણે વિશેષ મહેનત કરીને મારે એકને માટે ખાસ વર્ગ કઢાડ્યો હતો. અધ્યાપક તરીકે તેમનું કૌશલ્ય વિદ્યાર્થીઓને માટે દુષપ્રાપ્ય નહોતું, તેમનો કૌશલ્ય સમય પ્રતિપિદ્ધ નહોતો, તેમની કૌશલ્ય મહેનત વધારે પડતી નહોતી. ધણીવાર સમયના અભાવે મારી નોંધો તેઓ જમતાં જમતાં સુધરાવતા. વિદ્યાર્થીઓ તરફનો તેમનો સ્નેહ તો, જેમણે અનુભવ્યો હોય તેજ જાણે!

તેમનો અભ્યાસ ગહન હતો, ઘણો જ પ્રયત્નસાધ્ય હતો છતાં તેનો ભાર-કલેશ તેમને કદી જણાતો નહોતો. તેમનો સ્વભાવ પ્રેમાળ અને ખુશનુમા હતો. તેમનાં અતિ ચપલ તેજસ્વી નયનો વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષતા, તેમની બુદ્ધિને સતેજ દરતા અને અભ્યાસની પ્રેરણા કરતા.

ભાષાના અભ્યાસમાં તેમના ઘણાનાભકાપાસાએ ઉપરના પુસ્તકથી દરેક અભ્યાસી તેમની પ્રતિભા જોઈ શકશે. મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે રા. ત્ર્યંતામણિ વૈદ સાથેની ચર્ચા તેમની વિદ્વાતાનો, પ્રમાણિકતાનો અને વૈચક્ષણ્યનો સુંદર નમૂનો છે.* વાંચનાર ભાગ્યે જ માની શકે કે તે તેમણે ક્ષયના દર્દમાં પુસ્તકનું વજન પણ ન ઉપાડી શકાય, ખેસી પણ ન શકાય એવી રિવિઝનમાં લખેલી-લખાવેલી છે. સત્તા સત્તાં પણ અદ્ધર પુસ્તક ટેકાવરાવી તેઓ વાંચતાં એટલું વિદ્યાવ્યસની તેઓ હતા.

આવા એક વિદ્વાનને આપણે શુભાનુષંગ છે અને તેની જગા પૂરાય એમ પણ લાગતું નથી. પણ તેની પ્રમા ભાષાશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં અને તેમના વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદયમાં ચિરકાળ રહેશે.

પુરાતત્ત્વમંદિરમાં ચાલતા વર્ગો.

ચાલુ સત્રમાં પુરાતત્ત્વમંદિરમાં ત્રીયે પ્રમાણે વર્ગો ચાલે છે. પંડિત સુખલાલજી સોમવાર, બુધવાર, અને શુક્રવારના દિવસે ગૌતમમુનિના ન્યાયસૂત્રો ઉપરના વાત્સ્યાયન બાબ્યનું અધ્યયન કરાવે છે. મંગળવાર, ગુરુવાર અને શનિવારે પંડિત ધર્માનંદકોસમ્બી જૈન તિપટકમાંથી મળિજમનિદાયનું અધ્યયન કરાવે છે. સમય સાંજના સાડાચારથી સાડાપાંચ સુધીનો છે. વ્યાકરણતીર્થ પ્રાકૃતભાષાવિશારદ પંડિત ખડેચરદાસ પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જુની ગુજરાતીનું અધ્યયન સોમવાર, બુધવાર અને શુક્રવારને દિવસે કરાવે છે.

આ ઉપરાંત પશ્ચાદીઆમાં એક રવિવારે બૌદ્ધશીલસુરીના અભિધમ્મત્થસંગહ નામના ગ્રંથ ઉપર પંડિત કોસમ્બી પ્રવચન કરે છે, અને એક રવિવારે જૈનશીલસુરીના પ્રવચન સારનામના ગ્રંથ ઉપર પંડિત સુખલાલજી પ્રવચન કરે છે. સમય સવારમાં ૮-૩૦-૧૦-૩૦.

આ ઉપરાંત બીજા વિષયોમાં અનુસ્નાતક અધ્યાપનની (post-graduate teaching) ગોઠવણ માટે મંદિરનો પ્રયાસ ચાલુ છે.

મંદિર તરફથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિવિષયક જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાવવાની પણ ગોઠવણ માં આવી છે.

૨. છ. પરીખ.

મંત્રી મ. પુ. મં.

પુરાતત્વ

પુસ્તક ૧ ભુ.]

ચૈત્ર ૧૯૭૯.

[અંક ૩ જો.

અભિનંદન

પુરાતત્વ મંદિરના વડા મંત્રી અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાસેલકરને અંગ્રેજ સરકારે જે માન આપ્યું છે તે માટે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ. હિન્દુસ્થાનની વર્તમાન સ્થિતિમાં રાષ્ટ્રસેવાનું એ એક ચોક્કસ ચિહ્ન છે. જ્યાં સરકાર પ્રમુખે નીમેલી, કચ્છ-લેલી કે પ્રજામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ન હોય ત્યાં ખીજ શી સ્થિતિ હોઈ શકે !

નવજીવનના 'કાકા' અંકમાં કાકાસાહેબની અનેક રીતે પીછાન ઠરાવવામાં આવી છે. તે વિશે વધારે લખવાને ભાગ્યેજ અવકાશ હોઈ શકે. પણ અહીંયા એ જણાવવું જોઈએ કે પુરાતત્વ મંદિરની કલ્પના અને સ્થાપના કાકાસાહેબને જોઈ આભારી નથી. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસકે તરીકે કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ હંડી અને ભેદક છે. એક કુશળ કળાવિધાયકની મારફત કાકાસાહેબ પ્રાચીન સાધનો ઉપરથી અનેક મનોહારી અને યુદ્ધિતે તપેં એવી કલ્પનાઓ કરી શકે છે. કાકાસાહેબની જગૃતિ અતુલ્ય છે. કાકાસાહેબ ખૌદ પરિભાષામાં દહીંએ તો 'સ્મૃતિમાન' છે-એટલે પ્રત્યેક વિષયમાં તેમને કાંઈને કાંઈ નવો વિચાર દહેવાનો તો હોય જ, છતાં એમના ખાસ વિષય તે ભૂગોળ અને સમાજશાસ્ત્ર, અને એમનો ખાસ ધર્મો તે 'પંતુજનો.' સરકાર એમની ભૂગોળને કે એમની શિક્ષકવૃત્તિને કેદખાનામાં પુછે યવાને દહાયિત્ત અવકાશ નહિ આપે, પણ કાકાસાહેબ એમ દહેતા ગયા છે કે 'સમાજશાસ્ત્રનો અધ્યાપક યવાને લાંબક, યદ્ધ આવીશ.' સરકારે તેમને આવા શાન્ત અભ્યાસ માટે જે અવસર આપ્યો છે તે માટે તેનો અમે આભાર માનીએ છીએ. ૭

..સંપાદક.

અભિધમ્મત્થસંગહ અને તેના કેર્તા અનુરુદ્ધાચાર્ય*

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી.]

સામાન્ય રીતે હાલના બૌદ્ધોના બે ભાગ પડે છે-ઉત્તરના બૌદ્ધો અને દક્ષિણના બૌદ્ધો. ટિબેટ, મંગોલીયા, ચીન અને જાપાનના બૌદ્ધો ઉત્તરબૌદ્ધો કહેવાય; અને સિંધોન, બ્રહ્મદેશ, સિયામ અને કામ્બોડીયાના બૌદ્ધો દક્ષિણબૌદ્ધો કહેવાય. ઉત્તરના બૌદ્ધો પોતાને મહાયાનના અને દક્ષિણના બૌદ્ધોને હીનયાનના કહે છે.

બૌદ્ધ યથોક્ત ઇવન્મુક્તિ અથવા 'બોધિ' ત્રણ પ્રકારની મનાય છે, તે આ પ્રમાણે- 'આવકબોધિ,' 'પ્રત્યેક જુદબોધિ' અને 'સમ્યક્સંબોધિ.' 'આવક' એટલે જુદ પાસે ધર્મ શીખનાર. તેઓની ઇવન્મુક્તિને 'આવકબોધિ' કહે છે. 'પ્રત્યેક જુદ' એટલે ગુરુ પાસે ઉપદેશ લીધા વિના સ્વસ્ફૂર્તિથી જુદ થાય છે તે; મણુ તેનામાં બીજા લોકોને તારવારું સામર્થ્ય નથી હોતું. તે અરણ્ય વગેરે કોઈ પણ એકાન્ત સ્થળમાં એકલો રહી વિમુક્તિશુભ અનુભવે છે. તેની 'બોધિ' ને 'પ્રત્યેક જુદબોધિ' કહે છે. 'સમ્યક્સંબુદ્ધ' એટલે ગુરુ વિના જે સર્વ ધર્મને જાણે છે, અને પોતાના સામર્થ્યથી બીજાને પણ ઉદ્ધાર કરે છે. આવા સ્વયંસંબુદ્ધો ધણા છે. તેમાં આ કલ્પના છેલા સ્વયંસંબુદ્ધ ગૌતમ જુદ છે.

મહાયાન પંથના અનુયાયિઓને પહેલા બે 'બોધિ' પસંદ નથી; તેમને તો 'સમ્યક્સંબોધિ' જ જોઈએ. અને જન્મોમાં અસંખ્ય પ્રાણીઓનું હિત સાધી અનંત કાળ પછી સમ્યક્સંબુદ્ધ થઈ મોક્ષ મેળવવો એ તેમનું ધ્યેય છે. શાન્તિદેવાચાર્ય કહે છે:-

પથં સર્વમિદં કૃત્વા યન્મયાસાદિતં શુભમ્ ।

તેન સ્પાં સર્વસત્તાનાં સર્વદુઃખપ્રશાન્તિકૃત્ ॥

મુચ્ચમાનેષુ સર્વેષુ ચે તે પ્રામોદસાગરાઃ ।

તૈરેવ નનુ પર્યાપ્તં મોક્ષેનારસિકેન કિમ્ ॥^૧

(આ પ્રમાણે આ બધું-કરીને મને જે પુણ્ય મળ્યું છે તેના વડે સર્વ પ્રાણીઓના સર્વ દુઃખની શાન્તિ કરનાર થાઉં! સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર થતાં તારામાં જે પ્રમોદસાગર ઉલટે છે તે બસ નથી? અરસિક મોક્ષથી શું?)

આ રીતે સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કરીને જ આપણે મોક્ષમાં જનું જોઈએ; અને આથી જ પોતાનો પંથ મહાયાન પંથ છે એમ ઉત્તર દેશોના બૌદ્ધો માને છે; અને દક્ષિણ દેશોના બૌદ્ધોને તેઓ હીનયાન કહે છે, કારણ કે તેઓ શકત પોતાના પુરતી જ દરકાર રાખે છે; અહીં તો થઈ મોક્ષ મેળવવા તરફ જ તેમનું ધ્યેય હોય છે.

દક્ષિણના બૌદ્ધસાહિત્યમાં 'મહાયાન' અને 'હીનયાન' એ શબ્દો બીલકુલ મળતા

* પુરાતત્વમંદિર-અન્યાવલીમાં પ્રસિદ્ધ થનાર 'અભિધમ્મત્થસંગહો' નામના પાલીગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામાંથી.

૧. બન્ને શ્લોકો બોધિચર્યાવતારમાંથી લીધેલા છે. પહેલો ત્રીજા પરિચ્છેદમાં છે, અને બીજો દશમા પરિચ્છેદમાં હોવો જોઈએ.

નથી. પોતાના પંથને તેઓ 'ચેરવાદ' (સ્થવિરવાદ) પંથ કહે છે. બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી ત્રણ મહીને મહાકાશ્યપ, આનંદ, ઉપાલિ ઇત્યાદિ મહારથવિરોએ રાજગૃહમાં એકઠા થઈ બુદ્ધના ઉપદેશનો સંગ્રહ કર્યો. સૌ વરસ પછી વૈશાલી નગરીમાં 'યશ' સ્થવિરના પ્રયાસથી બિહુસંઘની મોટી સભા મળી; અને તેમાં ધર્મગ્રંથોનું પુનઃ સંશોધન કરવામાં આવ્યું. સાર્વભૌમ અશોકના સમયમાં પણ મોગ્ગલિપુત તિસ્સ સ્થવિરના અધ્યક્ષપણા નીચે એક મોટી સભા ભેગી થઈ અને તેમાં ત્રીજી વાર બુદ્ધના ઉપદેશોનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું. આ પરંપરા દક્ષિણના બૌદ્ધોમાં ચાલતી હોવાથી તેઓ પોતાને સ્થવિરવાદી કહેવડાવે છે. દીપવંશ અને કથાવત્થુઅર્ટુકયામાં અશોકના સમયે બૌદ્ધોના અઠાર ભેદ થયા એવું વર્ણન છે. તેમાં જેને મહાસંધિક કહે છે તેજ મહાયાન પંથના અનુયાયીઓ હશે એવું આધુનિક પશ્ચિંતો અનુમાન કરે છે. પરંતુ આ મહાસંધિકોની બાબતમાં સવિસ્તર ઉદ્દેશ પાલિસાહિત્યમાં મળતા નથી.

સ્થવિરવાદ પંથના અનુયાયીઓને જેમ ત્રિપિટક ગ્રંથ પૂજ્ય છે તેમ મહાયાન પંથના અનુયાયીઓને પણ છે. ફરક કેવળ ધ્યેય પૂરતો છે. ત્રિપિટક ગ્રંથ મૂળ પાલિભાષામાં છે. તેના સુતપિટક, વિનયપિટક તથા અભિધમ્મપિટક એવા ત્રણ ભાગ છે. મહાયાન પંથીઓએ આ ગ્રંથોનો સંસ્કૃત ભાષામાં અનુવાદ કરી તેમાં ધર્મ નવું દાખલ કરી દીધું છે; અને પોતાને અનુરૂપ રીતે તેનો અર્થ એસાડવા પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. બુદ્ધ ભગવાનના અને તેમના પ્રાચીનતમ અનુયાયીઓના શુદ્ધ અને સરળ વિચારો પાલિભાષાના ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં છે. અને આ ગ્રંથોના અભ્યાસથી મહાયાન પંથના ગ્રંથોનો અભ્યાસ પણ સુલભ થાય છે એ બાબતમાં વિદ્વાનોનો એકમત છે.

ત્રિપિટક ગ્રંથોનું સામાન્ય સ્વરૂપ આપવાનું આ સ્થળ નથી. તેને માટે એક સ્વતંત્ર લેખ લખવો પડે. અહીં આ અમારે અભિધર્મ પૂરતો જ વિચાર કરવો છે. અભિધર્મના ધર્મસંગણિ, વિભંગ, ધાતુકથા, પુગ્ગલપગ્ગમત્તિ, કથાવત્થુ, યમક અને પદ્ધાન એવાં સાત પ્રકરણો છે. આ બધાં બુદ્ધે જ ઉપદેશોલાં છે એવી શ્રદ્ધાજી લોકોની માન્યતા છે, અને તેને ટેકો આપવાનો પ્રયત્ન અભિધર્મઅર્ટુકયાકારે અર્ટુસાલિની નામની ધર્મસંગણિની અર્ટુકયાના આરંભમાં કર્યો છે. બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં અભિધર્મપિટક, સુત અને વિનય એ બે પિટક પછી લાંબા કાળે રચાયેલાં હોવાને બેધ છે એ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. કથાવત્થુ પ્રકરણ તો મોગ્ગલિપુત તિસ્સે અશોક રાજના સમયમાં રચ્યું એવો અર્ટુકયામાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ છે; અર્થાત્ પહેલાં ચાર પ્રકરણ તેની પહેલાં કેટલાક સમયે અને છેવટનાં બે તેની પછી કેટલાક સમયે રચાયાં હશે.

ધર્મસંગણિ એ જેવો સર્વમાં પ્રાચીન ગ્રંથ છે તેવો જ તે મહત્ત્વવાળો પણ છે. કારણ કે સર્વ અભિધર્મનો પાયો તેના ઉપર રચાયેલો છે. એમાં સર્વ પદાર્થોના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ કરી તેનો અર્થ વિશદ કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે. ઉદાહરણ તરીકે, પહેલી જ 'ત્રિક' થો. સર્વ પદાર્થોના 'કુસલા ધર્મ' 'અકુસલા ધર્મ' અને 'અપચાક્કા ધર્મ' એવા ત્રણ વિભાગ પાડી પછી કુસલ ધર્મ કયા, અકુસલ કયા અને અચાક્ક કયા એનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. આ બાબતમાં જ લગભગ ગ્રંથનો પોણો ભાગ છે. બીજા વિભાગનો અર્થ સંક્ષેપમાં કર્યો છે; કારણ એવું દેખાય છે કે-પહેલા

ત્રિકોનો અર્થ બરાબર સમજ્યા પછી બાકીના વિભાગોનો અર્થ તે પ્રમાણે સમજવો મુલભ પડશે એવો અંતરકર્તાનો કે-અંતરકર્તાઓનો-ઉદ્દેશ હશે.

અનિન્દ્ય હોષ પરિણામમાં સુખકારક તે કુશલ, નિન્દ્ય હોષ પરિણામમાં દુઃખકારક તે અકુશલ. આ સિવાયના બાકી બધા અવ્યાકૃત. બીજી રીતે કહીએ તો લોભમૂલક, દ્વેષ-મૂલક અને મોહમૂલક કર્મો અકુશલ કહેવાય છે, અને અલોભમૂલક, અદ્વેષમૂલક તથા અ-મોહમૂલક કર્મો કુશલ કહેવાય છે. અહિંઆ અલોભ એટલે કેવળ લોભનો અભાવ નથી, પણ મનુષ્ય જાતિને ઉપયોગી થવાની ઉત્કટ ઈચ્છા; અદ્વેષ એટલે પ્રેમ અને અમોહ એટલે સાત્ત્વિક જ્ઞાન એવો અર્થ સમજવો જોઈએ.

અવ્યાકૃત ધર્મના રૂપ અને નામ એવા બે મુખ્ય ભેદ છે. રૂપ એટલે બધી જડરૂપિ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો. આ બધાને કુશલ કે અકુશલ કહી શકાય નહિ. છતાં આ ચાર મહાભૂતો અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલી જડરૂપિ કુશલ-અકુશલનું મોહું કારણ થઈ પડે છે.

અવ્યાકૃત નામના (મનના) બે ભેદ છે; પહેલો વિષાક અને બીજો ક્રિયા. વિષાકમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે: અભુવિજ્ઞાનઆદિ પંચ વિજ્ઞાન, આ વિજ્ઞાનથી તે રાગદ્વેષ મોહ અથવા અરાગ, અદ્વેષ, અમોહ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધીનો મનોવ્યાપાર અને પૂર્વજન્મના કુશલ અકુશલ કર્મને લીધે પ્રાપ્ત થતું પ્રતિસન્ધિ વિજ્ઞાન.

ક્રિયા બે પ્રકારની છે. એક સર્વસાધારણ પ્રાણીઓની ક્રિયા અને બીજી અર્હંતની ક્રિયા. તેમાં પહેલાના ત્રણ ભેદ છે: 'પચ્ચદ્ધારાવજ્જન', 'મનોદ્ધારાવજ્જન' અને 'વોટ્ટપન.' પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયો વિષયોના સંબંધમાં પડેલી હોય છે તે સમયે પ્રાણીનું ચિત્ત અમુક એક ઇન્દ્રિય તરફ વળે છે. આ પ્રવૃત્તિને પચ્ચદ્ધારાવજ્જન કહે છે; શાથી જ તે પ્રવૃત્તિને લીધે ચિત્ત પાંચમાંથી ગમે તે ઇન્દ્રિય તરફ વળે છે. જે ક્રિયાત્મક વ્યાપારથી ચિત્ત ભૂતકાળની બાબતો તરફ વળે છે તેને મનોદ્ધારાવજ્જન કહે છે; અને જેના પડે ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળતાં રૂપ ચિત્ત આગળ વ્યવસ્થિત તરીકે સ્પષ્ટ થાય છે તેને વોટ્ટપન કહે છે. વાસ્તવિક રીતે આ બંને-મનોદ્ધારાવજ્જન અને વોટ્ટપન-એકજ જાતની ક્રિયાઓ છે.

અર્હંતની ક્રિયામાં તથા સામાન્ય લોકોના કુશલમાં બહુજ થોડો ફરક છે. કુશલ કર્મોનો વિષાક હોય છે, ત્યારે ક્રિયા કર્મોનો વિષાક હોતો નથી. કુશલ કર્મ એટલે સાંસા-

૨ આ મનોવ્યાપારની છેલ્લી ક્ષણ જે રાગદ્વેષ આદિકમાં લઈ જાય છે તે 'વોટ્ટપન' કહેવાય છે.

૩ કુશલ અથવા અકુશલ કર્મના વિષાકને લીધે વ્યક્તિ-અન્તઃકરણ પુનર્જન્મરૂપે પેદા થાય છે. ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રથમ ક્ષણને અને દેવાદિમાં ઉત્પત્તિની પ્રથમ ક્ષણને 'પટિસન્ધિ' (પ્રતિસન્ધિ) કહે છે. આ અન્તઃકરણ આખી જીવંતીમાં સંતાનરૂપે કાયમ રહે છે, અને તેના આધારે પ્રાણી નવાં કુશલ, અકુશલ, અને ક્રિયા કર્મો કરે છે; આ આખા જીવમાં વ્યક્તિરૂપે રહેનાર અન્તઃકરણને 'મર્વગ' (મર્યાદા) કહે છે. અન્ય ક્ષણમાં આ અન્તઃકરણને 'સુતિ' (સ્યુતિ=મરણ) કહે છે.

રિક માણસોએ કરેલું સત્કર્મ, અને ક્રિયા એટલે જીવન્મુક્ત અર્હન્તોએ કરેલું સત્કર્મ. કુશલ કર્મોમાંથી અકુશલ સંભવી શકે છે પરંતુ ક્રિયાકર્મોમાં અકુશલતું મિશ્રણ કદી પણ થઈ શકતું નથી.

આનો યોગેષ ખુલાસો અસ્થાને નહિ ગણાય. સાંસારિક મનુષ્ય દાન દે છે, શીલરક્ષણ, ધ્યાન, ભાવના વગેરે કરે છે અને એનો આસ્વાદ લે છે. તેના પરિણામે અભિમાન, તૃષ્ણા ઇત્યાદિ દુર્ગુણ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે એટલે કે દાન શીલ વગેરે કુશલ કર્મોમાંથી અકુશલ કર્મો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પણ અર્હન્તની સ્થિતિ આવી નથી. તે જો કે બીજા સામાન્ય જન પ્રમાણે જ દાન, શીલ, ધ્યાન, ભાવના વગેરે કર્મો આચરે, તોપણ તેની સર્વ વાસનાનો ક્ષય થયો હોવાથી તેના અન્તઃકરણમાં અભિમાન વગેરે દુર્ગુણોનો આવિર્ભાવ કદી પણ થતો નથી.

સઘ્વપાપસ્ત અકરણે કુસલસ્ત ઉપસંપદા ।

સચિત્તપરિયોદ્ધપને પતં વુદ્ધાન સાસને ॥

આ ધમ્મપદનાં શ્લોકમાં આજ અર્થ ચોક્ખી રીતે કહેલો છે. “લોભમૂલક, દ્વેષમૂલક, અને મોહમૂલક કોઈ પણ કર્મ કરવું નહિ. અલોભમૂલક, અદ્વેષમૂલક અને અમોહમૂલક સર્વ પુણ્ય કર્મો સારી રીતે કરવાં, અને પોતાતું ચિત્ત આ શુભ કર્મોમાં પણ આસક્ત ન થવા દેતાં શુદ્ધ રાખવું એ બુદ્ધોનું શાસન છે.”

બુદ્ધ ભગવાને કર્મને જ અત્યંત પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. તેઓ કહે છે કે “કમ્મસ્સ કોન્ઢિ કમ્મદાયાદો કમ્મયોત્તિ કમ્મવચ્છુ કમ્મપટિસરણો, ચં કમ્મં કરિસ્સામિ કલ્યાણં વા પાપકં વા તસ્સ દાયાદો મચ્ચિસ્સામી તિ પચ્ચજિત્તેન અમિણ્ઠં પચ્ચવેચ્છિત્તં ॥ ” (કર્મ એજ મારું ધન છે, કર્મ એજ મારો વારસો છે, કર્મ એજ મારો બન્ધુ છે, કર્મમાંથી જ મારી ઉત્પત્તિ છે, કર્મ એજ મારું શરણ છે, જે પુણ્ય કે પાપ કર્મ હું કરીશ તેનો જ મને વારસો મળશે એમ પ્રવ્રજિતે વારંવાર વિચાર કરવો નોંધએ.) અર્થાત્ અકુશલ કર્મોનો ત્યાગ કરી કુશલ કર્મો કરવાથી જ મોક્ષ મળે છે. એક પ્રસંગે વૈશાલીમાં સિંહ સેનાપતિએ બુદ્ધને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, “ભદ્રન્ત, ઘણા લોકો આપને અક્રિયાવાદી કહે છે; તેઓના કહેવા પ્રમાણે આપ ખરેખરા અક્રિયાવાદી છો ?” બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, ‘સિંહ ! એક રીતે મને અક્રિયાવાદી કહી શકાય. પાપી વિચારો ક્રિયામાં મુકવા નહિ, પાપી વિચારોનો નાશ કરવો, પાપી વિચારોને મનમાં આવવા પણ નહિ દેવા, એવો એવો હું ઉપદેશ કરું છું, આ દૃષ્ટિથી નોંધએ, તો હું અક્રિયાવાદી ખરો. પણ જો બીજો કોઈ મને ક્રિયાવાદી કહે તો તેનું કહેવું પણ ખોટું કહેવાય નહિ; કારણકે પવિત્ર વિચારોને ક્રિયામાં મુકવા, કુશળ મનોવૃત્તિને બદાવવી, સદિગ્જાનુસાર વર્તન કરવું એવો હું ઉપદેશ કરું છું, આ દૃષ્ટિથી નોંધએ તો હું ક્રિયાવાદી છું.”

બુદ્ધના આ કર્મયોગમાં અને ભગવદ્ગીતાએ પ્રતિપાદિત કરેલા કર્મયોગમાં ઘણો મોટો ફરક છે. ભગવદ્ગીતાનું એવું કહેવું છે કે ચાતુર્વર્ણ્ય ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલ હોનાથી જે વર્ણમાં જન્મ થયો હોય તે વર્ણને અનુસરીને કર્મો કરવું નોંધએ; અને તે કર્મોમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના વર્તવું નોંધએ. ક્ષત્રિયોનો ધર્મ બુદ્ધ કરવાનો છે; અને બુદ્ધ ભાઈ.

બાહુ સાથે યુદ્ધ દરવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ તે મોક્ષમાર્ગ ન છે એમ સમજી નિરપેક્ષપણે યુદ્ધ દરજી તો તેડું કર્તવ્ય છે; અને આમ દરવાથી નં તેને મુક્તિ મળે. બૌદ્ધોને આ વર્ણવ્યવસ્થા પસંદ નથી. તેઓની કર્તવ્યતા દસોટી રાગ, દ્વેષ અને મોહનો ત્યાગ કરી નિરપેક્ષતા, પ્રેમ અને જ્ઞાનપૂર્વક, દર્મ સતત ર્થો દરજી એમાં છે. અર્થાત્ કોઈ પણ જાતિનો માણસ આ પ્રમાણે વર્તે તો તે અર્હત થઈ શકે.

વેદાન્તીઓનું ધ્યેય જેમ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ છે તેમ બૌદ્ધોનું ધ્યેય નિર્વાણ છે. નિર્વાણને બૌદ્ધો શન્ય કહે છે અને બ્રહ્મને વેદાન્તી નિર્ગુણ કહે છે. અર્થ એકજ છે; સખ્દ માત્ર જુદા છે. પણ નિર્વાણ તત્ત્વોમાંથી જગતનું નિર્માણ થયું કે જગતમાંથી નિર્વાણ તત્ત્વ નીકળ્યું આ વાદમાં યુદ્ધ પડતા નથી. યુદ્ધ કહે છે, ‘પુરિમા મિક્કલ્લે! કોટિ ન પચ્છાચતિ અવિજ્ઞાય’ ‘ભિક્ષુઓ, અવિદ્યાનું મૂળ દાણ કહી શકાય તેમ નથી.’ સંસાર દુષ્પ્રપદ છે અને નિર્વાણ શાન્તિદાયક છે, અને તેના માર્ગ કહીએ તો તે અખંડિત સત્કર્મ કરવું એજ છે. યુદ્ધનું આટલું જ કહેવું છે.

નિર્વાણતત્ત્વ અને તેના માર્ગના વિષયમાં બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણ પંથો સાથે થયેલા વાદવિવાદ મહાપાન ગ્રંથોમાં પુષ્કળ છે; તેવા તે સ્થવિરવાદી પંથના ગ્રંથોમાં નથી. અભિધર્મપિટકમાં વાદવિવાદાત્મક ગ્રંથ રક્ત ‘કુશાવત્સુ’ ન છે. પરંતુ તેમાં પણ બ્રાહ્મણ પંથો સાથે વાદવિવાદ બહુજ યોડો છે. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રમેયો વિશદ કરી બતાવવા સારૂ ગ્રંથકારે પ્રાચીન વાદપદ્ધતિનો અંગીકાર કર્યો છે એટલું જ. આ ઉપરાંત બૌદ્ધોમાં સ્થવિરવાદથી ભિન્ન પંથો હતા તેના મતોનું ખંડન કરવાનો યોડો ધણો પ્રયત્ન આ ગ્રંથમાં જણાય છે. બ્રાહ્મણ બધા પ્રકરણો સારજુત પદાર્થોની વ્યાખ્યા અને સ્પષ્ટીકરણથી ભરેલા છે. ધર્મસંગણિ ગ્રંથમાં કુશલ અકુશલ આદિ ભેદ વર્ણવ્યા છે તે ઉપર કહું જ છે. વિશંગના અઢાર વિભાગ છે તેમાં સ્કંધ, આયતન, ધાતુ, આર્યસત્, ઇન્દ્રિય, પ્રતીત્યસમુત્પાદ, ઇત્યાદિ બાબતોની વિસ્તૃત ચર્ચા છે. ધાતુકથામાં ધાતુ, આયતન, વગેરેનો સ્કંધ વગેરેમાં કેવી રીતે સંગ્રહ થાય છે તેનું વર્ણન છે. પુગ્ગલપગ્ગલતિમાં જગતમાં મળતા ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવની વ્યક્તિઓનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. ચમકમાં પ્રશ્નભેદ અને તેના ઉત્તર છે. પદ્ધાનમાં ઓવીસ પ્રત્યક્ષ કહીને પ્રત્યયોને કુશલ અકુશલ અને અવ્યાકૃત સાથે કેવો સંબંધ છે એ બતાવ્યું છે.

• આ સાત ગ્રંથોમાં જે પદાર્થોનો બહાસોલ કર્યો છે તેમાંના પ્રધાનભૂત પદાર્થોનો સંગ્રહ અનુરૂદ્ધાયો અભિધર્મમત્યસંગ્રહ ગ્રંથમાં કર્યો છે. અભિધર્મમાં જે અર્થ એટલે પદાર્થ છે તેનો સંગ્રહ એવો આ ગ્રંથના નામનો અર્થ છે. પહેલા પરિચ્છેદમાં ચિત્તા ૮૯ કે ૧૨૧ વિભાગ કેવી રીતે થાય છે તેનો સંગ્રહ છે. બ્રાહ્મણ પરિચ્છેદમાં પ્રત્યેક ચિત્તા ૬૪ ૬૪ ચિત્તવૃત્તિઓ હોય છે અથવા હોઈ શકે તેનો વિચાર કર્યો છે. ત્રીજામાં ચિત્ત અને ચેતસિક ધર્મો, વેદના, હેતુ, કૃત્ય, દ્વાર, આલમ્બન વગેરેના સંબંધથી કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવે છે તેનું વિવેચન છે. ચોથો વીથિ-સંગ્રહ છે. એમાં સ્પર્શાદિ વિષયો સાથે અને ચેતાની જુલકાળની પ્રવૃત્તિ સાથે મનનો સંબંધ થતાં કેવી રીતે વ્યાપાર થાય છે તેનો બહુ સુંદર વિચાર છે. પાંચમામાં પૂર્વેજન્મથી આ જન્મમાં પ્રાણીની તે તે ઉત્તમ, અધમ લોકમાં કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થાય છે એ બતાવ્યું છે. છઠ્ઠામાં જડ અણિના વિભાગ

પાડી, કર્મ, ચિત્ત, ઋતુ, આહારના સંબંધથી શરીરનો જડ ભાગ કેવી રીતે બદલાય છે તે બતાવ્યું છે, છેવટે ટુંકમાં નિર્વાણનું વર્ણન છે. સાતમો સમુચ્ચયસંગ્રહ. એમાં કુશલ, અકુશલ, અને અવ્યાકૃત પદાર્થોનું અભિધર્મમાં જે બિન બિન ઠેકાણે વર્ગીકરણ કર્યું છે તેનો સંગ્રહ છે. આઠમામાં પ્રતીત્યસમુત્પાદરૂપે વર્ણવેલા અને પદ્ધાન પ્રકરણમાં વર્ણવેલા પ્રત્યયોનો (કારણોનો) સંગ્રહ છે; અને નવમામાં સમાધિના જે બિન્ન બિન પ્રકાર છે તે બતાવ્યા છે.

આ ગ્રંથ સિંહલદીપ અને છત્તીસગઢમાં બહુ લોકપ્રિય છે. તેના ઉપર પ્રાચીન અને અર્વાચીન અનેક ટીકાઓ છે. આમ છતાં પણ તેના કર્તા વિષે બહુ થોડી માહિતી મળે છે. એનું કારણ એવું હશે કે અનુરુદ્ધાચાર્ય કાંચીનગરમાં જન્મ્યા; અને ઘણું કરીને આ ગ્રંથ તેમણે ત્યાંજ લખ્યો હશે. આ જ આચાર્ય રચેલા ‘પરમત્થધિનિચ્છય’ નામના ગ્રંથને અન્તે નીચે પ્રમાણે ગાયાઓ મળે છે:—

“સેટ્ટે કચ્ચિયરે રટ્ટે કાવીરનગરે વરે ।
કુલે સઘાતભૂતેન યહુસ્સુતેન જાણિના ॥
અનુરુદ્ધેન થેરેન અનુરુદ્ધયસસ્સિના ।
તમ્પરટ્ટે ઘસન્તેન નગરે રાજનામકે ॥
સત્થ સંધિપિસિટ્ટેન રાજિતેન અનાકુલં ।
મહાવિહારયાસિતં ઘાવના-મગ્ગનિસ્સિતં ॥
પરમત્થં પકાસેતું પરમત્થધિનિચ્છયં ।
પકરણં કરતં તેન પરમત્થવેદિનાતિ ॥”

(શ્રેષ્ઠ કાંચીવર દેશમાં કાવીરનામના નગરમાં, ઉત્તમકુળમાં જન્મ પામેલા અનુરુદ્ધ જેવા યશલાળા તે બહુશ્રુત જ્ઞાની અને પરમાર્થવસ્તુ જાણનારા અનુરુદ્ધસ્થવિરે તામ્રરાષ્ટ્રમાં રાજ નામના નગરમાં વિશિષ્ટ બૌદ્ધ સંઘ સાથે રહેતાં મહાવિહારવાસી આચાર્યોની પરિશુદ્ધ પરંપરાનું અવલંબન કરીને પરમાર્થ પ્રકાશિત કરવાના હેતુથી આ ‘પરમત્થધિનિચ્છય’ નામનું પ્રકરણ રચ્યું)

તેવી જ રીતે સદ્ધમ્મસંગહ ગ્રંથમાં આ પ્રકરણ સંબંધે ઉલ્લેખ છે. તે આ પ્રમાણે:—
અનુરુદ્ધેન થેરેન કચ્ચિપુરવરે વરં ।
પકરણં કરતં તેન પરમત્થધિનિચ્છયં ॥

(શ્રેષ્ઠ કાંચીપુરમાં અનુરુદ્ધસ્થવિરે પરમત્થધિનિચ્છય નામનું પ્રકરણ રચ્યું.) ઉપરના શ્લોકમાં અને આ શ્લોકમાં બહુ ફરક છે. પહેલામાં રાજનગરમાં રહેલી વખતે આ પ્રકરણ રચ્યું હતું એવું કહ્યું છે; અને આમાં કાંચીપુરમાં રચ્યું એમ કહ્યું છે. પહેલામાં કાંચીવરને ‘રાષ્ટ્ર’ કહ્યું છે અને આમાં ‘પુર’ કહ્યું છે.

આના કરતાં વધારે ગોટાળો હાલના પણ્ડિતોએ અભિધમ્મત્થસંગહના અન્તિમ

પ. આ શ્લોકો દેવમિત્ર મહાસ્થવિરની સિંહલી આવૃત્તિમાંથી લીધા છે, કારણકે મૂળ ગ્રંથ ભારી પાસે નથી.

૬. આ ‘અનુરુદ્ધ’ બુદ્ધનો એક શાક્યવંશીય પ્રસિદ્ધ શિષ્ય હતો. જુઓ સુલ્લઘમ્મ ભા. ૭.

શ્લોકમાં આપતા ‘તુમૂલસોમ’ નામના વિહાર સંબંધે ક્ષેત્ર દેખાય છે. કેવમિત્ર સ્થવિરે ઇ. સ. ૧૮૮૮ ની સાલમાં પોતે પ્રકટ કરેલા ‘અભિધમ્મત્થસંગહ’ ની પ્રસ્તાવનામાં ‘તુ’ શબ્દ નિરાળો કરી ‘મૂલસોમવિહાર’ લ’કલ્પમાં હતો એવું કહ્યું છે. ‘પરંતુ તેની વિરૂદ્ધ પૂરાવો સુમંગલ નામના આચાર્યે બારમાં સૈદ્ધમાં રચેલી ‘પિભાવની નામની ટીકામાં મળી આવે છે. તેમાં ‘તુમૂલસોમ નામ વિહાર’ એવું સ્પષ્ટ કહ્યું છે. પણ તે વિહાર ક્યાં હતો તેનો ઉલ્લેખ નથી. લેડીસાયા (લેડીગામના આચાર્ય) નામના પ્રસિદ્ધ આધુનિક બ્રહ્મી પંડિતે ‘પરમત્થદીપની’ નામની અભિધમ્મત્થસંગહ ઉપર વિસ્તૃત ટીકા લખી છે. આ ટીકાનો મુખ્ય હેતુ પિભાવની ટીકાના દોષો બતાવવા એ હશે એમ દેખાઈ આવે છે, છતાં બીજી માહિતી પણ તેમાં પુષ્કળ મળે છે. પરંતુ લેડીસાયાને આધુનિક ઐતિહાસિક પદ્ધતિની માહિતી ન હોવાથી તુમૂલસોમ વિહાર ક્યાં હતો અને તે કોણે બાંધ્યો એ વિશે જ માહિતી આપી છે તે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ગ્રાહ્ય લાગતી નથી.

તેઓ કહે છે કે-તુમૂલસોમ તિ પથં નામકં વિહારં ॥ ઉત્તં હિ સુદ્ધસિક્કાટીકાર્ય-
“ સોહલદ્વીપે તુમૂલસોમવિહારે સદ્ધસ્સ પાકવત્તં પિતાલપણ્ણં વિક્કિણિત્વા ક-
રિયતિ ॥ નહિ તત્થ પણ્ણેન અત્થો અત્થિ ॥ સદ્ધે પિ દટ્ઠકાહનના પાસાદા-
દયો ” તિ ॥ પસો કિર વિહારો આદિતો અમયગિરિરઙ્ગો અગ્ગમહેસોમૂનાય
સોમદેવિયા કારાપિતત્તા યાવજ્જતના પિ સોમવિહારો ત્વેય પઙ્ગાયિત્થ ॥ તુમૂ-
લસહો પન વિપુલસહપરિયાયો...સા ચ વિહારો સટ્ઠિમન્નેહિ મદ્દાપરિવેણેહિ
સંઠિતો હોતી તિ અતિચિય વિપુલો મહન્તો વિત્થિણ્ણો હોતિ । તસ્મા સો
વિપુલત્તા મહન્તત્તા ધિત્થિણ્ણત્તા તુમૂલસોમો તિ ઉચ્ચતિ ॥ (તુમૂલસોમ એટલે
આ નામનો વિહાર ખુસેકખા પ્રકરણની ટીકામાં કહ્યું છે કે “ સિંહલદ્વીપમાં તુમૂલસોમ
વિહારમાં રહેતા સંઘતું બોબ્બન તાડપત્રો વેચી કરવામાં આવે છે; કારણકે ત્યાં તાડપત્રનો
ઉપયોગ નથી; સઘળા મહેલો વગેરે નળીઆથી ઢાંકેલા. ” આ વિહાર પહેલવહેલો અમય-
ગિરિ રાજની સોમદેવી નામની પટરાણીએ કરાવ્યો; અને તેથી આજે-પણ તે એજ નામથી
પ્રસિદ્ધ છે. તુમૂલ શબ્દ વિપુલના અર્થમાં છે.....તે વિહારમાં જુદી જુદી સાઈકા ધમા-
રો હોવાથી તે બહુ વિપુલ, મહાન, અને વિસ્તીર્ણ છે. તે વિપુલ, મહાન અને વિસ્તીર્ણ
હોવાથી તેને ‘તુમૂલસોમ’ કહે છે.)

અમયગિરિ નામનો રાજા લ’કલ્પમાં ચલાનો મહાવંશમાં ક્યાંપણ પણ ઉલ્લેખ મળતો
નથી. તો પછી તેની રાણી સોમદેવી અને તેણે બાંધેલા તુમૂલસોમવિહારની તો શી વાત
કરવી ! લેડીઆચાર્યે ખુદસિક્કા ટીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે કઈ ટીકા છે તે સમજાતું
નથી. સિંહલદ્વીપમાં ‘સુન્દર’ લક્ષ્મણદત્ત નામની જે ‘ખુદસિક્કા’ ની ટીકા પ્રસિદ્ધ છે
તેમાં આ હતારો મળતો નથી; અને તે તેમાં હોવાનું પણ કારણ લાગતું નથી. કારણ એ
છે કે તેનો દર્તા સિંહલદ્વીપનો રહેવાસી હોવાથી “ સિંહલદ્વીપે ” લખે એમ લાગતું નથી.
અર્થાત્ આ ટીકા કોઈ બ્રહ્મી આચાર્યે લખી હશે, તે બ્રહ્મીઆપામાં જ લખાઈ હોય તો
તેમાં નવાઈ નથી. તે આચાર્યે કરેલું “ તુમૂલસોમવિહાર ” નું વર્ણન કાશ્વનિક્કન હશે.
લેડીઆચાર્યે પોતે તુમૂલ શબ્દ ઉપર બતાવેલું પાણિડલ પણ આપા જ પ્રકારનું છે. આંવડો
મોટો વિહાર એ ‘સિંહલદ્વીપમાં હોય તો તેનો મહાવંશમાં કે બીજા કોઈ ગ્રંથમાં કોઈક

ઠેકાણે તો ઉદ્દેશ મળત; અને આજે તેનો અવશેષ કોઇ પણ જગ્યાએ પાત્રીથી મળત. પણ સિંહલદ્વીપમાં તેનો જરા પણ પત્તો નથી.

આ પ્રમાણે અનુરુદ્ધાચાર્યની બાળતમાં મળતી માહિતી અધૂરી હોઇ, કેટલેક ઠેકાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; તો પણ આ આચાર્ય કાંચીપુર (હાલનું કાંછવરમ) શહેરમાં અથવા તેની આજુબાજુ ધસ્તી સનના ૧૧મા સૈકાના અન્તમાં અથવા બારમા સૈકાના પ્રારંભમાં થયા હોવા નોંધએ એટલું અનુમાન કરી શકાય છે. સિંહલદ્વીપમાં પ્રખ્યાત પરાક્રમચાહુની કાંરકીર્દીની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૧૬૪ ની સાલમાં થઇ; અને તે પછી તેણે ૩૩ વર્ષ એક-છત્રી રાજ્ય કર્યું. પોતાની કાંરકીર્દીમાં બૌદ્ધ ધર્મની ઉન્નતિ માટે તેણે અનેક કામો કર્યાં. તેમાં પોતાની રાજધાની પુત્તલિપુર (સિંહલીમાં પોલોવરુવા) ની નજીક જેતવન નામનો મોટો વિહાર બંધાવી તેમાં સારિપુત્ર નામના મહાસ્થવિર માટે નિવાસસ્થાન કરી આપ્યું, એવું વર્ણન મહાવંશમાં મળે છે. આ સારિપુત્ર સ્થવિરે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાં સિંહલીભાષામાં લખેલી અભિધમ્મત્થસંગહની ટીકા પણ છે. તેના આધારે મુમંગલસ્થવિર નામના તેમના શિષ્યે વિભાવની ટીકા પાલીભાષામાં લખી. અર્થાત્ અનુરુદ્ધાચાર્યનો સમય સારિપુત્રસ્થવિર પહેલાં જોઇમાં જોઇ પચાસ વર્ષ પહેલાં હોવો નોંધએ.

ધસ્તી સનના અગીઆરમા શતકના અન્તમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં કાંછવરની આજુ-બાજુ ઘણા ગ્રંથકારો થઇ ગયા. ગ્રંથવંશમાં કહ્યું છે કે- “બુદ્ધદત્તાચરિયો, જાત-ન્દાચરિયો, ધમ્મપાલાચરિયો, દ્વે પુવ્વાચરિયો, મહાવજિરયુદ્ધાચરિયો, બુદ્ધજીરયુદ્ધાચરિયો, દોપંકરાચરિયો, બુદ્ધધમ્મપાલાચરિયો, કસ્તપાચરિયો તિ દ્વે દસાચરિયા જમ્બુદીપિકા હેટ્ટાવુત્તપ્પકારે ગમ્થે અકંસુ.” આમાં ‘પુવ્વાચરિયો’ (પૂર્વાચાર્ય) કાણ હતા એ સમજાતું નથી. બાકીના આચાર્યો વિષે પણ અનુરુદ્ધાચાર્ય પ્રમાણે તેમના ગ્રંથો ઉપરાંત વધારે માહિતી મળતી નથી. આનું કારણ એવું હશે કે આ આચાર્યો પછી થોડા સમયે અત્યન્ત અસહિષ્ણુ શૈવધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં થયો. તામિલભાષામાં હલમાહાત્મ્ય નામનું એક પુસ્તક છે, અને તેમાં હલ નામના શૈવ સંન્યાસીએ બૌદ્ધો અને જૈનોના કેવી રીતે નાશ કર્યો તેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે, એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં કાંછવરનો આજુબાજુ બંધાવેલા બૌદ્ધવિહારનું નામ પણ નથી એમાં શું અશ્ચર્ય છે? મારા વિચાર પ્રમાણે તુમ્મલસોમવિહાર પણ આજ પ્રદેશમાં હતો, અને જે ‘નંબ’ નામના ગૃહસ્થે ‘અભિધમ્મત્થસંગહ’ લખવાની અનુરુદ્ધાચાર્યને પ્રાર્થના કરેલી તે તામિલ જાતિનો હતો. આ સર્વ આચાર્યોના ગ્રંથો સિંહલદ્વીપમાં પહોંચી ગયા હોવાથી આજે હયાત છે; નહિ તો તેઓના વિહારોની જે ગતિ થઇ તે તેઓના ગ્રંથોની પણ ચાત તે કહેવાની જરૂર નથી.

ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન.

2.

[અધ્યાપક નારાયણ મોરેશ્વર ખરે.]

પ્રાણી માત્રને આનંદ આપનારી સંગીત જેવી બીજી વસ્તુ નથી. સંગીતનું મૂળ જોવા જતાં “ઋષિનું મુગ્ધ અને નદીનું મૂળ” એ કહેવત યાદ આવે છે. સંગીતની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ સંબંધી એક પરંપરા પ્રાચીન સંગીતશ્રદ્ધામાં મળી આવે છે:—

सामचेदादिदं गीतं संजग्राह पितामहः ।

तद्गीतं नारदायैव तेन लोकेषु वर्णितम् ॥

संगीतमकरंद, प्रथमपाद, श्लो. १८.

આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ મળે છે, પરંતુ આથી ઇતિહાસસંશોધકનું સમાધાન થું થઈ શકે? વેદોનો ઉગમ જેમ બ્રહ્માથી તેમ જ સંગીતશાસ્ત્રનો ઉગમ પણ બ્રહ્મદેવથી કલ્પી શકાય. ઉપરની ઉક્તિથી સંગીતનું પ્રાચીનત્વ વેદાણ નેટલું જ સિદ્ધ થાય છે. અસ્તુ.

પ્રસ્તુત વિધાની ઐતિહાસિક ચર્ચા કરતાં પહેલાં એ વિષયની રચના કેવી રીતે કરવામાં આવશે તે બાબતમાં બે શબ્દ લખવાની જરૂર છે.

डि-इस्थानना प्रतिहासमां प्राचीन युग-ओटवे के वेदकाण. ते हाण केटलाह विद्या.

૧૧ મતાનુસાર ઇ. પૂ. ૫૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ વર્ષ છે, છતાં ઇ. પૂ. ૧૫૦૦ દરતાં તે તે અર્વાચીન નથી જ એ વિષે તો બધા સંમત જ છે. તેથી તે વખતના વૈદિક વાદ્ય-મયમાં મળતા સંગીતવિષયક ઉદ્દેશ્યો લક્ષને તેના નિષ્કર્ષ દ્વારા, સાર પછી પાણી અને પ્રાકૃત ઐંદો તેમ જ મહાભારત, રામાયણ વગેરે ઐંદો, પુરાણ, દાંબ, નાટક, વગેરેના ઐંદો, તેમના સમય, અને સંગીતવિષયક પુરાણ સાહિત્ય ઇત્યાદિ જે જે મળી આવે છે તે બધા ઉપર યોડી યોડી માહિતી આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

વૈદિક વાક્યમયના ઉત્પત્તિના તરફ દૃષ્ટિ કરતાં એમ જણાણ આવે છે કે ઇતર વિદ્યા, શાસ્ત્ર અને કળાની જોટલા પ્રમાણમાં આધારવર્તેમાં ઉત્પત્તિ હતી તેટલા જ પ્રમાણમાં સંગીતની પણ હતી. સંગીતનું સ્થાન ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાં ઉચ્ચ હતું. ચાર વેદ પૈકી સામવેદ એ ગાયનનો સ્વતંત્ર વેદ માનવામાં આવે છે એનું કારણ તેની બધી ઋચાઓ ગાયનબદ્ધ છે. નરમેધ, અશ્વમેધ ઇ. ધાર્મિક મહોત્સવના પ્રસંગે સંગીત અસન્ત આવશ્યક હતું. દેવતાઓની સ્તુતિવિષયક ઋચાઓના કાદીને તેને એક સ્વતંત્ર વેદ બનાવેલો, તે જ સામવેદ. ચાર વેદ પૈકી પહેલા ત્રણ-ઋગ્, યજુઃ અને સામ-એ અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એવું વર્ણન શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવે છે (જુઓ ૧.૧.૧૬, અગ્નેઋગ્યેદો, વાયોર્યજુર્વેદઃ સૂર્યાત્સામઃ). સામવેદની એકંદર ઋચાઓ ૧૮૧૦ છે, અને તે સામવેદસંહિતામાં મળે છે. આ ૧૮૧૦ પૈકી કેટલીક ઋચાઓની પુનરુક્તિ બાર સ્વરો, ખરી ઋચાઓ ૧૫૪૯ રહે છે. એ ૧૫૪૯ ઋચાઓમાંથી ધણીખરી ઋચાઓમાંથી લેખિકો છે. આ ૭૫ ઋચાઓ સ્વતંત્ર છે. આખી સામસંહિતા બે ભાગમાં છેઃ-આર્ચિક અને ઉપરથી. આ બંને ભાગમાં જ ઋચાઓ છે તે ગાયત્રી, જમત્રી, ત્રિષ્ટુપ, પ્રમાણ અને ઉપરથી. આ છંદો ઉપરથી એ ઋચાઓ ગાયન

કરવા માટેનું યુટાયેલી હોય એમ લાગે છે. જેમ હાલના શાસ્ત્રીયચિંત્રીકૃતિ વગેરે થતો ખોલાતા સાંભળવાયાં ગાયનની પ્રતીતિ થાય છે તેમ સામવેદમાં આવતા છંદો વિષે થતું હશે. સંહિતાના જે બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે તેનો હેતુ ગાન જ છે. પહેલા આર્ચિક વિભાગમાં પદ્ય ગાયનની ઋચાઓ છે. તે જુદા જુદા છંદમાં છે. પ્રત્યેક ઋચાને યોગિ કહે છે. જેમ એક રાગ અનેક તાલમાં ગાઈ શકાય છે તેમ ઋચાઓ અનેક છંદમાં ગાઈ શકાય છે. જો કે એક છંદમાં અનેક ઋચાઓ ગાઈ શકાય, તો પણ કેટલીક ઋચાઓના અસુક્ર એકસ છંદ માનેલા છે. તે પ્રમાણે આર્ચિક એટલે ૫૨૫ ઋચાઓનો એક સંગ્રહ. બીજા વિભાગ ઉત્તરાર્ચિકમાં ત્રણ ત્રણ ઋચાઓનું એક પદ એવાં ૪૦૦ પદો છે. આ પદોનાં ગાયનો પણ પ્રસંગે ચર્ચા હતાં.

પછીના પ્રસંગે ઘણી જુદી જુદી ભતતના વિદ્વાનો આવીને ભાગ લેતા હતા. પણભૂમિ તૈયાર કરવા માટે ભૂમિતિગુની, શુભમુહૂર્ત પર આરંભ કરવા માટે જ્યોતિષગુની, વેદવેદાંગ, મીમાંસક, કર્મવાદી વગેરેની તથા ગાયકર્મગુની આવશ્યકતા હોવાથી ઘણા વિદ્વાનો પચસભામાં હાજર રહેતા હતા. એ ઉપરથી જુદી જુદી પાઠશાળાઓ તે વખતમાં હશે એમ લાગે છે. સામવેદના બે વિભાગ ઉપરથી પાઠ્ય અને ગેય એ બે શબ્દ માદ આવે છે. સાધારણ પ્રસંગે પાઠ્યનો ઉપયોગ કરાતો હશે અને મોટા મેળાવડામાં-મહાન યજ્ઞની સમાજોમાં 'ગેય' નો ઉપયોગ થતો હશે. ખાસ યજ્ઞને વખતે ઉત્તરાર્ચિકની ઋચાઓનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.

શબ્દોના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે ચિહ્નો બે ભાગમાં આપેલાં છે. તેમાં સ્વરોનાં ચિહ્નો પણ આપેલાં છે. ગાતી વખતે પુનરાવૃત્તિ અને પ્રક્ષેપનાં રૂપો જેવી રીતે થાય છે તેવીજ રીતે આપવામાં આવેલાં છે. તેને સ્તોત્ર કહે છે. સ્તોત્રનું સ્વરૂપ સામ બ્રાહ્મણમાં આપેલું છે. (જુઓ તૈત્તિરીયસંહિતા, પ્રથમ કાંડ, અષ્ટમ પ્રપાઠક, ૧૩ મા અનુવાદ ઉપરની ટીકા:-તિસૃમ્યો હિ કરોતિ સ પ્રથમયા તિસૃમ્યો હિ કરોતિ સ મધ્યમયા તિસૃમ્યો હિ કરોતિ સ ઉત્તમયોચતી ત્રિવૃત્તો ત્રિવૃત્તિઃ) એટલે ત્રણ ઋચાઓનું જે આખું પદ ગાવાનું હોય તે પહેલી ઋચાના લાગમાં ગાવું એ એક પ્રકાર, બીજી ઋચાના લાગમાં ગાવું એ બીજો પ્રકાર, તેમજ ત્રીજી ઋચામાં ગાવું તે ત્રીજો પ્રકાર.^૧

પ્રાચીનસ્વરલેખનપદ્ધતિઃ આ પદ્ધતિમાં જે સામ છે તે ત, કા, ણ^૨ ૪૦ અક્ષરની મદદથી કરેલ છે. ઘણી વખત સમ સ્વરને માટે ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭ એ આંકડાઓ પણ જેવામાં આવે છે. સામવેદ ગાવાની પદ્ધતિ નારદીયશિક્ષામાં આપેલી છે. એ પદ્ધતિમાં સામગાયક પોતાના હાથ અને આંગળીઓ ચલાવીને જુદા જુદા સ્વર ઉપર જોર આપે છે.

આર્ચિક ગાયનમાં બીજા બે વિભાગ 'ગ્રામ' અને 'આરણ્ય' એવા છે, જેને 'ઉદ' અને 'ઉદ' પણ કહે છે. વસ્તીમાં ગવાતાં 'ગ્રામ' કહેવાય અને અરણ્યમાં ગવાતાં 'આરણ્ય.'

સામવેદનું આટલું વિવેચન કર્યા પછી ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ ઉપર આવીએ. ઋગ્વેદમાં સમસ્વરોને સમધાતુ તરીકે ઉલ્લેખ્યાં છે. માતા યન્મન્તુર્યુયસ્ય પૂર્વ્યામિ વાળસ્ય સત્તધાતુરિજ્જનઃ । ઋગ્ ૧૦ મં ૧૦. ૩૨-૪.

૧ સોમપાણ વેદશાસ્ત્રસંપન્ન દાશીનાથ શાસ્ત્રી લેલે કૃત અનુવાદ ઉપરથી.

૨ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિતનાં આ ચિન્હો હોય એમ મને લાગે છે.

ગાયકને 'ઉદ્ગાતા' કહે છે. શકુનિ પક્ષીને સંબોધતાં તેને ઉદ્ગાતાની સાથે સરખાવે છે
 ઉદ્ગાતેવ શકુને સામ ગાયસિ । વ્રહ્મપુત્ર इव सवनेषु शंससि ॥ ઋ.મં.૨-૪૩-૨
 વીણા વગાડનારને માટે વીણાગાયન અને વીણાગય એ બે શબ્દો આવે છે.
 ઋગ્વેદમાં ચાર પ્રકારનાં વાદ્યોનો ઉલ્લેખ આવે છે. તે હારથી જણાય છે કે વાદ્યવિદ્યામાં
 તે વખતના કોકો કુશળ હશે. વાદ્યોનાં તત્ત, ચિત્ત, ઘન, સુપિર એવા ચાર પ્રકાર છે.
 તત્ત એટલે તંતુવાદ્ય. ચિત્ત એટલે ચર્મવાદ્ય. ઘન એટલે ધાતુવાદ્ય. સુપિર એટલે
 વાયુવાદ્ય. તત્તવાદ્યમાં કર્કરિનો ઉલ્લેખ આવે છે.

आधदंस्त्वं शकुने भद्रमाघद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः । यदुत्प-
 न्यदसि कर्करिर्यथा वृहद् घदेम विदधे सुवीरः ॥ ऋगू० मं. २, ४३, ३. -
 તત્તવાદ્ય પૈકી બીજો ઉલ્લેખ કાંઢવીણાનો આવે છે:—

आघाटयो घाटलिकाः कांडवीणाः । काठक संहिता ३४, ५.

આમાં આઘાટિ શબ્દ ધનવાદ્યસૂચક છે, જેને અંગ્રેજીમાં Cymbal કહે છે. ધન-
 વાદ્યની બાબત કાંત્યપાલાદિકં ઘનમ્ એમ સંગીત ગ્રંથોમાં મળે છે.

આઘાટિનો બીજો ઉલ્લેખ અયર્વેદ મં. ૪, ૩૭, ૫ માં આવે છે. અપ્સરાઓને
 સંબોધતાં કહે છે:—यत्र य ह प्रेङ्क्षा हरिता अर्जुना उत यत्राघाटाः कर्कर्यः
 'તત્ત પરે તા અપ્સરસઃ પ્રતિયુદ્ધા અમૂતન ।' હે અપ્સરાઓ, જ્યાં કીર્તિ
 'ધોળો હિંડોળો છે, અને જ્યાં આઘાટ કર્કરિની સાથે સંવદે છે, ત્યાં તમે જાઓ.'

આ મૂત્રમાં બંને વાદ્યોના ઉલ્લેખ આવે છે. અને આખું મૂત્ર વૃત્તસૂચક હોય એમ
 જણાય છે. સાયણાચાર્ય પોતાના ભાષ્યમાં પણ કહે છે:—तथा यत्र यस्मिन्ददेशे आघाटा
 आह्वन्यमाना वाद्यमानाः कर्कर्यः वाद्यविशेषाः संवदन्ति એટલે કે 'યુદ્ધમન્ટ્રજ્ઞા-
 નુગુણ્યેન સામાનં ધ્વનન્તિ.'^૩ આમાં વૃત્તની સાથે કયા પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડવામાં
 આવતાં હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

તંતુવાદ્યમાંથી ત્રીજું વાદ્ય જેને ઘાળ કહે છે તેનો ઉલ્લેખ ઋગ્. મં. ૯, ૧૭, ૮;
 ૧૦, ૩૨, ૪ માં આવે છે: ઘાળસ્ય સપ્તધાતુરિજ્જનઃ । વાણ એટલે વીણાવાદ્ય એમ
 કહીએ તો ચાલે. પક્ષીના ગ્રંથોમાં એ વાદ્યનું લક્ષણ પણ મળે છે. આ લક્ષણ જેતાં તે
 વાદ્ય હાલના સારમંડલ જેવું દેખાય છે. તેનું વિવેચન પછી કરીશું.

વાણનો એક બીજો અર્થ ઋગ્. મં. ૮, ૨૦, ૮ માં દેખાય છે. સાયણાચાર્ય એનો
 અર્થ મરુદ્વીણા કરે છે.

ચિત્ત વાદ્યમાં દંડબિનો ઉલ્લેખ આવે છે. ખાંડણીવાને ઉલ્લેખીને કહે છે:—

यच्चिच्छि त्वं गृहेगृह उलूखलाक युज्यसे इह घुमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ।
 (ઋગ્ ૧, ૨૮-૫).

તેમજ આમૂરજ પ્રત્યાવર્તયેમાઃ કેતુમદુન્દુભિર્વાવદીતિ સમશ્વર્ણાન્નિ-
 રતિ નો નરો અસ્માકમિન્દ્ર રથિનો જયન્તુ । ઋગ્ ૦ મં. ૬, ૪૭, ૩૧.

જે વાદ્યના બચકર ઘોષ છે તે વાદ્યના ઉલ્લેખ ઋગ્ ૦ મં. ૮, ૬૯, ૧ માં આવે છે.

૩ આંધાટિનો સાયણાચાર્ય 'આહ્વન્યમાનાઃ' એવો અર્થ કરતા દેખાય છે. પણ
 બીજા વિદ્વાનો તેનો અર્થ પણ વાદ્યવિશેષ કરે છે.

અથ સ્વરાતિ ગર્ગરો ગોધા પરિ સનિષ્વણત્ ।

પિદ્ધાંગા પરિ ચનિષ્કદિન્દ્રાય વદ્ધોયતં ॥

આ ત્રણ પ્રકારનાં ગર્ગર, ગોધા, પિંગા એ વાદ્યો રણવાદ્યો હશે. પિંગા એ સુપિર, ગોધા ચર્મવાદ્ય અને ગર્ગર એ તંત્રવાદ્ય હશે. સુપિર વાદ્યનો બીજો ઉલ્લેખ વાકુરનો આવે છે. એનો અર્થ શંખ જેવો લાગે છે.

યથં વૃક્ષેનાશ્વિના ચપંતેપં દુહન્તા મનુપાય દક્ષા અભિ દસ્યું ચકુરેણા ધમન્તીઃ
જ્યોતિશ્ચક્રચુરાય્યાં ॥ આમાં બહુર વાદ્ય ધ્રુવે અને અશ્વિનોએ દસ્યુને હરાવ્યા.

સુપિર વાદ્યનો ત્રીજો ઉલ્લેખ ઋગ્ ૧૦, ૧૩૫, ૭ માં આવે છે:

इदं यमस्य सादनं देवमानं यदुच्यते ।

इयमस्य धम्यते नाळीरयं गीर्भिः परिष्कृतः ॥

‘ આ યમનું ઘર છે. તેને દેવમાન કહે છે. એમાં ગાયન વડે નાળી ધ્રુવાય છે. ’

આ પ્રમાણે તત્ત્વિતતાદિ ચાર વાદ્યોના ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં મળી આવ્યા એ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે ગાયન સાથે વાદ્ય વગાડવાનો પ્રચાર હતો અને તે વખતે તે તે જાતનાં વાદ્ય વગાડનારા પણ હતા. પાછળના અંથોમાં વિશેષ વર્ણન આવે છે એટલે અહિં એની ચર્ચા કરીશું નહિ.

નૃત્યનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદ મંડળ ૧૦, સુ. ૭૨, ઋ. ૬ માં છે:—

“ यद्देवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत ।

अथा यो नृत्यतामिव तीक्ष्णो रेणुरजायत ॥

આમાં ઉપાની સ્તુતિ કરતાં તેનો રંગ, નાચનારી સ્ત્રીના પગ વડે હડતી ધૂળની સાથે સરખાવ્યો છે. એથી ખુશ્તી મેદાનમાં નૃત્ય કરવાની રીત તે વખતે હતી અને સ્ત્રીઓ પણ આમાં ભાગ લેતી હતી એમ જોવામાં આવે છે.

સામઘોષ કરતી વખતે બીજી જાતનું વેદપાઠ બંધ કરવું એવો નિયમ હતો, તેમ જ વાદ્યનો અવાજ થાય તો પણ વેદઘોષ બંધ કરવો એમ લખ્યું છે એ ઉપરથી સામ-વેદનાં ગાનો અને તે વિષે પૂર્વકાલીન લોકસમજ અને કલ્પના શી હતી તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે (જુઓ, આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર ૧-૩-૧૩, ૧૯.)

હવે સંગીતશાસ્ત્રની પરિભાષાના જે શબ્દો મળી આવે છે તેનો વિચાર કરીશું. ઋક્પ્રાતિશાખ્યામાં મન્દ, મધ્ય, તાર એ ત્રણ સ્વસ્થાનો માટે મન્દ્ર, મધ્યમ અને ઉત્તમ એ શબ્દો આવેલા છે. તેમજ સપ્તસ્વરો માટે ‘યમ’ શબ્દ આવેલો છે; જેમ કે ત્રીણિ મન્દ્રં મધ્યમમુત્તમં ચ સ્થાનાન્યાહુઃ સપ્ત યમાતિવાચઃ ॥ સપ્ત સ્વરા ચે ચમાસ્તે । ઋક્પ્રતિશાખ્ય, પટલ ૧૩.

સપ્તસ્વર કરતાં જૂદા કેમલ તીવાદિ સ્વરોના ઉલ્લેખ ઋક્પ્રાતિશાખ્યામાં મળે છે, જેમ કે પૃથગ્વા ॥ અથવા સ્વરેભ્યઃ પૃથગ્મૂતા દાન્યે યમાઃ સ્વરેણ વતન્તે પતેષાં મૃદુત્વં તીક્ષ્ણત્વં ચ વેદિતવ્યમ્ ।

તાલવિભાગમાં ત્રણ લયોનો ઉલ્લેખ મળે છે, તિલો વૃત્તીરૂપદિશન્તિ યાત્રો ચિલમ્બિતાં મધ્યમાં ચ દ્રુતાં ચ ॥ તિલો વૃત્તીર્વાંચ ઉપદિશન્ત્યાચાર્યાઃ ।

ઋગ્ ૧૦ માં ૧૩-૪૬.

આમાં લય માટે વૃત્તિ-શબ્દ આપ્યો છે. અને એ વિશ્વંખિત, મધ્ય અને દ્રુત એ ત્રણ પ્રકારની છે. આ ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે આખતમાં લખે છે:-
 ચિલમ્વિતાં ચાલાનામધ્યાપેનાદિપૂપદિશન્તિ । મધ્યમાં વ્યવહારાદિપૂપ-
 દિશન્તિ । દ્રુતામધ્યનસ્ય વહુરૂપાભ્યાસ ઉપદિશન્તિ ।

વેદનાં ત્રણ પ્રકારનાં સવનો હોય છે: પ્રાતઃસવન, મધ્યાહ્ન સવન અને તાર સવન, જેમાં આ ત્રણ વૃત્તિનો અનુક્રમે ઉપયોગ થાય છે.

પ્રાતઃકાલનું વિશેષ ગાંભીર્ય જણાવે તે વખતનાં સવન વિશ્વંખિત વૃત્તિમાં ગાવાનું પસંદ કરેલું હશે, એ ઉપરથી આ ત્રણ વૃત્તિના કે લયોના શાસ્ત્રીય ઉપયોગ તે વખતના લોકો કરતા હતા એમ જણાય છે.

લયની જે માત્રા હોય તેને પ્રતિવૃત્તિ કહે છે, જેમ કે માત્રાવિશેષ: પ્રતિવૃત્ત્યુ-
 પેતિ । માત્રાના ચોક્કસ માપને માટે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે: ચાપસ્તુ વદતે
 માત્રાં દ્વિમાત્રાં વાયસોઽચ્ચૌત્ । શિશ્વો ત્રિમાત્રો વિજ્ઞેય एष માત્રાપરિગ્રહ: ॥
 ત્રિમાત્રાં તુ શિશ્વો દ્વૈતે નકુલસ્ત્વર્ધમાત્રિક: ॥ ‘ચાપ પક્ષી એક માત્રાનો અવાજ
 કાઢે છે, કાગડો બે માત્રાનો, મોર ત્રણ માત્રાનો અને તોળીઓ અર્ધા માત્રાનો અવાજ
 કાઢે છે.’ શુક્લયજુઃપ્રાતિશાલ્ક્યમાં યજુર્વેદેઽપિ સત સ્વરા ભવન્તિ । (જુઓ ૩,
 ૪૬૭, ૧૬ માં).

આ ઉપરથી સંગીતના શાસ્ત્રીય પારિભાષિક શબ્દો તે વખતમાં બનાવેલા હોવા જોઈએ.

હવે ઋગ્વેદની કે બીજા વેદની ઋચાઓ ઉપર જે સ્વરોનાં ચિહ્નો વાપર્યા છે તે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત સ્વરોનાં દર્શક છે. સ્વરોના આ ત્રણ વિભાગમાં સમસ્વરો આવે છે તેની વહેંચણી ઉદાત્તે નિપાદમાન્ધારૌ અનુદાત્ત ઋપમધૈવતૌ । સ્વરિત-
 પ્રમવા દ્યૈતે ષડ્જમધ્યમપચ્ચમા: ॥ આવી રીતે કરેલી ધણી સંગીત ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. પરંતુ ઋચા ગાતી વખતે તે સ્વરો કેવી રીતે વાપરવા એ વિષે બરાબર ખુલાસો નથી.

एकान्तरः स्वरोर्विश्वं गायामुच्यन्तरः स्वरः ।

સામસુચ્યન્તરં વિદ્યાદેતાવત્સ્વરતોઽન્તરમ્ ॥ (નારદીયશિક્ષા ૧, ૩).

આ શ્લોક નારદીય શિક્ષામાં પ્રથમ કડિકામાં આવે છે અને ઋગ્વેદની ઋચાઓ એક સ્વરમાં, યજુર્વેદની બે સ્વરમાં, અને સામની ત્રણ સ્વરમાં ગવાય છે એવો તેનો અર્થ છે. પરંતુ નારદીય શિક્ષા એ ગ્રંથ વેદ જોવા પુરાણો નથી, તેથી ઋચાઓ ગાવા સંબંધી આ માહિતી પૂર્ણ હશે એમ લાગતું નથી.

વેદના પછી બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ અને સૂત્રો આવે છે. આ ગ્રંથોનો કાળ ૪૦૦૦ ૮૦૦ થી ૪૦૦ સુધી છે. તેમજ સૂત્રોનો કાળ ૪૦૦ ૪૦૦ સુધીનો છે એમ સાધારણ રીતે મનાય છે. હવે આપણે બ્રાહ્મણગ્રંથો લઈએ.

બ્રાહ્મણકાળમાં સંગીતની ઉત્પત્તિ વેદકાળ કરતાં વિશેષ જણાય છે. તે વખતમાં સંગીતની પરિભાષામાં વધારો થયો હોય એમ લાગે છે. વીણા વગાડનારને માટે વીણાવદ તેમજ સંગીતજ્ઞના નાયકને માટે વીણાગણગિત્ શબ્દ આવે છે (જુઓ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૩, ૮, ૧૪, ૧ તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૩, ૧, ૫, ૧).

બીજાં લેખ

માં હિતરમન્દા આવે છે હિતરમન્દા મર્મનાનં

નામ છે. મૂર્છના એટલે યાટ (Scale). (જુઓ શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૩,૪,૨,૮; ૩,૨,૪,૬; ૧૩,૧,૫, ૧).

આમાં વીણાનો તાર જે યાટમાં મેળવેલો હોય તે યાટનું નામ ઉત્તરમંદ્રા આપ્યું છે. (જુઓ શતપથ બ્રા. ૧૩, ૪, ૨, ૮.) અને એ યાટ મૂળ શુદ્ધ સપ્ત સ્વરોનાંજ છે; કેમકે સંગીતના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉત્તરમંદ્રાની વ્યાખ્યા આપી છે તે જોતાં તે મૂળ સપ્ત સ્વરોમાં જ આવે છે. જેમકે પઢ્જે તૂત્તરમંદ્રાદૌ રજની ચોત્તરાયતા ઇત્યાદિ.

પ્રાચીન સંગીતમાં ત્રણ ગ્રામો મનાતા હતા, અને તેમાં પ્રત્યેક ગ્રામની સાત સાત મૂર્છનાઓ મનાતી હતી. એ મૂર્છના એટલે જ યાટ. હવે પડ્જ નામના ગ્રામની પહેલી મૂર્છનાનું નામ ઉત્તરમંદ્રા છે; અને એ પડ્જ સ્વર ઉપરથી જ શરૂ થાય છે.

‘ગીર્મ’ વાદ્યોમાંથી તૂણવનો ઉદ્દેશ્ય તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૬,૧,૪,૧ અને ૩,૪,૧૩,૧ માં આવે છે. તૂણવનો અર્થ વાંસળી છે, તે વાંસની હોય છે. પુરુષમેધ વખતે હોમવાનાં મનુષ્યોની ગણતરીમાં જે વાદ્ય વગાડનારા અથવા ગાનારાનો સમાવેશ કરેલ જોવામાં આવે છે, તેમાં તૂણવધ્મ એટલે વાંસળી વગાડનારનું નામ આવે છે. ૩,૪,૧૫,૧ માં તલવ નામનું એક વાદ્ય આવે છે તે વગાડનારનો પણ તે યાદીમાં સમાવેશ છે. વીણા, કુંડલિ વગાડનારને પણ તે યાદીમાં રચાન છે.

યજુને વળતે બે બ્રાહ્મણ હાથમાં વીણા લઈને ગાતા હતા, તેનો ઉદ્દેશ્ય આ પ્રમાણે છે:—બ્રાહ્મણૌ ધીનાગાયત્રીનૌ ગાયતઃ । શ્રિયા વા પતદ્રૂપમ્ । યદ્વીળા । શ્રિયમેવા-
હિમન્ તદ્વતઃ । યદા ચલુ વૈ પુરુષઃ શ્રિયમશ્નુતે । ધીનાસ્મૈ વાગતે । તદાહુઃ ।
યદુભૌ બ્રાહ્મણૌ ગાયેતામ્ ।

યજુ વખતે એક બ્રાહ્મણ અને એક ક્ષત્રિય એવી એક વીણા વગાડનારની જોડી હશે એમ પણ લાગે છે:—પ્રમં શુકાસ્યાચ્છ્રી સ્વાત્ । ન વૈ બ્રાહ્મણે ચિરમત ઇતિ ।
બ્રાહ્મણો અન્યો ગાયેત્ । રાજન્યોઽન્યઃ । વ્રહ્મ વૈ બ્રાહ્મણઃ ।

ગાયન થયા પછી ગાનારને કે વગાડનારને ઇનામ આપવામાં આવે છે તે બાબતમાં તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ કાંડ ૩, પ્રપાઠક ૯, અનુવાદ ૧૪ માં અનોયુક્તે ચ શતે ચ વદાતિ એટલે ૧૦૦ બળદનાં ગાડાંઓ ભરીને દ્રવ્ય આપ્યું એવો ઉદ્દેશ્ય છે.

બ્રાહ્મણ કાળમાં જે ચાર પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડતા હતા તેનો ઉદ્દેશ્ય તૈનિરીય બ્રાહ્મ-
ણમાં કાં ૩, પ્ર. પા. ૪ અનુ. ૧ માં આવી રીતે છે:—પ્રતિશ્રુત્કાયા ઋતુલમ્ ।
ધોપાય ભપમ્ । અન્તાય વહુવાદિતમ્ । અનન્તાયમૂકમ્ । મહસે વીળાવાદનમ્ ।
ક્રોશાય તૂળવધ્મમ્ । આક્રન્દાય દુન્દુભ્યાઘાતમ્ । અવરસ્પરાય શંક્રધ્મમ્ ।
ક્રદ્ધુભ્યો જિતસન્ધાયમ્ । સાધ્યેભ્યશ્ચર્મમ્ ॥ એમાં વીણા, તૂણ, કુંડલિ,
શંખ એ ચાર પ્રકારનાં વાદ્યોનો ઉદ્દેશ્ય છે.

આ બધાં વાદ્યો નૃત્યની સાથે આવતાં હોય એમ લાગે છે, જેમ હસાય પૂંચ્છ-
લૂમાલભતે । ધીળાવાદં ગળકં ગીતાય । યાદસે શાલુલ્યામ્ । નર્માય ભદ્રવ-
ત્તીમ્ । તૂળવધ્મં ગ્રામણ્યમ્ । પાણિસંઘાતં નૃત્તાય । મોદાયાનુકોશકમ્ ।
આનન્દાય તલવમ્ । તેં બ્રા. ૩,૪,૧, ૧૫.

દુન્દુભિર્નુ વનસ્પતિ એવું પણ નામ છે. સા વનસ્પતિન્પ્રાવિશત્ સૈવાં વાગ્વન-
સ્પતિપુ વદન્તિ યા દુન્દુભે યા તૂળવે યા વીણાયામ્ યદ્દીક્ષિતદણ્ડં પ્રયચ્છતિ ।
વાણવાઘ સો તંત્રીનું હોય છે,

વાણઃ શતતન્તુર્ભવતિ । (તૈ. વ્રા. કાં ૭, ૫, ૯, ૨.)

ભૂમિદુન્દુભિનો ઉદ્દેશ તે જ રથને આવે છે;

દુન્દુભિ વાચમ્વરુન્ધતે ભૂમિદુન્દુભિમેષ । યદ્દક્ષેત્રમાં એક જગાએ જમીનમાં
ખાડો કરીને તેનું મોઢું ચામડાથી ઢાંકવું.

ખડુર વાઘ (કૂંવાનું વાઘ)નો ઉદ્દેશ ખાણથી અંધમાં ધણી જગાએ આવે છે.
તેનો ઉપયોગ યુદ્ધ વખતે થતો હતો. તૈ. વ્રા. ૩, ૪, ૭, ૧. શા. વ્રા. ૪, ૯ અને ૪,
૧૫. વ્રા. પંચિકા. ૧, ૩, ૧ અને ૬, ૭, ૫.

આરણ્યક ગ્રંથોના સમયમાં પણ પહેલાંની મારફત જ સંદર્ભો મળી આવે છે. વીણા,
જે વસ્તુ વડે વગાડવામાં આવે છે તેને માટે વાદન શબ્દ છે, તેને આપણે હાલમાં 'નખી'
કે 'મિજરાફ' કહીએ છીએ. સારમંડળ વગાડીએ તો હાથીદાંતની નખી વાપરીએ છીએ,
તેમ જ વીણા વગાડવા માટે વાદનનો ઉપયોગ થતો હશે. પે. આ. ૩, ૨, ૫ માં
વાદનનો ઉદ્દેશ છે.

ભૂમિદુન્દુભિ વાચ તે વખતે સાધારણ હતું એમ લાગે છે. જેમ લગ્નાદિ મંગલ
કાર્યમાં આપણે ત્રાંસાં, ટોલ વગેરેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેમ યજ્ઞની વખતે ભૂમિ-
દુન્દુભિર્નુ વગાડવું સામાન્ય થયું હતું (જુઓ તૈ. આ. ૫, ૧, ૫ અથવા પ્રે. કીયત્
તૈ. આ. ભાષાંતર ૫. ૨૭૭, નોટ ૧૪.)

સંહિતાના ગ્રંથમાં ખડુર તો સામાન્ય છે જ. ચર્મવાઘમાં આડંબર કે લંબરનો
ઉદ્દેશ વાજસેનીયી સંહિતામાં કાંડ ૩૦, અધ્યાય ૧૯, ૨૦ માં નરમેધમાં હોમવાનાં
મનુષ્યોની યાદી આપેલી છે તેની સાથે છે. તે આ પ્રમાણે છે, જેમ આહમ્બરમ્
આહન્તિ તં કોલાહલ કર્તારમ્ । મહસે વીણાવાદમ્ । ક્રોશાય તૂળવધમ્ ।

(તેની ટીકામાં વાદ્યવિશેષ ધમન્તિ તથામૂતમ્ અવરસ્પરાય શૈલધમમ્
શદ્ધવાદકમ્ મહસે વીણાવાદમ્ વાણિધમમ્ તૂળવધમમ્ તાન્ નૃત્તાય ।
આનન્દાય તલવમ્ ।

કાંડક સંહિતામાં પણ

સર્વાસુ સૂક્તિપુ । દુન્દુભયો વદન્તિ યા દિક્ષુ વાક્તાં તેનાવરુન્ધતે ભૂમિ-
દુન્દુભિર્ભવતિ યાસ્યાવાક્તાં તેનાવરુન્ધતે વીણા વદન્તિ યા પશુપુ વાક્તાં
તેનાવરુન્ધતે કાણ્ડવીણા વદન્તિ યૌપધીપુ વાક્તાં તેનાવરુન્ધતે નાડીતૂળવા
વદન્તિ યા વનસ્પતિપુ વાક્તાં તેનાવરુન્ધતે વાગશ્શતતન્તુર્ભવતિ શતાયુર્વૈ
પુરુષશ્શતવૌર્યાં આયુરેવ વૌર્યમ્વરુન્ધતે,

આ પ્રમાણે ઉપર દુન્દુભિ, ભૂમિદુન્દુભિ, વીણા, કાંડવીણા, નાડી, તૂણવ, વનસ્પતિ,
વાણ, શતતન્તુ, યૌપધિ વાઘવાચક પારિભાષિક શબ્દો આવે છે. મૈત્રાયણી સંહિતામાં
પણ કહ્કરિ, તૂણવ અને વીણા એ ત્રણ વાદોનો ઉદ્દેશ અનુક્રમે ૪, ૨, ૯ માં અને
૩, ૬, ૮ માં મળે છે.

આ બધા ઉપરથી સંહિતાક્ષણમાં વેદક્ષણ જેવું જ સંગીતનું મહત્ત્વ હતું અને ધાર્મિક ક્રિયામાં સંગીતની આવશ્યકતા તે વખતના લોકોને લાસતી એમ આપણે સ્થળે સ્થળે જોઈ શકીએ છીએ.

ઉપનિષદ્ અંથોમાં પણ સંગીતને લગતાં વાદ્યોના ઉલ્લેખ, સ્વરોના ઉલ્લેખ, તથા ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય એ ત્રણેના ઉલ્લેખ આવે છે: ગીતવાદિતે સમુત્તિષ્ઠતઃ (જુઓ છાન્દો. ૮, ૨, ૮). તેમજ છોપનિપત્તમાં અપિ સર્વ જીવિતમલ્પમેઘ તથૈવ વાદાસ્તત્ર નૃત્તગીતે । કઠ. ૧, ૨૬. એવો ઉલ્લેખ આવે છે.

છાંદોગ્યોપનિષદ્માં સ્વરનું 'ઉદ્ગીત' એવું નામ છે અને ગાનારને 'ઉદ્ગાતા' કહે છે. બૃહદારણ્યકોપનિપત્તમાં દુન્દુભિ, શંખ અને વીણા એ ત્રણેના ઉલ્લેખો આવે છે. (જુઓ વૃહદ ૨, ૪, ૭ થી ૯). તેમજ વીણાવાદ એટલે વીણા વગાડનારાનો ઉલ્લેખ વીણાયૈ તુ પ્રહળેન વીણાવાદસ્ય વા શબ્દો ગૃહીતઃ એમ આવે છે.

ઉપનિપત્તક્ષણમાં સામગાયનનો પ્રચાર વધારે હશે. છાંદોગ્યોપનિપત્તમાં પહેલા અધ્યાય, ખંડ ૮ સુધી સામગાયનનું વર્ણન આપેલું છે, યસ વખતે સામગાયન કરનાર ત્રણ ઉદ્ગાતાઓ બહુ કુશળ હોવા જોઈએ વગેરે ઉલ્લેખ છે. ગર્જોપનિપત્તમાં પદ્મ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિષાદ એ સાત સ્વરોનાં નામો પહેલા શ્લોકમાં મળે છે. હંસોપનિપત્તમાં જે વાદ્યો મળે છે તે આ પ્રમાણે છે:-

સ યવ જપ કોટયાનાદમનુભવતિ પર્વ સર્વ હંસવશાન્નાદો દશવિધો જાયતે । ચિણીતિ પ્રથમઃ । ચિચ્ચિણીતિ દ્વિતીયઃ । ઘણ્ટાનાદસ્તૃતાયઃ । શંખનાદશ્ચતુર્થઃ । પશ્ચમસ્તન્ધ્રીનાદઃ । પઠ્ઠસ્તાલનાદઃ । સતમો વેણુનાદઃ । અદમો મૃદંગનાદઃ । નવમો મેરીનાદઃ । દશમો મેઘનાદઃ ।

ઉપરના સંદર્ભમાં ચારે પ્રકારનાં વાદ્યો મળી આવે છે. આ પ્રમાણે ઉપનિપત્ત ક્ષણમાં ગાયનવાદનનૃત્યાદિના ૨૫૪ ઉલ્લેખો, વાદ્યોના ઉલ્લેખો, તથા સામગાયનવિધ્યક યોડી માહિતી અને તેનું મહત્ત્વ આટલી જાણતો આપણને મળે છે. એ ઉપરથી સંગીત વિદ્યા તરફ લોકો અત્યંત શુદ્ધ ભાવથી અને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોતા હતા એમ દેખાય છે.

ઉપનિપત્ત ક્ષણ પછી સુત્રક્ષણ આવે છે. આ ક્ષણમાં કર્મકાંડીઓનું પ્રાબલ્ય હોવાથી તે ક્ષણમાં થયેલા અંથોમાં કર્મો કેવી રીતે કરવાં એ વિષય આવે છે. એથી સંગીત ઉપર વિશેષ માહિતી આપણને મળે એવી આશા છે. પાછળ આવેલા શતતંત્રી વીણાનો ફરી ઉલ્લેખ શાંખાયન શ્રીતસુત્ર ૧૭-૧-૨, માં આવે છે. જેમ,

અયૈતાં વીણાં શતતંત્રીમ્ ડપકલ્પયતિ । તસ્યા પાલાશી સૂના ભવતિ । ઔદુંવરો દળ્હઃ । અપિ ઔદુંવરી સૂના પાલાશી દળ્હઃ । તમાનહુદેન સર્વ-રોહિતેન ચર્મ્મણા વાહ્યતો લોમ્નાભિપીવ્યન્તિ । તસ્યૈ મૂલ્હે દળ્હં દશઘાતિ વિંધ્યતિ । તા દશ દશ રજ્જૂ પ્રવયન્તિ । તા અગ્રે નાના વધન્તિ । દળ્હસમાસા વીણા શતતંત્રી ભવતિ । વેતસશાલા સપલાશા વાદિન્યુપકૃત્તા ભવતિ । સ્વયં ન તા વા શરેષીકા । ધાટકર્કરીરવઃ, ઘટારિકાઃ કાળ્હવીણાઃ પિચ્છોરા इति

પત્ન્ય ઉપકલ્પયતિ । ઉપમુખેન પિચ્છોરાં વાદયેત્ । વાદનેન કાણ્ડવીણામ્ ।
તાં ધાટરીરિત્યાચક્ષતે । યા ધાટરી મૃદું વાદયેતત્સારાતિઃ સ્યાત્ ।

આ સૂત્રમાં ચતુર્તત્રીનું વર્ણન આવે છે. ઉમરાના ઝાડના લાકડાનો દંડ અથવા પલા-
શનો દંડ લઈને તેને બળદના આમડાથી એવી રીતે ઢાંધવું કે વાળવાળી બાબુ ઉપર રહે.
દંડના મૂળમાં ૧૦ ઢાણું પાડી તે પ્રત્યેકમાં ૧૦, ૧૦ તાર પરાવી તેને અગ્રમાં બાંધવા.
દંડની સપાટી ઉપર સો તાર આવે છે, તેને પલાશ અથવા નેતરની નાની સોડીની નખી
વડે વગાડવા. આગળના ભાગમાં ઘાટ, ધર્ધરિ, ઢાંડવીણા ૪૦ નો ઉદ્દેશ્ય છે, તેમજ પિચ્છોરા-
વાદ્ય ફૂંકીને વગાડવું અને ઢાંડવીણા નખીથી (વાદનેન) વગાડવી. આ સૂત્ર ઉપરથી
તંતુવાદના પ્રધાત તે વખતે વધારે હશે એમ લાગે છે.

યત્ર વખતે જે જે તંતુવાદો વગાડવામાં આવતાં હતાં તે તે વાદો કયા કયા લાક-
ડાનાં બનાવતા હતા એ અંદાજ ઉપલા સંદર્ભમાં આપ્યો છે. હવે અલાલુવીણા નો
ઉદ્દેશ્ય અને તેની આહિતી લાટ્યાયન શ્રૌતસૂત્ર ૪.૨.૧ થી ૧૦ સુધીમાં આવે છે.

અલાલુવીણાયાં વક્ત્રા કપિશીર્ષ્યાં ચ પૂર્વસ્પાં દ્વારિ વહિ સદસમ્ ॥૧॥

વક્ત્રા કપિશીર્ષ્યાં દુન્દુભિશ્ચ પ્રતિમંત્રયેત યા વક્ત્રાયામ્ કપિશીર્ષ્યામ્
દુન્દુભૌ યચ્ચ વાદ્યં ઘોષો યો મહતો મહંસ્તેન નો રાદ્ધિ મા વદેતિ ॥૨॥

મહાવીણાપિ શીલ્લીર્ણે ચાપરસ્યામન્તરીતિ ગૌતમશાષ્ટિત્થૌ વહિરિતિ
ધાનજ્ઞયઃ ॥ ૩ ॥

અલાલુવીણાપિ શીલ્લીર્ણે ચ પ્રતિમંત્રયેતાલાલુવીણેઽપિશીલી ચ યં
મંત્રમાધિજગ્મતુસ્તનેદ્ધુપગાયતાં તૈ સામમહ્યેષ્યત ॥ ૪ ॥

પશ્ચિમેનોપગાંતૃન્ દ્વે દ્વે એકેકા પત્ની કાણ્ડવીણાં પિચ્છોરાં ચ વ્યત્પાસં
વાદયેત ॥ ૫ ॥

ઉપમુખં પિચ્છોરા વાદનેન કાણ્ડમયીમ્ ॥ ૬ ॥

તા અપઘાટિલા ઇત્યાચક્ષતે ॥ ૭ ॥

તાઃ પ્રતિમંત્રયેત યાં પલ્યપઘાટિલાં મૃદુકં વાદયિષ્યતિ સારાતિમપવાદ્યતાં
દ્વિપન્તં તૈજનિત્વગિતિ ॥ ૮ ॥

સર્વમનુવીક્ષ્યમાણો જપેદાક્રંદા હલ્લયઃ પ્રકોશાયવાચપ્રતિ સર્વા સત્રસ્ય
સારાદ્ધિસ્તથેદં સામ ગીયત ઇતિ ॥ ૯ ॥

જપે દેવ સુપર્ણોઽસ્મિ ગરુત્માન્ પ્રમાં વાચં વાદિષ્યામિ વહ્નકરિષ્યન્તી
વહ્નકરિષ્યન્ સ્વર્ગમિષ્યન્તીમ્ સ્વર્ગમિષ્યન્ મામિમાન્ યજમાનાનિતિ ॥૧૦॥

લાટ્યાયનીયે ૪, ૨, ૧ શી. ૧૦.

આ ઉપરથી શાંખાયન શ્રૌતમુત્રમાં જે ચતુર્તત્રી પાછળ હેરુવી છે તે પ્રમાણે જ આ બીજી વીણાનું વર્ણન છે. આ વીણા પહેલાંની જેવી જ પણ થોડા ફરકવાળી છે. બળદનાં આમડા વડે તેનો દંડ ઢાંધીને તેની પાછળના ભાગમાં દશ કાણાં પાડીને તેમાં દશ, દશ તંત્રી બાંધવી. તે તંત્રી દર્ભની અથવા આંતરકાની હોય. શાંકિલ્ય ઋષિને મતે ૧૦ ને બદલે ત્રણ જ કાણાં પાડવાં અને વચલા કાણાંમાં ૩૪ તાર, અને બાકીનામાં ૩૩, ૩૩ તાર બાંધવા. તે તારો એકના પછી એક એવી રીતે ચડાવવા કે તેઓ મૂર્ધુચઃ સ્વઃ એ સ્વરોની પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ચડતા હોય. તેનો સ્પર્શ કરીને મંત્ર બણીને જે તાર દીક્ષો હોય તે ઉપર ચડાવવો અને પલાશ અથવા નેતરની નખી બનાવીને તેને વગાડવી, પછી પ્રાણા-ચત્ત્વ એ મંત્રથી ઊર્ધ્વ ઉલ્લેખન એટલે આરોહ અને અપાનાયત્ત્વ એ મંત્રથી નીચે ઉલ્લેખન એટલે અવરોહ કરવો (સ્વરોનો). વ્યાનાયત્ત્વા એ ત્રણ વખત બોલીને બ્રાહ્મણને કહી વગાડવું. તે વખતે આહુતદુન્નુભિ પ્રયદન્તુ વીણા એ મંત્ર બોલવો.

મુત્રકાળનાં બીજા એક ગ્રંથનો ઉલ્લેખ અહિં કરીએ તો ઠીક છે. એ ગ્રંથ સંગીત સૂત્ર કરીને છે, અને તે સરસ્વતીએ બનાવેલો છે એમ મનાય છે. આ ગ્રંથ લુપ્ત થયો છે, તથાપિ તેનાં બે પાનાં સદ્ગત તનમુખરામ મ. ત્રિપાડીને આશરે વીશેક વર્ષ પહેલાં મળેલાં તે તેમણે વિ. સં. ૧૯૬૯ ના 'શુજરાતી' ના દીવાળીના ખાસ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

આ ગ્રંથ ઉપર જે દીકા થઈ છે તે દીકા જયગોપાલ ચિંતામણિ નામના એક વિદ્વાને કરેલી છે. જયગોપાલ પોતે તેલંગ હતા અને મુપ્રસિદ્ધ ગારવામી વિકુલનાથજીનો શિષ્ય હતા. તે વિ. સં. ૧૬૩૨ ની લગભગમાં વિદ્યમાન હતા. તે દીકા ઉપરથી જણાય છે કે આ ગ્રંથ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પહેલાંનો હોવો જોઈએ, એટલે કદાચ તે મુત્ર-કાળનો જ હશે.

વૈદિક કાળની જે સમાલોચના ઉપર કરવામાં આવી તે ઉપરથી આપણે નીચેનો નિષ્કર્ષ કાઢી શકીએ:—

(૧) વૈદિક કાળમાં સંગીતવિદ્યા એક સ્વતંત્ર વિદ્યા તરીકે મનાતી હતી અને તેનું તે વખતનું સ્વરૂપ શુદ્ધ, ધાર્મિક અને પવિત્ર હતું.

(૨) ગાયન, વાદન અને નર્તન એ ત્રણે વિભાગમાં લોકો કુશળ હતા, અને સંગીતનું નિયમિત શિક્ષણ આપવા માટે સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા હતી.

(૩) ગાયક, વાદક અને નર્તક એ ત્રણે પ્રકારના લોકો વિદ્યમાન હતા અને તે ભેગા થઈને પોતાની કલાતું પ્રદર્શન કરતા હતા.

(૪) સંગીત વિદ્યામાં સ્ત્રીઓ પણ કુશળ હતી અને તેઓ સમાજમાં ખુલ્લી રીતે ગાયન, વાદન, નર્તન કરતી હતી.

(૫) વાદો કેવી રીતે બનાવવાં, તે કેવી રીતે વગાડવાં, ઇત્યાદિની તેમને પૂર્ણ માહિતી હતી.

(૬) સંગીતને લગતા પારિભાષિક શબ્દો પણ તેમની પાસે હતા અને તેથી કરીને સંગીતશાસ્ત્રમાં વિકાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

(૭) સંગીતની એક સ્વતંત્ર લેખનપદ્ધતિ હાલના જેટલી શાસ્ત્રીય અને સૂક્ષ્મ નહિ, પણ સ્પૂલ રૂપમાં હતી.

વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યનો નાયક રાજા ચેટક

(આચાર્ય શ્રીજિનવિજયજી.)

જૈન સાહિત્યમાં વૈશાલીનો રાજા ચેટક ઘણી રીતે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે પ્રચારેલા ધર્મના એક મહાન ઉપાસક તરીકે તો તેની ખ્યાતિ છે જ, પરંતુ બીજી રીતે વ્યાવહારિક પ્રસંગોથી પણ તેની તેટલી જ પ્રસિદ્ધિ છે. એ પ્રસિદ્ધિનું પહેલું કારણ તો એ છે કે જૈન ધર્મના છેલ્લા તીર્થંકર નિર્જન્ય જ્ઞાતપુત્ર શ્રી મહાવીરના ધરાણા સાથે તેનો બેવડો સંબંધ હતો. શ્રી મહાવીરની માતા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી એ ચેટકની સગી બહેન થતી હતી અને એ ત્રિશલાના મોટા પુત્ર અને મહાવીરના મોટા ભાઈ નન્દિવર્ધન સાથે એની વચલી પુત્રી નામે જોડાએ લગ્ન કર્યા હતાં. બીજું કારણ, જેવી રીતે મહાવીરના ધરાણા સાથે એનો કૌટુંબિક સંબંધ હતો તેવી જ રીતે તત્કાલીન ભારતના બીજા કેટલાક પ્રધાન રાજવંશો સાથે પણ એનો સગપણનો સંબંધ બંધાયેલો હતો. શિંધુસૌવીરનો રાજા ઉદાયન, અવંતીનો રાજા પ્રલોત, કૌશાંબીનો રાજા શતાનીક, ચંપાનો રાજા દ્વિવાહન અને મગધનો રાજા બિંબિસાર એ બધા એના જમાત થતા હતા. જૈન સાહિત્યમાં કૃષિક અથવા કૌણિકના અને બૌદ્ધસાહિત્યમાં અમ્બતશયુન નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલો મગધનો સમર્થ સમ્રાટ તથા સામાન્ય રીતે જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ત્રણે સંપ્રદાયના કથાસાહિત્યમાં વ્યાપક થયેલો ઉદયન વત્સરાજ, એના સગા દૌહિત્ર થતા હતા. ત્રીજું, તે વખતે હયાતી ધરાવતા ભારતના ગણસત્તાક રાજ્યોમાંના એક પ્રધાન રાજ્યતંત્રનો તે વિશિષ્ટ નાયક કહેવાતો હતો. અને છેલ્લું, જૈનપરંપરા પ્રમાણે આખા આર્યાવર્તમાં ક્યારે એ નદી થયેલી એવી એક ભયંકર જનનાશક લડાઈ એને લડવી પડી હતી, જેમાં એનો પ્રતિપક્ષી, એનો પ્રેતાનો જ મગેા દૌહિત્ર મગધરાજ અમ્બતશયુ હતો !

જૈનપરંપરામાં આટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મેળવનાર અને ઉક્ત રીતે તત્કાલીન ભારતમાં એક મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર એ રાજાના વિષયમાં જૈન સાહિત્ય સિવાય અન્યત્ર ક્યાંએ ઉલ્લેખ મળી આવતો ન હોવાથી ઐતિહાસિકોની દૃષ્ટિમાં અઘાપિ એનું અસ્તિત્વ ધ્યાન ખેંચવા લાયક રીતે અંકિત થયું નથી. બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના સાહિત્ય 'તરંગ નગર' કરિએ છીએ સારે તેમાં, એ સમયના ભારતના મગધ, કોસલ, કૌશાંબી અને અવંતી જેવા રાજસત્તાક રાજ્યોની તો નાની મોટી મોંઘા લેવાએલી મળી આવે છે ખરી, પણ વૈશાલી જેવા સ્થાન કે જેમાં ગણસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ વ્યાપ્તી હતી તેનો નામનિર્દેશ પણ તેમાં ભાગ્યેજ જડી આવે છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં વૈશાલી અને ત્યાં આધિપત્ય લોગવતી સિચ્છવી નામની ક્ષત્રિય જાતિના સંબંધમાં ઘણી ઘણી વાર્તા લખેલી મળી આવે છે, પરંતુ એ સ્થાન અને એ સમાજ ઉપર

હિંદુસ્થાનના ઐતિહાસિક યુગના ઉદ્દગમકાલ તરીકે ગણાતા એ સમયના ઇતિહાસના અભ્યાસિઓનું ધ્યાન ખેંચવા માટે, આ લેખમાં હું, જૈનમતે વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યના રાજા મનાતા એ ચેટક અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા રાજાઓના સંબંધમાં જેટલી પરંપરા જૈન ગ્રંથકારોએ મોંઘી રાખી છે તેનો સાર અને સંકલના કરવા પ્રયત્ન કરું છું.

૧ તીર્થંકર શ્રી મહાવીરના ધરાણા સાથે ચેટકનો સંબંધ.

ઉપર મેં સૂચવ્યું છે કે તીર્થંકર શ્રી મહાવીરની માતા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી ચેટક રાજની સગી બહેન થતી હતી. તેનો પુરાવો જૈન આગમોમાં જૂનામાં જૂના આગમ તરીકે મનાતા આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિમાં મળે છે. એ ચૂર્ણિ દ્વારા રચાયેલ તેનો નિશ્ચય અંદાજિ બેઠકોએ તેવો થઈ શક્યો નથી, પરંતુ વિક્રમના આઠમા સૈકા કરતાં અર્ધાચીન નથી એટલું ચોક્કસ જણાય છે. આવશ્યકસૂત્રની સંસ્કૃત ટીકા કરનાર આચાર્ય હરિભદ્રનો સમય મેં વિક્રમ સંવત્ ૮૦૦ ની આસપાસ નિર્ણય કર્યો છે. (જુઓ જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ખંડ ૧, અંક ૧, પૃષ્ઠ ૫૩). આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાની એ સંસ્કૃત ટીકામાં ઉક્ત પ્રાચીન ચૂર્ણિમાંથી સંકલે અવતરણો લીધાં છે, તેથી હરિભદ્ર પહેલાં ચૂર્ણિકારનો સમય સ્વતઃસિદ્ધ છે. એ ચૂર્ણિમાં શ્રી મહાવીરની માતા ત્રિશલાને સ્પષ્ટ રૂપે ચેટકની ભગિની લખી છે અને તેમ ઠેકાણે ત્રિશલાના મોટા પુત્ર નંદિવર્ધનની ભાષા-શ્રી મહાવીરની ભોળાઈ-ને ચેટકની પુત્રી જણાવી છે. પાંડ આ પ્રમાણે છે:—

ભગવતો માયા ચેટકગસ્ત ભગિણી; મોર્ જા]યી ચેટકગસ્ત ધૂયા ।

‘ભગવાન મહાવીરની માતા, ચેટકની ભગિની;’ ભોળાઈ ચેટકની પુત્રી’ આ ઉલ્લેખને ધ્યાનમાં રાખી પાછળના બીજા ગ્રંથકારોએ પણ કેટલેક ઠેકાણે ચેટકને મહાવીરના માતૃલ (મામા) તરીકે ઉલ્લેખ્યો છે. મહાવીરના જીવનકૃત્તાંતની મોંઘ જૈન આગમોમાં સૌથી પ્રાચીન અને પ્રથમ ગણાતા આગમ આચારાંગ સૂત્રમાં લેવાયેલી છે. તેમાં મહાવીરની માતાનું એક નામ વિદેહદિન્ના પણ લખેલું છે. જેમકે—

સમણસ્સ ણં ભગવઓ મહાવારસ્સ અમ્માવાસિટ્ઠસ્સગુત્તા તીસેણં તિત્તિ નામધિજ્જા ઇવ માહિજ્જંતિ, તં જહા તિસલા હ વા વિદેહદિન્ના હ વા પ્રિય-કારિણી હ વા । (આચારાંગ, આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત, પૃ. ૪૨૨)

‘શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની માતા-જેનું વાસિષ્ઠ ગોત્ર હતું, તેનાં ત્રણ નામ હતાં એમ કહેવાય છે; જેમ કે ‘ત્રિશલા, ૨ વિદેહદિન્ના, અને ૩ પ્રિયકારિણી’ ‘વિદેહદિન્ના’ ના વ્યુત્પત્ત્ય ઉપરથી જણાય છે કે તેનો જન્મ વિદેહના રાજકુળમાં થયો હતો. માતાના આ કુળસૂચક નામ ઉપરથી મહાવીરનું પણ એક નામ વિદેહદિન્ન હતું જેનો ઉલ્લેખ આચારાંગ સૂત્રમાં ઉપર્યુક્ત સૂત્ર પછી તરતજ આવેલો છે. જેમકે—

સમણે ભગવં મહાવીરે નાપ નાયપુત્તે નાયકુલનિવવત્તે વિદેહે વિદેહદિન્ને વિદેહજજ્જે વિદેહસૂમાલે. (પૃ. ૪૨૨)

૧. જુઓ કલ્પસૂત્રની ધર્મસાગરખણિકૃત કિરણાવલી નામે ટીકા પૃષ્ઠ ૧૨૪ ‘ચેટકમહારાજસ્ય ભગવન્માતૃલસ્ય-’

૨. ભાવનગરની આત્માર્નદ જૈન સભાએ પ્રકટ કરેલ, ધર્મસાગર ગણિ કૃત ટીકા

આ બંને અવતરણો કલ્પસૂત્રમાં પણ અવિદ્યારૂપે ઉદ્ધૃત થયેલાં છે, લાં રીકકરો વિદેહદિન્નની બ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરે છે: વિદેહદિન્ના ત્રિશલા તસ્યા અપર્યં વૈદેહદિન્ન: । આગળ ઉપર આપણે જોયું કે વૈશાલી એ એક વિદેહનો જ ભાગ હતા અને તેથી ચેટકનું ઘરાણું વિદેહ રાજકુળ તરીકે લખાય એ સ્પષ્ટ જ છે. આ રીતે મહાવીરની માતા ત્રિશલા વિદેહ રાજકુળના ચેટકની બહેન થતી હતી તે ઉક્ત આવશ્યકચૂર્ણિ અને આચારાંગના ઉદ્દેશ્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

ત્રિશલાના મોટા પુત્ર અને મહાવીરના મોટા ભાઈ નન્દિવર્ધનની સ્ત્રી ચેટકની પુત્રી થતી હતી તેનો એક ઉદ્દેશ્ય તો ઉપર આવી ગયો છે. બીજો ઉદ્દેશ્ય પણ એજ આવશ્યકચૂર્ણિમાં આગળ ઉપર થયેલો છે જેમાં ચેટકની કંઈ પુત્રીએ કાની સાથે લગ્ન કર્યા તેની નોંધ લેવામાં આવી છે. એ નોંધ પ્રમાણે ચેટકને એકંદર સાત પુત્રીઓ હતી જેમાંથી છનાં લગ્ન થયાં હતાં અને એક કુમારિકા જ રહી હતી. એ સાત પુત્રીઓમાંથી પાંચમી પુત્રી જેનું નામ જ્યેષ્ઠા હતું. તેનું લગ્ન નન્દિવર્ધન સાથે થયું હતું. ઉદ્દેશ્ય આ પ્રમાણે છે.

‘જેટ્ટા કુંડગામે વદ્ધમાણસામિણો જેટ્ઠસ્સ નન્દિવદ્ધણસ્સ દિન્ના’

જ્યેષ્ઠા [નામે કન્યા] કુંડગામમાં વદ્ધમાન (મહાવીરનું મૂળ નામ) સ્વામિના જ્યેષ્ઠ [બંધુ] નન્દિવર્ધનને આપી હતી.’ આ ઉદ્દેશ્ય આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના મહાવીરચરિત્રમાં પણ દેરેલો છે:—

કુંડગામાધિનાથસ્ય નન્દિવર્ધનમ્ભુજ: ।

ગ્રીવીરનાથજ્યેષ્ઠસ્ય, જ્યેષ્ઠા દત્તા યથાદચિ ॥^૧

શ્રી મહાવીરના મોટા ભાઈનું નામ નન્દિવર્ધન હતું તેનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય તો આચારાંગ અને કલ્પસૂત્ર-એમ બંને મૂળસૂત્રોમાં આવેલો છે,—પથા

સમણસ્સ ણં ભગવસી મહાવીરસ્સ જિદ્ધે માયા નન્દિવદ્ધણે કાસવગુત્તેણ ।
(આચારાંગ પૃ ૪૨૨, કલ્પસૂત્રમાં પણ આ જ પાઠ છે.)

[કેટલાક દેશો અને કેટલીક જાતોમાં મામાની કન્યા ઉપર ભાણેજનો પ્રથમ હક્ક હોય એમ પ્રચલિત રીવાજ અને જૂનાં પ્રમાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાંની મરાઠા જાતિમાં ખાસ કરીને આજે પણ એ રીવાજ ચાલુ છે. આવશ્યક સૂત્રની રીકકમાં હરિશ્ચંદ્રચરિત્રે એક ઉકાળે ‘દેશકથા’ નું વર્ણન કરતાં જૂની ગાથા ઉતારી છે જેમાં જણાવ્યું છે કે દેશ દેશના રીત રીવાજો જુદા જુદા હોઈ, કોઈ દેશમાં જ્યારે એક વરતુ ગમ્ય કે સ્વીકાર્ય હોય છે ત્યારે બીજા દેશમાં તેજ બાબત અગમ્ય કે અસ્વીકાર્ય હોય છે. ઉદાહરણપૂર્વક—જેમ અંગ અને લાટ દેશના લોકોને માતૃલહિતા એટલે મામાની છોકરી ગમ્ય હોય છે ત્યારે ગાંડદેશના લોકો માટે તે ભગિની હોઈ અગમ્ય છે. ગાથા આ પ્રમાણે—

હંદો ગમ્માગમ્મં જહ માહલલ્લહિયમંગ-લાહાણં ।

અણેસિં સ્તા ભગિણી મોલાહ્ણં અગમ્મા ડ ॥

જેમ મહાવીરની મામાની પુત્રીએ પોતાની કંઈના પુત્ર નન્દિવર્ધન સાથે લગ્ન કર્યા હતાં તેમ જુદા મહાવીરની પુત્રી ત્રિવર્ધનનાં લગ્ન પણ તેની સગીરઈ સુદર્શનાના પુત્ર

૧. ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રસારક સમાજે છપાવેલ ‘ત્રિપાલીશલાકાપુરુષચરિત્ર’ ના ૧૦ પર્વનું પૃષ્ઠ ૭૭.

જમાલિ નામના ક્ષત્રિય કુમાર સાથે થયાં હતાં જેનો ઉલ્લેખ ધણી પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોમાં થયેલો છે. આવશ્યક સૂત્રના બાધ્ય, ચૂંછિ, દીકા આદિમાં પણ એ બાબતની સ્પષ્ટ નોંધ છે. યથા—

કુણ્ડપુરજનગરં તત્થ જમાલી સમિસ્ત ભાણિજ્ઞો...તસ્સ મજ્ઞા સમિસ્સ હુહિતા । (હરિભદ્ર કૃત આવશ્યક સૂત્ર દીકા, પૃષ્ઠ, ૩૧૨)]

૨. ભારતનાં બીજાં કેટલાંક પ્રધાન રાજ્યો સાથે ચેટકનો કૌટુંબિક સંબંધ.

ઉપરના ભાગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચેટકને એકંદર સાત પુત્રીઓ હતી જેમાં એક તો કુમારિકા જ રહી હતી અને બાકીની છનાં, ભારતના તે વખતના જુદા જુદાંનામાંકિત રાજ્યો સાથે લગ્ન થયાં હતાં. એ પુત્રીઓ અને જેમની સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં તે રાજ્યો વિગેરેનો ટુંક ઉલ્લેખ આવશ્યક ચૂંછિમાં નીચે પ્રમાણે કરેલો છે.

પતો ય વૈસાલીપ નગરીપ ચેટકો રાયા હૈદયકુલસમૂતો । તસ્સા દેવીણં અણમળ્ણાણં સત્ત ધૂતાઓ । પમાવતી, પડમાવતી, મિગાવતી, સિવા, જેટ્ટા, સુજેટ્ટા, ચેહ્ણણ સ્તિ । સો ચેટકો સાવઓ પરધોવાહકરણસ્સ પચ્ચક્ષાતં । ધૂતાઓ ણ દેતિ કસ્સ,ત્તિ । તાઓ માતિ મિસ્સગાઓ રાયં આપુચ્છિત્તા અણ્ણેસિ અચ્છિ-તકાણં સરિસગાણં દેતિ । પમાવતી ધીતિમપ ઉદાયણસ્સ દિણ્ણા, પડમાવતી ચંપાપ દહિવાહણસ્સ, મિગાવતી ક્કોસંવીપ સતાણિયસ્સ, સિવા ઉજ્જેનીપ પડ્ડો-તસ્સ, જેટ્ટા કુંડગ્ગામે વદ્ધમાણસામિણો જેટ્ટસ્સ નન્દિવદ્ધણસ્સ દિણ્ણા । સુજેટ્ટા ચેહ્ણણા ય દેવકારિઓ અચ્છેત્તિ । ૧

અર્થાત—વૈશાલી નગરીમાં હૈદયવંશમાં જન્મેલો ચેટક (ચેટક) નામે રાજા, તેને જુદી જુદી રાણીઓથી સાત પુત્રીઓ થઈ—૧ પ્રમાવતી, ૨ પડમાવતી, ૩ મૃગાવતી, ૪ શિવા, ૫ જ્યેષ્ઠા, ૬ સુજ્યેષ્ઠા, અને ૭ ચેલ્લણા. તે ચેટક શ્રાવક હોવાથી તેણે કોઈનાં પણ લગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હતી, તેથી તે પોતાની પુત્રીઓનાં લગ્ન નથી કરતો, આથી તે પુત્રીઓની માતાઓએ રાજાની સંમતિ મેળવી પોતાને ધ્વજિત અને પુત્રીઓને સદશ એવા રાજાઓને તે કન્યાઓ આપી. જેમાં ૧ પ્રમાવતી વીતિમયના ઉદાયનને, ૨ પડમાવતી ચંપાના દહિવાહનને, ૩ મૃગાવતી કૌશાંબીના શતાનીકને, ૪ શિવા ઉજ્જયિનીના પ્રવોતને, અને ૫ જ્યેષ્ઠા કુંડગામમાં વદ્ધમાન સ્વામિના મોટા ભાઈ નંદિ-વદ્ધનને પરણાવી હતી. સુજ્યેષ્ઠા અને ચેલ્લણા [ત્યાં સુધી] કુમારિકા જ હતી. આની આ જ હકીકત આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ મહાવીરચરિત્રમાં, પોતાના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે નોંધી છે—

इतच्च वसुधावध्वा मौलिमाणिक्यसन्निभा ।

वैशालीति श्रीविशाला नगर्यस्त्यगरीयसी ॥

आखंडल इवाखण्डशासनः पृथिघोपतिः ।

चेटीकुतारिभूपालस्तत्र चेटक इत्यभूत् ॥

पृथग्रोज्ञીभवास्तस्य बभूवुः सप्त कन्यकाः ।

सप्तानामपि तद्राज्यांगानां सप्तेव देवताः ॥

प्रमावती पद्मावती मृगावती शिवापि च ।

૧ થોડા અક્ષરોના ફેરફાર સાથે આનો આ જ ઉલ્લેખ હરિભદ્રવાળી આવશ્યક દીકામાં પણ આવેલો છે. જુઓ આગમોદ્ભ સમિતિકારા પ્રકાશિત એ દીકા, પૃષ્ઠ ૬૭૬-૭.

જ્યેષ્ઠા તથૈવ સુજ્યેષ્ઠા ચિહ્નુણા ચેતિ તાઃ ક્રમાત્ ॥
 ચેટકસ્તુ ધ્રાવકોડ્વચિવાહનિયમં વદન્ ॥
 દ્વૌ કન્યા ન કસ્મૈચિદુદાસીન ઇય સ્થિતઃ ॥
 તન્માતર ઉદાસીનમપિ દ્વાપૃચ્છય ચેટકમ્ ॥
 વરાણામનુરૂપાણાં પ્રદદુઃ પદ્મ કન્થકાઃ ॥
 પ્રભાવતી ધીતભયેશ્વરોદાયનભૂપતેઃ ॥
 પદ્માવતી તુ ચંપેશદધિવાહનભૂભુજઃ ॥
 કૌશામ્બીશશતાનીકનૃપસ્ય તુ મૃગાવતી ॥
 શિયા તૂજ્જયિનીશસ્ય પ્રયોતપૃથિવીપતેઃ ॥
 કુળદગ્રામાધિનાથસ્ય નન્દિવર્ધનભૂભુજઃ ॥
 શ્રીવીરનાથજ્યેષ્ઠસ્ય જ્યેષ્ઠા દત્તા યથારુચિ ॥
 સુજ્યેષ્ઠા ચિહ્નુણા ચાપિ કુમાર્યાવેય તસ્યતુઃ ॥
 રૂપશ્રિયોપમાભૂતે તે દ્વે યવ પરસ્પરમ્ ॥^૧

આ છેલ્લી બન્ને પુત્રીઓ ને કુમારિકા રહેલી છે તેમાંથી ચેલ્લણા મગધના રાજા
 શ્રેણિક સાથે કેમ પરણે છે અને સુજ્યેષ્ઠા કુમારિકાવસ્થામાં ન જનમિશ્રુણી કેમ થઈ
 જાય છે તેની હકીકત આગળ ઉપર જોઈશું. એ પહેલાં પાંચે પરિણીત પુત્રીઓના વિષયમાં
 જરા વધારે વિસ્તારથી તપાસ કરીએ. આ પાંચમાંથીએ વયથી કનિષ્ઠા પણ નામથી
 જ્યેષ્ઠાના વિષયમાં તે ઉપર ને નોંધ લીધી છે તે કરતાં વધારે કાંઈ હકીકત જનમિશ્રકારે
 આપતા નથી. તેથી હવે ચાર ન પુત્રીઓની હકીકત આપણે જાણવાની રહી.

પ્રભાવતી.

ઉપર આપેલા ઉતારા પ્રમાણે ચેટકની પ્રથમ પુત્રીનું નામ પ્રભાવતી હતું અને તે
 ધીતિમયના ઉદાયન વેરે પરણી હતી. આ ઉદાયનનો ઉલ્લેખ ધણા જૈન ગ્રંથોમાં થએલો
 છે. સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ ખાસ ભગવતી નામના સુપ્રસિદ્ધ સૂત્રમાંથી મળી આવે છે. એ
 સૂત્રના ૧૩ માં શતકના, ૬ ઠા ઉદ્દેશકમાં, એના દેશરચનાદિની નોંધ આ પ્રમાણે લેવાયેલી છે:

તેજં કાલેજં તેજં સમયેજં સિંધુસોધીરેસુ જળવપસુ ધીતીભય નામં નગરે
 હોત્યા । તસ્સ ણં ધીતીભયસ્સ નગરસ્સ ચહિયા ઉત્તરપુરચ્છિમે દિસીમાપ પત્ય
 ણં મિયવણં નામં ઉજ્જાણે હોત્યા । તત્થ ણં ધીતીભય નગરે ઉદાયણે નામં રાયા
 હોત્યા...તસ્સ...રન્નો પમાવતી નામં દેવી હોત્યા...તસ્સ ણં ઉદાયણસ્સ રન્નો
 પુત્તે પમાવતીપ દેવીપ અત્તપ અમીતિનામં કુમારે હોત્યા ।...તસ્સ ણં ઉદાય-
 ણસ્સ રન્નો નિવપ ખાયણેજ્ઞે કેસી નામં કુમારે હોત્યા ।...સે ણં ઉદાયણે
 રાયા સિંધુસોધીરપ્પામોક્ષાણં સોલસણં જળવયાણં ધીતીભયપ્પામોક્ષાણં
 તિણં તેસદ્દોણં નગરાગરસયાણં મહાસેણપ્પામોક્ષાણં દસણં રાઈણં ઘદ્દમડ-
 ઢાણં વિદિન્નહત્તચામરવાલધીયણાણં અન્નેસિ ચ વહુણં રાઈસરતલવર જાવ

સત્યવાદપ્પભિર્ણ આદેયત્ત્વં જાઘ કારેમાણે પાલેમાણે સમણોવાસપ્ અભિગય
જીવાન્નીયે જાઘ વિહરદ્ ૧૧.

તાત્પર્ય—તે દાહ અને તે સમયમાં સિંધુસૌવીર નામના દેશમાં વીતિભય નામે
એક શહેર હતું. તે શહેરની ઉત્તર-પૂર્વ બાજુએ મૃગવન નામે નગરોદ્યાન હતું. તે વીતિ-
ભય શહેરમાં ઉદાયન નામે રાજા હતો, તે રાજાની પ્રભાવતી નામે પટરાણી હતી. તેને
અભીતિ નામે પુત્ર હતો. તે ઉદાયન રાજાને કેસી નામે એક કુમાર ભાણેજ હતો. એ
ઉદાયન રાજા સિંધુસૌવીર આદિ સોળ જનપદ, વીતિભય આદિ ત્રણસો ત્રેસઠ નગર
અને આઠર (બાણ) તથા મહાસેન પ્રમુખ દશ મોટા સુકુટબદ્ધ રાજાઓનો, તેમજ ખીજ
અનેક નગરરક્ષક, દરકનાયક, શેઠ, સાર્થવાહ આદિ જનસમૂહનો સ્વામી હતો. એ શ્રમણો
પાસઠ અર્થાત્ જૈનશ્રમણોનો ઉપાસક હતો અને જૈનશાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત શુદ્ધ અશુદ્ધ આદિ
તત્ત્વ-પદાર્થનો જાણકાર હતો. ક્રત્યાદિ.

આ સૂત્રપાઠ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ચેટકની મોટી પુત્રી પ્રભાવતીનાં લગ્ન
વીતિભયના ઉદાયન સાથે થએલાંતે જે ઉદ્દેશ્ય આવશ્યક ચૂંચિમાં કરેલો છે તે પર-
પરાને ખરાબર અનુસરતો છે. આ સૂત્ર પાઠમાં ઉદાયનને જે મહાસેન પ્રમુખ દશ સુકુટ-
બદ્ધ રાજાઓનો સ્વામી જણાવ્યો છે તે હકીકત ખાસ વિચારવા જેવી છે, મહાસેન
સિવાયના ખીજ કયા નવ રાજા એના આશ્રિત હતા તેની નોંધ તો કોઇ પણ જૈન
ગ્રંથમાં મારા જોવામાં આવી નથી. પણ મહાસેન શી રીતે એનો આશ્રિત થયો તેની
કયા ધણા ગ્રંથોમાં આપેલી છે. આ મહાસેન, તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ અવન્તીના રાજા
તેજ મહાસેન છે જેનું વધારે પ્રખ્યાતિ પામેલું નામ પ્રદ્યોત અથવા ચંદ્રપ્રદ્યોત છે. અંબ-
લીના એ મહાસેન ઉપર ઉદાયને જે નિમિત્તથી ચઢાઈ કરી એને પરાજિત થયો તેનું
વર્ણન, આવશ્યક ચૂંચિ અને ટીકા જાનેમાં દશપુરનગરની ઉત્પત્તિ બતાવતાં કરેલું હોય
તેનો સારાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

એક વખતે ઠેટલાક સુસાદરે સમુદ્રની યાત્રા કરતા હતા. સમુદ્રમાં ખુબ તોફાન
થવાથી તેમનું વહાણ ખરાબે ચઢ્યું અને કોઈ પણ રીતે તે આગળ વધતું ન હતું. તેથી
લોકો બહુ ગભરાયા. તેમની આ દશા એક દેવના જોવામાં આવી અને તેથી પોતાની
ચક્રિત વડે તે વહાણને ખરાબામાંથી બહાર કાઢી રસ્તે આડ્યું અને વળી તે લોકોને મહા-
વીર વીર્યકરની ચંદનહાથની બનાવેલી એક મૂર્તિ—જે તે દેવે જાતે જ બનાવી હતી—
લાઠડાની પેટીમાં બંધ કરીને આપી અને કહ્યું કે આમાં દેવાધિદેવની મૂર્તિ મુકેલી છે. એના
પ્રભાવથી તમે સહીસલામત રીતે સમુદ્ર પાર જઈ શકશો. થોડા જ દિવસોમાં એ વહાણ
સિંધુસૌવીરના કાંઠે આવી લાગ્યું. પછી તે લોકોએ દેવે આપેલી તે મૂર્તિને વીતિભયમાં
ઉતારી દીધી. તેને ત્યાંના રાજા ઉદાયનની રાણી પ્રભાવતીએ પોતાના મહેલમાં એક
ચૈત્યશૃંગ બનાવી તેમાં સ્થાપી અને હમેશાં તેની પૂજા કરવા લાગી. રાજા જે-કે પહેલાં
તો તાપસધર્મિઓનો ભક્ત હતો પણ પાછળથી ધીમે ધીમે તે એ મૂર્તિ ઉપર શ્રદ્ધાવાળો
થવા લાગ્યો. એક દિવસે રાણી પ્રભાવતી નાચ કરતી હતી અને રાજા વીણા વગાડતો
હતો. તે વખતે રાજાની દષ્ટિમાં રાણીનું માયું નહીં દેખાવાથી તે અધીરો થયો અને તેથી

તેના હાથમાંથી વીણા વગાડવાનો ગજ સરકી પડ્યો. રાણી આ જોઇ ગુસ્સે થઇ અને બોલી કે “સ્વામિન! શું મ્હે” ખરાબ નાય કર્યો છે, જેથી તમે વીણા વગાડવી બંધ કરી દીધી?” વધુ આગ્રહ કરતાં રાજાએ ખરી હકીકત કહી અને તેથી રાણી સમજી ગઇ કે હવે માફ આપુધુ થોડુંજ બાકી રહ્યું છે. તેથી જીવનનું શ્રેયઃ સાધવા સંસારનો ભાગ કરી બિશુથી થવું જોઇએ. બિશુથી થવા માટે રાજાની અતુભતિ માંગતાં, ધણા વિરોધ પછી, રાજાએ જોવી સરતે તેને અતુભતિ આપી કે “જે તું મરીને સ્વર્ગમાં દેવતા થાય તો પછી અહીં આવીને મને તારે સહજોધ આપવો.” રાણીએ તે સરત કબજ કરી અને બિશુથી થઇ. થોડાજ દિવસમાં કાલ કરી તે સ્વર્ગમાં દેવતા રૂપે ઉત્પન્ન થઇ. પૂર્વે આપેલા વચન પ્રમાણે તેણે સ્વર્ગમાંથી આવીને રાજાને સહજોધ કર્યો અને તેથી રાજા પણ દિવસે દિવસે વધારે ધર્મિષ્ઠ થયો.

રાણીના મરી ગયા પછી તે મહાવીરની મૂર્તિની, રાણીની એક વિશ્વાસુ પણ શરીરે કૂબડી એવી એક દાસી હતી તે હમેશાં ભક્તિપૂર્વક પૂજા કર્યાં કરતી હતી. એક વખતે ગાંધાર દેશનો એક શ્રાવક એ પ્રભાવશાલી મૂર્તિનાં દર્શન કરવા માટે ત્યાં આવ્યો. દાસીએ તે શ્રાવકની ખૂબ સેવા કરી તેથી તે ખુશી થઇને જતી વખતે પોતાની પાસે એક પ્રકારની દેવી પ્રભાવવાળી ગોળિઓ હતી તે તેને આપતો ગયો. એ ગોળિઓના ભક્ષણથી દાસીનું કુળકાપણું મટી જઇ તેને બદલે અપ્સરા જેવું રૂપસૌંદર્ય પ્રાપ્ત થયું. એની એ સુવર્ણ જેવી શરીરકાંતિને લીધે લોકો તેને હવે સુવર્ણશુભિકાના નામે ઓળખવાં લાગ્યા. એના એવા દેવી સૌંદર્યની ખબર જ્યારે ઉજ્જયિનીના ચંદ્રપ્રદોતના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તે એના ઉપર મોહિત થયો અને એને મેળવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. શુભ ચરો દ્વારા પ્રદોતનો મનોભાવ દાસીના બળવામાં આવતાં તે પણ એના ઉપર અતુરકત થઇ. આખરે એક રાત્રિએ પોતાના નલગિરિ નામે દેશપ્રસિદ્ધ હાથી ઉપર બેસીને ચંદ્રપ્રદોત જતે ત્યાં આવ્યો અને તે દાસીને ઉપાડી ગયો. જતી વખતે દાસી પોતાની સાથે તે મહાવીરની ચતુર્ધારિક મૂર્તિ પણ લેતી ગઇ અને તેને ઠેકાણે, ઉદાયન રાજાને તરત ખબર ન પડે તેટલા માટે પહેલાંથી જ પ્રદોત પાસે તૈયાર કરાવી મંગાવેલી તેના જેવી બીજી મૂર્તિ સ્થાપિત કરતી ગઇ. બીજે દિવસે સવાર થતાં ઉદાયનને એ બધી હકીકતના ખબર પડી. ચંદ્રપ્રદોત તરફ તેણે તરત એક દૂત મોકલી તેના એ કુલ પ્રત્યે પોતાના ખૂબ તિરસ્કાર અને ક્રોધ બતાવ્યો અને છેવટે જણાવ્યું કે જો દાસી તેને રાખવી હોય તો બસે રાખે, પણ તેની સાથે લઇ જવામાં આવેલી મહાવીરની મૂર્તિને પાછી મોકલી આપવી. ચંદ્રપ્રદોતે આનો કાંઇ જવાબ ન આપ્યો અને તેથી ઉદાયન પોતાના મોરા દળબળ સાથે અવંતી ઉપર ચડાઇ કરવા ચાલી નિકળ્યો. એ વખતે જો મહિનો ચાલતો હોવાથી મરુભૂમિ પસાર કરતાં તેના સૈન્યને પાણી વિના ઘણી પીડા ભોગવવી પડી હતી અને છેક જ્યારે પુષ્કરના પ્રદેશમાં તે આવ્યો ત્યારે કાંઈક શાંતિ મળી. ત્યાં થોડાક સંભવ થોભી તે ઉજ્જયિની પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ પ્રદોત પણ એના ભેટા કરવા સામે તૈયાર થઇ ઉભો હતો. યુદ્ધની વાટાપાટ ચાલી ત્યારે ઉદાયને જણાવ્યું કે જો તારી મરજી હોય તો આપણે બંને જતે જ યુદ્ધ કરી એક બીજાનાં ભાગ્યનો નિર્ણય કરીએ. વિના કારણ

વિચાર સાથે સંગ્રહિત થયો અને જાતે રથ વડે યુદ્ધ કરવાનું નિશ્ચિત કર્યું. પરંતુ પ્રઘોત કપટથી પાછળથી પોતાના જગપ્રસિદ્ધ નલગિરિ હાથી ઉપર ચઢી ખેતી ઉદાયન. ઉપર ધસી ચાલ્યો. ઉદાયન પ્રઘોતની આ ધૂતના જોષ રહેજા આશ્ચર્ય પામ્યો અને છેવટે પોતાની ખાણ ચલાવવાની કુશળ કળાથી પ્રઘોતના હાથીના પગોને વાંધી તાંખી તેને ભોંય ભેગો કર્યો અને પછી પ્રઘોતને પકડી પોતાના શિબિરમાં કેદ કર્યો. આ રીતે પ્રઘોતનો પરાજય કરી તેને પોતાનો ખંદી ખનાવ્યો અને ઉદાયન ત્યાંથી દુરત પોતાના રાજ્ય તરફ રવાના થયો. ઉજ્જયિનીથી કેટલેક છેટે જતાં ચોમાસાનું જોર વધ્યું તેથી વચ્ચે એક કેકાણે સાફ મેદાન જોઈ ઉદાયનના સૈન્યે ચોમાસું વિતાડવા વ્યવસ્થિત રીતે પડાવ નાખ્યો. એ આખું સૈન્ય ૧૦ વિભાગોમાં ગોઠવાયું અને દરેક વિભાગની આસપાસ કામચલાઉ માટીની દીવાલો બાંધી લેવામાં આવી. ભર ચોમાસામાં જ્યારે પર્યુષણ (પરુસણ) નું પર્વ આવ્યું ત્યારે ઉદાયને પોતાની સાથેનાં બધાં માણસો સાથે વૈરવિરોધની ક્ષમા માંગી. પ્રઘોત પણ તેની સાથે જ હતો તેથી તેની પણ ક્ષમા માંગવાની તેને ધર્મદષ્ટિએ શરજ જણાઈ. એટલે તેણે પ્રઘોતને બંધનમુક્ત કરી આને સ્વસ્થાનમાં જવા માટે વિસર્જિત કર્યો. ચોમાસું હત્યો બાદ ઉદાયન પોતાના નગરમાં આવ્યો.

જે કેકાણે ઉદાયનનું સૈન્ય દસ વિભાગોમાં દિલ્લેબંધી કરી ચોમાસું વિતાડવા રહ્યું હતું. ત્યાં સૈન્યના આશ્રયને લખતે બીજા પણ કેટલાક વ્યાપારી વગેરે લોકો આવી વસ્યા હતા કે જેઓ સૈન્યના આશ્રય ગયા પછી પણ ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગયા હતા. તેથી લોકો તે સ્થાનને દશપુરના નામે ઓળખવા લાગ્યા.

*આવશ્યકસૂત્ર ટીકા, પા. ૨૯૬-૩૦૦.

માળવામાં આવેલા મન્દસોર શહેરને દશપુર કહેવામાં આવે છે. જૂના લેખોમાં એનું નામ દશપુર લખેલું જ મળી આવે છે. 'દશપુર'નું નામ 'મન્દસોર' કેમ થયું તે ખાખતમાં ડૉ. ફ્રીડે Corpus Inscriptionum Indicarum ના ૩ જ ભાગમાં પાન ૭૯ ઉપર એક નોટ લખી છે તે જણાવે છે કે:—

“એ ગામને, ત્યાંના તથા લગભગ ઈંદોર સુધીના આજુબાજુના ગામડીયા અને ખેડુતો, મન્દસોરને બદલે દમોરના નામથી વ્યવહારે છે. લગભગ દોઢેક સૈકા પહેલાંની દ્વિભાષિક સનદોમાં અત્ય ભાષામાં લખેલા લેખોમાં દસોર; તથા દ્વારસી ભાષામાં લખેલા લેખમાં મન્દસોર એમ લખેલું જોવામાં આવે છે. વળી, જમ બેલગામ જિલ્લામાં સંપ ગામ અને ઉમરગોળને સ્થાને પડિત લોકો અનુક્રમે અહિપુર અને નખપુરનો પ્રયોગ કરે છે, તેમ અહીં પણ પડિતો પોતાના વ્યવહારમાં એને માટે સામાન્ય રીતે 'દશપુર' નામ વાપરે છે. પરંતુ, આ સંસ્કૃત નામો મૂળ અસ્તિત્વમાં હતાં, અગર તો મગ ગ્રામીણ શબ્દોનાં પંડિતોએ કરેલાં સંસ્કૃત ભાષાંતરિત નામો છે એ વિષે શંકાને પૂરતું સ્થાન રહે છે. પૂર્વે, એ સ્થળે પૌરાણિક રાજા દશરથનું નગર હતું એમ સ્થાનિક લોકો સમજાવે છે. એ સમજણ ખરી માનવામાં આવે, તો એ ગામનું નામ 'દસરથોર' થવું જોઈએ. હવે એનો ખરો અર્થ આ પ્રમાણે હોય એમ લાગે છે:—જેમ હાલમાં આજુબાજુ આવેલાં ખિલ્લપુર, જંકુપુરા, રામપુરિયા, ચંદ્રપુરા, બાલાગંજ વગેરે બાર-પંદર ગામડાંને સમાવેશ એ નગરમાં થાય છે. તેમ પૂર્વે પણ તેમાં 'દશ' ગામડાં ('પર')નો સમાવેશ

આ રીતે, જૈનપરંપરામાં મહાસેન પ્રવેશ વીતિભયના ઉદાયનનો આગાંધિત યજ્ઞોલ માનવામાં આવે છે.

ઉદાયનનું પાછડું જીવન.

ઉદાયનના રાજકીય જીવન સંબંધમાં આટલી હકીકત પાછળના જૈન ગ્રંથોમાં મળે છે. મૂળ ભગવતી સૂત્ર કે જેનો ઉદ્દેશ્ય ઉપર દરવામાં આવ્યો છે તેમાં દ્રક્ષા એટલીજ બાબત વર્ણવી છે, કે જ્યારે શ્રી મહાવીર વીતિભયમાં આવ્યા ત્યારે ઉદાયન તેમનો ધર્મોપદેશ સાંભળી તેમની પાસે દીક્ષા લઈ તેમનો શિષ્ય બન્યો. આ દીક્ષા લેતી વખતે તેણે પોતાનું રાજ્ય કેને સોંપવું એ માટે એક વિલક્ષણ વિચાર કર્યો. રાજ્યનો ખરો હકદાર એનો પુત્ર અમીતિકુમાર થતો હતો. પણ, રાજ્યાધિકાર ચલાવનાર મનુષ્યો ઘણા ભાગે દુર્વ્યસની અને દુરાચારી થઈ જાય છે અને એવા વ્યસની અને આચારહીન મનુષ્યો મરીને દુર્ગતિમાં જાય છે, તેથી પોતાનો પુત્ર રજેને રાજ્યસત્તાના યોગે દુર્વ્યસની બની દુર્ગતિમાં જઈ પડે એવી બહીકથી પુત્રને રાજ્ય ઉપર ન બેસાડતાં પોતાનો ભાણેજ જે કેશીકુમાર કરીને હતો તેને બેસાડ્યો. પિતાના આ કૃત્યથી અમીતિકુમાર બહુ નારાજ થયો અને

થતો હશે. પરંતુ, મન્દસોર એવું જે આખું નામ સર્વત્ર પસિદ્ધ છે તથા નકશામાં લખવામાં આવે છે તેના મૂળ વિષે હાલમાં કંઈ પણ સમજીતી આપી શકાય તેમ નથી. તેણે નામ 'મન્દ-દશપુર' પડ્યું હશે એમ ડા. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ મૂકેને એક વખત સૂચવ્યું હતું. મન્દ એટલે દુઃખી થયેલું; દશપુર કે મુસલમાનોના હાથે તેની તથા હિંદુ દેવાલયોની અત્યંત ખરાબી દરવામાં આવી હતી, અને જેને લીધે હાલમાં પણ નાગર બ્રાહ્મણો ત્યાંનું પાણી પીતા નથી. આ સૂચનાના સમર્થનમાં મારે જણાવવાનું કે જ્યારે હું એ સ્થળે ઉભો હતો, ત્યારે મહે' એક પંડિતને એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો અને તેના ઉત્તરમાં તેણે એ ગામનું 'મન્દસોર' એવું એક ત્રીજું નામ પણ જણાવ્યું. એ વિષે બીજી એક સૂચના મી. એફ. એસ. આલ્ફ્રીડી છે. તે જણાવે છે કે એ નામમાં 'મહ' અને 'દશપુર' એમ બે નામો ભળેલાં છે. આમાં પહેલું મહ (જુઓ ઇ. એ. પુ. ૧૫, પા. ૧૯૫) એક ગામનું નામ છે, જેને અક્ષરક્રમપુર પણ કહે છે, તથા જે મન્દસોરથી દક્ષિણ-પૂર્વમાં લગભગ ૧૧ મૈલ દૂર છે. એમ કહેવાય છે કે આ 'મહ'નાં ભાગેલાં હિંદુ દેવાલયોના પત્થરો વડે મન્દસોરનો મુસલમાની દ્વિદેશ બાંધવામાં આવ્યો હતો. હું ધાંડું છું કે ગમે તેવી પણ સત્ય હકીકત 'દશપુર-માહાત્મ્ય' માંથી મળી શકશે. પરંતુ તે પુસ્તક મને જેવા મળી શક્યું નથી. આ લેખ ઉપરાંત, ઉપનવાનના નાસિકના એક પ્રાચીન લેખમાં બીજી લીટીમાં દશપુર એ સંસ્કૃત નામ વાપરવામાં આવેલું છે. (જુઓ આર્કાઈ. ગ્રેવે. રેકર્ડ. ઇ. પુ. ૪, પા. ૯૯, ૧૯, ૫૨, નં ૫); તથા મન્દસોરના જ એક બીજા લેખમાં એ નામ વપરાયેલું જેવામાં આવે છે. એની મિતિ (વિક્રમ) સંવત ૧૩૨૧ (ઇ. સ. ૧૨૬૪-૬૫) શુક્રવાર બાદપદ શુકલ પંચમી છે; તથા એ લેખ દિક્ષાના પૂર્વ તરફના પ્રવેશદ્વારના અંદરના દરવાજાની ડાબી બાજુએ ભીંત પર ચણી લીધેલા એક શ્લોક પત્થર પર લખેલો છે. ૧૧ી, જુહતસંહિતા ૧૪, ૧૧-૧૬ (જુઓ કર્નટો અનુવાદ કર્ન. દા. એ. સો. નો. સ. પુ. ૫, પા. ૮૩) માં પણ અવંતિ સાથે આ સ્થળનો એજ નામ ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે.

તેથી પોતાની બધી માલમતા લઈ તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને ચંપાના રાજા કુણ્ડિ પાસે (કે જે તેનો માસિયાઈ બાઈ થતો હતો તેની પાસે) બંધ રહ્યો. આ પ્રમાણે આખી જીંદગી તે પિતા ઉપર વૈરાવ રાખતો થકા લાંબો ત્યાં જ મરી ગયો. નમુના ખાતર સૂત્રધારનાં કેટલાં વચનો અહિં આપું છું—

તપ ણં સે ઉદાયણે રાયા સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અંતિયં ધમ્મં સોચ્ચા નિસમ્મ હટ્ઠતુટ્ટે ઉટ્ઠાપ । ઉટ્ઠેહત્તા સમણં ભગવં મહાવીરં તિક્કલુત્તો જાવ નમંસિત્તા પવં ધયાસી-‘ પવમેયં મંતે ! તહમેયં મંતે ! જહેયં તુમ્હે વદહ ’ તિ...
.....અહં દેવાણુપિયાણં અંતિપ મુંઢે ભવિત્તા જાવ પવ્વયામિ । ’...તપ ણં તસ્સ ઉદાયણસ્સ રન્નો અયમેવારૂવે અદ્ધમત્થિપ...સમુપ્પજ્જિત્થા-‘ પવં સલુ અમીયીકુમારે મમં પગે પુત્તે હટ્ટે કંતે જાવ કિમંગ પુણ પાસણયાપ, તં જદ ણં અહં અમીયીકુમારં રજ્જે ઠાવેત્તા સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અંતિયં મુંઢે ભવિત્તા જાવ પવ્વયામિ; તો ણં અમીયીકુમારે રજ્જે ય રટ્ટે ય જાવ જળવપ માણુસ્સપલુ ય કામમોગેમુ મુચ્છિપ ગિલ્લે ગલ્લિપ અજ્ઞોવચન્ને અણાદીયં અ-
ણવદન્નં દીહમદ્દં વાડરતસંસારકંતારં અણુપરિયદિસ્સહ । તં નો સલુ મે સંયં અમીયીકુમારં રજ્જે ઠાવેત્તા...પવ્વહત્તપ । સે યં સલુ મે ણિયગં માહિણેજ્જં કેસિ કુમારં રજ્જે ઠાવેત્તા...પવ્વહત્તપ । ’...તપ ણં સે કેસીં કુમારે રાયા જાપ...।...
તપ ણં સે ઉદાયણે રાયા સયમેવ પંચમુટ્ઠિયં લોયં કરેહ...જાવ સમ્યહુવસપ્પહીણે ।

તપ ણં તસ્સ અમીયીસ્સ કુમારસ્સ અન્નદા કયાહ પુઘરત્તાવરત્તકાલ-
સમયંસિ કુઠુંબજાગરિયં જાગરમાણસ્સ અયમેવારૂવે અદ્ધમત્થિપ તાર્થ સમુપ્પ-
જ્જિત્થા-‘ પવં સલુ અહં ઉદાયણસ્સ પુત્તે પમાવતોપ દેધીપ અત્તપ, તપ ણં સે
ઉદાયણે રાયા મમં અવહાય નિયગં માહિણિજં કેસિકુમારં રજ્જે ઠાવેત્તા
સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ અંતિપ પવ્વહપ । ’ હમેણં પયારૂવેણં મહયા
અપ્પત્તિપણં મણો માણસિપણં ટુક્કલેણં અભિમૂય સમાણે અંતેપુરપરિયાલસંપરિ-
વુદે સમંહમત્તોવગરણમોયાપ વીત્તોમયાઓ નયરાઓ પહિનિગ્ગચ્છંતિ । પહિનિ૦૨
પુલ્લાણુપુલ્લિં ચરમાણે ગામાણુગામં દુહજ્જમાણે જેણં ચંપાનયરી જેણં કૂણિપ
રાયા તેણં ઉવાગચ્છહ...કૂણિયં રાયં ઉવસંપજ્જિતરણં વિહરહ । તત્થ વિ ણં
સે વિહરમોગસમિતિસમન્નાગપ યાવિ હોત્થા । તપ ણં સે અમીયીકુમારે
સમણોવાસપ યાવિ હોત્થા । અભિગયજીવાજીવે...ઉદાયણંમિ રાયરિસિમિ
સમણુવદ્ધવેરે કાલમાસે કાલં કિચ્ચા...। (ભગવતી, પૃષ્ઠ ૬૧૮-૨૦)

ઉદાયણના મરણની હકીકત.

આવશ્યકચૂર્ણ, દીક્ષા આદિ ગ્રન્થોમાં ઉદાયણના મરણની નોંધ આ પ્રમાણે લીધેલી
મળી આવે છે:-ઉદાયણ રાજાએ દીક્ષા લીધા પછી જૂખા-સૂકા મળેલા બિશ્વાકારને લીધે તેના
શરીરમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો. વૈદ્યાએ તેને દર્દી ખાવાનું જણાવ્યું. તેના માટે તે મળમાં
રહેતો એક વખતે વીતલખમાં ગયો. ત્યાં તેનો બાણુજ કેશી રાજા રાજ્ય કરતો હતો કે
જેને તેણે જ રાજ્ય ઉપર ખેસાડ્યો હતો. કેશીકુમારને તેના હુકમ મંત્રિઓએ બરમાલ્યો
કે ‘ આ ઉદાયણ બિશ્વજીવનના કષ્ટથી કંટાળ્યો છે અને રાજ્ય મેળવવા ચાહે છે. ’ તેણે

દેતું હશે ?' લાંબાકાળે મંત્રિઓએ તેને સમજાવી પડાવી રાજ્ય ન આપવા માટે પાકો કર્યો. ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે- 'તો પછી શું કરવું જોઈએ ?' મંત્રી કહે- 'વિષ આપાવવું જોઈએ.' પછી તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. એક ગોવાળજીના હાથે દહીંમાં એર નંખાવી તે મુનિને અપાવ્યું અને એ રીતે તેના જીવનો અંત અણાવ્યો. આ વૃત્તાંત જાણી નગરની દેવતાને બારે કોપ થયો અને તેથી તેણે આખા નગર ઉપર ધૂળની વૃષ્ટિ કરવી શરૂ કરી. ઉદાયન મુનિ ત્યાં એક કુંભારના ઘરમાં ઉતર્યા હતા અને તે કુંભાર એમની પરિચર્યા કરતો હતો તેથી તેને અનપરાધ જાણી દેવતાએ ત્યાંથી ઉપાડી સિનવડલી નામના પ્રદેશમાં મુકી કે જ્યાં તેના નામંથી ખીજું નગર વસ્યું. વીતભય પતન દેવતાએ વર્ષાવેલા ધૂળના વર્ષાદથી આખું તેની અંદર દટાઈ ગયું. આજે પણ ત્યાં ધૂળનો ઢગલો મોજીલ છે.^૧

૧ આવશ્યકસૂત્રટીકા, પૃષ્ઠ ૫૩૭-૩૮. ઉદાયન સંબંધી આ બધી હકીકતવાળી કથા, પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રકટ થયેલ પ્રાકૃત કથાસંગ્રહમાં પણ આવેલી છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રની ખીજ નવી હકીકત.

આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના મહાવીરચરિત્રમાં, મહાવીરના સમયને લગતી જટલી હકીકતો કથાઓ ત્રિગેરે જૈન ગ્રામીન ગ્રંથોમાં મળી આવી છે તે બંધીનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે. અને જ્યાં ત્યાં પ્રસંગ લઈ એ હકીકતોને બંધબેસતી બનાવી છે. ઉદાયનની ઉપર આપેલી બધી કથા પણ તેમણે પોતાના એ ચરિત્રમાં સંપૂર્ણરીતે ગોઠવી છે અને તેમાં ખીજ પણ ઠેકઠીક વધારે વાતો મુકી છે જે જૂના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતી નથી. પણ વધારે ધ્યાન જોયવા લાયક નોંધ તો તેમણે એક એ કરી છે કે-વીતભયપતન જ્યારે ઉક્તરીતે, ઉદાયનના મૃત્યુને લીધે, દેવતાના કોપથી નષ્ટ થઈ ગયું ત્યારે તેમાં મહાવીરની તે ચંદનની મૂર્તિ પણ દટાઈ ગઈ હતી. એ મૂર્તિને ગુજરાતના ચાલુક્યરાજા કુમારપાળે, પોતાના કહેવાથી, જમીનમાંથી ખોદી કાઢી હતી અને એક રથમાં બેસાડી તેને પાટણમાં લાવવામાં આવી હતી. પછી તેના માટે કુમારપાળે એક ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું અને હેમચંદ્રના હાથે તે મૂર્તિની એ મંદિરમાં ધણા મહોત્સવ પૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી. હેમચંદ્રે આ બાબતનું બધું વૃત્તાંત, ભવિષ્ય પુરાણની મારફત, મહાવીરના મુખથી કહેવડાવ્યું છે. રાજ એણિકનો પુત્ર અભયકુમાર મહાવીરને પૂછે છે અને મહાવીર તેના ઉત્તર આપે છે. ભવિષ્યની ભાષાને છોડી દઈને આપણે જો હેમચંદ્રના કથન ઉપર વિશ્વાસ કરી શકીએ તો તેમાંથી આટલું ઐતિહાસિક તથ્ય આપણે જરૂર કાઢી શકીએ કે-વીતભયનું ઉધ્વસ્ત થયેલું પ્રાચીન સ્થાન આચાર્ય હેમચંદ્રને જાણીતું હતું અને ત્યાંથી એક પ્રાચીન તીર્થંકરની મૂર્તિ પણ તેમને મળી આવી હતી જે રાજા કુમારપાળ પાસેથી તેમણે પાટણમાં અણાવી હતી અને તેના માટે એક નવીન મંદિર તૈયાર કરાવી તેમાં તેને સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. આ મૂર્તિનો પ્રસંગ લઈ હેમચંદ્રસરિએ ગુજરાતની ગૌરવશાહી રાજધાની પાટણ અને તેના રાજા કુમારપાળનું દાંધક આલંકારિક પણ ઘણે ભાગે સાચાં એવું જે વર્ણન એમણે પોતાની કથનમાં કરેલું છે તે લાંબૂ હોવા છતાં પણ બાબતોત્તર રૂપમાં બધું ચાહી આપી દેવાનો મને લોભ થાય છે. પુરાતત્ત્વના વાચકોને એ અવસ્ય ઉપયોગી થઈ પડશે. વર્ણન આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે:- "અભયકુમારે પુનઃ પૂછ્યું, 'હે પ્રભુ! તમે કહ્યું કે...એ પ્રતિમા પૃથ્વીમાં દટાઈ જશે, તે પછી... ક્યારે પ્રકટ થશે ?' પ્રભુ બોલ્યા કે-સૌરાષ્ટ્ર, લાટ, અને

ઉદાયનના મરણની આં પરંપરા ધણી પ્રાચીન હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે આ હકીકતનું મૂળ સૂચન ખાસ આવશ્યક સૂત્ર-નિર્ધુક્તિમાં કરવામાં આવ્યું છે, એ સૂત્ર-નિર્ધુક્તિ ભદ્રપાહુની રચેલી કહેવાય છે અને પરંપરા તેના સમય મહાવીર નિર્વાણ પછીની બીજી શતાબ્દી જણાવે છે. ઐનિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં નિર્ધુક્તિના કર્તા ભદ્રપાહુ એટલા

ગુર્જરદેશના સીમાડામાં અણહિલપુર પાટણ નામે એક નગર વસશે, તે નગર આર્યશૂન્ય શિરોમણિ, કલ્યાણોત્તું સ્થાન અને અર્હત ધર્મનું એક છત્રરૂપ તીર્થ થશે. ત્યાં ચૈત્યોને વિશે રહેલી રત્નમયી નિર્મળ અર્હત પ્રતિમાઓ નંદીશ્વર વિગેરે સ્થાનેાની પ્રતિમાની સત્વતા બતાવી આપશે. પ્રકાશમાન, સુવર્ણ કળશોની શ્રેણિથી જેમનાં શિખરો અલંકૃત છે એવાં તે ચૈત્યોથી જાણે સૂર્ય ત્યાં આવીને વિશ્રાંત થયો હોય તેવી શોભાને ધારણ કરશે. ત્યાં પ્રાયઃ સર્વજનો શ્રાવક થશે, અને તેઓ અતિથિસંવિભાગ કરીને જ ભોજન કરશે. બીજાની સંપત્તિમાં ધર્ષાર્હિત, સ્વસંપત્તિથી સંતુષ્ટ અને પાત્રમાં દાન આપનાર એવી ત્યાંની પ્રજા થશે. અલકાપુરીમાં યક્ષાની જેમ ત્યાં ધણા ધનાઢ્ય શ્રાવકો થશે. તેઓ અરિહંતભક્ત બની સાતે ક્ષેત્રોમાં દ્રવ્યનો વ્યય કરશે. સુખમાં કાળની જેમ લાંબા સર્વ ક્ષેત્રો પર ધન અને પરસ્પરીથી વિમુખ થશે. હે અભયકુમાર ! અમારા નિર્વાણ પછી સોળસો તે ઝોગણોતર વર્ષ જશે, ત્યારે એ નગરમાં ચૌલુક્ય કુળમાં ચંદ્રસમાન, પ્રચંડ પરાક્રમી અને અખંડ શાસનવાળો કુમારપાળ નામે ધર્મવીર, દાનવીર અને યુદ્ધવીર રાજ થશે. તે મહાત્મા પોતાની પ્રજાને પિતાની જેમ પાલન કરીને મોટી સમૃદ્ધિવાન કરશે, સરહ છતાં અતિ ચતુર, શાન્ત છતાં આત્મામાં ઇંદ્ર જેવો અને ક્ષમાવાન છતાં અધુષ્ય એવો તે ચિરકાળ આ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે. ઉપાધ્યાય જેમ પોતાના શિષ્યોને વિદ્યાપૂર્ણ કરે તેમ તે પાતાની પ્રજાને પોતાના જેવી ધર્મનિષ્ઠ કરશે. શરણેચ્છુઓને શરણ કરવા લાયક અને પરનારીસહોદર તે રાજા પ્રાણથી અને ધનથી પણ ધર્મને બહુ માનશે. પરાક્રમ, ધર્મ, દયા, આત્મા અને બીજા પુરુષગુણોથી તે આદિતીય થશે. તે રાજા ઉત્તર દિશામાં તુરુષક (તુર્કસ્થાન) સુધી, પૂર્વમાં ગંગાનદી સુધી, દક્ષિણમાં વિંધ્યગિરિ સુધી અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર સુધી પૃથ્વીને સાધશે. એક વર્ષને વજ્રશાખા અને ચાંદ્રકુળમાં થયેલા આચાર્ય હેમચંદ્ર તે રાજાના જોવામાં આવશે. તે ભદ્રિક રાજા મેધના દર્શનથી મયૂરની જેમ તે આચાર્યના દર્શનથી હર્ષિત થઈ તેમને વંદના કરવાની ત્વરા કરશે. સુરિ જિનચૈત્યમાં ધર્મદેશના દેતા હતા, ત્યાં તેમને વંદના કરવાને માટે તે રાજા પોતાના શ્રાવક મંત્રીઓની સાથે આવશે; ત્યાં પ્રથમ દેવને નમસ્કાર કરીને પછી તત્ત્વને નહીં જાણતા છતાં પણ તે રાજા શુદ્ધ ભાવથી આચાર્યને વાંદશે. પછી તેમનાં સુખથી શુદ્ધ ધર્મદેશના પ્રીતિપૂર્વક સાંભળીને તે રાજા સમક્તિપૂર્વક અણુવ્રત (શ્રાવકનાં વ્રત) સ્વીકારશે. પછી સારી રીતે બોધને પ્રાપ્ત કરીને તે રાજા શ્રાવકના આચાર્યને પારગામી થશે અને રાજસભામાં બેઠો સતો પણ તે ધર્મગોષ્ઠિથી પોતાના આત્માને રમાડશે, અર્થાત્ ધર્મચર્ચા કરશે. પ્રાયઃ નિરંતર બ્રહ્મચર્યને પાળનાર તે રાજા અન્ન, શાક અને ફળાદિ સંબંધી અનેક નિયમો વિશેષ પ્રકારે ગ્રહણ કરશે. સહયુદ્ધિવાન તે રાજા અન્ય સાધારણ સ્ત્રીઓને ત્યજી દેશે, એટલુંજ નહિ, પોતાની ધર્મપત્નીઓને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો પ્રતિબોધ કરશે. સુરિના ઉપદેશથી, જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોને જાણનાર તે રાજા આચાર્યની જેમ બીજાઓને પણ બોધિ (સમ્બંધેત્વ) પ્રાપ્ત કરાવશે, અર્હન ધર્મના દ્રેષી એવા પાંડુરાગી બ્રાહ્મણો પણ તેની આરાધ્યા ગર્ભશ્રાવક જેવા થઈ જશે.

પ્રાચીન હોય તેમ લાગતું નથી. તેનો સમય અંપેક્ષાકૃત અર્વાચીન છે, પણ દીકાકારો કરતાં તેનો સમય ઘણો જ આગળ ન્નય તેમ છે. તેથી દીકાકારોએ તોંધેલી ઉદાયનની એ હકીકત ઘણા જૂના સમયથી ચાલતી આવી છે એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે.

પરમ શ્રાવકપણાને પ્રાપ્ત કરનાર અને ધર્મ જાણનાર તે રાજા દેવપૂજા અને ગુરુવંદન કર્યા વગર ભોજન કરશે નહિ. તે રાજા અપુત્ર મૃત્યુ પામેલાઓનું દ્રવ્ય લેશે નહીં. વિવેકનું ફળ એજ છે, અને વિવેકીઓ સદા તૃપ્ત જ હોય છે, પાંડુ જેવા રાજાઓએ પણ જે મૃગયા (શિકાર) છોડેલ નહીં તેને એ રાજા છોડી દેશે, અને તેની આગ્રાથી ખીજા સર્વે પણ છોડી દેશે. હિંસાનો નિષેધ કરનાર એ રાજા રાજા કરતે સતે મૃગયાની વાત તો દૂર રહી, પણ માંકણ કે જી જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓને અત્યજ પણ મારી શકશે નહીં. પાપર્દિ (મૃગયા) નો નિષેધ કરનારા એ મહાન્ રાજાના રાજ્યમાં અરણ્યમાં રહેતી સર્વે મૃગાન-તિઓ ગાંધની ગાયોની જેમ સદા નિર્વિઘ્ને વાગોળશે. શાસનમાં પાકશાસન (છંદ) જેવો તે રાજા સર્વ જળચર, રથજચર અને ખેચર પ્રાણીઓની રક્ષા કરવાને માટે કાય-મતી અમારી ધોપણા દરાવશે. જેઓ જન્મથી જ માંસના ખાનારા હતા તેઓ પણ તેની આગ્રાથી દુરસ્વપ્નની જેમ માંસની વાર્તા પણ બુલી જશે. પૂર્વે દેશની રીતિથી શ્રાવકોએ પણ જેને પૂરેપૂરું છોડ્યું નહોતું તેવા મધને આ નિર્દોષ રાજા સર્વત્ર છોડાવી દેશે. તે રાજા આ પૃથ્વીપર મધને એવું ફીંધી દેશે કે જેથી કુંભકાર પણ મધનાં પાત્રને ધડવાં છોડી દેશે. મધપાનના વ્યસનથી જેમની સંપત્તિ ફીથુ થઈ ગઈ છે એવા પુરુષો એ મહારાજાની આગ્રાથી મધને છોડી દેવા વડે સંપત્તિવાન્ થશે. પૂર્વે નળ વગેરે રાજા-ઓએ પણ જે દૂતકીડાને છોડી નથી, તે દૂતનું નામ પણ શત્રુના નામની જેમ ને ઉન્મૂલન કરી દેશે. તેનું ઉદયવાણું શાસન ચાલતાં આ પૃથ્વીપર પારિવાની પણ કીડા અને કૂંકડાનાં યુદ્ધ પણ થશે નહિ. નિઃસીમ વૈભવવાળો તે રાજા પ્રાયઃ પ્રત્યેક ગ્રામે જિનમંદિર દરાવવાથી બધી પૃથ્વીને જિનમંદિરોથી મંડિત કરશે, અને સમુદ્રપર્યંત પ્રત્યેક માર્ગે તથા પ્રત્યેક નગરે અર્હત પ્રતિમાની રથયાત્રાનો મહોત્સવ દરાવશે. દ્રવ્યના પુષ્કળ દાન વડે જગતને ઝલ્લુમુક્ત કરીને તે રાજા આ પૃથ્વી ઉપર પોતાનો સંવત્સર ચલાવશે.

આવો મહાન્ પ્રતાપી કુમારપાળ રાજા એક વખતે કથાપ્રસંગમાં ગુરુમુખથી કપિ-લમ્બુનિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અને રજમાં ગુપ્ત થયેલી તે પ્રતિમાની વાત સાંભળશે; જેથી તત્કાળ તે ધુળિનું રથાન ખોદાવી એ વિશ્વપાવતી પ્રતિમાને બહાર કાઢી લઈ આવવાનો મતારથ કરશે. તે વખતે ગનનો હત્સાહ અને ખીજાં શુભ નિમિત્તો વડે એ રાજા પ્રતિ-માને હસ્તગામી થવાનો સંભવ માનશે. પછી ગુરુની આગ્રા લઈ યોગ્ય પુરુષોની યોજના કરીને વીતભય નગરના તે રથગતે ખોદાવવાનો આરંભ કરશે. તે વખતે પરમ અર્હત એવો તે રાજાના સત્ત્વથી શાસનદેવતા ત્યાં આવીને સાન્નિધ્ય કરશે. કુમારપાળ રાજાના ઘણા પુણ્યથી ખોદાવવા માંડેલા રથગમાં જ તત્કાળ તે પ્રતિમા પ્રેક્ટ થશે. તે સાથે તે પ્રતિમાની પૂજાને માટે ઉદાયન રાગએ આપેલાં ગામોનો આગાલેખ પણ પ્રેક્ટ થશે. રાજાએ નીગેલા પુરુષો પ્રાપ્ત થયેલી તે પ્રતિમાને નવીન હોય તેમ યથાવિધિ પૂજા કરીને રથમાં બેસારશે. માર્ગમાં તેની અનેક પ્રકારે પૂજાઓ થશે, તેની પાસે અહોરાત્રિ સંગીત થવા કરશે, તેની સંગીપે ગામડાની સ્ત્રીઓ તાળીઓ દબને રાસડા લેશે, પંચશબ્દ વાજીતો હર્ષપૂર્વક

મૂર્તિ વિગેરેની હકીકત સંબંધે ગમે તેમ હોય પણ એકંદર જૈન કથા અને સેનાના આધારે આપણે આટલું તો માની શકીએ કે મહાવીરના સમયમાં સિંધુસૌવીરમાં કોઈ વીતિભય કરીને નગર હતું અને ત્યાં ઉદાયન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની એક સ્ત્રી પ્રભાવતી હતી જે વૈશાલીના ચેટકની પુત્રી થતી હતી. તેને અમીષ નામે પુત્ર હતો જેને પિતાએ ગમે તે દારણે પોતાનું રાજ્ય સોંપ્યું ન હતું, અને તેટલા માટે તે અપામાં અખતશત્રુના આશ્રયે જઈને રહ્યો હતો. મહાસેન રાજા સાથે ઉદાયનને લડાઈને પ્રત્યંન બંધ્યો હશે, અને તેમાં ઉદાયનને વિજય મળ્યો હશે.^૧

વાગશે, અને તેની બન્ને બાજુ ચામરો વીંળતા જશે. એવી રીતે મોટી ધામધૂમ સાથે એ પ્રતિમાને રક્ષકજનો પાટણના સીમાડામાં લાવશે. તે હકીકત સાંભળીને અંતઃપુર પરિવાર સહિત અતુરંગ સેનાથી પરવરેલો કુમારપાળ રાજા સર્વસંધની સાથે તે પ્રતિમાની સામે જશે. ત્યાં જઈ તે પ્રતિમાને પોતાને હાથે રચમાંથી ઉતારી હાથી ઉપર બેસારીને મોટા ઉત્સવ સાથે પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કરાવશે. અને પોતાના રાજબંધનની પાસેના કીડા-લવનમાં રાખીને તેની વિધિપૂર્વક ત્રિકાળ પૂજા કરશે. પછી તે પ્રતિમાને અથે ઉદાયન રાજાએ-જે આજા સેખ લખી આપ્યો હતો, તે વાંચીને કુમારપાળ તેને પ્રમાણ કરશે. નિષ્કપટી કુમારપાળ રાજા તે પ્રતિમાને સ્થાપન કરવા માટે એક સ્ફટિકમય પ્રાસાદ કરાવશે. જાણે અષ્ટાષ્ટક પર રહેલા પ્રાસાદનો સુવરાજ હોય તેવો તે પ્રાસાદ જોવાથી જગતને વિસ્મય પમાડશે, પછી તે પ્રાસાદમાં તે પ્રતિમાનું સ્થાપન કરશે. એ પ્રમાણે સ્થાપિત કરેલી તે પ્રતિમાના પ્રભાવથી કુમારપાળ રાજા પ્રતિદિન પ્રતાપ, સમૃદ્ધિ, અને આત્મ-કથાણમાં શ્રદ્ધિ પામ્યા કરશે. હે અમયકુમાર! દેવ અને ગુરુની ભક્તિ વડે એ કુમારપાળ રાજા આ ભારતવર્ષમાં તારા પિતાની જેવો થશે.” [ભાવનગરની જૈન ધર્મ પ્રકાશક સભા ભારત પ્રકટ થએલ, મહાવીરચરિત્ર ભાષાંતર, પાન ૨૬૯-૨૭૨ (ખીજી આવૃત્તિ).]

૧. કદાચિત્, સુંવર્ણશુલિકા નિમિત્તે ચંદ્રપ્રવીત સાથે થએલા યુદ્ધની કિવદંતીમાં પણ પ્રાચીનતાનો પુરાવો હોય એમ એક બીજાં સૂત્રના સૂચન ઉપરથી અનુમાન થાય છે. ભુગવતી નેટલાજાં પ્રાચીન સૂત્ર નામે પ્રશ્નચક્રરણમાં, એક ઠેકાણે જોમના નિમિત્તે મોટાં યુદ્ધો થયાં હતાં એવી કેટલીક સ્ત્રીઓનાં નામો ગણાવ્યાં છે જેમાં સુવર્ણશુલિકા નું નામ પણ લખેલું છે. સૂત્રપાઠ આ પ્રમાણે છે:—

“મેહુળમૂલં ચ, સુવર્ણ તત્ત્વ તત્ત્વ વક્ત્રપુષ્પા સંગામા જળકલ્પયકરા-સીયાપ, કોવર્દૈપ કપ, રુક્ષિણીપ, પડમાવર્દૈપ, તારાપ, કંચનાપ, રક્તસુમહાપ, અદિ: ન્નિયાપ, સુવન્નગુલિયાપ, કિન્નરીપ, સુરુષવિજ્ઞુમતીપ, રોહિણીપ ય; અન્નેસુ ય પદ્માવિપ્સુ વહવો મહિલાકપ્સુ સુવર્ધતિ અદિકંતા સંગામા । [આગમેદ્ય સંમિતિદ્વારા પ્રકાશિત પ્રશ્નચક્રરણસૂત્ર (અમરદેવસરિની દીક્ષા સાથે) ૫૩. ૮૫.]

“સ્ત્રીસર્ગના ગુણે પ્રાચીનકાલમાં ત્યાં ત્યાં થએલા સંગ્રામો સાંભળીએ છીએ જેમકે સીના અને દ્રૌપદીના મોટે, તથા રુક્ષિણી, પદ્માવતી, તારા, કંચના, રક્તસુમદા-અદિનિષ્ક, સુવર્ણશુલિકા, કિન્નરી, સુંરવ-વિદ્યુન્મતી, રોહિણી, આદિ અને ખીજી-પણ અનેક સ્ત્રીઓ નિમિત્તે સંગ્રામો થએલા છે.”

એક વિલક્ષણ પરંપરાગામ્ય. જૈન ગ્રંથોમાં જેમ વીતંબનો ઉદાપન સાથે ચંદનકાકી બનાવેલી જૈનમૂર્તિનો આ પ્રમાણે સંબંધ લખેલો મળી આવે છે તેવો જ એક સંબંધ કૌશાંબીના ઉદ્યન સાથે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જોડેલો મળી આવે છે. પ્રસિદ્ધ ચીની પ્રવાસી બૌદ્ધગ્રંથ ગુપ્તચંગ કે વ્હેનત્સંગ ન્યારે હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો ત્યારે બૌદ્ધ લોકોમાં એ વાત ઘણી જાણીતી હોય તેમ લાગે છે. તેણે પોતાના પ્રવાસવૃત્તાંતમાં, કૌશાંબીનું વર્ણન લખતાં નોંધ કરી છે કે-“કૌશાંબી શહેરમાં એક જૂનો મહેલ છે જેની અંદર ૧૦૦ ફીટ ઉંચો મોટો વિહાર છે. એ વિહારમાં ચંદનના લાકડામાંથી કોરી કાઢેલી એવી પ્લુક્તી મૂર્તિ છે જેના ઉપર પત્થરનું છત્ર ફરેલું છે. આ કૃતિ ઉદાપન રાજની કરેલી કહેવાય છે. આ મૂર્તિ ઘણી ચમત્કારિક છે અને એની અંદર દેવી તેજ રહેલું છે જે વખતે વખતે બળકી ઉઠે છે. આ મૂર્તિને ઉપાડી જવા માટે જુદા જુદા દેશના અનેક રાજાઓએ પોતાની શક્તિ વાપરી છે અને ઘણા માણસોએ બેમા યજ્ઞને એને ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેઓ એને જરા પણ હલાવી શક્યા નથી. તેથી તેઓ એ મૂર્તિની પ્રતિકૃતિ બનાવીને તેની પૂજા કરે છે* અને તેમ કરી, મૂળ મૂર્તિની જ તેઓ પૂજા કરે છે એમ શ્રદ્ધા રાખે છે.” (જુઓ-Beal's Records of Western Countries, Book I. p. 234) આવી જ એક મૂર્તિની બીજી નોંધ, જો મુસાદરે પોતાના પ્રદેશના પિમા શહેરના વૃત્તાંતમાં લીધી છે. તે લખે છે કે-“અહીં (પિમા શહેરમાં) ચંદનના લાકડામાંથી બનાવેલી પ્લુક્તી એક ઉભી આકૃતિની મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ લગભગ ૨૦ ફીટ ઉંચી છે. આ મૂર્તિ ઘણી ચમત્કારિક છે અને એમાંથી તેજ રકુપ્તો ફરે છે. જેમને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ થાય છે તેઓ આ મૂર્તિની સોનાના વરખથી પૂજા કરે છે અને તેમ કરવાથી તેઓ સાજા થઈ જાય છે-એવી અહીંના લોકોની માન્યતા છે. જેઓ અંતઃકરણપૂર્વક આ મૂર્તિની પ્રાર્થના કરે છે તેમનું ઇચ્છેલું સર્વજન યજ્ઞ થાય છે. અહીંના લોકો કહે છે કે, આ મૂર્તિ, એ જૂના જમાનામાં કે ન્યારે પ્લુક્તી જીવતા હતા ત્યારે, કૌશાંબીના ઉદાપન રાજાએ બનાવી હતી. પ્લુક્તી ન્યારે નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે એ મૂર્તિ પોતાની મેળે ત્યાંથી આકાશમાં ઉડીને આ રાજ્યની ઉત્તરે આવેલા હો-હો-હો-દિઅ નામના શહેરમાં આવીને રહી. આ નગરના લોકો થીમાન અને વૈભવશાલી હતા, તેમજ મિથ્યામતમાં અતુરકત હતા. તેમને કોઈપણ બીજા પ્રકારનું ધર્મ માટે માન ન

મૂળ સૂત્રમાં આપેલાં આ ઉદાહરણોની વ્યોખ્યા સમગ્રવર્તા દીકાકારે સંશેષમાં તે બધી કથાઓ લખી છે જે એ સ્ત્રીઓના લવણમાં બીજા બીજા ગ્રંથો પુરાણો આદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમાં સુવર્ણશુલિકાની જે હકીકત આપી છે તે, ઉપર આપેલી હકીકતને અક્ષરે અક્ષર મળતી છે અને તેથી એમ સાબીત થાય છે કે સુવર્ણશુલિકા નિમિત્તે ઉદાપનના ચંડપ્રલોત સાથે યજ્ઞેલા સંગ્રામની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન છે. [સૂત્રકારે ગણાવેલાં સ્ત્રીઓનાં નામોમાંથી અહિનિકા, કિન્નરી અને સુરપલિ ન્મતીની હકીકત દીકાકાર અમ્યદેવસરિની જાણમાં ન આવવાથી તેમણે એમની ક્ષી હકીકત લખી નથી, ફક્ત ‘અપ્તતીતા’ (અગત) એટલી જ નોંધ કરી છે. એ ઉપરથી દીકાકારની ચોક્કસામ્ને પુરાવો નોંધવા જેવો છે.]

*આવી જાતની એ મૂર્તિની એક પ્રતિકૃતિ ચવનચંગ પોતાની સાથે ચીનમાં લઇ ગયા. તે જોઈને એ પસ્તકમાં ‘પ્રત્યાવના’ પાન ૨૦ ઉપર ફરેલી છે.

હતું. જે દિવસથી એ મૂર્તિ ત્યાં આવી હતી ત્યારથી તેની દૈવી ચમત્કૃતિ પ્રકટ થવા લાગી, પણ સોફાએ તેના તરફ જરાએ આદર દેખાડ્યો નહીં.

ત્યાર પછી એક અર્હતે ત્યાં આવીને તેને નમસ્કાર કરી તેની પૂજા કરી. તે દેશના સોફા એ અર્હતનો આકાર અને વેશ જોઈને ભયભીત થયા અને રાત્રીને જઈને તરત તેની પાખર આપી. રાત્રીએ એવું કર્માન કાઢ્યું કે એ આગાંતુક મનુષ્યને રેતી અને ધૂળથી ઢાંકી દેવો. તેથી સોફાએ તેને તેવી રીતે હેરાન કર્યો અને કોષ્ટાએ અત્રપાણી આપ્યાં નહિ, તેની આ સ્થિતિ જોઈને એક માણસ કે જે હમેશાં એ મૂર્તિની પૂજા કરતો હતો તેને ક્રોધ થયો અને તેથી છાતી રીતે આવી તેણે એ અર્હતને ખોરાક આપ્યો. જતી વખતે તે અર્હતે એ માણસને બોલાવીને કહ્યું કે આજથી સાત દિવસ પછી અહીં રેતી અને ધૂળની ભયંકર વૃષ્ટિ થશે જેથી આ આખું નગર દટાઈ જશે અને કોષ્ટપણ જીવવા પામશે નહીં; એટલા માટે તારે પોતાના જીવ બચાવવો હોય તો અહીંથી તરત ચાલ્યા જવું જોઈએ. ગામના સોફાએ મને જે રેતી અને ધૂળથી ઢાંકી દઈ હેરાન કર્યો છે તેવું આ ક્ષણ થતાર છે. આવી રીતે કહીને તે અર્હત બીજા ક્ષણે અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી તે માણસે શહેરમાં આવીને પોતાના સગા સંબંધિઓને આ વાત જણાવી પણ તેઓ સાંભળીને માત્ર તેની સામે હસી રહ્યા. બીજે દિવસે એકાએક એક ભયંકર વરોળીયો થયો જેના લીધે જમીન પરની બધી ગંદો ધૂળ આકાશમાં ઉડી મઈ અને બદલામાં આકાશમાંથી અનેક પ્રકારના મૃદ્યવાન પદાર્થો નીચે પડ્યા. આથી સોફા, તે માણસની ઉલટી ખૂબ નિંદા કરવા લાગ્યા.

પરંતુ તે માણસને તો ભવિષ્યના બનાવની ચોક્કસ ખાત્રી હોવાથી તેણે શહેર બહાર નિકળી જવા માટે જમીનમાં એક માર્ગ ખનાવ્યો અને તેમાં જઈ તે છુપાઈ રહ્યો. સાતમે દિવસે સંધ્યાકાળે યતાં ત્યાં રેતી અને ધૂળની ભયંકર વૃષ્ટિ થઈ જેથી તે આખું નગર દટાઈ ગયું. પછી તે માણસ જમીનમાં ખોદેલી સુરંગમાંથી બહાર નિકળી પૂર્વ દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યો અને આ પિત્તા શહેરમાં આવીને મુકામ કર્યો. એ માણસ અહીં આવ્યો કે તરત જ તે મૂર્તિ પણ અહીં આવીને પ્રકટ થઈ. માણસે તેની અહીં પણ પૂજા કરી અને ત્યારબાદ તે અહીં જ રહી ગયો. જૂના ગ્રંથોમાં એમ દેહલું કે “ન્યારે શાક્યધર્મનો અંત આવશે ત્યારે આ પ્રતિમા પાછી નાગસોફામાં ચાલી જશે. હો-હો-હો-કિઅ શહેરની જગ્યાએ આજે એક મોટો રેતીનો ટેકરો થઈ રહ્યો છે.” (બીલનું ઉપરોક્ત પુસ્તક, ભાગ ૨, પાન ૩૨૪.)

યવનચંગ અને દિવ્યાવદાન.

યવનચંગે આપેલી ઉપરોક્ત હકીકતનું મુળ શું હશે તે કાંઈ હજી જાણવામાં આવ્યું નથી, પણ એને મળતી કેટલીક હકીકત દિવ્યાવદાનનાં મારા જોવામાં આવી છે. દિવ્યાવદાનમાંની હકીકતનો કેટલોક ભાગ યવનચંગની હકીકત સાથે મળતો જોઈને તો મને આશ્ચર્ય થયું જ, પણ એ કરતાંએ વધારે આશ્ચર્ય એ જાણીને થયું કે યવનચંગ અને દિવ્યાવદાનમાંની બંને હકીકતો એકી મળીને ઉપરોક્ત ઉદાહરણની જેમ હકીકત સાથે પણ કેટલેક અંશે, એક થઈ જાય છે. દિવ્યાવદાનમાં, સુદાયણાવદાન નામનું એક પ્રકરણ છે જેના હુંકસાર આ પ્રમાણે છે—

જે વખતે બગવાન યુદ્ધ રાજ્યોમાં રાજા બિંબિસારના વખતમાં રહેતા હતા તે વખતે, એ મહાનગરો કહેવાતાં હતાં એક પાટલીપુત્ર અને બીજું રોરુક. રોરુક નગરમાં

રુદ્રાયણ નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેને ચંદ્રપ્રભા નામે દેવી (રાણી), શિખંડી નામે કુમાર, તથા હિરુ અને હિરુ નામના બે મુખ્ય મંત્રિઓ હતા. રાજગૃહમાં રાજ બિન્નિસાર રાજ્ય કરતો હતો અને તેને વૈદેહી મહાદેવી, અમ્બતશત્રુ કુમાર અને વર્ધાકાર નામે બ્રાહ્મણ મુખ્ય મંત્રી હતા. એક તખ્તે રાજગૃહના કેટલાક બાપારિઓ રોડક નગરમાં ગયા અને તેઓ ત્યાંના રાજ રુદ્રાયણને મળ્યા. રુદ્રાયણે રાજગૃહના બિન્નિસારની હકીકત સાંભળી તેની સાથે મિત્રતા બાંધવાના ઇરાદાથી પોતાના રાજ્યમાં જે રત્ન વિગેરે બહુમૂલ્ય પદાર્થો થતા હતા તે કેટલાંક ભેટ રૂપે ત્યાં મોકલી આપ્યા. બિન્નિસારે પણ તે ભેટના જવાબમાં પોતાના દેશમાં જે મૂલ્યવાન વસ્ત્રો તૈયાર થતાં હતાં તે કેટલાંક મોકલી આપ્યાં. આ રીતે દિવસે દિવસે એ બંને રાજ્યોની મિત્રાચારી વધારે દૃઢ થતી ગઈ. એક વખતે રાજ બિન્નિસારે રોડકના એ રાજને ધર્મમાર્ગનો પરિચય દરાવવા માટે ભગવાન યુદ્ધની એક ભવ્ય છબી તૈયાર કરાવી તેના તરફ ઘણા માનપૂર્વક મોકલી આપી. તે છબી ભેંઈ રુદ્રાયણ રાજ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો અને છબી લાવનાર મનુષ્યોને તે છબી કોની છે એ વિગેરે પ્રશ્નો પૂછી ભગવાન યુદ્ધના કલ્યાણકર જીવન અને ધર્મમાર્ગથી પરિચિત થયો. પછી તેની ઇચ્છા પણ એ ધર્મના અનુયાયી થઈ જવાની થઈ. પછી રાજ બિન્નિસારે એ રાજને વિશેષ ધર્મબોધ આપવા માટે ભગવાન યુદ્ધને વિરમિ કરીને મહાકાલ્યાણ નામના એક ભિક્ષુ અને શૈલા નામની એક ભિક્ષુણીને એ દેશમાં મોકલાવ્યાં. ભિક્ષુએ રાજને અને ભિક્ષુણીએ રાજના અંતઃપુરમાં રહીને રાણીને ભગવાન યુદ્ધના ધર્મનો બોધ આપવા માંડ્યો. એ બંનેના ઉપદેશથી રાજ અને રાણીની ધર્મ પ્રતિબદ્ધતા પ્રીતિ થઈ.

એ રાજ વીણા વગાડવામાં બહુ પ્રવીણ હતો અને રાણી નૃત્ય કરવામાં કુશલ હતી. એક દિવસે જ્યારે રાજ વીણા વગાડતો હતો અને રાણી નૃત્ય કરતી હતી, ત્યારે રાજ્યે રાણીના મરણકાલ નજીક આવ્યાનાં લક્ષણો જોયાં, તેથી તેના હૃદયમાં ધ્રાસકો પડ્યો અને તેના હાથમાંથી વીણા જમીન પર પડી ગઈ. આ જોઈ રાણી ચમકી અને રાજને દહેવા લાગી કે દેવ ! શું મહેં ખરાબ નાય ક્યોં ? રાજ દહે ના, એમ નયોં. પછી તેણે એ જોએલી બધી વાત કહી અને આજથી સાતમે દિવસે તારું મૃત્યું થશે એમ કહ્યું. તે સાંભળીને રાણીએ કહ્યું 'દેવ જ્યારે એમ છે તો પછી, જે તમે મને અનુમતિ આપો તો મારું કલ્યાણ કરવા માટે હું પ્રવ્રજ્યા લઈ ભિક્ષુણી થઈ જાઉં. રાજ્યે એવી શરતે અનુમતિ આપી કે જે તું મરીને દેવ થાય તો અહીં આવીને પછી મને તારે દર્શન આપવું. રાણીએ તે વાત કળ્પ કરી અને શૈલાનામા ભિક્ષુણીની પાસે પ્રવ્રજ્યા લીધી. સાતમે દિવસે તે રાણી મરણસંજ્ઞાની ભાવના કરતી થઈ મરીને આતુર્ભંહારાજિક દેવલોકમાં દેવતાપણે ઉત્પન્ન થઈ. કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તે પછી રાત્રિ આવીને રાજને પ્રત્યક્ષ થઈ ત્યારે રાજ્યે શય્યામાં સૂતાં સૂતાં બંને હાથો લાંબા કરી તેને આલિંગન કરવા માટે પાસે બોલાવી. દેવી કહે 'મહારાજ ! હું તો અહીંથી મરીને સ્વર્ગમાં દેવકન્યા થઈ છું. જે તમારે મારો સમાગમ જોઈતા હોય તો તમે પંથુ ભગવાન યુદ્ધ પાસે પ્રવ્રજ્યા લો જેથી કાળ ક્યાં પછી તમે સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ શકશો અને મારી સાથે સમાગમ કરી શકશો.' એમ કહી દેવી અંતર્ધાન થઈ. રાજ્યે આખી રાત સંકલ્પ વિઠ્ઠલપૂર્વાર્ચનાની આખરે પ્રવ્રજ્યા પાવો નિશ્ચયે અને તે પ્રમુગ્ધતાના પત્તને

શિખડીને રાજ્ય ઉપર બેસાડી પોતે ત્યાંથી રાજ્યશુદ્ધ નગરમાં જ્યાં ભગવાન યુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં ગયો. જતી વર્ષે પુત્રને ધર્મનીતિપૂર્વક રાજ્યનું રક્ષણ અને પ્રજાનું પાલન કરવા માટે બે શબ્દો દહેતો ગયો અને પોતાના જે બે મુખ્ય મંત્રિઓ હતા તેમને બધી વ્યવસ્થા સંભાળવાનું સૂચન કરતો ગયો. તેણે પછી ભગવાન યુદ્ધ પાસે પ્રવળ્યા લીધી અને તે તેમનો શિષ્ય બન્યો.

આ તરફ તેનો પુત્ર શિખડી બીજા બે દુષ્ટ મંત્રિઓની સંગતિથી અભિતિના માર્ગે ચલ્યો અને પ્રજાને પીડા આપવા લાગ્યો. જૂના જે બે સારા મંત્રી હતા તેમને રાજ્યકારભારથી દૂર કર્યા. આ હકીકતની ખબર જ્યારે કેટલાક વ્યાપારિઓ મારશ્વે પ્રવ્રજિત થએલા એ વૃદ્ધ રાજાની જાણમાં આવી ત્યારે તે વ્યાપારિઓ સાથે પ્રજાજનોને જોગો આશ્વાસનનો સંદેશો મોકલ્યો અને જણાવ્યું કે શિખડીને એ અન્યાયાચરણમાંથી દૂર રાખવા માટે હું જાતે જ ત્યાં આવીશ. વ્યાપારિઓ સાથે આવેલો એ સંદેશો એક બીજાની દૃષ્ટિપરંપરાએ તે દુષ્ટ મંત્રિઓની જાણમાં આવતાં તેઓ મનમાં ગમરાખ અને અને એ વૃદ્ધ રાજા શેરુક નગરમાં ન આવી શકે તેનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યા. પછી તે બંને રાજા શિખડી પાસે જઈને તેને દહેવા લાગ્યા કે-‘દેવ, સંભળાવ છે કે વૃદ્ધ રાજા અહીં આવે છે’ રાજા દહે-‘તે તો પ્રવ્રજિત થએલો છે, તેને હવે અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન ન હોય?’ મંત્રિઓ દહે-‘દેવ, જેણે એક દિવસ પણ રાજ્ય દ્યું હોય છે તેનું મન પછી રાજ્ય વિના ક્યાંએ રમી શકતું નથી. એટલે ફરી એ રાજ્ય મેળવવા પાછો અહીં આવે છે.’ રાજા દહે-‘જો એ રાજા થશે તો હું પાછો કુમાર થઈ જઈશ એમાં શો વિરોધ છે!’ મંત્રિઓ દહે-‘દેવ, એ અયુક્ત છે. જેણે કુમારો, મંત્રિઓ અને પ્રજાજનોના નમસ્કારો ઝીંક્યા હોય તે કેમ પાછો યુવરાજ પદમાં દાખલ થઈ શકે?’ હતાદિ ધણી રીતે તે રાજાને તેમણે ખોટી રીતે ભરમાવ્યો અને આખરે તેની અનુમતિ મેળવી કેટલાક ઘાતક મનુષ્યો એ આવતા વૃદ્ધ રાજાની સામે મોકલ્યા જેમણે તેનો શિરઃછેદ કરી તેના જીવનનો અંત આણ્યો. પછી કમે કમે તે શિખડી રાજા વધારે દુષ્ટ થતો ગયો એક દિવસે તે શહેર બહાર સંઘળા લવાજમા સાથે શરવા નિદ્રાએ તે વખતે રસ્તામાં એક ડેંકાણે એકાંતમાં ઉભા રહેલા તે આગળના મહાકાવ્યાયન બિહુને જોયો. રાજા તેને જોઈને હેરાન થયો અને પોતાનાં માણસોને તેના ઉપર ચૂકી ચૂકી ધૂળ નાંખવાનો હુકમ કર્યો. લોકોએ તેના ઉપર એટલી બધી ધૂળ નાંખી કે જ્યાં તેનું આખું શરીર તેમાં દટાઈ ગયું.

આ બાબતની ખબર જ્યારે પેલા બે જૂના મંત્રિઓને થઈ ત્યારે તેઓ ત્યાં આવ્યા અને તે બિહુને ધૂળનાં ઢગલામાંથી બહાર કાઢ્યો. બિહુએ કહ્યું આ નગરનો વિનાશકાળ આવી ગયો છે અને આજથી સાતમે દિવસે ધૂળની વૃષ્ટિના લીધે આ આખું નગર જમીનદોસ્ત થઈ જશે. તેથી તમારે અહીંથી બચી જવું હોય તો ધરથી માંડી નદી સુધી જમીનમાં એક સુરંગ ખોદાવી રાખો અને એક નાવ તૈયાર કરી મુકો. યહેસે દિવસે એક મોટો વંટાળિયો થશે જેના લીધે શહેરની બધી ખરાબ ધૂળ આકાશમાં ઉડી જશે. પછી બીજો દિવસે પ્રુલોની વૃષ્ટિ થશે, ત્રીજો દિવસે વરસોની વર્ષા થશે એમ અનુક્રમે રત્નોની વર્ષા થશે અને યહી છેવટે ધૂળની વર્ષા થઈ બધું શહેર તેમાં દટાઈ જશે. તમે પુણ્ય કાર્ય કરનારા હોવાથી એ આશ્તમાંથી ઉગરી શકશો. એટલે તૈયાર કરી રાખેલી નાવ

મંત્રિઓ જે પ્રદેશમાં જઈને રહ્યા ત્યાં તેમના નામથી કમથી હિરક અને હિરકનગર નામનાં નગરો વસ્યાં.

મહાકાલ્યાણ નિષ્ણુ પણ ત્યાંથી નિકળી લમ્પકપાળ, સ્યામાકરાજ્ય, વૌશ્વણ વગેરેના મુદ્દમાં થતો સિન્ધુ નદી ઉતરી મધ્યદેશમાં આવેલી આવસ્તી નગરીમાં જ્યાં આગળ ભગવાન યુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં સંધ ભેગો જઈ મળ્યો.

રુદ્રાયણ રાજાની આ હકીકત, જ્યાં સુધી હું જાણું છું, દક્ષિણના હીનયાન સંપ્રદાયના પાલી સાહિત્યમાં ક્યાંએ આવેલી નથી. ઉત્તરના મહાયાન સંપ્રદાયના સંસ્કૃત અને ટિબેટીયન સાહિત્યમાંજ આ હકીકત મળી આવે છે. દિવ્યાવદાન સિવાય, ક્ષેત્રેન્દ્રના અવદાન કથા-લતાન્તામક ગ્રંથમાં પણ રુદ્રાયણાવદાન આવેલું છે. અવદાનશતક હાલમાં મારી પાસે નહિ હોવાથી તેમાં એ વૃત્તાંત છે કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી. ખેર. એ ખીજ ગ્રંથોમાં હોય કે ન હોય તેની ચર્ચા કાંઈ અહીં પ્રસ્તુત નથી. આપણે તો અહીં એ જોવાનું છે કે, યવનચંગ અને રુદ્રાયણાવદાનની હકીકતમાં કેટલી બધી સમાનતા મળી આવે છે. યવનચંગે જણાવેલી હો-લો-લો-કિય નગરના નાશની અને આ અવદાનમાં જણાવેલી રો-ર-ક નગરના નાશની હકીકતમાં જરાએ તફાવત નથી. તેથી હું ધારું છું કે આ બંને હકીકતોનું મૂળ એકજ હોતું જોઈએ, એટલુંજ નહીં પણ મને તો યવનચંગનું હો-લો-લો-કિય એ અવદાનમાંના રો-ર-ક નામનું જ ચીની ઉચ્ચારણ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. યોમસૂ વૉટર્સ, એ નામની જોડણી o-lao-lo-ka (Rallaka ?) આ પ્રમાણે કરે છે;^૧ અને મિ. ખીલ Ho-lo-lo-ka આ પ્રમાણે કરે છે. ખીલ આનું ખીલું ઉચ્ચારણ (કુટનોટમાં) Ragha or Raghan, or perhaps Ourgha, આ પ્રમાણે આપે છે^૨ અને વૉટર્સ સંસ્કૃત ઉચ્ચારણ રલ્લક આપે છે. પણ આ બંને ઉચ્ચારણો કરતાં મને અવદાનમાં મળતું રો-ર-ક એ ઉચ્ચારણ વધારે સંગત અને બાધાશાસ્ત્રને મળતું લાગે છે. તેથી આ બંને રચાનો એક જ હોવાનું મારું અનુમાન મને સપ્રમાણ જણાય છે.

પણ, અહીં એક ખીજો ભૌગોલિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે તેમ છે. દીધનિકાય નામના ગ્રામીન પાલી આગમના મહાગોવિંદ નામના સુત્રાંતમાં,^૪ તથા જાતકકુંડયામાં^૫

૧. બિબ્લીઓગ્રાફિકા ઇન્ડિયામાં પ્રકાશિત થએલ અવદાનકલ્પલતા, ભાગ ૧, પાન ૬૭૦ થી ૧૦૨૭.

૨. જુઓ, યોમસૂ વૉટર્સનું On Yavan Chwang's "Travels in India," પુસ્તક ૨, જી, પાન ૨૬૮.

૩. ખીલનું, Buddhist Records of the western World, પુસ્તક ૨, જી, પાન ૩૨૨.

૪. દંતપુરં કર્લિગાનં અસ્સકાનં ચ પોતનં ।

માદ્દીસ્સતી અવંતીનં સોવીરાનં ચ રોરુકં ॥

મિથિલા ચ વિદેહાનં ચંપા અંગેસુ માપિતા ।

વારાણસી ચ કાસીનં, एते गोविंदमापिता त्ति ॥

પાલી ટેક્સ્ટ સોસાયટીએ છપાવેલ, દીધનિકાય, ભાગ ૨, પૃ ૨૩૫, મહાવસ્તુ, ભાગ ૩, પાન ૨૦૮-૨૦૯, માં પણ આ બે ગાથાઓ સંસ્કૃતમાં આપેલી છે.

૫. જાતકકુંડયા ભાગ ૩, પા. ૪૭૦-“અતીતે સોવીરરંદે રોરુવનગરે” ।

રૌરુકને સૌવીર દેશનું એક પાટનગર જણાવ્યું છે; અને સૌવીરદેશનું સ્થાન, હિંદુસ્થાનના નકશામાં, પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન હીસ ડેવિસ ઘણા ભાગે કમ્બોડિયા અખાતના નાકા ઉપર મુકે છે.^૧ ત્યારે બીજી બાજુ ચવનચ'એ વર્ણવેલું Ho-lo-lo-kaia અગર o-lao-lo-lo-kaia એ ખેતાનના પ્રદેશમાં (મધ્ય એશિયામાં) આવેલું હતું. તેથી એ જાતે સ્થાનના ઐક્યના અનુમાનમાં આ પ્રમાણ બાધક રૂપે ઉભું રહે છે. એના સમાધાનમાં ઘણું સાધક બાધક પ્રમાણો ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રથમ તો એ કે દીધનિકાય આદિમાં જણાવેલો સૌવીર દેશ ક્યાં આવેલો હતો તેના હજી કાંઈ ચોક્કસ પત્તો લાગ્યો નથી. વૈદિક પુરાણો અને જૈન સાહિત્યમાં પણ સૌવીર દેશનું નામ આવે છે અને ઘણી વખતે સિન્ધુ-સૌવીરના ભેગા સામાસિક નામ વડે પણ તેનો ઉલ્લેખ થયેલો મળી આવે છે. એ સૌવીર દેશ એજ બૌદ્ધોનો સૌવીર હોય તો તે સિન્ધુ નદીની આસપાસ આવેલો હોવો જોઈએ. પણ જૈન અને બૌદ્ધ બંનેના સૌવીર એક હોય તેમ જણાવું નથી. કારણ કે બૌદ્ધ જટલા જ જૂના જૈન ગ્રંથોમાં સૌવીરના પાટનગર તરીકે જેમ આપણે ઉપર જોયું, તથા વળી આગળ જોઈશું તેમ, વીતિભય કે વીતભય નામે પત્તન જણાવ્યું છે, ત્યારે બૌદ્ધો તેના ઠેકાણે રૌરુક અગર રૌરુક નામ લખે છે. વળી એ નામના પાઠમાં પણ જૂદા જૂદા દેશના બૌદ્ધ હસ્તલેખો જૂદા જૂદા પાઠભેદો આપે છે. ઉદાહરણાર્થે જાતકકૃત્યામાં રૌરુકનગર અને રૌરુકમનગર એવા બે પાઠો મળે છે, ત્યારે દીધનિકાયમાં સિંહલીવાચનામાં રૌરુક, અને ખરમી-તત્ત્વનામાં રૌરુક પાઠ છે. એટલું જ નહીં પણ દેશના નામમાં પણ પાઠફેર છે. દીધનિકાયમાં સૌવીરના બદલે એક પાઠાન્તર સોચિર છે અને જાતકકૃત્યામાં તો તેના બદલે સ્પષ્ટરૂપે 'સિચિરટે' પાઠાન્તર છે જે ખાસ વિચારણીય છે. લેખકોના પ્રમાદ અને અજ્ઞાનથી આવા પાઠભેદો થવા સુલભ છે^૨ પણ એ પાઠભેદોથી ઐતિહાસિકોને પરપરા ગોઠવતી કેટલી દુર્લભ થઈ પડે છે એ ક્યો પુરાતત્ત્વજ્ઞ નથી જાણતો? દીધેટિયન સાધનો

૧. જુઓ 'Buddhist India' પાન ૩૮; તથા છેવટે આપેલો નકશો.

૨. આવી જાતના પાઠભેદો અને પાઠફેરો જૈનગ્રંથોમાં પણ ઘણા થયા છે. અને તેથી કેટલીક વખતે તે બહુ ગુચવાડો હોય કરે છે. એક ઉદાહરણ આપું. ઉપરની નોટમાં જેમ દીધનિકાયની ગાથામાં અમુક દેશોની અમુક રાજધાની જણાવેલી છે, એવી જ કેટલીક ગાથાઓ જૈનસુત્રોમાં પણ મળે છે. હાલમાં જે આગમો આગમોદ્યસમિતિ નામે સંસ્થા તરફથી છપાયા છે તેમાંથી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (પાન ૫૫) માં કૌશાંબી જેની રાજધાની છે એ દેશ માટે પણ 'વચ્છ' (વત્સ) એ શબ્દ લખ્યો છે અને વૈરાટ જેની રાજધાની છે એ દેશ માટે પણ 'વચ્છ' એ જ શબ્દ આપ્યો છે. એની એ જ ગાથાઓ સૂત્રક્રનાંગસૂત્રની દીકામાં (પાન ૧૨૩) આપેલી છે જ્યાં 'વચ્છ કોસંબી' અને 'ચંદ્રાટ મચ્છ' એવા શબ્દો છે જેનો તાત્પર્ય કંમથી 'વત્સદેશમાં કૌશાંબી' અને 'મત્સ્યદેશમાં વૈરાટ' નગર સુખ્ય શહેર છે, એવો થાય છે. ખરો પાઠ આ પાછળના ગ્રંથોના છે જ્યારે પહેલાનો ખોટો છે. લેખક અને શોધકોના પ્રમાદ અગર અજ્ઞાનથી આવો ઘણા પાઠોમાં ગડબડ થઈ ગય છે અને પછી શોધકોને યથાસ્થિત પાઠો જોઈ તેના ઉપરથી અનેક તર્ક-વિતર્કો કરવા પડે છે.

ઉપરથી વળી રોરુક એ, પાલીસાહિત્યપ્રસિદ્ધ કોલિય ક્ષત્રિયોનું રામગ્રામ હોય એવી શંકા રોરુકીલને થાય છે.^૧ આ ઉપરથી એમ શકિત થાય છે કે પ્રથમ તો રોરુક અને સોલીરનો સંબંધ અને સ્થાનાદિ નિશ્ચિત નથી અને જે તેમ નિશ્ચિત થાય તો પણ, દિવ્યાવદાનવાળું રોરુક અને દીધનિકાંપાદિવાળું રોરુક-બંને જૂદાં જૂદાં માની લેવામાં પણ કાંઈ વધારે બાધ હોતો નથી. એક નામનાં અનેક સ્થાનો હતાં અને હોય છે. બીજું દિવ્યાવદાનવાળું રોરુક એ હિંદુસ્થાનની હદની બહાર હતું એ બાબત તેમાં કેટલાક ચોક્કસ પુરાવાઓ પણ મળે છે. રોરુક નગરનો નાશ થયા પછી કાત્યાયન બિશુ જ્યારે પાછો મધ્ય દેશમાં આવ્યાં નિકળ્યો ત્યારે તે લંપાક, સ્યામાક અને વોક્રાણાદિ દેશોમાં થઈ સિંધુ નદીના કાંઠે આવ્યો હતો અને પછી એ નદીને પાર કરી શરતો શરતો કેટલાક દિવસે શ્રાવસ્તિએ પહોંચ્યો હતો. બીજાં બીજાં પ્રમાણે ઉપરથી આપણને જણાય છે કે લંપાક, સ્યામાક અને વોક્રાણુ વિગેરે દેશો હિંદુસ્થાનની બહાર હોય તે અનાર્થ મુદ્દો ગણાતા હતા. સિંધુ નદીની પેલીપાર હોવાની બાબત પણ એ વિચારને વધારે સમ્બળ બનાવે છે. તેમ જ અવદાનના વર્ણન ઉપરથી આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે રોરુકમાં જ્યારે રત્ન વિગેરેની ખૂબ પેદાશ થતી ત્યારે વસ્ત્રાદિ ચીજો ત્યાં નહોતી થતી.^૨ હવે, હિંદુસ્થાનના બધા ભાગો તરફ જ્યારે આપણે નજર ફરિએ છીએ ત્યારે એમાં એકે ભાગ એવો નથી જણાતો કે જ્યાં આગળ રત્નો વિગેરે તો ખૂબ નિપજતાં હોય અને વસ્ત્રાદિ ચીજો ન થતી હોય. એનાંથી ઉલટું મધ્યએશિયાના પ્રાંતોમાં આવી સ્થિતિ પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવતી હતી એ હકીકત પ્રસિદ્ધ જ છે. આ બધાં કારણો અને પ્રમાણોથી આપણે માનવું જોઈએ કે અવદાનવાળું રોરુક નગર હિંદુસ્થાનની બહાર હતું, અને, તેમાં આપેલી હકીકત સાથે યવનચંગે આપેલી હો-સો-સો-કની હકીકત મળતી આવતી હોવાથી તે બંને સ્થાનો એક જ હતાં.

બૌદ્ધ અને જૈનકથામાં સમાનતા.

યવનચંગની અને અવદાનમાંની હકીકતનું સામ્ય તો આપણે ઉપર જોયું છે પણ એ કરતાં એ વધારે સામ્ય બૌદ્ધ અને જૈનકથામાં જણાઈ આવે છે જે એક ખરેખર વિરમ્ય ઉપજાવે તેવી બાબત છે. યવનચંગ અને અવદાનમાંની હકીકતમાં તો ફક્ત રોરુક નગરના નાશવાળી હકીકતમાં જ સામ્ય રહેલું છે પણ જૈનકથામાં વળી અવદાનમાંની બીજી પણ કેટલીક બાબતો સાથે સામ્ય રહેલું છે; જેનો વિચાર કમથી કરવાની આવશ્યકતા છે.

રોરુક નગરના નાશની અને જૈનકથાવાળા વીતિભય નગરના નાશની હકીકત યવનચંગ, અવદાન અને જૈનકથામાં સમાન છે. ત્રણેમાં ધૂનની વૃદ્ધિ થવાના લીધે નગ-

૧ જુઓ-‘Rockhill’s Life of the Buddha’, પાન ૧૪૫.

૨ રાજગૃહના વ્યાપારિઓ રોરુકના રાજ રુદ્રાયણને કહે છે કે દેવો રત્નાધિપતિઃ સ રાજા યદ્ધાધિપતિઃ, તસ્ય રત્નાનિ દુર્લભાનિ । રાજગૃહના રાજ બિંબિસાર આગળ વ્યાપારિઓ કહે છે કે-દેવો યદ્ધાધિપતિઃ સ રાજા રત્નાધિપતિઃ, તસ્ય યદ્ધાણિ દુર્લભાનિ । (દિવ્યાવદાન, પાન ૫૪૫.)

રતો નાશ થએલો જણાયો છે. જૈનકથામાં ઉદાયન અને અવદાનમાં સુદાયણ રાજ બિહુ થાય છે. તેનું મૃત્યુ તેના ઉત્તરાધિકારીની અનુમતિથી, કુષ્ટ અમાત્યો દ્વારા છે. એકમાં વિપ્રપ્રયોગથી તે દરવામાં આવે છે અને બીજામાં સત્રાધાતથી. ઉત્તરાધિકારીના સંબંધમાં ફરક છે. જૈનો તેને વૃદ્ધ રાજનો બાણેજ કહે છે, ત્યારે બૌદ્ધ પુત્ર કહે છે. એક ઓરસ પુત્ર દ્વારા પોતાના જન્મદાતા પિતાનું આતું જઘન્ય કૃત્ય કરાય તેના કરતાં બાણેજ દ્વારા તે કૃત્ય થાય તેમાં મનુષ્ય જાતિના રાજના વ્યવહારને વધારે બંધ-એસતું લાગે ખરું. (આ માત્ર એક સામાન્ય કથન છે, બાકી આવા દાખલાઓ જગતના ઇતિહાસમાં ઘણાં મળી આવે છે તેથી એ કથન ઉપર ભાર મુકવાની આવશ્યકતા નથી.) આ લકીકતને લગતો જ ઉલ્લેખ બંને પંથવાળાઓ દ્વારા છે તેનું ભાવસામ્ય ખાસ જોવા જેવું છે. સુદાયણ રાજને આવતો સાંભળીને શિખંડીના કુષ્ટ અમાત્યો તેને કહે છે કે—

દેવ શ્રૂયતે વૃદ્ધરાજા આગચ્છતોતિ । સ કથયતિ પ્રવ્રજિતોઽસૌ કિમર્થ તસ્યાગમનપ્રયોજનમિતિ । તૌ કથયતઃ દેવ યેનૈકદિવસમપિ રાજ્યં કારિતં સ વિના રાજ્યેનાભિરંસ્યત ઇતિ કુત પતત્ । પુનરપ્યસૌ રાજ્યં કારયિતુ-કામ ઇતિ ।

શિશુપાલ કથયતિ—યદસૌ રાજા મવિષ્યત્યહં સ પત્ત કુમારઃ કો નુ વિરોધ ઇતિ । તૌ કથયતઃ—દેવાપ્રતિરૂપમેતત્, કથં નામ કુમારામાત્યપૌરજન-પદૈરજ્જલિસદૈર્ઘ્યૈર્નમસ્યમાનેત રાજ્યં કારયિત્વા પુનરપિ કુમારવાસેન વસ્તિયમ્ । ...સ તામ્યાં વિપ્રલબ્ધઃ કથયતિ—કિમત્ર યુક્તં કથં પ્રતિપત્ત્યમિતિ । તૌ કથયતઃ—દેવ પ્રઘાતયિતવ્યોઽસૌ, યદિ ન પ્રઘાતયતે નિયતં દુષ્ટામાત્યવિપ્રાહિતો દેવં પ્રઘાતયતોતિ ।...ન દેવેન શ્રુતં—

પિતા યા યદિ યા પ્રાતા પુત્રો યા સ્વાહ્નિસૂતઃ ।

પ્રત્યનોકેસુ વર્તેત કર્તવ્યા ભૂમિવર્ધના ॥^૧

આ જ ભાવને આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના મહાવીરચરિત્રમાં આ પ્રકારના શબ્દોમાં પ્રકટ કરે છે—

જ્ઞાત્વોદાયનમાયાતં કેશ્યમાત્યૈર્મણિવ્યતે ।

નિવિષ્ણસ્તપસ્તામેષ નિયતં તથ માતુલઃ ॥

ઋદ્ધ રાજ્યં હ્યન્દ્રપદં તત્યત્તવાનુશયે વધત્ ।

નૂનં રાજ્યાર્યમેવાગાઢિશ્વસીર્મા સ્મ સર્વથા ॥^૨

૧ દિવ્યાપદાન, પાન ૫૬૪.

૨ આ જ શ્લોકો સાથે હેમચંદ્રની અવદાનકથાલતામાંના આ નોંધના શ્લોકો સરખાવા જોવા છે :—

પ્રઘાદે પ્રસૂતે તસ્મિન્નમાત્યો દંષ્ટમુદ્ગરો ।

અતીતભૂપાગમનવસ્તૌ ભૂપતિમૂચતુઃ ॥ ૮૩ ॥

સર્વત્ર શ્રૂયતે દેવ પ્રઘાદઃ સાધુનિન્દિતઃ ।

વૃદ્ધપ્રવ્રજિતો રાજા રાજ્યાર્યો યત્નવાનિતિ ॥ ૮૪ ॥

(અવદાનકથાલતા, ભાગ ૧, પાન ૬૯૫.)

કેશી વક્ષ્યત્યસૌ રાજ્યં ગૃહ્ણાત્વચાપિ કોઽસ્મ્યહમ્ ।

ગોપાલસ્ય હિ કઃ કોપો ધનં ગૃહ્ણાતિ ચેદ્ધનો ॥

વક્ષ્યન્તિ મન્ત્રિણઃ પુણ્યેસ્તવ રાજ્યમુપસ્થિતમ્ ।

પ્રદત્ત ન હિ કેનાપિ રાજધર્મોઽપિ નેદદશઃ ॥

પિતુર્ધાતુર્માતુલાદ્યા સુહૃદો ષાપરાદપિ ।

પ્રસન્નાન્યાહરેદ્રાજ્યં તદ્દત્તે કો હિ મુચ્યતિ ॥^૧

રુદ્રાયણી સ્ત્રીનું નામ ચંદ્રપ્રભા છે ત્યારે ઉદાયનની સ્ત્રીનું નામ પ્રભાવતી છે. 'પ્રભા' શબ્દ બંનેમાં જે અનુગત છે તે ધ્યાન ખેંચે તેવો છે, પણ તે કરતાં એ વિશેષ ધ્યાન ખેંચવા લાયક બાબતો એ છે કે—બંને કથાઓમાં રાણીના નામની અને રાજાની બીણા વગાડવાની હકીકત તથા રાજાને, દુશ્મિન્ન બોધ રાણીના આસન મરણની વાત બીણી લેવાની, રાણીએ પછી પ્રવળ્યા લઇ લેવાની અને મરી ગયા પછી સ્વર્ગમાંથી આવીને, કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, રાજાને દર્શન દેવાની એ વિગેરે હકીકત અક્ષરેઅક્ષર મળતી આવે છે. સરખાવા માટે બંનેનાં સંસ્કૃત અવતરણો આપું છું—

રુદ્રાયણો રાજા ધીનાયાં કૃતાચી ચન્દ્રપ્રભા દેવી નૃત્યે । યાવદપરેણ સમ-
ચેન ચદ્રાયણો રાજા ધીનાં ઘાદયતિ ચન્દ્રપ્રભા દેવી નૃત્યતિ । તેન તસ્યા
નૃત્યન્ત્યા વિનાશલક્ષણં દ્રષ્ટું, સ તામિતદ્યામુતથ નિરીક્ષ્ય સંલક્ષયતિ । સત્તા-
દ્વસ્યાત્પયાત્ કાલં કરિષ્યતિ । તસ્ય દસ્તાદ્ ધીના ધસ્તા ભૂમો નિપતિતા ।
ચન્દ્રપ્રભા દેવો કયયતિ—દેવ મા મયા દુર્નૃત્યમ્ । દેવિ ન ત્વયા દુર્નૃત્યં, અપિ
તુ મયા તથ નૃત્યન્ત્યા વિનાશલક્ષણં દ્રષ્ટું સતમે દિગ્ધસે તથ કાલક્રિયા ભય-
તીતિ । ચન્દ્રપ્રભા દેવો પાદયોર્નિપત્ય કયયતિ—દેવ યદ્યેવં કૃતોપસ્થાનાઽદં
દેવસ્ય, યદિ દેવોઽનુજાનોયાદ્ અહં પ્રવ્રજ્યેયમિતિ । સ કયયતિ—ચન્દ્રપ્રભા
સમયતોઽનુજાનામિ યદિ તાવત્ પ્રવ્રજ્ય સર્વક્લેશમહાણાદ્ અર્હેત્વં સાક્ષાત્કરોપિ
પ્રથ પથ તે દુઃસ્વાન્તઃ । અય સાવશેપસંયોજના કાલં કૃત્વા દેવેસૂપપદસે દેવ-
ભૂતંયા તે મમોપદર્શયિતવ્યમિતિ ।^૨

આજ હકીકત ઉદાયન અને પ્રભાવતીના સંબંધમાં થયેલી જેનું વર્ણન હેમ-
ચંદ્રના શબ્દોમાં બોધ્યે.

તામન્યદાર્ચામર્ચિત્વા પ્રમોદેન પ્રભાવતી ।

પત્યા સમેતા સંગીતમયિગીતં પ્રવ્રક્રમે ॥

તાનોવાનગતથવ્યં વ્યક્તવ્યજનઘાતુકમ્ ।

વ્યક્તસ્યરં વ્યક્તરાગં રાજા ણીનામઘાદયત્ ॥

તીવ્રવ્રતપરિક્લિષ્ટઃ સંભોગામિમુખાદરઃ ।

લજ્ઞાં પ્રવ્રજ્યયા સાદૈ ત્યક્ત્વા સ પુનરેષ્યતિ ॥

વ્યક્તાંગહારકરણં સર્વાંગાભિનયોજ્જ્વલમ્ ।
 નનર્તે દેવ્યપિ પ્રીતાં લાસ્યં તાંડવપૂર્વકમ્ ॥
 રાજાન્યદા પ્રભાવત્યાં ન દદર્શ શિરઃ ક્ષણાત્ ।
 નૃત્યંતં તત્કવન્ધં તુ દદર્શાંજિકવન્ધયત્ ॥
 અરિષ્ટદર્શનેન દ્રાક્ ક્ષુભિતસ્ય મહીપતેઃ ।
 તદોપસર્પન્નિદ્રસ્યેવાગલત્ કંચિકા કરાત્ ॥
 અકાંઠતાંડવચ્છેદકુપિતા રાણ્યથાવદત્ ।
 તાલચ્યુતાસ્મિ કિમહં વાદનાદ્વિરતોઽસિ યત્ ॥
 હૃત્યં પુનઃ પુનઃ પૃષ્ઠઃ કંચિકાપાતકારણમ્ ।
 સત્તથાલ્યત્ મહીપાલો વલીપાન્ ધોગ્રહઃ ચલુ ॥
 રાણ્યુચે દુર્નિમિત્તનાલ્પાયુરહં પ્રિય ।

* * * * *

પથમુક્તઃ સતિર્વન્ધમભ્યધાદ્વસુધાધયઃ ।

અનુસિષ્ઠ મદ્વાદેવિ યત્તુભ્યમભિરોચતે ॥

દેયત્થમાત્થા દેવિ વૌધનીયસ્ત્વયાન્વહમ્ ૧

આ બંને અવતરણો ઉપરથી બૌદ્ધ અને જૈન બંને શ્રેણીમાં ઠેરથી બધી અભિજ્ઞતા છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અને હું તો આથી પણ આગળ વધી એમ કહી શકું છું કે દિવ્યાવદાનમાંનું ઉદ્ધાયણુ નામ એ જૈન નામ ઉદ્ધાયનના બદલે, અગર જૈનનામ ઉદ્ધાયન એ બૌદ્ધનામ ઉદ્ધાયણુના બદલે પ્રાંતિથી કે લિપિભેદથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. કારણ કે બંનેનાં શ્રેણીમાં બંને પ્રકારના પાદભેદો ચોખ્ખા મળી આવે છે. દિવ્યાવદાનમાં જોકે સર્વત્ર સ્ત્રી-યણુ પાદ આવેલો છે તો યણુ બે ચાર ઠેકાણે ઉદ્ધાયણુ એવું પાદાંતર પણ મળી આવે છે. અને એમાં વળી એ ઠેકાણે તો ખાસ જ્ઞેહમાં જ એ એકજ પાદ આવેલો છે. જેમકે

મુક્તો પ્રત્યૈશ્વ યોગૈશ્વ શલ્યૈર્નિર્વરણૈસ્તથા ।

અઘાપ્યુદ્રાયણો મિદ્ધુ રાજધર્મેન મુચ્યતે ॥ (પાન ૫૬૭).

શ્રેણેન્દ્રે તો અવદાનકલ્પલતામાં સર્વત્ર ઉદ્ધાયણુ એ જ પાદ આવેલો છે અને તે પદમાં હોવાથી ખીજા પાદાંતરને તેમાં અવકાશ પણ નથી. ઉદાહરણાર્થે—

—વમ્ભૂધ સમયે તસ્મિન્ રૌઢકાલ્યે પુરે નૃપઃ ।

શ્રીમાનુદ્રાયણો નામ યશશ્ચન્દ્રમહોદધિઃ ॥૩૧॥

—કદાચિદ્ધિવ્યરત્નાઙ્ગં કલ્પચં કાશ્વનોઽજ્જ્વલમ્ ।

પ્રાહ્લિણોદ્ વિમ્બિસારાય સારમુદ્રાયણો નૃપઃ ॥૧૧॥

—વિમ્બિસારસ્ય હસ્તાઙ્ગલેખામુદ્રાયણો નૃપઃ ॥

—ઉદ્રાયણસ્ય નૃપતેરાર્ય્યઃ કાત્યાયનોઽથ સઃ ॥

આ અવંતરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બૌદ્ધધર્મમાં અસલ નામ રોદ્રાપણ નહીં પણ ઉદ્રાપણ હોવું જોઈએ અને એ જ નામ જૈનોના ગ્રંથકોશોમાં પણ સંમત હોવા તેમ જાણે છે. હેમચંદ્ર વગેરેના ગ્રંથોમાં તેમ જ આવશ્યકસૂત્રની સંસ્કૃત દીક્ષા આદિમાં પ્રાચીન સર્વત્ર ઉદ્દાયન એવા પાંડ ઉપલબ્ધ થાય છે પણ લગવતીસૂત્ર તથા આવશ્યકચૂર્ણના જૂના હસ્તલેખોમાં ઘણી જગ્યાએ ‘‘ઉદ્દાયણ’’ એવી ‘‘પાંડ’’ સ્પષ્ટ મળી આવે છે. આ ઉપરથી હું માતું છું કે જૈનોને પણ બૌદ્ધોની ‘‘માદક’’ અસંલ નામ ‘‘ઉદ્દાયણ’’ જ સંમત હતું જેવું પ્રાકૃતરૂપે ઉદ્દાયણ થાય છે. ખરી રીતે ‘‘ઉદ્દાયણ’’ શબ્દ પણ ખાસ સંસ્કૃત

૧ આ લેખની શરૂઆતમાં, ઉપર ને મેં, ચેટકની ‘‘પુત્રીઓ’’ સંબંધી કથનવાળું આવશ્યકચૂર્ણનું અવંતરણ આપ્યું છે તેમાં ‘‘ઉદ્દાયણ’’ પાંડ જ આપેલો જોવાશે. હાલમાં મારી પાસે જે આવશ્યકચૂર્ણની હસ્તલિખિત પ્રતિ છે તેમાં એ જ પાંડ છે. એ પ્રતિ અમદાવાદના રહેલાના ઉપાધ્યક્ષના જંડારમાંની છે અને સંવત ૧૫૧૮ ની સાલમાં લખાઈ એલી છે. એ પ્રતિ લખાવનારની પ્રશસ્તિ પણ છેવટે આપેલી છે જેમાં કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત નોંધેલી હોવાથી હું તેને અહીં પુરી ઉતારી લઉં છું.

॥ સોં માણિક । સોં માંડય । સોં ધીજા લેખિતમંત (થ) પ્રશસ્તિ-
લિખ્યતે । યથા ।

શ્રીઓસર્વશાંઘરપૂર્ણચન્દ્રઃ સદૃશશોભાગુણદીપ્યમાનઃ ।

શ્રીસાંગણો મંત્રિવરો વખૂચ ઢીલીપતેર્ગ્યાસિધરાધિપસ્ય ॥

સોં સાંગણસુતઃ સોં પદમઃ (?) શ્રીશુભંજયાદિતીર્થે સંઘપતિકાર્યકર્તા ।
સોં પદમ(?)સુત સોં ધર્મ (?) મહાનુભાવો વખૂચ તદન્વયે સોં ધર્મસુત
સોં મોજા સોં મોજાભાર્યા ચાર્દ રાજલદેહ તસ સ(સુ)ત સોં ધોમાણિક
સુતેઃ સોં માંડણ સોં મોમાભિધેઃ । સોં માણિકભાર્યા શ્રાં.....સોં માંડવ-
ભાર્યા શ્રાવ(ચિ)કા સદજ । સોં મોમા ભાર્યા શ્રાં અદવદે સોં મોમાસુત
સોં.....પ્રમુખ કુટુંબપરિવારયુક્તેઃ સરસ્વતીકોશે લેપિ(લિ)ત સંગૃહીતાનેકમંથેઃ
સંઘપતીભૂય શ્રીશુભંજયગિરિનારમીસોપારકધીજીરપહ્લીશપાર્શ્વનાથશ્રીઅર્જુનાચલ-
વદવાળીશ્રીઅભિર્નવનમસુ સતીર્થયાત્રાદિદાનપુણ્યકારકેઃ સંવત્ ૧૫૧૮ વર્ષે
વદાતપાગચ્છનાયક મદ્દાં શ્રી રત્નસિંહસૂરિ । મદ્દાં શ્રી ઉદયવલ્લભસૂરિ ।
મદ્દાં શ્રી જ્ઞાનસાગરસૂરિ । મદ્દાં શ્રી ચારિત્રસુંદરસૂરિ । મદ્દાં ઉદયસાગર
ઉપાધ્યાય ઉદયમંડનગણીનામુપદેશેન સ્વથેયસે શ્રીઆવશ્યકચૂર્ણ સમાપ્તમિતિ ॥
છ ॥છા॥ બ્રાહ્મણજીવાલિખિતં કરકૃતમપરાધં ક્ષંતિમદંતઃ સન્તુ ॥ (આમાં જેટલા
શૃદ્ધરથોનાં નામે આવેલાં છે તે બધા ઉપર ઠાણ જાણે ઠાણ એ શાહી ફેરવી તેમને ધુન્તી
નાંખવાનો પ્રયત્ન થા હેતુથી ક્યો હશે ?) પ્રશસ્તિ પછી ખીજા અક્ષરોમાં એક શેરો
મારેલો છે જેમાં જણાવ્યું છે—પદ પ્રતિ સંવત્ ૧૭૬૨ વર્ષે ચૈત્રશુદ્ધિ ૭ દિને શ્રી

—ચિત્રી ૬ ને નિખજીયે નિખેડારી મલ્કી છે ॥

હોય એમ લાગતું નથી. મૂળ એ શબ્દ પ્રાકૃત હોઈ ઉદ્ઘાયણ જ હશે જેનું સંસ્કૃત રૂપ બૌદ્ધોએ ઉદ્ઘાયણ દર્શ્યું અને જૈનોએ તેને વધારે સંસ્કૃત કરી તેની જગ્યાએ ઉદ્ઘાયન મુક્યું.

આ રીતે આપણે બૌદ્ધ અને જૈન દયામાં કેટલું બધું સામ્ય છે તે જોયું છે. આ વિલક્ષણ સામ્યનું મૂળ ખોળી દાઢવું દરિણ છે. જૈનોની હકીકત ઉપરથી બૌદ્ધોએ પોતાની દયા ઘડી ઠાઠી છે કે બૌદ્ધોની હકીકતને જૈનોએ બંધબેસતી કરી લીધી છે કે વળી આ બંને સંપ્રદાયોએ કોઈ ત્રીજી જ હકીકતના મૂળ ઉપરથી પોતાની દયા-દર્શનના ઉપજાવી દાઢી છે, એનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. (અપૂર્ણ)

જ્યોતિષ વેદાંગ*

[હરિહર પ્રાણશંકર લંક.]

વેદનાં ૭ અંગમાંનું એક અંગ “ જ્યોતિષ ” છે. આ વેદાંગ જે રૂપમાં હાલ ઉપલબ્ધ છે, તે રૂપમાં તેનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ છે. હસ્તલિખિત પ્રતોની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી અશુદ્ધિ એ જ આનું મુખ્ય કારણ હોય એમ લાગે છે. યુરોપીય સંસ્કૃત પંડિતોએ મહેનત લઈ અનેક પ્રતો મેળવી તેમાંથી શુદ્ધ પાઠ તારવી કાઢવાનો બહુ પ્રયાસ કર્યો છે, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા છે, અને ‘ જ્યોતિષ વેદાંગ ’ નો મોટો ભાગ હજી અસ્પષ્ટ છે.

આ અંગમાં ખતાવેલી ગણતરીમાં પાછળથી રચાયેલા સંસ્કૃત અંગો ‘ જોટલી-ઝીણવટ ’ ન હોય એ આ અંગનું વેદાંગકાળ કામ જોઈતું પ્રાચીનત્વ વિચારતાં સ્હેજે સમજાય એવું છે. આ અંગ વિષે પુરાતત્ત્વના શોધીનોએ જે રસ ખતાવ્યો છે તે તેની ગણતરીને લીધે નહિ, પણ જૂદા જ કારણોને લઈને. એક કારણ તો એ કે આ અંગ હિંદુસ્થાનના અને તેથી જગતના સર્વ જ્યોતિષ અંગોમાં પ્રાચીન છે. અતિ પ્રાચીન કાળમાં માનવજાતિની આકાશસ્થ પદાર્થો વિષે શી કલ્પના હતી એ જાણવાની અત્યારે આપણને સહજ મંજૂ થાય છે. વળી આ અંગ ભારતીય જ્યોતિષ કલ્પનાનું હોમરથાન ગણાય, તેથી ભારતીય જ્યોતિષપ્રવાહનું સ્વરૂપ સમજવામાં આ અંગ આપણને સહાય થઈ શકે. પણ યુરોપીય પંડિતોનો આ અંગ વિષેનો રસ જૂદા જ ધોરણપર છે. આ અંગમાં ઉત્તરાયણના કાળ સંબંધે ઉદ્દેશ્ય છે, તે ઉપરથી આ અંગની રચનાના કાળનો એટલે વેદાંગકાળનો નિર્ણય કરવામાં પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે.

‘ જ્યોતિષ વેદાંગ ’ નો અર્થ ઉકેલવાના જે પ્રયાસો થયેલા છે, તેમાં પ્રો. થિયોનો પ્રયાસ કંઈક વધારે સફળ હોય એમ લાગે છે. એમણે ‘ એસિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેન્ગાલ ’ ના મુખપત્ર (૧૮૭૭, અંક ૪) માં એક લેખ લખ્યો છે, તેનો આધાર આ લેખમાં ઘણું ઠેકાણું લીધો છે.

પહેલાં તો પ્રો. ઉવીયરે કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતો પરથી તારવી કાઢેલા અંગપાઠ નીચે આપ્યો છે. આમ કરવાનો હેતુ એ નથી કે જૂદા જૂદા પાઠોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ જોતાં આ પાઠ ઠીક લાગ્યો છે; એવી મહેનત બની શકી નથી. હેતુ ફક્ત એટલો જ છે કે આગળ ઉપર જે ચર્ચા કરવાની છે તેમાં આ સ્ત્રોતોનો ઉદ્દેશ્ય આવશે, તેથી તેમને પૂર્વાપર સંબંધમાં આપ્યા હોય તો અર્થ સમજવામાં સરળતા થાય. વળી અંગની ભાષા અને દૃઢમ્મતાનો કંઈક ખ્યાલ આવે એ હેતુ પણ આમાં રહેલો છે.

पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् ।

दिनत्वचनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा शुचिः ॥ ૧ ॥

* પ્રો. થિયો, ઉવીયર, કોલબ્રૂક, થી. યં. બા. દીક્ષિત, કે. ના. હજે વગેરે એ અનેક સ્થળે કરેલી ચર્ચાને ભૂમિકા તરીકે લઈને આ લેખ લખ્યો છે. પણ તેમના મત-બચી મારે અનેક બાબતમાં જૂદાં પડ્યું પડ્યું છે. જ્યાં જ્યાં આમ થયું છે, ત્યાં ત્યાં મેં તેનાં ગાણિતિક કારણો આપ્યાં છે.

ज्योतिषामयनं पुण्यं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

ब्राह्मणेन्द्राणां समतं यज्ञकालार्थसिद्धये ॥ २ ॥

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः ।

तस्मादिदं कालविज्ञानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम् ॥ ३ ॥

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वद्देवाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धानि स्थितम् ॥ ४ ॥

माघशुक्लपक्षस्य पौषकृष्णसमापिनः ।

युगस्य पञ्चवर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्षते ॥ ५ ॥

स्वराक्रमेते सोमाकौ यदा साकं सवासवौ ।

स्यात्तदादि युगं माघस्तपः शुक्लोऽयनं ह्युदक् ॥ ६ ॥

प्रपद्येते श्रविष्ठादौ सूर्याचन्द्रमसाबुदक् ।

सार्पार्थं दक्षिणार्केस्तु माघश्रावणयोः सदा ॥ ७ ॥

धर्मवृद्धिरपां प्रस्थः क्षपाहास उदगगतौ ।

दक्षिणे तौ विपर्यासः पण्डित्वायनेन तु ॥ ८ ॥

प्रथमं सप्तमं चाहुर्यनाद्यं त्रयोदशम् ।

चतुर्थं दशमं चैव द्विर्गुमाद्यं बहुलेऽप्युतौ ॥ ९ ॥

विषुस्त्वष्टा भवोजश्च मित्रः सर्पोऽश्विनौ जलम् ।

धाता कथायनाद्याः स्युरर्ध्वपञ्चममस्तवृत्तुः ॥ १० ॥

एकान्तरेऽङ्गि मासे च पूर्वान्कृत्वा द्विरुत्तरः ।

अर्धयोः पञ्चवर्षाणां मृदू पञ्चदशाष्टमौ ॥ ११ ॥

द्विहेयं पर्य चेत्यादेः पादस्त्रिंशत् सौकिका ।

भागात्मना पञ्चज्यांशान्निर्दिशेदधिको यदि ॥ १२ ॥

निरेके द्वादशाभ्यस्तः द्विगुणं चाऽयसंयुतम् ।

पट्या पट्या युतं द्वाभ्यां पर्वणां राशिरुच्यते ॥ १३ ॥

स्युः पादोऽर्धं त्रिपद्यायास्त्रिद्वयेकेऽङ्गः कृते स्थितिम् ।

साम्येनेन्दोः सृणोऽन्येतु पञ्चकाः पर्वसंमिताः ॥ १४ ॥

भांशाः स्युरष्टकाः कार्याः पञ्चा द्वादशकोहता ।

एकदशगुणश्चानः शुक्लेऽर्धे चैन्द्रवा यदि ॥ १५ ॥

ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ

[પં. બહેચરદાસ જીવરાજ દોશી]

[આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૈરસેની વગેરે ભાષાઓનાં વ્યાકરણો રચતાં પોતાના 'શબ્દાનુશાસન'ના અંતિમ અધ્યાયના અંતિમ પાદમાં 'અપભ્રંશ' ભાષાનું પણ વ્યાકરણ રચેલું છે (જુઓ સ. ૩૨૯ થી ૪૪૭). અપભ્રંશ એટલે કોઈ કારણને લીધે થએલો મૂળ-સ્થિતિનો બગાડ વા વિશેષ બગાડ. જે ભાષા હેમચંદ્રાદિકૃત અપભ્રંશનાં નિયમ-નિયંત્રણોને અનુસારે લખાતી વાં બોલાતી તે અપભ્રંશ કહેવાતી. વ્યાપક પ્રાકૃતના મહારાષ્ટ્રી, શૈરસેની, માગધી વગેરે પ્રાંતિક ભેદોની જેમ અપભ્રંશના પણ અનેક ભેદ આચાર્ય 'માર્કડેયે' પોતાના 'પ્રાકૃત-સર્વસ્વ'માં જણાવેલા છે. વર્તમાનમાં ચાલતી પ્રાંત પ્રાંતની આર્યભાષાઓ તો અપભ્રંશની પણ સગી ગણાય 'બોલચાલમાં કે લખાણમાં વ્યાકરણ-નિયંત્રિત' અપભ્રંશ ભાષાનો પ્રચાર તદ્દન ક્યારથી અટક્યો? ' એ હજી વિવાદાસ્પદ છે, તો પણ ભાષાઓનો ઇતિહાસ એ સમય માટે જે નિર્ણય આણે, એ જ નિર્ણય આપણી પ્રાંતિક ભાષાઓના પ્રસવ માટે બંધબેસતો આવવાનો છે. અમુક અમુક શતકવાર 'પ્રાચીન ગૂજરાતી' નું કે બીજું કોઈ પ્રાંતિક ભાષાનું ગદ્ય કે પદ્ય સાહિત્ય સામે રાખી અપભ્રંશના નિયમો દ્વારા પૃથક્ દરવામાં આવે, તો જરૂર તે તે ભાષાનો પ્રસવ-સમય જાણવો સુકર થાય. આ જ લક્ષ્ય રાખી એક '૧૬મા સદીની 'ચૈત્ય-પરિપાટિ' અને 'અપભ્રંશનું વ્યાકરણ' આ ક્ષેત્રમાં આવવામાં આવ્યો છે. 'ચૈત્ય-પરિપાટિ'ની ભાષામાં કેટલાં રૂપો શુદ્ધ અપભ્રંશનાં વપરાએલાં છે અને કેટલાં રૂપો પ્રાંતિક અપભ્રંશનાં આવેલાં છે?—એ વિષે અને એ 'પરિપાટિ' ના કર્તા વગેરેના ઇતિહાસ વિષે તે 'પરિપાટિ' સાથે જ લખવામાં આવનાર છે.]

૧. 'પ્રાકૃત-સર્વસ્વ' માં આવેલા અપભ્રંશ પ્રકરણને જુઓ.
૨. અપભ્રંશ ભાષામાં પણ નિયંત્રણ શાં? તો પણ આચાર્ય-હેમચંદ્રાદિ વैयाકરણોએ એ ભાષાને પણ ખાસ ખાસ પ્રત્યેક અને યોગ્યકે ફરકારે દ્વારા-નિયંત્રેલી છે. એ જ નિયંત્રણ અહીં સમજવું.
૩. શુદ્ધ અપભ્રંશ ભાષા એટલે વ્યાકરણના નિયમપૂર્વક વપરાએલી અપભ્રંશ ભાષા.

१

गिरिनार-चैत्रप्रवाडी

(विक्रम संवत्-१५१५ना अरमानी)

- १ पणमवि गायम-सोमि जमु आठ इ मिद्धी ।
 २ मरमनि अंविक्क देवि वे वि भूवल्लयपासिद्धी ।
 ४ कर मिरि जोडी वीनवूं ए दिऊ मऊ मति माडी ।
 ५ ऊजिल्ल-गिरिवरतणी अ करिसु द्विव चैत्र-प्रवाडी ॥ १ ॥
 ६ जिम जिम मऊ मनि मंभरट ए गिरिवर गिरिनारो ।
 ७ तिम तिम माड न मारि अंगि अलजउ अपारो ।
 ८ एह नि एक ऊमाहडउ ए ह्रीअडउ निसदीस ।
 ९ कहीं रेवयराय-पाय लाइसु निज सीस ? ॥ २ ॥
 १० जव जात्रइं अम्हे आविआ ए गिरिनारह निअडा ।
 ११ दंडिउ तीरथराय हरिपि उल्लमि हव दिअडा ।
 १२ ओ दीसइ गिरि-मिहारि नेमि-मंदिरे भज लहकाइ ।
 १३ आमलसारउ कलस-दंड मोवनमइ झलकइं ॥ ३ ॥
 १४ मेघाडंबर सिरहिं छत्त नित नितु नीझरणा ।
 १५ चामर वरि सोहंति मुकुट नेमीमर-भवणा ।
 १६ बारह-तण पहिरे-वि-नीलकल्लाहिं बईठउ ।
 १७ आज संखी ! मइ गिरिहं राय निअ-नयणे दीठउ ॥ ४ ॥
 १८ जूनइ-गदि गयणमा-लंग कोमीसां-ओलि ।
 १९ माहि समी भूइं नयर-वास बिहु पासो पालि ।
 २० पूरवमुखि प्रामादि तिहां जिण प्रथम नमीजइ ।
 २१ पश्चिम-मुखि सिरिवद्धमाण पूनी फल लीजइ ॥ ५ ॥
 २२ बीजइ थानकि तेजपाल-मंतीसर-कारिअ ।
 २३ तेजलपूर-वर मंडणउ ए मिरिपास जुहारिअ ।
 २४ समरसिंह-मानदेवतणउं ऊधार निहालउ ।
 २५ मंडपि मंडिअ अतिविमाल चउवीम जिणालउं ॥ ६ ॥

- २१ वस्तुः
- २७ गोअमसामिअ-गोअमसामिअ-पमुह समरेवि ।
- २८ सिरिरेवइगिरिणी रचिसु चेत्र-परिवाडि मीठी ।
- २९ जब आन्या गिरि-कडणि ताम सिहरि वसही अ दीठी ॥ ७ ॥
- ३० जूनइ-गदि गिरि-तलहटीअ वंदी आदि जिणिंद ।
- ३१ वीर पास प्रभू पूजि करि उम्मूलिअ दुह-कंद ॥ ८ ॥
- ३२ भापाः
- ३३ हेव चाळउ गिरिनारी-पोलिइं, संचरीइजई गिरि-मोलिइं, ओलिइं
सिहरि दीसंति ।
- ३४ मारणि जिमणइं गिरि दामोदर,-सिल्वरि मूरति नेमि-जिणेसर,
घरइ म आणउ भ्रंति ॥ ९ ॥
- ३५ सोवनरेख-नदीतड-कंठिइं, डावइं मारगनइ उपकंठिइं, कालमेघ खेत्रपाल ।
- ३६ तिहां दीसइं नानाविध रूख, फेहइ अनमतणी जे भूख, दूख करइं
विसरालं ॥ १० ॥
- ३७ फुलिअ फलिअ नवही बही, एक एक पाहिइं अतिभही, हेली ! कण
न जाइ ।
- ३८ एक लगइं हुइं रूपासिद्धि, इकि दिइं कणयकोडिनी रिद्धि, नउ हुइं
गुरु-आमनाय ॥ ११ ॥
- ३९ हव चाडिअउ गिरिनारह पाजइं, सलि मुरहि वाय तिहां वाजइं,
तादिक बलइं सरीरि ।
- ४० बेउ पते परिमलि महमहती, वनसपती दीसइं गहगहती, गिरिवर
गुहिर गंभीर ॥ १२ ॥
- ४१ धन धन बाहडठ व्यापारिअ. त्रिसठि लाखद्रव्यइं जिण कारिअ,
इसिअ सुहेली पाज ।
- ४२ रंगिइं रमलि करंत चडीजइ, पमि पमि परव-पोलि पेखीजइं, सारीजइं
सवि कान ॥ १३ ॥
- ४३ विहु पानि मोलि अछइं अतिऊंडी, आगलि आवइं मांकडकूंडी,
रूडीपरि तिहां कीजइ ।

- ४४ साकर-वाणी परव भरीजइ संघलोक पाणी पाईजइ, धनहतणउं .
फल लीजइ ॥१४॥
- ४५ बार मास नीझरण झराइं, टहुकइं कोकिल मोर कीगाइं, छ इ रिउ
वासि वसंति ।
- ४६ अनुक्रमि मूलगो पोलि प्रवेस, जब दिट्ठा प्रासाद जिणेस, हरिषि
हिआं बिहसंति ॥१५॥
- ४७ वस्तु;
- ४८ पाज चडिअइ पाज चडिअइ गिरिहि गिरिनार ।
दामोदर कालमेघ परव पोलि प्रोकार छज्जइं ।
- ४९ ओपधि वृक्ष वनस्पती महमहंति नीझरण वज्जइं . ॥१६॥
- ५० अनुक्रमि चडतां मूलगिअ पोलिइं किउ प्रवेस ।
- ५१ जिणप्रासाद निहालिआ टलिआ सयल किलेस ॥१७॥
- ५२ भाषा---
- ५३ एक निरंतर जिणप्रासाद दीसइं तिहां निम्मल ।
- ५४ आमलसारा कलस दंड सोवन्न-अलामल ॥१८॥
- ५५ सिल्लवरी लहकइं धन पताक जाणे किर नचइं ।
- ५६ वाजिन्न वाजइं गुहिर सादि अंबर घणं गज्जइं ॥१९॥
- ५७ निरमालडिए;
- ५८ पहिलउं प्रभु नेमीसरह पहुता सीढहुआरि ।
- ५९ सज्जणपांत्रि कराविउं निरमालडिए दीठउं नीरण उधार ॥२०॥
- ६० अलनई आजई नेमिनाह भेटिउ परमेसर ।
- ६१ पश्चिम मुह गन्मारयम्मि बइठउ अलवेसर ।
- ६२ रतनई श्रावकि आणिउ ए कंचणह बलाणा ।
- ६३ ऊजरि पहुतउ आम ताम न हु चहइ ठाणा ।
- ६४ तउ तिणि फेरी मंडिउ ए जिणप्रासाद असेस ।
- ६५ त्रिणि काल प्रभु नेमि जिण निरमालडिए हव तसु पूज करेसु ॥२१॥
- ६६ मेसर नइ कप्पूर-चूर चंदनि चरनीजइ
- ६७ चंपक केतक कुसुममाल महापूज रचीजइ ।
- ६८ स्नात्र करी हिव इंद्रमाल पोदी पहिरीजइ ।

- ६९ देई महाधन आरति अ मंगलीवउ कीजइ ।
 ७० इगि परि प्रभु पूजा करि अ पूरिअ मनह रुहाडि ।
 ७१ हिव जगतिइं निन बंदिंसिउं निरमालडिइ बे कर करवि निलाडि ॥२२॥
 ७२ मंडपि मंत्रिअ वस्तुपालि दोइ प्रतिमा ठाविअ ।
 ७३ आगलि नेमि-निणिंद-चलण बहु विंच नमेवि अ ।
 ७४ हिव चावत्तरि देहरीसु छहं दरिसण युगतिइं ।
 ७५ जिण-प्रतिमा छइं विविहभंगि पूजाजइ भगतिइं ।
 ७६ चउकी पेखि सवालखिअ अ प्पापा-मटि बिंच
 ७७ गई चउवीसी सात जिण निरमालडिइ अम्हि अरचउं अविछं ॥२३॥
 ७८ जगति न लाभइं बिचपार हव रिसह-विहारो ।
 ७९ तिलवउं तोरण जोईअइ सेतुज-अवतारो ।
 ८० द्राहिण दिसि संपेतसिहरि पूजउं जिण-बांस ।
 ८१ डावइं अष्टापदि जिणिंद बंदउं चउवीस
 ८२ बंछिअ दग्गमि बार कोडि असीअ लाख आनंदि
 ८३ हव कल्याणत्रय-तणइ निरमालडिइ जाईजइ प्रासादि ॥२४॥
 ८४ घन घन सोनी समसिंह मालदे व्यवहारिअ ।
 ८५ जेहिं कल्याणत्रय-विहार-उद्धार कराविअ ।
 ८६ त्रिहुं दिसि त्रिहुं भूमीहिं मूलनायक तिहां बार ।
 ८७ कोसमि रहिआ प्रथम भूमि सिरिनेमिकुमार ।
 ८८ बड्ढां जमु पात्तालि अंनलिइं सवे छंत्ता रोग ।
 ८९ मेविउ स्वामी पूरवइण निरमालडिइ अनुदिन भोग-संयोग ॥२५॥
 ९० दिक्ख-नाण-निब्बाण तिहां सिरि सोहइ छत्र ।
 ९१ नीरण प्रतिमा वाम-पासि धुरि तामु सनात्र ।
 ९२ मंडप सयल विसाल मेघमंडप रुलिआलउ ।
 ९३ त्रिहुं दिसि भद्र-तणा प्रमाद चावत्त जिणालउ ।
 ९४ ओसवंसि श्रीसमरसी मालदेव मनरंगि ।
 ९५ संब चऊदचउराणवइ निरमालडिइ उद्धरिउ उज्जंग ॥२६॥
 ९६ तमु तडि जिण-पूजा-निमित्त चंपकवन रोपिअ ।
 ९७ दह दिमि परिमल (म)हमहंति छाया-मरि ओपिअ ।

- ९८ हव जईई नरपाल-साह कारिअ प्रासादि ।
 ९९ संपति निव कारविअ वीर पित्तलमय वांदि ।
 १०० नंदीसर अट्टावयह सेतुंजय अवतार ।
 १०१ त्रिहुं दिमि थजी(?) जिण नमउं निरमालहिण चंद्रगुफा मज्जारि ॥२७॥
 १०२ हव जीराउलि तित्थ साहमेईईं निम्माविअ ।
 १०३ शोणागर प्रामादि विव पित्तलमय ठाविअ ।
 १०४ कोठारिअ पूनसीद्वतणइ सिरिसंति जिणिंदो ।
 १०५ नागमो-ञ्जिरि इंदमंडप पेविअ आणंदो ।
 १०६ जोईअ कुंड गइंदगु ए लत्रसिला-तमु हेठि ।
 १०७ सांकलिआली पाज पुण निरमाल हेण निरविअ द्रेठि ॥२८॥
 १०८ नेमिजिणवर नेमिजिणवर करिअ सत्ताय जगति अ पाषामादि नमिअ ।
 १०९ रिसदनाह सेतुज्ज सामिअ कल्याणवय नेमिजिण वद्धमाण
 पित्तलह निम्मिअ ।
 ११० जीराउलि अवतार-वर पित्तलमय जिणचंद ।
 १११ सति-जिणिंद जुहारि करि कूटा भवह विछंद ॥ २९ ॥
 ११२ भाषा— (भमारुली)
 ११३ गिरिवि दूक सोहायणां तु भमारुली हव तिहां जिण चंदेमि ।
 ११४ धुरि मरुदेवा कवाडि जूत तु भमारुली राजीमति रहनेमि ॥३०॥
 ११५ डावई पाज सुकोमली तु भमारुली चडोइ गेलि करंत ।
 ११६ अंबिकदेवि आराहिअइ भमारुली साहम्मिणि गुणवंति ॥ ३१ ॥
 ११७ जसु आदोमिईं नीपजईं तु भमारुली गिरि मिरि इम प्रासाद ।
 ११८ मगैज मनोरथ पूरवइ तु भमारुली टाळइ सयल विपाद ॥ ३२ ॥
 ११९ नेमीमर सिरुवरि धरइ तु भमारुली समरी दिइ हुंकार ।
 १२० एक जीम किमु वर्णवुं तु भमारुली महिमा न लेहउं पार ॥ ३३ ॥
 १२१ आगलि अवलोणा मिहर तु भमारुली ज्ञानसिला श्रीनेमि ।
 १२२ ईहपिकउ, हुट दूकइं तु भमारुली मुगतिइं जईई खेमि ॥३४॥
 १२३ अऊठ कोटि यादव कुमर तु भमारुली ईहं ऊपनां ज्ञान ।
 १२४ ईणं गिरि ऊचईं, सिखर तु भमारुली अवर न एह समान ॥ ३५ ॥
 १२५ तिहां आरुहिअ निहोलीइं तु भमारुली-रुअइउं लाखाराम ।

- १२६ सहसाराभिइं नेमि जिण तु भमारूली पेखी करउं प्रणाम ॥ ३६ ॥
- १२७ विषम पाज यतनेइं चडीइ तु भमारूली आगलि सांय पज्जून ।
- १२८ पूजी सफल करेसु हव तु भमारूली लाभी माणुस योनि ॥ ३७ ॥
- १२९ आगलि सिद्ध विणायग तु भमारूली दीसइ पुण अतिदूरि ।
- १३० तसु देहरी निहालना तु भमारूली ऊपजइ आणंद पूर ॥ ३८ ॥
- १३१ वस्तुः—
- १३२ जाख कवडिल जाख कवडिल अनइ मरुदेवि ।
- १३३ राजीमति रहेनेमि नमि पालव दवि अंविक्क अराहउं ।
- १३४ अबल्लोणा सिंहरी नईं ज्ञानसिद्धा निअ नयणि चाहउं ॥ ३९ ॥
- १३५ आगलि सांय पज्जून नमउं सिद्ध विणायक दूंक ।
- १३६ कंचण बलाणा वारणइ पेक्खिअ पानक मुंकि ॥ ४० ॥
- १३७ माल्हंतडे—
- १३८ हव बलि पाळा आविआ ए माल्हंतडे सहसर्विंदु गुफ दीठ ।
- १३९ ऊजिलपति बलि भेटिउ ए माल्हंतडे नयणडे अमिअ पईठ ॥ ४१ ॥
- १४० पाय लागी नइ वीनवुं ए माल्हंतडे वीनतडी अवधारि ।
- १४१ हुं प्रभु भागउ भवभ्रमण माल्हंतडे तउ आविउ तुम्ह बारि ॥ ४२ ॥
- १४२ पुद्गल—प्राव्रत जे कहिआ ए माल्हंतडे गिनमति आठ प्रकार ।
- १४३ नं पहिल्या व मईं किआ ए माल्हंतडे अनंत अनंती बार ॥ ४३ ॥
- १४४ चउरासी लख जीवयोनि माल्हंतडे तिहां छईं जे कुलकोटि ।
- १४५ ते मईं फरिमो अनंतवार माल्हंतडे प्रभु कहिरइ दिउं खोदि ॥ ४४ ॥
- १४६ कुणिहि जनमि नवि भेटिउ ए माल्हंतडे तुं ठाकुर मईं नाह ।
- १४७ हवतां जउ प्रभु तुम्हि मिल्या ए माल्हंतडे तउ मझरईं दिउं बांह ॥ ४५ ॥
- १४८ नारमूआ—
- १४९ हूं नवि मागउं राजरिधि नारमूआ नवि हुं भोगविलास ।
- १५० एक जि मागउं नेमिजिण नारमूआ छोडि नमूं प्रभवास ॥ ४६ ॥
- १५१ तुं कल्पतरु कामधेणु नारमूआ तूं चित्तामणि सार ।
- १५२ तूंइ समउ जगि कोइ नही नारमूआ मनवंचित दातार ॥ ४७ ॥
- १५३ द्विव करुणा कर मामिआ ए नारमूआ सेवकनी करउ सार ।
- १५४ सुगतिपुरी लेईं पहुचिउ ए नारमूआ आपउ सुज भंडार ॥ ४८ ॥

- ૧૬૬ ચૈત્ર-પ્રવાહિ ઇ પદ્મં ગુણં નારમૂઆ અન્નં જે નિમુણંતિ ।
 ૧૬૬ તે સવિ તીરવ-જાત્ર તળડં નારમૂઆ નિશ્ચંદં ફલ પામંતિ ॥ ૪૨ ॥
 ૧૬૭ શ્રીસોમસુંદર ગુરુ અ ગણહર મીસ સિવસુત્તદાયકો
 ૧૬૮ જયતં શ્રીગુરુ રયણસેહર સૂરિ તપગણ નાયકો ।
 ૧૬૯ તમુ સીસલેસિહિ દેમહંસિહિ યુણિઅ રેવયગિરિવરો
 ૧૬૦ જે ભવિઅ ભાવં તાંહ આવં મયલ સિદ્ધિમયંવરો ॥ ૪૦ ॥

૧૬૧ ॥ ઇતિ શ્રીગિરનારસ્તવન સંપૂર્ણ ॥

૧

ગિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ.

- ૨ પ્રજ્ઞામી ગાતમ-સ્વામી જેને આઠે સિદ્ધિ
 ૩ સરસ્વતી અંબિકા દેવી એ ૫ ભૂપલયપ્રસિદ્ધિ
 ૪ કર શિરે જોડી વીનપૂં એ હો મને મતિ માતા !
 ૫ ઉજ્જવલ-ગિરિવરની કરીશ હવે ચૈત્ય-પરિપાટિ ૧
 ૬ જેમ જેમ મારા મને આંખરે એ ગિરિવર ગિરનાર
 ૭ તેમ તેમ માય ન મારા અંગે અચરજ અંપાર
 ૮ એ જ એક લાભહો એ હૈડે નિશદિવસ
 ૯ ક્યારે દેવતરાજ-પાયે લાગીશ નિજ શીપ ૨
 ૧૦ જ્યારે જાત્રાએ અંગે આવીયા એ ગિરિનારની નિકટા
 ૧૧ દોઢા તીર્થરાજ હરખે ઉદ્ધસે હવે હૈડાં
 ૧૨ એ દસે (દેખાય) ગિરિ-શિખરે નેમિ-મંદિરે ધ્વજ લહેકે
 ૧૩ આમલસારો કલશ દંડ સોવનમય ઝલકે ૩
 ૧૪ મેઘાડંબર શિરે છત્ર નિત્ય નિત્ય નિર્ગરિણાં
 ૧૫ ચામર વર (પરે) શોભે મુગટ નેત્રીશ્વર-ભવનાં
 ૧૬ દારને પેરે (પ્રહરે) વિનીલક છાંયે બેઠો (?)
 [અક્ષર તૃથ પહેરી નીલક છાંયે બેઠો (?)]
 ૧૭ આજ સખી મેં ગિરિના રાજ નિજ નમને દોઢા ૪
 ૧૮ જૂને-ગઢે મગનાએ લાગી કેશીયા-ઓળ

- ૧૯ મધ્યે સમી મમી નગર-વાસ જે પાસે પાળ
૨૦ પૂર્વ-મુખે-પ્રાસાદે ત્યાં જિન પ્રથમ નમીને
૨૧ પશ્ચિમ-મુખે શ્રીવર્ધમાન પૂજા ફળ લીને ૫
૨૨ ત્રીજે સ્થાનકે તેજપાલ મંત્રીચર-કારિત
૨૩ તેજલપુર-વર મંડલ એ શ્રીપાસ જુહાર્યા
૨૪ સમરસિંહુ-માલદેવનો હુદાર નિહાળ્યો
૨૫ મંડપે મંડિત અતિવિશાલ ચોવીચ જિનાલય ૬
૨૬ વસ્તુ:
૨૭ ગૌતમસ્વામી ગૌતમસ્વામી પ્રમુખ સમરી
૨૮ શ્રીચૈવતગિરિતણી સ્વીચ ચૈત્ય-પરિપાટિ મીઠી
૨૯ જ્યારે આત્મા ગિરિ-કંઠે ત્યારે શિખરે વસતિ દીઠી ૭
૩૦ જૂને-ગદે ગિરિ-તળાડીએ વાંદી આદિ જિનદ
૩૧ વીર પાર્થ પ્રભુ પૂજા કરી કન્મલ્યા (કન્મલિત) હુખદંદ ૮
૩૨ ભાપા:
૩૩ હવે આલો ગિરનાર-પોળે સંચરીને ગિરિ મોલિએ ઓળે શિખરે દીસે
૩૪ માર્ગે જમણે ગિરિ દામોદર સરોવરે મૂર્તિ નમિ-જિનેશ્વર ધરે મ આજો ખાંતિ ૯
૩૫ સુવર્ણરેખા નદીતટ-કાંઠે, ડાળે મારમો કપકાંઠે કાળમેધ ક્ષેત્રપાળ
૩૬ ત્યાં દીસે નાનાવિધ વૃક્ષ, ફેડે જન્મતણી જે જૂખ, હુખ કરે વિસરાળ ૧૦
૩૭ ફૂલી ફળી નવલી વેલ એકએકપે અતિભલી હે સખા કલું ન જાય
૩૮ એક લગે હાથે (થાપ) રૂપાસિદ્ધિ, એક દીએ કનકોટિની અદ્ધિ, જે હોય શુર આત્માય ૧૧
૩૯ હવે ચડીએ ગીરનારની પાળે, ધીનળ સુરભિ વાય ત્યાં વાયે દાહકં વળે શરીરે
૪૦ જે પાળે પરિમલં મલમલતી, વનસ્પતિ દીસે ગદગદતી, ગિરિવર શુહિર જંબીર ૧૨
૪૧ મન્ય ધન્ય વારુભટ દેવ વ્યાપારી, ત્રેસેક ત્રાણ પ્રભુને જેણે કારિત, (કરતી) એવી સુખકેલી પાળ
૪૨ રંગે રંગત કરતા ચડીને, પગે પગે પરમ-પોળ પેખીને, સારીને સવિ દાગ ૧૩
૪૩ જે પડપે ઓળિ છે અતિ કંડી, આગળ આવે માંકડ (માર્કડ) કંડી, રડીપરે ત્યાં કીને
૪૪ સાકર-પાળી પરમ જરીને, સંઘલોકને પાણી પાચીને, ધનતું ફળ લીને ૧૪
૪૫ જાર માસ નિર્જરણુ જરે, ટહુકે કોકિલ મોર કેશવે, છયે રત વાસ વસંત
૪૬ અનુક્રમે મૂળ પોળિ-પ્રવેશ, જ્યારે દીઠા પ્રાનાદ જિનેશ, હરખે દેયાં વિહ (ક) સંત ૧૫

- ૪૭ વરગુઃ
- ૪૮ પાળ ચડીએ પાળ ચડીએ ગિરિ ગિરનાર દામેદર કાલમેધ પરખ
પોળ પ્રાકાર છાને
- ૪૯ ઐપધી વૃક્ષ વનસ્પતિ મહમહતી નિર્ગરણ વાળે ૧૬
- ૫૦ અનુક્રમે ચડતાં મૃતગી પોળે કિંચે પ્રવેશ
- ૫૧ જિન-પ્રાસાદ નિહાળ્યા દબ્યા સકલ કલેશ ૧૭
- ૫૨ બાપા :
- ૫૩ એક નિરંતર જિનપ્રાસાદ દીસે ત્યા નિર્મળ
- ૫૪ આમલ-પદા કલસદ સોવન-ઝગમગ ૧૮
- ૫૫ સિર કિપર લહે કે પચ્ચપનાકા ભણે નાચે
- ૫૬ વાગિત્ર વાળે મુદિર સાદે અંબર ધન માળે ૧૯
- ૫૭ (નિરમાલકિએ)
- ૫૮ પહેલું પ્રભુ નેમીશ્વરના પંડાત્યા (આ) સિંહદારે
- ૫૯ સળંગનમ્રિ કરાવ્યો નિરમાલકિએ દીડા છર્ણ-ઉદાર ૨૦
- ૬૦ અચરનો આળે નેમિનાથ ભેટ્યા પરમેશ્વર
- ૬૧ પશ્ચિમમુખ ગભારામા ભેડા અલકેશ્વર
- ૬૨ દુતનં શ્રાવકે આહ્યો એ કંચનના જ્વાલનક
- ૬૩ કુંજરે પાટુઓ (એ) ન્યારે ત્યારે ન જ આસે સ્થાનથી
- ૬૪ તો તેણે પૂરી માંડ્યો એ જિનપ્રાસાદ અશેષ
- ૬૫ ત્રણે કાળ પ્રભુ નેમિજિન નિં હવે તેની પૂજા કરો. ૨૧
- ૬૬ કેસર અને કપૂરચૂર ચંદને ચર્ચાને
- ૬૭ અંધક કેતકી કુસુમમાલા મહાપૂજા રચીને
- ૬૮ રનાવ કરી હવે ઉદ્રમાલા પ્રૌઢી પહેરીને
- ૬૯ દમ મહાધ્વજ આરતી મંગલદીપક છીને
- ૭૦ એ પ્રકારે પ્રભુ પૂજા કરી પૂરી મનની રહાડિ
- ૭૧ હવે જગતીમાં જિન વાંદિશું નિં બે કર કરી લલાટે ૨૨
- ૭૨ મંડપે મંત્રિ વસ્તુપાલ બે ય પ્રતિમા સ્થપિત
- ૭૩ આગળ મિ-જિનંદ-ચરણ બહુ બિંબ નમી ને
- ૭૪ હવે બહોતર દેહરીઓમાં છે દર્શન યુક્તિએ
- ૭૫ જિન પ્રતિમા છે વિવિધ બંગે પૂજાને ભક્તિએ
- ૭૬ ચોક્ષી પેખા સ્તાલણી ને પ્રપા-મઠે બિંબ
- ૭૭ ગાઢ ચોવીશી સાત જિન નિં અમે ચરમીએ અવિલંબ ૨૩
- ૭૮ જગતી (માં) ન લાભે બિંબપાર હવે કપબ વિહાર
- ૭૯ ત્રણુંલખું તોરણ જોમ્રએ શાનુંગય અવતાર
- ૮૦ દક્ષિણ દિશે સંમેતશિખરે પૂજું જિન-વીશ
- ૮૧ તમે અગ્ર પદે જિનંદ વાંદ ચોવીશ

- ૮૨ વ્યથી (અર્થા) દ્રમ્ભે (દામ્ભે) બારકોડ એંશી લાખ આનંદે
- ૮૩ હવે કલ્યાણુત્તમનગે નિં બંધુએ પ્રાસાદે ૨૪
- ૮૪ ધન ધન સોની રમ(ર)ચિહ્ન માલદેવ વ્યવહારી
- ૮૫ જોઓએ કલ્યાણુત્તમ-પિયાર-કેદાર કરાવ્યો
- ૮૬ ચો દિશે ત્રગે ભૂમિમાં મૂવનાયક ત્યાં બહાર
- ૮૭ કાકસમે રથા પ્રથમ ભૂમિ શ્રીનેમિકુમાર
- ૮૮ ધનતાં (કરતાં) જોના પાદ-તલે અંકલિએ સર્વે ટળાંતા રોગ
- ૮૯ મેંચો સ્વામી પૂરવે એ નિં અનુદિન ભોગ-સયોગ ૨૫
- ૯૦ દીપ્તિ જ્ઞાન નિર્માણ ત્યાં શિરે શોભે છત્ર
- ૯૧ શુર્ણ પ્રતિમા પામ પાસે ધુરે (પડેલું) તેનું સ્નાત્ર
- ૯૨ મંડપ સક્લ વિદ્યાગ્ર મેધમંડપ રણિયાળો
- ૯૩ ત્રણે દિશે ભદ્રના પ્રાસાદ આવન જિનાલય
- ૯૪ ઓસચંશે શ્રીસમરસિંહ માલદેવ મન-રંગ
- ૯૫ સંપત્ત ચૈા ચોરાણું નિં ઉદ્યોગે લુપ્તગ ૨૬
- ૯૬ તેની તટે (પાસે) જિનપૂજનિમિત્ત અંક વન રોપ્યું
- ૯૭ દશ દિશે પરિમલ મહમંદન છાયાબરે ઓપ્યું
- ૯૮ હવે જગદે નરપાણશાહ કારિત પ્રાસાદે
- ૯૯ મંપ્રતિ-નૃપ કરાવેલ ચીર પિત્તલમય વાંદી
- ૧૦૦ નદીચર અષ્ટાપદના શત્રુજય અવતાર
- ૧૦૧ ત્રણે દિશે (સગી?) જિન નમું નિં ચંદ્રગુપ્ત મોખર ૨૭
- ૧૦૨ હવે શુરાઉલે તીર્થ શાહ ગાયે નિર્માણું
- ૧૦૩ સોનાક(ગ)ર પ્રાસાદે જિંબ પિત્તલમય રથાણું
- ૧૦૪ કેઠારી પૂનશીતણે શ્રીશાંતિજિનંદ
- ૧૦૫ નાગમોર-ઝરે ઇંદ્ર-મંડપ પેખી આનંદ
- ૧૦૬ જોઈ કુંડ ગજેન્દ્રપદ એ છત્રશિલા તેની હેઠ
- ૧૦૭ સાકળીવાળી પાજ વળી નિં નિરખી દૃષ્ટે (?) ૨૮
- ૧૦૮ તેમિજિનવર તેમિજિનવર કરી
- સ્નાત્ર જગતીમાં ને પ્રપામ્હે નમી
- ૧૦૯ ઋષભનાથ શત્રુજયસ્વામી
- કલ્યાણુત્તમ તેમિજિન વર્ધમાન પિત્તલના નિર્મિત
- ૧૧૦ શુરાઉલે અવતાર વર પિત્તલમય જિણુચંદ
- ૧૧૧ શાંતિજિનંદ જીહારી કરી છટ્યા બવના વિજંદ ૨૯
- ૧૧૨ બાપા— (ભમાશ્લી)
- ૧૧૩ ગિરિવર રૂંક સોહામણાં તો ભમરલા હવે ત્યાં જિન વાંદું
- ૧૧૪ ધુરે મરદેવા કપદિંચક્ષુ તો ભમરલા રાજમતી રહુનેમિ ૩૦
- ૧૧૫ ણે પાજ મુકોમળી તો બં ચડીએ ગેલ કરંત

- ૧૧૬ અમ્બિકાદેવી આરાધીએ તો બં સાધર્મિકી ગુણ્યંત ૩૧
- ૧૧૭ જેના આદેશે નીપજે તો બં ગિરિશિરે એમ પ્રાસાદ
- ૧૧૮ ભગત મનોરથ પૂરવે તો બં ટાણે સકલ વિવાદ ૩૨
- ૧૧૯ નેમીશ્વર શિર ઉપર ધરે તો બં સમરી ચે હુંકાર
- ૧૨૦ એક જીમ કેમ વર્ણવું તો બં મહિમા ન લાહું પાર ૩૩
- ૧૨૧ આગળ અવલોકન શિખરે તો બં જ્ઞાનશિલા શ્રીનેમિ
- ૧૨૨ ઇલાંધી યઈ હુકું તો બં સુકિતએ જઈએ છેએ ૩૪
- ૧૨૩ ઉડ (ડા) કોડ ચાદય કુમાર તો બં અદીં ઉપન્યાં જ્ઞાન
- ૧૨૪ આ ગિરિ કૃત્ય શિખરે તો બં અપર ન એક સમાન ૩૫
- ૧૨૫ ત્યાં આરૂઠી (ચડી) નિહાલીએ તો બં રૂડા લાખારામ
- ૧૨૬ સહસ્રારામે તેમિજિન તો બં જેખી કંકે પ્રણામ ૩૬
- ૧૨૭ વિષમ પાજ યતને ચડીએ તો બં આગળ શાંખ પ્રધુમ્ન
- ૧૨૮ પૂજ સપ્ત કરો હવે તો બં લાખી માનુષ યોનિ ૩૭
- ૧૨૯ આગળ સિદ્ધ વિનાયક તો બં દીસે વળી અતિફરે
- ૧૩૦ તેની દેહરી નિહાળતાં તો બં કેપજે આનંદ પૂર ૩૮
- ૧૩૧ વસ્તુ—
- ૧૩૨ ચક્ષુ કંપદિં પક્ષ કંપદિં અને મરૂદેધી
- ૧૩૩ ફાજીમતી રહુનેમિ નમી પાલવ ડામે અમ્બિકા આરાધું
- ૧૩૪ અવલોકન શિખરે જઈ જ્ઞાનશિલા નિજ નયને ચાહું
- ૧૩૫ આગળ સાંખ પ્રધુમ્ન નમું સિદ્ધવિનાયક દેંદ ૪૦
- ૧૩૬ કંચનમલાણા બારણે જેખી પાતક મૂંડી
- ૧૩૭ માનંતડે—
- ૧૩૮ હવે વળી પાછા આવિયા એ માનંતા સહસ્રમિહું ગુફા દીડી
- ૧૩૯ ઉજ્જવલપતિ વળી ભેટયો એ માનંતા નયને અમી પેહું ૪૧
- ૧૪૦ પાય લાગીને વીનવું એ માનંતા વીનનડી અવધારી
- ૧૪૧ હું પ્રભો ! (હુ !) ભાંગે ભવજમલુ માં તો આચો તુમ ગારે ૪૨
- ૧૪૨ પુદલપરાવર્ત જે કલા એ માં જિનમને આદ પ્રકાર
- ૧૪૩ ને પહેલા એ મેં કર્યા એ માં અનંત અનંતી વાર ૪૩
- ૧૪૪ ચોરાશી લાખ જીવેયોનિ એ માં ત્યાં છે જે કુલકોટિ
- ૧૪૫ તે મેં કરશી અનંતવાર માં પ્રભુ કોને કઈ ખોડ ૪૪
- ૧૪૬ કાષ્ઠ જન્મે નવિ ભેટયો એ માં તું કાકર મેં નાય
- ૧૪૭ દમણાં જે પ્રભુ તમે મર્યા એ માં તો મને ચો બાંધ (હ)
- ૧૪૮ (નારમ્યા)
- ૧૪૯ હું નાવે માયું રાગશિક્કિ નારમ્યા ન વિ હું બોગવિલાસ
- ૧૫૦ એક ન માયું તેમિજિન નારં છોડી નમું જર્મવાસ ૪૬
- ૧૫૧ તું કલ્પનર કામધેનુ નારં તું ચિંતામણિ સાર

૧૫૨	તારી સપો જગે કોઇ નહિ નારં મનવંછિત દાતાર	૪૭
૧૫૩	હવે કૃષ્ણા કરી સ્વામી એ નારં સેવકની કરો સાર	
૧૫૪	યુક્તિપુરી લડ પડેંચાવો એ નારં આપો સુખમંદાર	૪૮
૧૫૫	ચૈત્ય પરિપાટિ એ પઢે શુભે [ગણે] નારં અને (અન્યે-બીજા) જે નિસુરે	
૧૫૬	તે સર્વ તીર્થયાત્રાનું નારં નિષે કળ પામે	૪૯
૧૫૭	શ્રી સોમસુંદર ગુરુ ગણધર શિષ્ય શિવસુખ દાયકો	
૧૫૮	જ્યો શ્રી ગુરુ રત્નશેખર સુરિ તપગચ્છ નાયકો	
૧૫૯	તેના શિષ્ય શ્રેષ્ઠ હેમહંસે સ્તવ્યો રેવતગિરિવરો	
૧૬૦	જે મન્ય આવે તેઓને આવે સકલ સિદ્ધિસ્વયંવરો	
૧૬૧	કૃતિ શ્રીગિરનાર સ્તવન સંપૂર્ણ.	

પરિપાટિ-પરિચય.

[આ પરિચયમાં 'કર્તા'નો ઇતિહાસ જણાવવા ઉપરાંત પરિપાટિમાં આવેલાં તીર્થકર્તાનાં નામો, ખાસ વિશેષ નામો, ઔગોલિક નામો, જૈન પારિભાષિક શબ્દો, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, નામની વિભક્તિઓ, ક્રિયાપદના પ્રત્યયો, અવ્યયો, તદ્વિતાંત શબ્દો અને દેશો શબ્દો-એ પ્રત્યેક સંબંધે થોડું થોડું જણાવવાનું છે.]

કર્તા:-પરિપાટિના છેલ્લા પદમાં "સીસલેસિદ્ધિ હેમહંસિદ્ધિ" (૧૫૯) આ ઉદ્દેશ્ય કરીને કર્તાએ પોતાનું નામ જણાવ્યું છે, સાથે પોતાનો ગચ્છ, પોતાના ગચ્છગુરુ અને દીક્ષાગુરુને પણ ઓળખાવ્યા છે. કર્તાનું નામ હેમહંસ છે-જે પોતાની ખીજ કૃતિઓમાં ગણી તરીકે વિશ્રુત છે; એમના ગચ્છનું નામ તપાગચ્છ, દીક્ષાગુરુનું નામ સુનિસુંદર અને ગચ્છગુરુનું નામ રત્નશેખર.

આ પરિપાટિ કરતા ઉપરાંત એમણે રચેલા 'ન્યાયસંગ્રહ' (વ્યાકરણની પરિભાષાનો સંગ્રહ-સં. ૧૫૧૫-અમનવાદ). તેની 'ન્યાયમંજૂષા' નામની પૃત્તિ, એ પૃત્તિ ઉપર 'ન્યાસ', 'પદાવરચક્રનો આલાવખોધ' (સં. ૧૫૧૦) અને 'આરંભસિદ્ધિ' નું (સં. ૧૫૧૦-આશાપત્રિ) વાર્તિક વગેરે અનેક ગ્રંથો હજી પણ ઉપલબ્ધ છે. ગ્રંથકાર વૈયાકરણ દોવા ઉપરાંત જ્યોતિર્ણી અને સૈદ્ધાંતિક પણ છે. એમના પ્રશસક ઉદ્દેશ્યો 'સોમસુંદર' કાવ્યમાં (સં. ૧૫૨૪) અને 'શુરુગુરુરતનાકર' કાવ્યમાં (સં. ૧૫૪૧) પણ મળી આવે છે (પૃ. ૧૦ શ્લો. ૫૬). એમના વિદ્યાગુરુ 'ચારિત્રરત્ન' વાચક હતા, એ વિષે એમણે 'ન્યાયમંજૂષા'ની પ્રથાક્ષેપમાં સ્પષ્ટપણે "વિદ્યાસિદ્ધમિમેં હદિ પ્રણિદધે ચારિત્રરત્ન મુદ્ધમ" (શ્લો. ૧૨. પૃ. ૧૫૪) જણાવેલું છે. પરિપાટિમાં જે એમણે સોમસુંદરને વાદ કર્યો છે અને 'ગણધર' કથા જે તે પોતાના ગચ્છગુરુ રત્નશેખરના ગુરુ દોવાને લીધે જ, એ જ રીતે એમણે 'ન્યાયમંજૂષા'ની અને પદાવરચક્ર-આલાવખોધની પૃષ્ઠિકામાં પણ સોમસુંદરને

સંભારેલા છે. આ 'પરિપાટિ'માં કોઇ સંવનનો ઉદ્દેશ નથી તો પણ એમના અન્યાન્ય મંથો દ્વારા એમનો સમય ૧૫૧૦-૧૫ નો સુનિર્ણીત છે એટલે આ 'પરિપાટિ' પણ એ સમયની હોય એમાં બીજા સંવાદની ધી ૪૩૨?

તીર્થંકરનાં નામો:-આ પરિપાટિના નામક શ્રી નેમિનાથ કે શ્રી નેમનાથરામી (જૈનોના આવીશમા તીર્થંકર) છે. જૈનપુરાણ પ્રમાણે તેમના પિતાનું નામ સમુદ્રવિજય, માતાનું નામ શિવાદેવી, સાસરાનું નામ ઉચ્ચસેન, સ્ત્રીનું નામ રુઙ્ગિમતી (૧૩૩-૧૧૪) અને એમના -દાદાના દીકરા-માઈનું નામ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર-જેઓને વિદ્વાનોએ 'ગીતા'ના પ્રવર્તક ગણેલા છે. આ 'પરિપાટિ'માં આવેલા (૧૧૪) 'રકેતેભિ' કે (૧૩૩) 'રકેતેભિ' (રથતેભિ) પણ શ્રી નેમિનાથના ભાઈ થાય અને 'સાંખ-પદ્મજૂત' (૧૨૭-૧૩૫) (શાંખ-ઓ પ્રવૃત્ત) તે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના પુત્ર થાય. શ્રીનેમનાથરામી-વિનાદે ૪૪માં અધ્યયયની પાછા વળી ગિરનાર ઉપર જઈને ત્યાંગિપણે રથા હતા એટલે સંગમી કે સંન્યાસી થયા હતા. [આ હરીકાને જૈન પરિમાયામાં 'દીક્ષાદક્ષ્યાણુક'નું નામ અપાય] તપ તપનાં એ બ્રહ્મચારી પુરુષે આ પકાડ ઉપર જ આત્મચિત્ર મેળવી હતી, [એનું નામ 'જાનકદક્ષ્યાણુક'] અને છેવટે એ યોગીશ્વરે નિર્વાણ પણ આ રથોથી જ મેળવ્યું હતું [એ નિર્વાણદક્ષ્યાણુક]. એ મહાપુરુષ વંશે યઃદવ (જડેગ) હતા. આ 'ગિરનાર તીર્થ' એમને લીધે જ પૂળય છે. આ પરિપાટિમાં એમને માટે નેમિ (૧૨)^૧ નેમિકુમાર (૮૭) અને ઉર્જિતલપાન (૧૩૯) એ ત્રણ શબ્દો થોભએલા છે. છેલ્લો શબ્દ ઉર્જિતલપતિ એટલે ઉર્જિતલપતિ.

ગિરનારનું બીજું નામ 'ઉર્જિતલપ' છે, માટે એમને એના પતિ-ધણિ-દેહલા છે. આ પુરુષ સિવાય બીજા કોઈ તીર્થંકર અહીં આવ્યા હોય એમ જૈનપુરાણ પણ કહેતું નથી, તો પણ એ ગિરનાર ઉપર બીજા બીજા તીર્થંકરોનાં મંત્રિ છે તે એની તીર્થંકરમિતે લીધે. પરિપાટિમાં બીજા તીર્થંકરોનાં નામ આ પ્રમાણે નોંધેલા છે: 'નિલુ પ્રથમ' (૨૦) 'રિસહ-નાહ' (૧૦૯) શાંતિ (૧૦૪), 'પાસ' (૩૧) અને 'વર્ધમાન' (૨૧) 'ધીર' (૩૧). આમાં 'નિલુ (નિલ) પ્રથમ' અને 'રિસહ (ઋષભ) નાથ' એ બન્ને નામો નાશિ રાખના પુત્ર અને (મરુદેવા-૧૧૪) (મરુદેવિ-૧૩૨) મરુદેવીના આત્મજ હૃદય-કુવંશી શ્રી ઋષભદેવજીનાં છે. આ પુરુષ જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર છે અને ભાગવતના પ્રથમ સંન્યાસી છે. ઋષાચાર્ય ધર્મશીર્ષિએ પણ શ્રી વર્ધમાનના નામ સાથે એમના નામને યાદ કર્યું છે. જૈનસંપ્રદાયમાં સાંખ્યદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ કપિવને આ પુરુષના સમસમયો ગણેલા છે. આમના પિતા 'કુલકર' કહેવાતા. એમના પુત્રોમાં ભરત અને આહુગલી એ બે સુખ્ય હતા. 'શાંતિ' એ સોળમા 'શાંતિનાથ' તીર્થંકરનું હુંકું નામ છે. આ મહાપુરુષે માત્ર એક પારેવાને બચાવવા માટે પણ પોતાનો દેહ જતો ર્યો હતો. આના દયાળુ પુરુષો મહાનારતમાં (રાગ શિશિ) પણ મળી આવે છે. એમનાં મતા અચિરા અને પિતા વિશ્વસેન હતા. 'પાસ' 'પાર્શ્વ' એ પણ ત્રેવીસમા જૈન તીર્થંકર 'પાર્શ્વનાથ'નું હુંકું નામ છે. આ યોગીશ્વર બનારસમાં

૧. અહીં જે () માં આકાશ આવેલા છે તે 'પરિપાટિ'ના આગળના આકાશ સમજવા.

* ય: સર્વજ્ઞ: આત્મો યા સ જ્યોતિર્જ્ઞાનાદિકમુપદિદવાન | તત્ત્વયા ઋષભ-વર્ધમાં-નાદિ: કૃતિ" ન્યાયવિંદુ પૃ. ૯૦ ચુત્ર ૧૩૧ (રશિભ આસિ)

જન્મ્યા હતા. એમનાં પિતા અધ્યમેન અને માતા વર્માદેવી હતાં, 'શ્રમણ પંથ' ના મૂળ પુરુષોમાં આ પુરુષ અગ્રગણ્ય છે, જૈનસંપ્રદાયમાં આમના શિષ્યોમાંના કેઇ સાથે 'બૌદ્ધ દર્શન'ની કલ્પતિની કથા છે; એ ઉપરથી એમ અટકશાય છે કે, તત્ત્વગણેષક મહાત્મા છુદ્ધ જેમ બીજા બીજા સંન્યાસીઓ પાસે તત્ત્વ પ્રાપ્તિ માટે ગયા હતા તેમ કદાચ આ શ્રમણ પંથના નાયકના વંશજો પાસે પણ ગયા હોય. મહાપુરુષ છુદ્ધની સાધક દશાની દેહોત્તરપશ્ચર્યા' શ્રમણ પંથ ॥ એ આગેવાનની દીર્ઘતપસ્વી મંત્રિ સાથેના એમના સંવાદમાં સંવાદ રૂપ છે. એમના સમયમાં વેદિક પ્રવાહ સૂકો થયે માંચો હતો અને ધર્મ યુરુઓ એટલે સંન્યાસીઓ દક્ષત નિર્ણય ક્રિયામાં જ રોક્ષાએત્રા હતા. એ હકીકત જૈનસંપ્રદાયમાં દેહેલી એમના સમસમયી કમકાપસતી કથામાં મળી આવે છે. છેલ્લું નામ 'વીર' કે 'વર્ધમાન' છે. આ જ મહાપુરુષ શ્રમણ પંથના છેલ્લા ઉપધારક હતા. બૌદ્ધ પિટક ગ્રંથોમાં ભગવાન છુદ્ધના સમસમયી (નિર્ગંઠો નાતપુત્તો) 'નિગ્રેથ જ્ઞાનપુત્ર' ને નામે પ્રસિધ્ધ થએલા પણ આ જ મહાત્મા છે. મરણ પશ્ચારીએ પડેલા અર્ધિસા ધર્મને આ જ પુરુષે ફરી એકવાર જીવનો કથો હતો. એ સાચા માહણ્ય (બ્રાહ્મણ) અને શ્રમણ હતા. એમની પ્રવૃત્તિના સરવાળામાં કુભારો અને ચડોળોનાં પણ મુક્તિદાર પુત્રો થયાં, સ્ત્રીઓનું અભણપણું જતું રહ્યું, બ્રાહ્મણોનો કેટલોક વર્ગ શુદ્ધ 'વેદમાગ'ને ઝોળખી શક્યો, સજીવ ત્યાગની પૂજા વધી અને 'અર્ધિસા'ના નાદથી સમસ્ત ભારત ગાથ રહ્યું.

એ વંશે 'જ્ઞાન' હતા, એમના પિતા રાજ સિદ્ધાર્થ, માતા ત્રિશક્તા, બહેન પ્રિયદર્શના, મ્હોટાભાઈ નંદિવર્ધન હતા. એમની રાણીનું નામ થણોદા. પુત્રીનું નામ સુદર્શના. અને બાજેજ કે જમખનું નામ જમાલી હતું. એમના મુખ્ય શિષ્ય નામે 'કેશિભૂતિ-મોતમ' હતા (૨-૨૭). મહાભારતમાં જેમ શ્રમણી માતૃપિતૃ-સેવા સુપતીત છે એમ આ પુરુષની માતૃપિતૃ-મક્ષિ વિશેષ ગવાએલી છે-જન્મ સંન્યાસી હોવા છતાં એમણે માતાપિતાની-એઓની-હુયાતી મુખી સેવા કરી હતી. એમનો જન્મ રાજ્યક પાસેના ક્ષત્રિયકુટુંબ ગામમાં ચેત્ર શુકલ દિન તરૂન અને નિચો શુક્ર તિથિના પાસે આવેલા પાપમાં કાર્તિક ૫૦ દિન પર્વાસે (દાનાળીએ) થયાં હતાં. એમનાં નામ વીર, વર્ધમાન, મહારીર, દેવાર્થ, જ્ઞાનપુત્ર કે જ્ઞાત-નંદન વગેરે સુપ્રસિદ્ધ છે.

ખાસ વિશેષ નામે:-વસ્તુપાવ-તેજપાત્ર મંત્રીશ્વર-સં. ૧૨૮૮.

પરિપાટિમાં સૌથી પ્રથમ મંત્રીશ્વર તેજપાત્ર (તેજપાલ મંત્રીશ્વર-૨૨) અને પછી મંત્રી વસ્તુપાવ (મંત્રિજ વસ્તુપાવો-૭૨) આવે છે. પેરવાઃ વંત્રના એ પાર નામ હતાઃ સુશ્રિંગ, માલદેવ, વસ્તુપાવ ને તેજપાત્ર. એમના પિતાનું નામ અ.રામજ અને માતાનું કુમારદેવી હતાં. અ.યુનાં અને બીજાં મંદિરો તેઓની કક્ષાપ્રિયતા અને ધર્મપદાવણતા, અનેક કૃત્તા, પાત્રો; જોકે ધર્મરાજાઓ અને જગીરાઓ તેઓની માનવીરતા, સંખ્યાબંધ ત્રિપાલ્લો તેઓની સર્વ ધર્મીની-અને તેઓ મંત્રિપણું તેઓની ચીરનાનાં એધાણ છે. ગિરનારમાં ય એમણે અનેક વિહારો અંધાવ્યા છેઃ સંતેનમકાનીપ્રવતાર, અષ્ટાપદાવતાર, અને શંકુજ્યાપનાર આદિનામનું મંદિર વગેરે મોટા પ્રાપ્તદો અંધાવતા ઉપરાંત નાની દેવ-કુસિદ્ધાઓ, તોરણો, પોતાના નાના બાઈઓની મૂર્તિઓ સહિત 'સુખોદ્ધાટનસ્તંભ' અને અભિનવમંત્ર વગેરે પણ અંધાવ્યાં છે. એ વિશે વડુ સમગ્ર માંરે વળુઓઃ પ્રાચીન જૈન

લેખ સંગ્રહ માંના 'ગિરનાર અને અમરના લેખો'. કવિ નયમુંદર પોતાના 'ગિરનાર-વૃત્તીર્થક્રધાર'માં તે અને અંધુએને આ પ્રમાણે કહે છે:

શ્રીવસ્તુ-તેજપાલ મંત્રી સુકૃત કૃપાલ	
શ્રીગિરનાર દીપાન્વા પૂર્વદિશણ મન બાન્વા	૧૫
શ્રીશિવુન્નય ગિરિવર કોટિ અદાર તે કોપરિ	
આણુ લક્ષ પ્રસીધ એતસો દ્વય પૃથ્વ દ્વિધ	૧૬
શ્રીગિરનારિ એ આર કોટિ અલી લાખ નાર	
અર્જુન કુંભુમંડ વસહીત ત્રેપત્ત લાખ આર કોટિ સહી	૧૭
એકસો ચોતીસ વગે ગિરનારસાદ કેતંગ	
૧૦૫ સહસ ત્રિપુત્રે નાર ક્રીધા છૂર્ણ ક્રધાર	૧૮
સત્ નય ચોરાસી ત્રિયાષ ક્રીધા પાંચ	
કોટિ અદાર ધન બાન્વા જૈન અંગાર સિખાન્વા	૧૯
+ + + + +	
શિયાલય ત્રિપુત્રે દાય સાનસે અક્ષરાલા જોય	
દાપાલિક મઠ એતો સદસ જંગી નિત જમતા	૨૨
શુભારસેસાત ચોસહસદાન વિખ્યાત	
વિદ્યામઠ રાનપંચ સાનસે કપ કપા અંગ	૨૩
આરસે ચોસઠ વાપિ અહરપુરી શન આપી	
સરોવર ચોરાસી પ્રમાણુ અતીસ દુર્ગપાણુ	૨૪

ક્રત્યાનિ.

પરિપાટિમાં (૨૨-૨૩) જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રીશર તેજપાલ પોતાના નામનું 'તેજલપુર' ગામ વસાવી તેમાં પોતાના પિતાના નામથી શ્રી પાર્શ્વનાથનો વિદાર અને માતાના નામથી કુમરસરોવર બંધાવ્યાં હતા. (તીર્થક્રધ.)

મંત્રી વસ્તુપાલના મિત્ર ચાલુક્ય કુલચુદ્ર શ્રી સોમૈશ્વરે પોતાના મિત્રની કીર્તિને અમર કરવા રચેલું 'કીર્તિ-કોમુદી' નામનું કિત્તમ કાવ્ય આજે પણ હયાત છે અને જૈન મેળાસી

૧ આચાર્યશ્રી ગિરવિજયજી સંગૃહીત. ૨ આ કવિ નયમુંદરે આ 'ગિરનારતીર્થોદ્ધાર' ઉપરાંત બીજા પણ અનેક મોટા મોટા રાસાઓ લખેલા છે. એમની કવિતાનો સમય સત્તરમો સદી છે, જે વિશે વધારે જોવા માટે જુઓ-આનંદ કાવ્ય મહોદધિ-ભૌતિક છદ્દામા આવેલી ૨૦ મોહનભાઈ દેરાઈએ લખેલી પ્રસ્તાવના. ૩ શ્રીમદ્દુરાગ્ય-દ્રશનબંદાર-પુરાતત્વ મંદિરમાં આવેલા શ્રી કમલસુદિના સંગ્રહની પ્રતિ, પાનું ૮. ૪ વસ્તુપાલનું કુંડે નામ વસ્તુ-વસ્તો. ૫ બ્ય. ૬ કૃત-કિત-કિંદ અને ક્રીધ. ૭ વસ્તુપાલનો મોટો ભાઈ-એમના આરસમાં બતાવેલું મંદિર 'હુણુજ વસહી'. ૮ વસતિ-વસહી-વર-મંદિર. ૯ ત્રેપનલાખ. ૧૦ એ સહસ. ૧૧ પૌષધશાળ-કપાલથો-અપાસરા. ૧૨ લખાવ્યા. બહુ વ્હતા સમયમાં 'લખવાનું' તથા વાઘ વગરવાનું નખ દોરા થઈ હતું. (ચીળાં લિલ્લિતિ-વગરવાનું' નો અર્થ પણ થાય છે). 'નખ' નામ અને 'લખ' ધાતુની વિશિષ્ટ સમાનતાથી એ ભેદ કળાં રાકાય છે. 'ન' અને 'લ' બન્ને અનુનાસિક હોવાથી 'લખાટ' ના 'નિવાટ' ની ધેડે 'લખ' નો 'નખ' થયો છે. ૧૩ સત્રાચાર-અનુદાર-અનુદાર એટલે અનુદાર (અનુદાર).

૫. જિનકર્મગણીએ વશુવેતું એ મહાપુરુષનું ચરિત્ર પણ આજે એમનાં અવદાતો બનાવી રહ્યું છે.

સમરસિંહ અને માલદેવ. સં. ૧૪૯૪.

આ બંને પુરુષનાં નામ 'પરિપાટિ'માં એ ત્રણ વાર આવેલા છે (૨૪-૮૪-૯૪-૯૫).

સમરસિંહને સોની કહીને પણ 'ઓસવાળ' વંશના ઓગખાવ્યા છે, એમણે 'ત્રણ-કલ્યાણક' વિકારનો ઉપધાર કરાવ્યો જણાય છે. (૮૫).

પાંડુદે કુમારપાલના સમસમયી.

"ધનધન વાકડે" (૪૧) કહીને પરિપાટિધારે એમને સંભારેલા છે. આ રાજકીય પુરુષ હતા, એમની પંડિતાશ્ર માટે એમના 'વાગ્મયજ્ઞકાર' ગ્રંથનો સંવાદ પૂરતો છે. એમણે ગિરનાર ઉપર ત્રેસાં લાખ દ્રવ્ય ખર્ચીને પગથીયાં બંધાવ્યાં છે, માટે કવિએ એમને 'ધનધન' કહ્યા છે. મુનિકાસનાં વિશિષ્ટ સાધનોથી હવે જાણી શકાયું છે કે, એ પગથીયાં એમણે નવી બંધાવ્યાં, પણ સૌરાષ્ટ્રના મુખ્યા શ્રીનાળી શ્રીઆંબાડ (આમ્ર) રાણાએ (સં. ૧૨૨૦) બંધાવેલાં છે. આ કવિની પેઠે આચાર્ય પ્રભાચંદ્રે 'પ્રભાચકચરિત્ર'માં અને આચાર્ય ચેતુનુંગે 'પ્રવંધચિન્તામણિ'માં પણ જણાવેલું છે; કિંતુ ખુદ ગિરનારના લેખોમાં, રત્નસિંહમુરશિય કૃત 'ગિરનાર-તીર્થમાળા'માં (કી-૬) અને એ પગથીયાં બંધાવવાને સમયે હયાતી ધરાવના આચાર્ય સોમપ્રભના 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માં એ પગથીયાં બંધાવનાર તરીકે સ્પષ્ટપણે શ્રીઆંબાડરાણાનો ઉલ્લેખ છે. માટે આ પરિપાટિ. અને એના જેવા બીજા ઉલ્લેખો જાન જણાય છે. 'રેવતગિરિ' રાસમાં વસ્તુપાલના ધર્મોચાર્ય શ્રીવિદ્યાપ્રસન્નમુરશિએ પણ એ આંખડનું જ નામ જણાવેલું છે અને સાથે આંખડના બાઈ 'ધવળે' વચ્ચે રચે પરબો બંધાવ્યાનું પણ જણાવેલું છે. આ યાચનના પિતાનું નામ ઉદયન હતું, એ ફક્ત ચાર બાઈ હતા.

સજ્જનમંત્રી-સં. ૧૧૮૫

આ મહાપુરુષનું નામ પરિપાટિમાં (૫૯) ખાસ મહત્વનું છે. એણે સં. ૧૧૮૫માં શ્રીભિનાયકનું નવું મંદિર કરાવેલું છે, જ્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહે સંભોગારને હણ્યો ત્યારે આ મંત્રીને સૌરાષ્ટ્રની મુખાગિરિ આપવામાં આવી હતી. આ વિષે 'તીર્થકલ્પ'માં પણ નોંધવામાં આવ્યું છે.

રત્નઆવઃ

આ આવડના સમય વિષે જાણી શકાયું નથી. આમનેા ઉલ્લેખ આ પરિપાટિમાં (૬૨) હોવા ઉપરાંત 'તીર્થકલ્પ' 'રેવતગિરિ રાસ' (૫૦ ૪-૫-પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહ) અને નવમુદરના 'ગિરનાર તીર્થ ઉદ્ધાર'માં પણ મળી આવે છે. તે કાશ્મીરના હતા અને ગિરનારે યાત્રાએ ગયા હતા. કહે છે કે, એમણે તે વખતની જીર્ણ પ્રતિમાને નવરાવતાં ઉમંગમાં

૧. ન્હો પ્રભાચક ચરિત્ર-કેમચંદ્ર પ્રબંધ-શ્લોક ૧૮૪. ૨. ન્હો પ્રવંધચિન્તામણિ પૃ. ૨૩૬.
૩ આ વિષે વીગતવાર એવા માટે ન્હો પ્રાચીનજનલેખસંગ્રહ, भा. ૨. પૃ. ૮૧-૮૩. તથા પૃ. ૮૦ ઉપરના લેખ નં ૫૦-૫૧.

આવી એટલું બધું પાણી વાપર્યું કે, એ મૂર્તિ જ ગળી ગઇ. પછી ઉપવાસો દ્વારા અગ્નિકા (ગિરનારની રખવાળ) ને આરાધી નવું મિંચ આણી નવો પ્રાસાદ દરાવ્યો. નવમુંદર એમના કુટુંબ વિષે લખતાં એમના પિતાનું નામ ચંદ્રશેઠ, અને બાઇઓનાં નામ : મદન અને પૂરણસિંહ આપે છે અને એમને કાશ્મીરમાં આવેલા નવમુંદર (?) પાટણના રહીશ જણાવે છે. ‘તીર્થસ્થપ’માં પણ આમને માટે લખેલું છે. વિશેષમાં તેમાં અને ‘રેવંત-ગિરિરાસમાં’ અશ્વત અને રતન એ બે લાઇ જણાવેલા છે. ‘ગુરુગુણરતનાકર’ કાવ્યના ચોથા સર્ગમાં એક ‘રતનાક’ નામે શેઠને આચાર્ય સોમમુંદરના (પિતાના) સગા જણાવેલા છે. પણ તેઓ ગૂઝરાતના છે અને આ રતન આવક નો કાશ્મીરના છે.

નરપાળશા

આ શેઠ ગિરનાર ઉપર પ્રાસાદ દરાવ્યો છે (૯૮) એ વિષે વિશેષ દાંધ જણાવું નથી.

સંપ્રતિરાગ

આ જૈન રાજના અવધાનો વિષે ‘પરિશિષ્ટ પર્વ’ માં શ્રીકેમચંદ્રાચાર્યે કીક કીક જણાવેલું છે. ખૌંધ્ય ગ્રંથોમાં એ રાજ ‘સંપદિ’ને નામ પ્રસિદ્ધ છે. હજુ મુંઝી આ નરેંદ્ર ઐતિકસિકોની ઘરાણે બરાબર ઓપાયા નથી, એથી એ વિષે અહીં વધારે શું કહી શકાય ? પરિપાટિકારે ‘સંપ્રતિ’રાજએ કરાવેલી શ્રી ૧૨ી પિતળની પ્રતિમા વાંઘાનું જણાવેલું છે (૯૯)

ગોવાશા અને પૂનશી કોઠારી.

આ બન્ને ગૃહસ્થો વિષે પરિપાટિમાં (૧૦૨-૧૦૪) જે ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી એટલું જણાય છે કે, ગોવાશાકને સંબંધ જરાકલા તીર્થ સાથે છે અને પૂનશી કોઠારીનો સંબંધ નાગમેર નાનના ઝરા સાથે છે (?) ગોવા એ ગોવિંદનું કુંકું રૂપ છે. એક ગોવિંદ શક વિષે ‘ગુરુગુણરતનાકર’ કાવ્યમાં (પ્ર. ૧૧-શ્લોક-૧૦) “ગોવિંદકારિતગજાઙ્કજિન-પ્રતિષ્ઠા” આમ કહીને જણાવેલું છે, પણ એ ગોવિંદ અને આ ગોવાશાક એક હોવાનું કળી શકાતું નથી.

[આ પરિચયમાં માત્ર પરિપાટિનો નિર્દેશ જ સમયવેરો છે, તેથી સમયને અનુક્રમે કોઇનો પરિચય આપેલો નથી].

પરિપાટિમાં આવેલા ભૌગોલિક શબ્દો.

જૈન સંપ્રદાયમાં ‘ઐત્ય-પરિપાટિ’ કરાવનાં રિવાજ આજ કેટલાક સેકાજોથી ચાલ્યો આવે છે. ‘ઐત્ય-પરિપાટિ’ એટલે જે સ્થળે જેટલા ચેલો હોય તે ખધાને કમવાર જીહારનાં. આ પરિપાટિના કરનારે એ જ પરિપાટિથી શ્રીગિરનારની યાત્રા કરી હતી તે તેમણે લખેલાં (ગિરનારમાં આવેલાં) સ્થળોનાં નામોથી જાણી શકાય છે: (૧)× ઊગિલગિરિ (ઉર્જવલગિરિ) (૨) રેવંતરાય (રેવંતરાજ) અને (૫) ગિરનાર-એ ત્રણે નામ ગિરનારનાં છે. એ ઉપરાંત એને ઉત્તરવતંતગિરિ (ઉચ્ચિત્તવતંત) પણ કહેવામાં આવે છે. આ તીર્થને શું બંધતો એક ભાગ પણ કહેલો છે: (“ભાગ પ્રક શત્રુંજય કેરો તોરય ઓગિરનારિ રે”-નવમુંદર). ગિરનારની પ્રસિદ્ધિ પુરાણોમાં છે અને મહાકવિ માથે પણ એને શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર વિષે લખતાં યાદ કરેલો છે.

જૂનાગઢ (જૂનાઢ-ગઢિ-પ-૮).

મંત્રી તેજપાલે વસાવેલા તેજસપુરથી પૂર્વ દિશાએ ઉગ્રસેનગઢ નામનો દુર્ગ છે-એનાં નામ ત્રણ છે: ઉગ્રસેન ગઢ, ખંગાર ગઢ, દુરુણ દુર્ગ (ગઢ). આઝનું આપણું જૂનાગઢ અને એ સમયનું ખંગાર ગઢ સ્થળ પાસે પાસે જ છે (તીર્થદ્વૈપ).

દામોદર સિરુવર (૯)

ગિરનાર તરફ જતાં રસ્તાની જમણી બાજુએ એક દામોદરકુંડ આવે છે, એને આ 'પરિપાટિ' માં 'દામોદર સરોવર' કહ્યું લાગે છે. કદાચ આ પરિપાટિને સમયે એ મોટું સરોવર હોય-વર્તમાન 'દામોદર-કુંડ'ના ઘાટ જોનાં પણ એ પહેલાં મોટું તળાવ હોય અને પછી ડિંહડી થયાથી એની ખ્વાતિ 'કુંડ' તરીકે થઈ હોય એમ અટકળી શકાય છે.

સોવનરેખ નદી (૧૦)

આ નામ સુવર્ણરેખા નદીનું છે.

'માંકડ કુંડી' (૧૪)

ગિરનાર ઉપર કદાચ કોઇ સ્થળે આવેલા કાંપિ 'માંકડેયના કુંડ'ને આ 'માંકડ-કુંડી' નામ આપેલું જણાય છે-એ વિષે મને પિછાણ નથી.

પા (પા) પા મહિ (૨૩-૨૪)

આ નામ વિષે પણ કંઇ સ્પષ્ટ કંઠાતુ નથી. 'પાણીની પરચ' ને સંસ્કૃતમાં 'પ્રપા' કહે છે, એ ઉપરથી કદાચ આ નામ કોઇ 'પ્રપા મહા'નું હોય. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાત્રનાં બાધ-દામોટું વર્ણન કરતાં પં. જિતેન્દ્ર મણીએ પોતાના 'વસ્તુપાવ-ચરિત્ર'માં જણાવ્યું છે કે "પ્રપામહ (પરબહી?)ની પાસે ત્રણ તીર્થકરોની ત્રણ દેવકુસિકા (દેવળી) બતાવી" (પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ-અપ્રકાશિત પૃ. ૭૯). રત્નસિંહસુરિશિષ્યે (સુદર?) કરેલી 'ગિરનાર તીર્થમાળા'માં આ સ્થળને 'પ.પામહ' નામે જણાવેલું છે-(૧૧મી કડી)

૧-સેતુજ અવતારો (શત્રુજયાવતાર-૨૪) ૨-સંમેતસિકર (સંમેતશિખર-૨૪)

૩-અદ્વાય (અદ્વાપદ-૨૪-૨૭) ૪-નંદીસર (નંદીશર-૨૭).

૧-ગિરનારમાં આવેલા શત્રુજયાવતાર શ્રી અઘ્નિનાથના મંદિરનું નામ શત્રુજયાવતાર છે. ૨-સંમેતશિખરના-ઘાટના મંદિરનું નામ સંમેતશિખર છે. આ સંમેતશિખર અત્યારના મધુન પાસે આવેલા પાર્શ્વનાથ પદ્મદ. તીર્થનું અને એ થું એ બન્ને નામે અદ્વાપદના ઘાટનાં અને નંદીશર કીપના ઘાટના મંદિરનાં છે.એ વિષે કંઇ માહિતી આપવાનાં સાધનો નથી.

ચંદ્રગુફા (૨૭) સહસ્ર (મહા) બિંદુ ગુફા (૪૧) આ બન્ને નામ કોઇ ગુફાઓનાં જણાય છે, પણ એ વિષે માહિતી વિના શું લખાય. રત્નસિંહસુરિશિષ્યે કરેલી 'ગિરનાર તીર્થમાળા'માં આ બન્ને ગુફા વિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: "ગાન્ધી વદ્વદ્ વિરોચ જિગહર ચંદ્રગુફા જે પ્રતિમામળહર, સહસ્રવિન્દુ જે કિવિ"-(૨૪મી કડી).

છરાઉલ (૨૮-૨૯)

આ નામ તે ગામનું છે—જેના નામથી થી પર્વનાયની પ્રતિદિ ‘શુરાકલા’ તરીકેની યજ્ઞેલી છે. ‘ગુરુગુણરતનાદર’ કાવ્યમાં આ ગામને શુરપદ્મી કહેલું છે. (પૃ. ૩૮ શ્લો. ૩૬; પૃ. ૪૪ શ્લો. ૬૫).

નાગમોર ઝરિ (૨૮)

આ નામ ગિરનારમાં આવેલા કોઈ ઝરાનું લાગે છે, પણ તે કયા ઝરાનું? એ બતાવી શકાતું નથી. આવું જ નામ રત્નસિંહચરિત્રિણિધ્યની તીર્થમાળામાં મળી આવે છે; “નાગ-મોર ઝરિ” (કડી. ૧૯) અને ગિરનારના એક શિલાલેખમાં પણ એ નામઝરાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે: “સાલિયાહણેન નાગઝરિ-સિરાયા: પરિત:” મત્યાદિ (લેખાંક ૪૯, ‘પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ’-પૃ. ૭૦).

ગજેન્દ્રમુ (૨૮)

આ ગિરનારમાં આવેલા એક કુંડનું નામ છે—જેનું સંસ્કૃત નામ ‘ગજેન્દ્રપદ’ છે. એ વિષે ‘તીર્થકલ્પ’માં જણાવેલું છે કે, “ઐરાવત્યુ હાથીના પગની મુદ્રા જેવો ‘ગજેન્દ્રપદ’ નામે કુંડ છે” (‘તીર્થકલ્પ’માં નો ગિરનારકલ્પ) ‘રત્નસિંહચરિ’ શિખ્યની તીર્થમાળામાં આને ‘ગજપદ’ કહેલું છે. (કડી-૧૯) આ કુંડ મેં નજરે લેએલો છે, તમા ઉપર પાથરની એક મુદ્રા જાતી પણ છે.

છત્રસિલા (૨૮)

પરિપાટિમાં આ ‘છત્રસિલા’ને એ ગજેન્દ્રપદ કુંડની નામે આવેલી કહેલી છે. ‘તીર્થ-કલ્પ’માં પણ એને ‘સહેસાવન’ની પાસે આવેલી જણાવેલી છે.

અવલોક્તા (૩૪-૩૬) રાનસિલા (૩૪-૩૬)

‘અવલોક્ત’નું અપભ્રંશ રૂપ ‘અવલોક્ત’ છે. આ નામ ગિરનારના એક શિખરનું છે. અહીં એક જાનસિ (શિ) લા (૩૪-૩૬) હોવાનું પરિપાટિમાં જણાવેલું છે—જે ઉપર શ્રીતેમિનાથ ભગવાને આત્મવિદ્યા લાખી હતી. પરિપાટિની ૧૨૪ મી લીટીમાં આ અવલોક્ત શિખરને સૌથી ઉર્ધ્વ જણાવેલું છે—કનાથ એ વર્તમાન ચોથી દ્વંદ્વ હોય (?)

સાપારામ-સહસારામ (૩૬)

સાપારામ અને સહસારામ (સહસ્રાપ્રવલ્ય-સહેસાવન) એ બન્ને ઉદ્યાનનાં નામ છે. સહસારામમાં શ્રીતેમિનાથ ભગવાને દીક્ષા લીધી હતી; સહસારામને ‘સહસ્સઅવલુરારમો’ કહીને ‘તીર્થકલ્પ’માં લખેલો છે. ‘સિદ્ધવિજયમ’ (૩૮) ની દ્વંદ્વ આ જાગ તરફ જતાં આગળ આવે છે.

બલાણા (૨૨)

મંદિરના તોરણપ્રહિત દ્વારવાળા આગતના ભાગને 'બલાણા' કહેવામાં આવે છે-
આ શબ્દ પણ 'આગલસાર' ની પેઠે વાસ્તુવિધાનો છે. (આ. શ્રીજિનવિજયશ્ચ)

જગતિ (૨૨)

મંદિરના યરના ભાગને જગતી કહેવામાં આવે છે-જે ભાગમાં મંદિરને ફરતી દેરીઓ પણ હોય છે.

ભદ્ર-તણા પ્રાસાદ (૨૬)

'ભઃ' એ એક જાનના 'પ્રાસાદ'ના સંજ્ઞા છે, જે ચાર દ્વારવાળા મંદિરના ફરતાં-મુખના દરવાજા તિરાપ બાજીના એ ત્રણ દરવાજાઓની સન્મુખ-શીર્ષનાં ત્રણ મંદિરો હોય તેને 'ભદ્ર' પ્રાસાદ કહેવામાં આવે છે. જેમ, રાણકપુરનું મંદિર (આ. શ્રીજિનવિજયશ્ચ)

અમ્બિકાદેવી (૨૬)

આ 'દેવી' વિશે અને તેની કૃત્ષિતિ વિશે 'તીર્થકલ્પ' માં આવેલા ગિરનારકલ્પમાં જણાવેલું છે.

પુર્ણિમા (પુર્ણિમા) પ્રામત (૪૩)

ગસારમાં જેટલાં જેટલાં પુર્ણિમાઓ છે, તે બધાંયના કુપભોગ કરતાં જીવને જેટલો સમય લાગે-એ (સમય) તું નામ જૈનશાસ્ત્રમાં પુર્ણિમા-પરાવર્ત છે- 'પરાવર્ત' શબ્દનો ઉચ્ચાર અહીં 'પ્રાવન' થયેલો છે.

ચક્રાસી લાખ (૪૪)

લોક પ્રસિદ્ધ 'ચોરાસીનો ફેરો' અને આ 'ચક્રાસી લાખ' શબ્દનો સમાન હાથ છે. ત્રીજી 'છાણ' માં લખે, માટે જેમ 'છાણ' એ વીંછીની થોળિ-કૃત્ષિતિસ્થળ-કહેવાય તેમ જીવને કૃત્ષિતિ થવાને થોળ્ય એવી થોળિઓ જૈનશાસ્ત્રમાં ૮૪૦૦૦૦૦ ગણાયી છે:-સાત લાખ પૃથ્વીકાય, સાત લાખ જલકાય, સાત લાખ અગ્નિકાય, સાત લાખ વાયુકાય, દસ લાખ પ્રત્યેક (એક શરીરમાં એક જીવ વાળા) વનસ્પતિકાય, ચૌદ લાખ સંધારણ વનસ્પતિકાય (કંદાદિ), બે લાખ બે ઇન્દ્રિયજીવો, બે લાખ ત્રિ-ઇન્દ્રિય જીવો, બે લાખ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો, ચાર લાખ દેવો, ચાર લાખ નારકો, ચાર લાખ તિર્યચપંચેન્દ્રિય અને ચૌદ લાખ મનુષ્ય-એ ચોરાસી લાખ થોળિ.

કુલકોટિ (૪૪)

'કુલકોટિ'-માંના 'કોટિ'નો પ્રકાર અર્થ છે અને 'કુલ'નો 'કુલ' અર્થ છે. જુદા જુદા પ્રકારના જીવોના 'કુલ'માં આ શબ્દનો પ્રયોગ જૈન શાસ્ત્રમાં થયેલો છે, આ શબ્દના વીગતવાર અર્થ અને તેને કુલકોટિની સંખ્યાઓ સંબંધે 'અભિધાન' રાજેન્દ્ર' કોશમાંથી જોઈ લેવું જોઈએ.

શબ્દાની વ્યુત્પત્તિઓ-

જમ્બુ (૧)-પરિપાટિમાં આ ૩૫ અનેક ટેકાણે વપરાયું છે. સંસ્કૃતમાં 'યત્' સર્વનામતું છઠ્ઠી (એક વચન) માં 'યસ્ય' ૩૫ થાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે અપભ્રંશમાં 'યત્' તું 'જમ્બુ' ૩૫ કરવા માટે 'ડામ્બુ'-'આમ્બુ' (૪-૩૫૮ હે.૦] પ્રત્યય કહેલો છે-આ ઉપરથી આપણે ઉચ્ચારણના ધોરણે એ 'યમ્બુ'માંથી જ આ 'જમ્બુ' કે 'જમ્બુ' ને

આ નામ તે ગામનું છે-જેના નામથી શ્રી પર્વનાથની પ્રસિદ્ધિ 'અરાવલા' તરીકેની થયેલી છે. 'ગુરુગુણરતનાકર' કાવ્યમાં આ ગામને અરપસ્વી કહેલું છે. (પૃ. ૩૮ શ્લો. ૩૬; પૃ. ૪૪ શ્લો. ૬૫).

નાગમોર ઝિરિ (૨૮)

આ નામ ગિરનારમાં આવેલા કોઈ ઝરાનું લાગે છે, પણ તે કયા ઝરાનું? એ બતાવી શકાતું નથી. આવું જ નામ રત્નસિંહસુરિશિષ્યની તીર્થમાળામાં મળી આવે છે; "નાગ-મોર ઝિરિ" (કડી. ૧૯) અને ગિરનારના એક શિવાલેખમાં પણ એ નામઝરાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે: "સાલિવાહણેન નાગઝરિ-સિરાયાઃ પરિતઃ" પ્રત્યાદિ (લેખાંક ૪૯, 'પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ' - પૃ. ૭૦).

ગન્ધસુ (૨૮)

આ ગિરનારમાં આવેલા એક કુંડનું નામ છે-જેનું સંસ્કૃત નામ 'ગન્ધેન્દ્રપદ' છે. એ વિશે 'તીર્થકલ્પ' માં જણાવેલું છે કે, "ઐરાવત્યુ હાથીના પગની મુદ્રા જેવો 'ગન્ધેન્દ્રપદ' નામે કુંડ છે" ('તીર્થકલ્પ' માં નો ગિરનારકલ્પ) 'રત્નસિંહસુરિ' શિષ્યની તીર્થમાળામાં આને 'ગન્ધપદ' કહેલો છે. (કડી-૧૯) આ કુંડ મેં નજરે જોયેલો છે, આના ઉપર પથરની એક સુંદર ઝંખી પણ છે.

છત્રસિલા (૨૮)

પરિપાટિમાં આ 'છત્રસિલા' ને એ ગન્ધેન્દ્રપદ કુંડની નીચે આવેલી કહેલી છે. 'તીર્થ-કલ્પ' માં પણ એને 'સહસ્રાચલ' ની પાસે આવેલી જણાવેલી છે.

અવલોકણા (૩૪-૩૬) રાનશિલા (૩૪-૩૬)

'અવલોકન' નું અપભ્રંશ રૂપ 'અવલોકણ' છે. આ નામ ગિરનારના એક શિખરનું છે. અહીં એક જાનસિ (શિ) લા (૩૪-૩૬) હોવાનું પરિપાટિમાં જણાવેલું છે-જે ઉપર શ્રીતેમિનાથ ભગવાને આત્મવિદ્યા લાખી હતી. પરિપાટિની ૧૨૪ મી લીટીમાં આ અવલોકન શિખરને સૌથી ઉચું જણાવેલું છે-કદાચ એ વર્તમાન ચોથી દેડક હોય (?)

લાખારામ-સહસારામ (૩૬)

લાખારામ અને સહસારામ (સહસ્રાચલ-સહસ્રાચલ) એ બન્ને ઉદ્યાનનાં નામ છે. સહસારામમાં શ્રીતેમિનાથ ભગવાને દીક્ષા લીધી હતી; સહસારામને 'સહસ્રઅવલુકારમો' કહીને 'તીર્થકલ્પ' માં લખેલો છે. 'સ્તિષ્ઠિવિજ્ઞાપન' (૩૮) ની દેડક આ બાગ તરફ જતાં આગળ આવે છે.

આમલસાર (૩૮-૪૮)

મંદિર ઉપર આવેલા 'કળાસનીએકક' નું નામ 'આમલસાર' છે. આ રાજા વારુ-વિદ્યાનો છે અને જૈનપ્રધોમાં તે અનેક જગ્યાએ મળી આવે છે. (આ. પ્રા. જિનવિજયજી.) કાલમેધ ખેતપાલ (૧૦)

આ ક્ષેત્રપાલો સંબંધે 'તીર્થકલ્પમાં' આવેલા 'રેવનગિરિ' ના દર્શનમાં વીગતથી જણાવેલું છે.

અસાણા (૨૨)

મંદિરના તોરણપ્રકૃત દ્વારવાળા આંગળના આગળે 'અસાણા' કહેવામાં આવે છે-
આ શબ્દ પણ 'આમલસાર' ની પેઠે વાસ્તુવિદ્યાનો છે. (આ. શ્રીજિનવિનયશુ)

જગતિ (૨૨)

મંદિરના ધરતા આગળે જગતી કહેવામાં આવે છે-જે ભાગમાં મંદિરને ફરતી દેરીઓ પણ હોય છે.

ભદ્ર-તણા પ્રાસાદ (૨૬)

'ભદ્ર' એ એક જાતના 'પ્રાસાદ'ની સંજ્ઞા છે, જે ચાર દ્વારવાળા મંદિરના ફરતાં-મુખ્ય દરવાજા ત્રિવાય આડીના એ ત્રણ દરવાજાઓની સન્મુખ-જીર્ણ ત્રણ મંદિરો હોય તેને 'ભદ્ર' પ્રાસાદ કહેવામાં આવે છે. જેમ, રાણપુરનું મંદિર (આ. શ્રીજિનવિનયશુ)

અમ્બિકાદેવી (૨૬)

આ 'દેવી' વિશે અને તેની કૃત્તિ વિશે 'તીર્થકલ્પ' માં આવેલા ગિરનારકલ્પમાં જણાવેલું છે.

પુર્ણલ (પુર્ણલ) પ્રાપ્ત (૪૩)

મસારામાં જેટલાં જેટલાં પુર્ણલાલુઓ છે, તે જધાંયનો કૃપભોગ કરતાં જીવને જેટલો સમય લાગે-એ (સમય) નું નામ જૈનશાસ્ત્રમાં પુર્ણલ-પરાવર્ત છે-'પરાવર્ત' શબ્દનો ઉચ્ચાર અહીં 'પ્રાવત' થયેલો છે.

ચક્રરાસી લાખ (૪૪)

લોક પ્રસિદ્ધ 'ચોરાસીનો ફેરા' અને આ 'ચક્રરાસી લાખ' શબ્દનો સમાન ભાવ છે. વીંછી 'છાણ' માં કપજે, માટે જેમ 'છાણ' એ વીંછીની થોળિ-કૃત્તિસ્થળ-કહેવાય તેમ જીવને કૃત્તિ જવાને યોગ્ય એવી થોળિઓ જૈનશાસ્ત્રમાં ૮૪૦૦૦૦૦ ગણાવી છે:-સાત લાખ પૃથ્વીકાય, સાત લાખ જલકાય, સાત લાખ અગ્નિકાય, સાત લાખ વાયુકાય, દશ લાખ પ્રત્યેક (એક શરીરમાં એક જીવ વાળા) વનસ્પતિકાય, ચૌદ લાખ સંધારણ વનસ્પતિકાય (કંદારિ), બે લાખ બે ઇન્દ્રિયજીવો, બે લાખ ત્રિ-ઇન્દ્રિય જીવો, બે લાખ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો, ચાર લાખ દેવો, ચાર લાખ નારકો, ચાર લાખ તિર્યચપંચેન્દ્રિય અને ચૌદ લાખ મનુષ્ય-એ ચોરાસી લાખ થોળિ.

કુલકોડિ (૪૪)

'કુલકોડિ'-માંના 'કોડિ'નો પ્રકાર અર્થ છે અને 'કુલ'નો 'કુલ' અર્થ છે. જુદા જુદા પ્રકારના જીવોના 'કુલ'માં આ શબ્દનો પ્રયોગ જૈન શાસ્ત્રમાં થયેલો છે, આ શબ્દના વીગતવાર અર્થ અને તેને કુલકોડિની સંખ્યાઓ સંબંધે 'અભિધાન રાજેન્દ્ર' કાગમાંથી જોઈ લેવું જોઈએ.

શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ—

જશુ (૧)—પરિપાટિમાં આ રૂપ અનેક ઠેકાણે વપરાયું છે. સંસ્કૃતમાં 'યત્' સર્વનામનું છઠ્ઠી (એક વચન) માં 'યસ્ય' રૂપ થાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે અપભ્રંશમાં 'યત્' નું 'જમ્' રૂપ કરવા માટે 'હાસુ'-'આસુ' (૪-૩૫૮ હે.૦) પ્રત્યય કહેયો છે-આ ઉપરથી આપણે ઉચ્ચારણના ધોરણે એ 'યસ્ય'માંથી જ આ 'જમ્' કે 'જસુ' ને

તીપત્તી શકીએ છીએ: ચસ્ય-જસ્સ-જાસ-જસ-આમ થયા પછી પાછલાં બંને રૂપોમાં અંતે કદાચ વિશેષ વિરામ નિમિત્તે 'વં' આવી ગયો લગે છે સં 'ચકસ્ય' માંથી પણ એ રૂપો તીપછ શકે છે.

આઠ ઇ. (૧) સ. 'અટ' માંથી 'અટ્ટ' અને 'અટ' માંથી 'આઠ' થાય છે, એ 'આઠ' પાસેનો 'ઘ' તે, 'અપિ' માંથી આવેલો છે: અટ્ટાપિ-અટ્ટાવિ. અટ્ટ વિ. આઠ ઇ. વર્તે ૧૦૦ આડે.

બે વિ. (૧) સં. દ્વિ (પુંઁ દ્વા, સ્ત્રીઁ દ્વે, નઁ દ્વે) સ્ત્રીઁ 'દ્વે' નો બ્રંશ આ 'બે' છે-આ સંખ્યાવાચક વિશેષણ 'સસ્વતી' અને 'અંબિકા' નું છે. 'વિ' 'અપિ' નો છે: દ્વે અપિ-વે અવિ, વે વિ-વર્તે ૧૦૦ મેઝ.

અલગજ (૨) અલગજ (૧૦) સં 'આશ્ચર્યકં' ઉચ્ચારણાદિ-પરિવર્તનને લીધે 'અલગજ' આકારને પામ્યું હોય છે-આશ્ચર્યકં-અચ્છરિઅર્યં, અચ્છઅર્યં, અચ્છરિજ્ઞયં, અચ્છરીઅર્યં, અચ્છર્યં. 'આશ્ચર્ય' ના આટલા બ્રંશોમાં 'અલગજ' નો સંબંધ 'અચ્છરિજ્ઞયં' સાથે લાગે છે. અચ્છરિજ્ઞયં-અચરિજયં-અચરજયં-આ છેલ્લા રૂપમાં 'ચ' નું ઉચ્ચારણ અટકતાં અને 'ર' નો 'લ' બોલતા 'અલગજ' 'અલગજ' રૂપ તરી આવે છે. માગધી ભાષામાં તો હમેશા 'ર' અને 'સ' ને બદલે 'લ' અને 'શ' નો ઉચ્ચાર થાય છે: "ર-સોલ-સો" (૮-૪-૨૮૮ લે.)

ચૈત્રપ્રવાડી-ચૈત્રપરિવાડી (૭)

અષ્ટશતાં ઉચ્ચારણોમાં કેટલેક સ્થળે 'ર' નો ઉચ્ચાર વધી ગયાનું જણાવેલું છે-એ ધોરણે સં 'ચૈત્ર' માંથી 'ચૈત્ર' કે 'ચેત્ર' એ બંને સંધી રીતે ઉતરેલાં છે. જમ 'વ્યાસ' નું 'વાસ' અને 'દ્રેપ' નું 'દ્રેપ' કે દ્રેપ બોલાય છે તેમ આ 'ચૈત્ર' નું 'ચૈત્ર' કે 'ચેત્ર' બોલાઈ ગએલું છે. 'પરિપાટિ' નો-રિ' નો 'ધ' ન બોલાતાં, 'પ' માં 'ર' સંતાઈ જતાં-પ્રવાડી' બ્રંશ થયેલો છે.

નિસદીસ (૧)

સં 'નિશાંદવસ' માતા 'દિવસ' નો 'વ' દાંતમાં કચરાઈ જતાં મૂળ શબ્દનું માત્રા-પરિભાણ તાત્પર્ય માટે 'દીસ' ઉચ્ચાર થયેલો છે-દિવસ' નો ['વ' નો લોપ થતાં થતાં બાકીના ('નિસ') 'અ' નો 'ય' થતાં અને 'વ' ઉધો થતાં (સંપ્રસારણ થતાં) 'નિસિ' 'દીસ'] એ દૂકો ઉચ્ચાર છે. 'દીસ' ઉપરથી દીદ' અને 'દી' પણ થયેલાં છે.

આવિ ૧-આવ્યા (૩-૭)

(૧) સં 'વસ્લ પથે ગતૌ' ધાતુ ઉપરથી જનના 'આપતિતાઃ'-પ્રાં 'આવહઆ (યા) નું કદાચ ફતાવળને લીધે 'વ' અને 'હ' ની મૈત્રી થતાં 'આવિઆ' અનેલું હોય, અને એ 'આવિઆ' રૂપ પાછળથી જરા જીબતો વેગ વધતાં-વિ' ના 'હ' અને 'આ' નું મધ્યાન થતાં ('દધિ+આનય=દધ્યાનય'ની પેઠે)-'આવ્યા' ના ધાટમાં આવ્યુ હોય-સં-આપતિતાઃ=પ્રાં આવહઆ(યા)=આવિઆ અને આવ્યા. આ પરિપાટી કરનારે 'આવિઆ' અને 'આવ્યા' એ બંને રૂપો વાપરેલાં છે, એથી એ જુદાવેગની પ્રથા એમના સમયની ગણાય, એ 'આપતિન' રૂપમાં 'નિ' ના 'ત' નો લોપ ન કરીએ અને

એનો 'ત' કરીએ તો 'આવડિય' થાય છે—જે ગૂં 'આવડું' ની પ્રકૃતિ છે—માત્ર 'ત' ના સ્વારણ દેશી એ એક જ મૂળ રૂપતા એ બાવ—જે એક જેવા છે—થવા જણાય છે.

(૨) સં 'અવ ગતિ-રક્ષણાદિયુ' ધાતુનું 'આ' ઉપસર્ગ લગાડતાં બૂતકૃદંતમાં પ્રાં (બાહ્ય) 'આવિઆ' રૂપ બને છે; શબ્દસામ્ય અને અર્થસામ્ય જોતાં કદાચ આ 'આવિઆ' રૂપ પણ આપણા 'આવિયા' કે 'આવ્યા' નું મૂળ હોય—'આ' ઉપસર્ગને લીધે 'ગમ્' ના 'આગમ્' ની પેઠે 'અવ' નો 'આવડું' અર્થ થાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાની દેશી નામભાષામાં "દંદ્રમેષ, મથિત અને પ્રેત" અર્થમાં આ રૂપને દેશી કહેલું છે: "આવિઅં દંદ્રમેષ-મથિઅ-પોપસુ"—લેં નાં પૂં ૩૨-ગાં ૭૬.

(૩) સં 'પ્રાક્ષાઃ' ના પ્રાં 'પાવિઆ' (પાખ્યા) ની પેઠે સં 'આપ્તાઃ' ના પ્રાં 'આવિઆ' માંથી 'આવિયા' કે 'આવ્યા' થઈ શકે છે—એનો અર્થ અહીં સુપતઃ—પણ શબ્દ-વ્યુત્પત્તિ દરનાં સામ્ય અને સંવાદ-બંને જોવા જોઈએ એટલે અહીં 'અવ' કે 'આવ' માંથી 'આવિયા' ની વ્યુત્પત્તિ કેઈ સંવાદ સિવાય શી રીતે અવધારાય?

(૪) આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાની અપભ્રંશ કવિતામાં "જો જહાં હૈંતર સો તહાં હૈંતર સત વિ મિત વિ કિદે વિ હિ (હુ) આયડ" ૨૬. (કુમારપાલ ચરિત, સર્ગ—૮) 'આયડ' રૂપ 'આવો' ના અર્થમાં વાપરે છે અને દીક્ષાકર પૂર્ણકક્ષશ (વિં સં ૧૩૦૭) તેનો અર્થ કરનાં 'આગચ્છતુ' રૂપ મૂકે છે. આ વિશે વિશેષ વિચારતાં જણાઈ આવે છે કે, 'આગચ્છતુ' ના પ્રાકૃત 'આગચ્છડ' માં 'આડડ' નો સદ્ભાવ છે: (આગચ્છતુ=આગચ્છડ=આયચ્છડ=આયચ્ડ=આયચડ=આડડ-આચડ=આવો) અર્થાત્ 'આગચ્છ' ધાતુ પોતે (આગચ્છ=આરચ્છ=આયચ્છ=આયચ્ડ=આયચડ=આવો) અર્થાત્ 'આગચ્છ' ધાતુ પોતે (આગચ્છ=આરચ્છ=આયચ્છ=આયચ્ડ=આયચડ=આવો) આ 'આવ' ની પ્રકૃતિ જણાય છે. આપણા 'આવો' ની પેઠે હિંદી 'આઓ' ["આઓ દેડો"—માર્ચનું સરસ્વતી, 'પાવનપતિત' પૃં ૩૧૭] નું મૂળ 'આયડ' માં અને કચ્છી 'અઓ' નું મૂળ 'આયચડ' માં પણ રહી શકે છે—આ રીતે 'આવો' 'આઓ' અને 'અઓ' ની છતી સંકેદરતા પણ કક્ષા એ જીબને લીધે અછતી જેવી થઈ ગયેલી છે—સં 'આગતઃ' નું પ્રાં આઅઓ, આઓ (યો) (હિંદી-આયા) અને સં 'આગમિત' નું પ્રાં 'આઅ(ય)મિઅ' ["આઅનિઅ" (કું સં ૨, શ્લોક ૨૩)] રૂપ જોતાં 'આગચ્છ' ને 'આવઃ' ની પ્રકૃતિ ગણવામાં શું વાંધો આવે? સં 'આગમિતાઃ' પ્રાં 'આઅ(ય)મિઆ' = રૂપરથી પણ આપણા 'આવિઆ' = 'આવિયા' = 'આવ્યા' ની ઉત્પત્તિ બ્યાજળી ન જણાય?

'આવિયા' ની વ્યુત્પત્તિ માટે અહીં જણાવેલી ચાર રૂપનાઓમાંની આ ઉર્ધ્વાત્રો મને પણ વધારે આજળી જેવી લાગે છે.

નિઅડા (૩) સં નિકટાઃ=પ્રાં નિઅડા—મારવાડીમાં મેં 'નેડો' ધ્વનિ સાંભળ્યો છે તે આ 'નિઅડા' નો જ દૂર કે ક્રિયાર. કેટલેક કેટલે પાસેના ગામને 'નેડો' કહેવાનો દાવો છે, મને જણાય છે કે, માત્ર સમીપતાને લીધે એ ('નેડડ') શબ્દ ત્યાં વપરાયો છે નિઅડ=નેઅડ='નેડડ'.

દીઠ (૩) સં. દટઃ=દિટ્ઠો પ્રા. —આ 'દિટ્ઠો' પોતાની માત્રાએને જળવતાં 'દીઠ' ના આકારમાં આવેલા છે એટલે જોરન સાથે 'દિ' નો 'દી' થયો અને 'ગોઢઃ=ગોઢો—ગડો' 'મૌનમ્=મૌનં=મટગં' ઇત્યાદિ ઉચ્ચારોની પેઠે 'દિટ્ઠો' નો 'ટ્ઠો' 'ઠ' થયો. સં. દટકઃ=પ્રા. દિટ્ઠકો=અપ. દિટ્ઠુઃ=દીઠુઃ=દીઠો—એમ પણ થાય ખરું.

સોવનમય (૩) સં. સુવર્ગમયો=સુવર્ણમય—સોવનમય.

ખિડુ—ખેડ (૫—૧૨—૧૮)

પરિપાટિમાં 'ખન્ને પડખે' નો અર્થ સૂચવતા 'ખિડુ પાસો' અને 'ખેડ પખે' શબ્દ વપરાયા છે. જણાય છે કે, 'ખિડુ' અને 'ખેડ' બન્ને સાતમીના બહુવચન છે. સંસ્કૃતમાં 'દિ' શબ્દ દિવચનાં છે, પણ 'પાકૃત'માં નો (દિવચન જ ન હોવાથી) એને બધા પ્રત્યયો બહુવચનના લાગે છે: પ્રા. વેસુ, વેસુ=વેહુ=વિહુ. અને આ રીતે જ આ 'ખેડુ' ને હુ એ 'ખેડ' નું પર્વરૂપ સનવ્યું હુ. પરિપાટિમાં 'ખિડુ' અને 'ખેડ' બન્ને સમન્વત હોવાથી કદાચ આ કસપના વ્યાજબી ગણાય. આ 'ખિડુ' અને 'ખેડ' ની વિભક્તિના વિચાર કરતાં એ બન્નેની પાસે આવેલા 'પાસો' અને 'પખે' ની વિભક્તિને પણ ન જૂલવી જોઈએ. 'પખે' ની માત્રા નો સ્પષ્ટ છે: સં. એક—પક્ષે, બહુ—પક્ષેષુ=ના. એક—પક્ષમ્મિ. પક્ષે, બહુ—પક્ષેસુ, પક્ષેસું=અપ. એક—પક્ષિ, પક્ષે, બહુ—પક્ષાહિ, પક્ષાહિ—અહીંનું 'પક્ષે' રૂપ આ છેલા 'પક્ષાહિ' થી લેવાયું છે: (પક્ષાહિ=પક્ષાહં=પક્ષહં=પક્ષે) રૂપ અહીં વચન દ્વારા પણ સમાનાધિકરણના જળવાય માટે જ 'પક્ષે' ની રૂપતિ બહુવચન 'પક્ષાહિ' થી જણાવી છે. અન્યથા એકવચન 'પક્ષિ' કે 'પક્ષે' માંથી નો 'પક્ષે' ની રૂપતિ સુગમ છે. જેમ 'પક્ષે' ને બહુવચનાં કસપ નેમ એ 'પાસો' પણ એકું હોય તો અહીં સુદ થાય: સં. પાર્શ્વેષુ=પ્રા. પાસેસુ, પાસેસું. હવે આ પ્રાકૃત 'પાસ+સુ' નું સાપ્તકમાં જ "સ્વાદૌ લીઘ્ય-હસ્વો" ૮—૪—૩૩૦ ના નિયમથી પાસાસુ-પાસસુ કરતાં તેમાં 'પાસો' ની રૂપતિ મળી આવે છે: (પાસસુ=પાસહુ=પાસડ=પાસો) પ્રતિમાં 'પાસે' રૂપ મળ્યું હોત તો આટલા વખાણની જરૂર ન હોત—એ તો 'પક્ષે' ની પેઠે જ સંધાત; પરંતુ સ્પષ્ટપણે "પાસો" રૂપ મળવાથી અને સમાનાધિકરણના સૂચવવાના લક્ષ્યથી 'પાસો' માટે એ બતાવેલી રૂપતિને પ્રકરણેલી જે. જે રીતે 'ખેડ' રૂપ 'સાતમી' સિંચાવના અર્થને સૂચવતું હોય ત્યાં તેની બતાવટ નોખી છે: સં. દ્વાવપિપ્રા. વે અવિ, વે વિ આ છેલા 'ખે' વિ' રૂપમાં સંસ્કર 'વ' ને ઉધો કરવાથી એ સાતમી સિવાયનું પણ 'ખેડ' રૂપ થયું લાગે છે. ગૂઝરાતીમાં તો આ રૂપને મૂળ પ્રકૃતિ તરીકે પણ વાપરવામાં આવે છે: ખેડનું, ખેડને, ખેડની ઇત્યાદિ. પરિપાટિમાં આવેલા 'ખિહું મૂમીહિ'—(૨૫) [સં. ત્રિપુન્નિસુ, તિસું=ત્રિહું] અને 'ખિડુ-નિસિ'—(૨૫) સ. ચતુર્પુન્નિસુ, ચડસુ=ચડહું=ચિહું (સ્વરવ્યતય)] રૂપોની રૂપતિ પણ એ પ્રકારે છે.

કારિઅ (૬-૧૩) કારવિઅ (૬૬) બુહારિઅ (૬)

સં. કારિત-પ્રા. કારિઅ, કારવિઆ, કરાવિઅ-ગૂ. કરાઅં, કરાઅું. 'બુહારિઅ' (?) એ બૂનકુંડ ને,

ઉધાર (૬) ઉધાર (૫૯)

સં. પ્રા. ઉન્ધાર-આ 'ઉધાર' નો ઉચ્ચાર નરમ થતાં 'ઊધાર' અને 'કધાર' થયો.

માલદેવતણુડિ (૬) રેવગિરિતણી (૭)

આ બંને રૂપો પદ્યરૂપ છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે અપભ્રંશના પદ્યીના પ્રત્યયો બેનાં આ રૂપો નવાં બેવાં લાગે છે. મારી સમજ પ્રમાણે એ રૂપોની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે: સં. 'માલદેવાત્મનઃ'—એ સિદ્ધ રૂપને પ્રાકૃતમાં ઉતારતાં તેનો ઉચ્ચાર 'માલદેવત્તજાં' થાય છે, એ ઉચ્ચારને વિશેષ કોમળ કરતાં 'માલદેવતણુ' કે 'માલદેવતણુક' થવું કાંઈ અશક્ય નથી, હું સમજું છું ત્યાં સુધી એ 'તણુ' પ્રત્યયની નિષ્પત્તિ એ રીતે છે—તણુ 'પ્રત્યય ક્રિપ્ત-આ પછી એમાંથી જ 'તણુ' કે 'તણી' નીપજતી શકાય છે. આ વ્યુત્પત્તિમાં મેં જે 'માલદેવ' નામની સાથે 'આત્મા' શબ્દની યોગ્યતા કરી છે તેમાં અને નામની સાથે યોગ્યતા સ્વાર્થિક પ્રત્યયોની યોગ્યતામા મને કાંઈ વિશેષતા જણાતી નથી: ઘટ પવ ઘટકઃ અથવા ઘટકાસૌ આત્મા ચ ઘટાત્મા—એ બંનેના અર્થમાં કદાચ વિશેષતા છે? પ્રા. 'ઘટકસ્ય' ના મૂળને શોધતાં સં. 'ઘટકસ્ય' ની કલ્પના વ્યાજબી લાગે છે તેમ 'માલદેવતણુક' ના મૂળને શોધતાં 'સં. માલદેવાત્મનઃ' ની કલ્પના પણ કેમ ન બધે બેસે? વધુ વિચાર કરતાં મને એવું બાસ્તવ્ય છે કે, સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં નામથી પ્રત્યયો લાગે છે તેમ આપણી ગૂજરાતીમાં બધે નથી બન્યું, કિંતુ કેટલેક સ્થળે તો ધાતુને ઉપસર્ગ લાગે છે તેમ નામોથી એ એ પ્રત્યયોના અર્થોને સૂચવવા કેટલાક બીજા બીજા વિભક્ત્યંત શબ્દો પણ જોડાયા લાગે છે :

(૧) સં. રામનિમિત્તેન પ્રા. રામનિમિત્તેન અ. રામનિમિત્તે ગૂ. રામનેભાટે.

(૨) સં. રામસ્થિતેઃ=પ્રા. રામઠિર્ઈઈ=રામઠિર્ઈઈ=રામથીઈ=ગૂ. રામથી.

(૩) સં. રામાત્મનઃ=પ્રા. રામત્તજો=રામતણડ=રામતણો=રામને.

(૪) સં. રામમધ્યે=પ્રા. રામમજ્જે (જ્ઞે) અ. રામમધિ=રામમદિ=રામમદે ગૂ. રામમાં (દિહો-ગમમે)

'રામનેભાટે' એ રૂપમાં 'નિમિત્તેન' શબ્દ, 'રામથી' રૂપમાં 'સ્થિતિ' ઉપરથી 'ચિર્ઈઈ' શબ્દ, 'રામને' રૂપમાં 'આત્મનઃ' શબ્દ અને 'રામમાં' 'મધ્યે' શબ્દ જોડાયાથી અર્થમાં કે વ્યુત્પત્તિમાં શી અસંગતિ છે? આ રીતે શબ્દો જોડાયા પછી તેનાં રૂપાંતરો થતાં 'ને ભાટે, માટે, નો, ની, તું, થી થઈ અને માં' પ્રત્યયો જમા થયા લાગે છે. પંચમીના જૂના પ્રત્યયોમાં 'તડ, તું, હુંતડ, હંતડ, હંતી, થડ, થકડ, ચિકા અને ચિકુ' ને પણ ગણાવવામાં આવે છે, તેમાં 'તડ' અને 'તું' નો સંબંધ સં. 'તસ્' સાથે, 'હુંતડ' થી 'હંતી' નો સંબંધ પ્રાકૃત સુંતો સાથે અને 'થડ' વગેરે ળીના બધાનો સંબંધ સં. સ્થિતેઃ, સ્થિતિકાયાઃ પ્રા. ઠિર્ઈઈ-ચિર્ઈઈ, ઠિર્ઈકાઈ-ચિર્ઈકાઈ સાથે ધટનો લાગે છે. પંચમીની પેઠે ઝઠીના પણ જૂના પ્રત્યયોમાં 'તણુ, સ, હ, આ, નો, ક, ર, છી, તણુક અને નક' ને ગણાવેલા છે, તેમાં 'તણુ' 'તણુક' 'નક' નો અને 'છી' નો સંબંધ મારી સમજ પ્રમાણે સં. આત્મનઃ=પ્રા. અત્તજો સાથે, 'સ' અને 'હ' નો સંબંધ સં. 'સ્ય' પ્રા. 'સ્ત' સાથે, 'આ' નો સંબંધ પ્રાકૃત 'અચ્ચ' (હુન્દેચ્ચ-મરાઠી તુમચા) સાથે, 'ક' નો સંબંધ સં. 'કીય' સાથે અને 'ર' નો સંબંધ પ્રા. 'કિર' સાથે ધટનો લાગે છે—આ

સં. કૃતઃ-પ્રા. કિઓ-કિક, કિઆ. (હંદી-કિયા)

સાદિ (૧૯)

સં. શબ્દેન-પ્રા. સહેજં, સહેજ-સહે-માર્દે-સાદિ- 'સાદ' શબ્દ, 'અવાજ' અર્થમાં વર્તમાનમાં પણ વપરાયા કરે છે. ગૂજરાતીની 'તને સાકરે છે' ક્રિયાનો વિભાગ-તને સાદ કરે છે-ખોલાવે છે-આમાં આ 'સાદ' નો 'સા' આવ્યો છે.

પહિલઉં (૨૦)

સં. પ્રથમ-પ્રા. પઢમિહ (સ્વાર્થિક પ્રત્યય સાથે) કદાચ આ 'પઢમિહ' સાથે આ પહિલઉંનો સંબંધ હોય, આપણો 'વહેલો' શબ્દ આ 'પહિલઉં'નું જ રૂપાંતર છે, આચાર્ય હેમચંદ્ર નો 'શીઘ્ર' ના સ્થાનમાં 'વહિહ' નો આદેશ કરે છે: (જૂઓ-૮-૪-૪૨૨)

ઓપિઅ (૨૧)

સં. અર્પિત-પ્રા. અપ્પિઅ, ઓપ્પિઅ-પ્રાકૃતનું આ પાછનું 'ઓપ્પિઅ' એ અહીં વપરાયેલું 'ઓપિઅ' છે- સં. 'અર્પિત' ના 'અપ્પિઅ' અને 'ઓપ્પિઅ' એમ બે ઉચ્ચારો થતાં અર્થમાં પણ ફેરફાર થયું છે, પણ મૂળ અર્થ 'અર્પણ' તો બંનેમાં સચવાયેલો છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર દેશીનામમાળામાં 'ઓપ્પા' શબ્દને બતાવે છે: "વિમલજ્ઞે ઓપ્પા"- "ઓપ્પા શાળાદિના મળ્યાદેર્માર્જનમ્"-(પ. ૫૯, ગા. ૧૪૮.) 'ઓપ્પા' એટલે સરાણ વગેરે દ્વારા મણિ વગેરેનું માર્જન-આ માર્જનના જ સાધારણ અર્થમાં ઉપલા (ઓપિઅ) શબ્દને અહીં પરિપાટિતને ચોક્કસ છે.

પાજ (૨૮-૩૧)

સં. પજા-પ્રા. પજ્જા અને 'પજ્જા' ઉપરથી 'પાજ' એટલે પગથિયાં.

'છટા' (૨૯)

સં. વિસ-પ્રા. છટ અને 'છટ' ઉપરથી 'છટા', આ 'છટ' ભૂતકૃતમાંથી 'છટવું' 'છટી' છટયો વગેરે શબ્દો આવેલા છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તો 'ક્ષિત' નો 'છટ' આદેશ કરી એ બંનેનું અર્થસામ્ય બતાવ્યું છે, આપણે એ વિચાર્યું જોઈએ કે, 'છટ' શબ્દનું અક્ષરસામ્ય કયા શબ્દ સાથે થઈ શકે?

દુંક (૨૮)

આ શબ્દ અહીં પર્વતના અમુક ટેકરાને સૂચવે છે, માટે કદાચ 'કુટ' (શિખર) શબ્દ જ 'લિંસ' ના 'સિંહ' ની પેઠે ફલિટો થઈ 'દુંક' રૂપે આવ્યો હોય. ગૂજરાતીનાં 'દુંક' દુંક કરવું, કવિતાની દુંક-વગેરે શબ્દો મને એ 'દુંક' રૂપની લીલા લાગે છે- 'દુંક' આપે ત્યાં અટકવાનું હોવાથી-દુંક વિશ્રામ સ્થાન હોવાથી એનાં બીજાં બીજાં રૂપોમાં એ અર્થ પ્રધાનપણું રાખે છે.

આરણ (૪૦)

સં. દ્વારાયતનકે-પ્રા. વારાયયણયે=અપ. વારાયયણયિ=આ અપ. 'વારાયયણયિ' નો દ્રઢ ઉચ્ચાર 'આરણ' છે-આ પરિપાટિમાં આવેલા 'અલાણ' શબ્દનો સંબંધ આ 'વારાયયણય' સાથે છે. ગૂજરાતીનો 'આરણ' શબ્દ પણ એનું રૂપાંતર છે.

સં. 'વૃક્ષ' નો 'વ' ઉડી જતાં અને 'ક્ષ' નો 'ખ' બોલાતાં '૩૬ખ' ૩૫

નીપજેલું છે-એ '૩૬ખ' ને કોમળ કરતાં આ '૩૬ખ' થએલું છે. ગૂઝરાતીનાં આ '૩૬ખડું' અને '૩૬ખડું'-ગત્તે રૂપો એ '૩૬ખ' સાથે સંધાએલાં છે. વિશેષતા એટલી કે, '૩૬ખડું' નો 'ક્ષ' નો 'જ' બોલાએલો છે.

ભૂખ (૧૦)

સં. વુમુસા-પ્રા. વુહુમ્સા-આ 'વુહુમ્સા' ના શીઘ્ર ઉચ્ચારનું પરિણામ એ 'ભૂખ' ૩૫ છે. "હુહાપ મુંમ્સા" અર્થાત્ "મુંમ્સા ક્ષુત્" કહીને આ 'ભૂખ' ને આ ચાર્ય હેમચંદ્ર દેશી ૩૫ની કોટિમાં ગણે છે:- (દે. ૫૦ ૨૨૦, ગા. ૧૦૬)

વિસરાલ (૧૦)

સં. વિસરાલ-પ્રા. વિસરાલુ-એ 'વિસરાલુ' ઉપરથી ગૂઝરાતી 'વિસરાલ' કે 'વિસરાળ.' વિસરાળ એટલે નાશવંત. પરિપાટિમાં કવિએ ગિરનારનાં વૃક્ષોનું વર્ણન કરતાં કયું છે કે, એ વૃક્ષો "વૃક્ષ કરઈ વિસરાલ" અર્થાત્ હુઃખને નાશવંત કરે છે એટલે હુઃખને દૂર કરે છે. હેલી (૩૭)

સં. હે આલે !-અપ. 'હેલિ' આ 'હે આલે' નો ઉચ્ચાર ફેર થતાં 'હેલિ' કે 'હેલી' થયું છે. ગૂઝરાતીમાં વપરાતા 'એલા' કે 'એલી' નો સંબંધ એ હેલિ કે હેલી સાથે છે. હેમચંદ્રે તો 'આલિ' નો 'સખી' અર્થ- (૮-૧-૮૩) લખીને પણ આ 'હેલિ' ને 'હે મચ્છે' નો આદેશ જણાવ્યો છે-૮-૪-૪૨૨

પહુતા-પહુતઉં (૨૦-૨૧)

ભાષાશાસ્ત્રી રા. દીવંદિઆના કથન પ્રમાણે આ 'પહુત' નો સંબંધ સં. 'પ્રાત' સાથે છે (?) આપણી ભાષાના 'પહોંઓ' ૩૫નો ઉર્જમ એ 'પહુત' 'પહુલ' 'પહુચ' માંથી થએલો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તો આ 'પહુચ' ૩૫ને પહોંચી વળવા "મુચઃ પચાત્તૌ હુજઃ" ૮-૪-૩૯૦ આ સૂત્ર બતાવે છે અને 'હુજ' ની સાથે 'પ્રમૂલું' સામ્ય જણાવે છે.

સીત (૧૨)

સં. સીતલ-પ્રા. સીતલ-સીત-સીતો અંગે.

પોલી (૧૪)

સં. પ્રતોલી-પ્રા. પત્રોલી-પોલી-પોળ-અથવા સં. પૃથુલા-પ્રા. પિહુલી-પોલી-ગૂઝરાતીની કહેવન "દમ દોલ માંદે પોત્ર" ના 'પોત્ર' શબ્દનો સંબંધ આ 'પોળ' સાથે કદાચ હોય.

મંગલીવડે (૨૨)

સં. મહાગલદીપક-પ્રા. મંગલદીપકો-આ ઉપરથી મંગલીવડે. 'મંગલદીપક' મા 'દીપક' નો 'દ' ને ઉડાડી, 'લ' અને 'ધ' ની મેચી કરી 'મંગલીવડે' ૩૫ બનાવવાનું છે. કોસગિ (૨૫)

સં. કાયોત્સર્ગે-પ્રા. કાલમર્ગે-આ ઉપરથી 'કે.સગિ.' 'કાયોત્સર્ગે' ના ૩૫ 'કાલમર્ગે' ના 'કા' અને 'દ' ને સાંધના અને 'ગ' હલકો થતાં 'કોસગિ' ૩૫ નીકળી આવે છે.

વેચિઝ (૮૨)

‘વ્યય દરીને-ખર્ચ દરીને’ અર્થમાં પરિપાટિકારે ‘વેચિઝ’ રૂપને વાપર્યું છે: ‘વેચિઝ દર્મ્મગિ’ “દર્મ્મો-દામો-રો ખર્ચ દરીને”. આ રૂપની નિષ્પત્તિ મને બે પ્રકારે સૂચી છે: (૧) ‘વિક્રોય’ રૂપમાં ‘દયા’ના ‘આ’ ઉચ્ચારની પેઠે ‘ક’ નો ‘ચ’ થતાં ‘વિચ્ચિઝ’ ઉપરથી ‘વેચિઝ.’ (૨) ‘ખર્ચ કરવાનો’ ભાવ એ છે કે, ખર્ચમાં પછી એના અદલામાં કાંઈ મેળવવું અર્થાત્ એકને બદલે બીજું લેવું-અદલો બદલો કરવો-વ્યત્પય કરવો-આ અર્થમાં સં. વ્યત્યેતિ-પ્રા. વિચ્ચિઝ-આ પ્રાકૃતરૂપનું સંજ્ઞિક લૂતદ્વંત ‘વિચ્ચિઝ’ બને છે અને આ રૂપ ઉપરથી સહજે ‘વેચિઝ’ રૂપ તરીકે છે-એનો અર્થ પણ ‘ખર્ચ કરવાના’ અર્થમાં પૂરેકત રીતે થતી શકે છે. ‘ખર્ચ કરવાના’ અર્થમાં ‘વેચ્ચિઝ’ રૂપનો પ્રયોગ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની અપભ્રંશ કવિતામાં કરેલા છે: “ધમ્મિ ન વેચ્ચિઝ રૂઝહહ” “ધર્મે રૂપકં ન વ્યયતિ”—(ગૂઝો સૂ. ૮-૪-૪૧૯)

નામની વિભક્તિઓ

પરિપાટિમાં ક્યાંય ચોથી વિભક્તિના પ્રયાગ થયો લાગતા નથી, પાંચમી વિભક્તિના માત્ર બે રૂપ વપરાયાં છે. એ સિવાયની બીજી બધી વિભક્તિઓનાં (અકારાંત, દકારાંત અને ઉકારાંત નામોનાં) અનેક રૂપો મળી આવે છે-હવે હું આ રૂપો દ્વારા પરિપાટિની ભાષાને (શુદ્ધ અપભ્રંશથી જુદી પાડી) પ્રાંતિક અપભ્રંશ અથવા ગૂજરાતીનું નામ આપનાર છું:

પરિપાટિમાં જે જે રૂપો પ્રથમાં તરીકે વપરાયા છે તેમાંનાં કેટલાંક છે: ‘કિ’ વાળાં, ‘ઓ’ વાળાં, ‘આ’ વાળાં અને વધારે પ્રમાણમાં ‘અ’ વાળાં છે-(ક) અક્ષજ્ઞ, દીકક, મધક, આવિક, ગિણ્ણલક. (ઓ) ગિરિતારો, અપારો. (આ) આવિઆ, નિઅડા, હિઅડા, નેમીસરબવણા, નીગરણા. (અ) વજ, ગિરિવર, મુકટ, ચામર, મેધાડંબર. છત્ર, કલસદા, વગેરે અનેક રૂપો છે. ‘અ’ વાળાં છે. અપભ્રંશમાં પણ પ્રથમાં તરીકે આ બધાં રૂપો થતી શકે છે-આમાં જે રૂપો છે: ‘કિ’ વાળાં છે તેનો પ્રયોગ આજુ ગૂજરાતીમાં જણાતો નથી, કિંતુ એ ‘કિ’ વાળાં રૂપો દ્વારા યજ્ઞિ (એટલે ‘ઓ’ વાળાં થઇને) તે આપણી ભાષામાં આવેલાં છે: દીકો, બેકો, વગેરે. એ રૂપો ઉપરાંત સિદ્ધી, ઝોલિ, સમી, ભૂમી, દીડી અને સમરી વગેરે ઝીલિંગી રૂપો પણ પરિપાટિમાં યોગ્યતાં છે-એ બધાં તે અપભ્રંશમાં કે આપણી આજુ ભાષામાં એક સરખાં છે-આ રીતે આપણી ગૂજરાતીમાં, પરિપાટિની ગૂજરાતીમાં અને અપભ્રંશમાં ‘પ્રથમાંત’ તરીકે ગણાતાં એ રૂપોમાં અને એ જ પ્રકારે ‘સરસતિ, અંજિદેવિ, મતિ, ચૈત્રવતી, ભૂવલયપસિદ્ધી’ વગેરે દ્વિતીયાંત રૂપોમાં ખાસ વિશેષતા જણાતી નથી; કિંતુ તૃતીયાંત, પદ્યંત અને સપ્તમ્યંત રૂપોમાંના કેટલાંક અપભ્રંશથી જુદાં તરી આવે છે-જે આજુ ભાષામાં વપરાયે રહ્યાં છે માટે જ પરિપાટિની ભાષાને આપણી ભાષા કહી શકાય.

પરિપાટિમાં તૃતીયાંત રૂપો તરીકે કેટલાંક ‘ઇ’ છેડાવાળાં, કેટલાંક ‘ઇ’ છેડાવાળાં, કેટલાંક ‘ઈ’ છેડાવાળાં અને કેટલાંક ‘એ’ છેડાવાળાં વપરાયાં છે: (ઈ) હરિષિ, ચંદનિ, એમિ, નયણિ, વિવિહભગિ, જાવાભરિ-વગેરે. (ઈ) જનદ, પરિમલિ, પાલિધ, આદેસિધ, નિશ્વધ, યુગતિધ, મગતિધ. એકલગધ, ચતનેધ, વગેરે. ‘અલજ્ઞ’ અને ‘નયજ્ઞ’ એ બે જ

રૂપો 'ઈ' અને 'એ' છેલાવાળાં છે. અપભ્રંશમાં ત્રીજીના એક વચનમાં 'ર્', ણ, ફક્ત અનુસ્વાર (અગિ) અને ણ (સ્ત્રી) પ્રત્યયની વપરાશ છે અને ગુડુવચનમાં બધે સ્થળે એકલા 'હિ' નો ઉપયોગ છે, એથી ઉપર જણાવેલાં પરિપાટિનાં એ તૃતીયાંત રૂપોને શુદ્ધ અપભ્રંશનાં તો કેમ કહી શકાય? અપભ્રંશનો એકલો 'ર્' પ્રત્યય પરિપાટિનાં એ બધાં રૂપોમાં 'એ' 'ઈ' 'ઊ' અને 'ઊ' રૂપે બ્રહ્મ થએલો છે-આપણી ચાલુ ગૂઝરાતીમાં ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે 'એ' ની વપરાશ છે-એ વપરાશ પરિપાટિના સમયમાં પણ હતી એમ આપણે 'નયણે' રૂપ દ્વારા જણી શકીએ છીએ, કદાચ એમ પણ હોય કે, એ 'ર્' પ્રત્યયને વર્તમાન 'એ' નો આકાર ધારણ કરનાં 'ઈ, ઈ' અને 'ઊ' ના અવતારો લેવા પડ્યા હોય-પરિપાટિનાં એ બધાં તૃતીયાંત રૂપો આપણા વર્તમાન રૂપનાં પૂર્વજરૂપ હોવાથી આપણી ભાષાનાં કદેચાય એટલે પરિપાટિની ભાષા પણ આપણી કેમ ન ગણાય?

પરિપાટિમાં 'ઠાણા' (૨૧) અને 'દ્વંચિકડ' (૩૪) એ બે જ રૂપો પંચમીનાં છે. 'ઠાણા' રૂપ તો પ્રાકૃત (સં. સ્થાનાત્-પ્રા-ઠાણા) છે અને 'દ્વંચિકડ' રૂપમાં 'દ્વ' અવ્યયને પંચમીનાં 'ચિકડ' પ્રત્યય લાગેલો છે-આ 'ચિકડ' વિષે મેં આગળ કેટલુંક જણાવેલું છે. વર્તમાનમાં કેટલાક માસરો સં. 'સ્થિત' ને એ 'ચિકડ' વગેરેનું પૂર્વરૂપ જણાવે છે-મેં કે એ 'સ્થિત' અને 'ચિકડ' વગેરેમાં અક્ષરસામ્ય ઘટતું આવે છે, પણ પંચમીના અપાદાન અર્થને એ 'સ્થિત' શી રીતે જણાવી શકે? મને લાગ્યું છે ને 'સ્થિતિ' કે 'સ્થિત' ને પંચમ્યન શાખીને જ નામથી જોડવામાં આવે તો એ અર્થનો પ્રશ્ન થતો શકે ખરો.

પરિપાટિનાં પાંચેંત રૂપોમાં આટલા પ્રત્યયોનો ઉપયોગ થએલો છે: 'તણી' હ, હં, ડુ, તણકે, ની, હંતણકે, આં: ગિરિચંતણી, ગિરિનારહ, ગિરિં, જસુ, માલદેવતણકે, કણ્યકોટિની, ધણુલતણકે, કોસીસાં વગેરે. આમાંના 'તણી, તણકે, હંતણકે' વિષે તો હું આગળ લખી આવ્યો છું. 'આં' પ્રત્યય સં. 'કવિશોષાણામ્'-રૂપના 'ણામ્-આમ્' નો ઉચ્ચારભંશ લાગે છે-"કોસીસાં ઓહિ"- "કાંગરાઓની ઓળ" અથવા અપ-ના 'હં' પ્રત્યયનો વિકાર જણાય છે: 'કોસીસાં=કોસીસાં.' "ગિરિહ રાય"- "ગિરિઓનો રાજ"- 'હં' પ્રત્યયનો પ્રયોગ અહીં ગુડુવચનમાં છે-અપભ્રંશમાં તો અક્ષરાંત નામોથી એનો એ રીતે વ્યવહાર છે અને મક્ષરાંત નામોને માટે તો 'હિ' પ્રત્યય યોગ્યએલો છે-કદાચ અહીં આ 'હિ' પણ 'હં' થઈ ગયો હોય. 'ગિરિનારહ' અને 'જસુ' એ રૂપોમાં અનુક્રમે 'હ' અને 'ડુ' વપરાયા છે. અપભ્રંશમાં અક્ષરાંત નામોને લાગતા છઠ્ઠીના પ્રત્યયોમાં માત્ર 'સુ, સ્સુ, હો' ની ગણના છે, 'હ' ની નથી; મને લાગે છે કે, આ 'સુ, સ્સુ, હો' કે અહીંનો 'હ' એ બધા ય એ 'સ્સ'ના જન્મોત્તરો છે: સં. દેવસ્વ=પ્રા. દેવસ્મ=દેવસ્સુ=દેવસુ=દેવસ=દેવહ, દેવહુ=દેવહો. હવે 'કણ્યકોટિની' રૂપમાં વપરાએલા 'ની' નો વિચાર રહ્યો, તે વિષે પણ મેં આગળ 'માલદેવતણકે' ની સિદ્ધિ કરનાં સૂચી દીધું છે-આ 'ની' પ્રત્યય આપણો પોતાનો છે-જેને અતારે પણ આપણે વાપરીએ છીએ. પરિપાટિનાં આ પાંચેંત રૂપો પણ અપભ્રંશનાં રૂપોથી નોખાં પડે છે એટલે અપભ્રંશના પણ જોય થવાના સમયનાં એ રૂપો આપણી ચાલુ ગૂઝરાતીની પૈનક સંપત્તિમાં ગણી શકાય.

હેમંદ્રે મૂકેલાં સમ્પ્રત રૂપોમાં વધારે રૂપો 'ઘ' છેડાવાળાં છે, કેટલાંક 'એ' છેડાવાળાં છે અને કેટલાંકમાં 'ઘ' કે 'અ' પ્રત્યય લાગેલા છે: (ઈ) મનિ, અંગિ, હીઅડઘ, ગિરિસિદ્ધરિ, જૂનપ્રગાદિ. (એ) નયથુડે, નેમિમંદિરે, પખે. (ઈ) મોલિઈ, મોલિઈ, નિમથુઈ, ઠાવઈ, ઉપકઈઈ. (અ) તલહટ્ટીઅ, મૂલગિઅ. આ ઉપરાંત એકસો 'માદિ' (પ) શબ્દ પણ-જે 'મદ્યે' નો પુત્ર અને આપણા 'માં' નો પિતામહ છે-વપરાયો છે. સમ્પ્રતીનાં એ રૂપો સાથે અપભ્રંશના રૂપો મળતાં આવે તેમ છે, માત્ર આપણે વર્તમાનમાં એ 'ઘ' છેડાવાળાંને 'એ' છેડાવાળાં ગણીને બોલીએ છીએ-એ ફેર છે: ગિરિ-સિદ્ધરિ=ગિરિસિદ્ધ (ખ) રે, અંગિ=અંગે, હીઅડઘ=દંડે, જૂનપ્રગાદિ=જૂનપ્રગાદે-એ 'ઘ' વાળાં રૂપો સાથે કવિએ 'એ' વાળાં રૂપો પણ મૂકેલાં છે, જે 'ઈ' વાળાં રૂપો છે તે તો અપભ્રંશ 'દિ' કે 'દિં' માથી થયેલા 'ઈ' પ્રત્યયવાળાં લાગે છે અને અહીં છેડામાં મૂકેલાં 'તલહટ્ટીઅ' અને 'મૂલગિઅ' રૂપો તો પ્રાં 'તલહટ્ટીઅ,' 'મૂલગીઅ' નાં સ્પષ્ટ રૂપાંતરો છે. પરિપાટિના આ અર્થ સમ્પ્રત રૂપો પણ કાંઈ અપભ્રંશને અનુસારે જ નથી નેથી અને કેટલાંક, જૂનપ્રગાદિ-વર્તમાન રૂપોનાં પૂર્વરૂપો હોવાથી એ બધાં પૂર્વ જૂનપ્રગાદિનાં જ લેખી શકાય. જણાય છે કે, કવિના કાળમાં સ્પષ્ટપણે 'માં' નો ઉપયોગ થયો હોતો નથી. 'જૂનાગઢ' ને વર્ણવતા કવિ જણાવે છે કે, "માદિ સમી મૂંદ" (૧૯) એટલે " (જૂનાગઢ) માં બો સમનજ છે " ત્રણે.

આ સ્થળે એક 'લગઈ' અને 'ફેર' પ્રત્યય વિશે પણ થોડું જણાવી દઉં: ભાષાશાસ્ત્રીઓ આ 'લગઈ' ને 'ને' પ્રત્યયનું પૂર્વરૂપ સમજે છે-પણ મને યાદ છે તે પ્રમાણે આ 'લગઈ' તો 'સુધી' અર્થમાં કે કરણના અર્થમાં વપરાયેલો છે: આ કવિતામાં "એક લગઈ હુઈ રૂપાસિદ્ધિ" (૩૮) એટલે "એક ઔપધીવડે રૂપાસિદ્ધિ થાય છે" અર્થાત્ અહીં 'લગઈ' સાધન-અર્થને સૂચવે છે, "પુણ્યલગઈ પૃથ્વીપીઠિ પ્રસિદ્ધિ. પુણ્યલગઈ મનવાંછિત સિદ્ધિ, પુણ્યલગઈ નિર્મલ ચુદ્ધિ"-(પ્રાચીનકવિચરિત્ર-ગાળિ કવચુંદરસુરિ-૧૪૭૮) આ સ્થળે 'પુણ્યલગી' એટલે પુણ્યહોય ત્યાં સુધી' અથવા 'પુણ્યવડે' એ બન્ને ભાવ ધરી શકે છે-કહેવાનું એ કે, 'ને' ના અર્થને સૂચવવા માટે 'ને' થી ભિન્ન અર્થ ધરાવના આ 'લગઈ'ની કલ્પના શી રીતે સંભવિતમાં આવે? 'ફેર' ના પૂર્વરૂપ માટે 'કાર્ય' શબ્દની કલ્પના ગ. કમળાશંકરભાઈએ જણાવી છે. પણ તેમાં અર્થની સંગતિ કેમ થાય? હું તો 'તુમ્હકેરં' રૂપ જોઈને એક એવું રૂપ કલ્પુ છું કે, જે ઉપરથી અદ્ય થતાં થતાં આ 'તુમ્હકેરં' તરીકે આવે: મં. ચુદ્ધમકીયત્તર=પ્રા. તુમ્હકીયયરં=તુમ્હકીયરં=તુમ્હકેરં. આ કલ્પના સંગત્ત્વ વિનાની હોવાથી સુનિશ્ચિત તો કેમ મણાય? પણ અહીં એને કલ્પના તરીકે ચૂકું છું: સાચે ખીલ પડ્યું એવી એક કલ્પનાને જણાવી દઉં છું: પરિપાટિમાં એક એ કેટલાંક દિતીયાં તરીકે 'રહ' પ્રત્યાંત રૂપોનો પ્રયોગ થયેલો છે: "પ્રભુ કદિ રહં રિઉ ખોડિ" "પ્રભુ! કોને દરં ખોડ (બુલ)" "મહારહ દિં" વગેરે "મને (મુજને) નો યાંય" આ જ વધારે પરિપાટિના સમસમયી પૃથ્વીચંદ્ર અગિમાં પણ રહઈ રહઈ અને રહિ પ્રત્યાંત રૂપો ૧૧ વપરાય થયેલી છે: "યાચરહઈ દાન દીધરં" "યાચરને દાન દીધુ" "દત્તરહઈ જહુમાન દીધરં" "દત્તને જહુમાન દીધો" "રાયરહઈ કીધરં જુદાર" "રાગને કીધો મુદાર (૫૦ ૬૦) "પટિન મહિ અપી" "પટિને

આપી" (૫૦ ૯૯) "પિતારહૈ પ્રણામ નીપજતી" — "પિતાને પ્રણામ નીપજતી" (૫૦ ૧૦૧) આ અને આપા બીજા અનેક પ્રયોગો જોતાં 'ને' નો બાવ મુચ્ચવા રહિં, રહં, રહહ, રહહં-પ્રત્યયો પૂર્વે વપરાના હતા—એ કળી શકાય એમ છે. એ પ્રત્યયોનું મૂળ-વિચારવું-શોધવું-ચિકિત્સકામ છે, નો પણ મને એમ જણાય છે કે, જેમ 'ને' ની નિષ્પત્તિ માટે 'લગમ' ને ગોડવવામાં આવ્યો છે તે રીત નહિ, પણ તેથી ઉદ્ભવી રીતે વિચારવામાં આવે એટલે બાપામાં જેમ કેટલેક ઠેકાણે 'પ્રતિ' (ઉપનર્ગ) ઉપરથી આવેલા 'પે' નો વ્યવહાર પ્રચલિત છે તેમ 'નિ' (ઉપનર્ગ) ઉપરથી 'નિ' 'નહ' 'નહં' ; ('ન' નો અનુનાસિક 'લ' કરી (લલાટ=નિલાટ) લહ, લહં, 'લગહ', ('લ' નો 'ર' કરી) રહ, રહં, રહિં, રહહ, રહહં વગેરે ને જનાવતાં થી આપત આવે ?

આ પ્રકારે પરિપાટિનાં નામરૂપોને આપણી પૂર્વ ગૂજરાતીમા આપ્યા પછી એનાં કેટલાંક ક્રિયાપદો, કૃદંતો, અવ્યયો, તદ્ધિતાંતરૂપો અને દેવચરૂપોને તપાસી આ લખ્યાં ઉપજેશો કંટાળો દૂર કરીશ.

પરિપાટિનાં ક્રિયાપદોનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના ક્રિયાપદોને મળતો આવે છે :

પ્રા. દોસહ=પરિં દોસહ=વ. ૧૦ દોસં	પ્રા. સોહંતિ = પરિં મોહંતિ વ. ૧૦
„ નમિજહ „ નમીજહ=નમીજે	„ લિજહ = „ લીજહ =લીજે
„ સંચરીઅહ } „ સંચરીહજહ=સંચરીજે	„ દેહ(ન્તિ)= „ દિહં = હે
„ સંચરિજહ }	„ હોહ(ન્તિ)= „ હુહં = હોય (થાય)
„ ફરહ(ન્તિ)= „ ફરહં = ફરે	અપંચર્ણચડં = „ ચર્ણધું = વર્ણધું
„ આળેહ = „ આળહ = આણે	„ વીનચડં = „ વીનધું = વીનધું
અપંલહડં = „ લહડં = લહું	„ નમડં = „ નમડં = નમું
„ ચાહડં = „ ચાહડં = ચાહું	„ આપડ = „ આપડ=આપે
પ્રા. ઘંદેમિ = „ ઘંદેમિ	સંસ્કૃત-જયતાત્ = પરિં જયતં [પૂરે
„ પદહ(ન્તિ)= „ પદહં = પડે	„ પૂરયતિ=પ્રાં પૂરચહ=પરિં પૂરચહ
„ ગુણહ(ન્તિ)= „ ગુણહં = ગુણે	„ યાયતે = જાર્હાહ = પરિં જર્હં,
„ પાવંતિ = „ પામંતિ	જાહજહ = જાહે.

આ જાણી રૂપોનું વિશેષ સામ્ય પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાથે છે તો પણ આમાં આવતો 'હ' પ્રત્યય અપભ્રંશના 'હિ' નો અંશ લાગે છે એટલે એમાંના કેટલાંક ક્રિયાપદો અપભ્રંશથી જુદાં પડી જાય છે. આ ક્રિયાપદોને જોતાં એમ પણ કળી શકાય છે કે, જે ઝડપથી નામોમાં અંશ થતો આવ્યો છે તેવી અંશની ઝડપ ક્રિયાપદોમાં નથી કળાતી, કારણ તો ગમે તે હોય (?) પરિપાટિનાં એ ક્રિયાપદોમાં આપણા 'હે' નો પિતા 'છહં' (૭૫) વપરાયેલો છે. [એક રચણે એ 'હે' ના અર્થમાં 'છહં' (૭૪) રૂપ પણ આવેલું છે,—આ 'છહં' કદાચ 'છહં' ને લખતાં 'છહં' લખાયું હોય—'હ' અને 'હં' ની આકાર સખાને લીધે 'હં'નો 'હં' લખવાની ભૂલ કદાપય એવી છે (?)] પણ ક્યાંય (ફરે છે, દે છે, લે છે, વગેરેની પેઠે) આપણા 'હે' નો સંબંધ નથી જણાતો.

તેથી એ સંબંધ માટે આપણે પરિપાટિના સમય પછી આવતું તંત્રએ. પરિપાટિમાં વપરાયેલાં ક્રિયાપદો શુદ્ધ અને અમિશ્ર અપભ્રંશનાં નથી માટે આપણે એ અધાને આપણી પૂર્વગૂજરાતીમાં સમાવી શકીએ.

પરિપાટિનાં કૃદંતોમાં માત્ર એક હેતરથ કૃદંત છે અને બીજાં કેટલાંક સંબંધકૃદંત છે: 'કહણ' એ હેતરથ કૃદંત છે અને 'કચવિતુમ્' - 'કહેરાને' અર્થમાં વપરાયું છે: "હેલી કંહણ ન જાઈ" (૩૭) એટલે "હે સખી કહ્યું ન જાય" અર્થાત્ કહેવાને શક્ય નથી. અપભ્રંશમાં * સં. 'તુમ્' ના અનેક - "પવં; અજ, અજહં, અજહિં, પવિં, પવિણુ, પવિ, અને પવિણુ" (મૂ. ૪૪૦-૪૪૧-૮-૪) - આદેશો થાય છે અ સં. 'કત્વા' ના 'પવિ, પવિણુ, પવિ અને પવિણુ" એ ચાર આદેશો થાય છે. 'તુમ્' ના એ આઠ આદેશોમાંનો આ 'કહણ' માં 'અજ' પ્રત્યય વપરાયો છે, પૃથ્વી-ચંદ્ર ચરિત્રની ગૂજરાતીમાં હેતરથકૃદંત તરીકે "મળિયા, ગુળિયા" (પૃ. ૯૯) અને "જોડવા" (પૃ. ૧૦૧) વગેરે રૂપો વપરાયાં છે-એ રૂપોમાં 'તુમ્' ના એ આદેશોમાંના 'પવં' કે 'પવિ' નો ભ્રંશ વપરાયો લાગે છે અને આપણી વર્તમાન ગૂજરાતીમાં પણ એની જ વપરાશ ચાલી આવી છે: 'મળવા, ગુળવા, (મળવા) અને જોવા' વગેરે. 'મળવા જાય છે' એ પ્રયોગમાં 'મળિતવ્યાય' = મળિઅવ્યાય = મળિઅવા = મળિવા = મેળવા' એમ પૃ. વ્યુત્પત્તિ કરી શકાય, દિત્તુ ત્યારે 'તુમ્' ની વ્યુત્પત્તિ બરાબર ઘટતી આવે છે ત્યારે એટી દષ્ટાંતની શી જરૂર? પરિપાટિમાં સંબંધકૃદંતો પણ થોડાં છે. અને જે છે તેમાંના કેટલાંક અપભ્રંશ દ્વારા અને કેટલાંક પ્રાકૃત દ્વારા નીપજેલાં છે: "પગમવિ, નમેવિ, કરવિ, પહિરેવિ અને સમરેવી" વગેરે રૂપોમાં પૂર્વોક્ત 'કત્વા' ના 'પવિ' અને એનો ભ્રંશ 'અવિ' વપરાયો છે. અને 'પેલિઅ, પૂજી, ઘંદી, નિરલિઅ. કરિ અને આરાહિઅ' વગેરે રૂપો પ્રાકૃતનાં 'પેલિઅ, પૂજિઅ, ઘંદિઅ, નિરિલિઅ, કરિઅ અને આરાહિઅ' નાં સીધાં રૂપાંતર છે. પ્રાકૃતમાં 'કત્વા' ને અન્વે 'તું, ડં, અ, તૂણ, ડૂણ, તુઆળ અને ડાઆળ' (હિ. ૮-૨-૧૪૬) ને આદિમાં 'ઈ' કે 'એ' લગાડીને વાપરવામાં આવે છે. પરિપાટિનાં આ રૂપોમાં વિશેષે દરીને 'હા' અને એનો ભ્રંશ 'ઈ' કે 'હ' વપરાયો છે-આપણી ગૂજરાતીમાં ઘણે ભાગે આ 'ઈ' ના ભ્રંશ 'ઈ' કે 'ઠ' ની અને મરાઠીમાં 'ઠાણ' કે 'ઉઆણ' ના ભ્રંશની વપરાશ છે. પરિપાટિનાં એ 'પેલિઅ' વગેરે ગૂજરાતીનાં 'પેલી, પૂજી, ઘંદી, નિરલી, કરી' વગેરેનાં પૂર્વરૂપો છે. અહીં 'કત્વા' ના અને 'તુમ્' ના આદેશોનાં મૂળો વિશેષ વિચારણીય છે-પણ તે નો દવે પ્રસંગે અને વિશેષ અવકાશે.

અર્થઘટ્ટા:

પરિપાટિમાં આવેલાં (અધાની નહિ) કેટલાંક અન્યથોનાં ના અહીં વ્યુત્પત્તિ જ દર્શાવી શકીશ:

* આર્ષ સંસ્કૃતમાં પણ 'તુમ્' ના- 'સે' - 'સેન્' - 'અસે' - 'અસેન્' - 'કસે', 'કસેન્' - 'અધ્યૈ' - 'અધ્યૈન્' - 'કધ્યૈ' - 'કધ્યૈન્' - 'શધ્યૈ' - 'શધ્યૈન્' - 'તવે', 'તવેહ' અને 'તવેન્' - અતેક આદેશો થયેલા છે: (ભૂ. એ. પાં. ૩-૪-૧૮-૧૦) આ આદેશોમાં 'હ' અને 'શ' નો અનુબંધ આઠ કરીએ નો પણ ત્ર્ય આદેશો તો ગણાય.

સં. અવિ	= પ્રા. અવિ, વિ, અવિ, વિ = પરિં	હ, વિ. વ. ગૂં ઈ, ય, બિ.
„ ચ	= „ અ	„ અ,
„ અથ	= „ અહ	= „ $\left\{ \begin{array}{l} \text{હવ (વ્યત્યય)} \\ \text{હિવ} \\ \text{હેવ} \\ \text{હવડાં} \end{array} \right.$ હવે (હવ=અવ્ય હિંદી)
„ ઉત	= „ ઓ	= „ ઓ „ ઓ.
„ ફહીં	= „ ફહી	= „ ફહો „ કયાં.
„ તથ	= „ તહિ	= „ તિહાં „ ત્યાં.
„ યાવત્	= „ જાવ {	= જડ (જવ ઉપરથી) „ જો (જવ=જમ હિંદી)
„ ચંચ	= „ ચેઅ {	= „ જિ જ

આ સિવાયનાં પરિપાટિમાં આવેલા બીજાં અવ્યયો પ્રતીતપ્રાય છે.

તદ્વિતાંત રૂપો:

પરિપાટિમાં નવગ્રી (નવ + ગ્રી) રૂપ સ્વાર્થિક 'લ' પ્રત્યયાંત છે (જૂઓ હેં ૮-૬-૧૧૫) અને રજિઆકડ (રજિઆ + આક) સાંકસિઆકી (સાંકસી + આલ) અને સોહામણાં (સોહા + મણ) વગેરે રૂપો મત્વર્થીય છે. (જૂઓ હેં ૮-૨-૧૫૯)

દેશ્ય શબ્દો:—

'હાવડ' = હાવે (૧૦)-આ 'હાવો' શબ્દ અને રમલો (૧૩) ફોલો (૧૪) ટૂંકડું (૩૪) અને લાંડો (૪૫) વગેરે શબ્દો પણ દેશ્ય છે. એ માટે અનુક્રમે જૂઓ દેશીનામમાત્રા: "હવ્વો હાવો અ વામકરે"—(પૃ. ૧૩૮-૧૧૦ ૬) ફોલિઆઈ ફલફલિઆ"—(પૃ. ૧૩૨-૧૧૦ ૫૬) આમાં અર્થ ફેર છે.

પરિપાટિની પ્રતિ:

આ પ્રતિ મને આ. જિનવિજયજી પાસેથી મળી હતી, મૂળ આ પ્રતિ મારા (૫જા) ગામના મુનિરાજ શ્રીમકિતિજયજી (શ્રીવિજયાર્નદસરિના આઆપના)ની છે. તેની લખાવટ ૧૯૬૬ની છે એટલે તદ્દન નવી છે તો પણ એમાં એટલો ભ્રંશ રૂપો લાગતો નથી. આ પરિપાટિની બીજી એક જૂની પ્રતિ પૂનામાં (આ. જિનવિજયજી પાસે) સાંભળી છે, તેને મેળવી, આવના પુરાતત્ત્વમાં લશે તો પાડાંતરને આપવા નહિ ચૂકું.

કવિ હેમહંસની આખી પરિપાટિના અવગ્રોહન પછી (એમાં શુદ્ધ પ્રાકૃત/કે શુદ્ધ અપભ્રંશનો સંસર્ગ ન હોવાથી) એને હું આપણી ગૂજરાતીની આજથી થોડી પેઢીએ (એક પેઢી એક સૈદ્ધાંતી ગણવામાં આવે તો) ચૂકું છું એટલે પ્રશ્નપૂર્વીએ વિચારનાં 'પરિપાટિ'ને સમયે વપરાતી ભાષાને ગૂજરાતી કહું છું. આ સંબંધે પરિપાટિનાં સમસમયો ગવપદાને જોનારાઓ પણ મને ટેકા રૂપે જશે.

(અપભ્રંશ વ્યાકરણ હવે પછી.)

[पा० २५० थी आशु.]

नवकैरुद्रतोंऽशः स्यादूनः सप्तगुणो भवेत् ।
 आवापस्त्वयुजे द्वौ स्यात्पौलस्त्येऽस्तं गतेऽपरम् ॥ १६ ॥
 जावाद्यंशैः सर्पं विद्यात्पूर्वार्धं पर्वसूचरा ।
 भादानं स्याच्चतुर्दश्यां द्विभागेभ्योऽधिको यदि ॥ १७ ॥
 जौ द्रा गः ख श्वे ही रो पा चिन् मू प ण्यः सु मा धा णः ।
 रे मृ घा पो जः कृ ण्य ह ज्ये ष्ठा इत्यृक्षा लिङ्गैः ॥ १८ ॥
 कार्या भांशाष्टकाः स्थाने कला एकान्नविंशतिः ।
 ऊनस्थाने द्विसप्तातिमुद्वेपेद्युक्तसंभवे ॥ १९ ॥
 तिथिमेकादशाभ्यस्तां पर्वभांशसमन्विताम् ।
 विभज्य भसमूहेन तिथिनक्षत्रमादिशेत् ॥ २० ॥
 याः पर्वभादानकलास्तासु सप्तगुणां तिथिम् ।
 उक्तास्तासां विजानीयात्तिथिभादानिकाः कलाः ॥ २१ ॥
 अततिपर्वभागेभ्यः शोधयेद् द्विगुणां तिथिम् ।
 तेषु मण्डलभागेषु तिथिनिष्ठां गतो रविः ॥ २२ ॥
 विषुवन्तं द्विरभ्यस्तं रूपोनं पद्मगुणीकृतम् ।
 पक्षा यदर्धं पक्षाणां तिथिः स विषुवान्स्मृतः ॥ २३ ॥
 पलानि पञ्चाशदपां धृतानि तदाढकं द्रोणमतः प्रमेयम् ।
 त्रिभिर्विहीनं कुडवैस्तु कार्यं तन्नाडिकायास्तु भवेत्प्रमाणम् ॥ २४ ॥
 एकादशाभिरभ्यस्य पर्वानि नवभिस्तिथिम् ।
 युगलब्धं सपर्वस्याहर्तमानार्कमक्रमात् ॥ २५ ॥
 सूर्यर्क्षभागान्नवभिर्विभज्य शेषं द्विरभ्यस्य दिनोपभृक्तिः ।
 तिथियुता भृक्तिर्दिनेषु कालो योगं दिनैका दशकेन तद्भम् ॥ २६ ॥
 ज्यंशी भशेपो दिवसांशभागश्चतुर्दशश्चाप्यपनीय भिन्नम् ।
 भाधेऽधिके चापि गते परोंऽशो द्वावुत्तमे तं नवकैरवेद्यः ॥ २७ ॥
 त्रिशत्यह्नां सपदपष्टि रव्यः पद चर्तवोऽयने ।
 मासा द्वादश सूर्याः स्युरेतत्पञ्चगुणं युगम् ॥ २८ ॥
 उदया वासवस्य स्युर्दिनराशिः स्वपञ्चकः ।

પશ્ચત્રિંશં શતં પૌષ્ણમેકોનમયનાન્યુપેઃ ।

પર્વણાં સ્યાચ્છતુષ્પાદી કાષ્ઠાનાં ચૈવ તાઃ કલાઃ ॥ ૩૦ ॥

સાવનેન્દુસ્ત્રિમાસાનાં પષ્ટિઃ સૈકદ્વિસાસિકા ।

દ્વિત્રિંશત્સાવનસ્યાર્ધઃ સૂર્યસ્તૃણાં સપર્યયઃ ॥ ૩૧ ॥

અગ્નિઃ પ્રજાપતિઃ સોમો રુદ્રોઽદિતિર્વૃહસ્પતિઃ ।

સર્પાશ્ચ પિતરશ્ચેવ ભગથૈવાર્યમાપિ ચ ॥ ૩૨ ॥

સવિતા, ત્વષ્ટાઽથ વાયુશ્ચેન્દ્રાગ્રી મિત્ર એવ ચ ।

ઇન્દ્રો નિર્ઋતિરાપો વૈ વિશ્વેદેવાસ્તથૈવ ચ ॥ ૩૩ ॥

વિષ્ણુર્વસવો વરુણોઽહિર્વુધ્ન્યાસ્તથૈવ ચ ।

અજ એકપાત્તથા પૂષા અશ્વિનૌ યમ એવ ચ ॥ ૩૪ ॥

નક્ષત્રદેવતા હેતા एताભિર્યજ્ઞકર્માણિ ।

યજમાનસ્ય શાસ્ત્રજ્ઞૈર્નામ નક્ષત્રજં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૫ ॥

ઉગ્રાણ્યાર્દ્રા ષ ચિત્રા ચ વિશાખા શ્રવણોઽશ્વયુજ્ઞ ।

મૂરાણિ તુ મધ્યા સ્વાતિર્જ્યેષ્ઠા મૂલં યમસ્ય યત્ ॥ ૩૬ ॥

મૂનં દ્વિપષ્ટિભાગેન હેયં સૂર્યાત્સપાર્વણમ્ ।

યત્કૃતાતુપજાયેતે મધ્યેઽન્તે ચાધિમાસકૌ ॥ ૩૭ ॥

કલા દશ સર્વિંશા સ્યાદ્ દ્વૈ મુહૂર્તસ્ય નાડિકે ।

દ્વિત્રિંશત્તત્કલાનાં તુ પદ્મશતી ત્ર્યધિકા ભવેત્ ॥ ૩૮ ॥

સસપ્તકં મયુક્ સોમઃ સૂર્યો ઘ્નિ ત્રયોદશ ।

ઉત્તમાણિ તુ પશ્ચાદ્ઘઃ કાષ્ઠા પશ્ચાક્ષરા ભવેત્ ॥ ૩૯ ॥

યદુત્તરસ્યાયનતો ગતં સ્યાચ્છેપં તથા દક્ષિણતોઽયનસ્ય ।

તદેવ પૃથ્યા દ્વિગુણં વિભક્તં સદ્વાદશં સ્યાદિવસમમાણમ્ ॥ ૪૦ ॥

યદર્ધં દિનભાગાનાં સદા પર્વણિ પર્વણિ ।

ઋતુશેષં તુ તદ્વિચાત્સંસ્થાય સહ પર્વણામ્ ॥ ૪૧ ॥

ઇત્યુપાયસમુદેશો ભૂયોઽપ્યઋઃ પ્રકલ્પયેત્ ।

જ્ઞેયરાશિગતાન્યસ્તાન્વિભજેજ્ઞ જ્ઞાતરાશિના ॥ ૪૨ ॥

સોમસૂર્યસ્ત્રિચરિતં વિદ્વાન્વેદવિદશ્રુતે ।

સોમસૂર્યસ્ત્રિચરિતં લોકં લોક ચ સંતતિમ્ ॥ ૪૩ ॥

મળમ્ય શિરસા કાલમભિવાદ્ય સરસ્વતીમ્ ।
 કાલજ્ઞાનં પ્રવક્ષ્યામિ લગધસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥
 પક્ષાત્પશ્ચદશાશ્વોર્ધ્વં તદ્શુક્તમિતિ નિર્દિશેત્ ।
 નવમિસ્તૂદ્રતોઽશઃ સ્યાદ્નાંશઽધિકેન તુ ॥ ૨ ॥
 નાદિકે દ્વે મુહૂર્તસ્તુ પશ્ચાશ્વત્પલં માપકમ્ ।
 માપકાત્કુમ્ભકો દ્રોણઃ કુટપૈર્વર્ધતે ત્રિભિઃ ॥ ૩ ॥
 શ્રવિષ્ઠાભ્યાં ગુણાભ્યસ્તાન્માગ્નિવલગ્નાન્વિનિર્દિશેત્ ।
 સૂર્યાન્માસાન્પલભ્યસ્તાન્વિદ્યાચ્ચાન્દ્રમસાનૃતૂન્ ॥ ૪ ॥
 તૃતીયાં નવમીં ચૈવ પૌર્ણમાસીં ત્રયોદશીમ્ ।
 પર્ણીં ચ વિપુવાન્મોક્તો દ્વાદશ્યાં ચ સ સંભવેત્ ॥ ૫ ॥
 ચતુર્દશીમુપવસથસ્તથા ભવેદ્યયોદિતો દિનમુપૈતિ ચન્દ્રમાઃ ।
 માઘશુક્લાદ્દિકો યુન્કે શ્રવિષ્ઠાયાં ચ વાર્ષિકીમ્ ॥ ૬ ॥

આ અધોનો અર્થ સમજવા માટે સામાન્ય અધોમાં દરીએ છીએ તેમ અનુક્રમે એક-પાછી એક શ્લોક લઈ વિચાર કરવા બેસીશું તો પત્તો લાગે એવું નથી. દારણ કે કેટલાક શ્લોકોનો અર્થ તો મૂઝે એવો નથી જ. અને બીજા કેટલાક બે ત્રણ રીતે સમજાવી શકાય એમ મહેવાયી તેમના અર્થ પણ સંશયાત્મક છે. તેથી આમ ન કરતાં, બે-ટાઈ ટેકાણે મૂળભૂત-કથના સ્પષ્ટતાથી કહેલી મળી આવે તો તે ઉપરથી ગણિતની રીતે નીકળતાં પરિણામોનો ઉપયોગ કરવાથી કેાઈ સંશયિત શ્લોક પર પ્રકાશ પડી તે સ્પષ્ટ થાય, અને તેને આધારે ટાઈ બીજે સંશય છૂટે એમ ઉત્તરોત્તર મદદ મળતાં જોઈલી શુંયંવળ ઉકલે તેટલી ખરી. આમ કર્યા પછી પણ બાકી ભાગ અસ્પષ્ટ રહેશે, પણ પહેલી પદ્ધતિ કરતાં આ પદ્ધતિએ જરૂર વધારે સ્પષ્ટતા થશે.

• મૂળભૂત વિધિ શ્લો. ૫ (યજુઃ) માં મળી આવે છે. અર્થ-માઘ શુદ્ધી શરૂ થતા અને પોષ વદમાં પૂરા થતા પાંચ વર્ષના યુગનું કાલગર્તન (આ પુસ્તકમાં) કહે છે.

આ સાથે શ્લો. ૧ (યજુઃ)નું પૂર્વાર્ધ સરખાવે:- પાંચ સંવત્સરમય યુગના પતિ પ્રજાપતિને.....

હવે બીજી પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ વર્ષ તે કેવડું ? તેનો જવાબ શ્લો. ૨૮ માં મળી આવે છે. “ ૩૬૬ દિવસો, ૭ ઋતુઓ, બે અયન, આર સૂર્ય (સૌર) માસ-આનું, પાંચગણું તે યુગ. ”

આ ઉપરથી સમજાય છે કે વર્ષ સૌર નાક્ષત્ર ગણવામાં આવ્યું છે અને તેનું માપ ૩૬૬ દિવસ લીધું છે.

પણ આવાં પાંચ વર્ષનો જ યુગ કેમ લીધો ? ત્રણ કે ચારનો કેમ નહિ ? આનો જવાબ શ્લો. ૩૧ ના પૂર્વાર્ધમાં છે. “ (એક યુગમાં) ૬૧ સાવન માસ, ૬૨ ચૈત્રમાસ અને ૬૭ નાક્ષત્ર માસ છે. ”

[સાવન માસ=સીધો ૩૦ દિવસનો મહિનો.

ચાંદ્રમાસ=અમાસથી અમાસ સુધીનો સૂક્ષ્મ સમય.

નાક્ષત્ર માસ=ચંદ્રને ૨૭ નક્ષત્ર ફરી વળવા લાગતો સૂક્ષ્મ સમય.]

હવે દિવસના વિભાગ કેમ કર્યા છે તે જોઈએ.

શ્લો. ૩૯ માં કાષ્ઠા પચ્ચાક્ષરા ભવેત્ એ ઉપરથી ૫ અક્ષર=૧ કાષ્ઠા.

શ્લો. ૩૦ ના ઉત્તરાર્ધ પરથી (આ શ્લોકની સમજુતી આગળ આપવામાં આવશે.)

શ્લો. ૩૮ પરથી

૧૨૪ કાષ્ઠા=૧ નાડિકા,

૧૦૬૪ કલા=૧ કલા

૨ નાડિકા=૧ મુહૂર્ત,

૬૦ નાડિકા=૬૦૩ કલા,

(=૧ દિવસ)

હવે સાવન (પ્રાકૃતિક) દિવસ, ચાંદ્ર દિવસ (તિથિ) અને નાક્ષત્ર દિવસનું માપ તપાસીએ.

૧ સાવન દિવસ=૬૦૮ કલા (ઉપલા કોષ્ટક પરથી), ૧ વર્ષ=૩૬૬ (સાવન) દિવસ અને ૫ વર્ષ=૧ યુગ, તેથી ૧ યુગમાં ૧૮૩૦ સાવન દિવસ, પણ ૧ યુગમાં ૬૨ ચાંદ્રમાસ. તેથી ૧ ચાંદ્રમાસ= $\frac{1830}{62} = 29\frac{1}{2}$ સાવન દિવસ. અને ૧ ચાંદ્રમાસમાં ૩૦ તિથિ. તેથી ૧ તિથિ= $\frac{29\frac{1}{2}}{30} \times 24 = 23\frac{1}{2}$ સાવન દિવસ= $\frac{23\frac{1}{2}}{24} \times 60 = 58\frac{1}{2}$ કલા.

હવે ૧ યુગ=૬૭ નાક્ષત્ર માસ, તેથી ૧ નાક્ષત્ર માસ= $\frac{1830}{67} = 27\frac{1}{2}$ સાવન દિવસ. ૧ નાક્ષત્ર માસમાં ૩૦ નાક્ષત્ર દિવસ, માટે ૧ નાક્ષત્ર દિવસ= $\frac{27\frac{1}{2}}{30} \times 60 = 55$ સાવન દિવસ= $\frac{55}{24} \times 60 = 137\frac{1}{2}$ કલા.

વળી ૧ નાક્ષત્ર માસમાં ચંદ્ર ૨૭ નક્ષત્ર ફરે છે, તેથી ચંદ્ર ૧ નક્ષત્ર ફરે તેટલો વખત= $\frac{55}{27} \times 24 = 48\frac{1}{3}$ સાવન દિવસ=૧ સાવન દિવસ અને $\frac{1}{3} \times 60 = 20$ કલા.

તેમ જ સૂર્ય ૨૭ નક્ષત્ર ૩૬૬ દિવસમાં ફરે છે, તેથી સૂર્ય ૧ નક્ષત્ર ફરે તેટલો વખત= $\frac{366}{27} = 13\frac{1}{3}$ સાવન દિવસ.

હવે શ્લો. ૩૯ નો અર્થ સ્પષ્ટ થશે. મયુક્ સોમઃ સસપ્તકં (યુ મુંકે) । મયુક્ સૂર્યઃ તુ ત્રયોદશ ઘૂનિ અહઃ પચ્ચ નવમાનિ (ચ મુંકે) । બીજા ચરણમાં ઘનિ છે તેમાંથી ઘ પહેલા ચરણમાં લીધું છે. સસપ્તકમ્ નો અર્થ સાત (કલા) સહિત. લગભગ બધી ગણતરી કલામાં કરી છે, માટે સાત પણ કલા હોવી જોઈએ. પણ પાઠમાં ઉક્તમાનિ છે તેનો કંઈ અર્થ નથી. તેને જદલે ઋક્પાઠમાં નવમાનિ છે તે સાચું છે. અહઃ પચ્ચ નવમાનિ એટલે એક દિવસના પાંચ નવમાંશ. તેથી આ શ્લોકનો અર્થ:- “ ચંદ્ર ૧ નક્ષત્રની સાથે ૭ કલા સહિત ૧ દિવસ સુધી રહે છે, અને સૂર્ય ૧ નક્ષત્રની સાથે ૧૩ દિવસ અને ૧ દિવસના $\frac{1}{3}$ (એટલે ૧૩ $\frac{1}{3}$ દિવસ) રહે છે. ” ઉપરની ગણતરી પરથી આ વિષેય બરાબર છે એમ લાગશે.

હવે લાંબા કુન્દા દિવસ વિષે.

શ્લો. ૮. “ ઉત્તરાયણમાં પાણીના ૧ અરથ જેવડી દિવસની હદિ અને રાત્રિનો ક્ષય થાય છે; દક્ષિણાયનમાં એથી વધારું એક અયનમાં ૭ મુહૂર્ત (નો ફરક પડે છે). ”

આ ઉપરથી જણાય છે કે દિનમાનની ક્ષયવૃદ્ધિ રોજની એક સરખી ગણેલી છે, અને તેનું માપ પાણીના ૧ પ્રસ્થ જેવું છે. એમ અનુમાન થાય છે કે અમુક માપના વાસણમાં તળીએ કાણું હશે; પાણી ઉપર તે વાસણ તરતું મૂકતાં તળીઆના કાણા વાટે વાસણમાં પાણી ભરાતાં વાસણ ડૂબે તેને ૧ પ્રસ્થ કહેતા હશે. પાણીનું માપ લગભગ ૧ ઓળા (પ્રસ્થ) જેટલું હશે. આ માપકેવડો સમય બતાવે છે તે હાલમાં આપણને ખબર નથી, પણ શ્લોકમાં આપેલી બીજી હકીકત ઉપરથી તેનો નિર્ણય થઈ શકશે.

શ્લોકમાં કહ્યું છે કે એક અયનમાં દિનમાનમાં ૬ મુહૂર્તનો ૧૨૬ પડે છે; વળી રોજ એક સરખો ૧૨૬ પડે છે એમ પણ કહેલું લાગે છે. ૧ દિવસ=૬૦નાડિકા=૩૦ મુહૂર્ત. તેથી ટુંકામાં ટુંકો દિવસ (ઉત્તરાયણના આરંભનો)=૧૨ મુહૂર્ત. અને લાંબામાં લાંબો દિવસ (દક્ષિણાયનના આરંભનો)=૧૮ મુહૂર્ત. ૧ અયન=૩ વર્ષ=૩૬૬=૧૮૩ દિવસ. તેમાં ૬ મુહૂર્તનો ૧૨૬ પડે, તેથી રોજ મુહૂર્ત=૨૬ મુહૂર્તનો ૧૨૬ પડે. આ ઉપરથી એવો નિયમ નિકળે કે કોઈ દિવસનું દિનમાન કાણું હોય તે.

(૧) જો તે દિવસ ઉત્તરાયણનો હોય તો ઉત્તરાયણના જેટલા દિવસ ગયા હોય તેના જે લઈ તેમાં ૧૨ (ઉત્તરાયણના દિવસનું દિનમાન) ઉમેરવા, તેટલાં મુહૂર્ત.

(૨) જો તે દિવસ દક્ષિણાયનનો હોય તો દક્ષિણાયનના જેટલા દિવસ ગયા હોય તેના જે લઈ તે ૧૮ (દક્ષિણાયનના દિવસનું દિનમાન) માંથી બાદ કરતાં જેટલાં વધે તેટલાં મુહૂર્ત. અથવા દક્ષિણાયનના જેટલા દિવસ બાકી રહ્યા હોય તેના જે લઈ તેમાં ૧૨ ઉમેરતાં આવે તેટલાં મુહૂર્ત.

હવે શ્લો. ૪૦ સ્પષ્ટ થશે. એકદમ જણાશે કે તદેષ પટ્ટયા એ હસ્તદોષ છે; તદેક-પટ્ટયા ભેદ્ય.

“જેટલું (જેટલા દિવસ) ઉત્તરાયણમાંથી ગયું હોય તેમજ જેટલું (જેટલા દિવસ) દક્ષિણાયનમાં બાકી હોય તેને ૨ થી ગુણી ૬૧ થી બાકી ૧૨ ઉમેરતાં દિનમાન આવે છે.”

શ્લો. ૧૦ નું છેલ્લું ચરણ સમજાવતું નથી. બાકીનાં ત્રણ ચરણોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-

“વસુ, ત્વષ્ટા, ભવ, અજ, મિત્ર, સર્પ, અશ્વિનૌ, જલ, ધાતા અને ૬ (એ નક્ષત્ર-દેવતાઓ) અયનોના આરંભમાં હોય છે.”

યુગનાં વર્ષ ૫ અને વર્ષનાં અયન ૨, તેથી યુગનાં અયન ૧૦ થાય. ૧૦ અયનોને લગતા ૧૦ નક્ષત્રદેવતાઓ છે. જેટલું તો સ્પષ્ટ છે કે અહિં અંકનાં નક્ષત્રોની વાત છે, સૂર્યનાં નક્ષત્રોની નહિ. સૂર્ય દરેક વર્ષને આરંભે તે જ નક્ષત્રમાં હોય છે, અને અર્ધા વર્ષ પછી પણ અમુક એક જ (આરંભથી ૧૪ માં) નક્ષત્રમાં હોય છે. તેથી સૂર્ય તો કોઈ પણ અયનના આરંભમાં એમાંથી એક નક્ષત્રમાં હોય છે. તેથી સૂર્યને લગતા નક્ષત્ર દેવતા બે કરતાં વધારે સંભવતા નથી.

પણ આ નક્ષત્રદેવતાઓથી ક્યાં નક્ષત્રો સમજવા? તેનો જવાબ શ્લો. ૩૨, ૩૩, ૩૪ માં છે, કારણકે શ્લો. ૩૫ માં ‘નક્ષત્રદેવતા હોતા’ એમ આવે છે. પણ અહિં ૨૭ નક્ષત્રોને માટે લગભગ ૩૦ દેવતાઓ છે. શ્લો. ૩૩ માં ‘ઇન્દ્રામી અને ઇન્દ્ર એમ આવે છે, માટે પહેલામાં ઇન્દ્ર અને સમિ બુદ્ધા ન લેતાં ઇન્દ્રામી એક જ ગણવું. (શ્લો. ૩૨ માં અમિ આવે છે એ પણ આનું એક કારણ ગણી શકાય.)’ શ્લો. ૩૪ નું બીજું

ચરણ અસ્પૃશ્ય છે. કુચ્ચન્યઃ નો કંઈ અર્થ નીકળી શકતો નથી, અને શ્લો. ૩૨ માં સર્પાઃ આઠ્યું છે તેથી અહિં અદિ પણ સંભવતું નથી. છદોભંગ પણ છે (પહેલા ત્રણ અક્ષરોમાં). આ ચરણ છોડીદેતાં અને હન્દ્રાગ્રી એક ગણતાં ૨૭ દેવતાઓ થાય છે. કયા નક્ષત્રની કયી દેવતા છે તે જણાવ્યું નથી, પણ અગ્નિવૈનો એ અશ્વિનીની દેવતા હોવી જોઈએ એ ગણતરીથી નક્ષત્રચક્ર ગોઠવીએ. તો નીચે પ્રમાણે થાય:—

દેવતા-નક્ષત્ર.

દેવતા-નક્ષત્ર.

અગ્નિ—કૃત્તિકા ૮
 પ્રજાપતિ—રોહિણી ૯
 સોમ—મૃગશીર્ષ ૧૦
 રૂદ્ર—આર્દ્રા ૧૧
 અદિતિ—પુનર્વસુ ૧૨
 બૃહસ્પતિ—પુષ્ય ૧૩
 સર્પ—અશ્લેષા ૧૪
 પિતરઃ—મધા ૧૫
 ભગ—પૂર્વાશ્વિની ૧૬
 અર્ધમા—ઉત્તરાશ્વિની ૧૭
 સવિતા—હસ્તા ૧૮
 તૃષ્ટા—ચિત્રા ૧૯
 વાયુ—સ્વાતી ૨૦
 હન્દ્રાગ્રી—વિશાખા ૨૧

મિત્ર—અનુરાધા ૨૨
 ધૃન્ધ્ર—જ્યેષ્ઠા ૨૩
 નિર્ઋતિ—મૂળ ૨૪
 આપ—પૂર્વાષાઢા ૨૫
 વિશ્વેદેવા—ઉત્તરાષાઢા ૨૬
 વિધ્યુ—શ્રવણ ૨૭
 વસુ—ધનિષ્ઠા ૧
 વરુણ—શતભિષક ૨
 અન્—પૂર્વાભાદ્રપદ ૩
 એકપાત્—ઉત્તરાભાદ્રપદ ૪
 પૂષા—રેવતી ૫
 અશ્વિનૌ—અશ્વિની ૬
 યમ—જરણી ૭

નક્ષત્રો પછી જે આંકડા આપ્યા છે તેનો હેતુ આગળ સમજાશે. શ્લો. ૧૦ માં ભવઃરૂદ્ર, જલઃઆપ, ધાતાઃઅર્ધમા, કઃપ્રજાપતિ સમજવાથી ૧૦ અવતોને આરંભે નીચલાં ૧૦ નક્ષત્રો (ચંદ્રનાં) આવશે:—

૧ ધનિષ્ઠા, ૨ ચિત્રા, ૩ આર્દ્રા, ૪ પૂર્વાભાદ્રપદ, ૫ અનુરાધા, ૬ અશ્લેષા, ૭ અશ્વિની, ૮ પૂર્વાષાઢા, ૯ ઉત્તરાશ્વિની, ૧૦ રોહિણી.

નક્ષત્રદેવતાઓ વિષે આપણું અનુમાન ખરું છે કે નહિ તેમ જ અંશનું વિધેય (શ્લો. ૧૦ નું) બરાબર છે કે નહિ એ તપાસી જોવા-આ પ્રશ્નને સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચાએ.

૧ યુગ=૬૭ નાક્ષત્ર. માસ, ૧ અપન=૬૭=૬૭ નાક્ષત્ર માસ=૬ ના. માન્ ૭૦×૨૭=૧૮૯૦ નક્ષત્ર. તેથી બીજા અવનના આરંભમાં ચંદ્ર પહેલાથી ૧૯ મા-નક્ષત્રમાં હશે. યુગનો આરંભ માધ શુદી ૧ થી થાય છે. (શ્લો. ૫ યજ્ઞઃ), તેથી માધ શુદી ૧૫ ને દિને મધા નક્ષત્ર હોય (એ પ્રમાણે જ આપણા માસનાં નામ રાખવામાં આવ્યાં છે). તેથી માધ શુદી ૧ ને દિને ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર હોય. ઉપર આપેલી ચાદીમાં ધનિષ્ઠાને પહેલું ગણી બધાં નક્ષત્રોના આંકડા આપવામાં આપ્યા છે તેનું આજ કારણ આપી નીચેનું કોષ્ટક ઉત્પન્ન થાય છે:—

અવન-સંખ્યા. અવનારંભે નક્ષત્રભોગ. ચંદ્રસ્થિતિ, નક્ષત્ર સંખ્યા અને નામ.

૧

૦

૧ ધનિષ્ઠા.

૨

૧૮૯૦

૧૯ ચિત્રા

૩	$૧૮૬૦+૧૮૬૦=૩૭૨૦-૨૭=૧૦૮$	૧૧ આદ્રા
૪	$૧૦૮+૧૮૦=૨૮૭-૨૭=૨૬૦$	૩ પૂર્વાષાઢપદ
૫	$૨૦૭+૧૮૦=૨૧૦$	૨૨ અનુરાધા
૬	$૨૧૦+૧૮૦=૪૦૫-૨૭=૧૭૮$	૧૪ અશ્વેષા
૭	$૧૭૮+૧૮૦=૩૨૪-૨૭=૫૪$	૬ અશ્વિની
૮	$૫૪+૧૮૦=૨૩૪$	૨૫ પૂર્વાષાઢા
૯	$૨૩૪+૧૮૦=૪૧૪-૨૭=૧૬૨$	૧૭ ઉત્તરાશાઢ્યુની
૧૦	$૧૬૨+૧૮૦=૩૪૨-૨૭=૮૧$	૯ રોહિણી

આ નક્ષત્રો લો. ૧૦ ના નક્ષત્રો સાથે મળી જાય છે, માટે નક્ષત્રદેવતાઓ વિશે આપણું અનુમાન તથા ગ્રંથનું વિધેય બંને બરાબર છે.

પૌષ્ણિકા અને અમાવાસ્યા એ બે તિથિઓ યગ્નમાં ઉપયોગી હોવાથી પર્વ કહેવાય છે. અમુક નક્ષત્ર પર્વ હોય તો તે એ નક્ષત્રના કયા ભાગમાં છે એ જાણવું બહુ અગત્યનું હતું. (નક્ષત્રના ૧૨૪ માં ભાગને 'અંશ' કહીશું.) આ જાણવાનો સંકેત શ્લોક ૧૮માં મળે છે, પણ એ સમજાતાં પહેલાં કેટલીક ગણતરી જાણવી પડશે.

૧ યુગ=૬૨ આદ્રમાસ=૧૨૪ પક્ષ અને ૧ યુગ=૩૭ નાક્ષત્ર માસ, તેથી ૧ પક્ષ= $\frac{૬૨}{૨}=૩૧$ નાક્ષત્ર માસ= $\frac{૩૭}{૨} \times ૨ = ૩૭$ નાક્ષત્ર. તેથી ૧૭ પક્ષ=૨૪૮ નાક્ષત્ર= $૨૭ \times ૯+૪$ નાક્ષત્ર

આ ઉપરથી જણાય છે કે કોઈ પર્વ અમુક નક્ષત્રની શરૂઆતમાં જ આવતું હોય તો ત્યારથી ૧૭ મું પર્વ તે નક્ષત્રથી ૫મા નક્ષત્રનો ૧ અંશ પૂરા થયે આવે. પણ આપણે જોઈએ કે યુગનો આરંભ ધનિષ્ઠા બેસતાં જ થાય છે, અને યુગનો આરંભ શુદ્ધ ૧ બેસતાં એટલે પાછલી અમાસના પર્વથી થાય છે, તેથી ૧૭ મું પર્વ અશ્વિનીનો ૧ અંશ થયે આવશે, ૩૪ મું પર્વ આદ્રાના ૨ અંશ થયે આવશે, જગેરે. આ ઉપરથી નીચેનું કોષ્ટક ઉત્પન્ન થાય છે. (નક્ષત્રોના અંકડા છેલ્લા કોષ્ટક પ્રમાણે જ છે).

	પર્વનો અંક.	નાક્ષત્ર ભાગ.	પર્વ સ્થિતિ.	નાક્ષત્રાંક	નાક્ષત્ર નામ	નાક્ષત્રાંશ
૧૭	૫૬૬			૬	અશ્વિની	૧
૩૪	૧૫૧૨+૧૫૧૨=૩૦૨૪			૧૧	આદ્રા	૨
૫૧	૧૦૧૨+૫૧૧=૧૫૨૩			૧૬	પૂર્વાશાઢ્યુની	૩
૬૮	૧૫૨૩+૫૧૧=૨૦૩૪			૨૧	વિશાખા	૪
૮૫	૨૦૩૪+૫૧૧=૨૫૪૫			૨૬	ઉત્તરાષાઢા	૫
૧૦૨	૨૫૪૫+૫૧૧=૩૦૫૬-૨૭=૩૦૨૯			૩૧	ઉત્તરાષાઢપદ	૬
૧૧૯	૩૦૨૯+૫૧૧=૩૫૪૦			૩૬	રોહિણી	૭
૧૩૬-૧૨૪=૧૨	૩૫૪૦+૫૧૧=૪૦૫૧			૪૧	અશ્વેષા	૮
૨૫	૪૦૫૧+૫૧૧=૪૫૬૨			૪૬	ચિત્રા	૯
૪૨	૪૫૬૨+૫૧૧=૫૦૭૩			૫૧	મૂળ	૧૦

૮૦	૧૧૧૧+૫૧૧=૬૧૧૨	૭	ભરણી	૧૨
૯૭	૬૧૧૨+૫૧૧=૧૧૧૧૩	૧૨	પુનર્વસુ	૧૩
૧૧૪	૧૧૧૩+૫૧૧=૧૬૧૧૪	૧૭	ઉત્તરાર્દ્રાશુની	૧૪
૧૩૧-૧૨૪=૭	૧૬૧૧૪+૫૧૧=૨૧૧૧૫	૨૨	અનુરાધા	૧૫
૨૪	૨૧૧૧૫+૫૧૧=૨૬૧૧૬	૨૭	શ્રવણ	૧૬
૪૧	૨૬૧૧૬+૫૧૧=૩૧૧૧૭-૨૭=૪૧૧૭	૫	રેવતી	૧૭
૫૮	૬૧૧૮	૧૦	મૃગશીર્ષ	૧૮
૭૫	૧૪૧૧૯	૧૫	મઘા	૧૯
૯૨	૧૯૧૨૦	૨૦	સ્વાતિ	૨૦
૧૦૯	૨૪૧૨૧	૨૫	પૂર્વાષાઢા	૨૧
૧૨૬-૧૨૪=૨	૨૪૧૨૨-૨૭=૨૧૨૨	૩	પૂર્વાભાદ્રપદ	૨૨
૧૯	૭૧૨૩	૮	કૃત્તિકા	૨૩
૩૬	૧૨૧૨૪	૧૩	પુષ્ય	૨૪
૫૩	૧૭૧૨૫	૧૮	હસ્ત	૨૫
૭૦	૨૨૧૨૬	૨૩	ચર્ધા	૨૬
૮૭	૨૭૧૨૭-૨૭=૦૧૨૭	૧	ધનિષ્ઠા	૨૭

શ્લો. ૧૮ માં જે ૨૭ છુદ્દા છુદ્દા અક્ષરો આપ્યા છે તે અનુક્રમે ઉપરના કોષ્ટકનાં નક્ષત્રોના કોષ્ટ અક્ષર અથવા તેમના દેવતાઓના કોષ્ટ અક્ષર છે એ સહેલાણીની નોંધ ચકાશે. ઉપરના કોષ્ટકને આગળ વધારીએ તો એ જ કોષ્ટકની પુનરાવૃત્તિ થશે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

હવે અધિક માસ વિષે. યુગમાં ૬૦ સૌર માસ તથા ૬૨ ચાંદ્ર માસ હોવાથી એક યુગમાં ૨ અધિક માસ આવે. તેથી અર્ધા યુગને અંતે એક અધિક માસ રાખી ચક્રાય, અથવા ૫૧ યુગને અંતે એક પક્ષ પણ ઉમેરી ચક્રાય. ૧ (સાવન) દિવસની ૬૦૩ ઠક્ષા છે અને એક તિથિની ૫૯૩૬૬૬ ઠક્ષા છે એમ આપણે ઉપર નોંધું. તે બંનેનો તફાવત $૬૦૩-૬૬૬=૬૬૩$ ઠક્ષા એટલે (સાવન) દિવસનો બાકી ભાગ છે. તેથી શ્લો. ૩૭ માં જ્યનં એ હસ્તદોષ લાગે છે, તેને બદલે જ્યનં (જુન-ઝનં) નોંધવો. સપાર્વણમૂર્તિ પાર્વણનો અર્થ 'જેમાં પર્વ (બે) છે એવો-માસ' અને સપાર્વણમૂર્તિ અર્થ 'એક માસ ચાલે સાં સુધી' એવો થયો. આખો અર્થ:-“૬૨ મા ભાગથી હીન એવા દિવસને (જુ) (૨૧ તિથિને) સૂર્યના દિવસમાંથી બાદ કરતા જુનું-જ્યાં સુધી તફાવત એક માસ ચાલે સાં સુધી. એમ કરવાથી યુગને મધ્યે અને અંતે એમ બે અધિક માસ આવશે.”

આની સાથે શ્લો. ૧૨ નું પૂર્વાર્થ:-“જે પર્વ (પક્ષ) છોડીદેવું હોય તો તે (યુગના) ૩ (પાદ)માં (છોડી દેવું). “પાદ” ૩૧ (પર્વ)ની બરાબર છે.

‘પાદ’ની ઉપલી સમજણ પછી શ્લો. ૩૦ સમજશે, તેનું પહેલું ચરણ અસ્પષ્ટ છે. સૂર્યના અયનની પેઠે અર્ધા નાક્ષત્ર માસને ચંદ્રનું એક અયન ગણ્યું છે. ૧ યુગ=૬૭ ના. મા=૬૭૪૨=૧૩૪ ચાંદ્રઅયન. “(એક યુગમાં) ૧૩૫..... (અસ્પષ્ટ)....., તેનાથી

એ ઉપર બતાવ્યું, તેથી ૧ યુગમાં ૪ પાદ એટલાં એટલે ૩૧૪૪=૧૨૪) હોય છે અને એટલી જ (૧૨૪) કાષ્ઠાની ૧ કલા થાય છે.”

ઋક્ષાપાઠ શ્લો. ૫ માં સૂર્ય વિષુવવૃત્ત પર જે તિથિઓએ આવે છે તે બતાવી છે. અને સંપાત પણ કહે છે અને તે પ્રત્યેક અવનનો મધ્ય સમય છે. એટલે યુગમાં પહેલો સંપાત ૦૧ વર્ષ અને ત્યાર પછીના સંપાતો ૦૧, ૦૧ વર્ષને અંતરે આવશે. ૫ વર્ષ (૧ યુગ)માં ૬૨ ચાંદ્રમાસ, તેથી ૦૧ વર્ષમાં ૬૨=૩૬૦ ચાં. મા. = ૩ ચાં. મા. અને ૩ તિથિ. તેથી ૦૧ વર્ષમાં ૬ ચાં. મા. અને ૬ તિથિ આવે. આ ઉપરથી અને યુગ શુદી ૧ થી શરૂ થતો હોવાથી પહેલો સંપાત શુદી ૩ ને દિને આવે. બીજો (૩+૬=૯) શુદી ૯ ને દિને. ત્રીજો (૯+૬=૧૫) પુનેમને દિને. ચોથો વદી ૬ ને દિને. પાંચમો વદી ૧૨ ને દિને. છઠો ૧૨ી પાછો શુદી ૩ ને દિને આવે ત્યાર પછીના સંપાતોમાં ઉપલી તિથિઓની જ આગતિ આવશે, એટલે સંપાત નીચલી તિથિઓમાં હોઈ શકે:-શુદી ૩, શુદી ૯, પુનેમ, વદી ૬ અને વદી ૧૨. શ્લોકમાં ત્રયોદશીમ્ છે તે બૂલ છે, ૩, ૯ અને ૧૫ શુક્લ-પક્ષમાં છે અને ૬ અને ૧૨ કૃષ્ણપક્ષમાં છે, માટે એવું દર્શાવનારો કોઈ શબ્દ અસંભવમાં ત્યાં હોવો જોઈએ. ડૉ. ચિખો તેને બદલે ચ પોદશીમ્ એવો પાઠ સૂચવે છે. તેનો ‘શુ’ અર્થ થઈ શકે તે સંભવતું નથી. કદાચ ૧૫ (પુનેમ) પછીની બધી કૃષ્ણપક્ષની તિથિઓને ૧૬ થી કહેવાનો આશય હોય. પણ આમ કહેવાનો રિવાજ ક્યાં એ જોવામાં આવ્યો નથી, અને એમ કહેવું એ ઠીક પણ લાગતું નથી. ‘કૃષ્ણપક્ષની’ એવા અર્થનો કોઈ શબ્દ ત્યાં હોવો જોઈએ, જેથી તે શબ્દ પછીની પઠ્ઠી અને દ્વાદશી એ કૃષ્ણપક્ષની અને બાંદીની શુક્લ પક્ષની સમજી શકાય. આમ હોય તો તમોદશીમ્ અથવા તમોમયોમ્ એવો કોઈ શબ્દ ત્યાં હશે એમ માઈ અનુમાન છે.

‘ન્યોતિયવેદાંગ’ના અર્થ કદાચ રીતે ઉકલી શકે તે આપણે જોયું. સને ૧૮૭૯ માં પ્રો. ચિખોએ યજ્ઞુઃ ન્યોતિયવં ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમાં વેદાંગના દીકાકાર સોમાકર કરતાં છઠ્ઠે વર્ષારે શ્લોકનો એટલે સુમારે પચ્ચોશક શ્લોકનો અર્થ મળ્યો છે. ‘મારતોયં જ્યોતિઃશાસ્ત્રાંચાદિતિહાસ’માં તેના કરતાં કે ૦ શંકર બ્રાજકૃષ્ણ દીક્ષિત ૩૬ (કુલ ૪૯ માંથી) શ્લોકનો અર્થ આપે છે. વિસ્તાર બધી એ અર્થો અહિં આપતો નથી, રા. દીક્ષિતનું પુસ્તક જોવાથી જ એ અર્થો સંભવજ નશે.

ઉપર પ્રમાણે ન્યોતિય વેદાંગના કેટલાક ભાગપર કંઈક પ્રકાશ પડી શકે છે, છતાં ઘણો ભાગ અંધારામાં છે. ઉપર કહ્યું તેમ આ ગ્રંથની ગણતરી અત્યંત સૂચન છે, અને ખરી ગણતરીથી બહુ જુદાં પડે છે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાર પછી રચાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથોથી પણ ઘણી જાદી પડે છે. આવું કારણ ગ્રંથની અતિ પ્રાચીનતા છે. આટલી પ્રાચીનતાની સાથે આટલી ખામીઓ કંઈ બહુ દુર્લભ ન ગણાય, કારણ કે આ ગ્રંથનો સમયથી માંડીને કેટલીક સદીઓ સુધીમાં કોઈ પણ દેશમાં આટલા ગાનવાળો કોઈ ગ્રંથ મળી શક્યો નથી.

હવે આપણે વેદાંગનાં સ્થળ, કાળ તથા કેટલાંક વિશેષ લક્ષણો ઉપર વિચાર કરીશું. આપણે જોયું કે યુરોપિયનોનું ખાસ કુતૂહલ ‘વેદાંગ’માં વર્ણવેલા અવનકાલ વિષે છે. સંપાતિહોના પરાક્રમ્યને લીધે અવનકાલમાં, જે ફરક, પડ્યા ફરે છે તેને ‘અવનગતિ’

કહે છે. 'વેદાંગના વખતમાં ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં હંતું એ પ્રમાણે જોયું. હાલ તે પૂર્વાષાઠમાં છે. આ ઉપરથી વેદાંગનાકાળનો નિર્ણય થઈ શકે.

કોલ્લૂક વગેરે યુરોપિયનોએ ઉપલી હકીકત પરથી 'વેદાંગ' કાલની ગણતરી કરી છે તે નીચે પ્રમાણે. રેવતી યોગતારાને નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન ગણતાં તે ઈ. સ. ૫૭૨ ને સુમારે સંપાતસ્થાને હોવી જોઈએ, એટલે એ સમયે ઉત્તરાયણના પહેલા પાદને અંતે ઉત્તરાયણ આવતું, 'વેદાંગ' કાળમાં તે ધનિષ્ઠાને આરંભે હોવાથી અને વચ્ચે ૧૧૧ નક્ષત્રનો એટલે ૨૩ અંશ અને ૨૦ કલાનો અંતર પડ્યો. અયનમતિ ૧ વર્ષમાં ૫૦ વિઠલા છે એ હિસાબે ગણતાં આટલું અંતર પડવા માટે ૧૬૮૦ વર્ષ લાગે. એટલે 'વેદાંગ' કાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૮૦-૫૭૨=૧૧૦૮ વર્ષ આવે.

ઉપલા હિસાબમાં રેવતી યોગતારાને આરંભસ્થાન કહ્યું છે તે ભૂલ છે, કેમકે 'વેદાંગ' કાલ ગમે તે હોય તો પણ તે વખતે રેવતી આરંભસ્થાને નહોતી એ નિર્વિવાદ છે. વળી રેવતીને આરંભે ગણતાં વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠા પર સૂર્ય આવે ત્યારે ઉત્તરાયણ ચાપ એમ કહેવામાં શો અર્થ છે? વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠાને સ્થાને ન તો ખુદ ધનિષ્ઠાનો, ન તો કોઈ અન્ય તારો છે. એવે કોઈ કલ્પિત સ્થળેથી યુગારંભ ગણાય તથા તેવે કલ્પિત સ્થળે સૂર્ય આવે ત્યારે ઉત્તરાયણ મનાય એ 'વેદાંગ' કાલની જ્યોતિષસ્થિતિ જોતાં અસંભવિત લાગે છે.

આ બધા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'વેદાંગ'નું ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર તે કોઈ ગાણિતિક સ્થાન નહિ, પણ ખુદ આકાશીય ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર છે. આ મત સ્વીકારતાં અને તે ઉપર ગણતરી કરતાં શ. દીક્ષિત નીચે પ્રમાણે લખે છે:— 'ધનિષ્ઠાના તારાઓમાંથી આસ્ત્રા ડેલ્ફિનિ એ યોગતારા છે એમ કેરોપંત માને છે, કોલ્લૂક પણ તે જ માને છે. આનો ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં ભોગ સૂક્ષ્મ રીતિએ મેં કાઢ્યો તો ૧૦ રાશિ, ૧૫ અંશ, ૪૮ કલા અને ૨૯ વિઠલા આવ્યો, એટલે ૪૫ અંશ, ૪૮ કલા વધ્યો. સંપાત ગતિ ૧ વર્ષમાં ૫૦ વિઠલા લેખે ગણતાં આટલા વધારા માટે ૩૨૯૭ વર્ષ લાગે. તેમાંથી ૧૮૮૭ બાદ કરતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૧૦ માં ધનિષ્ઠા ભોગ નવ રાશિ આવે. એટલે તે વખતે ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠાના આરંભે આવે. ગ્રે. વ્હિટનીના મત પ્રમાણે ખીટા 'ડેલ્ફિનિને યોગતારા માનીએ તો 'વેદાંગ' કાલ ૭૨ વર્ષ જેટલો નજીક એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૩૮ આવે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના બધા તારાના ભોગમાં ૧ અંશ કરતાં વધારે ફરક નથી, તેથી 'વેદાંગ' કાળ ઉપલા કાળ કરતાં આગળ પાછળ જઈ શકશે નહિ."

સામાન્ય રીતે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ એ કાળ માની શકાય.

હવે 'જ્યોતિષ વેદાંગ' માં જે દિનમાન આપેલું છે, તે ઉપરથી તે કયા સ્થળને લાગુ પડે છે તે જોઈએ. યજુઃપાઠ શ્લો. ૮ અને ૪૦ ઉપરથી જણાય છે કે દિનમાનની રેખાની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય રૂઢ નાડી છે. અને અયનાન્તે દિનમાન ૨૪ અથવા ૩૬ ધડી આવે છે. એટલે દિનાર્ધ ૧૨ અથવા ૧૮ ધડી નીકળે છે. વિપુવદિનમાન ૩૦ ધડી અને વિપુવ દિનાર્ધ ૧૫ ધડી હોય છે. ૧૫ ધડી અને ૧૨ અથવા ૧૮ ધડીનો તફાવત ૩ ધડી એટલે ૧૮ અંશ છે. આને ચરસંસ્કાર કહે છે.

૧૨ અને ૧૮ ધડી એ અતુલ્યે અલ્પતમ અને મહત્તમ દિનમાન છે, અને તે સૂર્યની પરમ ક્રાંતિને સમયે આવે છે. સૂર્યની પરમ ક્રાંતિ ઈ. સ. ૧૪૦૦ ની લગભગમાં ૨૩ અંશ

અને ૫૩ દલા હતી. (જુઓ કેરોપંતરું 'ગ્રહસાધન કોષ્ઠક,' પૃષ્ઠ ૫૫). આપણા જ્યો-
તિષગ્રંથોમાં તે ૨૪ અંશ માનેલી છે. આપણે બંને કિંમત લાઇને અક્ષાંશ કાઢીશું. નીચે
વર્ણુઆ પ્રમાણે આકૃતિ દોરવાથી વિશેષ ખુલાસો થશે.

પ્રે ગ્રેક્ષકનું સ્થાન છે અને ઉપૂકદપ તેનું ક્ષિતિજ છે. ડ, પૂ, ઘ અને પ અનુ-
ક્રમે તેની ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાઓ છે. ઉપૂકરદદમુલસ તેનું પાશ્વો-
ત્તર વૃત્ત છે. ધ્રુ અને ધ્રુ ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવો છે. ઘ અને ઘ અસ્વસ્તિક (Zenith)
અને અધઃસ્વસ્તિક છે. પૂગરપસ વિપુલવૃત્ત છે. કહલ અક્ષપતમ દિને સૂર્યનો દૈનિક ભાગ
છે. ધ્રુકધ્રુ એ પૂર ને ગ માં છેદે છે.

હવે,

$$\angle \text{પૂધ્રુલ} = \text{વિપુલદિનાર્ધ} = ૧૫ ધડી = ૯૦^\circ$$

$$\text{અને } \angle \text{કધ્રુલ} = \text{અક્ષપતમદિનાર્ધ} = ૧૨ ધડી = ૭૨^\circ$$

$$\therefore \angle \text{પૂધ્રુક} = \angle \text{પૂધ્રુલ} - \angle \text{કધ્રુલ} = ૯૦^\circ - ૭૨^\circ = ૧૮^\circ$$

$$\therefore \text{પૂગ} = ૧૮^\circ$$

$$\text{ગક} = \text{ધ્રુક} - \text{ધ્રુગ} = ૫૨^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$\angle \text{ગ} = ૯૦^\circ$$

$$\therefore \Delta \text{પૂગક માં}$$

$$\text{કોસ } \angle \text{પૂ} = \text{જ્યા પૂગ} \times \text{કોસ ગક}$$

$$[\text{કોસ} = \text{કોટિસ્પર્શક} = \text{cotangent, જ્યા} = \text{sine}]$$

$$\text{પણ } \angle \text{પૂ} = \text{દર} = ૯૦^\circ - \text{લર} = \text{ધ્રુલ} = ૯૦^\circ - \text{ઉધ્રુ}$$

$$\therefore \text{કોસ } \angle \text{પૂ} = \text{કોસ } (૯૦^\circ - \text{ઉધ્રુ}) = ૨૫ \text{ ઉધ્રુ}$$

$$= ૨૫ \text{ અ. } [\text{અ} = \text{અક્ષાંશ, સ્પ} = \text{સ્પર્શક} = \text{tangent}]$$

$$\therefore ૨૫ \text{ અ} = \text{જ્યા } ૧૮^\circ \times \text{કોસ } ૨૩^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$\therefore \text{માન } ૨૫ \text{ અ} = \text{માન જ્યા } ૧૮^\circ \times \text{માન કોસ } ૨૩^\circ ૫૩' \text{ અથવા } ૨૪^\circ$$

$$[\text{માન} = \text{logarithm}]$$

કોષ્ઠક ઉપરથી

$$\text{પણ માન જ્યા } ૧૮^\circ = ૯૦૪૮૯૯૮૨$$

$$\text{અને માન કોસ } ૨૩^\circ ૫૩' = ૧૦૦૩૫૩૮૦૧$$

$$\text{અથવા માન કોસ } ૨૪^\circ = ૧૦૦૩૫૧૪૧૦$$

$$\therefore \text{માન } ૨૫ \text{ અ} = ૯૦૪૮૭૭૮૩ \text{ અથવા } ૯૦૪૪૧૩૯૯$$

$$\therefore \text{અ} = ૩૪^\circ ૫૪.૬' \text{ અથવા } ૩૪^\circ ૫૫.૦'$$

એટલે વેદાંગમાં વર્ણુવેલું દિનમાન આશરે ૩૫ અક્ષાંશને લાગુ પડે છે. આ અક્ષાંશ
ઉપર હિંદુસ્તાન અને તેની આસપાસમાં કાચુલ, કાશિરિસ્તાન, કાશ્મીરનો મધ્ય ભાગ,
લધુતિબેટ, તિબેટની ઉત્તરનો અને ચીન સામ્રાજ્યનો દક્ષિણ ભાગ આવે છે. સામાન્ય
રીતે એવું અનુમાન કરી શકાય કે 'વેદાંગ'કાર આર્યો કાશ્મીરમાં રહેતા હશે,
અને (ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે) 'વેદાંગ' રચના ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ

કહે છે. 'વેદાંગના વખતમાં ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં હતું એ પ્રમાણે જોયું. હાલ તે પૂર્વાષાઢામાં છે. આ ઉપરથી વેદાંગનાકાળનો નિર્ણય થઈ શકે.

કોલ્હુક વગેરે યુરોપિયનોએ ઉપલી હકીકત પરથી 'વેદાંગ' કાલની ગણતરી કરી છે તે નીચે પ્રમાણે. રેવતી યોગતારાને નક્ષત્રચક્રનું આરંભસ્થાન ગણતાં તે ઈ. સ. ૫૭૨ ને સુમારે સંપાતસ્થાને હોવી જોઈએ. એટલે એ સમયે ઉત્તરાષાઢાના પહેલા પાદને અંતે ઉત્તરાયણ આવતું, 'વેદાંગ' કાળમાં તે ધનિષ્ઠાને આરંભે હોવાથી બંને વચ્ચે ૧૧૧ નક્ષત્રનો એટલે ૨૩ અંશ અને ૨૦ કલાનો અંતર પડ્યો. અયનમતિ ૧ વર્ષમાં ૫૦ વિકલા છે એ હિસાબે ગણતાં આટલું અંતર પડવા માટે ૧૬૮૦ વર્ષ લાગે. એટલે 'વેદાંગ' કાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૮૦-૫૭૨=૧૧૦૮ વર્ષ આવે.

ઉપલા હિસાબમાં રેવતી યોગતારાને આરંભસ્થાન કહ્યું છે તે ભૂલ છે, કેમકે 'વેદાંગ' કાલ ગમે તે હોય તો પણ તે વખતે રેવતી આરંભસ્થાને નહોતી એ નિર્વિવાદ છે. વળી રેવતીને આરંભે ગણતાં વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠા પર સૂર્ય આવે ત્યારે ઉત્તરાયણ થાય એમ કહેવામાં શો અર્થ છે? વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠાને સ્થાને ન તો ખુદ ધનિષ્ઠાનો, ન તો કોઈ અન્ય તારો છે. એવે કોઈ કલ્પિત સ્થળેથી યુગારંભ ગણાય તથા તેવે કલ્પિત સ્થળે સૂર્ય આવે ત્યારે ઉત્તરાયણ મનાય એ 'વેદાંગ' કાલની જ્યોતિષસ્થિતિ જોતાં અસંભવિત લાગે છે.

આ બધા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'વેદાંગ'નું ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર તે કોઈ ગાણિતિક સ્થાન નહિ, પણ ખુદ આકાશીય ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર છે. આ મત સ્વીકારતાં અને તે ઉપર ગણતરી કરતાં રા. દીક્ષિત નીચે પ્રમાણે લખે છે:—"ધનિષ્ઠાના તારાઓમાંથી આલ્દ્રા ડેલ્ફિની એ યોગતારા છે એમ કેરોઈત માને છે, કોલ્હુક પણ તે જ માને છે. આનો ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં ભોગ સક્ષમ રીતિએ મેં કાઢ્યો તો ૧૦ રાશિ, ૧૫ અંશ, ૪૮ કલા અને ૨૯ વિકલા આવ્યો, એટલે ૪૫ અંશ, ૪૮ કલા વધ્યો. સંપાત ગતિ ૧ વર્ષમાં ૫૦ વિકલા લેખે ગણતાં આટલા વધારા માટે ૩૨૯૭ વર્ષ લાગે. તેમાંથી ૧૮૮૭ બાદ કરતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૧૦ માં ધનિષ્ઠા ભોગ નવ રાશિ આવે. એટલે તે વખતે ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠાના આરંભે આવે. પ્રો. જિહટનીના મત પ્રમાણે બીટા ડેલ્ફિનીને યોગતારા માનીએ તો 'વેદાંગ' કાલ ૭૨ વર્ષ જેટલો નજીક એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૩૮ આવે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના બધા તારાના ભોગમાં ૧ અંશ કરતાં વધારે ફરક નથી, તેથી 'વેદાંગ' કાળ ઉપલા કાળ કરતાં આગળ પાછળ જઈ શકશે નહિ."

સામાન્ય રીતે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ એ કાળ માની શકાય.

હવે 'જ્યોતિષ વેદાંગ' માં જે દિનમાન આપેલું છે, તે ઉપરથી તે કયા સ્થળને લાગુ પડે છે તે જોઈએ. યજુર્વેદ પાઠ મ્લો. ૮ અને ૪૦ ઉપરથી જણાય છે કે દિનમાનની રાજની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય દેવ નાડી છે. અને અયનાન્તે દિનમાન ૨૪ અથવા ૩૬ ધડી આવે છે. એટલે દિનાર્ધ ૧૨ અથવા ૧૮ ધડી નીકળે છે. વિપુવદિનમાન ૩૦ ધડી અને વિપુવ દિનાર્ધ ૧૫ ધડી હોય છે. ૧૫ ધડી અને ૧૨ અથવા ૧૮ ધડીનો તફાવત ૩ ધડી એટલે ૧૮ અંશ છે. આને ચરસંસ્કાર કહે છે.

૧૨ અને ૧૮ ધડી એ અતુલ્ય અલ્પતમ અને મહત્તમ દિનમાન છે, અને તે સૂર્યની પરમ ક્રાંતિને સમયે આવે છે. સૂર્યની પરમ ક્રાંતિ ઈ. સ. ૧૪૦૦ ની લગભગમાં ૨૩ અંશ

દિનમાનની રાજની વૃદ્ધિ અથવા ક્ષય જે ક્ષત્રી દ્વારા છે, પણ આ વૃદ્ધિક્ષય હંમેશાં સરખાં હોતાં નથી. અપનસંધિ આગળ દિનમાનનો ફરક બહુ ઓછો એટલે ૩૫ અક્ષાંશ પર બહુતો જે ક્ષત્રી થાય અને ત્રિપુવસંધિ આગળ સૌથી વધારે એટલે ૩૫ અક્ષાંશ પર પૂરું ક્ષત્રી થાય.

જેમ દિનમાનાંતરનું મધ્યમ માન ઉપર બતાવ્યું તેમ જ સૂર્યચંદ્રનાં મધ્યમ માન 'વેદાંગ' માં બતાવ્યાં છે. પણ ખરી રીતે તેમ નથી. સૂર્યચંદ્રની ગતિ હંમેશાં એક સરખી નથી, પણ પ્રત્યેક ક્ષણે બદલાતી જાય છે. તેથી સૂર્યની અને ચંદ્રની સ્પષ્ટ સ્થિતિ મધ્યમ સ્થિતિ કરતાં કોઈ કોઈ વાર અતુલ્યે ૨ અંશ અને ૮ અંશ જેટલી આગળ પાછળ હોય છે. મધ્યમ સ્થિતિ અને સ્પષ્ટ સ્થિતિની ભિન્નતાની ગણતરીને ફલસંસ્કાર કહે છે અને તે જ્યોતિષનો બહુ મહત્વનો ભાગ છે. આ ભાગ 'વેદાંગ' ઠાળમાં અગત્ય હશે એમ જણાય છે.

માસ ચાંદ્ર અને અમાંત ગણેલો છે, તો પણ સૌર માસનો નિર્દેશ પણ આવે છે. "ચાંદ્ર અને સૌર માસનો સંબંધ અનેક સ્થલે સ્પષ્ટ થયો છે. ૪૫૦ સૂર્યનક્ષત્રોની એટલે ૨ સૌર માસની ઋતુ થઈ છે અને તે પ્રત્યેક ઋતુનો આરંભ ચાંદ્ર માસની ક્ષત્રી તિથિએ થાય છે તે કહ્યું છે. વળી સૂર્યસિદ્ધાંતાદિ ગ્રંથોમાં ચાંદ્ર અને સૌર માસના સંબંધમાં અધિમાસ શેષ દાઢવાની રીત હોય છે તેવા જ પ્રકારની રીત આમાં પણ છે. (યજુઃપાઠ શ્લો. ૪૧)" (દક્ષિત).

યુગારંભ ઉત્તરાયણના આરંભથી થાય છે અને ધનિષ્ઠાના આરંભથી પંચુ થાય છે કહ્યું છે. તેથી એ વખતે અપનગતિ માલુમ નહોતી એમ લાગે છે. આથી હંમેશાં અને તેથી યુગારંભ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રથી ગણાતો એટલે એક રીતે ધનિષ્ઠાને આદિ નક્ષત્ર કહી શકાય. પણ યજુઃ પાઠ શ્લો. ૩૨, ૩૩, ૩૪ માં જે નક્ષત્ર દેવતાઓ આપ્યા છે, તેમનો આરંભ વેદની માફક કૃત્તિકાથી થાય છે. ધનિષ્ઠાદિગણના વિષે મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે, તેમ જ ૬૦ અને ૧૨ વર્ષના બાર્હસ્પત્ય સંવત્સરચક્રનો આરંભ ધનિષ્ઠાથી થાય છે.

જ્યોતિષવેદાંગના વળતરમાં પૂર્ણાષ્ટકના ચતુર્વિધ (સરવાળા, બાદબાણી, ગુણકાર, ભાગાકાર) અને ત્રિરાશિનું જ્ઞાન હતું, એટલું જ નહિ પણ અપૂર્ણાષ્ટક ચતુર્વિધનું પણ જ્ઞાન હતું એમ યજુઃપાઠ શ્લો. ૨, ૮, ૧૮, ૨૪, ૩૩, ૩૮, ૩૯ જેમાં જણાઈ આવશે. તેમ જ અપૂર્ણાષ્ટકનો સંક્ષેપ વગેરે જે યુક્તિઓ ચોજી છે, તે ઉપરથી અંતગણિત ઉપર ખૂબ પરિચય થયો હશે એમ જણાઈ આવે છે.

સ્વાધ્યાય

*કૃષ્ણોજ હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડીયા—એક સમાલોચના.

આ પુસ્તકની સામાન્ય સમાલોચના 'પુરાતત્ત્વ'ના પહેલા અંકમાં આવી ગઇ છે. હિંદુસ્તાનના ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં આ ગ્રંથ ધણી મહત્ત્વનો હોવાથી તેની વિષયવાર અને પ્રકરણવાર બારીક સમાલોચના લેવી યોગ્ય લાગી છે, તેથી આ અંકમાં તેના પાંચ પ્રકરણોની સમાલોચના આપવામાં આવી છે. તેમાં પ્રકરણ ૯-૧૦-૧૧-૧૨ અમેરિકન પ્રો. હોપકીન્સ સાહેબે લખેલાં છે. હોપકીન્સ સાહેબ મહાભારત-રામાયણ, તથા ધર્મશાસ્ત્રોના ખાસ ખતીલા અને જૂના અભ્યાસી છે. તેમણે 'The Great Epic of India' વગેરે ગ્રંથો લખી એ વિષયના વિચક્ષણ વિદ્વાન તરીકેની કીર્તિ અપાદન કરી છે.

આ પ્રકરણમાં તેમણે સૂત્ર, વીરચરિત કાવ્યો (Epics), અને ધર્મશાસ્ત્રોના સમય, તે ઉપરથી તરી આવતા સામયિક ધર્મો અને રીતરિવાજો, રામાયણ-મહાભારતમાં ઉલ્લેખેલા રાજપ્રજાઓ, તેમજ કાયદા (વ્યવહાર, ધર્મો) અને ન્યાયની સંસ્થાઓ વિષે ઘણી સારી ચર્ચા કરેલી છે. ત્યારબાદ ૧૩ મા પ્રકરણમાં આ પુસ્તકના સંપાદક પ્રો. રૅપ્સન સાહેબે પુરાણો વિષે બહાપોહ કર્યો છે.

આ પાંચે પ્રકરણો સાથે વાંચી જતાં આપણને સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી, કે જો તે સઘળાં એકજ ક્ષત્રમથી લખાયાં હોત તો, લખાયાં છે તે કરતાં વિશેષ સંબંધતાથી, તે રજૂ થઇ શક્યાં હોત. કારણ કે રામાયણ-મહાભારત, ધર્મશાસ્ત્રો વગેરેનાં વિષય હોપકીન્સ સાહેબે ચર્ચ્યાં પછી રૅપ્સન સાહેબે ફરીથી પુરાણોના વિષય લઇ, તેમાં વળી પાંડવ-કૌરવોના યુદ્ધની ચર્ચા કરેલી છે એ જરા અયોગ્ય લાગે ખરું. આથી સંબંધતા બરોબર ન જળવાતાં કેટલીક પુનરુક્તિ થઇ ઐતિહાસિક ક્રમનો ઘોટાળો થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી ક્યાં જાજતો ગ્રહણ કરવો અને ક્યાંનો ઇન્કાર કરવો એ વિષે વાંચકનું મન નિશ્ચય કરી શકતું નથી.

આ બંને લેખકોના નિર્બંધોમાંથી ઘણું નવીન જાણવાતું મળી શકે તેમ છે. પરંતુ પ્રાચ્ય વિષયોના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના જે સ્વાભાવિક દોષો હોય છે તેમાંથી આ લેખકો સુક્ત નથી એ સંપેદ જણાવવું પડે છે. આ પાંચ પ્રકરણોમાં ચર્ચેલા વિષયોનો પરિચય દરાવતા પહેલાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનાં લખાણો કેવી રીતે દ્વિપિત થઇ અશ્રદ્ધેય બને છે તે પ્રથમ જણાવવાની જરૂર છે.

જ્યાં સુધી ભારતીય શ્રુત (Indigenous traditions) નું કાળજી અને મનન-પૂર્વક અધ્યયન થાય નહિ, ત્યાં સુધી ભારતીય ઇતિહાસનું સ્પષ્ટીકરણ દુર્લભ રહે એ સ્વાભાવિક છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાતા અને સૂક્ષ્મ ચર્ચાશક્તિ સાથે જો ભારતીય શ્રુતનું ચોક્કસ જ્ઞાન

*The Cambridge History of India, vol. I, Ancient India, ed. by E. J. Rapson.

મત્ર, વીરચરિત કાવ્યો, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ. આમાં સૂત્રો એક ખાસ શૈલીમાં લખેલાં છે. 'સૂત્ર' શબ્દ ઉપરથી તેનો હેતુ સ્પષ્ટ થાય છે. તેનો મુખ્ય હેતુ જુદી જુદી શાખાઓનાં જ્ઞાનને બંધવશિત કરી એક સળંગ રૂપમાં પણ સંક્ષેપમાં આપવાનો છે. વીરચરિત કાવ્યો (Epics)માં રામાયણ, મહાભારત, હરિવંશનો સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથોમાં ભાષા અને સ્વરૂપની બાબતમાં સ્ત્રીધારેલી શૈલી તથા પદ્ધતિ ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં પણ જોવામાં આવે છે. આ કાવ્યોની મૂળ ઉત્પત્તિ ભારત્યારણો (Bards) ને બ્રાહ્મણ અગર વિદ્વાન (?) ન હતા તેમના કંઈક સાહિત્યમાંથી થયેલી છે. મૂત પૌરાણિક, વાલ્મીકિ, અગર વ્યાસને હૃદયકીન્ત સાહેબ સિવાય કોણ વિદ્વાન નહિ હશે શકે ? કીટ. તેમની ભાષા સાદી અને સરળ હોઈ ધણીવાર બાણિનિના નિયમોનો ભંગ કરતી જોવામાં આવે છે.

પુરાણો હાલ જે સ્વરૂપમાં મળી આવે છે તે સ્વરૂપમાં તે ઇ. સ. ના ચોથા સદ્દ પહેલાં ન હતાં. સામાન્ય રીતે સૂત્ર, વીરકાવ્યો અને ધર્મશાસ્ત્રોનો સમય લગભગ બૌદ્ધ-સમયથી શરૂ થઈ ઠેક પુરાણના સમયમાં પ્રવેશ કરે છે.

અહીં સૂત્રનો સમય નક્કી કરતાં કેટલાંક વિરોધી વચનો જોવામાં આવે છે. પ્રથમ જણાવેલું છે કે "The later Brahmin literature which whatever may be the age of its representative works in their present form, undoubtedly had its roots in a period at least as early as the rise of Jainism and Buddhism." (p. 220). [વેદ પછીના બ્રાહ્મણી સાહિત્યના મૂળ જૈન અને બૌદ્ધધર્મના ઉદયના સમય જેટલાં પ્રાચીન હતાં.] ત્યાર પછી આગળ ઉપર લેખકે જણાવ્યું છે કે "This (Magadha) dynasty continued in power till the end of the Sutra period. (p. 223.) [આ મગધવંશ સૂત્રસમયના અંત સુધી ચાલ્યો.] આપણે જાણીએ છીએ કે મગધવંશ ૧૩૭ વર્ષ ચાલ્યો અને તેનો અંત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૪ માં આવ્યો. સૂત્રસમયનો મૂળ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયના સમયમાં નાખાયાં. આ ધર્મોનો આરંભ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦-૭૦૦ થી ગણવામાં આવે છે. તેથી આખો સૂત્રસમય ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ પછીથી શરૂ થઈ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ સુધી પહોંચી શકે એમ નક્કી થયું. ત્યાર પછી લેખકે એક બીજો સ્થળે લખ્યું છે કે :

"The earliest known Purana precedes the later law-books probably by centuries, as the Sutras precede the earliest works of Buddhism." (પા: ૨૨૧) [એમ સૂત્રગ્રંથો બૌદ્ધ ધર્મના પ્રથમ ગ્રંથો કરતાં સેંકડો વર્ષો પ્રાચીન છે, તેમ પ્રાચીનતમ પુરાણ પાછળની સ્મૃતિઓ કરતાં હજાર સેંકડો વર્ષો પહેલાં બનેલાં હશે.] હવે, બૌદ્ધધર્મના પ્રથમ ગ્રંથો મહાન અશોક રાજાના સમયમાં, એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩.૦૧ સદ્દમાં લખાયા એમ વિદ્વાનોની માન્યતા છે. તો ઇ. સ. ના ત્રીજી સદ્દથી સેંકડો વર્ષો પૂર્વે સૂત્રગ્રંથો રચાયા એમ કહેવાનો શો અર્થ હોઈ શકે ? 'સેંકડો વર્ષો' નો અર્થ બે ત્રણ સદ્દઓ થઈ શકે નહિ. આવાં સંદિગ્ધ વચનોથી વાચકનું મન ધોરાણામાં ગૂંથાય એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે.

ત્યારપછી લેખકે બ્રાહ્મણી સત્તા વિષે જણાવી તે વખતની હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિનું વર્ણન આપ્યું છે. બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો જેતાં એમ લાગે છે કે તે વખતમાં

બ્રાહ્મણોની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ હતી. પરંતુ એમનું જોર, જે ભાગમાં બ્રાહ્મણ-શાહી નરમ હતી, તે ભાગમાં જ માત્ર જમ્યું હતું. તે સમયમાં વર્ણશ્રમની સ્થિતિ હાલના જેવી સંકીર્ણ ન હતી. માત્ર ચાર જ સુખ્ય વર્ણો ગણવામાં આવતા. બૌદ્ધ પુસ્તકોમાંથી પણ એનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

ગૌતમ બુદ્ધથી એટલે લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી માંડી, ઇ. સ. ના પાંચમા સદ્ધ સુધીના એક હજાર વર્ષમાં હિંદુસ્તાનના ઐતિહાસિક આકાશમાં ધણી રંગો એક પછી એક બદલાયા છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ ના અંતે-સુત્રસાહિત્યના આરંભમાં-ગાંધાર અને સિંધુ નદીનો કેટલોક પ્રદેશ ઇરાનનાઓની સત્તા નીચે આવેલો હતો. બુદ્ધ અને મહાવીરના ધાર્મિક શાસનકાળમાં ધણાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. જેને વસ્તુતઃ મહારાજ્ય (Empire) કહી શકાય એવું રાજ્ય તો પ્રથમ અંગ્રગુપ્તે (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૧-૨૯૭) જ સ્થાપ્યું હતું. અંગ્રગુપ્તના મહારાજ્યનો વિસ્તાર પટનાથી હિંદત સુધીનો હતો, અને તેહનું સૈન્ય સાત લાખ માણસનું હતું. આ મહારાજ્યનો વિશેષ વિસ્તાર અંશેકના સમયમાં થયો. આ મગધવંશ ૧૩૭ વર્ષ ચાલ્યો. તેના છેલ્લા રાજા બૃહદ્રથ મૌર્યેનો વધ કરી તેનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર રાજ્યાસૂઠ થયો; અહીંથી શુંગવંશ શરૂ થાય છે. પુષ્યમિત્રનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર, જેની પ્રેમકથા કવિવર કાલિદાસે ભાલવિકાશ્મિ-મિત્રમાં અમર કરી છે, તેના પુત્ર વસુમિત્રને મારીને મિત્રદેવ અથવા વસુદેવ નામના કાણ્વવંશીય બ્રાહ્મણે ગાદીએ બેસી કાણ્વવંશ ચલાવ્યો. તેના વંશના છેલ્લા રાજાનો એક આદિ રાજાએ વધ કર્યો અને ત્યારથી મગધનું રાજ્ય આદિ રાજ્યમાં મળી ગયું.

બીજા બાબુ ઉત્તર-પશ્ચિમ ખુણામાંથી પરદેશીઓના હુમલા આઘ્યા કરતા હતા. તેમાંથી શક રાજાઓએ કાઠિયાવાડ અને કચ્છમાં પોતાની સત્તા જમાવી. ઇ. સ. ૩૯૦ માં આ વંશનો અંત આવ્યો, અને ગુપ્તવંશ ગાદીએ આવ્યો. આ ગુપ્તસમય સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉત્તતિને માટે ઉન્નત સમય હતો. પુરાણો અને પાંડળની સ્મૃતિઓને આ જ સમયમાં અંતિમ આધુનિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું.

આ પ્રમાણે સુત્ર-પુરાણોના સમયનો રાજનૈતિક ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં જણાવ્યો છે.

ઉપર જણાવેલા સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે અને એક આદિરાજા શાતકર્ણિએ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યાનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમના સમયમાં બૌદ્ધ અસર લગભગ નિર્મૂળ થઈ ગઈ હતી અને લોકશ્રદ્ધા ફરીથી વૈદિક ધર્મ ઉપર જામી હતી.

ત્યાર પછી દસમા પ્રકરણમાં સૂત્રો ઉપરથી જણાઈ આવતા સામાજિક રિવાજો અને ગૃહસ્થ જીવનના વિવિધ ધર્મોની ચર્ચા કરેલી છે. તેમાં પ્રથમ શ્રૌતસૂત્રો લાઘ પછી અનુ-ક્રમે ગૃહ્યસૂત્રો અને ધર્મસૂત્રો લીધેલાં છે. શ્રૌતસૂત્રો યજ્ઞક્રિયાને લગતાં હોવાને લીધે ઐતિ-હાસિક પ્રમાણ તરીકે નિરૂપણોની ગણી પહેલેથી જ તેમને અલગ મૂકી દીધાં છે. ત્યાર પછી ગૃહ્યસૂત્રો અને ધર્મસૂત્રોની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં બૌદ્ધધર્મ, ગૌતમ, આપરતમ્મ, વસિષ્ઠ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મશાસ્ત્રકારોના સમય વિષે જરા વિશેષ સંશોધન કર્યું હોત તો તે સ્પષ્ટ થાત ન હતું. વળી, આપણે એમ પણ ધારીએ કે દાયબાગ, રાજધર્મ વગેરે અલ્પયોગી વિષયો ઉપર ભિન્ન ભિન્ન ધર્મિયોનાં શાં શાં

મંત્રાંત્રો છે તે એક સ્થળે સંગૃહીત કર્યા હોત તો ઠીક થાત. લેખકે એક સ્થળે જણાવ્યું છે કે “They (the Sutras) represent both the views of different Vedic schools and different localities, from the Andhra country in south-east to the countries of the North-west.....” [સૂત્રગ્રંથો જુદી-જુદી વૈદિકશાખાઓના અને દક્ષિણ-પૂર્વમાંના આંધ્રદેશથી ઉત્તર-પશ્ચિમના પ્રદેશો સુધીના મતો દર્શાવે છે.] દાખલા તરીકે, ખાદિરનાં ગૃહસૂત્રો દક્ષિણ ભારત સાથે સંબંધ ધરાવે છે; આપસ્તમ્બીય ધર્મસૂત્રો પૂર્વ-દક્ષિણની આંધ્ર શાખાનાં છે. આવાં સૂત્રોમાંથી આગળ જતાં સ્મૃતિઓ અને ધર્મશાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ, આ ઉપરથી, કયા કયા ધર્મો કયા કયા વૈદિક શાખાના, અને કયા કયા પ્રદેશના હોય કયા કયા આચાર્યના મતના છે એના સવિસ્તર નિરૂપણની આપણે આશા રાખીએ તો તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એવું બારીક નિરૂપણ ન કરતાં સામાન્ય રીતે ભારતીય ધર્મો જણાવવા લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખીજા ગ્રંથોની માફક સૂત્રગ્રંથોમાં પણ પાછળથી સુધારા વધારા થયેલા માલમ પડે છે. ધર્મસૂત્રો કરતાં ગૃહસૂત્રોનું ક્ષેત્ર વિશેષ સંકુચિત છે. ગૃહસૂત્રોમાં મનુષ્યના સમગ્ર જીવનમાં આચરવાના ધર્મો તથા વિધિનિષેધોની ચર્ચા કરેલી છે. જન્મ, વિવાહ, મરણ વગેરે જીવનના મુખ્ય મુખ્ય બનાવો ધાર્મિક સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે; તથા દરેક ક્રિયા કરતી વખતે યોગ્યતાના મત્રો પણ જણાવેલા છે. ધર્મસૂત્રોમાં આ વિષય ધણી સંક્ષેપથી ચર્ચવામાં આવ્યો છે. મનુષ્યને બાહ્ય જગત સાથે શો સંબંધ છે અને એ રીતે તહેને કયા કયા ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે એ વિષયની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા ધર્મશાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવી છે.

ઉપર જણાવ્યું કે ખાદિરનાં ગૃહસૂત્રો અને આપસ્તમ્બનાં ધર્મસૂત્રો દક્ષિણભારત સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તો એ ઉપરથી એમ અનુમાન કરવાની જરૂર નથી કે એટલા પ્રાચીન સમયમાં દક્ષિણભારત સુધી આર્યોની વસાહત પહોંચી હતી. કારણ કે ખાદિરનાં ગૃહસૂત્રો એ ગોબિલનાં સૂત્રોનું કેત્રણ સંક્ષિપ્ત રૂપ છે; અને આવા મોટા ગ્રંથો ઉપરથી આવા સંક્ષિપ્ત ગ્રંથો ધણી વાર બનાવેલા જોવામાં આવે છે.

ગૃહસૂત્રનો ખ્યાલ આવવા માટે તહેમાંનો એકાદ દાખલો આપતાં લેખકે જણાવ્યું છે કે ખાદિર ગૃહસૂત્રમાં વિવાહવિધિ થયા પછી દેવતાને બલિ આપવાની વિધિનું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે, બલિ આપવાની વિધિ એ વૈદિક યજ્ઞો અને જાતીય અથવા સાંપ્રદાયિક યજ્ઞો એ બેની વચ્ચેની સ્થિતિ દર્શાવી આપે છે. ત્યાર પછી આપણે અને રાગના અધિષ્ઠાતા ચંદ્ર, મહા, ઉપવીર વગેરે દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરવાના વિધિ બતાવેલા છે. આ વિધિઓમાં, તેમજ સંપત્તિ વગેરેમાં વૈજ્યવ અને શેવ સંપ્રદાયોની કેટલીક અસર નજરે પડે છે.

ગૃહસૂત્રોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાતુર્વર્ણ્યનો ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે છે. આમાંના શૂદ્ર એટલે હાલની માફક અસ્પૃશ્ય તો નહિ જ. શૂદ્રો અન્ય વર્ણોના લોકોના ઘરમાં નોકરો તરીકે રહી શકતા અને તહેમને માટે પણ કેટલાક વિધિઓ નિર્માણ કરેલા છે. ગૌતમ (ગૌતમધર્મસૂત્ર ૧૭, ૧.) જણાવે છે કે બ્રાહ્મણ ગમે તે કિન્નરનું અન્ન જમી શકે, અને આપદ્ધર્મ તરીકે શૂદ્રનું અન્ન પણ જમી શકે. નિયિદાન્તમાં વાળ અગર જીવડાં પડેલું; રજસ્વલા અગર બ્યભિચારિણીએ જોયેલું; ચાંડાલ, હીનડા, કંજુસ, વૈધ વગેરેની દષ્ટિએ પડેલું; સત્તુનું, એવી જાતનાં અન્નની ગણના કરેલી છે.

એટલું તો નક્કી કહી શકાય છે કે ગૃહ્યસૂત્રોમાં ધણાં લાંબા સમયથી પળાતા આવેલા આચારોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે. એ સૂત્રોની ભાષા અને જોડાં જોડાં તહેમની પ્રાચીનતા માટે શંકા આવવાનો સંભવ છે. તેમાં ગ્રામ્ય જીવનના પડધા પહેલાં જોવામાં આવે છે.

ધર્મસૂત્રોનો સમય ગૃહ્યસૂત્રો પછી આવે છે. તેમાં પુર અથવા નગરજીવનનું પ્રતિ-બિમ્બ પડેલું છે. આ પુર અથવા નગરનો વિસ્તાર કેટલો હશે તે નક્કી કહી શકાતું નથી. હાલના જેવાં મહેટાં શહેરો તો નહિ જ હોય એમ આપણે માની લેવું જોઈએ. રાજાઓ પણ ઠાકોર કે જાગીરદાર જેવા હતા. નગરમાં શાળાઓ ન હતી, તેમ અધ્યયન પણ થતું નહિ. ગૌતમધર્મસૂત્ર જે પીળાં ધર્મસૂત્રો કરતાં પ્રાચીનતર ગણાય છે તેમાં નગરમાં વેદાભ્યાસ કરવાનો ખાસ પ્રતિષેધ કરેલો છે. રાજા જાતે ચોરોને દંડવડે શિક્ષા કરતો.

બિન્ન બિન્ન ધર્મશાસ્ત્રોમાં પોતપોતાના પ્રદેશને લગતા બિન્ન બિન્ન નિયમો આપવામાં આવ્યા છે, અને તે ઉપરાંત પીળાં પ્રદેશોમાં પ્રચલિત નિયમોનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. કેટલીકવાર, એક શાસ્ત્રમાં જેનો નિષેધ કરેલો હોય છે, તેનો જ પીળાંમાં પ્રચાર કરેલો જોવામાં આવે છે. આથી કેટલાક સૂત્રકરોએ તે તે પ્રદેશનો વ્યવહાર જોઈ પોતાનો આચાર રાખવા માટે ઉપદેશ કરેલો છે. ઐઠાધાન કહે છે કે બ્રાહ્મણ આયુધ ધારણ કરી યુદ્ધમાં પણ જઈ શકે. ગૌતમ જે વિરોધ પ્રાચીન છે તેણે આ બાબતનો નિષેધ કરી જણાવ્યું છે કે બ્રાહ્મણે આવો કૂર ધંધો કદાપિ પણ કરવો નહિ.

સૂત્રોમાં વારંવાર इति કેचित્ એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે આ વિષયનું ધણું પ્રાચીન સાહિત્ય હાલ અલભ્ય થયું છે.

આગળ જતાં હિંદુઓ સાહેબ જણાવે છે કે આ ધર્મસૂત્રો કેટલીક વાર પ્રાચીન સૂત્રોનો મૂળ ખરી રીતે સમજાવતાં નથી. ટીકાકારો સ્વાર્થજીવિથી ગમે તેમ સમજાવી દે છે. દાખલા તરીકે, સૈનિકનું ખૂન કરનારે એક બળદ અને એક હજાર ગાયો આપવી એવો એક વિધિ છે. ‘કેને આપવી?’ એ એક પ્રશ્ન થાય છે. તેના ઉત્તરમાં ટીકાકાર (હરદત્ત) જે બ્રાહ્મણ છે તે ઉત્તર આપે છે કે ‘બ્રાહ્મણને આપવી.’ પણ એજ જાતનો નિયમ ઐઠાધાનમાં પણ છે, અને ત્યાં જણાવેલું છે કે તે. ‘રાજાને આપવી.’ પણ અહીં અમને પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું ઐઠાધાન બ્રાહ્મણ ન હતા? અગરતો આ એમાંથી કયો ઉત્તર પ્રાચીન મતાનુસાર છે એ કહેવું અતિશય મુશ્કેલ નથી?

વારસાના હક્કો વિષે રાજ્ય તરફથી હજુ સુધી કોઈ પણ જાતનો નિર્ણય થયો ન હતો એ એક જાણવાજોગ બાબત છે. એ વિષે ભારવર્ષના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા નિયમો પ્રચલિત થયેલા જોવામાં આવે છે; અને ટીકાકારો તે તે નિયમોના પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થો અનુમાનથી કાઢે છે. દાખલા તરીકે કેટલેક સ્થળે જ્યેષ્ઠ પુત્રને વારસો આપવાનું વિધાન કરેલું છે; પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે સંધળા પુત્રોને સરખી રીતે મિલકત વહેંચી આપવાનું પણ જણાવેલું છે.

ત્યારબાદ રાજધર્મ અને ઓધનના ઉપયોગી વિષયો ઉપર ચર્ચા કરી પ્રકરણ પૂરું કરવામાં આવ્યું છે.

અગીઆરમા પ્રકરણમાં વીરચરિત કાવ્યો—રામાયણ મહાભારત—માં દેખા દેતા વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. સૂત્રોનો અંત અને કાવ્યોનો આરંભ

સમસાંખ્યિક છે. શાંખાયનના ગૃહ્યસૂત્રમાં સુમન્તુ, જૈમિનિ, વૈશંપાયન અને પૈલ એમ મહાભારતના ચાર આચાર્યો ગણાયા છે. મહાભારતમાં ઇતિહાસ, પુરાણ અને કાવ્ય એ ત્રણેનો સમાવેશ થયેલો છે. રામાયણ એક કાવ્ય છે અને તે એક જ હાથે લખાયેલું છે; પણ તે મહાભારત કરતાં અર્વાચીન છે. બન્નેની ભાષા સાદી અને વર્ણનાત્મક કાવ્યને હોજી તેવી છે. વૃત્તો અને છંદો પણ વૈદિક ઉપરથી થયેલાં આધુનિક રૂપાંતરવાળા છે. પાછળનાં સૂત્રોની ભાષા આ કાવ્યોની ભાષાથી બહુ ભિન્ન નથી, તેથી આપણે એટલું અંતુમાન કરી શકીએ કે બન્નેના સમયમાં પણ વિશેષ અંતર નથી. સૂત્રો-વિદ્વાન વર્ગ માટે લખાયેલાં છે, જ્યારે આ કાવ્યો સામાન્ય વર્ગ માટે રચવામાં આવ્યાં હશે.

ત્યારબાદ, મહાભારતના સમય વિષે, તથા તેમાંનાં મુખ્ય પાત્રો કૌરવ-પાંડવો વિષે ઊદાપિહ કરવામાં આવ્યો છે: શતપથ બ્રાહ્મણમાં એક જનમેજય વિષે, તેમ જ આ અને અંગિષ્ઠા વિષે પણ ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે છે. જનમેજય એ અશ્વત્થામના પૌત્ર પ્રરીક્ષિતનો પુત્ર થાય. તેણે કરેલા સર્પયજ્ઞ વિષે પુરાણોમાં કથાં જોવામાં આવે છે. હવે શતપથ બ્રાહ્મણનો જનમેજય અને મહાભારતનો જનમેજય-એ બન્ને એક જ વ્યક્તિ કે જુદી જુદી એ બાબત પ્રશ્ન ઉડે છે. વેબર સાહેબ આ વિષયમાં નિરુત્તર રહે છે એમ લેખકે જણાવ્યું છે. હૃપક્રીન્સ સાહેબે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરતાં જણાવ્યું છે કે શતપથ બ્રાહ્મણના લેખકને માટે જનમેજય એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી; પણ મહાભારતકારને મન તે એક કલ્પકથાની વ્યક્તિ હતી. કદાચ, મહાભારતકાર સત્ય ઇતિહાસનું પ્રયત્ન કરવા અશક્તિમાન, પણ પોતાના કાવ્યમાં ઉદાત્તતા આણવા માટે ઇતેર્ગર હશે. આ એક અંતુમાન જ છે અને તેના સમર્થનમાં લેખકે કાષ્ઠપણ જાતેનું પ્રમાણ આપ્યું નથી.

મહાભારત ગ્રંથ ઇ.સ. પૂર્વે બીજી સદીથી અર્વાચીન અને 'ઈ.સ. ૪' થી સદીથી પ્રાચીન છે એમ જણાવી કૌરવો અને પાંડવો કાણુ હતા, તથા તેમની વચ્ચે કોઈ પણ જાતનું સંગ્રપણું હતું કે કેમ એ વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખકે જણાવે છે કે પાંડવો આર્યજાતિના હતા કે નહિ એ એક વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે. તેની ચર્ચા કરી તેઓ કહે છે કે પાંચાલો એક જંગલી પ્રજા હતી, અને હાલની જેમ તે વર્ણવતી કેટલીક જંગલી પ્રજાઓમાં એક સ્ત્રીને એક કરતાં વિશેષ પતિઓ સાથે પરણાવવાનો રિવાજ ચાલતો હતો.

ત્યાર પછી મહાભારતનો આટલો બધો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો એ વિષે જણાવતાં કહેલું છે કે મહાભારતનું મૂળ કથાનક બાર હજારથી ઓછા શ્લોકોમાં હતું. હાલમાં મળી આવેલી મહાભારતની પ્રતોમાં લગભગ એક લાખ શ્લોકો જોવામાં આવે છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મૂળ ગ્રંથમાં પાછળથી અનેક ઉપાખ્યાનો અને સંકટો ઉપદેશાત્મક

*The explanation is simply that at the time of the eleventh Kanda of the S'atapatha Brahmana, Janamejaya to the priestly author, was an historical character, while to the epic poet he was legendary, and the poet himself was, if not a bard, a domestic chaplain probably incompetent to analyse history, but anxious to give his own tale.

શ્લોકો, જેમાંના કેટલાક તે પૂર્વે પ્રચલિત જ હતા, તે ધુસાડી દેવામાં આવ્યાં છે. આશ્વા-
લાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં એક સ્થળે 'ભારતં અને મહાભારતં' બન્નેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રથમના ગ્રંથને ભારત કહેતા હશે, અને પાછળથી
વિસ્તૃત થયેલા ગ્રંથને મહાભારત કહેતા હશે. સમગ્ર ગ્રંથનો એકંદર વિચાર કરતાં એમ
લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે તેને સધળો ઉપદેશ આપણ કરતાં ક્ષત્રિયોને વિશેષ ઉદ્દેશીને
લખેલો છે.

રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રો કેટલેક અંશે ઐતિહાસિક અને કેટલેક અંશે કાલ્પ-
નિક-દંતકથાનાં છે. રામ અને કૃષ્ણ જેમને ઇશ્વરાવતાર ગણવામાં આવે છે તેઓ ઐતિ-
હાસિક પુરુષો હતા કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવાને અવકાશ રહે છે. રામ કૃષ્ણનાં આદિ-
બધાં ગુણગાન એ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, કારણ કે તે જ સમયમાં બ્રાહ્મણધર્મનું
જોર પુનઃ સ્થાપિત થયું હતું અને તેથી શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનો પ્રચાર વિશેષ
થયો હતો. મહાભારતમાં આ વૈષ્ણવ અથવા ભાગવત ધર્મનાં તત્ત્વો ખાસ જોવામાં
આવે છે.

ત્યાર પછી, રામાયણ-મહાભારતના પરસ્પર સંબંધ વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે.
બન્ને ગ્રંથો અલગ અલગ સમયમાં અને પ્રદેશમાં નિર્માણ થયા છે એ કહેવાની જરૂર
નથી; તો પણ એ બેમાં એક ક્રમનો મોટો સંબંધ મનરે પડે છે. બન્નેમાં વપરાયેલાં
કથા અને છંદો લગભગ સરખાં છે. વળી, કેટલાક શ્લોકો, કથાઓ, વાક્યો, શબ્દો,
આખ્યાનો તો બન્નેનાં એક જ અથવા સમાન જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત, બન્ને
કાવ્યોમાં દશવિદી તે વખતની સામાજિક સ્થિતિ અને રીતરિવાજો લગભગ સરખાં જ
છે. તેમ છતાં પણ રામાયણની અર્વાચીનતા સ્પષ્ટ જણાય આવે છે.

ત્યાર પછી, તે સમયના બૌદ્ધ ગ્રંથો અને આ બન્ને કાવ્યોમાં દશવિદી સામાજિક
સ્થિતિની સરખામણી કરવાં લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. મહાભારતની કથા સંક્ષેપમાં વર્ણવી,
પાંડવ-કૌરવોના પરસ્પર દ્વેષનું કારણ ઘૂતહીડા અને દ્રૌપદીનું અપમાન જણાવી, કર્તાએ
બન્ને કાવ્યોનાં ઉપદેશાત્મક ભાગોની તુલના કરેલી છે, તથા જે જે જાતોએ મહાભારતનાં
યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હોતો તે વિષે ચર્ચા કરી છે. પુરાણોમાં આપેલી વંશાવળીઓ ઉપર
વિશેષ વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ નથી એમ જણાવી આ પ્રકરણ પૂરું કરવામાં આવ્યું છે.

બારમા પ્રકરણમાં ધર્મ (કાયદા) વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખકે ધર્મ-
શાસ્ત્રના અર્વાચીન ગ્રંથોને અલગ રાખી, કેવળ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મનુ, વિષ્ણુ, યાજ્ઞ-
વલ્ક્ય અને નારદ સ્મૃતિઓ લેઈ તેમને પૂર્વાપર સમગ્ર નહીં કર્યો છે. આ પ્રકરણ વણી
સ્પષ્ટતાથી, પણ ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ ચર્ચાવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનના સમગ્રાણ્ય ઇતિહાસનો
પુસ્તકમાં કાયદોનો વિષય વિશેષ વિસ્તારથી ચર્ચાવા જોઈએ એમ આપણને લાગ્યા
વિના રહેતું નથી.

અહીં, મનુસ્મૃતિનાં ટાળનિર્ણય માટે હોમખીન્સ સાહેબે દાંષ્ટ પણ જણાવ્યું નથી,
પરંતુ આપણે કો માને છે તેટલી પ્રાચીનતા તેને સમર્પવા તેઓ તૈયાર નથી, એ સ્પષ્ટ
જ છે. મહાભારતમાં મનુનાં શ્લોકોના ઉલ્લેખો આપવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી જ

તેમાં જોવામાં આવે છે, તે હાલમાં ઉપલબ્ધ થતી મનુસ્મૃતિ માટે નહિ, પરંતુ માનવ ધર્મસૂત્ર અગર તો એવા કોઈક પ્રાચીન માનવ ગ્રંથને ઉદ્દેશીને કરેલા છે.

વિષ્ણુસ્મૃતિ સુત્રપદમાં છે; પણ તેથી તે કોઈ મનુથી પ્રાચીન નથી. યાજુર્વલ્ક્ય અને નારદસ્મૃતિને એવા કે પાંચમા સૈકામાં મૂકી શકાય. યાજુર્વલ્ક્ય એક મૈથિલ પ્રકૃતિ હતો. તેણે મનુસ્મૃતિનો આધાર લઈ પોતાની સ્મૃતિ લખી છે. તેણે વ્યવહારના પ્રકરણમાં મનુ કરતાં વિશેષ પ્રગતિ કરેલી જણાય છે.

ત્યાર પછી, દિવ્ય પરીક્ષા (ordeals), ધર્મ્ય, શિક્ષા, વ્યાજ, પગાર, મિલકત અને તેની વહેંચણી, રાજધર્મ, બાળલગ્ન, સ્ત્રીનું સ્થાન વગેરે વિષયો પર આ ધર્મ-શાસ્ત્રોના મતો સંક્ષેપમાં જણાવી લેખક કહે છે કે આ શાસ્ત્રોમાં લંબેલી હકીકતો કેવળ હવાઈ દિશા નથી, કારણ કે હાલમાં ઉપલબ્ધ થયેલા કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, જે ઈ.સ. પૂર્વે ૩-૪ સૈકાનો ગ્રંથ છે, તેમાં પણ આ જાતની જ વસ્તુસ્થિતિ વર્ણવેલી જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે રામાયણ, મહાભારત, શુલ્કસૂત્ર, ધર્મસૂત્ર, સ્મૃતિઓ વગેરે વિષે ડૉપ-હાન્સ સાહેબે ત્યાર પ્રકરણમાં ચર્ચા કર્યા પછી તેરમા પ્રકરણમાં રૂપ્સન સાહેબે પુરાણોના વિષય હાથ ધર્યો છે. આરંભમાં તેમણે પુરાણ શબ્દની વ્યાખ્યા લીધી છે.

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

અને તે ઉપલબ્ધ પુરાણોને કેટલે અંશે લાગૂ પડે છે તે ખતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સઘળાં પુરાણો ઉપર આપેલા લક્ષણોને અનુસરતાં નથી, અદાર પુરાણોમાંથી ફક્ત સાત જ પુરાણો એ પાંચમા લક્ષણ-વંશાનુચરિતનું અનુસરણ કરી રાજ્યોના વંશાવળી આપી છે; અને તેથી ઇતિહાસ માટે આ સાત સિવાય બાકીનાં પ્રકરણો નકામાં છે.

સ્વામાવિક રીતે દરેક પુરાણમાં લોભહર્વણ (સૂત) - અથવા તેનો પુત્ર ઉગ્રથ્રવા (સૌતિ) કથા કહી રહ્યા છે એમ વર્ણવેલું છે. ‘સૂત’ શબ્દના જુદા જુદા અર્થ આપી લેખક જણાવે છે કે ધર્મશાસ્ત્રમાં ‘સૂત’ એટલે ‘આદ્યજ્ઞ કન્યાને ચેટે ક્ષત્રિય પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર’ એમ અર્થ આવેલો છે; અને આ સૂત સર્વે પુરાણોની કથાઓ કરે છે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે જે દંતકથાઓ ઉપરથી પુરાણો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં તે કથાઓનું મૂળ આદ્યજ્ઞો નથી, પરંતુ ક્ષત્રિયો છે.

પુરાણોની ઉપયોગિતા એટલા ઉપરથી પણ સાબીત થાય છે કે તેમાં આ દંતકથાઓ, ગમે તેવા રૂપમાં પણ, સચવાઈ રહી છે. તે વેદવારા જેટલી જૂની છે અને યજુસમારંભોમાં વારંવાર ગાવામાં આવતી. વસ્તુતઃ પ્રાચીન ક્ષત્રિય સાહિત્ય આપણને હાલ સંપૂર્ણ રીતે ઉપલબ્ધ નથી; જે કોઈ-હાલ મળી શકે છે તે ધર્મ સાથે સંબંધ થઈ રહેલું છે.

જેમ મહાભારત એ પ્રથમ સુદની કથા હતી, અને તેમાં પાછળથી સુધારા વધારા કરી તેને ધર્મશાસ્ત્ર બનાવી દેવામાં આવ્યું, તેમ પુરાણોની બાબતમાં પણ બન્યું છે. હવે,

+The titles Suta and Sauti clearly indicate that the traditional lore out of which the Puranas have been fashioned, was

પુરાણો કેવળ પ્રાચીન કથાઓના સંગ્રહ નથી, પણ તે ઉપદેશના ગ્રંથો છે. આ ઉપરાંત પુરાણોમાં વિષ્ણુ અગર શિવનાં સ્તુતિવચનો વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, તેથી તે સર્વસામાન્ય મઠી જાતીય અગર સાંપ્રદાયિક જાતી ગયાં છે.

આ પુરાણો તરફ આધુનિક વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં રહ્યું છે. જ્યારે પ્રથમ યુરોપ અને અમેરિકામાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર થયો, ત્યારે પુરાણોને સાંચા ઐતિહાસિક પ્રમાણભૂત ગ્રંથો તરીકે ગણવામાં આવતા. ત્યાર પછી એવો યુગ આવ્યો કે જ્યારે પુરાણો ઉપરથી વિદ્વાનોના વિશ્વાસ એકદમ ઊઠી ગયો, અને પુરાણ એટલે ગપ્પાં એમજ મનાવા લાગ્યું. પરંતુ, સુભાષે હવે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ છે કે ખ્રીસ્તી ગ્રંથોની માફક પુરાણોનો પણ કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ શરૂ થયો છે; અને તેથી માન પાર્જીટર સાહેબને ઘટે છે. પુરાણોમાં કેવળ ઇતિહાસ નથી; તેમાં દંતકથાઓ અને ઇતિહાસનું સંમિશ્રણ કરેલું છે. આથી કરીને, તેમનો ખત અને કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરી તેમાંથી ઇતિહાસ તારવી કાઢવો એ ખાસ આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી એ અધ્યયન પૂરું ન થાય, ત્યાં સુધી પુરાણોની ઐતિહાસિક દૌર્ભાગ નક્કી કરવી અશક્ય છે.

અદાર પુરાણો ઉપરાંત અદાર ઉપપુરાણો પણ આપેલાં છે. આ સઘળાં પુરાણો અને ઉપપુરાણોમાં પાછળથી થયેલા સુધારા વધારાનાં ચિહ્નો તો સ્પષ્ટ જ જણાય છે. ફક્ત વિષ્ણુપુરાણ જ એક એવું પુરાણ છે કે જેમાં જોખમાં જોખ ફેરફાર થયેલા છે. ઉપપુરાણોનું હજી કાળજીપૂર્વક અધ્યયન કરવામાં આવ્યું નથી, તેથી તેમના વિષે કંઈપણ ચોક્કસ મત આપી શકાય તેમ નથી. તેઓ પુરાણો કરતાં વિશેષ એકદેશીય અને અમુક અમુક પ્રદેશને લગતાં છે. ઐતિહાસિક પ્રમાણ તરીકે તેમની દૌર્ભાગ બહુ જ જોખી છે. આ લગભગ એક જ જાતની કથાઓના જુદા જુદા નમુનાઓની ઉત્પત્તિ વિષે કહેતાં લેખકે એક અવતરણ આપ્યું છે:

“ A very striking analogy to the mutual relations of the various Puranas 'is to be found in the case of our own Saxon chronicle, which as is well-known, continued to be written up in various monasteries down to the reign of Stephen, though the additions made after the Roman conquest were independent of each other. Similarly the copies of the original verse-Purana that were possessed by the priests of the great centres of pilgrimage, were altered and added to chiefly by the insertion of local events after the fall of a central Hindu government had made communication between the different groups of Brahmans relatively difficult. In this way the Brahma Purana may represent the Orissa version of the original work, just as the Padma may give that of Pushkara, the Agni that of Gaya, the Varaha that of Mathura, the Vamana that of Thanesar, the Kurma that of Benares, and the Matsya that of the Brahmans on the Narmada.” Centenary Vol. of the G. B. B. R. A. S. (1905), p. 73.

[“ જુદાં જુદાં પુરાણોના પરસ્પર સંબંધ વિષેનું ચોક્કસ સામ્ય આપણી સંસ્કૃત તવારીખમાં મળી આવે છે. આ તવારીખો સ્વીકૃતના રાજ્યકાળ સુધી ભિન્ન ભિન્ન મઠોમાં લખાતી રહી એ સર્વ કોઈ જાણે છે; પરંતુ રોમનોના વિજય પછી તેમાં થયેલા સુધારા વધારા એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા. તેજ પ્રમાણે, કેંદ્રસ્થ હિંદુ સામ્રાજ્યના પતન પછી ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓના આદ્યજોનો પરસ્પર સંબંધકાર ઠહિન થઈ પડ્યો, અને તેથી મળતા કાવ્યબદ્ધ પુરાણની જે જે નકલો યાત્રાનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોએ આદ્યજો પાસે હતી, તેમાં મુખ્યતઃ તત્તલ પ્રદેશના બનાવોની હકીકતો ઉમેરાવાથી સુધારા વધારા થતા ગયા. આ રીતે, બ્રહ્મપુરાણ મૂળ ગ્રંથનો ઓરિસ્સાનો પાઠ દર્શાવે છે, પદ્મપુરાણ પુષ્કરનો, અગ્નિપુરાણ ગયાનો, વરાહપુરાણ મથુરાનો, વામનપુરાણ થાણેશ્વરનો, કૂર્મપુરાણ બનારસનો, અને મત્સ્યપુરાણ નર્મદાતટના આદ્યજોનો પાઠ દર્શાવે છે. ”]

આ સર્વ પુરાણો આરંભના શ્લોકોમાં પ્રાચીનતાનો એક સરખો દાવો કરે છે. પરંતુ તેમની પ્રાચીનતા વિષે કાંઈપણ નિશ્ચયાત્મક કહેવું અશક્ય છે. જે પુરાણોના બવિધ્યવાદી પ્રણેતા તથા દંતકથાઓને અક્ષગ કરીએ, તો જ પુરાણોનો ઐતિહાસિક પ્રમાણ તરીકે તથા પ્રાચીન ભૂગોળ તરીકે કાંઈપણ ઉપયોગ થઈ શકે.

ત્યારપછી, લેખકે પુરાણોક્ત મન્વન્તર, કલ્પ, મહાયુગ, અવાંતરયુગ વગેરેના ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તે પછી મરુ, ઇક્ષ્વાકુ, ઇલા, પુરુક્તસ, દિવોદાસ, પિંજવન વગેરે નામેને વેદ તથા પુરાણો સાથે કેવો સંબંધ છે તે દર્શાવ્યો છે. પરંતુ, પુરાણોની વંશાવળીઓમાં જેવામાં આવતાં નામેને અને વેદમાં આવતાં નામેને હમેશાં એક ગણવામાં નહોટી ભૂલ થવાનો સંભવ રહે છે; કારણકે કવિઓ પોતાના આશ્રયદાતા રાજાના વંશને અતિશય પ્રાચીન બતાવવા માટે પ્રાચીન વંશો સાથે ઘણીવાર જોડી દે છે. દાખલા તરીકે, કૈાસલદેશના ઇક્ષ્વાકુ રાજાઓની વંશાવળીમાં પ્રસેનજિતના પૂર્વગામી રાજાઓમાં અતુલકે શાક્ય, શુદોદન, સિદ્ધાર્થ અને રાહુલાનાં નામ મૂકેલાં છે. હવે, ખરીરીતે પ્રસેનજિત ગૌતમ બુદ્ધ (સિદ્ધાર્થ)નો સમકાલીન હોતો એ ઇતિહાસ ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી આવી વંશાવળીઓને બરાબર સમજતા પહેલાં વિચાર અને વિવેક કરવાનો રહે છે.

હાર પછી પુરુવંશ, ઇક્ષ્વાકુવંશ અને મગધના બૃહદ્રથ, અઘોત, શિશુનાગ અને નંદ રાજાઓના સમય અને રાજ્યશાસન વિષે ઘણી સારી ચર્ચા કરેલી છે, તથા તે સમયના ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંના રાજ્યકર્તાઓ વિષે ઉલ્લેખ કરી મૌર્ય, શુંગ, કાણ્વ વગેરે મગધના અંગ્રાચીન રાજવંશો વિષે જણાવેલાં છે.

આ સ્થળે લેખકે એક જાણવાજોગ સૂચના કરી છે. પુરાણોમાં નંદોનો જુદો વંશ નહિ પાડતાં શિશુનાગ વંશમાં તેમને ગણવામાં આવ્યા છે. શિશુનાગ વંશના છેલ્લા અને તે પહેલાના મહાનંદી તથા નન્દીવર્ધન રાજાઓનાં નામ ઉપરથી એ સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે. આ ઉપરથી એ જાતના નંદો ગણી શકાય, એક જૂના અને બીજા નવા. આ નવા નંદોને માટે ‘નવનન્દ’ શબ્દ વપરાતો હશે. અહીં ‘નવનન્દ’ એ શબ્દમાં ‘નવ’નો સ્વાભાવિકરીતે સંખ્યાવાચક અર્થ લેવામાં આવે છે; તેને બદલે ‘નવ’ એટલે ‘નવીન’

અર્થ લખએ તો આ વિચાર બરાબર ખેસી રહે છે. કે. પી. જયસ્વાલે પણ આ મતનું સમર્થન કર્યું છે*

એકદરે આ પ્રકરણ શોધક બુદ્ધિથી લખાયેલું છે, અને હેમાંથી સામાન્ય વાચકને ઘણું નવીન જાણવાનું મળે એમ છે.

અન્ય પ્રકરણોની સમાલોચના હવે પછીના અંકમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

“ના.”

x

x

x

x

x

ઇન્ડીઅન એન્ટીકવરી ના નવેમ્બર ૧૯૨૨ ના અંકમાં શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી ‘કાર્તવીર્યની માહિમતી’ એ નામના લેખમાં જણાવે છે કે:—

હૈહેય વંશના રાજા :અર્જુન-કાર્તવીર્યની રાજ્યધાનીનું સ્થાન ક્યાં છે તે વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. શિરીષ ચન્દ્ર વિદ્યાલુવના મત પ્રમાણે કાર્તવીર્યની માહિમતી હાલ ન્યાં ભરૂચ (ભૂગુપ્ત) છે તે સ્થાને હશે. શ્રી મુનશી પુરાણ, મહાભારત વગેરે ગ્રંથોમાં આવતા અનેક માહિમતીઓના ઉલ્લેખોની ચર્ચા કરી આ મતનું સમર્થન કરે છે. તેઓ લેખને અંતે જણાવે છે કે “આ બધી બાબતો જોતાં મને ખાત્રી થાય છે કે [પરશુરામના રોષે કાર્તવીર્યની રાજ્યધાનીનો નાશ કરી નાખ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેનો સૂપીરકમાં સમાવેશ કરી તેના અસ્તિત્વનું નામ નિશાન પણ રહેવા દીધું નહિ; અને તે ભરૂચની નજીકનો કોઈ સ્થાન ઉપર હશે.”

‘વિ.’

x

x

x

x

x

ઇન્ડીઅન એન્ટીકવરીના માર્ચ ૧૯૨૩ ના અંકમાં પ્રો. કુબ્રીલનો ‘પલ્લવ ચિત્રકળા’ વિષે લેખ છે. તેના સાર રૂપે અનુવાદ આપીએ છીએ: પલ્લવ કોતરકામ અને સ્થાપત્ય સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ પલ્લવ ચિત્રકામ એ તદ્દન નવીન વિષય છે. મહાબલીપૂરમ અને મામનુરમાં જોડેલાં રંગનાં અવશેષો ઉપરથી ત્યાંનાં સ્મારકો ચિત્રિત હશે એ શંકાને સ્થાન મળ્યું પરંતુ આ અવશેષો પલ્લવ ચિત્રકલા (painting) સમજવા આપણે માટે પૂરતાં છે. સિત્તલવાસલમાંના પહાડમાં આવેખેલાં પલ્લવમંદિરમાંનાં મંડાદક ચિત્રો (fresco) ની શોધ ઘણી અગત્યની છે. આ ચિત્રો ઉપરથી નીચેના સિદ્ધાંતો બાંધી શકાય: ૧. પલ્લવ ચિત્રોની પદ્ધતિ અજન્ટાનાં ચિત્રોને મળતી છે.

૨. કલાની દૃષ્ટિએ આપણને મળી આવતા આ અવશેષો ઘણા લક્ષમાં રાખવા જેવા છે. એમ જણાય છે કે પલ્લવોની ચિત્રકળા તેમની મૂર્તિવિધાનકળા કરતાં વધારે સુંદર હતી.

“સિત્તલવાસલ પુકુકોટથી વાયબ દિશામાં નવ માઈલને અંતરે આવેલું ગામકું છે અને તે નર્તમલૈ, મલૈયંદાપટ્ટી, કુકુમિયમલૈ અને કુલન્દરકોઈલથી થોડા થોડા માઈલને અંતરે હોઈને પલ્લવ પ્રદેશની મધ્યમાં આવેલું છે. પહેલા મહેન્દ્રવર્મન રાજાનો કાબ્ય અને સંગીતમાં કૌશલ્યનાં માનુરના શિલાલેખોમાં વખાણ આવે છે તેજ રાજાએ કોતરવેલી મામનુરની શુદ્ધાઓના જેવી જ સિત્તલવાસલના શુદ્ધામંદિરની સ્થાપત્યશૈલી છે. સિત્તલવાસલની શુદ્ધામાં જૈનમંદિર છે અને મહેન્દ્રવર્મન પહેલો અધ્ધરના બોધથી જૈન થયો,

સિક્કાઓનો મોટો જથ્થો હતો. એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આ બધા સિક્કા આપણા કાળના પહેલા શતકમાં થયેલા રોમના બાદશાહોના હતા.

એ શતકના લગભગ અંત સમયે રોમની રીતમાતમાં - સાદગી આવી અને પહેલા બાદશાહોના અનિયંત્રિત વૈભવવિલાસ સામે પ્રત્યાઘાત થયો. એટલે દક્ષિણ હિંદુસ્તાન સુખ્યત્વે દરીને મેળવેલા રોમના સાધનો પૂરાં પાડતું હોવાથી રોમની સાથેના એનો વેપાર પડી લાગ્યો.

હવે આપણે હિંદુસ્તાન અને રોમના પરસ્પર સંબંધના ઇતિહાસની બીજી દશા પર આવીએ. અત્યાર સુધી પાર્થિવોના રાજ્ય ઉત્તર-હિંદુસ્તાન અને પાશ્ચાત્ય દેશો વચ્ચે આડ કરતું હતું. પાર્થિવોના રોમના અને રોમની સંસ્કૃતિના દટ્ટા શત્રુ હતા એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે. પણ પહેલા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં બેક્ટ્રીઆના કુશનોએ ઉત્તર-હિંદુસ્તાન જીત્યું અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના રોષ ત્યાં દાખલ કર્યો. એ વખતથી ઉત્તર-હિંદુસ્તાન અને યુરોપ વચ્ચે જમીન માર્ગે પણ વ્યવહાર શક્ય થયો. હિંદુસ્તાનથી કાબુલની ખીણમાં યઇને બેક્ટ્રીઆમાં જવાતું. પછી ઓક્સસને દિનારે દિનારે મેસોપોટમીઆને રસ્તે પહોંચીને સમુદ્રમાં જવાતું. બલુચીસ્તાન, દક્ષિણ-ઇરાન અને મેસોપોટમીઆને રસ્તે પણ જવાતું.

ટ્રોજન અને એન્ટોનીઅસપીઅસ પાસે હિંદી એલચીઓ આવ્યા હતા. ઉત્તર-હિંદમાં રાજ્ય કરતા કનિષ્કનામના કુશન રાજાએ આવના શિલાલેખમાં સ્વીકરનો પ્રદર્શન દાખલ કર્યો છે. માણિક્યાલના શિલાલેખ પરથી સાબીત થાય છે કે એ સમયે કુશનો દક્ષાક પ્રમાણે (રોમની રીત પ્રમાણે) દિવસના વિભાગ કરતા હતા. કુશન રાજાઓ પોતાનો સિક્કા પાડતા, પરંતુ એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે એ સિક્કાઓનું વર્ણન બરાબર રોમના સિક્કાઓ જેવું હતું. વિમા કંડૂશીસિસનો જણાવેલો એક રૂપાનો સિક્કો (રોમના) દીનારીપસ (દિનાર ?) ના વર્ણનનો છે. ઉત્તર-હિંદમાં રોમના સિક્કાનું ચલણ નહોતું એવો સંભવ છે, કારણકે એ પ્રદેશમાં એ નૌતના ઘણા ઓછા સિક્કા મળી આવે છે. છતાં યાદ રાખવા જેવું છે કે ડોમીટીઅનના, ટ્રોજનના અને હેડ્રીઅનની પત્ની સખીનાના એમ ચર્ચ ત્રણ સિક્કાઓ જલાલાબાદમાં કુશન રાજાઓના રત્નોમાં જડ્યા છે.

એ સમયે ઝીક એ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા હતી; અને ઈ. સ. ની પહેલા શતકમાં હિંદમાં પ્રસારેલી રોમની અસર એ ખરું જોતાં ગ્રીસો-રોમનને નામે ઓળખાતી સંસ્કૃતિ હતી. ઈ. સ. ૧૦૫ થી ૨૭૩ સુધી વેપારનું સુખ્ય મયક સીરીઆમાં આવેલું પાલમીરા હતું. અને એની દરમિયાનગીને લીધે જ હિંદુસ્તાનને ગ્રીસો-રોમન સંસ્કૃતિનો લાભ થયો અને ત્યાંથી તે સંસ્કૃતિ સર્વ પૌર્વાત્ય દેશોમાં પ્રચાર પામી.

સમસ્ત ભારતવર્ષ પર આ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની બારે અસર થઈ. ગ્રીસો-રોમન પદ્ધતિનાં અનેક નકશી કામો આપણી સમક્ષ છે. એ હિંદુસ્તાનમાંથી જડ્યાં છે એમ કહેવામાં ન આવે તો એ હિંદુસ્તાનનાં છે એમ ઓળખાય નહિ એવાં છે. એ પદ્ધતિને ઘણીવાર ગ્રીસો-બુદ્ધિસ્ટ કહેવામાં આવે છે કારણકે ગ્રીસો-રોમન કલા બૌદ્ધ વિષયો પર વપરાયેલી જણાય છે. આ નૌતનાં કેાતરકામો સુખ્યત્વે દરીને ગાંધારમાં જડી આવ્યાં છે. અને સોરખોનના પ્રોદેસર કાઢ્યરે આ વિષય પર એક ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તક લખ્યું છે. છતાં આવાં કેાતરકામ જમનાને દિનારે આવેલા અપુરામાં, કાશી પાસે સારનાથમાં અને

આ કલા સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રચાર પામી હતી. ખુદુધા દોળન અને હુંડીઅનના સમયની રોમનોની લડાઈઓએ પેર્સેમોસ અને ઈર્સસેની ગ્રીસો-રોમન કલા હિંદુસ્તાનમાં પ્રસારવામાં મદદ કરેલી. અમરાવતીનાં પ્રતિચ્છાપી કૌતરકામોમાં દર્શાવેલાં પાયદળ અને ધોડેસ્વારોનો મોટો ભાગ દોળનના સ્તંભો (રોમનાના) પરના લશ્કરનું અનુકરણ જણાય છે. કૌતરકામમાં યુદ્ધ અંપોલોને બદલે આવે છે, અને કુમેરનો દેખાવ ફ્રીડીઆસનો અંચુસના જેવો છે. આકૃતિઓ ગ્રીસ નસુતાના જેવી છે; માથાના વાળ વાંકડીઆ છે અને પોષાક રોમન ફરગું (ટોગા)નું અનુકરણ છે. યુદ્ધના મસ્તકને ધરતું તેજ્યક છે. એ તેજ્યક એવી જાતનું છે કે તેમની નિયમિત આકૃતિઓ, તેમના વાંકડીઆ વાળ, તેમનો પહેરવેશ અને આશીર્વાદનો તેમનો અભિનય વગેરે સાથે જોતાં એ પ્રાચીન ખ્રીસ્તી દેવળોમાંના સંતોનું આબેહુથ ચિત્ર ખડું કરે છે.*

‘ચુ.’

ચિત્રપરિચય.

પાટણથી વાયવ્ય ખુણામાં દોઢેક માઇલ દૂર સરસ્વતીના ઉત્તર-કિનારા ઉપર અને સહઅલિંગ તળાવની ઉત્તર બાજુની નજીક શેખ ફરિદની દરવા છે. આ પહેલાં હિન્દુ કે જૈન મંદિર હતું. દરવાની પશ્ચિમ બાજુની મસજિદને ત્રણ શિલાઓનું બનાવેલું છાપડું હતું. આ શિલાઓને પાણીમાંથી કઢાડી એકઠી સુકતાં એક સુંદર કૌતરકામવાળી જાત યક્ષ રહી. આ ચિત્ર તે જાતનું છે. સિંધ સ્પષ્ટ અને સુંદર છે. પશુ પરચરનો ખરી પડવાનો સ્વભાવ હોવાથી અને શિલાઓ પાણીમાં પડી ગઈ હોવાથી હાનિ ખૂબ પહોંચી છે. પરચરની સપાટીથી લગભગ એક ફૂટ જેટલું ઉંચું કૌતરકામ છે; અને તે એવી રીતે કોરેલું છે કે જ્યારે આ શિલાઓ પોતાના મૂળ સ્થાને હશે ત્યારે તે જાતમાંથી લટકતું હોય એમ દેખાતું હશે. આની આકૃતિ વળમાં એક સ્થાનેથી આબુખાબુ ગોળ ઉઠેલાતા ગુચ્છાની છે. આ આકૃતિ હિન્દુ સિંધીઓને ખાસ પ્રિય છે. શત્રુંજયમાં લુલ-વણી મંદિરમાં અને આબુમાં વિમળશાહના હદેરામાં આવી આકૃતિવાળી શિલાઓ છે-સં.

*પ્રાચીન યુરોપીય સંસ્કૃતિની હિન્દુસ્થાન ઉપર ભારે અસર હતી એવું ભૂત-ધણી યુરોપીઅન વિદ્વાનેને બરાબરું છે. ગ્રે. કુબીલ તેમાંના એક હોય તેમ જણાય છે. તેમણે આ લેખમાં જે હકીકત આપી છે તે ઉપરથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન સમયમાં પશુ હિન્દુસ્થાનને બીજા દેશો સાથે સારો સંબંધ હતો. એમણે લેખના પ્રારંભમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવાને આ લેખમાં તો પૂરતાં સાધનો નથી તે દરેક વાંચક સમજી શકશે. લેખનું વર્ણનકૌશલ્ય સ્પષ્ટ છે. —સંપાદક.

અમારા તરફથી પ્રકટ થએલાં પુસ્તકો

૧. પ્રાચીન સાહિત્ય (સ્ત્રીન્દ્રનાથ ઠાકુર વિરચિત) સોળપેજ કાઉન, પાન ૧૨૫.
[અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ] જેમાં
રામાયણ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શકુન્તલ, કાદમ્બરી-ચિત્ર, ધન્વપદ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો
ઉપરના અર્થાત્મક બંગાળી લેખોનો અનુવાદ કરેલો છે. ક્રી. ૦-૧૨-૦

૨. આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા, ચૈત્યદર્શન, કૌટિલ્ય, ઉત્તરમુખ્યામ વગેરે
લેખોનો અપૂર્વ સંગ્રહ. ક્રી. ૬૫ડાની પટ્ટી ૩, ૨-૦-૦, ચામડાની પટ્ટી ૨-૮-૦.

૩. યુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ, આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન પ્રો.
ધર્માનંદ કોસમ્બીએ લખેલું છે. આ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ છે. તેમાં યુદ્ધના પૂર્વજન્મની
કથાઓ, યુદ્ધનું જીવનચરિત્ર, તથા ઉપદેશ એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. બૌદ્ધધર્મના
વિષયમાં આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે. ક્રી. ૨-૮-૦

૪. હિંદુઓના તહેવારોનો ઇતિહાસ, જેમાં આપણા સમ્રાજ તહેવારોની ઉત્પત્તિ,
વિકાસ વગેરેની સમ્રાજ હકીકત, તે વિષેની આખ્યાયિકાઓ સાથે આપવામાં આવી છે
(ગ્રંથ થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)

૫. ઉપનિષદ્ગણાવલી, સંપાદક દત્તાત્રેય બોલકુંજી કાલેલકર. ઉપનિષદોના મૂળ
શ્રુત રસપદ્ર તથા ઉપદેશાત્મક ભાગોનો સંગ્રહ: પ્રસ્તાવના, ગૂજરાતી ટિપ્પણ, કઠિન
શબ્દોના કોષ સાથે. ૩મી આંપેજ, પાન ૧૦૦. ક્રી. ૦-૧૨-૦

૬. પાલીપાઠાવલી, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે
પ્રાથમિક ગ્રંથ. ૩મી આંપેજ, પાન ૧૧૭. ક્રી. ૦-૧૪-૦

૭. અમિષ્ઠમ્મત્યસંગ્રહો, સંપાદક અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી. ક્રી. ૨-૦-૦

૮. જિનચરિત્રમ્, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. આ પ્રાચીન ગ્રંથમાં સુલલિત પાલી
પદમાં મહાત્મા ગૌતમ યુદ્ધનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે. પ્રસ્તાવના, શબ્દકોષ સાથે.
(જપાય છે.)

૯. પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષામાં
પ્રાચીન વાર્તાઓનો સંગ્રહ; પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી; ૩મી આંપે-
જ, પાન ૧૦૬. ક્રી. ૦-૧૨-૦

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,

એલીસમીજ, અમદાવાદ.

તા. ૬. અમારાં પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો:—

૧ ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, એલીસમીજ, અમદાવાદ.

૨ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, ભદ્ર. અમદાવાદ

૩ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, દ્વામ જંકશન, પાપધુની, સુપ્રાઈ. નં. ૩.

તથા બજારીતા બુકસેલરો પાસેથી.

ઇન્દ્રિયજય એજ આ આપું શાસ્ત્ર છે.

તેથી વિરૂદ્ધ વૃત્તિવાળો, અવશ ઇન્દ્રિયવાળો ચક્રવર્તી રાજા પણ સંઘ વિનાશ પામે છે—એમ દાણકય^{૫૩} લોજ કામથી પ્રાદાણકન્યા ઉપર આસક્ત થતાં ભાયાતો અને રાષ્ટ્ર સાથે નાશ પામ્યો. વૈદેહ કરાલનું પણ એમ જ થયું.

કોધને લીધે પ્રાદાણ ઉપર હલ્લો કરવાથી જનમેજય^{૫૪} અને ભૃગુ ઉપર હલ્લો કરવાથી તાલજંઘ નાશ પામ્યો.

દોહને લીધે ચાર વહો પાસેથી બહુ પૈસા પકાવી લેવાથી ઐલ^{૫૫} નાશ પામ્યો. અને સૌવીર અજગિન્દુનું પણ એમ જ થયું.

અભિમાનને લીધે પરચી પાછી નહિ આપવાથી રાવણ નાશ પામ્યો અને રાજ્યનો ભાગ નહિ આપવાથી દુયોધન.

મદને લીધે સર્વ લોકનું અપમાન કરવાથી હમ્બોહભવ^{૫૬} નાશ પામ્યો અને હૈહય અર્જુનનું પણ એમ જ થયું.

હર્ષને લીધે અગસ્ત્ય ઉપર હલ્લો કરવા જતાં વાતાપિ^{૫૭} અને દ્વિપાયન ઉપર હલ્લો કરવા જતાં વૃષ્ણિઓ નાશ પામ્યા.

૫૩. આ જ દૃષ્ટાન્ત આ જ પ્રસંગે માટે દાખવેલ પણ આપે છે અને તેની દીક્ષામાં નીચે પ્રમાણે વૃતાન્ત આપેલ છે:—દણ્ડક નામનો ભોજનપંથનો મુખ્ય પુરુષ હતો. તેના ઉપરથી દાણકય એવું નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. તે મૃગયા રમવા ગયેલો ત્યાં તરસ્યો થવાથી ભૃગુના આશ્રમમાં ગયો અને ત્યાં શપથોવનવાળી તેની દીકરીને એકલી જોઈ તેના તરફ રાગ થતાં તેને રથ ઉપર નાખી પોતાને શહેર ઉપાડી ગયો. સમિધ કુશ વગેરે વનમાંથી લઈ પાછા આવતાં ભૃગુએ તેને નહિ જોતાં ધ્યાન ધરી જોયું અને જે બન્યું હતું તે બણ્યું. તેથી ક્રુદ્ધ થઈ તેણે શાપ આપ્યો કે “સાત દિવસ સુધી ધૂળનો વરસાદ વરસીને ભાયાતો અને રાષ્ટ્ર સાથે નાશ પામે.” તેનાથી ડંકાઈ જઈને તે મુલો.

૫૪. રાજસૂય યજ્ઞમાં અશ્વમેધ વખતે ઋત્વિજે ઉપર વહેમ આવવાથી જનમેજયે તેમનો તિરસ્કાર કરેલો તે કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. આ જ જયમંગલામાં આપેલ છે.

૫૫. જયમંગલામાં આપ્યું છે કે ઐલ એટલે યુરવા. કથા છે કે નૈમિષારણ્યના ઋષિઓએ યજ્ઞનું રક્ષણ કરવા તેને નિમત્રણે ત્યાં બધાં સુવર્ણનાં વાસણો જોઈને તે લોભથી લઈ લેવા માંડ્યો. યજ્ઞક્રિયામાં પડેલા વિરોધથી હિંસ્ર થઈ ઋષિઓએ તેને વજ્રગર્ભ કુશો માર્યો, તેથી તે મરી ગયો.

૫૬. જયમંગલા કહે છે કે આ મહા પ્રભાવશાલી રાજાને ત્યારે લડવાને કાઈ ન મળ્યું ત્યારે નરનારાયણ બદરિકાશ્રમમાં તપ તપે છે એમ નારદથી સાંભળીને શૌર્યના ગુમાનથી તેમના પર ચડી ગયો અને નરનાં ઐપીક બાણોથી સંખળ છતાં નાશ પામ્યો.

૫૭. જયમંગલામાં નીચેની વાત લખી છે: વાતાપિ અસુર બહુ અટકવાળો હતો. તે માવાથી પોતાના ભાઈ ઇત્યલને જકડે જનાવી તેના માંસથી ઋષિઓને જમાડીને પછી

આ અને બહુએ ખીજા, સેવતાં આ છ શત્રુને,
લાયાતો ને રાજ્ય સાથે, હણાયા અગ્નિતેન્દ્રિય.

છોડી દે આ છ શત્રુને, જામદગ્ન્ય જિતેન્દ્રિયે,
ને અંખરીષ નાલાગે, ભોગવી ચિર પૃથ્વીને.

વિનયાધિકરણે ઇન્દ્રિયજન્યમાં પરિપુત્યાગનો છઠ્ઠી અધ્યાય પુરો થયો.

એટલા માટે પરિપુર્વગનો ત્યાગ કરીને ઇન્દ્રિયજન્ય કરવો. વૃદ્ધના સમા-
ગમથી પ્રજા મેળવવી, ચારની^{૫૮} આંખોથી ભેવું, ઉદમથી યોગક્ષેમ સોંધવું,
કર્તવ્ય સંખંધી શાસન ચલાવીને સ્વધર્મનું સ્થાપન કરવું, વિદ્યાનો ઉપદેશ લેને
વિનયવાળા થવું, અર્થપ્રાપ્તિ કરાવીને લોકપ્રિય થવું અને હિત કરીને
પોતાની વૃત્તિ કરવી.

એવી રીતે ઇન્દ્રિયો વશ રાખીને પરસ્ત્રી, પરદ્રવ્ય અને હિંસાનો^{૫૯} ત્યાગ
કરવો. સ્વપ્નમાં પણ લૌક્ય^{૬૦} વર્જવું તેમજ અસાધ્ય, ઉદ્ધત વેષ અને અનર્થનો
સંગ છોડવો. અધર્મ તેમજ અનયના સંયોગવાળો વ્યવહાર પણ તજવો.

ધર્મ અને અર્થને વિરોધ ન થાય એવી રીતે કામને સેવવો. નિઃશુખ ન
અથવા ત્રિવર્ગને^{૬૧} એક સાથે સેવવા કારણ કે તે પરસ્પર આધાર રાખે
છે. ધર્મ અર્થ અને કામમાંના એકની પણ અતિસેવા કરવાથી તે પુરુષાર્થને
તેમ જ ખાટીના ઊંને પણ હાનિ પહોંચે છે. કૌટિલ્યનો મત છે કે “અર્થ જ
પ્રધાન છે”—ધર્મ અને કામનો આધાર અર્થ ઉપર છે.

આચાર્યો અથવા અમાત્યોની મર્યાદા સ્થાપવી, જેઓ તેને અપાય^{૬૨} સ્થાનથી

આગચ્છેદ્યલ (હદયલ, આવ) એવી ખૂબ યુત સ્વરથી ત્રણ વાર પાડી તેને બોલાવતો
એટલે તે કૂપ ચીરીને બહાર નીકળતો. આ વાત સાંભળીને એકવાર અગસ્ત્ય મહર્ષિ ત્યાં
આવ્યા. તેમને પણ તે પ્રમાણે જમાડીને પછી ખૂસ પાડી. પછી તે તો પચી ગયો છે એમ
મુનિથી જાણીને તેમને ચીરી નાખવાને સૂક્ષ્મ રૂપ ધરી અંદર ગયો અને પોતે પણ પચી ગયો.

૫૮. ચાર એટલે છપો જામુસ.

૫૯. અગ્નિજ્વાલાના પાયાનું સ્વરૂપ એવો અર્થ કરે છે કે “પરસ્ત્રી અને પરદ્રવ્યની હાનિ
ન કરવી.” મૂળમાં પરસ્ત્રીદ્રવ્યહિંસાઃ એવો પાઠ છે. એટલે કે તેઓ પશીતપુરુષ સમાસ
ગણે છે. પણ અગે એને દ્વંદ્વસમાસ ગણી પરસ્ત્રી, પરદ્રવ્ય અને હિંસા એમ ત્રણેય તત્ત્વો
એવો અર્થ કરીએ છીએ.

૬૦. ચાંચલ, લેભવૃત્તિ, કામવાસના એ બધા અર્થો થાય છે.

૬૧. ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થને ચતુર્વર્ગ કહે છે. પહેલા ત્રણને
ત્રિવર્ગ કહે છે.

૬૨. નાશ, તુકસાન.

વારે અને તે ખાનગીમાં પ્રમાદ કરે ત્યારે છાયાનાજિકા^{૧૩} વગાડીને તેને ઠોકે.
રહાયથી રાજ્ય ચાલે છે, એકલું ચક્ર હોય ના.
તેથી નીમીને સચિવો, તેમનો સુણવો મત.

વિનયાધિકરણે ઇન્દ્રિયમાં રાજધિક્ષતાનો સાતમો અધ્યાય પૂરો થયો. ઇન્દ્રિયજન્ય સમાપ્ત થયો.

પ્રકરણ ૪ શુઃ અમાત્યોત્પત્તિ

ભારદ્વાજનો એવો મત છે કે “સહાધ્યાયીઓને અમાત્ય કરવા, કારણ કે તેમની શુદ્ધતા અને સામર્થ્ય જોએલાં હોય છે.” તેઓ જ રાજાના વિશ્વાસ-પાત્ર બને છે.

વિશાલાક્ષ તેની ના કહે છે. સાથે રમેલ હોવાથી તેઓ તેની અવગણના કરે છે. જેઓ રાજાની શુદ્ધ બાળતમાં ભાગ લેનારા હોય તેમને અમાત્ય કરવા કારણ કે તેમનાં શીલ અને વ્યસન સમાન હોય છે. પોતાની શુભ વાત રાજા જાણે છે એવા ભયથી તેઓ અપરાધ કરતા નથી.

પરાશર કહે છે કે “આ દોષ સાધારણ^{૧૪} છે.” તેઓ પણ રાજાની શુભ વાત જાણતા હોવાથી રાજાને પણ ભયને લીધે સારાં નરસાં કામોમાં તેમના પ્રમાણે ચાલવું પડે.

જેટલા જનને રાજા, કહી દે ગુંઝ આપવું,
તેથી એ તેટલાઓનો લાચારીથી બને વશ.

જેઓ છુવનું જોખમ થાય એવી આપત્તિમાં રાજાને વળગી રહે તેમને અમાત્ય કરવા, કારણ કે તેમના અનુરાગનો અનુભવ થયેલો છે.

પિશુન તેની ના કહે છે. આ તો ભક્તિ થઇ—શુદ્ધિશુભ નહિ. ગણત્રી-વાળાં પ્રયોજનોવાળાં કામોમાં નીમેલા જે માણસો આદેશ કરેલાં પ્રયોજન અથવા તેથી પણ વધારે પ્રયોજન સિદ્ધ કરે તેમને અમાત્ય કરવા, કારણ કે તેમની લાયકાતનો અનુભવ થઇ ગયેલો છે.

કૌણ્વપદન્ત તેની ના કહે છે. એમનામાં અમાત્યના બીજા ગુણો નથી. બાપદાદાના વખતથી ચાલતા આવેલાંને અમાત્યો કરવા, કારણ કે તેમનાં શુદ્ધ

૧૩. છાયા એટલે સૂર્યની છાયાથી સમય માપવાનું યન્ત્ર, તાજિકાનો અર્થ. ઘટિકા એવો યામ છે. તેમજ સમય બતાવવાને વગાડવાનો ઘંટ એવો અર્થ પણ આપ્ટે આપે છે. માટે તે બીજો અર્થ અહીં સ્વીકારવો.

કર્મો જોયેલાં હોય છે. રાજ તેમનો અપકાર કરે તો 'પણુ' તેઓ પોતાના સંબંધને લીધે તેને છોડી દેતા નથી. ઘરમાં પણ એ જોવામાં આવે છે.—ગાયો સંબંધ વિનાના ટોળાને છોડી દઇને પોતાના સંબંધવાળા ટોળામાં જઈ રહે છે.

વાતવ્યાધિ આની ના કહે છે. તેવા અમાત્યો તેનું બધું પચાવી પાડીને પોતે જ ધણીરણી થઈ બેસે છે. માટે નીતિવિદોએ નવા માણસોને અમાત્ય કરવા. નવા રાખેલાઓ દણ્ડધરને યમસ્થાને માને છે, તેથી અપરાધ કરતા નથી.

બાહુદન્તીયુગ તેની ના કહે છે.—માત્ર શાસ્ત્ર બાણનારો પણ કર્મના અનુભવ વિનાનો કામમાં જાત્તા જાઈ બેસે. જિંચું કુળ, પ્રજા, શુદ્ધિ, શૌર્ય અને રાજભક્તિવાળા પુરુષોને અમાત્યો કરવા, કારણ કે તેમનામાં શુભનું પ્રાધાન્ય છે.

કૌટિલ્ય કહે છે કે આ બધું યોગ્ય છે—કાર્યસામર્થ્યથી જ પુરુષસામર્થ્ય કલ્પી શકાય છે. સામર્થ્ય પ્રમાણે

સત્તા હેશ અને કાલ તથા કર્મ અમાત્યનાં,
બંધેચીને નીમવા એમ અમાત્યો; નહિ મંત્રીઓ.

વિનયાધિકરણે અમાત્યોત્પત્તિનો આક્રમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૫ મું: મન્ત્રિપુરોહિતોત્પત્તિ

પોતાના જ દેશનો, જાત્યા કુળનો, સારા સ્વભાવનો,^{૬૫} કલા બાણનાર, શાસ્ત્રદક્ષિણો, બુદ્ધિશાળી, સ્મરણશક્તિવાળો, દક્ષ,^{૬૬} બોલવામાં કુશલ, પ્રગલ્ભ,^{૬૭} પ્રતિભાશક્તિવાળો^{૬૮} ઉત્સાહ અને પ્રભાવવાળો, કલેશ સહન કરી શકે તેવો, પવિત્ર, મળતાવડો, દલભક્તિ, શીલ બલ આરોગ્ય અને સત્ત્વવાળો,

૬૫. મૂળમાં સ્વચંદ્રહ શબ્દ છે. રા. શામ શાસ્ત્રી તેનો અર્થ 'લાગવગવાળો' કરે છે પણ તેને કોઈ કાળનું પ્રમાણ નથી. શબ્દકકષપદ્મ, આપ્ટે અને મૅન્લીઅર વિલિઅમ્સ અવગ્રહનો અર્થ 'સ્વભાવ' આપે છે. માટે તે સ્વીકાર્યો છે. કામન્દક (૪-૧૪) માં એજ શબ્દ વાપરે છે અને તેનો ટીકાકાર ત્યાં “પ્રમાદથી અકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય તો સુખેથી પાછો ફરે એવો” એટલે કે 'દુરાગ્રહ વિનાનો' એવો અર્થ કરે છે, પણ આ પૂર્યા નથી પણ બાધ્ય લાગે છે. અને એ અર્થ પણ અમે આગેલ અર્થથી વિરુદ્ધ નથી.

૬૬. બાહોશ.

૬૭. બોલવામાં બીજાને દબાવી દે એવો.

અછઠાઈ અને આપલ્ય વિનાનો, પ્રિય, વેર ઉભાં ન કરે તેવો, આ ગુણો અમાત્યની સંપત્તિ છે.

આના ચોથા ભાગના ગુણ ન હોય તે મધ્યમ, અર્ધ ભાગના ન હોય તે કનિષ્ઠ.

તેના દેશ અને સ્વભાવની પરીક્ષા આપ્ત માણસોથી કરવી; કલા અને શાસ્ત્રદષ્ટિની તે તે વિદ્યાવાળા માણસોથી કરવી; ધુર્ધિ, સ્મરણશક્તિ અને દક્ષતાની પરીક્ષા તેના કામ ઉપરથી કરવી; તેના બોલવાની કુશલતા, પ્રગ-લ્ભતા અને પ્રતિભાની પરીક્ષા વાતચીતના પ્રસંગમાં કરવી; ઉત્સાહ પ્રભાવ અને કલેશ સહન કરવાની પરીક્ષા આપત્તિમાં કરવી; પવિત્રતા, મળતાવડાપણું અને દંઢભક્તિની પરીક્ષા તેની સાથેના વ્યવહારમાંથી કરવી; શીલ જલ આરોગ્ય અને સર્વની તથા અછઠાઈ અને ચપલતા ન હોવાપણાની પરીક્ષા તેના સહ-વાસીઓથી કરવી; તે પ્રિય લાગે તેવો છે અને વેર ઉભાં કરે તેવો નથી એ ગુણની પરીક્ષા પ્રત્યક્ષ^{૬૯} કરવી.

રાજ્યવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ, પદોક્ષ અને અનુભેય^{૭૦} ઉપર આધાર રાખે છે. પોતે જોયેલું તે પ્રત્યક્ષ, બીજાનું કહેલું તે પદોક્ષ; કર્મોમાં, કરેલા ઉપરથી નહિ કરેલાનો વિચાર કરવો તે અનુભેય.

કર્મો એક સાથે કરી શકતાં નથી, અનેક હોય છે અને જૂદી જૂદી જગાએ કરવાનાં હોય છે. માટે દેશ અને કાલનું ઉલ્લંઘન ન થઈ જાય માટે પદોક્ષ રીતે અમાત્યો પાસે કર્મો કરાવવાં. એ અમાત્યનું કર્મ છે.

જેનાં મુલ અને શીલ અત્યન્ત ઉદ્ય પામેલ^{૭૧} હોય, જેણે પડંગ, વેદ, દેવ, નિમિત્ત^{૭૨} અને દણ્ડનીતિનો અભ્યાસ કરેલ હોય, જે દેવી અને માનુષી આપત્તિઓનો પ્રતીકાર અર્થવંશી કરી શકે તેવાને પુરોહિત કરવો. જેમ શિષ્ય આચાર્યનું, પુત્ર પિતાનું અને આકર ધણીનું કહ્યું કરે તેમ તેનું કહ્યું કરવું.

૬૯. જાતે.

૭૦. અનુમાન કરવા ચોગ્ય હકીકત.

૭૧. મૂળમાં ઉદિતોદિતકુલશીલમ્ છે. ઉદિતોદિત શબ્દ પુરોહિતનાં લક્ષણમાં યાગવલ્ક્યસ્મૃતિના ૩૧૧ માં સ્પેષમાં આવે છે. ત્યાં તેનો અર્થ ઉદિતા ઉક્તાઃ ગ્રાહ્યા-દયો ગુણાસ્તે ચસ્યોદિતા ઉદ્ભૂતા સ્ત ઉદિતોદિતઃ એમ આપેલ છે. અને આજ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શબ્દકોશપદ્મ ઉદિતે કયિતે શાસ્ત્રે ઉદિતઃ એમ કહી 'શાસ્ત્ર' એવો અર્થ આપે છે. પણ આમાંનો કોઈ અર્થ આ સંપ્રદાયમાં ખેસે એમ નથી એ જ બતાવે છે કે અને અર્થો કાશ્પનિક છે. ઉદિતનો અર્થ 'ઉદ્ય પામેલ' એવો છે અને શબ્દનો દ્વિર્ભાવ અતિશય બતાવે છે.

વાઘેલા બ્રાહ્મણોથી ને, પામેલા મન્ત્ર મન્ત્રીથી,
અજિત ક્ષત્રિયો જીતે, શાસ્ત્રાનુગમ^{૭૩} શસ્ત્રથી.

વિનયાધિકરણમાં મન્ત્રિપુરોહિતોત્પત્તિનો નવમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૬ કું. ઉપધાવડે^{૭૪} અમાત્યોની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનું જ્ઞાન.

મન્ત્રી અને પુરોહિત સાથે સૈન્યી કરેલા રાજાએ અમાત્યોને સામાન્ય હોદ્દા ઉપર નીમીને ઉપધા વડે તેમને શુદ્ધ કરવા.

રાજા અથાન્ય^{૭૫} પુરુષ પાસે યજ્ઞ કરાવવાનું અને તેને લાણીપવાનું કામ પુરોહિતને સોંપે અને તે માને નહિ એટલે તેનો તિરસ્કાર કરે. તે [પુરોહિત] સત્રીઓ^{૭૬} મારફત સોગન દઈને એક એક અમાત્યને ખાનગીમાં કહેવરાવે “આ રાજા અધાર્મિક છે, ખીજા તેના કુળના કોઈ ધાર્મિકને અથવા તેના કેદ કરેલા કોઈ^{૭૭}કુલ્યને^{૭૭} અથવા એક લગ્નમે રાજ્ય ચલાવનારા સામન્તને અથવા

૭૩. શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલવું તે. ‘શાસ્ત્રાધ્યા પ્રમાણે ચાલવા ક્ષી શસ્ત્રથી વિજયી થાય છે’ એવો અર્થ છે.

૭૪. ઉપધા એટલે ભાવની પરીક્ષા કરવા માટે કરેલું જી. જી. જી. કા. ની. સા. ૪-૨૫ તથા તેના ઉપર જયમંગલા દીક્ષા ત્રિ. સં. સી.

૭૫. યજ્ઞ કરવાના અધિકાર વિનાનો.

૭૬. શ. શામશાસ્ત્રી સવિન તો અર્થ ‘સહાધ્યાયી’ અથવા ‘સાથે કામ કરનાર’ એવો કરે છે. સવિનો સામાન્ય અર્થ ‘યજ્ઞ’ છે. કામન્દક ૧૩-૩૮ માં આજ પ્રકરણમાં સવિન શબ્દ વાપરે છે. ત્યાં સવં છન્નચરિતં તેનાત્મચ્છાદનાદ્ વક્ષ્યતિ ચ ‘સવં છન્નમકીર્તિતમ્’ (સ. ૧૯. પ્લો. ૬૮.) इति । तदस्यास्तीति सवो । स च छत्तुंसलक्षणायमिहापदेशचारितया परान्न विभ्वासयति । એ પ્રમાણે જયમંગલામાં આપેલું છે. તે ઉપરથી સવિનો અર્થ કપટચરિત કરવો યુક્ત લાગે છે. સત્રી, સી પુરોહિતાં લક્ષણો કહી આપવાનો ઢોંગ કરી લોકોમાં વિશ્વાસ ઉપજાવે એમ કહ્યું છે તે કૌટિલ્યના આ પછીના ૮ માં પ્રકરણમાં જે સત્રીનું લક્ષણ આપ્યું છે તે સાથે મળતું આવે છે. માટે એ શબ્દનો અર્થ જયમંગલા પ્રમાણે ‘કપટવેપધારી’ એવો કરવો જોઈએ. અહીં એ પણ કહેવું જોઈએ કે જયમંગલામાં સત્ર શબ્દના અર્થ માટે સગ ૧૬-૬૮ નું પ્રમાણ આપ્યું છે તે કામન્દકમાં મળતું નથી પણ અમરકોષમાં સત્રમા-ચ્છાદને યજ્ઞે સદાદાને ઘનેડપિ ચ (કા. ૩-૧૮૧) માં આપેલ છે અને મેદિનીમાં ‘સવં યજ્ઞે સદાદાનચ્છાદનારણ્યકૈતવે આપેલું છે માટે જયમંગલાનો અર્થ સપ્રમાણ છે એ નિઃસંદેહ છે.

કોઈ આટવિકને^{૭૮} અથવા કોઈ ઊલા કરેલાને રાજ કરીએ તો ઠીક. બધાને આ ગમતી વાત છે. તારા મનમાં શું છે ?” આ કરવાની ના પાડે તો શુદ્ધ. એ ધર્મોપધા.

સેનાપતિનો અસત્ વસ્તુઓ લેવા માટે^{૭૯} તરસ્કાર કરે એટલે તે સત્રીઓ મારફત લાલની લાલચ આપીને રાજાને મારવાની વાત એક એક અમાત્યને ખાનગીમાં કહેવરાવે—“બધાને આ ગમતી વાત છે. તારા મનમાં શું છે ?” આ કરવાની ના પાડે તો શુદ્ધ. એ અર્થોપધા.

અંતઃપુરમાં સત્કાર પામેલી હોય એવી વિશ્વાસુ પરિવારિકા^{૮૦} એક એક મહામાત્રને^{૮૧} ખાનગીમાં કહે “પટરાણી તારા પર ફિદા થઈ છે અને મળવાની પેરવી કરી છે. મોટો લાભ થશે.” ના પાડે તો શુદ્ધ. એ કામોપધા.

મોટા વહાણમાં બેસીને જવાને માટે એક અમાત્ય બીજા બધાને બોલાવે. એ ઉદ્દેગથી રાજા તેમને પકડે. પહેલેથી કેદ કરેલ વેપધારી છાત્ર, તેઓમાંના ધન અને માનથી અપમાનિત થયેલ એક એક અમાત્યને ખાનગીમાં કહે “આ રાજા અસત્ પ્રવૃત્તિવાળો છે. એને મારીને બીજાને રાજા કરીએ તો સાફ. બધાને આ ગમતી વાત છે. તારા મનમાં શું છે ?” ના પાડે તો શુદ્ધ. એ લયોપધા.

પછી ધર્મોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને ધર્મસ્થીય^{૮૨} અને કંટકશોધનમાં^{૮૩} નીમવા.

અર્થોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને સમાહુતાના^{૮૪} અને સન્નિધાતાના^{૮૫} વસુલાતી કામમાં નીમવા.

કામોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને બહારની અને અંદરની વિહારભૂમિનું રક્ષણ કરવા નીમવા.

લયોપધા વડે શુદ્ધ જણાયેલાને રાજાના હંજુરના કામમાં નીમવા. બધી ઉપધાવડે શુદ્ધ જણાયેલાને મંત્રીઓ કરવા. બધી ઉપધાઓમાં અશુદ્ધ જણાયેલાને ખાણ, દ્રવ્ય, હાથીનાં વનનાં કામખાતામાં નીમવા.

ધર્મોપધામલયથી શોધેલાને સ્વકર્મમાં
યથાશુદ્ધિ નીમવા, એ આચાર્યોનો જ નિર્ણય.

૭૮. જંગલમાં રહેનાર કોઈ રાજા.

૭૯. અહીંઆં અસત્પ્રમદેણ ને બદલે અસત્પ્રતિપ્રદેણ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

૮૦. સંસાર લાગ કરેલો હોય એવી એક જગાએ સ્થિર ન રહેનારી તાપસી.

૮૧. અમલદાર.

૮૨-૮૩. રાજ્યનાં ખાતાં છે.

૮૪-૮૫. અમલદારોના હોદ્દાનાં નામ છે.

અમાત્યોની પરીક્ષામાં ન પોતાને ન દેવીને
રાજાએ કરવું હક્ય, એવો કૌટિલ્યનો મત.

જલે વિષ શું ના દેવો અદુષ્ટે પાસ દોષનો;
કદાચ એ દૂષિતનું પછી આપધ ના જડે.

દુષ્ટ જો થાય છે છુદ્ધિ સત્ત્વવાન તણી સ્થિર
ઉપધાઓથી, તો પાછી હતી તેવી થતી.

ઠંડારના જનથી માટે, કરીને ચાર આ ક્રિયા;
સાફ ખોટું અમાત્યોનું, જોળે સત્રીયકી નૃપ.

વિનય સંબંધી અધિકરણે ઉપધાવડે અમાત્યોની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિના જ્ઞાનનો દર્શનો. ૫૫
અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૭ મું. ગૂઢપુરુષોત્પત્તિ.

ઉપધાથી શુદ્ધ થયેલા અમાત્ય વર્ગવાળા રાજાએ ગૂઢ પુરુષો તૈયાર કરવા.
કાપટિક, ઉદાસિત, ખેડુત, વેહેહક અને તાપસના વેષવાળાઓને તથા
સત્રી તીક્ષ્ણ, રસદ અને ભિક્ષુકીઓને ગૂઢ પુરુષો કરવા.

ખીજનાં ભર્મ જાણનાર પ્રગલ્ભ શિષ્ય તે કાપટિક. ૮૧ તેને અર્ધ અને
માનથી ઉત્સાહ આપીને મંત્રી કહે “ રાજાને અને મને પ્રમાણ માનીને જેનું જે
કાંઈ અકુશલ બુદ્ધે તે તેજ વખતે કહી દેજે. ”

૮૫. કામન્દક ચારસંસ્થા વિષે નીચે પ્રમાણે શ્લોક આપે છે.

વણિક્ કૃષીવલ્લો લિંગો મિશ્રુકોઽધ્યાપકસ્તથા।

સંસ્થાઃ સ્યુચ્ચારસંસ્થિત્યૈ દત્તદાયાઃ સુચ્ચાશયાઃ ॥

કા. ની. સા. સ. ૧૩. ૩૬.

આની દીકામાં વણિક્ તે પરદેશી વેપારી, કૃષીવલ્લ તે ખેડુત, લિંગી તે તાપસ, મિશ્રુક
તે ઉદાસિત અને અધ્યાપક તે કાપટિક એમ કહ્યું છે. જ્ઞાનમંગલા કહે છે કે અધ્યાપકઃ
છાત્રવૃત્ત્યા સ્થિતઃ। તસ્ય કાપટિક इत्यपरं नाम। હવે અધ્યાપકનો અર્થ શીખવ-
નાર થાય છે તેને બદલે અહીં તેનો અર્થ ‘ શિષ્યવૃત્તિથી રહેનારો અધ્યાપક ’ એમ ફરેલ
છે. તે ખાસ કરીને કામન્દકનો અર્થ કૌટિલ્ય પ્રમાણે કરવાના આગ્રહથી કરેલ હોય એમ
લાગે છે. આ જગ્યાએ કૌટિલ્યના પાઠમાં ઘણો ફેરફાર થયો જણાય છે. જોકે તેથી અર્થમાં બહુ
ફેર પડતો નથી. કૌટિલ્યનો પાઠ હાલ નીચે પ્રમાણે છે. પરમર્મજ્ઞઃ પ્રગલ્ભઃ છાત્રઃ કાપટિકઃ।
તમર્થમાનામ્યામુત્સાહ મન્ત્રી દ્વાત્ રાજાનં માં ચ પ્રમાણં કૃત્વા ચક્રુર્શર્લ
પશ્યસિ તત્તદાનોમેવ પ્રત્યાદિચોતિ। વગેરે. મનુસ્મૃતિના ૭ મા અધ્યાયના ૧૫૪ મા
શ્લોક નીચેની રેખાતિથિની દીકામાં નીચે પ્રમાણે પાઠ છે. પરમધર્મજ્ઞઃ પ્રગલ્ભછાત્રઃ
કાપટિકાસ્તાનર્થમાનામ્યામુપસંગૃહ્ય મન્ત્રીદ્વાત્ રાજાનં માં ચ પ્રમાણં કૃત્વા

વિષયાનુક્રમ.

૧	બાળરાનો અશોકનો શિક્ષાવંશ. ધર્માનંદ કોસરબા.	૫. ૩૫૫
૨	અપભ્રંશનું બ્યાકરણ. પંદિત જોયરદાસ શ્રી. દોરી.	૩૬૩
૩	નૈસર્ગિક શ્રેણીઓ. અ. જ્ઞેષ્ઠલાલ શ્રી. સ્વામિનારાયણ.	૩૯૨
૪	વલ્લભીના રાગન દ્રુવસેન (પહેલાનું) એક તામ્રરાસન. દત્તાત્રેય. ગા. દિસકંઠકર. એમ. એ.	૩૯૯
૫	ગિતની પાંચ વૃત્તિઓ. પ્રાણુજન વિ. પાડક.	૪૦૭
૬	આપણી અદૃશ્ય થતી વંશનકળા. મુનિ પુણ્યવિજય	૪૧૯
૭	અંટાળીઆ મહાદેવમાં લકુલીરાની મૂર્તિ. દુર્ગારામ. કે. રાસ્ત્રી	૪૩૪
૮	હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ. પં. ડૉ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રશ્રી	૪૩૬
૯	સ્વાધ્યાય.	૪૪૫
૧૦	કોટિદયનું અર્થશાસ્ત્ર (અનુવાદ) અ. રામનારાયણ વિ. પાડક.	૧૭-૨૪

પુરાતત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્થાનના અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને તેનો પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રનાં તેમજ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનાં શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સારું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગુજરાતી, ફારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાએલા અક્ષર-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી નાણાઓમાં લખાએલા પુરાતત્વવિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્વના વિષયમાં મથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સહાય અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રખાન્ધ સમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી.	—આચાર્ય.
(૨) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.	
(૩) અધ્યાપક ધર્મોનંદ કોરામળી.	
(૪) પંડિત મુખસાલજી.	
(૫) અધ્યાપક રામનારાયણ વિંધનાથ પાઠક	} મંત્રીઓ.
(૬) રસિકલાલ હોણલાલ પરીખ.	

લેખકોને સૂચના

૧. નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખક પોતાના નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' પ્રત્યાદિ ક્રમાંકમાં મોકલવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાખસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવશ જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

પુરાતત્ત્વ

પુસ્તક ૧ હ.]

આપાક ૧૯૭૬

[અંક ૪ થા.

ભાખરાનો અશોકનો શિલાલેખ.

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોશમ્બી]

પિયદસિ રાજા માગધે સર્વં અભિયાદિત્યાન આહા-અપાયાધતં ચ ફાસુ-
વિદાલતં ચ । વિદિતે ચે ભન્તે આયતકે હમા વુધસિ ધંમસિ સંપસીતિ ગાલવે
ચ પસાદે ચ । ય કેચિ ભન્તે ભગવતા યુદ્ધેન ભાસિતે સર્વે સે સુભાસિતે યા ।
ય ચુ વો ભંતે હમિયાયે દેસેયં હેવં સધંમે ચિલઠિતિકે હોસતીતિ અલહામિ
હયં તેં યતવે । ઇમાનિ ભંતે ધંમપલિયાયાનિ-વિનયસમુકસે, અલિયવમાનિ,
અનાગતભયાનિ, મુનિપાયા, મોનેયપૂતે, ઉપતિન્નપસિને, ય ચા લાણુલોચાદે
મુમાવાદ અધિગિચ્ય ભગવતાયુદ્ધેન ભાસિતે । ઇતાનિ ભંતે ધમપલિયાયાનિ
ઈદ્ધામિ કિંતિ વહુકે મિલુપાયે ચા મિલુનિયે ચા અભિચિનં સુનયુ ચા ઉપધા-
લેયેયુ ચા । હેવં મેવા ઉપામકા ચા ઉપામિકા ચા । પતેના ભંતે હમં લિલાપ-
યામિ, અભિપેતં મે જાનંતુ તિ ॥

“ માગધનો^૧ રાજા પ્રિયદર્શી, સંધને અભિયાદન કરીને, તેનું આરોગ્ય અને કુશલ
પૂછે છે. ” બન્તે! શુદ્ધ ધર્મ અને સંધર્મો દું કેટલું ગોઝવ માનું છું અને તેમાં મને કેટલી
શ્રદ્ધા છે તે આપ બોલો છો. બન્તે! ભગવાન યુદ્ધે ને કંઈ કંઈ છે તે સર્વ સુભાષિત
ન છે, પણ બન્તે! આ (શિલાલેખ) વડે ને કંઈ દું બતાવું છું તે સદર્ભ ચિત્રિયતિ

૧. ડૉ. સેનાર માગધેનંધ ને ખોટા પાકમાંની માગધ પાક કહી તેને સંધનું
વિશેષણ માનતા હતા. પણ માગધે એ માગધનું પુષ્કિળ એક વચ્ચનનું રૂપ છે અને પાલીમાં
આવી રીતે વિશેષણ થણી જગાએ નાખી પડી આવે છે. સરખાવો “ રાજા પસેનદિ
કામલો. ” મહિમનિકાય, ગયપિનીતમુત્ત.

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્થાનના અને ખાસ કરીને ગૂજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, નૃત્યગાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને છુટનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાફ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, ગુની ગૂજરાતી, દ્રાવિડી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાએલા અલગ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કસાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાએલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં મથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ નરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબન્ધ ગમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી. —આચાર્ય.

(૨) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.

(૩) અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસરખી.

(૪) પંડિત મુખલાલજી.

(૫) અધ્યાપક રામનારાયણ વિંધનાથ પાઠક

(૬) રસિકલાલ જોરાલાલ પરીખ.

મંત્રીઓ.

લેખકોને સૂચના

૧. નામૂલં લિખ્યતે ક્વિચિન્ એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' હત્યાદિ ક્રમાંકમાં મોકલવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાષસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવશે જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

ચતુક્કનિપાત્તમાં આવે છે; તે સ્વયં ભગવાને ઉચ્ચારેલાં વચનો છે અને તેમાં દર્શાવેલા ધર્મો સામાન્ય ધર્મો છે. વંસાતનો અર્થ સનાતન માર્ગ એવો થાય છે. આને પટિસંમિ-દામાં અરિયવંસાનિ કહેલું છે તથા અંગુત્તરનિકાયની ટીકામાં બુદ્ધધોષ તેને અરિય-વંસ સુત્તન્ત કહી તેના પર દસ પાનાં લખે છે તે તેની અગત્યતા પ્રસિદ્ધિ અને ઝોળખા-ણું સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે.

ત્રીજો ઉદ્દેશ અનાગતભયાનિનો છે. અંગુત્તરનિકાયના ૭૭ થી ૮૦ એ ચારેય મૂલો આ નામનાં છે. આ પૈકી ૭૯ માં સૂત્ર અહીં શિલાલેખમાં વિવક્ષિત છે એમ પ્રો. હાઇસ ડેવિડ્સ માને છે. તે સૂત્રમાં ભવિષ્યમાં કેવી કેવી વિપત્તિઓ પડશે એની આગાહી કરી છે અને એવા પ્રસંગોમાં બિશુઓએ કેમ વર્તવું તેની સૂચના છે. આમાં અનધિકારી બિશુઓ અભિધમ્મનો ઉપદેશ કરશે એવી વિપત્તિ પણ મળ્યાની છે. આવી બાબત અશોક સામાન્ય માણસોને માટે લેખમાં મળ્યાવે એ સંભવિત નથી. આવીજ રીતે ૭૭ માં સૂત્રમાં પાંચ પ્રકારની વિપત્તિઓમાં વનવાસી બિશુઓએ કેમ રહેવું એ લકીકત છે તથા ૮૦ માં પણ બિશુઓને માટે સૂચનાઓ છે માટે આ ત્રણમાંનું કોઈ સૂત્ર અહીં લલેલું હોય એમ માની શકાતું નથી. ૭૮ માં સૂત્રમાં વય, રોગ, દુષ્કાળ, લડાઈ કે આંતર બેઠ જ્યે આપત્તિઓ આવી પડે છે, માટે તે ન આવી હોય ત્યાં સુધીમાં માણસે ચેતીને ચાલવું નેહએ એ મુક્તિનો ઉપદેશ છે માટે એજ સૂત્રનો અહીં ઉદ્દેશ છે એમ માનવું પ્રામાણિક છે.

ચોથો ઉદ્દેશ મુનિગાથાનો છે તે સુત્તનિપાત્તની ૨૦૭—૨૨૧ ગાથાઓ છે એમ પ્રો. હાઇસ ડેવિડ્સે કહ્યું છે તેની સાથે અમે સંમત છીએ.

પાંચમો મોનેય્યનૂત્તેનો ઉદ્દેશ છે. પ્રો. હાઇસ ડેવિડ્સ અને અંગુત્તરનિકાયનું મોનેય્યસુત્ત મળે છે. આ સૂત્રમાં કાયમોનેય્ય અને વચ્ચોમોનેય્ય આવવા ઉપરાંત મનોમોનેય્ય આવે છે જે સામાન્ય કોટિનાં માણસોને માટે અશોક દર્શાવે એ અસંવિત છે. અમે અહીં સુત્તનિપાત્તનું નાલકસુત્ત વિવક્ષિત છે એમ માનીએ છીએ. આ સૂત્રમાં બુદ્ધ ભગવાન નાલકને સાદાઈ અહિંસા ત્રણે નીતિના મૂળ સિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ કરે છે. આ સૂત્રમાં મોનેય્ય શબ્દ ૨૦, ૨૩, ૩૮ માં ગાથાઓમાં મુનિ શબ્દ ૨૦, ૨૫, ૩૦, ૩૩ અને ૪૫ થીમાં અને મોન ૪૦, ૪૫ થીમાં આવે છે. આ સૂત્ર નાલકને સં-બોધન રૂપે છે માટે નાલકસુત્ત કહેવાય છે પણ પોતાના ત્રિપયને લીધે મોનેય્યસુત્ત પણ કહેવાતું હશે એ નિઃસંદેહ છે. આ રીતે સુતોનાં સ્થલ, ત્રિપય, ઉપદેશક, અને સૂત્રમાં વારંવાર આવતા શબ્દ ઉપરથી તેમનાં બીજાં નામો પડ્યાના અનેક દાખલા મળી આવે છે. વળી આ સૂત્ર બહુ પ્રસિદ્ધ હતું એવા પણ પુરાવા છે.

છઠ્ઠા ઉદ્દેશ ઉપત્તિમ પમિન્નેનો અર્થ ઉપતિસ્સના પ્રશ્નો એવો થાય છે. ઉપતિસ્સ એ બુદ્ધના મહાન શિષ્ય સારિપુતનું બીજું નામ હતું. પ્રો. હાઇસ ડેવિડ્સ આને વિશે ચોક્કસ અભિપ્રાય નથી આપતા કારણકે પછાં સૂતોમાં સારિપુતે પ્રશ્નો પૂછેલા છે અને તે અર્થાંતે આ નામ યદી શકે. સુત્તનિપાત્ત ૪, ૧૬ માં ક્ષત સારિપુત સુત્તને નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં સારિપુતે ૮ ગાથાથી પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને ભગવાન બુદ્ધે ૧૩ થી તેનો જવાબ

આપ્યો છે. તેમાં સામાન્ય પવિત્ર જીવનનો ઉપદેશ છે. સુત્તનિપાત પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ ધર્મગ્રંથ છે એટલે ઉપરનો ઉલ્લેખ આ સ્મારિપુત્તસુત્તને વિશે છે એમ માનવાને હરકત નથી. પણ આ મત વિશે અમે પણ આગ્રહ રાખી શકતા નથી.

આ ઉલ્લેખોમાં મૂળ ક્યાં સુત્રો વિવક્ષિત છે તેની લાંબી ચર્ચા અમે ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વરી વૉ. ૪૧. ફે. ૧૯૧૨. પૃ. ૩૭ થી ૪૦ માં કરેલી હોવાથી, અહીં તેનો માત્ર આટલોજ સાર આપી હવે એ સુત્રોનું જ ભાષાન્તર અત્રે આપીએ છીએ.

વિનય સમુક્કસે આ શું છે તે હજી નક્કી થયું નથી.

અલિય વંમાનિ. આને અમે અંગુત્તર નિકાયના ચતુક્ક નિપાતમાં આવેલું અરિય વંમાના ઉપદેશનું સૂત્ર ગણીએ છીએ. તે નીચે પ્રમાણે છે.

હે બિહુઓ, આ ચાર આર્યવંશી^૨ છે જે અગ્રગણ્ય, સનાતન, વિત્તમ પરંપરાઓ, પુરાણા, સેળભેળ વિનાના,^૩ પહેલાં પણ સેળભેળ નથી થયેલી તેવા, અત્યારે સેળભેળ નથી થતી અને હવે પછી સેળભેળ નહિ થાય એવા, જ્ઞાની શ્રમણો અને બ્રાહ્મણોએ નહિ નિંદેલા એવા છે. ચાર ક્યાં ?

હવે, બિહુઓ, બિહુ ગમે તે સ્ત્રીવરથી સંતુષ્ટ થાય, ગમે તે સ્ત્રીવરના સંતોષથી સંતોષી થાય, સ્ત્રીવર માટે અતુચિત પ્રયત્નો ન કરે, સ્ત્રીવર ન મળે તો ક્ષેશ ન કરે, સ્ત્રીવર મળે તો તેનો લોભ ન રાખે, તેનો મોહ ન રાખે, તેનાથી મદ ન કરે, સ્ત્રીવરનો દોષ જીને મુક્તિ તરફ જુદ્ધિ રાખીને તેનો ઉપભોગ કરે, તેવા ગમે તે સ્ત્રીવરના સંતોષવડે પોતાનાં વખાણુ ન કરે અને જીજ્ઞાસી નિંદા ન કરે; ત્યાં જે દક્ષ અપ્રમાદી, જ્ઞાનવાળો, સ્મૃતિવાળો હોય તે, હે બિહુઓ, પુરાણા અગ્રગણ્ય આર્ય વંશમાં સ્થિત થયેલો બિહુ કહેવાય છે.

વળી હે બિહુઓ, બિહુ ગમે તે પિંડપાત્રથી સંતુષ્ટ થાય. ગમે તે પિંડપાત્રના સંતોષથી સંતોષી થાય, પિંડપાત્રને માટે અતુચિત પ્રયત્નો ન કરે, પિંડપાત્ર ન મળે તો ક્ષેશ ન કરે, પિંડપાત્ર મળે તો તેનો લોભ ન રાખે, તેનો મોહ ન રાખે, તેનાથી મદ ન કરે, પિંડપાત્રનો દોષ દેખાતે. મુક્તિ તરફ જુદ્ધિ રાખીને તેનો ઉપભોગ કરે, તેવા ગમે તે પિંડપાત્રના સંતોષવડે પોતાનું વખાણુ ન કરે અને જીજ્ઞાસી નિંદા ન કરે; ત્યાં જે દક્ષ અપ્રમાદી જ્ઞાનવાળો સ્મૃતિવાળો હોય તે, બિહુઓ, પુરાણા અગ્રગણ્ય આર્યવંશમાં સ્થિત થયેલો બિહુ કહેવાય છે.

વળી, હે બિહુઓ, બિહુ ગમે તે શયનાસનથી^૪ સંતુષ્ટ થાય, ગમે તે શયનાસનના સંતોષથી સંતોષી થાય, શયનાસન માટે અતુચિત પ્રયત્નો ન કરે, શયનાસન ન મળે તો ક્ષેશ ન કરે, શયનાસન મળે તો તેનો લોભ ન રાખે, તેનો મોહ ન રાખે, તેનાથી મદ

૨. સનાતન માર્ગો.

૩. શુદ્ધ એવો અર્થ છે.

૪. સ્થાવરી જગા એવો અર્થ થાય છે.

ન કરે, શયનાસનનો દોષ દેખીને, મુક્તિ તરફ બુદ્ધિ રાખીને તેનો હિપ્તભાગ કરે, તેવા ગમે ને શયનાસનના સંતોષવડે પોતાનું વખાણ ન કરે અને ખીમ્મતી નિન્દા ન કરે; જે ત્યાં દક્ષ અપ્રમાદી જ્ઞાનવાળો સ્મૃતિવાળો હોય તે, બિશુઓ, પુરાણા અગ્રગણ્ય આર્યવંશમાં સ્થિત બિશુ કહેવાય છે.

૧મી હે બિશુઓ, બિશુ ચિન્તનમાં મગ્ન રહે ચિન્તનમગ્ન થઈ ક્ષેષતા ત્યાગમાં રત થાય, ૧મી તેવો ચિન્તનરત ચિન્તનરતિવડે, ક્ષેષતાગરત ક્ષેષ ત્યાગ રતિવડે પોતાનાં વખાણ ન કરે અને ખીમ્મતી નિન્દા ન કરે; જે ત્યાં દક્ષ અપ્રમાદી જ્ઞાનવાળો સ્મૃતિવાળો હોય તે, બિશુઓ, પુરાણા અગ્રગણ્ય આર્યવંશમાં સ્થિત બિશુ કહેવાય છે.

હે બિશુઓ, આ ચાર આર્યવંશો છે જે અગ્રગણ્ય, સનાતન, કૃતમ પરંપરાઓ, પુરાણા, સેળભેળ વિનાના પહેલાં પછી સેળભેળ નથી થઈ એવા, અને હવે પછી સેળભેળ નહિ થાય એવા, જ્ઞાની શ્રમણો અને બ્રાહ્મણોએ નહિ નિંદેલા એવા છે.

૨. ૧મી, હે બિશુઓ, આ ચાર આર્યવંશોવાળો બિશુ પૂર્વ દિશામાં વિહરે છે, અને એ જ અરતિને હરાવે છે અરતિ તેને હરાવતી નથી પશ્ચિમ દિશામાં...કિતર દિશામાં દક્ષિણ દિશામાં વિહરે છે અને એ જ અરતિને હરાવે છે અરતિ તેને હરાવતી નથી. તે ક્યા હેતુથી? હે બિશુઓ, તે ધીર અરતિરતિસહ છે માટે.

૩. અરતિ ધીરને હરાવતી નથી. અરતિને ધીર હરાવે છે. ધીર અરતિને હરાવે છે. ધીર અરતિસહ છે.

સર્વ કર્મ છોડી દીધાં છે એવાને, જોણે સર્વ છોડી દીધું છે તેને કોણ અટકાવે? જરૂર નહ સોનાના નિષ્ઠની પેઠે તેની કોણ નિન્દા કરી શકે? બ્રહ્મથી પ્રશંસિત થયેલા એવા તેની દેવો પણ પ્રશંસા કરે છે.*

ત્રીજો હલ્લેખ ઐગુત્તરનિકાય ના ૭૮ મા સૂત્રનો છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

૧. હે બિશુઓ, પાંચ અનાગત બધ દેખનારા બિશુએ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટે, અલબ્ધની લાબ્ધિ માટે, નહિ સાક્ષાત્ કરેલું સાક્ષાત્ કરવા માટે અપ્રમાદી, વીર્યવાન નિર્વોણમાં ચિત્ત રાખીને રહેલું થોડું છે. તે પાંચ ક્યાં?

૨. હવે બિશુઓ, બિશુ એ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે “હું અત્યારે નાનો, જુવાન, બાળક, કાળા કેશવાળો, બદ્ધ, યૌવનવાળો પ્રથમ વયમાં છું, એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે આ કાયને જરા સ્પર્શ કરે છે, જીર્ણ અને જરાથી હારી ગયેલાએ બુદ્ધ શાસનનું મનન કરવું સુકર નથી, અગ્રણ્ય વન જંગલના પ્રાંતોમાં શયનાસન સેવવું સહેલું નથી, આવો અનિદ્ર, અકાન્ત, અપ્રિય ધર્મ મને પહેાંચી વળે તે પહેલાં હું અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટે અલબ્ધની લાબ્ધિ માટે, નહિ સાક્ષાત્ કરેલું સાક્ષાત્ કરવા માટે વીર્યનો આરંભ કરું, જેથી તે ધર્મવાળો હું જીર્ણ પણ મુખેથી નિહરું.

હે બિશુઓ, આ પ્રથમ અનાગત બધ દેખનારા બિશુએ.....થોડું છે.

* મગમાં થાઓ છે.

૩. વળી હે બિશુઓ બિશુ એ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે “હું અત્યારે પ્રધાનકર્મ એટલે નિર્વાણના પ્રયત્ન માટે દરદર વિનાનો, રોગ વિનાનો, સમપાચન શક્તિની હોજરી વાળો, નહિ બહુ શીત નહિ બહુ ઉષ્ણ પણ મધ્યમ પ્રકારની હોજરી વાળો છું; એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે આ કાચને વ્યાધિ સ્પર્શ કરે છે, વ્યાધિને અને વ્યાધિથી હારેલા એ..... જેથી તે ધર્મવાળો હું વ્યાધિત પણ મુખેથી વિહરું.

હે બિશુઓ, આ દ્વિતીય અનાગત ભય દેખનારા.....

૪. વળી હે બિશુઓ, બિશુ એ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે “અત્યારે સુભિક્ષ છે, સારું ધાન્ય છે, પિન્ડ સુલભ છે, ઉંછળ્લત્તિથી કે દાન વડે સમય કાઢવો મુકર છે, એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે દુર્ભિક્ષ હોય છે, ધાન્ય હોતું નથી, પિન્ડ દુર્લભ થાય છે, ઉંછળ્લત્તિથી કે દાનવડે સમય કાઢવો મુકર નથી હોતો, દુર્ભિક્ષમાં માણસો જ્યાં સુભિક્ષ હોય છે ત્યાં જાય છે, ત્યાં ખીચોખીચ રહેવું પડે છે, ટોળામાં રહેવું પડે છે, ત્યાં ખીચો-ખીચમાં અને ટોળામાં બુદ્ધ શાસનનું.....જેથી તે ધર્મવાળો હું દુર્ભિક્ષમાં પણ મુખે વિહરું.

હે બિશુઓ આ તૃતીય અનાગત ભય દેખનારા.....

૫. વળી...વિચાર કરે છે કે “અત્યારે માણસો સમગ્ર છે, આનંદમાં રહે છે, વિવાદ કરતા નથી, ક્રૂધ પાણીની માફક રહે છે, એક ખીજને ત્રિયચ્છુથી જોતા વિહરે છે, પણ એવો પણ સમય આવે છે, જ્યારે અટવી સંક્ષોભ થાય છે, કુંડાળે વળીને લોકો અહીં તહીં ફરે છે, ભય હોય છે ત્યારે માણસો જ્યાં ક્ષેમ હોય છે ત્યાં જાય છે, ત્યાં ખીચોખીચ રહેવું પડે છે, ટોળામાં રહેવું પડે છે. ત્યાં.....જેથી તે ધર્મવાળો હું ભયમાં પણ મુખે વિહરું.

હે બિશુઓ આ ચતુર્થ અનાગતભય દેખનારા.....

૬. વળી.....વિચાર કરે છે કે “અત્યારે સંઘ સમગ્ર છે, આનંદમાં છે, વિવાદ કરતો નથી, એક ઉદ્દેશવાળો છે અને મુખે વિહરે છે, પણ એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે સંઘ ભિન્ન થાય છે, સંઘ ભિન્ન થાય છે ત્યારે બુદ્ધ શાસનનું.....જેથી તે ધર્મવાળો હું સંઘ ભિન્ન થતાં પણ મુખે વિહરું.

હે બિશુઓ આ પાંચમા અનાગત ભય દેખનારા.....

હે બિશુઓ આ પાંચ અનાગતભય દેખનારા બિશુઓ.....રહેવું યોગ્ય છે.

ચોથા ઉદ્દેશ્યમાં સુત્તનિપાતની જે ગાથાઓ વિવક્ષિત છે તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

૧૨. મુનિસુત્ત.

૨૦૭. સંસ્તવ એટલે માણસ તરફની આસક્તિથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે, નિકેત, પરસંસારના છવનથી ૨૪ એટલે મેલ ઉત્પન્ન થાય છે. અનિકેત અને અસંસ્તવ એવું મુનિનું દર્શન છે.

૫. મુખેથી બિક્ષા મળે એવો સમય, મુકાળ.

૬. ભેદ, તાં પડે છે.

૨૦૮. જે ઉત્પન્ન થયેલા કલેશને બાંગી નાંખીને ફરી ઉગવા નથી દેતો, ઉત્પન્ન થતા કલેશને પ્રવેશ કરવા નથી દેતો, તેને એકલો ચર્ચા કરતો મુનિ કહે છે. તે મહર્ષિએ શાન્તિનું પદ જોયેલું છે.

૨૦૯. જે પાપની વસ્તુઓની સંખ્યા કરીને, તેના બીજનો નાશ કરીને તેની આસક્તિને પ્રવેશ ન પામવા દે તે, જન્મના ક્ષય અને અન્તને દેખનારો મુનિ તર્ક છોડી દહને સંખ્યા પામતો નથી અર્થાત્ કાર્મ પ્રકારનો જન્મ પામતો નથી.

૨૧૦. સર્વ નિવેશનો, કહેતા છવનની ભૂમિકાઓ, જાણીને, તેમાંની એકાદી પણ જે કામના કરતો નથી તે ક્ષોભ વિનાનો નિર્લોભ મુનિ નવા ભવને માટે પ્રયત્ન, કર્મ કરતો નથી અને સર્વની પાર ગયેલો બને છે.

૨૧૧. સર્વનો પરાભવ કરનાર, સર્વને જાણનાર, સારી મેધાવાળો, સર્વ ધર્મમાં અલિપ્ત, સર્વનો ત્યાગ કરનાર, તૃષ્ણાનો ક્ષય કરીને મુક્ત થયેલો, એવાને ધીર પુરુષો મુનિ જાણે છે.

૨૧૨. પ્રમાણ બળ વાળો, શીઘ્ર અને વૃત્તિવાળો, ચિત્તના સંમાધાન વાળો, ધ્યાનમાં રત, સ્મૃતિવાળો, મંગ-આસક્તિથી પ્રમુક્ત, આસ્રવ અને કાર્શન્યવિનાનો જે હોય એવાને ધીર પુરુષો મુનિ જાણે છે.

૨૧૩. એકલો અપ્રમત્ત ચર્ચા કરતો હોય, નિંદા અને પ્રશંસામાં કંપે નહિ, સિંહની પેઠે શબ્દોથી ત્રાસ ન પામે, વાયુની પેઠે જળમાં પડકાઈ જાય નહિ; પાણીથી પદ્મની પેઠે અલિપ્ત રહે, બીજાઓને દોરે પણ તેને કાર્મ દોરે નહિ, એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૪. પોતાને વિશે પારકાઓ બોલવામાં દદગ્ધાર જાય ત્યારે જે ન્હાવાની જગા પડના ચાંબલાઈ જેવો ચર્મ જાય તેવા ચીતરાગ અને સમાહિત હ્રદયવાળાને ધીર પુરુષો...

૨૧૫. જે સ્થિતાત્મા કાંઠલાની પેઠે સીંચો જાય, પાપ દર્મોની જીજીવ્સા કરે, સમ વિગમની મીમાંસા કરે એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૬. જે ચતાત્મા મુનિ, પોતે સંચતાત્મા હોય, બાળક હોય, કે મધ્યમ ગમનો હોય ત્યારે પાપ ન કરે, રોષ ન પામે એવો કાંઈના કૌંપર રોષ ન કરે, એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૭. જે પારકા દાન ઉપર છવનારો છતાં, પોતાને પિંડ પહેલો મજે મધ્યમાં મજે કે છેવટે મજે તો પણ સ્તુતિ કરે કે નિંદા કરે એવો ન હોય એવાને ધીર પુરુષો.....

૨૧૮. જે મુનિ મૈથુનથી વિરત ચર્મ ચર્ચા કરે, જે કદાપિ પણ યૌવનમાં બધાઈ જતો નથી, જે મદ અને અપ્રમાદથી વિરત છે અને વિપ્રમુક્ત છે એવાને ધીર પુરુષો...

૨૧૯. જે ક્ષોભને જાણીને પરમાર્થદર્શી થયો છે, જે ઓધને સમુદ્રને તરીને સંત થયો છે, નેવા છિન્નમન્થી આશ્રય વિનાના આસ્રવ વિનાનાને ધીર પુરુષો...

૨૨૦. દારપોષણ કરનારો સંસારી અને નિર્મમ અને સુવન એવો મુનિ એ બન્ને

૭. ન્હાવાની જગાપર ચોખ્ખું કે અટપ્પૂણ ચાંબલો રખાતો અને તેની સાથે સરીર ધસીને ન્હાવાનો રિવઃજ દનો. તે ચાંબલા જેવો અચલ એવો અર્થ છે.

૮. વજુવાનો ચટક તે એવો સીંચો જાય છે કે જિંયાનીયા ચતા તાણુમાં ચૂંચવામ જતો નથી.

અસમ છે, બળ્તેનો વ્યવહાર અને વૃત્તિ ભિન્ન છે. સંસારી પરપ્રાણુ હરણમાં સંયત હોતો નથી અને મુનિ હમેશાં પ્રાણીની રક્ષા કરે છે.

૨૨૧. જેમ આદ્યશગામી નીલકંઠ મેર કદાપિ પણ હંસની ગતિને પામતો નથી તેમ ગૃહી વનમાં એકાન્તમાં ધ્યાન કરતા મુનિ ભિક્ષુને તોલે કદી આવતો નથી.

તે પછીનો હલ્લેખ મોતેચસૂતે તે નાલકસુત્ત છે એમ અમે કહ્યું છે. તેમાં પ્રથમ વસ્તુ, હકીકત મંબંધી પ્રાસ્તાવિક ગાથાઓ છે તે છોડી, પ્રજ્ઞાતરણની ૬૯૯ થી ૭૨૩ સુધીની ગાથાઓનું નીચે આપાન્તર આપ્યું છે.

૧. આ અસિતનું ખડું પડેલું વચન અમે બાણ્યું માટે હે ગોતમ, સર્વધર્મની પાર ગયેલું તે તને પૂછીએ છીએ.

૨. ધરખાર વિનાના ચમેલાને અને ભિક્ષુની ચર્ખાની શોધ કરનાગને માટે ઉત્તમ મુનિપદ ક્યુ તે હે મુનિ, પૂછાયલો એવો મને કહે.

૩. ભગવાને કહ્યું “ કુષ્કર અને અમલમા મુકતું મુરિકલ એવું મુનિપદ હું તને સમજાવું છું. તું સ્થિર થા, દૃઢ થા.

૪. ગામમાં ગાળ કે વંદનાથી સમાન ભાવ રાખવો. મનમાં ખરાબ લાગણી ન થવા દેવી અને અભિમાન રાખ્યા વિના ચર્ખા કરવી.

૫. વનમાં નાની મોટી જવાણાઓની પેટે ગામમાં સ્ત્રીઓ ફરે છે. તે મુનિને લોભાવે છે. તે તમને મા લોભાવો.

૬. મૈથુન ધર્મથી વિરત થઈને, ઉચ્ચ નીચ કામનાઓ છોડી દઈને, સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓ તરફ અનાસક્ત અને અવિરુદ્ધ.

૭. ‘જેવો હું છું તેવાં એ છે જેવાં એ છે તેવો હું છું’ એ પ્રમાણે પોતાનો દાખલો લઈને કોઈને હજી નહિ કોઈનો ઘાત કરે નહિ.

૮. જ્યાં પ્રયત્નજન સક્ત થયો છે એવાં ઇચ્છા અને લોભને છોડી દઈને ચક્ષુધ્માન થઈને ચાલે, આ નરકને તરી જાય.

૯. અધ્યાદારી, મિતાદારી, અદ્ય ઇચ્છાવાળો અને અલોચુપ થાય. તે ઇન્છાની તૃપ્તિ છીપાઈને, પ્રિયવિનાનો નિવૃત્ત થાય છે.

૧૦. તે પિપ્પડને માટે વિદાર કરી આવીને વનમાં જાય, જ્યન સ્મૃતિ વાળો મુનિ વૃક્ષમૂલે આસન વાળીને એસે.

૧૧. તે ધ્યાનમાં લાગેલો ધીર વનમાં રમણીય થાય, વૃક્ષમૂલે આત્માને આનંદ આપતો ધ્યાન કરે.

૧૨. રાત્રિ પુરી થયે તે ગામ તરફ જાય. ગામના ન્યોતરને કે ગામથી કોઈ ખાવાનું લઈ આવે તેથી ખડું રાજ ન થાય.

અપભ્રંશનું વ્યાકરણ.

અપભ્રંશમાં થએલો સ્વરોનો અને વ્યંજનોનો ભ્રંશ (વિકાર):

૨આર્ષ સંસ્કૃત, સંસ્કૃત, વ્યાપક પ્રાકૃત કે પ્રાતિક પ્રાકૃત શબ્દોમાં આવેલા સ્વરો અને વ્યંજનો ઉચ્ચારણાદિનાં વિકારોને લીધે જે જાતની અપભ્રંશતા પામેલા છે, તેના યોગ્ય નમૂના આ પ્રમાણે છે:

ઉ-નેઃ અ, આ:

સં૦ વાહુ-પ્રા૦ વાહા^૪ (સી૦)-અપ૦વાહુ-વાહા-વાહ । વર્તમાન ગૂજરાતી-ખાંહુ-ખાંય^૫-ખહાંય (“ બંધવ હજો બોલડે તો ય પોતાની ખાંય ”)

ઋ-નેઃ અ-આ-ઈ-ઉ:

સં૦ કૃત્ય-પ્રા૦ કિચ્ચ^૬-અપ૦-કૃચ્ચુ-કાચ્ચ । વર્ત૦ ગૂ૦-કાચુ^૭-કૃત્ય-કૃત્ય.

૧. મારા રચેલા ‘ પ્રાકૃત-પ્રવેશ ’ નામક અમુદ્રિત પ્રાકૃત વ્યાકરણનું આ એક છેલ્લું પ્રકરણ છે.

૨. આર્ષ સંસ્કૃત એટલે વૈદિક સંસ્કૃત.

૩. શબ્દોનાં મૂળ રૂપોને અપભ્રંશ થવામાં આવેલાં કારણો આ પ્રમાણે છે :

(૧) સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણની ખામી. (૨) વ્યાકરણ શાસ્ત્રની મર્યાદા કે મહત્તાનો ભંગ. (૩) અલંકારનું આધિક્ય. (૪) અક્ષરોને ભૂંસાડવા વા અક્ષરોને અસ્પષ્ટ રીતે મુદારવો (પ્રચ્છાદન.) (૫) બોલનાર, લખનાર કે વાંચનારનો ભ્રમ. (૬) જેવું લખ્યું હોય તેવું વાંચ્યું વા જેવું સાંભળ્યું હોય તેવું બોલવું-ધત્વાદિ. (આ વિશેની વધુ સમજૂતી માટે જુઓ શ્રીહરીવિજયરાસમાંનો મારો (ગૂજરાતી-ભાષા ’ વિષેનો નિબંધ-પૃ૦ ૫૫-૫૮ દેવગંદ લાલભાઈની આવૃત્તિ.)

૪. જુઓ પ્રા૦ વ્યા૦ હે૦ ૮-૧-૩૬ સૂત્ર.

૫. ‘ બાહુ ’ ના અપભ્રંશરૂપ ‘ બાહ ’ સાથે ‘ બાંય ’ રૂપને સરખાવો : જોરદાર ઉચ્ચારવાળા સંસ્કૃત શબ્દો પાલી-પ્રાકૃતમાં નદમ અને છે, તો પણ પોતાનું માત્રા-પરિમાણ જરાજર જળાવવા સાથે એ જોરદાર ઉચ્ચારના નિશાનને તેઓ છોડતા નથી: વક-વક-વાંકું । વૃશ્ચિક-વિચ્ચિઝ-વિછી । છિદ્ર-છિંદું । જુઓ (પ્રા૦ વ્યા૦ હે૦ ૮-૧-૨૬ વગેરે સૂત્રો). આ ધોરણને અનુસારે મંદાપ્રાણવાળા ‘ બાહુ ’ શબ્દનું ‘ બાંય ’ રૂપ થએલું છે, એટલે ‘ હ ’ નો ભાર અનુસ્વારે લીધો અને ‘ ય ’ રૂપમાં ‘ હ ’ હલકો થયો. અનેક બારે વ્યંજનોને હલકા કરવા માટે ‘ પ્રાકૃત ’ માં ‘ ય ’ ની વપરાશ સુપ્રતીત છે. (જુઓ પ્રા૦ વ્યા૦ હે૦ ૮-૧-૧૭૭ તથા ૧૮૦)

૬. જુ૦ હે૦ ૮-૧-૧૨૮ તથા ૮-૨-૧૩.

૭. ‘ ઘૃત=ઘચ્ચ, તૃણ=ત્તણ ’ વગેરે પાલી પ્રાકૃત શબ્દોની ખેડે અહીં પણ ‘ ઋ ’ નો ‘ અ ’ રૂપે ભ્રંશ થએલો છે. જુ૦ હે૦ ૮-૧-૧૨૬.

૮. જેમાં દળ પળ માંમ ‘ મર્યાપામં ’ ખામી હોય-તેવો ભાવ બતાવવા માટે સં, નોદબવ

સં. તૃણ-પ્રા. તળ-અપ. તૃણ-તિણ-તણ । વર્. ગૂંતરણ^{૧૦}-તણ^{૧૧} ।
 સં. વૃષ્ટ-પ્રા. પટ્ટ^{૧૨}-પિટ્ટ-અપ. પુટ્ટિ-પિટ્ટિ-પટ્ટિ । વર્. ગૂં^{૧૩}-પુંડું-પુંડી પીઠ^{૧૪} ।
 સં. સુકૃત-પ્રા. ^{૧૫}સુકય-શૌ. સુકદ-અપ. સુકિડ^{૧૬}-સુકિદુ-સુકુદુ^{૧૭} । વર્. ગૂં-સુકૃત-સુકૃત.

‘કૃત્ય’ (કૃત્ય એટલે કરવા લાયક-કરેલું નહિ અર્થાત્ અપૂર્ણ) શબ્દ બંધ બેસતો લાગે છે એથી એ શબ્દનું ‘કૃત્ય’ કે ‘કાત્ય’ રૂપ કદાચ લોકપ્રસિદ્ધ ‘કાયા’ ના ભાવને સૂચવે (?). હીંદીભાષાના કાશમાં ‘કૃત્યા’ શબ્દનો સંબંધ સં. ‘કપણ’ સાથે જણાવેલો છે, એ બરાબર હું સમજી શક્યો નથી. એ ‘કૃત્ય’ શબ્દનો ‘કૃત્ય’ બ્રંશ ‘કાર્ય’ (કાજ-કામ)ના ભાવને જણાવે છે : “કર્ષ્ય કોઢુંયં ઘણે” દેશીનામમાલા-પૃ. ૬૯, માં ૨. જૈનસંપ્રદાયના હેદય (પ્રાયશ્ચિત્ત-અર્થ) ‘નિશીય’ની ચૂર્ણિમાં (જૂઓ અભિધાનરાત્રે-‘કિચ્ચકર’ શબ્દ) એક સ્થળે ‘કિચ્ચકર’ શબ્દનો પ્રયોગ ‘ગામનો મુખી’ કે ‘ગામનો વડો’ એ અર્થમાં પણ થયેલો છે-“ (કિચ્ચકરો) ગ્રામકાર્યે નિયુક્તે-ગ્રામવ્યાપકે.”

૯. જૂઓ હે. ૮-૧-૧૨૧.

૧૦. ‘તૃણ’ શબ્દનો ‘ઋ’ ગુણરૂપે બ્રંશ પામી નરમ થયો છે.

૧૧. એ જ નરમ થયેલો : ‘તરણ’ ઉચ્ચારનાભ્યનેલીધે ‘તણ’ થયો છે.

૧૨. જૂઓ હે. ૮-૧-૧૨૬ અને ‘પિટ્ટ’ તથા ‘પુટ્ટ’ માટે જૂઓ હે. ૮-૧-

૧૨૮-૧૩૧.

૧૩. અપ. ‘પુટ્ટિ’ રૂપ સાથે ‘પુંડું’ કે ‘પુંડી’ રૂપનો સંબંધ સાધી શકાય છે-અર્થમાં પણ એ બન્ને-પ્રકૃતિ-વિકૃતિ-સમાન જેવી છે. હસ્તલિખિત (પ્રતિઓનાં) પાનાઓનાં પેલી તરફના (આપણી સામી બાજુના) લખાણને પહેલી ‘પુંડી’નું લખાણ અને બીજી તરફના લખાણને બીજી ‘પુંડી’નું લખાણ કહેવાની રીત જૈન સાધુઓમાં તો પ્રચલિત છે. જૈન ભાષામાં જે માટે ‘પુંડિઉ’ શબ્દ વપરાય છે તે પણ, આ ‘પુટ્ટિ’ પ્રકૃતિક છે (‘પુંડિઉ’ એટલે ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન દેવાની જગ્યાએ વ્યાખ્યાતાની પીઠ પાછળ આવેલું બહુમહ્ય વસ્ત્ર)

૧૪. જૂઓ હે. ૮-૧-૧૨૮. આ સૂત્ર તો ‘ઋ’ના ‘ઇ’ બ્રંશ થયાનું જણાવે છે, છતાં અહીં જે ‘ઈ’ (‘પીઠ’) જણાય છે તે માત્ર ‘પુંડી’ના માર સંચવાય માટે જ.

૧૫. જૂઓ ટિપ્પ. ૧. તથા અહીં ‘ય’ના રૂપમાં ‘ત’ નરમ થયો છે.-‘ત’ અને ‘ય’ બન્ને વ્યંજન હોવા ઉપરાંત અલ્પપ્રાણ છે, ‘ય’ તો ઘણા વ્યંજનને બાર ઉતારે છે માટે ‘ત’ કરતાં પણ વિશેષ અલ્પપ્રાણ હોવો જોઈએ.

૧૬. જૂઓ ટિપ્પ. ૯ (‘ઋ’-નો ‘ઇ’)

૧૭. શૌરસેની પ્રાકૃતમાં ‘ત’ને સ્થળે બહુધા ‘દ’જ બોલાય છે : જૂઓ હે. ૮-૪-૨૬૦. એની અસર અહીં — ‘સુકિડ’ કે ‘સુકુદુ’માં થયેલી છે. આર્થ સંસ્કૃત કે સંસ્કૃત શબ્દો પ્રાકૃતમાં આવતાં નરમ બને છે.-એમ જણાવ્યું છે. પણ પ્રાંતિ પ્રાકૃત-

લૂ-નો ઈ-ઈલિ:

સં० લૂઠ્ઠ-પ્રા० કિલિઠ્ઠ^{૧૮}-અપ०-કિઠ્ઠઓ-કિલિઠ્ઠઓ ।

એ-નો ઇ-ઈ:

સં० રેલા-પ્રા० રેલા-અપ०-લિહ-લીહ-લેહ । વર્ત० ગૂં-લિહ-લીહ-લીટા, લીટી.

ઐ-નો ઐઊ-ઐઐ:

સં० ગૌરી-પ્રાં ગૌરી-અપ० ગઝરિ-ગૌરિ । વર્ત० ગૂં-ગૌરી-ગોરી-ગવરી-ગઝરી ।

ઉચ્ચારણ:

(કેટલેક સ્થળે દ્વિમાત્રિંસ સ્વરનો ઉચ્ચાર ધણે ભાગે એકમાત્રિક સ્વર જેવો થાય છે:)

સં० સુલેન આસે-પ્રાંસુલેન અઢ્ઠામિ-અપ० સુલે અઢ્ઠાં । વર્ત० ગૂં-સુલે હું ।

(ઉચ્ચારણાદિના વિકારને લીધે એ સ્વર વચ્ચે રહેલો વ્યંજન ધણે ભાગે વિકૃત થયે નય છે:)

ક-નો ગ :

સં० વિશ્વોમકર-પ્રાં વિચ્છોદયર-અપ० વિચ્છોદયર । વર્ત० ગૂં વિશ્વોભકર ।

ખ-નો ધ :

સં० સુલ પ્રાં સુલ-અપ०-સુલ-સુલિ^{૧૯} । વર્ત० ગૂં-સુખ ।

ત-નો દ :

[કીધું]

સં० કવિત-પ્રાં કહિઅ-શૌં કવિદ-કહિદ-અપ० કવિદુ । વર્ત० ગૂં-કહિઉ-કહું,

થ-નો ધ, પ-નો ખ :

સં० શવડ^{૨૦}-પ્રાં સવહ-શૌં સવહ-સવવ-અપ०સવવુ-સવવુ । વર્ત० ગૂં શવય ।

ફ નો ભ :

સં० સકલ પ્રાં સહલ-સમલ-અપ० સમલડ । વર્ત० ગૂં સફળ ।

માં એટલે શૌરસેની પ્રાકૃત, માગંધી પ્રાકૃત, પૈશાચી પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં તો ધણે ઠેકાણે એથી વધતું પણ જનનું જણાય છે: ' સુકિદુ 'માં ' ત ' ' ય 'ના રૂપમાં હલકો થવાને બદલે હલટો મહાપ્રાણ ' દ ' રૂપમાં ભંશ પામેલો છે—મનુષ્યોનાં કંઠાદિ ઉચ્ચારસ્થાનો અને આસ્પ્રપ્રધનો એવાં વિચિત્ર છે કે, કેટલીએ વાર તો એ આખાને આખા વ્યંજનોને ગળી નય છે અને કેટલીએ વાર એ સરળ ઉચ્ચારને બદલે વિશેષ કિલ્લ ઉચ્ચાર પણ ઉપજાવે છે—સંભવ છે કે, આમાં ભૂગોલની પણ અસર કારણ હોય.

૧૮. જૂઓ હેં ૮-૧-૧૪૫.

૧૯. સિંહરાજના ' પ્રાકૃતરૂપાવતાર 'માં ' ચંદુલ્લુચ 'ને ' ચતુર્ભુજ 'ના અપભ્રંશરૂપે જણાવેલો છે એટલે ' સુલ ' નો અપભ્રંશ ' સુખ 'ના ' સુધ 'ની પેઠે ' મુધ ' પણ થતો જણાય છે.

૨૦. આના સમાનાર્થક સં. ' શાવ: ' ઉપરથી પ્રાં સાવો અને ' સવો ' થાય છે. આપણી બાપામાં ' સોગલ ' અર્થમાં વપરાતા ' સમ ' શબ્દની પ્રકૃતિ એ ' સમ્મે ' જનિતોય

સં० તૃણ-પ્રા० તળ-અપ૦તૃણુ-તિણુ-તણુ । વર્ત૦ ગૂંતરણું^{૧૦}-તણું^{૧૧} ।
 સં० પૃષ્ઠ-પ્રા० પૃઠ્ઠ^{૧૨}-વિઠ્ઠ-અપ૦-પુઠ્ઠિ-પિઠ્ઠિ-પઠ્ઠિ । વર્ત૦ ગૂં^{૧૩}-પુંહું-પુંહી પીઠ^{૧૪} ।
 સં० સુકૃત-પ્રા० ^{૧૫}સુકૃત-શૌં સુકૃત-અપ૦સુકૃત^{૧૬}-સુકૃદુ-સુકૃદુ^{૧૭} । વર્ત૦
 ગૂં-સુકૃત-સુકૃત.

‘કૃત્ય’ (કૃત્ય એટલે કરવા લાયક-કરેલું નહિ અર્થાત્ અપૂર્ણ) શબ્દ બંધ એસેતો લાગે છે એથી એ શબ્દનું ‘કૃત્ય’ કે ‘કાત્ય’ રૂપ કદાચ લોકપ્રસિદ્ધ ‘કાત્યા’ ના ભાવને સૂચવે (?). હીંદીભાષાના કોશમાં ‘કૃત્યા’ શબ્દનો સંબંધ સં. ‘કષણ’ સાથે જણાવેલો છે, એ બરાબર હું સમજી શક્યો નથી. એ ‘કૃત્ય’ શબ્દનો ‘કૃત્ય’ બ્રંશ ‘કાર્ય’ (કાજ-કામ)ના ભાવને જણાવે છે : “ કષ્ઠં કોઢુંલં કલ્પે ” દેશીનામમાલા-પૃ૦ ૬૯, ગાં ૨. જૈનસંપ્રદાયના છેદસૂત્ર (પ્રાયશ્ચિત્ત-અર્થ) ‘ નિશીય ’ની ચૂર્ણિમાં (જૂઓ અભિધાનરાત્રે-૬- ‘કિત્યકર’ શબ્દ) એક રચને ‘કિત્યકર’ શબ્દનો પ્રયોગ ‘ગામનો મુખી’ કે ‘ગામનો વડો’ એ અર્થમાં પણ થયેલો છે-“ (કિચ્ચકરો) ગ્રામકાર્યે નિયુક્તે-ગ્રામવ્યાપકે. ”

૯. જૂઓ હેં ૮-૧-૧૨૬.

૧૦. ‘તૃણુ’ શબ્દનો ‘ઋ’ ગુણરૂપે બ્રંશ પામી નરમ થયો છે.

૧૧. એ જ નરમ થયેલો : ‘તરણુ’ ઉચ્ચારરાભરપનેલીધે ‘તણુ’ થયો છે.

૧૨. જૂઓ હેં ૮-૧-૧૨૬ અને ‘પિઠ્ઠ’ તથા ‘પુઠ્ઠ’ માટે જૂઓ હેં ૮-૧-૧૨૮-૧૩૧.

૧૩. અપ૦ ‘પુઠ્ઠિ’ રૂપ સાથે ‘પુંહું’ કે ‘પુંહી’ રૂપનો સંબંધ સાધી શકાય છે-અર્થમાં પણ એ બન્ને-પ્રકૃતિ-વિકૃતિ-સમાન જેવી છે. હસ્તલિખિત (પ્રતિઓનાં) પાનાઓનાં પેલી તરફના (આપણી સામી બાજુના) લખાણને પહેલી ‘પુંઠી’ નું લખાણ અને બીજી તરફના લખાણને બીજી ‘પુંહી’ નું લખાણ કહેવાની રીત જૈન સાધુઓમાં તો પ્રચલિત છે. જૈન ભાષામાં જે માટે ‘પુંઠિ’ શબ્દ વપરાય છે તે પણ, આ ‘પુઠ્ઠિ’ પ્રકૃતિક છે (‘પુંઠિ’ એટલે ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન દેવાની જગ્યાએ વ્યાખ્યાતાની પીઠ પાછળ આવેલું બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર)

૧૪. જૂઓ હેં ૮-૧-૧૨૮. આ સૂત્ર તો ‘ઋ’નો ‘ઘ’ બ્રંશ યથાનું જણાવે છે, છતાં અહીં જે ‘ઈ’ (‘પીઠ’) જણાય છે તે માત્ર ‘ઘ’નો ખાર સચવાય માટે જ.

૧૫. જૂઓ ટિપ્પ૦ ૬. તથા અહીં ‘ય’ના રૂપમાં ‘ત’ નરમ થયો છે.-‘ત’ અને ‘ય’ બન્ને વ્યંજન હોવા ઉપરાંત અલ્પપ્રાણ છે, ‘ય’ તો ધણા ય વ્યંજનોનો ભાર ઉતારે છે માટે ‘ત’ દરતાં પણ વિશેષ અલ્પપ્રાણ હોવો જોઈએ.

૧૬. જૂઓ ટિપ્પ૦ ૯ (‘ઋ’-નો ‘ઘ’)

૧૭. શૌરસેની પ્રાકૃતમાં ‘ત’ને રચને બહુધા ‘દ’જ બોલાય છે : જૂઓ હેં ૮-૪-૨૬૦. એની અસર અહીં — ‘સુકિદ્’ કે ‘સુકિદ્’માં થયેલી છે. આર્ષ સંસ્કૃત કે સંસ્કૃત શબ્દો પ્રાકૃતમાં આવતાં નરમ બને છે, એમ જણાયું છે, પણ પ્રાંતિક પ્રાકૃત-

લૂ-નો ઈ-ઈલિ:

સં. કલૂન્ન-પ્રા. કિલિન્ન^{૧૮}-અપ. કિન્નઓ-કિલિન્નઓ ।

એ-નો ઇ-ઈ:

સં. રેઘા-પ્રા. રેઘા-અપ. લિહ-લીહ-લેહ । વર્ત. ગૂં-લિહ-લીહ-લીટા, લીટી.

ઐ-નો અઉ-ઐ:

સં. ગૌરી-પ્રા. ગોરી-અપ. ગડરિ-ગોરિ । વર્ત. ગૂં-ગૌરી-ગોરી-ગવરી-ગઝરી ।

ઉચ્ચારણ:

(કેટલેક સ્થળે દ્વિમાત્રિઃ સ્વરનો ઉચ્ચાર ધણે ભાગે એકમાત્રિક સ્વર જેનો યાચ છે:)

સં. સુલેન આસે-પ્રા. સુલેન અઘ્ઠામિ-અપ. સુર્વે અઘ્ઠઠં । વર્ત. ગૂં-સુર્વે છું ।

(ઉચ્ચારણાદિના વિકારને લીધે એ સ્વર વચ્ચે રહેલો વ્યંજન ધણે ભાગે વિકૃત થઇ જાય છે:)

ક-નો ગ :

સં. વિશ્વોમકર-પ્રા. વિચ્છોદ્ધયર-અપ. વિચ્છોદ્ધગર । વર્ત. ગૂં વિશ્વોમકર ।

ખ-નો ધ :

સં. સુલ પ્રા. સુહ-અપ. સુઘ-સુધિ^{૧૯} । વર્ત. ગૂં-સુખ ।

ત-નો દ :

[કાધું]

સં. કથિત-પ્રા. કદિઅ-શૌ. કધિદ-કદિદ-અપ. કવિદુ । વર્ત. ગૂં-કહિઉ-કહું,

થ-નો ધ, ધ-નો ખ :

સં. શવય^{૨૦}-પ્રા. સવહ-શૌ. સવહ-મવવ-અપ. સવધુ-સવધુ । વર્ત. ગૂં શપથ ।

ફ-નો ભ :

સં. મકલ પ્રા. મહલ-સમલ-અપ. સમલડ । વર્ત. ગૂં સફળ ।

માં એટલે શૌરસેની પ્રાકૃત, માગંધી પ્રાકૃત, પૈશાચી પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં તો ધણે ટેકાણે એથી ઉત્પન્ન પણ જનતું જણાય છે: 'સુકિદુ'માં 'ત' 'ય'ના રૂપમાં હલકો થવાને બદલે હલકો મલાપ્રાણ 'દ' રૂપમાં બ્રંશ પામેલો છે—મનુષ્યોનાં કંઠાદિ ઉચ્ચારસ્થાનો અને આસ્પ્રથતો એવાં વિચિત્ર છે કે, કેટલીએ વાર તો એ આખાને આખા વ્યંજનોને ગળી જાય છે અને કેટલીએ વાર એ સરળ ઉચ્ચારને બદલે વિશેષ કિલ્લ ઉચ્ચાર પણ ઉપજાવે છે—સંભવ છે કે, આમાં ભૂગોલની પણ અસર દારણ હોય.

૧૮. જૂઓ હેં ૮-૧-૧૪૫.

૧૯. સિંહરાજના 'પ્રાકૃતરૂપાવતાર'માં 'ચતુર્ચુષ'ને 'ચતુર્મુખ'ના અપભ્રંશરૂપે જણાવેલો છે એટલે 'મુલ' નો અપભ્રંશ 'મુળ'ના 'મુધ'ની પોઠે 'મુધ' પણ થતો જણાય છે.

૨૦. આના સમાનાર્થક સં. 'શાપ:' ઉપરથી પ્રા. સાવો અને 'સવો' યાય છે. આપણી બાપામાં 'સોગન' અર્થમાં વપરાતા 'સમ' શબ્દની પ્રકૃતિ એ 'સવો' જાણી હોય.

મ-નો વૈ :

સં. કમલ-પ્રા. કમલ-અપ. કવૈલુ-કમલુ । વર્ત. ગૂ. કમલ-કમળ ।

સં. તથા-પ્રા. તહા-તહ-અપ. તિમ-તિવૈ, તેમ, તેવૈ । વર્ત. ગૂ. તેમ ।

સં. ભ્રમર-પ્રા. ભમર-ભસલ-અપ. ભવૈહ, ભમરહ । વર્ત. ગૂ. ભમર, ભમર ।

સં. યથા-પ્રા. જહ, જહા-અપ. જિમ-જિવૈ, જેમ, જેવૈ । વર્ત. ગૂ. જેમ ।

લોપ :

(ધણે ભાગે સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પાછલો સંયુક્ત બોલાતો નથી :)

સં. પ્રિય-પ્રા. વિઅ-વિય-અપ. વિડ, પ્રિય । વર્ત. ગૂ. પિડ, પ્રિય, પ્રિયકાર-
પ્યારો, પ્રિયકારી, પ્યારી ।

ઉચ્ચેરણુ :

(ક્યાંય ક્યાંય તો લુપ્ત વ્યંજનને સ્થાને ' રેષ ' નો ઉચ્ચાર થાય છે :)

સં. વ્યાસ-પ્રા. વાસ-અપ. વ્રામ, વાસ । વર્ત. ગૂ. વ્યાસ ।

આદેશ :

(' મ્હ ' ને સ્થાને ' મ્હ ' પણ બોલાય છે :)

સં. ગ્રીષ્મ-પ્રા. ગિમ્હ-અપ. ગિમ્હો, ગિમ્મો । વર્ત. ગૂ. ગ્રીષ્મ, ગ્રીષ્મ, ગરમ, ગરમી ।

સં. શ્લેષ્મ-પ્રા. સિમ્હ-અપ. સિમ્હો, સિમ્મો । વર્ત. ગૂ. શ્લેષ્મ, શ્લેષ્મ, સળેષ્મ ।

' સંબંધી ' શબ્દના સ્થાનમાં ' કેર ' અને ' તણ ' એવા બે આદેશ થાય છે :
જસુ કેર-ગૂ. જેના સંબંધી અમ્હદંતણુ-ગૂ. અમારા સંબંધી (આ ' કેર ' અને ' તણ ' ની મૂળ પ્રકૃતિ માટે પ્રસંગે હવે પછી વીગતથી ચર્ચા કરવાની છે)

સંપ્રસારણુ :

(ઉચ્ચારણુની સરળતા માટે ધણે સ્થળે બે સ્વર વચ્ચે આવેલા વ્યંજનને પડતો મુકવામાં આવે છે, એટલે બે સ્વર વચ્ચે આવેલા ' ય ' અને ' વ ' નું સંપ્રસારણુ કરી (' ધિ ' અને ' ઉ ' ના રૂપમાં ફેરવી) તેને આગલા સ્વર સાથે સાંધી દેવામાં આવે છે માટે જ શબ્દની માત્રાના પરિભાષને પ્રાયઃ ઘટ લાગતી નથી :)

સં. યચન-પ્રા. યચન-અપ. વેણ, વીણ । વર્ત. ગૂ. યચન, વેણ ।

સં. શયન-પ્રા. મયન-પા. સેન-રૂ. અપ. સેણ । વર્ત. ગૂ. શયન ।

સં. નયન-પ્રા. નયન-અપ. નેણ । વર્ત. ગૂ. નયન, નેણ । નેન- (લિંદી)

સં. નવનીત-પ્રા. નવનીત } -અપ. નોનીત । લોની- (મરાઠી)
નવનીત

આચાર્ય હિમચંદ્રે આપેલા કેટલાક શબ્દો :

(આ નીચે જે શબ્દો આપવામાં આવેલા છે તેમાંના કેટલાક વ્યુત્પન્ન છે, અને દેશ (અવ્યુત્પન્ન) વધારે છે :)

[સં. દિદશ-પ્રા. દિદશ-] અપ. અદશ, યદ વર્ત. ગૂ. એવું । એના (લિંદી)

[મં. અન્યાદશ-પ્રા. અન્નાદિમ-] -અપ. અન્નાદિસ ।

૨૧. પાલી (પ્રાકૃતી-પાયહી-પાયલી-પાલી) સાહિત્યમાં પણ આ શબ્દ વપરાયેલો છે : - " સેનાસનચારિક " - વિગદિમગ્ગ પ. ૨૫

અદસ્-અસુ

પાં બહુ. ઓર [સં. અમી, પ્રા. અમ્.]

દિ. બહુ. ઓર. [સં. અમ્ન, પ્રા. અમ્, અમુળો.]

બાકી બધાં ઉદારાંત નામની બેયો.

કિમ્-ક, કવણ, કાંઈ.✽

પં. એક. કિદે, કવણિદે, કાઠાં, કઠાં, કવણાઠાં, કવણઠાં [સં. કસ્માત્ પ્રા. કમ્ઠા, કૌસ, કિના.]

ચ. પ. એક. કાસુ, કસુ, કસ્સુ, કવણસુ, કવણસુ, કાહો, કઠા, ક, કા, કવણાહો, કવણહો, કવણ,

કવણા [સં. કસ્મ, પ્રા. કસ્સ, કાસ.]

બાકી બધાં સર્વેની બેય.

યત્-જ

પાં એક. યુ, જી, જ, જા, ધું [સં. યઃ પ્રા. જી]

દિ. એક. યુ, જ, જા, ધું [સં. યમ્ પ્રા. જં.]

ચ. પ. એક. જાસુ, જસુ, જસ્સુ, જાહો, જહો, જ, જા, [સં. યમ્ય, પ્રા. જસ્સ, જાસ.]

બાકી બધાં સર્વેની બેય.

તત્-ત

પાં એક. સુ, સો, સ, સા, તં ધું [સં. સઃ પ્રા. સો]

દિ. એક. સુ, સ, સા, તં, ધું [સં. તમ્ પ્રા. તેં]

ચ. પ. એક. તાસુ, તસુ, તસ્સુ, તાહો, તહો, ત, તા [સં. તસ્ય પ્રા. તસ્સ, તાસ]

✽-કાર્ 'શબ્દનું' 'કાર' રૂપ હસી તેનાં રૂપો દ્વારાંતની બેયો બાજુવાનાં છે.

પ્રત્યયો.

એકવચન.

પ્ર.	°
દ્વિ.	°
ત્ર.	ર્ણ, મ્, ણ
પં.	હે
ચ. ધ.	°
સ.	હિ
સં.	°

બહુવચન.

°	°
હિ	હું
હું	હે.
હું	હિ.
હો.	°

આ બધા પ્રત્યયો પર રહેતા રહારાંત અને વડારાંત નામના અંતસ્પરનો દીર્ઘ અને હ્રસ્વ થાય છે. જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં ઉપરનો નિયમ લાગુ પડે છે.

કવિ-કર્.

એકવચન.

પ્ર.	[સં. કવિઃ પ્રા. કવો] કર, કર્.
દ્વિ.	[સં. કવિમ્ પ્રા. કવિ] કર, કર્.
ત્ર.	[સં. કવિના, પ્રા. કવિના] કરણ, -ણ, કર્ણ, જં
	કરણ, -ઈર્ણ, કર્, કર્.

બહુવચન.

કર, કર્	[સં. કવયઃ પ્રા. કવો]
કર, કર્	[સં. કવોન્ પ્રા. કવો]
કરિં, કર્ણિ	[સં. કવિભિઃ પ્રા. કવોહિ-હિ-ઈ
કરહું, કર્ણહું	[સં. કવિભ્યઃ પ્રા. કવોમો, કવિઓ વગેરે

૧ તુલના કરવાના લક્ષ્યથી માત્ર સમાન રૂપો આપ્યાં છે અને કેટલાંક સંસ્કૃત શુદ્ધ રૂપોને પણ પ્રાકૃતમાં ઉતાર્યા છે.

ચા. ૫. [સં. કવયે, કવયઃ પ્રા. કવયઃ કવિસ્સ, કવિણો] કર, કર્દ [સં. ^૧કવિમ્યઃ, કવીનામ્,

પ્રા. ૦ કવીણં કવીણ] કર્દહું, કર્દહિ, કર્દહિં, કર્દહિં [સં. કવિયુ પ્રા. કવિસુ, કવિસું]
કર્દહો, કર્દહો, કર્દહો, કર્દહો [સં. કવયઃ પ્રા. કવયો, કવિ, કવી]

એ પ્રમાણે અગ્નિ, સત્તિ, હરિ, કરિ, કાર, (કિ-કારં) ગિરિ, સડગિ (શકુનિ) હરિય, સામિ વગેરે શબ્દોનાં
રૂપો સમજવાનાં છે.

માતુ-માણુ (પુત્રના કવિ પ્રમાણે.)

એકવચન.

બહુવચન.

૫. માણુ, માણૂ

માણુ, માણૂ

દિ.

૬. માણુજ-જં, માણૂજ-યં, માણૂંદ, માણૂં, માણૂં, માણૂંદિ, માણૂંદિ.

૭. માણૂદે, માણૂદે

માણૂંદ, માણૂંદ.

૮. માણુ, માણૂ

માણૂં, માણૂં, માણૂં, માણૂં.

૯. માણુદિ, માણૂદિ

માણૂં, માણૂં, માણૂં, માણૂંદિ, માણૂંદિ.

૧૦. માણુ, માણૂ

માણૂંદો, માણૂંદો માણુ, માણૂ.

એ પ્રમાણે તદ, પસુ. પહુ, મિશ્નુ, વિહુ, ચલહુ, કહપ્પુ, યાણુ, જાણુ, ઉડ, કારુ વગેરે શબ્દોનાં રૂપો સમજવાનાં છે.

નપુંસકલિંગ,

(૧) અકારાંત, દશરાંત અને હકારાંત નપુંસકલિંગના પ્રત્યયો પુલિન્તી નેચ છે પરંતુ વિશેષ. ૩૫ પ્રમાણે છે:
(૨) પુલિંગનાં બહુવેદો ઓ પ્રત્યય નપુંસકલિંગમાં વપરાતા નથી.

પ્રા. બહુ. દં

દિ. બહુ. દં

૧ કાશ્યપો-કર્દહો-કર્દહું-કર્દહું-કર્દહું

અકારાંત નપુંસક કુંડ

એકવચન.

૦ [સં. કુણ્ડમ્ પ્રા. કુંડ] કુંડ, કુંડ, કુંડા
 ”

આજી બધાં અકારાંત પુલિંગના નેવાં છે.

અપવાદઃ ને નામોને છેડે અકારાંત ક હોય તેને પ્રથમાના એકવચનમાં તે પ્રત્યય લાગે છે:

તુંચ્છજ (તુચ્છક)

તુચ્છજે, તુચ્છઆઈ, તુચ્છઅઈ ।

”

ચારિક

ચારિજે, ચારિઆઈ, ચારિઅઈ ।

”

આજી બધાં અકારાંત કુંડની નેવાં છે.

ચારિ [સં. ચારિ પ્રા. ચારિ]

”

આજી બધાં રૂકારાંત પુલિંગના નેવાં છે.

બહુવચન.

કુંડાઈ, કુંડાઈ, કુંડાઈ [સં. કુણ્ડાનિ પ્રા. કુંડાઈ, કુંડાઈ, કુંડાનિ]

”

મગઅ (મગક)

મગઅઈ, મગઅઈ ।

”

મહુક (મધુક)

મહુકાઈ, મહુઅઈ ।

”

રૂકારાંત રૂકારાંત નપુંસક,

ચારિ

એકવચન,

બહુવચન.

ચારીઈ, ચારિઈ, [સં. ચારીનિ પ્રા. ચારીઈ, ચારીઈ, ચારીનિ]

”

तुम्ह (युष्मद्)

- ५० [सं० त्वयम्-५।० तुह]
 ६० [सं० त्वयाम्-५।० तुय]
 १० [सं० त्वया-५।० तइ]
 ५० [सं० त्वत्-५।० तुयह, तुज्झ, तइत्तो, तुज्झत्तो कोरे]
 ५० [सं० तुभ्यं, तय-५।० तु, तुज्झ]
 ५० [सं० त्वयि-५।० तइ]

तुहं
 पइ, तइ
 पइ, तइ
 तउ, तुज्झ, तुध
 तउ, तुज्झ, तुध

पइ, तइ

अम्ह (अस्मद्)

अम्हइ, अम्हे
 अम्हइ, अम्हे
 अम्हेहि
 अम्हहं

- १० [सं० अहम्-५।० हु-अहं-अहयं] हउं
 २० [सं० माम्-५।० मम, मिमं] मइं
 १० [सं० मया-५।० मइ] मइं
 १० [सं० मत्-५।० महा, मज्झा] महु, मज्झु

१० [सं० मद्याम्, मम-५।० मह, मज्झ] महु, मज्झु

१० [सं० मयि-५।० मइ] मइं

- [सं० वयम्-५।० तुम्ह]
 [सं० युष्मान्-५।० तुम्ह]
 [सं० युष्माभिः-५।० तुम्हेहि]
 [सं० युष्मत्, ५।० तुम्हाहितो तुम्हेहितो धत्सादि]
 [सं० युष्मभ्यम्, युष्माकम्, ५।० तुम्हाणं.]
 [सं० युष्मासु-५।० तुम्हासु, तुम्हेसु]

- [सं० वयम्-५।० अम्हे]
 [सं० अस्मान्-५।० अम्हे]
 [सं० अस्माभिः-५।० अम्हेहि]
 [सं० अस्मत्-५।० अम्हाहितो, अम्हेहितो.]
 [सं० अस्मभ्यम्, अस्माकम्-५।० अम्हाणं.]
 [सं० अस्मासु-५।० अम्हासु, अम्हेसु]

આભિના.

ન્યારે અકારાંત નામ સ્ત્રીલિંગે આવે છે ત્યારે તેને લગતા દેવદારોની હસ્તીકૃત આગળ જળાવાઈ ગઈ છે. તદ્દપરાંત વિશેષતા આ છે:

- ૧ નામને સ્વાર્થમાં અ, અહ, ઉહ, અહઅ, ઉહઅ; ઉહહઅ પ્રત્યયો લાગે છે.
- ૨ જે નામને છેડે કપરતા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તે નામને શ્રીલિંગમાં ‘ફ’ અને ‘આ’ પ્રત્યય લાગે છે.
- ૩ ‘આ’ પ્રત્યયની પૂર્વના અક્ષરાંત નામના અંતમાં અનેા ફ થાય છે. શ્રીલિંગ:

प्रविष्ट - पइष्ट + अ - पइष्ट + ई - पइष्टो ।
 वात्ता - वत्ता + अङ्-यत्तङ्+आ- वत्तङिआ ।
 कुटी - कुटी - उह - कुडुह + ई - कुडुहो ।
 धूली - अह - धूलङ् + आ - धूलङिआ ।
 आकारांत, ईकारांत, उकारांत अने ऊकारांत स्त्रीलिङ्ग ।
 ओऽवयव ।

ओङ्गवयन.	प्र०	०	०	के	०	०
	शि०	०	०			
	प०	०	०	म		
	प०	०	०			
	य०	०	०	प०	०	०
	स०	०	०	है	०	०
	स०	०	०	है	०	०

૧. આ પ્રત્યયો પર રહેતાં નામના અંત્ય સ્વરનો હ્રસ્વ અને દીર્ઘ થાય છે.
૨. ન્યોં શન્ય છે ત્યાં પણ ઉપરનો નિયમ લાગુ થાય છે.

५० [सं० मत्याः, मतेः, -५१० मईआ, मईअ, मईइ, मईए] मइहै, -ईहै
 ५० ५० [सं० मतये, मत्ये; मत्याः, मतेः, ५१० मईआ, मईअ, मईइ, मईए] मइहै, ईहै, मइ, मई
 ५० [सं० मत्याम्, मतो, ५१० मईआ, मईअ, मईइ, मईए] मइहि, मईहि,
 ५० [सं० हे मते! ५१० मइ, मई] मइ! मई! [सं० मतयः! ५१० मईउ, मईओ, मई.]

पइठो- (प्रणिष्ठा)

(आ हुवे पछीना नयिनां शेषीनां आगण आपेलां 'वातां' अते 'भति'नां शेषी समष्ट देवी लोभओ.)

ओकेययन.

अहुययन.

५० पइठो, पइठि

६० "

१० पइठिप, ढीप

५० पइठिहै, ढीहै,

५० १० पइठिहै, ढीहै, पइठि, पइठो,

५० पइठिहि, -ढीहि

५० पइठि, -ढी

पइठिउ, ढीउ, ढीओ, पइठि, पइठो।

"

पइठिहि, -ढीहि।

पइठिहै, ढीहै।

" पइठि, -ढी।

पइठिहि, -ढीहि।

पइठिहै, ढीहै, पइठि, ढी।

धेणु- (धेणु)

५० धेणु, -णू

६० धेणु, -णू

१० धेणुप, -णूप

धेणुउ, णूउ, णूओ, णूओ, धेणु, णू।

धेणुउ, -णूउ, -णूओ, -णूओ, धेणु, णू।

धेणुहि, -णूहि।

૧૦ ધેણુદે, -નૂદે
 ૨૦ ૫૦ ધેણુદે, -નૂદે, -ણ, નૂ,
 ૩૦ ધેણુદિ, નૂદિ,
 ૪૦ ધેણુ, -ધેણુ

૫૦ યહુ, યહ
 ૬૦ " "
 ૭૦ યહુદ, હય
 ૮૦ યહુદે, હયે
 ૯૦ ૫૦ " " યહુ, યહ
 ૧૦ યહુદિ, હસિ
 ૨૦ યહુ ! યદ !

વહુ- (વપુ)

યહુડ, હુડ, હુઓ, હુઓ, યહુ, યહુ.

" "
 યહુદિ, હસિ !
 યહુદુ, -હુદુ !

" "
 યહુદિ, યહુદિ
 યહુદો, ! હુદો, ! યહુ ! યહ ! !

સર્વોદિ (સ્ત્રીલિંગ)

મર્વોદિ શબ્દોનાં સ્ત્રીલિંગી રૂપાભ્યાસો ૬૫૨ જાણાવેલ આકારાંત ફરકાંત અને ઉદાહરણ શબ્દોની નેચા છે ખાટ તેને બાલો જાણી જાણી નથી.

સ્ત્રીલિંગ પ્રકરણ.) નેમકે:

પુલિંગ.

સર્વ - સબ્બ
 હદમ્- હમ
 પત્તદ્-પઞ (દ)
 કિમ્-ક.

સ્ત્રીલિંગ.

મજ્ઞી, સબ્બા, સાદી, સાદા
 હમી, હમા, આયા, આયી
 પદ્, પઞા, પઘી, પદા
 કી, કા, કવણી, કવણા, કાર

[સં. ક્રાતુ-શાં— શીં અ—
માય, માહ, માડ.
માદ, માદિ, માદુ,
[સં. નેતુ-શાં— શીં અ—
નેય, નેદ, નેડ
નેદ, નેદિ, નેદુ

અપભ્રંશ નામકાંડાધિકાર.

ધાતુકાંડ.

પ્રાકૃત અને શૈરસેનીના આખ્યાતકાંડ પ્રમાણે અપભ્રંશના પશુ આખ્યાતકાંડની પ્રક્રિયા સમજવાની છે. અર્થાત્ તેમાં ને સામાન્ય અને વિશેષ નિયમો જણાવ્યા છે તે બધા અહીં લાગુ થાય છે. પરંતુ જે ખાસ વિશેષતા છે તેને અહીં જણાવીએ છીએ.

વર્તમાનકાળ.

૧	પું	કં,	સિ	હું,	મ,	મુ,	મો ।
૨	પું	હિ,	સિ,	હુ,	હ,	ધ,	ત્યા ।
૩	પું	ફ,	પ,	હિ,	ન્તિ,	ન્તે,	ફરે ।

મળ

૧ પું [સંં મળામિ, પ્રાં મળામિ, મળેમિ] મળડં, મળેડં, મળહું, મળેહું, મળમ, મળામ, જિમ, જોમ, મળમુ, મળામુ, ~જિમ, જોમ, મળમો, મળામો, જિમો, જોમો, [સંં મળામઃ પ્રાં મળામો, મળેમો, મળિમો, મળમો] મળહુ, જોહુ મળહ, જોહ, જોધ, જોધ, મળહત્યા, જોહત્યા, મળિત્યા [સંં મળય, મળેહ, મળેધ, મળેધ] ધોં મળધ, મળેધ]

૨ પું [સંં મળાસિ, પ્રાં મળાસિ, મળેસિ] મળહિ, જોહિ, જાસિ, જોસિ, જાસે, જોસે,

આદ્યાર્થ-વિધર્થ,--

- ૧ પું મુ
- ૨ પું દ, ડ, મુ, દજ્ઞમુ, દજ્ઞહિ, રજ્ઞે, હિ
- ૩ પું ડ, હુ.

મો ।
હ ।
નુ ।

હસ

હસમો, મામો, સિમો, મેમો, [સં. હમામ]
હમહ, હમેહ, [સં. હમત]

૧ પું હમમુ, નિમુ, સામુ, મેમુ
૨ પું [સં. હમ] હમિ, હમુ, હને, હમમુ, મેમુ, હમેજ્ઞમુ,
હમેજ્ઞેહિ, હમેજ્ઞે, હમ.

૩ પું [સં. હમતુ] હમતેડ, હેડ, મહુ, મેહુ,
આ સિવાય પૂર્વજ્ઞા, ક્રિયાસિપતિ, પ્રેરક, સ્વભોધ અને નામધાતુ ક્યારે નિરોધાતકાંડ (આખાતકાંડ) માં દર્શાવેલ છે.

અનિયમિત ધાતુઓ.

પ્રી-ક્રીસુ, ક્રિણ, ક્રે.
મૂ-મૂચ, પ+મૂચ (પ્ર+મૂ)
દૂ-દૂચ, દૂ પ્રાં ક્રીહ-ગ્રાં બ્રા.ક્રાં.

વ્રજ-વ્રજ
દશ-પ્રસ્સ
ગ્રહ-ગૃણ
તથા-છોહ ગ્રાં છો.કાવં.
જલક-ગ્રાં જા.કાવં.

પુટુક
ચમ્પ-ગ્રાં ચાંપકં
સુટુક-ગ્રાં આટકં
પુટુક

॥ દનિ આચ્યાતકાંડ ॥

કૃદંતકાંડ.

૧ ધાતુને અણઅ પ્રત્યય લગાડવાથી તે કૃત્તૃબ્યક નામ બને છે.

મારિ+અણઅ-મારણઅ । (મારણકાર-
મારણઆર-મારણાર-મારનાર)
વ્રજ+અણઅ-વ્રજણઅ । (વગાડનાર)
પ્રસ્મ+અણઅ-પ્રસ્સણઅ । (જોનાર)
ધાતુને પૂર્વ, અણ, અણહ, અણહિ,
પ્રત્યય લગાડવાથી તે હેતુવર્થકૃદંત બને છે.

ચય + પૂર્વ - ચપર્વ (ત્યક્તુમ)
મુજ + અણ - મુંજણ (મોક્તુમ)
મુજ + અણહ-મુંજણર્વ (મોક્તુમ)
તેચ + અણહિ - તેચણહિ (નેચિતુમ)

દા+પૂર્વ-દેવં (વાતુમ)

કર + અણ કરણ (કર્તુમ)
મુજ+અણર્વ-મુંજણર્વ (મોક્તુમ)
મુંજ+અણર્વ-મુંજણર્વ (મોક્તુમ)

ચોહ+અણઅ-ચોહણઅ । (ચોલનાર)
મમ+અણઅ-મસણઅ । (મમનાર)
છોહ+અણઅ-છોહણઅ । (છોલનાર)
જલક+અણઅ-જલકણઆ (જલકનાર)
પ્રપિ, પ્રપિણુ, પ્રપિ અને પ્રપિ.

કર + પલ્પિ - કરેલ્પિ (કર્તુમ્)
 કર + પલ્પિણુ - કરેલ્પિણુ (કર્તુમ્)
 કર + પલ્પિ - કરેલ્પિ (")
 કર + પલ્પિણુ - કરેલ્પિણુ (")

૩ ધાતુને પલ્પિ, પલ્પિણુ, પલ્પિ, પલ્પિણુ, ઇ, ઇડ, ઇલિ અને અલિ પ્રત્યય લગાડવાથી અપભ્રંશ બને છે.

જિ + પલ્પિ - જોલ્પિ (જિત્વ)
 જા + પલ્પિણુ - જોલ્પિણુ (જિત્વ)
 જા + પલ્પિ - જોલ્પિ (")
 જા + પલ્પિણુ - જોલ્પિણુ (")
 જિ + પલ્પિ - જોલ્પિ (જિત્વા)
 જા + પલ્પિણુ - જોલ્પિણુ (જિત્વા)
 જા + પલ્પિ - જોલ્પિ (જાત્વા) ગૂં લેધ
 જા + પલ્પિણુ - જોલ્પિણુ (જાત્વા)

૪ ગમ ધાતુને લાગતા પલ્પિ અને પલ્પિણુ પ્રત્યયના ન ગેા લોપ થાય છે.

ગમ - પલ્પિ - ગમ્પિ (ગમ્તુમ્ , ગત્વા) ગમ - પલ્પિણુ - ગમ્પિણુ (ગમ્તુમ્ , ગત્વા)

૫ ધાતુને રપલ્પવડે, રપલ્પવડે અને રવા પ્રત્યય લગાડવાથી તે સલ્લભેદી કૃદંત નામ બને છે.

કર - રપલ્પવડે - કરિપલ્પવડે (કર્તવ્યમ્) ગૂં રપલ્પ
 મર - રપલ્પવડે - મરિપલ્પવડે (મર્તવ્યમ્) , , રપલ્પ
 સર - રપલ્પવડે - સરિપલ્પવડે (સર્તવ્યમ્) , , સરપલ્પ

॥ इति कृदन्तकांड ॥

તદ્વિતકાંડ.

૧ નામને સ્વાર્થમાં અ, અડ, અલ, અલ, અલ અને અલલ્પાં પ્રત્યય લાગે છે.

દટ - વિટ+અ - વિટઅ ।

દોપ - દોપ + અડ - દોસડ ।

કુત - કિઅ - અ - કિઅ ।

કુડ - કુડ + અલ - કુલ । ગૂં કુલ (તેલનું)

દુઃખ - દિઃખ - અઢા દિઃખાં. યૂં દિઃખાં.
 ન્યૂંડ - હાલુડા - ન્યૂંડા.
 ૨ નામને 'પણું' અર્થમાં વપણ અને તણ પ્રત્યય લાગે છે.

વદુઃવપણ વદુઃવપણ ! મહુઃવપણ - મહુઃવપણ !
 વદુઃવતણ - વદુઃવતણ ! મહુઃવતણ - મહુઃવતણ યૂં વઃપણ, બલપણ વગેરે.

૪ અર્થાદિ યાદોને સમીપના અર્થનો અર્થક 'વત્તહે' પ્રત્યય લાગે છે.
 મવંચ - મવંચત્તહે ! યથ - વત્તહે !
 નવ - નેત્તહે ! કુવ - વત્તહે !
 વત્તહે - વત્તહે, વત્તહે !

૫. યુગમદ્ અને અસ્મદ્ વગેરે યાદોને અર્થપ્રત્યયક આર પ્રત્યય લાગે છે.

યુગમદ્ - તુત + આર - તુહાગ (ત્યદીય) યૂં તાંદ. અસ્મદ્ - મહ + આર - મહાગ (મદીય) યૂં માંદ
 યુગમદ્ - તુમ્હ - આર-તુમ્હાગ (યુગમદીય) તયાંદ. અસ્મદ્ - અમ્હ-આર-અમ્હાર (અસ્મદીય) યૂં અમાંદ
 ॥ इति तद्धितकांडः ॥

અન્યયકાંડ.

અન - અન્યુ	વવમ્ - વવમ્	વવમ્ - વવમ્	વવમ્ (પાદપૂરક)
અન્યા - અન્યુ	વવ - જિ-જ	વવ - જિ-જ	વુમ્ (ધુધુ શબ્દ દેરવો)
અન્યા - અન્યુ	વવમ્ - વવમ્	વવમ્ - વવમ્	જણિ (હવ અર્થે)
અન્યા - અન્યુ	વવમ્ - વવમ્	વવમ્ - વવમ્	જણ (")
અન્યા - અન્યુ	વવમ્ - વવમ્	વવમ્ - વવમ્	તથા - તેમ, તિમ, તિહ, તિય !
અન્યા - અન્યુ	વવમ્ - વવમ્	વવમ્ - વવમ્	તત્ર - તેયુ, તત્તુ !
અન્યા - અન્યુ	વવમ્ - વવમ્	વવમ્ - વવમ્	તત્તમ્ - તો
અન્યા - અન્યુ	વવમ્ - વવમ્	વવમ્ - વવમ્	તદા - તો !

તળેણ (તાદર્થ્યસૂચક) ।

પવત્ - તામ, તાડં, તામહિ ।

બીંદી-તમ, ચૂં તો [તાચત્-તાય,
તય-તય-તો]

તેહિ (તાદર્થ્યસૂચક) ।

દિવા - દિવે ।

ધુલ્મ - ધુલુ ।

ને (ઈય અર્થે)

નડ (,)

તરિ - તારિ

નાદ (ઈય અર્થે)

નાદ (,)

પરમ્ - પર ।

પક્ષાત્ - પચ્છદ્-પત્રી

પત્યુત - પચ્છલિટ ।

પ્રાયસ્-પ્રાડ, પ્રાદય, પ્રાદમ્ય,

પાતિમ્બરેમિ,

પુનઃ - પુણુ

મનાક્ - મળાડે

મા - મં

આ ઉપરાંત બાકી બધું શાસ્ત્રેની વગેરે ભાષાઓ પ્રમાણે યથાપ્રયોગ સમજવાનું છે.

લિંગ માટે કોઇ ખાસ નિયમ નથી જોડેલો એ અંતર છે.

કેટલેક દેશોને પ્રમાણે ક્ષુ છે તેથી ઉલટું પણ થઇ ગય છે.

યથા - જેમ, જિમ, જિહ, જિથ ।

યથ - જલુ, જેટલું ।

યાચત્ - જામ, જાડં, જામદિ ।

બીંદી-જય, ચૂં તો [યાચત્-જાય,

જય-જય, જડ-જો]

રોસિ (તાદર્થ્યસૂચક) .

ચિના - ચિણુ

મમસ - મમાણુ

સહ - સહું

હુહુન - (હુહુ કાંદ ૨૨૩૦.)

દુનિ આપબંધા.

નૈસર્ગિક શ્રેણીઓ.

—૨૦૧૬૨—

(અધ્યાપક:-જેઠાલાલ ચીમનલાલ સ્વામિનારાયણ.)

એકમથી શરૂ થતી અને ગમે તે સંખ્યા સુધી પહોંચતી પૂર્ણાદ સંખ્યાઓની નૈસર્ગિક શ્રેણી એક જાતની ગણિતશ્રેણી છે. દરેક કે તેમાં ગમે તે પ્રત્યાસન (પાસે પાસેની) સંખ્યાઓ વચ્ચેનું અંતર એકની બરાબર છે. આવી શ્રેણીના સંકલિત (સરવાળો) તથા તેવી શ્રેણીની સંખ્યાઓના વર્ગ અને ઘનના સંકલિતો માટે ભાસ્કરાચાર્યે સૂત્રો આપેલાં છે. સાધારણ રીતે પ્રાચીન લેખકો નિયમોને મૂત્ર અથવા કારિકાના રૂપમાં આપે છે, પણ તેઓ નિયમોની ઉપપત્તિ આપતા નથી. આપણામાં વિદ્યા ગુરુગમ્ય ગણાતી. પુસ્તકો મૂત્ર રૂપમાં સંક્ષિપ્ત લખાતાં અને સૂત્રો સમજાવવા માટે જરૂરિયાત જ્ઞાન ધરાવનાર ગુરુઓ બાકીની પૂરવણી પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં કરતા. આને લીધે ભાસ્કરાચાર્યના ગ્રંથોએ સૂત્રોના રૂપમાં નિયમો આપેલા છે પણ નિયમોની ઉપપત્તિ આપેલી નથી. હવે નૈસર્ગિક શ્રેણીઓ જે ક્રમમાં ભાસ્કરાચાર્યે આપેલી છે તે ક્રમમાં તેમની ઉપપત્તિ કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે આ ક્રેખમાં જતાવવામાં આવશે.

નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળાને ભાસ્કરાચાર્ય સંકલિત કહે છે. સરવાળા માટે સર્વઘન અને ગણિત એવા શબ્દો પણ વાપરવામાં આવે છે. પણ સંકલિત શબ્દને એકમથી શરૂ થતી નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળા માટે રૂઢ કરવામાં આવ્યો છે. હવે આપણે નૈસર્ગિક શ્રેણીના સરવાળા માટે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલું મૂત્ર તપાસીએ.

મૈકપદપ્રપદાર્ધમયૈકા

શઙ્કયુતિઃ સ્વલુ સંકલિતાસ્થા ।

૧૬ એટલે ૧૬સંખ્યા. ૧૬માં એક ક્રેસ્ત્રીને જે આવે તેને ઘનના અર્ધ જામ વડે ગુણવાથી એકમથી શરૂ થતા આંકડાઓનો સરવાળો આવશે. આ સરવાળાને સંકલિત એવું પારિભાષિક નામ આપવામાં આવ્યું છે.

દાખલા તરીકે જો ૧૬સંખ્યા ન હોય તો સંકલિત

$$(n + 1) \times \frac{n}{2} \text{ ની બરાબર છે.}$$

તેથી જો સંકલિતને આપણે m કહીએ તો નીચેના નિયમ ઉપદ્રિયત થાય છે.

$$m = \frac{1}{2} n (n + 1).$$

આ માર્ગબિંદુ નિયમની ઉપપત્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

હવે કોઈ પણ શ્રેણીને ઉધી લખીએ તો પણ તે શ્રેણીનો સરવાળો એટલો ને એટલો જ રહે છે, તેથી

$$સ = n + (n-1) + (n-2) + \dots + 1 \dots (2).$$

સંબંધરણો (૧) અને (૨) તો સરવાળો દરવાચી

$$૨ સ = (n+1) + (n+1) + (n+1) + (n+1) + \dots + (n+1).$$

આ સમીકરણની જમણી બાજુએ $(n+1)$ પદસંખ્યા જેટલી વખત આવશે. તેથી જમણી બાજુનો સરવાળો

$$n(n+1) \text{ ની બરાબર છે.}$$

$$\text{તેથી } ૨ સ = n(n+1),$$

$$સ = \frac{૧}{૨} n(n+1).$$

આની પછી બારકરાચાર્ય સંકલિતોના સરવાળા માટેનું સૂત્ર આપે છે. નૈસર્ગિક સંખ્યાઓના ઘર્ગના સરવાળાનું સૂત્ર આપતા પહેલાં સંકલિતોના સરવાળાનું સૂત્ર આપે છે. સંકલિતોના સરવાળામાં ત્રીયે પ્રમાણે પદ આવશે.

પહેલું પદ,	૧
બીજું પદ,	૧+૨
ત્રીજું પદ,	૧+૨+૩
ચોથું પદ,	૧+૨+૩+૪
છેલ્લું ન મું પદ,	૧+૨+૩+૪+ \dots + n

આ પ્રમાણે જે પદો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે તેનો સરવાળો કરવા માટે બારકરાચાર્ય ત્રીયેનું સૂત્ર આપે છે:—

મા દ્વિયુતેન પદેન વિનિઘ્રી

ન્યાત્ પ્રિહતા ત્વલુ સંકલિતૈક્યમ્ ।

પદમાં જે હોય તેના જે આવે તેના વડે સંકલિતને ગુણવાચી અને ત્રણ વડે ભાગવાચી સંકલિતોનો સરવાળો આવશે. તેથી સંકલિતોના સરવાળા માટે આપણે સા વાપરીએ તો

$$મા = \frac{૧}{૨} n(n+1) \times (n+2) \times ૩,$$

$$= \frac{૩}{૨} n(n+1)(n+2).$$

આ નિયમની લપપતિ માટે ઉભી $n+2$ હારો અને આડી n હારો એવો એક

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	ન

ત્રીજી હારના ચરઆતના જિન્દગી છેલ્લી હારના છેલ્લા જિન્દગી સાંધનારી એક સીધી લીટી હોશે. હવે જે ખાનાંઓ અને તેમાં દરેક હાર નેસર્ગિક સંખ્યાઓવડે પૂરો. દર્જની કિપર જે હારો આવશે અને દર્જની નીચે ન હારો આવશે. હવે દર્જની નીચેની સંખ્યાઓનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

૧	, પહેલું સંકલિત.
૧+૨	, બીજું "
૧+૨+૩	, ત્રીજું "
૧+૨+૩+૪	, ચોથું "

.
૧+૨+૩+૪+ . . . + ન

તેથી કર્ણની નીચે પહેલું, બીજું, ત્રીજું, ચોથું, એવી રીતે નમા સુધીનું સંકલિત આવેલું છે તેથી કર્ણ નીચેની સંખ્યાઓનો સરવાળો સંકલિતોના સરવાળાની બરાબર છે. તેથી કર્ણ નીચેની સંખ્યાઓનો સરવાળો = સ્ત. હવે આપણે કર્ણ ઉપરની સંખ્યાઓ તપાસીએ.

$$\begin{aligned} \text{કર્ણ ઉપરની પહેલી હાર} &= 1 + 1 \\ &= 1 - 2 \\ &= 2 \text{ (પહેલું સંકલિત)}. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{કર્ણ ઉપરની બીજી હાર} &= 2 + 2 + 2 \\ &= 2 \times 3 \\ &= 2 \text{ (બીજું સંકલિત)}. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{કર્ણ ઉપરની ત્રીજી હાર} &= 3 + 3 + 3 + 3 \\ &= 3 \times 4 \\ &= 2 \text{ (ત્રીજું સંકલિત)}. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{કર્ણ ઉપરની ચોથી હાર} &= 4 + 4 + 4 + 4 + 4 \\ &= 4 \times 5 \\ &= 2 \text{ (ચોથું સંકલિત)}. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{તેવીજ રીતે કર્ણ ઉપરની નખી હાર} \\ &= n + n + n \dots + n, (n + 1) \text{ વખત} \\ &= n (n + 1). \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથી કર્ણ ઉપરની બધી સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ &= 2 \times [1 \text{ હું સંકલિત} + 2 \text{ હું સંકલિત} + 3 \text{ હું સંકલિત} + 4 \text{ હું સંકલિત} \\ &\quad + \dots + n \text{ હું સંકલિત}] \\ &= 2 \times [\text{સંકલિતોનો સરવાળો}] \\ &= 2 \text{ મા.} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથી આકૃતિમાં જણાવેલી કુલ સંખ્યાઓનો સરવાળો} \\ &= \text{મા} + 2 \text{ મા} = 3 \text{ મા} \end{aligned}$$

હવે આપણે આકૃતિમાં $n + 2$ હારો છે. દરેક હારમાં n હું સંકલિત છે. તેથી કુલ સંખ્યાઓનો સરવાળો

$$(n + 2) \times \frac{n(n + 1)}{2} \text{ ની બરાબર છે.}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથી } 3 \text{ મા} &= \frac{3}{2} n (n + 1) (n + 2), \\ \text{મા} &= \frac{2}{3} n (n + 1) (n + 2). \end{aligned}$$

આ પ્રમાણે સંકલિતોના સરવાળા માટે ભાસ્કરાચાર્ય આપેલા સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો. શા માટે $n + 2$ વડે સંકલિતને ગુણવા જોઈએ અને જે પરિણામ આવે તેને ત્રણ વડે સામાટે ભાગવા જોઈએ તેનું આભેદન દરમિયાન ઉપરની ઉપપત્તિ ઉપરથી સમજાઈ શકશે.

હવે નૈસર્ગિક સંખ્યાએના વર્ગોના સરવાળા માટે ભારકરાયાયે આપેલું સૂત્ર તપાસીએ.

દ્વિઘ્રપદં કુચુતં ત્રિવિભક્તં
સંકલિતેન હતં કૃતિયોગઃ ॥

પદસંખ્યાને બમણી કરીને તેમાં એક ઉમેરો; જો આવે તેને ત્રણે ભાગો અને સંકલિત વડે ગુણો; આમ કરવાથી વર્ગોનો સરવાળો આવશે. તેથી વર્ગોના સરવાળાને આપણે m_2 કહીએ તો

$$\begin{aligned} m_2 &= \frac{(2n+1)}{3} \times \frac{n(n+1)}{2} \\ &= \frac{n(n+1)(2n+1)}{6} \end{aligned}$$

આની ઉપપત્તિ માટે આપણે સ્નાના મૂલ્યનો ઉપયોગ કરીશું.

$$\begin{aligned} s_n &= 1 + (1+2) + (1+2+3) + \\ &\quad (1+2+3+4) + \dots + \\ &\quad (1+2+3+4+\dots+n) \\ &= \frac{1}{6} [1^3 + 1 \\ &\quad + 2^3 + 2 \\ &\quad + 3^3 + 3 \\ &\quad + 4^3 + 4 \\ &\quad + \dots + \\ &\quad + n^3 + n] \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથી } 2 \text{ મા} &= (1^3+2^3+3^3+\dots+n^3) \\ &\quad + (1+2+3+\dots+n) \end{aligned}$$

$$2 \text{ મા} = m_2 + s_n$$

$$\text{તેથી, } 2 \text{ મા} - s_n = m_2$$

$$\text{તેથી, } m_2 = 2 \text{ મા} - s_n$$

$$\begin{aligned} &= \frac{n(n+1)(n+2)}{3} - \frac{n(n+1)}{2} \\ &= n(n+1) \left\{ \frac{n+2}{3} - \frac{1}{2} \right\} \\ &= n(n+1) \left\{ \frac{2n+4-3}{6} \right\} \\ &= \frac{n(n+1)(2n+1)}{6} \end{aligned}$$

આવી રીતે સંકલિતોના સરવાળો બહુવાધી વર્ગોનું સંકલિત ઉપજાવી કઢાય છે.

હવે નૈસર્ગિક સંખ્યાઓના ધનોના સરવાળા માટેનું બાસ્કરાચાર્યેનું સૂત્ર તપાસતાં પહેલાં આપણે નૈસર્ગિક વિષમ સંખ્યાઓના સરવાળો કેટલો થાય છે તે શોધીએ. વિષમ સંખ્યાઓ ૧, ૩, ૫, એવી રીતે આવે છે. આમાં બે પ્રત્યાસન પદો વચ્ચેનું અંતર બેની બરાબર છે.

$$\text{પહેલી વિષમ સંખ્યા} = ૧ = ૧^૨$$

બે વિષમ સંખ્યાઓના સરવાળો

$$= ૧ + ૩ = ૪ = ૨^૨$$

ત્રણ વિષમ સંખ્યાઓના સરવાળો

$$= ૧ + ૩ + ૫ = ૯ = ૩^૨$$

ચાર વિષમ સંખ્યાઓના સરવાળો

$$= ૧ + ૩ + ૫ + ૭ = ૧૬ = ૪^૨$$

પાંચ વિષમ સંખ્યાઓના સરવાળો

$$= ૧ + ૩ + ૫ + ૭ + ૯ = ૨૫ = ૫^૨$$

તેથી રીતે પહેલી ન વિષમ સંખ્યાઓના સરવાળો નરની બરાબર છે.

હવે આપણે નૈસર્ગિક સંખ્યાઓના ધનના સરવાળા માટે બાસ્કરાચાર્યે ને સૂત્ર આપ્યું છે તેને તપાસીએ.

મકૂલિતસ્ય કૃતઃ સમમેકા

ચક્રઘનૈક્યમુદીરિતમાદયઃ ।

ધનોના સરવાળો સંકલિતતા વર્ગની બરાબર છે એવું આઘમુનિઓએ કહ્યું છે. ધનોના સરવાળા માટે આપણે m_2 વાપરીશું. આપણે સિદ્ધ કરવાનું છે કે

$$m_2 = s^2.$$

હવે આપણે સહેલાણીથી જોઈ શકીશું કે

$$૧ = ૧^૨$$

$$૩ + ૫ = ૮ = ૨^૩$$

$$૭ + ૯ + ૧૧ = ૨૭ = ૩^૩$$

$$૧૩ + ૧૫ + ૧૭ + ૧૯ = ૬૪ = ૪^૩$$

$$૨૧ + ૨૩ + ૨૫ + ૨૭ + ૨૯ = ૧૨૫ = ૫^૩$$

તેથી $૧^૩ + ૨^૩ =$ પહેલી (૧ + ૨), એટલે પહેલી ત્રણ વિષમ સંખ્યાઓના સરવાળો,

$$= (૧ + ૨)^૨$$

$૧^૩ + ૨^૩ + ૩^૩ =$ પહેલી (૧ + ૨ + ૩) વિષમ સંખ્યાઓના સરવાળો,

$$= (૧ + ૨ + ૩)^૨$$

$$1^3 + 2^3 + 3^3 + 4^3 = \text{પહેલી } (1 + 2 + 3 + 4) \text{ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

$$= (1 + 2 + 3 + 4)^2$$

$$1^3 + 2^3 + 3^3 + 4^3 + 5^3 = \text{પહેલી } (1 + 2 + 3 + 4 + 5) \text{ વિષમ સંખ્યાઓનો સરવાળો}$$

તેથી જ રીતે

$$= (1 + 2 + 3 + 4 + 5)^2$$

$$1^3 + 2^3 + 3^3 + 4^3 + 5^3 + \dots + n^3$$

$$= \text{પહેલી } (1 + 2 + 3 + 4 + 5 + \dots + n) \text{ સંખ્યાઓનો સરવાળો.}$$

$$= (1 + 2 + 3 + 4 + 5 + \dots + n)^2$$

$$= (\text{સંકલિત})^2$$

$$\text{તેથી માટે } \Sigma n^3 = \Sigma n^2$$

$$= \left\{ \frac{n(n+1)^2}{2} \right\}$$

આવી રીતે નૈસર્ગિક ગ્રંથોના સંબંધમાં જે નિયમો ભારતીયોએ, આપેલા છે તેમની ક્રમવાર ઉપપત્તિ ઉપર પ્રમાણે આપી આ લઘુ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

વલ્લભીના રાજ્ય ધ્રુવસેન (પહેલા)નું એક તામ્રશાસન

[ગુપ્ત-] સંવત ૨૧૦.

(હતાત્રેય બાગદુષ્ટ ઇસકગર એમ. એ. કમ્પેટર વોટસન મ્યુઝિયમ, રાજકોટ.)

વલ્લભીના રાજ્યએનાં તામ્રશાસનો હમેશાં એ પતરાનાં હોય છે એ ઘણા ખરાબે માન્ય હશે. પહેલા પતરાના નીચલા ભાગમાં અને બીજા પતરાના ઉપરના ભાગમાં એ બે હિરો કરેલાં હોય છે. પહેલા પતરાનું ડાબી બાજુનું હિર અને બીજા પતરાનું ડાબી બાજુનું હિર આ બેમાં થઈને એક મોટી ત્રાંગાની કડી બટકાવેલી રહે છે જેમાં વલ્લભી રાજવંશની તામ્રમય ગોલાકાર મુદ્રા બેસાડેલી હોય છે. આ મુદ્રા ઉપર વલ્લભીના રાજવંશનું ચિન્હ 'એડેસો પોલિથો' અને રાજ્યપ્રસ્થાપક 'શ્રી બટકનું' નામ કોતરેલું હોય છે. બીજાં બે હિરોમાં એક નાની ત્રાંગાની કડી બેસાડેલી હોય છે. આવી રીતે આ બે કડીઓએ એ તામ્રપત્રો હમેશાં એકત્ર રહે છે, અને જ્યારે વલ્લભીના રાજ્યએ કોઈને દાન આપના ત્યારે એ પત્રો પોતાની મુદ્રાથી જોડીને આપતા હતા. પરંતુ કેટલાક વર્ષ પછી કોણ જાણે શા હેતુથી આ બે પત્રને જોડનારી કડીઓ કોઈક વખત કાઢી નાંખવામાં આવતી હતી અને આ બે પત્રો જુદા કરવામાં આવતાં હતા. આ કારણને લીધે કોઈ કોઈ વખત દક્ષ એ પત્રો કડી વગરના મળે છે; કોઈ વખત એમ પણ બને છે કે પહેલું પત્ર જ મળે છે અને બીજું મળી શકતું નથી; અને કોઈ પ્રસંગે બીજું જ પત્ર મળી આવે છે અને પેહેલાનો ક્યાંઈ પણ પત્તો લાગતો નથી.

આટલી હદીકત અહીંમાં આપવાનું કારણ એ છે કે પ્રસ્તુત તામ્રશાસનના બે પત્રો એ જુદી જુદી વખત હસ્તગત થયા. તેનું બીજું પત્ર ઘણા વર્ષ પહેલા ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં કાઢીયાવાડમાં ગોલિસવાડ પ્રાંતમાં કંધાવેજ નામનું ગામ છે ત્યાંથી મળેલું. ત્યાંના તે વખતના ચાણકારે પોલિટિકલ એજન્ટ હુસાઈસ સાહેબ મારફત કર્નલ વોટસન સાહેબને આપ્યું. તેના પેદલા પત્ર માટે તે વખતે તપાસ કરવામાં આવેલી પણ તેના કંઈ પત્તો લાગ્યો ન હતો. વોટસન સાહેબનો જુનો વસ્તુઓનો સંગ્રહ જ્યારે વોટસન મ્યુઝિયમ માટે વેચાતો લીધો, ત્યારે તે પત્ર મ્યુઝિયમમાં આવ્યું; ત્યારથી તે વોટસન મ્યુઝિયમમાં રાખેલું છે. અત્યાર સુધી તે પ્રકટ થયું નથી.

પાંચ વરસ પહેલાં પાલીનાથા સંસ્થાનના એડમિનિસ્ટ્રેટર ટપ્પર એવેન સાહેબને ત્રણ તામ્રપત્રો મળેલાં. તેમાંથી એક વલ્લભી શાસનનું પહેલું પત્ર હતું એવેન સાહેબે આ ત્રણ

૧ વલ્લભીના રાજ્યએના તામ્રશાસનો અત્યાર સુધી અગમગ ૭૫ મળેલા છે તે બધાં બે પતરાના છે. પણ અપવાદ તરીકે દક્ષ એકજ તામ્રશાસન દ્રોણસિંહે આપેલું (સં. ૧૮૩ નું) એક પતરાનું છે.

૨ આ સંગ્રહમાં મારી કલ્પના આ પ્રમાણે છે: કોઈ કાલેજીને જમીન માટે રાજ્યએ તામ્રશાસન આપ્યું હોય તે મરણ પામ્યા પછી કાલોતરે તેના વંશજ એ બાઈઓમાં તેની મિલકતના બે હિસ્સાઓ થાય ત્યારે એક બાઈએ એક પત્ર લીધું હોય અને બીજાએ બીજું. તેઓને શી ખચર કે બે પત્રો મળી એક તામ્રશાસન થાય છે જેના હકથી તેઓ જમીનનો ભોગવટો કરી શકે છે!

તામ્રપત્રો મુંબઈના પ્રિન્સ જોશ વેલ્સ મ્યૂઝીયમને ભેટ આપ્યા. થોડા દિવસ પહેલાં સૂક્ષ્મ તપાસ કરતાં મને માત્રુમ પડ્યું કે મુંબઈના મ્યૂઝીયમના જે એક પત્ર છે તે ઈશાવેળના તામ્રશાસનનું જ પહેલું પત્ર છે. તેનું ખીણું પત્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણા વરસથી રાજકોટના મ્યૂઝીયમમાં રાખેલું છે. વિલક્ષણ ચોગાચોગથી આ બે પત્રો જુદી જુદી વખતે મળ્યાં અને તે જુદા જુદા સંપ્રદરશાનોમાં રાખવામાં આવ્યાં. મુદ્રા અને કડી બેગાંથી એકમાં પણ ભેડેલી નથી. આ મુંબઈનું પત્ર પણ અત્યાર મુઘી છપાએલું નથી. આ બે પત્રો ઉપરથી પ્રસ્તુત લેખ તૈયાર કરેલો છે.

આ બે પત્રો સારી રીતિમાં છે. લિખિત ભાગનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવા માટે પ્રત્યેક પત્રની ચારે તરફની ધાર થોડી જુઠી કરેલી છે. પ્રત્યેકની લંબાઈ ૧૦ ૩/૪ ઇંચ અને પહોળાઈ ૬ ૩/૪ ઇંચ છે. હંમેશ પ્રમાણે લિખિત ભાગ પતરાની એક બાજુ ઉપરજ છે. પ્રત્યેક પત્રમાં લિટીઓ ૧૫ છે; અને એક લિટીમાં સરેરાસ અક્ષરો ૩૨ છે.

અક્ષરો બહુ જ સારી રીતે કોતરેલા હોવાથી તામ્રપત્રો વાંચવાનું કામ સહેલું છે. બધા અક્ષરો એક આકારના નથી, કોઈ વખત એક અક્ષર બીજા કરતાં મોટો હોય છે. પણ સરેરાસ પ્રત્યેક અક્ષરનું માપ ૩/૪ ઇંચ છે.

પત્રોમાં વપરાયેલી લિપિ સ્વાભાવિક રીતે વક્ત્રબીકાલીન છે. મધ્યયુગીન કાળમાં લગભગ ઇ. સ. ની છઠ્ઠી સદીમાં ભારતમાં જે પ્રકારની બ્રાહ્મી લિપિ પ્રચલિત હતી તેના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપની લિપિ, જેને આપણે 'સૌરાષ્ટ્રીય લિપિ' કહી શકીએ, તે વલ્લભી કાલીન સર્વ લેખોમાં વાપરવામાં આવતી હતી.

લેખનપદ્ધતિ વિશે એટલુંજ કહેવાતું કે વલ્લભીના તામ્રપત્રોમાં હંમેશ જેમ બહુ જ અશુદ્ધિઓ હોય છે તેમ આ શાસનમાં નથી; લેખન દોષો થોડા છે. તેજ પ્રમાણે વલ્લભીનાં અન્ય તામ્રપત્રોના વિશિષ્ટ લેખનપ્રયોગો જેમ કે-સિદ્ધતે બદલે સિંચ, અતુ-સ્વારને બદલે રુ અથવા ન વગેરે છે તે આમાં નથી. દક્ષ કોઈ ચોખ્ખ પ્રસંગે પણ સંધિના નિયમે પાળેલા લાગતા નથી. આખા લેખમાં ગિરિમૂલીય ચિન્હોના એક વખત-(આમી લિટીમાં કુદાલી શબ્દની પછવાડે,) અને ઉપમાનીય ચિન્હોના બે વખત-(વીસમી લિટીમાં પૂર્વવ્રજદેવ શબ્દની પછવાડે અને એકદશમી લિટીમાં પ્રવિશતો શબ્દની પછવાડે,) ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

લેખની બાપા સંસ્કૃત છે અને છેલ્લા ભાગમાં આપેલા ત્રણ શ્લોકો સિવાય બાકી બધો ભાગ ગદ્યમાં છે. ગુપ્તકાલીન અને હર્ષકાલીન ભારતમાં લાંબા લાંબા સમાસો, કૃત્રિમ શબ્દરચના, વિચિત્ર કલ્પનાઓ ઉપર કવિશોકો બહુ મોઢા રાખતા હતા. ખર્ચ કવિત્વ હોવાથી બાણ કવિના કાવ્યોમાં ઉપર લખેલા દોષો છતાં તે મનોહર લાગે છે. પણ સાધારણ કવિઓએ બાણ કવિનું અનુકરણ કરતી વખતે તદ્દન હલકું કાવ્ય નિર્માણ કર્યું છે. વલ્લભીના તામ્રપત્રો રચનારાઓએ કોઈ વખતે મધુર અને મનોહર શબ્દરચના કરી છે સંસ્કૃત બાપા ઉપર તેઓનું પ્રભુત્વ સાદું હતું એમ પણ માત્રુમ પડે છે તો પણ એકંદર રીતે જોતાં વક્ત્રબીના તામ્રપત્રોની કાવ્યરચનામાં ખર્ચ કવિત્વ આવેલું લાગતું નથી.

આ તામ્રશાસન દુપસેન (પેટેલાએ) વક્ત્રબીથી આપ્યું છે. તેના બીરો પદ્મભાગવત.

પરમમદારકપાદાનુધ્યાત, મહાસામન્ત, અને મહારાજ-તેનાં અન્ય તામ્રપત્રોની માફક છે. મુવસેનના પૂર્વજોનું વર્ણન પણ તેનાં અન્ય તામ્રપત્રોમાં જેવું આપેલું છે તેવું જ છે.

આ તામ્રપત્રોમાં બે બ્રાહ્મણોને નીચે પ્રમાણે દાન આપ્યું છે. એક બ્રાહ્મણનું નામ શાન્તિ-શર્મનું છે. તેનું ગોત્ર અન્નિ અને શાળા વાજસનેથી. તે નગરકના રહેનારા. તેને સુરાષ્ટ્રમાં ભદ્રેશ્વિકા ગામની આગ્રેય સીમા ઉપર સો પાદાવર્ત જમીન આપી હતી, બીજા બ્રાહ્મણનું નામ દેવશર્મનું. તે પેડેલા બ્રાહ્મણનો બાઇ હતો. તેને તેજ સીમાડા ઉપર સો પાદાવર્ત જમીન અને આર પાદાવર્ત પરીધવાળું એક વાપીમોહર (?) આપ્યું હતું.

પાદાવર્ત પ્રાચીન કાળમાં જમીન માપવાનું એક પ્રમાણ હતું. તે કેવડું હતું તે વિષે કાંઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. તે શબ્દ ઉપરથી એમ કલ્પના થાય છે કે હાલના ચોરસ ફૂટ જેવું તે કાંઈ ચોરસ પ્રમાણ હશે. આ પ્રમાણની ઉત્પત્તિ વિષે મારો એવો તર્ક છે કે એક માણસ, દાખલા તરીકે, પૂર્વાભિમુખ હોયો રહે અને ડાબો પગ અસ્થિર રાખી જમણો પગ એક વખત દક્ષિણ તરફ ફેલાવે અને બીજી વખત સામે ફેલાવે અને એવી રીતે જેટલી જગ્યા માપવામાં આવે તેટલીનું એક પાદાવર્ત^૩. ભોલર શું હતું તે વિષે પણ કાંઈ નક્કી માહિતી મળતી નથી. આ શબ્દ ફક્ત પ્રસ્તુત તામ્રશાસનમાં જ આવેલો છે, સ્વ. વલ્લભજી હરિદાસ આચાર્યે^૪ યૌત્સનમ્પૂજીયમના ઇ. સ. ૧૯૦૫-૬ ના વાર્ષિક રિપોર્ટના પાન ૫૧ ઉપર આ સંબંધમાં નોંધ કરી છે તે વિચારમાં લેવા યોગ્ય છે. “ ભોલરિયો કુવો-પ્રધાવેજના તામ્રપત્રની બીજી સીટની નકલ જે સાહેબ મેહેરબાનનાં ક્ષેત્રકાનમાંથી આવી છે અને જે ૧ લા ધરસેનનું હોઇને સંવત ૨૦૭ નું^૫ છે તેની (બીજી સીટની) ૧લી પંક્તિમાં વાપી મોહર^૬ ચ એવું વાક્ય છે તેમાં ભોલર શું હશે એ ગોતી કહાડવાની ઘણા વખતથી ઇચ્છા હતી. વાપીની સાથે છે તેથી જગાશય હશે એમ તો અનુમાન કરેલ અને કદિ જુટ (જુરાઇ ગયેલો કુવાનો ખાડો) હશે એમ પણ ધારેલ; પણ આ વાતનો ગામડાના લોકોમાંથી વધુ પતો મળશે એવી ધારણાથી તે ખાંભા મુકામે વડીવટદાર રૂઝર ચરબી; તેમાં પાટણના પટેલ વગેરે હતા તેથી જાણવામાં આવ્યું કે ‘ વાવ્ય-એટલે ચોરસ કુવો. (આપણે પૌર નાળવાળાનેજ વાવ્ય કહીએ છીએ પણ ગ્રામ્ય લોકો કુવાને પણ વાવ્ય કહે છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે) કુવો એટલે ધોળ કુવો. અને ભોલર-એટલે વાંકી પોશ્યવાળો ટાંકાની પેઠે ગતાર મારેલો કુવો, અને એવો એક કુવો પાટણમાં છે જેનું નામ જ ભોલરિયો કુવો છે તે આજત ત્યાંના નાગર દેસાઇઓને પુછવાથી પતો મળશે. ’ આ ઉપરથી પાટણ આવી ત્રે કુવો જોયો. તે પાટણથી વેરાવળ જતી સડકથી ૭. માં આશરે ૨૫૦ ક્રમ છે. તે ચોરસ છે. પૂ. પ. ૧૩૫ અને ઉ. દ. ૮ ફૂટ છે દ. તરફ અંદર ઉતરવાની નાળ જેવો ભાગ છે તે ૧૦૫ પહોળી અને ૨૨૫ લાંબી છે. ઉતરવાને

૩ પાછલા કાળના કાંઈ તામ્રપત્રોમાં આજ અર્થમાં ‘ વિયર્તન ’ શબ્દ વપરાયેલો જાણવામાં આવે છે. જુઓ એપિગ્રાફિઆ ઇંડીકા ભાગ ૧૧ પાન ૧૮૨.

૪-૫ આ તામ્રપત્ર ધરસેનનું નથી પણ મુવસેનનું છે અને તેના ઉપર સંવત ૨૦૭ નથી પણ ૨૧૦ છે એ તથા ૧

ઢેકાણે મોહરી પાટય અને દ. માં ૧૫ પગથીયાં છે.” બોલરનો એવી રીતે બતાવેલો અર્થ બરાબર છે કે નથી એ વિશે હું કંઈ ખાતરીથી કહી શકતો નથી. પણ ૨૫. વલ્લભજી હરિદત્તે ઘાપી અને મોહર આ બે શબ્દો જુદા લીધેલા લાગે છે. પ્રસ્તુત તાત્રશાસનમાંનું વાક્ય અને બીજા વલ્લભીના તાત્રશાસનો એતાં આપણને ઘાપીમોહર આ એકજ શબ્દ લેવો પડે છે. તાત્રાત્રમાં વાક્ય આપું છે. અસ્યામેવ સીન્નિ પાદાવર્ત્તશતં ઘાપીમોહરં ચ દ્વાદશ પાદાવર્ત્તપરિસરં મયા.....નિસૃદ્ધં

ચ નો સંબંધ પ્રાદાવર્ત્તશતં અને ઘાપીમોહરં સાથે છે એમ મને લાગે છે. અને દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરં આ વિશેષણ ઘાપીમોહરંનું છે. આ પરીધ ને બોલરનું હોય તો વાપીનું પરીધ શું? વલ્લભીના તાત્રપત્રોમાં જ્યાં જ્યાં વાપીનું અથવા કૂપનું દાન કરેલું હોય છે ત્યાં ત્યાં તેનો પરીધ હમેશાં આપેલો હોય છે. દાખલા તરીકે સં. ૨૧૦ ના જ બીજા પ્રસિદ્ધ થએલા ત્રણ તાત્રશાસનોમાં નીચે પ્રમાણે દાનનું વર્ણન આપેલું છે.

પાદાવર્ત્તઃ પંચાશત્ પોઢશપાદાવર્ત્તપરિસરઃ ઉદુંવરકૂપજ્ઞ^૧

બ્રાહ્મણવિશાખપ્રભુમન્નકકરકરકરકર દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરામિલિકા ઘાપી^૨.

દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરા ઘાપી ક્ષેત્રપાદાવર્ત્તજ્ઞ ત્રિશત્^૩.

બીજું વાપી અને કૂપનો એટલે કે વાવ અને કુવાનો મારી માહિતી પ્રમાણે સોડો સારી રીતે કરક કરે છે. વાવમાં સોડોને અંદર જઈ પાણી લાવવા માટે પગથીયા કરેલા હોય છે અને કુવામાં આવી ચોકવણી કરેલી હોતી નથી. અથવા બીજી રીતે એમ કહી શકાય કે ઘરકામ માટે પાણી કાઢવું હોય તો જ્યાં દોરીની જરૂર છે તે કુવો અને જ્યાં તે સિવાય કામ આવે છે તે વાવ. તે સિવાય બીજી પણ ઘણી રીતે કરક બતાવી શકાય છે. પ્રસ્તુત વાપીમોહર સંબંધમાં મારી એવી કલ્પના છે કે જે વાવનો અંદરનો ભાગ પ્હોળો રાખેલો હોય તે બોલરી વાવ. વખતે એમ અને કે કોઈ વાવમાં પાણી પુષ્કળ હોય અને તેનો સાગે સંચક કરવા માટે કંતો અદુજ મોટા આકારની વાવ બનાવે અથવા અંદરથી વાવ મોટા આકારની પણ નીચે પ્હોળો ભાગ રાખી દેખાવનો ભાગ સાંકડો કરેલો હોય. આવી રીતે બતાવેલી વાવને કદાચ બોલરી વાવ કહેતા હશે.*

તાત્રશાસનો યોગ્ય અમલ થવા માટે રાત્રએ જે અધિકારીઓને હુકમ કર્યો છે તેના નામો નીચે પ્રમાણે છે.

આયુક્તક, વિનિયુક્તક, મદત્તર, ક્રોંગિક, અને દુવરચાનાધિકરણિક. આ પ્રત્યેક અધિકારીનું શું કામ હતું તે નિશ્ચયથી કહી શકાતું નથી. આયુક્તક અને વિનિયુક્તક ગામડાની વ્યવસ્થા કરવા માટે નિમાએલા આધિકારીઓ લાગે છે. મદત્તર આ ગામનો કોઈ

૧ જુઓ એપિગ્રાફિકા ઈટિશ પુસ્તક ૧૫ પા. ૨૫૫

૭ " પુસ્તક ૧૧ પા. ૧૦૯

૮ " પુસ્તક ૧૧ પા. ૧૧૨

* આ સંબંધમાં કોઈ વાચક વિશેષ ખુલાશો કરશે એમ હું આશા રાખું છું.

૬ આ.

પ્રતિષ્ઠિત અને લોકોમાં જેનું વર્ણન પડે છે એવા સન્માન્ય માણસ. દ્રાગ એટલે ગામ તેથી દ્રા-
ગિક એટલે ગ્રામાધિકારી એવા અર્થ સંભવ છે. ખેડુતો પાસેથી રાજ્યના કરભાગ વસુલ
કરનારા અધિકારીનું ક્રુવ એવું નામ છે. ક્રુવસ્થાનાધિકરણિક આ શબ્દથી આવા અધિ-
કારીનો ભોધ થાય છે. અથવા ક્રુવ અને સ્થાનાધિકરાણિક આ બે શબ્દો જુદા કરવાથી
બીજા શબ્દનો અર્થ થાણુદાર થઈ શકે છે.^૯

બદ્રેણિકા અને નગર આ સ્થળો વિષે-કાંઈ વધારે માહિતી મળી શકતી નથી.

આ તામ્રશાસનનો અમલ કરનાર અધિકારીનું-હૂતકનું-નામ રુદ્રધર છે અને તે કિકકે
લખ્યું છે. ધ્રુવસેનના આ પહેલાના તામ્રશાસનોનાં હૂતકનું નામ 'મમ્મક' છે પણ આમાં
અને આ પછીના સંવત ૨૧૦ ના બે શાસનોમાં હૂતકનું નામ રુદ્રધર છે. પછીના શાસ-
નોમાં હૂતકનાં નામો જુદા જુદા આપેલા છે. લેખકનું નામ માત્ર 'ધ્રુવસેનના સર્વ' તામ્ર-
શાસનોમાં કિકકે જ આપેલું છે.

'હૂતક' શબ્દનો તામ્રપત્રોમાં ખાત અર્થ છે. હૂત, જાલુદ એવો તેનો અર્થ
બંધબેસતો નથી. કેમકે તામ્રપત્રોમાં હૂતક શબ્દ જાલુજ મોટા અધિકારીનો ઘાતક છે. કેાઈ
વખત હૂતક ખાસ રાજ્યના પુત્ર, પુત્રી અથવા મુખ્વાધિકારી હોય છે. મનુસ્મૃતિ (૭. ૧૩) માં
હન શબ્દનો ઉપયોગ રાજ્યનો વિશ્વાસપાત્ર મંત્રી એવો કર્યો છે. તેથી હૂતક શબ્દનો અર્થ
રાજ્યનો ખાસ પ્રતિનિધિ, મંત્રી, એવો કર્યો હશે.

મૂળલેખ પહેલું પત્ર.^{૧૦}

૧ ઐ સ્વસ્તિ વલ્લભીતઃ પ્રસન્નપ્રણતામિત્રાણા [*] મૈત્રવાણામતુલવલસ-
પન્નમણ્ડલા.^{૧૧}

૨ મૌગસંસકસંપ્રદારશતલઘ્નપ્રતાપઃ પ્રતાપોવનત દાનામાનાર્જયોપાજ્ઞિતાનુ^{૧૨}

૩ રક્તમૌલભૂતશ્રેણીચલાચાત્રરાજ્યશ્રીઃ^{૧૩} પરમમાહેશ્વરઃ શ્રીસેનાપતિમદક-
સ્તસ્ય સુત

૪ સ્તત્પાદરજોરુણાવનતપવિત્રીકૃતશિરાઃ શિરોવનતશત્રુ-ચૂડામણિપ્રભાવિચ્છુ-
રિતપાદન

૫ લપંક્તિદીધિતિઃ દીતાનાયજ્ઞનોપજીવ્યમાનવિભયઃ પરમમાહે-
શ્વરસ્તેનાપતિધર

૯ આ શબ્દો સર્વથી વધારે જાણવાની ઇચ્છા હોય તો જુઓ Fleet's Gupta
Inscriptions 169 અને E. I. vol. XI 175.

૧૦ મુંબઈના મ્યુઝીયમમાં છે તે જાતે જોઈ ઉતારેલો લેખ.

૧૧ વલ્લભીના સં. ૨૮૧ પછીના તામ્રશાસનોમાં 'સપત્ન' ને સ્થાને 'સંપન્ન' શબ્દ
વાપરેલો છે.

૧૨ વાંચો 'દાનામાના'.

* અન્ય તામ્રપત્રોમાં ભૂત-પછી અને દેગી પહેલા મિત્ર શબ્દ હોય છે.

૧૩ પાછીના નવલીશાસનોમાં ભગ્યાઈ જોઈ મંચન થયે આપ્યું છે.

- ૬ સેનસ્તસ્યાનુજસ્તત્પા [દા *] મિપ્રણામપ્રશસ્તવિમલમણિમો (મૌ) લિઃ
મન્યાદીનાં પ્રણીતવિધિ
- ૭ વિધાનધર્મ્માં ધર્મ્મરાજ ઇવ વિહિતવિનયવ્યપ(વ)સ્થાપદ્ધતિરચિલભુવન
મળ્ડલાભોગ
- ૮ સ્વામિના પરમસ્વામિના સ્વયમુપહિત । (ત) રાજ્યાભિષેક [: *] મહા-
વિશ્રાણનાવપૂતરાજ્યધીઃ
- ૯ પરમમાહેશ્વરો મહારાજશ્ચોદ્રોણસિંહસ્તિહ ઇવ તસ્યાનુજઃ સ્વભુજબલેન પર
- ૧૦ ગજઘટાનીકાનામેકવિજયી શરણપિણા [* *] શરણમવચ્ચોદ્ધા શાસ્ત્રાર્થ્ય
તત્વા (ત્વા) નાં કલ્પતરુ
- ૧૧ રિય સુહૃત્પ્રણયિનાં યથાભિલપિતફલોપભોગદઃ પરમભાગવતઃ પરમભટ્ટા
- ૧૨ રકપાદાનુદ્ધયાતો મહાસામન્તમહારાજધ્રુવસેન કુશલો સર્વાનેવ
સ્વાનાયુક્તક
- ૧૩ વિનિયુક્તકમહત્તરદ્રાંગિકધ્રુવસ્થાનાધિકરણિકાદીનન્યાંશ્ચ યથાસંબદ્ધચ-
માનકાન
- ૧૪ નુદર્શયત્યસ્તુ યસ્મેંધિદિતં યથા સુરાપ્રાયાં^{૧૪} મદ્રેણિકાર્ગ્રામસ્ય પૂર્વ-
દક્ષિણસિ (મી) મ્નિ
- ૧૫ પાદાવર્ત્તશતં નગરકયાસ્તવ્યવાક્ષણ શાન્તિશર્મ્મણે આપ્રેયમગોત્રાય ધાજિ

બ્રીહુ ૫૨.૧૫

- ૧૬ મનંયમગ્રક્ષચારિણં તથા અસ્યેય ધ્રાત્રે દેઘશર્મ્મણે અસ્યામેવ સીમ્નિ
- ૧૭ પાદાવર્ત્તશતં ધાપીભોહરં ચ દ્વાદશપાદાવર્ત્તપરિસરં મયા માતાપિત્રો
[: *] પુણ્યાપ્યાય
- ૧૮ નાત્મનશ્ચૈહિકામુષ્મિકયથાભિલપિતફલાયાતિનિમિત્તમાચન્દ્રાકર્ષણર્ણવકિપ-
તિન્નિયતિમરિ
- ૧૯ સ્પર્શ્વતમમકાલીનં પુત્રપૌત્રાન્યયમોગ્યં ચલિચરુચૈશ્ય (શ્ય) દેવાધાનાં
ક્રિયાણા [* *] સમુત્તમ
- ૨૦ ધ્વજાર્થ્યમુદ્ધકાતિમર્ગેણ નિમ્નૃષ્ટં યત્તેનયો^{૧૫} પૂર્વવ્રત્તદેયસ્થિત્યા ભુજતોઃ
ઘ્રુગતો [: *]
- ૨૧ કર્ણાપયતો પ્રદિશતોંવ્યાં ન કૈશ્વિત્સ્વત્પાપ્યાયાધા વિચારણા યા
કાર્યાન્મદ્રંશજશ્ચા

૧૪ દોષી તામ્રપત્રોમાં ' સુરાપ્રેય ' એવું ૩૫ આવે છે.

૧૫ આ ૫૮૬ શૈલકોટના વોટસનમ્યુઝીયમમાં છે તે ૬૫૨થી

૧૬ આ શબ્દને ૧૭૬૩ થાણું કરી ડચિનયા અથવા શબ્દ ગ્રામનોમા આવે છે

- ૨૨ ૧૭ ગામિનૃપતિભિરપિ અનિત્યાન્યૈશ્વર્યાણિ અસ્થિરં માનુષ્યં સ[વ્વે *] ૧૮
સામાન્યં ભૂમિદાનક
- ૨૩ લમયગચ્છદ્ધિરયમસ્મદાયોનુમન્તવ્યઃ યદ્વાચ્છિદ્યાદાચ્છિદ્યમાનં વાનુમોદે
[ત *]
- ૨૪ સ પંચભિઃ મહાંપ [૧ *] તકૈઃ મોપપાતકૈઃ સંયુક્તસ્સ્યાદિતિ—(૧)
અપિ ચાત્ર વ્યાસગીત
- ૨૫ શ્લોકા ભવન્તિ—(૧) પર્થિ ॥ [વ *] ૧૬ મહાસાણિ સ્વર્ગે મોદતિ ભૂમિદઃ
[૧] આચ્છેત્તા ચાનુમન્તા ચ
- ૨૬ તાન્પેય નરકે ઘસેત્—(૧) સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા યો હરેત યસુન્ધરાં
[૧ *] ન ગવાં શતમહસ્ર
- ૨૭ સ્ય દન્તુઃ પ્રાપ્નોતિ કિલ્ચિપમ્ [૧ *] વહુભિર્વ્યસુધા ભુક્તા રાજભિઃ
મગરાદિભિઃ [૧ *] યસ્ય યસ્ય
- ૨૮ યદ્વા ભૂમિસ્તસ્ય તસ્ય તદા ફલમિતિ = (૧) સં ૨૦૦ ૧૦ મ (ભા)
પ્રપદ્યદિ ૯
- ૨૯ સ્વદસ્તો મમ મહાસામન્તમહારાજધ્વસેનસ્ય—(૧) દૂતકો રૂપચરઃ [૧ *]
લિખિતં કિલ્ક.
- ૩૦ કેન [૧ *]

ભાષાન્તર.

૭૩; સ્વરિત; વલભીથી શત્રુઓને જેઓએ નમાવ્યા છે એવા મિત્ર કોડોનો, અ-
તુલ્ય/અગાળા, શત્રુમંડલ સાથે લડતાં વાજેલા મેંકડો પ્રકારેથી કૌર્તિ મેળવેલી હતી એવા
(નથા) પરાક્રમથી નમાવેલા (અને) દાન, માન, સરલતાને લીધે પ્રેમ કરનારા, ૨૧ મૌલ,
ભૂત અને શ્રેણી, એવા ત્રણ પ્રકારના સૈન્ય વડે જેણે રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરેલી હતી એવો
પરમ શિવભક્ત મેનાપતિ બટક (હતો).

તેનો પુત્ર, જેને પોતાનું શિર તેના (બટકના) ચરણરુજેથી રંગિત કર્યું હતું અને
નમસ્કારથી પવિત્ર કર્યું હતું, શિર નમાવનારા શત્રુઓના મુકુટોના રત્નોના તેજથી જેના
પગના નખપંક્તિના કિરણો વિચ્છુરિત થયાં હતાં, દીન અને અનાથ કોડો જેના વૈભવ
વપર છવના હતા, એવો પરમશિવભક્ત મેનાપતિ ધરસેન (હતો.)

૧૭ કોઈ તાત્રશાસનોમાં ' આગ્રામિમદ્રનૃપતિમિઃ ' એમ શબ્દ પ્રયોગ હોય છે.

૧૮ આ મર્ઘ શબ્દ ખીજ પત્રોમાં મળતો નથી.

૧૯ આ બે સિટીઓ અહિં આ નિષ્કારણ છે,

૨૧ મૌલ, ભૂત મિત્ર અને શ્રેણી આ બલના એટલે સૈન્યના ચાર પ્રકારો પ્રાચીન-
કાળમાં હતા એમ મહાભારત, કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વપરથી માન્ય પડે છે. મૌલ-
બલ એટલે જે કોડો વંશપરંપરાથી સૈન્યમાં દાખલ થઈ રાજાની નોકરી કરે છે. 'ભૂત
એટલે પગાર આપી નોકરીમાં રાખેલું સૈન્ય. મિત્રબલ અને શ્રેણીબલ એટલે સંસ્થાપુક્ત
સૈન્ય. વિશેષ વિગત માટે જુઓ ઇન્ડિયન ઐટીકેવરી પુસ્તક ૪૮ પા. ૨૦૮. પ્રસ્તુત તાત્ર-
પત્રમાં મિત્ર શબ્દ ૨૮ી ગણેલો છે પણ અન્ય તાત્રપત્રોમાં તે દેાય છે.

તેનો નાનો ભાઈ, જેના મુકુટમાંનો નિર્મળ મણિ તેના (ધરસેનના) ચરણોને નમ્રતાથી પ્રણામ કરવાથી અધિક નિર્મળ થયો, જે મનુષ્યાદિએ બાંધી રાખેલા નિયમો પાળવામાં ધર્મ સમજતો હતો, ધર્મરાજ જેથી જોણે નીતિમાર્ગની વ્યવસ્થા કરી હતી, સર્વ વિસ્તૃત પૃથ્વીમંડલના પ્રભુએ પોતે જેને રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો (અને) જેનો રાજ્યવૈભવ અતિ-દાનથી પુનિત થયો એવો પરમ શિવબક્ત, મહારાજ શ્રી દ્રોણસિંહ (હતો.)

તેનો નાનો ભાઈ, જે પોતાના ભૂજબલથી શત્રુના હસ્તિસમૂહને સિંહ જેવો એકલો છૂતતો હતો, જે આશ્રય ઇચ્છનારાને આશ્રય આપતો હતો, જે શાસ્ત્રોના અર્થ અને તત્ત્વ જાણતો હતો, જે મિત્રસ્નેહીઓને કલ્પતરુની જેમ ઇચ્છિત ફલની પ્રાપ્તિ આપનારો હતા, એવો પરમ વિષ્ણુ ભક્ત, સાર્વભૌમ રાજા જેની સેવામાં તત્પર, મહાસામંત મહારાજ ધ્રુવસેન કુશલ રિથિતિમાં પોતાના (અધિકારી)—આયુક્તક, વિનિયુક્તક, મહત્તર, ડાહ્યાગક, દ્રુવાધિકારીક વગેરેને અને બીજાને પણ જેઓનો જેમ સંબંધ આવે છે તે-ઓને આજ્ઞા કરે છે “તમારે જાણવું એમ છે કે મેં મુગાશ્વમાં બંદેણિકા ગામની પૂર્વદક્ષિણ ગામની પૂર્વદક્ષિણ સીમમાં સો પાદાવર્ત (જમીન) નગરક (ગામના) રહેનારા અમી જોત્રી અને વાજસતેય શાખાના બ્રાહ્મણ સાંતિયર્માને તથા તેના જ ભાઈ દેવશર્માને તેજ સીમમાં સો પાદાવર્ત અને બાર પાદાવર્ત પરીધવાળું વાપી બોક્કર (બોલરી વાપી) મેં મારા પિતાના પુણ્ય માટે તથા મને ક્ષત્રીઓમાં તેમજ પરશ્વેષમાં ઇચ્છિત ફલ પ્રાપ્ત થાય એ માટે ચંદ્ર, સૂર્ય, સમુદ્ર, પૃથ્વી, નદી, પર્વત જે કાલ પર્વત રહેશે તે કાલ પર્વત પુવપૌવાદિ વંશજોને ઉપભોગ્ય, બલિ, ચરુ, પૈશ્વદેવાદિ ક્રિયા કરવા માટે ઉદ્દેશજનિથી અર્પણ કર્યું છે. ત્યારે આ બે (બ્રાહ્મણોને) ને તેનો રીતસર બ્રહ્મદાયના નિયમો પ્રમાણે ઉપભોગ લેવામાં, પોતે ખેડતાં, બીજા પામેથી ખેડવાનાં અથવા તે બીજાને આપનાં તેમાં કોઈએ યોડો પણ ત્રાસ નહિ આપવો અથવા પૂછપરછ કરવી નહિ મારા વંશજોએ અથવા ભવિષ્યકાલીન રાજાઓએ ઐશ્વર્ય અનિત્ય છે, મનુષ્યજન્મ અસ્થિર છે અને બુમિદાનથી મળવાનું ફલ સૌને મળવાનું હોય છે એમ સારી રીતે વિચાર કરી અમાગ આ દાનને અનુમતિ આપવી. જે કોઈ એવો છેદ કરશે અથવા છેદ કરનારાને સંમતિ આપશે તેને પાંચ મહાપાનકો^{૨૨} અને ઉપપાનકો^{૨૩} લાગશે ને સિવાય આ સંબંધમાં બ્યાસે કહેલા બે શ્લોકો છે: બુમિદાન કરનારને સાહજનર વરસ સુધી સ્વર્ગવાસ મળે છે. અને (બુમિદાનનો) છેદ કરનારને તથા છેદ કરવા માટે સંમતિ આપનારને નેટલાજ વરસ સુધી નરકમાં રખાવું પડે છે. જે પોતે આપેલી અથવા બીજાએ આપેલી બુમિનો અપહાર કરે છે તેને એક લાખ ગૌહત્યાનું પાપ લાગે છે. મગરાદિ ધણા રાજાઓએ બુમિનો ઉપભોગ લીધો છે. જે રાજા જે ને વખત બુમિનો સ્વામિ હોય છે તેને તે વખત (દાન) શલ મળે છે. સં. ૨૦૦ ૧૦ બાદરવા વદિ ૮.

મારો મહાસામંત મહારાજ દુવસેનનો પોતાનો હસ્તલેખ છે. (આ શાસનનો) દ્વિતક રક્ષક (હતો અને) તે કિછકે લખ્યું.

—૧૬૬—

૨૨

ચાત્રદન્યા મુગાપાનં સ્તેયં ગુર્વદ્ગનાગમઃ

મહાન્તિ પાતકાન્યાહુઃ સમગ્રધ્યાપિ તેઃમહ.

શુવો મનુસ્મૃતિ ૧૧-૫૫

૨૩ ઉપપાનકો માટે શુવો મનુસ્મૃતિ ૧૧-૬૦ થી ૬૭.

ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ

યોગદર્શનના પ્રથમ પાઠને આધારે

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૭.)

[પ્રાણહવન વિદ્યનાથ પાઠક]

ચિત્ત એક છે તે આપણે પહેલાં જોઈ ગયા; પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને આગમ પ્રમાણોને આપણે તપાસ્યાં; જ્ઞાનના, ખરું અને ખોટું, એવા બે વિભાગો જોયા, એક બાબુ યથાર્થ કે ભૂતાર્થ જ્ઞાનની વ્યવસ્થા, તથા બીજી બાબુ અયથાર્થ કે મિથ્યા જ્ઞાનનું અવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ એ બધું જોયું. હવે આપણે ચિત્તની એક જૂદીજ વૃત્તિ હાથમાં લેવાની છે.

૩. આ વૃત્તિ તે 'વિકલ્પ'ની છે. તેનું લક્ષણ મુતકાર આ પ્રમાણે આપે છે.—

શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશૂન્યો વિકલ્પઃ ।

'વિકલ્પ એ શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી અને વસ્તુશૂન્ય છે.' આ બંને વિશેષણોથી એનો પ્રમાણ તેમજ વિપર્યયથી ભેદ કરવામાં આવે છે. આ વૃત્તિ વસ્તુશૂન્ય એટલે કે અર્થોવલંબી ન હોવાથી, તેને યથાર્થ કે અયથાર્થ કહી શકાતી નથી, અને તેથી તે પ્રમાણ કે વિપર્યયની કાઠિમાં આવી શકતી નથી. તો પછી આ વૃત્તિનું મૂળ શું એ પ્રશ્ન જોવા યાય છે. સામાન્ય રીતે વ્યવહાર અર્થોવલંબી હોય છે, પરંતુ કેટલોક વ્યવહાર-કેટલાક ભાષાના પ્રયોગો એવા હોય છે, કે જ્યાં તે વ્યવહારથી દર્શાવાતો અર્થ વાસ્તવિક રીતે તેના મૂળમાં હોતો નથી. "ચૈત્રની ગાય" એમ કહેતી વખતે તો આ જે બિન્ન વસ્તુઓ વચ્ચે આપણે 'સ્વ-સ્વામીભાવનો સંબંધ' દર્શાવીએ છીએ. પણ જ્યારે "પુરુષનું ચૈતન્ય" એવો પ્રયોગ કરીએ ત્યાં શું બતાવવામાં આવે છે? યોગદર્શનને મને ચૈતન્ય અને પુરુષ એ બિલકુલ ભિન્ન નથી, કે જેથી તે બંને વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંભવી શકે; કારણ પોતાનાથી પોતે વિશિષ્ટ થવું એનો કાંઈ અર્થ નથી. અને તોપણ આપણે જાણીએ છીએ કે આવો વ્યવહાર તો કરવામાં આવે છે. જે વૃત્તિથી આ જાતનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તે 'વિકલ્પ'ની વૃત્તિ છે.

આ વ્યવહાર શબ્દજ્ઞાનનો અનુપાતી છે, એટલે કે ભાષાનું અનુપાતન-અનુસરણ કરે છે. આનો અર્થ એ હોવો જોઈએ, કે અર્થ દર્શાવવાની ભાષાની વિશિષ્ટ રીતોનું એ અનુકરણ કરે છે. એટલે કે અર્થોવલંબી વિચાર દર્શાવવાની જે રીતો છે તેનું અનુકરણ વસ્તુશૂન્ય વિચારો દર્શાવનાં પણ યથા જાય છે. ૩૧ એટલે કે ભાષ્યકાર કહે છે તે પ્રમાણે તેનું નિબંધન શબ્દજ્ઞાન માહાત્મ્ય છે.

૩૨. પ્રમાણ કે વિપર્યય-અર્થોવલંબી વૃત્તિઓ છે, અને તેની categories જૂદી છે. ભાષાના વ્યવહારની એજ categories લઈને અર્થશૂન્ય વ્યવહારને લાગુ કરવામાં આવે છે, અને આને લઈને વિકલ્પની વૃત્તિ વહેબે છે. Categories of inter-communication મૂળ જે વ્યવહારને યોગ્ય નથી તેને લાગુ કરવામાં આવે છે તેથી વિકલ્પ વહેબે છે. વિકલ્પમાં જે વસ્તુશૂન્ય મૂળ જ્ઞાન છે, તે શું Intuition હોઈ શકે?

અહિં મહેતે એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે, કે અર્થશૂન્ય વ્યવહાર શી રીતે સંભવી શકે? એવા વ્યવહારમાં દર્શાવાતી બાબતો ક્યાંથી આવે છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ સ્પષ્ટ રીતે સૂત્રમાં કે બાબ્યમાં આપેલો નથી. છતાં મૂત્રની રચના અને બાબ્યનાં ઉદાહરણો ઉપરથી 'વસ્તુશૂન્ય'નું તાત્પર્ય સમજવું અશક્ય નથી. "ચૈત્રની ગાય" એવી બે ભિન્ન વસ્તુઓ વચ્ચે સંબંધ સમજી શકાય છે. પણ જે સ્વભાવથી એક જ છે; તેમાં અનેકની અપેક્ષા રાખતો સંબંધ શી રીતે આવે? ૩૭ ચિકિત્સના વ્યાપારથી-એમ આપણે જવાબ આપી શકીએ. ૩૮ અને આ વ્યાપાર તે પૃથક્કરણનો જ વ્યાપાર હોવો જોઈએ. મૂળ જે એક અર્થ અભેદ એકમ રૂપે ચિત્તે ગ્રહણ કર્યો છે, તેને વ્યવહાર્ય બનાવવા માટે ચિત્ત ચિકિત્સની ત્રિતિહારા તેનું પૃથક્કરણ કરે છે, અને એમ કરતાં તે અર્થમાં જ સંબંધ દક્ષી સામાન્ય વ્યવહારની રીતે (અર્થાવલંબી) તેને દર્શાવે છે એમાં ઉપર કહ્યા મુજબ ચિત્તે અમુકરૂપે ગૃહીત કરેલા કોઈ એક પદાર્થને પૃથક્ કરી વ્યવહાર્ય બનાવવામાં આવે છે, અને આમ કરવામાં બાબાના સંબંધનું તેને અનુકરણ કરવું પડે છે. આ વ્યાપાર તે પ્રમાણ અને વિપર્યયની વૃત્તિથી ભિન્ન પ્રકારનો છે, એટલે તેને આપેલું સ્વતંત્ર સ્થાન યોગ્ય જ છે.

દીકામાં મિથ્ર દહે છે, કે બાબ્યકારે ઘણાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે, તેનું એ કારણ છે, કે ઘણાં વાદીઓ પ્રમાણ અને વિપર્યયની વૃત્તિથી ભિન્ન એવી ચિકિત્સની વૃત્તિ સ્વીકારતા નથી. આ વૃત્તિ સ્વીકારવાનું તાત્વિક કારણ તો સ્પષ્ટ જ છે, પરંતુ એક દૃષ્ટિકોણથી કારણ પણ લાગે છે. તે એ કે નૈયાયિકો દ્રવ્ય અને ગુણ કર્માદિને ભિન્ન માનનારા, એટલે એમની દૃષ્ટિએ પુરુષનું ચૈતન્ય એમ કહેવામાં વાંધો નથી; પણ સત્કાર્યવાદી યોગાચાર્યો નેઓ દ્રવ્ય અને ગુણને એક માને છે, તેઓ આવો વ્યવહાર શી રીતે કરી શકે? એ પાડી ન જોશે, તો અવહાર અશક્ય થાય. કારણ પ્રમાણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ 'અ અ છે' એમ કહેવામાં કશું નવું પ્રાપ્ત થતું નથી. આ સ્થિતિમાંથી બચી જવા માટે એનું આંતરિક કારણ શોધવાની જરૂર પડી. ૩૯ આ શોધ કરતાં ચિકિત્સની વૃત્તિ જડી હશે (?)

૪. જ્ઞાન અને ચિકિત્સની વૃત્તિની ચર્ચા પૂરી કરીને આપણે નિદ્રાની વૃત્તિ આગળ આવનાં શુદ્ધ ચિત્તશાસ્ત્રના જ પ્રદેશમાં આવી પડીએ છીએ. નિદ્રા અને ચિત્તનો સંબંધ હાલના ચિત્ત-

૩૭. બાબ્યકાર ન્યાં આવો સંબંધ વાસ્તવિક ન હોવા છતાં, બાબામાં મુકાય છે, એના અનેક દાખલાઓ આપે છે; અને છેવટે દહે છે. કે—

તદ્માદ ચિકિત્સિતઃ સધર્મઃ । તેન ચામ્તિ વ્યવહારઃ । 'તેથી તે ધર્મ ચિકિત્સિત છે. અને તેનાથી વ્યવહાર ચાલે છે.'

૩૮. All relations are mere appearances એમ કહી શકાય, અથવા તો all relations are infinite. ગણિતની દૃષ્ટિએ પણ આ બંને સિદ્ધાન્તો સરખા છે.

૩૯ આપણે જરા આગળ જઈ એમ કહી શકીએ કે ચિકિત્સની વૃત્તિ દ્વારા આપણે 'અ એ બ છે' એવું નિધાન કરી શકીએ છીએ (?) તો આ નિધાન તે Synthetic judgment થયું; અને આને ચિકિત્સના પૃથક્કરણ વ્યાપાર સ.યે શો સંબંધ છે તે જણવાનું રહ્યું.—જરા આગળ જઈને એમ પણ કહી શકીએ કે આ રીતે ચિકિત્સની વૃત્તિ બીજી બધી વૃત્તિમાં જાણે અજાણે મહેલી દોય છે.

શાસ્ત્રમાં એક મહત્વનો અને ગુંચવાડા ભરેલો પ્રશ્ન છે. યોગદર્શનની માન્યતા પ્રમાણે નિદ્રા પણ ચિત્તની એક વૃત્તિ જ છે. આ બાબતમાં મતભેદ હોવાથી સૂત્રમાં ખાસ કરીને વૃત્તિ શબ્દ મૂક્યો છે; અને એ ઉપરથી મિત્ર કહે છે તેમ યોગદર્શનને મતે નિદ્રા ચિત્તનો એક ધર્મ છે, અને નિદ્રામાં પણ ચિત્તનું સાતત્ય કાયમ રહે છે. ૪૦

બાષ્યમાં નિદ્રા પણ એક અનુભવ છે એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેના પ્રમાણ તરીકે જ્યોત્સ્વરથાના પ્રત્યવમર્શ-કે હું સુષ્પે ઉંઘો અથવા અશ્વરથ રીતે ઉંઘો ઇત્યાદિને ગણે છે. કહ્યું છે, કે સ્વલ્પયં પ્રયુક્તસ્ય પ્રત્યવમર્શો ભવતિ ।-‘જો પ્રત્યવનો અનુભવ ન હોય, તો ઉડેલાને પ્રત્યવમર્શ ન થાય, અને તેના ઉપર આશ્રિત સ્મરણો છે તેના વિષય કશો ન રહે.’ એટલે કે જોતો અનુભવ ન થયો હોય, તેના સંસ્કાર પણ ચિત્તમાં ન પડે, અને તેની સ્મૃતિ પણ ન રહે. પણ નિદ્રાની તો સ્મૃતિ થાય છે, એટલે તેના સંસ્કાર, અને તે સંસ્કાર મૂકનાર ભૌલિક અનુભવ હોવા જોઈએ. આથી એ સિદ્ધ થાય છે, કે પ્રમાણ, વિપર્ધય, વિક્ષેપ વગેરે જેમ ચિત્તની વૃત્તિઓ છે, તેની જ નિદ્રા પણ વિધિરૂપ (Positive) એક વૃત્તિ છે.

વિક્ષેપની વૃત્તિનું નિરૂપણ કરતાં એનું આલંબન શું છે, એ પ્રશ્ન જેમ ઉકેલો હતો, તેમ અહિં પણ નિદ્રાની વૃત્તિનું શું આલંબન છે એ સવાલ ઉઠે છે. મુત્રકાર કહે છે, કે

અભાયપ્રત્યયાલંબના નિદ્રા ।

—‘અભાયનો પ્રત્યય’ એ નિદ્રાનું આલંબન છે. ‘અભાયનો પ્રત્યય’ એટલે કે જાગૃત્ત્ય કે સ્વપ્નદશામાં આવતા વિષયોના અભાયનું કારણ. આ કારણ તે યોગદર્શનના મત પ્રમાણે તમેગુણ છે. વાયસ્પતિ મિત્ર કહે છે:-

બુદ્ધિસત્ત્વે હિ ત્રિગુણે યદા સત્ત્વરજસો અભિભૂય સમસ્તકરણાયરકમાચિ-
રસ્તિ તમસ્તદા બુદ્ધેર્વિગયાકારપરિણામાભાવાદુદ્ગતતમોમયો બુદ્ધિમયબુદ્ધય-
માનઃ પુરુષઃ સુપુતઃ ।

ચિત્ત હંમેશાં ત્રણ ગુણોથી વિશિષ્ટ થયેલું હોય છે. બુદ્ધિ-કે-ચિત્ત-વિષયાકારપરિણામી છે. એ જ જો વિષયમાં પડેલાય છે, તેના જેવું તેનું સ્વરૂપ યદ જાય છે. બુદ્ધિમાં કે ચિત્તમાં જ્યારે સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, ત્યારે તે જ્ઞાન રૂપે પરિણમે છે. જ્યારે રજોગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, ત્યારે તે પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરાય છે, અને એ જ્ઞાને રુજો ઉપર જ્યારે તમસા-
વરણ ચડી જાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ કે ચિત્ત સમક્ષ કશો બાહ્ય વિષય રહેતો નથી, અને એથી વિષયાકારપરિણામી ન થવાથી તમેગમથી બુદ્ધિને લાંબને નિદ્રા આવે છે. ૪૧

૪૦ આપણે પહેલાં જોઈ ગયા કે મુરોષીય ચિત્તશાસ્ત્રમાં ચેતનાનું સાતત્ય તેના ધર્મ દ્વારા જ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. Consciousness ‘enduring’ functionally.

૪૧ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ને આપણે ત્રીક દિલ્લિસુદ્ધ એરિસ્ટોટલના એક સિદ્ધાન્ત સાથે ખુશીથી સરખાવી શકીએ. એ ત્રણ જાનના આત્માઓ માનના, (૧) મનુષ્યનો-સન્ન-પ્રધાન, (૨) પ્રાણીઓનો-રજોગુણપ્રધાન, (૩) વનસ્પતિનો-તમેગુણપ્રધાન. બાલ્ય દરિગિંદુએ એરિસ્ટોટલ આ આત્માઓને આપા જગતમાં વહેંચી નાંખે છે. જેમકે

સ્વપ્રાનુભવની ચર્ચામાં આપણને ઉપયોગી થાય એટલા માટે વિષયા-
કારપરિણામભાવાનુ એનો પૂરેપૂરો અર્થ આપણે સમજવાની જરૂર છે.
ચિત્ર કે બુદ્ધિની સમક્ષ કશે વિષય રહેતો નથી, એટલા માટે કંઈ આવે છે.
ઇન્દ્રિયવ્યાપાર બધો બંધ થાય છે, અને ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. આથી
એમ કહી શકાય, કે બાહ્ય સૃષ્ટિના અનુભવના અભાવે ચિત્ર પોતામાં અચિત્ર થઈ જાય છે.

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ગુણોનું આપણે બીજી દૃષ્ટિએ પણ નિરૂપણ કરી
શકીએ. ઉપરનું ધોતું વિવેચન આપણે બાહ્ય દૃષ્ટિએ જ કર્યું કહેવાય. કારણ એથી આપ-
ણને જાણે એમ થાય છે, કે ચિત્ર એક તત્ત્વ છે, અને એ વારે વારે બહારથી જુદા જુદા
એવા ત્રણ ગુણોથી વિશિષ્ટ થયા કરે છે. પણ આમ આપણે ચિદ્રૂપે ૪૨ જ બોલી શકીએ.
ખરી રીતે એ ત્રણે ગુણો એક જ ચિત્તના ગુણો છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ એ ત્રણે ગુણો આખા
વિશ્વમાં વહેંચાએલા દેખાય છે, પણ આંતર દૃષ્ટિએ એ ત્રણે ગુણો આપણા
ચિત્તના ત્રણ જુદા જુદા ધર્મો છે, કે જુદી જુદી ભૂમિકાઓ છે; અને
આ દૃષ્ટિ પણ આપણને યોગદર્શનમાંથી મળી આવે છે. હજી આપણે
ચિત્તના સર્વસામાન્ય, સાર્વભૌમ ગુણ-સમાધિ-નું વિવેચન કર્યું નથી. એ વળી
કોઈ બીજી વાર કરીશું, પરંતુ અહિં આટલું કહેવું બસ થશે, કે સમાધિ, ધ્યાન-એની
ભૂમિકાઓ જુદી જુદી હોય છે, અને સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ને આપણે સમાધિની ભૂ-
મિકાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે ઘટાવી શકીએ એમ જીએ. ૪૩ એટલે કે સમાધિ સાર્વિક ભૂમિકા
ઉપર હોય ત્યારે માણસને જ્ઞાન થાય, રાજસિક હોય ત્યારે તે પ્રવૃત્તિનાં પ્રેરાય, અને
ત્યારે સમાધિ તામસિક ભૂમિકા ઉપર હોય, ત્યારે તે નિદ્રાવશ થાય છે.

ગુણ પ્રમાણે સમાધિની અવસ્થાએતે ભૂમિતિની આકૃતિ દ્વારા સમજવી હોય, તો
એના ત્રણે ધર્મોતે આપણે શંકુની આકૃતિમાં મૂકી શકીએ. શંકુની ટોચ આગળ, સમાધિ

મનુષ્ય, પ્રાણી, તથા વનસ્પતિ. પણ આંતરિક દૃષ્ટિએ દરેક જનમાં બીજા બે રહેલા હોય
છે. એટલે કે મનુષ્યમાં પોતાના તત્ત્વ ઉપરાંત પ્રાણી તથા વનસ્પતિનું તત્ત્વ રહેલું છે. એટલે
એરિસ્ટોટલના ચબ્દો લઈ આપણે જોવાનું હોય, તો એમ કહી શકાય, કે જ્યારે મનુષ્ય અને
પ્રાણીના તત્ત્વો ઉપર વનસ્પતિનું છવનતત્ત્વ ચડી એમે છે, ત્યારે આપણને નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે.
Nous Poetikos, Human soul with knowledge, Animal soul with
motion, Vegetative soul with 'sensation'. સાથે સાથે સરખાવો યુરોપના
અર્ચાચીન એરિસ્ટોટલ-જર્મન શિલ્પકૃત લાયબ્રન્ટસનો સિદ્ધાન્ત. Theory of waking
monad, the dreaming monad અને the sleeping monad. (Monadology)

૪૨ એટલે કે ચિદ્રૂપની શક્તિ દ્વારા.

૪૩. જૂઓ. પા. ૧. ચુ. ૨. બાહ્ય તથા વાચસ્પતિની રીક્ષા. પ્રવૃત્તિવિરોધી
તમોવૃત્તિધર્મઃ સ્થિતિઃ અદિ' ૨૧૪ રીતે તમોગ્રસ્તિ એવો પ્રયોગ કરીને તમોગુણને ચિ-
ત્તનો એક ધર્મ ગણ્યો છે. વળી બાહ્યમાં-પ્રજ્ઞાપ્રવૃત્તિસ્થિતિશીલત્વાત ત્રિગુણમ-
ચિત્તમ્.

અત્યંત તંગ^{૪૪}—એકાગ્ર હોય, અને ત્યાંથી તે પહેલાં થતી થતી રત્નેગુણી પ્રવૃત્તિઓના પ્રદેશમાં થઈને એકાગ્રી આગળ અત્યંત વિસ્ફારિત અવસ્થામાં આવી જાય છે. અને જ્યાં સમાધિ—ધ્યાન અત્યંત રેળાઈ જાય છે, ત્યાં નિદ્રાનું સ્થાન છે.^{૪૫}

૫. અનુભૂતવિષયાસંપ્રમોગઃ સ્મૃતિઃ ॥

અનુભૂત વિષયના અગ્રપ્રમોગને સ્મૃતિ કહી છે, એટલે કે જે કંઈ અનુભવેલું હોય, તે સચવાઈ રહે તેનું નામ સ્મૃતિ.

એ અનુભવ કેવી રીતે સચવાઈ રહે છે, તેના સ્વરૂપ વિષે આપણે જરા વિચાર કરીશું. આપણે એ માટે સૂચ પાંચમાનું બાષ્પ જોવું પડે એમ છે. ત્યાં કહેવું છે:—તથાજા-તોયક્રાઃ સંસ્કારાઃ વૃત્તિભિરેવ ક્રિયન્તે । સંસ્કારૈશ્ચ વૃત્તયઃ ॥ इति । एवं वृत्ति-संस्कारचक्रमनिशमावर्तते । આ પરથી એમ સમજાય છે, કે ચિત્તને મૂળ ધર્મ જ એવો છે, કે, જે એક વૃત્તિ તેમાં જગી આથમી જાય છે, તેનો તદ્દન નાશ થતો જ નથી. દરેક વ્રતિ પોતાની પાછળ પોતાના જેવો જ સંસ્કાર મૂકતી જાય છે. અહિં સંસ્કાર શબ્દનો અર્થ બહુ વિશાળ છે, તે આપણે જોઈએ.^{૪૬}

બીજી વ્રતિઓ ચેતનાના પ્રવાહનાં આવી જઈ, પછી થોડા વખત માટે, કે હંમેશને માટે ચિત્તની અર્ધચેતનામાં રૂપી જાય છે. આ અર્ધચેતનાનું ક્ષેત્ર આપણી ચેતનાની સપાટીના પ્રવાહ કરતાં ઘણું ગૂઢ અને ઉંડું છે. મનુષ્યની આ અર્ધચેતના અંતઃસલિલ વધ્યા કરે છે, અને તે ચેતનાની રૂબેલી વ્રતિઓ રૂપ સંસ્કારો મળીને થયેલી હોય છે.^{૪૭}

એક વ્રતિ સંસ્કાર મૂકતી જાય છે, અને તે સંસ્કાર પોતાનો વારો આવે ત્યારે પોતાની જગ્યાની વ્રતિને ચિત્તપરિણામેના ક્ષેત્રમાં પેદાવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે. આ રીતે વ્રતિ તથા સંસ્કારનું ચક્ર અનાદિ છે; ચિત્ત નવાને જૂનું કરે છે, અને જૂનાથી નવું ઉગે છે. આ રીતે સંસ્કારાઃ વૃત્તિભિઃ પચક્કિયન્તે । સંસ્કારૈશ્ચ વૃત્તયઃ । અને एवं वृत्तिमस्कारचक्रमनिशमावर्तते^{૪૮}

૪૪. 'Tense'

૪૫ તમેગુણને ફેંચ શિલમુદ્ર બ્રમર્જનના Torpor સાથે આપણે મૂકી શકીએ. અને સમાધિની ભૂમિકાઓ Attention ના Tension અને Detension ને લઈને ઉદ્ભવે છે એમ કહી શકાય.

૪૬. યુરોપીય ક્ષેત્રકે ચેતનાના તથા અર્ધચેતનાના સંબંધનું નિરૂપણ કરે છે, ત્યારે થયેલી વાર એમ લાગે છે, કે એ જાને વિભાગો એક બીજાથી કેમ જાણે તદ્દન સ્વ-તંત્ર હોય! ચેતના અને અર્ધચેતના એવા બે વિભાગો કરતાં, વ્રતિ અને તેના સંસ્કાર એવા બે ચિન્તા ધર્મો છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

૪૭. યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રના dispositional પણ આમાં આવી જાય છે, અને Apperceptive Mass પણ. જ્ઞાનના સંસ્કારપુંજ તે Apperceptive Mass.

૪૮. શિલમુદ્રીના અભ્યાસીને એરિસ્ટોટલનો 'energeia' અને 'dynamis' ના સંબંધ વિશેનો સિદ્ધાન્ત આ સાથે યાદ આવશે.

સ્મૃતિ શું છે એ હવે આપણે સમજી શકીશું. અહીં વૃત્તિઓએ પાછળ મૂકેલા સંસ્કારો ચિત્તમાં ચોરાયા વગર બેગા થાય છે. ચિત્તના આ ધર્મને સ્મૃતિની વૃત્તિ કહેવામાં આવી છે. સમસ્ત સંસ્કારપુંજ એજ શુદ્ધ સ્મૃતિ^{૪૮} છે.

કિં પ્રત્યયસ્ય ચિત્તં સ્મરતિ એમ વ્યાં બાધકાર પૂછે છે, ત્યાં આ સંસ્કાર-પુંજમાંથી શું શું બાદ આવી શકે, એમ પ્રશ્ન પૂછે છે. એટલે કે સ્મરણનું સ્વરૂપ કેવું છે એ પ્રશ્ન આપણી આગળ ઉભો થાય છે. જે કાંઈ સ્મરણમાં આવે છે તે શું વસ્તુ હોય છે, કે વસ્તુ વિશેનો 'પ્રત્યય' હોય છે? આ પ્રશ્નો જવાબ આપતાં પહેલાં આપણે સ્મૃતિ ધરાય છે કેમ એ વિષ્ટ પ્રશ્નનું થોડું વિવેચન કરવું પડશે.

ધણાનું માનવું એવું હશે કે પદાર્થ કે ગ્રાહ્યવસ્તુ વર્તમાનમાંથી ભૂતકાળમાં જાય, ત્યારે સ્મૃતિમાં સંસ્કાર પડે છે. પણ આ સિદ્ધાન્ત ખરો નથી એમ કોઈને પણ થોડો વિચાર કર્યો માલુમ પડશે. કારણ આંતર દૃષ્ટિએ આપણાં ચિત્તપરિણામોમાં કોઈ પણ એવી ભૂતનો વિભાગ આપણે કરી શકીશું નહિં. એટલે જ બાધ્યમાં લખ્યું છે, કે ચિત્ત ગ્રાહ્ય વસ્તુનું અદલ્લ કરે તેની માથે સાથેજ સંસ્કારો પણ ધરાવા માંડે છે. ગ્રાહ્યોપરકઃ પ્રત્યયો ગ્રાહ્ય પ્રહણોભયાકારનિર્માત્મઃ તજ્ઞાતીયકં સંસ્કારમારમ્ભતે । એટલે કે ગ્રાહ્ય વસ્તુનું અદલ્લ થાય છે, ને સાથે સાથે જ તે વસ્તુ તથા તે વસ્તુને અદલ્લ કરનાર ચિત્તનો વ્યાપાર-એ બન્નેના સંસ્કાર ધરાવા શરૂ થાય છે. અર્થિ આરમ્ભતે શબ્દનો ઉપયોગ તમ્હુ થોડો છે. તો હવે આપણે કહી શકીશું કે સંસ્કારોનું સ્વરૂપ એટલે કે સ્મૃતિનું સ્વરૂપ જેવી પ્રતિથી તે ધરાયો હોય તેવું-ગ્રાહ્યઅદલ્લ-ક્રમબાત્મક હોય છે.

શુદ્ધ સ્મૃતિનું આવું સ્વરૂપ છે એ જાણ્યા પછી જેનું સ્મરણ થાય તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય તેનો આપણે વિચાર કરીએ. સ્મૃતિમાં તો ગ્રાહ્યવસ્તુ તથા અદલ્લવ્યાપાર બન્નેના સંસ્કાર પડે છે. અને જે કાંઈ સ્મૃતિમાં હોય તેનું સ્મરણ પણ થઈ શકે, એટલે કે જેમ સ્મૃતિમાં ગ્રાહ્યવસ્તુ અને અદલ્લવ્યાપારના સંસ્કાર સત્યવાર્ધ રહે છે, તેમ ગ્રાહ્ય વસ્તુ અને અદલ્લવ્યાપારનાં સ્મરણ પણ થાય છે. આવાર મુઠ્ઠી ધરોપમાં લગભગ એમ જ મનાતું કે સ્મરણ ગ્રાહ્ય વસ્તુનાં જ થાય છે, અને અદલ્લવ્યાપારનાં થતાં નથી. કાણુ અદલ્લ-એ ચિત્તની કોઈ એક સ્થિતિ નથી, પરંતુ ક્રિયા છે. અને એ વ્યાપારમાં ચિત્ત સ્થિતિબદ્ધ ન હોવાને લીધે, ચિત્તની તે સ્થિતિનું^{૫૦} (?) પ્રયત્નરૂપ કરવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. પણ અદલ્લ-ક્રિયા-વ્યાપારના ચિત્તમાં સંસ્કાર પડે છે. અને એનું સ્મરણ પણ થાય છે.

સ્મરણના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા પછી આગળ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, કે-સ્મરણ આપણને કાંઈ નવું જાન કરાવે છે? એટલે કે સ્મરણ અને ચિત્તની બીજી વૃત્તિઓ વચ્ચે શો તફાવત છે? આ બેદ બાધકારે બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યો છે. ચિત્તની

૪૮. Pure Memory.

૫૦ ચિત્તની વ્યાપારાત્મક સ્થિતિ એ કાંઈ એક સ્થિતિ નથી; એ ક્રિયા છે, સ્થિતિ નથી. પરંતુ બાહ્યમાં પણ બીજો એવો અરથ શબ્દ ન હોવાને લીધે છેવટે સ્થિતિ જેવો વિરોધી શબ્દ વાપરવો પડ્યો છે. સરખાવો.-Transitive or dynamic states અને substantive states of consciousness. (William James)

ખીજી વૃત્તિઓ અનાધિગત વસ્તુનો-પહેલાં ન જાણી હોય એવી વસ્તુનો બોધ કરે છે. જ્યારે સ્મૃતિ તો માત્ર જે કંઈ ચિત્તમાં પૂર્વે આવી ગયું હોય, તેના ઉપર જ પ્રકાશ પાડે છે. સ્મરણ કોઈ પણ તદ્દન નવી વસ્તુનું ચિત્તને જ્ઞાન કરાવતું નથી. કારણ નહિ તો એ સ્મરણ કહી શકાય જ નહિ.

તત્ત્વ ગ્રહણાકારપૂર્વાબુદ્ધિઃ । ગ્રાહ્યાકારપૂર્વા સ્મૃતિઃ ॥ મોખ્ય ॥

ન ચં ગૃહીતસ્પોષાત્તસ્પોષાદાનં સંભવતિ । તદ્દનેનાનધિગતવોધનં બુદ્ધિઃ ॥ટોકા॥
-જેનું પ્રદણ ન થયું હોય તેનો બોધ કરાવે તે બુદ્ધિ. અને જેનું પ્રદણ થઈ ગયું છે, તેનું કંઈ ફરીથી પ્રદણ થઈ શકે નહિ-તેનું માત્ર સ્મરણ થઈ શકે.

આ ચર્ચાપટ્ટી એટલું સિદ્ધ થાય છે, કે સ્મરણનો વિષય પોતે અનુભવેલો કોઈ ભૂતકાળ હોવો જોઈએ. પરંતુ કંઈ અનુભવમાં આવ્યું ન હોય, તેનું સ્મરણ થઈ શકે નહિ. આ મુદ્દો વાયસ્વતિ મિથે પોતાની ટીકામાં સારી રીતે ઉતાર્યો છે.

સ્મૃતિઃ ન પૂર્વાનુભવમર્યાદામતિક્રામતિ । તદ્વિષયા તદ્દનવિષયા યા ન તુ તદધિકવિષયા । મોડ્યં વૃત્યન્તરાદ્વિશેષઃ સ્મૃતિઃ

સ્મરણો ભૂતકાળના અનુભવને કોઈ વાર જ છલોછલ ભરી કાઢીને ફરે છે. સામાન્ય રીતે તો ભૂતના અનુભવથી એ ઉણા હોય છે. ગમે તેમ હોય પણ સ્મૃતિની વૃત્તિ કોઈ પણ દિવસ વ્યક્તિના અનુભવની પાળો નોડીને ઉભરાતી નથી.

ત્યારે કુંદામાં કહીએ તો સામાન્ય રીતે સ્મરણનો વિષય કોઈ અનુભૂત વિષય છે. આજ સિદ્ધાન્તને વિશિષ્ટ રૂપે આપણે ચોજવો હોય તો, એમ કહી શકાય કે સર્વે સ્મૃતિઓ-સ્મરણો-ખીજી વૃત્તિઓએ મૂકેલા સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે કે સ્મરણનો વિષય બધી પાંચે વૃત્તિઓ છે. ખીજી વૃત્તિઓ સ્મૃતિનો વિષય થાય, તેમ સ્મરણ પણ સ્મૃતિનો વિષય થઈ શકે છે. એટલે કે એક વાર સ્મરણ થયું હોય, તે સ્મરણનું પણ સ્મરણ થાય છે. આ રીતે આપણાં ચિત્તપરિણામો અનંત છે, અને એ અનંત રીતે બેવડાય છે. ઉપરની જાબબ બાંધ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે ટાંકી છે.

મર્વાઃ સ્મૃતયઃ પ્રમાણવિષયવ્યવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતીનામનુમયાત્મપ્રમથાન્તિ । સર્વે સ્મરણો પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ. નિદ્રા અને સ્મૃતિ એ બધી વૃત્તિઓના અનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આપણે ઉપર કહ્યું કે આપણાં ચિત્તપરિણામો અનંત રીતે બેવડાય છે. મૂળમાં એક અનુભવનો પ્રવાહ છે, અને ખીજે તે સ્મૃતિ-સ્મરણોને પ્રવાહ છે. પરંતુ એક ખીજથી બદલાતાં રહે છે. કંઈ પણ સ્મરણમાં લાખીએ, ત્યારે તેના વિષય ભૂતકાળનો છે, પરંતુ તેના વ્યાપાર વર્તમાનમાં રહેલો છે. ઉપર ન્યાં કહ્યું છે, કે-સ્મૃતીનામનુમયાત્મપ્રમથાન્તિ એ આ સિદ્ધાન્તને લક્ષમાં રાખીને લખાયું હશે ?

૧૧ સરખાવો Personal Memory.

૧૨ જુઓ Presentation continuum અને Memory continuum. અથવા Primary continuum અને Secondary continuum (Ward અને James).

यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन् अथ क-
यमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्ता भवेत् ।

અહિં સ્મર્તૃ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે, ને જ એમ અત્રાવી આપે છે, કે સ્મૃતિની વૃત્તિ તે કાંઈ પ્રમાણ. વિષય, અનુમાન, કે ચિત્કલ્પની વૃત્તિ જેવી નથી, પરંતુ તે સમસ્ત ચિત્તની જ એક શક્તિ છે. આથી કાંઈ આપણે જૂના યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રીઓની ૧૦-જેમ ચિત્તને તેની શક્તિઓમાં ભાગી નાંખતા નથી. પ્રમાણ, વિષય, ચિત્કલ્પ, નિદ્રા, અને સ્મરણ એ બધાને ચિત્ત પોતાનો વિષય કરી શકે છે, અને આ રીતે સ્મૃતિની વૃત્તિ બીજી બધી વૃત્તિઓથી જુદી પડે છે. આપણે અહિં ચિત્તના સાર્વભૌમ ધર્મ-સમાધિની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ વિષે વિવેચન કર્યું નથી. એ કોઈ વખત કરીશું; પણ અહિં એ ભૂમિકા-ઓને માની લઈને એટલું કહીએ તો ખસ છે. કે પ્રમાણ, વિષય, ચિત્કલ્પ, નિદ્રા-આ બધી વૃત્તિઓ સમાધિની અમુક જ ભૂમિકાઓ ઉપર વસી શકે છે; ૧૧ પણ સ્મૃતિ તો સર્વ-વ્યાપી છે. તદ્વન વિશિષ્ટ દશામાં સ્મૃતિ હૃદય, અને તદ્વન એકાગ્ર અવસ્થામાં પણ એને સ્થાન મળે છે. કોઈ વાર એને ભૂતકાળના અનુભવમાં સ્થાન મળે, અને કોઈ વાર અણ-લાંગરેલ વદાણની મારફત આપણાં ચિત્તપરિણામોની સપાટી ઉપર બટકયા કરે ! સમાધિની વિસ્ફારિત અવસ્થામાં તે સ્વપ્ન સર્જે-અને જાગ્રત અવસ્થામાં ચદદમદ્રાક્ષં તત્સ્પૃશ્યામિ એવી પ્રત્યભિન્ના કરાવે ! અને ચિત્ત એક કેમ છે, એ પ્રશ્નનો જવાબ પણ આપે ! કારણ ચિત્ત એક છે-અને એને 'એક' એવું આવયવી જ્ઞાન સ્મૃતિ દ્વારા થાય છે.

વૃત્તિઓના જે વિભાગો અહિં પાડવામાં આવ્યા છે, તે એક બાજુ ચિત્તના બાહ્ય વિષયના સ્વરૂપ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યા છે. બીજી દૃષ્ટિએ ચિત્તની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ પરની સમાધિની શક્તિ પ્રમાણે તેમનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે એમ કહીએ તોપણ ચાહે. યુરોપીય પ્રમાણશાસ્ત્રીને કદાચ આ વિભાગોમાં સંકર લાગે, પણ સામાન્ય માણસ સાધારણ રીતે જે જે વૃત્તિઓ પોતામાં ઉગતી અને આવયતી જોઈ શકે તે વૃત્તિઓ જ યોગદર્શનમાં ગણાવી છે. કારણ યોગદર્શનનું અંતિમ ધ્યેય અને પ્રયોજન ચિત્તવ્યાપારોનું માત્ર શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ કરવાનું નથી, પણ સમાધિનું છે.

યોગદર્શનના પ્રથમ પાદમાંથી અને તેમાં વળી પાંચ વૃત્તિઓના એટલા ટુંકા વિવેચનમાંથી આપણને ચિત્તશાસ્ત્રનું કેટલું સાહિત્ય મળી આવે છે, તે અત્રાવવાનો મેં અહિં પ્રયત્ન કર્યો છે. આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રના કોઈ પણ અભ્યાસીને આપણા સાહિત્ય તરફ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી શકીશ, તો આ મારો નાનોસરો. અમ નું સજ્જન થયે માનીશ. કદાચ મારા ઉપર એ આક્ષેપ મૂકવામાં આવે, કે મેં યોગદર્શનમાંની વૃત્તિઓમાં ઘણી જલ્દી વસ્તુઓ આરોપી દીધી છે, તો તેના જવાબમાં મારે એટલું જ કહેવાનું છે, કે કરી કરી વાર વિચાર કરીને યોગદર્શનમાં સમાધિનું જે રીતે નિગૂંપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે રીત જોતાં, તેમાં રહેલાં ચિત્તશાસ્ત્રનું મેં અહિં લીધું છે, એનાથી કોઈ પણ બીજું દર્શિષિંક

લેવું અશક્ય છે એમ હું માનું છું. અને વળી યુરોપીય વિદ્વાનોએ પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, ગ્રીક શિલ્પકુશળ પ્લોટાઇનસ, વગેરેની ફિલસૂફીનું વિવેચન કરનાં તો કંઈક નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ ચોક્કસ છે. ૧૨ યોગદર્શનમાંની સમાધિનો અનુભવની દૃષ્ટિએ કાંઈક પણ અર્થ કરવો હોય, તો તેમના ચિત્તચાત્ર તરફ આપણે જીવનનું જ દૃષ્ટિબિંદુ—જીવન દૃષ્ટિબિંદુ લેવું જોઈએ. (Dynamic point of view) અને મને લાગે છે, કે જ્યારે ચિંતા જુદા જુદા ધર્મોને પોતાના સ્વભાવથી દર દર, મનુષ્યની સામાન્ય ચેતનાથી કળાય નહિ એટલે દર, સમાધિમાં લઈ જવામાં આવતા હશે, ત્યારે એમણે પણ આવું જ દૃષ્ટિબિંદુ લીધું હશે.*

છેવટ આ લેખ લખવામાં ખાધ શ્રી. રસિકલાલે મને જે મદદ આપી છે તે માટે તેમનો હું અત્યંત આભારી છું

૧૨ બ્રૉન સાહેબ, બેન સાહેબ, ટેલર સાહેબ, સ્કુઅર્ટ સાહેબ વગેરે વગેરેના મતો તેમના પુસ્તકોમાંથી વાંચવાથી આ બાબત માત્રમ પડી આવશે. જેમકે—Dynamic interpretation of the Platonic theory of Ideas.

*વિદ્યુત વિશે આટલું કહેઈ છે. વિદ્યુતને પહેલાં હું માત્ર Process of abstraction in thought માનતો હતો. એ એ છે; પણ તે ઉપરાંત Process of rational disjunction છે,—જે રીતે બ્રોગાન્ડેટ સાહેબ આખા વિશ્વને એક vast disjunction રૂપ માને છે. અથવા એમ પણ કહેવાય કે ચિદકલ્પ is a rational sundering of the eternal.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬૨)

૧૨. મુનિ ગામમાં આવીને કાઠના ધરમાં એકદમ ન જાય. બિંદાની વાતમાં મૂંગો રહે અને અન્ન મેળવવાની સૂચના થાય એવી ભાષા ન વાપરે.

૧૩. “ મળ્યું તો પણ ભંડે, ન મળ્યું તો પણ કુશળ ”, એ બન્ને પ્રસંગે તે સંત એક સરખોજ રહે, અને વૃક્ષમૂલે પાછો જાય.

૧૪. હાથમાં પાત્ર રાખીને ફરતો તે મૂંગો ન હોઈ મૂંગા જેવો થાય, અશ્વ દાનની મસ્કરી ન કરે, દાતાનું અપમાન ન કરે.

૧૫. સારો બુરો રસ્તો શ્રમણે બનાવ્યો છે. નિર્વાણ એ વાર પમાતું નથી પણ આ એક એકજ પ્રકારનો નથી.”

૧૬. છિન્ન આન્તર વાળા નહ તૃપ્ત્યા વાળા કૃત્યાકૃત્ય વિનાના બિમ્બને કશો પરિહાસ નથી.

૩૭. ભગવાને કહ્યું—મુનિપદે દૃઢ સમજાવીશ ખાંડની ધાર જેવો થા. તાળવે જીવે ચોટાડીને ઉઠેલી આખતમાં સંયત થા.

૧૮. અમન્દ ચિત્તવાળો થા તેમ બહુ વિચાર ન કરે અર્થાત્ અંચલ ન થા, આમ ગન્ધ^{૧૦} વિનાનો આશ્રય વિનાનો, બ્રહ્મચર્યપરાયણ રહે.

૧૯. એકાસન અને શ્રમણોપાસન શીખે એકત્વ એજ મુનિપણું કહેવાય છે, અને એકલોજ આનંદ પામશે,

૨૦. ત્યારે તું દ્રોષ દિશા પ્રકાશશે. ધ્યાન કરનાર અને કામનો ત્યાગ કરનારા ધીરોની ગર્જના સાંભળીને મારો પ્રિયબિંબુ શરમ અને શ્રદ્ધા રાખે.

૨૧. તે (શિક્ષા) નદીની ઉપમાથી જાણો. ખાડામાં અને વોટખામાં નાનાં નાનાં અચાજ કરતાં જાય છે મોટી નદીઓ નિઃશબ્દ વહે છે.

૨૨. જે અધક છે તે શબ્દ કરેછે, જે પૂરું છે તે શાન્તજ હોય છે, આજક અધરા પ્રગ્ન જેવો છે, પંડિત પૂરા ધરા જેવો છે.

૨૩. જે શ્રમણ અર્થવાણું બોલે છે તે જ્ઞાતપૂર્વક ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે તે જાણી લેખને બહુ બોલે છે.

૨૪. જે યત્નાત્મા જાણી લેખને જાણીને જીતે. બહુ નથી બોલતો તે મુનિ મુનિપદને લાયક છે, તે મુનિ મુનિપદને પામેશે છે.

‘હકા ઉદ્દેખથી સાપ્તિપ્તમુનની હપપ થી હજમ ગાયાઓ વિવક્ષિત છે. તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

૯ નિર્વાણ એકજ પ્રકારનું છે પણ તેને મળવાના રસ્તા અનેક છે.

૧૦ આમગન્ધનો મૂળઅર્થ માંસતી મધ થાય પણ આજ પ્રનયમાં આમગન્ધમુક્ત ૨૩૯ મા શ્લોકથી સહ થાય છે, તેમાં ભગવાન બુદ્ધ કહે છે કે દુર્મણ્ય-પાપ એ ખરી આમગન્ધ ને મારો તો અર્થ આવી શકે.

૧૬ સારિષ્ઠ મુત.

૧. આયુષ્માન સારિષ્ઠે આ પ્રમાણે કહ્યું. “આવો, તુષિતથી જન્મ પામેલો મુંદર બોલનારો શાસ્ત્રા પૂર્વે મેં જોયો નથી, કોઈની પાસેથી સાંભળ્યો નથી,—

૨. જેવો દેવ સહિત લોકે અયુષ્માન બુદ્ધને જોયો. સર્વ તમને ખસેડીને એકલો જ રતિને પામ્યો.

૩. તેવા આશ્રય વિનાના, મંત, અકુટિત્ર, આ લોકમાં જન્મ પામેલા બુદ્ધની પાસે, બદ્ધ થયેલા બહુને મારેના પ્રશ્ન સાથે, હું આવેલો છું.

૪. જુગુપ્સા પામેલા એકાન્ત આસનને સેવનારા, વૃક્ષમૂલ કે સ્મશાનને સેવનારા, પર્વતોની ગુફાઓમાં રહેનારા ભિક્ષુને

૫. સારાં નરતાં શયનાસનામાં ક્યા ક્યા ભયો છે જેના વડે ભિક્ષુ નીરવ શયનાસનમાં કપે નહિ.

૬. અમૃત દિશામાં જતારાને લોકમાં ક્યા ક્યા ભયો છે, જે ભયોનો એકાન્ત શયનાસનમાં ભિક્ષુએ પરાજય કરવો જોઈએ.

૭. નિર્વાણમાં ચિત્ત લગાડેલા ભિક્ષુના વાક્યો ક્યા હોય, તેની ગોચરી ક્ષ હોય, તેનાં શીલવ્રત ક્યાં હોય?

૮. એક જ પરંપરા વાળો હોંશિયાર સ્મૃતિવાન એવો તે ક્ષ શિક્ષા મેળવીને, સોની જેમ રૂપાને ધમીને મલ ધોષ નાખે છે તેમ આત્માનો મલ ધોષ નાખે.”

૯. ભગવાને કહ્યું “હે સારિષ્ઠ, [સંસારની] જુગુપ્સા કરનારાને, એકાન્ત આસન સેવનારો જે ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્તો હોય તો તેને, જે મુંદર છે તે ધર્માતુસાર જેમ ગણું છું તે પ્રમાણે તને કહું છું.

૧૦. સ્મૃતિવાળો દૂર વસનારો ધીર ભિક્ષુ પાંચ ભયથી બહીએ નહિ. ડાંસ આવી પડવા, સરપ આવવો, માણસો (જેમકે ચોરો) આવી જવા અને ચોપગાં આવવાં.

૧૧. પરધર્મીઓના બહુ ભયો જોઈને પણ તેનાથી ત્રાસ પામવો નહિ; કુશલર્થ અન્વેષણ કરનારાએ ખીજ ભયોનો પણ પરાજય કરવો.

૧૨. રોગના સ્પર્શથી, ક્ષુધાથી સ્પૃષ્ટ થયેલો, શીત અને અતિ ગરમીનો પરાભવ કરે, ઘર નિનાનો તેમનાથી અનેક રીતે સ્પૃષ્ટ થયેલો પરાક્રમ કરીને વીર્યને દૃઢ કરે.

૧૩. ચોરી ન કરે, મૃત્યુ ન બોલે, સ્થાવર જંગમનો મૈત્રીભાવથી સ્પર્શ કરે, મનનો મલ જગો ત્યારે તે “કૃષ્ણ (માર) નો પક્ષ ” છે, એમ માની તેનું નિવારણ કરવું.

૧૪. ક્રોધ અને અતિમાનને વશ ન થાય, તેમના મૂળને પણ ખોદી કાઢે, ભવ્ય પુરુષ પ્રિય અને અપ્રિયનો પણ પરાજય કરે.

૧૫. કલ્યાણ તરફ પ્રીતિવાળો પ્રજ્ઞાને આગળ કરીને તે ભયેને દયાવી દે. એકાન્ત શયનવાળો અસ્તિને સહી લે, આર પરિદેવનાઓને સહી લે—

૧૬. “ શું ખાઈશ, ક્યાં ખાઈશ, ખરાય જીવાયું, ક્યાં જીવીશ, ” પરિદેવના કરાવનારા આવા વિતર્કો, શિક્ષાચોગ્ય ઘર વિનાનો શરનારો નિવારે.

૧૭. યોગ્ય કાંસ અન્ન અને વસ્ત્ર પામીને, અહીં પણ સંતોષને અર્થે પ્રમાણ જાણે, અર્થાત્ પ્રમાણથી વધારે ન ગ્રહણ કરે, એ બાળતોમા શક્તિ થઇ ગામમાં સંયમ-પૂર્વક ચર્ચા કરે, રોષ કરાવ્યા છતાં કઠોર વાણી ન વહે.

૧૮. આમ તેમ જુવે નહિ, આમ તેમ પગ હલાવે નહિ, ધ્યાનયુક્ત બહુ જાગૃત રહે. કોષ્ટા કરીને સમાધિન ચિત્ત થઇ તર્કશય અને મનસ્તાપ છે.

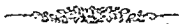
૧૯. વાણી વડે કોમ્પ દોષ બનાવે તો સ્મૃતિવાળો ચર્ચ અભિનન્દન કરે, પોતાના સમ્રાજ્યવારીઓમાં હડ ન કરે, કુશળ અને યોગ્ય વખતે વાણી વહે, લૌકિક વાતોનો વિચાર ન કરે.

૨૦. વળી સ્મૃતિમાન જોતો નાશ કરતાં શીખે એવા લોકમાં પાંચ મન છે; ૩૫ શબ્દ રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શના રાગનો પરાન્ન્ય કરે.

૨૧. સુવિમુક્ત ચિત્તવાળો સ્મૃતિવાળો ભિક્ષુ આ ધર્મના કુહન્દનો નાશ કરીને યોગ્ય કાલે સમ્યક્ રીતે ધર્મની શીખાસા કરે. એક પરંપરામાં લાગેતો તે અન્ધકારનો નાશ કરે.

એમ ભગવાને કહ્યું.

સાતમો કલ્પેષ્ણ રાહુલોવાદસુત્તનો છે તેનો હુંકો સાર પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘ બુદ્ધલીલાસારસંચય ’ના પૃ. ૩૧૭મી ૩૧૮માં આપેલો છે એટલે અહીં ફરી આપવાની અમે જરૂર જોતા નથી.*

આપણી અદૃશ્ય થતી લેખનકળા અને તેનાં સાધનો.

[મુનિ પુણ્યવિજય]

પ્રાચીન યાત્રિક આંવિષ્કારના યુગમાં અનેક કળાઓને વિસાયા પડી તેના પુનરુદ્ધાર માટે અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં તેમાં આપણે સજ્જતા મેળવી શક્યા નથી, તેમ મુદ્રણ-કળાના પ્રભાવથી અદૃશ્ય થનારી લેખનકળાને માટે પણ જનવાનો પ્રસંગ આપણી નજર સામે આવવા લાગ્યો છે. આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં ગૂજરાત તેમ જ મારવાડમાં લઘી-આઓ વંશો હતા, જેઓ પરંપરાથી પુરાતન લખવાનો જ ધંધો કરતા હતા. પરંતુ મુદ્રણ-કળાના યુગમાં તેમની પાસે પુસ્તકો લખાવનાર ઘટનાં તેઓએ પોતાની સંતતિને અન્ય ઉદ્યોગ તરફ વાળી. પરિણામ એ આવ્યું, કે જે લઘીઓએ એક હજાર શ્લોક લખવા માટે બે, ત્રણ, અને સારામાં સારો લઘીએ હોય તો, ચાર રૂપિયા આપવામાં આવતા હતા, અને તેઓ જે મુંદર સિપિ તેમ જ સામેના આદર્શ જેવો જ આદર્શ-નકલ લખતા તેવા શુદ્ધ મુંદર આદર્શ કરવા માટે આપણે દર હજાર શ્લોકી પંદર રૂપિયા આપીએ તોપણ તેનો લેખક કોઈ વિરલ જ મળી શકે; અને તાડપત્રની પુરાતન પ્રતિ ઉપરથી નકલ કરનાર તો બાંએ જ મળે અથવા ત પણ મળે. લઘીઓના આ બંધન દુષ્કાળમાં લેખન-કળા અને તેનાં સાધનોનો અભાવ અવશ્ય રીતે એ રવાબાં પડે છે. આ પ્રમાણે અનેક શતાબ્દીઓ પર્વત ભારતમાં દ્વારા અને અંતિમ શતાબ્દીઓમાં જૈન મુનિઓના પ્રયાસ દ્વારા જીવન ધારી રહેલ લેખનકળા અત્યારે લગભગ નાશ પામવા આવી છે.

આ હુમ થતી કળા વિશેની માહિતી પણ હુમ થતી જાય છે. ઉ. તરીકે:-તાડપત્ર પર લખવાની રીતિ લગભગ ભુતાર્ધ ગઈ છે. તાડપત્ર પર જે લીસાપણું તેમજ ચળકાટ હોય છે કે જે શાહીને ટકવા દેતા નથી તે કહાડી નાખવાનો વિધિ મળી શકતો નથી. આવી સ્થિતિમાં આ કળાના સાધનો વિશે જે કંઈ માહિતી મળે તે નોંધી રાખવી જોઈએ. આ કળાના બાકી ઇતિહાસદારને ઉપયોગી થાય એ દૃષ્ટિથી મેં મને મળેલી હકીકતોનો આ લેખમાં સંગ્રહ કર્યો છે.

વર્ણનની મુગમતા પડે માટે લેખનકળાના સમ્પર્કોનું હું નીચે પ્રમાણે ત્રણ વિભાગમાં વિસ્તૃત કરીશ. (૧) તાડપત્ર, દાગળ, આદિ; (૨) કલમ, પીંછી, આદિ, અને (૩) શાહી આદિ. આ પછી પુસ્તકોના પ્રકાર, લઘીઓના કેટલાક રીવાજ, ટેવો ઇત્યાદિની માહિતી આપી છે.

૧ પુરાતન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં મળતા ૧૦૦ ૧૨૩૮ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૪ ગુરૂ લિખિત શ્રીમદ્ગહલપાટકે ચાલમ્યાન્યયે કાયસ્થ-માહલેન " ઇત્યાદિ અનેક ઉદ્દેશો પડ્યા આપણે જોઈ રાખીએ કે ભારતમાં કાયસ્થ, બ્રાહ્મણ આદિ જાતિ-નાં અનેક કુટુંબો આ ધંધા દ્વારા પોતાનો નિર્વહ ચલાવી શકતાં હતાં. આ જ કારણને લીધે આપણી લેખનકળા પ્રૌઢાયર્યાએ પડેલી રહી.

૨ આ માત્ર ગૂજરાતને જ લગીને લખવામાં આવ્યું છે.

૧ તાડપત્ર કાગળ આદિ.

તાડપત્ર—તાડનાં ઝાડ એ પ્રકારનાં થાય છે. ૧ ખરતાડ અને ૨ શ્રીતાડ. ગૂજરાતની બ્રિમમાં જે તાડનાં વૃક્ષો અત્યારે વિદ્યમાન છે તે ખરતાડ છે. આ વૃક્ષનાં પત્રો સ્પષ્ટ, લંબાઈ પહોળાઈમાં ટુંકાં તેમ જ નવાં હોય ત્યારે પણ સહેજ ટકર કે આંચકો લાગતાં વૂટી જાય તેવાં એટલે કે ખરડ હોય છે. માટે પુસ્તક લખવાના કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરાતો નથી. શ્રીતાડનાં વૃક્ષો મદ્રાસ અહમદાદ આદિમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં (પત્રો) સ્વસ્થ, લાંબાં, પહોળાં તેમજ સુકુમાર હોવાથી ઘણાં વાગવામાં આવે તો પણ બાગવાતો બચ રહેતો નથી. જે કે કેટલાંક તાડપત્રો સ્વસ્થ તેમ જ લાંબાં પહોળાં હોવા છતાં કાંઈક ખરડ હોય છે, તથાપિ તેના ટકાઉપણામાટે અદેશો રાખવા જેવું નથી રહેતું. આ શ્રીતાડના પત્રોનો જ પુસ્તક લખવામાટે ઉપયોગ કરાતો અને હવે પણ તે તે દેશમાં પુસ્તક લખવા માટે તેનો ઉપયોગ કરાય છે.

કાગળ—જેમ આજ દાલ બિન બિન પ્રદેશમાં મિત્ર મિત્ર જાતિના કાગળો બને છે, તેમ પુરાતન કાગળમાં અને અત્યાર પર્વત આપણા દેશના દરેક વિભાગમાં પોત પોતાની ખપત તેમ જ જરૂરીઆત પ્રમાણે ભુગળીઆ, સાહેબજાની આદિ અનેક પ્રકારના કાગળો બનતા અને તેમાંથી જેને જે સારા તથા ટકાઉ લાગતા તેનો તે પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કરતા. પણ આજકાલ આપણા ગૂજરાતમાં પુસ્તકો લખવા માટે અમદાવાદી તેમ જ કાશ્મીરી કાગળનો જ ઉપયોગ કરાય છે. તેમાં પણ અમદાવાદમાં બનતા કાગળો સુખ્યત્વે વાપરવામાં આવે છે. કારણ કે કાશ્મીરમાં જે સારા તેમ જ ટકાઉ કાગળો બને છે તેને ત્યાંના સ્ટેટ તરફથી પોતાના દરતરી કામમાટે લઈ લેવામાં આવે છે. એટલે કોઈ ખાસ લાગવગ હોય તો પણ અમુક ઘા કાગળ માત્ર ત્યાંથી મેળવી શકાય છે. આ કાગળો રેશમના બનતા હોઈ એટલા બધા મજબુત હોય છે કે તેને ઘણાં જોરથી આંચકો મારવામાં આવે તોપણ એકાએક શરે નહિ.

આ રચને એટલું ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ, કે પુસ્તક લખવામાટે જે કાગળો આવે છે તે ત્યાંથી ઘુંટાદને જ આવે છે; તથાપિ તેને ગદીની હવા લાગવાથી તેનો ઘુટા ઉતરી જાય છે. ઘુંટા ઉતરી ગયા પછી તેના ઉપર લખનાં અક્ષરો કુટી જાય છે, અથવા સાદી ટકી ચકતી નથી. માટે તે કાગળોને ઘોળા ફટકડીના પાણીમાં બોળા સુકાવવા પડે છે. અને કાંઈક લીલામુકા જેવા થાય એટલે તેને અગ્રીકના કસોટીના અગર તેવા કોઈ પણ પ્રકારના ઘુંટાથી ઘુંટી લેવા જેવી તે દોષો દૂર થઈ જાય છે.

વિલાયતી તેમજ આપણા દેશમાં બનતા કેટલાક કાગળો કે જેનો આવે તેજા અથવાં રિપરિટ દ્વારા સાફ કરાય છે, તે કાગળોનું સત્ત્વ પહેલેથી જ નહિ યદ જવું હોવાથી

૩ આ તાડપત્રો સાજ કર્યા પછી પણ સુકું ઘુંટાથી વધારે લાંબાં અને ડુંકે ઈંચ જેટલાં પહોળાં રહે છે. આ પ્રકારનાં તાડપત્ર પર લખાએલ કેટલાંક પુસ્તકો પાટણના સંધવીના પાટાના બંધારમાં વિદ્યમાન છે.

૪ ખારમી ચતાળીના ધારબમાં લખાએલ તાડપત્રો હવે સુધી એટલાં બધાં સુકુમાર છે, કે તેને વચુમાંથી આપણે કપાડીએ તો નેની અને તરકનો બાગ રચાયેલ નથી જાય.

ચિરંજીવી નથી હોતા. માટે પુસ્તક લખવા માટે તેનો ઉપયોગ કરાયો જ નથી. એવા અનેક જાતના વિજ્ઞાપત્રી કાગળોનો આપણે અનુભવ કર્યો છે કે જે કાગળો આરંભમાં સ્વેત, મધ્યમ તથા અંતર્યમ દેખાવા છતાં અમુક વર્ષ વીત્યા પછી તેને જોઈએ તો સ્વામ તથા વાળનાં જ વૃદ્ધી જાય તેવા ચર્મ જાય છે. આ દોષ આપણે દરેક જાતના વિજ્ઞાપત્રી કાગળોને નથી આપી શકતા.

કપડું—ઘડના આટાની બેળ જનાવી તેને કપડા ઉપર લગાડવી. તે સુકાઈ ગયા પછી તે કપડાને અડીકના અગર તેવા કોઈ પણ પ્રકારના ઘુંટા વડે ઘુંટવાથી તે કપડું લખવા લાયક બને છે. પાટણના સંપ્રતા લંકારમાં કે જે વખાણી શેરીમાં છે તેમાં સંવત ૧૩૫૩ માદ્રવા સુદિ ૧૫ રવિ ઉપકેશગચ્છોચયં મહિચન્દ્રેણ લિખિતા પુ.” એવા અંતિમ હસ્તેખવાળું કપડા ઉપર લખેલું એક પુસ્તક છે. કપડાનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા કરતાં મંત્ર, વિદ્યા આદિના પટો લખવા ચિતરવા માટે વધારે કરાતો અને હજુ પણ કરાય છે, અસારે આનું સ્થાન દ્રેશીક કશેયે લીધું છે.

ભોજન પત્ર—આનો ઉપયોગ પ્રધાનતથા કેટલાક મંત્રો લખવા માટે કરાતો અને હજુ પણ કરાય છે. ‘ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા’ માં ભોજનપત્ર પર લખા-વેલ પુસ્તકની પ્રશ્ન નોંધ કરી છે.

ધણા ખંડો વિષમ્બાન પુસ્તકખંડો તરફ નગર કરતાં એટલું નિશ્ચિતપણે કહી શકાય, કે પુસ્તકો લખવા માટે પતાડપત્ર તેમ જ કાગળનો જોડો અહોજો ઉપયોગ કરાયો છે તેટલો ખીજ કોઈ પણ વસ્તુનો કરાયો નથી. તેમાં પણ લગભગ ચિત્રની બારગી શતાબ્દી પર્વત તો પુસ્તક લખવા માટે તાડપત્રો જ વપરાયાં છે.

૨. કલમઆદિ.

કલમ—કલમ માટે અનેક પ્રકારના જરૂર વપરાતાં અને વપરાય છે. જેમકે—તજાં, ગર, કાળાં ગર, વાંસનાં ગર આદિ. આમાં તજાંમાં જરૂર તજની માદ્રક પોથાં હોય છે, માટે તજાંમાં એ નામથી ઓળખાય છે. એ સ્વભાવે જરૂર હોય છે તથાપિ તેમાં એક ગુણ એ છે, કે તેનાથી કેટલુંય લખીએ તોપણ તેની અણીમાં કુચો પડતો નથી. આ અપેક્ષાએ કાળાં ગર ખીજે નજરે ગણાય. વાંસનાં ગર પણ કીટ ગણી શકાય.

લેખિનીના ગુણ-હોય વિષયક નીચે પ્રમાણે દોરો મળે છે,

“ માયે ગ્રંથી મત (મતિ) હરે, ખીય ગ્રંથ ધન ખાય.

આર તસુની લેખણે, લખનારો દટ જાય. ૧. ”

“ આચમ્નિયર્હરેદાયુઃ, મધ્યમ્નિયર્હરેદ્ ધનમ્ ।

અન્ત્યમ્નિયર્હરેત્ સૌલયં, નિર્મ્નિયર્લેલ્લિમી શુભા ॥ ૧ ॥ ”

૫ દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રયણ કે જેઓ નિત સૂત્રની વાણ્ણી વાચનાના સૂત્રધાર હતા તેઓ-શ્રીએ વક્ષી-વળા-માં પુસ્તકો લખાવવાનો પ્રારંભ તાડપત્રો ઉપર જ કર્યો હતો એમ સંભળાય છે. આ પ્રારંભ વીર સંવત્ ૯૮૦માં કરાયો હતો.

પીંછી—આનો ઉપયોગ પુસ્તક શોધવા માટે કરાય છે. જેમકે પ ના પ, ચ ના ચ, મ નો ન કરવો હોય, કાંઈ અક્ષર કે પદ્ધતિ ક્લાસી નાખવી હોય અથવા એક અક્ષર ને બદલે બીજો અક્ષર કરવો હોય, ત્યારે હરિનાથ કે સંદેશને તે નકામા બાગપર લગાડનાં લેખતા અક્ષર ખીલી જાય છે.

જો કે આજ કાલ અનેક પ્રકારની—છાત્રી, બાટી, નાની, મોટી, જેવી લેખએ તેવી પીંછીઓ મળી શકે છે એટલું તેનો પરિચય આપવા જેવું કાંઈ રહેતું નથી. તથાપિ એટલું જાણવું જોઈએ કે—આપણા પુસ્તકશોધનમાં ખીસકાલીના પુંછાના વાજને કચુનરના પીંછાના આમલા બાગમાં પરાનીને બનાવેલી પીંછી વધારે સડાયક થાય છે. કારણ કે આ વાળ કુદરતે જ એવા ગોડવેલા હોય છે, કે તેને આપણે ગોડવવાની જરૂર રહેતી નથી. તેમ જ એકાએક સડી કે તુટી પણ જતા નથી. આ વાજને કચુનરના પીંછામાં પરાવવાનો વિધિ પ્રત્યક્ષ લેવાથી સહજમાં સમજી શકાય તેવો છે.

લુગ્ગખાળ—કલમથી લીટીઓ દોરતાં થોડી વારમાં જ કલમ છુટી થઈ જાય, માટે લીટીઓ દોરવા માટે આનો ઉપયોગ કરાવો. તેમ જ લુગ્ગ પણ મારવામાં કેટલેક કેદાણે તેનો ઉપયોગ કરાય છે. આ લોહ નું હોય છે, અને તેનો આકાર આગળથી ચીપીઆ જેવો હોય છે.

બ્રહ્મદેહ, મદ્રાસ આદિ જે જે પ્રદેશમાં તાડપત્રને ખોતરીને કાપવાનો રીવાજ છે, ત્યાં કલમને બદલે લોહના અણીદાર મોચાના સળીઆનો ઉપયોગ કરાય છે.

૩ શાહીઆદિ.

તાડપત્રની કાળી શાહી—આજકાલ તાડપત્ર ઉપર લખવાનો રીવાજ રહ્યો નથી, એટલું તેની ચાલી બનાવવાનું યથેષ્ટ સ્પષ્ટ વિધાન પણ મળતું નથી. તેમ છતાં કેટલાંક પરચુરણ પાતાઓમાં તેના વિધાનની જે જુદા જુદા પ્રકારની કાંઈ સ્પષ્ટ અને કાંઈક અસ્પષ્ટ એવી નોંધો મળે છે તેનો ઉત્તારો જ માત્ર આ રચે કરીશ. પ્રથમ પ્રકાર—

“મહવર-મુંદૂગ-ચિફલાઃ, કાસીસં લોહમેય નીલો ચ ।

મમકજ્જલયોલધુતાં, મધતિ મનો તાહવગ્રાણામ્ ॥૧॥

વ્યાખ્યા—મહવરેતિ કાંટાસેહરીઓ (ધમામો) । મુંદૂગેતિ માંગુરઓ । ચિફલા પ્રમિદ્વેય । કાસીમમિતિ કમોમમ્, યેન કાષ્ટાદિ રચ્યતે । લોહમિતિ લોહતર્જનમ્ । નીલોતિ મલીનિષ્પાદ્ધકો મુદ્ધઃ, તદ્રમઃ । રસં ચિન્તા સંવેપાં ઉત્કલ્ય કૃપાયઃ ક્રિયતે, ન ચ રમોડપિ મમયતિતકજ્જલયાલયોર્મધ્યે નિશ્ચિપ્યતે, તતમ્તાહવગ્રમણી મયતીતિ ॥ ”

આમાં દરેકનું પ્રમાણ કેટલું એ, સ્પષ્ટ થતું નથી. જો કે આમાં બધી વસ્તુઓને મેળવ્યા પછી કાંઈ કરવાનું લખ્યું નથી, તોપણ એટલું જાણવું જોઈએ કે—તાંબાની કાષ્ઠમાં નાખી નેને ખુબ મુંદૂગ, જેથી દરેક વસ્તુ એક રસ થઈ જાય.

બીજો પ્રકાર—

“કજ્જલપાદ્ધયોલં, મુમિલયા પારદમ્મ લેસં ચ ।

ઉસિજ્જલેણ ચિયસિયા, યદિયા કારુણ કદિચ્ચા ॥૨॥

તેજ વિલિહિયા પત્તા, ઘઘઘ રયગોર દિયસુ વ્ય ॥૨૧॥ ”

“કોરહપ વિસરાવે, અંગુલિયા કોરહમ્મિ કજ્જલપ ।

મહ્હ સરાયલગ્ગે, જાવં વિય વિ[ક]ગં મુઅહ ॥૩॥

પિચુમંદગુંદલેસં, ચાયરગુંદં ય ઘોયજલમિસં ।

મિઝજવિ તોપ્પણ દદં, મહ્હ જાતં જલં સુસહ ॥૪॥

इति तादृषप्रमथ्याम्नायः ॥ ”

આ આર્યાઓનો જે પાના ઉપરથી મેં ઉતારો છો એ તેમાં આંકડા સંગ્રામ રાખ્યા છે. તેનો અર્થ જોતાં પૂર્વની જે આર્યા એ એક પ્રકાર અને છેવટની જે આર્યા એ બીજો પ્રકાર હોય તેમ લાગે છે. સામાન્ય રીતે આ આર્યાઓનો અર્થ આપણે આ પ્રમાણે કરી શકીએ—

“કજ્જલપ્રાયેણ—કાજળ જેટલો (?) જોળ-હીરાજોળ અને ભૂમિલતા (?) તથા પાસનો કાંઈક અંશ, (આ જાંબી યસ્તુઓને) ગરમ પાણીમાં (જેળી સાન દિવન અગર તેથી પણ વધારે દિવસો સુધી) ઘુંટવી. (પછી) વડીઓ કરી (સુકવતી. સુકાયા બાદ) કુટવી-બૂકો કરવો. ૧. (જ્યારે જરૂરત પડે ત્યારે તે બૂકાને) ગરમ પાણીમાં ખુબ ઘુંટવાથી તે (લખવા લાયક) શાહી બને છે. તે શાહીથી લખેલ પાનાઓને (અ-કારોને) રાત્રિમાં (પણ) દિવસની મારફત વાંચો. ૨.”

“કેરા કાજળને કેરા માટીના શરાવમાં નાખી જ્યાં સુધી તેની ચીકણ મૂકાય-દૂર થાય, ત્યાં સુધી આંગળાઓ વડે શરાવમાં લાગે તેવી રીતે તેનું મર્દન કરવું-ઘુંટવું. (આ પ્રમાણે કરવાથી કાજળની ચીકણ શરાવ ચૂંચી લેશે). ૨. (કાજળને અને) લીંબડા કે ખેરના ગુંદરને બીયાજલ-૧આરસના પાણીમાં મિશ્ર કરી, બીંબડી, ખુબ ઘુંટવાં; તે ત્યાં સુધી કે તેમાં નાખેલ પાણી લગભગ સુકાઈ જાય. (પછી વડીઓ કરી સુકવતી આદિ ઉપર પ્રમાણે જાણવું.) ૪.”

બીજો પ્રકાર—

“નિર્યાસાત્ પિચુમંદજાદ્ વિગુણિતો ઘોલસ્તતઃ કજ્જલં

સંજાતં તિલતૈલતો હુતયહે તોષાતપે મર્વિતમ્ ।

પાત્રે શૂલ્ક્યમયે તયા શન(?)જલેર્લાક્ષારસૈર્માવિતઃ

સન્નહાતકમૂદગરાજરમયુક્ સંયુક્ત સોડયં મગી ॥૧॥ ”

“લીંબડાના ‘નિર્યાસાત્’ એટલે કાણેથી અથવા ગુંદરથી જમણા બીંબડા જેવો. તેનાથી જમણું તલના તેલનું પાડેલું કાજળ લેવું. (આ મર્વને) તાંબાના પાત્રમાં નાખી તેને સખ્ત અગ્નિ ઉપર મગાવી તેમાં ધીરે ધીરે લાક્ષારસ નાખતા જવું અને તાંબાની ખોલી ચડાવેલ ઘુંટાવડે ઘુંટતાં જવું. પછી ગૌમૂત્રમાં બીંબડી રાખેલ બીંબામાના ગર્મને

૬ કાજળમાં ગૌમૂત્ર નાખી તેને આખી રાત બીંબડી રાખવું એ પણ એક કાજળની ચીકણને નાશુદ કરવાનો એક પ્રકાર છે. ગૌમૂત્ર તેટલું જ નાખવું જેટલાથી તે કાજળ બીંબાય. શરાવમાં મર્દન કરી કાજળની ચીકણને દૂર કરવાના પ્રકાર કરતાં આ પ્રકાર વધારે સારો છે. કારણ કે આથી વધે, શરીર આદિ જગડવાનો બીલકુલ ભય રહેતો નથી. પણ જો શરીરમાં લાક્ષારસ નાખવો હોય તો, આ ગૌમૂત્રનો પ્રયોગ નકારો જાણવો. કેમ

ધુંટાની નીચે લગાડી શાહીને ધુંટી. તેમાં બાંગરાનો રસ પથુ મળે તો નાખવો. એટલે (તાડપત્ર ઉપર લખવા લાયક) મળી-શાહી તૈયાર થશે.”^{૧૭}

ધ્યાનમાં રાખવું કે આમાં લાક્ષરસ પડે છે માટે કાળજીને ગૌમૂત્રમાં બીંબવવું નહિ. નહિ તો લાક્ષરસ કાટતાં શાહી નકામી થઇ જાય.

બ્રહ્મદેશ, મદ્રાસ આદિ જે જે દેશમાં તાડપત્રને કોતરીને લંબવાનો રીવાજ છે, ત્યાં શાહીના રચાનમાં નાગાએરની ઉપરની કાચલી કે બદામનાં ઉપરનાં ઘોતરાંને બાળી તેની મેપને તેલમાં મેળવીને વાપરવામાં આવે છે. એટલે કે તેઓ કોતરીને લખેલા તાડપત્રના ઉપર તે મેપને ચોપડી તેને ક્ષપાથી સાફ કરી નાખે છે, ત્યારે કોતરેલો ભાગ કાળો થઈ આખું પાનું જેવું હોય તેવું થઈ જાય છે.

કાગળ પર લખવાની શાહી—

૧--“નિતના કાગળ બોળ, તેથી ફણા શુંદ્ર કંઠાળ.

જો રસ લાંગરાનો બળે, અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે.” ૧,

૨--“મધ્યર્થે ક્ષિપ સવગુન્દં, ગુન્દાર્થે ઘોલમેષ ચ ।

લાક્ષા-ચીયા-રસેનોચ્ચૈર્મર્દયત્ તાન્નભાજને ॥૧॥

૩ આ શ્લોક તેમ જ તેના ટખાનું-અનુવાદનું જે પાનું મારી પાસે છે, તેમાં શ્લોક અને શ્લોક કરતાં તેનો અનુવાદ ધણો જ અસ્તવ્યસ્ત તેમ જ અર્થગન છે; માટે તેનો સાર ભાગ માત્ર જ અહીં આપ્યો છે.

૮ કાળજીને કલવાય તેટલા ગૌમૂત્રમાં અને હીરાબોળ તથા શુંદરને સામાન્ય પાતળો રસ થાય તેટલા પાણીમાં આખી રાત બીંબી રાખી, ત્રણેને ત્રાંખાની કે લોટાની ક્ષાષમાં ક્ષપાથી ગાળીને એકલા બેગરી, ત્રાંખાની ખેલી ચડાવેલા લાકડાના ધુંટાથી ખુળ ધુંટયા. ન્યારે ધુંટાતાં ધુંટાતાં તેમાંનું પાણી લગભગ સ્વયં શોષાઇ જાય, ત્યારે તેને મુકાવી દેવી. આમાં પાણી નાખી બીંબવા પછી ધુંટવાથી લખવાની શાહી તૈયાર થાય છે. જો બાંગરાનો રસ મળે, તો કૃપયુક્ત ત્રણ વસ્તુઓ નાખતી વખતે જ નાખવો, જેથી શાહી પછી જ બમકાવાગી અને તેજદાર થશે.

૯ લાક્ષરસનું વિધાન—ચોક્ષા પાણીને ખૂબ ગરમ કરવું. ન્યારે તે પાણી ખદખદતું થાય, ત્યારે તેમાં લાખનો બૂકો નાખતા જવું અને હલાવતા જવું, જેથી તેનો લેહા ન બાઝે. તાપ સખ્ત કરવો. ત્યાર જાદ દસ મીનીટે લોદરનો બૂકો નાખવો. તદનાંતર દસ મિનીટે ટંદણખાર નાખવો. પછી તે પાણીની અમતાવદી ચોપડાના કાગળ ઉપર લીટી દોરવી. જે નીચે કુટે નહિ, તો તેને ઉતારી લેવું, અને કરવા દઈ વાપરવું. આ પાણી એ જ લાક્ષરસ સમજવો. દરેક વસ્તુનું વજન આ પ્રમાણે-પાણેર સાદું પાણી, ૩. ૧ બાર પીપાગાની સારી મુદી લાખ જેને દાણાલાખ કહે છે, ૩. ૦૧ બાર પડાણી શોદર અને ૦)- આની બાર ટંદણખાર. જેટલા પ્રમાણમાં લાક્ષરસ બનાવવો હોય તે તે પ્રમાણમાં દરેક વસ્તુઓનું પ્રમાણ સમજવું. જે તાડપત્રની શાહી માટે લાક્ષરસ તૈયાર કરવો હોય, તો તેમાં લોદરની સાથે લાખથી પોણે દિસે મહડ નાખતી જેથી વધારે તેજદાર લાક્ષરસ થશે. કોઈ કોઈ દેશો ટંદણખારને બદલે પાપડીઓ કે સાંછખાર નુસખાનું વિધાન પણ જોવામાં આવે છે.

૧૦ બીઆગસ-બીઆ નાખતી વનસ્પતિ વિશેષનાં લાકડાંનાં ઘોળગંને બરાબરી

૩—“ ખીઆખોલ અનઘ લકખારસ, કજજલ વજજલ (?) નઘ અંખારસ.

લોજરાજ મિસિની પાઘ, પાનક ફાટઈ મિસિ નવિ જઘ. ૧ ”

૪—“ કાજલ ટાંક ૬, ખીખખોલ ટાંક ૧૨, ખેરનો ગુંદ ટાંક ૩૬, અશીથુ ટાંક ૦૧, અલતા પોથી ટાંક ૩, ષટકડી કાચી ટાંક ૦૧, નિંખના થોટાસું દિન સાત ત્રાંખાના પાત્રમાં ઘુંટવી. ”

૫—“ કાથાના પાણીને કાજળમાં નાખી તેને ખુબ ઘુંટવું. કાથો નાદોદી જે કાળો આવે છે તે સમજવો. ”

૬—“ હરડાં અને ગઢેડાંનું પાણી કરી તેમાં હીરાકસી નાખવાથી કાળા શાહી થાય છે. ”

કાગળની શાહીના આ છ પ્રકારો પેટી પુસ્તકોને ચિરાયુષ્ક બનાવવા માટે પ્રથમ પ્રકાર જ સર્વોત્તમ તેમ જ આદરણીય છે. તે પત્રીના ત્રણ (૨-૩-૪) એ મધ્યમ પ્રકાર છે. જે કે આ ત્રણ પ્રકારથી બનેલી શાહી પહેલા પ્રકાર કરતાં પાટી અવર્ય છે; તથાપિ તે પુસ્તકોને ત્રણ શતાબ્દીમાં મૃતવત્ કરી નાંખે છે; અર્થાત્ પુસ્તકોને ખાઈ જાય છે; એટલે તેને આદર ન જ આપવો એ વધારે ઠીક ગણાય. અને અંતિમ બે પ્રકાર (૫-૬) એ તો કનિષ્ઠ તેમ વર્જનીય પણ છે. કારણ કે આ પ્રયોગથી બનાવેલ શાહીથી લખાએકું પુસ્તક એક શતાબ્દીની અંદર જ યમરાજનું અતિયિ ગતી જાય છે. પણ જે થોડા વખત માં જ રદ કરીને ફેંટી દેવા જેવું કાંઈ લખવું હોય, તો આ બે પ્રકાર (૫-૬) જેવો સરળ તેમ જ સસ્તો ઉપાય એકે નથી.

ટિપ્પણાની શાહી—

“ ચોલસ્ય ત્રિગુણો ગુન્દો, ગુન્દસ્ય ત્રિગુણા મપી ।

મર્વયેત્ યામયુર્મં તુ, મપી યજસમા ભવેત્ ॥૧॥ ”

કાળા શાહી માટે ખ્યાન રાખવા જેવી બાબતો—

“ કજ્જલમય તિલતૈલતઃ સંજાતં ગ્રાહ્યમ્ । ”

“ ગુન્દોઽથ નિન્બસત્કઃ સ્વદિરસન્કો ચઘ્વૂલસત્કો વા ગ્રાહ્યઃ । ધષસત્કસ્તુ સર્વથા ન્યાજ્યઃ, મપીવિનાશકારિત્વાત્ । ”

“ મપીમધ્યે મહારાષ્ટ્રમાપયા ‘ઢેરલી’ ઇતિ, પ્રસિદ્ધસ્ય રિઠ્ઠગણીવૃક્ષસ્ય ઘનરૂપતિવિશેષસ્ય ફલરસસ્ય પ્રક્ષેપે સતિ સતેજસ્કમશિકાભાયાદયો ગુણા ભવન્તિ । ”

તેને પાણીમાં ઉકાળવાથી જે પાણી થાય તે ખીઆરસ જણવો. આ રસને શાહીમાં નાખવાથી શાહીની કાળાશમાં અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે. પણ ખ્યાનમાં રાખવું કે જે તે રસ પ્રમાણાતિરિક્ત શાહીમાં પડી જાય છે તો તે શાહી તદ્દન નકામી થઈ જાય છે. કારણ કે તેનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તે તેમાં પડેલ ગુંદસી ચીકણનો જડભૂજથી નાશ કરે છે. એટલે તે શાહીથી લખેકું સુકાઈ જતાં તરત જ સ્થળ કબેડી જાય છે.

આ સિવાય શાહીના પ્રયોગમાં જ્યાં જ્યાં ગુંદરનું પ્રમાણ કહ્યું છે ત્યાં ત્યાં તે ખેરના ગુંદરનું જણવું. જે આવજ કે લીંગડાનો ગુંદર નાખવો હોય, તે તેથી પોણે હિસ્સે નાખવો. કેમકે ખેરના ગુંદર કરતાં તેમાં ચીકણનો ભાગ વધારે હોય છે. તથા લાખ, કાંચો કે હીરાદસ્તી જેમાં પડી હોય તેથી કાંઈ પણ શાહીના ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે કરવો નહિ.

આ લેખમાં આપેલા ઉતારાઓમાં કવચિત્ દૃષ્ટિગોચર થતી ભાષાની અશુદ્ધિ તરફ ધ્યાનમાં આવ્યા ન કરે એટલી ખાસ બહામણ છે.

સોનારી રૂપેરી શાહી—પદેલાં સા.૪ એટલે કાંઈપણ જાતના કચરા વિનાના થવના ગુંદરનું પાણી કરવું. પછી તેને કાચની અથવા બીજી કાંઈ સારી રૂઝાંખીમાં ચોપડતા જવું અને સોનાની કે ચાંદીની જે શાહી બનાવવી હોય તેનો વરગ લઈ તેના ઉપર વજ્રે નક્કી તેથી રીતે લગાડવો, અને આંગળીથી તેને ઘુંટવો. આ પ્રમાણે કરવાથી થોડી વારમાં જ તે સોનાના કે ચાંદીના વરગનો ભૂકો થઈ જશે. તદનંતર પુનઃ પણ ગુંદર લગાડી વરગ લગાડના જવું અને ઘુંટતા જવું. આ રીતે તૈયાર થયેલ ભૂકામાં સાકરનું પાણી નાખી તેને દહાડી દેવો. ત્યારે ભૂકો દરી નીચે ખેરી જાય ત્યારે તેમાંનું પાણી ધીરે ધીરે બહાર દહાડી નાંખવું. આમ ત્રણવાર વાર કરવાથી જે સોના-ચાંદીનો ભૂકો રહે એ જ આપણી તૈયાર શાહી સમજવી.

આમા સાકરનું પાણી નાખવાથી ગુંદરની ચીકણનો નાશ થાય છે, અને સોનાચાંદીના તેજનો પ્રાપ્ત થતો નથી.

જે એકીસાથે વધારે પ્રમાણમાં સોના-ચાંદીની શાહી તૈયાર કરવી હોય, તે ગુંદરના પાણીને અને વરગને ખરડમાં નાખતા જવું અને ઘુંટતા જવું. પછી સાકરનું પાણી નાખી સા.૪ કરવાનો વિધિ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવો.

ખાન રાખવું કે ખરડ સામે હોવો જોઈએ. જે ઘુંટતી વખતે ખરડ પોતે ધસાય તેવો હશે તે તેમાંની ટાંકરી શાહીમાં બજનાં શાહી ફિત ખનશે.

દિગ્બોજ—કાચો દિગ્બોજ, જે ગાંગડા જેવો હોય છે અને જેમાંથી વૈદ્યો પાદો દહાડે છે, તેને ખરડમાં નાખી તેમાં સાકરનું પાણી નાખી ખુબ ઘુંટવો. પછી તેને કરવા થઈ તેના ઉપર જે પીંગાચ પડતું પાણી હોય તેને બહાર દહાડી નાખવું. ત્યાર બાદ પુનઃ તેમાં સાકરનું પાણી નાખી તેને ખુબ ઘુંટવો. અને ક્યાં પછી ઉપર આવેલ પીંગાચ પડતા પાણીને પૂર્વવત્ બહાર દહાડી નાખવું. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પીંગાચનો ભાગ દેખાત ત્યાં સુધી ક્યાં કરવું. ખાનમાં રાખવું કે આ જે પાંચ વખત કરવાથી જ નથી થતું, પણ ત્રીસ પચીસ વખત આ પ્રમાણે દિગ્બોજને ધોવાથી શુદ્ધ-લાલ સુરખ જેવો દિગ્બોજ થાય છે અને મોટો ઘાણ હોય તે તેથી વધારે વખત પણ થોવો પડે છે. તે શુદ્ધ દિગ્બોજમાં સાકરનું પાણી અને ગુંદરનું પાણી નાખતા જવું અને ઘુંટતા જવું. આ વખતે એટલું ખાનમાં રાખવું કે ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે ન થાય. તે માટે વચમાં વચમાં ખાતી કરના રહેવું એટલે કે એક પાના ઉપર તે દિગ્બોજના આંગળી વડે ટીકા કરી તે પાનાને દવા-વાળી જગ.માં (પાણીઆરામાં અથવા દવાવાળા ઘડામાં) ખેરવું વાળી મૂકવું. જે તે પાતું ન મોટે તે ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે નથી થયું એમ સમજવું અને નખથી ખેતરનાં સદત્તમાં

ઉપડી જાય તો ગુંદર નાખવાની જરૂર છે એમ જાણવું. સાકરતું પાણી એક, બે વખત જ નાખવું આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા હિંગજોડનો ઉપયોગ લાલ શાહી રૂપે કરાય છે.

હરિતાલ—દગડી અને વરંગી એ બે પ્રકારની હરિતાલ પેક્ટી આપણા પુસ્તક-સંશોધનમાં વરંગી હરિતાલ ઉપયોગી છે. આને ભાગતાં વચમાં સોનેરી વરગતા જેવી પત્તીઓ દેખાય છે માટે તેને વરંગી હરિતાલ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ હરિતાલને ખરલમાં નાખી તેને ખુબ ઝીણી વાટવી. અને તેને જાડા કપડામાં-જેમાંથી ઘણીજ મહેનતે છણી શકાય તેવા કપડામાં-ચાંદળી ત્યાર પછી ફરીથી ખરલમાં નાખી ખુબ લસોટવી. પછી તેમાં ગુંદરતું પાણી નાખતા જવું અને ઘુંટતા જવું. ગુંદરનો ભાગ વધારે પડતો ન ચાલ્ય માટે વચમાં વચમાં હિંગજોડની પોટે ખાત્રી કરતા રહેવું.

સંદેહા—રંગવાને માટે જે સૂકો સંદેહા આવે છે તેમાં ગુંદરતું પાણી નાખી ખુબ ઘુંટવાથી તૈયાર થતાં તેનો પુસ્તક સંશોધન માટે ઉપયોગ કરાય છે.

અષ્ટગંધ—અંત્રાક્ષરો લખવા માટે આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમાં ૧ અગર ૨ તગર ૩ ગોરાચન ૪ કસ્તૂરી ૫ રક્તચંદન ૬ ચંદન ૭ સિંદૂર અને ૮ કેસર-આ આઠ દ્રવ્યોનું મિશ્રણ ચવાથી તેનું નામ અષ્ટગંધ કહેવાય છે.

યક્ષકર્દમ—આનો ઉપયોગ પણ મંત્રો લખવા માટે કરાય છે. ૧ ચંદન ૨ કેસર ૩ અગર ૪ બરાસ ૫ કસ્તૂરી ૬ મરચકડોલ ૭ ગોરાચન ૮ હિંગજોડ ૯ રત્નજાણી ૧૦ સોનાના વરગ અને ૧૧ અંબર આ અગીઆર દ્રવ્યના મિશ્રણથી બને છે.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના વિધિથી તૈયાર થયેલી શાહી હિંગજોડ હરિતાલ સંદેહા આદિને એક ચાળામાં તેલ એપડી તેમાં તેની વડીઓ પાડી દેવી. સૂકાયા પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેમાં માત્ર પાણી નાખવાથી જ તે કામમાં આવી શકશે.

સોનેરી રૂપેરી શાહીથી લખવાનું વિધાન—સોનેરી અગર રૂપેરી શાહીથી લખવાના પાનાંઓને કાળા બ્લુ લાલ જમલી આદિ રંગથી રંગી ઘુંટવા. પછી સોનેરી શાહીથી લખવું હોય તો હરિતાલથી અને રૂપેરી શાહીથી લખવું હોય તો સંદેહાથી અક્ષરો લખી તેના ઉપર સોના-ચાંદીની ચાહીને પીછી વડે પૂરવી. (હરિતાલ-સંદેહાના અક્ષરો લીલા હોય ત્યારે જ તેના ઉપર સોનેરી-રૂપેરી શાહી ફેરવવી.) સૂકાયા બાદ તે પાનાને અછીક કે કસોટીના ઘુંટાવડે ઘુંટવાથી તે અક્ષરો ઓપ ચકાવેલ સોના-રૂપાના ધરણાની મારફતે જવાળા દેખાશે.

પરચુરણ.

પુસ્તકના પ્રકારો—યાકિનીમહત્તરામનુ શ્રીમાન હરિભદ્રસરિએ દશવૈકલિકસૂત્રની પ્રથમ ગાથાની રીકમાં સંજમ પદની વ્યાખ્યા કરતાં પાંચ પ્રકારનાં પુસ્તકોની ઉક્તિ કરી નોંધ લીધી છે—

૧૧ સોનેરી-રૂપેરી શાહીથી લખવા માટે હરિતાલ-સંદેહા સહેજ વધારે પ્રમાણમાં નાખી નેમાર કરવો.

પ-સ-હ-ક્ષ-ગ” અક્ષરો ઉપર અટકાતા નથી. કારણ કે તેઓ આ પ્રમાણે માને છે—
 “ક કટ જાવે, ખ ખા જાવે, ગ ગરમ હોવે, ચ ચત્ર જાવે, છ છટક જાવે, જ, જોખમ
 દીખાવે, ઠ ઠામ ન બેસે, ઢ ઢળી પડે, ઘ ઘાણુ કરે, થ થીરના કરે, દ દામ ન દેખે, ધ
 ધન છાંટે, ન નકારો, ફ ફટકારે, ભ બમાવે, મ માડો, ય ફેર ન લીખે, ર રોવે, પ
 ખાંચાળો, સ સદેહ ધરે, હ હીચો, ક્ષ ક્ષય કરે, શ શાન નહિ.” અર્થાત્ “ધ-ઝ-ટ-
 ડ-ત-પ-બ-લ-વ-શ” અક્ષરો ઉપર અટકે છે. કેમ કે—“ધ ધસડી લાવે, ઝ ઝટ ઝરે,
 ટ ટકાવી રાખે, ડ ડગે નહિ, ત તરત લાવે, પ પરમેશ્વરો, બ બળાળો, લ લાવે, વ
 વાવે, શ શાન્તિ કરે.” એમ તેઓ માને છે.

મારવાડના લેખકો મુખ્યત્વે ‘વ’ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. એટલે કે લખતાં
 લખતાં કોઈ પણ કામ માટે ઉકલું હોય કે લખનારું બંધ કરવું હોય તો ‘વ’ આવતાં
 ઉઠે. અથવા કોઈ કામગીમાં ‘વ’ લખીને ઉઠે.

તાડપત્રના અંકો ૧૨—બિન બિન દેશીય તાડપત્રનાં પુસ્તકો, શિલાલેખો આદિમાં
 આવતા અંકોની સંપૂર્ણ માહિતી, તેની આકૃતિઓ આદિ ભારતીયપ્રાચીનલિપિમા-
 લામાં આપેલી છે. એટલે તેનો સંપૂર્ણ પરિચય મેળવવા ઈચ્છનાર વાચકોને તે પુસ્તક
 જોવા માટે ખાસ ભલામણ છે. આ રચણે માત્ર તેનો સામાન્ય પરિચય આપવાની ખાતર
 જોસલમેર, પાટણ, ખંભાત, ભાણકરકરઈન્સ્ટીટ્યુટ પૂના આદિમાં વિદ્યમાન તાડપત્રીય
 પુસ્તકોમાં આવતા કેટલા એક અંકોની નોંધ કરી છું—

એકમ અંકો—		દશક અંકો—	
તાડપત્રીય.	ચાલુ.	તાડપત્રીય.	ચાલુ.
૧, સ્વ, સ્વ, કે શ્રી	૧	૧ કે ૧	૧
૨, સ્તિ, સ્તિ કે શ્રી	૨	યા કે ય	૨
૩, શ્રી, શ્રી, કે શ્રી	૩	લા કે લ	૩
૪, શ્રી, શ્રી, કે શ્રી	૪	સા, સે, સા કે સ	૪
૫, પર્ક કે પર્ક	૫	૦	૫
૬, હં કે હ	૬	૭ કે ૭	૬
૭, પ્રી, પ્રી, પ્રા કે પ્ર	૭	૮ કે ૮	૭
૮, હાં, હાં, હાં કે હાં	૮	૦	૮
૯, હં કે હં	૯	૦	૯
૦	૦	૦	૦

૧૨ તાડપત્રના અંકો એટલે તાડપત્રીય પુસ્તકોનાં પાનાની ગણતરી માટે કરેલા અંકો
 બાજવા. જેમકે પહેલું પાન બીજું પાન. પાંચમું, દસમું, પચાસમું, સોમું ઇત્યાદિ.

સો (શતક) અંકો—

તાંડપનીય	ચાલુ.
સુ	૧
સુ કે સ્ત	૨
સ્તા	૩
સ્તો	૪
સ્તો	૫
સ્તં	૬
સ્તઃ	૭

જેમ આપણા ચાલુ અંકો એક સાધનમાં લખવામાં આવે છે તેમ તાંડપનના સાંકેતિક અંકો એક સાધનમાં નથી લખાતા પણ ઉપર નીચે લખવામાં આવે છે. જેમકે—

$$\begin{array}{r|l} ૧૪૪ સુ & ૧ \\ મો & ૪ \\ પક & ૪ \end{array}$$

એકમ દશક સો અંકોમાં ૧, ૨, ૩ એમ પૃથક પૃથક આપવાનું કારણ એટલું જ કે—એક, બે ત્રણ આદિ એકમ સંખ્યા લખતી હોય તો એકમ અંકોમાં આપેલા એક, ત્રણ આદિ લખવા દસ, વીસ, ત્રીસ આદિ દશક સંખ્યામાં એક, બે, ત્રણ એમ સુધી લખવા હોય તો દશક અંકોમાં બતાવેલા એક, બે, ત્રણ લખવા અને સો, બસો, હજાર આદિ સો (શતક) સંખ્યામાં એક, બે, ત્રણ આદિ લખવા હોય તો શતક અંકોમાં લખેલા એક, બે, ત્રણ આદિ લખવા એકમ દશકમાં થત્ય આવે તો ત્યાં થત્ય જ લખાય છે.

દશકસંખ્યા પછી આવતી એકમ સંખ્યા અને સો-શતક સંખ્યા પછી આવતી દશક તથા એકમ સંખ્યામાં એક બે ત્રણ લખવા હોય તો એકમ દશક અંકોમાંથી લખવા જેમકે—

$$\begin{array}{cccccccccccccccccccc} \text{લં} & ૧૦, & \text{લં} & ૧૧, & \text{લં} & ૧૨, & \text{લં} & ૧૩, & \text{લં} & ૧૪, & \text{લં} & ૧૫, & \text{લં} & ૧૬, & \text{લં} & ૧૭, & \text{લં} & ૧૮, \\ ૦ & ૧, & ૦ & ૨, & ૦ & ૩, & ૦ & ૪, & ૦ & ૫, & ૦ & ૬, & ૦ & ૭, & ૦ & ૮, & ૦ & ૯, \\ \text{પક} & ૧૦, & \text{પક} & ૨૦, & \text{પક} & ૩૦, & \text{પક} & ૪૦, & \text{પક} & ૫૦, & \text{પક} & ૬૦, & \text{પક} & ૭૦, & \text{પક} & ૮૦, & \text{પક} & ૯૦, \\ \text{મો} & ૧૦, & \text{મો} & ૨૦, & \text{મો} & ૩૦, & \text{મો} & ૪૦, & \text{મો} & ૫૦, & \text{મો} & ૬૦, & \text{મો} & ૭૦, & \text{મો} & ૮૦, & \text{મો} & ૯૦, \\ \text{સુ} & ૧૦, & \text{સુ} & ૨૦, & \text{સુ} & ૩૦, & \text{સુ} & ૪૦, & \text{સુ} & ૫૦, & \text{સુ} & ૬૦, & \text{સુ} & ૭૦, & \text{સુ} & ૮૦, & \text{સુ} & ૯૦, \end{array}$$

$$\begin{array}{cccccccccccccccccccc} \text{સ્ત} & ૧૦૦, & \text{સ્ત} & ૨૦૦, & \text{સ્ત} & ૩૦૦, & \text{સ્ત} & ૪૦૦, & \text{સ્ત} & ૫૦૦, & \text{સ્ત} & ૬૦૦, & \text{સ્ત} & ૭૦૦, & \text{સ્ત} & ૮૦૦, & \text{સ્ત} & ૯૦૦, \\ \text{સ્તો} & ૧૦૦, & \text{સ્તો} & ૨૦૦, & \text{સ્તો} & ૩૦૦, & \text{સ્તો} & ૪૦૦, & \text{સ્તો} & ૫૦૦, & \text{સ્તો} & ૬૦૦, & \text{સ્તો} & ૭૦૦, & \text{સ્તો} & ૮૦૦, & \text{સ્તો} & ૯૦૦, \end{array}$$

અત્યારે જે તાડપત્રીય પુસ્તકખંડારો વિચારમાન છે તેમાં ગારા ખ્યાનમાં છે ત્યાં સુધી હમો પાનાની અંદરનાં જ પુસ્તકો છે. તેથી વધારે પાનાનું પુસ્તક એક પણ નથી. ઘણાં ખર્ચાં પુનસ્કો ત્રણમો પાનાં સુધીનાં અને કેટલાંએક તેથી વધારેનાં મળી શકે છે. દિન-તુ પાંચસોથી વધારે પાનાનું પુસ્તક માત્ર પાટણના સંઘનીના પાડાના તાડપત્રીય પુસ્તક-સંગ્રહમાં એક જ જોયું છે, તે પણ સુરક્ષિત તેમ જ અસ્ત-અસ્ત થઈ ગયેલું છે. હમોથી વધારે પાનાના તાડપત્ર પુસ્તકને સુરક્ષિત રાખવું ઘણું મુશ્કેલીમત થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે તેથી વધારે પાનાનું તાડપત્રીય પુસ્તક નહિ લખાતું હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. તથાપિ ચારસોવર્ષ જેટલા એક પુગતન પત્રમાં તાડપત્રીય અંકિતી નોંધ મળી છે તેમાં સાતસો પાનાં સુધીના અંકિતી નોંધ કરેલી છે. એટલે તે નોંધ કરનારે તેટલાં પાનાનું અગર તેથી વિશેષાધિક પાનાનું પુસ્તક જોયું હોય એમ માનવાને કારણ છે.

પુસ્તકરક્ષણ:—હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં ગુંદર આવતો હોવાથી વર્ષાઋતુમાં તે ચોટી જવાનો ભય રહે છે. માટે તે ઋતુમાં પુસ્તકોને હવા ન લાગે તેમ સુરક્ષિત રાખવાં જોઈએ. આ જ કારણથી હસ્તલિખિત પુસ્તકોને સારી રીતે મજાનુત ખાંધી કાઢાવના, ચામડાના કે લાકડાના ડાંગડામાં મૂકી કપાટમાં કે મજૂસમાં (મજૂલા) સુરક્ષિત રીતે રાખવામાં આવે છે. તેમ જ ખાસ પ્રયોજન સિવાય વર્ષાઋતુમાં વરસાદ ન વરસતો હોય ત્યારે પણ લિખિત પુસ્તકખંડારોને ઉઘાડવામાં આવતા નથી. જે પુસ્તક ગદ્યાર શબ્દો હોય તેના ખાસ ઉપયોગી ભાગ સિવાય બાકીનાને પેક કરી સુરક્ષિત પણે રાખવામાં આવે છે. કેાંઈ પુસ્તકની શાહીમાં ગુંદરનો ભાગ પ્રમાણ કરતાં વધારે પડેલો હોય તેને બહાર કઢાડતાં ચોંટવાનો ભય લાગતો હોય તો તેના પાનાઓ ઉપર ગુલાબ છાંંડી દેવો—અભરાવવો—એટલે ચોંટીજવાનો ભય અદ્ય થઈ જશે.

ચોંટાટું પુસ્તક:—વર્ષાઋતુમાં અગર કોઈપણ કારણસર પુસ્તકને હવા લાગતા તે ચોંટી ગયું હોય તો તે પુસ્તકને પાણીઆરાની ફેરી જગ્યામાં હવા લાગે તેવી રીતે અથવા પાણી ભર્યા બાદ ખાલી કરેલાં હવાવાળી માટલી કે ઘડામાં મૂકવું પછી તેને હવા લાગતાં તે પુસ્તકના એક એક પાનાને કુંક મારી ધીરે ધીરે ઉખાડતા જવું. જે વધારે ચોંટી ગયું હોય તો તેને વધારે વાર હવામાં રાખવું પણ ઉખાડવા માટે ઉતાવળ ન કરવી. આ વપાય કાઢાવના પુસ્તકો માટે સમજવો.

જે તાડપત્રનું પુસ્તક ચોંટી ગયું હોય તો કપડાને પાણીમાં ભીંજવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટવું. જેમ જેમ પાનાં હવાવાળાં થતાં જાય તેમ તેમ ઉખાડતા રહેવું. તાડ-પત્રના પુસ્તકની શાહી પાકી હોવાથી તેની આસપાસ ભીંજવેલું કપડું લપેટતાં તેના અક્ષરો મરાજ થવાનો ભય રહેતો નથી. તાડપત્રનાં પાનાં ઉખાડતી વખતે તેના પડો ઉખડી ન જાય તે માટે નિપુણતા રાખવી.

પુસ્તકનું શેમાં શેમાંથી રક્ષણ કરવું એને માટે કેટલાક લકીઆ પુસ્તકના અંતમાં બિન બિન શ્લોકો લખે છે. તે કાંઈક અશુદ્ધ હોવા છતાં ખાસ ઉપયોગી છે માટે તેનો લિતારો આ રથાને કડે છે—

જલે રક્ષેત્ સ્થલે રક્ષેત્, રક્ષેત્ શિથિલગ્રન્થનાત્ ।

મૂર્ચ્ઘસ્તે ન દાતવ્યા, પવં વદતિ પુસ્તિકા ॥ ૧ ॥

અગ્ને રક્ષેજ્જલાદ્ રક્ષેત્, મૂષ્કાઘ વિશેષતઃ ।

કળ્પેન લિપિતં શાઘં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૧ ॥

ઉદકાનિલચૌરેભ્યો, મૂષ્કેભ્યો હુતાશનાત્ ।

કળ્પેન લિપિતં શાઘં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૧ ॥

મગ્નપૃષ્ઠિકટિગ્રીવા, વક્રદષ્ટિરધોમુખમ્ ।

કળ્પેન લિપિતં શાઘં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૧ ॥

આ સિવાય કેટલાક શેષકો પોતાની નિર્દોષતા બહેર કરવા માટે પણ કેટલાક શ્રેષ્ઠકો લખે છે—

અદૃશ્યોપાન્મતિવિવ્રમાદ્યા, ચદર્થહીને લિપિતં મયાડ્વ ।

તન્માર્જયિષ્યા પરિશોધનીયં, કોપં ન કુર્વાત્ ચલુ લેખકસ્ય ॥ ૧ ॥

યાદશ પુસ્તકં દૃષ્ટે, તાદૃશં લિપિતં મયા ।

યદિ શુદ્ધમશુદ્ધં વા, મમ દોષો ન દોષયતે ॥૧॥

જ્ઞાનપંચમી—સ્વેતાંશર જેનો કાર્તિક શુક્લ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી એ નામથી ઓળખાવે છે. આ તિથિનું માહાત્મ્ય દરેક શુક્લ પંચમી કરતાં વિશેષ મનાય છે. તેનું કારણ એટલું જ કે-વર્ષાઋતુને લીધે પુસ્તકમંદારોમાં પેસી ગયેલી દવા પુસ્તકોને બાધકતા ન થાય માટે તે પુસ્તકોને તાપ અવસ્થાવે બેઠાયે. જેથી તેમાંનો ભેજ દૂર થતાં પુસ્તક પોતાના રૂપમાં કાયમ રહે. તેમ જ વર્ષાઋતુમાં પુસ્તકમંદારને બંધબારગે રાખેલા ડાંઘ ઉપેષ્ટ આદિ લાગવાનો સંભવ હોય તે પણ ધૂળકચરો આદિ દૂર થતાં દૂર થાય. આ મદાન કાર્ય સદાને માટે એક જ વ્યક્તિને કરવું અગવડમર્ધુ જ થાય. માટે કુશળ જેનાચાળોએ દરેક વ્યક્તિને જ્ઞાનમક્ષિતનું રહસ્ય અને તે દ્વારા ચતા કાયદાઓ સમજાવી તે તંત્ર આકર્ષવા પ્રયત્ન કર્યો. તે દિવસને માટે લોકો પણ પોતાના ગૃહવ્યાપારને છોડી દઈ વધારાકય આદારાદિઓ નિયમ કરી પૌર્ણમ્યની રાત્રીકારી પુસ્તકરક્ષાના મદાન પુણ્યકાર્યમાં બાગીદાર થાય છે. વર્ષાને લીધે તેમાં પેસી ગયેલા ભેજને દૂર કરવા માટે સફાઈ સરસ, અલુકા અને વહેલામાં વહેલો સમય કાર્તિક માસ જ છે. તેમાં ચરદ્રક્ષતુની પ્રોલવસ્થા, ચૂર્ણનાં પ્રખર દિરંગો તેમ જ વર્ષાઋતુની ભેજવાળી દવાનો અભાવ હોય છે.

જે ઉદેશથી કિત તિથિનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું હતું તે અત્યારે લગભગ જુલાઈ મળે છે. એટલે કે પુસ્તકમંદારોની તપાસ કરી, ત્યાંનો કચરો સાફ કરવો આદિ લુભ જ થયું છે. માત્ર તેના રચનામાં આજકાલ સ્વેતાંશર મૂર્તિપૂજક જેનોની વસ્તિવાળાં ધર્મજાગરૂં ગામોમાં “ સાપ મવા અને લીમોદા રવા ” એ હોડેવન પ્રમાણે કેટલાંક પુસ્તકોની આડંબરથી રચાવના કરી તેની પૂજા મતદાર આદિ કરવાનો રીવાજ ચાલુ છે.

મુંબઈની કમ્પ્લી જૈન દલા એસસવાળી ધર્મચાળામાં હતું પણ પુસ્તકોની પ્રતિષ્ઠાના-તપાસ, રચાવના આદિ વિશેષ વિધિમર કરવામાં આવે છે જેથી અન્ય ગામો કરતાં

ઉક્ત તિથિનો ઉદ્દેશ કેટલેક અંશે ત્યાં જળવાતો જોવાય છે. અસ્તુ, અત્યારે ચહાય તેમ થતું હો તથાપિ એટલું તો કહી શકાય કે સાહિત્યરક્ષા માટે જૈનાચાર્યોએ જે યુક્તિ યોજી છે તે ઘણી જ કુનેહભરી છે.

દિગંબર જૈનો ન્યેષ્ઠ શુક્લ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી કહે છે એમ મારા સાંભળવામાં છે. જો તે વાત સાચી જ હોય તો એટલું કહી શકીએ કે પુસ્તકરક્ષાની દૃષ્ટિએ કાર્તિક શુક્લ પંચમી વધારે યોગ્ય છે.

ઉપસંહાર.

મુદલયુગમાં લિપિન સાહિત્યને ઉકેલનારાઓનો તેમ જ તે પ્રત્યે આદરથી જોનારાઓનો હુષ્કાળ ન પડે તે માટે આપણા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના નિપુણ સંચાલકો યોગ્ય વ્યક્તિઓને આ દિશામાં પણ પ્રેરે એમ ઇચ્છી હું મારા લેખને સમાપ્ત કરું છું.*

* પ્રસ્તુત લેખની સામગ્રી તેમ જ તેને અંગે કેટલીક સમજ હું મારા વૃદ્ધ ગુરુ પ્રવર્તક શ્રી દાંતિવિજયજી મહારાજ તેમ જ ગુરુજી શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ દ્વારા મેળવી શક્યો છું તે બદલ તેમનો ઉપકાર માન છું. પ. વિ.

અંટાળીઆ મહાદેવમાં લકુલીશની મૂર્તિ.

[દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.]

બાવનગર તાલુકા લીલીઆ મહાલમાં લીલીઆથી ૪૫ માન ખૂણામાં એ ગાઉ ઉપર અંટાલીઆ નામનું એક ન્હાનું ગામ છે. ગામમાં ૭૦૦ માણસની લગભગ વસ્તી હશે. ગામમાં ઘોડી કાઠીઓની અને મોટે ભાગે લેડવા કણ્ણીની વસ્તી છે.

આ અંટાળીઆથી ઉત્તરમાં અગ્રી મેદા છેડે અંટાલેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. મંદિર આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રખ્યાત છે. આસપાસના ગામોના કણ્ણીઓ નાનના ટંટા પતાવવા આ મંદિરમાં એકઠા થાય છે.

અંટાળીઆ ગામ કે આ અંટાલેશ્વર મહાદેવ કેટલાં પ્રાચીન છે એનો નિર્ણય થઈ ગયે એવી કેાઈ નિશાનીઓ હજી સુધી મળી નથી. મંદિરને લગના કુવામાં ચણી લીધેલાં એક પાળાઓ છે જેમાં 'પિ-સ' ૧૬૫૦નો લેખ છે. આ લેખમાં લખ્યું છે કે 'સામતછની સ્ત્રી બાઈ જનન ચેત્ર શુદ સાતમે રધુનાયજીને ચરણે ગઈ' આ સામત તે ખેરડીના લોખા ખુમાણનો કાકો સામત ખુમાણ હોવાનો સંભવ છે અકબરના ગુજરાતના હુમાયી બાગેલા ગુજરાતના હેદ્દા સુત્રાન મુજરશાહને આશ્રય આપનાર તરીકે આ લોખા ખુમાણ પ્રખ્યાત છે.

આ લેખની હદીકત ઉપરથી અંટાલેશ્વરનું મળ મંદિર ત્રણસો વર્ષ પહેલાંનું જણાય છે. અત્યારે જે મંદિર છે તેનો સો વર્ષથી વધારે જૂનું નથી. એ કણ્ણીઓએ બંધાવેલું છે. મંદિરના રંગમંડપના ધ્રુવરમાં આ કણ્ણીઓનાં ચિત્રો છે.

અંટાલેશ્વરનું ચિત્રલિંગ સ્વયંભૂ ગણાય છે; ખરેખર લિંગ ધોરું નથી. આવા આકાર વગરના લિંગની પૂજા પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા વગર સંભવતી નથી. અંટાલેશ્વર નામ અંટાળીઆ ગામ ઉપરથી પડ્યું હોય એવું લાગે છે. એ નામ પોરાણિક નથી એટલે બરડાના ખીલેશ્વર નેટલી પ્રાચીનતા પણ સંભવિત નથી. પણ દમણાં એના ગર્ભગૃહમાં એક કોંસાની મૂર્તિ પડેલી છે, એ મૂર્તિ ગામડીસામાંથી નીત્તા છે અને ગર્ભોચાર્યની છે એમ લોકો દે છે. અંટાલેશ્વરથી લગભગ એક મેદા છેડે ગામડીઆ નામની ન્હાની નદી વહે છે જે આગળ જતા રોતુછને મળે છે. ગામડીઆ ઉપરથી ગર્ભોચાર્યની કલ્પના તો પાયા વગરની છે. મૂર્તિને લોનાં લકુલીય પાશુપતની લાગે છે. પદાસન વાળાને બેઠેલી મૂર્તિ છે. માથું પડથી જુદું પડી મધું છે પણ બાંગું નથી. આ મૂર્તિને દવે સંભાળતી લેહએ. મૂર્તિના એક હાથમાં ઉર્ધ્વ ઉપરથી છે એ ઉપરથી એ લકુલીયની મૂર્તિ જ છે એમ તરત સમજાય છે.

લકુલીય પાશુપતનો મંદ્રાગ્ય ઇ. સ. દસમા સદીથી લગભગ ચોદમા સદી સુધી પશ્ચિમ દિગ્વિજયનાં પણાં ક્ષેત્રમાં પ્રચલિત હતો (જુઓ શંકરમ્ભતો સંક્ષિપ્ત દક્ષિણ) એ કાળની લકુલીયની અનેક મૂર્તિઓ જુદે જુદે સ્થળે મળી છે. સોમનાથ પાટણ પાશુપત મંદ્રાગ્યનું એ કાળમાં ગોરું ધામ હતું. ત્યાં પાશુપત મળતો એક મહાન મંદ્રાગ્ય.

એ મહના એ આચાર્યો આવગદસ્પતિ અને ત્રિપુરાંતકની પ્રશસ્તિઓ મળી છે. પણ એ સંપ્રદાય કાઠીઆવાડમાં ક્યાં સુધી ફેલાયો હતો? કાઠીઆવાડમાં ખીન્ને સ્થળે એ મનના મઠો હતા કે નહિ એ જાણવામાં નથી. બીજા અનેક પ્રખ્યાત શૈવ મંદિરોમાં સોમનાથના આચાર્યોના શિષ્યોએ જમાવેલા ન્દાના મોટા મઠો હોવા જોઈએ પણ એ અનુમાન માટે કાંઈ પુરાવો નથી. લકુલીશની આ મુર્તિને પુરાવો માનીએ તો અંટાળેશ્વરમાં પાશુપત સંપ્રદાયનો મઠ હોવો જોઈએ. અત્યારે મંદિરની આસપાસ મોટો ગડ છે. ગઢનો દરવાજો દરવાજો ગઢના દરવાજા જેવો માથે માદમેડીવાળો છે. આ દરવાજો તો હમણાનો છે પણ ગઢની અંદર ઘણું વિશાળ આંગણું છે. આટલી વિશાળ જગ્યા (લગભગ પાંચ છ હજાર વાર જેટલી) મંદિરના આંગણાં તરીકે વાળી લેવાનો રિવાજ કાઠીઆવાડમાં મંદિરોમાં સામાન્ય નથી. મંદિરને લગતા એક મહાનમાં ઘણી પેઢે બળદથી ફરતી લોટ દળવાની એક મોટી રાક્ષસી ઘંટી છે.

કુંડમાં બધે દેખાત પહેલાં અહીં મઠ હોય એવો છે. હાલમાં જે બાવો છે તે તો હમણા જ રહેશે પરંપરા વગરનો છે; પણ પહેલાં ઘણા બાવાઓ ત્યાં રહેતા એમ બધા કહે છે. આસપાસતું સ્થળ પવિત્ર ક્ષેત્ર મનાય છે અને ત્યાં નિર્ભય રીતે શરતાં હરણાંઓનાં ટોળાંઓનાં શિકાર, ન કરવો એવું ધોરણ ચાલ્યું આવે છે.

લકુલીશની કાંસાની મુર્તિથી સ્થિત પાશુપત મઠ અંટાળેશ્વરના મંદિરમાં એક કાળે ખરેખર હોય તો એ મંદિર ૫૦૦ વર્ષથી વધારે જૂનું હોવું જોઈએ કારણ કે લગભગ ૧૪ મા ૧૫ મા શતકમાં એ સંપ્રદાયનો અસ્ત થઈ ગયો હતો. આ મુર્તિ એટલી જૂની હોય અને બીજેથી અહીં આવી હોય એમ માનીએ તો પણ એ ભાગમાં જૂના વખતમાં કાંઈ સ્થળે પાશુપત પૂજા થતી હતી એ તો ચોક્કસ.

સોમનાથની પૂરી જાહેરાતલાલી વખતે પાશુપત સંપ્રદાય ક્યાં સુધી પ્રસર્યો હશે એનો આ નવી મળેલી નિશાનીથી કાંઈક વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે.

અંટાળીઆ મહાદેવમાં લકુલીશની મૂર્તિ.

[દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.]

બાવનગર તાલુકા લીલીઆ મહાલમાં લીલીઆથી ઇશ્વાન ખૂણામાં એ ગાઉ ઉપર અંટાલીઆ નામનું એક ન્દાનું ગામ છે. ગામમાં ૭૦૦ માણસની લગભગ વસ્તી હશે. ગામમાં થોડી કાંઠીઓની અને મોટે ભાગે લેડવા કણ્ણીની વસ્તી છે.

આ અંટાળીઆથી ઉત્તરમાં અર્ધો મૈલ છેટે અંટાળેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે. મંદિર આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રખ્યાત છે. આસપાસના ગામોના કણ્ણીઓ નાતના ટંટા પતાવવા આ મંદિરમાં એકઠા થાય છે.

અંટાળીઆ ગામ કે આ અંટાળેશ્વર મહારાજ કેટલાં પ્રાચીન છે એનો નિર્ણય થઈ શકે એવી કોઈ નિશાનીઓ હજી સુધી મળી નથી. મંદિરને લગતા કુવામાં ચણી લીધેતો એક પાળીઓ છે જેમાં વિ-સ' ૧૬૫૦નો લેખ છે. આ લેખમાં લખ્યું છે કે 'સામતછની સ્ત્રી બાઇ જનન ચેત્ર શુદ સાતમે સ્થુનાથછને સરણે મર્ધ.' આ સામત તે ખેરડીના લોખા ખુમાણનો કાકો સામત ખુમાણ હોવાનો સંભવ છે અંદાજના ગુજરાતના હુણાથી બાગેલા ગુજરાતના હેડમા મુસનાન મુશ્કરશાહને આશ્રય આપનાર તરીકે આ લોખા ખુમાણ પ્રખ્યાત છે.

આ લેખની દૃષ્ટિ ઉપરથી અંટાળેશ્વરનું મૂળ મંદિર ત્રણસો વર્ષ પહેલાંનું જણાય છે. અત્યારે જે મંદિર છે તેનો એ વર્ષથી વધારે જૂનું નથી. એ કણ્ણીઓએ બંધાવેલું છે. મંદિરના રંગમંડપના ઘુમટમાં આ કણ્ણીઓનાં ચિત્રો છે.

અંટાળેશ્વરનું ચિત્રલિંગ સ્વયંભૂ ગણાય છે; ખરેખર સિંગ થોડું નથી. આવા આકાર વગરના સિંગની પૂજા પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા વગર સંભવતી નથી. અંટાળેશ્વર નામ અંટાળીઆ ગામ ઉપરથી પડ્યું હોય એવું લાગે છે. એ નામ પૌરાણિક નથી એટલે ખરડાના ખીલેશ્વર જેટલી પ્રાચીનતા પણ મંતવિન નથી. પણ દમણનાં એના ગર્ભગૃહમાં એક કાંસાનો મૂર્તિ પડેલી જોઈ, એ મૂર્તિ ગામડીસામાંથી નીચળા છે અને ગર્ભગૃહમાંથી છે એમ લોખા કહે છે. અંટાળેશ્વરથી લગભગ એક મૈલ છેટે ગામડીઆ નામની ન્દાની નદી વહે છે જે આગળ જતા ચેત્રુછને મળે છે. ગામડીઆ ઉપરથી ગર્ભગૃહની કલ્પના તો પાયા વગરની છે. મૂર્તિ નેતાં લકુલીશ પાગુપતની લાગે છે. પદ્માસન ત્રાણાને જોડેલી મૂર્તિ છે. માથું પટ્ટી વુદ્ડ પડી ગયું છે પણ બાંધ્યું નથી. આ મૂર્તિને હવે સંભાળી જોઈએ. મૂર્તિના એક હાથમાં ઉપર ઉપર છે એ ઉપરથી એ લકુલીશની મૂર્તિ જ છે એમ તરત સમજાય છે.

લકુલીશ પાગુપતનો નંદ્રાવ ઇ. સ. દસમા સદીથી લગભગ ચૌદમા સદી સુધી પશ્ચિમ દિગ્વિજયનામાં વળા નેરમાં પ્રચલિત હતો (જુઓ સંવત્સરનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) એ કાળની લકુલીશની અનેક મૂર્તિઓ જુદે જુદે સ્થળે મળી છે. મોખનાથ પાટળ પાગુપત નંદ્રાવનું એ કાળમાં મોરં ધામ હતું. ત્યાં પાગુપત મળેલ એક મહાન મા દત્તો.

વિદ્વાનો મેહેનત કરના આચ્યા છે. જેમાં પ્રખ્યાતી પામેલા ડા. ભાદ્રદાજીનો ઉચ્ચ હથ મુધી જારી જ છે. આ કામને આશ્રય અને ઉત્તેજન આપવા અહીંના (જુનાગઢના) નામદાર નવાજ સાહેબને મળ્યા થઈ તેથી તેઓએ દાકતર ભાદ્રદાજીને એક પત્ર લખી એ કામ તેમના મારફત કરાવવા આહવા બનાવી અને તે સાથે એક માણસને એ વરસ મુધી દર માસે રૂ. ૨૦૦ નો પગાર આપવા મળ્યા જણાવી. તે ઉપરથી દાકતર સાહેબે પોતા પાસેના કાબેજ વિદ્વાનોમાંના સર્વોત્તમ વિદ્વાન અહીંના રહીશ પ્રશ્નનારા બ્રાહ્મણ પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી જે તેમની પાસે આજ ઘણા વર્ષોથી એ જ કામ કરે છે, જેને જુની લીપિ તો જાણે હાથના આંખળા જેવી થઈ પડી છે અને એ કામમાં જેમણે સારી પ્રખ્યાતી તથા માન મેળવ્યું છે અને જે ફોટોગ્રાફનું કામપણુ સાફ કરે છે તેને આ કામગીરી ઉપર નિયત કરી સરકાર તરફથી બલામણના કામગણપત્રનો જાહેરાત કરી આપ્યો.

આ નીમણુંકથી જુનાગઢે પહેલે અને બીજે દરજ્જે આખી કાઠીઆવાડે મગર થવું જોઈએ છે કેમકે ત્યાંના રહીશ તથા શીખેલાને આવું જોખમવાળું કામ માન સહિત સોંપવામાં આવ્યું.

આની રીતે તેમણે મુસાફરી કરતાં જે જે કામ કર્યું અને કરશે તે બધાનો સંગ્રહ દાકતર ભાદ્રદાજી પાસે થાય છે. તે પૂરા થઈ રહે તરેહવાર ચિત્રો સહિત એ ધુંધી વિદ્વાન તરફથી પોતાનાં ચેચારો સહિત એક ઉમદા પુસ્તક બહાર પડશે તે અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે. તેમાં પણ આશા છે કે તે પ્રખ્યાત વિદ્વાન એ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષા અને બાળબોધ લીપિમાં બહાર પડશે જેથી તે આખા હિન્દુસ્તાનમાં વાંચી શકાય.

આ કામગીરીના સારભૂત ત્રેમાસિક રિપોર્ટો આઢી સરકારમાં દાખલ થાય છે. તે બરેબર વાંચવા ને જાણવા લાયક જાણી સરકારમાંથી તેની નકલ માંગી લઈ અમારા વાચનારાની હજુદમાં થોડો થોડો ભાગ મૂકવા રજા લેવામાં આવે છે.]

ખુદાવંદ નવાજ સાહેબ મોદેબત ખાનજી બહાદુરની હજુરમાં,

સાહેબ:—હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન વિદ્યાનો માર્ગ સર વિલયમજેન્સે યુરપના વિદ્વાનોને દેખાડ્યો, ત્યારથી તેની પૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે યુરોપના ઘણા વિદ્વાનોએ તે તરફ પોતાની કમ્મર બાંધીને મહેનત શરૂ કરી છે. એ નામાંકિત સર વિલયમજેન્સ સાહેબે એશીઆ ને યુરોપની ઘણી ભાષાઓના સરસ અભ્યાસ કીધો હતો; તેમ જ સંસ્કૃત ભાષાની ઘણી સારી માહિતી મેળવી હતી, અને સારા વિદ્વાન પંડિતો રાખી સંસ્કૃત પુસ્તકોના સંગ્રહ કરી તેમાંની નોખી નોખી બાબતો ઉપર બાબણો લખ્યાં હતા. એ સઘળા બાબતોમાં તેઓને હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ બાબત લખવાને કંઈ પણ સાફ સાધન મળ્યું નહિ; તો પણ પુરાણો અને બીજા સાધનો ઉપરથી જે બાંધ્યું હોય તે સાધન મળી શકે છે, તે ઉપર અનુમાન કરી કેટલીક બાબતો ઉપર તેઓએ જે મત આપેલા છે તે પાછળથી પક્કા પૂરાવાથી ખરા હરેલા છે.

તે નામાંકિત વિદ્વાન પુરૂષે એશીઆના સઘળા દેશની વિદ્યાના શોધ માટે (તેમાં મુખ્ય કરી હિન્દુસ્તાનના શોધ માટે) કત્તકતામાં બેંગાળ રાયલ એશીયાટિક સોસાયટી સ્થાપી, તેમાં જે વ્યાખ્યાનો વંચાતાં તે એશીયાટિક રિસર્ચિંગ નામનો ચોપાનીયાના

તેમાંના ઘણા નિર્બંધો હિંદુસ્થાનની વિદ્યા, કાળગણના, વંશાવળીઓ અને ધર્મ, એ બાબતોને લગતા હવાયા હતા. તેઓ ઘણું કરીને પુરાણો અને બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથો માંહેની ઘણી મિશ્રિત વાતોમાંથી ચુંટી કાઢીને લખાણ હતા. તેઓ ઉપર તેના લખનારાઓનો પણ કંઈ બરોસો નહિ હતો.

તે પછી થોડા જ કાળમાં હિંદુસ્થાનના બુદ્ધ બુદ્ધ દેશો માંહેથી મળતાં બુદ્ધ હમરો ત્રાંખા, રૂપા, અને ચોનાના શિક્ષાઓ, ઘણાંક ત્રાંખાપત્રો, અને નાના મોટા સેંદેહો શિલા-લેખો તરફ નેઓનું મન ખેંચાયું, પણ તેમાંના અક્ષરો હિંદુસ્થાનના કોઈ પણ પંડિતો વાંચી શકતા નહિ; અને દરેક પ્રાંતમાં એવા લેખો બાબત ગણો અને નિઃશ્ચય વાતો જેની આજ સુધી ચાલે છે તેની સાબતી હતી; તેથી તે બાબત હિંદુસ્થાનના લોકો તરફથી ખૂબ મનગવાની આપા રાખવી અર્થે સમજી, તે લેખો કેમ વાંચતા તે ઉપર યુરોપના વિદ્વાનોએ પોતાનું અનુભવિક ખ્યાલ પડોઝાયું. તેમાં મી જેમ્સ પ્રીન્સેપ સાહેબનું પ્રયત્ન તેમની ધર-દત્ત અભરકારિક બુદ્ધિથી સજી થયું તેઓએ અર્વાચીન અને પ્રાચીન લેખોનો ઉત્તરોત્તર મુકાબલો કરી તેમાંનાં અક્ષરો શોધી કાઢ્યા તે તેની વર્ણમાળા તૈયાર કરી. ત્યારથી હિંદુ-સ્થાનના ઇતિહાસિક વિગતોની દરખાજે મળ્યા પ્રમાણે થયું.

તેઓએ કદાચ પ્રાતમા ઘડલી પામેનો અશોકનો મોટા લેખ અને સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની પુણા પામેના અશોકના લેખને સરખાવીને તેનું બાબતર પ્રસિદ્ધ કર્યું, તેમાંથી અમૂલ્ય વાત એ શોધી કાઢી કે ચાર મોટા પરદેશી રાજાઓના નામો તેમાંથી ગળ્યાં. તેથી મીક દતિલાસથી તેનો ખરેખરો વખત નિશ્ચય કરી પણ એ અશોક રાજાની ખરી જોળખાણ જેમ્સ ટરનરે સીકોનના બીહોના સારા સમાગમથી વાકેફ થઈ મહાવંશો નામના ગ્રંથ ઉપરથી કરાવી.

બીજા અશોકના લેખો જે સ્થળો ઉપર લખેલ છે-જેવા કે-પ્રયાગ, દીલ્હી, રાધિયા અને મોરિયા, જે તીરહુટના અને બીલીવાના રાજ્યમાં છે, ત્યાંના લેખોની નકલો અને તે ઉપર પોતાના મનની સાથે અસાધારણ અને બાબતરો ટપાચ્યાં, તેમ જ તે પછીના વખતના ઇતિહાસને મદદ કરે તેવા પ્રયાગના સ્થળ ઉપરનો સમુદ્ગમનો લેખ, બીગરીને કાલાઉના-સ્થળ ઉપરના રક્તગુપ્તના વખતના લેખો અને ઐરના સ્થળ ઉપરનો બુદ્ધગુપ્તનો લેખ, એ પ્રસિદ્ધ થયા. એ સિવાય બીજા ઘણા શિલાલેખો, ત્રાંખાપત્રો અને દગ્ગરો શિક્ષાઓ જે જોરાવર પરદેશી રાજાઓના અને હિંદુસ્થાનના હિંદુ રાજાઓના, નોખા નોખા પ્રાંતમાંથી મળ્યા હતા, તે વાંચી તે ઉપર પોતાનો મત આપેલો છે. આ સારાનું કાળ ઘણી દુર્લભ મુદતમાં ગરબી એ અક્ષરમંદ પુરો કરીલું છે પણ હિંદુસ્થાનના હિંદુથી એ પુરવો સ્વર્ગવાસ લાલદી થયો; નહિતો ઘણી બીજી બાબતો પણ એ પુરવના દારથી અજવાળામાં આવત ? તેમજ તેની રખતના અને ત્યાર પછીના યુરોપના વિદ્વાનોએ પણ એ બાબત ઉપર મહેનત કરી ગણી. જેમ્સ પ્રીન્સેપ હિંદુસ્થાનની મુશ્કેલી વર્ણન લખેલું છે અને તે ઉપરના લેખો વાંચેલા છે. કર્નલ ક્વીગ્લે સાહેબે,

નામનો ગ્રંથ લખેલો છે, એમાં ત્યાંના લેખો પણ પ્રસિદ્ધ કાઢેલા છે ઇત્યાદિ બીજા યુરોપના વિદ્વાનોએ એ બાબત ઉપર ઘણું લખેલું છે અને આજ સુધી એ બાબત ઉપર અવિચિત્ર પ્રયત્ન જરી છે. પણ કેઈ દેશી વિદ્વાને એ તરફ પોતાની પણ નજર કીધી હતી નહિ. યુરોપના વિદ્વાનો જેઓ પરદેશી, આ દેશમાં બીજા કામને માટે આવે છે, તેઓ પોતાના અમુક વખતમાંથી પુરસદ લઈ આ કામ પછવાડે દોડ કરે છે; પણ આ કામમાં દેશીઓના પ્રયત્નની ઘણી જરૂર છે એ બાબત તે વિદ્વાનોએ દરેક વખતે જણાવેલું છે. કારણ કે પરદેશી ભાષાના લેખો અને ભાષાંતરો અને અક્ષાંતરો, તે દેશની ભાષામાં જનમથી ગુંથાએલો વિદ્વાન પુરુષ જેવાં કરી શકશે તેવાં યોગ્ય દિવસના પરિચયવાળો માહિતીદાર પુરુષ કરી શકવાનો નથી એ તો સર્વ સંમત છે. તેથી એ બાબત ઉપર આપણા પરદેશી વિદ્વાન દાકતર ભાદ્રાજીએ પોતાનો ઘણી જરૂરનો વખત અને ધન ખર્ચાને આજ લાંબો વખત થયાં પોતાનું પ્રયત્ન જરી કીધું છે. તેઓ એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની સઘળી ગુફાઓ જેવી કે, કનેરી, કારથે, જાજ, ધુરવડી, નાસીક, અજંટા, એલોરા, પીતલખોરા; નાગો ઠાણા મર્યાદિ ગુફાઓનું વર્ણન અને તે ઉપરના સેંકડો લેખોનું ભાષાન્તર અને અક્ષરાંતર તૈયાર કીધું છે. તેમ જ પૂર્વ હિંદુસ્તાન માહેલા કટક પ્રાંતમાં ઘંઢલી પાસેના અશોકનો લેખ, ખંડમીરોલી ગુફાઓના લેખો, ગયાની પાસેની ગુફા ઉપરના લેખો મર્યાદિ લેખોનાં ભાષાન્તરો પણ તૈયાર કીધાં છે.

તેમ જ દીક્ષીમાં લોકસ્તંભ ઉપરનો લેખને ફિરોજશાહના કાટલા ઉપરનો અશોક ના સ્થંભ ઉપરનો લેખ પ્રયાગમાં દિલ્લાની અંદરનો સ્તંભ ઉપરનો ને તે ઉપર પાછળથી લખેલો સમુદ્રગુપ્તનો લેખ, કાશીની પાસેના રોતપુરથી ૧૫ કોસ ઉપર ના ભીતરી ગામ પાસેના સ્થંભ ઉપરનો સ્કંદ ગુપ્તનો લેખ એનો પણ સંપ્રદ તેઓની પાસે થયો છે. તેનાં અક્ષરાન્તરો અને ભાષાન્તરો તૈયાર કીધેલાં છે.

કાઠીઆવાડના વલ્લભીનગરના રાજાઓનાં ૧૦ થી વધારે તામ્રપત્રો તેમ જ જદા ગુપ્તકુટ અને ચાલુક્યનાં તામ્રપત્રોનાં ભાષાન્તરો તૈયાર કીધેલાં છે અને જુનાગઢની પાસેનો અશોકનો લેખ અને તેની બાજુએ લખેલા રુદ્રદામા અને સ્કંદ ગુપ્તના લેખો પણ તેઓએ ભાષાન્તર તૈયાર કરી રાખેલાં છે. આમાંના ઘણા લેખો યુરોપના વિદ્વાનોએ પ્રસિદ્ધ કીધેલા છે તો પણ તેને તપાસવાથી તેમાં જે જે ફેરફાર અને ચૂકા જેખાણી તેથી આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સઘળા લેખોને જરી તપાસવા બેઠ્યો એવો એ વિદ્વાન મહારથે નિશ્ચય કીધો. કારણ કે આજસુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોમાંના કેટલાએક અક્ષરોની ગેરમાહિતીવાળા પુરુષોની લાવેલી નકલો ઉપરથી અક્ષરાંતરો કીધેલાં છે. અને અવિદ્વાન પંડિતોની મદતથી તેનાં ભાષાન્તરો ચલાથી તેમાં ચૂકા ચૂકા ભરેલી છે. તેથી કેટલીક અગત્યની બાબતો એ ચૂકમાં દબાઈને રહી ગઈ છે. ઉપરથી એ તપાસ વધારે ચલાવવાથી અધારમાં એલી કેટલીક બાબતો જાહેર થઈ શકે તેમજ કારવાડ અને મેસુર પ્રાંતમાં તેમજ નિઝામ સરકારના રાજ્યમાં સેંકડો કુર્ષ અને તૈલંગ ભાષામાં સંસ્કૃત બાળ મિશ્રિત લખેલા લેખો પડેલા છે. તેમાંના જુબ ૧૧ હાલ જણાયેલા છે. તેઓ

ઉપર પણ તેઓનું મન લાગેલું છે. તેમ કાંઈઆવાડમાંના સોમનાથ પાટણના જુજ લેખો અને જુનાગઢ પાસેના મોટા પ્રાચીન લેખ સિવાય કોઈ લેખ તથાસવામાં આવેલા નથી. તેને એકઠા કરવાની ઘણી જરૂર છે. તેમ જ કાંઈઆવાડમાં કેટલાએક તામ્રપત્રો લોકોની પાસે છે. તેમાં ઉંડા છુપા ખજાનાઓની આશાથી તેને અમૂલ્ય માની દેખાડવાને ડર છે. તેઓને વિશ્વાસ આપી સમજાવીને તેની નકલ એકઠી કરવાની પણ જરૂર છે. તેની વક્ષશીના રામઓ માટે કાંઈ વધારે ખર્ચ મળવાની આશા છે.

આ જાગન ઉપર પ્રમાણે બાકસાહેબે પોતાના ઘરના ખર્ચ અને જાતમહેનત એક સરખી આજ સુધી ચાલુ રાખી છે. માટે હાલ તે વધારવાને ઈચ્છે સરકાર તરફથી એક પંડિતના ખર્ચની ભેગવાઈ કીધી હતી. એટલામાં આપની ઉદાર સરકારની તરફથી મહેરબાન જમાદાર બાકસાહેબે આજની બાઈનો પત્ર ડાકટર સાહેબ ઉપર આવ્યો. તેમાં જણાવેલું હતું કે દિંદુરજાનના પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતા શોધને માટે જનારા પંડિતને મદદ ખર્ચના દરમાસે રૂ. ૨૦૦ બસે એ વરસ સુધી જુનાગઢ સરકાર આપવાને રાજ છે. એ ખુશીના ખજર સાંભળી ડાકટર સાહેબે એ દાખને માટે તા. ૧ લી માર્ચ સ. ૧૯૭૨ ને રોજથી મુને નીચો છે.

ત્યારપછી આ વરસમા મને જ્યા જ્યા કરવાનું છે ત્યાહાં ત્યાહાં મદદ મળવાને માટે બલામણુ અપાવવા માટે મુખર્જી સરકારને એક લાંબો પત્ર લખ્યો અને તેટલી મુદતમાં મારે જ્યા જ્યાં કરવાનું છે ત્યાહાંના કામોનો સારો નોંધ તૈયાર કીધો છે.

મુખર્જી સરકાર તરફથી બલામણુ પત્રો આવી પહોંચ્યા પછી તા. ૭ મી માર્ચ સ. ૧૯૭૧ રોજ હું મારા કામ ઉપર જવાને મુખર્જીથી રેલવે રસ્તે નીકળ્યો. મુને આકાશ સોંપતી વખતે ૨૦ બાકસાહેબે કરમાવ્યું છે કે પ્રતિ ત્રણ માસે મેં જે કામ કીધું હોય તેની યાદી ડાકટર સાહેબની મારફત આપની સરકારમા મોકલવી તેથી માર્ચ; એપ્રિલ; અને મે એ ત્રણમાસમાં નીચે લખેલાં રમણોમાં હું જમ આપ્યો તેનો નોંધ આપની સરકારની દફતરમાં મોકલ્યું હતું.

૧ ખંડવા, ૨ ઝોંકારેશ્વર ૩ ઉમરજેલુ ૪ ગાંધી મુકાઓ, ૫ ધાર ૬ માંડવગઢ ૭ સાંચી, ૮ સેલારી, ૯ બોજપુર ૧૦ ચવધાર, ૧૧ પીપળીયા.

એ જગાઓમાં હું ગયો હતો અને ત્યાંથી મળેલા લેખો, ચિત્રાઓ અને પ્રાચીન વસ્તુઓનો નોંધ કીધો છે. અને ૩૬ પેઠેના ફોટોગ્રાફની લીધી છે. આ બાબત ડાકટર સાહેબ લેખોનાં બાયાન્તરો પ્રમિદ કરશે તે વખતે પોતાના મંથમાં સવિસ્તર લખશે. તે વખતે એ જાગન સંધ્યા લોકોના જણવામાં આવશે. પણ આ કાગળ સાથે મેં જે કામ કીધું છે તેનો ફોટો નોંધ મોકલ્યું હતું. તે ઉપરથી ત્રણ માસની મુદતમાં જે કામ કીધું તે જાગ-

(ડિસેમ્બર ૧૮૭૧ સૌ. દ. પા. ૨૨૨)

માંડવગઢ*

પ્રખ્યાત માંડવગઢ નામનો કીચ્છો ધારની સરકારના તાબામાં છે તે ધારથી સાત કોસ દક્ષિણ દિશા તરફ કુંગરની ઉપર આવેલો છે. ધાર તરફથી જતાં એ કુંગરની ઉંચાઈ તે દેશની સપાટી કરતાં જુજ છે. પણ બીજી સધળી બાજુએ તેની ઉંચાઈ આશરે ૨૦૦૦ ફુટ કરતાં થોડી કમ છે. હાલ એ ઉજડ પડેલો છે. માત્ર તેમાં જુજ કુપડાં ને એક વેરાગીનું મંદીર છે. પણ તેનો દુશનશા ગોરીના વખતમાં શું દખલો હશે તે તેમાં મહેલી બુલંદ અને મોટા વેબવને લાયકની ઇમારતો જે દિવસે દિવસે નાશ થતી જાય છે તે બતાવે છે.

એ ઇમારતોમાંથી થોડી ઇમારતો જે આંહીની ઇમારતોમાં મુખ્ય છે તેની થોડી માત્ર નીચે આપુંહું.

જહાજ મેહેલ—એ મોટા મેહેલ છે તેની બે બાજુએ બે મોટાં તળાવો છે. તે તળાવની વચ્ચે જહાજની પેઠે તરતો દેખાય છે. મોટે એ નામ તેને અપેલું છે. એ તળાવો ઇનાજામાં પણ ભરેલાં રહે છે. અને કમળોથી છવાઈ રહેલ છે. મેહેલમાં કુવારા હોજર ઇત્યાદિ ઉત્તમ પ્રકારના વેબવની તૈયારીની આજ પણ વૃદ્ધી ફૂટી નિશાની દેખાય છે.

• જુમામસજીદ—એ ધણી મોટી મસજીદ છે.

ચરવા મસજીદ—એ હુસેનશા ગોરીનો સંજેમરમરથી બાંધેલો મુકર્રમો છે. તે આશરે ૧૦ ફુટ ઉંચો છે. તેમાં નીચેથી ઉપર સુધી સધળો સંજેમરમર જ વાપરેલો છે. વચ્ચે હુસેનશાહા ગોરીની કબર છે. તેની બેએ બાજુએ બીજી કબરો પણ છે. તેને કોઈ ઓળખતું નથી આ મુકર્રમાને ચરવા મસજીદ કહેવાનું કારણ એકે તેની છતમાં ૪ ચાર કળશો યોગેલા હતા. તે વૃદ્ધી ગયા છે. તેમાંનો એક લટકે છે. આ દેશમાં કળશને ચરવા કરી કહે છે.

અસરશી મેહેલ—એ ઇમારત જુમામસીદની સામે છે. તે સતારે પાક નામના ઓલીયાનું મદાન છે.

તે સધળું વૃદ્ધી ગએલું છે. પણ આગલા ભાગની દેવડી ઉભી છે. તે પીળા કાળા ને સફેદ સંજેમરમરની બાંધેલી છે. અંદરના ખંડેરમાં પથ્થરો પડેલા છે. તે ઉપર કુરાનની સતરો કોતરેલી છે. ને લોકો કહે છે કે એથી રીતના પથ્થરનું બાંધેલું મદાન થોડા વખત ઉપર થોડું ધણું ઉભોલું હતું.

હીડોળા મેહેલ એ જ હાજ મેહેલની પાસે ગોટી ઇમારત છે તેની ઉપરની છત વૃદ્ધી ગઈ છે. માત્ર બીજો ઉભેલો છે. પણ તેની ઉંચાઈ અને મજબૂતાઈથી એક મોટા મહેલ છે એમ દેખાય છે. આ જનાનખાનાનો મહેલ હશે કારણકે આની બારીઓ અને ગોળ સધળાને પથ્થરની જાળીઓ છે. અને અગાશીને ઉંચા વંડા છે જેથી બહારના માણસોની નજર ન પડે.

* આંહી પ્રથમનો એક કાગળ હાલ ગેરવે ગયો છે. જેમાં ખાંડવા, ઓંકારેશ્વર ઉજ્જરણ, બાધની ગુફાઓ અને ધાર એ પાંચ સ્થળની હકીકત રહી જાય છે જે પાછળથી આવશે.

સૌ. દ. એ.

ચંપાવાવડી એ મુંદર કુવો છે. તેની આશુ આશુ જમીનમાં ધમારતો છે. એ બાદ-
શાહી હમામ ખાતાની જગ્યા છે. એ તુટીને સઘળી ધૂળધાણી થઈ ગઈ છે. કોઈ વખતે
તેમાં બાદશાહી હુરમો ક્રોમળ પગ વડે શરતી દશે તે જગ્યા આજકુર વાધી શરે છે. હું
જેવા ગયો તે વખતે નવા જ વાધના પંજા ઝુંડમાં દેખાતા હતા.

રૂપમતી બાનુમતીના મહેલ.—એ બાજ બહાદુરની હિંદુ એ સ્ત્રીઓ હતી. તેના ઉંચી
જગ્યામાં મહેલ છે. આની પાસે નીચાણમાં મુંદર તલાવને કાંઠે મહેલ છે. અહીંનો દેખાવ
રમણીય છે.

ધારની સરકાર તરફથી એક કારકુન મારી સરખરા માટે આવ્યો હતો. તેણે સઘળો
દિશો મુને દેખાડ્યો. આંહી મુને લખવાનું કાંઈ નહીં હતું. તેથી માત્ર થોડી ધમારતોનો
ટુંકી નોંધ કરી ત્યાંથી બીજો દિવસે પાછો મુંદર જવા નીકળ્યો તા. ૪ થી મેને રોજ
સવારે મુંદર આવ્યો.

બીજી વાર મુંદર.

પ્રથમ હું જે વખત મેદરગાન જતરજ ડેલી સાહેબને મળ્યો હતો તે વખતે તેઓએ
હવું હતું કે બીજસે જવાને તારે પાછું મુંદર આવવું પડશે. તે વખતે મુને મળતો એટલે
બીજસા તરફનો બંદોષત્તન કરાવી આપીશ તેથી હું તુરત જ સાહેબ મોમુકને મળ્યો એટલે
તે. કોશ્કર સરકારના વડીલ રામંજને બોલાવી મહારાજા હોદ્દર સરકારની મુલાકાત
કરવાની મુને બજામણ કરી. અને બીજસે જતાં રસ્તામાં હોદ્દર સરકારનાં મુલકમાં
મદદ માટે મને પરવાનો લખાવી આપ્યો ને એક સ્વાર સાથે અપાવ્યો. ત્યાર પછી બીજસા
એ સિધિઆ સરકારના તાખામાં છે. માટે સિધિઆ સરકારના વડીલ અન્ના સાહેબને
બોલાવી બીજસાનો બજામણ પત્ર અને સિધિઆ સરકારના મુલકમાં ચાલતો રૂકો
લખાવી આપ્યો.

બીજસા પામતા રતુપો બીજસાના તાલુકામાં નથી પણ તે બોપાળના મુલાકામાં છે
તેથી બોપાળના પોલિટીકલ એજન્ટ સાહેબ જે સેદારની ડાવળીમાં મહે છે તેઓ ઉપર
મેદરગાન રેલી સાહેબે પોતે બજામણ લખાવી આપી.

સેદારની ડાવળી.

મુંદરથી તા.૧૬ મેને રોજ ગાળ્યો તે તા. ૧૦મી મેને રોજ સેદારની ડાવળીમાં પડેાંચો
બીજે દીવસે સવારના ૭ વાગે ત્યાંના પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબને મળ્યો. તેઓએ
અને તેઓનાં વિદ્વાન કેડી સાહેબે પોતાની મુઆફરીની નોંધ ઉપરથી મને બીજસાની આસ-
પાસના રતુપો જેમ અનુક્રમે જેવાને ફીટ પડે તેવો મહેલો રસ્તો લખાવ્યો. એજન્ટ
તરફથી પરવાનો અપાવ્યો અને એક સ્વાર બોપાળ સુધી આવ્યો. તા. ૧૧ મી મેને રોજ
મેદરની ડાવળીમાંથી ચાલ્યો. ને બોપાલ થઈને બોપાલથી સાવ કેસ બોલપુર કરી બોલ-
રાજના વખતનું ગામ છે ત્યાંમાં પડેાંચો. અહીં મોટું શિયાલય બોલરામએ કરાવેલું
છે. તેના મોટા મોટા સ્તંભો અમટ રચના છે. એવડા સ્તંભો જેવ દેવાવધમાં જે
ક્યાંક જેવા નથી. દેવાવધની મુકા ૧૩ ફૂટ જેવા અને ૨૧ ફૂટ એવડા જગાધારીની તરફે
૭ ફૂટ જેવું શિયાલય છે. આ દેવળ પૂર્વે થયા પડેલાં બોલરામનું મુખુ થયું દેવાવ છે.

ભોજપુરમાં ખીજી ૧ દીગંબર જૈનમતનું દેવળ છે. તેમાં ઉમેલી નમ ૧૭ કુટ કંચામ્બની અપભ્રંશનાથી મૂર્તિ છે.

ભોજપુરગામ આગળના વખતમાં સારો કસ્બો હતો. હાલ તે નાનું ગામડું છે. તે ભોજનાથ મહાદેવની પૂજાના ખર્ચમાં આપેલું છે.

અહીં મુને લેખ વગેરે કંઈ મળ્યું નહીં. ૩ પ્લેટો ફોટોગ્રાફની લીધી. તા. ૧૫મી મેને રોજ ભોજપુરથી સાંચીના સ્તૂપો જોવા ગયો. તા. ૧૬ મીને રોજ સાંચીના ૬ વાગે સાંચી પહોંચ્યો.

સાંચીના સ્તૂપો.

સાંચી ગામ જે તેની પાસેના કાનાખોડા નામના ગામને લીધે સાંચી કાનાખોડા! એ નામથી આ પ્રાંતના લોકોમાં સારી પેઠે અજ્ઞીતું છે. તે બીજાસાથી ૩ કોસ નૈઋત્ય કાણુ તરફ થોડી કંચામ્બાળા ડુંગરના નીચા કતર ભાગ ઉપર વસે છે. ગામથી દક્ષિણ તરફ કંચા ટેકરા ઉપર પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપો છે. સઘળા મળી ૧૧ કરતાં વધારે સ્તૂપો અહીં ફતાં પણ માત્ર એ વગર સઘળાં ખડેર ચર્ચ પહેલાં છે. અહીં સહુથી મોટો સ્તૂપ આશરે ૧૦૦ ફૂટ અને તેનો નીચેનો વ્યાસ આશરે ૧૫૦ ફૂટ છે. તેને ફરતો પથ્થરનો કોરો છે. એ ઘણા લોકોની મદદથી બંધાએલો છે. તે ઉપર તે લોકોના નામના સોંકડો ટુંકા લેખો છે. એ લેખો આશરે ઇ. સ. પહેલાં ૨૦૦ વર્ષના છે. આ સ્તૂપ મહારાજા અશોકના વખતમાં બંધાવેલો એમ ધારવામાં છે. એ કોરો ઉપર આશરે ૬૦૦ વર્ષ ને પછીના લેખો પણ છે. આંદીના સઘળા લેખોની મેં નકલ કરી લીધી છે.

એ સ્તૂપના કોરાના બનવા પછી આશરે ૨૦૦ કરતાં થોડા વધારે વર્ષ પછી સુદર દરવાજા બનાવેલા છે. તે ઉપરનાં ચિત્રો ઘણી જરૂરનાં છે. તેથી ધરતી સન પહેલાંની પેઢેલી સહીના લોકોનો પોશાક રીતભાત ઇત્યાદિની સારી ખબર મળે છે. ધણું કરી તે સઘળાં ચિત્રોના ફોટોગ્રાફ લીધા.

સાંચીનો ખીજો સ્તૂપ એ મોટા સ્તૂપ કરતાં નાકાનો છે. અને તેથી દૂર નીચાણમાં પશ્ચિમ બાજુએ છે. એ પણ લગભગ આગળના સ્તૂપના વખતનો જ છે. તેના કોરાને ફરતા પણ લેખો છે તેની પણ મેં નકલ કરી લીધી.

સાંચીના સ્તૂપો પાસે એક દેવળમાં હું ઉતર્યો હતો. ચોટી અને મારી સરભરા માટે ભોખાળ સરકાર તરફથી ૨ શીપાઈ અને એક જમાદાર આવ્યા હતા. સાંચીનું કામ સઘળું ૧૦ દીવસમાં પૂર્ણ કર્યા પછી સોનારીના સ્તૂપો જોવા ગયો.

સોનારીના સ્તૂપો.

એ સ્તૂપો સાંચીથી આશરે ૩ કોસ નૈઋત્ય તરફ થોડી કંચામ્બાળા ડુંગરાના કડા ઉપર સોનારી નામનું ગામ વસે છે ત્યાંથી આશરે ૧૧ માઇલ દૂર ડુંગરા ઉપર છે. આંદી સઘળા મળી આઠ સ્તૂપો છે. તેમાં ૨ મોટા છે અને બાકીના નાકાના છે. તે કર્નલ મીંગનામ દ્વારા ૧૮૫૧ નેમાંથી જાણવા મળેલા છે. તે ૧૮૫૧ નેમાં જાણવા

તેનો આંધવાનો કાળ પણ લગભગ સાંચીના સ્તૂપો જેટલો પુરાણો છે. અહીં ઘણા લેખો નથી માત્ર એ લેખો કંદાકાના અંબના વૃક્ષ ઉપરથી મળ્યા.

શતધારના સ્તૂપો

એ સ્તૂપો ઘોડીપહાડ નદીને કીનારે સુનારીના સ્તૂપોથી ૩ માઈલ દૂર છે. આ કેદારો નદી ઘણી ઉંડી પહાડી ખાણમાં વહે છે. તેના જમણા કિનારા પર ચોરસા ખીંતાવાળી જગાની વચ્ચે આવીના સ્તૂપોમાં સદુધી મોટા સ્તૂપ છે. એ આગરે ૪૫ ફુટ. ઉંચો છે ને તળીએથી આગરે ૧૦૦ ફુટ પહોળો હશે. આ સ્તૂપ વૃદ્ધી દૂરી હાલતમાં માત્ર ૧ ઈંચા જેવો છે. ને ઇંટ અને પથ્થરથી આંધેલો હતો. ઇંટા વચલા ભાગમાં છે ને ઉપલા ભાગમાં પથ્થરોથી અંજોલો હતો. આનો પણ આંધવાનો કાળ સરાસરી સાંચીના સ્તૂપ જેટલો જ પુરાણો હશે. એ સ્તૂપો સિવાય બીજા ૭ સ્તૂપો છે. આંહી લેખ નથી.

પીપળીઆ બીજેલી પાસેના સ્તૂપો

સાંચીથી ૪ કોસ અમિકેણ તરફ પીપળીઆ નામના ગામની કતારે રેતીના પથ્થરના ખડક ઉપર છે. અહીં તાહાના મોટા ઘણા સ્તૂપો છે. તેમાં સદુધી મોટા ઉપરના ભાગમાં છે. તેની ઉત્તર દક્ષિણ તરફ દાર છે. તેમાં ઉત્તર તરફનો સદુધી મોટો સ્તૂપ છે. એમ પહેલી દારમાં ૪ સ્તૂપો છે. તેમાં ત્રણ બેડાગ્નેટ છે ને ચોથાની વચ્ચે ૧ છગારતનું ખંડીઅર છે. બાકીના ૨૦ કરતાં વધારે પીપળીઆ ગામ તરફ નીચે કિતરતી જગામાં છે. તેઓની ઉંચાઈનું પ્રમાણ પણ નીચે ઉતરતા જાય છે તેમ કિતરતું જાય છે. આ સવળા સ્તૂપો કર્નલ કનિંગહામ સાહેબે ઉધારેલા છે.

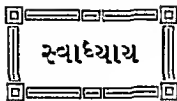
સોનારી સતધાર અને પીપળીઆના સ્તૂપો ૬ એક એક દિવસમાં બેઠ આંચો, અને તેની ઉપરોળી કેટલીક બાજનોનો નોંધ કરી લીધો. એ સવળું દામ પૂર્ણ થયા પછી ઉદયગિરિ ને બીવસાના ઇલાકામાં છે ત્યાં તા. ૨૨ માં મેને રોજ આંચો હું. હવે પછી ને દામ નું કરીશ તે મારા બીજા ત્રિગાસિક પત્રમાં લખા મોકલીશ.

તા ૩૧ માં મે સને ૧૮૭૧

ઉદયગિરિ

આપનો તાગેદાર રૈયત,

ભગવાનલાલ ઇંદિય

પાલીવાહ્યમાતીલ તેરા ભિક્ષુણી રત્ને.
(પાલી સાહિત્યમાંથી તેર ભિક્ષુણી રત્નો)

આ પુસ્તક પ્રો. નારાયણ કેશવ બાગવત. એમ એ. એ લખ્યું છે; અને મુંબઈમાં સ્થાપિત થએલી બુદ્ધ સોસાયટીએ વૈશાખ સુદ પુનમના શુભ દિવસે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ સાથે બૌદ્ધ સાહિત્યનો નિકટ સંબંધ છે. બુદ્ધગયા, કાશી, સાંચી વગેરે ઠેકાણે મળેલી અનેક બૌદ્ધ મૂર્તિનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાના કામ માટે બૌદ્ધ ગ્રંથોનો ઘણો જ ઉપયોગ થયો છે; અને આગળ ઉપર પણ તેટલો જ થતો રહેશે. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો સારો પરિચય થાય એ માટે બૌદ્ધ ચિત્રકલાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. અને સામાન્ય જનસમૂહમાં તેના ફેલાવો થાય તે માટે બૌદ્ધ સાહિત્યનો દેશી બાપાઓ દ્વારા પ્રચાર કરવો એના જેવો બીજો ઉત્તમ માર્ગ નથી.

આથી ઉપરનું પુસ્તક લખવા માટે પ્રો. બાગવતને અને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધ સોસાયટીને અમે હૃદયપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ.

બુદ્ધબગવાન, બિશ્નુ, બિશ્નુણી, ઉપાસક, ઉપાસિકા આ બધાના ચરિત્રો પાલી સાહિત્યમાં એ ભાગમાં મળે છે: એક પૂર્વ જન્મનો અને બીજો બુદ્ધ સમકાલીન. બોધિસત્ત્વની (બુદ્ધના પૂર્વજન્મની) કથાઓ જેવી રીતે બૌદ્ધ ચિત્રકલામાં પરિણામ પામી છે તેવી રીતે બિશ્નુ વગેરેના પૂર્વજન્મની કથાઓ પામી નથી. અને આ કારણથી આ કથાઓ ગૌણ સમજવી લેઈએ. પરંતુ તેઓની બુદ્ધસમકાલીન કથાઓનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખુબ જ મહત્ત્વ છે; આથી તેનું નિરૂપણ કરતી વખતે અર્થમાં ફેરફાર કરવો અથવા તેમાં વિપર્યાસ થવા દેવો ઇષ્ટ નથી. પ્રો. બાગવતના પુસ્તકમાં આવા દોષસ્થાનો બહુ જ ગહેલાં છે. તેમાંથી કેટલાંક અમે અહીં આં રજૂ કરીએ છીએ.

૫ ૧૩ “ રોહિણી નદીના તીર ઉપર શાક્ય અને કોલિયોનો જે કલહવિવાદ થયો ” મત્યાદિ વાક્ય મૂળ અર્થને અવલમ્બીને નથી. મનોરથપૂરણીના^૧ વાક્યનો એવો અર્થ છે કે રોહિણી નદીના તીરે કલહવિવાદસૂત્રના ઉપદેશ પછી (કલહવિવાદસુત્તપરિયોસાને) જે ૫૦૦ યુવાનો ઘર છોડી બિશ્નુ થયા તેઓની સ્ત્રીઓ મહાપ્રજાપતિ ગોતમી પાસે ગઈ અને એકમતે તેને પોતાની અગ્રેસર કરી પ્રવ્રજ્યાની ઇચ્છાથી શાસ્તા પાસે (બુદ્ધનીપાસે) આવી.” પ્રો. બાગવતના મતે શાક્યોની ગણતરીનું પરિણામ ગોતમીના મન ઉપર થયું અને તેણે બિશ્નુણી થવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ મૂળ વાત એવી છે કે શાક્ય કોલિયો વચ્ચે નદીના પાણી

૧. મનોરથપૂરણીની એક સીઆમી અને બીજી સિંહલી એવી બે આવૃત્તિઓ ઉપલબ્ધ છે. અહીં આં બધા પાઠ સિંહલીમાંથી જ લીધા છે. એથી પૃષ્ઠાંક પણ તે જ પ્રતિના સમજવા. આ પ્રતિ ધર્મોરામ મહારથવિરે શુદ્ધ કરી છે અને સત્યસમુદય છાપખાનામાં છાપી છે.

માટે મોટી મારામારી થવાની હતી, તે બુદ્ધ પોતાના ઉપરથી ઠાળી. (જુઓ ધમ્મપદ. અટ્ટકથા. P. T. S. Vol III. p 254-257.)

૫. ૨૦. “ બિબિસાર રાજા એટલે કે કાશ્યપોના માયાળુ રાજા ” કાશલ દેશનો રાજા પસેનદિ (પસેનગિત) હતો, અને બિબિસાર મગધદેશનો રાજા હતો એ બાબત પ્રો. બાગવત કેવી રીતે વિસરી ગયા એ સમજાવું નથી !

૫. ૫૦ ‘ બીજો દિવસે સાંજે શ્રાવસ્તીથી જતાં એક મોટા રસ્તા ઉપરથી એક હાથણી વેગથા જતી હતી ” વગેરે. મૂળમાં “ અનુચ્છવિકં હરયસારં મહેત્વા એવું વાક્ય છે. તેનો અર્થ, બરાબર હાથમાં લઈ જવાય એવી સંપત્તિ લઇને, એવો થવો જોઈએ. હત્ય અને હત્યી એ શબ્દો લગભગ સરખા હોવાથી આવો ગોટાળો થયો હશે.

૫. ૬૩. “ સતીનો સાત્વિક કેષ ઉત્પન્ન થયો ” —આને મૂળમાં આધાર નથી. તે જ પ્રમાણે ૬૬ માં પાના ઉપર “ આયુષ્મન્ વિશાખ, આપણી મનિદ્રિગને અગોચર ” વગેરે મજ્જીમ સૂત્રને છોડીને લખાયો છે. ‘ અચ્ચસરાયુસો વિસાખ પઠ્ઠું ’ વગેરે મનોરથપૂરણીમાં (૫. ૨૧૭) મજ્જીમ સૂત્રવેદલમુતમાંથી લીધો છે, અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે ‘ વિશાખ, તે પ્રાંતનો અતિરેક થયો (કારણ નિર્વાણ સમાન બીજો પદાર્થ હોય એવો પ્રાંત તે પૂછ્યો) ‘અલ્પઅર્થ’ પર્યવસાન નિર્વાણમાં થાય છે. (અર્થાત્ તેના જેવો બીજો પદાર્થ નથી.) તારી મંજા હોય તો આ વાત ‘તું બગવંતને પૂછ.

૫. ૧૦૦. “ તાલપર્ણના સ્ત્રીપિમા વડે તેના કેશનું લોચન કરી ” હત્યાદિ. “ તાલ્લટ્ટિના ફેલે લુચ્ચિચ્ચા. ” (તાલપર્ણના કળીઆથી કેશનો લોચ કરીને) એવું મૂળ વાક્ય છે.

૫. ૧૦૫. ઉપર જે બદાકાપિલાનીની વાત આપી છે તે મૂળને તદ્દન છોડીને છે. મૂળ વાતનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે. કસપે હીસ વર્ષની હિમ્મતે લમ્મ કરવું એવી ટક તેના માથાપે કરી (તે વખતે બદા કાપિલાનીની હિમ્મતે સાળ વર્ષની હતી) ‘ આપની હયાતિમાં મૃદરથાથમમાં રહીશ અને પછી સંન્યાસી થઈશ ’ એવું તેણે વડીલોને કહ્યું અને લમ્મ કરવાની ના પાડી. પણ તેટલાથી તેના વડીલો સમજ્યા નહિ. જેવડે પોતાની માતે રાખીવવા માટે તેણે ૧૦૦૦ ચોના નાણાં ખર્ચી એક મુંદર સ્ત્રીમૂર્તિ કરાવી અને પોતાની માતે કહ્યું. ‘ મા, આના જેવી સ્ત્રી મળશે તો લમ્મ કરીશ. બીજી સાથે કરીશ નહિ. ’ તેની માએ આ કાલ્પનાને આવી કન્યાની શોધ કરવા માટે મોકલ્યા. તે મડ દેશમાં સાગર નગરમાં આવ્યા. ત્યાં બદાકાપિલાનીને જોઈને ‘ આ કન્યા મુવર્ણ પ્રતિમા પ્રમાણે છે ’ એમ તેણે. એ કપિલ કાલ્પજીને (કાર્યપના પિતાને) લખી મોકલાવ્યું; આ બાબત કામ્યપને મળી કે તરત જ તેણે બદાને લખ્યું કે ‘ તું તરત જ પરિગ્રાહક થનાર હું. તેથી મારી સાથે લમ્મ ન કરતાં તું યોગ્ય પત્તિ પરજી એ હીક. ’ અદિ’માં બદાએ પણ કાર્યપને આ અર્થનો પત્ર લખ્યો: ‘ મારો પરિગ્રાહક થવાનો વિચાર છે તેથી આપ બીજી કોઈ પ્રતિમા પ્રરજો. ’ આ બન્ને કાગળો રસ્તામાં તેઓના મુરખાઓના હાથમાં આવ્યા

અને તેઓએ તે કાઢી નાખ્યા. અને જીજ્ઞાસુ ડાગળો લખી અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં મોકલ્યા. આ પ્રમાણે તેઓની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેઓનાં લક્ષ્ય થયાં. 'શયનગૃહમાં તે બંને એક પથારી ઉપર સૂતાં પણ પરંતુ વયમાં ફુલની જે માળાઓ મુકતાં; અને જેની બાજુની માળા ચીમળાય તેના મનમાં કામવિહાર થયો એમ સમજવું એવો એમનો સંકેત હતો. માળા ચીમળાય નહિ અને એક જીજ્ઞાસુ શરીરનો સંબંધ થાય નહિ એ માટે તે બંને મોટી સાવધાનતાથી વર્તતાં હતાં. આ પ્રમાણે તેઓ પોતાના મામાપની હયાતિમાં કાળ કાઢી તેઓના મરણ પછી કાશ્યપે બિશ્વસંઘનાં અને કાપિલાનીએ બિશ્વલૂપી સંઘમાં પ્રવેશ કર્યો. બ્રાહ્મણવર્ગમાં ધર્મચર્ચાનું કેટલું મહત્ત્વ હતું એના યોદ્ધા મહિત્તી આ વાત ઉપરથી મળે છે. પ્રો. બાગવને આ વાત જે આખી આખી દેશ તો ધણુંજ સાદું થાત.

આ ઉપરાંત આ પુસ્તકમાં નાની મોટી બીજી કેટલીક બૂના રહી ગઈ છે. 'કચ્છાના' શબ્દનું 'કાચ્છના' રૂપ શી રીતે થયું એ સમજાતું નથી. 'કાન્ધ્યાયન' શબ્દનું 'કચ્છાનો' થાય છે. તેથી 'કાત્યાયનો' શબ્દનું 'કચ્છાના' થયું વધારે સમજનીય છે. ધુરવિહાર (અગ્રવિહાર) નું ભાષાંતર ધ્રુવ-વિહાર એવું કર્યું છે. આ ભૂલો બતાવવાનો હેતુ પ્રો. બાગવતનો ઉત્સાહભંગ કરવાનો નથી પણ ઉત્સાહવૃદ્ધિ કરવાનો છે. આ પછી તેઓ જે કામ હાથમાં લેશે તે વધારે મહેનત અને ઉત્સાહથી પાર પાડશે અવી આશા છે.

ઓ વદેસ્યાનુ સાસેવ્ય અસદ્ભા ચ નિધારયે

મતં હિ સો પિયો હોતિ અસતં હોતિ અપિયો ॥ ધર્મપદ.

કેસરખી.

The Political Institutions and Theories of The Hindus: A Study in Comparative Politics. by Benoy Kumar Sarkar.^૧

આ વિશ્લેષણ લેખકના આ પુસ્તકમાં એટલા નવીન વિચારો અને નવાં દૃષ્ટિગિન્દુઓ અમને જણાયાં છે કે અમારા સ્વાધ્યાયમાં તેનો ટુંકો સાર આપવો જ અમે યોગ્ય ધારીએ છીએ. પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઇતિહાસ વિશે બંધાએલા અનેક મડો તેનાથી છૂટી જઈ ઇતિહાસના અભ્યાસી અને સંશોધકને વિચાર કરવાના નવા માર્ગો મળશે એમ અમે માનીએ છીએ.

પ્રકરણ ૧ છું.

હિન્દુઓની ઇતિહાસસામગ્રીથી થતા તુલનાત્મક રાજનીતિવિચાર.

જગત્ વેગથી ચાલે છે. રાજ, રાષ્ટ્ર અને પ્રજાસત્તાના વિચારો મહાન વિચલ પછી અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગયા છે. પ્રતિનિધિ-સંસ્થાને બદલે પ્રજામતઃ-સંસ્થા પાછી આગળ આવતી જાય છે. રાજકીય સ્થિતિમાં આ એક મહાન યુગાન્તર છે. નેમ છતાં પૌરાણિક પ્રાચ્યવિદ્વા હજુ બાળપણમાં જ ગડેલી છે.

૧. " હિન્દુઓની રાજકીય સંસ્થાઓ અને રાજ્ય સંબંધી વિચારો: રાજનીતિનું તુલનાત્મક અધ્યયન " કર્તા વિનય કુમાર સરકાર.

તો પણ પ્રાચીન પૂર્વ વિશે કાંઈ તેવા અભિપ્રાયો બાંધી દેવાનો જમાનો ગયો છે. પૂર્વના નેપોલીઅનો અને મહાન ફેડરિકનો પ્રતિદાસ છતાં થયો છે. સિંદુ શહેનશાહતના ખિસમાંક ક્રોનિકલનું અર્ધશાસ્ત્ર લાચુ છે; અને ચિદિસક અને મીમાંસક દ્રષ્ટિથી બધાનો વિચાર કરી શકા એટલી સામગ્રી ભેગી થઈ ગઈ છે.

આ અભ્યાસને તુલનાત્મક શબ્દ બોલી દીધો છે પણ એ ખરો છે. તુલના એ એક વિચારપદ્ધતિ છે. અને ચોક્કસ રીતે તેનું નિર્ણય ન કર્યું હોય તો બુલાચામાં નાળે એવી છે. અત્યારે બન્યું છે એવું પશ્ચિમમાં તેજસ્વી પ્રદાનયુગ ચાલે છે ત્યારે પૂર્વમાં ઘેર અંધકારયુગ ચાલે છે. આમાં પૂરૂં પૂર્વમાં જાપાન ઝગમગ ને પણ પશ્ચિમથી તેજ લાવીને. એટલે પૂર્વ પશ્ચિમથી પ્રગટ છે એ પ્રતિદાસનો સિદ્ધાન્ત મથાઈ ગયો છે. આ રિયલિટીમાં પશ્ચિમની વિજયી પ્રજાના ભદ્રાનો પરત્ર પ્રજાઓનાં વિજ્ઞાન, હુન્નર, ઉદ્યોગ, રાજતંત્ર કલા, કલ્પશીની વારસક કિંમત આંખી શકે એમ રહ્યું નથી. તેથી જ ખરી તુલનાત્મક પદ્ધતિ રજુ વિદ્યાસ થી શકી નથી. માણસની સ્મરણશક્તિ ધણી ટુંકી લાગે છે; નહિ તો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એ પણ ન સમજી શકે કે તેમની ઘણીખરી વૈજ્ઞાનિક શોધો છેલાં પચીસ કે પચાસ વર્ષની છે એક જ એ વસ્તુ પહેલાંની છે અને એ સર્વ પોતાનાં કરી લેતાં જાપાનને ફક્ત ૨૫ વર્ષમાં!

રાજકારણ વિશે વિચાર કરતે આધુનિક યુરોપ અમેરિકા ૧૮૬૬-૧૮૭૦થી જ શરૂ થાય છે. એંગ્લો અને ખિસમ પહેલાં રાષ્ટ્રભાવના નહિ જેવી જ હતી. કાર્લમાક્સ પહેલાં મળ્કેરનું ગૌરવ સમગ્રનું ન હતું અને ખાસ કરીને યુરોપખંડમાં તો પ્રજાસત્તા નામની પણ નહોતી, નહોતી પ્રજાપ્રીય સ્થિતિ કે નહોતી પ્રજાના હક્કની ભાવના. તો તે પહેલાંના કાળની તો વાત જ શી કરે.

ગાત ઉપરથી અજાણમાં જનું તે ગ્રીય પદ્ધતિ છે. તુલનાત્મક સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીએ પ્રથમ યુરોપની જુલમજલમના ઇતિહાસથી વાકેફ થઈને પછી એશિયાના રાજકારણનો અભ્યાસ શરૂ કરવો જોઈએ તે પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં માણુમ પડે છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમની આગળ એક જ પ્રકારે રિયલ થયા હતા, પશ્ચિમની એવી એક પણ સંસ્કૃતિ નથી જેટલી જેટલી પૂર્વમાં ન મળે તે પૂર્વની એવી એક પણ નિર્બળતા નથી જે પશ્ચિમે ન અનુભવી હોય. અભ્યાસીઓએ જાનું છે તે એ છે કે (૧) આગની જે રિયલિટીમાં પોતે રહેતા દેશ તેથી જીવિને અંદરની જોઈએ (૨) એશિયાની વાસ્તવિક દષ્ટાંત અને એશિયામાં ચોક્કસ રાજકારણ અને તે ઉપરની મીમાંસામાં નિષ્ણાન જાનું જોઈએ અને (૩) પશ્ચિમના રાજકારણને પૂર્વના રાજકારણને, યુગયુગ, દેશદેશ, અને મુદ્દેમુદ્દે લઈ એક નગરે એવાં જોઈએ. પછી એ એક વસ્તુની “શ્રેષ્ઠ પ્રજાઓ”એ, એશિયાનું રાજકારણ એટલે અર્ધસંસ્કૃત જીવનની તવારીખ, અને પૂર્વનું રાજકારણ એટલે પારલૌકિક વિચારો ઉપર બંધ તો એવો એક મદ, એક જૂન, સમાજશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં બસનું કંઈ છે. પ્રાચીન ને મધ્ય ઇતિહાસમાં તો યુરોપીયો નહિ પણ ખિસમ, આર્સીરિયા, ઈરાન, મુસલમાન, બ્રાહ્મ તાતાર પ્રજાઓ “શ્રેષ્ઠ પ્રજાઓ” હતી એ વાત તેઓ બહુ જીવંત છે. વી બીજા પેગના સમય સુધી એટલે ૧૬૫૯ સુધી તો એશિયા ચક્રાક્ર કરતું અને યુરોપ કરતું.

બીજી બાજુ તેથી કલકત્તું પૂર્વના વિકાસને પ્રજ્ઞસત્તાન-અર્થની દરેક આધુનિક માન્યતા કૌનપ્રત્યુશિષસ અને મનુના કપટેશોમા છે એમ આશ્ચર્ય કરે છે. આ બંને ગ્રંથો જોડા છે. ન્યાય અને રાજસીયતાની ખાતર એશિયા અને યુરોપ બંને સમાન કિયતિમાં જ જોવાની જોવા લાગે છે. અને આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ધૈરિકસસથી માંડીને ઈન્ડીના સમયનું સમકાલીન હિન્દુ રાજકારણ આપણે તપાસીશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

હિન્દુઓના રાજકારણને વિકાસ

આધુનિક વિચારકો અને ખાસ કરીને અમેરિકનોમાં પ્રજ્ઞસત્તાના વિચારો એટલા જાડા છે કે પશ્ચિમમાં પણ રાજ્યનું સ્વાભાવિક ધોરણ તે રાજાની સંસ્થા જ હતું એ તેઓ સમજી શકતા નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રજ્ઞને બ્રિટિશ રાજની સામે થવું પડ્યું, તેમાં પ્રજ્ઞ હતી, પ્રજ્ઞમાં કોઈ રાજ્યની જ નહોતી અને ૧૭૮૨મા થોડા મદને ‘ લોકોના સમ્પ્રદાય’ સાથે ” રાજ્યકુલ ધારણ કરવાની ના પાડી એ વિષમસ્થિતિમાં પ્રજ્ઞને એક કરવાને માટે પ્રજ્ઞતંત્ર રચાયું. આખા યુરોપના ઇતિહાસમાં પ્રજ્ઞસત્તાકંત્ર એ ઇતિહાસનો અકસ્માત માત્ર છે. અને, પ્રજ્ઞસ્વાતંત્ર્યની ધોષણ કરનાર ખુદ એંગ્લોના દેશમાં હજુ રાજાની સત્તા વાલે છે.

પૂર્વના રાજતંત્રો વિશે પ્રથમ એ સમજવું જોઈએ કે હિન્દુ રાજ્યો વ્યાવહારિક વિષયોમાં જ સત્તા ભોગવતાં. પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક-સત્તાઓના તેમાં કદી ગોટાળો થયો નથી. ધર્મને નામે કોઈ બીજી સત્તાનો તેમાં પગપેસારો નહોતો. મહાન અશોક, હર્ષવર્ધન અને ધર્મયાલનાં રાજ્યોમાં પણ રાજ્યોની ધાર્મિક માન્યતાઓ ખાતર વ્યવહારને હાનિ પહોંચ્યા દીધી નહોતી. પશ્ચિમમાં વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક સત્તાઓના ગોટાળાને લીધે જે અનવર્યા અને જુલમો થયા છે તેને માટે અહીં પ્રસંગ નહોતો. ઈંગ્લેન્ડમાં Church (સંપ્રદાયસત્તા) ને મળતું હિન્દુ જૈન જૈન કે સુસંસ્કૃત ધર્મોમાં કશું નથી.

હિન્દુરાજ્યના ઇતિહાસમાં પ્રથમ મૌર્યયુગ (ઇ. પૂ. ૩૨૩-ઇ. પૂ. ૧૮૫) આવે છે. તેના રાજાની પાટલીપુત્ર, હાલના બાંકીપૂરની જગ્યાએ પૂર્વહિન્દુસ્તાનમાં ગંગાકિનારે હતી. હાલના અમુકાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન, ઉત્તરહિન્દ, અને દક્ષિણહિન્દ સુધી તેના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. પશ્ચિમની રોમન શહેનશાહત આ સમય પછી પાંચસો વર્ષે સ્થપાઈ હતી.

આ યુગમાં જ માત્ર આખા હિન્દ ઉપર એક જ હકૂમત હતી. આ પછીના સમુદાયસત્તા દિગ્વિજય પછી ગયરા રાષ્ટ્રકૂટોની ઉત્તરહિન્દમાં સત્તા વિસ્તરી હતી ત્યારે પણ હકૂમત એક નહોતી. યુરોપમાં બાઇઝન્ટાઈન સામ્રાજ્યના પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિભાગમાં પણ આ જ પ્રમાણે અનેક હકૂમતો ચાલતી.

આ મૌર્યો પછી શુગોનું સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થપાયું જેમણે મિર્નન્ડરને સખ્ત હાર અપાવી. (ઇ. સ. પૂ. ૧૮૩-૬૩) પછી દક્ષિણમાં આન્દ્રોનું રાજ્ય સ્થપાયું (ઇ. સ.

પૂ. ૨૪૦-ઈ. સ. ૨૫૦) તેમને પશ્ચિમએશિયા, ગ્રીસ, રોમ, ઈજિપ્ત અને ચીન સાથે વેપાર સંબંધ હતો. ગાતમીપુત્ર અને ચતુર્થી એ વંશના અતિ સાહસિક રાજાઓ હતા. તેમના સમકાલીન કુશાન પ્રતિસ્પર્ધીઓ પુરુષપુર (હાલના પેશાવર) માં રાજ્ય કરતા. આ કુશાન રાજ્યને ચીનના હાન રાજ્ય સાથે અને રોમન રાજ્ય સાથે રાજકીય સંબંધ હતા. આ કુશાનોમાં સમર્થ કનિષ્ઠના સમયમાં (ઈ. સ.-૧૨૩) 'હિન્દુસ્તાનની રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક સત્તા મધ્ય એશિયા સુધી વિસ્તરી હતી. હાલનાં બોદકામોથી "કાયનાં રાજ્યકેન્દ્ર" માંથી બૃહદ્ હિન્દુનું દર્શન થાય છે.

કુશાનો પછીના ચતુર્થના ઉત્તરદિન્દ વિશે આપણે કશું જાણતા નથી. અને વિન્ધ્ય-પર્વતના દક્ષિણ ભાગનો ઇતિહાસ તો તે પછીના ત્રણ શતકો જેટલો હજી કારે પાને છે. પણ આ પછીના દશ્યમાં ગંગાના ખાણમાં વિદ્યમાન ગુપ્તોત્તું રાજ્ય (ઈ. સ. ૩૨૦-૫૫૦) રજાય છે. તેમની રાજધાની પાટલીપુત્ર જ હતી. તેમના સમયમાં હિન્દુસ્તાન સમસ્ત જગતનું પ્રભાવશાલી રાજ્ય હતું અને ચીનના પુનરુજ્જીવનને (૬૧૮-૯૦૫) પણ તેજ ઉપકારક થયું હતું. આ ગુપ્તોત્તના સમયમાં પશ્ચિમની રોમન રાજેનશાહત તૂટી હતી અને ખ્રીષ્ટ આગ્રહ ક્રી-૨૪-ટાઈનથી જસ્ટિનિયન સુધીનું આઈઝે-ટાઈન રાજ્ય બંધાતું હતું. રઘુ-વંશના લેખક કાલિદાસનું સાહિત્યકાવ્યન આ સમયનું જ છે.

આ ગુપ્તો પછી આન્ધ્ર-કુશાન જેવાં જ એ રાજ્યો રચાયાં. ઉત્તરમાં વર્ધનોત્તું તેમાં મુખ્ય હર્ષવર્ધન હતા. અને દક્ષિણે ચાલુક્યોત્તું તેમાં મુખ્ય પુલકેશી હતા. હર્ષને ચીન સાથે અને પુલકેશીને ઈરાન સાથે રાજકીય વ્યવહાર હતા.

સાનમાં અને આઠમાં સૈકામાં હિન્દમાં, યુરોપની પેટ, અનેક નાનાં રાજ્યો રચાયાં. આ માત્સ્યન્યાયથી છેવટે પાંચ મુખ્ય રાજ્યો થયાં. (૧) ગંગાનામાં પાલ અને રોન રાજ્ય, (૨) રાજપૂત તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા ગુર્જર પ્રતીહારો તેમનામાં મિદિર લોન્દ દિશ્વિજય કરેલા હતા. (૩) મહારાષ્ટ્રમાં રાજપૂટો પછી ચાલુક્યો થયા. તેમનામાં ત્રીજો ગોવિન્દ સાર્વભૌમ રાજા હતા. (૪) દક્ષિણદિન્દમાં ચોલતું રાજ્ય. (૫) કાશ્મીરનું અલગ પડી ગયેલું રાજ્ય. ગુર્જર પ્રતીહારો ૧૧૧૪માં, ખંગાળ ૧૨૦૦માં, દક્ષિણનાં રાજ્યો ૧૩૧૦માં અને કાશ્મીર ૧૩૩૯ માં મુસલમાનોએ વશ થયું.

મુસલમાનોના આઘા પછી પણ હિન્દુ રાજ્યો છેક નષ્ટ થયાં નહોતાં. ચાર હિન્દુ રાજતત્ત્વો તો જાદુ મોટે સુધી ટકી રહ્યાં હતાં. પૂર્વમાં દનુજમહર્ષન, મધ્યપશ્ચિમમાં રાજપૂતો દક્ષિણમાં વિજયનગર. અને ૧૭મા ચતુર્થના મધ્યમાં હિન્દના મહાન ફેરિશ્ક, શિવાઈએ હિન્દુઓની સ્વતંત્રતાનો દુર્ગ રચ્યા માંડ્યો.

આ હિન્દુ-મુસલમાન ખેંચતાણમાં હિન્દુસ્તાનનો કોઈપણ ભાગ "પરદેશી અમલ નાચે" ગયો નથી. દિલ્લીના સુલતાનો કે મોગલ પાદશાહોનો અમલ એ એક પ્રજાનો ખીછ પ્રજા ઉપરનો અમલ નહોતો. મોગલ રાજ્ય તો અરબર, શાહજહાન, આંદગમેજ જેવા વિશ્વવિખ્યાન રાજેનશાહો માટે મચ્છર છે. તે સમયમાં લોકો સંપત્તિશાળી અને બુદ્ધિશાળી હતા. પૃથ્વીરાજ અને મદમ્મલોદીથી આછરાવ અને દિદરઅલીના સમય સંધિમાં, શેરોપ જેટલા જ મદાન પશ્ચિમ એશિયામાં પણ થયા છે.

ઉપર પ્રભસત્તાક રાજ્યોની ગણના કરી નથી.

સાર્વભૌમ રાજ્યતન્ત્ર

ચીન કે જાપાનના ઇતિહાસમાં જે એકમ અને સાતત્ય દેખાય છે તે હિન્દુના ઇતિહાસમાં નથી. આપણે અહીં યુરોપની આઇએન્ટ્રાઇન શકેનચાહત જેવી જટિલતા અને ગૂંચવાડા છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો પોતાની “ઝેબ્રતા” ના અભિપ્રાનથી, પોતાની સંસ્થાએ એક પછી એક પ્રસંગે ઉત્ક્રાન્ત થતી આવી છે એવા મતનો દુરાગ્રહ કરે છે. પણ નિષ્પક્ષપાતથી જોનારને સમગ્રશે કે લશ્કરી અવસ્થાની નિર્બળતા, દેશવાત્સલ્યની ખોટ, પ્રગ્નપ્રીય એકમનો અભાવ એ માત્ર હિન્દુસ્તાનમાં જ નહોતાં. તેમ જ યુક્તિપૂર્વક વિચાર કરતાં આખા જગતના ઇતિહાસમાં જાણી આ નિર્બળતાનો ખુલાસો દર્શાવતાં ગરમ ‘હવાપાણી’ કે હિન્દુઓની અતિસંસ્થાથી થવાનો નથી.

ગ્રીસનાં હવાપાણી સમગ્રીનોખા છે છતાં સ્પિક્ટરના સમકાલીન હિન્દુઓ કરતાં તેમનામાં કશી એવી સ્તુતિપાત્ર એકતા દેખાતી નથી. અંસિડોનિઆના સોના અને હથિયાર આગળ એમનું ચારિત્ર કદી શક્યું નથી. ચન્દ્રગુપ્ત અને પુષ્યમિત્રે સેલ્યુકસ અને મિનંદરને હાર અવરાવી હતી. તેનું વીર્ય, ‘વિસ્તરતા એશિયાને’ મીઠાએ સેલેમિસ અને મેરેથોન આગળ અટકાવ્યા તેના વીર્ય કરતાં યોધ રીતે કિતરતું નથી. “અસંસ્કૃત” પ્રજાઓના ધસારા આગળ રોમન શકેનચાહન તૂટી ગઈ તેવી જ રીતે સિથિયનો તાતારો અને હજીના ધસારા આગળ હિન્દુ પ્રજાએ નિષ્ફળ નીવડી. ત્યારે રોમનોમાં જે લશ્કરી અશક્તિ, સામાજિક અવ્યવસ્થા એ નૈતિક સડો હતી તે કરતાં હિન્દુઓમાં કશું વધારે નહોતું.

સાનમા અને આડમા સૈકામાં માર્સેન પ્રજાએ (સિસિલી, દક્ષિણ ઇટાલિ, સ્પેન, અને ફ્રાન્સના થોડા ભાગની ધણી થઈ પડી અને ભૂમધ્યસમુદ્રને એશિયાઈ સરોવર બનાવી દીધું તે વખતે ક્રિશ્ચનો, પોનામાં અતિસંસ્થા નહોતી છતાં ગુર્જર પ્રતીહારો કરતાં વધારે સારી વ્યવસ્થા નથી બતાવી શક્યાં. વળી એશિયાના મંજોદોનું વાવાઝોડું ૧૩મા સૈકામાં ધસી આવ્યું ત્યારે એશિયાના બરશમાં કસાયેલા યુરોપીઓને પણ કોઈ પણ શરીરભળ દાખવ્યા વિના ડગલે ડગલે પાછા જ હાક્યા છે. વળી ૧૫ મા અને ૧૬ મા સૈકામાં આલ્ફન, ગ્રીસ, ઇટાલી અને સ્પેનના ક્રિશ્ચનોએ ઓટોમન રાજ્યની ચઢાઈએ થતી હતી છતાં અંદર અંદરની તકરારો ચલાવ્યા જ કરી છે. જુહદ એશિયાના ધસારા સામે તેઓ એકસંધી ટકાવ કરી શક્યા નથી. અને એજ રીતે જુહદ યુરોપના વિસ્તાર સામે ૧૮ મા સૈકામાં હિન્દુસલ્તમાનો એકસંધી કરી શક્યા નથી. આમાં હવાપાણીને શરક કે એવા કોઈ પણ કારણથી યુરોપ એશિયાનો તદ્દાવત કલ્પવાની જરૂર ક્યાં છે ?

હિન્દુ રાજ્યતંત્રે સમજવા માટે એ પણ સમજવું જરૂરનું છે કે યુરોપનાં રાજ્યતંત્રે પ્રગ્નપ્રીય સિદ્ધાન્તપર ધડાએલાં નહોતાં, તેમ જ લાંબો વખત ટક્યાં પણ નથી. આ પ્રમાણે માત્ર શકેનચાહતોમાં જ નહિ પણ આખા યુરોપમાં બન્યું છે. ફ્રાંક, ગોથ, સેક્સન, ડેન, સ્વીડ વગેરે જૂઠી જૂઠી જાતોનો ઇતિહાસ જોતાં પણ હિન્દુજાતી જ વિવિધતા, અમંગલતા જાણવા જણાય છે. મોઝંડ એટ હોવાને લીધે અલગ રહી શક્યું છે છતાં તેમાં

જ્ઞાન રાજ્યત્રિયો યદ ગયાં છે, એંગલ, એકસન, અને બુટ, વેલ્સ, અને રોક્રોચ એટલી જ્ઞાતો છે, નોર્મન અને સ્કેનિંગેરિયનોના હુમલા થયા છે અને માન્ય-ન્યાય પ્રવર્ત્યો છે. તેના પછી ધર્માર્થેણ પ્રજાતંત્ર ફ્રાન્સનું છે પણ ત્યાં પણ રાજવિશ્લેષ થયો ત્યાં સુધી તો જુદાં જુદાં ૩૬૦ ન્યાયત્રિયો હતાં. આજ સુધી બાપા કે પ્રજાના ધોરણ ઉપર રાજ્યત્રિયો બંધાયાં નથી. ૧૯૧૭-૧૮માં ઓલિવેરિક લીલચાલથી રશિયા તૂટ્યું ત્યારે જ પૂર્વ યુરોપમાં આત્મનિર્ણય અને પ્રજાતંત્રના સિદ્ધાન્તો અમલમાં આવ્યા. પણ મધ્ય યુરોપમાં વસ્ત્રેલની કેમ્પેસના પ્રયત્ન છતાં હજુ સુધી તો યુરોપમાં આફમેસ-લોરેનોની મંજૂરીમાં વધારો જ થયો છે.

યુરોપમાં રોમન શહેનશાહનને લંધે ઐક્ય થયું છે એમ બતાવવાના પ્રયત્નો થાય છે પણ એવું ઐક્ય હદી થયું નહોતું. અને એ રોમ જેવાં રાજ્યો આપણે અહીં પાટલી-પુત્ર અને દિલ્હીની ગાદીએ અનેક યદ ગયાં છે.

વસ્તી કે ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ યુરોપ કરતાં હિન્દમાં કદાપિ વધારે દુર્ભવરથા હતી એમ માનવાનું કારણ નથી જારના વખતનું રશિયા બાદ કરતાં જેવું યુરોપ એ તેવું દાક્ષિણ હિન્દુસ્તાન છે. એટલા ક્ષેત્રવાળા યુરોપમાં જે ઝગમગ, વિમરો, લગ્નઓ ખરપટો થઈ છે તેટલી હિન્દમાં કે ગ્રીનમાં જણાય તો તેથી કરીને હિન્દની તવારીખ અંધકાર, કાષાકાળી, ખૂન, આતરવિમરો અને જંગલી દુનસાઓથી ભરેલી છે એમ શામારે કહેવું? પાશ્વર્યના ઇતિહાસકારોએ હજુ એક એક મુકો લઈને સાબીત કરી આપવું જોઈએ કે યુરોપના રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ વચ્ચેના ખૂનગારે યુરો હિન્દનાં હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચેના યુદ્ધ કરતા કોઈપણ રીતે ઉત્તરતા હતા.

પુરાતન ઇતિહાસ જ્ઞાતા તો રોમમાં અનેક રાજપુતગાં ગાદીએ આવી અક્ષોપ થતાં તેવું આપણે હિન્દના ઇતિહાસમાં જોતા નથી. દરેક યુગનો કોઈને કોઈ સાર્વભૌમ, અધ્યર્થી અથવા ચાતુરન્ત રાજા તો મળી આવે જ છે. આવા રાજ્યોમાં અવરથા ધણી સારી રહતી. આ રાજ્યો પણ સાખાં ચાલ્યા છે. કોઈ કોઈ વાર તો ત્રણ જ રાજના અમલથી આખો સૈકો બરાઈ ગયો છે. એક મન્યકારે કહ્યું છે કે "રોમન શહેનશાહનમાં વિમરો અને ખડો ચાલુ હતો અને જ્યાં કરે છે. જેનલતા મંદિરનઃ દરવાજા કરચિત જ બંધ રહ્યા છે; રોમન શહેનશાહોની મોટી સંખ્યા કમોતે મૃત છે. રોમન શહેનશાહનાં સુષેદ કરતાં વિમરોનીજ વધારે કારજનૂત ગતી છે." આ અભિપ્રાય જણ્યા પછી પશ્ચિમનો ઇતિહાસકાર બાંગ્વેલ પોતાના ઇતિહાસ માટે પોતાની અભિનંદન આપી શકે.

ક્ષેત્રફળમાં પણ હદી સકાય કે ઇ. સ. પૂ. ત્રીજા સૈકાના ગ્રીસ રાજ્ય જેવું પશ્ચિમમાં માત્ર એક જ વાર રાજ્ય રચ્યાર્થ સકયું છે અને તે ઇ. સ. ત્રીજા અને ત્રીજા સૈકાનું સત્તાની ટોચે પડેલેલું રોમન રાજ્ય છે. ગ્રીસેથી જનરના પાંચમા સૈકાના શુભ રાજ્ય, સાતમાના વર્ધનરાજ્ય, અને ૧૧માના ચાલુ રાજ્યની હરીશાષ્ટ શાસકોનું રાજ્ય કે સ્પષ્ટનના પાંચમા ચાલુસર્નાં ગ્રામ્ય બેમાં દરેક રાજ્યો કે નેપોલિયનના કાળથી વિજયો બાંધે જ હરી શકે.

રોમન ઐક્ય દોવાનો કાલો યુરોપ નેમ જ હિન્દ અને મારે બોરો છે. માન્ય-ન્યાય

ભાગ ૧ લો.

હિન્દુઓનું અધ્યયન

પ્રકરણ ૩ નું.

રાજ્યવ્યવસ્થામાં હિન્દુઓએ મેળવેલી સિદ્ધિ.

આધુનિક કાયદો એ પાયા પર આધાર રાખે છે. પ્રથમ એ કે વ્યક્તિને કુટુંબ, ગામ કે કોઈ સંસ્થાથી સ્વતંત્ર હોય છે ખીલું એ કે સ્ત્રીને હાલના કાયદામાં સ્વતંત્ર સ્થાન છે. યુરોપમાં અને ખાસ કરીને અમેરિકામાં સ્ત્રીને સ્વતંત્ર સ્થાન કાયદામાં મળેલું છે તે મુખ્યત્વે હાલની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ, તેને લીધે થતી મજૂરીની હેરફેર અને હરીશાઈની સ્વતંત્રતાને આભારી છે. પણ તે પહેલાંની જૂની યુરોપની સ્થિતિ જોતાં કહેવું જોઈએ કે હિન્દુઓએ ધણા જૂના કાળથી મિલકત અને સ્ત્રીધન સંબંધી આધુનિક વિચારો અમલમાં મૂક્યા છે. હિન્દુઓમાં માયાદીઠ ભાગ ૫ વાને જદ્દે પેઠી પ્રમાણે ભાગ પડે છે તે સંસ્કૃતિની પ્રગતિ બતાવે છે અને સ્ત્રીધનના હકો હિન્દુના જોટલા પ્રાચીન કાળમાં જોઈ શકાય તેવી સ્ત્રીધારામાં નથી.

સંપ્રજ્ઞિત અને સંપ્રવ્યવસ્થા શક્તિ પણ હિન્દુ જાડું પ્રાચીન સમયથી દેખાડી છે. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં યુદ્ધના કાળથી જ સંધ જાણીતા થયો છે. આ સંધ સામાન્ય પદ છે. કેટલાએક સંધો પૂર્ણ તરીકે જોળખાતા તેમાં અનેક જાતિના લોકો ઉલ્લેખ કે લાભને અર્થે મળતા હોય છે. માર્શલ માર્શલ જેવું કામ કરનારા સંધો જલસેધજી ગણાતા. જેનો ઉલ્લેખ એક દાખરો અંકિમચન્દ્રના “આનંદમડ”માં છે. ખીજા લડાઈ કરનારા આધુષજી સંધો ગણાતા. કૌટિલ્ય ધર્મો અને લડાઈ કરનારા સંધો ગણાવે છે. પૃથ્વીથી આ અર્થમાં ‘સમૂહ’ અને ‘ગણ’ શબ્દો રૂઢ થયા.

ધર્માદા સંસ્થાઓ જોતાં યુરોપમાં કૉનસ્ટન્ટાઈન બાદશાહ (૩૦૬-૩૩૭) ના વખતમાં પહેલાં દેવાખાનાં થયાં છે ત્યારે હિન્દુમાં અશોકે ઢોર અને માણસ બન્નેને માટે સંસ્થાઓ ઉઘાડી હતી. અમીર, ઉમરાવ અને શ્રીમંતોએ પણ આવી સંસ્થાઓ ઉઘાડવાનું વર્ણન ચીનાનાં મુસાફર ફાહિયાન કરે છે.

શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનમાં શોધ કરવા માટે પરિષદો બરાતી. વિદ્યાને માટે નાલન્દાનું વિદ્યાપીઠ ગણાતું છે. નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યના સમયમાં (૪૬૫-૪૭૩) અહીં ૩૦૦૦થી વધારે વિદ્યાર્થીઓ બહુના અને તેમનો સંખ્યા અર્થ સંસ્થા ઉપાસતી. અરધાનીસ્તાનનો વિદ્વાન વીરદેવ અહીં કુલનાયક થયો હતો. અંગાણાના દેવપાળ સાર્વભૌમ નીચે આ વિદ્યાપીઠ ૫૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધી ચાલ્યું. આ વિદ્યાપીઠને જોઈ થયેલી મીલકતની અત્યારની આંકસર્ક કેમ્બ્રીજની સંસ્થાઓ પણ અદેખાઈ કરે.

... ની વિશેષ ... ને મંગમ બી. ... યોગમાં થયો

હતો. આવા સંગમોનું મુખ્ય કામ ખરાબ સાહિત્ય બંધ કરવું, સારાની કદર કરી વગેરે હતું. આ કામ ૧૫ મા સૈકામાં ફ્રાન્સ હાથ ધરી શક્યું હતું. આ ગંગમોમાં પરદેશી કવિઓની પણ કદર થતી. આની પરિણે સાહિત્યમંડળનું કામ પણ કરતી. સંહિતા શબ્દ કદાચ આને લીધે જ રૂઢ થયો હશે. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં પણ લાખો સભાસભો અને દરોડો પ્રેક્ષકોના કુંભમેળા એ જ સંઘચક્રિતાના અપ્રતિમ દાખલા છે. આવી બહાર સંસ્થાઓની દેખરેખ પણ સમાજ જ ગણતો.

વિહારો, મઠો વગેરેની વ્યવસ્થા પણ સમૃદ્ધી જ થતી. તેમનામાં ચુંટણી, કોરમ વગેરેથી કામ કરવાની રીત ચોક્કસ હતી. આ નિયમો શાક્ય બ્રુહને લીધે ધાર્મિક સંઘોમાં આપ્યા છે. બ્રુહ પોતે શાક્ય ગણરાજ્યના એક સભ્ય હતા અને તેમણે રાજ્યના નિયમો મંથમાં ગણત કર્યા છે. કોરમ વિનાના મંથને અપૂર્ણ કહેતા. પછીથી અનુમિતિ મેળવી દેવાની મરને પણ અપૂર્ણ સંઘનો દરાવ અમનકારક નથી એમ એકવાર વંધો પડતાં કપરી મતોએ દરાવેલું છે. મતભેદ પડે ત્યારે કપરી સત્તા જ્યુરીથી દરાવ કરતી. મત આપવાને માટે જૂઠા જૂઠા રંગની શલાકાઓ-સાળીઓ વપરાતી. બદ્ધગાંધી કામ થતું. આ રિવાજો આવ ધર્મશંસ્થાના નાદિ પણ વ્યવહારના દત્તા.

અરવટો, કામદારો વગેરેની શ્રેણીઓ જાંઘાએલી હતી. શ્રેણીઓ જૂદી રૂઢેની, કોઈવાર લગ્નર કુટુંબોનાં આખાં ગામો જૂઠાં વસતાં. તેમને માટે કાયદો જૂદો હતો. તેમનામાં એક શ્રેણીમુખ્ય હતા. શ્રેણીઓ સમય કરી શકતી; તેમનું પ્રતિનિધિત્વ અમુકને અપાતું. શ્રેણીના માણસ તરીકે આપેલી મિત્રકત મજમુ બડોળમાં પડતી, એમ ન કરે નેને ૧૧ ગણી મુન્દેગારી આપવી પડતી. શ્રેણીઓના સમયો દરેકને અંધનકારક હતા. ખરચ મજાઆઈ હતું. સર્વની સંમતિથી નવા સભ્યો કમેરી સકાતા. શ્રેણીઓ પોતાના હશે માટે જાદુ જ ગણસૂત્રી હતી. શ્રેણીમુખ્ય સર્વ રાજદરવારી કામમાં પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેતો. રામાવજુમાં શ્રેણીમુખ્યને રાજાને અભિષેક કરવાનો હક છે એવો ઉલ્લેખ છે. સમાજમાં શ્રેણીઓની ધાળી મતા અને અસર હતી.

શ્રેણીઓના કાયદા જૂઠા હતા. કામદારોને જંચેથી દાવા ચુકવવાની સત્તા હતી. તેઓ નવા કાયદા ધડી પણ શકતા. તેના પર અપીલ થયે રાજાની અદાલતો પણ તે કાયદા પ્રમાણે જ ન્યાય આપતી. દોષલક્ષ્યા રાજ્યથી નિરપેક્ષ સબ્દઓ કરી શકતી.

સાર્વભૌમોની ફરતી સત્તાથી આમા વિશેષો આવના હશે પણ નેનો પુરાવો મિ મળતો નથી.

પ્રકરણ ૪.

શિન્દૂઓનાં આદર કાયદા.

મનુષ્યીય જાંઘાંઓમાં મુખ્ય પ્રજા પ્રકારનાં જાંઘાંઓ મળે છે. અમ્ય જે પડીથી ગામ પંચાયત કહેવાય. બીજા નગર સંજ્ઞાથી જે દાખની ચુનીલીપાલીતિ મળતાં છે. અને ત્રીજા પ્રકારીય તારકિક સંજ્ઞાઓ પણ મળે. વિજ્ઞાનના નાનોથી નેનાનાની

નાશિકના લેખમાં છે. પ્રાજ્ઞીય સર્વોપરી સમાને માત્ર સભા જ કહેતા. તેને મન્ત્રિપરિષદ પણ કહેલી છે. તેને કાયદા ધડવાની તેમ જ કારોબારી અને ન્યાયની પણ સત્તા હતી.

લોક સંસ્થાઓ વેદ કાળની છે. વેદ કાળમાં પણ રાજા હતો પણ તે આવી સંસ્થાઓનો કાયમી કારોબારી ઉપરી હતો. તે વખતે રાજ્ય અને સંસ્થા એક જ હતાં તેથી સ્થાનિક અને કેન્દ્ર સત્તાઓનો ભેદ નહોતો. આવી સંસ્થાઓમાં રહી લોકોએ સંવાગાર, આરામ, હોજ રસ્તાઓ સુધ્ધાં સરકારથી કર્યા છે એવું જોતકોમાં વર્ણન છે. સ્ત્રીઓ પણ આમાં ભાગ લેતી. મૌર્યકાલ પહેલાંની આ સ્થિતિ છે.

સ્થાનિક અને ગ્રામ્ય પંચાયતોનું સાદું વર્ણન દક્ષિણદિન્દ અને લંકાના ૯ થી ૧૩ માં સૈકાના ઇતિહાસમાં મળે છે. આખા ગામની એક સમગ્ર પંચાયત મળતી અને તે બાગ, તળાવ, સોનું, ન્યાય વગેરે ખાતાં માટે પેટા પંચાયતો નીમતી. તે ઉપરાંત પંચવરની સમિતિ નીમાતી તે કદાચ બધાપર દેખરેખ રાખતી હશે અથવા કોઈ ખાસ કર લેતી હશે.

ચોલ રાજ્યની સ્થાનિક સંસ્થાનો દરેક મળ્ય ૮૦ ઉપરની અને ૭૫ નીચેની ઉમરનો જોઈએ. તેની પાસે સવા એકર જમીન અથવા પોતાની જમીન ઉપરનું ઘર હોવું જોઈએ. જેમજે બરાબર કામ કર્યું ન હોય કે અમુક પાતકો કર્યા હોય તે નાલાયક ગણાતા. સમિતિમાં ત્રણ વાર આવ્યા પછી શરીવાર આવી શકાતુ નહિ.

* નીમણુકો વાર્ષિક હતી. અને તે એક પ્રકારની ચુંટણી અને લોટરીથી થતી. તેમની પસંદગી કરવાની પદ્ધતિ એક પ્રકારનું જાહેર શિક્ષણ હતું. સ્ત્રીઓ ચુંટાવાના દાખલા મળ્યા આવ્યા છે.

આ સંસ્થાઓ ન્યાય આપતી, ગુન્હાની તપાસ કરી સજા કરતી, તથા તળાવ અને પાણીની વ્યવસ્થા કરતી. આ ગ્રામ્ય સંસ્થાઓ બધી જમીનની માલિકે હતી. નવી જમીન પણ તેનીજ થતી. તે કર નાખતી, કુદરાવતી, દણ્ડ વસુલ લેતી અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો પહોંચટ કરતી.

ચોલની ગ્રામ્ય પંચાયતો આ મોટી સત્તાઓ ભોગવતી હતી તેં તેમને મુખ્ય રાજ્ય તરફથી મળેલી હતી, અને માટેજ કોઈ કોઈ પ્રસંગે રાજ્ય તરફથી તેમાં દરમિયાનગીરી થઈ શકતી. પણ મૌર્ય કાલની રાજસત્તા આના કરતાં વધારે વિસ્તાર વાળી હતી, તે તંત્રમાં ગ્રામ્યસત્તાને કોઈ અગત્યના હકો રહેતા હોય એમ લાગતું નથી. નાનામાં નાના ગામમાં પણ રાજાનો અધિકારી રહેતો.

‘હાસ એન્ડ કોમન્સ’ ની ગ્રિલેકટ કમિટિના ૧૮૩૨ ના રિપોર્ટ પછી ગ્રામ્ય પંચાયતો અને નાનાં પ્રજાસત્તાકો નાશ પામ્યાં એ વાતને પવિત્ર ગણીને તે ઉપર શોક કરવાનો રિવાજ પડી ગયો લાગે છે. પણ સાર્વભૌમોના સમયમાં આ ગ્રામ્ય સંસ્થાઓમાં ઝાઝો છવ હોવો અસંભવિત છે. પછી શું પૂર્વમાં કે શું પશ્ચિમમાં.

એ એ વિચારો સાથે સંબંધિત નથી. જ્યારે જ્યારે ગામમાં વધારે સત્તા હોય ત્યારે એટલી સ્વતંત્રતા સમજવી નહિ પણ કેન્દ્ર સત્તાની નિર્જળતા જ સમજવી જોઈએ.

એવું હોય તો તેનો અર્થ એટલો જ કે મૂળ સંસ્કૃતિની અસરથી એ ગામ વેગળું રહી ગયું છે, અથવા ઇતિહાસના ફેરફારોથી તે બગી ગયેલું છે.

શહેરોની જગાવટ બહુ જૂના કાળની જણાય છે. ઐલેક્ઝાન્ડરની તંવારીઓમાં ટક્કિસા, તક્ષશિલાને (પંજાબમાં હાલના રાવલપિંડીની વાવડે) મોટું શહેર ગણાવ્યું છે. અફઘાનીસ્તાનની હદ ઉપર આવેલું હોવાથી ત્યાં ગૌર્ય સુબો રહેતો. પહેલા સૈકામાં પાંડ્ય રાજ્યનું મદુરા એવું જ મોટું શહેર હતું. તેવી જ રીતે છઠ્ઠા સૈકામાં વાતાપિ આલુક્યેલું હતું. સાતમા સૈકામાં હ્યુએન્સાંગ ધણા પ્રાચીન તામ્રલિખનું વર્ણન કરે છે. માળવાતું ઉદ્ધિષિની પણ એવું જ પ્રાચીન શહેર છે. તામિલ પ્રાન્તોમાં શહેરોની રચનાની વિગતો પણ મળી આવે છે. દરેક શેરીમાં કચરો નાખવાની પેટીઓ હતી. ગામની બહારની બાઈમાં ગામની બાજોતું પાણી જતું, વેચાઓતો લતો બધી રીતે જૂદા રાખવામાં આવતો, વગેરે જાણવા જેવી બાબતો છે. ખંદેરોમાં દીવાદાંડી પણ રખાતી. ન્હાવાના કુડો અને હોજ પણ પૈસાદારો રાખતા. પાટલીપુત્રની વ્યવસ્થા જોતાં જણાય છે કે તેની વ્યવસ્થા હાલના કોઈ મોટા શહેર જેટલી જ ભારે હતી. મુનિસિપાલિટીનાં છ જુદાં જુદાં ખાતાં હતાં. તેનું કામ જોતાં પાટલીપુત્રના નાગરકને માથે કામનો બોજો ધણો હશે એમ લાગે છે. આ શહેર સાથે સરખાવતાં પશ્ચિમનાં જુના કાળનાં શહેરો ધણાં નાનાં લાગે છે. તેમનું મોટામાં મોટું શહેર રોમ હતું. ત્રીજા સૈકામાં, રોમન રાજ્યનો પૂર્ણ વિસ્તાર થયા પછી પણ તેનો ઘેરાવો ૧૦૬ માઇલનો હતો, ત્યારે પાટલીપુત્રનો ઘેરાવો ૨૧૬ માઇલનો મેગાસ્થિનીસ આપે છે.

આ શહેરોમાં સુખાકારીના કાયદાઓ પણ ધણા સખત હતા. આમ વગેરે બધી લોકોનું સાઈ રક્ષણ થતું.

રાજ્યની મુખ્ય કૌસિક સભા તે મન્ત્રિપરિષદ હતી. ક્રોટિલ્યના સમયમાં આ પરિષદ શું કરતી તે જોઈએ એવું સ્ફુટ નથી. પણ પ્રાચીન મદ્રાસમાં રાજરાજ અને રાજેન્દ્રનાં ફરમાનો મુખ્ય મન્ત્રીએ બહાસ કરવાની આવશ્યકતા હતી. સિલોનમાં મન્ત્રિઓની સભા જોઈએ હોય અને હાઈવર્ધન તો લોકોની છગ્ગાંથી જ ગાદીએ આવ્યો હતો, એવો પણ દાખલો છે. મન્ત્રિઓ રાજને રીખાગળ અને ઉપકો આપી માર્ગે ચલાવતા એવા તો વળા દાખલાઓ મળે છે.

એશીઆમાં તેમજ યુરોપમાં રાજ્યનાં વંરની અને વિસ્તાર વધ્યાં તેમાં જોઈ કાળો છે. (૧) રાજસભા યંગવાન થઇ તે અને (૨) જુની પ્રજા સભાઓ ધીમે ધીમે વટતી ગઇ તે. યુરોપમાં પણ ક્રીક રાજ્યો પડી બાંગ્યા પછી અને પૂર્વમાં ત્રણ રાજ્યો ગુમવંરો તોડ્યાં ત્યાર પછી બે દળર વર્ષ સુધી પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં રાજસભા સિવાય કોઈ બીજી સભા લોકો જાણતા ન હતા. રા. જ્યસ્તાસ હિન્દમાં પ્રજાસભા બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેનો સંતોષ કારક પુરાવો આપી શક્યા નથી.

કાયદાઓ ઘડવાની બાબતમાં જણાય છે કે ચીન રાજ્યમાં (૯૦૦-૧૩૦૦) દરેક જાનું હતું અને તેમાં રાજના અધા કાયદા નોંધાતા હતા. તે ઉપરાંત રાજ્યના મદદરવા

દસ્તાવેજને પણ ત્યાં રખાના. વર્ધન રાજ્યમાં તો ખનાવેલી પણ ગોંધ રહેતી અને કૌટિલ્ય-ની રાજનીતિમાં વસ્તીપત્રકો પણ થતાં. પણ નવાઇ જેવું છે કે રામના કરેલા આવા કોઇ કાયદાઓ જડી આવના નથી. અત્યારે જે કાંઇ જડે છે તે મનુ. યામનદક્ષ્ય, બૃહસ્પતિ વગેરેની સ્મૃતિઓ અને કામન્દવી નીતિ, શુક્રનીતિ વગેરે નીતિના ગ્રન્થો. આમાંનો કેટલો ભાગ કાયદો ગણવો તે કોણ જાણે સ્પષ્ટ નથી. આમાંનો ઘણો ભાગ ખરેખરો ચાલુ સમાજને લાગુ પડતો કાયદો નથી પણ લેખકે કલ્પેલું આદર્શ રાજનૃત્ય છે. આ ઉપરથીજ કેટલાએક યુરોપીયન વિદ્વાનોએ એમ નિર્ણય કર્યો છે કે હિન્દુ રાજ્યો તે કાયદા ધડનારાં રાજ્યો નહોતાં પણ માત્ર કર લેનારાં કે ખંડણી લેનારાં રાજ્યો હતાં. પણ આ મતનું નિરસન થાય એટલો પુરાવો તો મળી ગયો છે. યોયોના મન્ની ચાલુક્યથી તે ચાલુક્ય-ચોલના કુલોત્તુંગ સુધીના ૧૫૦૦ થી વધારે વરસના ગાળામાં રાજ્યોએ કાયદાઓ ઘડ્યા છે. દાનપત્રોમાંથી મળતી હકીકત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જૂના રિવાજો રદ કરી નવા ધારા દાખલ થયા છે. અને એ નવા ધારા પગાવવા માટે રાજ્ય દ્વારેના ઉપયોગ કરતું. મદ્રાસ અને હંડાના દાખલાઓ નવા કાયદા ઘડવાના ચોક્કસ દાખલાઓ છે. અશોકનાં પ્રાચીન શાસનોમાં મુખ્ય ભાગ નૈતિક શીખામણોનો છે, તે ફરજિયાત કાયદો નથી. પણ તેની જે અસર થઇ છે તે જોતાં તેમાં પણ ખરા કાયદાનું તત્વ હોવું જોઇએ એવું અનુમાન થાય છે. અશોક પહેલાંના અમલનું કૌટિલ્યનું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ તો વધારે મજબૂત પુરાવો છે. તેમાં જૂદા જૂદા ગુન્હાની શિક્ષાઓ, જમીન ખાલસે કરવાના ધારા વગેરે છે. બંદરના ધારાઓ પણ છે. શરીર મુળાકારીના ગુન્હાઓ માટે ૬ પાણીથી ૩૭૦૦ પાણી સુધીની સજાઓ હતી.

હાલના સમયમાં વારંવાર થતા નવા કાયદા જોનાર અભ્યાસીએ યાદ રાખવું જોઇએ કે યુરોપમાં પણ જૂના કાળમાં માત્ર ૩૬ જ પ્રચલિત હતી. નવા કાયદાઓ સરખામણીમાં ઘણા ઓછા થતા. અને આધુનિક કાયદા ઘડવાની પ્રવૃત્તિ નેપોલિયનના કોડ પછી થઇ છે. ‘સ્થાણુ પૂર્વ’ એ વિચાર પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ ઊભું કરેલ જૂત છે. સૈકે સૈકો સરખાવતાં એશિયા યુરોપ કરતાં વધારે સ્થાણુ નથી, તે માત્ર બન્નેના દેહાંતદણના કાયદાઓ જોતાં જ જણાઇ આવશે. ઇંગ્લંડના ૧૭-૧૮ અને ૧૯મા સૈકાની શરૂઆતના સમયની કાયદાની દ્રુતતા ગૌરવના સમયથી ઉતરતી નથી. ગ્રીજ નર્થોર્નના વખતમાં દેહાંત શિક્ષાના ગુન્હાઓમાં ૬૫ વધારે ઉમેરાયા. ૧૮૪૫માં ૨૫૦ આવા ગુન્હા હતા અને તેમાં બારી ફાડવાનો અને એ પેન્સની કિંમતનો રંગ ચોરવાનો ગુન્હો પણ આવી જતો. આ પહેલાંના જમાનામાં ૧૪૦૦ માણસો આવા નકામા ગુન્હાઓ માટે ફાંસીએ દેવાયા. આની સાથે સરખાવતાં દાંડહાને વખાણેલું પાંચમા સૈકાનું શુભ વિકાસદિયું રાજ્ય તો સ્વર્ગસમાન ગણાય. તેમાં દેહાંતદણને તો કોઇ જાણતું જ નહોતું. એ સૈકા પછી હું એન્સાંગ પણ હિન્દુ વિશે એવું જ વર્ણન કરે છે. આ રીતે ગૌર્ય રાજ્યના કાયદાઓ વર્ધનોએ ફેરવ્યા છે. અત્યારે પણ ખૂન, રાજદ્રોહ અને આંચીઆપણું એ ત્રણ ગુન્હાઓમાં દેહાંત શિક્ષા થાય છે અને માત્ર અત્યારે રૂશિયાના ઔલશેવિકોએ એ શિક્ષા રદ કરી શુભ સમયની આદર્શસ્થિતિ પાછી દાખલ કરી છે.

ઇંગ્લંડમાં ત્રણ રાજ્યોને પદ્મજીત કર્યાના દાખલાઓ છે. એકને ‘મૂળ કરાર’ નહિ

પાળવા માટે બીજાને “ નકકામો, અસમર્થ અને કેવળ અધોગ્રીઓ અને નાલાયક ” હોવાને લીધે અને ત્રીજાને “ રાજ્યારોહણનો શપથ ” ન પાળવાને. હિન્દુસ્તાનમાં પણ ચૌધરીવંશના છેલ્લા બૂદ્ધધને (ઇ. સ. પૂ. ૧૯૩-૧૮૧) તે ‘ પ્રતિષ્ઠા દુર્બલ ’ હતો માટે ગાદીએથી હટાડી મૂક્યો હતો. એવીજ રીતે પિન્ધાતના પાતક માટે નાગદમ્પત્તોને હટાડી મૂકી બૂદ્ધાજ શિશુનાથ વંશને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. મહાભારતમાં વેનને પદગ્રહ કરવાનું કારણ પણ તે અધર્મી હતો તે હતું.

હિન્દુઓમાં રાજવારસો વંશ પરંપરાથી આવતો તો પણ લોકોએ રાજ્ય પસંદ કર્યાના બરા દાખલાઓ છે. પ્રકૃતિએ ગોપાલને રાજ્ય કર્યાંથી તે રાજ્ય થયો (૭૩૦-૭૪૦) અને એ રીતે જંગાળમાં પાલ રાજ્ય રચવાયું, હર્ષવર્ધનને મંત્રિઓ અને અધ્યક્ષોએ રાજ્ય આપ્યું હતું અને લોકોએ ગીતોથી પોતાની અનુમતિ જતાથી હતી. લોકોએ કુરૂ ધર્મનું હતો માટે તેને રાજ્ય આપ્યું અને દેવાપને ત્વર્દોષ હતો માટે તેને ગાદીએ ન બેસવા દીધો એવું મહાભારતમાં વર્ણન છે.

યુવરાજાના અભિષેકમાં પ્રાચીની સંમતિ લેવાતી એવું મહાભારત ગાથાઓમાં વર્ણન છે.

પ્રકરણ ૫.

સામ્રાજ્યનું તંત્ર.

વરદર અને નૌકા સૈન્યમાં હિન્દુઓની વ્યવસ્થા શક્તિ જેટલી દેખાય છે તેટલી બીજા દેશમાં દેખાતી નથી. હિન્દુઓએ પરરાજ્ય પર હક્કા કરીને જેટલી શક્તિ ખતાવી છે તેટલીજ પરરાજ્યના હક્કા પાછા પાળવામાં પણ ખતાવી છે. સેત્યુક્તેષી મીનંદર (ઇ. સ. પૂ. ૩૦૫ થી ૧૫૫) ના સમય મુઘીમાં ગ્રીકોને અને ઇ. સ. ૪૫૫-૪૫૮માં સમુદ્રગુપ્ત અને નરસિંહ ગુપ્તે હજોને પણ સખ દાર ખવડાવી છે. અસંકજાનંદરને આપેલા એક જવાબ જે તપારીઓમાં નોંધાયો છે તે ઉપરથી તે સમયના લોકોના ગુરુસા જણાઈ આવે છે. જાંની ઉરકેરણી સામાટે કરી, એવા સવાલનો જવાબ એસેકજાનંદરને એવા મળ્યો કે “ એ માર્કમ્ દજાતથી છૂતવું નેદરે એથવા એક કાયરને લાયક મોતથી મરવું નેદરે.” એ સમયના વિગારકો, દિલમુકો પણ દેશસ્વામ્ય માટે એટલેજ પ્રયત્ન કરના અને તેમના નરકનું નાનર એસેકજાનંદરને નાનુસનું નેદાનું.

લરકગી સંખ્યા જોતાં હિન્દનાં લરકોની આગળ રોમન અને યુરોપીય લરકો રમકડા જેવાં દેખાય છે. આ લરકોના દિગ્વિજયો પણ એવાજ યશસ્વી છે. સમુદ્રગુપ્તની વિજયયાત્રા ગજદગર માર્કસની હતી. જંગાળના ધર્મપાલના વિજયથી રૂંચે પાલવમાં કેદાર અને દસિજના મોઢાઈનાં પાણી પીયાં હતાં. જંગાળનાં લરકો સાથે નૌકાજળ પણ જળાઈ હતું. દસિજનાં ચોલ રાજ્યમાં પાસે પણ જળાઈ નૌકાજળ હતું અને તેના વિજયોથી જંગાળનો ઉપસાગર તેના રાજ્યનું એમ સરોવર થઈ ગયો હતો. પ્રોમ અથવા પેમુ, આન્ડામાન, નિકોબાર, લકદીવ, માલદીવ સર્વ એના હવ નીચે દતાં. હર્ષવર્ધનની વિજયયાત્રા અને વિન્ધ્ય પર્વતમાં પુષ્કોમીએ કરેલ તેનો નિરાધ, અને જનનેનાં પગમો

આપણે બાણના હર્ષચરિત્રમાં જોઈએ છીએ. ગૌર્ય રાજ્યોની સૈન્ય વ્યવસ્થા અર્થશાસ્ત્રમાં વધારે વિગતો સાથે મળી આવે છે. આ મોટાં સૈન્યો સુવ્યવસ્થિત રહેતાં હશે તેમાં શંકા નથી પણ લડાઈઓની યુક્તિઓ, હથ્થા વગેરે કેવી રીતે ચલાવે તે વિશે જાણું મળતું નથી તેમજ આ વ્યૂહરચના વગેરે શોધનાર મૂળ પુરુષ કોણ તે પણ જણાતું નથી. પુસ્તકોમાં મળી આવના વર્ણનો મંત્રીનીના કેટલાંકોક વિચારો આણક્યથી પણ જૂના હશે એમ લાગે છે.

દિવાની વહીવટની બાબતમાં દસમા સૈકાનાં તામિલ દશતરો ઉપરથી જણાય છે કે રાજામાં રહેલી કેન્દ્ર સત્તા સ્થાનિક સત્તાઓમાં પુષ્કળ દરમિયાનગીરી કરતી હશે. સ્થાનિક સત્તાનો મૂળ આધાર પણ કેન્દ્ર સત્તા હતી. તે સમયમાં અમલદારોને પગાર નહિ પણ કામ બદલ જમીન અપાતી. મૌર્યકાળમાં પણ કેન્દ્રસત્તા જ્યારે હતી અશોકની દૂરદર્શી રાજનીતિથી સમગ્ર રાજ્ય એક થવા પામ્યું હતું. અને દારોબાર કર, માપણી વગેરે સર્વ વ્યવસ્થિત હતું. ઇંગ્લંડના પહેલા વિલિયમ માપણીના જે જે પ્રશ્નો નક્કી કર્યા હતા તેમાં આ ગૌર્ય માપણીના સિદ્ધાન્તો કરતાં કશું નવું નથી. આર્યવર્ણની વાત છે કે વિલિયમ જે સાલમાં માપણી નક્કી કરી તે જ સાલમાં એટલે ઈ. સ. ૧૦૮૬માં ચોલ-ચાલુક્યા રાજ્યમાં પહેલા કુલોત્તુંગે પણ ફેર માપણી શરૂ કરી હતી. આ માપણીમાં ચઠ્ઠોઠ ઇંચ જેટલી પણ ભૂલ નહોતી આવી એમ કહેવાય છે. રાજ્ય જમાવટનું બીજું સાધન મોટા ધોરી રસ્તાઓ હતા. ગૌર્યરાજ્યમાં ૧૧૦૦ માઇલના મોટા રસ્તા થયેલા છે અને દક્ષિણના ચાલુક્ય-ચોલ રાજ્યમાં તે રસ્તામાં અંતરે અંતરે ખેતીનાં સંસ્થાનો રાખ્યાં હતાં જેથી ભરકરને અનાજની સગવડ પડે.

નહેરોનું સાધન પણ ઘણા જૂના કાળથી જાણીતું છે. કારમીરમાં નહેરોની અને બંધની દળાથી વિતસ્તાનાં વહેણો અને તેના સિન્ધુ સાથેનો સંગમ ફેરવી, સુખ્યા નામના અન્નપતિએ આખા દેશને પૂરના વાર્ષિક ઉત્પાદોથી બચાવ્યો એ હકીકત જાણવા જેવી છે. તેથી ચોખાના બાવ ૨૦૦ દિનારથી ૩૬ દિનાર જેટલા ઉતરી ગયા. ગિરનાર પાસેનું સુદર્શન તળાવ પણ આઠ સૈકાની સાક્ષી આપે છે. ગૌર્ય, શુભ અને કુશાન રાજ્યોએ તેની અનેક વખત મરામત કરાવી છે. અને આ ભાગ કેન્દ્રસત્તાના ચાનકથી એક હજાર માઇલ દૂર હોતો એ જોતાં દેશની અપ્રતિમ સુલેહશાન્તિનો ખ્યાલ આવે છે. તામિલોએ નદીઓમાં બંધ કરવાની જે યુક્તિ શોધી દહાડી છે તે હજુ પણ સર્વોત્તમ રહી છે. સિંધોનનું નહેરકામ આથી પણ વધારે ખરચાળ છે.

આ સાર્વભૌમો આટલે દૂર સુધી રાજ્ય ચલાવી શકતા અને આટલી સુંદર સુલેહ રાખી શકતા. આવા દાખલાઓથી આપણાં મહાદાઓ અને નીતિ શાસ્ત્રોમાં જે વર્ણનો કર્યાં છે તેમાંથી હકીકત તારવી દહાડતાં જે હિન્દુનું ચિત્ર ખરું થાય છે તે ક્રાન્સના રિચલોના રાજતત્ત્વમાં માત્ર જોઈ શકાય છે અને ગૌર્ય રાજ્ય ક્રાન્સના કરતાં સાતગણું મોટું હતું ! પશ્ચિમની તવારીખમાં આવું કોઈ ગૌર્ય રાજ્ય નોંધાયું છે ?

૮. ૧૦. ૧૦. ન્યાયપદ્ધતિ વજ્રઓનાં ઈ. સ. પૂર્વેના પાંચમા સૈકાનાં

રાન્યોમાં દેખામ છે. તે કેવળ પ્રજાસત્તાના ધોરણે ઘડાએલી હતી. ફાજદારી કામ ચલાવવા માટે ઉપરા ઉપરી સાત અદાલત હતી તેમાંની હરકોઈને પણ ગુન્હેગારને છોડી મૂકવાનો અધિકાર હતો. ગૌરવ ઠાળની ન્યાયપદ્ધતિ પણ જાણીતી છે. ગામ પંચાયતોમાં રાન્યનો ગોપ પ્રમુખ હતો અને તે તરીકે તે વસુલાતી કામ ઉપરાંત ચોટું ન્યાયખાતાનું કામ પણ કરતો. પણ મોટી કોર્ટો આવા કારોબારી કામથી અલગ હતી. તે એ પ્રકારની હતી; ધર્મસ્વીય તેમાં ત્રણ ધર્મસ્થો દિવાન. કામ કરતા અને કંટકગ્રોધન જેમાં ફાજદારી કામ ઉપરાંત રસણું પણ કામ કરાવું. ધર્મસ્વીય કોર્ટો ૪૦૦ ગામે, ૮૦૦ ગામે, એ પ્રાંતો વચ્ચે, અને સૌથી ઉપરી કોર્ટ પાટલીપુત્રમાં હતી. ઈંગ્લંડમાં મેજાકોર્ટો થઈ રચાયી અદાલતો રચાઈ તે પહેલાં ૧૫૦૦ વરસ પહેલાં દિંદમાં અદાલતો હતી.

લંકામાં ૧૧મા સૈકામાં કરતા ન્યાયાધીશોની સંરચા હતી. તેઓ કરીને ન્યાય આપતા અને તેથી સ્થાનિક પંચાયતો ઉપર દેખરેખ અને અંકુશ રહેતો.

ધર્મશાસના પંચોમાં સ્થાનિક અવલ હકુમતની અદાલતો ઉપર પ્રાવિતાકની અદાલત અને તેના પર રાજની પોતાની અદાલત હોય એમ જણાય છે. આ ત્રણ અદાલતો ઉપરાંત ક્ષત્ર, શ્રેણી અને પૂજની લોકસંસ્થાઓની અદાલતો એક ઉપર એક હતી અને તેના કારણ ઉપર પ્રાવિતાકની અદાલતમાં અપીલ થતી એમ જણાય છે.

રાજસ્વીય નાણા વ્યવસ્થા વિશે વિચાર કરતાં યાદ રાખવું જોઈએ કે આધુનિક બજેટ પદ્ધતિ નેપોલિયનના સમયથી શરૂ થાય છે અને તેથી જૂના કાળમાં તેની અપેક્ષા રાખવી વ્યર્થ છે. તેમાં હિન્દનો ઇતિહાસ હજુ બહાર આવ્યો નથી ત્યારે તો એ ન જ રખાય. મૌર્યોના કાળના ખરચ સંબંધી માહિતી મળી નથી. વર્ધનો વિશે છું એન્સાંગ દેહી છે કે તે વખતે વેક નહોતી. મજુરો પાસે કામ કરાવના તો પણ પૈસા આપના. રાન્યની આવકનો વ્યય પ્રથમ રાન્યકારોબાર અને યજ્ઞ યાગાદિ. પછી મંત્રિઓને અપાતા દરમાપા. લોકોને તેમની કુચગતી માટે અપાતાં વર્ષાસ્રનો અને ધર્મદો એ ક્રમે થતો. એ ચીના વિદ્વાને રાન્યમાં વેક ઓછી હતી, દર દળવા હતાં વગેરે રજુતિ કરી છે પણ એટલા ઉપરથી કાંઈ આખી નાખ્યાં વ્યવસ્થા સમગ્ર સમ્રાટ નદિ. દક્ષિણની ૯૦૦ થી ૧૩૦૦ ની રિયતિ જેટલી પ્રકાશમાં આવી છે તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે જમીન મહેસુલ સિવાય દર ૬૫૬ અને વેચાણ એ આવકના માર્ગો હતા. કંઈક આવકની વેરા જેવું દરો એમ લાગે છે, તે ઉપરાંત વજન અને નાજવાં રાન્યની છાપનાં વપરાતાં એ પણ આવકનું કારણ હતું. કંઈક વારસામ દક પણ લેવાતો. બગર ઉપર દર હતો અને ટોસ પણ લેવાતો. જમીન મહેસુલ સંબંધી દબીકત ઉપરથી લાગે છે કે ચોક્કસ રાન્યમાં ખાનગી વ્યક્તિ અને સંધ બન્ને જમીન માલિક થઈ શકતાં પણ સરકારી મહેસુલ દર તરીકે લેવાનું કે ખેડૂત પામેથી જમીનના બાગ તરીકે લેવાનું તે ચોક્કસ થઈ શકતું નથી.

આ રાન્યના દર વેરા ઉપરથી જણાય છે કે રૂપન ઉપર આતો બોલે બારે દરો. આનું કાળ એ છે કે રાન્યને ગૃહ મોટું ખરચ રાખવું પડતું. આપણાં રાન્યોની રરને

સંસ્કૃતિ (Kuldar) અંગ્રેજી કાયદો (Law) જેવોજ મોઘમ અને વિસ્તારી છે. ધર્મ જ પશુમાંથી માણસને માણસ કરનારો વિશેષ ધર્મ છે. ૧ હિન્દુ રાજ્યો ધર્મ પ્રવર્તક રાજ્યો હતાં. માટે એટલા જુના કાળથી નહેરો, રસ્તા, આરામ, જાહેર મકાનો વગેરે હિન્દુ રાજ્યોમાં હતાં. રાજ્યો વિદ્યા ક્ષાત્રના પણ પોષક હતા. હાલના સમાજવાદની અસરથી રાજ્યો જે જે જાહેર કામો કરે છે તે ધર્મશુદ્ધિથી હિન્દુ રાજ્યો કરતાં. અને રાજ્યો આ-રહું કરતા છતાં ખાનગી ધર્મોદો પણ એટલો જ થતો.

મૌર્યકાલમાં રાજની ઉપજનાં મુખ્ય સાધનો નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકારનાં હતાં. (૧) જમીન મહેસુલ. જમીન બે પ્રકારની હતી રાજની ખાલસા જમીન અને ખાનગી જમીન. (૨) દાણ. આપાતી માલપર દાણ બહુ બારે છે પણ પરદેશ સાથેના વેપારને કિતેજના પણ અપાતું. (૩) વેચાણો વગેરે ઉપરનું એકસાઇઝ દાણ. (૪) સીધો કરવેરો. આમાં વારસાઈ હક, વજન કાંટા ઉપરનો કર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. (૫) દંડ. દરેક જાતના ગુન્હાઓ માટે. (૬) રાજ્યનો પોતાનો નફો જેવો કે નાવનું ભાડું, તેલની ઉપજ, માંચલાં પકડવાના હકની ઉપજ, દરિયાતી પેદાશ વગેરે. (૭) બંદરની ઉપજ વગેરે પરચુરણ આવક. આ સધળા કરો આપવાની રીયતમાં શક્તિ હતી અને રીયત સુખી હતી.

પ્રકરણ ૬ દ્વિ

હિન્દના રાજકારણમાં માત્ર રાજસત્તાક રાજ્યો જ થયાં નથી પણ પ્રજાસત્તાક પણ થયાં છે. આ રાજ્યો જૂદે જૂદે ત્રણ સમયે કાલ્યાં છે. તેમની પડતીને માટે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ધૈર્વાલ્ય સ્વભાવને જ જવાબદાર ગણે છે. માટે પ્રથમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને પશ્ચિમના સ્વભાવમાં કેટલી અનુકૂળતા હતી તે જોવું જોઈએ. આપણે ક્રાન્સનો જ દાખલો લઈએ. તે ૧૭૯૨માં પ્રજાસત્તાક થયું. પણ ૧૮૦૪માં નેપોલિયન જ તેનો શહેનશાહ થયો. ૧૮૧૪માં તેને હકાડી ભૂતો વંશ ફરી ગાદીએ આવ્યો. તેને પદ્મક દરી લોકોએ ૧૮૩૦માં ફરી નાગરિક રાજ્ય સ્થાપ્યું પણ તેમાં પણ એકદમ સત્તા વધરાતા માંડી અને ૧૮૪૮માં તેને રાજ્ય છોડવાની ફરજ પડી. તે પછી ખીન્નું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું તે ચારવર્ષ ચાલ્યું. ૧૮૬૨માં લુઇ નેપોલિયન ફરી શહેનશાહ થયો અને જર્મનીએ તેને ૧૮૭૦માં હરાવી કેદ કર્યો તેથી ફરી પ્રજાસત્તા સ્થપાઇ. આ રીતે રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થા પરરાજ્ય સાથેના સંબંધને લીધે ચાલે છે અને બદલાય છે. ધ. સ. પૂ. પાંચમા ક્ષેત્રમાં, ધરાનીઓ સામે ટકાવ કરવાને વ્યવસ્થિત થયેલ ડેક્સાસનું રાજવંત્ર જ્યારે વિજયવંત યશ્વંત શહેનશાહત યશ્વંત પડ્યું ત્યારે પેરિક્લીસે એકદમ સત્તા જમાવી અને પરદેશ ઉપર કરેલા વિજયના મદમાં, પ્રજાસત્તાના આગ્રહમાં અદ્વિતીય ગણાતી આથેન્સની જ પ્રજાએ પેરિક્લીસને નમન કર્યું. તેથી જ રીતે સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને અંધુતાની હિમાયતી ફેર્ય

૧ આ જગાએ કર્તાએ ધર્મેણ હોના:પશુભિ: સમાના: એ પંક્તિ રોમન લિપિ-માં લેવારી છે. આ અવતરણ તેઓ ગીતાનું ગણે છે પણ એતો હિતોપદેશમાં છે અને મગવદ્ગીતામાં નથી એ સર્વવિદિત વાત આ વિદ્વાન અને બહુશ્રુત લેખકના ધ્યાનમાં કેમ

પ્રજાએ વિજયી નેપોલિયનનું રાજ્ય સીધું. એજ રીતે હુદ્દ નેપોલિયન પણ વિજયી થયો હોત તો ૧૮૭૦નું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કદી સ્થપાત નહિ અને આ હેતુલા મહા વિગ્રહમાં જર્મની પ્રજાસત્તાક થયાનું પણ એજ કારણ છે. ૧૮૭૦ પછી પણ ફ્રાન્સમાં રાજાના પક્ષવાદીઓ ઘણાં વરસ ટક્યા છે અને ત્રણે રાજકુળો નહિ થયા હતાં રાજ-પક્ષવાદીઓ ફ્રાન્સમાં છે. લોક અને સમાજનો આ સ્વભાવ યાદ રાખી પૂર્વનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની તુલના આપત્રે કરી જોઈએ.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ત્રણ જૂદા જૂદા સમયોમાં વહેંચાઈ જાય છે. સૌથી હેવટનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦ થી ઇ. સ. ૩૫૦ નો છે. મૌર્ય શહેનશાહત વૃદ્ધિ પછી અને ગુપ્ત શહેનશાહન સ્થપાઈ એ વચ્ચેના ગાળામાં જ્યે આન્દ્રો અને કુશાનોનાં પ્રથમ રાજ્યો સ્થપાયાં તેમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ સ્થપાયાં હતાં, એમ સિક્કાઓ દર્શાવી માત્રુમ પડે છે. ચૌધેય અને માલવો તેમાં મુખ્ય છે. આ રાજ્યોનો પરરાજ્ય સારેનો સંબંધ કેવો હશે તે કહીકત મળતી નથી પણ એટલું જણાયું છે કે સમુદ્રગુપ્તના દિગ્વિજયમાં આ પ્રજાઓ ખંડણી આપીને અને તાબેદારી કમુલીને પોતાની આંતર વ્યવસ્થા ગળાવી શકી હતી.

આ ઉપર ક્ષણે તે રાજ્યો જૂના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના અવશેષો હતાં. ઘણું કરીને પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો સૌથી લાંબો કાલ ઇ. સ. પૂ. ૪ થી ઇ. સ. પૂ. ૭૫૦ સંક્રાંતિ સુધીનો હતો એટલે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સ્પાર્ટા, આથેન્સ, થીબ્સ અને રોમનાં સમકક્ષીન હતાં. અને એ રાજ્યોનો મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં (ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩) લોપ થયો તે પણ મીઠું રાજ્યોનો મેસીડોનિયામાં લોપ થયો (ઇ. સ. પૂ. ૩૩૮) તેજ સમયે.

મેગિસ્થિનિસ પોતાના સમયની પ્રચલિત હિન્દુ પરંપરા એવી જણાવે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં “ પ્રયેનુગોસથી સેન્દ્રોકેટોસના મગ્ય સુન્નીનાં ” ૬૦૪૨ વરસના ગાળામાં “ ત્રણવાર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયાં. ” કેહ શહેરમાં પ્રજાસત્તા વૃદ્ધિને રાજસત્તા સ્થપાયાનો પણ તે ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ઇ. સ. પૂ. ૪ થી સંક્રાંતિ પછી પણ અવશેષ રૂપે રહેલાં એલેક્ઝાન્ડરની સામે થયાં હતાં. તેમાં માલવ અને કુદ્ધકનો તાલ્લે સંપ કરેલો ગણ પણ આવે છે અને બીજા ગજો ગ્રીક ઉચ્ચારોમાં હોઈ બધા સમજી શકતા નથી.

આ નાનાં ગણરાજ્યો વિસ્તરતા મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં વસતા કંટકરૂપ હશે. આ બધાં રાજ્યો લગાયક અને જળરાં હતાં. અને નાનાં સ્વતંત્ર મીઠું રાજ્યોને જ્યે મેસિડોનિયાએ પેસાધી વસ કર્યાં તેમ, હજારથી સામની ચમ્પિન વધારે સમજનાર ચાણક્યે પણ આ રાજ્યોમાં કુસંપ કરાવીને સામ્રાજ્ય સત્તા સ્થાપી હશે એમ જણાય છે.

પ્રજાસત્તારાજ્યનો જણાએલો પ્રાચીનતમ કાલ ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦થી ઇ. સ. પૂ. ૪૫૦ છે. આ રાજ્યો બિહારમાં હતાં. આ સ્વતંત્ર પ્રજાઓની સંખ્યા ૧૧ હતી. તેમાં કુશિનારા પાવા અને દારીની મદલવૈની ત્રણ શાખાઓ, કપિલવસ્તુના શાક્યો, મિથિયાના વિરેટ્ટો અને વેસાલીના સિન્હવિઓ વધારે પ્રખ્યાત છે. હેલ્લી એ પ્રજાઓ એક મેકર્માં ગળી

પછીની જગતની સંસ્કૃતિ ઉપર શક્યોના જેટલી ખીન કોઈ પ્રભસંતાક રાજ્યની અસર થઈ નથી. જે પ્રદેશ પર તે સત્તા ભોળવતી તે પ્રદેશ પછીનાં ૨૫૦૦ વેરસે સુધી બુદ્ધાનું ચીન-જાપાનનું પૂર્વનું જેસાલેમ રહ્યું છે. બુદ્ધનો પિતા શુદ્ધિદાન જે સંયુક્ત પ્રમુખો પૈકી એક હતો. શક્યોની સંખ્યા દશ લાખની હતી. તેમનો પ્રદેશ હિમાલયની તળેટીની દક્ષિણે ૫૦ માઇલ સુધી પૂર્વ-પશ્ચિમ ૩૦-૪૦ માઇલ હતો. રાજ્યનો મુખ્ય લોકો સુદક્ષીથી નક્કી કરતા. અને તે રાજ્ય કહેવાતો. વજ્રજ્યોનું રાજ્ય પ્રાચીન હિન્દનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ગણાવાં જોઈએ. તેમાં આઠ પ્રજાઓ ભેગી થઈ હતી. વિદેહોમાં પહેલાં રાજ્યની સત્તા હતી અને તે પછીથી પ્રજાસત્તાક થયું હતું. જતકો ઉપરથી હકીકત મળે છે કે તેમની સભામાં ૭૭૦૭ સભ્યો બેસતા. તે બધા રાજ્યો ગણાતા. તેઓ દાયદા ધરતા, સુખા તરીકે કામ કરતા. તેમની સભાઓમાં રિવાજ, વહિવટ, વિગ્રહ સુલેહ નાણાં સંબંધી ચર્ચા ચાલતી. તેઓની કારોબારી સમિતિ નવ 'ગણ-રાયાણોની' હતી. પ્રમુખને રાજ્યાભિષેક કરવાનો રિવાજ હતો. તેમની ન્યાયપદ્ધતિ સ્વતંત્રતાના આદર્શ પર ઘડાએલી હતી. કોઈપણ તહેામ-વધારને સાત અઢાલ્લો ઉપરાઉપરી ગુનેહગાર ઠરાવે તોજ તેને સજા થઈ શકતી પણ હરકોઈ એક તેને નિર્દોષ ઠરાવી શકતી. સજા જૂના કેસના, દાખલાઓને અનુકૂળ કરવાની હતી અને તે દરેકને નોંધાતી.

મીસની માફક આ ગણરાજ્યો નાનાં સહેરમાં નહોતાં પણ મોટા પ્રદેશો ઉપર પથરા-એલાં હતાં. તેથી એ રાજ્યોમાં રથાનિકે સ્વરાજ્ય હતું. તેમાં જીઓનો પણ ભાગ હતો.

પ્રજા સ્વાતંત્ર્યના મોટામાં મોટા હિમાયતી બુદ્ધ પોતે હતા. નિર્વાણ વિશે તેમણે જેટલું કહ્યું છે તેટલુંજ ન્યાય બધારણ, પંચનો સુદાદો, પૂર્વ નિર્ણયનો બાધ, બહુમતિથી ઠરાવ, જાહેર સભાઓ વગેરે વિશે પણ કહ્યું છે. તેમના છેવટના સમયમાં જ્યારે અજાતચિત્ત વજ્રજ્યોનો નાશ કરવાની ધમકી આપતો ત્યારે પણ ભગવાન બુદ્ધ વજ્રજ્યોને પ્રજાસત્તાના સિદ્ધાન્તો સમજાવતા. આ પ્રજાસત્તાકોની સંસ્કૃતિ ઉપરની અસર વિશે ગમે તેમ કહેવાય પણ પશ્ચિમનાં પ્રાચીન રાજ્યો કરતાં આની પ્રગતિ અનેક ગણી છે. આ પ્રજાસત્તાકોનાજ સમયમાં ચરકનું વૈદ્યશાસ્ત્ર, પાણિનિનું બાળશાસ્ત્ર, પોતંજલિ અને નાગાર્જુનનું રસાયન શાસ્ત્ર, વૈશેષિક વેદાન્ત ચાર્વાક અને લાઠાચંત દર્શનો, છેવટે કૌટિલ્ય અને શુક્રનીતિમાં સમાઈ જતાં અનેક રાજનીતિ શાસ્ત્રો, મનુ યાજ્ઞવલ્ક્યના ખીજંજૂત વિચારો, જોતક વાર્તા વિસ્તાર, રામાયણ મહાભારત, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્યાયનની કલાઓ, નિષ્કામ કર્મનો બોધ દેતી ગીતા અને તેટલુંજ ઉત્તમ, સર્વસત્ત્વમૈત્રી અપ્રમાદ અને વીયનો ઉપદેશ દેતો બુદ્ધધર્મ ઉદ્ભવ પામ્યાં છે.

હિન્દુસ્તાનની પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓ વધારે હાડી શોધખોળ પછી જણાશે. પણ એત્યારસુધીમાં જે જણાયું છે તે ઉપરથી એટલું તો કહી શકીએ કે એકદમ સત્તાનો જુલમ એ માત્ર પૂર્વનો જ સદેશો નથી અને ખીજું એ કે પશ્ચિમ પણ જુલમનું એટલું જ દારણભૂત છે. ખીજું તરફ પૂર્વનાં પ્રજાકીય તત્ત્વોમાંથી પ્રજાસત્તાવાદ

૧. ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે હિન્દી રાજસભામાં લોક અને મંત્રિસભા વચ્ચે કોઈ જીવંત સંબંધ નહોતો. ઘણીવાર મંત્રિઓએ રાજાને મર્યાદામાં રાખ્યો છે એ ખરું પણ રાજસભાને નિયમમાં રાખવાને તેમની પાસે કોઈ કાયદેસર સાધન નહોતું.

૨. ગામપંચાયતો કે એ નાનાં પ્રજાસભાકો સામ્રાજ્યોથી સ્વતંત્ર નહોતાં. વેદકાલમાં સ્વતંત્ર જાતિઓ અને આ ગામ પંચાયતો એક જ હશે. તે પછી તે નાનાં સ્વતંત્ર શહેરોના રૂપમાં નવી ગયાં હશે. પણ સામ્રાજ્યકાળમાં તો તે સામ્રાજ્યની નીસરણીનું સૌથી હેઠલું પગથીયું હતું અને કેન્દ્રસભા જાગેલી હતી.

૩. રચાનિક લોકતંત્રો પોતાનું કાવ્યું કરી શક્તાં તેનું કારણ કેન્દ્રસભાની નિર્જાતા હતી. હાલ જે ર્મસ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા લોકોના હૃદય તરીકે બુદ્ધિપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે આ ઉપર જણાવેલા, કેન્દ્રસભાની નિર્જાતાથી નિષ્ફળતા, સ્વાતંત્ર્યથી સર્વથા બિન્ન છે.

આધુનિક એશિયાને જે પ્રજાસભા જોઈએ છે તેનું સમર્થન આ શ્રેણી પણ કે એવા ઐતિહાસિક પુરાવાથી મળવાનું નથી. એશિયા કે યુરોપ જન્મેનો ભૂતકાલનો ઇતિહાસ આ નવી સ્થિતિ માટે સેષ પણ ઉપકારક થઈ શકે તેમ નથી. હાલની પ્રજાસભાની બાવના યુરોપ તેમજ એશિયા જન્મેના ઇતિહાસને અજાણી છે. યુરોપમાં પણ નવાં યતાં પ્રજાતંત્રોને તોડી નાખવા કમલે કમલે પ્રયત્નો થયા છે અને ગ્રીસપ્રજાએ ૧૯૨૧માં પાછો ફાસ્ટ-ટાઈમને ગાદીએ બેસાડ્યો એ પ્રજાનું વલણ બતાવે છે.

હાલનું પ્રજાતંત્ર દેશ ઉપરનું રાજ્ય છે, અમુક જાતિ કે અમુક નગરનું રાજ્ય નથી. અને પરિણામે લોકોના પ્રત્યક્ષ મનથી તે ચાલતું નથી પણ પ્રતિનિધિઓથી ચાલે છે. એ બીજો તફાવત છે. ગ્રીક્સ એ કે તે કોઈ સામ્રાજ્યનું અંગ નથી પણ જેને પગબર રહેતું સ્વરાજ છે.

આયેન્સ માત્ર નગર-રાજ્ય હતું. વળી તે અન્યાય ઉપર રચાયેલું હતું કારણ કે તેમાં પગીય હજાર શહેરીઓ અને ત્રણલાખ ગુલામો હતા. વળી પેરિક્લિસ વાસ્તવિક શહેનશાહ જ હતો, —શહેનશાહનું નામ નહોતું એટલુંજ માફ.

મધ્યકાલીન યુરોપમાં ઈટલીની ઉત્તરે નાનાં નાનાં નગર-રાજ્યો હતાં. પણ ઇટલી અને જર્મન પ્રજાના વિકાસમાં તે માત્ર આડખીલ તરીકે જ હતાં, એથી સિદ્ધ થાય છે કે જૂનાં પ્રજાતંત્રો હાલની પ્રજાસભાની બાવનાને સેષ પણ મળતાં નથી.

આ સ્થિતિમાંથી અમેરિકા અને ફ્રાન્સ મુખ્ય થયાં ત્યારે તેમની પાસે કોઈ રાજ-તંત્રનો નમૂનો હતો જ નહિ. એ જ સ્થિતિ અત્યારે એશિયાના લોકોની છે. નવી સ્થિતિમાં તેમની પાસે અમેરિકા અને ફ્રાન્સ સિવાય કોઈ આદર્શ નથી. એશિયા તો શું પણ યુરોપના

ભાગ ૨ જો.

હિન્દુ રાજનીતિના વિચારો

પ્રકરણ ૭ મું

હિન્દુઓનું રાજનૈતિક સાહિત્ય.

હિન્દુઓના સાહિત્યમાં તાર્કિક આદર્શો, અવ્યવહારિક ગુપ્ત બેદો, ખીછું દુનિયા વિશે ગપ્પાં—અને બહુ બહુ તો તત્ત્વચર્ચા છે બીજું કંઈ નથી એવો જ મતે “પશ્ચિમમાં ચાલ્યો છે તે મત , મેક્સમુલરે પ્રસિદ્ધ કરેલ “ સંસ્કૃત વાંડ્-મય તો ઇતિહાસ ” “હિન્દુ શું શીખી શકે ” અને બુદ્ધના થોડા નિરાશાવાદના ઉતારા ને લીધે બંધાયો છે. હિન્દુનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ હજુ રચવાને વાર છે. જર્મનીના આલ્ફ્રેડ્-કેટની નોંધમાં જ હજુ પચીસ હજાર પુસ્તકો અપ્રસિદ્ધ રજાની યાદી છે તે સિવાય હજુ કેટલાંય નોંધવાં બાકી છે. પણ જે કંઈ જણાયું છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મનુષ્ય પ્રવૃત્તિનો દરેક પ્રદેશ, સંઘર્ષ, નાચવું, ચિતરવું, ઢોર ઉછેરવાં, બાગ કરવા, ઘોડા રાખવાથી માંડીને તે શૃંગાર, ચોરી, લડાઈ વડાણવડું હથિયાર બનાવવાં, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ સર્વ પ્રવૃત્તિનું સાહિત્ય મળે છે તો સંપત્તિશાસ્ત્ર રાજનીતિ, કાયદાનું સાહિત્ય તો મળે જ તેમાં નવાઈ શી ! આ સિવાય શુદ્ધ સાહિત્યના ગ્રન્થોમાં પણ રાજનીતિ વગેરે વિષયોની હકીકત મળી આવે છે. પણ રાજનીતિને લગતા વિષયો ખાસ સ્મૃતિશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્ર ધર્મસૂત્ર અર્થ-શાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના પણ છે. પુરોહીય વિદ્વાનોનું પ્રથમ ધ્યાન આ સ્મૃતિ ગ્રન્થોપર પડ્યું કારણ કે વારસાના દાવામાં તેમની જરૂર પડી. પણ સમાજ અને લોકસંઘ વિશેનું ખરું સાહિત્ય તેમની નજર બહાર રહી ગયું. પાલી સાહિત્ય પણ આ સંબંધી ઘણા પ્રકાર પાડે છે.

આ વિષયને ખાસ લગતાં પુસ્તકો અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર છે. અર્થશાસ્ત્રના ઘણા લેખકોનાં નામો કૌટિલ્ય આપે છે તે બધાં હાલ તો નષ્ટ થયાં છે. તે સિવાય બકત વિદુરને નામે એક નીતિશાસ્ત્ર અને વૈશંપાયનને નામે નીતિપ્રકાશિકા ચડ્યાં છે. સોમદેવનું નીતિવાક્યામૃત અને બોજનું ચુકિતકલ્પતરુ પણ નીતિના ગ્રન્થો છે. પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ સર્વમાન્ય એવો ગ્રન્થ તો હમણાં હાથ લાગેલો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનો છે. ખરી હકીકત તો આમાંજ છે. તેમ છતાં આશ્ચર્ય છે કે પ્રમાણભૂત પુસ્તક શુક્રનીતિ ગણાયું છે. આ નીતિના ઘણાખરા ગ્રન્થોમાં ચાલુ કાયદા સાથે લેખકે કલ્પેલી આદર્શ સ્થિતિનું મિશ્રણ થઈ ગયું છે અને તે સમયના ઇતિહાસના અભાવે દૃષ્ટના અને હકીકત બંનેને ચાળી કાઢવાં દરેક પ્રસંગે સુલભ નથી. પુરાતત્ત્વની વધારે શોધખોળ અને ખોદકામ પછી આ વિષય ઉપર વધારે પ્રકાશ પડશે.

પ્રકરણ ૮

હિન્દુ રાજનીતિમાં બંધારણ વિશે વિચારો

રાજનીતિમાં રાજ્યનાં સાત અંગો મનાયાં છે, ૧ સ્વામી, ૨ અમાત્ય, ૩ સુહૃદ્,

વિભાગથી વિષયનિરૂપણ કરે છે. આ ચર્ચામાં રાજ્યસભ્ય, રાજ્યનો અંતિમ ઉદ્દેશ ધર્મ છે તે, આની જાણ છે; દર અને બલિનું એકજ સમર્થન છે. રાજ્યને પદબ્રથ કરવાનું મંડળ વગેરે સંબંધી વિચારો પણ આમાં આવી જાય છે.

જેમ ધર્મોપદેશકો પોતાને અનુકૂળ અર્થ એરિસ્ટોટલમાંથી હાંસતા આવ્યા છે તેમ હાલના રાજકરણના વિચારકો પણ એજ પ્રાચીન ગ્રંથકારના શબ્દોમાંથી આધુનિક વિચારો દાઢે છે. આ ખૂલ છે અને આ રીતે પ્રાચીન ગ્રંથોનો અભ્યાસ ન થવો જોઈએ. અમે હાલના કોઈપણ રાજકીયમતના નિયમો કે સિદ્ધાન્તો આ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી હાંસવા માગતા નથી માત્ર એટલું જ બતાવવા માગીએ છીએ કે પશ્ચિમમાં જે માણસ સ્વભાવતઃ રાજકીય છે તેા પૂર્વમાં પણ તેવો જ છે. અને પૂર્વ વિશે એટલું વિશેષ જોવાનું છે કે અહીં રાજ્યસત્તા અને ધર્મસત્તા એવી એવડી સત્તાઓનો અમલ કદી ચાલ્યો નથી.

અકબરના મુસલમાન મંત્રી અબુલફઝએ આઈનીઅકબરી લખ્યું છે તેમાં હિન્દુઓના “વ્યવહાર” ઉપર પણ પ્રસ્તુત છે તેમાં તે સમયના ચાલુ રાજનીતિના વિચારો સમજાવેલા છે; તેમાં કશું છે કે રાજ્ય વિનિર્મીયુ હોવો જોઈએ. નાના ચતુર્થી પણ ઉપેક્ષા ન કરતી. રાજ્ય હમેશાં નિષ્કંટક રાખ્યા કરવું વગેરે આમાં. જર્મનોના આત્મરક્ષણના, રોમનાં તૈયારીના, ઓકોના દેશનિહાલના અને એવા ઘણા વિચારો પણ આવી જાય છે. મન્ત્રની શુભિ વિશે પણ કહેલ છે અને એવી શુભિ હાલ પણ દરેક રાજ્યમાં સચવાય છે. રાજ્યએ કોઈના વિશ્વાસ ન કરવો, દરેક પરરાજ્યથી ચેતતાં રહેવું, ખીજા પણ કૌટિલ્યના મંડળ સંબંધી વિચારો છે. પોતાની હદ ઉપરનો સામન્ત રાજ્ય તે ચતુર અને તેની પાસેના રાજ્ય તે મિત્ર એ વિચારો તેા હાલની સર્વ સુતેહો, મિત્ર રાજ્યો વગેરેમાં પણ રહેલા છે. અબુલફઝલ કહે છે કે ચાલ્સ કરતી તેા ધાન્ય લેવાના સમયે કરતી. નેપોલિયનની પણ આજ શુકિત હતી.

હિન્દી પ્રાચીન વિદ્યા વિશે વધારે હકીકત મળી ન આવે ત્યાં સુધી આપણે આ સાહિત્યનું વિવેચન માત્ર તાર્કિક દૃષ્ટિએ જ કરી શકીએ.

જ્ઞાન રદુઅર્થ મિલ કહે છે કે પ્રતિનિધિ રાજ્ય સત્તાને માટે સૌથી પ્રથમ એ જરૂરનું છે કે માણસો બધાં પોતાની જવાબદારી સમજતાં હોવાં જોઈએ અને રાજ્ય વ્યવસ્થા રહે તેને માટે પોતે સંભાળ રાખતાં હોવાં જોઈએ. કૌટિલ્ય અને શુકનીતિના કાયદાઓના પૃથકરણથી માલુમ પડે છે કે આ લક્ષ્ય તે રાજ્યના સમાજમાં હતું.

રાજ્યમાં વ્યકિત સ્વાતંત્ર્ય વિશે આપણે બે સંપ્ત વિરોધી મતો છે. એક બાજુ સમાજસત્તાવાદીઓ દરેક બાજતમાં રાજ્યની વ્યવસ્થા માગે છે બીજી બાજુ મિલ વગેરે કહે તેમ ચાલવા દેવાના સિદ્ધાન્તની તરફેણમાં હોઈ રાજ્યની દરમિયાનગિરી આજમાં આછી હોતી જોઈએ તેમ કહે છે. કૌટિલ્ય અને શુક આવા કેવળ તર્કવાદી નહોતા. ધર્મના પક્ષકારો હોઈતેઓ જેની જેની જરૂર પડે તે સર્વનો સમાવેશ રાજ્યના કાર્યક્ષેત્રમાં કરી શકે એમ તેઓ માને છે. સર્વ ધરણ માણસોને પેન્શન આપવું એવી દિમાયત આ

કહે છે, રાજકાર્યમાં જેમણે હાંડગી ખોઈ હોય તેમને મદદ કરવા મહાભારત કહે છે અને નિર્જાળ અને આર્તનું રક્ષણ કરવા કૌટિલ્ય કહે છે તેવીજ રીતે તે તુલશાનકારક માલતું વેચાણ અને નક્ષાખેરીપણું પણ અટકાવે છે. તેવીજ રીતે પશુઓનાં વેચાણ, દારુ જુગતું વગેરે સમાજને અસર કરનારા સર્વ વ્યવહારો રાજ્યની અનુમતિ સિવાય ન થઈ શકે એમ શુક લખે છે. રાજ્ય જ કાલતું કારણ છે એ સૂત્ર આ રીતે સકારણુ બને છે. શુક કહે છે કે રાજ્ય બંધતે મોટા નથી રાજ્યનું પદ મોટું છે. પ્રજાને રાજ્ય રાખવા તેણે પોતાના અગત્યદારોને પણ બચાવવા કરવા જોઈએ. રાજ્યએ ધર્મ અને ન્યાયની ખાતર ચારચક્કુ રહેવું જોઈએ. આ ચારે માત્ર રૈયનની અંદર અંદરની બાબત ન પહોંચાડે પણ રાજ્ય વિરુદ્ધની હમીકત પણ પહોંચાડે અને એ બંધારથી રાજ્યએ પ્રકૃતિની અપસન્નતાનું જે કારણ હોય તે ખસેડવું જોઈએ. શુક તો ત્યાં સુધી કહે છે કે રાજ્ય તો પ્રજાનો દાસ છે. તેણે નયઃ પ્રજામા મંત્રીઓની સલાહ લેવી જોઈએ. આ મંત્રીઓની સંસ્થાનાં મૂળ વેદજ્ઞાણથી મળી આવે છે. રાજ્યની સનાને તેઓ અમલમાં રાખે છે. શુક કહે છે કે રાજ્ય જેમનાથી બંધીતો રહે તે મંત્રીઓ સાથે. રાજ્યના દિવ્ય હક્ક જેવા પશ્ચિમમાં મનાવા છે તેના અહીં મનાયા નથી. રાજ્ય જે ધર્મ પ્રમાણે ન ચાલે તો તે દેવ નહિ પણ રાક્ષસ સમજવો એવા ઉદ્વેગો છે. એવા રાજ્યને મારી નાખવો એમ મહાભારત કહે છે અને તે પછી બીજા રાજ્યને પસંદ કરીને નીમવો એમ શુક કહે છે.

રાજ્યને જે કર બલિ અથવા ભાગ મળે છે તે રાજ્યના કામનો તેને મળતો બદલો છે. તે સમયને લીધે મળે છે. રાજ્ય જ્યારે ગાદીએ આવે છે ત્યારે તેને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડે છે. અને એ કામ બદલ નીતિશાસ્ત્રમાં રાજ્યને કર લેવાનો હક મળે છે અને એવા કર રૈયત ભરી શકે તેવી શક્તિ તેનામાં હોવી જોઈએ એટલી રાજ્યે સંભાળ રાખવી જોઈએ. નવાં ઔદ્યોગિક સાહસોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ અને શુક કહે છે કે સાહસમાં જોડેલી મૂડીનું બમણું ન ઉપજે ત્યાં સુધી તેના ઉપર કર ન લેવો જોઈએ. પરદેશી માલ પર દાણ નાખી સ્વદેશી વસ્તુનું રક્ષણ કરવાની પદ્ધતિ પણ કૌટિલ્યને જાણીતી હતી. લગાઈ જેવા પ્રસંગે ખાસ કરી પણ નાખી શકાય.

સુદક્ષોચન અને લગાયક જુસ્સો પણ આપણામાં ખૂબ ખેડાયેલો હતો. ગીતાના નિષ્કામ કર્મમાં પણ શીઠુંજી એજ ઉપદેશ આપ્યો છે. લગાયમાં મરવાથી સ્વર્ગ મળે છે એવી અહીં સામાન્ય માન્યતા છે. શુક તો બ્રાહ્મણોએ પણ લડવું જોઈએ એમ કહે છે. લડવું એ સર્વ નાનોની બ્રાહ્મણો સુદાંતી કરજ છે એમ મહાભારત ગૌતમ અને વસિષ્ઠ પણ કહે છે. અને કૌટિલ્યના લેખપત્રથી પણ લાગે છે કે બ્રાહ્મણો પણ લડવા હશે જો કે તે ક્ષત્રિયો કરતાં બ્રાહ્મણોને લડવાને માટે જોછા લાયક ગણે છે. પ્રાચીન ગ્રીકોની પેઠે હિન્દુઓ પણ શબોને સ્વાભાવિક દાસ માને છે તેવી રીતે લગાયમાંથી બાદ થયા છે. પણ આ સામાન્ય વિચારો પણ વીર્ય અને શક્તિ હોય તો ચદ્ર કે વૈશ્યની પણ આડા આપના નથી. શુક કહે છે કે સેનાપતિ ગમે તે ચાર વર્ણોમાંથી લઈ શકાય. મંત્રીઓની બાબતમાં પણ પ્રથમ બ્રાહ્મણ પછી ક્ષત્રિય અને પછી વૈશ્યને માટે પદપાત બતાવી છેવટે એમજ કહે છે કે માર્ગ શીઘ્ર અને શક્તિ જ જોવાની છે, જન્મ નહિ. બીજી દિશાની જગ્યાઓ

પૂરવાની બાબતમાં વધુભેદ તેથી પણ ઓછો મદદના દનો અને સાથે સાથે એ પણ બાબતું જોઈએ કે તે વખતના વર્ગો, વર્તિઓ, નાનો હાલના જેવી ચોક્કસ બંધાઈ ગમ નહોતી, આંતરણનો થઈ શકતાં.

પ્રકરણ ૯મું.

હિન્દુરાજનીતિમાં રાજ્ય સંબંધી વિચારો.

રાજ્ય સંબંધી વિચારો નીતિવિદોએ જે રીતે ક્યાં છે. રાજ્યના અને અરાજક જનપદ વચ્ચે ફરક શો છે? અને અરાજકતામાંથી રાજ્ય સી રીતે કેદમનું? બન્નેનો એક જ જવાબ તેઓ આપે છે કે “માતૃય-નાય.” પશ્ચિમના નીતિવિદો અરાજક સ્થિતિને પ્રાકૃતિક સ્થિતિ કહે છે. અને તેમાં સમગ્રો નજમાનો દેવો એમજ એમનું પણ કહેવું છે. બન્ને વિચારોનો ત્યાં એક જ મત થાય છે.

હિન્દુ દૃષ્ટીનીતિ જે મુખ્ય પાયા પર સ્થાયેલી છે (૧) મમત્વ અથવા સ્વામિત્વ અને (૨) ધર્મ. આ વિચારો ઉપરથી આખી રાજતત્ત્વની મીમાંસા થઈ છે. દૃષ્ટ ન હોય તો રાજ્ય નથી. આ સિદ્ધાન્તોનું નીચે પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરી શકાય.

૧. દૃષ્ટ ન હોય તો રાજ્ય ન હોય.

(ક) રાજ્ય ન હોય તો ધર્મ ન હોય.

(ખ) ધર્મ ન હોય તો સ્વામિત્વ કે માલીકી ન હોય.

દૃષ્ટ ગણનાનું મૂળ કારણ મનુષ્ય સ્વભાવમાં છે. દરેક સિવાય માણસ શુધિ સ્ત્રી શકતો નથી. હાલના અસ્વામિવાદીઓ આ વિચારની વિરુદ્ધ છે. પણ મુરોપના પણ આગમુધીના સર્વ વિચારોએ આજ વિચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. રાજ્ય એકે પોતે દૃષ્ટધર છે છતાં તે પણ દૃષ્ટને અધીન છે અને જે દૃષ્ટ પ્રજા પર પડે છે તેજ રાજ્ય પર પણ પડી શકે.

મમત્વ, જ્ઞાનથી માલીકીની પેઠે ધર્મ પણ રાજ્યને માટે આવશ્યક છે. રાજ્ય ન હોય તો ધર્મ ન હોય. કાંઈ પણ કારણથી એટલે કે સ્વનંતના નષ્ટ થવાથી કે રાજ્યકાન્તિને લીધે કે અનરાજકાલી રાજકીય સ્થિતિ બધે પડે તો ધર્મ પણ નષ્ટ થાય.

આ ધર્મ મનુષ્ય વ્યાપક શબ્દ છે, પૃથક્કરણ કરતાં તેના ઓછામાં ઓછા નીચે પ્રમાણે પાંચ અર્થો થાય છે.

૧. કાંઈ પ્રકારનો મોક્ષવાદ જેમકે હિન્દુ ધર્મ, યુસુફમાની ધર્મ વગેરે.

૨. પાપથી વંતરું તે, પુણ્ય, એટલે ચારિત્રમીમાંસામાં જેને સાફ કરીએ તે.

૩. કાયદો. રાજ્યે અમલમાં મૂકેલો કાયદો.

૪. ન્યાય.

૫. દરજ્જા, કર્તવ્ય.

રાજનીતિશાસ્ત્રમાં પહેલાં જે ઓળખું કામ નથી. એ કાદી નાખતાં એમ જલિન થાય છે કે રાજ્ય એટલે (૧) કાયદા આપનારી, (૨) ન્યાય આપનારી (૩) કર્તવ્ય દર્શાવનારી સંસ્થા.

દને ધર્મ એટલે કાયદા દરજ્જા લીધે જ રહી શકે છે. ત્યારે જો રાજ્ય ન હોય તો મનુરમ્ભિ, માનવમ્ભરમ્ભિ નંદરે રમ્ભિઓ પણ દોષ ન જ શકે. પણ એ રમ્ભિઓ શું કાયદા દના? દને કાયદા વિશે બે મતો છે તે બાબત નંદરે. એક તો મોખએ પણ

ધડના વિના માનવ સ્વભાવમાંથી સ્વાભાવિક રીતે હિંમત્વેલો અથવા લોકોમાં રિવાજ તરીકે ચાલતો કાયદો અને ખીજો રાજ્યે ધડેલો કાયદો. આમાંનો ખીજો વિચાર યુરોપમાં ૧૬મા સદીમાં જ સ્ફુટ રૂપે મૂકાયો. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ જન્મે વિચારો હતા. યાજ્ઞવલ્ક્યની સ્મૃતિમાં વિજ્ઞાનેશ્વર આ જોડે કહે છે. જૈનદારણ્યક-ઉપનિષદમાં ધર્મ એ જ સત્ય છે એમ કહ્યું છે. ગતુ કહે છે કે કાલા અને સમયે સંલિન પુત્રોએ જે આચાર પાળ્યો તે ધર્મ. યાજ્ઞવલ્ક્ય સદાચારને ધર્મ કહે છે. ડિમોસ્થિનિસે પણ આવું જ કહ્યું છે. પણ ધર્મ સંબંધી વિચાર, જેને કૌટિલ્ય રાજની આજ્ઞા કહે છે તેનો પણ કલ્પેન નારદ શુક વગેરેમાં છે. શુક કહે છે કે રાજાનાં શાસનોને પૂરેપૂરાં પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈએ. શાસનપત્રો વપર રાજાની મહેરછાપ તથા મિનિ પણ જોઈએ.

ધર્મ એટલે ન્યાય પણ રાજ્યમાં હોવો જોઈએ. મનુ કહે છે કે જે માણસો વચ્ચે તકરાર પડે ત્યારે સ્મૃતિઓ પ્રમાણે ન્યાય કરવો તે ન્યાય છે. શુક પણ એ જ કહે છે. એ જ રીતે રાજ્ય જ માણસોને સ્વધર્મ-સ્વકર્તવ્યમાં પ્રવર્તાવી શકે.

રાજ્યનું મૂર્ત અંગ તે રાષ્ટ્ર. રાષ્ટ્રમાં જે વિચારો આવે તે (૧) સ્થાપિત્ય (૨) પ્રકૃતિ કે પ્રજા. આ પ્રજા કેટલાએક સ્વાભાવિક વર્ગોમાં વહેંચાય તે વર્ગો. ચાર વર્ગો ગણાય છે પણ શુક કહે છે તેમ વર્ગો અસંખ્ય છે. મૂળ વર્ણનો વિચાર ચામડીના રંગ ઉપરથી આવ્યો હશે. હવે પ્રજાની જે દરેક વ્યક્તિને પોતાના વિદ્વત્તમાં કેટલીએક ભૂમિકાઓ છે તે આશ્રમો છે. એટલે પ્રજા હોય ત્યાં વર્ણાશ્રમો હોવાજ નોંધવો. અને ધર્મ એટલે એ વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે કર્તવ્ય કરવું તે.

રાજ્યનું ઔર્ધ્વ પરરાજ્યથી સ્વતંત્ર હોય તો જ ઔર્ધ્વ ગણાય એ પણ પ્રાચીન નીતિવિદો બલ્લુતા હતા. શુક કહે છે કે પરતંત્રતા જેવું જોડે ખીજું કંઈ નથી અને સ્વતંત્રતા જેવું મુખ્ય નથી. કૌટિલ્ય કહે છે કે પરદેશી રાજ્ય દેશને પોતાનું ગણવું નથી, તેને ગરીબ બનાવી દે છે, તેની સંપત્તિ ઘસડી નાંખે છે અથવા તેને વેપારના સાધન તરીકે ગણે છે. આ વિચારોને લીધે પરરાજ્ય સાથે કેવી નીતિ રાખવી એ વિચારો, આંતર રાજ્યનીતિ, અસ્તિત્વમાં આવી અને તે ઓછામાં ઓછી ઇ. સ. પૂ. ત્રીજા સદી જેટલી પ્રાચીન છે.

એક રાજ્યને ખીજા જે જે ગુણો સાથે સંબંધ હોય તે રાજ્યોનું એક મંડળ ગણાય છે અને તે મંડળને અંગે નીતિવિદોએ પોતાના વિચારો બતાવેલા છે. મંડલના વિચારમાં કેન્દ્રભૂત વિચાર વિજિગીયુ રાખેલો છે. વિજિગીયુની ભાવનામાં વિજય અને વિસ્તારની ઇચ્છા રહેલાં છે. દરેક વિજિગીયુએ મંડળમાં મુખ્ય જનતાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. તેને માટે તેણે સદાસદ્ રહેવું જોઈએ જોને આગળ વધવા પરને નીચો પાડવો જોઈએ. એ માટે મંડળની નીતિમાં ધર્મવિચારોને સ્થાન નથી. પશ્ચિમના આંતર-રાજ્યનીતિનું કૌટિલ્યસ પણ કહે છે કે રાજ્યો કાંઈ પણ કારણ સિવાય યુદ્ધ કરે છે અને યુદ્ધમાં કોઈ ધર્મની ગાંઠ રાખતા નથી. એક વિચારકો પણ એમ જ માનતા. આ ગાંઠમાં પૂર્વના નીતિવિદોને પશ્ચિમના નીતિવિદોથી તુલ્ય ગણવાનું કાંઈ કારણ નથી.

વિષયો આજે છે તેમાં આજ નીતિ નજરે પડે છે. મુખ્ય નીતિ એ છે કે શત્રુઓને અંદર અંદર લટાવવા. ત્યારે સર્વ રાજનીતિમાંથી નીચેના બે સિદ્ધાન્તો નીકળે છે.

૧. રાજ્યો પોતાની પ્રજામાં માતૃયન્યાય ન પ્રવર્તવા દેવો.

૨. મંડળમાં પાછો એજ માતૃયન્યાય પ્રવર્તે જ.

એટલે એક અનવસ્થામાંથી આપણે બીજી અનવસ્થામાં આવીએ છીએ. હિન્દુ રાજનીતિમાં આજ કંઈક છે.

આટલેથી જ રાજનીતિ અટકી પડી નહિ. આથી આગળ જઈ સાર્વભૌમ રાજ્યની બાવના ઉદ્ભૂત થઈ. યુરોપમાં આ બાવના ૧૪ મા સદીમાં અસ્તિત્વમાં આવી. હિન્દુઓમાં આ બાવના પ્રાચીન કાળથી હતી. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં પણ સાર્વભૌમ અને એકરાર થવાનો ઉલ્લેખ છે. આજ વિચારો ચક્રવર્તી, ચાતુરન્ત, સાર્વભૌમ, સમ્રાટ, આસમુદ્રક્ષિત્રીયથી પણ ફેલાયેલી છે. શુદ્ધનીતિમાં હવજ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે પાચરીઓ બનાવી છે. સામન્ત, માંડલિક, રાજ, મહારાજ, રચાર, સમ્રાટ, વિરાટ, અને સાર્વભૌમ. આ બાવના મુખ્ય યત્ન અને રાજમુખ્યતાની સાથે સંગઘ ધરાવે છે. દિગ્વિજયની અભિયાપાનું મળ આ કારણ હતું. અને રાજનીતિની અંતિમ નેમ એ જ હતી.

આ સ્થાપાયમા રીકા કરવાનો ઉદ્દેશ નથી. પણ સ્થાપાયથી 'યત્તા કેટલા એક વિચારોની નોંધ લેવી ઉચિત માનીએ છીએ. આ પુરાતત્ત્વ અભ્યાસથી, પૂર્વના અભ્યાસના કેટલાએક મંદો—જે સંપૂર્ણ મંદો પૂર્વ સ્વતંત્ર થવાને લાયક નથી એવા એક જ વિધાનને બંધે છે તે—મંદો તરીકે જાય છે. તે સાથે જ એજ મંદોના સદગામી બીજા મંદો—કે પશ્ચિમ ઇતિહાસના આદિથી જ રાજ કરવા સરળએવું હતું એ મંદો પણ ટપી શકતા નથી. પુરાતત્ત્વ સંશોધનમાં આટલું સંગઠનનું કામ પણ ઓછું અભવનું નથી. પણ આ ચર્તા બીજા મંદો બંધાઈ ન જાય એ સંભાળ રાખવાની છે. પૂર્વની પ્રગતિ અને પશ્ચિમની પ્રગતિ સરળ છે—માણસ છે એરલે દરજ્જે—સરળ હોય એમાં નવાઈ નથી. પણ એ મૂલ્યો એમ ન સમજાઈ જાયું તોછએ કે પૂર્વના ઇતિહાસની શોધખોળમાં પશ્ચિમના ઇતિહાસ જેવું પરિણામ આવે કે અતારી ચક્રીએ એટલે ઇતિહાસનો તાલો મળી ગયો. પૂર્વ પશ્ચિમ એક છે એ જ ઇતિહાસના શોધખોળનું ખેય છે એમ ન મનાવું તોછએ.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઇતિહાસ સમાન્તર લીટીએ ચાલ્યા છે એમ કહી શ્રી વિનયકુમાર સરકાર એક એવું પણ અનુમાન કાઢે છે કે પૂર્વ કે પશ્ચિમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અત્યારની તરીકે રિશ્તિનું કાંઈ પણ રીતે માર્ગદર્શક થઈ શકશે નહિ. આનો ક્ષિતિાર્થ એ થાય કે આપણા રાજકીય પ્રશ્નો મારે વિચાર કરવાની સામગ્રી પાશ્ચાત્ય દેશોની આધુનિક રિશ્તિના અભ્યાસમાંથી જ મળી શકશે—બીજા ચન્દોમાં આપણે આપણું બાકી તેમને પગલે પગલે ગાલીને રમવું તોછએ. આ સંપૂર્ણ અનુમાન સ્વીકારના પેદેલાં ગદ્ગદ વેગાં કરવાની આવશ્યકતા છે. આધુનિક રિશ્તિ નીતિ છે એ ખરું. પણ તેને પણ આપણે આપણા ઇતિહાસમાં સિદ્ધ થતી પ્રકૃતિ અનુસાર કોંઈક કરવાની છે. નહિ કે માત્ર પશ્ચિમના અનુકરણથી. એટલે અમે પૂર્વની વિચિત્ર પ્રકૃતિ છે અને તે પ્રકૃતિ નેના ઇતિહાસમાંથી આપણે વિચારી

ચોપાનીઆં

કનિષ્કની સાલ. 'કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા વો. ૧' ના પૃષ્ઠ ૩૫૫ પાના પર દેવામાં આવ્યું છે એમ. કનિષ્કના વારની સાલવારી એ હિન્દુસ્તાનના આખા ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે ગુચ્ચણ ભરેલો પ્રશ્ન છે, અને અત્યારે પણ એ પ્રશ્ન ઉકેલાયો છે એમ માગ્યે જ દેવાય. "૧૯૨૩ ના ઇન્ડિઅન એન્ટીક્વરી II એપ્રિલના અંકમાં પ્રો. જી. જોવીઓ દુબેલ આ સાલવારીના પ્રશ્નના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે અગત્યની માહિતી આપે છે.

'તક્ષિલા આગમના સર જહાન માર્શલનાં ખોદકામનો સંભાળપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી ઉપર્યુક્ત પ્રશ્ન વહેવાર પૂરતો ઉકેલાયો ગણાય એવો મત જણાવવાની હું રજા લઉં છું. તક્ષિલાના પ્રદેશમાં, ઇ. સ. ૪૫ માં ગ્રેન્ડોક્ષનીસ રાજ્ય કરતો હતો એમ માની લાઇએ તો ઈરાનમાં એતો વાસ્સ પેકોરેસ હતો પેકોરેસના વરામાં અશ્વવર્માનો ભત્રીજો સસસ તક્ષિલાનો હાકેમ હતો. ઇ. સ. ૬૪ માં એ જ પ્રદેશ મહારાજા કુશનના હાથમાં હતો. (પર્ષતાર શિલાલેખ).

સર જહાન માર્શલનાં તક્ષિલાનાં ખોદકામનો અહેવાલ (એકરકેવેશન્સ એટ ટેક્ષિલા. આર્કયો. સર્વે. ઇન્ડિયા. ૧૯૧૨-૧૩ પાનું ૧ એફએફ, અને એ ગાઇડ ટુ ટેક્ષિલા, કલકત્તા ૧૯૧૮) જે હું બરાબર સમજ્યો હોઉં તો ત્યાં કેટલાંક તફાવત સ્પષ્ટ પડે જડ્યાં છે જેમકે-(૧) ગ્રેન્ડોક્ષનીસનું પડ, સસનનું વગેરે, (૨) હમ્બુઝ તથા કુન્નુલ-કાશીસીસનાં પડ, અને (૩) વીમા-કાશીસીસનું પડ. જે કાળમાં કુન્નુલ-કાશીસીસ અને હમ્બુઝના જ સિકાઓ ચાલતા હતા તે પછી એનું પડ બંધાવાને ઘણાં વર્ષો થયાં. અને પછી વીમા-કાશીસીસના સિકાઓનું ચલણ થતાં પણ લાંબો કાળ વીત્યો હશે.

પરંતુ આ પૂરતું નથી. એક અતિ મહત્વની જાગત પર ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક છે. વીમા-કાશીસીસના રાજ્યનાં અમુક વર્ષો પછી એકાએક સરકપ નામનું ગામ તળેણું બદલાયું છે. હકીકત એ છે કે સરકપમાં વિમા-કાશીસીસનાં તથા એતી પહેલાં યમ ગયેલા સર્વ રાજાઓના સિકા જડ્યા છે. પરંતુ એની પાછળના રાજાનો એક પણ સિકકો સરકપમાં કદી જડ્યો નથી.

વળી સર જહાન માર્શલ બહુ એક અગત્યની ટીકા કરે છે કે 'સોટરમેગસનો એક પણ સિકકો સરકપમાં જડ્યો નથી.' આ ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનમાં સોટરમેગસના સિકાઓ ટેકાણે ટેકાણે મળી આવે છે અને એની સાલ કનિષ્કના પહેલાના સમયની છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરકપ તબક્કા પછી ઘણાં વર્ષો પછી કનિષ્ક ગાદીએ આવ્યો, વળી તક્ષિલાના ખીજે કોઇ ભાગમાં એટલે કે ચીરસ્તુપ આગળ વીમા-કાશીસીસ, સોટર મેગસ, કનિષ્ક વગેરેના સિકાઓ પુષ્કળ મળી આવે છે. હુંકમાં ઇ. સ. ૬૦ની લગભગમાં તક્ષિલા કુશનોના હાથમાં આવ્યું અને એ સાલથી (૧) કુન્નુલ અને હમ્બુઝ (૨) વીમા-કાશીસીસ (૩) સોટર મેગસ અને (૪) કનિષ્કના સિકાઓનો સમય ગણવો જોઈએ. આમાંના દરેકનો

૭. નો એટલે કે કુલનો ઉત્તરે દિંદુરત્તાનમાં આવ્યા તે પછી માત્ર ૧૮ વર્ષ પછીનો ગણતો અસંભવિત અને છે.

આપણે જો હવે તે વખતના કેટલાંક કોનરકામની શૈલીનો વિચાર કરીએ તો આપણે કહેવું જોઈએ કે કનિષ્કની કલા એ ગ્રીસો-બુદ્ધિસ્ટ કલાનું એટલું બહુ હીન સ્વરૂપ છે કે તેનો નિર્માણ કાળ ઈ. સ. નો પહેલો સદી ગણવો અસંભવિત છે. સર જ્ઞાન માર્શલે કનિષ્કની શૈલીને સાચી રીતે હમકી પદવી આપી છે. (કિમ્બીલ હાસ્ટરી પૃ. ૧ પા. ૬૪૮).

આથી કરીને કનિષ્કનો સમય ઈ. સ. બીજી સદીનો પૂર્વાર્ધ હરે છે, અને શકસંવતનો શરૂ કરનાર પણ એ નથી જ. ત્યારે એ સંવત કોણે ચલાવ્યો? આ સંવતના જુનામાં જુના ખાત્રિવાળા લેખો રદદામનના રાજ્યના વખતના છે અને એમની સાલ શક સંવત યાવતની છે. રદદામનનો વંશ તેના દાદા ચરતને સ્થાપ્યો હતો અને ચરતનનો પૌત્ર શક સંવત યાવતમાં રાજ્ય કરતો હતો. એટલે એ સંવત ચરતનના વારામાં ચાલુ થયો એ નક્કી છે.

ચરતન એ વંશનો આદિ પુરુષ હતો અને શક સંવત પણ તેજીન સ્થાપ્યો એમ કમુત્ત કહેવું એ સૌથી જરામાવિક અનુમાન છે. આ અનુમાન પ્રમાણે ચાલવાથી દિંદુરત્તાનનો 'તિલાસ તદ્દન સ્વપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે-ઈ. સ. ના પહેલા સદીના પૂર્વાર્ધમાં જોન્ડોશરીસનું ત્યાગ સામ્રાજ્ય હતું. પૂર્વ ઇરાનનું પદ્મવ રાજ્ય, કામુત્તનું ચરતનનું રાજ્ય તથા પંજાબ રાજ્યના અને મદારાષ્ટ્રના શરૂઆતનાં એમાં સમાવેશ થતો હતો. આ સામ્રાજ્ય ઇ. સ. ૬૦ માં પડી બાગું અને ત્યારે કુદરતે એ પંજાબનો કમળને લીધો ત્યારે દક્ષિણનરેશ ગૌતમીપુત્ર શાનકર્ણુએ શકો, ચરતો તથા પદ્મવેતો નાશ કર્યો અને મદારાષ્ટ્ર કાઠીઆવાડ અને માળવા તાણે કર્યો. નામિકનો પ્રસિદ્ધ શિક્ષાલેખ ગરાગર આ જ વાત જણાવે છે (ઇ-સ. નં. ૨ એપિ. ૬-૬, વો. ૭. પા. ૬૧) "ગૌતમીપુત્રે શકો, ચરતો તથા પદ્મવેતો નાશ કર્યો અને પોતે સૌરાષ્ટ્ર, અકરવન્તી ગગેરેતો રાજ્ય બન્યો. દક્ષિણ નરેશની કિલ્લેન અને કાઠીઆવાડની ઉપરુક્ત છત્ર રક્ત હંમણી જ હોઇ શકે. ઇ. સ. ૭૮માં ચરતન માળવા અને સૌરાષ્ટ્રનો રાજ્ય થયો અને તેજીનની માઠી તથા શકસંવત નામનો નવો શનક ચલાવ્યો."

ચુ.

૧ સારનાથનો અમરોલ વાલો શિક્ષાલેખ (એપિ. ૬-૬, વો. ૮ પા. ૧૭૧) ને આગામી પ્રાચીન લખાણો છે તેનો મી. આર્થર વેનિસે ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે. એ શિક્ષાલેખ ૨૦૦ની સાલમાં લખાયો એમ પણ જણાશે. જો કે એમ ધારે કે આમાંની એક સાલ વિદ્યમ સાલ છે અને બીજી-દિંદુરત્તાન સાલ છે તો ઇ. સ. ૧૫૧ (વિક્રમ સંવત ૨૦૫) એ કનિષ્કની આગામી સાલ થશે અને તેજીનની સાલ ઇ. સ. ૧૧૧ થશે.

૨ કાલિ જોના રાજ્ય પદેવાં (પા. ૫) આલસા થયેલી કામુલની ખીજમાં પણ એનું રાજ્ય હતું એ બાબત જોના સુખ્ય ને ૧ મેસને રોમી કાલિસા સિકાના મોટા જવાથી સાબિત થાય છે. (કેમ્બ્રીજ ઇસ્ટર્ન એશિયા વો. ૧ પા. ૫૦૧)

મીથીક મોસાયટીના ત્રેમાસિકના એપ્રીલ ૧૯૨૩ના અંકમાં રંગસ્વામી સરસ્વતી બી. એ.નો 'ભારવિ અને દણ્ડીનો સમય અથવા પદ્મવ સમયના સાહિત્યનો ઇતિહાસ' એ વિષય ઉપર લેખ છે. લેખ બહુ જ અન્યસ્થિત રીતે લખાયો છે પણ તેમાં કેટલીક નવીન માહિતી હોવાથી તેનો સાર આપ્યો છે.

મદ્રાસ એરીઅન્ટલ મેન્સ્યુસ્ક્રીપ્ટસ લાયબ્રેરીના ક્યુરેટર અને તેમના સહાયકે 'અવન્તી સુન્દરી' નામનો એ ગ્રંથ શોધી દહાડ્યો છે. આ ગ્રંથ ચમ્પૂ છે અને દણ્ડીના શ્લોકો છે. ગ્રંથના ૧૪૮ છ પરિચ્છેદ જ જણાયા છે. પહેલા પરિચ્છેદમાં દણ્ડીના વંશનો તથા જે પરિસ્થિતિમાં ગ્રંથ લખાયો તેનો અહેવાલ છે. તેનો માર આ પ્રમાણે છે.

ઠાંનીપુરીમાં સિંહવિષ્ણુ નામનો પદ્મવ વંશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે સખામાં એકો હતો તે સમયે એક ગાન્ધર્વ આવી તેની સમક્ષ નીચેની આર્યા ગાઇ

દનુજપતિહૃદયભૂધરવિભેદવિજ્ઞાતશક્તિનલકુલિશમ્ ।

જગદુદયહેતુવિષ્ણો રવતુ વ્રપુર્નારસિંહ વઃ ॥^૧

(દાનવોના પતિના હૃદય-પર્વતને તોડવામાં જેના નખતજની શક્તિ જણાઇ છે તે, -રાગતના :

હૃદય હેતુ વિષ્ણુનું નરસિંહાવતરણું-સરીર તમારું રક્ષણ કરો !)

રાજાએ પુછ્યું 'આ વર્ણુ-પદ્ધતિ કોણે નિમાર્ણુ કરી છે ?' ગાન્ધર્વે જવાબ આપ્યો 'સાંભળો પશ્ચિમોત્તરપ્રદેશમાં આનન્દપુર નામનું નગર છે. ત્યાંથી કૌશિકગોત્રનું એક કુટુંબ અચલપુર આવ્યું.....આ કુટુંબના નારાયણસ્વામી નામના માણસને દામોદર નામે પુત્ર થયો. " તે મેઘાવી કવિ, વિદ્વાન, ભારવિએ " વિષ્ણુવર્ધન નામના રાજાની ઐત્રી કરી. રાજા એક સમયે મૃગયા કરવા ગયો ત્યારે તે તેની સાથે ગયો હતો. ત્યાં તેને માંસ ખાવાની ૧૨૪ પડી. આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવા તે તીર્થયાત્રા કરવા ગયો. હાલ તે દુર્વિનીન નામના રાજાની હાથે રહે છે, તેણે આ આર્યા રચી છે.'

સિંહવિષ્ણુરાજાએ તેને અનેક આદરપૂર્ણ નિમન્ત્રણો મોકલી પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે આવી રાજાને અનેક સુખાપિતાથી સંતુષ્ટ કર્યો.

કવિને ત્રણ પુત્રો હતા. તેમાંથી વચલા મનોરથ નામના પુત્રથી વંશવૃદ્ધિ થઈ. આ મનોરથો ત્યાર પુત્રો હતા. તેમાંથી વીરહતને ગૌરીનામની સ્ત્રીથી દણ્ડી નામનો પુત્ર થયો. દણ્ડી માતૃપિતાથી આગ્રપણમાં વિદુક્ત થયો પણ એ "સરસ્વતી અને શ્રુત"થી યુક્ત થયો. નગરમાં પરચકનો ઉપદ્રવ થતાં તે નગર છોડી ચાલ્યો! અનેક આશ્રમોમાં બળુતો અને પુણ્ય મરણ્યો જોતો તે બહુ દિવસ પ્હાર રહ્યો. ઉપદ્રવ શાન્ત થતાં રાજાએ એને પાછો બોલાવ્યો.

આ પછી 'અવન્તી સુન્દરી કથા' કેવા પ્રસંગે લખાઇ તેનું વર્ણન છે.

આ અહેવાલ પ્રમાણે ભારવિનું નામ દામોદર થયું જણાય; અને તે દણ્ડીનો પિતામહ થયો. કહેવાય. દામોદર-ભારવિના સમકક્ષીન રાજાઓ-વિષ્ણુવર્ધન, દુર્વિનીન અને સિંહવિષ્ણુ.-

૧. આ શ્લોક કિરાતમાં મળતો નથી.

દુર્વિનીતના અનેક તાત્પર્યના મળ્યાં છે. તેમાં તેને—“શબ્દાદ્યતારકારદેવમારતી નિચ્છદ્વૃદ્ધત્કયઃ કિરાતાર્જુનીયપંચદશમર્ગટીકાકારદુર્વિનીતનામા ” એટલે કે શબ્દાવતાર નામના વ્યાકરણનો રચનાર, જૂદકથા ને સંસ્કૃતમાં લખનાર, અને કિરાતાર્જુનીયના પંદર મર્ગનો રીકાકાર—કેલો છે. આ દુર્વિનીત ‘ગંગ’ વંશનો હતો. આ નામનો દક્ષ આ એક જ રાજા હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં જણાવેલો છે, એમ શ્રી રંગસ્વામી કહે છે. આ રાજાના કેટલાક લેખોમાં શબ્દાવતારના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ જૈન વૈયાકરણ પૂજ્યપાદને જણાવ્યો છે. આ આચાર્ય તેના ગુરુ હતા.

શ્રી રંગસ્વામીના મન પ્રમાણે વિષ્ણુવર્ધન પુલકેશી-બીજનો બાઈ હતો. તે શિલાલેખોમાં કુબર વિષ્ણુવર્ધન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

દસે બારવિના સમય વિશે પશ્ચિમના ચાતુર્ય રાજા પુલકેશી બીજના ઇ. સ. ૬૩૪ ના શિલાલેખમાં પ્રચલિતર રવિશીર્ષિને “કવિતાધિતકાલિદાસમારધિકીર્તિઃ” કહેલો છે. આ ઉપરથી બારવિ તે પહેલાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ નિર્વિવાદ છે.

શ્રી રંગસ્વામીએ ઉપર જણાવેલા રાજાઓના સમયનો પોતાના લેખમાં નિર્દેશ કર્યો ન હોવાથી મો. કુબરીમ્મના દર્શિયુના ઇતિહાસમાંથી તે નોંધીએ છીએ. મિંહવિષ્ણુનો સમય ૫૭૫-૬૦૦, અને દુર્વિનીતનો ૬૦૧-૬૫૦. આ ઉપરથી એટલું અનુમાન કરી શકાય કે બારવિ હજી સંક્રાંતિ બીજના ચતુર્થમાં થયો હશે.

કાવ્યાદર્શના બીજા પરિચ્છેદના ૨૭૭મા શ્લોકમાં ‘રાજવર્મા’ કે ‘રાવર્મા’નો કુદ્દેખ આવે છે. શ્રી નરસિંહાચાર્ય આ રાજાને અને રાજસિંહ નરસિંહવર્મા-બીજને એક ગણે છે. તે ઉપરથી દર્શિના સમય માત્રા સંક્રાંતિ ઉત્તરની પચીસીમાં મુકાય છે.

પરંપરા પ્રમાણે દર્શિએ પણ ત્રણેય રચ્યા કહેવાય છે. તેમાં કાવ્યાદર્શ, અને દશકુમારચરિત પ્રસિદ્ધ છે. પણ દશકુમારચરિતના કુર્ત્વ વિશે મનજો છે. કાવ્યાદર્શમાં દર્શિએ કાવ્યનો જે આદર્શ કહેલો છે તેવાથી દશકુમારચરિત બહુ જ દલકુ’ હોવાથી શી. આગાશે દશકુમારચરિતને કાવ્યાદર્શકાર દર્શિનું હોવાની ના પાડે છે. આ મત સાથે શ્રી રંગસ્વામી સંમત થાય છે. તેઓ દશકુમારનું રચાન ‘અવન્તીમુન્દરી’ ને આપતા માને છે. કારણકે તેમના મન પ્રમાણે, એમાં કાવ્યાદર્શનો આદર્શ ચુદ્ધ રીતે સચવાયો છે.

દર્શિના ત્રિજા પ્રંય વિશે આ પ્રમાણે કહવાની કરી છે. મદ્રાસ લાયબ્રેરીમાં બોન્નરેશિય ‘શ્રંગારપ્રદાય’ નામના મન્થની પ્રત છે. તેમાં અનેક ઉનાચઓ લીધા છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે દર્શિએ ‘દ્વિસન્ધાન’ નામનું એક કાવ્ય રચ્યું હશે. આ મન્થના પ્રતોક શ્લોકમાં રામાયણ અને મદાબારના જગાનો વર્ણવ્યા છે.

૨

એનાદસ એક ધી બાંદરકર ઇન્ડીયનપુટના ૧૯૨૨-૨૩ ના જન્યુઆરીના અંકમાં ‘નારદનાં બક્તિમુનો અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ વિશેના પોતાના લેખમાં શ્રી પી. કે. મોડે જન્મે ત્રયોબી બાપા અને વિગારની સરખામણીનો અભ્યાસ કરી નીચેનાં અનુમાન પાંચે છે:

(૧) ગીતામાં ચર્ચેલા લગભગ ત્રણ મિશ્રાંગોનો નારદનાં મુનોમાં મધ્ય આગળે નીમેજો જે

(૨) કેટલાંક સૂત્રો તો ગીતાના જ શ્લોકોને સૂત્રની સંક્ષિપ્ત ભાષામાં ફેરવી રચેલાં છે.

(૩) દાખલા તરીકે 'છપનમુ' સૂત્ર લાગુતું ગીતાના સાતમા અધ્યાયના ૧૬મા શ્લોકમાંનું 'આર્તાદિભેદાત્' વાળું વચન યાદ લાવે છે. આનો એવો અર્થ થાય છે કે સૂત્રકારને ગીતાનો એટલો બધો પરિચય હતો કે એને એનું નામ દેવાની જરૂર લાગી નથી. એણે એમ ધાર્યું જણાય છે કે 'આર્ત' 'શન્નદ્વુ' કથન માત્ર વાંચક યા વીવાચ્યોને ગીતાના સાતમા અધ્યાયનાં મોળામા શ્લોકનું સ્મરણ કરાવશે.

(૪) ગીતાનો સાર્થકાલી સ્વભાવ નારદનાં સૂત્રોમાં દેખાતામાં આવતો નથી; જો કે એના પ્રેરના વિષયવિષયન પૂરતું ગીતાનું દેવું એને માથે ધાતું છે. એણે કેવળ તર્કની દૃષ્ટિએ ભક્તિની આવનાતું વિવેકપૂર્વક પૃથક્કરણ કર્યું છે.

(૫) ત્યાશીમા સૂત્રમાં શાન્તિક્ષે ગીતાનો સંબંધ ટાક્યો છે. માત્ર એટલા ઉપરથી પણ આપણે નિર્ભય થઈ અતુમાન બાંધી સદીએ કે શાન્તિક્ષેના સૂત્રો ગીતા, પછી રચાયાં છે; આગળ જન્મ્યે તો નારદનાં સૂત્રોમાં શાન્તિક્ષેનું નામ આવે છે. એ ઉપરથી ક્ષણિત થાય છે કે નારદનાં સૂત્રો ગીતા પછીના સમયમાં રચાયાં છે એટલુંજ નહિ પરંતુ શાન્તિક્ષેસૂત્રની પણ પછી રચાયાં છે.

(૬) નારદસૂત્રો અને ગીતા જન્મેની ભાષાના મળતાવડાપણુના પ્રમાણુ પરથી તથા છપનમા સૂત્રમાં ગીતાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય આવે છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે કે બન્ને પ્રયો અન્ય સામાન્ય પ્રયોના આધારે રચાયા હોય એવો સંભવ નથી.

(૭) ભક્તિ ઉપદેશનાર અનેક ઉપદેશકોનાં જેમાં નામ આવે છે એ ત્યાશીમું સૂત્ર 'જનજલ્પનિર્મયાઃ' એ વચનનો પ્રયોગ કરે છે. આ પરથી એવી સૂચના મળી શકે કે ભક્તિમાર્ગ જે હજી ખીલતો હતો તેની ઉપાડી હાંસી નહિ તો ટીકા તો લોક કરતા હશે. ખામિન જ એ ત્યારે સર્વમાન્ય લોકિક સંપ્રદાય નહોતો.

(૮) નારદસૂત્રો ભક્તિમાર્ગીઓને મિતભાષી અને સ્પષ્ટવક્તા ગોમિયાની મરજસારવા રચાયાં હશે.

(૯) એકવીસમા સૂત્રમાં ટંદાલનની ગોખીઓનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે તે બતાવે છે કે એ વખતે ગીતાના મૂળ કૃષ્ણની કથા વિકાસ પામી ગઈ હતી. એ જ પ્રમાણુ હાસડ અને ત્યાશીમાં સૂત્રમાં 'દાન્તાસક્તિ'નો આદર્શ દર્શાવાયો છે તે જણાવે છે. કે ભક્તિનો એક નિયમિત સંપ્રદાય ચાલ્યો હતો અને 'ભક્તિ'નું વિવેકપૂર્ણ પૃથક્કરણ ઘણું આગળ વધ્યું હતું.

(૧૦) આડત્રીસ અને ઝોગણુચાળીસમા સૂત્રમાં નારદ સત્સંગનું તત્ત્વ દાખલ કરે છે તે ભક્તિમાર્ગના કેટલો વિકાસ થયો હતો તે સૂચવે છે. કેટલાક આવા મદા પુરો એ વખતે હોવા જોઈએ. અને ઈશ્વર અને મનુષ્યનો મેળ કરી આપનાર તરીકે આવા માણુઓનો સંગ કરવાની આવશ્યકતા નારદ સૂત્રો સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે.

(૧૧) નારદે પોતાના સૂત્રોમાં (૨૧, ૨૩, ૩૧, ૩૨, ૫૨) વાપરેલા દાખલાઓ અને ઉપમાઓ તદ્દન અપૂર્વ છે અને ગીતામાં એવું કંઈ છેજ નહિ.

(૧૨) કેટલીક જગ્યાએ નિરોધ (મ. ૮), અનન્યતા (મ. ૧૦), 'ગૌણી' (મ. ૫૬) એવી કેટલીક પરિભાષાની ચોક્કસ સમજૂતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે. આ જરૂર નિરૂપકારક છે.

(૧૩) છેવટે 'મુકાસ્સાદનવત્' (સ. ૫૨) વડે ભક્તિનું ગૂઢ અને અંતર્ગામી સ્વરૂપ આપણને દેવા જેવું થાય છે. આગળ આપણને હિપ્પેશ આપવામાં આવે છે કે એ સ્વયંસ્પષ્ટ દેવાથી એને ન્યાય કે પ્રમાણની જરૂર નથી (સ. ૫૯). મિયા વિવાદને છેડા નહિ દેવાથી એવો વિવાદ કરવો નકામો છે. (સ. ૭૪, ૭૫) શુદ્ધિજન કરતાં શ્રદ્ધાજન વડે છે એ નારજીવોનું મુખ્ય કથન છે અને ખીતાનું મુખ્ય સ્વરૂપ 'જ્ઞાન' છે 'કર્મ' છે કે 'ભક્તિ' છે એ વિશે પંડિતો વિવાદમાં પડે પણ નારદ મુદ્રા શકાય એટલો બધો ભાર મુદ્રાને કંદે છે કે 'મન્નિરેય મરીચમ્ની' (મ. ૮૧).

ચુ.

ચિત્રપરિચય

-૧૬૫૧૨૨-

વડનગરમાં બે ગોરા કીર્તિસ્તંભો છે. તેમાંના એકનું આ ચિત્ર છે. શહેરની ઉત્તરે કોટની બહાર તે આવેલા છે. જાને સ્તંભો લગભગ સરખા છે અર્ધાઆ આધી છે તે વધારે મુશ્કિલ છે. આ જાને સ્તંભો કોઈ મદાનુભંદિરના દરવાજાને શબ્દમારના હશે. ત્યાં ત્યાં મંદિરનાં બીજા કાંઈ ગિરો જણાતાં નથી.

આ સ્તંભો કેવળ રાત્રા અને ખીજા કરકરના પત્થરના બનાવેલા છે. તેમાં સીમેન્ટ કે એવો કોઈ પદાર્થ વાપર્યો નથી. સ્તંભો મજાનૂત અને ચિત્રરચાથી બને માટે 'ખાં' સારી રીતે પદોળા રાખવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક ખીજો ચેરવેર '૫૩' ચેરસ શીટ છે.

કીર્તિસ્તંભની રચના ખાસ કરી બન્યતાનો ખાવ કલ્પન કરે છે. પ્રત્યેક અવયવમાં જાળ અને સ્પર્શ દેવા છતાં કેમળતાનો અભાવ નથી. તોરણ કે જે અર્ધાઆ કેવળ આજીવજીવે છે તે તેની દગિત મનોહરતાથી ખાસ ખ્યાન ખેંચે છે. સં.

મુધાનો.

ખા. ૪૨૧. લી. ૧૩ માં 'ગોત્તનવત્' ને જાહે 'ગોત્તવત્' વાંચો.

ખા. ૪૨૨. લી. ૧૨ માં 'જુગત્તવત્' ને જાહે 'જુગત્તવત્' વાંચો.

નોંધ

ગયા સત્રની જેમ 'આદ્ય સત્રમાં સોમવાર, ગુરુવાર અને શુક્રવારે પંડિત સુખલાલજી 'વાત્સ્યાયનભાષ્ય' અને મંગળવાર, ગુરુવાર અને શનિવારે અધ્યાપક કેસરજી 'મન્નિઝમનિકાય' શીખવે છે. સમય સાંજના ૫ થી ૬. સ્થળ પુરાતત્ત્વ મંદિર.

*

*

*

*

*

*

પ્રીન્સીપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે 'વસન્ત' ના આદ્ય વર્ષના ચૈત્ર માસના અંકમાં અને તેઓશ્રીએ ગૂજરાતમહાવિદ્યાલયમાં ચાલુ સત્રના પ્રારંભમાં આપેલા બાપજીમાં પુરાતત્ત્વ મંદિર વિશે જે સારાં વચનો કહ્યાં છે તે માટે અમે તેઓશ્રીનો આભાર માનીએ છીએ. તેમણે બતાવેલી બાબતો તથા કરેલી સૂચનાઓ માટે પણ અમે તેમના એટલાજ આભારી છીએ. એમની સૂચનાઓનો મથાથોગ્ય ઉપયોગ કરવાનો અમે ચૂકિશું નહિ. આ પ્રસંગે અમે તેઓશ્રીને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓની સહાનુભૂતિ સૂચના કરવામાં જે પર્યાપ્ત ન થતાં મંદિર માટે આ દિશામાં પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવા સુધી પહોંચે.

મંદિરનું કાર્ય રાષ્ટ્રવિદ્યાલયને ઉપકારી થતા બાબત મંદિરની જે બાબત બતાવવામાં આવી છે તે વિશે અમે જણાવવાની રજા લઇએ છીએ કે તેઓશ્રીનો અભિપ્રાય અપૂર્ણ માહિતી ઉપર ગંધાએલો છે. અત્યાર સુધીમાં મંદિરે જે કાંઈ થોડું થાણું કામ કર્યું છે તેમાં રાષ્ટ્રવિદ્યાલયને ઉપયોગી થવાય એ દૃષ્ટિ હંમેશા રાખવામાં આવી છે. આ બાબતનો ઉદ્દેશ પુરાતત્ત્વના પહેલા અંકમાં (પા. ૪) પુરાતત્ત્વમંદિર વિશેના લેખમાં થી કાઢેલકરે કરેલો છે. પુરાતત્ત્વમંદિર અન્ધાવલીમાં જે આઠ પુસ્તકો આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાંથી ચાર-પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ, પાલીપાઠાવલી, ઉપનિષદપાઠાવલી અભિધમ્મત્સંગ્રહો- પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. અને તે પ્રમાણે તેનો મહાવિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમમાં ઉપયોગ પણ થાય છે. આર્યવિદ્યાન્યાયાનમાળા અપાવવામાં અને પ્રસિદ્ધ કરવામાં પણ તે જ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. શુદ્ધિલીલાસારસંગ્રહ, પ્રાચીનસાહિત્ય અને તહેવારોનો ઇતિહાસ-આ મનો પણ વિદ્યાપીઠમાં ચાલતા અભ્યાસને ઉપયોગી છે આ સાથે તે મનો જનકે પ્રગતે ઉપયોગી થાય એ ઉદ્દેશ પણ રાખવામાં આવ્યો છે. અધ્યાપનકાર્યમાં પણ મંદિર તરફથી મહાવિદ્યાલયને બનતી મદદ કરવામાં આવે છે.

વિજ્ઞાપિત

આ અંકથી 'પુરાતત્ત્વ' નું પહેલું વર્ષ પૂર થાય છે. આખા વર્ષમાં '૬૦' કોર્મ એટલે ૪૮૦-પાના આપવાનું અમે જાહેર કર્યું હતું. 'પુરાતત્ત્વ' ના ચારે અંકો બેતાં જાણીએ કે અમે ૪૭૮+૬ અને અર્થશાસ્ત્રના અનુવાદના ૨૪ પાનાં મળી કુલ ૫૦૨ પાનાં એટલે કે ૬૩૩૬૦ કોર્મ આપ્યાં છે. તે ઉપરાંત 'પુરાતત્ત્વ' ના પુંડા ઉપર પ્રાચીન શિલ્પના પશુ ચાર જનમ નમુના આપ્યા છે. કાગળો અને છપાઈપણુ સારા આપવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે.

લેખોની પ્રામાણિકતા અને ગુણુ દોષ વિશે અભિપ્રાય જાંખવાનું અમે અમારા વિદ્વાન વાંચકોના માથે ઝોડી દર્શાવે છીએ.

દરે-પુરાતત્ત્વના વાંચકોને અમારે જાણાવવું જોઈએ કે આદકોના લવાજમથી ત્રેમાસિકનું ખર્ચ પૂર થતું નથી. વિદ્યાર્થીક આવું ત્રેમાસિક ચર દરાવવાનું સાદસ કઠારી શકે પણ નમારી તેા કોકો જ શકે. આ માટે અમે અમારા વાંચકોને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ બાહતવર્તની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ માટે મમતા ધરાવના લોકોમાં 'પુરાતત્ત્વ' નો વધારે ફલાતો દરવામાં બનતી મદદ કરે. પુરાતત્ત્વનો પ્રત્યેક વાંચક જે ત્રણ ત્રણ આદક તમારી આપે તેા પણ ખસ વશે.

પુરાતત્ત્વને દેવનાગરી લિપિમાં છાપવા માટે કેટલાક દક્ષણી, જંગાળી, હિન્દી તથા ગૂઝરાતી વિદ્વાનોએ અમો આશ્રય કર્યો છે. અમે પણ એ આવશ્યકતા સ્વીકારીએ છીએ. પણ અમદાવાદમાં ગૂઝરાતી કરતાં દેવનાગરી છાપવાનું ખર્ચ ઘણું બારે પડે છે. તેથી જ્યાં મુંથી અમને આદકોનો સારો આશ્રય મળે નહિ ત્યાં મુંથી અમે એ ખર્ચ કુઠારી શકીએ નહિ. અમે આશા રાખીએ છીએ કે 'પુરાતત્ત્વ' ને અમારા વાંચકોની મદદથી થોડાં વખતમાં દેવનાગરીમાં છાપવાને અમે શક્તિમાન થઈશું.

જે વિદ્વાનોએ લેખો લખી પુરાતત્ત્વને પોષ્યું છે તેમના અમે અત્યંત આભારી છીએ. અમે તેઓને અને ગૂઝરાતના સમસ્ત સાહસરજને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ થોડપ લેખો મોકલી 'પુરાતત્ત્વ' નું મોરવ વધારશે.

જાહેર ખબર.

'પુરાતત્ત્વ' ના બીજા વર્ષનો પહેલો અંક મહાત્મા ગાંધીજીની પંચાવનમી જન્મતિથિ બાદરવા વર. ૧૨ ને દિવસે ૭દાર પડશે. અમારા આદકો જેમ અને તેમ જલદી બાદરવા મદીના પહેલાં લવાજમ-૨.૫-૮-૦-બરી દેશે એવી આશા રાખીએ છીએ. જેઓનું લવાજમ નહિ આવ્યું હોય તેમને 'પુરાતત્ત્વ' વી. પી. યી મોકલશે; તેઓ તે સ્વીકારી આભારી કરશે.

પહેલા પુસ્તકનું મુખ્યક તથા વિષયાનુક્રમ અને અનુક્રમ આપના અંકની સાથે મોકલવામાં આશે.

અંખાદક

સન્યાસથી પતિત^{૯૭} થયેલો પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધિવાળો તે ઉદાસિયત. તે પુષ્કળ ક્ષોનું અને ચેલાઓ સાથે, વાર્તાકર્મ માટે નક્કી કરેલી ભૂમિમાં કામ કરાવે. તેના ઉત્પન્નમાંથી સર્વ સન્યાસીઓને તે સીધું પાગળુ ઉતારે પૂરાં પાડે. આજીવિકાની જરૂર વાળાઓને ખાનગીમાં કહે “આજ વેપમાં^{૯૮} રાજાના અર્થની સરત રાખવી. પોતાનો લાભ દેવા વખતે આવીને હાજર થવું.”

બધા સન્યાસીઓએ પોત પોતાના વર્ગને એ પ્રમાણે કહેવું.

આજીવિકા ક્ષીણ થયેલા પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધિવાળા ખેડુતને ખેડુતના વેપે રાખવો. તે ખેતીના કામ માટે નક્કી કરેલી ભૂમિમાં-વગેરે ઉપર કહ્યા મુજબ.

આજીવિકા ક્ષીણ થયેલા, પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધિવાળા વેપારીને વેદેહકના^{૯૯} વેપે રાખવો. તે વેપારને માટે નક્કી કરેલી ભૂમિમાં-વગેરે ઉપર કહ્યા મુજબ.

આજીવિકાની જરૂરવાળા મુંડી અથવા જટાધારીને તાપસના વેપે

યયયદકુશલં તત્તદાનીમેવાચ્છાતવ્યં ત ચેતિ (આજ્યાતવ્યત્વયેતિ ?) એમ શ્લોકની દીકામાં કુશલ જેણે મેધાતિથિની દીકા જેણી છે તે લખે છે:—તત્ર પરમમજ્ઞઃ પ્રગલ્ભછાત્રઃ કપટવ્યવહારિત્વાત્ કાપટિકસ્તં વૃત્યર્થિનમર્થમાનામ્યામુપગૃહ્ય રદ્ધાસિ રાજા દૂયાત્ । યસ્ય દુર્બુક્તં પશ્યસિ તત્તદાનીમેવ મયિ ચક્લવ્યમિતિ । માનવધર્મશાસ્ત્ર મંડલિકની આશ્રિતિ અ. ૮-૧૫૪. પૃ. ૮૨૮-૮૨૯. ઉપર આપેલા મેધાતિથિના પાઠનો છેલ્લો ભાગ તો દેખીતો અસ્પષ્ટ અને ભ્રષ્ટ છે. સામાન્ય રીતે કામન્દક કૌટિલ્યને ગુરુ માને છે એ ઉપરથી તેવું કથન તે જ કૌટિલ્યનો અભિપ્રાય હશે એમ માનવું વાજબી લાગે અને ઉપરના પાઠોમાં પ્રગલ્ભછાત્ર સમાસ કર્મધારયને બદલે બુદ્ધીહિ લખ્યો તો તેનો અર્થ ‘પ્રગલ્ભ છાત્રવાળો’ અધ્યાપક એવો જ સાચ પણ કાપટિકનો અર્થ અધ્યાપક કરવાને કાર્ય કેશનું પ્રમાણ નથી. જયમંગલા પણ અધ્યાપકનો અર્થ ‘કપટથી શિષ્યવૃત્તિથી રહેતો અધ્યાપક’ કરે છે અને જૂના કાલમાં વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાને માટે દેશ પરદેશ ધરતા અને ગામ અને શહેરોમાં ભાગીને નિર્વોહ કરતા એ બેતાં શિષ્ય જ ગુપ્તચારનું કામ બરાબર કરી શકે એમ લાગે છે માટે કાપટિકનો અર્થ શિષ્ય લેવો જ ઠીક છે.

૯૭. મૂળમાં પ્રવ્રજ્યાપ્રત્યવસિત પાડ છે. રા. શામથાત્રી એનો અર્થ ‘સન્યાસ દીક્ષા લીધેલો’ એવો કરે છે, પ્રત્યવસિતનો અર્થ મૌનિયર વિશ્વિઅમ્સ ‘ન્યુત થઇ જૂની-રીને કહેવા માટેનો’ એવો આપે છે અને તે અર્થને મનુસ્મૃતિ અને નારદસ્મૃતિ નો આધાર હોવાનું જણાવે છે. ૮૬મી દીપમાં જણાવ્યું છે તે સંબંધમાં જરાંગના મિશ્રુક इति कुत्सायाम્ કન, तस्य प्रव्रज्याप्रत्यवसितत्वात् એમ દીકામાં જણાવે છે. તે પ્રકરણમાં કુશલ ભઃ પ્રવ્રજ્યારૂઢપતિત ઉદાસિયતઃ લખે છે માટે એ પ્રત્યવસિત નો અર્થ ‘પતિત થયેલો’ એવો કરેલો છે.

૯૮. પતેનૈવ દોષેણ ને બદલે પતેનૈવ વેપેણ પાડ સીમયો છે.

૯૯. પરદેશી વેપારી.

રાખવો. તે નગરની પાસે પુષ્કળ મુંડી અને જટાધારી ચેલાઓ સાથે રહે
અન શાક કે યવઅન્ની^{૫૦} મૂઠી મહિને બે મહિને આહન ખાય પણ છાની
રીતે મન ગમતો આહાર લે. વેદેહકો અને ચેલાઓ તેના પ્રદીપ્ત યોગની
ખાતર^{૫૧} તેના અર્થો ઢરે. શિષ્યો અને વિશે કહે કે “આ સિદ્ધ અને

૯૦. એક જાનનું ધાસ.

૯૧. મૂળમાં સમિદ્ધયોગૌરવ્યયુઃ એમ વૃત્તિયાન્ત છે. તે તાદૃશ્યે ગણીને અર્થ
ક્યો છે. સમિદ્ધનો અર્થ પ્રદીપ્ત એટલે સિદ્ધ એવો થઈ શકે. યોગીઓ બે પ્રકારના
હોય છે ‘યુગ્મન’ એટલે સાધક દશામાં અને ‘યુક્ત’ એટલે સિદ્ધ દશામાં તેમાં અહીં
સિદ્ધ દશા વિવિધિન લાગે છે. આ આખો ફરેરો સ્પષ્ટ નથી. આજ પ્રકરણમાં મેધાતિથિ
પ્રત્નિદ્વયોગઃ લખે છે પણ ચાલુક્યનો પાઠ અને મેધાનિથિનો પાઠ સરખાવતાં તથા
મેધાનિથિના પાઠના અર્થ વિચારતાં મિધાતિથિની પ્રત્નની એક બે પંક્તિઓ છપાવી રહી
ગઈ હોય એમ લાગે છે. સરખાવવા માટે જનની પંક્તિઆ નીચે ટાંકી છે

ચાળવ્યઃ—મુણ્ડો જટિલો યા વૃત્તિકામસ્તાપસવ્યંજનઃ । સ નગરાભ્યાશે
મેધાતિથિઃ—મુણ્ડો જટિલો યા વૃત્તિકામસ્તાપસવ્યંજનઃ સન્ નગરાભ્યાશે
ચા૦ પ્રભૂતમુણ્ડજટિલાન્તેવાસી શાકં યવસ મુદિં યા માસદ્વિમામાન્તરં પ્રકાશ
મે૦ પ્રભૂતજટિલમુણ્ડાન્તેવાસી શાકં યવ મુદિં યા માસાન્તરિતં પ્રકાશ
ચા૦ મદનોયાત્ ગૃદમિદમાહારં । વૈદેહકાન્તેવાસિનઞ્ચેન સમિદ્ધ
મે૦ મદનોયાત્ ધર્મવ્યાજ્ઞેન ગૃદયથેદમાહારં તાપસ્યૈદેહકાન્તવાસિનઞ્ચેન પ્રસિદ્ધ
ચા. યોગસ્થંધેયુઃ । શિષ્યાધામ્યાવેદ્યેયુઃ—“અસૌ સિદ્ધસ્તામેધિકાઃ” ઇતિ । સમેધા
મે૦ યોગ

ચા૦ શામ્નિગિભામિગતાનામદ્વનિવયા શિષ્યસંજ્ઞામિધ્ય કમોણ્યમિજનેડ
મે૦

ચા૦ ધમિતાન્યાદિશેદ્ધ્ય લાભ મપ્રિ દાહં ચૌરમયં દુષ્યવધં
મે૦ રયં લાભ મપ્રિશિષ્યાભાદિશેયુઃ દાહં ચૌરમયં દુષ્યવધં ચ
ચા૦ તુદયશઃ વિદેશમ્પૃત્તિજ્ઞાનં “ઈદમયં જ્ઞો યા ભવિષ્યતોદં યા રાજા
મે૦ વિદેશમ્પૃત્તિ મિદમયં જ્ઞો યા ભવિષ્યતોદં યા રાજા
ચા૦ ફરિષ્યતોતિ ” ॥ તદ્વ્ય ગૃદાસ્તપ્રિણમ સંવાદ્યેયુઃ ।

મે૦ ફરિષ્યતોતિ ત સ્ય ગૃદમન્વિજ્ઞાનસ્તપ્તયુક્તા સંવાદ્યેયુઃ ।
(જાનવધર્મશાસ્ત્ર, મંડળાંત્રી આગ્રતિ પૃ. ૮૨૮). જ્યાં મેધાનિથિનો પાઠ નું પડેલો જાનું
ત્યાં મેં જગ્યા ખાલી રાખેલી છે. મેધાનિથિએ ચાલુક્યમાંથી જ આવતરણ લીધેલું છે તેમાં
સંદેહ રહેતો નથી. મેધાનિથિના પાઠથી ચાલુક્યના પાઠ સુધારી સકાય એમાં શક નથી
અન્પ્રત્યક્ષ મેં જાહેર અવેન્દામમ પાઠ તો દેખીની રીતે/ વધારે સારો છે. બીજો
અર્થમાં નકાવત એ છે કે મેધાનિથિના પાઠ પ્રમાણે ગૃદ મન્વીઓ (સત્રીઓ ?) જાનની
રીતે પડેયેથી અર્થજ્ઞાન, દાહ, દાકે આગ જનશે અને રાત્ર આમ દરશે વગેરે દહીકત
તાપસને પરી પાડે એવો અર્થ સાધ છે અને તે વધારે ઉચિત લાગે છે. પણ જ્યાં જ્યાં
મેધાનિથિનો પાઠ આપડ ન મળે ત્યાં મુંડી ચેલાઓ દહી સકાય નહિ.

સામેધિક^{૮૨} (૧) છે સમિધ્ અને આશીર્વાદ માટે આવેલા હોકો આગળ અંગવિદ્યા અને શિષ્યોએ કરેલી સંજ્ઞા વડે મોટા માણસોમાં ધનેલાં કર્મો, અદ્વપલાલ, અસિદ્ધાહ, ચોરભય, દૂધ્યનો^{૮૩} વધ, મહેશ્વણીની ગણિસો, પરદેશના સમાચાર, “આને અથવા કાલે આમ બનશે અથવા રાજ આમ કરશે” એમ કહી આપે.

તેના શુભ સત્રીઓ તે બાબતની ટાપશી પૂરે.

સત્વ પ્રજા અને જોલવાની શક્તિવાળા માણસોને રાજ તરફથી જે મળવાનું હોય તે, તેમજ મંત્રીઓની ગોઠવણું પણ કહી આપે. મંત્રી પણ વૃત્તિ અને કર્મ વડે એમને માટે પ્રયત્ન કરે. જેઓ કોઈ પણ કારણને લીધે કોપિત થયા હોય તેમને અર્થ અને માન વડે શાન્ત કરે. કારણ વિના કોપિત થયેલા હોય તેમજ રાજનો દ્વેષ કરતા હોય તેમને શુભ દૃષ્ટીથી શાન્ત કરે.

રાજાએ અર્થ ને માન વડે રાજ કરેલ આ

પાંચ સંસ્થા રહે બેતી શુદ્ધિ રાજોપજીવિની.

વિનય સંબંધી અધિકરણો ગૃહપુરોહિતોમાં સંસ્થોત્પત્તિનો અગિયારમો અધ્યાય પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૮મું ગૃહ પુરુષનું કામ^{૮૪}

સંબંધ વિનાના હોવાથી જેમનું અવશ્ય ભરણુ પોપણ કરવાનું હોય તેવા જે માણસો લક્ષણ ૮૪અ, અંગવિદ્યા, જંલકવિદ્યા,^{૮૫} જાદુ, આશ્રમધર્મ, નિમિત્ત, અંતર્યક્ષનો^{૮૬} અભ્યાસ કરે તેઓ તેમજ જેઓ સંસર્ગવિદ્યા^{૮૭} જાણે તે સત્રીઓ.

૮૨ સમિધ્ વડે યજ કરનાર? કોઈ કોષમાં આ શબ્દ મળતો નથી.

૮૩ દૂધ્યનો અર્થ રાજદ્રોહી જેવો થાય છે.

૮૪ મૂળ શબ્દ ગૃહપુરુષપ્રણિધિઃ એવો છે. પ્રણિધિનો અર્થ આર, સંભાળ અને પ્રાર્થના એવો થાય છે. રાજપ્રણિધિઃ, નિશાન્તપ્રણિધિઃ અપસર્પપ્રણિધિઃ વગેરે અનેક પ્રકરણોનાં નામોમાં પ્રણિધિ શબ્દ આવે છે અને દરેક જગ્યાએ આમાંનો કોઈ એક જ અર્થ લાગુ પડતો નથી. માટે શબ્દના પ્રયોગ ઉપરથી તેનો અર્થ ‘કામ’ કે ‘કામની ગોઠવણ’ એવો કરેલો છે.

૮૪અ લક્ષણ એટલે વ્યાખ્યા. અહીં આ શબ્દથી ન્યાય કે વૈશેષિક દર્શન વિવક્ષિત લાગે છે. ઉદ્યનાચાર્યના વૈશેષિક દર્શનના એક ગ્રન્થનું નામ લક્ષણાવલિ છે.

૮૫ મહાભારત દ્વોગપર્વના ૬૪મા અધ્યાયના ૧૬ શ્લોકમાં જંમક શબ્દ આવે છે તેની ટીકામાં ‘ઔપધસાધન’ એવો એનો અર્થ આપેલો છે.

૮૬ પક્ષીઓ ઉપરથી ભવિષ્ય જાણવું તે.

૮૭ અર્થ સ્પુટ નથી. સમાજમાં સંસર્ગ કરીને જાણે તે સંસર્ગવિદ્યા એવો અર્થ સાગરાત્મી કહે છે.

જનપદમાં જે શૂરા માણસો બલતની દરકાર કર્યા વિના દ્રવ્ય માટે હાથી કે વાઘ સામે લડે તે તીક્ષ્ણ.

જે ગન્ધુઓ તરફ સ્નેહ વિનાના કુર આગમુ હોય તે રસદ.

આણવિકાની જરૂરવાળી દરિદ્ર પ્રગલ્ભ ગ્રાહાળી ધિધવા તે પરિવાનિકા. અંતઃપુરમાં સત્કાર પામેલી તે મહામાત્રોને ઘેર જતી રહે.

આનાવડે મુણડા અને વૃષલી પલુ કહેવાઈ બંધ છે.

આ સંચારો^{૯૯} થયા.

શ્રદ્ધા રાખવા યોગ્ય દેશ કેપ શિષ્ય ભાષા ખાનદાનીનું અનુકરણ કરી શકે એવા સંચારોને તેમની લક્ષિત અને સામર્થ્ય પ્રમાણે પોતાના રાજ્યમાં મંત્રી પુરોહિત સેનાપતિ યુવરાજ દ્વાવારિક^{૯૯} અંતર્વશિક^{૧૦૦} પ્રશાસ્તા સમાહર્તા સંનિધાતા પ્રદેશ નાયક પૌર વ્યાવહારિક કામોન્તિક મન્ત્રિપરિપદ અધ્યક્ષ દણ્ડપાલ અન્તપાલ અને આટવિકોમાં મોકલે.^{૧૦૧}

૯૯ ૪૨નારા ચારો.

૯૯ ૬૧૨ સાયવનારો અમલદાર

૧૦૦ જાતાના ઉપર દેખરેખ રાખનાર અમલદાર.

૧૦૧ સંચારો કામન્દક

સ્વપક્ષે પરપક્ષે ચ ચાયાન કમિદ્ વિવક્ષિતઃ ।

મર્યમ્મિસ્તથ સંચારાન્તિષ્ઠેયુઃકિત્તયેદિનઃ ॥

ત્રિ. સં. શિ. ૧૩, ૩૭

તે ઉપર જયમંગલા લખે છે. તથા કાર્યયોગીન્યષ્ટાદશ તાર્યાનિ સંભવન્તિ । તથા ' મન્ત્રિપુરોહિત સેનાપતિ યુવરાજ - દ્વાવારિકા ન્તર્યશિક. પ્રશાસ્તુ મમાહર્તુ મસિધાતુ પ્રદેશનાયક પૌર વ્યાવહારિક પરિપદપચક્ષ દણ્ડ દુર્ગાન્તપાટાટયિકાઃ '.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે અમલદાર વર્ગને અને નેમનાં ખાતાને તીર્થ કહેતા અને ઉપર મજાવેલાં અદારે તીર્થોમાં (જયમંગલામાં કૌટિલ્યનું જ અવનરણ ચોડા પાસંતર સાથે છે) પોતાના દેશમાં અને પારકા દેશમાં રાજ્યને ચારો રાખનાર નોંધજો.

મહાભારતમાં ૨, ૫, ૪૧—

કચ્છિદ્રાદશાન્યેષુ મ્યપક્ષે દશપંચ ચ ।

ત્રિભિન્નિભિ રચિજાનિયેન્મિ તોર્થાનિ પ્યાર્થકઃ ॥

તીર્થ તીર્થ શબ્દ ઉપરની રીઝ ખ્યાલ ખેંચે તેથી જ,

પરરાજ્યમાં^{૧૦૨} તેમની (ઉપર ગણાવેલા અમલદારોની) હીલચાલો, છત્ર ધરવાનું, આરી આલવાનું, વીંજણો નાખવાનું, પાદુકા આલવાનું, ગાદીનું, પાલખીનું અને વાહનનું કામ કરનાર તીક્ષ્ણો જાણી લે.

એ જાણેલી હકીકત સત્રીઓ સંસ્થાઓમાં પહોંચતી કરે.

ખાવાનું ખનાવનારા, રસોયા, પગચાંપી કરનારા, બિછાનું કરનારા, વાળંદો, શણગાર સજવનારા, પાણી ભરનારા તરીકે રહેતા રસદ આરો, તથા કૂળડા, વામન, કિશત, મૂંગા, બહેરા, જડ, અન્ધ હોવાનો ઢાંગ કરીને રહેનારાઓ તથા નટો, નાચનારા ગાનારા, ખજવનારા, બોલીઓ કરનારાઓ અને ભવાયાઓ તથા સ્ત્રીઓ અંતઃપુરની હકીકત જાણે. તે હકીકત લિધુક્રીઓ સંસ્થાઓમાં પહોંચતી કરે.

સંસ્થામાં રહેનારા માણસો સંજ્ઞા અને લિપિ વડે આરોનો સંચાર કરે. તેઓ પોતે તથા આરસંસ્થાઓ એક બીજાને જાણે નહિ.

લિધુક્રીનો પ્રતિષેધ કરે તો દરવાજા પર રહેલી નોકરોની પરંપરા, માતા-

મન્ત્રી પુરોહિતશ્ચેવ યુવરાજશ્ચમૂપતિઃ ।
 પંચમો દ્વારપાલશ્ચ પદ્યોન્તર્વેશિકસ્તથા ॥
 કારાગારાધિકારીચ દ્રવ્યસંચયકૃત્તથા ।
 કૃત્વાકૃત્યેષુ ચાર્યાનાં નવમો વિનિયોજકઃ ॥
 પ્રદેસા નગરાધ્યક્ષઃ કાર્યનિર્માણકૃત્તથા ।
 ધર્માધ્યક્ષઃ સમાધ્યક્ષો દણ્ડપાલચિપંચમઃ ॥
 પોહશોદુર્ગપાલશ્ચ તથા રાષ્ટ્રાન્તપાલકઃ ।
 અટવીપાલકાન્તાનિ તીર્યોન્યપ્રાદશૈવતુ ॥
 ચારાન્વિચારયેત્તીર્યે પ્વાત્મનશ્ચ પરસ્ય ચ ।
 પાશ્વળ્હાદીનવિજ્ઞાતાનન્યોન્યમિતરેશ્વપિ ॥
 મન્ત્રિણં યુવરાજંચ હિત્વા સ્વેષુ પુરોહિતમ્ ।

અહીં પણ તીર્યો ગણાવ્યાં છે અને જયમંગલાથી તકાવન એટલો પર છે કે પોતાના રાજ્યમાં એ અદાર પૈકી મન્ત્રી યુવરાજ અને પુરોહિત ઉપર જનસુસો મૂકવા નહિ એવો અપવાદ થયો છે.

૧૦૨ મૂળમાં તેષાં વાઙ્મં ચારં.....સીદ્ધિશા વિદ્યુઃ એમ છે. બાલ ચારનો અર્થ અહીં પરદેશની બાતમી મેળવવાનું કામ એમ કરેલો છે ને, રીપ ૧૦૧માં આપેલ ગ્રન્થોના ફકરાના આધારે તથા કામન્દક ૧૩, ૪૪ ઉપર જયમંગલમાં આ ચારો પરપક્ષે મોક્ષેલા હોય છે એમ કહ્યું છે તેને આધારે તથા ચાલુક્યના ઉપરના ફકરામાં સ્વચ્છિપયે કહેલું છે માટે અહીં આં પરચિપય વિવક્ષિત છે એવા અનુમાનથી કરેલો છે. છેવટના શ્લોકો આ અર્થને પુષ્ટિ આપે છે.

પિતૃવ્યવસ્થાનો. ૧૦૨ કારીગર ઓળો, લવાઈ કરનારા કે દાસીઓ ગીતવાદ્ય, ૧૦૪ ભાંડખાનું, ૧૦૫ જુદલેખ કે સંજ્ઞા વડે ચારની હકીકત લઈ લેય.

દીર્ઘરોગ કે ઉન્માદ (ને ખડકાને) કે આગ (લગાડવાના) કે વિપ (આખ્યાના ખડકાના) થી છાનામાના (પરશસ્ત્રમાંથી) નીકળી. લેય.

ત્રણેયની હકીકત મળતી આવે તો ત્રાયું માનવું.

તેમાં વારે વારે નક્કાવત પરે તો શુભદૃષ્ટ કરવા કે રજા આપવી.

કંટક શોધનના અધિકરણમાં કહેલા આરો, (બીજા આરો તેમને ત્યાં)

૧૦૩ અર્થ સ્પષ્ટ નથી. રા. શામણાચારી 'માતા અને પિતા તરીકે રહેલા શુભચરો' એવો અર્થ કરે છે પણ તે યોગ્ય લાગતો નથી. આ શબ્દ સાહિત્યમાં બીજે ક્યાંય જોવાનાં આવ્યો નથી. નીતિયાક્યામૃત ના રાજરક્ષાસમુદેશ નું ૩૦મું સૂત્ર તીથે પ્રમાણે છે.

માતૃવ્યંજનવિગુદ્ધા રાજવસન્ત્યુપન્નિયાવિન્યઃ સ્ત્રિયઃ સંમત્તવ્યાઃ ॥ તેનો રીશકાર યાઃ સ્ત્રિયો માતૃવ્યંજનવિગુદ્ધા મયન્તિ એવો અર્થ આપી સમર્થનમાં બાણરિનો

માતૃચિદ્રવિગુદ્ધા યા રાજહમ્યે વસન્તિ ચ ।

તા યેશ્વાઃ સ્ત્રિયતીયાધ નાન્યાસેવ્યા વિચક્ષણેઃ ॥

એવો શ્લોક આપે છે. અર્થ જાણવો અર્થ લક્ષણ કે ચિહ્ન સાથે છે અને અહીં પ્રકરણ જોતાં એજ અર્થ પડે છે. પણ ચાણક્યમાં એ અર્થનો લાભ કઈ રીતે લેવો? આજ અર્થ ચાણક્યમાં પણ લગાડવાનું હોય તો બીજા કે પુરખના સિદ્ધવાળા ચાણક્યો, એટલે પછી પુરખો એવો કરવો પડે. રાજ્યમાં એવા પડેને રાજ્યમાં આવતા. વળી આગળ જતાં ચાણક્ય અધિકરણના નિશાન્તપ્રણિધિના પ્રકરણમાં જતાનામાં જવાને માટે ચાણક્ય એકી વરસના પુરખો અને પચાસ વરસની ઓળો સાથે માતાપિતૃવ્યવસ્થાને પણ આધકારી ગણે છે એટલે આ અર્થ રીશકારને લક્ષ્યાઈએ પણ સાથે જ વર્ષવર એટલે પડેને પણ બંધો દબાવે છે તથા તે અરસાનાં આપુર્વેદનાં પુસ્તકોમાં આ અર્થમાં ક્યાંય માતાપિતૃવ્યવસ્થા ગણે મળી આવતો નથી એટલે આ અર્થ પણ રીશકારી સકારો નથી. કુલની દેવીને પણ માતૃ કે માતૃવા કહે છે એ અર્થ લઈએ તો માતાનો જેમાં પરચો દેખાતો હોય એવી સ્ત્રી એવો અર્થ સાથે પણ તો સાથે પિતૃઓ પણ એવી રીતે કોઈનામાં આવતા એવો અર્થ કરવો પડે. છેવટે આ અને જાણના નામે બોલાતાં કોઈ દરવારી માણસો એવો અર્થ પણ કરી શકાય. અર્થશાસ્ત્રની પરંપરા નૂટી ગઈ હોવાથી નિશ્ચિતપણે કંઈ કરી શકાતું નથી.

૧૦૪ સરખાવોઃ મુદ્રારાક્ષસ પ્રથમ અંકમાં ચાર ગીતથી વડઃ સદેશો પડેલાં છે.

૧૦૫ રંગમાપણં. દાસની બાંદ જાનિ આવો જ પડે કરે છે.

ભેગા થાય અને ત્યાંથી જૂઠા પડે તે માટે પરરાજ્યનો પગાર ખાઈને રહે તે ઉભયવેતનો. ૧૦૯

ખડાનામાં પુત્રહારાને રાખી ઉભયવેતનો
શત્રુમાં, મોકલી, જાણે શુદ્ધિ તેવાથી તેમની.
અથવા મોકલવા એમ શત્રુમિત્રે જ મધ્યમે
ઉદાસીને અને તેનાં અઢારે તીર્થમાં વળી.

૧૦૯ મૂળમાં કણ્ઠકશોધનોક્તાશ્રાપસર્પાઃ પરેપુકૃતચેતના ઘસેયુઃ । સંપાતશ્ચારાર્થ । ત ઉભયવેતનાઃ આ પ્રમાણે પાઠ છે. અને તેનો અર્થ રા. શામશાસ્ત્રી એનો કરે છે કે “કંઠકશોધનના અધિકરણમાં કહેલા ચારેએ પેતાનો પગાર શત્રુગ્રાન્થ પાસેથી લેવો. પણ જ્યારે તેઓ ચોરોને પકડવાના કામમાં જાને રાજ્યોની મદદ કરે ત્યારે જાને રાજ્યોનાં તેઓ પગાર ખાય” પણ ઉભયવેતનો આવો અર્થ જ નથી. એક માણસ શુભરીતે એક રાજ્યનો ચાર હોય પણ તે બીજા રાજ્યમાં જઈ તોફાર રહે ત્યાંનો પગાર પણ ખાય અને એ રિયતિમાં રહી એ રાજ્યમાં ભેદ કરાવે તેને ઉભયવેતન કહે છે. મુદ્રારાજ્યમાં ચાણક્યના કેટલાએક માણસા મલપકેતુના માણસ તરીકે રહી ભેદ કરાવે છે તે સવળા ઉભયવેતનો છે. તેઓ એક રાજ્યમાંથી શુભ રીતે અને બીજામાંથી દેખીતી રીતે પગાર ખાય છે માટે તેઓ ઉભયવેતનો છે, અને એક રાજ્યના હિતને માટે બીજા રાજ્યને દગો દે છે. તેઓ રા. શામશાસ્ત્રી ધારે છે તેમ ખુશ પડી જાને રાજ્યોના ચોરોને પકડે એ અસંભવિત છે. માટે જપરતે પાઠ અને રા. શામશાસ્ત્રીનો અર્થ ન સીકારનાં નીચે આપેલો બીજો પાઠ સીકારી અંદરના ઢોઢો, વિરામચિહ્નો, કાઠી નાખી નીચે પ્રમાણે પાઠ સીકારીએ હીએ કણ્ઠક શોધનોક્તાશ્રાપસર્પાઃ પરેપુ કૃતચેતના ઘસેયુઃ સંપાતનિશ્ચારાર્થ ત ઉભયવેતનાઃ આમ કરવાથી આગળ આપેલાં રસદ તીક્ષ્ણ વગેરેનાં લક્ષણવાળાં જેવાં કે યં વન્ધુપુ નિઃસ્નેહાઃ ધૂરાશ્ચાલસાસ્ત્ર્ય તે રસદ્રાઃ । તેમની સાથે આ વાક્ય સમાનરૂપ થાય છે. સંપાતનો અર્થ અહીં ‘ભેગાં થયું’ અને નિષ્ચારનો અર્થ ‘જૂઠાં પડ્યું’ એટલું પરરાજ્યમાં તાપસ વગેરે બીજા જે વેપધારી સત્રીઓ હોય તેમણે ભેગાં થઈ ચાર-કર્ષ માટે જૂઠા પડવાની મમલન કરવાની સમગ્ર ઉમેષવેતનો કરી આપે એવો અર્થ અગે ક્યોં છે. તેને માટે કામન્દકના નીચેના શ્લોકોનો આધાર છે.

વિદ્યાશિલ્પાપદેશેન મંચિષ્યોભયવેતનઃ ।

કૃત્યપક્ષં વિજ્ઞાનીયાન્ત તદ્મર્તુષ્ચ ચિચેષ્ટિતમ્ ॥ ૨૩ ॥

તીર્થાશ્રમસુરસ્થાને શાસ્ત્રવિજ્ઞાનહેતુના ।

તપસ્વિવ્યંજનોપેતઃ સ્વચારિઃ મહ સંપત્તૈ ॥ ૨૪ ॥

ત્રયોદશસર્ગઃ કા. ની. સા. ચિ. સં. મી. ૫. ૧૭૫.

કામન્દક પણ ચોરોને ભેગાં થવા માટે સંપત્તિ ક્રિયાપદ વાપરે છે.

તેમાં અંતઃપુર હેરે કુળ, વામન, ઝંડળો,
 કલાવાન સ્ત્રીઓ, મૂંગા વિચિત્ર મલેન્દ્રાતિઓ.
 દુર્ગે વંધારીની સંસ્થા, દુર્ગાન્તે સિદ્ધ તાપસો,
 ખેડુ ઉદ્ધારિતો સામે, સાધુન્તે યજ્ઞભાસીઓ.
 વને વનચર હેરે લિહુ આરવિકો તથા
 પરની ખાતમી અર્થે શીઘ્ર ચારપરપરા.
 બાલુવા પરના ચારે તેવા તેવાથી એ સહી
 ચાર સંચારની સંસ્થા સંજ્ઞા ગૃહ ગ્રામૂદયી.
 કૃત્ય કૃત્ય તાલું કામ કહી એમ વસાવવા,
 મુખ્ય અદ્યત્તો સીમારે, પરના ચાર બાલુવા. ૧૦૭

પિતૃ સંબંધો અધિકરણ ગૃહપુરસ્કૃતિના પ્રકરણમાં સંચારોત્પત્તિના આશયે
 આપ્યા પૂર્ણ થયો.

પ્રકરણ ૮મું.

પોતાના રાજ્યમાં કૃત્ય અને અકૃત્ય પક્ષોનું રક્ષણ.

ગૃહ પુરુષને મોકલીને, મહામાત્રોમાં ચારેને મોકલ્યા પછી પોતાના
 દેશની વચ્ચતીમાં ચારેને મોકલવા.

જે સ્ત્રીઓ ભેગા થઈને તીર્થ, સ્થળાશ્રમ, કે શ્રેણીના જનસમવાયમાં
 વિવાદ કરે. “ સર્વશુભસંપન્ન આ રાજ્ય સંભળાય છે. આ જે પોતાના
 દેશની વચ્ચતીને હણુ અને કર્ણી પીડે છે તેનો કોઈ શુભ નજરે પડતો નથી.”

૧૦૭ મૂળ નીચે પ્રમાણે છે.

અદ્યત્ત્યાન. કૃત્યપરોચિઃ સંશિતાન્કાર્યદેનુભિઃ ।

પરાપસર્પણાનાર્થ મુરુપાનન્તેપુયામયેત્ ॥

૨૧. શામયાન્તી નીચે પ્રમાણે અર્થ કરે છે. “ રાજ્યના પક્ષને ટેકો આપનાર ચારે
 જે, રાજાગણોની વિરોધી શોભાઓ શોધી કરે, તેમને, તેઓ પરરાજ્યના ચારે પછી
 શકે અટકા મારે, સીમારે વસાવવા.” આ અર્થના સમર્થનમાં કામન્દક સર્ગ ૧૨, શ્લોક
 ૨૫ થી ૪૪ જનારે છે પણ એ સ્ત્રીઓ અને આ અર્થનું સમર્થન મળતું નથી
 તેમજ આ અર્થ અમને અનુપપન્ન લાગે છે, માટે વંધારી અર્થ કર્યો છે. પોતાના સાચા
 માણસોને પોતા આરાપ સુધી દેશવર્ગ દખને એ ગતિ પરરાજ્યમાં ખટપટ કરાવવાની
 પદ્ધતિ પ્રકારાગ્રહા પ્રસિદ્ધ છે.

મત્યં પરં ધીમદિ

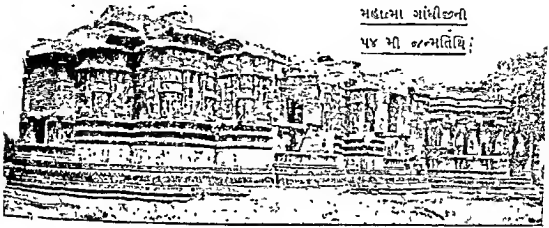
પુરાતત્વ

આશ્વિન શુક્લદ્વાદશી ૧૭૮

તા. ૨ ઑક્ટોબર ૧૯૨૨

મહાત્મા ગાંધીજીની

૫૪ મી જન્મતિથિ :

વર્ષ ૧ હ.]

ત્રિમાસિક

[અંક ૧ લા.

વિષયાનુક્રમ

૧. પુરાતત્વ મંદિર દત્તાત્રેય બા. કાલેશ્વર ...	૫. ૧
૨. આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય ... હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ ...	૬
૩. ભારતીય દર્શનોની કાલતરંગ સંબંધી માન્યતા... પં. સુખલાલ ...	૧૮
૪. સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય... .. રસિકલાલ છો. પરીખ ...	૨૫
૫. સારંગદેવ લાયકાતોનાં વિ. સં. ૧૩૩૭નો શિલાલેખ... દત્તાત્રેય બા. કીસ્કળકર.	૩૭
૬. બૌદ્ધ સાહિત્યનો વિસ્તાર ન્દાનાલાલ ના. શાહ ...	૪૨
૭. પૃથ્વીતું સ્વરૂપ જ્ઞાલાલ ચી. સ્વામિનારાયણ ...	૫૦
૮. ઉત્તરાપચની યાત્રા નરહરિ દા. પરીખ ...	૫૨
૯. એક ઐતિહાસિક જૈનપ્રશસ્તિ ... મુનિ પુણ્યવિજય ...	૬૧
૧૦. જામી મૌ. અબ્દુલ ઝકર નદવી ...	૭૧
૧૧. રાજપ્રત્નીય પં. બેચરદાસ છ. દોશી ...	૮૦
૧૨. સ્વાધ્યાય:-પુસ્તકો અને ચોપાનીયાં.	૮૭
૧૩. તળાખનો પ્રાચીન વિહાર ... હીરાલાલ અ. શાહ ...	૯૯
૧૪. મહાકવિ વિજયપાલ અને મહાકવિ શ્રીપાલ... મુનિ જિનવિજય ...	૧૧૩
૧૫. દૌરિક્યનું અર્થશાસ્ત્ર-(અનુવાદ) ... રામનારાયણ વિ. પાઠક,	૧

અપાઠક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ, -અમદાવાદ.

પ્રિંટ લવાજમ રૂ. પં, પોસ્ટેજ ૮ આના: છુટક નકલની કિંમત ૧-૮-૦, પોસ્ટેજ જુદું.

પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્થાનના અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી. અને તેનાં પરિણામો પ્રદર્શિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ ગ્રંથોનું, પાથી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને ઉત્તરનામક પદ્ધતિએ શિથિયુ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ સેનારા શોધોના ઉપયોગ માટે એક સારું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગુજરાતી, દારૂતી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ પ્રોશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કેરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને વી. ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ દાર્પમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં મથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સહાય અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રખ્યાત સમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયચંદ્ર. —આચાર્ય.

(૨) અધ્યાપક રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક.

(૩) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.

(૪) અધ્યાપક નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.

(૫) અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર.

(૬) રશિકલાલ છાયાલાલ પરીખ. } મંત્રીઓ.

લેખકોને સૂચના

૧. નામૂલે લિખવતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાળગતી એક જ બાબત ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' છતાંદિ ક્રમાંકમાં મોકલવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવસ્તુ જોય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

सत्यं परं धीमहि

पुरातत्त्व

चौथ दृष्टादशी, १९७८.

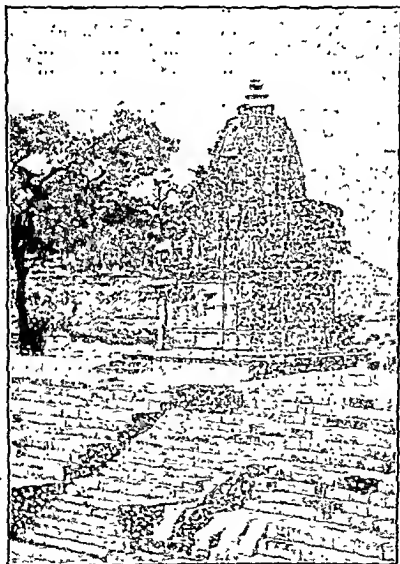
भद्रसंक्रांति

ता. १४ भाद्रपदा १९२३.

वर्ष १७.]

त्रैमासिक

[अंक २ ले.

संपादक अने प्रकाशक: रमिकलाल ठायालाल परीज,

गुजरात पुरातत्त्व मंडि, अमदावाद.

वार्षिक लवणम् ३. प, पोस्टेज ८ आना. छुटक नकलनी किंमत १-८-०, पोस्टेज शुद्ध.

વિષયાનુક્રમ

૧. પુરાતત્વમંદિરની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ મુનિ જિનવિજય. ...	૫. ૧૨૩
૨. યજ્ઞ અથવા હિન્દુવી રાત્રીઓ અ. ધર્માર્નદ માસમ્બી. ...	૧૨૫
૩. ગાદ્યવૃત્તિનો સમય રસિકલાલ ડા. પરીખ. ...	૧૫૨
૪. નિરૂપણશાસ્ત્ર જોડાલાલ ગો. ચાંદ. એમ. એ. ...	૧૬૨
૫. પ્રાચીન સમયમાં દૌરકર્મનો રીવાજ દુર્ગાદામ કેવળરામ ચાસ્ત્રી ...	૧૭૧
૬. માણિક્યચંદ્ર અ. રામચંદ્ર બ. આદિવલે ...	૧૮૧
૭. દશ માનવધર્મ અ. રામનારાયણ ત્રિ. પાડક ...	૧૮૮
૮. ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ પં. ગુણલાલ ...	૧૯૬
૯. ચિત્તની પાંચ શક્તિઓ પ્રાણજીવન વિ. પાડક ...	૨૦૬
૧૦. બારદશાચાર્યની કાવ્યપ્રસાદી દરિદર પ્રા. બટ્ટ ...	૨૧૮
૧૧. સ્વાધ્યાય:-પુસ્તકો અને ચોપાનીયાં.	૨૨૧
૧૨. નોંધ	૨૪૧

પુરાતત્વ મંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સામાજિક રીતે આખા હિન્દુસ્થાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી, અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, મરાઠી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાફ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગૂજરાતી, શરસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અક્ષર્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-દરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્વ વિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ વિદેશના વિદ્વાનેને પુરાતત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબન્ધ સમિતિ—

- (૧) મુનિ જિનવિજયજી. —આચાર્ય.
- (૨) અધ્યાપક રામનારાયણ ત્રિવેદનાથ પાડક.
- (૩) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આકંબલે.
- (૪) અધ્યાપક નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.
- (૫) અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કોલેલકર.
- (૬) રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ. } મંત્રીઓ.

સત્યં પરં ધીમહિ

પુરાતત્ત્વ

ચૈત્ર અમાવાસ્યા, ૧૯૭૬. .

તા. ૧૬ એપ્રિલ ૧૯૨૮.

વર્ષ ૧ હ.]

ત્રૈમાસિક

[અંક ૩ નો.

વિષયાનુક્રમ

૧. અભિનંદન સંપાદક. ... ૫. ૨૪૩
૨. અભિધમ્મત્તસંગહ અને તેના કર્તા અનુરુદ્ધાચાર્ય ... અ. ધર્મોત્તમ કોસમ્બી. ૨૪૪
૩. ભારતીય ઐતિહાસિક અવલોકન ... અ. નારાયણ મો. ખરે. ૨૫૨
૪. પૈશાલીના ગણસત્તાદે સંજ્ઞાના નામક રાજ્યચેટક ... મુનિ જિનાવજય. ... ૨૬૦
૫. જ્યોતિષ વેદાંગ હરિહર પ્રા. ભટ્ટ. ૨૮૯, ૩૨૩
૬. મિરનાર-ચૈત્યપરિપાટિ પં. બહેચરદાસ જી. દોશી. ૨૯૧
૭. સ્વાધ્યાય ૩૩૫
૮. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર (અનુવાદ) ... અ. રામનારાયણ વિ. પાંદે ૯-૧૬

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ જોષીલાલ પરીખ,

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ.

પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સામારથ્ય રીતે આખા હિન્દુસ્થાનનાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી, અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્થાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમજ સંસ્કૃત, પાલી, આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને જુદાનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાઈ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.

- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, બૂની ગૂજરાતી, શારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-ફર્લામ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંરોધિત-સુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-દર્શાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વ વિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળ વિષયના અભ્યાસીઓને તેમજ અભ્યાસ કાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબંધ સમિતિ—

(૧) મુનિ શ્રી જિનવિજયજી.	(૩) શ્રી ધર્માનંદ કોસમ્બી.
—આચાર્ય.	(૪) „ રામચંદ્ર આઠવલે.
(૨) શ્રી રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ.	(૫) „ રામનારાયણ પાઠક.

સંપાદક અને પ્રકાશક: દલિપભાઈ હોદાલાલ પરીખ, અમદાવાદ.
 વાર્ષિક લેખો/ખર્ચો: ૩૦ રૂ., પોસ્ટલ ચાર્જ અલગ. છુટકા નકલોની કિંમત રૂ. ૧-૦-૦. પોસ્ટલ ચાર્જ અલગ.

શબ્દસૂચિ

અ.

અકબરના સમયનું હિંદ	૧૭
અકાસંત પુલિંગ પ્રત્યયો	૩૬૯
અકુસલ ધમ્મા	૨૪૫, ૨૪૬
અક્ષયવટ	૫૭
અખેરાગજી	૧૦૩
અગ્નિપુરાણ	૩૪૬
અગ્નિમિત્ર	૩૩૯
આશવેશ	૧૭૫
અંગ	૫૩
—ચૂલિકા	૮૧
—રૂપ શ્રુતરાન	૮૧
—સિવાયનું શ્રુતરાન	૮૧
—દેશ	૨૩૬
અંગીરસ	૧૬૫
અંશુતરનિકાયજપ, ૧૨૫, ૧૬૭, ૨૦૫, ૨૩૪, ૩૬૨	
—નાં ચારસૂત્રો	૩૬૩
અગ્નિ સરકાર	૨૪૩
અગ્નિ રાજ્યધારણ	૧૦
અગ્નિતા	૧૭૯
—નાં ચિત્રો	૩૪૭
—નો વિદાર	૧૦૯
અગ્નિપાળ	૪૦
અગ્નિશત્રુ	૧૩૧, ૧૪૪, ૧૭૯, ૨૬૩
અર્કુચા	૧૨૫, ૧૩૧, ૧૪૬
—દાર	૨૨૨, ૨૪૫
અર્કુલિક	૧૨૬, ૧૪૯
અર્કસાલિની	૨૪૫
અર્કવય	૩૦૯
અદારમા સૈકાનું યુરોપ	૧૦
અણુદિલ્લાહ પાટણ	૩૮
અઠાળીયાનું સ્થાન	૪૩૪
અઠાળીયા મહાદેવમાં લક્ષ્મીરાની મૂર્તિ	”
અઠાળેશ્વર મંદિરનો લેખ	”
અતિ ઊંડી	૩૧૬
અતિસુખશંકર	૧૦
અથર્વવેદ	૧૭૧, ૨૫૩
અથ સમ્યગ્દર્શનાબુપાયો યોગ	૨૨૩
અદ્વૈતાદાયી	૧૮૯

અધિકૃતશિષ્યવંશ	૮૫
અનામન ભયાનિ	૩૫૬
આનયમિત ધાતુઓ	૩૮૮
અનિદૃષ્ટિબાદર	૨૦૫
અનુઆદિષુ	૧૬૩
અનુભવેામાં સર્વસામાન્યત્વ	૨૧૨
અનુમાન-અથ સમ્યગ્દર્શનાબુપાયો યોગ	૭૫૨ ૨૬૩
અનુયોગદાર	૮૧
અનુરુદ્ધ	૨૪૯
અનંતરાય નાનાલાલ	૮
અનંતબદ્ધ	૧૯
અન્યસાસન	૧૧૦
અંતકૃદશા	૮૦, ૮૨
અંતર્વેદી	૫૩
અપભ્રંશ	૨૬૧
—નું વ્યાકરણ	૨૬૧, ૩૬૩ અ
—માં થયેલો સ્વરોનો અત્યવગતનો	
અંશ-વિકાર	૩૬૩ અ
અપમથ થવાનાં કારણો	”
અપહારવર્મા	૨૩૬
અપૂર્વકરણ	૨૦૫
અપ્પર	૩૪૭
અપ્રમતસંયત	૨૦૫
અગદર રહેમાન	૭૧
અણુ ઝર નદી	૭૧
અબ્યાક્તા ધમ્મા	૨૪૫, ૨૪૬
અભયગિરિ	૨૫૦
અભાવિત સ્મર્તવ્યા સ્મૃતિ	૪૧૪
અભિધમ્મત્થ સંગ્રહ	૧૨૪, ૨૪૪
અભિધમ્મપિટક	૪૮
અભિધર્મકોશ	૧૦૫
અભિધાન રાજેન્દ્ર	૩૧૧
અભિધામાવકા	૧૮૫
આમનવગુપ્તાદાયાર્થ	૧૮૧
અભિનવ સિદ્ધરાજ	૧૧૩
અભિનેય અર્થ	૩૬
આમનંદન	૧૪૩
અમીતિ	૨૪૮
અમદાવાદનો ઇતિહાસ	૯

અમરકોશ	૨૩	અધ્યયનનાં આદ્ય દ્રવ્યો	૪૨૭
અમરાવતિ	૪૮	અધ્ય સાદશ્ચિદ્ર-પ્રગાપારમિતા	૪૪
અમિતાભ	૪૪	અધ્યાધ્યાયી	૩૪
અમીરઅલીશર	૭૮	અધ્યાગમહૃદય	૧૯૨
અમરેણું	૪૧, ૨૩૮	અસાદાન	૭૧
અંબિકાદેવી	૩૧૧	અસદશી મેદલ	૪૪૧
અવાગકેવલી	૨૦૫	અસંગ	૧૫૮
અયોધ્યા (અણુધ્યા)	૫૫	અદીર	૨૨૭, ૨૨૮
અયોધ્યાકાવ્ય	૩૧	અલનાદર	૩૫૧
અરિસિંહ દંકુર	૧૧૫	આ	
અરણ્યોપપાત	૮૧	આદની અકબરીમાં 'સિંહુ વ્યવહાર'	
અણુન-કાર્તવીર્ય	૩૪૭	સંબંધી પ્રકરણો.	૪૬૬
અણુનદેવ	૩૮	આદની અકબરીમાં રાજનીતિ વિચારો	૪૬૬
અણોરાગ	૩૯	આદ્યકેટમ કેટલોગમ કેટલોગોરમ	૧૬૯, ૧૮૫
અર્ચશાસ્ત્ર	૨૭	આખ્યાનદર્શન	૩૪
અર્ધા દિરદ્રી આદ્ય હિન્દીઆ	૮૭, ૧૫૮	આગમ	૧૭૭
અર્વાચીન ઇતિહાસ	૧૦	—પ્રમાણ	૨૧૫
અર્હત	૨૪૪	આગમોદ્યપસમિતિ	૨૬૪
અલગરડ	૩૧૨	આગસિ	૩૧૭
અલંકારસર્વસ્વ	૧૮૮	આગારો	૪૭૪
આશુવીણ	૨૬૦	આમાયણ	૧૬૩
લીશર	૭૭	આપાટિ	૨૫૪
આદ્ય	૧૮૬	આચાર	૮૨, ૧૦૪
અદ્યહિન્દીન	૨૨૯	આચારંગ	૮૦, ૧૯૪, ૨૬૪
અવદાન	૪૬	આચારનાં નામ	૧૧૦
અવદાન-દંપલના	૪૪	આચાર્ય હેમચંદની ખીજ	
અવદાનસાદિત્ય	૪૪	નવી દફતર	૨૭૩
અવંતી કિપર ચદામ	૨૬૯	આચાર્ય હેમચંદ આપેલા કેટલાક શબ્દો	૩૬૬
અવંતીનાથ	૩૯	આજીવક	૧૬૦, ૨૦૮
અવંતીનો રાજ પ્રધાન	૨૬૩	આજીવક સપ્રદાય	૧૯૯
અવંતીવર્મા	૧૮૫	આડ	૩૧૨
અવંતીસુંદરી	૪૭૩	આતુરપ્રત્યાખ્યાન	૮૧
અવંતીસુંદરીમાંથી દણ્ડીનું ઝોળખાણ	૪૭૩	આત્મવિશોધ	૮૧
અવલોકક	૨૩૮	આત્માનંદ જૈન પુ. પ્ર. મંડલ	૨૨૨
અવલોકિતેશ્વર	૪૪	આત્માનંદ જૈન સભા	૯, ૨૬૪
અવલોણા	૩૧૦	આત્રેયતત્ત્વ	૧૫૪
અવિનાશચંદ્ર દાસ	૧૩	આત્રેય-સંતો રાજ્ય	૪૬૪
અવિરત મમ્યકદષ્ટિ	૨૦૫	આદિનાથ	૫૫, ૧૨૧
અવ્યકતના અર્થો	૨૧૮	આધ્યાત્મિક કાયદા ધડવાની પ્રવૃત્તિનો સમય	૪૫૭
અવ્યયકાંડ	૩૯૦	આનંદ	૧૪૫, ૧૪૭, ૧૪૯, ૨૪૫
અશર	૩૩૭	આનંદાશ્રમ	૧૮૧, ૨૧૫
અશોક	૨૪૫	આનંદપુર	૧૧૯
અશ્વધાન	૪૩	આનંદકાશ્યમહોદધિ	૩૦૬
અશ્વધર્મનો ભગીનો સસસ	૪૭૧	આનંદમંડ	૪૫૩

આનંદશંકરભાઈ	૯૩	આધ્યાપન ગૃહસૂત્ર	૩૪૩
આનંદપુર	૨૩૮	આસક	૬૯
આંતર રાજ્યનીતિ	૪૬૯	આસરિ	૧૫૩
આપણા પૂર્વજો	૧૭	—અને બાબીદોષ	૧૨
આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રો	૨૫૫, ૩૩૯	આલ્લયુસિંહ	૬૯
આપણી અદૃશ્ય યતી લેખનકળા			
અને તેનાં સાધનો	૪૧૯	ઇ	
આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય	૬	ઇકારાંત ઉકારાંત નપુંસક	૩૭૫
આપણું હિંદનું રસિત રાજ	૮	—પુલિંગ પ્રત્યયો	૩૭૩
આમજન	૨૧૫	ઇલ્લાકુ વંશ	૩૪૬
આફ્રિકા સાથે સંબંધ	૧૦	ઇલાહની જૂદી જૂદી જાતો	૪૫૨
આશુ પર્વત	૩૮, ૧૮૭	—ઉન્નતિનો ઇતિહાસ	૧૦
—માં વિભજનાદનાં દહેરાં	૬૯	ઇસ્લામ મોરલીધર મંદિરમાંનો લેખ	૧૬
આમ્ર	૬૯	ઇતિ અપભ્રંશ	૩૯૧
આમરણ	૩૭	ઇતિવૃત્તક	૪૫
આમ્મરણ	૨૩૯	ઇતિહાસમાં લેખ	૧૧
આંખાં (આમ)	૩૦૭	ઇતિહાસ	૧૦૫
આયુક્તક	૪૦૨	ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વરિટીઝ, ૨૩૫, ૩૪૭, ૩૪૯, ૩૬૪	૧૫૭
આરણ્ય	૨૫૩	ઇન્ડિઅન હિસ્ટોરિકલ ટ્રેડિશન	૨૧૪
આર્ય સિદ્ધિ	૩૦૩	ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ	૧૬૩, ૧૭૨
આર્યિક	૨૫૨	ઇન્દ્ર	૪૪૨
આર્યબિશપ અશર	૨૩૩	ઇટાલ	૭૨
આર્યર કીય	૨૩૩	ઇમામ મહમદ	૩૯૬
આર્યર વેનિસ	૪૭૨	ઇમાવેન	૧૭૯
આર્ય સંસ્કૃત	૩૨૨ આ	ઇરાન	૧૨
આર્ય	૧૨૬, ૧૭૮	—ના પાદશાહનો ઇતિહાસ	૧૨
આર્યરશિત	૧૫૫	—ની મુખતેસર તવારિખ	૧૨
આર્યશર	૪૪	ઇલિઝાબેથ રાણીનો સમય	૧૦
આર્યવિજ્ઞાન્યાખ્યાનમાળા	૫, ૨૫, ૧૫૯, ૨૨૩	ઇલિયટ	૧૭
આર્યવર્તનો ઇતિહાસ	૫૨	ઇશાનરાયોપનિષત	૧૯૩
આર્યો તથા પ્રાચીન ભારતવર્ષની		ઇશ્વરકૃષ્ણ	૧૫૨
જાતિઓનાં લક્ષણ	૨૩૩	ઇષિકાનક	૨૩૮
આલિય વસાનિ	૩૬૨	ઇસપનીતિ	૪૮
આલી કોશ	૭૧	ઇસ્ત ઇડિયા હાઉસ	૧૬૫
આલ્સેસ હોરેનો	૪૫૨		
આલરણ	૧૫૦	ઉ	
આલરણ્યક	૮૧	ઉગ્ર	૧૬૮
—અન જ્ઞાન	૮૧	ઉગ્રશ્રવા	૩૪૪
—શક્તિ	૮૩	ઉચ્ચારણ આદેશ	૩૬૬
—સિવાયનું શ્રુતજ્ઞાન	૮૧	—ઉચ્ચારણ	૩૬૬
—મુત્ર	૨૬૪	—લોપ	૩૬૬
આવાનો શિલાલેખ	૩૫૨	—વિકાર	૩૬૫
આવિયા-આવ્યા	૩૧૨	—સંપ્રસારણ	૩૬૬
આવિયાની વ્યક્તિ ઉપર ચાર દૃષ્ટના	૩૧૩	ઉગ્રચિની	૧૫૨

કોઠલા	૩૬૧૨	કીધ	૮૮,૧૫૨,૨૫૮,
કોઠવીણા	૨૫૪,૨૬૧	કીર્તિદોમુદી	૧૬,૩૦૬
કોતિવિજયમથ	૪૩૩	કુખિદ (કોણિક)	૨૬૩
કોઠબરી	૧૮૧	કુખાલવન	૫૪
કોન્યકુખર (કોનાજ, ગાધિપુર)	૫૫	કુંડ ગામમાં નદિવર્ષન	૨૬૬
કોન્ડકડે પ્રબંધ	૧૧	કુન્ડલ લોઢો	૨૩૭
કોણે	૨૭	કુમ્હરકોષલ	૩૪૭
કોચેના રથુખડેરા	૪૫૦	કુંદ કુંદ	૨૧
કોપડિયા	૧૨	કુંદપુર (કુંદગામ)	૫૮
કોમરૂપ	૫૩	કુમેર	૧૭૬
કોમસૂત	૨૧, ૧૫૯, ૧૭૧	કુમારપાલ ચરિત્ર	૧૧,૬૧
કોમથી મિથ્યાચારી	૧૮૯	કુમારપાળર્તુ વર્ણન	૨૭૩
કોમલા ઘડવા વિષે	૨૫૭	—પ્રતિભોધ	૧૧,૧૧૩
—વિષે જૂના જૂના મત-બો	૨૬૬	—પ્રબંધ	૭, ૧૧
—ના બે પ્રકારે	૪૬૬	કુમારચંદ્ર	૪૩
કોયોત્સર્ગ	૮૧	કુમારચંદ્ર	૧૬૦,૨૨૬
કોરિઅ;-કોરિચિઅ, વગુદારિઅ	૨૧૪	—ના બુદ્ધ સંબંધી ઉદ્દગારો	૨૩૫
કોતવીર્ધની માહિત્તમતી	૩૪૭	કુરોને ચરીક	૭૧
કોર્ક માર્કસ	૪૪૮	કુર	૪૫૮
કોર્પન્ટિયર	૮૮	—દેશ	૫૨
કોમમેધ ખેત્રપાળ	૩૧૦	—લેન	૫૪
કોસિક જુલ	૮૧	કુમોઢિ	૩૧૧
કોસિકાસ	૨૫,૨૨૪	—ચંદ્ર	૩૮
—અને દેવદીનો સમય	૨૩૬	કુન્દુક	૧૬૩
કોલિપાદ મિત્ર	૨૩૫	કુમોત્તુંગની જામીનમાપણી	૪૫૬
કોમીર	૨૪૬	કુગાન	૨૫, ૩૫૨
કોમ્પાદશી	૪૭૪	કુરાન	૫૫,૪૫૦
કોમ્પાલકાર	૬૧	—પાછીના ત્રણ શનકો અંધારામાં	૪૫૦
કોમ્પ્રકારા	૧૧,૧૮૧	કુશિનગર (કુશિનારા)	૫૭, ૫૮ ૧૨૬
કોમ્પ્રીમાંસા	૧૧,૨૩૧	કુસલા ધર્મા	૨૪૫,૨૪૬
કોશિકાવૃત્તિ	૧૦૫	કુસુમંગલિ	૧૬
કોશીરાજ	૧૨૫	કુસુમ-હનીઆ (કો-રટાન્દીનોપલ)	૭૬
કોશમીર	૧૮૨	કુર્મપુરાણ	૩૪૬
—નું અલગ રાજ્ય	૪૫૦	કુર્મતકંઠ	૩૮૮
કોસરચામ	૨૩૮	કુશાચ-ચિત્ર	૩૫
કોહના	૬૯	કુચ્ચ-ચરિત્ર	૧૩
‘કોળ’	૧૬	—ચંદ્ર	૩૦૮
—ના સંબંધમાં દર્શન-બેદ	૧૮	—બાલચરિત્ર	૨૬
—વન	૫૫	—બળુવેદ	૧૬૨
કો ઉ-કો આ	૩૧૭	કુચ્ચલાલ મોહનલાલ જવેરી	૬
કો ક ક ક	૪૦૩	કે. જી. શંકર આપર	૩૪૮
કોટલી	૯૧	કે. પી. જયપરવાલ	૩૪૭
કોરણાવલી દીકા	૨૬૪	કેમ્પ્લેન લુનિવર્સિટી	૮૭
કોરસે સંબંધ	૧૨	કેમ્પ્લેન હિસ્ટ્રી ઓફ	

કે. લિ. ઓ. ઇ.ની સમાલોચના	૩૩૫	ખાંડણીયા	૨૫૪
કેશવલાલ હર્ષદાસ ધ્રુવ	૩,૮,૨૨૪	ખાંડવવન	૫૪
કેશી	૮૫,૨૬૮	ખાદિર	૩૪૦
કેમ્પટ	૧૮૫	ખાન-ઈ-અઝમ-મીરઝા-અઝીઝ-કેદર	૨૪૦
કોગીટો એગ્રીસમ	૨૧૨	ખાનસરોવર	૨૪૦
કોટયામ	૩૫૧	ખારવેલ	૨૭
કોન્કુસ્યસ	૧૦૬	ખાલ્દીઆની સંસ્કૃતિ	૩૩૭
કોન્કુ-ટાઈન	૪૫૩	ખાસ વિશેષ નામો	૩૦૫
કોલખોઈ-કોડે	૩૫૦	ખુદસિકખા	૨૫૦
કોલસુક	૧૧૪	ખુદ્દનિકાય (હુદ્દનિકાય)	૪૫
		—પાઠ	૪૫
કોસલ	{ ૫૩,૫૫, ૧૨૬, ૧૮૭,૧૮૮	ખુરાસાન	૭૧
કોસગિ	૩૧૯	ખેટક	૨૩૮
કોવેલની ખુદ્દયરિત્તની આશ્રિતિ	૪૩	ખોડીઆરની ગુફા	૧૦૨
કોરિસ્મ	૧૨૪	ખોરી	૧૧
—અર્થશાસ્ત્ર ૧૪, ૧૯૪, ૩૪૪, ૪૫૩, ૪૫૭, ૪૬૭		ખિસ્તી સંવત પહેલાં હિંદુસ્તાનના	
કોરિસ્મમાં સંધો	૪૫૩	મિકાનો વિકાસ	૯૭
કોરવો અને પાંડવો	૩૪૨		૭૧
કોસાખી	૫૬		
—નું વર્ણન	૨૨૭	મધન્દ્રુ કુંડ	૩૧૦
—નો શતાતીક	૨૬૩, ૨૬૭	મર્ગીઆય	૪૩૪
કૌશલસમ્ ગોત્ર	૨૩૮	મ-છેર રોડપ	૪૯
કૌપિનકિ ઉપનિષદ્	૧૭૩	મણધર	૮૩
ક્યાંગ-૨	૪૯	મણ-રાયાણો	૪૬૩
ક્યોડિયમ	૩૫૧	મણિતશાસ્ત્રમાં ખીન્નમણિતનું સ્થાન	૨૧૯
કાલુ	૨૧	મણિપિટક	૮૨
કાત્રપ	૧૪	મણુવિદ્યા	૮૧
કાત્રિય કલેન્સ ઇન છુદ્દિરટ ઇન્ડિયા	૧૨૫	મણુવ્યદ્	૪૪
કાત્રિયોનું શ્વત	૯૧	મણુરીસ્તોત્ર	૪૩
કારપાણિ	૧૭૬	મન્ધ ફૂટી	૧૦૦
કાીથુ મોહ	૨૦૫	મયા	૫૭
કુદ્દકથ્યુત	૮૧	મરુડ પુરાણ	૧૯૨
કુદ્દિકા વિમાન પ્રવિભક્તિ	૮૧	મરુડોપપાન	૮૧
		મર્જર	૨૫૫
		મર્જોપનિપત્	૨૫૯
		મર્ગા	૧૫૧
		મર્ગેશ ઉપાધ્યાય	૧૯
		મઠી	૪૨૮
		માગડીઆ	૪૩૪
		માયા સંસ્કૃત	૪૩
		માધિરાજ	૫૫
		માધાર	૫૨, ૧૭૯
		મામ પેન્નાયતો	૧૪૬૪
			૧૧
ખમરારો	૫૬		
ખટમંડુ	૯૭		
ખંડગિરિ	૬૦		
ખંધક	૪૮		
ખંખાયત	૩૮		
ખંખાત	૯		
—ના શાંતિનાય	૨૪૦		
ખરખાદ	૨૩૮		
	૨૨૦		

ગાળે	૧૫૮	ગોધા	૨૫૫
ગિરનાર (ઉત્તરવલ)	૩૦૪	ગોન્ડોશતીસ	૪૭૧
—અને આયુના લેખો	૩૦૬	ગોપનાથ મદાદેવ	૮૯
—ચલપતિપાદિ	૨૯૧, ૨૯૨	ગોપાચંદ્રાબજી	૧૬૨
—તીર્થમાળા	૩૦૭	ગોપાળ	૨૨૮
—તીર્થોદાર	૩૦૬	ગોબિન્દ	૧૭૭, ૩૪૦
—પંતો અશોકનો શિક્ષાલેખ	૧૪	ગોમયપાપમીન્યાય	૨૬૧
ગિરિ વ્રજપુર	૫૮	ગોમુદસાર	૨૩
ગીઝા	૧૦	ગોપાયા	૩૦૮
ગીતગોવિંદ	૪૨	ગોરકકુકર	૩૫
ગીતાશ્લોક	૨૦૯	ગોવંદ નભાઈ	૧૭
ગીર્ધર્થ સ્તોત્ર	૧૭	ગોવિંદ	૪૫૦
ગુજરાત	૯	ગોવિંદભાઈ દાધીભાઈ	૭
—નો ઇતિહાસ	૬૭	ગોરવામી વિદ્યનાથજી	૨૬૨
—નો મુસલમાન ઇતિહાસ	૧૭	ગોંડલનો ગાર્ગીશી ઇતિહાસ	૯
—રાજસ્થાન	૮	ગોનમ	૨૧, ૨૪૪, ૩૩૯
—વનોડમુકર સોસાઈટી	૬	—મર્મસૂત્ર	૩૪૦
—વિદ્યાપીઠ	૩૫	ગોલમીપુત્ર શાનદણી	૪૭૨
—સર્વસંબંધ અને કાઠિયાવાડ સર્વસંબંધ	૭	ગોરીશંકર દીરાશંકર ઓઝા	૨૩૯
—સાહિત્યસભા	૬	ગોડ	૫૩
ગુજરાતી	૩૬૨	—પદ ભાષ્ય	૧૫૨
—ભાષા વિષે નિબંધ-દેવચંદ લાલભાઈની		મંથાલંકાર	૨૧૯
આવૃત્તિ	૩૬૩	માકિઝની	૨૭૧
—સાહિત્યની ખામીઓ	૬	માંટ ડક અને બર્ડ	૭
ગુડહોપની ભૂશિર	૩૪૯	મામ	૨૫૩
ગુલુમનિ	૧૦૪	મામ્ય, નાગરિક, પ્રજાકીય બંધારણો	૪૫૫
ગુલુરતમ્બરિ	૧૫૪, ૧૬૦	મીઠ સોઝાનું વર્ણન	૧૧
ગુણિ	૨૨૬	મીસ દેશનો ઇતિહાસ	૧૧
ગુન્દાઓ મારે શિક્ષા	૪૫૭	મીમો-સ્ટાલ્ટ પદ્ધતિ	૩૫૨
ગુપ્ત અને હર્ષદાસીન ભાષાશૈલી	૪૦૦	મોટિઆસ	૪૬૯
—અમલ	૧૫	મોસેટ	૨૭
—યુગ	૪૫૦	મટાનબન-ધન	૨૯
—સમય	૩૩૯	ધન	૨૫૪
ગુપ્તિ	૧૫૦	ધોરક લેક્ચર્સ ઓન મેગ્નેટ	૧૬૭
ગુફાઓ	૧૦૦	ધોળા	૨૩૫
—ની તપાસ	૧૦૨		
—નું સંશોધન	૧૦૩		
—વિષે ઇતિહાસ	૧૦૩		
ગુરુગુલુરનાકર	૩૦૩		
ગુર્જર પ્રતીહારો	૪૫૦	ચક્રાસી લાખ	૩૧૧
ગુર્જરરાજા (ન્યોઈયાના)ના ગુર્જરા	૯૭	ચક્રપાણિ દત્ત -	૧૭૬
ગુર્જરો	૧૫	ચક્રવાલમ્	૨૨૦
ગુરુસેન	૧૫૦	ચંદ્રપ્રેમાલ	૨૬૮
ગુરુમૂર્ત	૧૪૫, ૧૫૪	ચંદ્રસિંહ	૬૯
		ચતુરનિષાલ	૩૬૩
		ચતુરવિનયજી	૪૩૩

જયગોપાલ	૨૬૨	જૈને આગમો	૧૨૪
—પત્ર	૩૯	—દર્શન અને યોગદર્શનપ્રદર્શન	૨૨૨
—મંગલ	૧૭૬	—સાત્રપ્રસિદ્ધ શબ્દો	૩૧૦
—મંગલા વીકા	૨૬	—સાહિત્ય સંશોધક	૨૬૪
—સિંહ	૧૮૪	જૈન સંન્યાસીનીઓ	૨૩૫
—સ્વાલ	૪૫૬	જૈનસિંહની છ લઠાઇઓ	૨૩૯
જયાહિત્ય	૧૦૫	—ના સમયમાં તાડપત્રો	૨૪૦
—ની કાશિકાવૃત્તિ	૧૦૫	જૈમિનિ	૨૧
જયાનંદસરિ	૬૯	જૈયટ	૧૮૫
જલાલાબાદ	૩૫૨	જૈશી	૨૩૯
જસુ	૩૧૧	જૈષ્ઠા	૨૬૩
જસ્ટીન મેકાર્થી	૧૦	જ્યોતિષ વેદાંગ	૨૮૯
જહાજ મેહેલ	૪૪૧	જ્યોર્જ ગ્રીઅરસન	૧૫
જહાંગીરનામું	૧૭	જહાન માર્શલ	૮૮, ૪૭૧
જાહસ્ત	૮૮	—રુઝર્ટ મીલનું વકતવ્ય	૪૬૬
જોતક	૪૬		
—માલા	૧૦૫	જી	
—(બોધિસત્વાવદાન)	૪૪	સાતાધર્મકથા	૮૦, ૮૨
જામ	૭૧	સાન દેવ્યાણુક	૩૦૪
ગર	૩૭	સાનચન્દ્ર	૧૦૭, ૧૧૧
ગાના ચાંચીઆ	૭૧	સાનેવ	૨૨૩
ગાના ચાંચીઆ	૩૫૦	સાનપંચમીનું મહાત્મ્ય	૪૩૨
ગાના ચાંચીઆ	૫	સાનરાજ દેવરા	૨૨૦
ગાના ચાંચીઆ	૭૦	સાનેશ્વર	૨૨૭
—મિત્ર	૧૦૭	સાનેશ્વરીના સમય	૨૩૨
—વિજય ૩, ૩૦, ૩૮, ૧૧૩, ૨૬૩, ૩૧૧, ૩૨૨	૩૧૬		
ગિમણીઇ	૭૫	ઝ	
ગિલ્દિસ્તી	૩૦૯	ઝવાહરીન	૭૨
ગુરાડલ	૮૦	ઝીઝોડા	૪૬
ગુવાજવાબિગમ	૨૩, ૮૧		
ગુવાબિગમ	૪૨૨	ટ	
ગુજબજ	૧૧	ટક્કુ	૧૫૩
ગુદા ગુદા દેશોના ઇતિહાસમાં પ્રાચીનકાળ	૪૬૦	ટકારા	૪૧
ગુદી ગુદી અદાલતો	૭૧	ટપ્પર	૮
ગુનેઃ ઉમ્મલી	૪૪૧	ટલુકા	૩૬૭
ગુમામશજી	૧૦૪	ટાકાકુસુ	૧૦૫
ગુને (યુદ્ધ ભગવાન)	૩૦૯	ટિપ્પણી શાહી	૪૨૫
ગુનાગ	૧૫૮	ટિપ્પક	૨૩૬
જે. એ. એ. એસ	૫૦, ૩૯૨	ડી. એ. ગોપીનાથ રાવ	૩૪૮
જોડાલાલ ચીમનલાલ સ્વામિનારાયણ	૫૬	ડીમાણીનો લેખ	૯૯
જેત	૫૬, ૨૫૧	ડીરુમયેમની ગુફામાં લેખ	૩૪૮
જેતવન	૪૨૮	ટૂંક	૩૧૮
જેસ દરબાર	૪૩૮	ટીરીઅસ	૩૫૧
—પ્રિન્સેપનું કામ			

ટેલર	૪૧૭	તત્ત્વાર્થજ્ઞાત	૮૩
ટેલીગ્રાફી	૩૫૧	તત્ત્વાર્થસૂત્ર	૧૫૯
ટેલિગ્રાફ	૧૭	તથાગત	૧૪૪
ટાંડ	૮	—ગુલાક	૪૪
ટાંકેમી	૩૪૯	તદ્વિતકાંડ	૩૮૯
ટપ્પર ઓવન	૩૯૯	તનમુખરામ	૧૫૨, ૨૬૨
ટ્રાન્સલેશન ઓફ ટેલિગ્રાફ	૩૪૯	તફાલ વૈચારિક ક્રુત	૮૧
ટ્રાન્સ	૩૫૨	તથાગત	૩૦૩
—નું કોતરકામ	૩૫૩	તજરીઝ	૭૬
		તર્કસંગ્રહ	૧૯
		તલખ	૨૫૭
દાણુગ	૧૯૭	તલાજી મહારથાન	૯૯
		તળાન	૯૯
		—નો પ્રાચીન વિહાર	૯૯
દામોદનાં પુરાણ કામો	૪૧૭	—હુગર	૯૯
દામોદર પોર્ટ ઓફ વ્યુ	૪૧૭	તવારીખ: નવસારી	૯
દામોદર	૧૦૦, ૧૦૯	—સાસાનિયન	૧૨
દામોદરસોસથી સેન્ટ્રલ કોલેજ સુધીમાં મથુ વાર	૪૧૨	તાઓ ચાઇ	૧૦૮
—પ્રમસત્તાકે, રાજ્યોની સ્થાપના	૪૧૨	તાડપત્ર	૪૨૦, ૪૨૨, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૧
દાસેન	૧૭	તામિલ ભાષા	૨૫૧
દામોદરસ	૧૭૨	—કવિઓ	૩૫૧
દામોદર ઓફ કલિ એન્ડ	૧૫૭	તામિલોની નદીબંધની કુક્તિ	૪૫૯
દી. બી. ડિસ્કલક્	૨૩૭	તામિલોમાં બે બ્રાહ્મણને આપેલું દાન	૪૩૧
હુગર	૯૯	તામિલ	૨૪૯
—(પ. મુંગદેની)	૬૯	તામિલિય (તામિલ, સિંદુરદીપ)	૫૯
હુગર બેરીઓ	૩૪૭, ૩૪૯, ૪૦૧	તામિલસન આપવ ની રીત	૩૯૯
—ના દાણુ ઇતિહાસમાંથી નોંધ	૪૭૪	—માં હિસોબત અધિકારીઓ	૪૦૨
હેલેસ	૪૬૧	—નું પહેલું પત્ર	૪૦૩
હેલેસ	૮૮	—નું બીજું પત્ર	૪૦૪
હેલેસ	૧૦	—ના પત્રોનું બાયાનતર	૪૦૫
હેન્ડી	૪૪૯	—ના બે પત્રો બૂદા પાડવા વિશે	૩૯૯
હેમીટિંગ	૩૫૧	કલ્પના	૩૯૯
		—લખાવાની રીત	૩૯૯
દમ. હોલ મોડે પોલ	૩૧૯	તારંગાદિલ	૯
હુદીયા	૪૨	તારાકન્દ	૭૪
		તાલખજા નગરી	૯૯
		—ગિરિ	૯૯
તંદુશિલા	૫૩	તિસ્ત પ્રકરણ	૨૬
—બોદકામનો અહેવાલ	૪૦૧	તીઆસ્તનો (અસતનો)	૩૫૦
નંદેર તુડા શાઅરા	૭૪	તીથકર	૩૦૭
તનવાલ	૨૫૩	તીથકરનાં નામો	૩૦૪
તત્ત્વમુદી	૧૫૨	—શ્રી મહાવીરના ધરાણા સાથે	૨૬૪
તત્ત્વચિંતા	૧૯	ચેટકને સંબંધ	૨૬૪
		તીથક વિહાર	૧૧૧

ગુમ્ફાસોમ	૨૫૦	દણ્ડીના રચિત ગ્રંથ	૪૭૪
ગુરીયાવસ્થા	૪૨	દત્ત	૯
ગુરુક	૨૭૪	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ હિસકલકર	૩૬૯
ગુર્જસ્તાન	૨૫	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૧,૨૪૩
ગુલનાંતમક સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીનું		દધિમતી	૩૮,૪૧
કર્તવ્ય	૪૪૮	દનુજભદ્રન	૪૫૦
ગુણ્ય	૧૪	દરિદ્રચારદત્ત	૨૫
ગુણવં	૨૫૭	દશકુમારચરિત	૪૭૪
ગુણવધ	૨૫૭	દશપુર નગરની ઉત્પત્તિ	૨૬૮
ગુપ્ત	૨૨૭	દશપુરનું નામ મદોસોર કેમ થયું ?	૨૭૦
તેજપાલ	૩૦૫	દશપુર-મહાત્મ્ય	૨૭૧
તેજવપુર	૩૦૬	દશ ભૂમીશ્વર	૪૪
તેવિન્દ્ર સુત	૨૩૩	દશ માનવધર્મ	૧૮૮
તેતરીય ઉપનિષદ	૧૯૩	દશવૈકલિક સુત્ર	૮૧,૪૨૭
—આહાર	૧૬૩	દશરત્ન-ધ	૧૮૬
—મંહિતા	૧૬૩,૨૫૩	દશા	૭૧, ૮૧
તંદુલ વૈચારિક શ્રુત	૬૧	—પરાધિક	૨૩૮
તેદસીઅ	૧૦૬	દશાશુ	૫૨
તેા	૨૨૬	દામાળ	૨૪૦
તથુ કમ્પાણક વિકાર	૩૦૭	દામેદર સિરુવર	૬૦૯
તથ	૨૪૫	દાશરાત સૂક્ત	૯૦
તત્ત્વ	૪૨૮	દાસગુપ્ત	૧૫૮
ત્રિપિટક-સુત-વિનય-અભિધમ્મ,	૪૪,૨૪૫	દિનાથ	૬૧
ત્રિપુરુષ દેવ	૧૧૩	દિ. આ. રણછોડભાઈ	૮,૯
ત્રિશલા	૨૬૩	દિલીપ	૨૩૬
ત્રિપથી શલાકા પુરુષચરિત્ર	૨૬૫	દિવસના વિભાગનું કોષ્ટક	૩૨૬
ત્રેકુટક વંશનો ધર્મરસેન	૧૪	દિવસની વહીવટ	૪૫૯
થ		દિવસી અંક	૨૬૨
થાનવંશ	૧૦૮	દિન્યાવદાન	૪૪
થાંબલા	૩૬૧અ	દીસાકત્યાણક	૩૦૪
થિઓ	૨૮૯	દીક્ષિત	૩૩૨
થુન પ્રદેશ	૬૬	દીર્ઘનિકામ	૪૫,૧૯૯,૨૮૧,૩૬૨
થેરગાથા	૪૬	દીકડ	૩૧૪
થેસ્વાદ (સ્થવિરવાદ)	૨૪૫,૨૪૬	દીપવંશ	૪૯,૨૪૫
થેરીગાથા	૪૬	દુર્ગારાણી	૧૧૦
થોમસ વૉટર્સ	૨૮૧	દુર્ગાચાર્ય	૧૬૯
દ		દુર્ગાચંદર કેવળરામ શાસ્ત્રી	૯૩
દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ	૮,૩૫	દુર્લભિ	૨૫૪
—બોદ્ધો	૨૪૪	દુર્વિર્નિત તથા તેનાં પુસ્તકો	૪૭૪
—દિંદ અને લંકાની રથાનિક અને		દૂતક	૨૩૬,૪૦૩
ગ્રામ્ય પંચાયતો	૪૫૫	દુઃખલ	૧૭૫
દક્ષિણ		દશદૂતી	૫૨
		દશ્યગ્રન્થ કીર્તીનયક	૩૪

દેમણ	૪૧
દે. રા. ભાણકારકર	૨૨૧
દેવકાણ્ડ	૮૨
દેવકુળ પાટક	૯
દેવગિરિના ચાંદવો	૧૬
દેવના-નક્ષત્ર કોષ્ટક	૩૨૮
દેવહત	૧૪
દેવપાળ	૪૫૩
દેવપ્રતા	૧૦૮
દેવભોધિ	૧૧૭
દેવભદ્રિપદ્મિકા	૧૧૧
દેવમિત્ર	૧૬૨, ૨૫૦
દેવધાન	૨૩૪
દેવરાજ યજ્ઞવા	૧૬૯
દેવસુરિ નામક પ્રખન્ધ	૧૧૬
દેવાધિ	૪૫૮
દેવેન્દ્રાપપાન	૮૧
દેવેન્દ્રસ્તવ	૮૧
દેશકથા	૨૬૫
દેશવિરતિ (વિરતાવિરત)	૨૦૫
દેશીરાજ્યો	૮
દેહાન્ત તિહાના ગુન્દાખેતી	
દેહતશાલ સમરખામણી	૪૫૭
દેહતશાલ સમરખામણી	૭૪
દેહતશાલ સમરખામણી રાસ	૨૩
દેશિક	૪૦૨
દેશિક	૧૭૮
દેશિકી ભાષા	૨૨૭
દેશસિંહ	૩૯૯
દેશી સ્વયંવર	૧૧૩
દેશી	૫૫
દેશી રાજ્યવદાન	૪૪
દેશન્યાન	૪૭૪
દેશાશ્રય મહાશાસ્ત્ર	૧૬, ૧૧
ધનકોડી	૧૦૧
ધનકુલ-સંકલના	૨૧૮
ધનમુદ	૪૪
ધનમુદ	૪૪૪
ધનમુદ	૪૪, ૨૪૫, ૧૨૪

ધરસેન	૪૦૫
—ખીખના (ગુપ્ત) સંવત ૨૬૨ના	
ભાદવાના તામ્રપત્રો	૨૩૭
ધર્મ અને આખ્યાય	૩૫
ધર્મકર્તિ	૩૦૪
ધર્મલુ	૬૯
ધર્મપાળ	૧૦૭
ધર્મરક્ષ	૪૯
ધર્મવચનો	૩૬૨
ધર્મ (કાપદા) વિષે ચર્ચો	૩૪૩
ધર્મમુત્રો	૩૩૯
ધર્મસાગરગણિ	૨૬૪
ધર્મસંગ્રહ	૨૩, ૪૪
ધર્મનંદ કોસમખીપ, ૧૨૫, ૧૯૮, ૨૨૨, ૨૪૪, ૩૬૧	
ધર્મરામ મહારથવિર	૪૪૫
ધર્મોત્તર	૬૧
ધવળ	૩૦૭
ધાતુકથા	૪૮, ૨૪૮
—કાંઠ	૩૮૫
ધિ એન્ટિકવરી ઓફ મેન ઇન યૂરોપ	૩૩૭
—કારમાખલ લેકચર્સ	૨૨૫
—ગ્રેટ એપિક ઓફ ઇડિયા	૩૩૫
—વર્લ્ડ ઓફ વોર	૬
ધીરેન્દ્ર વર્મા	૯૫
ધોલુ (કાષ્ટેરીયન)	૨૧૬
ધ્યાન વિભાજા	૮૧
ધુવસેન	૧૧૧, ૪૦૩
ધુવસેનાનાધિકરણિક	૪૦૨
ન	
નખી (વાદન)	૨૬૫
નગરજનનું પ્રતિબિંબ	૩૪૧
નંદે	૨૬
નંદ અને નંદની સરખામણી	૨૬
નંદીય	૧૧૧
નંદરગીકર	૫૧
નંદીસૂત્ર	૧૫૪, ૧૫૭
નંદીવર્ધન	૨૬૩, ૩૪૬
નંદ	૩૪૬
—કુંવરખા	૬
—નાથ દીક્ષિત	૧૦
—ભાવાના શબ્દો	૨૨૭
—ગીતર	૪૩

નંદીસૂત	૮૦	નારદસૂત્રોપરથી મળતી બાબતો	૪૭૫
નપુંસક લિંગ	૩૭૪	નારદરૂપિતિ	૧૯૨, ૩૪૩
નક્રહાતુલકન્સ	૭૩	નારદીય શિક્ષા	૨૫૩
નભિસાધુ	૬૧	નારાયણ કેશવ ભાગવન	૪૪૫
—નો સમય	૨૨૧	—ના પુરુષમાં દોષસ્થાનો	૪૪૫
નયસુંદર	૩૦૬	—મોરેશ્વર ખરે	૨૫૨
નરપાળશા	૩૦૮	—હેમચંદ્ર	૭
નરસિંહ	૬૯	નાલકમુત	૩૬૩
—આચાર્ય	૪૭૪	નાલકમુતની ગાથાઓનું બાબાન્તર	૩૬૨અ
—ગુપ્ત બાલાદિત્ય	૪૫૩	નાલંદા	૫૮
—મહેતા	૧૦૩	—વિદ્યાપીઠ	૧૦૫, ૪૫૩
—ની નિશાળ	૧૦૩	નાવનીતક	૧૭૬
નરહરિ દારકાદાસ પરીખ	૫૨	નાસિકનો શિલાલેખ	૪૭૬
નર્તમત્રી	૩૪૭	નાદાપાન	૧૪
નર્મદ	૬૯	નિઆડા	૩૧૩
નર્વા	૩૫૧	નિકાય	૪૫
નર્મગિરિ	૨૬૯	નિર્ધણુ	૧૬૭
નર્મણવ	૧૮૬	નિકાનમુત	૧૬૩
નવચવન	૨૪૩	નિદેશ	૪૬
નવર્મ	૪૪	નિદ્રાટિતિનું અવલંબન	૪૦૯
...	૩૪૬	નિરમાવલિ	૬૨, ૮૬
નવકરામ	૧૦	નિરુક્ત	૧૬૨
નવકુલ	૩૦૮	નિરુદ્ધિતના બદ્ધબાહુ	૨૭૪
નવાનગર	૩૭	નિર્વાણ કથાણક	૩૦૪
નહેરોનું સાધન	૪૫૯	નિરુત્તિ બાદર (અપૂર્વકરણ)	૧૦૫
નાગદસકો	૪૫૮	નિશીથ	૨૧
નાગરકટક	૨૮	—ચૂણ	૬૬૯
નાગરાજ	૧૭૯	નિપિદ્ધાત્ર	૩૪૦
નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા	૯૫, ૨૩૯	નિસંદાસ	૩૧૨
નાગરોપપતિ	૧૪	નિર્બાઈ	૧૨૨
નાગમોર ઝરિ	૩૧૦	નીરો	૩૫૧
નાગસેન	૪૯	નુરુદ્દીન	૭૧, ૧૦૩
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો અને શ્રીમદ્ભગવતગીતાના		નૃસિંહ પૂર્વતાપ લિપિનિપદ	૧૯૪
અભ્યાસ પરથી થતાં અનુભવો	૪૭૪	નેપોલિયનના કોડ	૪૫૭
નાગાર્જુન	૧૦૫	નેમનાથ સ્વામી (નેમી નેમિ, કુમાર, ભગિણ-પતિ)	૩૦૪
નિઝામિયા	૭૧	નેલકમુડા	૩૫૦
નિઝામુદ્દીન અહમદ	૭૧	નેમિત્તિક પ્રકરણ	૨૮
નાટક્યક	૨૫	નેસગિક શ્રેણીના સરવાળાનું સૂત્ર	૩૯૨
નાટ્યશાસ્ત્ર	૨૭	—ની ઉપપત્તિ	૩૯૨
નાભેય-નેમિ-દિસ-ધાન હેમચંદ્રકૃત	૧૨૧	—સંખ્યાના ધનના સરવાળાનું સૂત્ર	૩૯૭
નામકાંડ	૩૬૯	—વર્ગના	૩૯૬
નામની વિભક્તિઓ	૩૨૦	નોંધ	૪૭૭
નામદિ ગર્ભિન ગ્રંથ	૬૧	ન્યગ્રોધ વિદાર	૫૭
નામે ખુશરવાન	૧૨		

ન્યોપદાર્થરત્ન શાસ્ત્ર	૧૦૫
ન્યાયપ્રવેશ	૬૧
ન્યાયબિંદુ	૩૦૪
ન્યાયબ્રાહ્મ	૧૯૨
ન્યાયમંજુષા	૩૦૩
ન્યાયસંચય	૩૦૩
ન્યાસ	૩૦૩
ન્યુ ઇંડિયા	૮
ન્યુટન	૫૧

૫

પચાસ વર્ષનું જાપાન	૧૨
પચકબાણ	૮૧
પચ્છારાવજીન	૨૪૬
પચ્ચકનિપાન	૧૨૬
પચ્ચનંત્ર	૪૮
—નું મરાઠી ભાષાન્તર	૨૩૨
પચ્ચનદ	૧૭૫
પચ્ચપાટ	૪૨૮
પટણા	૩૩૯
પટાવલી	૧૫૫
પટ્ટાણ	૪૮,૨૪૮
પટિમાત્રા પદ્ધતિ	૩૭
‘પણુ’	૯૮
પટિત ભગવાનસાલ ઇંદ્રજી	૭
—મુખલાલ મેંચરી ૧૮,૧૨૩,૧૨૪,૨૨૨	
—હરિભદ્ર વિદ્યાભૂપણ	૪૪
પંદરપુરનો શિલાલેખ	૨૩૨
પતંજલિ	૨૧,૧૨૬,૨૦૧
—મુદાભાષ્ય	૧૬૩
—હરિભદ્ર યશોવિજયનો વ્યક્તિગત ઇતિહાસ	૨૨૩
પતનું કદ, મેખંની ભાષા, લિપિ, અક્ષરોદિ.	૪૦૦
પદ્મપદ યયેલા રામજોના દાખલા	૪૫૭,૪૫૮
પદ્ય	૬૯
પદ્યપુરાણ	૩૪૬
પદ્યસિંદ	૨૩૯
પદ્યતાર શિલાલેખ	૪૭૧
પર્વત	૬૨
પર્વત (પ. પોષ્ઠા)	૬૯
—નાં સુદૃઢ ફોટો	૬૯
પરેશનો વસવાટ	૯

પરમાર્થ	૧૫૨
પરમના ઠાકણાધિપતિ શિલાહારનો શિલાલેખ	૨૩૨
પરશુરામ	૩૪૭
પરતી સાપ્તિકસ	૧૨
પરોક્ષમથાલુ	૨૫૧
પરિપાટી પરિચય	૩૦૩
—ની પ્રતિ	૩૨૨ ક
—માં આવેલા ભૌગોલિક શબ્દો	૩૦૮
—માં આવેલા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ	૩૧૧
—માં આવેલા રૂપોનું સામ્ય પ્રાપ્ત અને અપભ્રંશ સાથે	૩૨૨ ક
—માં દેશ્ય શબ્દો	૩૨૨ ક,
—તદ્વિતાંત રૂપો	૩૨૨ ક,
—અવ્યયો	૩૨૨ આ
—કૃદંતો	૩૨૨ આ
પરિવર્ત	૪૩
પરિવારપાઠ (પરિશિષ્ટ)	૪૮
પરવ	૨૨૮
—ચિત્રકળા	૩૪૭
પદ્મલેખો	૪૭૨
પદારી અને મુદ્રાંરીભાષા	૧૫
પદ્મલેખ	૩૧૮
પદ્મસંભિદામગ્ન	૪૬
પદ્મના-પદ્મલેખ	૩૧૯
પદ્મલેખ ભીમ	૩૮
—વિલિખમ	૪૫૯
પાચિતિપાદિ	૪૮૧
પાજ	૩૧૮
પાંચ અનાગત ભય	૩૫૪ આ
પાટણ	૯,૩૫૩
પાટણના સંઘવીના પાડાનો પુસ્તકમંડાર	૪૨૦
પાટલીપુત્ર (કુસમપુર)	૫૮,૧૨૫
—ની વ્યવસ્થા	૪૫૬
પાતનિષ્ક્રિયની તપસ્વિક યયા	૨૨૬
પાંચ રામજો	૩૪૮
પાતિમોક્ષમ	૨૩૫
પાંદાવર્ત	૪૦૧
પાપામદિ	૩૦૯
પાણિનિ	૧૦૫,૧૬૭
પાણીટર	૮૯,૧૫૭

પાર્શ્વનાથ (પારસનાથ)	૫૮,૧૮૬	પુદ્ગલ પ્રાગત	૩૬૧
—ચરિત	૧૮૬	પુનર્વસુ આત્રેય	૧૭૫
પારસી પ્રકાશ	૧૨	પુના	૧૮૧
—સંસ્તનતનો ઉદય અને અસ્તનો		પુનાદરા	૯
ઇતિહાસ	૧૨	પુણ્યવિજય	૬૧, ૪૧૯
પારાજિકા	૪૮	પુરાતત્વ ગ્રંથાવલિ	૩૫૫, ૪૭૭
પારાશર્ય	૩૫	—મંદિર	૧, ૩, ૧૨૩, ૧૨૪
પારાશરિન	૩૫	પુરાણ	૧૫૬
પાલ અને સેન રાજ્ય	૪૫૦	પુરાણો તરફ જુદું જુદું લક્ષ્ય	૩૪૫
પાલણપુરનો ઇતિહાસ	૯	પુરાણની વ્યાખ્યા	૩૪૪
પાલમીરા	૩૫૨	પુરુવા-ઉર્વશી	૩૬
પાત્ર રાજ્ય રચાપના	૪૫૮	પુરુવંશ	૩૪૬
પાલિનાણુ ગ્રંથસંગ્રહ	૧૮૭	પુરુષપુર (પેશાવર)	૫૩
પાલી ટેકરટ સોસાઈટી	૨૦૧, ૨૨૨	પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવજી	૮
પાલી પાઠાવલી	૪, ૧૨૪	પુલકેશી	૪૫૦
પાલીમાં બે ભાગમાં જુદાદિનાં		પુલતિયપુર	૨૫૧
ચરિતની પ્રાપ્તિ	૪૪૫	પુલિકેશી જનાશ્રમ	૪૧
પાત્રી સાહિત્યમાંથી તેર મિશ્રણી રત્નો	૪૪૫	પુલુમાંથી	૩૫૦
પાત્રદ	૩૮, ૪૦	પુસ (બોધસત્ત્વ)	૧૦૪
પાવગી	૭	પુસ્તકના પ્રકારો	૪૨૭, ૪૨૮
પાવા	૨૨૨	પુસ્તકરક્ષણ	૪૩૧
પાવાપુરી	૫૮	પુષ્કરાવતી—પુષ્કલાવતી	૫૩
‘પાવ’ એ મોગનગર’ વેસાલિ’ માગધ’		પુષ્પપુત્ર	૧૪
પુર’ વાક્ય ઉપર ગ્રંથો	૨૨૧	—ચૂલીકા	૮૨
પાશુપન મત	૪૪	પુષ્પિકા	૮૦, ૮૨
પિચ્છોરા	૨૬૧	પુષ્પમિત્ર	૩૩૯, ૪૫૧
પિંગા	૨૫૫	પૂગ	૪૫૩
પિંગલ	૧૬૩	પૂજ્યપાદ	૧૬૦
પિટક	૨૦૩	પૂનસી કોઠારી	૩૦૯
પિતૃયાન	૨૩૪	પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઇતિહાસ પર	
પિમા	૨૭૭	વિનયકુમારનું વક્તવ્ય	૪૭૦
પિશલ	૧૭૩	પૂર્વનાં પ્રગસત્તાકે રાજ્યોની ત્રણ	
પિશુનવાસી	૧૮૮	સમયમાં વહેંચણી	૪૬૨
પી. કે. ગોડે	૪૭૪	પૂર્વમીમાંસા	૧૯
પીછીની બનાવટ	૪૨૨	પૂર્વીનું સ્વરૂપ	૫૦
પીછીનો ઉપયોગ	૪૨૨	પેકારેસ	૪૭૧
પીટરસન	૧૮૧	પેલુપલુ	૪૬
પીપળાયા પીન્નેલી પાસેના સ્તુપો	૪૪૪	પેયડશાદ	૬૨
પુગલ પ્રતિ	૪૮, ૨૪૮	—નાં સફોતો	૬૮
પુંગભાઈ શેઠ	૩	પેટ્ટોમાધમ	૩૨
પુકકોટ્ટે	૩૪૭	પેટ્ટિકિસ	૪૪૮, ૪૬૧
—નો બંદાર	૩૫૧	પેટ્ટીલસ આંક ધી એરીગ્રીઅન સી	૩૪૯
		ગામ અને કામગીરી ગ્રીમી—ગ્રીમીન પ્રયા	૧૫૦

चेसावर	१७८	प्ररथ	३२७
पैंगी	११२	प्रस्थानवेद	११८
पौव रेगनो	२७	प्रसेनजित	१७८, ३४१, ४४६
पोषि	३१८	प्राकृतकथासंग्रह	४
पोषोन्नरवा	२५१	प्राकृतसर्वस्व	२८१
पोण	३१८	प्रागुत्पत्ति	५३
पोशाखिक धतिदास	१३	प्राचीन जैन लेखसंग्रह	१८, ३०५
—कथाओंनुं भूल	३४४	—भारत	७
पोरुपी भंडल	८१	—भारतीय ऐतिहासिक श्रुतना	
प्राक्षमती हृदयना	३३६	प्रकरणोनी नोध	८२
प्रगसताक राजगना समयमां राजगनी		—भारतवर्षीय ग्रंथोनी काव्यगुणना	२३३
प्रगतिनी नोध	४६३	—राजनीतिना वल्लभे	४६७
प्रगसताक राजगसताक यवाना हारण	४६१	—स्वस्वेष्यनपद्धति	३५३
—राजगना पदेसो गावो	४६२	—समयमां परराज्य विणे विचारो	४६८
—राजगनी गुलनामां न्नेष्टी		—साहित्य	५
—राजगनी प्राचीननम काण	४६२	प्रागुत्पन्न विद्यनाथ पाठक	२०८, ४०७
प्रवापना (पत्रवच्छा)	८०	प्रागुत्पत्तिपाति	१८८
प्रत्यभिज्ञा	२१२	प्रांतिक भाषांनी उत्पत्तिनो समय	२१८
प्रत्यक्षरुति	२१४	प्रमदराना	८, २६५
प्रतिक्षेत्रुषु	८१	प्रमदरी	३६१
प्रतिगायोग-धरायण	२२४	प्रिनी	३४८
प्रातृति	२५६	प्रोदिस्टोरिक मेन	३३७
प्रतिसन्धि (पटिसन्धि)	२४६	प्रोटो	४१७
प्रतीकार-दुराज	१८४	प्रोलाघनस	४१७
प्रथम प्राम्य विद्यापरिषद्	२२५	प्रोक्षर	३१७
प्रतीपेक्षान	२८	प्रोदिस्टेटपरिवर्तननो धतिदास	१०
प्रेशी	८३		
प्रदान	३४६		
प्रधाननी प्रतिगा	२२४	इलपी (वलणी)	१०४
प्रभाभिन्न	१८७	इयुंसन	१०८
प्रभावक्यस्त्रि	११६, ३०७	इयुंसास	३१, २२१
प्रभावती	२६७	इयुंसार	२३३
प्रबन्ध समिति	३, ४	इलीयान	४५३, ४५७
—चिन्तामणि	१६, १२०, ३०७	इन्सनी उद्यमपाथय	११
प्रभाणुर्भयत	२०५	इन्समां प्रगसताक, राजगसताक	
—मां व्यसंगति	२१६	राजगनी स्थापनाओ	४६३
प्रमदाप्रमाद	८१	इन्सोरी	१२
प्रयागराज	५६	इन्सोरी	१७
प्रवयनसार	२१	इन्सोरी	१६७
प्रवेष्टि-पुस्तक	१४८	इन्सोरी	११
प्रशास्त्रनो सार	६६	इन्सोरी	३३
प्रशस्तिभांथी वंशश्रु	६८	इन्सोरी-वर्गन ललाट	११
	१० ८२	इन्सोरी	८

૫૫

અકલે	૧૦	આહલ્ય શાહીનું જોર	૩૮૬
અંકિમયંદ્ર	૪૫૩	આસ્તિક	૫૨
અદોષશાન	૭૨	આવરીના શિષ્યો	૨૨૨
અનારસ (વારાણસી)	૫૬	આગાસંદર કવિ	૧૭
અપ્પપાદીય વિહાર	૧૧૧	બિલિગચોવિદ્યા ઇન્દિયા	૪૪,૧૬૯,૨૮૧
અમનજી બહેરામજી	૧૨	બિગિસાર	૪૭,૨૨૧,૪૪૬
અરજોરજી પાલનજી	૧૨	બિરિય અને હિંદી વિક્રમ	૯
અરડાના બીલેશ્વર	૪૩૪	—રિયાસત	૮
અરજેસ	૯,૧૦૦	—મુગ્દીઅમ	૧૫
અર્નિયર	૧૭	—રાષ્ટ્રીય મંદચાઓ	૧૦
અર્નિયર	૪૧૭	બિરમાઈ	૪૪૮
અરખ (અંકિટયા)	૪૩	બિલુ-બેડ	૩૧૪
અસ્તાજી	૩૯	બીઆરસ	૪૨૪
અલાણા	૩૧૧	બીજીબલિનનું મંગળાચરણ	૨૧૮
અલિબેમ	૨૯	બી. કે. હાકિર	૨૨૫
અલુમ્મિદિયા	૧૭૩	બીલ	૨૮૧
અવરિક (૧)	૧૦૮	બીવા	૮૮
અયુદ્ધર	૧૯૭	બુદ્ધ	૩૩૪,૧૭૯,૨૪૫
અહારત	૪૮	—ગયા	૫૫૭
અહારસ્તાન	૭૨	—ધોણ	૪૨,૪૫,૧૯૦,૨૦૮
અહરુદ પ્રાતિશાખ્ય	૧૬૨	—અગિત	૪૩
અહરુદાસ જીવરાજ દોશી ૯૦,૧૯૮,૨૯૧,૩૬૩	૧૯૨,૩૪૩	—ના દાળમાં વળજીના રાજ્યની ચતુરસીમાં	૧૨૬
અહરુદાસ	૧૮૨	—ધર્મના મહામાન માર્ગની રૂપરેખા	૧૦૮
અહરુદાસ	૫૨	—લીલા-સાર-સંગ્રહ	૫,૪૧૮૯
અહરુદાસ	૨૫૦	—શાસન	૧૫૫
આહરુદાસ રાજ્ય	૪૫૦,૪૫૧	—સોસાઇટી, મુંબઈ	૪૪૫
આહરુદ	૨૫૫	બુદ્ધ અને સ્મૃતિના સ્વરૂપમાં	૪૧૩
આહરુદાસ-શોક સત્તા	૧૪	બુદ્ધપ્રકાશ	૧૬
આહરુદાસ હર્ષચરિત	૪૫૮	બુદ્ધરૂઢ મંદિર	૧૨૫,૨૨૧
આહરુદાસ	૧૮૧	—રેકોર્ડ્સ ઓફ ધી વેરલ્ડ નાઈટ	૨૮૧
આહરુદાસ	૨૨	બુદ્ધ નાનજીઓ	૧૦૮
આહરુદાસ	૫૪	બુદ્ધ-રસકોષાનિવસ	૨૫૪
આહરુદાસ	૩૧૮	બુદ્ધ શુભશત	૯
આહરુદાસ શતાબ્દીનાં તાલપત્રો	૪૨૦,૪૨૧	બુદ્ધચરિત	૪૫૮
આહરુદાસ	૧૮૧	બુદ્ધચરિતના	૯૬
આહરુદાસનાં સંગીતની ઉત્તિ	૨૫૬	બેન	૪૧૭
આહરુદાસ	૧૯૯	બેંગાલ રોયલ એગ્રીકલ્ચરલ સોસાઇટી	૪૪,૪૩૭
—વર્ગમાં અહરુદાસનું મહત્વ	૪૪૭	બેંગાલના	૨૩૩
—સાહિત્યનાં મૂળ	૩૩૭	બેંગાલના	૧૫૨,૧૫૮
—શ્રુત અને-શ્રાવિય શ્રુતની		બેંગાલના	૫૯

જેસલ્લી	૧૧
જોધિયર્યાવતાર	૨૪૪
—ટક્ક	૫૭
—થાવક, પ્રત્યેક, સમ્યક્	૨૪૪
જોખે યુનિવર્સિટી	૧૬૪
જોદશેવિક હીલચાલ	૪૫૨
જોદ્ધ અને જીન કથામાં સમાવતા	૧૬૦
—દર્શન	૧૫૫
—પર્વ	૪૪
—ભિક્ષુણીઓ વિશે	૨૩૫
—સાહિત્યનો વિસ્તાર	૪૨
જોધાયન	૧૭૭, ૩૩૯, ૩૪૧

ભ

ભક્તિવિન્નય	૩૨૨૬
ભગવતી	૨૩, ૮૦
—મૂલ	૨૬૭
ભગવદ્ગીતા	૧૫૬, ૧૯૪, ૨૪૭
ભગવાનજ્ઞાલ છંદ	૨, ૬૭, ૪૩૬
—ની ઝોળખાણ	૪૩૬
—નો ખીન્ને પત્ર	૪૪૧
ભગવાનજ્ઞાલ સંપતરામ	૭
ભટક	૪૦૫
ભટકનાશ	૧૨૬
ભટ્ટોદ્ભટ	૧૮૧
ભર્તૃમિત્ર	૧૮૭
ભદ્રકલાવદાન	૪૪
ભદ્રેશ્વર	૩૮
ભદ્રાકાપિલાનીની વાન	૪૪૭
ભદ્રેણિકા	૪૦૩
ભરતયુગ	૨૭
ભરહત	૧૭૯
ભરતેશ્વરચરિ	૧૮૬
ભરૂચ (ભગુદય)	૩૪૭
—શહેરનો ઇતિહાસ	૯
ભર્તૃહાર	૧૬૨
ભવભૂતિ	૨૨૪
ભવિષ્યકાળ	૩૮૬
ભવંગ (ભવાંગ)	૨૪૬
ભાકિદાસ	૪૩૬
—ના મુઆઇ સરકાર પર લખેલા પત્રનો સાર	૪૩૬
—ની મુસાફરી	૪૪૦

ભાગવત	૧૫૭
ભાડવા	૪૧
ભાણ્ડારકર દેવદત્ત	૨૭
ભાણ્ડારકર રામકૃષ્ણ	૨, ૮, ૨૨૭
—કોમોમરેશન વૉલ્યુમ	૧૫૨
ભાદવા	૨૩૭
ભાનુચંદ્ર-સિદ્ધિચંદ્ર	૬૧
ભાજારનો અશોકનો શિલાલેખ	૩૬૩
ભામહ	૧૮૧
ભારત	૧૫૬
—નાં કેટલાંક પ્રધાન રાજ્યો સાથે ચેટકનો	
કોલુનિક સંબંધ	૨૬૭
—રાજમંડળ	૮
ભારતીય દર્શનોની કાળતત્ત્વ સંમધી માન્યતા	૧૮
—પ્રાચીન લિપિમાલા	૪૨૧
—સામ્રાજ્ય	૭
—સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન	૨૫૨
—કુત	૨૩૫
ભારતિ અને દરહીનો સંબંધ	૪૭૩
—સમય અથવા	
ચપ્પ સમયના સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૪૭૩
—ના સમકાલીન રાજ્યો	૪૭૩
ભાઈટ	૫૬
ભાવગુદરૂપિ અને ત્રિપુરાંતકની પ્રશસ્તિઓ	૪૩૫
ભાવિતરભર્તૃવ્યા સ્મૃતિ	૪૧૪
ભાવાની ઉત્પત્તિ પર પૈથના બે સિદ્ધાન્તો	૨૨૭
ભાસ	૨૫, ૨૨૪
ભારકરાચાર્ય	૫૦, ૩૯૨
—ની કાવ્ય પ્રસાદી	૨૧૮
બિન્નુ-બિન્નુણી-પ્રાતિભોક્ષ	૪૮
બીમસેન	૧૮૫
બીલસારગુપ	૩૪૨, ૪૩૯
બૂચ	૩૧૯
બૂતકાળ	૧
બૂતાર્થ	૨૧૬
બુમિદુદ્ભિ	૨૫૮
ભગુચંદિતા	૧૬૫
બૈટમાં નવાઇની ચીન્ને	૩૪૯
બોમનગર	૨૨૨
બોગ	૧૮૧, ૨૩૭
બોગકટ રાજ્ય	૨૩૭
બોગદેવ	૩૮
બોગપત્ર	૪૨૧
બોગપુરના રાજ્યો અને દેવાલયો	૪૨૨

બોલરીયો કુવો	૪૦૧	મનુસ્મૃતિ	૧૬૫,૧૯૧,૧૬૭
બોલરીવાવ	૪૦૨	—નો કાળનિર્ણય	૩૪૩
બોબાબીમ	૧૧૩	મનુસીની નોંધ	૧૭
બ્રમણ્યુગ	૧૭	મનોદ્વારવર્જન	૨૪૬
		મનોરથપૂણી	૪૪૫
મ		—ની જો' પ્રતિઓ	૪૪૫
		મન્નભાષ્ય	૧૮૫
મગધ	૫૩,૧૩૧	મન્ત્રીઓની સત્તા	૪૫૬
—નો ગૃહદ્રથ	૩૪૬	મમ્મટ	૬૧,૧૮૧
—રાજા	૧૨૬,૧૪૪	મરણ વિભક્તિ	૮૧
—નો રાજા બિંબિસાર	૨૬૩	મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિ	૨૨૬
—નો શ્રેણિક	૨૬૭	—પરંપરા	૨૨૬
મંગલ	૧૮૭	—સમયનાં સાધન	૨૩૧
મંગલીવડ	૩૧૯	—ચટના	૨૩૨
મંગલવેદાનો તાત્પર્ય	૨૩૨	—સત્તાનો ઇતિહાસ	૮
મજ્જિમનિકાય	૪૫,૧૨૪,૧૮૮,૨૦૪	મલ્લવાદિ	૬૧
	૨૦૮,૩૬૧	મલ્લગ્નતત્ત્વ	૪૯
મઝારે ખ્યાખાં	૭૧	મલ્લિનાથ	૫૧
મઝીદ	૭૭	મલ્લેયદીપટ્ટી	૩૪૭
મંજુશ્રી	૪૪	મહત્તર	૪૦૨
મથિલાલ વ્યાસ	૧૭	મહત્તી વિમાન પ્રવિભક્તિ	૮૧
મથુરાંકર રતનજી ભટ્ટ	૧૧	મહમદ ગીઝનવી	૧૬,૨૨૬
મહાપ્રવેશ	૮૧	—ઘોરી	૨૨૯
મહાલિક	૬૨,૧૯૩	—ફાતેહ	૭૬
—નાં પુણ્ય કૃત્યો	૬૯	મહાકલ્પપુત્ર	૮૧
મહોદ્દકચિત્ર ઉપરથી સિદ્ધાંત	૩૪૭	મહાકવિ વિજયપાલ અને તેના પિતામહ	
મત્તભેદ સમયે નિર્ણાયક યોજના	૪૫૪	મહાકવિ શ્રીપાલ	૧૧૩
મત્સ્ય	૫૩	મહાકાવ્યાચન	૨૭૯
મથનસિંહ	૨૩૯	મહાકાવ્યમંદિર	૨૩૬
મદેશીઆ	૯૭	મહાકાવ્યસ્થપ	૨૪૫
મદ્ર	૫૩	મહાન વિહાર	૧૦૪
મદ્રાસ ઓરીએન્ટલ મેન્સ્યુરક્ટિસ		મહાત્માજી	૩
—લાઇબ્રેરીના કયુરેટર	૪૭૩	મદાનન્દી	૩૪૬
મધુવિદ્યા	૧૬૪	મદાનામ	૪૯,૧૩૪
મધુસૂદન સ્વામી	૧૬૮	મદાનિશીય	૮૧
મધ્યકાલીન ભારત	૭,૧૫	મદાપરિનિષ્ઠાન સુત	૪૫,૪૯,૧૨૬
મધ્યદેશ	૯૫	મદાપાતકો અને ઉપપાતકો	૪૦૬
—ની સીમા	૯૫	મદાપુરાણ	૪૩
—નો વિકાસ	૯૫	મદાપિત્યાખ્યાન	૮૧
મધ્યપ્રાંત	૯૭	મદાગલીપુરમ્	૩૪૭
મધ્યમ નાટક	૨૨૪	મદાભારત	૧૩,૧૬૮,૧૭૪,૧૯૪
મધ્યહિંદ ઓરિન્સી	૮	—નો સમય અને કૌરવપાંડવ વિષે બિહાપોદ૩૪૨	
મધ્વ	૨૨	—નો ઉપસંહાર	૧૩,૨૨૯
મનમોહન ચક્રવર્તી	૨૩૭		

મહાભાષ્ય	૨૯	માહિંભતી	૫૯
મહાભિનિષ્ક્રમણસૂત્ર	૪૯	મિત્રદેવ	૩૩૯
મહાયાન	૨૪૪, ૨૪૮	મિથિલા	૫૩
—ધર્મધાતુ	૧૦૮	મિથ્યાદષ્ટિ	૧૮૯, ૨૦૫
—અવિશેષતા ધર્મધાતુસાત્ત્વ	૧૦૮	મિનિસ અને મેના	૨૩૩
—માર્ગપ્રવેશક	૧૦૮	મિર્ન-ડર	૪૯, ૫૪, ૪૫૧
—સૂત્ર	૪૪	—અને એવોલોડોઝસના સિદ્ધાંત	૧૪
મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ	૮	મિત્રાયેદર	૭૪
મહાવન	૧૩૪	મિરજા કાળર	૧૨
મહાવર્ગ	૪૮	મિરાતે સિકંદરી	૧૭
મહાવંશ	૪૯, ૨૫૦, ૪૩૮	મિરાતે અહુમહી	૧૭
મહાવીર	૧૫૫, ૧૮૯, ૨૬૩	મિલ	૨૧૧
—ચરિત્ર	૨૬૫	મિલિન્દ	૧૪, ૪૯, ૫૪
—ની માતા ત્રિશલા	૨૬૪	—પગ્લો	૪૯
મહિંદ	૪૫	મિસરી લોકોનું વૃત્તાંત	૧૧
મહાદ્ર	૪૨	મિહિર જાતિનાં નામ	૯૭
મહેન્દ્રવર્માન	૩૪૭	—ભોજ	૪૫૦
મહેન્દ્રદાસેનક	૧૧૧	—સ્તાન (મેડિઆ) ના મિહિરો	૯૭
માગધ'પુર'	૨૨૧, ૨૨૨	માયિક્ક સોસાધરી જર્નલ	૪૭૩
માધ્ય	૧૫૯, ૩૦૮	મારજાં બાબર	૭૭
માંકડ કુંડી (માંકડેય કુંડ)	૩૦૯	માસરના સ્થાપકનો સમય	૨૩૩
માકરાચાર્ય	૧૫૨	માસીસ હાઇસ ડેવિસ	૮૮
માકરબાધ્ય	૧૫૪	માઠી	૩૧૬
—કૃતિ	૧૫૨	મુક્તાવલી	૧૯
માણિક્યમંદ્ર	૧૮૧	મુકુલ	૧૮૧
માણિક્યાલ	૩૫૨	મુન્નલ	૬૪
માંડવગઢ	૪૪૧	મુતવ્યલ	૭૧
માત્રપન્યાય	૪૬૮	મુદ્રિત કુમુદ્યંદ્ર	૧૧૬
માધ્યમિક	૪૨	—માં વિદ્યુત પરિપક્વ વર્ણન	૧૧૭
—કારિકા	૪૪	મુનિગાથા	૩૬૨
માનવજાતિનો મૂળ નિવાસ	૧૩	મુનિસુંદર	૩૦૩
માનવધર્મશાસ્ત્ર	૧૯૧	મુનિષ ગેઝીટિયર	૭
માન્ડુરના શિક્ષાલેખો	૩૪૭	—ની કચ્છી જૈન દશા જોસવાળ	
મામન્ડુર	૩૪૭	ધર્મશાળામાં પ્રતિલેખની તપાસ	૪૩૨
માર	૪૭	મુસલમાનો સમયનો ઇતિહાસ	૮
માર્ક ક્રોલિન્સ	૨૩૬	—માં હિંદુ રાજ્યો	૪૫૦
માર્કડેય	૨૯૧	મુષ્ટિ	૪૨૮
—પુરાણ	૯૬	મુક્તસર્વાસ્તિવાદનિકાય સંપ્રદાય	૧૦૮
માલદેવ	૩૦૭	મુક્તોત્તમવિહાર	૨૫૦
—તણકુ	૩૧૫	મુળરાજ	૧૬
		મુગશીર્ષ	૯૧, ૧૩
		મુચ્છકટિક	૨૫

મેકડોનલ	૨, ૯૦	ય	૧
મેક્સમીસર	૧૬૮, ૨૩૩	યક્ષકર્દમ	૪૨૭
મેકિંગ ઓફ મોડર્ન ઇંગ્લેન્ડ	૧૭	—માં આવતાં અગિયાર પ્રય	૪૨૭
મેગેસિનિસ	૧૪, ૧૭૨	યન્ત્રવેદ	૨૫૨
મેગર જીલ્લો	૧૦૯	યમ	૨૫૫
મેઝિની	૪૪૮	યમક	૪૮, ૨૪૮
મેદી અને પારસી લોક	૧૨	યવનચંચ	૧૫૮
મેરવાડના મેર લોકોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રાચીન ઇતિહાસ	૯૭	—અને દિવ્યાવદાન	૨૭૮
મેરામથુ ખવાસ	૩૭	—ની ભારતવર્ષમાં મુસાફરી	૨૮૧
મેરેથોન	૪૫૧	યશ	૨૪૫
મેરુતુંગ	૩૦૭	યશચન્દ્ર	૧૧૭
—આચાર્ય	૧૨૦	યશોધરા	૧૭૯
મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ	૧૦	યશોધવલ	૩૯
મેવાડની જાહોજલાલી	૯	યશોવર્મા	૩૯
મેળની મુદ્રિકા	૨૭	યશોવિજયની યોગસૂત્રપરની ટીકા	૨૨૨
મેત્રક લોકો	૪૦૫	યશોવિજયોપાધ્યાય	૬૧
મેત્રાપણી	૨૫૮	યદિની મહત્તર	૪૧૭
મેત્રેયી	૨૩૫	યાકોબી	૨૭, ૧૫૮
મેગલ રાજ્યનો ઇતિહાસ	૧૭	યાત્રવદક્ય સ્મૃતિ ૧૯૨, ૧૯૪, ૩૪૩, ૩૪૪	૨૨૯
મેગલિપુત્ત તિરસ	૨૪૫	યાદવોનો પરાભવ	૬૫
મેઢેરાનું વર્ણન	૨૭	યારકનિરુદ્ધતની ચર્ચા	૧૬૨
મેતેયસુત	૩૬૨	યારકાચાર્ય	૧૬૨
—ના પ્રકાર	૩૬૩	યુક્તિપ્રબોધ	૨૭
મેસિક કૃત ઇતિહાસ	૭	યુક્તિરત્નેદપૂર્ણસિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા	૨૦
મેલેન્ડ	૧૭	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની લોકસ્થિતિ	૧૧
મેપ (મેપ)	૬૬	યુરોપ અને હિંદમાં ક્ષેત્રફળની તદ્દિષ્ટિ	૪૫૨
મેંદપરાજ્ય	૬૧	યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે વ્યવહાર	૩૪૯
મેદરમ	૭૮	યુરોપ જવાનો પુરાણો માર્ગ	૩૪૯
મેખરી	૫૫	યુરોપના સુધારનો ઇતિહાસ	૧૦
મેયર્કાળની રાજસત્તા	૪૫૫	યુરોપની જુદી જુદી જાતો	૪૫૧
—માં રાજ્યની ઉપજનો સાન સાધનો	૪૬૧	યુરોપનો જમીનમાર્ગ	૪૫૨
મેયોની મંત્રી ચાલુક્યથી ચાલુક્ય ચોલના		યુરોપમાં બુદ્ધિસ્તાત્ત્વનો ઇતિહાસ	૧૦
મેસોટુંગ સુધીના ૧૫૦૦ વર્ષમાં કાયદાની રચના	૪૪૯	યુરોપીય નીતિ, આચારનો ઇતિહાસ	૧૦
મેયોનો રાજ્યવિસ્તાર	૪૪૯	યુરોપ અભિયંત્ર	૪૫૮
મેયર્કાળ	૪૪૯	યોગદર્શન ૨૦, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૦૬, ૪૦૭	
—રાજઓ	૨૩૬	યોગદાષ્ટિટીકા	૬૧
—અને મેખરીઓ	૨૩૬	યોગદાષ્ટ સમુચ્ચય	૨૦૬
મેલ, ભૂત, શ્રેણી ત્રણ પ્રકારનાં સૈન્ય	૪૦૫	યોગવાસિષ્ઠ	૨૦૧
		યોગવિશિક્ષા	૨૨૨
		યોગ સિસ્ટમ ઓફ પનંજશિ	૧૫૮
		યોગસૂત્ર	૧૫૭
		યોગચાર	૪૧

૨

રધુનાથ કરમરકર	૧૮૩
રધુવંશ	૪૩
—અને દશકુમારચરિતમાંથી મળતી	
ભૌગોલિક દર્શીકૃત	૨૩૬
રંગચંદ્રમૂર્તિ	૨૯
રંગસ્ત્રી	૩૩
રંગસ્વામી સરસ્વતી	૪૭૩
રજપુતાના	૧૫
—ના દેશી રાજ્યો	૮
—નો ઇતિહાસ	૮
રજુછોડભાઈ ગિરધરભાઈ	૭,૧૧
રજુજીતરામ વાપાભાઈ	૬,૬૨
રતન શ્રાવક	૩૦૭
રતનધર્મરાજ	૪૯
રતનમાળ	૧૬
રતનસિંહ	૬૯
રત્નાક	૩૦૮
રથવિનીતસુત	૩૬૧
રમેશચંદ્રદાસ	૭
રવીન્દ્રનાથ	૫
રશીદ ખવાન અલી	૭૧
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	૨૫,૧૫૨,૪૨૭
રસેશ્વર	૧૬,૩૦૭
રાજ	૨૪૮
રાજકીય ગ્રંથ બંધારણો	૪૫૪
રાજકીય નાણાવ્યવસ્થા	૪૬૦
રાજગૃહ	૨૪૫
રાજચંદ્ર કવિ	૩
રાજતરંગિણી	૭,૧૮૫
રાજનીતિના ગ્રંથમાં રખાતી દટિ	૪૬૬
રાજનીતિનાં સાત અંગો	૪૬૫
રાજનીતિમાંથી નીકળના બે સિદ્ધાન્તો	૪૭૦
રાજપુતાનાના ઇતિહાસ ક્ષેત્ર પ્રાચીન	
શોધના પ્રભાવનું ઉદાહરણ	૨૩૯
રાજપ્રસ્નીય	૮૦,૮૧
રાજમાર્તંડ	૧૯૨
રાજવારસો	૪૫૮
રાજવાડે	૯૫
રાજ્યાર્થિક	૨૩,૮૩
રાજશોખર	૬૧,૨૨૪
—મુરિ	૧૫૬
રાજસિંહ ચસિંહવર્મા	૪૭૪

રાજ્યનીતિમાં ભાત્યન્યાય	૪૬૮
રાજુલાનો કુંગર	૧૦૨
રાજેન્દ્રલાલ	૪૩
રાજ્યકર્તા	૨
રાજ્યમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વિષે બે વિરોધી મતો	૪૬૬
રાજ્યવ્યવસ્થામાં સિદ્ધિઓએ મેળવેલી સાધ	૪૫૩
રાણકમોજ	૪૬
રાણપુર	૬
રાનાડે	૮
રામ	૧૭૪
રામકૃષ્ણ	૨૦
રામચંદ્ર મહાકવિ	૧૨૦
રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧૨૪
રામાનુજ	૨૨
રામાયણ	૧૭૫
—રહસ્ય	૧૩
—મહાભારતનાં પાત્રો	૩૪૩
—નો પરસ્પર સંબંધ	૩૪૩
—માં અસ્યાગિણીઓ	૨૩૫
રામપ્રેક્ષીયસુત	૩૪,૮૩
રામકૃષ્ણ	૧૫,૪૫૦
રાષ્ટ્રમાં બે વિચારો	૪૬૬
રાસમાળા	૭
—રાહલ	૩૪૬
રાહસોવાદ	૩૬૨
—મુત્તો સાર	૪૮૪
રિયલો અને મીથ રાજતંત્ર	૪૫૬
રજોપ	૨૩૮
—ધોપ	૨૩૮
રૂઢ	૧૧,૧૮૧,૨૩૧
રૂઢામન	૪૭૨
—દામનનો લેખ	૧૪
—દેવ	૧૭૧
—ધર	૪૦૩
—વિષે ખાખનાઓ	૯૩
રૂઢાયણ	૨૭૯
—અવદાન	૨૭૮
રસિયાની સોવિયટ સત્તા	૧૨
રૂપ	૩૧૮
રૂપ	૩૬
રૂપકારક	૬૧

રૂપવતી-અવદાન	૪૪
રેખ્મન	૮૮,૩૩૫
રેવંતગિરિ રાસ	૩૦૭
રેગના અધિષ્ઠાતા	૩૪૦
રેક્સ ઇન્ડ્રોડકશન હે નિરૂક્ત	૧૬૪
રેમન રાજ્યનો ઇતિહાસ	૧૧
રેમના વ્યાપારીની સપ્ત તથા તે વિષેની હલ્ખનાદિ	૩૪૯
રેારુક	૨૭૮
રેલિનસન	૧૪

લ

લકુલીશ	૪૩૪
—પાશુપત સંપ્રદાયનો અસ્તકાળ	૪૩૫
—તું પ્રાખ્યકાળ	૪૩૪
લક્ષણાનુસારશાસ્ત્ર	૧૦૮
લક્ષ્મણ સરંપ	૧૬૯
લગઈ અને કેર પ્રત્યય વિશે	૩૨૨
લ'કાવતાર	૪૪
લ'કનો ઇતિહાસ	૧૨
લગ્નકપાળ	૨૮૧
લક્ષિતવિસ્તર	૪૩
લવણપ્રસાદ	૩૯

લહીઆઓ અમુક અક્ષરે કે શબ્દે જ લખતાં
લખતાં ઉઠતા ૪૨૯
—તો કેલાક અક્ષરો પ્રત્યે અલ્પગમે ૪૨૮

લાક્ષાસ્તનું વિધાન	૪૨૪
લાખાપુલાણી	૧૬
લાખારામ-સહસારામ	૩૧૦
લાપુલો વાદ	૩૬૨
લાટવાવળુ ઓતેચ્છત	૨૬૦
લાણ	૬૯
લાયખિતસ	૪૧૦
લાલચુ	૧૮૯
લાંબા ડુંદા દિવસ વિશે	૧૮૯
લિચ્છવી	૧૨૬, ૧૩૪, ૧૪૭, ૨૬૩
લિ વૉર્નર	૮
લિંગપૂજની ઉત્પત્તિ	૯૩
—તો વિસ્તાર	૯૩
લીઅંગ વંશ	૧૫૨
લીખીક	૨૩૭
લુગ્મિનીવન	૫૭
લુગ્મોન વિધાપીઃ	૧૦૫

લેખી	૧૦
લેખકની નિર્દોષતા વિશે શ્લોકો	૧૩૩
લેખનકળાના સાધનોના ત્રણ વિભાગ	૪૧૯
—તો લખસંહાર	૪૩૩
—માં પરચુરણુ વિગતો	૪૨૭
લેખિનીના ગુણદોષવિષયક દોહરો	૩૨૧
લેડીસાથ (લેડી ગામના આચાર્ય)	૨૫૦
લેફમેન	૪૩
લો આફ ગ્રેવિટેશન	૫૧
—મનુ	૧૯૭
લોક અને મન્ત્રિસભા	૪૬૪
લોકપ્રકાશ	૨૩
લોકમાન્ય તિલક	૧૩
લોક સંસ્થાઓની પ્રાચીનતા અને કામો	૪૫૫
લોકાયત આર્વાકદર્શન	૧૫૫
લોપામુદ્રા	૨૩૫
લોમહર્ષણુ	૩૪૪
લોમાપુમાણુ	૪૩૪
લ્યાલ	૮
લ્યુક્સ	૨૫

વ

વખતસિંહજી	૧૦૩
વંચ	૫૩
વજી	૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૪, ૧૪૪, ૨૨૧
—ના રાજ્યની ચતુઃસીમા (જુદાના કાળમાં)	૧૨૬
વજીરદિદા	૪૯
વઝગચ્છ	૧૯૬
વડનગર	૨૩૮
વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિ	૧૧૯
વડોદરા કેળવણીખાતું	૧૦
વડોદરાના રાજકર્તાઓ	૮
વડોદરાનું ભાષાન્તર ખાતું	૧૧
વહિવાર	૪૦
વહિદહરા	૮૦
વત્સ	૮૫૩
વત્સરાજ	૬૧
વંચળા	૩૮
વંદનક	૮૧
વસાહપુરાણ	૩૪૬
વર્ગચૂલિકા	૮૧
વર્ણનયુક્ત પ્રશસ્તિ	૬૨
વર્ધનો અને ચાતુક્યોનાં રાજ્ય	૪૫૦

વધમાન સ્વામી	૨૬૬
વલ્લભેશ્વ હરિદત્ત	૪૦૧
વલ્લભિપુર	૧૫૫
વલ્લભી રાજગો	૨૩૭
વલ્લભીના રાજા દુવસેન (પહેલાનું એક તામ્રશાસન (ગુપ્ત) સેવત ૨૧૦	૩૯૯
વલ્લભીનું વિદ્યાપીઠ	૧૦૫
વલ્લભીમાં પુસ્તક લખવાનો પ્રારંભસમય સંવત ૯૮૦	૪૨૧
[વલ્લભી] સ્વતંત્ર સન્નિવિષ્ટનો અર્થ	૧૧૦
વશ-ઉશીનર	૯૫
વસ્તી અને વિસ્તાર વધવાનાં બે કારણો	૪૫૬
વસ્તુપાલ	૧૮૭,૩૦૫
—ચરિત્ર	૬૧,૩૦૯
—મહામાત્ય	૧૧૫
વસિષ્ઠ	૧૭૨,૩૩૯
વસુદેવ	૩૩૯
વસુબંધુ	૧૦૮,૧૫૮
વસ્સકાર	૧૨૬,૧૪૪
વળા	૨૩૮
—અમારડી	૧૦૩
વાઠાટકેશ	૨૩૭
વા. ગો. આપ્ટે	૨૨૬
વાઝીરાલકાર	૩૦૭
વાઘેલા	૧૬
વાઘેલાનું વંશરૂઢ	૩૯
વાચસ્પતિ મિત્ર	૩૨,૧૫૨,૨૦૨,૨૧૫,૪૦૯
વાઝસનેથી	૨૫૮
—સંહિતામાધ્ય	૧૮૬
વાણ	૨૫૪
વાત્સ્યાયન	૨૬,૧૭૬
—માધ્ય	૧૯૦,૨૬૫
વાપી	૪૦૧
—જોડસર	૪૦૧
વામન	૧૮૧
—પુરાણ	૩૪૬
વામાનાચાર્ય ઝળકીકર	૧૮૧
વામાદે (વાદાક્ષેપ)	૧૦૩
વારસના હકો વિશે	૩૪૧
વારાણસી રાજા	૧૨૯
વાર્ધગણ્ય	૧૫૯
વાસુદેવ શાસ્ત્રી અભ્યંકર	૧૮૧
વાહકદે	૩૦૭

વિક્રમપટ્ટિની આવરચક્રતા	૪૦૮
—નું લક્ષણ	૪૦૭
વિક્રમસિંહ	૬૯
વિક્રમોર્વશીય	૩૬
વિક્રમાંક્ટેવચરિત્ર	૧૬
વિચિત્રકર્ણિકાવદાન	૪૪
વિનયધર્મસૂરિ	૯
વિનયપાલ	૧૧૩
—નો સમય	૧૨૧
—સિંહ	૧૨૭
—સેનસૂરિ	૩૦૭
વિનિત (પત્ની વરમણકાઠ)	૬૯
વિતત	૨૫૪
વિદર્ભ	૨૩૬
વિદિશા (બિડ્ડા)	૫૯
વિદુરજી	૧૪૭
વિદેહ	૫૩,૧૨૬
વિદ્યાચરણ વિનિશ્ચય	૮૧
વિદ્યામુદેશ	૨૮
વિદ્યુશંખર શાસ્ત્રી	૨૩૫
વિનયકુમાર સરકાર	૪૪૭
વિનયપિટક	૪૮,૯૬
વિનયવિજયોપાધ્યાય	૨૬૪
વિનયસમુદ્ધેસ	૩૬૨
વિનયન	૮૫
વિનિચ્છય મહામત	૧૪૯
વિનયુકતક	૪૦૨
વિન્સેન્ટ સ્મીથ	૬,૮૭
વિપર્યય	૨૧૬
વિપાક	૮૦
વિપાક્યુત	૨૨
વિવંશ	૪૮,૨૪૮
વિભાવ	૨૫૦
વિભાવાસુત્ર	૧૮૮
વિમદ	૧૬૫
વિમર્શિની	૧૮૪
વિમલપ્રગંધ	૧૭,૬૧
વિમા કડીસિસ	૩૫૨,૪૭૧
વિમાનવલ્યુ	૪૬
વિલિંગ્ડન કોલેજ	૧૨૨૬
વિલિયમ બેકસન	૧૮૮
વિલિયમ બેન્સ	૨૦૯
વિલિયમ બેન્સ	૨૩૩,૩૩૬,૪૩૭

વિલિપ્ય મેકકુગલ	૨૦૯	વૃંદાવન	૫૫
—હંટર	૭	વેગીઅ	૩૨૦
વિવિધતાનવિસ્તાર	૯૫,૨૨૬	વેતનની, જમીનમાપણીની, કારોબરની, કરની,	
વિવેકરત્ન	૬૯	તથા રસ્તાની વ્યવસ્થા (અશોકના રાજ્યમાં)	૪૫૯
વિશેષ આવશ્યક બાધ્ય	૨૩	વેદ	૮,૧૫૬
—ટીકા	૮૪	—કાળ	૨૫૨
વિશેષણ વિશેષભાવ	૪૦૭	—વાદિનું	૧૬૦
વિશ્વની વિવિધતા અને કાળતત્વ	૧૮	વેદાંતદર્શન	૧૯૯
વિશ્વની ઉત્પત્તિનો સમય	૨૩૩	વેદિક ઇન્ડિક્સ	૧૭૨
વિશ્વવારા	૨૩૫	વેબર	૮૩
વિશોદેશક વ્યાખ્યા	૭૦	વેરસ્વામી	૧૮૬
વિષયપુરાણ	૧૫૭	વેલધરોપપાત	૮૧
વિષયપ્રસાદ	૧૫૨	વેસપીસીયન	૩૫૧
—મિત્ર	૧૬૨	વેસાલી	૧૩૦,૨૨૨
—વર્ધન	૪૭૪	—મગધનું શહેર	૨૨૧
—સ્મૃતિ	૩૪૩	વૈંય	૧૬૫
વિસરાલ	૩૧૯	વૈદિકકાલની સમાસોચનાનો નિષ્કર્ષ	૨૬૨
વિસુદ્ધિમગ્ન	૪૯,૧૨૪	વૈદિક છંદ	૨૫૨
વિહારક્રમ	૮૧	વૈદિક શ્રુત	૯૧
—જનન	૧૦૬	—સાહિત્ય	૧૯
—ની વિવાદશાળા	૧૦૭	વૈદિકી પુત્ર	૧૩૧,૧૪૪,૧૪૫
—નો ઉપસંહાર	૧૧૨	—મહાદેવી	૨૭૯
—નો સમય	૧૦૮	વૈદ્યચિંતામણિ	૭,૧૩,૧૭૪
—માં બિશ્વચો	૧૦૭	વૈદ્યના બાધાની ઉત્પત્તિના સિદ્ધાન્તનો	
—વિષે ચર્ચા	૧૧૦	—શુભ્રે કરેલો વિશેષ	૨૨૮
વીએનાનો બીએ ધેરા	૪૪૮	વૈદ્યોનો પરમ વૈદ્ય	૯૩
વીણગણિત	૨૫૬	વૈપુલ્ય સત્ર	૪૪
વીણગાથિનું	૨૫૪	વૈવાસ્વત	૧૬૪
વીણાવધ	૨૫૪	વૈશેષિક દર્શન	૧૯,૧૫૫
વીતરાગ શ્રુત	૮૧	વૈશ્વમણિપપાત	૮૧
વીથિ-સંગ્રહ	૨૪૮	વૈષ્ણવધર્મ-સૈવધર્મ	૯૨
વીરદેવ	૪૫૩	વૈશાલી	૫૮,૧૩૪,૧૪૬,૨૪૫,૨૬૩
વીરધવલ	૩૯	—ના ગણસત્તાક રાજ્યોનો નામક રાજ્ય	
વીરવિનોદ	૨૩૯	ઘેટક	૨૬૩
વીલફર્ડ	૩૩૬	વૌકકાણુ	૨૮૧
વીસલદેવ	૩૯	વૌત્કપન	૨૪૬
મુઝ	૧૫૮	વૌદારિક	૧૪૯
મુઝહાકિસ	૩૯૯	વૌટર્સ	૧૦૩
મુતી (ચિનનો પાદરાહ)	૧૫૨	વૌટસ્ત મ્યુઝિયમ રાજકોટ	૨૩૭,૩૯૯
મુનિનું	૧૨૬	વ્યવહાર	૮૧
મુતિ	૨૧૧	વ્યાકરણ	૧૬૨
—ઓમાં નિદ્રાનું સ્થાન	૨૧૩	વ્યાખ્યાચૂલિકા	૮૧
મુદ્ધકુમારી	૧૬૫	વ્યાખ્યાપ્રતિભા	૮૨

વ્યાધિપક્ષી	૩૯
વ્યાપ્તચિત્ત	૧૮૯
વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક સત્તાઓ	૪૪૯
વ્યાસ	૨૧, ૨૦૧
—ભાષ્ય	૧૫૬, ૨૦૧, ૨૦૨
વ્રતવન્દમાલા	૪૪

૨૧

શચ્ચાદ્દીન	૭૨
—કાશગરી	૭૯
શચ્ચાખાન	૭૧
શક	૨૨૮
શકયુગ	૧૪
—રાજ્યો	૩૩૯
—લોકો	૧૪
શકુન્તલની વાચના	૨૨૫
શકોદિત્ય	૧૦૭
શંકરાચાર્ય	૨૨, ૧૬૦
શંકુ આકૃતિમાં નિદાનું સ્થાન	૪૧૧
શતધારના સૂત્રો	૪૪૪
શતપથબ્રાહ્મણ	૧૬૪, ૧૭૧, ૨૫૨, ૩૪૨
—નો જનમેજય	૩૪૨
શતાર્થો કાવ્ય	૧૧૩
શત્રુજયનું ભુલવણીમંદિર	૩૫૩
શત્રુજયમહાત્મ્ય	૯૯
શત્રુસ્વામી	૧૬૦
શબ્દકટપદ્ધતિ	૩૩, ૧૯૨
શબ્દસાનાનુપાતી	૪૦૭
શબ્દાનુસાસન	૨૯૧
શમસુદીન	૭૧
શમીપટ્ટવાટક	૧૧૦
શ્યામલદાસ	૨૩૯
શરચ્ચંદ્રદાસ	૪૪
શરદે મુસ્લા	૭૨
શરદાસુદીન	૭૧
શહેરોની જમાવટની પ્રાચીનતા	૪૫૬
—ચના	૪૫૬
—નો ઇતિહાસ	૯
શાકપૂણી	૧૬૩
—નો સમય	૧૬૩
શાકલ (સિવાલકોટ)	૫૪
શાકુન્તલના ખોડો	૨૨૫
	૩૪૬

—મુનિ	૪૪
—વંશીય	૨૪૯
શાતકર્ણી	૨૭, ૩૦, ૩૩૯
શાતવાહન	૨૭
શાન્તિલય	૪૭૫
શાન્તિદેવાચાર્ય	૨૪૪
શાન્તિનાથચરિત	૧૮૬
શાન્તિશર્મા અને દેવશર્મા	૪૦૬
શારીપુત્રપ્રકરણ	૪૩
શાર્કરાણી	૨૩૮
શાલિવાહન શક	૨૨૬
શાસ્ત્રદીપિકા	૨૦
શાહનામું	૧૨
શાહીઆદિ	૪૨૨
શાંખામન શ્રોતમંત્ર	૨૫૯
શિક્ષા	૧૬૨
શિખંડી	૨૭૯
શિરીપત્રં વિદ્યાર્થવ	૩૪૭
શિલાલિ	૩૫
શિવ	૧૭૯
—આદિ ગણ	૧૬૭
શિવાલિક	૧૩
શિશુનામ	૫૮, ૩૪૬
શિશુપાલવધ	૧૫૯
શિશ્વ	૯૩
શીઘ્રવો	૧૫૯
શીલબદ્ધ	૭૦, ૧૦૭, ૧૮૬
શીલર વિદ્યાપીઠ	૧૦૫
શુદ્ધીલિ	૯૨
શુંગ	૫૫, ૪૪૯
—વંશ	૨૩૯
—માં રાજ્યોની પાવરીઓ	૪૭૦
શુધોદન	૫૭, ૩૪૬
શુંભવીમત	૬૧
‘શદ્’ શબ્દ ક્ષુદ્રમાંથી	૯૭
શદ્ક	૨૫
શ્વમાશીન	૧૦૬
શ્વગવસન	૯૩
શૃંગારપ્રકાશ બોગરચિત	૪૭૪
શૃંગ શરિર	૩૫૩
શૃંગક	૧૬૨
શૃંગેન	૫૩

શૈલાલિન	૩૫	સમાજ	૨૮
શૈવધર્મ	૨૫૧	સમાજના બે પ્રકાર	૩૦
—નો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૯૨	સમાધિની અવસ્થાને શંકુની આકૃતિ	૪૧૦
શ્રધ્ધોત્પાદ	૪૩	સમાધિનાજ	૪૪
શ્રમભૂષણ	૧૯૯	સમિતિમાં નીમણુકપદ્ધતિ	૪૫૫
શ્રીભોજ	૧૮૪	સમીકરણ	૩૯૩
શ્રીમલધારી	૮૪	સમુચ્ચયસંગ્રહ	૨૪૯
શ્રીમલગિરિ	૮૪	સમુદ્યાનચુત	૮૨
શ્રીમાલ	૧૫	સમુદ્યુક્ત	૧૫
શ્રુતરક્ષ	૮૩	સમ્મતિતક	૧૨૪
શ્રુતરાન	૮૦, ૮૧	સમ્યક્ગિત્યાદિ	૨૦૫
—વિચાર	૮૪	સમ્રાટ દર્શ	૧૫
શ્રૌતસૂત્રો	૧૬૫, ૩૩૯	સંપાદક	૨, ૨૪, ૭૯, ૧૧૩, ૨૪૩, ૩૫૩
શ્લોકવાર્તિક	૨૩	સંપુટસ્વક	૪૨૮
શ્વેતાંબર	૨૩	સંપ્રતિ રાગ (સંપદિ)	૩૦૮
શ્વેતહણો	૯૭	સંખ્યાવાપી	૧૮૯
શ્વેતાશ્વતરોપનપિદ્	૯૩	સંમેતસિદ્ધર	૩૦૯
સં		સયાજીબાજતાનમાળા	૯
સંક્ષિપ્ત	૩૯૨	સંયુક્તનિકાય-સંયુક્તનિકાય	૪૭૧
—નો સરવાળાનું સૂત્ર	૩૯૩	સરકષ	૪૭૧
સંકેત	૧૮૧	સરદેસાઇ	૮
સંગ	૪૫૩, ૪૫૪	સરતાનપૂર	૯૯
સંગેમરમર	૧૨૧	સરયુ (ગોગર)	૫૫
સંગમાનક	૧૧૦	સરસ્વતી	૫૨, ૨૬૨, ૩૫૩
સંગીય	૫૪	—કેશભરણુ	૧૮૬
સંગીતમકરંદ	૨૫૨	સર્વનામનાં નપુંસક (અપભ્રંશમાં રૂપાખ્યાન)	૩૭૬
સંગીતસૂત્ર	૩૬૨	સંવિલવંતી નદી	૯૬
સંગીતસૂત્ર	૨૬૨	સંકેખનાચુત	૮૧
સંગજીવ	૪૦	સવન	૨૫૬
સંગજીવ મંત્રી	૩૦૭	સંસ્કાર	૪૧૧
સસ્ય એક છે	૨૧૭	સંસ્કૃત નાટકની પ્રાચીનતા	૨૫
સસ્યદેવ	૧૬૪	—નાટકસાહિત્ય	૨૫
સસ્યસૂરિ	૬૮	—રીસર્ચ	૧૫૨
સત્યાધદાશ્રમ	૫૨	—વારમયનો ઇતિહાસ મેક્ષમુલકરકૃત	૪૬૫
સત્યાદિ સંબંધમાં એરીસ્ટોટલનો સિદ્ધાંત	૪૦૯	સદશ્રયુક્ત	૩૦૯
સદ્બ્રહ્મસંગદ	૨૪૯	સદશ્રયિગ	૩૫૩
સદ્બર્મપુણ્ડરીક	૪૪, ૪૯	—(દુર્લભ સરોવર) નું પ્રશસ્તિ કાવ્ય	૧૨૦
સસાસંધવ (પંનળ)	૫૨	સદશ્રયીર	૬૯
સશીયુદીન	૭૨	સંદિતામાં સંન્યાસિનીઓ	૨૩૫
સદેદો	૪૨૭	સાકરવાણી	૩૧૭
સમજ	૩૦	સાકેત	૫૫
સમરસિંદ	૩૦૭	સાગરી	૭૮
સમવાય	૧૩	સાગર	

સાંખ્યદર્શન	૨૦,૧૬૬	સિંહ	૨૪૭
—પ્રવચન	૨૧	સિંહલ	૧૬
—સમાત	૧૫૪	સિંહવિધ્વનો અને દુર્વનીતનો સમય	૪૭૪
—સિરટમ	૧૫૨	સીઝરનો ઇલ્કાખ	૩૫૨
સાયુ સ્વપ્ન	૨૬,૨૨૪	સીલ	૩૧૯
સાંચી	૪૮,૧૭૯	સીલિંગ (અપખંડ)	૩૭૯
—ના સ્તૂપો	૫૬,૪૪૩	સુદૃતસાગર	૬૧
સાણાની ગુફાઓ	૧૦૨	સુખલાલજી	૧૮,૧૨૩,૧૨૪,૨૨૨
સાતકથા	૧૪	સુખાવતી વ્યુદ્ધ	૪૪
સાતમા આઠમા સૈકામાં હિંદનાં રાજ્ય	૪૫૦	સુચી	૧૦૮
સાદી (શિખ)	૩૧૮	સુતનિપાત	૪૫,૨૨૧,૩૫૭,૩૬૦
સામગ્રાહણ	૨૫૩	સુતપિટક	૪૫
—વેદ	૨૫૨	સુતવિભાગ	૪૮
—ગ્રંથ	૧૬૮	સુદર્શન તળાવ	૧૪,૪૫૬
સામાયિક	૮૧	સુદર્શના	૨૬૫
સાયણાચાર્ય	૧૬૨,૧૬૬,૨૫૪	સુદાત	૫૬
સયોગકેવલી	૨૦૫	સુદાસ	૯૬
સારનાથ	૫૭	સુમતિ	૬૯
—નો અધ્યોધવાળો શિક્ષણ	૪૭૨	સુમતિનાયચરિત્ર	૧૧૩
સારન્દ	૧૪૫	—ની પ્રશસ્તિ	૧૧૪
સારમંડળ	૨૫૪	સુમતિસ્વામી	૪૧
સારસેન ગ્રંથ	૪૫૧	—દેવ	૩૬
સારીપુત	૮૯,૨૫૧,૩૬૨	સુમંગલ	૨૫૦
—સુત	૩૫૭,૪૧૮, ૪૧૮૩	—પ્રસાદ	૨૫૦
સારંગદેવ	૩૮	સુખા અજ્ઞપતિ	૪૫૯
સાર્વભૌમ રાજતંત્ર	૪૫૧	સુરતની સુખતેસર તવારીખ	૯
—રાજ્યની ભાવના	૪૭૦	સુરતમાંની દેશી રાજ્ય	૮
સાથા	૧૮૮	સુરેન્દ્રનાથદાસગુપ્ત	૧૫૪,૨૦૯
સાક્ષ્યક સુત	૧૮૮	સુવર્ણચિકા	૨૭૬
સાવન દિવસ	૩૨૬	—પ્રભાસ	૪૪
સાક્ષીયે	૯૭	સુવિર	૨૫૪
સારવાદન	૨૦૫	સુધ-હસી અંગધુન	૧૦૮
સિક્કાઓ પરથી કનિષ્કની સાલ	૪૭૧	સુદૃતસુકતાવલી	૧૧૩, ૧૧૯
સિતમવાસજ	૩૪૭	સુદૃત સંપ્રદાય	૨૦૫
સિદ્ધપાલ	૧૧૩	સુદ (એક પ્રકારનું પુસ્તક)	૪૨૮
સિદ્ધરાજ	૩૯,૧૧૫,૩૦૭	સુત	૩૪૪
સિદ્ધપુર	૯	સુતકાંઠા	૩૬૨
સિદ્ધાન્તકૌમુદી	૨૬	સુતકાંઠા	૮૦,૮૨,૮૪
સિદ્ધાર્થ	૩૪૬	સુતકાંઠા	૪૩
—શુદ્ધ	૨૩૩	સુતના સમય પર વિરોધી વચનો	૩૩૮
સિંહ ઓળખાણ	૨૮૩	સુપીરક	૩૪૭
		સુપીરક	૮૦

સેતુજ અવતારો	૩૦૯	સ્થાણપૂર્વ	૪૫૭
સેનાર	૩૬૧	સ્થાણીશ્વર (ધાનેશ્વર)	૫૪
સેલેગિસ	૪૫૧	સ્થાન	૮૨
સેલ્યુક્સ	૪૫૧	સ્થાનકવાસી	૪૨
સેહારની છાવણી	૪૪૨	સ્થાનિક લોકતંત્રની સત્તા	૪૬૪
સોર મેગસના ભક્ષા	૪૭૧	સ્થાનાંગ	૮૦
સેલુલ	૬૧	સ્થિરમતિ	૧૦૪
સેનેરીના સ્તૂપો	૪૪૩	—નો સમય	૧૦૬
સેનેરી રૂપેરી શાહી	૪૨૬	—નાં નામ	૧૧૦
સેમંદેવી	૨૫૦	સ્મીય	૧૫૮
સેમનાથ પાંટલુ	૩૮	સ્મૃતિ ચિત્તની પાંચે ઘટિમાંથી પ્રભવ છે	૪૧૩
—નું લિંગ	૧૬	સ્મૃતિના ભાવિતાભાવિત ભાગ પડવાનું	
સેમપ્રભસુરિ	૧૧૩	કારણ	૪૧૪
સેમસૌભાગ્ય	૩૦૩	સ્મૃતિનું સુરેષમાં થતું પૃથક્કણ	૪૧૨
સેમા	૪૭	સ્મૃતિની ઘટિ	૪૧૧
સેમેશ્વર	૧૬	સ્મૃતિની ખીણ ઘટિઓથી ભિન્નતા	૪૧૬
—રાજપુરોહિત	૧૬૫	સ્મૃતિ વિષે વિવેચન	૪૧૨
સેપના	૩૮	સ્વાદ્દરનાકર	૧૧૬
સેરખેનાના પ્રોફેસર કાઉગર	૩૫૨	સ્વામાકરોગ્ય	૩૮૧
સેલકી	૧૫	સ્વતંત્રકાળતરવવાદી દર્શનો	૨૦
—નો ઇતિહાસ	૧૬	સ્વપ્નવાસવદત્તા	૨૨૪
સેવનસમય	૩૧૪	સ્વ-સ્વામીસંબંધ	૪૦૭
સેવનરેખ નદી (સુવર્ણરેખા)	૩૦૯	સ્વાત	૫૩
સૈતિ	૨૨૯	સ્વાધ્યાય	૮૭, ૨૨૧, ૩૩૫, ૪૪૫
સૌત્રાન્તિક	૪૨		હ
સૌદરાનન્દ	૪૩	હંસોપનિષત	૨૫૯
સૌરાષ્ટ્ર	૩૮, ૫૨	હમીરમર્દન	૧૬
—નો ઇતિહાસ	૭	હરહાર	૫૪
—દર્પણ માસિક	૪૩૬	હરપ્રભાદ શાસ્ત્રી	૨૨૯
સૌતીર	૫૨	હરખટ પૌલ	૧૦
—દેશનું સ્થાન	૨૮૨	હરિનાલ	૪૨૭
સ્કન્દગુપ્ત	૨૩૭	હરભદ્રસુરિ	૬૧, ૧૫૪, ૨૦૬, ૨૬૪, ૪૨૭
સ્કન્દસ્વામી	૧૬૯	હરિગેલુ	૨૩૭
સ્કંદિઝ ધન ધી મેડિસીન ઑફ એનસન-ટ		હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ	૨૧૮, ૨૮૯
ઇડિયા	૧૭૬	હર્નલ	૧૭૬
સીફન	૩૪૬	હરજીત તથા કુન્સુલ-કેડીસીસ	૪૭૧
સુઅટ	૪૧૭	હર્ષ	૮
સુન્લી પુલ	૧૭	—ના મગણનો સમય	૧૨૯
સુટારીઝ ઑફ નેશન સીરીઝ	૧૧	—વર્ધન	૪૫૦, ૪૫૬, ૪૫૮
સુટ્રો	૩૪૯	—ચરિત	૧૫
સ્યલોકી	૧૬૩	હલ	૨૫૧
		હલળ	૭૬